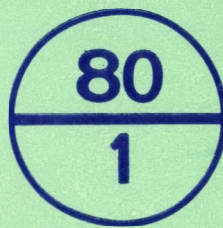

55676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Heckenast Gusztáv: A vashámor elterjedése
Magyarországon

Tilkovszky Loránt: Németország és a magyar
nemzetiségpolitika

Kunfi Zsigmondról

Marosi Ernő: Magyarország művészete a 12–
13. században

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ,
KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL,
ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, SOMLYAI MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Úri u. 51–53. – Telefon: 160–160
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 64,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Heckenast Gusztáv</i> : A vashámor elterjedése Magyarországon (14–15. század)	1
<i>Gergely Jenő</i> : A keresztény szakszervezeti mozgalom létrejötte és nemzetközi kapcsolatainak kialakulása az I. világháború előtt	30
<i>Tilkovszky Loránt</i> : Németország és a magyar nemzetiségpolitika (1924–1929)	52

KÖZLEMÉNYEK

<i>Márkus László</i> : Kunfi Zsigmond társadalom- és történet szemléletéről	91
<i>Mucsi Ferenc</i> : Kunfi a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetésében (1909–1914) ...	97

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

<i>Tóth Tibor</i> : A mezőgazdasági termelési feltételek arányosságának kérdéséhez	102
--	-----

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

<i>Marosi Ernő</i> : Magyarországi művészet a 12–13. században (Historiográfiai vázlat és kutatási helyzetkép)	124
--	-----

MŰHELY

<i>Kovács I. Gábor</i> : A magyar kalendárium főbb típusai a 19. században	150
--	-----

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan, vita stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Tanulmányok

HECKENAST GUSZTÁV

A vaskohászati elterjedése Magyarországon (14–15. század)

1. Előzmények

A vaskohászat múltja Magyarországon az i. e. 7–6. századig nyúlik vissza. A ránk maradt Hallstatt- és La Tène-kori, római és népvándorlás kori vastárgyak nagy tömege nem hagy kétséget afelől, hogy az itt élt különböző népek értették és gyakorolták a vaskohászat mesterségét. Az idevágó, honfoglalás előtti régészeti leletek sokoldalú tudományos elemzése azonban éppen hogy megkezdődött,¹ okleveles adataink pedig csupán a 13. századtól kezdve vannak.

A 10–12. századi Magyarország két jelentős vastermelő vidéke Nyugat-Magyarországon, Vas és Sopron megye nyugati felében, illetve Észak-Kelet-Magyarországon, a Sajó középső folyása vidékén, Borsod megye északi részén, valamint Torna és Gömör megye vele határos területén feküdt. A régészeti leletekből és a helynevekből arra lehet következtetni, hogy a honfoglaló magyarok itt szláv vaskohászatot találtak, és saját kohászataikat a szlávok közé telepítették. Már a 10. században kialakult a vastermelés fejedelmi, majd királyi ellenőrzés alatt álló szolgálonépi rendszere, s ez a 13. század közepéig fennmaradt. E korszak vaskohászatának technológiáját a vasérc természetes légáramlat vagy izomerővel végzett mesterséges fűjtatás segítségével, kis térfogatú, változatos formájú, de egyaránt kis vaskihozattal dolgozó redukációs kemencékben való feldolgozása, a bucaeljárás jellemzi. A technológia adott színvonalának a termelés lényegében változatlan, igen alacsony volumene felelt meg. A vaskohászati szolgálonépek, kohászok és kovácsok tulajdonképpen önálló és önellátó parasztok voltak, ipari foglalkozásuk a földesurnak – az ő esetükben legtöbbször az uralkodónak – járó szolgáltatásaik egyik, speciális része; vastermelésük csupán az úr és az uradalom, valamint a más szolgáltatásra kötelezett szolgálonépek szükségleteinek fedezésére szolgált. Ennek következtében az egyszerű áru-termelésnek a vaskohászatban ebben a korszakban legfeljebb csak alárendelt szerep jutott.

A szolgálonépek rendszere Magyarországon éppúgy, mint Lengyel- és Csehországban, a 12. század folyamán indult bomlásnak. A 13. század második felében az ipart űző szolgálonépek rendre eltűnnek a forrásokból. A vaskohászati szolgálonépi szervezete a 13. század közepe táján halt el. Ennek oka egyrészt új vaslelőhelyek fölvirágzása, Nyugat-Magyarországgal szemben Stájerországban, Észak-Borsoddal szemben a Szlovák Érchegeységben, másrészt a vasiparral szemben támasztott társadalmi (elsősorban földesúri) igények megnövekedése, aminek következtében a vaskohászat súlypontja a falusi cso-

¹ *Gömöri János*: Az Árpád-kor előtti vaskohászat emlékei Nyugat-Magyarországon. Bölcsész-doktori értekezés. ELTE 1976. (Kézirat.)

portiparról a kialakulóban levő városi kézművességre helyeződött át.² Az új lelőhelyek feltárása és a munkaszervezet átalakulása mintegy száz év alatt készítette elő az új technika bevezetését.

Legrégibb adatunk a Szlovák Érchegeységben folyó vastermelésről az észak-borsodi vasvidék egyetlen okleveles említésével, a Bükk északi lejtőjén fekvő Dédes 1247. évi határjárásában feltűnő „cultura ferri”-vel³ egykorú: Pelsőc 1243. évi határjárásában fordul elő Csetnek közelében egy „fluvius ferricudinae”,⁴ amely kifejezés kétségkívül a Nyugat-Magyarországról ismert Vignapataka, illetve a Mecsek-beli Kovácsséde⁵ latin fordítása. Hogy mikor kezdődött Csetnek körül a vasművelés, nem tudjuk. Végleges választ a kérdésre csak a régészet adhat. A Csetnek (eredetileg Chitnek, Chythnyk) helynév azonban a 'pajzskészítő', 'fegyvergyártó' jelentésű, ugyancsak szláv eredetű Csatár ~ Csitár helyneveink lengyeles (Szeczytniki) változata,⁶ s Csatár stb. nevű helységeink a 10. századból eredeztethetők.⁷ Ezen az alapon a Csetnek körüli vastermelést az észak-borsodi Vasvárhoz kapcsolhatjuk, és a 13. századnál korábbi kezdeteit feltételezhetjük.

A Gömör megyei Vashegyen (Železnik) a vasbányászat, s környékén a vASFeldolgozás viszont, úgy látszik, csak a tatárjárás után kezdődött. Az Ákos nemzetség, a későbbi Csetneki, illetve pelsőci Bebek család 1318. évi birtokosztályában tűnik fel a Turóc patak völgyében fekvő Vygne falu, a Vashegy melletti, már 1273-ban is említett Nandrás szomszédságában. Ila Bálint megállapítása szerint Vygne 1273-ban még nem létezett, 1427-től kezdve pedig Levárt néven szerepel,⁸ 1318-i említése az első adat a későbbi kövi uradalom területén folyó vaskohásatról. A Vygne helynév⁹ kétségtelenné teszi az itteni vaskohászok szláv etnikumát, egyúttal azt is bizonyítja, hogy a gömöri vaskohászat ekkor még nem haladta meg az észak-borsodi vasvidék technikai színvonalát.

A Torna megyei vaskohászat kezdetei ugyancsak az észak-borsodi vasművelésből, illetve a tornai erdőispánság kovács szolgálonépeitől vezethetők le. 1283-ban tűnik fel a mai Tornaszentandrás község határában, a Tornaszentjakab és Tornabarakony területéről ismert salaklelőhelyek szomszédságában villa Kowachy, amelyet időnként Borsod megyéhez számítanak. Kovács szolgálonépeit az oklevelek már nem említik; 1304-ben a Kovácsi

² *Heckenast (Gusztáv) – Nováki (Gyula) – Vastagh (Gábor) – Zoltay (Endre): A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. (A honfoglalástól a XIII. század közepéig.)* Budapest, 1968.

³ *Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A–Cs.* Budapest, 1963. (A továbbiakban: Györfly, I.) 770.

⁴ *Georgius Fejér: Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis.* Buda, 1829–1844. (A továbbiakban: Fejér, CD.) IV/1. 292.

⁵ *Heckenast – Nováki – Vastagh – Zoltay* i. m. 140, 153.

⁶ *Györfly György: Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. Történelmi Szemle* 15 (1972) 287.

⁷ *Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban.* Budapest, 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. 53.) 27–30, 94–97.

⁸ *Ila Bálint: Gömör megye. I–IV.* Budapest, 1976–1944–1946–1969. IV. 175. – Élete végén Ila i. m. I. 54. arra az álláspontra jutott, hogy „a két név nyilván már korábban egymás mellett élt, azaz a Lévárt az egykori gyepük bizonyosága. A névadást másként különben alig lehetne értelmezni s a kovácsműhely (Vigne magyar jelentése) szinte nélkülözhetetlen az őrségnél”. Ha ez valóban így volt, a Vashegy bányászásának kezdete is visszavezethető az államalapítás koráig; a perdöntő érvet itt is a régészetnek kell szolgáltatnia.

⁹ *Heckenast – Nováki – Vastagh – Zoltay* i. m. 140–141.

nemes család birtoka, amely család 1335-ben a Borsod megyei Szend birtokosa is. Ebben az évben ismeretlen tettések kirabolták a szendi parochiális egyházat, és elvitték onnan a Kovácsi család Wychnyche-re vonatkozó okleveleit is.¹⁰ Hogy ez a Wychnyche közelebbről merre keresendő, nem tudjuk; a névben a 'vihne' szó származékát látom, és úgy gondolom, hogy a Kovácsi család birtoklása előtti vaskohászat bizonyítéka, nyilván valahol Torna megye területén.

A Garam vidéki vastermelés kezdettől fogva a nemesfém-, valamint a rézbányászat és kohászat vasszükségletének kielégítésére irányult. Besztercebánya már alapításakor, 1255-ben elnyerte a fémbányászat jogát egész Zólyom megye területén,¹¹ de hogy polgárai e korai időkben hol termelték ki a nekik szükséges vasat, nem tudjuk. Selmecebánya vidékén 1266-ban említenek a Dobroniva felé vezető nagy út mellett egy Isumbleser nevű falut.¹² Az elnevezés értelmezéséhez tudnunk kell, hogy egy 1205. évi ausztriai adat szerint a bucakemence (Rennofen) latin neve – nyilván leginkább szembeötlő alkatrészéről, a fűjtatóról – follis volt.¹³ Villa Isumbleser tehát a Selmecebánya közelében a 13. században megindult vaskohászat bizonyítéka. Hasonló eredetű és jellegű település volt Selmecebányától nyugatra az 1228 és 1326 között keletkezett Vihnye, német nevén Eisenbach,¹⁴ és lehetséges, hogy szintén vas-, de mindenképpen valamiféle ércbányászattal kapcsolatos az Újbányától keletre 1283-ban feltűnő Ruda possessio is.¹⁵ Valószínűleg ebben az időben keletkezett Selmecebányától északra az 1518-ban említett Kozelnik, más néven Seleznyk.¹⁶ Kozelnik jelentése Kecskés, a magyar uralom idején hivatalos neve is ez volt. A települést eredetileg Železnik-nek hívhatták; a vasművelés abbamaradása után nyilván kecskepásztorok lakták, így nyerte mai nevét. 16. század eleji kettős elnevezéséből arra következtethetünk, hogy addigra már megszűnt itt a vastermelés, de helynévi emléke nem merült még feledésbe.¹⁷

A 13. századba nyúlnak vissza a csakhamar nemzetközi jelentőségre emelkedett szepességi vaskohászat gyökerei is. A legfontosabb bányaváros ezen a területen Gölnicbánya volt, amit az is mutat, hogy eredetileg nem is tartozott Szepes megyéhez, hanem – a tornai erdőispánságból való kiszakadása után – a kassai kamaraispán, és még a 15. században is külön kamaragróf hatósága alatt állott. Nevéből következtethető, hogy eredetileg szláv település volt, várossá alakulása azonban a német bevándorlással kap-

¹⁰ Györffy, I. 783. 806.

¹¹ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I–III. Edd. F. Knauz, L. C. Dedek. Strigonii, 1874–1924. (A továbbiakban: Mon. Eccl. Strig.) I. 426.

¹² Kubinyi Ferencz: Oklevelek Hont vármegyei magán-levéltárából. I. Budapest, 1888. 7.

¹³ Ludwig Bittner: Das Eisenwesen in Innerberg-Eisenerz bis ... 1625. Archiv für Österreichische Geschichte 89 (1901) 485.

¹⁴ Györffy, I. 487.

¹⁵ Uo. I. 470.

¹⁶ Magyar Országos Levéltár. (A továbbiakban: OL.) Di. 23005.

¹⁷ Edvi Illés Aladár: A vasgyártás. Budapest, 1901. (A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. II/1.) 10 a Kozelnik helynevet Johann Kachelmann: Geschichten der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung. Schemnitz, 1853–1867. I. 62 nyomán a 9. század második felében a Dunántúlon uralkodó Koceľ szláv herceg nevéből származtatja, s ebből az itteni vaskohászat honfoglalás előtti eredetére következtet, ami mind nyelvészeti, mind történeti szempontból képtelenség.

csolatos.¹⁸ Keletkezési idejét a szakirodalom – még a szepesi történeti hagyományokkal szemben a legkritikusabb álláspontot elfoglaló Fekete Nagy Antal is – a 12. századra teszi. Ezt a datálást okleveles adat nem támogatja, nyelvészeti bizonyítása pedig éppen történeti szempontból nagyon vitatható. Melich János a Gölnic (ma Hnilec) folyó nevének g hangjából arra következtetett, hogy a német telepések a szlovák g > h hangváltozás előtt megjelentek már ezen a vidéken; minthogy ez a hangváltozás általában 1200 körül ment végbe, még a 12. században.¹⁹ Számos példánk van azonban arra, hogy a keleti szlovák nyelvterület egy részén a g > h változás csak jóval később történt meg;²⁰ ezt bizonyítja többek között az imént idézett 1318. évi Gömör megyei Vygne helynév g-je, vagy a Szepességen a Hernád völgyében, Olaszitól nyugatra, Jamnik határjárásában a talán szintén szláv vaskohászatra utaló Vignich völgy 1287. évi adata, amely 1331-ben már Vyhnech alakban ismétlődik meg.²¹ Ha pedig a Hernád mentén egy szláv földrajzi névben a g > h változás 1287 és 1331 között oklevelekkel bizonyítható, aligha tehetjük ugyanezt a hangváltozást néhány kilométerrel délebbre, a Gölnic völgyében jó száz évvel korábbra. Ezzel azonban megdőlt az egyetlen érv, amely Gölnicbánya 12. századi eredete mellett felhozható volt. A 13. század második feléből származó, kétségtelen hitelű oklevelek szinte bizonyossá teszik, hogy Gölnicbányát közvetlenül 1255 után alapították. A jászói monostor 1255. évi határjárása ugyanis csak a Gölnic folyót nevezi meg, de arról, hogy a monostor birtokai Gölnicbánya város területével határosak, nem szól; IV. László 1278-ban kelt gölnicbányai vámszabályzata és 1287-ben kibocsátott városprivilegiuma viszont már Gölnicbánya virágzásáról tanúskodik. Hogy nem évszázados fejlődésre, hanem egy jól megválasztott helyen alapított város gyors kibontakozására kell gondolnunk, kitűnik a jászói prépost panaszából, aki 1289-ben protestált a szepesi káptalan előtt, mert IV. László a monostor birtokának a Gölnic folyó mellett fekvő részét „ad montana suae novae civitatis Gylnychbanya abstulisset”, s bár ígért érte kárpótlást, de nem adott.²² Gölnicbányát a 13. század végén „új város”-nak nevezni értelmetlenség lett volna, ha kezdetei valóban a 12. századba nyúlnak vissza; természetes viszont ez a jelző egy alig harminc esztendeje alapított város esetében.

A Gölnic völgyi német bányászok eredetét eddig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Óbajor nyelvjárási sajátosságaik alapján bizonyosnak látszik, hogy az északi Szepesség „szász” telepeseitől függetlenül költöztek be, de hogy egyenesen Bajorországból jöttek-e, vagy magyarországi belső vándorlás során érkeztek ide, nem tudjuk.²³

¹⁸ *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest, 1921. 211. 213. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III, V. Budapest, 1890–1913. (A továbbiakban: Csánki,) I. 246. *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934. 126.

¹⁹ *Melich János*: A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925–1929. (A Magyar Nyelv-tudomány Kézikönyve. I. 6.) 374.

²⁰ *Györffy*, I. 743.

²¹ *Szentpétery Imre – Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II/2–3. Budapest, 1961. 3442. Csánki, I. 269.

²² *Fejér*, CD. IV/2. 301. *Wenzel Gusztáv*: Árpádkori Új Okmánytár. I–XII. Pest, 1860 – Budapest, 1874. (A továbbiakban: Wenzel, ÁUO.) IX. 204. *Szentpétery – Borsa* i. m. 3464. *Fejér*, CD. V/3. 476.

²³ *Ernst Schwarz*: Die Herkunft der Siebenbürger und Zipser Sachsen. Siebenbürger und Zipser Sachsen, Ostmitteldeutsche, Rheinländer im Spiegel der Mundarten. München, 1957. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. B. 8.) 189–190.

Fekete Nagy Antal Torna megyéből északra húzódásukat tételezte föl, és legújban Dénes György figyelemre méltó építészettörténeti analógiát mutatott ki a dél-tiroli vasvidék és Salzburg román kori bányásztemplomai, valamint a tornaszentandrászi ikerszentélyes román templom között.²⁴ Ha ez a templom-patrocíniumokkal is megtámogatott feltevés igazolódik, 12. századi német bányász bevándorlással számolhatunk az észak-borsodi és tornai vasvidékre, ami egyrészt magyarázatot adna a Torna megyei Kovácsi falu melletti Mile helynévre,²⁵ másrészt összekötő láncszemként szolgálhatna az észak-borsodi Vasvár körüli 11–12. századi vastermelés és a 13. században a Gölnic völgyében meginduló vasművelés közt.

A Gölnic völgyébe érkezett bevándorlók különböző fémek bányászásával foglalkoztak. Az általuk feltárt aranybányák mellett keletkezett a 14. század első felében Szomolnok és Lassúpaták (Stilbach); ezüstbányászatakat említik 1280-ban és 1282-ben, rézbányászatakat 1374-ben.²⁶ Vastermelésük szinte megtelepedésüktől kezdve kimutatható.

A IV. László által kibocsátott gölnicbányai vámszabályzatnak (1278) vaskereskedelemre vonatkozó tételei is vannak: egy vassal megrakott szekér vámja három dénár, egy „mensura, vulgo masa” vasé két dénár, amelyből egyet az eladó, egyet a vevő tartozik megfizetni. Ezek a vámtételek az 1255. évi budai vámtarifával azonosak, mint ahogy a gölnicbányai vámszabályzat a budai helyi vonatkozású rendelkezésektől eltekintve egyébként is pontosan követi a budai vámszabályzat szövegét. Domanovszky Sándor ezért a budai, illetve gölnicbányai vámtételekben a 13. századi tributum fori normáltarifáját látja.²⁷ Ehhez csak annyit kell hozzátennünk, hogy az országosan érvényes vámszabályzat gölnicbányai kiadása az itteni vámhely nagy forgalmára mutat, a későbbi idők tanúsága szerint elsősorban lengyel viszonylatban.

A gölnicbányai vaskohászat legrégebb emléke a IV. László-féle városprivilegium határjárásában maradt fenn, 1287-ből. Eszerint a város határvonala „tendit usque ad domum heremite, deinde vadit usque ad montem bovum, qui Wkurhegh vulgariter nuncupatur et ibi flectitur et tendit ad capud cuiusdam fluvii Smolnyk nominati et exinde protenditur ad domos seu edificia, in quibus ferrum flari et purgari consuevit et postmodum directe procedendo vadit ad capud cuiusdam alterius fluvii Valkensesyn nominati. . .”²⁸ Ez a szövegrész – minden szűkszávúsága ellenére – a vízierő felhasználása előtti vaskohászat legrészletesebb egykorú leírása Magyarországon. Mindenekelőtt következtethetünk belőle a vasművelés színhelyére: ez a Gölnic folyótól délre elterülő hegyekben, valahol a Szomolnok és a Valkenseifen patakok forrása közti vidéken, a

²⁴ Fekete Nagy i. m. 126. Dénes György: Középkori vastermelés a Bódvától keletre és a tornaszentandrászi ikerszentélyes templom. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 11 (Miskolc, 1972) 83–103.

²⁵ Mile jelentése „szénégető máglya, boksa; Kohlenmeiler”; német jövevényszó. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Főszerk. Benkő Lóránd. Budapest, 1967–1976. II. 921, amely szerint azonban a Mile helynevek „aligha kapcsolhatók ide”. Mégis idekapcsolja Dénes i. m. 86, valószínűleg joggal.

²⁶ Fekete Nagy i. m. 129. Csánki, I. 262. Szentpétery – Borsa i. m. 3066, 3162. Fejér, CD. IX/4. 564.

²⁷ Wenzel, ÁUO. IX. 204–205. Domanovszky Sándor: A harminczadvám eredete. Budapest, 1916. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIV. 4.) 46.

²⁸ Szentpétery – Borsa i. m. 3464.

későbbi Stósz és Mecenzéf bányavárosok fölött volt. A színhelyből következik, hogy a kohászat jellege lényegében azonos lehetett a nyugat-magyarországi és az észak-borsodi régészeti leletek alapján megismert 10–12. századi vaskohászatéval. A vasérccek redukciója valamiféle építményekben (domos seu edificia) történt, amiből az imolai 2. műhely feltárásánál talált elszenesedett farönkök²⁹ nyomán arra kell gondolnunk, hogy az olvasztókemencéket valami tető védte az időjárás viszontagságai ellen. Hogy a gölnicbányaiak vasolvasztói éppúgy a földbe voltak-e süllyesztve, mint az imolai kohók, vagy pedig szabadon álló kis aknás kemencék voltak, nem tudjuk. Az idézett oklevélszöveg a vas redukciójának folyamatáról világos képet ad, megkülönböztetve a munka két fázisát a flari (fújtatni) és purgari (tisztítani) szavakkal. A vasércből ezek szerint először a kemencében fújtatás segítségével vasbucát állítottak elő, majd a bucát megtisztították a salaktól. Hogy ez az utóbbi munkafázis a műhelygödörben történt-e, vagy különálló újraizzító helyen, a szövegből nem tűnik ki. A régészeti leletek nyújtotta analógia mindkét lehetőséget megengedi.

A legnagyobb szepességi bányaváros, Igló legfeljebb néhány évvel fiatalabb Gölnicbányánál. Görgey Illés alapította IV. Béla uralkodásának vége felé; legelőször 1268-ban említik. Illés fia, István 1312-ben adományba kapta Károly Róberttől az iglói királyi bányaurbura egy negyedét „de cupro vel cuiuscunque minerae”,³⁰ amiből következik, hogy Iglón ekkor elsősorban rézbányászat folyt. Vaskohászatáról még jó ideig nincs szavahihető híradás, 14. század végi adatok alapján azonban bizonyosra vehetjük, hogy polgárai már ezt megelőzően is foglalkoztak vastermeléssel.³¹

Gölnicbánya 1255 után és Igló 1268 előtt néhány évvel történt alapítása kizárja a szepesi századok 1271. évi privilégiumában szereplő 50 lándzsás kiállítási kötelezettségének olyan értelmezését, mintha ez a fejlett szepességi fegyvergyártás bizonyítéka lenne. A privilégiumnak a bányaművelés szabadságáról szóló pontja inkább a bányászat kezdetét sejteti, mint virágzó bányászatra épülő városi ipart.³² Nincs is adatunk bányászatra az északi Szepességen 1271 előtt; csak 1289-ben említenek egy Ruda nevű erdőséget, s 1310-ben Richnó és Krompach területén közelebről meg nem jelölt bányákat.³³

Alighanem a Gölnic völgyi bányaművelés és kohászat 1260 és 1290 közti felvirágzásának következményét kell látnunk a jászói prépostság 1290. évi bányászati privilégiumában.

Az 1130–1170 között alapított, de első ízben csak 1234 körül említett jászói prépostság, miután területének egy részét át kellett engednie Gölnicbányának, 1290-ben III. Andrástól engedélyt szerzett arra, hogy az ezüstön és aranyon kívül minden fajta fémét, mégpedig név szerint felsorolva vasat, ólmot és önt, amelyet a területén találnak, a kamaraispánoktól teljesen függetlenül, bérbe adhasson vállalkozóknak vagy bányaművelőknek (locandi ductoribus seu cultoribus).³⁴ Ebből az oklevélből még nem következik, hogy a jászói prépostság birtokán a 13. század utolsó évtizedében valóban meg is indult a vasművelés, de — talán éppen azért, mert a jövőre vonatkozik — nagyon tanulságos a

²⁹ Heckenast – Nováki – Vastagh – Zoltay i. m. 26, 65.

³⁰ Fejér, CD. VIII/5. 79. Fekete Nagy i. m. 98, 101.

³¹ Ld. 83. jegyzet.

³² Fejér, CD. V/1. 132. Fekete Nagy i. m. 320.

³³ Wenzel, ÁUO. IX. 517. Fejér, CD. VIII/1. 385.

³⁴ Fejér, CD. VI/1. 58–59. Györffy, I. 96–100.

vaskohászat termelési viszonyainak megismerése szempontjából. A bányászattal és kohászattal kapcsolatban föl sem merül erre specializált szolgálónépek alkalmazása; ilyenek a jászói prépostság alattvalói között nyilván már nem voltak. Helyettük két, egymástól megkülönböztetett kategória jelenik meg, ha jól értelmezem az oklevél szavait, a valamiféle tőkével rendelkező vállalkozó, és a saját maga dolgozó, de ugyancsak szabad bányaművelő, akik – társadalmi állásukat nem érintő – bérleti viszonyba lépnek a földesúrral.³⁵ Ezt az értelmezést támasztja alá a jászói prépost 1243-ra keltezett, valójában legkorábban a 13. század végén keletkezett privilégiuma, amelyben megengedi népeinek, hogy birtokán szabadon kereshessenek ércet, s azt hasznosítsák,³⁶ a földesúrtól való jobbágyi függés tehát a bányászat és kohászat vonatkozásában nem érvényesül.

Ugyancsak Gölnic virágzó bányászatának jelét kell látnunk Csirke István fiainak Ruzskai Izséppel 1332-ben kötött egyezségében, amelyben az érintettek megállapodtak, hogy az Abauj megyei Ida és Hilyó Gölnicbányával határos területén a jövőben feltárandó vas-, ezüst-, réz- vagy aranybányák hasznán fele-fele arányban fognak osztozni.³⁷

Számos, itt fel nem sorolható adat³⁸ tanúsítja a bányászat föllendülését a 13. század utolsó évtizedeiben. Föllandult, mint az eddig elmondottak mutatják, a vasművelés is. Néhány rövid életű új vasbányát is nyitottak. Így a Mátra alján, a Kompolti család domoszlói birtokán 1296-ban a földesúr III. Andrástól privilégiumot eszközölt ki, hogy a bánya művelésére odaköltöző hospesek a király védelme alatt szabadon és biztonságban odamehessenek, és ugyanolyan szabadsággal élhessenek, mint más nemesi birtokon élő hospesek és munkások (operarii).³⁹ Hogy azután a földesúr által odagyűjteni kívánt szakemberek a privilégium ellenére sem jöttek Domoszlóra, vagy a vasérc fogyott el nagyon hamar, nem tudjuk; mindenesetre sem a Kompoltiak 1325. évi birtokosztályában,⁴⁰ sem később nem említik többé a domoszlói vasbányát.

A Bihar megyei Bertényen, Élesd közelében, 1325-ben említenek egy újonnan föltárt vasbányát, amelyből a termelt vasérc tizedét a földesúr a jofai Szent Jeromos remetéségnek adományozta.⁴¹ Erről a vasbányáról sem hallunk többé semmit.

Az 1320-as évektől kezdve megszorodnak a vasművelésre vonatkozó vagy odavonható okleveles adatok. Ezek már a vízierőinek a vaskohászatban való felhasználásával kapcsolatosak.

³⁵ *Hóman*, i. m. 38 ezzel kapcsolatban a *bányajövedelmek* bérbeadásáról beszél, ami véleményem szerint félreértés.

³⁶ „... quaecunque genus metalli querendi seu utendi ...” *Fejér*, CD. IV/1. 304–306. Minthogy az oklevél *Győrffy*, I. 99 szerint nem hiteles, elesnek *Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikái története*. Budapest, 1880. (A továbbiakban: *Wenzel*, *Bányászat*.) 88 ennek alapján levont következtetései a jászói prépostság tatárjárás előtti bányaműveléséről.

³⁷ *Győrffy*, I. 91. A közelben keletkezett nem sokkal utóbb az először 1349-ben említett Arany-Ida bányaváros. *Csánki*, I. 203.

³⁸ *Pl. Szentpétery – Borsa* i. m. 2608, 3009, 3456. *Paulinyi Oszkár: A sóregále kialakulása Magyarországon. Századok 57–58 (1923–1924) 631. Stb.*

³⁹ *Wenzel*, *ÁUO*. X. 210. *Wenzel*, *Bányászat*. 144.

⁴⁰ *Anjoukori Okmánytár. I–VII. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920. (A továbbiakban: Anjou Okm.) II. 231–233.*

⁴¹ *Győrffy*, I. 600.

2. A vashámor megjelenése

A folyók vízének mint energiaforrásnak a felhasználását a vízikerek feltalálása tette lehetővé az ókori Keleten az i. e. 2. században. A vízimalmot már az i. e. 1. században ismerték, de nem nagyon használták, mert a rabszolgákkal vagy állati erővel hajtott szárazmalom olcsóbb volt, és csak a rabszolga munkaerő megfogyatkozásával, az i. sz. 3–4. században nyílt meg az út a vízimalom előtt. Elterjedése eleinte rendkívül lassú volt, s csak a 8–9. században öltött nagyobb méreteket. Használata nyugatról terjedt észak, illetve kelet felé; Magyarországon a 11. században honosodott meg.

A vízienergiát gépek hajtására a vízikerek tengelyén alkalmazott bütyök (Daumenwelle) tette alkalmassá azáltal, hogy a forgó mozgást váltakozó irányú mozgássá alakította át. Így jelent meg az őrlőmalom mellett a 11. századtól kezdve a zúzó-, a fűrész- és a kallómalom, és így vált lehetővé a vízierőnek a fűjtató és hámorkalapácsok mozgatására való felhasználása. A felülcsapó vízikerek feltalálása mindezeknél az ipari alkalmazásoknál megnövelte a gépek határfokát, mert a víz folyásának erejéhez az esés energiáját is hozzáadta.⁴²

Abban a kérdésben, hogy hol, mikor és hogyan fedezték fel a vízierőnek a vaskohászatban lehetséges fölhasználását, a szakirodalomban egymást kölcsönösen kizáró nézeteket találunk. Egyes álláspontok véleményem szerint annyira ahistorikusak, hogy itt akár mellőzhetők is volnának. Így a 931-ben Karintiában említett „flatum ferri” bizonyosan nem volt vízierővel működő vashámor, ha a vaskohászat történet egyik klasszikusa, Otto Johannsen annak tartja is.⁴³ Forrásokkal nehezen támasztható alá, a nagynémet nacionalizmusból viszont könnyen magyarázható a vashámor stájerországi és karintiai eredeztetése.⁴⁴ S ha a Charles Singer szerkesztette reprezentatív angol technikatörténet ezt elfogadva úgy véli, hogy a vashámor ismerete a középkori Európában keletről terjedt nyugat felé, csak kritikátlan adatkezelésnek lett az áldozata.⁴⁵ Ugyancsak nehéz lenne elfogadni Franz Michael Reiß nézetét, hogy az 1010-ben a Felső-Pfalzban kimutatott Schmidmühlen helynév vízzel hajtott vashámor emléke lenne;⁴⁶ nemcsak az okoz itt problémát, hogy maga a helynév többféleképpen is értelmezhető, hanem még inkább az, hogy egy ilyen jelentős találmányhoz a 11. század eleji Felső-Pfalzban hiányzik a technika- és kultúrtörténeti háttér. Ronald F. Tylecote feltételezi, hogy a Domesday Book Angliájában, 1086–1088 táján a vízierőt már fűjtásra használták,⁴⁷ arra vonatkozólag azonban, hogy maga a találmány honnan került Angliába, nem nyilatkozik. Számomra azoknak a kutatóknak az álláspontja volt a legmeggyőzőbb, akik a vízierő kohászati alkalmazását a ciszterciáknak tulajdonították. Friedrich Klemm a seelandi Sorö cisztercita kolostorában 1197-ben említett, vízierővel fűjtatott vasolvasztó kemencét tartja a

⁴² Friedrich Klemm: Kurze Geschichte der Technik. Freiburg i. B., 1961. 34, 46–47. Makkai László: A termelőerők fejlődése a feudalizmus korában. Budapest, 1963. 19–24.

⁴³ Otto Johannsen: Geschichte des Eisens. Düsseldorf, 1953. 92–93.

⁴⁴ Walter Kuhn: Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit. I–II. Köln – Graz, 1955–1957. I. 212.

⁴⁵ Charles Singer etc.: A History of Technology. I–V. Oxford, 1954–1958. II. 69.

⁴⁶ Franz Michael Reiß: Der Eisenhandel der Oberpfalz in alter Zeit. Deutsches Museum, Abhandlungen und Berichte XIX/1. (1951). 9. Egyetértően idézi Lynn White: Medieval Technology and Social Change. Oxford, 1962. 83–84.

⁴⁷ Ronald F. Tylecote: Le développement des techniques sidérurgiques en Grande-Bretagne. Revue d'histoire de la sidérurgie 7 (1966) 87–112.

legrégibb, kétségtelen hitelű adatnak,⁴⁸ Mieczysław Radwan az új technika feltalálását franciaországi cisztercitáknak tulajdonítja 1116 és 1138 között,⁴⁹ végül Bertrand Gille a katalóniai Cardedeu kolostorában 1104-ben említett vasmalmot mondja a legrégebb vízierővel hajtott vasműnek.⁵⁰ A korai cisztercita kolostorokban adva volt az ilyen találmányokhoz szükséges technikai kultúra, ehhez járult a mórok ellen harcoló Katalóniában a vasgyártás fejlesztésének katonai szükségessége.

A vízierő fűjtatók és hámorkalapácsok hajtására történő felhasználásának ismerete tehát – hasonlóan a gabonaörlő és egyéb malmokéhoz – a hajdani Észak-Hispánia és Dél-Gallia területéről kiindulva terjedt Franciaországon keresztül észak, illetve kelet felé. A stájerországi Erzbergen valamikor 1227 és 1262 között honosodott meg, és nagyjából ezzel egy időben, a 13. század közepén Karintiában.⁵¹ Ugyancsak a 13. század közepén jelenik meg az új vaskohászati technika Lengyelországban is.⁵² A morvaországi 1269-es „molendina, que vulgo hutte dicuntur, ad ferrifodinas spectantia” okleveles adat⁵³ hitelét a legújabb cseh kutatás kétségbe vonta. Cseh- és Morvaországban ezek szerint a 14. század első felében jelent csak meg az új technika.⁵⁴ Sziléziában 1328-ban említenek egy „fabricam sive malleum pro fabricando ferro”.⁵⁵ A technikai fejlődés csakhamar létrehozta a vasolvasztó kemencétől független, már csak a vas megmunkálásával foglalkozó önálló hámorokat.⁵⁶ Ezek létezése Stájerországban kb. 1290, Karintiában 1353 óta bizonyított.⁵⁷ Ebbe az elterjedési folyamatba illeszkedik bele a vízierővel hajtott vasolvasztó hámorok megjelenése Magyarországon, a Szlovák Érchegységben, legkésőbb a 14. század negyvenes éveinek kezdetén.⁵⁸

⁴⁸ Klemm i. m. 51.

⁴⁹ Mieczysław Radwan: Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce. Warszawa, 1963. 81–82.

⁵⁰ Maurice Daumas (réd.): Histoire générale des techniques. I.: Les origines de la civilisation technique. Paris, 1962. 468, 586.

⁵¹ Hans Pirchegger: Das steirische Eisenwesen bis 1564. Mit einem Überblick über das Kärntner Eisenwesen. Graz, 1937. 14–17, 34. Karl Dinklage: Geschichtliche Entwicklung des Eisenhüttenwesens in Kärnten. Radex-Rundschau 1954: 7–8. 260.

⁵² Benedykt Zientara: Eisenproduktion und Eisenhandel in Polen im 16. und 17. Jahrhundert. In: Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Hrsg. Ingomar Bog. Köln – Wien, 1971. 275.

⁵³ Kuhn i. m. I. 213–214.

⁵⁴ Miloš Kreps: První hamry na území českých zemí? Z dějin hornictví a hutnictví. Rozpravy Národního technického múzea v Praze 39 (1969) 37–43. Radomír Pleiner – Jan Kořan: Přehled vývoje starého železářství v českých zemích. Praha, 1972. 8.

⁵⁵ Kuhn i. m. I. 214.

⁵⁶ Tulajdonképpen nincs végérvényesen tisztázva, hogy a fűjtató vagy a hámorkalapács hajtására használták-e előbb a víziergiát. A szerzők általában a fűjtatónak adják az elsőbbséget. Bertrand Gille (Daumas i. m. I. 513–514) és Rolf Sprandel: Das Eisengewerbe im Mittelalter. Stuttgart, 1968. 250 sk. viszont – igaz, csak az írott forrásokat véve figyelembe – a hámorkalapács vízi meghajtását a 12., illetve a 13., a fűjtatóét csak a 14. században látja bizonyítottnak.

⁵⁷ Pirchegger i. m. 17, 44 (ahol azonban 1335 sajtóhiba 1353 helyett). Karl Dinklage: Alte Eisenhammer in Kärnten. Radex-Rundschau 1955: 5. 481.

⁵⁸ Nyilvánvaló, hogy Kerpely Antal: Adatok a vas történetéhez Magyarországon a XIX. század elejéig. Budapest, 1899. 47 és Edvi Illés i. m. 29–30 tévedett, amikor – nem minden büszkeség nélkül – a vízierőnek a vaskohászatban való felhasználását magyarországi, mégpedig gölnicbányai találmánynak gondolta egy 1435. évi adat alapján. Ugyancsak téved Ondrej R. Halaga: Košice–Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom (1275–1526). Košice, 1975. 69, amikor Kelet-Szlovákia bányászatának és gazdasági életének erőteljes fejlődésére hivatkozva az 1270-es, 1280-as évekre teszi a vízikerek alkalmazását a vaskohászatban.

A vízimalmok és a vízikerek tengelyén elhelyezett bütyök mozgásátalakító elvén alapuló malomszerkezetek magyarországi elterjedésének időrendje összhangban áll az általános technikatörténeti kutatások eredményeivel. Jelenlegi ismereteink szerint vízimalmok létezését a Dunántúlon a 11. századtól kezdve tudjuk igazolni,⁵⁹ felülcsapó malmokra a legrégebb ismert adat a Balaton melletti Csopakról, 1277-ből való.⁶⁰ A kallómalom okleveleinkben a Dunántúl nyugati szélén tűnik fel 1225-ben,⁶¹ a vízierőnek a bányászatban és a kohászatban való alkalmazására pedig Körmöcbányáról van a legrégebb adatunk, ahol 1331-ben több vízikereket, víz mellett fekvő (bizonyára fémolvasztó) kohót és vízzel hajtott kölyüket (egyszerű zúzókat) említenek.⁶² 1344. évi, legrégebb hámor-adatunk ezek szerint a belföldi technikai fejlődés időrendjének is megfelelő. És mivel aligha képzelhetjük, hogy a vízierővel működtetett vasolvasztó és vasmegmunkáló szerkezeteket feltűnésükkor azonnal oklevélbe is foglalták, valószínűleg helyesen járunk el akkor, ha a Szlovák Érchegeység későbbi vastermelő központjairól az 1320-as évektől kezdve megszorodó adatokat az új technika bevezetésének közvetlen előzményeként értékeljük.

A gömői vaskohászat a feudalizmus századaiban a Sajó, a Csetnek, a Murány és a Turóc völgyében koncentráldott. Ezek a folyók, kiegészítve a Sajó felső folyásának legjelentékenyebb mellékvizével, a Dobsinával, elég bővízűek voltak ahhoz, hogy az olvasztók és hámorok üzemeltetését az év nagy részében biztosítsák, de – az áradásoktól eltekintve – nem szállítottak akkora víztömegeket, hogy ez a kor technikai lehetőségei számára leküzdhetetlen nehézségeket okozott volna. E folyóvölgyek bányászokkal való betelepítése 1318 és 1320 között indult meg nagyobb arányokban. Ákos nembeli Detre fia Benedek fiai, a középkori gömői bányászat és kohászat történetében nagy szerepet játszó Csetneki és Bebek családok ősei ugyanis ebben a két esztendőben, meglepően gyors egymásutánban, két ízben osztják fel örökségüket egymás közt. Míg az 1318. évi birtokosztályban a Vygne falunéven kívül Gömör megyei birtokaikon még semmi nem utal bányászatra, és a Vygne helynév is a régi típusú vaskohászat dokumentuma, 1320-ban az osztozkodást a következő – ez idő tájt másutt is gyakori – formulával fejezik be: „... quod si . . . metallum aut fodina argenti plumbi cupri aut auri de novo inveniri contingit, utilitates et proventus eiusdem participarent in communi”.⁶³ Amiből egyrészt az következik, hogy új bányák feltárására számítottak – jellemző a sorrendje a remélt fémeknek: ezüst, ólom, réz és arany –, másrészt, hogy a telepéseket az osztozkodó örökösök közösen hozták, s még nem tudták, kinek a birtokrészén jelentkezik majd az áldás. Ákos nembeli Detre leszármazottainak 1320. évi bányásztelepítése a Sajó, a Csetnek és talán a Turóc völgyét érintette. A Murány völgyében Rátold nembeli Lóránt nádor fiai voltak a földesurak; ők sem akartak lemaradni szomszédaik mögött, ezért 1321-ben szerződést kötöttek a Sztoján nemzetségből való szepesi Helbrand és Illés

⁵⁹ Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977. 419.

⁶⁰ Zala vármegye története. Oklevéltár. I–II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Budapest, 1886–1890. I. 85.

⁶¹ Pongrácz Pál: Kallómalomok. Technikatörténeti Szemle 2 (1963) 38–39. (Az itt említett 1157. évi adat azonban téves.)

⁶² Györffy, I. 454–456.

⁶³ Anjou Okm. I. 455, 545. A birtok különösen értékes részének, elsősorban a bányáknak osztatlan közös birtoklására 1292-ben Piemontban I. Sprendel i. m. 54.

soltészokkal a Murány-völgy betelepítésére, s „si que fodine in eadem possessione reperiri poterint”, a bányajövedelemnek a földesurat illető harmadrészét nekik engedték át.⁶⁴

Valamivel részletesebben kell foglalkoznunk Dobsina keletkezésével. 1326-ban szerződtek az említett Detre fia Benedek fiai a szepességi Razló fia Miklós soltésszal Dobsina betelepítésére, s ugyancsak átengedték neki és örököseinek a bányajövedelmek harmadát. A telepítés azonban előszörre nem sikerült, Razló fia Miklós – Benedek egyik fiának, a magát már Csetnekinek nevező Lászlónak 1334. évi panasza szerint – megszökött;⁶⁵ a városalapítást ezért Csetneki László vette kézbe,⁶⁶ nyilván eredményesen, mert egy 1348-ban kelt, de olvashatatlanra vált oklevélről a múlt század második felében még meg tudták állapítani, hogy csetneki és dobsinai emberekről esik szó benne.⁶⁷ Dobsina alapítása tehát 1334 és 1348 közé esik.⁶⁸

A bányásztelepítés nem korlátozódott a felsorolt helyekre. Ez idő tájt keletkezett Lampertfalva, a későbbi Oláhpaták, Alsó- és Felsősjaj,⁶⁹ és hogy a bányászat valóban megindult, az 1327-ben Rudna mellett föltűnő Szénégető helynév bizonyítja.⁷⁰ A földesurak, s bizonyára a soltészek és maguk a betelepülő bányászok is, elsősorban nemesfémeket és rezet vártak. Berzétén már 1243-ban arany-, 1339-ben pedig ezüstbányászatot,⁷¹ Rozsnyón 1320-ban ezüst-, 1323-ban arany- és ezüstbányákat,⁷² Rudnán 1331-ben aranybányát említenek az oklevelek; régi aranybányászat vagy aranymosás emléke a Rozsnyó–Csetnek vidékén föltűnő Aranas falunév.⁷³ Dobsinának a 15. században ismételt arany-, ezüst-, réz- és vasbányáit említik,⁷⁴ s arra kell a bányavidék egész középkori történetéből következtetnünk, hogy a legtöbb helyen csak az ezüst és a réz után kezdtek hozzá a vas kitermeléséhez.⁷⁵

Ami a Gömör megyébe telepített bányászok eredetét és származási helyét illeti, a név szerint ismert telepítő soltészek szepesiek, maguk a bányaművelők nyelvjárási sajátosságai és Szent Quirinus tiszteletének tanúsága szerint bajorok, tiroliak és osztrákok

⁶⁴ Anjou Okm. I. 643–644.

⁶⁵ *Fejér*, CD. VIII/3. 130–131. Anjou Okm. III. 98. *Lux Gyula*: Téves adatok Dobsina településtörténetéről. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 57 (1933) 168–170.

⁶⁶ „... ipseque Ladislaus filius Benedicti . . . post premissam extirpationem dicte silve Dopsyne in facie eiusdem quoddam opidum similiter Dopsyna vocatum locavisset, idemque opidum sub premissarum metarum inclusione conservasset” – mondja a városalapító unokája 1437-ben. OL. U. 97. Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: Fkgy.), Andrassy család betléri lt., Csetnek, fasc. 16. no. 44.

⁶⁷ Štátny archív, Levoča. II. odd. A. KH. II. (26) C-k. 1/3. Ez a levéltár elenchusa szerint „Bizonyos irovány, mellyben csetneki és dobsinai emberek említettnek. Olvashatatlan.” Évszáma 1348.

⁶⁸ *Ila* i. m. I. 159 viszont az adatok ismeretében is úgy véli, hogy „a telepítésben legfeljebb némi szünet állott be, . . . a megtelepítést mintegy tíz évvel későbbre tenni egyáltalán nem indokolt”.

⁶⁹ *Ila* i. m. I. 161–162, II. 44, 292.

⁷⁰ Anjou Okm. II. 273. *Ila* i. m. III. 287.

⁷¹ *Fejér*, CD. IV/1. 289–290. OL. DI. 3212.

⁷² Mon. Eccl. Strig. II. 781, III. 40.

⁷³ *Csánki*, I. 145, 129.

⁷⁴ Pl. *Iványi Béla*: A márkusfalvi Máriássy-család levéltára. *Közlemények Szepesvármegye Múltjából* 9 (1917) 53. OL. DI. 11436, 12100, stb.

⁷⁵ Konkretizálva Dobsinára *Julius Lux*: Eine deutsche Sprachinsel im Karpatenraum, Dobschau. München, 1959. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. B. 13.) 39, 43. A Bars megyei Vihnye területén is először ezüstbányát említenek. *Györffy*, I. 433.

voltak; lehetséges, hogy erre a vidékre nem egyenesen őshazájukból jöttek, hanem már a szomszédos bányavárosokból rajzolták ki.⁷⁶

Ideje most már a kifejezetten vaskohászatra vonatkozó adatokat számba vennünk. 1344-ben Csetneki János 24 márka adóssága fejében leköti Polyán fia Miklós jolsvai polgárnak egész Csetneken birt birtokrészét minden haszonvételével és tartozékával, ezek közt „fabrilis domibus quod vlgo hamur vocant”.⁷⁷ Ez a 'hámor' szó első okleveles előfordulása Magyarországon. Következő adatunk a Csetnekiek birtokairól 1367-ből való, amikor is a családtagok osztozkodása során Zlawshaza (a későbbi Nagyszlabos) birtokon levő „portionibus wlgariter hamur”-ról hallunk.⁷⁸ 1370-ben Csetneki Ákos fia Miklós tiltakozik az egri káptalan előtt, mert rokonai „proventus quarundam domorum fabrilium vlgo hamor nominatarum” egymás között, az ő mellőzésével szétosztották.⁷⁹ Végre 1383-ban Csetneki László fia Miklós adóssága fejében leköti Jolsvai Péter fia Lestáknak többek között dobsinai birtokrészét „eiisque hamrinis proventibus”.⁸⁰ Gömör megyében ezek szerint Csetnek, Nagyszlabos és Dobsina területéről vannak közvetlen vashámor-adataink a 14. században, de a hámorjövendelmek adósság fejében történt lekötése kapcsán Jolsvát is ismételten említik.

Szepes megyében a hámorok Gömörrel körülbelül egyidőben tűnnek fel. A Máriássy család 1352. évi birtokosztálya szerint az erdők minden haszonvételükkel „et specialiter hamor et vychnye ac mineris cuiusvis generis” közös birtoklásban maradtak.⁸¹ Ez az oklevél egyrészt az új technika megjelenését bizonyítja, minden valószínűség szerint a Gölnic völgyében fekvő Wagendrüssel körzetében, másrészt – ha jól értelmezem a szöveget – a régi és az új vastermelő technika feltehetően rövid ideig tartó egymás mellett éléséről is tanúskodik.⁸²

A 14. századi szepességi vaskohászat közvetlen forrásanyaga egyébként rendkívül szegényes. Gölnicbánya nyilvánvalóan virágzó vasműveléséről 1287 és 1435 között nincs adat, az iglói polgárok 15. század eleji oklevelek szerint nagyarányú vastermelésére pedig a 14. század utolsó éveiből csak néhány adat utal: a városi könyvben ismételten szó esik Theuschil besteller hámoráról, negyven, majd hét, illetve tizenhét mázsa vasat kitevő adósságáról, s okleveles emléke maradt 1399-ből annak, hogy az iglóiak kivágták az illésfalvai polgárok tornaljai erdőit, és a fát „pro conflatione seu purgatione ferri” állandóan tüzeltek.⁸³

⁷⁶ Lux (előző jz-ben) i. m. 7–9.

⁷⁷ OL. Dl. 3698. *Ila* i. m. II. 151, 461.

⁷⁸ OL. Dl. 5574.

⁷⁹ Wenzel, Bányászat. 373.

⁸⁰ OL. Dl. 7009.

⁸¹ OL. Dl. 74816.

⁸² Lehetséges az idézett szövegrész olyan értelmezése is, hogy az oklevél a vasgyártás munkafázisait sorolja fel; ez esetben a minera a bányát, a vychnye a régi típusú olvasztókemencét, a hámor pedig a már vízierővel működtetett feldolgozó üzemet jelentené. Vö. 56. jegyzet.

⁸³ Münnich Sándor: Igló kir. korona- és bányaváros története. Igló, 1896. 143, 149–150, 177–178 gazdag anyagot közöl Igló vaskohászatáról a 14. század végén és a 15. század első felében, állítólag a városi levéltárból. Az iglói levéltár középkori okleveleivel és legrégebb városi könyvével (OL. Filmtár. C. 459–460.) való összevetés azonban a szerzőnek inkább fantáziájáról, mint megbízható adatkezeléséről tanúskodik, így állításait jobbnak láttam figyelmen kívül hagyni. A szövegben idézett adatok: OL. Filmtár. C. 460. Igló város lt., Városi könyvek. 1383–1632. pag. 9, 24, 26. *Halaga* i. m.

Adataink szegényessége ellenére kétségtelennek látszik, hogy a Szepes-Gömöri Érchegeység vastermelése már a 14. század második felében nemzetközi jelentőségre tett szert. Az export 1362 óta mutatható ki, az 1380-as években pedig – az Anglia és Kasztília közti háború miatt kieső baszk vasimport pótlására – jelentős mennyiségű magyar vas érkezett a Balti-tengerről különböző angolai kikötőkbe.⁸⁴ A 15. század első éveiben a Német Lovagrend gdański raktárában 400 tonna súlyú magyar vasat, a toruńi és a königsbergi raktárban ugyancsak több tonnát tartottak nyilván.⁸⁵ Ez a hatalmas tömegű vasexport csakis a Szepes-Gömöri Érchegeységből áramolhatott észak felé, Iglón, Csütörtökhelyen és Késmárkon át⁸⁶ Lengyelországba, Nowy Sączra⁸⁷ vagy Krakóba, s a Visztulán érkezett még a Balti-tenger kikötőibe. Míg a 14. század első évtizedében a Magyarországról kivitt áruk felsorolásában a réz állt az első helyen, I. Lajos 1380. évi rendeletében már „cum ferro, cupro et aliis quibuscumque mercibus” olvasható.⁸⁸ Ez a változás érzékelteti számunkra a felső-magyarországi vastermelés fellendülését, és mindez nyilvánvalóan a vizierő kohászati alkalmazásának következménye. Valóban, a 14. század utolsó évtizedeiben újabb vashámoradatok bukkannak fel a Szlovák Érchegeység keleti, majd nyugati pereméről.

A jászói prépostság, amely még 1290-ben bányászati privilégiumot szerzett III. Andrástól,⁸⁹ 1358-ban hasonló kéréssel fordult Lajos királyhoz. I. Lajos ez alkalomból kiadott oklevele határozottan „temporis in processu”, tehát a jövőben feltárandó bányákról szól, s a prépostság birtokain már folyamatban levő bányaművelést nem említi;⁹⁰ úgy látszik tehát, hogy III. András privilégiumának Jászó nem vette sok hasznát. Az 1358. évi privilégiumkérésnek viszont már konkrét indítéka lehetett. 1359-ben tűnik fel ugyanis Mecenzéf a forrásokban, s 1376-ban Helias Teknagol mecenzéfi jobbágy szerződést kötött a jászói prépostsággal: három hámorhelyet kapott a Bódva mentén műhelyek és egyéb épületek emelésére, ezért hámorhelyenként kilenc aranyforint évi census fizetésére kötelezte magát, továbbá arra, hogy hámoraival a prépost és a konvent tudta nélkül nem rendelkezik. A szerződésnek ez utóbbi pontját azonban nem tartotta meg, hámorait elzálogosította Erzsébet királynőnek. A prépost és konventje erre lefoglalta Teknagol minden vagyonát. A királynő megvédte emberét, 1383-ban teljes egészében visszaadatta

223. Zsigmond-kori Oklevéltár. I–II/1–2. Szerk. Mályusz Elemér. Budapest, 1951–1958. (A továbbiakban: Zsigm. Okl.) I. 5764. – Károly Róbert 1317-i, csak egy 1790. évi másolatból ismert szepességi kiváltságlevelében az iglói hámorok említése („cum suis gasis” – *Fejér*, CD. VIII/2. 60.) későbbi betoldás; a szöveg 1328-ban készült német fordításból (*Carolus Wagner*: *Analecta Scepusii Sacri et Profani*. I–IV. Viennae, 1774 – *Posonii et Cassoviae*, 1778. I. 198.) még hiányzik.

⁸⁴ *Halaga* i. m. 213–223. *Sprandel* i. m. 98.

⁸⁵ *Robert-Henri Bautier*: *Notes sur le commerce de fer en Europe occidentale du XIIIe au XVIe siècle*. II.: *Le fer de Suède, de Hongrie et de Silésie dans la Baltique et la Mer du Nord*. *Revue d'histoire de la sidérurgie* 4 (1963) 55–58. A legkésőbbi adat magyar vasról a Baltikumban, 1424-ből: *Sprandel* i. m. 293.

⁸⁶ *Domanovszky Sándor*: *A szepesi városok árumegállító-joga*. Budapest, 1922. 42.

⁸⁷ Nowy Sącz vidékén a 15. században fejlődik ki a magyar vas importján alapuló sarlókészítő hámoripar. *Zientara* i. m. 279–280.

⁸⁸ *Monumenta mediæ aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. V.: *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*. 1257–1506. Ed. Franciszek Piekosiński. Cracoviae, 1879. 8–9, 11, 71–72.

⁸⁹ Ld. 34. jegyzet.

⁹⁰ *Fejér*, CD. IX/2. 672–675.

elkobzott javait. A restitúciós oklevélből megtudjuk, hogy Teknagol, aki nevének tanúsága szerint szögmészítő hámorosként kezdte pályáját, ekkor már két műhelyből és három olvasztóból álló hámorain kívül száz köből rozst, száz köből zabot, hat lovat, két tehenet, kilenc juhot, két kocsit, szántóföldeket, továbbá a mecenzéfi méh-, baromfi- és sertés-tizedet mondhatta magáénak.⁹¹ Teknagol hámoros virágzó gazdasága és a jászói prépost jobbágyának nyújtott hathatós királynői védelem ugyanúgy a vastermelés felvirágzását bizonyítja, mint a hasonlóképpen szórványosan fennmaradt vasexport-adatok.

1399-ben Zalonai Lóránd fia István jósvafői (Torna vm.) birtokán említenek „unum molendinum vulgo hamor dictum”. Miután e hámor helyét Marjalaki Kiss Lajosnak 1958-ban sikerült meghatároznia, 1964 őszén Nováki Gyula és Vastagh Gábor itt eredményes ásatást folytatott. Megállapították, hogy a hámort alulcsapó vízikerék hajtotta. A feltárt kemencetöredékekből az olvasztót nem sikerült rekonstruálni, a salakelemzésből azonban kitűnt, hogy a hámor magas barit tartalmú rudabányai vasércet dolgozott fel, és a salak összetétele és jellege alapján Vastagh Gábor a jósvafői hámort átmeneti olvasztó-típusnak gondolja a 10–12. századi kemencék (Rennofen) és a későbbi aknás kemencék (Stückofen) között.⁹²

A Szlovák Érchegység nyugati peremén, a Bars megyei Revistye várának tartozékai között szerepel 1391-től kezdve egy Hámor nevű falu, amely nyilván nem alap nélkül kapta ezt a nevet,⁹³ s 1402-ben Sármán fia Miklós besztercebányai polgár vashámoráról esik szó a Zólyom megyei Podlavicán.⁹⁴ Elképzelhető, hogy a Garam vidéki bányavárosok környékén más vasművek is dolgoztak már.⁹⁵

Nyugat-Magyarországon a Vas megyei Borostyánkő várának tartozékai közt említenek 1388-ban bizonyos „domorum fabricatoriarum ferri”-t, 1392-ben pedig „duarum domorum, ubi ferrum per folles demolliri cõnsuevit vulgo Vosuereuhaz appellatarum”-ot, közelebről meg nem jelölt helyen. Mivel azonban a borostyánkői uradalom egyik – azóta eltűnt – faluját Hámornak hívták, ide vagy ennek közelébe helyezhetjük e két, a helynév alapján bizonyosan az új technikával dolgozó „vasverőház”-at.⁹⁶

Végül a Délvidéken 1395-ben, amikor Zsigmond király a Csákyaktól elcserélte a Krassó megyei Kövesd várát, ennek tartozékai közt vashámorát (montana ferri) is említenek.⁹⁷ Ennek azonban sem helyét megtalálni nem sikerült, sem később művelt vas-

⁹¹ OL. Filmtár. C. 1186. Jászói konvent magán lt., fasc. 4. no. 47, fasc. 5. no. 49. Vö. *Spilka Lőrinc*: A jászóvári prépostság központi birtoktestének jászókönyeki helységei 1552-ig. Gödöllő, 1944. 13–15. (Az 1383. évi oklevelet nagyon vázlatosan tárgyalja.)

⁹² Zsigm. Okl. I. 6095. *Marjalaki Kiss Lajos*: Egy borsodi vashámor 1399-ben. Borsodi Szemle 2 (1958) 62–64. *G. Vastagh*: Metallurgische Folgerungen aus den Ausgrabungsfunden der Eisenverhütung des XI–XII. Jahrhunderts. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 24 (1972) 257–260.

⁹³ Zsigm. Okl. I. 2161. 16. század eleji vashámor-adatokat ld. 190. jegyzet.

⁹⁴ „... quoddam molendinum ferrei vulgo hamor dictum”. Zsigm. Okl. II/1. 1699.

⁹⁵ *Kachelmann* i. m. III. 21 a dominikánusok olvasztóit és hámorait említi a 14. században Selmecbánya környékén.

⁹⁶ Zsigm. Okl. I. 530, 2461. *Csánki*, II. 753. *Harald Prickler*: Geschichte der Herrschaft Bernstein. Eisenstadt, 1960. (Burgenländische Forschungen. 41.) 176–177. A borostyánkői uradalom vaskohászainak magyar etnikumáról és a 10–12. századi nyugat-magyarországi vastermelő szervezethez való viszonyukról *Heckenast – Nováki – Vastagh – Zoltay* i. m. 146–147.

⁹⁷ *Wenzel*, Bányászat. 124.

bányákkal azonosítani nem lehetett; azt sem tudjuk ez egyetlen említés alapján megmondani, hogy eljutott-e már ide is a vízierő felhasználásának ismerete.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján tehát összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a vízierő felhasználása Magyarország vaskohászatában 1320 után, legkésőbb az 1340-es évek elején kezdődött meg. Az új technika alkalmazása gyorsan terjedt, s a század végére, de valószínűleg már 1380 táján, általánossá vált.

3. Vaskohászatunk telephelyei a középkor végén

Vaskohászatunk írott forrásanyagának bővülése megengedi, hogy nagyjából összefüggő képet adjunk róla a középkor végén. A magyarországi okleveles anyag mennyisége elvileg a teljességre törekvést is megengedné, gyakorlatilag ez az igény ma még illuzórikus. Ennek ellenére bízom benne, hogy a fel nem tárt anyagban nem rejtőznek már az összképet lényegesen megváltoztató adatok.

Az ország vastermelésének számszerűen meg nem állapítható, de nyilvánvalóan túlnyomó többsége a középkor végén, sőt még az újkor kezdetén is a Szepes-Gömöri Érchegységből származott. A 15. századra viszonylag legbővebb forrásanyagunk Dobsináról maradt.⁹⁸ Itt a vashányák a várostól északra, a Gölnic folyó és a Dobsina patak közt fekvő hegyekben, egy mérföld szélességben és hosszúságban terültek el.⁹⁹ Az innen nyert vasércet a Gölnic vizén épült hámorokban dolgozták fel.¹⁰⁰ A dobsinai vasművek több mint száz éven át állandó pörösködés, családi viszály és erőszakos foglalás tárgya voltak. Úgy tűnik, hogy csak a városalapító Csetneki László bírta békességben Dobsinát.¹⁰¹ Fiai közül Miklós már 1383-ban lekötötte adóssága fejében dobsinai birtokrészét a hozzá tartozó hámorjövendelmekkel együtt Jolsvai Péter fia Lestáknak,¹⁰² majd a XV. század elején a három testvér, János mester, Miklós és László az iglói polgárokkal keveredett pörbe, akik a Gölnicen egy vashámort építettek, és a Csetniekiek különböző dobsinai bányáit művelték. A földesurak ugyanis a hámort bérlő Besteller György iglói bíróval szemben egyre újabb és újabb, már visszaélés számba menő követeléseket támasztottak, hogy melyeket, nem tudjuk. Miután Zsigmond király a polgároknak adott igazat, a Csetniekiek kénytelenek voltak megengedni az iglóiaknak, hogy az általuk talált arany-,

⁹⁸ Több oklevelet közölt *Wenzel*, Bányászat. 374–383 és *Mikulik József*: A bánya- és vasipar története Dobsinán. Budapest, 1881. 53–55.

⁹⁹ Mikulik i. m. 5–6, 10. A hegység neve Ezembergh, magyarul Dobsinahege; 1509-ben egy-egy részét Washegh-nek, illetve Aczelhegh-nek mondták. *Ila* i. m. II. 223; kiterjedése: OL. Dl. 17852. (1476).

¹⁰⁰ Helymegjelöléssel csak a Gölnic menti hámorokat említik az oklevelek, így 1408-ban „quarundam gazarum seu domorum, que vulgariter Hamor dicerentur, in eodem fluvio Gelnech situatarum et existentium”, Zsigm. Okl. II/2. 6442; 1466-ban „Gywrgrstellerhamora in fluvio Gelnelcz existente”, Wenzel, Bányászat. 379; stb. Az 1437. évi „maleis et aliis domibus gazis et diversis structuris ac edificiiis in superficiebus earundem terrarum occupatarum erectis” (OL. U. 97. Fkgy. Andrassy család betléri lt., Csetnek, fasc.16. no. 44.) szövegezés ezzel szemben másutt fekvő hámorok feltételezését sem zárja ki. A Hőh dűlő közelében állott három 15–16. századi kohót említ közelebbi hivatkozás nélkül Mikulik i. m. 7.

¹⁰¹ „... opidum sub premissarum metarum inclusione conservasset”. OL. U. 97. Fkgy. Andrassy család betléri lt., Csetnek, fasc. 16. no. 44. (1437).

¹⁰² OL. Dl. 7009.

ezüst-, réz- és higanyércet az urbura lefizetése után Dobsináról szabadon elszállítsák, a dobsinai vasbányákat pedig szabadon és minden ellenszolgáltatás nélkül műveljék.¹⁰³ És csakhamar még ennél is nagyobb kár érte őket. Közös őstől származó rokonaik, a pelsőci Bebekek nemcsak hogy erőszakkal behatoltak Dobsinára, és elfoglalták a bányákat és hámorokat, hanem a befolyásuk alatt álló jászói konventtel olyan oklevelet állítottak ki, amely szerint a Csetniekiek belátták, hogy nekik a dobsinai bányajövedelmekhez és olvasztókohókhoz semmi joguk sincs, mert azok mindig a pelsőci Bebeket illették, s ezért kifejezetten lemondanak minden esetleges jogukról, valamint a Gölnic és a Dobsina folyók közötti Ezembergh hegyen levő erdőkről s az ugyanitt a jövőben található bányákról.¹⁰⁴ Mint a Csetneki család évtizedeken át húzódó tiltakozásaiból¹⁰⁵ kitűnik, a Bebekek hosszú időre hatalmukba kerítették az Ezembergh (Dobsinahege) nagy részét a rajta levő bányákkal. Ez a rokonok közötti feudális villongás azonban nem fékezte, legfeljebb csak átmenetileg zavarta a termelést. A Bebekek az erdőket szénégetőknek adták bérbe, hámorokat és kohókat építettek, úgyhogy a Dobsina patak forrása körül az erdőket ki is irtották a Gölnic vizén álló hámorok ellátása érdekében.¹⁰⁶ Időközben, úgy látszik, a Csetniekiek visszaszerezték dobsinai birtokuk egy részét, és 1466-ban a két család kölcsönösen bevádolja egymást. A Csetniekiek a nádor előtt tesznek panaszt, hogy pelsőci Bebek György az Albert király halála (1439) utáni zavaros időkben elfoglalta a dobsinai rézbányát és a Gölnic folyón lévő Gywrgstellerhamora-t, amely nyilván a század első évtizedeiben élt Bestseller György iglói bíró nevét örizte meg, a Bebekek pedig az országbíróhoz fordultak, mert a Csetniekiek négy évvel ezelőtt (1462) hatalmasul elfoglalták tőlük a Dobsina patak és a Gölnic közt fekvő réz- és vasbányákat.¹⁰⁷ 1470 tavaszán a két fél kiegyezett abban, hogy a pör alatt volt birtokaik ugyanúgy használandók, mint eddig,¹⁰⁸ de már ugyanezen év július 13-a körül Szapolyai Imre és pelsőci Bebek György

¹⁰³ Zsigm. Okl. II/2. 5971, 6373; utóbbinak a vasbányákra vonatkozó rendelkezése: „montana ferri vulgariter eysensten appellata. . . libere et sine omni solutione urburarie aut aliqualis alterius dationis vel solutionis exactione uti, frui et possidere”. Mindkét oklevél 1408-ból.

¹⁰⁴ Zsigm. Okl. II/2. 6442. Az oklevél kiállításának körülményeire l. a következő jegyzetben hivatkozott tiltakozásokat.

¹⁰⁵ 1408 (a szepesi káptalan előtt): *Wenzel*, Bányászat. 378; 1414 (a jászói konvent előtt): uo. 105; 1421 (a nyitrai káptalan előtt): *Iványi* i. m. 53; 1423 (az esztergomi káptalan előtt): OL. DI. 11436; 1426 (a jászói konvent előtt): uo. 11829, 11832, 11834; 1429 (Zsigmond király előtt): uo. 12100; 1429 (a budai káptalan előtt): Turul 1 (1883) 41; 1429 (a pécsváradai konvent előtt): OL. U. 97. Fkgy. Andrassy család betléri lt., Csetnek, fasc. 16. no. 34; 1430 (a jászói konvent előtt): OL. DI. 12303; 1434 (a szepesi káptalan előtt): uo. 12648; 1437 és 1450 (a budai káptalan előtt): OL. U. 97. Fkgy. Andrassy család betléri lt., Csetnek, fasc. 16. no. 44. és fasc. 17. no. 50. A Csetniekiek azonban a pelsőci Bebekek erőszakos foglalása ellenére sem szorultak ki teljesen Dobsináról. 1417-ben az 53 dobsinai porta közül 7 még mindig a csetneki, a többi 46 a pelsőci uradalomhoz tartozott. *Lux Gyula*: Dobsina településének és birtoklásának története. Turul 48 (1934) 62.

¹⁰⁶ 1426: „maleatores seu dolatores ferri . . . super fluvium Gelných locati et constituti . . . silvas . . . iuxta caput fluvii Dobsina vocati habitas et adiacentes per exustionem carbonum in maxima parte desolari devastare et annihilari fecissent.” OL. DI. 11834; 1437: „silvis in maxima parte ustoribus carbonum venditis et arendatis, per eosdemque succisis . . . nonnullis eciam maleis et aliis domibus gazis et diversis structuris ac edificiiis in superficiebus earundem terrarum occupatarum erectis.” OL. U. 97. Fkgy. Andrassy család betléri lt., Csetnek, fasc. 16. no. 44.

¹⁰⁷ *Wenzel*, Bányászat. 379. OL. DI. 16410. Hogy György steller hámorá vashámor (locum cusionis ferri) volt, l. *Mikulik* i. m. 53.

¹⁰⁸ *Wenzel*, Bányászat. 380.

familiárisai „az éjszaka csendjében” rátörtek a Csetnekiek Dobsinán, a Gölnic vizén álló vashámorára, és az ott talált Gaspar Péter és Kromar Mátyás gecelfalvi jobbágyokat kifosztották, és Rákos várába hurcolták,¹⁰⁹ 1472 vízkereszt táján pedig Bebek György – ki tudja, hányadszor – ismét elfoglalta néhai György steller hámorát.¹¹⁰ Csetneki János és testvérei ilyen körülmények között jónak látták, hogy Mátyás királytól bányászati privilégiumot szerezzenek dobsinai, martonyi és szalonnai birtokaikra,¹¹¹ ez sem sokat segített rajtuk, mert ellenfeleik, a pelsőci Bebekék sógoruk, Szapolyai Imre örökös szepesi ispán segítségére támaszkodtak, akinek már egy évtizede lekötötték elvitatott Gömör megyei birtokaikat,¹¹² és 1475-ben ismét elragadták a Csetnekiektől Dobsinát.¹¹³ A dobsinai bányák és hámorok feletti pör így 1476-ban Csetneki János és Szapolyai Imre közt indult meg, s a fennmaradt oklevelekben 1484-ig követhető;¹¹⁴ kimenetele nem ismeretes, de a 15. századi periratok egy részét 1507-ben II. Ulászló király átírta, és a jászói konvent egy 1509-ből fennmaradt jelentése szerint a hatalmaskodásoknak és a pörösködésnek még ekkor sem volt vége.¹¹⁵

Gömör megye más helységeinek vasműveléséről kevesebb adatunk van, de ezek is a gömöri vasgyártás országos jelentőségét tanúsítják. Csetneken az előző szakaszban már tárgyalt 1344. és 1370. évi hámoradatok¹¹⁶ után az 1420-as évekből fennmaradt Lakatgyártó, Köszörűs és Faber jobbágynevek¹¹⁷ a kohászat mellett kifejlődött feldolgozó iparra mutatnak. 1466-ban egy hatalmaskodás során feltörték a csetneki vasmázsálóházat, és elvittek hét mázsa vasat, valamint sok vasszerszámot, megkárosítva ezzel Steller András és Vekon Péter csetneki jobbágyokat,¹¹⁸ 1471-ben pedig egy újabb hatalmaskodás alkalmából egy csetneki jobbágytól 28 aranyforint értékű vasat, egy másiktól 22 mázsa vasat és 150 patkót raboltak el.¹¹⁹ 1494–1495-ben Csetneki Lászlótól 527 ft értékben vásárolt az udvar szakállasokat és golyókat, 1518-ban pedig az ónodi vár számára készült 40 szakállas (puska vagy ágyú) Csetneken.¹²⁰ A csetneki vas országos elterjedtsége kitér a debreceni kovácsok 15. századi, de csak 1531. évi megújításában ránk maradt

¹⁰⁹ Uo. 380–381. OL. DI. 17374. (1472).

¹¹⁰ *Wenzel*, Bányászat. 381–382.

¹¹¹ *Icietki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. XI. Pest, 1855. 507–508. (1474).

¹¹² A Csetnekiek tiltakozása a Bebek–Szapolyai egyezés ellen 1465. november 3-án: OL. DI. 16278. Mátyás király tekintet nélkül erre az egyezésre 1469-ben lefoglalta Bebek Pál hagyatékát: OL. U. 93. Fkgy. Szepesi káptalan hiteleshelyi lt., scriu. 9. fasc. 10. no. 24. A Csetnekiek tiltakozása az őket illető Bebek örökség Szapolyai Imre által történt elfoglalása miatt 1470 március 1-én: OL. DI. 16970, illetve OL. U. 97. Fkgy. Andrassy család betléri lt., Csetnek, fasc. 17. no. 54. (Nem azonos szövegek!)

¹¹³ OL. DI. 17756. (1476).

¹¹⁴ 1476: OL. DI. 45651, 17852, 17756; *Mikulik* i. m. 54–55. Év nélkül: OL. DI. 25878. 1478: uo. 18096. 1479 és 1484: *Wenzel*, Bányászat. 374–375.

¹¹⁵ *Mikulik* i. m. 53–55; OL. DI. 21945.

¹¹⁶ OL. DI. 3698. *Wenzel*, Bányászat. 373.

¹¹⁷ 1424: Emericus Lakathgartho et Johannes Kewswrus, 1426: Johannes Kewswrus et Simon Faber. OL. DI. 11651, 11796.

¹¹⁸ Uo. 16809. (1469).

¹¹⁹ Uo. 17243.

¹²⁰ *Johann Christian Engel*: Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. I. Halle, 1797. 42. *Iványi Béla*: A tiszaluczai vám bevételei és azok felhasználása. 1516–1520. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 13 (1906) 32 sk.

céhleveléből,¹²¹ vagy abból a szórványadatból, amely szerint Csetneki János 1510-ben a Buda melletti felhézvi vásáron 16 mázsa vasat adott el hitelbe Várday Ferenc kincstartónak.¹²²

Csetnek és Dobsina mezővárosokon kívül a csetneki uradalom több falujában is folyt vastermelés. Adatokkal tudjuk ezt igazolni a 14. század második felében Nagyszlaboson,¹²³ a 16. század elején pedig ugyancsak Nagyszlaboson és Ochtinán, ahol Csetneki Miklós 1514-ben elzálogosította hámorait,¹²⁴ valamint Restéren.¹²⁵

Jelentőségéhez képest ugyancsak meglehetősen kevés adatunk van a jolsvai (murányi) uradalom vaskohászatáról. 1435-ben, amikor a Jolsvai család kihalt, Zsigmond király néhai Perényi Imre fiainak, Jánosnak és Istvánnak zálogosította el Jolsva várát, városát és név szerint felsorolt tartozékait, a hámorokkal és vasbányákkal együtt,¹²⁶ és ezt a szöveget a következő időben további oklevelek ismétlik,¹²⁷ majd 1455-ben újból említik a Jolsvához tartozó bányákat.¹²⁸ A jolsvai uradalom birtoklástörténete is meglehetősen viharos, úgy látszik – zálogjogon vagy a puszta erőszak jogán – többnyire a pelsőci Bebekek, majd a Szapolyaiak tartották kezükben,¹²⁹ ami – ha szabad Dobsina példájából következtetnünk – javára lehetett a bányaművelésnek. Nyilván nem 15. századi eredetű volt itt sem a vaskohászat, hiszen a legrégebb, 1344. évi csetneki hámor-ementés kapcsán is már egy jolsvai polgárról volt szó.¹³⁰ A termelés méreteit sejteti, hogy a murányi völgyben 1549-ben 12 1/2 működő, 6 1/2 felhagyott vashámort, valamint 13 működő és 13 felhagyott olvasztóhutát írtak össze.¹³¹ 1490-ben a jolsvai plébános 100 sínvasat volt köteles beszolgáltatni az esztergomi érseknek, s az előző évben az érsekség kisebb tétel sínvasat vásárolt a jolsvai uradalomhoz tartozó Sarlón.¹³²

Murány várához, és így a jolsvai uradalomhoz tartoztak a Železnik hegy vasbányái, ahonnan nemcsak a Murány völgyének, hanem a ratkói völgynek a hámorai is a vasércet kapták. 1549-ben Ratkón és a Železnik hegyen magán 5 hámort és 17 hutát írtak össze,¹³³ s ez a szám ugyancsak már régóta folyó vastermelésre mutat. Legkorábbi –

¹²¹Sárváry Ferencz: János királynak némelly debreczeni céhek számára 1531-ben költ kiváltáslevele. Tudománytár 6 (1839): 2. 267–268.

¹²²OL. Dl. 22030.

¹²³Uo. 5574.

¹²⁴OL. U. 97. Fkgy. Andrassy cs. betléri lt., Csetnek, fasc. 17. no. 74.

¹²⁵Ila i. m. III. 296.

¹²⁶Ila i. m. I. 193–194. – „cum . . . gasis fabrilium seu maleis wigo hamor vocatis, et montanis ferri”. Oklevéltár a gróf Csáky-család történetéhez. Budapest, 1919. (A továbbiakban: Csáky Okl.) I/1. 359.

¹²⁷OL. Dl. 12770, 13248 (vö. Ila i. m. III. 57.), 38635, stb.

¹²⁸Csáky Okl. I/1. 404.

¹²⁹Csánki, I. 125–126; Ila i. m. I. 235.

¹³⁰OL. Dl. 3698.

¹³¹OL. Filmtár. W. 189. Staatsarchiv, Wien, Hofkammerarchiv. (A továbbiakban: HKA.) Fasz. rote Nr. 45. Vermischte ungarische Gegenstände. Konskriptionen. Fasz. 6. No. 190. fol. 28.

¹³²Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok 94 (1960) 510.

¹³³OL. Filmtár. W. 189. HKA. Fasz. rote Nr. 45. Vermischte ungarische Gegenstände. Konskriptionen. Fasz. 6. No. 190. fol. 30–31. – Szirk, Turcsok, Ratkó, Ratkóbisztró és Vörösvágás középkori vaskohászatát feltételezi Ila i. m. I. 204, III. 266, IV. 186.

közvetett – adatunk azonban csak 1515-ből való, amikor egy szirki jobbágy Selmecbányán visszatartott vasáról hallottunk.¹³⁴

Ugyancsak bizonyosra vehetjük a folyamatos vastermelést a Sajó völgyének Rozsnyó fölötti szakaszán, ahol 1549-ben 10 vashámor került bele az összeírásba.¹³⁵ Sajnos, a Csetneki család tagjainak 1470. évi, Szapolyai Imre elleni tiltakozásában¹³⁶ csak általánosságban van szó a Kövi, más néven Rákos várához a ratkói völgyben és a Železníken, valamint a Krasznahorka várához a Sajó völgyében tartozó „totales portiones possessionarias et castrenses ac fodinales et molendinales”-ról, így ezekről a 16. század közepe előtt konkrétumot nem mondhatunk. Biztos adatunk van viszont az ugyancsak a krasznahorkai uradalomhoz tartozó Dernő vaskohászatáról 1470-ből, amikor Henkel János részletekben fizetendő 150 ft-ért megveszi Ruszsdorfer János kassai bíró itteni bányáját és hutáját.¹³⁷

Rozsnyón 1486-ban egy hámorról,¹³⁸ és 1489-ben talán helybeli, de mindenképpen gömői vas vásárlásáról hallunk.¹³⁹

A Szepességben a 13. század második felében alapított Gölnicbányáról és Iglórol kiindulva valószínűleg már a 14. század első felében meghonosodott a vaskohászat a Gölnic és a Hernád völgyében. Adataink azonban csak az 1400 körüli évektől kezdve vannak.

Igló vasbányái közül 1433-ban a Stangenberg, Ebynheytt és Albdenberg, 1437-ben a Sthanginbergh, Krygzeffen, Eysenbach és Swarzinbergh, illetve a Stangelbergh, Glenczel és Kryhziiffen hegyekben levőket említik,¹⁴⁰ éppúgy a szomszédokkal való villongások kapcsán, mint ahogy a szénégetésre szolgáló Feketheerdew is a szomszédos nemesek elleni vizsgálat során jelenik meg az oklevelekben 1415-ben és 1441-ben.¹⁴¹ Az iglói vas kitűnő minőségét tanúsítja, hogy 1437-ben ismételtelen „vas- és acélércek”-ről szólnak az oklevelek.¹⁴² Vassal kapcsolatos hitelügyleteket rögzít az iglói városi könyv 1393-ban és 1396-ban, és egy ezekből az évekből származó keltezetlen bejegyzés említi Theuschil besteller hámorát; 1408-ban esik szó először Besteller György iglói bíró dobsinai hámoráról, 1435-ben említik Kesselsmit György Péter nevű fiának anyjáról rámaradt hámorát, 1525-ben pedig egy Jurg Smid és Mikolas által művelt hámort.¹⁴³ Ennél azonban okvetlenül több vashámornak kellett lennie Iglón, mert Zsigmond király 1435-ben,

¹³⁴ Selmecbánya város lt., Oklevelek. II. 779.

¹³⁵ OL. Filmtár. W. 205. HKA. Fasz. rote Nr. 2. Bergstädte in Ungarn. fol. 124–125, 128–129.

¹³⁶ OL. U. 97. Fkgy. Andrassy cs. betléri lt., Csetnek, fasc. 17. no. 54.

¹³⁷ *Kerekes György*: Kassa polgársága, ipara és kereskedése a középkor végén. (A lengyel–magyar kereskedelem fénykora.) Budapest, 1913. (Iparosok Olvasótára. XIX. 3–4.) 27.

¹³⁸ OL. U. 75. Fkgy. Rozsnyó város lt., Prot. Nr. 1. „Anno 1486 . . . eyn wÿs, die do leytt bey dem hamer”. Idézi (az évszámában sajtóhibával) *Ha* i. m. III. 341.

¹³⁹ *Fügedi* i. m. 510.

¹⁴⁰ *Illésy János*: Igló kir. korona- és bányaváros levéltára. Budapest, 1899. 26, 28.

¹⁴¹ Uo. 22, 29.

¹⁴² „mineras ferri et calibis”. OL. Filmtár. C. 459. Igló város lt., Oklevelek. 60–61. – 1522-ben Merthenn Engelbreth szepesi kereskedő 4 mázsa acélt rendel Iglón: uo. 120.

¹⁴³ A hitelügyletekről *Halaga* i. m. 223. A hámor-adatok: OL. Filmtár. C. 460. Igló város lt., Városi könyvek. 1383–1632. pag. 24, 51, 64–65. Zsigm. Okl. II/2. 5971.

megújítván a város kiváltságlevelét, az Iglón termelt réz, ólom, acél és vas mérésére szabad városi mérleg felállítását engedélyezte.¹⁴⁴

Az iglói bányák és erdők illetéktelen használatában a márkusfalvi Máriássyak wagendrüsseli jobbágysai jártak az élen.¹⁴⁵ Természetesen az iglóiak sem maradtak adósak, így 1476-ban egyéb hatalmaskodások és emberölés mellett a wagendrüsseli erdők kivágására, bányák elfoglalására, munkások elkergetésére is sor került. A szomszédi erőszakoskodás a századfordulón is folytatódott. 1496-ban az iglóiak, 1507-ben a wagendrüsseliek ellen tett panaszt a magát sértettnek tekintő másik fél.¹⁴⁶

A márkusfalvi Máriássyak szepességi birtokain – minden valószínűség szerint magában Wagenrüsselben – a vaskohászat, mint láttuk, 1352 óta igazolható.¹⁴⁷ 1456-ban egy családi osztozás alkalmából megemlítik a Máriássyak a wagenrüsseli hámborból kapott cenzust;¹⁴⁸ hogy ez a hámor vasércellátás szempontjából nem volt ráutalva az iglói bányákra, abból tudhatjuk, hogy 1478-ban külön megemlékeznek a Wagenrüssel határain belül fekvő vasbányákról.¹⁴⁹

Tevékeny része lehetett a szepességi vastermelésben Lőcse polgárainak is, bár városuk határában nem voltak bányák. 16. század közepi adatok alapján úgy látszik, hogy a richnói uradalom krompachi vashámorai – amelyek közül már 1528-ban említenek egyet¹⁵⁰ – lőcsei kereskedők kezében voltak, akik nemcsak itt, hanem Gömör megyében is birtokoltak vasműveket.¹⁵¹ A 15. századból, mivel Lőcse levéltára 1550-ben tűzvésznek esett áldozatul, nem maradtak adatok, csupán két iglói vonatkozású oklevélből tudjuk, hogy a lőcseiek szerepe nem Mohács körül kezdődött a vasiparban. 1441-ben Zeel Pál iglói polgár városa nevében tilalmazta Lőcse városát bizonyos erdők és hegyek megszerzésétől és bányászásától,¹⁵² 1476-ban pedig a lőcsei Szent Borbála konfraternitás zálogbirtoka lett az Igló melletti Werezheg, más néven Rothenberg, a későbbi Porács, bányáival, olvasztóival és hámoiraival.¹⁵³

Nagyon sajátos forráshelyzetben vagyunk a Szepességnek Igló mellett másik legjelentősebb vastermelő városával, Gölnicbányával. Mind a 13. századi kezdetek,¹⁵⁴ mind a késői feudalizmus századainak bőséges forrásai arra mutatnak, hogy Gölnicbánya az ország egyik legfontosabb vasipari centruma volt. Mindennek azonban a középkori okleveles anyagban egyetlenegy dokumentuma maradt csak, Zsigmond király 1435. évi privilégiumának a gölnicbányai vashámorokról szóló passzusa: „Item nullus omnino hominum

¹⁴⁴ „liberam stateram seu mensuram”. *Wagner* i. m. I. 220. Hogy ez egyben iglói mérték használatát is jelentette, ld. *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest, 1916. 110.

¹⁴⁵ *Illésy* i. m. 22, 26, 28–29. Név szerint említik 1433-ban Matheus, Johannes Reysz és Jacobus Abraham jobbágyokat. OL. Filmtár. C. 459. Igló város lt., Oklevelek. 47. Hiányosan, elírt nevekkkel és rossz évszámmal felhasználta *Münnich* i. m. 186.

¹⁴⁶ *Illésy* i. m. 31; *Iványi* (74. jz-ben) i. m. 77; *Illésy* i. m. 34.

¹⁴⁷ Ld. 81–82. jegyzet.

¹⁴⁸ *Iványi* (74. jz-ben) i. m. 63.

¹⁴⁹ OL. Dl. 75 101.

¹⁵⁰ *Jozef Vlachovič*: Slovenská meď v 16. a 17. storočí. Bratislava, 1964. 282

¹⁵¹ *Domanovszky* (86. iz-ben) i. m. 455–456. OL. U. 75. Fkgy. Rozsnyó város lt., Prot. Nr. 1. (AH 7|53–54).

¹⁵² *Illésy* i. m. 29.

¹⁵³ OL. Dl. 17795. A helység azonosítása: *Csánki*, I. 265.

¹⁵⁴ L. 27–28. jz.

quacumque auctoritate fulgentium aliquod maleum ferreum wlgo Hamer vocatum, preter solum unum quo ipsi pro cultura montanarum nostrarum de predicta Gylnycz ex necessitate ibidem in ipsa civitate nostra indigere perhibentur in metis et territorio ipsius civitatis nostre Gylnycz quovis quesito colore tenere habere et possidere valeat quoquomodo.¹⁵⁵ Ezt a szöveget a hazai szakirodalom úgy értelmezte, hogy a privilégium rendelkezése értelmében „a Szepességen . . . csakis e bányavárosban volt egy vashámor működésben”,¹⁵⁶ ami természetesen ellentmond az oklevelekből kibontakozó helyzetképnek. De nem értelmezhető a privilégium szövege akként sem, hogy Gölnicbányán ne lehetett volna egynél több vashámor; egy ilyen rendelkezés egyszerűen tönkretette volna Gölnicbánya vasiparát, hiszen nemcsak az ekkor már Lengyelországnak elzálogosított Iglón, hanem a szomszédos Jekelfalva jobbágyfaluban is több vashámor működött. Zsigmond kiváltságlevelének helyes értelmét Adolf Zycha adta meg: a szöveg azt jelenti, hogy egy bányához csak egy hámor tartozhatik, s a rendelkezés célja „zu verhüten, daß einzelne Gewerkschaften die Hüttenproduction zum Nachteile anderer an sich zögen”.¹⁵⁷ Amikor az 1520-as években kezdték bejegyezni a gölnicbányai protokollumba a vashámorokkal kapcsolatos ügyleteket is, gyors egymásutánban több vashámor létezéséről is értesülünk.¹⁵⁸

Bár nem lehetett valami jelentékeny, aránylag sok adatunk van Jekelfalva vas kohászatáról. Az itteni bányákat – közelebbi megjelölés nélkül – már egy 1328. évi oklevél említi;¹⁵⁹ vashámorról először 1465-ben, abból az alkalomból esik szó, hogy Bárczay István és testvérei panaszt tettek Szapolyai Imrénél ennek gölnici várnagyai ellen a jekelfalvi vashámor elfoglalása miatt.¹⁶⁰ Egy, a 15. század második feléből töredékesen és keltezetlenül ránk maradt összeírás két vashámort tartott számon itt, az egyik néhai Fyas Lőrincé volt, a másik a jekelfalvi nemesek közös tulajdona.¹⁶¹ Az előbbi a Gölnic folyón, az utóbbi a Folkmár patakon állt.¹⁶² 1488-ban Bárczay Andrást és Istvánt bizonyos jekelfalvi porciókba történt beiktatásuk során egy hámor nyolcadrészébe is bevezették.¹⁶³ Jekelfalussy János hámorrészét 1512-ben elzálogosította minden tartozékával együtt 10 arany forintért Varkocz Kristóf késmárki kapitánynak.¹⁶⁴ Ugyanezen Jekelfalussy János 1525. április 3-án a szepesi káptalan előtt tett bevallásából megtudjuk, hogy az időközben elhunyt Varkocz a szóbanforgó hámorrészt továbbadta Holy Mátyás szepesi várnagynak, ez pedig Bárczay János Abaúj vármegyei alispánnak.¹⁶⁵

¹⁵⁵ Wenzel, Bányászat. 331–332.

¹⁵⁶ Kerpely i. m. 47.

¹⁵⁷ Adolf Zycha: Das Recht des ältesten deutschen Bergbaues bis ins 13. Jahrhundert. Berlin, 1899. 130.

¹⁵⁸ OL. Filmtár. C. 1109. Iglói járási lt., Gölnicbánya város lt., Városi protocollum 1434–1688. pag. 110–113 (1526–1528. évi adatok), 137–139 (1547), 142–143 (1550).

¹⁵⁹ OL. Dl. 83199.

¹⁶⁰ Uo. 83760.

¹⁶¹ Uo. 75250.

¹⁶² Uo. 26716 (1477); OL. U. 83. Fkgy. Jászói konvent hiteleshelyi lt., Prot. A. fol. 41/b. (1484).

¹⁶³ OL. Dl. 83938.

¹⁶⁴ Uo. 84070.

¹⁶⁵ OL. U. 93. Fkgy. Szepesi káptalan hiteleshelyi lt., Prot. II. fol. 26/b. (XVIII. századi másolata: OL. Dl. 104787.)

Egy 1497-ből fennmaradt szerződés szerint a szomolnoki bányák számára a lőcsei Thurzó Márton szállított vasat, mégpedig a durvább minőségűt 3 mázsát egy forintért, a finomabbat pedig 1 3/4 mázsát egy forintért,¹⁶⁶ de nem tudjuk, hol állt a vasat előállító hámor. A szomolnoki városi könyvben 1444-ben esik szó egy fél hámorról, amely a két Svedlér között feküdt; 1515-ben ismét említenek egy fél vashámort réttel és a hozzá tartozó erdőrésszel, abból az alkalomból, hogy Sawr Erhard kamaragróf átadta mostoha-fiának.¹⁶⁷ Sawr (Zawr, Saurer) Erhard a 16. század elején a Szomolnokhoz tartozó Boldoka erdőben is építtetett egy vashámort; ezt fia egy 1549. évi tanúvallatás szerint még ekkor is békében birtokolták.¹⁶⁸ Minthogy Sawr Erhard is, fia, Sebestyén is szomolnoki kamaragróf volt, nem teljesen világos, hogy hámoruk családi vagy kamarai tulajdon volt-e. Az itt gyártott vasból 1528. évi tudósítás szerint Erdélybe is szállították.¹⁶⁹

Jelentős vasipari központ jött létre – a 14. század második felébe visszanyúló és ott tárgyalt kezdetekből¹⁷⁰ – a jászói prépostság birtokán, Mecenzéf határában. Ezzel kapcsolatos adatainkat főleg a szomolnokiakkal és Torna vára uraival folytatott pereskedéseknek köszönhetjük. A huszita háborúk okozta zavarokat felhasználva szomolnoki polgárok 1432-ben a mecenzéfi határban hámort állítottak a Bódva folyón, és a mecenzéfi vasbányákban bányásztak, a jászói préposttal rossz viszonyban lévő tornai várnagy engedelmeiből. A felépült hámort 1435-ben a nádor a jászói prépostnak és konventjének ítélte, a statució is megtörtént, de a szomolnoki polgárok erővel visszavették hámorukat, és a környező erdőket is elfoglalták. 1437 tavaszán a tornai várnagyok emberei a jászói erdőből fogságba hurcolták Zempel György jászói hámosos szénégetőit, ősszel pedig Mecenzéf mellől, nyílt útról, ércet fuvarozó embereit. 1438-ban Tornai Sáfár István és fia elfoglalták a jászói prépost Mecenzéfen, a Bódva folyón álló hámorát, 1448-ban pedig Sáfár Szilveszter, a tornai várúr, a jászói monostor Mecenzéf mellett, Sugó prédiium területén levő vashámorait foglalta el.¹⁷¹ S hogy nemcsak a huszita háborúk zűrzavarában, s nemcsak világiakkal gyűlt meg a jászói prépostság baja értékes vasbányái és hámorai miatt, mutatja konfliktusa a menedékkövi karthauzi perjellel és konventjével a 15. és 16. század fordulóján. A menedékköviék 1495. március közepe táján foglaltak el egy vashámort Alsómecenzéf határában, s ezzel a jászói prépost becslése szerint tíz hónap alatt 200 aranyforint veszteséget okoztak neki. A karthauziak azt állították, hogy a hámort eddig is ők bírták békességben. Az ügy a királyi kúria elé került, ideiglenesen választott bírák pedig úgy határoztak, hogy a királyi bíróság döntéséig a hámorban készült sínvasat az alsómecenzéfi egyháznál helyezték letétbe. 1497 tavaszán a jászói prépost innen 522 db sínvasat önhatalmúlag elvitt, s ezzel 100 aranyforintot meghaladó kárt okozott a karthauziaknak. Nem csodálhatjuk ezek után, hogy a karthauziak a következő évben már nem helyezték letétbe a hámorban készült sínvasat az alsómecenzéfi egyháznál, hanem elvitték

¹⁶⁶ Wenzel, Bányászat. 79.

¹⁶⁷ OSZK. Kt. Cod. lat. 385. Szomolnoki városi protokollum. 26^v–27^r (1444), 51^v (1515).

¹⁶⁸ OL. P. 71. Csáky család központi lt., fasc. 75. no. 7.

¹⁶⁹ Vlachovič i. m. 281.

¹⁷⁰ L. 91. jz.

¹⁷¹ Spilka *Lőrinc: Jászó története 1243–1552*. Gödöllő, 1943. 32–35. Vö. OL. Filmtár. C. 1186. Jászói konvent magán lt., fasc. 10. no. 147, 149–150, 151, 153, 155, 168, 167, 172, 180, 174; fasc. 11. no. 198. (Ez az utolsó a C. 1187. tekercsen.)

magukkal, újabb 200 aranyforinttal károsítva meg a másik felet. Csak 1502-ben jött létre egyezés a két egyházi testület között: a karthauziak visszaadták a jászói prépostságnak a hámort, azzal a kötelezettséggel, hogy a prépostság elégítse ki a hámor igazságos árával hámosukat, a stósi Lang Jánost.¹⁷² Persze, ezzel sem értek véget a jászói prépostság vashányái és hámorai körül a viszontagságok: 1515-ben a Szapolyaiak szomolnoki kamaragrófjának erőszakos bányafoglalása miatt protestáltak a jászóiak a leleszi prépost előtt.¹⁷³

Torna várához tartozott a barkai hámor, amely heti egy mázsa vassal adózott, de 1497-ben, amikor ezt a kötelezettségét urbáriumban rögzítették, már évek óta puszta állt.¹⁷⁴

Lőcséhez hasonlóan Kassa város polgárai is vállalkozókként kapcsolódtak be, első sorban a jászói prépostság birtokain, a vaskohászatba. A kassaiak vasipari érdekeltségéről rendelkezésünkre álló legrégebb, fentebb már idézett 1470. évi dernői adat¹⁷⁵ azonban arra mutat, hogy a bányászat iránt érdeklődő kassai kereskedő tőke tevékenységi köre szélesebb területre, talán egész Felső-Magyarországra is kiterjedt. A vaskereskedelemben való érdekeltségüket sejtethjük abból az 1476. november 8-i királyi rendeletből, amely arra utasította a kassaiakat, hogy Mátyás esküvője alkalmából különböző konyhai felszerelési tárgyak beszerzéséről gondoskodjanak.¹⁷⁶ 1480-ban Nagylucei Orbán kincstartó a kassai adó terhére fizetteti ki a jászói préposttól a király számára vásárolt 100 mázsa vas árát.¹⁷⁷ 1490-ben Ferber György, Institor Márton, Kalmár Márton és Wejckharth Erasmus kassai polgárok bányakutatási szabadságot és hatévi urburamentességet kapnak a jászói prépostság birtokain,¹⁷⁸ és hogy a kassaiak valóban befészkeltek magukat Mecenzéfen, egy 1525. évi levél, Valten Ayben mecenzéfi hámosnak Kassától a cenzus csökkentését kérő írása tanúsítja.¹⁷⁹ Az egyes polgárok vállalkozásain kívül a 16. század elején maga Kassa városa is vashámort építtetett, mellette kőtemplomot emelt, a Szapolyaiak szepesi várnagyainak 1505. évi és gölnicbányai várnagyuknak 1507. évi tiltakozása szerint a Szapolyai birtokok valamelyikén, sejtésem szerint a későbbi Kassahámor-közelében.¹⁸⁰ Céljuk a hámorepítéssel nyilván az volt, hogy megkönnyítsék a város és a városi kézművesek vassal való ellátását.¹⁸¹

¹⁷² *Spülka* (előző jz-ben) i. m. 38–39 Vö. OL. Filmtár. C. 1187. Jászói konvent magán lt., fasc. 12. no. 251; fasc. 13. no. 48, 49, 52, 53, 54; fasc. 12. no. 252. Az 1502: évi egyezés szövege OL. U. 93. Fkgy. Szepesi káptalan hiteleshelyi lt., scri. 9. fasc. 11. no. 32.

¹⁷³ OL. Filmtár. C. 1187. Jászói konvent magán lt., fasc. 14. no. 272.

¹⁷⁴ OL. Dl. 37169.

¹⁷⁵ L. 137. jz.

¹⁷⁶ *Balogh Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában. I. Budapest, 1966. 451–452.

¹⁷⁷ *Csánki Dező*: Oklevelek a Hunyadiak korából. (Kassa város levéltárából.) Történelmi Tár 3 (1902) 301–302.

¹⁷⁸ OL. U. 83. Fkgy. Jászói konvent hiteleshelyi lt., Prot. A. fol. 79/b.

¹⁷⁹ *Kemény Lajos*: Mecenzéfi levelek. Történelmi Közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa múltjából 2 (1911) 178.

¹⁸⁰ „... quandam fodinam ferrum ipsius civitatis noviter coli ceptam substhoz vocatam. . .” OL. Filmtár. C. 17. Kassa város titkos lt., A. 41. (1505). *Kemény Lajos*: Szapolyai-oklevelek Kassa város levéltárából. Közlemények Szepesvármegye Múltjából 5 (1913) 172. (1505). OL. Filmtár. C. 33. Kassa város lt., *Schwarzenbachiana*, 872. (1507).

¹⁸¹ *Sprandel* i. m. 166 mondja a nürnbergi városi vashámorról a 15. század második felében: „Er war sicherlich für die Versorgung der städtischen Handwerker bestimmt, reichte aber dafür nicht aus.” Ez bizvást elmondható minden késő középkori városi tulajdonban levő vashámorról.

A Szepes-Gömöri Érchegységgel, az ún. Felső-Magyarországgal szemben Alsó-Magyarország, azaz a Garam-vidék középkori vastermelése csak helyi jelentőségűnek tűnik. A hámorok egy része kamarai tulajdonban lehetett, és éppúgy, mint a későbbi századokban, a nemesfém- és rézbányák szükségleteit elégíthette ki zúzókkal és vas bányász-szerszámokkal. Igazolni tudjuk Mária királyné idejéből (1524–1548) a kamara egy vaskohóját Vasberzencén; hogy a vasolvasztás itt ekkor már legalább százéves múltra tekinthetett vissza, az 1424-ben a három Berzencével együtt említett Wasekethew (Vas-égető) királynéi birtokból következtetem.¹⁸² Az 1434/35. évi királynéi számadásokban a besztercebányai kamaránál említett „nagel und eysen”¹⁸³ talán innen való. Az 1402-ben említett podlavicai hámor folytatása lehetett az a „Hammerwerkhütte vor der Stadt” (Neusohl), amely 1528-ban a Fuggerek kezén volt.¹⁸⁴ Körmöcbányán István kovácsnak a Túróc folyón álló hámorát 1431 és 1464 között folyamatos adatokkal tudjuk igazolni.¹⁸⁵ Besztercebánya városa 1517-ben egy kovácstól vásárolt vasat,¹⁸⁶ nem tudjuk, kinek a hámorából. A Selmecebánya melletti Szentantalon 1476-ban három hámor volt,¹⁸⁷ és kétségtelennek látszik a 15. század folyamán a vihnyei és a felsőháromi vasmű megszakitatlan létezése.¹⁸⁸ A vihnyei vashámor 1496-ban Rösöl Erasmus, 1520-tól ennek Lőrinc fia tulajdonában volt, 1526-ban négy kemencében vasat, ezüstöt és aranyat kohósított, s időnként felújítva jelentős vállalkozás lehetett.¹⁸⁹ Felsőháromban 1500-ban a hámorosok adóját, 1519-ben két vashámort, 1524-ben Clemens Hamormesther-t említik.¹⁹⁰ Mind a vihnyei, mind a felsőháromi vasmű a nagylucsei Dóczyak birtokán feküdt, az épületfát és a faszenet a sáskői és revistyei uradalmi erdőkből szerezte be.¹⁹¹ A Garam vidéken az 1530-as, 1540-es években megszaporodnak a vashámor-adatok. 1523-ban és 1535-ben szerepel Újhámor,¹⁹² 1540 és 1547 között Schaffer György besztercebányai polgár hámorá Bazuchon,¹⁹³ 1545-ben egy másik hámor Ternawkán,¹⁹⁴ úgy látszik, rövid életű vállalkozások.

¹⁸² *Paulinyi Oszkár*: A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán. (Adatsorok 1537–1549.) Budapest, 1967. (Történeti Statisztikai Kötetek.) 20. *Wenzel Gusztáv*: Okmányi adalék Borbála és Erzsébet magyar királynék birtokáról. Magyar Történelmi Tár XII (1863) 274.

¹⁸³ Selmecebánya város lt., Oklevelek. III. 56.

¹⁸⁴ Zsigm. Okl. II/1. 1699. *Götz Frh. von Pölnitz*: Anton Fugger. I. 1453–1535. Tübingen, 1958. 464.

¹⁸⁵ *Matunák Mihály*: Eredeti oklevelek a körmöcbányai püspöki malomról. Történelmi Tár 8 (1907) 321–323, 325. OL. Dl. 15374 (1462), 16019 (1464).

¹⁸⁶ OL. Filmtár. 691. Besztercebánya város lt., Rockenfinger Tóbiás városi bíró számadásai 1517-ből.

¹⁸⁷ *Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. Budapest, 1971. 196.

¹⁸⁸ *Csánki Dezső*: Bars vármegye várai a XIV–XV. században. Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Budapest, 1925. 291–292, 294. Itt 1464-ben Vihne Vasbánya néven szerepel.

¹⁸⁹ *Kachelmann* i. m. III. 125, 147–148. Selmecebánya város lt., Oklevelek. II. 563. (1526).

¹⁹⁰ OL. Dl. 20960, 23137, 23968.

¹⁹¹ Selmecebánya város lt., Oklevelek. I. 56 (1496), II. 563 (1526). OL. Dl. 26297 (1523).

¹⁹² OL. Dl. 25902 és E. 148. Neoregstrata Acta. Fasc. 1162, No. 38.

¹⁹³ *Jozef Gindl*: Zo starších dejin železiarstva na strednom Slovensku. Historický sborník kraja 3 (Banská Bystrica, 1967) 81. Magyar Erdészeti Oklevéltár. I–III. Szerk. Tagányi Károly. Budapest, 1896. I. 98–99, 133.

¹⁹⁴ OL. E. 148. Neoregstrata Acta. Fasc. 1663. No. 14.

A Dunántúl nyugati, határszéli uradalmaiban a 14. század végéről adatolt borostyánkői uradalmi hámorok¹⁹⁵ 1406-ban még megvoltak, az uradalom monográfiusa szerint a 15. század derekán pusztulhattak el.¹⁹⁶ A szalonaki uradalomban 1438-ban említenek egy hámort, 1515-ben pedig egy hámarkovácsot;¹⁹⁷ nem tudjuk, ugyancsak erre vonatkozik-e egy közelebbiről meg nem határozható „Klain Hamer” említés 1459-ben.¹⁹⁸ Végül a lékai uradalomban 1517-ben fordul elő egy Waswerew helység, a későbbi Hammer helyén.¹⁹⁹ Ha a Garamvidék 15. századi vashámorait helyi jelentőségűeknek neveztük, akkor ezeket a nyugat-dunántúliakat kifejezetten jelentékteleneknek mondhatjuk. Uradalmi üzemek voltak, de aligha tudták fedezni az uradalom vasszükségletét.

Hasonlóképpen jelentéktelenek lehetnek, ha egyáltalában léteztek, azok a vashámorok, amelyekre vasbányászatot is említő bányászati privilégiumok alapján gondolhatunk, 1404-ben a rohonci, 1464-ben a pécsváradi uradalomban.²⁰⁰

Királyi vashámor működött 1481–1503 között a Buda melletti Felhézisen. Kétségtelen, hogy itt csak feldolgozták, s nem olvasztották a valószínűleg a piacon vásárolt vasat.²⁰¹

A 15. század végéről van az első adatunk vasolvasztással foglalkozó cigánykovácsokról Magyarországon. II. Ulászló király 1496-ban a pécsi püspök szolgálatára rendelte Bolgár Tamás cigányvajdát 25 sátoralja cigánnyal puskagolyók és más hadi szerszámok készítésére.²⁰² Vajdájuk neve alapján azt kell gondolnunk, hogy ezek a cigányok a Balkánról jöttek hazánkba; arról, hogy milyen technológiával dolgoztak, forrásunk nem szól.

Erdély középkori vastermeléséről a legrégebb hiteles adatot egy 1463. évi pápai követjelentésben olvashatjuk.²⁰³ Bár helységnevet a nuncius nem közölt, valószínűleg Torockóra kell gondolnunk.

Torockó vasbányászatának állítólagos legrégebb nyoma III. András 1291-re keltezett s egy 1323. évi átírásba foglalt kiváltságlevelé, amely azonban csak egy 1787. évi

¹⁹⁵ Zsigm. Okl. I. 530, 2461.

¹⁹⁶ Prickler i. m. 176–177.

¹⁹⁷ „Unum fabrum(?) vrburalem wlgo hamor” (1438). *Szamota István – Zolnai Gyula: Magyar Oklevélszótár.* Budapest, 1902–1906. 345. *Zimányi Vera: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században.* Budapest, 1968. 303 szerint Ószalonakon 1515-ben egy kovácsot írtak össze, az urbáriumban (OL. Dl. 104638.) azonban nem kovács, hanem hámarkovács (Hamerschmid) áll.

¹⁹⁸ Egy, a soproni városi levéltárban őrzött, 1459 december 16-án kelt levél hátlapján „értelmetlen tollgyakorlaton kívül még ez egykorú feljegyzés olvasható: Meister Erhartt von Polann, meister Larencz Singer, sein mitgesell auf dem Klain Hamer”. *Házi Jenő: Sopron sz. kir. város története.* I/4. Sopron, 1925. 408.

¹⁹⁹ *Eberhard Kranzmayer – Karl Bürger: Burgenländisches Siedlungsnamenbuch.* Eisenstadt, 1957. (Burgenländische Forschungen. 36.) 68.

²⁰⁰ Zsigm. Okl. II/1. 3529. *Babics András: A vasérckutató története a Mecsek hegységben.* Pécs, 1955. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. 3.) 7.

²⁰¹ *Kubinyi András: Budafelhevíz topográfiája és gazdasági fejlődése. Tanulmányok Budapest Múltjából.* 16 (1964) 131–133, 162. *Balogh i. m.* 451, 584.

²⁰² *Georgius Pray: Annales regum Hungariae.* IV. Viennae, 1767. 273.

²⁰³ *Martinus Georgius Kovachich: Scriptorum rerum Hungaricarum minores...* I–II. Budaë, 1798. II. 17.

hitelesített másolatból ismert. Ez oklevél szerint a torockói vasművesek a felső-ausztriai Eisenwurzelből, azaz a stájerországi Eisenerzből jöttek volna Erdélybe, s III. András a tatárok által elpusztított eredeti privilégiumaik pótlására adta volna ki kiváltságlevelét.²⁰⁴ Legújabban Jakó Zsigmond bebizonyította, hogy az oklevelet a torockóiak földesuraik ellen folytatott küzdelmük során, 1785-ben hamisították, különböző korú oklevelek diplomatikai hozzáértés nélküli felhasználásával.²⁰⁵ A torockóiak Stájerországból a 13. században vélt betelepítése ezek szerint a tudatosan kialakított történeti legendák sorába tartozik, s az állítólagos III. András-féle oklevél a torockói vasművelés kezdeteire nem tekinthető forrásnak. Így az ezzel kapcsolatos régebbi irodalom, s vele az én értelmezési kísérletem is,²⁰⁶ érvényét veszítette.

Hiteles adataink a torockói vasgyártásról a 15. század második felétől kezdve vannak. Egy 1470. évi oklevél három egész és két fél vasolvasztóról, valamint nyolc és fél 'waswerew'-nek nevezett hámorról emlékezik meg Torockó területén,²⁰⁷ 1473-ban pedig kilenc hámorost név szerint is felsorolnak.²⁰⁸ A nevek közül a hámorosok egy részének német eredetére következtethetünk, az olvasztók és hámorok nagy számából pedig kiterjedt, s talán hosszabb múltra visszatekintő vaskohászatra. Az említett, valamint 1492. és 1499., illetve 1508. évi adatokból megtudjuk, hogy Thorotzkay László egyéb birtokai-val együtt ezeket a vashámorokat is elveszítette 1467-ben a Mátyás elleni lázadásban való részvétele miatt, s bár Magyar Balázs erdélyi vajda 1473-ban a Thorotzkay család számára kedvező ítéletet hozott, a vitás hámorokat Csupor Miklós, Dési Péter, majd dengelegi Pongrácz János és ennek fia Mátyás még legalább 35 éven át kezükben tartották.²⁰⁹ Annak azonban nincs nyoma – éppúgy, mint Dobsina vagy a jolsvai uradalom esetében –, hogy ezek a feudális villongások a vastermelést hátráltatták volna.

Torockó mellett Erdély másik, idővel egyre nagyobb jelentőségre jutó vasbányászati és kohászati centruma a vajdahunyadi uradalom volt. A vastermelés múltja itt az ókorba, a római hódítás előtti időkhöz nyúlik vissza; a római uralom idején jelentékeny lehetett. A vastermelés kontinuitásának azonban sem a népvándorlás korából, sem a magyar uralom

²⁰⁴ Franz Zimmermann – Carl Werner: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. Hermannstadt, 1892. 182–184.

²⁰⁵ Jakó Zsigmond: A torockói legenda születése. *Korunk* 33 (1974) 1241–1246 és uő. A torockói legenda kritikája. *Uo.* 34 (1975) 174–182. Újra lenyomatva és lábjegyzetekkel kiegészítve uő: Írás. könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, 1976. 62–79, 319–321.

²⁰⁶ G. Heckenast: Die Verbreitung des Wasserradantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn. In: *Nouvelles Études Historiques* . . . Budapest, 1965. I. 167–171.

²⁰⁷ „ . . . trium totalium conflatorum ferri ac medietatum aliorum duorum, necnon octo et medii molendinorum malleorum seu incudum wigo waswerew vocatorum”. OL. DL. 28535 (1470). *Csánki*, V. 677. Ugyanez a felsorolás megismételve 1473-ban: *Jakó Zsigmond – Valentiny Antal*: A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára. Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára. 1.) 18.

²⁰⁸ „ . . . trium follium sew conflatoriorum ferri, medietatumque aliorum duorum . . . et octo et medii molendinorum malleorum sew incudum wigo waswerew vocatorum . . . duo conflatoria, quae alias Elýws et Blasy Ekhard . . . necnon incudes Andreae Jasol, Stephani Bartha, Michaelis Gendel et Stephani Grywald . . . medium conflatorium scilicet sufflatorium lapideum . . . aliud medium desertum Stephani Gewbwl, necnon incudes Jacobi Judicis et Nicolai Ekharth . . .” OL. DL. 28536 (1473). *Csánki*, V. 690.

²⁰⁹ OL. DL. 28535 (1470), 28536 (1473), 30229 (1492). *Csánki*, V. 678, 690. *Jakó – Valentiny* ' i. m. 18, 22–23.

első századaiból nem maradt nyoma. 15. századi okleveleinkből azután olyan plasztikusan bontakozik ki a vajdahunyadi vasbányászat újramegindulásának története, hogy az itteni vastermelésnek az i. sz. 3. és 15. század közötti szünetelését szinte bizonyosnak vehetjük.²¹⁰ Legfeljebb a Vajdahunyadtól délnyugatra eső Ruda helynév utalhat mégis kezdetleges középkori bányászkozásra.²¹¹

Amikor Zsigmond király 1409-ben Hunyadi János apjának, Vajknak adományozta Hunyad várát „cum omnibus appertinentiis”, e tartozékok közt bányát nem említettek.²¹² 1482-ben Mátyás fiának, Corvin Jánosnak adományozta Hunyad várát és városát, a várhoz tartozó só-, arany-, ezüst- és egyéb bányákkal,²¹³ vasbányát az oklevél külön nem említ. 1493-ban viszont már a hunyadi vasbányák zálogba adásáról értesülünk.²¹⁴ Ezek szerint a hunyadi vasbányákat legkésőbb 1482–1493 között, de valószínűleg 1482 előtt, és mindenestre 1409 után vették újból művelés alá.

Corvin János birtoklása Vajdahunyadon nem volt zavartalan. Várnagya, Bikli János először zálogba vette, majd erőszakosan elfoglalta Hunyadot és tartozékait, s csak 1504-ben bocsátotta vissza az uradalmat a vasbányákkal és jövedelmükkel együtt.²¹⁵ 1508-ban Corvin özvegyével szemben Rápolti György özvegye és leánya tartott zálog címén igényt a bányákra,²¹⁶ de Corvin özvegye még ugyanebben az évben eladta a Hunyadhoz tartozó bányákat Horvát Jánosnak, aki azokat eddig is birtokában tartotta, s 1509-ben Horvát Jánost és fiát, Gáspárt, be is iktatták e vasbányák birtokába.²¹⁷ 1510-ben II. Ulászló a Corvin hagyatékot, közte a vajdahunyadi uradalmat is, Brandenburgi Györgynek adományozta.²¹⁸ Brandenburgi ettől kezdve egészen 1533-ig megtartotta Hunyadot. Mivel nem tartózkodott Erdélyben, sőt még Mohács előtt végleg elhagyta Magyarországot, várnagyainak és tisztartóinak elszámolásai is kikerültek – szerencsénkre – az országból, és ennek következtében fennmaradtak. A Brandenburgi levéltár vajdahunyadi vonatkozású gazdasági iratai adják a legrészletesebb képet a középkor végi magyarországi vaskohászatról.²¹⁹

A vajdahunyadi uradalom vasművei közül egyedül a nadabori hámor volt 1510 és 1533 között mindvégig közvetlen földesúri kezelésben. Élén az uradalmi tisztartó által alkalmazott sáfár állt,²²⁰ benne összesen 14 munkás dolgozott, akik a bányamunkáért pénzt és ételmet, az olvasztásért csak ételmet kaptak.²²¹ A hámor egy évben csak 15–17

²¹⁰ *Heckenast – Nováki – Vastagh – Zoltay* i. m. 16–18, 131, 133–134 és az ott idézett irodalom.

²¹¹ *Csánki*, V. 132.

²¹² *Zsigm. Okl.* II/2. 7136, 7158. *OL. Dl.* 37591.

²¹³ „... fodinis salium atque minerarum auri et argenti et aliorum metallorum”. *Csánki*, V. 47. *OL. Dl.* 37652.

²¹⁴ „montane ferri de Hwnyad”. *Csánki*, V. 60.

²¹⁵ *OL. Dl.* 37718 (1498), 37765 (1504). *Csánki*, V. 49.

²¹⁶ *Csánki*, V. 60.

²¹⁷ *OL. Dl.* 37839 (1508). *Csánki*, V. 60–61.

²¹⁸ *OL. Dl.* 37870 (1510).

²¹⁹ *Borsa Iván*: A Hunyadi család levéltárának története. *Levéltári Közlemények* 35 (1964) 21–56. A vajdahunyadi vonatkozású iratokat feldolgozta és közzétette *Iosif Pataki*: *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*. Bucureşti, 1973.

²²⁰ *Pataki* i. m. XCI, 224.

²²¹ *Uo.* 19, 33.

hétven át dolgozott,²²² a heti termelés 10–14 mázsa volt.²²³ A vasat részben helyben, részben a környező vásárokon értékesítették, részben Nagyszebenbe vitték eladásra.²²⁴ Valószínűleg hunyadi vasat dolgoztak fel a nagydisznódi sarlókészítők is.²²⁵ 1512–1513-ban a toplicai hámor is uradalmi kezelésben állt,²²⁶ ezenkívül az uradalomhoz tartozott, de bérbe volt adva Heincz Jakabnak egy ismeretlen helyen álló vasmű,²²⁷ familiáris nemesek kezén volt, Therek Gáspár, Móré Gáspár, majd Morsinai Gáspár birtokában Brandenburgi György és felesége 1509. évi adományából Bérc possessio területén, a Fejérvíz mellett egy hámor,²²⁸ és említik még a csarnai hámor bérjövendelmét, de erről közelebbit nem tudunk.²²⁹ A vajdahunyadi uradalom hat vasművének jelentőségére következtethetünk abból, hogy a normálisnak tekinthető 1517. évben az uradalom összes pénzbevételének megközelítőleg 11,36%-a, 2827 ft 79 d-ból 321 ft 20 d a vashámorok különböző bevételeiből származott.²³⁰

A Brandenburgi levéltár csodálatosan gazdag vajdahunyadi vaskohászati forrásanyagával zárul időben és térben a vízierővel hajtott vashámorok magyarországi és erdélyi elterjedésének időszakára.

Г. Гекенаст

Распространение небольшого металлургического завода в Венгрии (в 14–15 вв.)

(Резюме)

Автор статьи рассматривает средневековую историю черной металлургии в Венгрии с половины 13 в. до 16 в. Самым значительным событием этого же периода по истории техники является появление и распространение небольшого металлургического завода, движимого гидознергией.

Добыча железа слугами короля прекратилась к половине 13 в., центр тяжести добычи железа переносился на Словацкие Рудные горы. Вероятно в течение усиленного поселения шахтеров около 1320 г. вводится небольшой металлургический завод металлургами Зигерланда (самое старое упоминание Четнек – Штитник 1344 г.). До конца 16 в. новая металлургическая механика распространяется по всей стране, подъем добычи железа свидетельствуется экспортом венгерского железа через Польшу и Прибалтику до Англии.

Архивный материал, касающийся этой темы, разбогатевший после 1400 г. дает возможность перечислить сравнительно полно пункты добычи железа. Центром добычи железа в средневековой Венгрии оказались комитаты Гемер (Гемер) и Сепеш (Спиш); мы имеем особенно много данных о небольших металлургических заводах Добшины, Четнека, крупного поместья Мурань, или же Игло (Спишска Нова Вес), долины Гельница (Гельниц) и Мецензеф (Медзев).

²²² Uo. 5, 17, 27.

²²³ Uo. 7, 213.

²²⁴ Uo. XCIII.

²²⁵ *Georgius a Reichersdorff: Chorographia Transylvaniae...* (1550). In: *Johannes Georgius Schwandtner: Scriptorum Rerum Hungaricarum. I. Vindobonae, 1746. 790.*

²²⁶ *Pataki i. m. 5, 7.*

²²⁷ Uo. 5, 7, 12, 46, 50, stb.

²²⁸ *Veress Endre: Hunyadmegye bányászatának múltja. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 20 (1910) 137. Pataki i. m. 207, 277. Csánki. V. 75.*

²²⁹ *Pataki i. m. 154.*

²³⁰ Uo. 27–28.

По сравнению с этими черная металлургия края эеки Грама (Грона) оказывается только местного характера, а небольшие металлургические заводы, находящиеся на Западной Венгрии совсем незначительны.

В Трансильвании черную металлургию можно доказать только со второй половины 15 в. (Тороцко-Риметеа), (Вайдахуняд-Хунедоара). Самые подробные, и с точки зрения истории техники и организации производства сохранились оцененные данные из 1510–1530 гг. на крупном поместье Вайдахуняд (Хунедоара).

Вторая часть статьи, в которой автор рассматривает терминологию средневековой металлургии в Венгрии и отношении собственности средневековых венгерских заводов металлургических, вышла в свет в журнале *Bányászati és Kohászati Lapok*. *Kohászat*. No. 3. 1918. г.

Gusztáv Heckenast

**The spread of the furnace with water-driven bellows in Hungary
in the 14–15th centuries**

(Summary)

The article discusses the history of iron-metallurgy in Hungary in the Middle Ages, i.e. from mid-thirteenth to the mid-sixteenth century. The major event in the history of technology in that age in Hungary was the appearance and spread of the furnaces.

Iron winning among the king's ministerials had come to an end by the middle of the thirteenth century, and the centre of iron winning was transferred in the second half of the century to the Slovakian Erzgebirge. It was in the course of the frequent settlement of miners starting from around 1320 that the furnaces were introduced presumably by foundrymen from Siegerland. (The earliest one we know of is recorded to have been at Csetnek in 1344.) The new technique spread throughout the whole country by the late 14th century, while the boom of Hungarian iron-winning is testified by the export of Hungarian iron via Poland and the Baltic as far as England.

The fact that written documents become significantly more voluminous after 1400 makes it possible to record nearly all the centres of iron-winning. The real centre in medieval Hungary was in the counties Gömör and Szepes: several records mention the forges at Dobsina, Csetnek, the Murány estate, Igló and Mecenzéf. Compared to these, the metallurgy of the territories along the river Garam is only of secondary importance, while that of Western Hungary is outright insignificant.

Iron-smelting in Transylvania can be documented only from the late 15th century onwards (see Torockó and Vajdahunyad). The most detailed records from the point of view of both the history of technology and plant organization come from the Vajdahunyad estate from the period between 1510 and 1530.

The second part of the article discussing the terminology of iron-smelting in medieval Hungary and its property relations appeared in no. 3. 1978 of *Bányászati és Kohászati Lapok*, *Kohászat*.

GERGELY JENŐ

**A keresztény szakszervezeti mozgalom létrejötte
és nemzetközi kapcsolatainak
kialakulása az I. világháború előtt**

A populáris keresztény tömegszervezkedés létrehozásának lehetősége és szükségessége a katolikus egyház felső vezetésének szintjén XIII. Leó pápaságának idején (1878–1903) tudatosult.¹ Ezt a lehetőséget és igényt fogalmazta meg a pápa az 1891-ben kiadott *Rerum novarum* kezdetű szociális enciklikájában is, itt a munkásság közötti szervezkedésre fordítva a figyelmet.² A pápai állásfoglalás a fejlett nyugat-európai kapitalista országok viszonyait vette alapul, mert ekkor még csak itt jött létre a burzsoázia részéről is az igény egy retrógrád jellegű, szocialistaellenes tömegmozgalom támogatására, pontosabban a „szociális kérdés” biztosító szelepének a megnyitására.

A *Rerum novarum* enciklika nyomán bontakozott ki a heterogén, de főleg a tradicionális helyzetükben megingott rétegekből verbuválódó keresztény szociális mozgalom Európa egyes országaiban. A *Rerum novarum* ösztönözte olyan keresztény politikai pártok alakítását is, amelyek nem álltak szemben a polgári társadalommal, hanem annak elfogadhatóbbá tételén munkálkodtak, azaz, a polgári társadalom alapjairól fordultak szembe a szocializmussal. Az imperialista szakaszába lépő tőkés társadalomban több tényező is segítette a katolikus megújulásnak, ébredésnek vagy reneszánsznak nevezett ellentámadást. Ilyen tényező volt mindenekelőtt a liberalizmus válsága, a mindenhatóan hitt tudományok korlátainak nyilvánvalóvá válása. A racionalizmusra, a mechanikus materializmusra reakcióként jelentkezett az irracionálizmus, a miszticizmus. Végző soron a polgárság reakcióssá válása, az új feltörekvő osztály, a munkásosztály és forradalmi világnézetének erősödése voltak az objektív alapjai annak „a társadalmi, tudati és érzelmi komplexumnak, amely lehetővé tette a katolikus egyház számottevő erősödését a fejlett tőkés országokban. Ez a befolyás nem a hitélet elmélyülésében, . . . hanem a társadalmi szervezkedésekben jelentkezett.”³

A keresztény szakszervezeti mozgalom megindulása

A *Rerum novarum* enciklika nyomán 1894-ben a németországi *Dortmundban* alakult meg az első keresztény szociális irányú szakszervezet a bányamunkások között. A keresztény szakszervezeti mozgalom Westfáliában és a Rajnavidéken bontakozott ki. A

¹ *René Fülöp–Miller: Leo XIII. und unsere Zeit. Zürich–Leipzig 1935.*

² *Politikai és szociális enciklikák XIX–XX. század. Szerk. Zsigmond László. ELTE Bp. 1970. I. köt. 169–210. old.*

³ *Dersi Tamás: A századvég katolikus sajtója. Bp. 1973. 10. old.*

hasonló típusú szervezkedés a század utolsó éveiben indult meg Hollandiában, Belgiumban és Svájcban is. Egyelőre azonban a gyakorlati mozgalomban is inkább az elméleti-ideológiai tevékenységen volt a hangsúly. A német keresztény szakszervezetek első országos kongresszusukat 1899-ben tartották Mainzban, amelyen már 33 országos szakmai szervezet 56 400 taggal képviseltette magát. A kongresszus interkonfesszionálisnak és politikai téren „semlegesnek” vallotta magát. Célul a munkásosztály és egyéb alkalmazotti rétegek gazdasági, szociális, erkölcsi és szellemi emelését tűzték ki. A munka és tőke egymásrautaltságának hangsúlyozása mellett (Mainzer Plattform, 5. pont) e célok elérésének eszközeiként a munkásvédelmi törvényeket, az önségélyt és a kollektív munkaszerződéseket jelölték meg. 1900-ban Frankfurtban a II. kongresszuson alakult meg a *Gesamtverband der Christlichen Gewerkschaften Deutschlands*. 1903 elején egy főtítkárságot létesítettek, élén Adam Stegerwald főtítkárral. A főtítkárság székhelye Köln lett.⁴

Már korán vita tárgyát képezte a keresztény szakszervezeti mozgalomban, hogy nemzeti jellegűnek tekintsek-e magukat, vagy legyenek „semlegesek”, illetve számukra is szükséges-e a nemzetközi összefogás, vagy elégséges az egyes nemzeti keretekben való tevékenység? A keresztény szakszervezetek nemzetközi összefogásának eszméje a katolicizmus egyetemességéből adódott. Ahogy a katolikus egyházban összeegyeztették a nemzeti egyház jellegét a világegyház részeként való létezéssel, hasonlóképpen a keresztény szakszervezetek is úgy tekintették magukat nemzeti jellegűnek, hogy egy általánosabb, nemzetek feletti, „supranacionális” egység részének is érezték magukat.

A nemzetközi összefogás gyakorlati megvalósítása nem az egyes országok keresztény szakszervezeti központjainak kapcsolatfelvételével indult meg. Ennek oka az, hogy Németország kivételével a mozgalom még kezdeti stádiumban volt, az egyes országokban még nem érte el az országos szövetségbe való tömörülés fokát. Így a nemzetközi kapcsolatok keresése az egyes szakmai szervezetekre hárult. Nyilvánvaló, hogy először azokban a szakmákban jutottak el a nemzetközi kapcsolatokig, amelyekben leginkább előrehaladt a szervezkedés. Az első gyakorlati lépéseket a *keresztény textilmunkás szervezetek* tették meg. 1898-ban a belga keresztény textilmunkások a hollandiai Enscheedebe látogattak, 1899 szeptemberében a holland küldöttség pedig részt vett a belgák kongresszusán. A szorosabb összefogás kezdeményezése a hollandoktól indult ki: 1900. július 29-ére *Aachenbe* hívták össze az első keresztény textilmunkás konferenciát. A meghívókat a holland „Unitas” szövetség titkára, Theodor Huysing (Enscheede) küldte szét. A meghívásnak a belga és a német rokonszervezetek tettek eleget. Az itt elfogadott határozat kimondta, hogy a három textiles szervezet valamennyi fontos szakmai kérdéstről, főleg pedig a sztrájkokról és bérkérdésekről kölcsönösen tájékoztatja egymást, továbbá évente egyszer közös tanácskozást tartanak. Az 1901. szeptember 9–10-én Düsseldorfban tartott tanácskozásukon már egy kartell-szerződést kötött egymással a holland Unitas, a Fédération de Chrétien Ouvriers du Textile de la Belgique és a Zentralverband Christlicher Textilarbeiter Deutschlands. „A szerződés szabályozta a kartellre lépett szövetségek egyikéből a másikba való átlépésnél a teljes jogú tagság megőrzését, sztrájk és kizárás esetén a kölcsönös támogatást és egy nemzetközi titkárság felállítását.”⁵ Ennek a nem-

⁴ A német keresztény szakszervezeti mozgalomra ld. *Alfons Faulhaber: Die christliche Gewerkschaftsbewegung*. Nürnberg 1913.; *25 Jahre christliche Gewerkschaftsbewegung 1899–1924*. Berlin. 1924

⁵ *Franz Hemala: Geschichte der Gewerkschaften*. Wien 1922. 153. old.

zetközi titkárságnak a felállításától számíthatjuk a keresztény szakszervezetek nemzetközi kapcsolatainak intézményes megvalósulását.

A keresztény textiles szakszervezetek kezdetben akcióegységre léptek a szocialisták által vezetett szakmai szervezetekkel. Ennek tudható be, hogy az 1902-ben Zürichben tartott 5. nemzetközi textilmunkás kongresszusra a keresztények is meghívást kaptak. A holland, a német, az osztrák és a svájci küldöttek meg is jelentek. A svájci szocialista szervezet vezetője – aki egyben a kongresszus elnöke volt és inkább liberális, semmint szociáldemokrata nézeteket vallott – rámutatott, hogy a szakszervezetekben minden vallásos meggyőződést tiszteletben tartanak, és soha nem szabad megsérteni őket. Ez a tolerancia, amely a szélsőséges reformizmusból adódott, nem volt jellemző a kongresszus egészére. Elsősorban a német szocialista textilmunkások küldöttei támadták őket, mert szerintük a keresztény szervezeteket a papok és a munkaadók hozták létre és tartják fenn, s követelték, hogy a szocialista nemzetközi szervezeteknek csak a tisztán munkásérdekeket képviselő szakszervezetek lehessenek tagjai. A kongresszus által az ügy kivizsgálására kiküldött bizottság 4:3 arányban a keresztény szervezetek részvétele ellen foglalt állást. Végül is a küldöttek többsége olyan határozatot fogadott el, hogy a kongresszuson csak azok a szervezetek vehetnek részt, amelyek az osztályharc alapján állnak.⁶

A keresztény textilmunkás szakszervezetek külön kongresszusukat Genfben tartották meg. A kongresszus megerősítette az 1901-es kártellszerződést, amelyhez most az osztrák és svájci textilmunkás szervezetek is csatlakoztak. Ezen a kongresszuson alakították meg végleges formában az *Internationale Vereinigung Christlicher Textilarbeiter-Organisationen*-t, a keresztény textilmunkás szervezetek nemzetközi egyesülését. Az új internacionálé célja a keresztény szakszervezeti gondolat propagálása, a gyakorlati szervezési munka támogatása, a kollektív munkaszerződések, a törvényes munkásvédelem, a munkásbiztosítás ügyének előmozdítása volt. A szakinternacionálé székhelye a hollandiai Enscheede lett. A szervezet elnökévé a német E. M. Schiffer, titkárává a holland Th. Huysingot, pénztárosává a belga R. Debruyne-t választották.

A genfi tanácskozáson két új mozzanat is figyelmet érdemel. Egyrészt itt merült fel először az a gondolat, hogy valamennyi szakma keresztény szervezetének képviselőit hívják össze nemzetközi tanácskozássra. Másrészt pedig itt vett a nemzetközi keresztény szakmai szervezkedés szocialistaellenes fordulatot: a textiles internacionálé létrehozása nemcsak a munkások érdekvédelmi szervezete, hanem az egységbontást demonstrálva a nemzetközi textilmunkás szövetség elleni „védelmi szövetség” is volt. A nemzetközi szövetség elnöke, Schiffer „valamennyi ország és szakma keresztény munkásainak nemzetközi kongresszusát hozta javaslatba. A vörös internacionáléval szemben a keresztény munkásoknak is egy erős nemzetközi egyesületet kellene alakítaniok.”⁷ Az első lépéseknél egyértelműen meghatározták egy eljövendő keresztény szakszervezeti internacionálé stratégiai szerepét: a „vörös”, azaz a szociáldemokrata, marxista *szocialista munkásmozgalommal szembeni, ellen-szervezkedés funkcióját betöltő* keresztény, az osztályegyüttműködés alapján álló nemzetközi szervezet létrehozása volt a cél.

A textilmunkás „internacionálé” kezdeményezését a legerősebb nemzeti szervezet, a német keresztény szakszervezeti központ vette pártfogásába. A *Gesamtverband der*

⁶ Die christlichen Gewerkschaften in Österreich. Wien 1975. 213. old.

⁷ F. Hemala: id. mű, 154. old.

Christlichen Gewerkschaften Deutschlands elnöksége az 1904. július 17–20. között Essenben tartott 5. kongresszusukon egy határozatot fogadott el, miszerint szükségesnek tartják a nemzetközi keresztény szakszervezeti kongresszus összehívását egy nemzetközi szövetség megalakítása céljából. A kongresszus megbízta az elnökséget, hogy a szükséges előmunkálatokat végezze el.⁸

A textilmunkás mozgalom szervezettségénél fogva hivatott volt arra, hogy a többi szakma szervezeteit éppúgy, mint az egyes országos szakszervezeti centrumokat a nemzetközi összefogás terén előrevigye. A német szakszervezet elnöksége levélben megkereste valamennyi általa ismert keresztény szervezet vezetőségét, és javasolta, hogy a nemzetközi konferenciát Zürichben, 1908. augusztus 2–5. között tartsák meg, a textiles szakinternacionálé soron levő kongresszusának keretében.

A textilmunkás szervezetek mellett a *keresztény famunkások szervezetei* között jöttek létre kapcsolatok az 1900-as években. 1907. szeptemberben a német, az osztrák és a svájci keresztény famunkás szakszervezetek 6 §-ból álló szerződést kötöttek egymással, amely lehetővé tette, hogy a három ország között vándorló famunkások egyenlő tagjai azon ország szervezetének, amelyben munkát vállalnak, s ugyanazokat a jogokat élvezik, mint a hazaiak.⁹

Milyen szervezeti erőt képviseltek a keresztény szakszervezetek a zürichi első nemzetközi találkozó előestéjén? Az osztrák keresztény szakszervezetek központi közlönye kimutatása szerint 1908-ban a következő kép alakult ki:¹⁰

Ország	Helyi csoport	Taglétszám
Németország	3772	352 467
Ausztria	760	61 767
Belgium	256	32 967
Hollandia (ker.)	35	4 258
Hollandia (kath.)	355	14 063
Svájc	152	12 060
Itália (textiles)	200	10 000
Orosz (lengyel, Lódz)	?	2 000
Összesen	5530	489 582

A kimutatás egyértelműen demonstrálja a német szervezetek számszerű túlsúlyát, a mozgalomban letöltött hegemon szerepét.

⁸ *August Erdmann*: Die christlichen Gewerkschaften insbesondere ihr Verhältnis zur Zentrum und Kirche. Stuttgart 1914. 199. old.

⁹ Der Christliche Gewerkschaften, 1907. október 11. Der internationale Gegenseitigkeitsvertrag der christlichen Holzarbeiterorganisationen, 2. old.

¹⁰ Uo., 1908. május 28. Eine christliche Internationale. 1. old.

A keresztény szakszervezeti vezetők zürichi konferenciája
(1908. augusztus 2–5.)

Az 1900-as évek derekán a keresztény szakszervezeti mozgalom fejlődése meggyorsult, s átlépte az egyes országhatárokat. Nem utolsósorban a II. Internacionálé impozáns kongresszusai, továbbá a szociáldemokrata befolyás alatt álló szakszervezeti mozgalom nemzetközi összefogásának sikerei is hozzájárultak a keresztény szakszervezetek első nemzetközi találkozásának a létrejöttéhez. A zürichi konferencia célja egy keresztény szakszervezeti internacionálé alakítása volt. Ezt a célkitűzést a németek mellett elsősorban az osztrák és svájci szakszervezeti vezetők támogatták. A szervezeti összefogó lépések megtételéhez azonban először a keresztény szakszervezeti mozgalom *alapelveit* kellett tisztázni. Így a konferencia referátumai és vitái is e körül a kérdés körül forogtak.¹¹

A zürichi konferenciának négy napirendi pontja volt: 1. Jelentés a keresztény szakszervezeti helyzetről az egyes országokban (beterjesztik az egyes országos centrumok vezetői); 2. A keresztény szakszervezetek lényege és jelenlegi feladataik (Referátum: J. Giesberts, Mönchengladbach, Németország); 3. A nemzetközi kapcsolatok szükségessége és célszerűsége, egy nemzetközi titkárság alapítása (Referátum: R. Debruyne, Gent, Belgium; korreferátum E. M. Schiffer, Düsseldorf, Németország); 4. A keresztény szakszervezetek szervezeti feladatai a határterületeken (Referátum: F. Spalowsky, Wien, Ausztria; korreferátum: H. Vogelsang, Essen, Németország). A konferencia elnökévé Schiffert, a német szakszervezetek elnökét, a textiles szakmai internacionálé vezetőjét választották. (Az elnökség 8 tagjából 4 a textiles szakszervezetek küldöttje volt.) A konferencián Németország 30, Svájc 14, Ausztria 9, Belgium 7, Hollandia 6, Svédország 2, Oroszország 1 és Itália 1 küldöttel képviseltette magát.

A konferencia első mozzanata az volt, hogy az egyes országok delegációinak vezetői beszámoltak a saját országuk keresztény szakszervezeti mozgalmának fejlődéséről és adott állapotáról. Milyen kép rajzolódik ki a keresztény szakszervezeti mozgalomról a konferenciának tett jelentések tükrében?

Stegerwald (Köln) beszámolójából kitűnik, hogy a legerősebb szakszervezeti mozgalom Németországban van. A keresztény szakszervezetek 1903-as frankfurti kongresszusán Giesberts úgy nyilatkozott, hogy nem harcolnak a szocialista szakszervezetek és a szociáldemokrata párt ellen. Ezekben az években alkalmanként létre is jött az együttműködés a kétféle szakszervezeti irányzat között, főleg a Ruhr-vidéken, ahol egyes bányászstrájkokban akcióegységre léptek. Az 1906-os, breslauer VI. kongresszuson azonban irányváltoztatás történt: a keresztény szakszervezetek nemzeti alapra helyezkedtek, és megindították a harcot a szociáldemokraták ellen. Itt Schiffer központi elnök beszédében bejelentette, hogy a keresztény szakszervezetek nemzeti, vallásosak, és támogatják az államot. Stegerwald főtitkár harcot hirdetett mind a szociáldemokraták, mind a liberális polgári pártok ellen. Stegerwald beszámolója szerint Németország szakszervezeti erőviszonyai a következőképpen alakultak:

¹¹ A továbbiakra l. Bericht über die Verhandlungen der ersten internationalen Konferenz christl. Gewerkschaftsführer. Köln 1908.; Jules Verstraelen: Die internationale christliche Arbeiterbewegung. In: Katholische Arbeiterbewegung in Westeuropa 1789–1939. Hrg. Hermann Schöll. Bonn 1966. 419–422. old.

1. Szociáldemokrata szakszervezetek taglétszáma: 1 900 000
2. Hirsch–Duncker-féle szakszervezetek taglétszáma: 100 000
3. Keresztény szakszervezetek taglétszáma: 264 514

A Gesamtverband der Christlichen Gewerkschaften Deutschlandhoz a 25 országos keresztény szakmai szervezetből csak 20 tartozott. A különálló 5 alkalmazotti szakszervezet taglétszáma megközelítőleg 100 000 körül mozgott. A keresztény szakszervezeti központ évi bevétele 4 516 000 márka volt, ami tekintélyes összegnek számított.

Az osztrák küldöttséget F. Spalowsky (Wien) vezette. Ausztriában a keresztény szakmai szervezkedés 1904-ben indult meg. Az osztrák mozgalom közvetlenül a birodalmi német mintájára és német irányítással alakult. Az országos szervezkedés centralizálása a monarchia többnemzetiségű volta következtében nehézségekbe ütközött. A beszámoló szerint a 31 országos szakmai szövetség 641 helyi csoportjában kb. 58 000 tag volt, ebből a legerősebb a német–osztrák szervezet 35 610 taggal. A monarchiabeli cseh keresztény szakszervezeteknek mintegy 21 000, a szlovén szervezeteknek pedig 2000 tagjuk volt. A szakszervezetek 8 német nyelvű és 1 lengyel szakmai lapot adtak ki, és 12 függetlenített alkalmazottjuk volt. Évi bevételük 230 000 koronát tett ki. (Az osztrák keresztény szakszervezetek központi szövetsége csak 1909-ben alakult meg, de természetesen nem foglalta magába a magyar királyság területén levő szakszervezeteket.) Az osztrák keresztény szervezkedés még nem alakult ki. A meglévő szervezetek átmentet képeztek a konfesszionális munkásegységek és a keresztény szakszervezetek között. Mivel Ausztria vallásilag inkább katolikus volt, így szoros kapcsolat alakulhatott ki a szakszervezetek és a vallásos egyesületek között. A felekezeti munkásegységek és az interkonfesszionális szakszervezetek vitája, bár nem olyan élességgel és jelentőséggel, mint Németországban, itt is jelentkezett. A tiroli szervezetek vezetői tiszta katolikus, konfesszionális szervezkedést szorgalmaztak. A többség azonban ennek ellenállt. Spalowsky szerint az osztrák keresztény szakszervezetek interkonfesszionálisak és politikailag semlegesek. A politikai semlegesség azt jelentette, hogy nem közvetlenül álltak a katolikus (Keresztényszociális Párt) vagy más polgári pártok befolyása alatt. A semlegesség nevében azonban harcot folytattak a szocialista munkásmozgalommal. A konferencián egyik jelentés sem hangsúlyozta annyira a „szociáldemokrata terrorizmus” elleni harc fontosságát, mint az osztrákoké.

A konferencia vendéglátói, a svájci keresztény szervezetek hagyományai a katolikus szociális konferenciákra nyúltak vissza. Zürichben több alkalommal is tartottak nemzetközi katolikus szociális kongresszusokat. A svájci szervezkedés példája is a birodalmi német volt, és elsősorban a német nyelvű kantonokban bontakozott ki. A szervezkedést a kantonok közötti vallási, nemzeti és gazdasági különbségek hátráltatták. A kilenc szakmai szövetséget, amelyek közül a legerősebb a textiles, a Christlich-sozialer Gewerkschaftsbund der Schweiz fogta össze. Taglétszáma 11 357 fő, évi bevétele 18 683 frank volt. A szövetség heti közlönye a Der Gewerkschaftler.

A holland küldöttség vezetője, Huysing beszámolója szerint a holland munkásmozgalom a következő irányzatokra tagolódott: anarcho-szindikalisták, szabadszervezetek (szocialisták), kikötőmunkások (szabadszervezet), evangélikus konfesszionális, katolikus konfesszionális, végül keresztény interkonfesszionális munkásszervezetek. 1907-ben a katolikus szakszervezeteknek 266 helyi csoportban 12 077, az evangélikus szakszerve-

zeteknek 85 helyi csoportban 1986, és a keresztény szakszervezeteknek 35 helyi csoportjában 4258 tagjuk volt. A zürichi konferencián azonban csak az interkonfesszionális keresztény szakszervezetek képviseltették magukat hivatalosan. A keresztény szakszervezeteknek a textilmunkások között volt legerősebb befolyása, de megkezdték a munkát a fémmunkások és bányászok között is. Az erősebb katolikus konfesszionális szervezet ellentétben állt a keresztényekkel, s a vitát súlyosbította, hogy a holland püspöki kar tilalma is hátráltatta a keresztény (interkonfesszionális) jellegű szervezkedést.

A belga keresztény szociális munkásszervezkedés 1904-ben vett nagyobb lendületet. A szervezhető munkások száma kb. 800 000, ebből 140 000 szociáldemokrata volt. A „semleges” és a liberális szakmai szervezetek befolyása viszonylag gyenge. A belga keresztény szakszervezetek interkonfesszionálisak, és 1908-ban hozták létre ideiglenes országos szövetségüket. (A vallásköziség hangsúlyozása mellett azonban főleg katolikusokat tömörített.) 1908-ban a központhoz 20 szövetség tartozott, 390 szekcióval, illetve helyi csoporttal, összesen 30 664 taggal. (Voltak olyan keresztény szakszervezetek, amelyek nem csatlakoztak az országos központhoz. Ezekkel együtt a taglétszám kb. 50 000.) A keresztény szakszervezeteknek 1 heti, 4 havonta kétszer, és 9 havonta egyszer megjelenő lapjuk volt. A szakszervezetek 24 alkalmazottal rendelkeztek. 1904-től a taglétszám növekedése évi 40%-os. A belga keresztény szakszervezetek nem a német példa szerint épültek ki. A mozgalom itt nem centralizált, hanem szakmánként, a korábban kialakult betegségyező pénztári hálózatra épült fel.

A konferencián részt vevő többi országban a keresztény szakszervezeti mozgalom még a legkezdetibb lépéseknél tartott. Itáliában a szervezkedés a textilmunkások között indult meg, Milánó központtal. A 22 tagszervezetben 3765 tagot számlált. Az Oroszországhoz tartozó lengyel királyság területén a katolikus lengyelek között a Keresztény Demokrácia elnevezésű mozgalomnak kb. 50 000 tagja volt, legerősebb Varsóban és Lódzban, de ez nem tekinthető szakszervezeti mozgalomnak. A konferencián az oroszországi lengyel területeken élő német evangélikus textilmunkások szakszervezete képviseltette magát, amely Lódz központtal kb. 2000 tagot számlált. Svédországban 1899-ben alakították meg a Svéd Munkásszövetséget. A szervezet protestáns felekezetű munkásokat tömörített, de nem vallotta magát konfesszionális jellegűnek. A titkár jelentése szerint a svédországi keresztény szakszervezkedés példája az angol trade-unionsok voltak. Szemben a többi ország keresztény szervezeteivel, a svédek együttműködtek a szocialista szakszervezetekkel. A szocialisták mellett jó kapcsolataik voltak a Hirsch-Duncker-féle szakszervezetekkel is. Ezért a svédek csak „megfigyelőként” vettek részt a konferencián, és később nem is vállaltak részt a keresztény szervezetek nemzetközi együttműködésben. A Svéd Munkásszövetségnek 1908-ban 7 körzetben 178 helyi csoportja volt 12 350 taggal.

A küldöttek összesen mintegy 400 000 tagot képviseltek. Az adatokból kitűnik, hogy a német mozgalom messze a legerősebb volt. A többi országban a szervezkedés még kezdeti stádiumában tartott.¹² A zürichi konferenciát nemcsak kezdeményezte a Stegerwald irányította német mozgalom, hanem a konferencia menetét is ez szabta meg. A találkozó költségeit és a felállítandó titkárság költségeinek zömét is ők vállalták.

¹²Ld. *H. Scholl*: id. mű megfelelő fejezeteit.

A zürichi konferencia tudatosította a keresztény munkásmozgalom vezetőiben a szervezettség értékeit. A kongresszus nem a nyilvánosságnak szólt, s nem is az volt a célja, hogy befolyást gyakoroljon egyik vagy másik kérdés megoldására, hanem „sokkal inkább a keresztény szakszervezetek belső ügyeinek a megtárgyalása. Egy alapos előadás nyomán lehetőséget adtak a véleménycserére arról, hogyan képzelik el az egyes országokban a keresztény szakszervezetek jellegét, milyen célokat tűztek maguk elé, s milyen eszközökkel valósítják meg ezeket”.¹³

A konferencia fő napirendi kérdéséről Johannes Giesberts, a német keresztény szakszervezetek münchengladbachi központjának küldötte tartott referátumot „Wesen und Aufgabe der christlichen Gewerkschaften in der Gegenwart” (A keresztény szakszervezetek lényege és feladatai napjainkban) címmel. Giesberts abból a tényből indult ki, hogy a különféle országokban a keresztény munkások helyzete végső soron azonos. Ezért nemzetközi összefogással is harcolni kell a velük szemben álló munkaadói érdekeltségekkel a szociális feladatok teljesítéséért, a megfelelő bér- és munkafeltételekért, a szükséges reformokért. Követeljük a munkásság egyenjogúsítását a munkaszerződésekből, a munka nagyobb értékelését a közéletben és a társadalmi életben. Harcot hirdetett a polgári köröknek a keresztény szakszervezeti mozgalommal szembeni előítéletei és a keresztény munkásoknak a szervezkedés iránti közömbössége ellen. Giesberts ugyanakkor hadat üzent a szociáldemokráciának is, amely szerinte valamennyi országban fanatikusan támad a keresztény munkásszervezetek és azok világnézete ellen. Giesberts síkra szállt a politikai pártoktól és az egyháztól független keresztény szakszervezeti mozgalom mellett. Amikor a keresztény szakszervezeti mozgalom függetlenségét hangsúlyozta, nemcsak a pártpolitikai semlegességet emelte ki, hanem elsősorban az interkonfesszionizmus mellett sorakoztatott fel érveket. Abból indult ki, hogy a keresztény szakszervezeteknek éppúgy és csakis szakszervezeteknek kell lenni, mint a szabad szakszervezeteknek. A szakszervezet mint olyan, a gazdasági-szociális érdekvédelmi harc eszköze. Határozottan elítélte a „berlini irányzatot”, a katolikus munkásegyleteken belül működő munkásszakosztályok (Fachabteilung) irányvonalát, amely a porosz püspökök gyámkodása alatt akadályozta a munkások érdekeinek védelmét, és többek között kategorikusan megtiltotta a katolikus munkások sztrájkban való részvételét. Tiltakozott azellen, hogy a szakszervezetet felekezeti szervezetnek, valamiféle egyháztól függő, karitatív egyletnek tekintsék. Merész kijelentésnek tűnt, hogy a keresztény szakszervezet olyan független munkásszervezet, amely semmiféle egyházi közösségtől sem függ, hisz semmiféle egyházi közösség (pl. egyházközség) sem vállalhat – éppen jellegéből adódóan – felelősséget és azonosságot a munkások érdekharcaival.¹⁴ Giesberts felismerte és ki is mondta a kardinális problémát: ahhoz, hogy a keresztény szakszervezetek tényleges munkásmozgalommá tudjanak válni, szakítaniuk kell az egyházi gyámkodással. Giesberts a tőke hatalmának ellensúlyozására a keresztény munkások szervezett hatalmát tartotta alkalmasnak. Tisztán szakszervezeti, s nem egyházi vagy vallásérvölcsi feladatuk: az igazságos munkafeltételekért való küzdelem, ha lehet, békés eszközökkel. De a keresztény szakszervezetek a munkaadók ellenállásának a leküzdésére a sztrájkot is igénybe vehetik. Ugyanakkor

¹³ Der Christliche Gewerkschafter, 1922. június. *Gustav Blenk*: Geschichte der christlichen Gewerkschaftsinternationale. 42. old.

¹⁴ A referátumot közli Bericht. . . id. mű, 24–60. old.

Giesberts leszögezte, hogy az osztályharc szocialista elméletét elvetik, és lehetőleg békés megegyezésre törekednek. Céljuk nem a társadalom felforgatása, hanem annak újjászervezése, megjavítása.

A küldöttek számára is sok új és merész gondolatot tartalmazó referátum teljes egészében a németországi keresztény szakszervezetek („kölni irányzat”) álláspontját képviselte, amely közlelről sem volt elfogadott nemzetközi viszonylatban. A referátumot követő vita során elsősorban a konfesszionális – interkonfesszionális jelleg került közép-pontba. A vitában a német küldöttek határozottan ragaszkodtak az interkonfesszionális-mushoz. A német, katolikus munkásegyséletekben (Arbeitervereine) működő szakosztályok (Fachabteilung) képviselői meg sem jelentek a tanácskozásokon, így eleve kizárták magukat az alakuló nemzetközi összefogásból. Azonban a német szakszervezeti vezetők döntő túlsúlya sem tudta megakadályozni az ellenvélemények felszínre kerülését. Az ellenvéleményt a holland küldöttség képviselte a leghatározottabban. Giesbertsszel szemben kifejtették, hogy pl. Hollandiában a katolikus (konfesszionális) szakszervezetek is vezetnek sztrájkokat, bérharcokat, quasi a konfesszionális jelleg nem akadály a érdek-védelmi tevékenységnek. A holland katolikus és protestáns szakszervezetek továbbra is ragaszkodtak konfesszionális jellegükhöz. Ennek katolikus részről az volt a fő oka, hogy a holland püspöki kar kategorikusan megtiltotta nekik az interkonfesszionális szakszervezetek alakítását vagy azokba való belépést.

A kibontakozó vitában elsősorban a németek ütöttek meg radikális hangot a szervezetek önállósága mellett. Schiffer pl. egyenesen a katolikus egyház felső vezetésének adresszálta figyelméztetését: „Sok katolikus van ebben a teremben – én is egy vagyok közülük –, de lelki főpásztoraink, nevezetesen püspök uraink iránti teljes tisztelet és hódolat mellett, mégis azt mondom: Főtisztelendő püspök urak, eddig és ne tovább! (Élénk éljen!) Az önök joga és kötelessége, hogy nekünk az egyházi és vallási dolgokban utat mutassanak, de ahol tisztán gazdasági dolgokról van szó, a püspöknek nincs joga, hogy hatalmi szóval éljen. (Helyeslés.) És a holland püspök urak ráadásul még elkövezték – nyíltan kimondom – azt az igazságtalanságot, hogy csak a munkásoknak akarják megtiltani a belépést az interkonfesszionális egyesületekbe. Semmit sem hallottunk arról, hogy a gyárosokat, a parasztokat, a kézműveseket hasonló korlátozással sújtották, csak a munkásokat, a szegény munkásokat volt bátorságuk!”¹⁵ Schiffer kijelentései önmagukban is bűnnek számítottak az egyház szemében, de ha végiggondoljuk a dolgot, itt tulajdonképpen az történt, ami a keresztény munkásmozgalom immanens válságoka volt: az osztályegyüttműködést hirdető keresztény szervezkedés az osztályérdekeket állítja a felekezeti szűkkeblűség elé! Ezzel pedig veszélybe került keresztény jellege, s az osztályharcos mozgalomhoz igazodott.

Stegerwald, a kölni főtitkár elsősorban a szervezkedés és a sztrájk szabadságát vette védelmébe a klérussal szemben. „Egy sztrájk eredményes végigviteléhez meglehetősen nagy elszántság szükséges; ezt azonban bizonyára nem azáltal lehet elérni, ha a harcoló munkásokat felekezetiileg szétaprózzák. A hollandok a holland püspökök kinyilatkoztatására hivatkoznak, amely szerint a katolikus munkásoknak meg lenne tiltva, hogy interkonfesszionálisan szervezkedjenek. A véleményem: a püspökök ezt egyáltalán nem tilthatják meg! Ha a vállalkozók gazdasági célból egyesülhetnek anélkül, hogy az egyházi

¹⁵ A. Erdmann: id. mű, 125. old.

hatóságok beleavatkoznának, úgy mi is igénybe vesszük ezt a jogot a munkások számára, és mindaddig, amíg az egyházfejedelmek a vállalkozóknak nem tiltják meg, hogy a másként hívőkkel gazdasági célból egyesüljenek, addig egyetlen pápának és egyetlen püspöknek sincs joga a munkásoknak előírni, hogyan szervezzék meg magukat szakszervezetileg.”¹⁶ Stegerwald tehát az egységes, interkonfesszionális szakszervezeti mozgalom szükségességét hangsúlyozta, és kétségbe vonta az egyház autentikusságát ebben a kérdésben.

Az alakuló keresztény munkásmozgalomban — úgy véljük — a Giesberts–Stegerwald képviselte kölni irányzat tekinthető a relatíve előremutatónak, mert bár keresztény világnézeti alapról, szociáldemokrácia-ellenes éllel, de az egyháztól és a keresztény pártoktól is részben független, tényleges szakszervezeti, munkás-érdekvédelmi mozgalmat jelentett. Miután a kongresszus az interkonfesszionális szakszervezeti mozgalom álláspontjára helyezkedett, ezzel nemcsak a katolikus szakosztályokat (Sitz Berlin), hanem a holland katolikus és protestáns szakszervezeteket is kirekesztette. A vita elmérgesedése a német és holland küldöttek között, valamint a katolikus egyházat ért merész bírálatok nem kedveztek egy szorosabb nemzetközi szervezet alakításának. Az egyik jelenlévő, Franz Hemala osztrák küldött visszaemlékezése szerint a felekezeti kérdésben kiobbant vita és ellentétek miatt nem jött létre a keresztény szakszervezeti internacionálé az I. világháború előtt.¹⁷ A vita után Giesberts referátumának lényegét összegezve a konferencia határozati javaslatot fogadott el, amely „A világ összes keresztény munkásaihoz és munkásnőihez” szólt. A felhívás a keresztény szakszervezetekbe való belépésre szólította fel a vallásos dolgozókat.¹⁸

¹⁶ Uo. 126. old.

¹⁷ F. Hemala: id. mű, 125. old.

¹⁸ Közli Bericht. . . id. mű, 74–75. old.

„Munkáskollégák!

A különböző nemzetek keresztény szakszervezeteinek Zürichben egybegyűlt megbízottai felszólítanak benneteket, hogy azokba a szakszervezetekbe lépjetek be, és azokat támogassátok, amelyek a következő célokat tűzték maguk elé:

1. A munkások helyzetét javítani, bér, munkaidő, emberséges bánásmód, az egészség védelme és a testi épség biztosítása dolgában;

2. amely szervezetek ezen céljaikat a jelenlegi állami rend alapján akarják megvalósítani, és minden olyan eszköz és törekvés kizárásával, amely tagjaik vallási és politikai felfogását sérti;

3. amelyek ezen feladatok megoldására a munkaadóóra való békés hatást alkalmazzák elsősorban, és ha ez eredménytelen, akkor a munkamegtagadás mint szükséges és jogos harci eszköz alkalmazásától sem riadnak vissza, de ennél is figyelembe veszik az igazságosságot;

4. amelyek a munkásságnak az államban és a társadalomban, de különösen a munkaszerveződésekben való egyenjogúsításáért a leghatározottabban küzdenek, de a szociáldemokratikus osztályharc elvét elvetik;

5. amelyek a keresztény munkások és a különböző felekezetek és politikai pártok együttműködésével ezen célokat szolgálják.

Munkáskollégák!

A Zürichben folytatott mélyreható tanácskozások megerősítettek bennünket abban a meggyőződésben, hogy osztályunk szociális helyzetét valamennyi kultúrorságban ugyanazok a törvények határozzák meg, amelyek a technika által támogatott ipari fejlődésből, és ennek kapitalista gazdasági alapjából következnek. A társadalmi bajok leküzdésére, amelyek alatt a munkások szenvednek, sürgetően szükséges a szakszervezetekbe való összefogásunk, hogy ezek vezetni tudják az igazságos munkafeltételekért és a bérmunkásság szabad és önálló helyzetéért folytatott harcot.

A keresztény szakszervezetek nemzetközi kapcsolatainak szükségességéről és célszerűségéről, illetve a nemzetközi titkárság felállításáról Debruyne (Gent, Belgium) tartott referátumot. Az előadást követő rövid vita után Schiffer elnök a *Keresztény Szakszervezetek Nemzetközi Titkárságának* felállításáról szóló határozati javaslatot terjesztett a konferencia elé.¹⁹ A küldöttek mindkét javaslatot egyhangúlag elfogadták. A kongresszus úgy döntött, hogy az elfogadott határozatok 1909. január 1-én lépnek életbe.

A kiéleződő viták ellenére a zürichi konferencia nemcsak szociáldemokrácia-ellenességében volt egységes, hanem abban is, hogy elismerte a nemzetközi összefogás szükségességét, s így került sor 1908. augusztus 4-én az „*Allgemeiner Internationaler Sekretariat für die christlichen Gewerkschaften aller Länder*” megalakítására. Az általános nemzetközi titkárság élére a német szakszervezetek főtitkára, Adam Stegerwald került. A titkárság székhelye Köln lett, és a felmerülő költségeket 1909. január 1-ig a német szövetség vállalta. A titkársághoz nem csatlakoztak a holland katolikus szakszervezetek, mert az az interkonfesszionális alapjára helyezkedett. A titkárság tagjai lettek: az interkonfesszionális alapot elfogadó holland keresztény nemzeti szakszervezeti szövetség, továbbá a német, a belga, a svájci az osztrák és olasz szakszervezeti szövetségek. Éppígy csatlakoztak egyes szövetségek Svédországból és Orosz–Lengyelországból is. A titkárság mellett egy ügyvezető *Nemzetközi Szakszervezeti Bizottságot* (eine leitende internationale Gewerkschaftskommission) is alakítottak, amely az elnökség funkcióját töltötte be. Ennek a bizottságnak az elnöke a német Johannes Giesberts lett. A bizottságba minden 100 000 tag után egy képviselőt delegálhattak a tagszervezetek. A szakszervezeti bizottságnak a német mellett egy-egy osztrák, olasz és holland tagja volt.

Ezért, keresztény munkások, létfontosságú felhívással fordulunk hozzátok: vessétek le kishitűségeteket, előítéleteiteket és közömbösségeiteket! Csatlakozzatok ezekhez a szakszervezetekhez, és legyetek a munkások igazságos ügyének áldozatkész és céltudatos harcosai. A szervezetekben van a mi erőnk és reménységünk! Ezekben a célokban szolidáris valamennyi ország bérmunkása. Testvéri kezet nyújtunk véd- és dacszövetségre a jogainkért, Istenért, családjáért és a hazáért való harcban!”

¹⁹ Uo. 73. old. „A nemzetközi keresztény szakszervezeti konferencia elhatározta, hogy:

1. valamennyi keresztény szakszervezetnek ajánlja: a) jól működő, lehetőleg erősen központosított, ipari szakszervezetek létesítését keresztény (interkonfesszionális), pártpolitikailag semleges alapon; b) az egyes ipari (hivatási, szakmai) szövetségek összefogását (föderációját) egy országos központba egységes vezetéssel (szakszervezeti bizottság, szak szervezeti elnökség stb.)

2. a) Az országos központok nemzetközi kapcsolatainak központi hivatalaként a konferencia egy általános nemzetközi titkárságot alapít, valamennyi ország keresztény szakszervezetei számára; b) a nemzetközi titkársággal Adam Stegerwald urat (Köln) a Gesamtverband der Christlichen Gewerkschaften Deutschlands főtitkárát bízzák meg.

Az országos központok a nemzetközi titkárságnak minden egyes tag után 1/2 Pfennig évi járadékot fizetnek. A kasszáját csak hivatalos költségekre lehet igénybe venni.

3. A titkárság keretén belül egy nemzetközi szakszervezeti bizottságot alakítanak, amelybe valamennyi országos központ minden 100 000 tag után egy képviselőt küld. A bizottságnak legalább kétfévente egyszer össze kell ülni.

4. Az országos központok kötelezik magukat, hogy az egyes szervezetekről a titkárságnak a szükséges felvilágosításokat rendelkezésre bocsátják, mindenekelőtt az évenkénti statisztikát a taglétszámról, a fejlődésről és a tevékenységről.

5. Az egyes szakszervezeti szövetségek kötelezik magukat, hogy szaklapjaikat rendszeresen megküldik a titkárságnak.”

A keresztény szakszervezetek és a katolikus egyház

Az első világháborút megelőző évek nem voltak alkalmasak a nemzeti jellegüket kimondottan hangsúlyozó keresztény szakszervezetek nemzetközi kapcsolatainak kifejlődésére. A kölni Titkárság — Stegerwald erőfeszítései ellenére — nem tudott jelentős tevékenységet kifejteni. Az egyes nemzeti szervezetek — a német kivételével — még gyengék voltak ahhoz, hogy rendszeres nemzetközi kapcsolatokat hozhassanak létre. A kezdetlegesség és szervezeti gyengeség mellett az előrelépést több más ok is akadályozta: 1. a francia—német imperialista ellentétek; 2. a konfesszionális és interkonfesszionális irányzat harca, s ebben a pápa állásfoglalása; 3. a szociáldemokrata mozgalom harca a keresztény szakszervezetek ellen.

Ezen okok közül a 2. pont kíván bővebb magyarázatot. Az 1908-as zürichi keresztény szakszervezeti konferencián a katolikus püspököket ért éles bírálat heves reakciót váltott ki a porosz és a holland egyházi körökből. Utána még inkább elmérgesedett a két irányzat, az interkonfesszionális szakszervezetek és a katolikus munkásegyletek konfliktusa. Az egyház megvonta támogatását a keresztény szakszervezetektől, bár kategorikus tiltásra csak Hollandiában került sor. 1909. június végén a holland katolikus püspöki kar most már határozottan tiltó formában erősítette meg az 1906 folyamán már kifejezésre juttatott kívánságát, hogy a katolikus munkások csak kimondottan katolikus jellegű szervezetbe tömörülhetnek. Sőt, ezt most megtoldották a szakszervezeti forma elítélésével is: „A főtisztelendő püspökök komoly és kifejezett kívánsága — olvashatjuk a határozatban —, és az is marad, hogy a nekik alárendelt katolikusok katolikus szervezetekbe egyesüljenek, és maradjanak is egyesülve. Ezeknek — s ez magától értetődik — nem a katolikusok társulásának kell csak lenni, hanem ténylegesen katolikus egyesületeknek, amelyekben a katolikus principiumok teljes terjedelmükben érvényesülnek. Aminek pedig mindig a legközelebbinek kell lenni ezekben az egyesületekben, a legelső és legmagasabb cél, mind az egyesület, mind az egyes ember számára, az a vallás, az Isten szolgálata.”²⁰ Így azután Hollandiában végig megmaradt a felekezeti széttagoltság, s a szakszervezetek konfesszionális jellege. A katolikus szakszervezetek mellett a magukat keresztény nemzetinek nevező szakszervezetek tagjai kizárólag evangélikusokból álltak. A püspökök akarásával egyedül az Unitas nevű textilmunkás szakszervezet szállt szembe, amely interkonfesszionális alapon állt, és német mintára szerveződött. A püspöki kar 1912 áprilisában, külön az Unitasszal foglalkozva, megtiltotta a katolikusoknak, hogy ennek a szervezetnek a tagjai legyenek.²¹

Itáliában — az olasz katolicizmus sajátos helyzete miatt — másként alakult a helyzet. X. Pius a Romolo Murri és a Giuseppe Toniolo vezette kereszténydemokrácia elítélésével megakadályozta az ő eszmei-politikai befolyásuk alatt álló keresztény szakszervezeti mozgalom kibontakozását. Itt nem a felekezeti vita állt előtérben, hisz csak katolikusokról volt szó, hanem a szakszervezeti jelleg miatt tiltotta a pápa a szervezkedést. A textilmunkások mozgalma mellett a többi szakmában szervezkedésre csak 1918 után, a Non expedit hatályon kívül helyezésével került sor. Franciaországban bizonyos értelemben hasonló volt a helyzet. Itt a Sillonban testet öltő modernizmus és keresztény-

²⁰ A. Erdmann: i. m. 131. old.

²¹ Uo. 132–133. old.

demokrácia X. Pius által történt elítélése hasonlóképpen megakadályozta a modern keresztény szakszervezeti mozgalom kialakulását. A helyzetben lényeges változás csak 1918 után történt, amikor viszont gyors ütemben bontakozott ki a francia keresztény munkásmozgalom.

A szakszervezeti mozgalom felekezeti jellege a vallásilag homogén országokban (Ausztria, Olaszország, Franciország, Belgium) nem okozott különösebb problémákat. A felekezeti vegyes lakosságú országokban, elsősorban Németországban és Hollandiában, kezdettől fogva az egyik vitakérdés volt a konfesszionális és interkonfesszionális jelleg, amely mögött az egyesületi, illetve szakszervezeti koncepció különbözősége húzódott meg. A keresztény szakszervezeti mozgalom egyetemes sorsára is döntőnek bizonyult az a vita, amely Németországban folyt a századfordulótól egészen az I. világháború végéig.

Németországban a vallásos indíttatású szervezkedés a dolgozó rétegek között két fő irányra oszlott. Történetileg elsőként a konfesszionális (katolikus és protestáns) munkásegyletek alakultak meg, majd ezek kebelében jöttek létre a tagokat szakmánként tömörítő szakosztályok. Ennek az egyesületi konfesszionális mozgalomnak a központja Berlinben volt, innen kapta a „berlini irányzat” elnevezést. A másik irányzat tulajdonképpen a munkásegyletekből kinövő, de azoktól függetlenné váló keresztény, interkonfesszionális szakszervezeti mozgalom volt, amelyben katolikusok és protestánsok együtt foglaltak helyet. Ennek az irányzatnak a központja Kölnben volt, innen kapta a „kölni irányzat” elnevezést. A katolikus munkásegyleteket, illetve az ezeken belül dolgozó szakosztályokat a porosz katolikus püspöki kar támogatta. A modernebb keresztény szakszervezeti mozgalom fő támasza a Centrum Párt volt, de élvezte a délnémet és nyugatnémet püspökök többségének támogatását is, így elsősorban Fischer bíboros, kölni érsek volt a szervezkedés patrónusa. Mi volt tehát a vita lényege, mik voltak a lényeges különbségek a két irányzat között?

A keresztény szakszervezetek képviselték a modernebb szervezeti formát, amely átvette a szocialista munkásmozgalom egyes módszereit. A szakmai érdekvédelmi szervezet hatékonyabban tudott a szociáldemokratákkal szembeszállni. A keresztény szakszervezetek a nyugati német területeken, elsősorban a Ruhr-vidéken, a Rajna-vidéken és Westfáliában bontakoztak ki. Központjuk Köln mellett Mönchengladbach, Düsseldorf, Essen, Stuttgart és más nagy iparvárosok voltak. Földrajzilag tehát a fejlett bányá- és iparvidékeken, a felekezeti vegyes, de katolikus többségű területeken hódítottak tért. Ezeken a vidékeken az osztályellentétek részben a felekezeti megoszlást is tükrözték: a munkásság és kispolgárság katolikus, míg az államapparátus kiszolgálói, a burzsoázia, az uralkodó osztályok zöme protestáns, porosz származású. (Ugyanezért tudott a Centrum Párt is ezeken a területeken nagy befolyásra szert tenni.)

A keresztény szakszervezetek a keresztény világnézet alapján álló munkások számára lehetőséget adtak, hogy tényleges szakszervezeti munkát folytathassanak anélkül, hogy konfliktusba kerülnének vallásérkölcsi meggyőződésükkel. Az antiklerikális szociáldemokrata mozgalom mellett így tág terük nyílt a térhódításra. A tagok vallásérkölcsi nevelésével a szakszervezetek csak alárendelten foglalkoztak. Ezzel szemben határozott és konkrét szociálpolitikai programot vallottak, amelyet meg is akartak valósítani. A munkáltatókkal szemben hatékonyan igyekeztek képviselni a munkások érdekeit. A szabad szervezetekhez hasonlóan erősen centralizáltak voltak. Komoly anyagi segélyeket nyújtottak a tagoknak, szaklapokat adtak ki, tudatos és célratörő agitációt folytattak.

A szakszervezetek az egyháztól és a pártpolitikától függetlennek deklarálták magukat. Ez nem zárta ki azt, hogy két vezetőjük, A. Brust és J. Giesberts a Reichstagba centrumpartíi képviselőként is bekerüljenek. Összegezve megállapíthatjuk, hogy a keresztény szakszervezetek modern formában gazdasági-szociális célkitűzéseket akartak megvalósítani, az egyházi felsőbbség közvetlen ellenőrzését és gyámkodását elutasítva, de végsősoron mégis a valláserkölcsi alapon; a marxista forradalmi vagy a reformista, de ateista szociáldemokrácia elleni harc eszközei voltak.

Ezzel szemben a katolikus munkásegyletekből (Arbeitervereine) alakult szakosztályok (Fachabteilung) nem szakszervezetek, hanem társadalmi egyesületek voltak. Kimondottan felekezeti, katolikus vagy protestáns valláserkölcsi alapon álltak, tagjaik csak egy felekezet közül kerülhettek ki. Az egyesületek elsődleges célja a tagok valláserkölcsi nevelése volt, és ennek alárendelve került sor a szociális-karitatív érdekvédelmi tevékenységre. Nem tekinthetők önálló munkásszervezeteknek, mert élükön teljathalmú egyházi vezető állt, s a világi vezetés és tagság köteles magát alávetni az egyházi döntéseknek. A helyi egyesületek az egyházközség, illetve a plébános, a területi átfogóbb szervezetek pedig a megyéspüspökök fennhatósága alatt álltak. Az egyesületek többsége a plébánia, az egyházközség kebelében működött. A katolikus és a protestáns egyesületekben az egyes szakmákhoz tartozó tagok szakosztályai végezték a szociális érdekvédelmi munkát. Ezek a szakosztályok azonban az egyesületnek voltak alárendelve. A szakosztályok így nem lehettek alkalmasak arra, hogy tartósan behatoljanak a nagyipari munkásság tömegei közé.

A konfesszionális szervezetek fő érve a felekezetköziség ellen a vallás tisztaságának megőrzése s a profán dolgok előtérbe állításával szemben a túlvilági „magasabb” célok hangsúlyozása volt. A katolikus szakosztályok harcot indítottak a keresztény szakszervezetek ellen, amit a porosz katolikus klérus hatékonyan támogatott. Elsősorban a szakszervezetek vallásilag közös alapját bírálták; kifogásolták a politikai semlegességet, s elítélték az egyháztól való függetlenedési törekvéseiket. Szerintük a kölni irányzat letért az integer katolikus alapról, mert az interkonfesszionális nem más, mint engedmény a protestantizmusnak. A protestáns felekezetek sem lelkesedtek a közös szakszervezetekért, ők is inkább a külön felekezeti jellegű egyesületeket támogatták. Így azután a keresztény szervezetek tagjainak többsége katolikus volt, de kereszténynek nevezte magát. Nekik nem kellett tartaniuk a protestáns többségi törekvésektől, mint a poroszországi katolikusoknak. A protestáns többség között élő katolikus kisebbség számára nagyobb veszélyt jelentett volna a felekezetközi keveredés, az együttműködés, miután várhatóan a keresztény szervezetekben itt a katolikusok lettek volna kisebbségben, ami a déli és nyugati területeken kizárt volt. Ezért itt inkább a szeparatív szervezkedés mellett döntöttek. Nyugaton az interkonfesszionális mellett is gyakorlatilag megvalósult a katolikus hegemonia, ezért bátran támogathatták a protestánsokkal való együttműködést.

Végső soron a két irányzat ellentétei a szervezeti különbözőségeken túl a felekezeti eltérésekben, illetve a katolicizmuson belüli nézeteltérésekben gyökerezik. A vita mögött megtalálhatjuk az 1900-as években a modernizmus és integrizmus között kibontakozó konfliktust is. A kölni irányzat a modernista eszmei-politikai áramlatokkal, a kereszténydemokratákkal rokonszervezett, míg a berlini irányzat az integristák befolyása alatt állt. Végső soron a két irányzat közötti különbségek arra a közegre vezethetők vissza, amely-

ben létrejöttek és tevékenykedtek; a nyugatnémet és a porosz társadalmi-gazdasági fejlődés eltéréseire.

A vitákban a keresztény szakszervezeti vezetők igyekeztek racionálisan munkamegosztást elérni. Ezért javasolták, hogy a szakszervezetek hatáskörét vonják meg a gazdasági, szociális, szakmai érdekvédelemben, a konfesszionális munkásegysületekét pedig az általános szociálpolitikai és vallásérkölcsi, kulturális nevelő funkcióban. A munkamegosztásból következik, hogy az eltérő jellegű feladatok más-más szervezeti formákat igényelnek. Az együttműködés és összhang érdekében javasolták, hogy a szakszervezetek tagjai egyidejűleg lépjenek be az egyesületekbe is. A keresztény szakszervezetek és a munkásegysületek együttműködése azonban egyre nehezebbé vált, és az 1910-es évek legelején a korábbi vita már ádáz harccá fajult. A gyakorlati élet pedig a szakszervezeteket igazolta. A keresztény szakszervezetek óriási számbeli fölényben voltak az egyesületekhez képest. 1907-ben a 20 000 szakosztályi taggal szemben már 284 600 tagot számláltak!²²

A keresztény szakszervezetek és a katolikus munkásegysületek vitájában 1912 nyarán a Vatikán váratlanul megszólalt. A katolikus egyesületek pünkösdi ünnepségének keretében Berlinben és Frankfurtban kongresszusokat tartottak, amelyeknek Mery del Val bíboros államtitkár üdvözlő táviratokat küldött. Ezt a tényt a katolikusok úgy állították be, mintha a keresztény szakszervezetek elleni megnyilatkozás lett volna. Ugyanakkor a berlini irányzatot pártfogoló Oppersdorff gróftól kihallgatáson fogadta X. Pius pápa. Végül is az autentikus megnyilatkozást 1912. június 6-án jelentette be Heiner prelátus. Eszerint a Szentszék ismeri a különbségeket a katolikus munkásegysületek és az interkonfesszionális szakszervezetek között, mindegyik felé egyenlő jóindulattal van, de „az interkonfesszionális szakszervezetek, noha praktice megengedtetnek és ezért mostanáig a Szentszéktől el nem ítéltettek – miután mint ilyenek a kat. alapelvektől és az Egyház tekintélyétől eltekintenek, mégis veszedelmesek lehetnek tagjaikra nézve”.²³ A kölni irányzat érthetően nagy nyugtalansággal fogadta ezt a berlinieket támogató nyilatkozatot. Pártfogójuk, Fischer kölni érsek fellépett a kölni irányzattal szembeni egyenlő elbánásért, és figyelmeztette az integritásukat, hogy a keresztény szakszervezetek meggyengítése és akadályozása a Centrum Párt megrendülését és a szociáldemokraták nagyobb előretörését eredményezné. Most tehát nyíltan ki kellett mondani, hogy a szakszervezetek sokat hangoztatott állítólagos „semlegessége” mögött a polgári-kispolgári jellegű katolikus politikai párt támogatása állt.

A Vatikánnal való szembefordulás veszélyét is magában hordó polémia megfékezésére a pápa legfőbb tanítói tekintélyét vetette latba. X. Pius pápa 1912. szeptember 24-én kiadott „*Singulari quadam caritatae*” kezdetű enciklikájában ítélkezett a vitában. Az ún. szakszervezeti enciklika gondolatmenete a következő: a pápa a német püspököktől mindkét irányzatot illetően részletes tájékoztatást kapott. X. Pius véget akart vetni a vitának, amely a „jó erőt” megosztja, és a vallás és a társadalmi rend ellenségeinek kedvez. Fellépett a katolikus hívek és a nem katolikus állampolgárok közötti béke érdekében, amely a társadalmi rend és az állam jólétének feltétele. A keresztény embernek nem szabad hogy ellenségeskedést és féltékenykedést szítson a polgári rendek között,

²² L. Paul Jostock: Deutschland. In: H. Scholl id. mű, 93–136. old. Ezt a fölényt részben ellensúlyozta, hogy a katolikus munkásegysületeknek a taglétszáma ugyanakkor kb. 400 000 fő volt.

²³ Egyházi Közlöny, 1912. június 14. A keresztény szakszervezetek és a Vatikán. 375. old.

hanem a békét és a kölcsönös szeretetet kell követelnie. „A szociális kérdés és a vele összekapcsolt problémák és vitakérdések a munka módjáról és tartalmáról, a bér fokáról, a munka önkényes beállításáról nem csupán gazdasági természetűek, és ennek következtében nem olyanok, hogy döntést lehetne hozni róluk az egyházi tekintély figyelembe vétele nélkül. Sőt ellenkezőleg, úgy igaz, hogy a szociális kérdés elsősorban vallási és erkölcsi ügy, és ebből következően olyan ügy, amelyről elsősorban az erkölcsi törvény szerint és a vallás szempontjai szerint kell döntést hozni.”²⁴ Ezzel a pápa már lényegében állást foglalt a katolikus, vallás-erkölcsi alapon álló egyesületek mellett, és elítélte a gazdasági-szakmai alapon álló szakszervezeteket. Ezután a pápa a katolikus munkásegységekről mondta ki a legfelsőbb tanítói hivatal véleményét. Az egyesületek célja is tagjaik földi javainak szolgálata. Ezeket „valamennyi közül a legalkalmasabbnak kell tekinteni arra, hogy tagjaik valódi és tartós érdekeit biztosítsák. Ezek azok az egyesületek, amelyek megalapításukkor a katolikus vallást legfőbb alapjukul fogadták el, és nyíltan és őszintén követik az Egyház vezető alapelveit”.²⁵ A katolikus-hitvalló egyesületeket a katolikus papok vezetik, s a megyéspüspökök fennhatósága alatt állnak. Ilyenek további alakítását és működését minden módon támogatni kell, és kedvezni kell nekik. A katolikus egyesületeket elsősorban a katolikus vidékeken kell létrehozni, de más ország-részekben is mindenütt, ahol ez lehetséges. A németországi katolikus egyesületek eddigi munkáját meleg méltatásban részesítette az enciklika, és további gyarapodásukban reménykedett. Egyben kifejezte azt is, hogy az ilyen egyesületekben levő katolikusoknak is jogában áll nem katolikusokkal együttműködni a munkások helyzetének javítására. Ennek legcélszerűbb formájaként a katolikus és nem katolikus egyesületek szövetségét, ún. kartellekben való összefogását tartotta.

Egyes német püspökök sürgetésére a pápa állást foglalt a keresztyén szakszervezetekkel kapcsolatban is. A pápa eddig megengedte, hogy az egyes német egyházközségek területén a már megalakult keresztyén szakszervezeteket a püspökök eltűrjék, mert „sokkal nagyobb számú munkást foglalnak magukba, mint a tisztán katolikus szervezetek, és mert nagy hátrányok származnának abból, ha ezt nem engedélyeznők. Tekintettel a katolikus élet különleges helyzetére Németországban, úgy véljük és hisszük, hogy ennek a kérésnek eleget kell tennünk, és kijelentjük, hogy ezek az egyesületek megtűrhetők, és a katolikusoknak meg lehet engedni, hogy a vegyes egyesületekben is részt vehessenek”. A különleges helyzetből adódó kényszerű megtűrés a már meglévő szakszervezetekre vonatkozik csak, és nem foglal állást ilyenek további alakítása tekintetében, a többi is csak addig van érvényben, amíg „ez a türelem megváltozott viszonyok következtében meg nem szűnik célszerűnek lenni”.²⁶ A keresztyén szakszervezetek megtűrését a pápa két fontos feltételhez kötötte annak érdekében, hogy elkerüljék a veszélyeket, amelyek a vegyes szakszervezetből a katolicizmusra jelentkeznek. 1. „Elsősorban arról kell gondoskodni, hogy azok a katolikus munkások, akik tagjai az ilyen szervezeteknek, egyúttal hozzátartozzanak azokhoz a katolikus egyesületekhez is, amelyeket munkásegysületeknek hívnak.” A rendszabálynak az a célja, hogy a papság által irányított egyesületekben megfelelően oktassák a munkásokat azokra a köteleességekre, amelyek a katolikus hitelvekből

²⁴ Politikai és szociális enciklikák, id. mű, 263. old.

²⁵ Uo. 264. old.

²⁶ Uo. 266. old.

következnek, és ezeket a keresztény szakszervezetekben is képviselniük kell. 2. „Ezenkívül ezek a szakszervezetek, még ha más természetűek is, hogy katolikusok lehessenek csak a tagjaik között, kell hogy mindentől tartózkodjanak, ami elméletileg vagy gyakorlatilag az Egyház tanításaival és parancsolataival, vagy a törvényes szellemi fensőbbség tanításaival és parancsolataival nem vág egybe.”²⁷ A katolikus tan integritása felett nemcsak a püspököknek, hanem e szakszervezeteken belüli katolikusoknak is örködniük kötelesség. A pápai körlevél befejező részében a „Roma locuta, causa finita” elvének megfelelően, a pápa előírta, hogy a német püspökök kötelessége jelentést tenni a vita befejezéséről, mivel a pápa „kötelező utasítást adott a vita lezárására”. Végül a pápa a püspökök által eddig engedélyezett és most megrendszabályozott keresztény szakszervezetek további támadását és gyanúsítását megtiltotta. Ugyanakkor figyelmeztette a szakszervezeteket is, hogy ők sem vonhatják kétségbe a katolikus egyesületek létjogosultságát és elsődlegességét.

Az enciklika nagy visszhangot keltett. Interpretálását mindegyik irányzat igyekezett a saját javára fordítani. (Nyilvánvalóan nem az elvi helyeslés és elítélés, hanem a gyakorlati lehetőségek terén állt csak fenn kettősség.) A német püspöki kar fuldai konferenciája az enciklikát tudomásul vette és közzétette. A körlevél megalégedést váltott ki a katolikus munkásegységekből, bár a legfőbb célt, a keresztény szakszervezetek egyértelmű elítélését vagy betiltását nem érték el. Az enciklika értelmezése végett a keresztény szakszervezetek 1912. november 26-án Essenben rendkívüli kongresszust tartottak, amelyen részt vettek az interkonfesszionális irányzat francia, olasz, belga és holland képviselői is. A tanácskozáson a körlevelet Stegerwald ismertette. Hangsúlyozta, hogy a keresztény szakszervezetek kizárólag a gazdasági kérdések megoldására szorítkoznak. A vallási és erkölcsi kérdések az egyház és a konfesszionális egyesületek, a politika pedig a pártok hatáskörébe tartozik. Ezzel elutasította az enciklika alap gondolatát, miszerint a gazdasági és szociális kérdések elsősorban vallás-erkölcsi kérdések, és így ezekben is az egyház és a vallás-erkölcsi törvények az illetékesek. Az integrista törekvésekkel szembeállva kijelentette, hogy miután a pápa lehetségesnek nyilvánította a keresztény szakszervezeteket, ezek létjogosultságát nem lehet tovább kétségbe vonni. Így nem lát semmiféle okot arra, hogy a német keresztény szakszervezeti mozgalom eredeti irányát megváltoztassák.

A keresztény szakszervezetek a háborút megelőző években
(1909–1914)

A zürichi konferencia után is a textilmunkás mozgalom képezte a keresztény szakszervezeti „élcsapatot”. A keresztény textilmunkás internacionálé V. kongresszusát 1910. március 28–31. között Milánóban tartotta. A nemzetközi szövetséghez hat országos központ tartozott, amelyeknek 522 helyi csoportjában 59 724 tag volt.²⁸ A kongresszusnak két figyelemre méltó mozzanatát emelhetjük ki. Az osztrákok javaslatára

²⁷Uo. 267. old.

²⁸Protokoll des V. internationalen Kongresses christlicher Textilarbeiterorganisationen. Veranstaltet am 28. 29. 30. und 31. März 1910 zu Mailand. Köln 1910..

határozatban ítélték el az ún. „sárga” szervezeteket mint a munkáltatók által a munkásság érdekei ellen intézett támadást. Egy másik határozat pedig a munkanélküliség esetére történő biztosítás bevezetését követelte. A keresztény szakszervezeti mozgalom tehát bizonyos mértékig valóban felkarolta tagjainak gazdasági-szociális érdekvédelmét. Ugyanakkor továbbra is a leghatározottabban fellépett a munkásság politikai követelései, elsősorban a szociáldemokrata pártok politikai befolyása ellen. A vita a szocialista szervezetekkel az általános politikai tömegsztrájk kérdésében élesedett ki.

Ezzel kapcsolatban az 1912. július 28–31. között Bécsben tartott VI. textilmunkás kongresszus foglalt állást. A kongresszus tárgyalásaiból főleg a 4. napirendi pont érdemel figyelmet. Először is pontosan körülírták a keresztény szakszervezetek céljait és feladatait: „1. a keresztény interkonfesszionális, pártpolitikától mentes szakszervezeti gondolat propagálása; 2. a gyakorlati szervező munka támogatása; 3. a kollektív munkaszerződések előmozdítása; 4. a nemzetközileg szervezett szocialista textilmunkásmozgalommal a keresztény textilmunkás szervezetek nemzetközi szövetségének a szembeállítása.”²⁹ A kongresszus a munkaadókhöz való viszony kérdésében úgy foglalt állást, hogy a bérmozgalmak békés megvívását támogatják, de ha végső esetben szükséges, alkalmazzák a sztrájk fegyverét is. A szervezet nemzetközi titkársága létesített egy nemzetközi sztrájk-támogató kasszát. Ennek összege ekkor 22 000 frank volt. Az 1911-es évben ilyen célból 14 000 frank támogatást fizettek ki. A titkárság a munkásvédelemnek az egyes országokban történő megvalósítása céljából csatlakozott a munkásvédelem ügyét koordináló baseli munkaügyi hivatalhoz. A kongresszus elfogadott egy olyan határozatot is, amely állást foglal a keresztény textilmunkás szakszervezetek konfesszionális és pártpolitikai széttagolása ellen.

A keresztény textilmunkás kongresszus azonban radikálisnak tűnő hangvétele ellenére azt az elvi-politikai platformot is deklarálta, amely éppen ezek mögött a radikális szociális színek mögött meghúzódott. A tanácskozás „minden körülmények között állást foglal az olyan sztrájk ellen, amelynek politikai motívumok képezik az alapját. Szolidáris a belga keresztény szakszervezetekkel, s a keresztény alapon szervezett textilmunkások képviselői tiltakoznak a belga szociáldemokraták által meghirdetett általános sztrájk ellen. A kongresszus felszólítja Belgium szociáldemokrata munkásságát, hogy kövessék a keresztény munkásvezérek direktíváit, és hozzanak létre egységfrontot a radikális-forradalmi szociáldemokrata kezdeményezés ellen.”³⁰ A politikai tömegsztrájk fegyverének elutasítása mellett súlyosabb tény, hogy az internacionálé nyíltan a sztrájk-törésre szólította fel egyik szervezetének tagjait. Így ismét csak kitűnt, hogy a keresztény szakmai szervezkedés végcélja a szocialista, forradalmi munkásmozgalommal szembeni fellépés volt.

A kölni titkárság 1911. szeptember 18–19-re hívta össze először értekezletre a keresztény szakszervezetek nemzetközi bizottságát. A megbeszélés Kölnben zajlott le, és a német, az osztrák, a belga, a svájci, a holland és az olasz szakszervezetek képviselői vettek részt. Meglepetésnek számított, hogy az Észak-Franciaországban működő keresztény szakszervezetek is küldtek egy képviselőt, hogy a titkársághoz való csatlakozásról tárgyaljon.

²⁹ Der Christliche Gewerkschafter, 1912. augusztus 9. Der VI. internationaler Kongress der christlichen Textilarbeiterorganisationen. 2. old.

³⁰ Uo. 3. old.

A nemzetközi titkárság jelentését Stegerwald terjesztette elő. A titkárság munkáját 1909. január 1-én kezdte meg. „A keresztény szakszervezeti internacionálénak egészen más előfeltételekkel kellett számolnia, mint a szocialistának, mivel nem vet alá mindent az osztályharc sablonjának, mint ez utóbbi. Sokkal inkább összenöve érzik magukat a keresztény munkások a többi népréteg etikai, kulturális és nemzeti érzéseivel, semmint hogy az ő egész mozgalmuk egyetlen helyről egységesen irányítható volna.”³¹ Stegerwald beszámolójában találóan jellemezte a keresztény szakszervezetek nemzetközi összefogásának jellegét és mértékét. Eszerint a keresztény szakszervezetek nemzetközi tevékenységének súlypontja az egyes nemzeti szövetségekben van; az egyes országokban levő viszonyokra a titkárság messzemenően tekintettel van. Ebből kiindulva a titkár végiglátogatta a csatlakozott országokat, hogy ott a helyszínen tanácskozzák meg a zürichi konferencia határozatainak a megvalósítását. Stegerwald ezekben az években bejárta Anglia, Hollandia, Belgium, Franciaország, Portugália, Itália, Svájc és Ausztria–Magyarország egyes keresztény szociális rendezvényeit, meglátogatta központjaikat. A kétéves munka zömét az tette ki, hogy a titkárság információkat gyűjtött a csatlakozott országokból. Az információkat nemcsak összegyűjtötték, hanem biztosították azoknak kicserélését is; tehát egyfajta információs-koordinációs központ szerepét töltötte be. A szervezet jellegét tekintve meg sem közelítette a II. Internacionálé szervezettségét, de funkciója nagyjából ugyanaz volt: a keresztény szakszervezetek „nemzetközi levelesládájának” szerepét töltötte be.

Az egyes országokban a szervezkedés centralizálása előrehaladt. A német szövetség után 1909-ben alakult a Zentralkommission der Christlichen Gewerkschaften Österreichs, a Rom. Kat. Vakbureau in Nederland, a Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland. Létrejött a Christlich-sozialer Gewerkschaftsbund der Schweiz és a Confédération Général des Syndicats Chrétiens de Belgique is. A kölni értekezlet különféle határozatokat hozott a mozgalom nemzetközi összehangolására és egyes országokon belüli további centralizálása érdekében. Határozatban kötelezték a tagszervezeteket, hogy pontosan vezessék a statisztikákat, s a titkárságnak negyedévenként rendszeresen küldjenek részletes jelentést a mozgalom állásáról. A tagszervezetek és a titkárság kapcsolatainak erősítését célozta az a határozat, miszerint a tagok kötelesek a titkárságot a fontosabb gyűlésekre, kongresszusokra meghívni. Végül kötelezték a csatlakozott tagszervezeteket, hogy hajtsák végre a mozgalom centralizálását: azaz, teremtsék meg egyrészt az egyes országok keresztény szakszervezeteinek országos szövetségét és központját, illetve ehhez csatlakozóan valamennyi szakmai szervezet országos központját. A titkárság a következő konferenciát 1914 őszére tervezte Bernbe. Ennek napirendjén az ifjúság szervezése, a munkások vándorlása is szerepelt volna. A titkárság megkezdte az erre vonatkozó adatok gyűjtését. Egyben tervbe vették a tapasztalatok kicserélését célzó nemzetközi konferenciáknak az összehívását is.

A keresztény szakszervezetek nemzetközi kapcsolatai azonban korántsem nevezhetők zavarmenteseknek. Nyilvánvaló volt, hogy a német és osztrák vezetők alig leplezett célja a saját hegemoniájuk érvényesítése és helyzeti előnyüknek a kiaknázása, végső soron a saját országuk nagy hatalmi törekvéseinek érdekében. Így érthető, hogy a szervezkedés kezdeti stádiumában lévő, de szintén nacionalista alapra helyezkedő francia keresztény

³¹ Uo. 1911. október 13. Internationale Gewerkschaftskonferenz. 1–2. old.

szakszervezetekkel nem alakultak ki a titkárságnak megfelelő kapcsolatai. Az 1911. őszi kölni tanácskozáson – immár a szinte elkerülhetetlennek látszó világháború előestéjén – nem is jött létre megegyezés az ott megjelent francia küldöttel.³²

A keresztény szakszervezetek nemzetközi tevékenységét a háborút megelőző években – mint ezt az osztrák keresztény szakszervezetek lapja nyíltan bevallotta – a szociáldemokrata munkásság elleni harc tette ki; ez volt az a közös nevező, amely a nacionalista, sőt nem egy esetben sovinizta szervezeteket összetartotta.³³ A mozgalom tényleges kibontakozását nemcsak a szervezett szocialista munkások ellenállása hátráltatta, hanem a keresztény szakszervezetek partikularizmusa is.

Ha megkíséreljük összegezni a titkársági jelentések alapján, hogy a háborút megelőző években milyen állapotban volt a nemzetközi keresztény munkásmozgalom, az adatok tükrében a következőket látjuk:³⁴ A kölni titkárság háború előtti, 1914 tavaszán

Ország	Taglétszám		
	1910	1912	1914
Németország	316 115	350 574	360 000
Ausztria	82 342	82 052	92 000
Belgium	49 478	75 000	84 000
Svájc	11 780	15 060	14 400
Olaszország	6 230	12 079	7 000
Hollandia	7 626	6 507	8 000
Oroszország (Lódz)	3 000	3 000	3 000
Összesen	476 571	544 272	568 400

kiadott utolsó jelentése nemcsak a szervezetek számszerű erejéről számolt be. A nemzetközi titkárság közvetítésével az egyes országok keresztény szakmai szervezetei többoldalú kölcsönös szerződéseket kötöttek egymással, a kölcsönös előnyök és juttatások biztosítására. Ilyen többoldalú szerződés létesült a textilmunkások, vasmunkások, famunkások, bőrmunkások, festők és mázolók, szabómunkások és végül az építőmunkások német, osztrák, svájci és belga szakszervezetei között.³⁵

A II. Internacionálé az internacionalizmust szegezte szembe a háborús törekvésekkel, s komoly határozatokat, látványos akciókat tudott maga mögött 1914 nyarán, mégis csődöt mondott: tagszervezeteinek többsége szociálszocialista álláspontra helyezkedett. A keresztény szakszervezetek vallásérkölcsei pacifista alapról elvileg nem helyeselték a vitás kérdések háborúval való eldöntését. Ugyanakkor nemzetinek vallották magukat, és nem

³² Christlichsoziale Arbeiter-Zeitung, 1911. szeptember 30. Internationale Gewerkschaftskonferenz. 5. old.

³³ Der Christliche Gewerkschafter, 1912. július 26. Die internationalen Verbindungen der christlich organisierten Arbeiterschaft. 2. old.

³⁴ Uo., és 1911. október 13. 1–2. old.; Uo., 1914. április 10. 2–3. old.

³⁵ Uo. 1914. április 10. Internationale Verbindungen der christlichen Gewerkschaftsbewegung. 2–3. old.

határolódtak el a saját országuk uralkodó osztályainak sovinszta politikájától. Így nem is tarthatjuk meglepőnek, hogy a háború első heteiben, hónapjaiban a háborút támogató felhívásokkal fordultak tagjaikhoz. A „haza iránti kötelességteljesítésre” való figyelmeztetés mellett a legfontosabb feladatként a meglévő szervezetek megőrzésére szólították fel tagjaikat.³⁶ A háború, és elsősorban a német csapatok kegyetlenkedései Belgiumban, a belga munkások deportálása Németországba, szétzúzták a keresztény szakszervezeti „internacionálét”. A háború kiterjedésének időszakában a keresztény szakszervezetek nemzetközi kapcsolatai teljes egészében megszűntek.

Ено Гергель

Возникновение христианского профсоюзного движения и становление его международных отношений до первой мировой войны

(Резюме)

Энциклика „*Regum poavum . . .*” изданная папой Лео XIII в 1819 году, стимулировала трудящихся католической веры к образованию профессиональных организаций для защиты своих интересов. В стараназ Западной – и Центральной-Европы – в первую очередь в Германии, Голландии, Бельгии, затем и в Швейцарии, Австрии, Италии, Франции – в 1890-х годах возникли организации для защиты интересов рабочих в духе сотрудничества классов. Только в начале XX века стали массовыми эти организации. При поддержке социальных вопросов и христианского профсоюзного движения католическая церковь старалась уравновешивать силы атеистической социалдемократии в рядах еще верующих рабочих и при помощи „контрорганизации” сделать массовым влияние христианских консервативных политикондеологических направления.

Впервые в текстильной промышленности развернулось христианское профсоюзное движение, имеющее органические связи с христианско-социальными и христианско-демократическими идейно-политическими движениями. Междуна родный союз христианских рабочих-текстильщиков, при осуществлении руководства со стороны немецкой организации, образовался в 1901 году. Первая международная конференция христианских профсоюзных руководителей отдельных стран создалась в Июрихе в 1908 году, с целью осуществления международной координации движения и организации международного Секретариата. (Секретариат под руководством Адама Штегервальда стал действовать в городе Кельне с 1909 года.) Большинство лидеров немецких и голландских профсоюзов на совещании выступило за образование интерконфессиональных профсоюзов, а меньшинство было за конфессиональный характер. Псоелние более-менее имели поддержку Ватикана.

В Германии проходили самые острые дискуссии между христианскими профсоюзами и конфессиональными рабочими обществами. Хотя папа Пий X в духе интегризма симпатизировал сугубо католическим обществам и в 1912 году в своей энциклике „*Singulari quadam . . .*” призвал к их поддержке, но смотря на успехи христианских профсоюзов, он не решился на их открытое осуждение.

На основе своих масштабов и материальных способов в международном движении христианских профсоюзов до первой мировой войны гегемонию имели лидеры германских профсоюзов. (Среди „профессиональных интернационалов” отдельных профессий и впрдь имеют первинство текстильщики.) Германская гегемония не мало способствовала тому, что

³⁶ Уо. 1914. augusztus 14. Christliche Arbeiter! 1. old.

вопреки частому утверждению универсализма идейных основ христианства, не удалось отодвинуть на задний план шовинистские направления движения. Таким образом разногласия образующихся двух империалистических блока препятствовали тому, чтобы христианские профсоюзы стран Антанты (Франции и Бельгии) действительно участвовали в международном взаимодействии.

Jenő Gergely

The formation of the Christian trade union movement and the development of its international relations before the First World War

(Summary)

In the 1891 encyclical letter of Pope Leo XIII (*Rerum novarum*. . .), the pope encouraged the Catholic workers to form Christian trade union organizations. The Christian unions for safeguarding the workers interests and reflecting the spirit of peace between the classes came about in Western and Central Europe – primarily in Germany, Holland, Belgium, then in Switzerland, Austria, Italy and France – in the 1890s, but became mass organizations only after the turn of the century. The Catholic Church wanted to counterbalance the spread of the atheist democracy among the believers by dealing with the social problems and supporting the Christian trade union movement, and to make the influence of the conservative, Christian trends in politics and ideology widespread among the masses by this.

The Christian trade union movement was closely connected to the Christian socialist and Christian democratic theoretical-political movements and emerged first among the textile workers. In 1901 an international organization of the Christian textile workers organizations was established, directed by the German member organization. The first international conference of the Christian trade union leaders of the various countries was organized in Zurich in 1908. The aim of the conference was to coordinate the movement internationally and form an international secretariat. (This latter began work in Köln in 1909, its leader was Adam Stegerwald.) The majority of the German and Dutch trade union leaders stood for the establishment of common organizations for the dominations, it was still the minority, i.e. those wanting to organize in domination frameworks, who won the support of the Pope.

The debate between the Christian trade unions and the workers organizations on denominational basis became the most acute in Germany. Although Pope Pius X supported the definitely Catholic associations, and his encyclical letter from 1912 (*Singulari quadam*. . .) invited all to support these, he could not openly condemn the Christian organizations seeing their success.

Quite up to the First World War it was the German trade union leaders who dominated the international movement owing to their mass support and financial means. (From among the „trade internationals” of the various trades the textile workers still dominated the scene.) The hegemony of the Germans greatly contributed to the fact that in spite of the much proclaimed universality of Christian ideology the chauvinist trends could not be suppressed within the movement. Thus the antagonism of the two imperialist blocs made the active cooperation of the Christian trade unions of the Entente countries (i.e. France, and Belgium) in the international activities impossible.

Németország és a magyar nemzetiségpolitika (1924–1929)

Az 1918–1919. évi forradalmakat közvetlenül követő rövid átmeneti szakasz után, 1921–1924 közt ment végbe a konszolidálódó ellenforradalmi rendszer nemzetiségpolitikájának tulajdonképpeni kialakulása. Erre, mint a most feltárt német levéltári források részletesen megvilágítják, igen nagy befolyással volt a weimari Németország nem hivatalos és hivatalos politikája, amely a magyarországi német kisebbség Bleyer-féle nacionalista mozgalmának sürgetéseire, számos lépést tett annak érdekében, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés általános rendezése keretében az ország legnagyobb nemzeti kisebbsége, a félmillió német, megfelelő szervezkedési lehetőségeket kapjon. E cél érdekében a Bethlen-kormányra mindenekelőtt azzal lehetett hatni, hogy a trianoni béke revíziója szempontjából Németország segítségére szoruló magyar kormány ennek fejében elérheti a kisantant-országok német kisebbségeinek az ottani magyar kisebbségekkel való politikai együttműködését, s hogy az elcsatolt területek nemzetiségi lakosságára általában is vonzó lehet egy engedékeny szellemű magyarországi nemzetiségpolitika. Bethlen hajlandósága bizonyos ilyen irányú lépésekre – annak ellenére, hogy tulajdonképpen maga is mestersegesen felszítottan érezte a nemzetiségi mozgalmat a trianoni országterületen megmaradt, az asszimilálódás útján előrehaladt németesség körében –, a magyar sovíniszta erők igen heves ellenállásába ütközött. Ezt csak fokozta annak észlelése, hogy a bleyeri mozgalom nemcsak németországi „német népiségpolitikai”, sőt hivatalos szervekkel lép titkos kapcsolatba, hanem a kisantant-országok német kisebbségeinek vezetőivel is, s azokat az együttműködés helyett arra ösztönzi, hogy a magyar kormányt sajtókampányokkal nyomás alá helyezték. A budapesti német követség óvott ugyan a húr túlfeszítésétől, nehogy Bethlent a sovíniszta erők megbuktassák, de ugyanakkor maga is szükségesnek ítélte a Bethlen-kormány befolyásolására a külső nyomás változatos eszközeinek alkalmazását.¹ A Bethlen-kormány által 1923-ban végre kiadott kisebbségi iskolarendelet és az 1924-ben engedélyezett német kultúregyesület a kompromisszum erős jegyeit viselték, s a jövő nyitott kérdése volt, hogy végrehajtásában, illetve működésében milyen tendenciák fognak meghatározóvá válni.²

¹ *Tilkovszky Loránt: Németország és a magyarországi német kisebbség (1921–1924). Századok, 1978. évf. 1. sz. 3–48. l.*

² *Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923–1929). Századok, 1973. évf. 3. sz. 647–655. l. Az értékes tanulmány Magyarországon fellelhető levéltári és egyéb forrásokra szorítkozva ad képet e periódus magyar nemzetiségpolitikájáról. – Hans Beyer: Die ungarländische Deutschumsfrage im Spiegel der diplomatischen Gespräche zwischen Budapest und Berlin. In: Gedenkschrift für Harold Steinacker (1875–1965). München, 1966. sokat ígérő címevel ellentétben meghökkentően kevéssé aknázza ki a Német Szövetségi Köztársaság levéltáraiban fekvő vonatkozó diplomáciai forrásanyagot, amely a maga teljességében lényegesen más képet ad, mint amit*

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület 1924. augusztus 3-i alakuló közgyűlése után és alapszabályainak szeptember 19-i belügyminiszteri jóváhagyása előtt újabb nem hivatalos német fellépésre került sor a miniszterelnöknél a magyarországi németiség ügyében. Karl Uhlig, tübingeni geográfus professzor, Telekivel folytatott beszélgetéseit követően, augusztus 18-án Bethlent is felkereste. Örömeinek adott kifejezést afölött, hogy a német kultúregyesület végre megalakulhatott, de kifogásolta, hogy vezetésében oly nagy számban foglalnak helyet kormányhoz közel álló emberek. Szükségesnek tartotta, hogy Bleyer és Gündisch, akik Németországban oly jó kapcsolatokkal rendelkeznek, s akik ott bizalmat élveznek, nagyobb szerephez jussanak az egyesületben. Sürgette továbbá a kisebbségi iskolarendelet végrehajtását. Bethlen azt válaszolta, hogy az egyesület vezető szervei összeállításánál tekintettel kellett lenni egyrészt arra, hogy a magyarországi németiség nem egységes követeléseiben, képviselői azok terén nem egyformán messze mennek el, másrészt számolni kellett a magyar közvélemény erős sovizmusával. Kijelentette, hogy az iskolarendelet végrehajtását komolyan veszi, mégpedig nemcsak az antant kedvéért. Az összehívott főispánok azonban kételkednek abban, hogy a kormány ezen intézkedéseit valóban komolyan kell venni.³

Bleyer és Gündisch ebben a helyzetben ismét azt tartotta szükségesnek, hogy a német birodalom vezető köreit személyesen informálják a magyarországi német nacionalista mozgalom helyzetéről, s politikai és anyagi támogatásukat kérik harcukhoz. Erre most 12 ország német kisebbségei vezetőinek 1924. november elején Berlinben tartott tanácskozása adott alkalmat, amelyen a magyarországi német kisebbség képviselőiben ők vettek részt. A tanácskozás a Marx-kormány szeptember 23-i ülésének azon határozata jegyében folyt, hogy Németország fontolóra veszi belépését a Nemzetek Szövetségébe, s egy aktív népszövetségi politika keretében fog kisebbségi politikát folytatni.⁴ Ezzel kapcsolatban előtérbe került a német kisebbségek egyes vezetői részéről már régebben felvetett gondolat, hogy megfelelő kulturális jogok biztosítása a német birodalom jelenlegi határain belül élő nemzeti kisebbségeknek, kedvező hatású volna az idegen országokban élő német kisebbségek kulturális nemzeti törekvései szempontjából. Bleyer – mint a budapesti német követségen utóbb beszámolt róla – élenken támogatta ezt az elképzelést, nemcsak a német kisebbségi vezetők szóban forgó tanácskozásán, hanem a Deutscher Schutzbund és a Verein für das Deutschtum im Ausland (VDA) összejöveleiben, magas rangú állami tiszviselőkkel, képviselőkkel, újságírókkal folytatott különféle megbeszélésein is, hangsúlyozva, hogy nézete szerint a magyarországi németiség szempontjából is kedvező hatása lenne annak, ha Németországban a kisebbségi kérdéseket, különösen a kisebbségi iskolaügyet, a lehető legliberálisabb módon rendeznék. A buda-

Beyer állít elénk. – Újabbán *Thomas Spira*: German-Hungarian Relations and the Swabian Problem. From Károlyi to Gömbös 1919–1936. New York 1977. a német levéltári anyag felhasználásával sokoldalúbb áttekintést nyújt. – *Gernot Seide*: Die Deutschen in Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen című tanulmánya (Ungarnjahrbuch. Bd. 6. (1974/75) 148–161. 1.) teljesen informatív jellegű áttekintés a magyarországi németiség két világháború közti helyzetéről, kizárólag kiadványok alapján.

³ Bundesarchiv (BA), R 57 (DAI=Deutsches Auslandsinstitut) 474/10. Uhlig: Meine Unterredung mit dem ungarischen Ministerpräsidenten Grafen Bethlen am 18. Aug. 1924.

⁴ *Helmut Pieper*: Die Minderheitenfrage und das Deutsche Reich 1919–1933/34. Hamburg, 1974. 101. 1.

pesti német követség teljes mértékben egyetértett Bleyer ezen fejtegetéseivel, megerősítve, hogy „az itteni kisebbségek a magyar kormánnyal szembeni követeléseik érvényesítésénél különösen jó pozícióban volnának, ha arra hivatkozhatnának, hogy Németországban liberális kisebbségi politikát folytatnak. Jelenleg erről egyáltalán nincsenek meggyőződve itteni hivatalos helyeken, sőt, kedvtelve figyelmeztetik a német kisebbségeket a poroszok háború előtti lengyel politikájára, s erre való hivatkozással a magyar kormány részéről eddig tett engedményeket egészen különlegesen messzemenőknek tüntetik fel”.⁵

Bleyer kihallgatást kért Wilhelm Marx kancellártól is, erre azonban személyes audiencia formájában nem került sor, jóllehet már időpontja is ki volt tűzve, hanem csak azon a fogadáson vehetett részt, amelyet a kancellár a német kisebbségi vezetők számára együttesen adott. A kancellár a következő üdvözlő szavakat intézte a jelenlévőkhöz: „A német nép és a birodalmi kormány a legmelegebben együtt érez a német néprészek sorsával az idegenben, és üdvözlí azokat a szoros kapcsolatokat, amelyeket a német kisebbségek kulturális vonatkozásban fenntartanak a népi hazával (Volksheimat). Kulturális területen a birodalom is lehetőség szerint támogatni igyekszik a kisebbségeket. Politikailag természetesen, az államjogi helyzetnek megfelelően, tartózkodó magatartásra van szükség mindkét fél érdekében; ez vonatkozik a jelenlegi tanácskozással való kezelésére is a bel- és külföldi sajtóban. A birodalmi kormány már kezdettől fogva elszánta magát viszont arra, hogy fellép a nemzeti kisebbségek jogának megóvása, illetve kialakítása érdekében. Németország a Népszövetségen kívül, és adott esetben azon belül is, a kisebbségvédelem érdekében fog tevékenykedni, és ily módon fog törekedni olyan tartós viszonyok teremtésére, amelyek lehetővé teszik a külföldi német kisebbségeknek nemzeti sajátosságuk megtartását és a népi hazához való kapcsolataik ápolását.”⁶

Ha a kancellár nem is hallgathatta meg személyesen Bleyer előterjeszteni kívánt kéréseit, a kancelláriai hivatal nyilvántartotta azokat, és támogatta teljesítésüket. A Német Alapítvány (Deutsche Stiftung) vezetőivel megtárgyalta, hogy attól rendszeres anyagi támogatást kapjon a Bleyer ügyvezető alelnöksége alatt álló egyesület; a Külügyi Hivatal sajtóosztályával pedig elintézte, hogy a magyarországi német nacionalista mozgalom lapja, a *Sonntagsblatt*, 2000 márkás egyszeri segélyben részesülhessen.⁷ Ez utóbbit a budapesti német követség útján kézhez véve,⁸ 1925. január 12-én Bleyer köszönőlevelet intézett a kancellárhoz, amelyben többek közt a következőket írta: „E jelentékeny összeget annak a magyarországi német népnek kulturális és nemzeti fejlesztésére fogjuk fordítani, az itteni német követséggel egyetértésben, legjobb tudásunk és lelkiismeretünk szerint, amelynek elődei évszázadokkal ezelőtt a német császár felszólítására vándoroltak ki Magyarországra. E támogatás segítségével erősödnek és szorosabbra fűződnek azok a

⁵ BA, R 43 (Reichskanzlei) I. 560. Bd. 4. (Auslandsdeutschtum) Fol. 34. Aus Bericht der Deutschen Gesandtschaft in Budapest vom 5. Dezember 1924.

⁶ BA, R 43 I. 545. Bd. 4. Fol. 160. Előterjesztés a birodalmi kancellárhoz, Berlin, 1924. december 19. – A weimari köztársaság és a külföldi németek kapcsolatára ld. még *John Hiden: The Weimar Republic and the Problem of the Auslandsdeutsche.* (Journal of Contemporary History 1977. évf. 273–289. 1.)

⁷ BA, R 43. I. 545. Bd. 4. Fol. 162. Kempner államtitkár feljegyzése. Berlin, 1924. december 19.

⁸ BA, R 43. I. 545. Bd. 4. Fol. 166. Bleyer saját kezűleg aláírt elismervénye a 2000 márkának megfelelő 33 950 000 korona felvételéről. (Infláció!)

nyelv és vér által megszentelt kötelékek, amelyek minket a földrajzi távolság és az elválasztó évszázadok ellenére a nagy német népközösséggel összekötnek.” Végül hozzátette: „Német népiségünkhöz való hűségünket minden körülmények közt meg akarjuk őrizni, de természetesen a magyarországi hazához való hűségünket is, amelynek polgárai vagyunk, és amelynek Németországgal közös szerencsétlenségét kétszeresen érezzük.”⁹

A német birodalom részéről egy céltudatos kelet-politika keretében kifejtendő aktív német „kisebbségvédelmi” politika Bleyerék által már 1922. júniusában felvetett gondolatát, és annak Kaspar Muth által még ugyanazon év szeptemberében ajánlott összekapcsolását a Németországban élő nemzeti kisebbségek jogainak rendezésével,¹⁰ Gustav Stresemann külügyminiszter 1925. január 13-i emlékirata magáévá tette, és ezzel ezeket a német kisebbségek részéről felvetett elképzeléseket a német birodalmi politika szintjére emelte. Az 1922. évi helyzettől eltérően azonban most már Németországnak a Nemzetek Szövetségébe való belépése perspektívájában történt e kérdések mérlegelése.

Stresemann emlékirata „A kisebbségi jog birodalmon belüli – az európai német kisebbségek kívánalmainak megfelelő – szabályozásának külpolitikai szükségessége” címet viselte. A német külpolitika távolabbi céljaként egy olyan állam megteremtését jelölte meg, melynek „politikai határai minden német népréoszt felölelnék, amelyek a közép-európai zárt német településterületen belül élnek, és a birodalomhoz való csatlakozást kívánják”; a német külpolitika közelebbfekvő célja viszont „a békediktátumok politikailag és gazdaságilag leginkább tarthatatlan határmegállapításainak lépésenkénti revíziója”. Mint az emlékirat hangsúlyozza, „a közép-európai nemzetiségek kevert volta hozza magával, hogy e szűkebb vagy távolabbi célok egyike sem valósítható meg anélkül, hogy néptársaink mellett idegen nemzetiséghez tartozók is ne kerüljenek a német állam főhatósága alá. Nyilvánvaló, hogy a békediktátumok revíziójával szemben e tényből kifolyólag fennálló gátlások jóval csekélyebbek lesznek, ha egyszer az átcsatolásra kerülő idegen kisebbségek tagjai meg vannak győződve arról, hogy a birodalom határain belül minden idegen nemzetiség számára biztosítva van és ténylegesen megadatik a legteljesebb kulturális szabadság”. A külföldi német népcsoportok közül a legnagyobb jelentőségűek a Németország és Ausztria jelenlegi határai közvetlen közelében élők (Grenzlanddeutschtum), de fontos szerepet szán a Balti-tenger partja mentén, a Duna-medencében, vagy akár Oroszországban élő németeknek is: „Politikailag arra hivatottak, hogy mint idegen államok politikájának részesei, a német birodalom számára kedvezően befolyásolják ezen államok politikáját; kulturálisan mint született közvetítők szolgálhatják a német kultúra és német világnézet terjesztését és megértését saját államuk népével; gazdaságilag nemcsak a német ipari termékek felvevői és Németországnak szükséges nyersanyagok szállítói lehetnek, hanem egyszersmind értékes támaszpontok a német gazdaság propagandája számára.”¹¹

Mindez úgy jelentkezett Stresemann koncepciójában, mint „gondoskodás magának a birodalomnak a jövőjéről”. 1925. május 18-án a birodalmi gyűlésben is hangot adott külügyminiszteri expozéjában a külföldi németiséggel való törődésnek: „Legnagyobb érdeklődéssel figyeljük azon sok millió lelket számláló fajtestvéreink sorsát, akik a közös

⁹ BA, R 43, I. 545. Bd. 4. Fol. 165.

¹⁰ *Tilkovszky Loránt* i. m. 13–16, 20–21. l.

¹¹ *Pieper* i. m. 95–96, 99. l.

eredet és a közös kultúra által velünk elválaszthatatlanul össze vannak kötve, akik azonban idegen államnak a polgárai, akár egy hosszú történelmi folyamat következményeként, akár az 1919. évi szerződések folytán. Majdnem mindenütt népi sajtóságaink fenntartásáért állnak harcban, mely annál nehezebb, ha közelebb élnek határainkhoz. Jó kívánságaink és reményeink kísérik őket küzdelmükben.” Ugyanezen hónapban, a stuttgarti Németiség Háza (Haus des Deutschtums) felavatásakor így beszélt: „Talán csak a kényszerű szükség kovácsolt össze bennünket, és hogy ezen kényszerű szükségből kitermelődött a német kultúrközösség nagy érzése, ezt mint aktívumot akarjuk német politikánkban elkönyvelni.”¹²

A stuttgarti ünnepségeken megnyilvánult „új érzésvilágot”, amely a háború előtti időkben elképzelhetetlen volt, méltatta Theodor Heuss (Deutsche Demokratische Partei) is 1925. június 15-én a birodalmi gyűlésben: „Azon kevés nyereségünk egyike ez, ami nyomorunkban és nyomorunkból támadt. Az állampolgárság (Staatsbürgerschaft) mellé egy szép és átfogó kifejezés szerint, a »néppolgárság« (Volksbürgerschaft) lép. Most, amikor dinasztikus kapcsolatok és szempontok már elesnek, nem lehet többé azt mondani, amit II. Vilmos Budapesten mondott: »A németek a Lajtán túl Magyarországhoz tartoznak.« Nem, a németek a Lajtán túl is a német néphez tartoznak, az azt egybekapcsoló kulturális és szellemi értelemben”.¹³

A németországi militarista szélsőjobboldali körök, amelyek abban a hírben álltak, hogy az együttműködés érdekében hajlandók elnézőek lenni Gömbösék magyar sovinizmusával szemben, maguk is megelégnültek az előtérbe került „új érzésvilág” hatására. Gömbös 1925. május 30-án írta Bethlennek: „Ludendorff többször üzent nekem, hogy ne nyomjuk el az itteni németeket, legyünk toleránsok velük, úgyhogy kénytelen voltam egyik kiküldöttét Pest vidékén körülvezetni, hogy bebizonyítsam azt, hogy Magyarországon a nemzetiségek elnyomva nincsenek, és hogy elsősorban a németek élveznek különös előjogokat.”¹⁴ A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület épp a főváros környékén építette ki ugyanis első helyi szervezeteit, egyelőre akadálytalanul. Különösen Baranyában és Tolnában azonban, de más megyékben is, a közigazgatási apparátus minden lehető módon akadályozta a szervezkedést, s nem bizonyultak hatásosnak a miniszterelnök figyelmeztető szavai az érintett megyék főispánjai és parlamenti képviselői részvételével 1925. március 7-én tartott értekezleten: „Az elszakított magyar kisebbségek érdekében folytatott akciókat eleve lehetetlenné és kilátástalanná teszi, ha ugyanakkor, amikor mi a kisebbségek nevében vádlóként fellépünk, szomszédaink az itt maradt kisebbségek helyzetéből merített érveket hozhatnak fel ellenünk.”¹⁵ A sovinizta támadások hatására a kormány a nyár folyamán arra szólította fel Bleyert és Gündischt, hogy egyelőre tekintsenek el a budai hegyvidéken az egyesület helyi csoportjai további szervezésétől. A budapesti német követség 1926. február 1-i jelentése szerint azonnal megváltozott azonban a kormány magatartása, amint a Szociáldemokrata Párt Országos Német

¹² *Gündisch Guido*: A nemzeti eszme fejlődése a németsegnél. Magyar Szemle, 1928. március, 259. l.

¹³ *Pieper* i. m. 54. l.

¹⁴ Bethlen István titkos iratai. (Szerk.: Szinai Miklós és Szűcs László). Bp. 1972. 167. l. Gömbös levele Bethlenhez, Bp. 1925. május 30.

¹⁵ *Bellér* i. m. 658–659, 661. l.

Bizottsága propagandájának erősödését kezdte tapasztalni ugyanezen a területen. Bleyer és Gündisch most már kifejezetten felszólítást kapott a kormánytól itteni szervező tevékenységük folytatására, s a kormánypárt (az Egységspárt) is arra törekszik, hogy hasznosítsa befolyásukat.¹⁶

Bleyer, akit a Gratz Gusztávra és Wild Józsefre támaszkodó Bethlen 1925 tavaszán megpróbált háttérbe szorítani,¹⁷ nyárra már ismét megszilárdultnak érezhette helyzetét: a magyarországi németiség viszonyainak tanulmányozására ezekben a hónapokban ideutazott számos neves németországi tudós és magas rangú államtisztviselő, pártvezető, a külföldi németiséggel foglalkozó társadalmi szervezetek, alapítványok vezetői (Emil Maenner, Paul Rohrbach, Karl Loesch, Erich Kraemer-Möllenberg) mind ebben az irányban fejtette ki befolyását.¹⁸ A közoktatásügyi minisztériumban a kisebbségi iskolarendelet végrehajtása tárgyában 1925. július 21-én tartott értekezleten Bleyer egyrészt ismét sikra szállt a szülők iskolatípus-választási joga ellen, másrészt azzal az igénnyel lépett fel, hogy a rendelet által meghatározott három kisebbségi iskolatípus közül a C-típusú iskolát, ahol a német anyanyelv csupán kötelező tantárgy, egyébként pedig magyar a tanítási nyelv, a vegyes tannyelvű B-típusra változtassák. Az A-típuson kívül, amely a magyar nyelv tantárgyként történő oktatása mellett teljesen német tanítási nyelvű, legfeljebb a vegyes tannyelvű B-típus tekinthető kisebbségi iskolának; a C-típus valójában inkább magyar iskolát jelent. Egy előző (1924) évi miniszterelnökségi kimutatás szerint 49 A-típusú, 73 B-típusú német kisebbségi iskolával szemben 169 volt a C-típusúak száma. Szóvá tette Bleyer a német tankönyvek hiányát, a német tanítóképzés megoldatlanságát is.¹⁹

Hans Welczeck követ jelentéseiben maga is utalt ugyan „egyes főispánok, szolgabírók, sőt jegyzők gyakran igen szuverén eljárására”, amely folytán a kormány ezen alsóbb szervek valamelyike révén könnyen elszabotálthat egy rendeletet anélkül, hogy az rábizonyítható volna, mindezek ellenére az volt a véleménye, hogy nyugodt, szívós, céltudatos munkával felül lehet kerekedni a mutatkozó ellenálláson: „Míg Bethlen gróf van a kormánynál, kezeskedhetem arról, hogy a svábok minden kulturális aspirációja tekintetében, így az iskolakérdésben is, lassan, de biztosan előre fogunk jutni.” A magyarországi németiség fejlődése az utóbbi két évben szerinte így is figyelemre méltó haladást tett, s ezt mint Németország budapesti követe 1923 áprilisa óta, sokban előmozdíthatta. „Az ügy mozgásba hozásának érdeme” a korábbi követségi titkáré, Braun Stummé ugyan, de míg ő „a svábok vezetőivel csak titokban találkozhatott, s a magyar kormányt a német sajtó esetleges támadásaira való hivatkozással vagy a Népszövetség ülései idején tett komoly figyelmeztetésekkel, harmadik oldalról igyekezett ügyesen befolyásolni”, Welczeck már nem is nagyon titkolta a magyar kormány elől Bleyerékkal való érintkezését, és állítása szerint nem annyira nyomással, mint közvetlen meggyőzéssel igyekezett a kormányra hatni. Mint ezúttal is hangsúlyozza: „Minden magyar államférfi bensőleg irredenta beállítottsága folytán egy szorosabb, kifelé természetesen nem megnyilvánuló német-magyar együttműködés kilátása az elcsatolt területeken, sokkal jobb biztosíték a

¹⁶ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. (Nationalitätenfrage), 78/3. Budapesti német követség 1926. február 1-i jelentése.

¹⁷ Beyer i. m. 315. l.

¹⁸ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Budapesti német követség 1926. február 1-i jelentése.

¹⁹ Bellér i. m. 661–662. l.

csonka-magyarországi svábokkal való jobb bánásmódra, mint bármi más e tekintetben felhozható érv.” A magyar államférfiak bíznak a német kisebbség államhűségében; „meg vannak győződve arról, hogy a csonka-magyarországi svábok követelései tisztán kulturális természetűek, és talán egyedül Sopron és néhány szomszédos község kivételével, az irredentizmushoz nincs közük”. Jellemző, amit Welczeck hozzátesz ehhez: „Ez így is maradhat, amíg egyszer adott esetben bekövetkezik Ausztria csatlakozása a német birodalomhoz.”²⁰

A magyarországi német nacionalista mozgalom fejlődésének lassú előrehaladásával szemben türelmetlen németországi köröket Welczeck arra figyelmezteti, hogy a magyarországi németiség csak most kezd nemzetileg öntudatosodni, csak az imént ébredt fel „Csipkerózsika-álmából.” Ezzel függ össze, hogy „az éppen csak kivirágzott fától nem szabad gyümölcsöt várni: az itteni sváb parasztok csak lassanként szokhatnak hozzá, hogy anyagi áldozatot is hozzanak német népi meggyőződésükért. Két-három éven át tehát még számolnunk kell azzal, hogy Bleyer büdzsáját az eddigi módon finanszírozzuk”. Ha majd sikerül egy német ellenőrzés alatt álló szövetkezeti bankot alapítani s abban minden sváb mezőgazdasági szövetkezetet egyesíteni, a mozgalom saját lábára állhat. „A gazdaságilag igen jól szituált magyarországi sváb lényegesen megerősödik majd német népi érzületében, ha úgy találja, hogy a mozgalomhoz való csatlakozás anyagi előnyökkel is jár.”²¹

Egy 1926. február 12-i feljegyzés Bleyer berlini útjáról számol be, amelynek „célja főleg az volt, hogy még gróf Welczeck német követ távozása előtt a német mozgalomnak különösen a pénzügyi támogatását biztosítsa, legalább egyelőre. Továbbá a VDA-val egyetértésben rendezte a magyarországi német diákok ösztöndíjainak kérdését. Itt-tartózkodását arra is felhasználta, hogy kapcsolatba lépjen a német tudománymentő akcióval (Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft) és más szervezetekkel, hogy a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület részére német könyveket szerezzen. Végül Bleyer öccsellenciájának alkalmát arra, hogy felújítsa régi kapcsolatait hivatalos helyekhez és privát körökhöz, amelyeknél feltételezte az érdeklődést a magyarországi német kisebbség sorsa iránt. Többek közt fogadta őt Dr. Becker államminiszter is”. Stresemann külügyminiszterrel személyesen nem tárgyalt, csak a Külügyi Hivatal vezető tisztviselőivel. A kulturális osztály vezetője, Friedrich Heilbron, vacsorát adott tiszteletére, ahol összejöhettek a német kisebbségek kérdésében érdekelt körökkel, Otto Kiep minisztériumi igazgató pedig villásreggelit, amelyen többek közt a birodalmi gyűlés néhány tagja és a német sajtó képviselői voltak jelen.”²²

A pénzügyi támogatás végett folytatott megbeszéléseivel teljes mértékben elégedett Bleyert fogadta berlini tartózkodásakor Hans Luther kancellár is, akivel viszont a német birodalomtól igényelt politikai támogatásról tárgyalt. A kancellárnak a látogatásáról készített feljegyzésében többek közt ez olvasható: „Igen óvatos módon Bleyer értésemre adta, hogy a magyarokkal szemben valamivel erősebben léphetnénk fel, mint eddig.” Erre szerinte megvan a lehetőség, mert hiszen Magyarország abban a törekvésében, hogy régi határait visszaállítsa, kisebbségeit visszaszerezze, rá van utalva Németországra. A

²⁰ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Budapesti német követség 1926. február 1-i jelentése.

²¹ Uo.

²² BA, R 43. I. 560. Fol. 197–198. Wolf feljegyzése, Berlin, 1926. február 12.

német birodalomtól kért erélyesebb fellépés épp ezért „nem csaphat át állami ellentétbe Németország és Magyarország között”. Az eddigi budapesti követ, Welczeck gróf, mint a magyar arisztokráciával rokoni kapcsolatban is lévő arisztokrata, „főleg társasági úton és így puha formák közt” igyekezett célt érni. Ha új követnek „másfajta személy” jönne, akkor Bleyer szerint „teljességgel lehetséges a dolgok politikailag valamelyest keményebb formák közt való szorgalmazása”. Bleyer „utalt arra, hogy a magyarországi német mozgalom mindig a legszorosabb összeköttetést tartotta fenn a német követséggel. Megigérttem Bleyernek, hogy az új követtel az ő fejtegetései szellemében veszem fel az érintkezést” – állapítja meg a kancellár feljegyzése, amelyből az is kiderül, hogy Bleyer elsősorban a német iskolaügy előrelendítéséhez kérte az eddiginél hatékonyabb németbirodalmi segítséget. A kancellár szerint néhány hónappal ezelőtt Klebelsberg magyar kultuszminiszter ügy informálta: minden módon támogatja azt a kívánságot, hogy a C-típusról a legnagyobb mértékben a B-típusra térjenek át, Bleyer azonban arra figyelmeztette, hogy Klebelsberg jószándékú ugyan, de külső segítség nélkül mégsem fognak úgy előrejutni, ahogyan azt a németeknek kívánniuk kell, ha nem is akarnak semmit elsietni, s ha semmi esetre sem akarnak olyasmit előidézni, mint Dél-Tirolban. Arra is figyelmeztetett, hogy sok német községben még C-típus sincs, s ahol van, gyakran abban a korlátozott formában, hogy csak a 4. iskolaévtől tanítják a németet.²³

Bleyer – mint láttuk – sokat várt attól is, hogy a magyarországi németiség iskolaügyeire kedvező hatással lesz, ha a német birodalomban nagyvonalúan kulturális jogokhoz, különösen iskolajogokhoz juttatják az ott élő kisebbségeket. Főleg azóta, hogy 1925 februárjában Észtországban a német kisebbség kultúraautonómiája megvalósult, a német kisebbségek mindenütt kulturális autonómiát követeltek maguknak, s amikor 1925 október 10–16-án megtartotta genfi alakuló ülését az Ewald Ammende által már hosszasan és szívésen előkészített nemzetiségi „internacionále”, a különféle európai nemzeti kisebbségek kongresszusa, az is a kultúraautonómia követelését támasztotta. Stresemann terve sem lehetett ilyen körülmények közt más, mint hogy a kultúraautonómia elvei szerint kísérli meg a német birodalmon belül is a nemzetiségi kérdésnek azt a rendezését, amelynek külpolitikai szükségességét már említett 1925. január 13-i memoranduma hangsúlyozta. A német kisebbségpolitika neves jogi szaktanácsadója, Karl Georg Bruns is így írt „A német birodalom kisebbségpolitikai feladatairól” című, 1926. március 23-i emlékiratában: „Aki Németországban a határkérdéseket nem végérvényesen eldöntötteknek tartja, arra kell gondolnia, hogy külpolitikai eredményeket még sohasem értek el erőszakos eszközökkel, s hogy nem közömbös, milyen képzetei vannak a nem német lakoságnak az elvesztett területeken a német nemzetiségpolitikáról.”²⁴ Ámde a szükséges rendezéssel szemben azonnal tipikus aggályok merültek fel: a 7–800 000 főnyi kelet-poroszországi lengyel, az ún. mazurok elnémetesedési folyamata ezáltal meg fog akadni, feltámad bennük a lengyel nemzeti öntudat, és – bizonyos külpolitikai körülmények közt igen veszélyessé válható – szeparatista törekvések fognak jelentkezni. Biztonsági szempontok alapján kezdték latolgatni, engedélyezhetnek-e számukra és miképpen, kisebbségi iskolákat. A mazurokban nem lehet teljesen megbízni, s Lengyelország nyilván ellenőrizhetetlen politikai és anyagi támogatásban fogja részesíteni a mazur autonóm

²³ BA, R 43. I. 560. Fol. 193–195. Luther kancellár feljegyzése. Berlin, 1926. február 12.

²⁴ Pieper i. m. 99. l.

szerveket, hogy a német birodalom ellen használja fel azokat. Bármily fontos is a lengyelországi német kisebbség helyzetének biztosítása, annak érdekében sem szabad kockáztatni Kelet-Poroszország esetleges elvesztését. Stresemann-nak nem sikerült elérnie, hogy egy átfogó érvényű birodalmi törvénnyel, a kultúraautómia alapján, látványos, egységes rendezést valósíthasson meg a Nemzetek Szövetségébe való belépés időpontjáig (1926. szeptember 8.). Addig csak a schleswigi dán kisebbség helyzetét sikerült némileg szabályozni egy bizonyos, kompromisszumos engedményeket tartalmazó 1926. február 9-i rendelettel. Előrebocsájthatjuk, hogy hasonló jelleggel jelent meg később, 1928. december 31-én egy rendelet a kelet-poroszországi lengyel kisebbség ügyben. De már ezeket az erőtlén rendelkezéseket is hevesen bírálták, mint a német birodalmat veszélyeztető dán és lengyel törekvések számára felelőtlenül nyújtott lehetőségeket. A vendek (szorbok) helyzetének rendezésére – az eredeti tervtől eltérőleg – egyáltalán nem is került sor. A németországi lengyel, dán, szorb kisebbségek képviselői 1927-ben tiltakozásul ki is vonultak az európai nemzeti kisebbségek „internacionáléjából”.²⁵

Németországnak a Nemzetek Szövetségébe való belépéséhez a magyar kormány azt a reményt fűzte, hogy általában is, de különösen a kisebbségi kérdésben, szoros együttműködést valósíthat meg vele ezen a nagy fontosságú nemzetközi fórumon. Welzeck 1926. február 4-i jelentése szerint Bethlen felajánlotta, hogy Magyarország 1922. szeptember 18. óta fennálló népszövetségi tagságának minden eddigi tapasztalatát Németország rendelkezésére bocsátja, és mintegy „bevezeti azt a Népszövetségbe”; ennek fejében a magyar kisebbségvédelmi követelések Németország részéről való erőteljes támogatását kéri. Bethlen szerint a hatékony kisebbségvédelem üti „az első rést a békeszerződéseken” mert „a hatalom birtokosai számára az országhatároknak már nem lesz akkor ugyanaz az értékük, mint eddig”²⁶. Gajzágó László miniszteri tanácsos, a kisebbségi kérdések és a népszövetségi ügyek referense a magyar külügyminisztériumban, szintén úgy nyilatkozott német tárgyalópartnerei előtt, hogy komoly reményeket fűz Németország belépéséhez, s általános véleményserét javasolt a kisebbségi kérdésben követendő közös népszövetségi taktika kialakítása céljából.²⁷ A berlini magyar követ, Kánya Kálmán, kormánya megbízásából 1926. február 23-án hivatalosan is felvetette „a Népszövetségben és egyébként is” megvalósítandó német-magyar együttműködés ügyét a kisebbségi kérdésben: ugyanis „nemcsak egy népszövetségi kooperációra kerülhetne sor, hanem a kisebbségek befolyásolására is”. Karl Schubert államtitkár elvben igen kívánatosnak mondta a kisebbségi kérdésben való együttműködést, de a kisebbségek befolyásolása tekintetében óvatosan nyilatkozott: a kisebbségek kérdése országonként más és más; következésképpen nem is lehet egyformán kezelni. Stresemann külügyminiszter helyeselte Schubert ezen óvatos válaszát. Kánya fejtegetéseiből egyébként kitűnt a szomszédos országok magyar kisebbségei védelmével kapcsolatos magyar politika azon dilemmája, hogy a kisebbség helyzetének kívánatos konszolidálása a feszítő erő csökkenésével járhat: „egy ilyen konszolidációban Magyarország természetesen nem túlságosan érdekelt”.²⁸

²⁵ Pieper i. m. 127–146. l.; Martin Broszat: Aussen- und innenpolitische Aspekte der preussisch-deutschen Minderheitenpolitik in der Ära Stresemann. In: Politische Ideologien und nationalstaatliche Ordnung. Festschrift für Theodor Schieder. München–Wien, 1968. 393–445. l.

²⁶ Pieper i. m. 122–123. l.

²⁷ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Podewils feljegyzése. (Keltezés nélkül).

²⁸ Akten zur deutschen auswärtigen Politik. Serie B. Bd. III. S. 140.

Az új budapesti követ, akitől Bleyer a magyarországi németiség ügyében erélyesebb fellépést várt, mint amelyet Welczeck tanúsított Bethlennel szemben, Hans Schoen lett. 1926. május 26-án vette át hivatalát, s a magyarországi viszonyokkal ismerkedve, igyekezett a magyarországi német nacionalista mozgalom helyzetével is tisztába jönni. Bleyer és Gündisch sötét képet festettek előtte: Fischer Ferenc Baranya megyei főispán megakadályozza a német kultúregyesület szervezkedését ezen a fontos német településterületen; Klebelsberg kultuszminiszter szándékosan elodázza a német kisebbségi iskolák ügyének kivánt rendezését. Tele voltak panasszal amiatt is, hogy a május végén magyarországi látogatásra érkezett Karl Heinrich Becker porosz kultuszminisztert az őt vendégül látó Klebelsberg megakadályozta az itteni valóságos német iskolaviszonyok megismerésében: a birodalmi németek budapesti iskolájába kalauzolta el, ahol természetesen igen kedvező benyomásokra tehetett szert, csakhogy azokat korántsem lehet a német kisebbségi iskolákra kiterjeszteni; a Németbóly község népiskolájában tett látogatást pedig Becker félrevezetésére alkalmas módon „ügyesen megrendezték”: az egyébként teljesen magyar tannyelvű iskola tanulóival a látogatást megelőző néhány hét folyamán tanultattak be néhány német mondatot. A porosz kultuszminiszter programját úgy állították össze, hogy abban a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület meglátogatása nem szerepelhetett; a Becker tiszteletére rendezett fogadásokra viszont Bleyert és Gündischt nem hívták meg. Jelentős kulturális sérelmet láttak továbbá abban, hogy a minisztertanács 1926. április 23-i határozata Rakovszky Iván belügyminiszter javaslatára megvonta a postai szállítás jogát az 1923-ban elhunyt bánáti sváb regényíró, Adam Müller-Guttenbrunn magyar szempontból kifogásolható műveitől.²⁹

A német kultúregyesület baranyai szervezkedésének akadályairól az egyesület elnöke, Gratz Gusztáv, azt mondotta a nála is érdeklődő követnek, hogy azok rövidesen el fognak hárujni oly módon, hogy eleget tesznek a helyi csoportok vezetősége összetételével kapcsolatban felmerült kifogásoló észrevételeknek. (Ezekre még visszatérünk). Bizakodóan nyilatkozott az iskolaügyi kérdések megoldása tekintetében is. Schoen erre felkereste Klebelsberget, aki „leplezetlenül elismerte, hogy az iskolakérdésben nincs minden úgy, ahogy lenni kellene”, s főleg a német tanítók hiányára vezette vissza a nehézségeket, de ígérte, hogy e téren már a következő években javulás fog bekövetkezni. Amikor a miniszterelnökkel is módja volt a követnek e kérdésekről beszélgetnie, Bethlen arra a nehézségre utalt, hogy a német kisebbségi népiskolák túlnyomó többsége felekezeti iskola, márpedig ezekre a kormánynak semmi közvetlen befolyása nincs. Mégis, annak érdekében, hogy a német községekben, főleg a katolikus egyház által fenntartott népiskolákban, végrehajtásra kerüljön a kisebbségi iskolarendelet, a kormány felkérést intézett Csernoch János hercegprímáshoz, aki püspökeinek megfelelő utasítást is adott. Az alsópapság részéről azonban ellenállás tapasztalható; a körükben szinte többségben lévő németszármazásúak foglalnak el leginkább magyar nacionalista álláspontot. E nehézségek ellenére Bethlen biztosította a követet: a magyar kormány mindent meg kíván tenni, hogy a német gyermekeknek német nevelést biztosítson. Bethlen azt is közölte Schoennel, hogy a Müller-Guttenbrunn műveivel kapcsolatos intézkedést a szerző azon két művére korlátozzák, amelyekkel kapcsolatban Bleyer is jogosnak volt kénytelen elismerni a tilalmat.³⁰

²⁹ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 5. Schoen jelentése, Bp. 1926. július 4.

³⁰ Uo.

Az új német követben – 1926. július 4-i jelentése szerint – a következő benyomás alakult ki a magyar miniszterelnökről: „Amennyire már eddig véleményt alkothattam magamnak, azt hiszem, Bethlen grófot lojálisnak tarthatjuk, jóllehet ő is, mint szinte minden magyar, nacionalista érzelmű, és a német kisebbségek ügye iránt aligha érez különös szimpátiát. Amit szemére lehet vetni, az az, hogy nincs meg a szükséges energiája intézkedései végrehajtására. Ez azonban a miniszterelnök jelleméből következik, és nemcsak a kisebbségi kérdésben való magatartására érvényes. Ehhez járul, hogy Bethlen gróf a belpolitikai nehézségek elkerülésére törekszik. Ez okból nem hirdette meg eddig nyíltan a kormány politikáját a német kisebbségekkel szemben, és ezért nem követelte meg az alsóbb szervektől rendelkezései végrehajtását.”³¹

Schoen jelentése nyomatékosan említi, mint kedvezőtlen körülményt, hogy a német kisebbség vezető férfiai, Bleyer és Gündisch, nem élvezik a magyar kormány bizalmát. Ezt nemcsak gróf Khuen-Héderváry Sándor – 1925 óta a külügyminiszter állandó helyettese – mondotta neki, hanem maga Bethlen is kifejezésre juttatta előtte. A miniszterelnök nem hallgatta el azt a feltételezését sem, hogy a német sajtó 1926. április–májusi különösen heves támadásai a magyar kisebbségi politika ellen, Gündisch információira vezethetők vissza. Mindezzel kapcsolatban Schoen jelentésében ez áll: „Mint igen bizalmasan megjegyezni szeretném, sajnos, a követségnek is meg kellett már állapítania, hogy az urak (Bleyer és Gündisch) fellépése nem mindig volt szerencsés, és némelykor nem egészen volt taktikus. Ezek a momentumok megnehezítik az együttműködést velük, és a követséget bizonyos tartózkodásra készítetik. Abban azonban egyetértek velük, hogy a követség állandó, bár óvatos nyomása nélkül a kisebbségi kérdés megnyugtató megoldását aligha lehet elérni.”³²

Bleyerék, akik az új követtől azt várták, hogy elődjénél jobban fog reájuk hallgatni, és a magyar kormánnyal szemben kevesebb megértést és nagyobb erélyt fog tanúsítani, nem tudták leplezni csalódottságukat. Schoent nemcsak ők illették szemrehányásokkal, hanem személyét németországi nacionalista körök részéről is támadások érték, amelyekkel szemben szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy nem valamiféle megalkuvás szószólója kíván lenni, amikor rámutat Bleyerék harcias magatartásának veszélyeire: „A követség befolyásának lehetőségei lényegesen csökkennek, ha a magyarországi németiség képviselői – Gündisch ennek eshetőségéről beszél – nyíltan hadat üzennek a magyar kormánynak.” Ezért figyelmeztette a július 1-én Németországba utazott Bleyert is arra, hogy taktikai okokból feltétlenül tartózkodjék „szóba jöhető német köröknek a magyar kormány elleni támadásokra ösztönzésétől”, akár a kultúregyesület szervezkedésének akadályozása, akár az iskolaügyek rendezésének elhúzódnása miatt, mert ez a magatartás csak káros lehet a magyar kormánnyal szembeni helyzetére, s ezzel az általa képviselt ügyre.³³

Bleyer németországi előadókörútjának főbb állomásai München, Freiburg, Stuttgart, Köln voltak. Nevezetes volt 1926. július 5-i előadása az egy éve alakult müncheni Német Akadémián (Deutsche Akademie), amelynek „szénátora” volt. Itt „A délkelet-európai német kultúrbefolyás kutatásáról” tartott előadást, egyebütt a magyarországi németiség helyzetéről, különös tekintettel iskolaviszonyaira és kulturális egyesülete

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ Uo.

működésére. Stuttgartban érintkezésbe lépett a Külföldi Németek Intézetével (Deutsches Auslandsinstitut).³⁴

A Pécssett megjelenő Landpost heves agitációt fejtett ki a Bleyer-féle irányzat ellen; Perlaky György Baranya megyei nemzetgyűlési képviselő a „Falu” Magyar Gazda- és Földműves Szövetség helyi szervezeteinél német szekciókat létesített a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület megyei szervezkedésének ellensúlyozására.³⁵ Az ellentétek feloldására a német kultúregyesület 1926. augusztus 20-i (II.) közgyűlése Perlakyt beválasztotta az egyesület végrehajtó bizottságába; a „magyaronok”, „regierungsdeutschok” táborának ez az erősödése még inkább fokozta Bleyerék ellenállását a Bethlen által ösztönzött egyesületi igazgató, Wild József azon törekvésével szemben, hogy mozgalmuk lapját, a Sonntagsblattot, az egyesület lapjává nyilvánítsák, vagy legalábbis „befolyási szférájába vonják”. A lap fenntartásához kapott németországi pénzügyi támogatás lehetővé tette, hogy elzárkózzanak a magyar kormány részéről felajánlott szubvenció elől, s így megakadályozhassák, hogy ezáltal a lap „függetlenségét, ha látszatra nem is, de lényegileg megsemmisítsék”.³⁶

1926. szeptember 5–8 közt a Magyar Külügyi Társaság meghívására 25 porosz és württembergi képviselő látogatott Magyarországra. A csoportot Hölscher, a württembergi tartományi gyűlés képviselője vezette, de velük tartott a Deutscher Schutzbund elnöke, Karl Loesch is. Becker miniszternek a német nacionalista sajtóban sokat támadott május végi magyarországi magatartásával ellentétben, ez a képviselői csoport nem engedte magát a magyar vendéglátók által megszabott program keretei közé szorítani, a magyarországi németiség helyzetének valóságos „ellenőrzésére” törekedett, és nem hallgatta el kritikai véleményét. Olyan „kínos tapintatlanságok” fordultak elő, hogy a Buda környéki német falvakban tett látogatás tapasztalatai alapján Hölscher a vendéglátó magyar képviselők jelenlétében tartott beszédében kijelentette: „A magyarországi német kisebbségek boldogok lesznek, ha csak azt sikerül elérniük, amiért a külföldi magyar kisebbségek harcolnak.”³⁷ A német képviselők látogatása alkalmával Budapesten tartózkodó berlini magyar követ, Kánya Kálmán, az ügyvel kapcsolatban keserűen jegyezte meg a német követség egyik munkatársa, Werner Levetzow előtt: „A trianoni békeszerződés katonai ellenőrzés alá helyezett bennünket, Németország pedig most kisebbségi ellenőrzés alá akar vonni.”³⁸

Georg Schreiber prelátus, a birodalmi gyűlés képviselője, „befolyásos és mégis mérsékelt személyiség” (Zentrumpartei), 1926. szeptember 30–október 3-i budapesti látogatását arra használta fel, hogy Klebelsberg kultuszminisztert a magyarországi német iskolaügy megoldatlanságára figyelmeztesse, hangsúlyozva, hogy a magyar kormánynak számolnia kell a legszélesebb német körök és maga a német kormány érdeklődésével a kérdés iránt. Klebelsberg azon ellenvetésére, hogy az egyházi iskoláknál igen nehéz

³⁴ Anton Tafferner: Donauschwäbische Wissenschaft. In: Donauschwäbische Lehrer- und Forschungsarbeit 1947–1972. München, 1973. 68–69. l.

³⁵ Günther Berka: Der Daseinskampf der deutschen Minderheit in Ungarn. Graz, 1927. 11–12. l. — Hedwig Schwind: Jakob Bleyer. München, 1960. 126. l.

³⁶ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol., 6. 78/3. Die Lage des Deutschtums in Ungarn. Bp. 1928, január 2. (Bizonyos visszatekintést is nyújt).

³⁷ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 4. Köpke feljegyzése. Berlin 1926. október 18.

³⁸ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 4. Levetzow jelentése. Bp. 1926. szeptember 11.

eredményt elérni, Schreiber prelátus azt mondta, hogy a pápai kúria most foglalkozik az ügyel, és előreláthatólag megfelelő intézkedéseket fog hozni. Levetzow jelentése szerint Schreiber prelátus e fellépése talán mégsem marad hatás nélkül.³⁹

A magyar kormány azonban, sérelmesnek találva azt a módot, ahogyan Németországban a magyarországi kisebbségi kérdéssel foglalkoznak, tiltakozásra szánta el magát. 1926. október 18-án a berlini magyar követ felkereste a Külügyi Hivatalban a politikai osztályt vezető Gerhard Köpkét, s a miniszterelnök személyes megbízásából közölte: ha Németországban idejében álljt nem parancsolnak a magyarországi nemzetiségpolitikát érő támadásoknak, ez lehetetlenné fogja tenni Bethlen gróf számára, hogy tovább folytassa megértő és előzékeny politikáját a magyarországi német kisebbséggel szemben; elérkezhet a pillanat, amikor a budapesti német követtel a kisebbségi kérdésekről folytatni szokott eszmecsereit az elkeseredett és izgatott magyarországi közvéleményre való tekintettel már nem járhatnak sikerrel, s az ellenzéki magyar sajtó heves reagálását sem fojthatja már el, mint eddig. Minderre „teljes barátságban, de nagy komolysággal” figyelmeztet.⁴⁰

A részletekbe bocsátkozva, Kánya elsősorban a német sajtó, a Germania, Tägliche Rundschau, Leipziger Neueste Nachrichten, Deutsche Zeitung, Deutsche Tageszeitung, Frankfurter Zeitung és más lapok magatartását kifogásolta, amelyek egymást licitálják túl a Magyarország elleni támadásokban.⁴¹ Mintegy 50 olyan cikket tud ezekből megjelölni, amelyek nyilvánvalóan mind ugyanazon információforráshoz (Bleyer–Gündisch) vezethetők vissza és azonos a támadási irányuk. Visszautasította a német kultúregyesület baranyai szervezkedésének akadályozása miatt Fischer főispánra zúdított vádakát; Dr. Wange – Trianon következtében romániai illetőségű – eleki orvos ügyének felfújását, akinek honosítási kérelmét „méltatlan magatartása és politikai izgató tevékenysége” miatt a magyar hatóságok elutasították, majd Bethlen személyes közbelépésére tartózkodási engedélyét meghosszabbították. Elítélte a Müller–Guttenbrunn könyve kitiltása miatt csapott nagy lármát: e „szellemes, de a magyar államhatalommal szemben olthatatlan gyűlölettel fűtött író-politikus” könyveivel kapcsolatos eljárás „érthető mindazok számára, akik ismerik azok tartalmát” – mondotta. A továbbiakban panasz tárgyává tette a Hölscher vezette képviselőcsoport súlyosan kifogásolt magatartását, majd azt fejtegette, hogy „a németeknek Magyarországon kiváló a helyzetük, a magyar kisebbségeknek külföldön sokkal rosszabb a soruk”. Azt elismerte, hogy „az iskolakérdésben még sok a javítandó”, de ő is arra hivatkozott, hogy a kormánynak nincs semmiféle törvényes lehetősége arra, hogy a felekezeti iskoláknak – s ezek 70%-át teszik a német kisebbségi iskoláknak – „parancsokat osztogasson”. Pozitívként emlegette, hogy a magyar kormány 158 tanítót képezet németül, hogy a német oktatás fenntartását biztosítsa. A magyarországi német kisebbségi iskolaügy iránti érdeklődést túlzottnak tartotta, s Bismarck azon szavaira emlékeztetett, hogy neki Magyarország politikai barátsága többet ér, mint egy-egy német iskola engedélyezése Magyarországon.⁴²

³⁹ BA, R 43. I. 546. Bd. 5. Levetzow jelentése. Bp. 1926. október 3.

⁴⁰ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 4. Köpke feljegyzése. Berlin, 1926. október 18.

⁴¹ Az említett lapok pártállása: Germania (Zentrumpartei), Tägliche Rundschau (Christlich-sozialistische Partei), Deutsche Zeitung, Deutsche Tageszeitung (Deutschnationale Volkspartei), Frankfurter Zeitung (Deutsche Demokratische Partei). – Vö. *Sigmund Neumann*: Die Parteien der Weimarer Republik. Stuttgart, 1965. 122, 124, 129–130. l.

⁴² PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 4. Köpke feljegyzése. Berlin, 1926. október 18.

A Kánya által Bethlen megbízásából visszautasított panaszok közt szerepelt az is, hogy a magyar kormány egyetlen olyan német képviselőt sem enged bejutni a parlamentbe, aki német programot képvisel. Kánya azt állította, hogy a kormány ebbe nem avatkozik bele; nem támogatja, de nem is akadályozza; arról van inkább szó, hogy „eddig egyetlen német sem jelentkezett értelmes német programmal”.⁴³ Otto Kiep egy későbbi feljegyzéséből tudjuk, hogy amikor az International Law Association budapesti ülésezése alkalmával látogatást tett Magyarországon, s bizalmas megbeszélést folytatott Levetzow jelenlétében Bleyerrel és Gündischsel a német kisebbség céljairól, különös súllyal szerepelt azok között a német kisebbség parlamenti képviselője kiharcolásának kérdése. Főleg Gündisch támasztott igényt arra, hogy a német kormány hivatalos fellépéssel érvényesítse befolyását a magyar kormányra e cél elérése érdekében. Kiep azonban Levetzow-val egyetértésben kijelentette, hogy „az egyetlen elképzelhető támogatás, amit a német kisebbség innen kintről igénybe vehet a parlamenti képviselő kieszközléséhez, csak pénztámogatás lehet, mégpedig kizárólag privát forrásokból”. Hozzátette, hogy a parlamenti képviselőt aligha lehet megvalósítani a magyar kormánnyal ellenzékben; a német kisebbség érdeke az, hogy a magyar kormánnyal megegyezésre jutva érhesse el ezt az eredményt.⁴⁴ Amikor 1926. szeptember elején Baross János képviselő elhalálózása folytán kilátás nyílt arra, hogy a 80 %-ban német lakosságú pilisvörösvári választókerületben Bethlen hozzájárulásával Bleyer vagy Gündisch fellépjen, az utóbbi azonnal lépéseket tett a 15 000 márkára becsült választási költségek Németországból való megszerzésére.⁴⁵ Emlékeztetett Kiep e szempontból biztató budapesti kijelentésére, de a Külügyi Hivatal a Berlinben időző Schoen követtel konzultálva, politikailag nem tartotta opportunusnak, hogy a választási költségek előteremtésében részt vegyen.⁴⁶ Végül Bleyerék elálltak az időszaki választáson való indulás tervétől, azon taktikai megfontolásból is, hogy ezzel kifejezésre juttassák: nem érik be azzal, hogy egyikük vagy másikuk mandátumhoz jusson, hanem a német kisebbség számbelileg kielégítő képviselőt kívánják elérni a küszöbön álló országos parlamenti választásokon. Bleyer biztosította a miniszterelnököt arról, hogy „nem gondolnak saját német jelöltek állítására, hanem csak a kormánypárt keretei közt, s csak akkor, ha Bethlen gróf külpolitikai okokból szükségesnek tartja a magyarországi németiség parlamenti képviselőt”.⁴⁷

Ez a taktika, amelyet Schoen követ teljes mértékben helyeselt, bevált: a miniszterelnök 1926. október 25-én igen figyelemreméltó nyilatkozatot tett a magyarországi német kisebbség iskolaügye rendezéséről, kultúregyesülete szabad szervezkedéséről, parlamenti képviselője megvalósításáról. A nyilatkozatot pozitívan értékelte Bleyer is, aki máris úgy vélekedett a követ előtt, hogy a kormánnyal való kapcsolat melegebbé vált, és az egyesület tevékenysége útjába Baranyában állított akadályok elhárultak. A követ táviratilag indítványozta, hogy a németországi mértékadó sajtó melegen méltassa Bethlennek a Pester Lloydban is megjelent nyilatkozatát, a barátságatlan sajtó-

⁴³ Uo.

⁴⁴ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Kiep feljegyzése, Berlin, 1926. november 16.

⁴⁵ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Berka levele Kiephez. Bécs, 1926. szeptember 8.

⁴⁶ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Podewils feljegyzése. Berlin, 1926. szeptember 27.

⁴⁷ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 5. Schoen jelentése. Bp. 1926. október 27.

hangokat pedig fojtsák el, mert az ilyenek által előidézett itteni elkedvetlenedésnek végső fokon a magyarországi német kisebbség láthatja kárát.⁴⁸

Október végén, november elején már javában folytak Bleyer tárgyalásai a magyar kormánnyal a képviselőházba beválasztandó német jelöltek személyéről, illetve a részükre felajánlott választókerületekről. Hírek szerint Paul Hintze, a német nemzeti konzervatívok ismert vezető alakja, a VDA elnöke, Budapestre látogatott, hogy Bethlent Bleyerék igényei elfogadására készítse, ezt azonban magyar részről cáfolták.⁴⁹ Bleyer és Gündisch mellett Johann Faul-Farkas, a Sonntagsblatt szerkesztője pályázott mandátumra; mindhárman a kormánypárt jelöltjeiként. Gratz jelölésének ügye két okból is külön futott: a német kultúregyesület elnöke egyrészt nem tartozott a bleyeri irányzathoz, másrészt mint pártönkivüli lépett fel, „mert legitimista múltja tiltja nyílt csatlakozását a kormánypárt-hoz”. A kormány végül is a villányi, soroksári és a magyaróvári választókerületet ajánlotta fel; Bleyer elfogadta a villányit, Faul-Farkas a soroksárit; Gündisch a magyaróvárit elutasította, mert csak 15 % német lakosa van, s a mosonszentjánosi vagy bonyhádi választókerületre akarta átcseréltetni, de közölte, hogy ha ez nehézségekbe ütköznék, képviselői mandátum helyett szívesen vennék kinevezését a felsőházba.⁵⁰

A tárgyalások során a magyar belügyminiszter nem ajánlott fel pénzt Bleyeréknek a választási költségekre. Ha megteszi, Gündisch szerint elfogadták volna; azt viszont „erkölcsi és politikai lehetetlenségnek” vélték, hogy maguk álljanak elő ilyen kéréssel. A valóság azonban az, hogy „függetlenségük megőrzésének” ezután is azt az útját választották, mint a Sonntagsblatt finanszírozása kérdésében: Németország anyagi támogatását kérték; ebben nem láttak „erkölcsi és politikai lehetetlenséget”. Bleyer először hozzávetőlegesen 24 000 birodalmi márkára becsülte a szükséges pénzt; Gündisch egy részletes feljegyzése viszont már a költségek bizonyos esetekben való csökkenésének lehetőségével is számolt, bár hangsúlyozta, és példákkal érzékeltette, hogy „a választások igen sokba kerülnek Magyarországon”.⁵¹ A budapesti német követség által 1926. november 14-én a berlini Külügyi Hivatalhoz továbbított feljegyzése a következőképpen nyújtja be és indokolja a választási költségigényeket:

A *villányi* kerület 30 községből áll. Itt különleges költséget jelent, hogy a választókerület 5 szolgabírói járásra esik, és a jelöltnak a választási agitáció alatt – már csak a gyűlések időpontjai végett is – folyamatosan érintkezésben kell lennie a fősolgabíróval; telefon nincs, úgyhogy emberekre és fogatokra van szükség.

Mind a 30 községben szükség van egy-két bizalmi emberre, aki aláírásokat gyűjt, és hazai szokás szerint a kocsmában a választókat jó hangulatban tartja. Ezeknek az embereknek a három hétig tartó választási agitáció folyamán 30X150 márka, összesen 4400 márka fizetendő.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Schoen jelentése. Bp. 1926. november 30.

⁵⁰ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 5. Schoen jelentése. Bp. 1926. október 27.

⁵¹ „A pillisvörösvári mandátumért a kormánynak mintegy 40 000 márkát kellett kiadnia. Klein Antal, aki Tolna megyei főispán volt abban az 1/3 részt német kerületben, ahol megválasztották, és a kormánytól semmi pénzt nem kért, 12 000 márkát adott ki, jóllehet, a kerületben lakik és ott birtokos.” (Márkára átszámított koronaösszegekről van szó).

Két-három fogatra állandóan szükség van az egész idő alatt, hogy a jelöltet és az őt támogató embereket faluról falura vigyék. 20 X 50 márka = 1000 márka. Két bérautót is kell fizetni; ezekre a választások utolsó három napján van szükség.

Plakátokra a 30 községben és két röplapra, 500 márkát kell kiadni.

A jelölt és a kerületben utazó barátai maguk fogják viselni személyes költségeiket. De szükség lesz egy vagy két nagyobb gyűlés tartására, s e gyűlések látogatottságának biztosítására agitátorokat kell fogadni a községből és a környékről, a szokásos napidíjak mellett. A jelöltet kísérő ifjak készkiadásait is fedezni kell. Mivel Villány igen messze van Budapesttől, e két címen a költségek legkevesebb 1000 márkára nőnek.

Villány számára tehát 7000 márkát kell előirányozni.

Soroksár olcsóbb, mert Budapest mellett fekszik, és csak 4 községe van; ezek közül egyedül Soroksár 13 000 lelket számlál. Mivel azonban itt a jelenlegi szociáldemokrata képviselőt meg kell buktatni, a fent említett címen itt is legalább 4000 márkát kell kiadni.

A *mosonszentjánosi* választókerület, bár messze van Budapesttől, csak 3 községből áll. Így 3000 márkával el lehet intézni.

A legdrágább a *bonyhádi* kerület volna, ahol az igen nyakas Bonyhád székhelyet és 28 községet kellene megdolgozni. E kerületben bizonyosan többre van szükség 10 000 márkánál.

Gündisch feljegyzése végül a választási pénz kézhezkapásának sürgős voltát hangsúlyozta: a nemzetgyűlést november 16-án oszlatják fel; a jelölteknek legkésőbb ugyan ezen a napon ki kell menniük kerületeikbe. A jelöléshez szükséges aláírásokat — ami többnyire a döntést is meghozza — december 1-én vagy 2-án kell benyújtani. A választások kiírt időpontja december 8–10.⁵²

Schoen követ, aki röviddel előbb, a pilisvörösvári időközi választáson való esetleges részvétellel kapcsolatban felmerült választási költségigényt nem támogatta, most más álláspontra helyezkedett: „Ha a jelöltek állítása a Bethlen-kormány ellenére történék, és egy saját német kisebbségi párt alapításáról lenne szó, akkor a német ügy számára semmi hasznot nem látnék egy vagy két német képviselő megválasztásában. Miután azonban a jelöltek állítása Bethlen gróffal egyetértésben és a kormány programjával történik, nemcsak elesnek azok az aggályok, amelyeket más esetben táplálnék a német képviselők megválasztásának a birodalomból való támogatásával szemben, hanem most már nézetem szerint erős német érdek fűződik ahhoz, hogy Bleyer, Faul-Farkas és Gündisch urak tényleg bejussanak a képviselőházba. Ha megbuknak a választásokon, abból a kormány kétségkívül azt a következtetést fogja levonni, hogy a németiség mozgalma mégis kevésbé erős, mint német részről állítják, és a kormány nem fogja többé oly szükségesnek tartani, hogy tekintettel legyen a németiség érdekeire. A németiség vezéreinek személyes presztízse is természetesen kárt szenvedne egy választási balsiker révén, mint ahogy fordítva, az ő megválasztásuk nemcsak saját tekintélyük, hanem az általuk képviselt ügy javára is szolgálna. Ahogy a dolgok fejlődtek, tényleg rendkívül fontosnak tartom ezért, hogy a kért segély, ha csak lehetséges, részünkről biztosítsassék, és ezért kérem a kérdést a lehető

⁵² PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Gündisch: Aufzeichnung über die Wahlkosten der deutschen Minderheiten in Ungarn. Bp. 1926. november 14.

legnagyobb jóakarattal vizsgálni”.⁵³ November 17-i jelentése szerint a magyar kormány – bár nem kötelező formában – kilátásba helyezte Gündisch számára a felsőházi tagságot, így végül is 14 000 birodalmi márkában jelölheti meg a szükséges összeget. Távirati felhatalmazást kért sürgős kifizetésére. Ezzel kapcsolatban megjegyezte: „Célszerűnek tartanám, ha a németiség képviselőinek azt mondhatnám, hogy a pénz nem hivatalos, hanem privát forrásból származik.”⁵⁴

A berlini Külügyi Hivatalban aggályoskodva fogadták a kérést. Először is arra voltak kíváncsiak, „tartósnak kell-e tekinteni Bethlen gróf elkedvetlenedését német politikusoknak a magyarországi kisebbségi kérdésre való túl aktív beavatkozása miatt?” Schoen követ ezt az aggályt igyekezett eloszlatni, rámutatva arra, hogy a Kánya részéről Bethlen megbízásából történt október 18-i tiltakozás óta lényegesen javult a helyzet. Az atmoszféra barátságosabbá válásához hozzájárult a német sajtó hangjának megváltoztatása, Loesch békülékenységet előmozdító látogatása Kánya követnél, valamint Bleyer és Gündisch helyes taktikai magatartása a kormánnyal szemben. „Ha német részről nem követnek el ismét hibát, és ha szükséges mértéktartást tanúsítanak a nemzetiségi kérdés kezelésében, úgy remélem, sikerülni fog lassanként a probléma kielégítő megoldását elérni” – vélekedett a követ.⁵⁵

A javuló atmoszféra mellett is aggályosnak találták azonban a Külügyi Hivatalban az eltérést attól az alapelvtől, hogy a magyarországi német kisebbségnek a birodalomtól való erkölcsi és anyagi támogatása kulturális területre korlátozódjék. „Ha választási propagandához folyósítunk pénzeszközöket, bel- és pártpolitikai területre lépünk, s ez aligha marad rejtve az éber magyarországi ellenzék és a vele rokon irányzatú németországi pártok előtt: mind itt, mind ott nem kívánatos reagálást válthat ki. Várható továbbá, hogy más országokban is, amelyekben a viszonyok a magyarországiakhoz hasonlóak, a német kisebbségek képviselői ugyanilyen kérésekkel fognak hozzánk fordulni, ami beláthatatlan következményekhez vezetne.”⁵⁶

A Külügyi Hivatalban nem volt egységes vélemény a tekintetben sem, hogy a magyarországi németiség vezetőinek kormánypárti jelölteként indulása a választásokon „hasonló mértékben szolgálja-e a magyarországi németiség kulturális érdekeit, mint ezen urak személyes érdekeit és politikai presztizsét. Felvethető a kérdés – olvashatjuk egy feljegyzésben –, vajon az össznémet kultúrjelentőség szempontjából nem volna-e értékeesebb, ha a vezető személyiségek megőriznék elhatározási szabadságukat ahelyett, hogy kevésbé befolyásos együttfutókként (Mitläufer) egy olyan korlátlanul uralkodó párthoz csatlakozzanak, mint az Egységspárt Magyarországon, és ezáltal bel- és külpolitikailag egy olyan pártprogramhoz kössék magukat, amelyben a kisebbségi jogok tekintetbe vétele – amennyiben egyáltalán elismer ilyeneket – csak mellékes szerepet játszhat”. További aggály: „Az sincs kizárva, hogy egy olyan választókerületben, amelyet a németiség vezetőinek az ellenzékétől kell elhódítaniuk, a választási és pártharc következtében ellentétek

⁵³ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Schoen jelentése. Bp. 1926. november 14.

⁵⁴ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Schoen jelentése. Bp. 1926. november 17.

⁵⁵ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Schoen jelentése. Bp. 1926. november 14.

⁵⁶ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Lindner feljegyzése. Berlin, 1926. november 19.

támadnak és éleződnek ki magán a németsegen belül, ami egészen közönségesen csak ártalmára lehet a németiség érdekei előmozdításának.”⁵⁷

Mindezek alapján a Külügyi Hivatal 1926. november 20-án a következő távirati értesítést küldte a budapesti német követnek: „Kérem közölni Bleyerrel és társaival, hogy sajnos nem folyósíthatjuk a kívánt cél eléréséhez szükséges összegeket.” Bizalmas tájékoztatásul hozzátette a következőket: „Hivatalos német pénzeszközök választási propagandára való engedélyezése nem tűnik aggálytalannak, mert ezzel a magyar belpolitika területére lépünk, ami mind Magyarországon, mind Németországban pártpolitikai pertraktációt és más nem kívánatos visszahatásokat válthatna ki. A magyarországi németiség kulturális kívánságainak további szorgalmazása inkább ígér sikert, ha erkölcsi és anyagi támogatásunkat kulturális területekre korlátozzuk.”⁵⁸

A dolog azonban nem maradt ennyiben. Karl Georg Bruns, a német kisebbségek jogi tanácsadója, tárgyalásokba kezdett a Külügyi Hivatallal, elutasító határozata megmáskítása végett. Véleménye szerint az a döntő, hogy a budapesti német követ a választásokon való részvételt határozottan célszerűnek ítéli. Az a körülmény, hogy Bleyerék – más országok német kisebbségétől eltérően – nem rendelkeznek saját választási szervezettel, a pénzügyi támogatás megadása mellett és nem ellene szól. Egy nem hivatalos szerven keresztül kell lebonyolítani a finanszírozást, s akkor az azzal kapcsolatos aggályok elesnek.⁵⁹

Bruns közbenjárására a Külügyi Hivatal végül is úgy döntött, hogy közvetett módon, a Deutsche Stiftung révén megkaphatják Bleyerék a kért 14 000 márkát. Feltétel, hogy az ügy 1.) szigorúan titokban maradjon, 2.) semmiféleképpen sem lehet valamiféle prejudikáló hatása. A Deutsche Stiftung elnöke, Erich Krahrmer-Möllenberg fizeti ki a pénzt Gündisch kezébe. Ennek megfelelő összeget később a Külügyi Hivatal alapjából valamilyen más címen történő céltámogatásként fognak átutalni a Deutsche Stiftungnak.⁶⁰ A budapesti német követ november 27-i távirata szerint azonban végül is elegendő 7000 márka folyósítása (Bleyer villányi választási költségeire), mert a felsőházi tagságot remélő Gündisch nem indul a képviselőválasztáson, Faul-Farkas visszalépett, s Anton Potz esetleges Bács megyei indulásáról sincs már szó.⁶¹

Bruns arról is gondoskodni kívánt, hogy a villányi választókerületen, ahol Bleyer indul, rajta legyen a német közvélemény ellenőrző tekintete. Elintézte, hogy a német kormányhoz közel álló Deutsche Tageszeitung tudósítója, Hermann Kügler, a választási harc egész időszakában ott jelen legyen. Megbízata megkezdése előtt s annak nyomatékául, fogadta őt a budapesti német követ. Mindez szerepet játszott abban, hogy a szokottnál kisebb nyomás nehezedett Bleyerre; a helyi hatóságokat Bethlen személyesen utasította kíméletesebb magatartásra vele szemben. Így 5253:3821 arányban szoros győzelmet aratott a kormány hivatalos jelöltjével, Förster Jenővel szemben. Bleyert

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Zech távirata a budapesti német követnek. Berlin, 1926. november 20.

⁵⁹ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Bruns levele Köpkehez. Berlin, 1926. november 25.

⁶⁰ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Geheime Aufzeichnung. (Keltetés nélkül).

⁶¹ PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Schoen távirata Zechnek. Bp. 1926. november 27.

budapesti, Förstert pécsi diákok támogatták a választási harcban. Kügler véleménye szerint e választási győzelem kiemeli a német mozgalmat a stagnálásból.⁶²

Megválasztásának lefolyásáról Bleyer úgy tájékoztatta a budapesti német követséget, hogy választókerületének értelmisége és hatóságai kezdettől fogva ellene voltak, úgyszintén Montenuovo herceg és Frigyes főherceg ottani uradalmainak tisztikara is erősen ellene dolgozott. Mikor az az incidens történt, hogy Gündischsel együtt őrizetbe vették, Bethlen a választókerületbe rendelte Fischer főispánt, aki teljesen korrektül viselkedett. Következményeiben a választásra nézve kedvező hatásának bizonyult a miniszterelnöknek Bleyerhez intézett levele, amelynek a választókerületben való terjesztéséről gondoskodtak. A hatósági befolyásolás a választás napján megszűnt, s ez Bleyer hátrányos helyzetét kiegyenlítette, sőt győzelmét is lehetővé tette. „A német öntudat most felébredt, és nem hagyja magát több elaltatni” – lelkesedett Bleyer, forró köszönetet mondva a németbirodalmi támogatásért, de egyben arra is utalva, hogy „az ügy érdekében kívánatos és szükséges lenne, ha most bizonyos tartózkodást tanúsítanának a német körök.” A magyar illetékes helyeket ugyanis szemlátomást kellemetlenül érintette, hogy birodalmi német részről egy tudósítót küldtek ellenőrzés végett e német választókerületbe.⁶³

Az 1926. decemberi országgyűlési választások eredményeként Bleyeren kívül még 9 olyan képviselője lett a parlamentnek, akik a német kultúregyesületben szerepet játszottak, de ezek nem tartoztak Bleyer irányzatához: Gratz Gusztáv (Bonyhád), Neuberger Ferenc (Magyaróvár), Gschwindt Ernő (Törökbálint), Perlaky György (Pécsvárad), Weichert Miklós (Pilisvörösvár), Marschall Ferenc (Jánoshalma), Pintér László (Zurány), Klein Antal (Tolna), Wachtler István (Nezsider).⁶⁴ Schoen követ jelentése szerint „Gündisch azon reménye, hogy Bethlen bizonyos, mindenesetre nem kötelező ígéretei alapján a kormányzó behívja a felsőházba, nem teljesült. Azok listáját tekintve, akiknek ez a kitüntetés osztályrészüln jutott, az tűnik ki, hogy csupa olyan személyiségről van szó, akik a magyarországi közéletben kiemelkedő helyeken állnak. Azonkívül magától Bethlen gróftól tudom, hogy azok száma, akik azt hitték, hogy igényt tarthatnak a felsőházba való behívásukra, sok százra megy. Ezek után érthetőnek tűnik, hogy Gündisch kívánsága, amelynek teljesítésével Bleyer professzor egyébként nem, Gündisch maga azonban igen erősen számolt, nem valósult meg. Gündisch csalódottsága azonban nagy lesz, s bizonyára nem lesz hatás nélkül Bethlen gróffal szembeni beállítottságára”.⁶⁵

Schoen követ a német követelések, nem utolsósorban az iskolaigények szempontjából kedvezőnek ítélte azt a körülményt, hogy a kormánypárt számos képviselőjelöltje ígéretet tett Bleyernek azok támogatására, annak fejében, hogy Bleyer a német választók szavazatait megszerzi számukra. Kérdés azonban, állják-e szavukat, különösen azután, hogy a kormány magatartása megint ridegebbé válik a bleyeri mozgalommal szemben. Amikor Bethlen 1927. január 17-én Gratz és báró Prónay György államtitkár jelenlétében

⁶²PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 5. (Innere Politik) Bd. 3. Kügler: Bericht über meinen Aufenthalt in Ungarn anlässlich der Wahlen vom 4. 12.–10. 12. 1926.

⁶³PA AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. Schoen jelentése. Bp. 1926. december 14.

⁶⁴Bellér i. m. 664. l. – Az 1926. évi országgyűlési választások előkészületeiről, lefolyásáról, eredményeiről, – különös tekintettel a magyarországi német mozgalomra – bővebben ír Fritz Wertheimer: Von deutschen Parteien und Parteiführern im Ausland. Berlin, 1930. 203–209. l.

⁶⁵PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 5. Bd. 4. Schoen jelentése. Bp. 1927. január 24.

fogadta Bleyert, két súlyos panaszának adott hangot. Az egyik arra vonatkozott, hogy a választási harc folyamán Villányban a Bleyer javára folytatott agitáció során magyar-ellenes tendenciák voltak megfigyelhetők. E panaszt, amelyet Bleyer alaptalannak nyilvánított, és a Baranya megyei tisztviselőknél a hivatalos kormányjelölt veresége feletti bosszúságának tulajdonított, Fischer főispán jelenlétében fogják részletesen megtárgyalni. A másik panasz, amit Kánya követ útján Berlinben is szóvá tett, az volt, hogy magyarországi német diákoknak németországi tanulmányok folytatására német egyesületek ösztöndíjakat adnak, s ennek fejében kötelezvényt íratnak alá velük arról, hogy országukba visszatérnek, és ott német nemzeti szellemben tevékenykednek. Bethlen kijelentette, hogy „ha Németország nagy is, Magyarország pedig csak kicsi, semmiképpen sem fogja tűrni e tanulmányutak folytatását, mert a szóban forgó német egyesületek tevékenysége beavatkozást jelent Magyarország belügyeibe, és egy magyarellenos mozgalom felnevelését célozza”.⁶⁶

Bleyer és Gündisch másnap már a német követségen volt, hogy megbeszéljék a fejleményeket. Bleyer az ösztöndíj-üggyel kapcsolatban úgy vélekedett, hogy Bethlen gróf most már felfedte kártyáit: egy német öntudatú értelmiségi réteg felnevelését, amely alkalmas lenne a vezető szerep átvételére, meg akarja akadályozni. Schoen követ azt tanácsolta Bleyernek, hogy az említett kötelezvények aláíratását helytelenítse, egyébként azonban – mint az imént is tette – ragaszkodjék annak lehetőségéhez, hogy magyarországi német származású tanulók Németországban tanulását német ösztöndíjakkal segítse elő. „Ha Bethlen gróf tényleg valóra váltaná azt a fenyegetését, hogy a svábok fiainak Németországban tanulását megakadályozza, azzal elsősorban Magyarországnak ártana, mert ez azt bizonyítaná a világ közvéleménye előtt, hogy Magyarország rosszabb bánásmód alá akarja vonni kisebbségeit, mint bármely más állam.” Bleyer biztosította a követet arról, hogy folyamatosan tájékoztatni fogja további megbeszéléseiről.⁶⁷

Schoen Berlinbe küldött jelentése aggodalmait fejezte ki az ösztöndíj-ügy miatt. „Ezen ösztöndíjak nagy száma szinte kizárta teszi, hogy juttatásukat tartósan el lehetne titkolni a magyar kormány elől. Ugyanakkor az ösztöndíj-juttatás nyíltá tétele még csak fokozná a már meglévő elkedvetlenedést anélkül, hogy említésre méltó módon használna magának az ügynek.” Ma még nem tekinthető át, miként fejlődnek tovább a dolgok, de magyar részről mindenesetre erősödő érzékenységgel kell számolni. Bethlen magatartása kétségkívül megváltozott. Ebben Kánya befolyásának lehet szerepe, aki az ösztöndíj-kérdéssel kapcsolatban bizalmatlanságot keltett a miniszterelnökben a magyarországi német mozgalom lojalitása iránt. De Bethlennek az Anschlusról mint Magyarországra nézve lehetséges veszélyről tett egyik megjegyzéséből arra lehet következtetni, hogy a közismerten Anschluss-ellenes Gratznak is szerepe lehet abban, hogy a miniszterelnökben a magyarországi német mozgalommal kapcsolatban bizonyos aggodalmak támadtak. Gratz egyébként nem értett egyet Kánya túlzásaival, aki már azt fontolgatta, hogy ne ismerjék el a magyarországi német diákok Németországban végzett féléveit, ami természetesen lehetetlenség, Bleyer viszont egyenesen azt kívánta, hogy a német Külügyi Hivatal figyelmeztesse nyomatékosan Kányát, hogy hagyja abba intrikálását Bethlennél.⁶⁸

⁶⁶ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 5. Schoen jelentése, Bp. 1927. január 18.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

1927. március 3-án került sor Bethlennél arra a megbeszélésre, amelyen Fischer Ferenc baranyai főispán előadta Bleyernek az ottani német nemzetiségi mozgalommal kapcsolatos panaszait. Jelen volt Gratz Gusztáv is. Fischer először arról beszélt, hogy a német mozgalom Baranyában a szerb megszállás alatt keletkezett, s nem túlságosan bizalomgerjesztő, hogy ugyanazok a körök csatlakoztak utóbb Bleyerhez, akik a szerb megszállás alatt a magyar hatóságok eltávolítását követelve játszottak szerepet. Bleyer ezzel kapcsolatban csak annyit jegyzett meg, hogy a magyar kormány volt az, Károlyi Mihály alatt, amelyik felszólítást intézett a kisebbségekhez, hogy iskoláikat saját kívánságuk szerint rendezzék. A villányi választási hadjáratra térve, Fischer kereken kijelentette: „Bleyer képviselővé választása sok pénzbe kerülhetett; feltételezik, hogy ez a pénz Németországból származik.” Ő természetesen tagadta ezt, azt állítva, hogy megválasztása viszonylag kevés pénzbe került; ezt – mint bankja bármikor igazolhatja – egy ott felvett kölcsön révén fedezte. Fischer ezután azt tette szóvá, hogy a Bleyer támogatására a választókerületben megjelent főiskolások egy része Németországban végezte tanulmányait, és minthogy ott pángermán szellemben nevelkedtek, aszerint is viselkedtek. E ponton a vita az ösztöndíj-kérdés irányában kiszélesedett; Fischer előadta, hogy a stuttgarti Deutsches Auslandsinstitut magyarországi német parasztfajknak németországi mezőgazdasági szakiskolákon szerez helyet, holott erre nincs szükség, mert megfelelő hazai intézmények állnak rendelkezésükre. Bleyernek a választások alkalmával rendezett parasztyűléseken elmondott beszédeivel kapcsolatban az volt a főispán véleménye, hogy azok a magyar hatóságok számára elfogadhatók voltak ugyan, mégis kedvezőtlen hatással voltak az egyszerű német lakosságra, amely részéről most valóságos gyűlölet nyilvánul meg minden iránt, ami magyar; megvetik a magyar kultúrát. Bleyer erre azzal válaszolt, hogy a német lakosoknak nem a magyar kultúrával, hanem a magyar hatóságok magatartásával van problémájuk, s magyarhú érzületük bizonyítékaként említette, hogy a magyar nemzeti himnuszt énekelve fogadták német választói győzelme után. Végezetül Fischer azon kívánságának adott kifejezést, hogy a német kultúregyesület Baranya megyei helyi csoportjai megalakításában a központ részéről a különösen szélsőségesnek, s ezért Bleyer szerint vörös posztónak tekintett Gündisch és Faul-Farkas ne vegyenek részt.

Némi vita folyt még a szomszédos országok német kisebbsége képviselőinek, különösen a romániai Lutz Korodi és a jugoszláviai Georg Grassl, Bleyerék melletti, de a magyar nemzetiségpolitikát sértő sajtómegnyilatkozásairól, illetve szónoklatairól, amelyek miatt Bleyert szemrehányásokkal illették, majd Bethlen azzal zárta a megbeszélést, hogy egyfelől teljes bizalommal van Fischer főispán iránt, másfelől azonban meg kell kívánnia a hatóságoktól, hogy az ő politikáját hajtsák végre. Ő jól tudja, hogy miért csinálja ezt a politikát. Reméli, hogy a közeljövőben Pécsen a megye vezető embereivel – Bleyer és Gratz bevonásával – tartandó konferencián „minden el lesz egyengetve”.⁶⁹

Fischer főispán elnökletével 1927. március 30-án került sor erre az értekezletre, amelyen jelen volt Baranya megye valamennyi parlamenti képviselője, a német származású Virág (Blum) Ferenc pécsi egyházmegyei püspök, s Montenuovo Nándor herceg is, a németbólyi uradalom birtokosa. A legkevesebb 120 résztvevő közül csak mintegy 20 volt Bleyer mozgalmanak híve. Ennek ellenére Bleyer elégedetten nyilatkozott Schoen követ előtt a konferencia lefolyásáról, „a főispán ugyanis síkra szállt a Bethlen gróf által tett

⁶⁹ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 5. Aufzeichnung. Bp. 1927. március 12.

ígérettek megvalósításáért, és a püspök is békülékenyen nyilatkozott; Gratz úr pedig a német kisebbség jogai figyelembevételének fontosságára mindenekelőtt az elcsatolt területek magyar kisebbségeire gyakorolt hatása miatt utalt”. Bleyer nézete szerint a főispán határozott fellépése kedvező benyomást tett a jelenlevő sváb parasztságra, s ezáltal megszilárdult a németiség vezetőinek presztízse.

Annál elégedetlenebb volt Bleyer azokkal a határozatokkal, amelyeket az értekezlet után egy szűkebb tanácskozáson fogalmaztak meg. E határozatok szerint azokon a helyeken, ahol már léteznek más egyesületek, mint pl. katolikus olvasóegylet és hasonlók, ezek vezetőségéből kell megalakítani a német kultúregyesület helyi csoportjának vezetőségét. A már megalakított, de még jóvá nem hagyott helyi csoportokat fel kell oszlatni, és a fenti elv alapján kell ezek új vezetőségét létrehozni. A helyi csoportok megalakításának nem Budapestről kell történie, hanem Pécsről, a főispán és a püspök által összeállított megyei bizottság révén. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület központi vezetősége megalakulásuk, illetve újjáalakulásuk után veheti csak fel a kapcsolatot a baranyai helyi csoportokkal, előadások rendezése stb. révén. Bleyer kénytelen volt hozzájárulni ezekhez a határozatokhoz, amelyeket a baranyai helyi csoportok megalakulása feltételül szabtak, jöllehet, azok nyilvánvalóan épp a bleyeri irányzat befolyásának kiküszöbölését célozták. Remélte azonban, hogy idővel mégis érvényre tudja majd juttatni azt.⁷⁰

A budapesti német követ Hans Lindeiner-Wildau képviselő (Deutschnationale Volkspartei) 1927 májusi budapesti látogatásával kapcsolatban úgy vélekedett, hogy az bizonyára kedvező hatással lesz a magyar kormányra a német kisebbség kérdésével szembeni magatartására. „Politikai beállítottsága itt eleve rokonszenvre számíthatott”, s tárgyalásmódja is igen szerencsés volt. „A látogatás megmutatta a magyaroknak, hogy egyrészt épp azok a német körök, amelyek itt Magyarország legjobb barátainak számítanak, igen erősen érdeklődnek a magyarországi németek sorsa iránt, másrészt azonban azt is, hogy mértékadó német oldalon arra törekednek, hogy tekintettel legyenek a magyar érzékenységre, és kerüljenek mindent, amit a magyar belügyekbe való beavatkozásnak lehetne felfogni.” Legfontosabb megbeszélését Bethlen miniszterelnökkel folytatta; a követ véleménye szerint ennek a megbeszélésnek „nagy jelentősége lesz a magyarországi német kisebbségi kérdés további fejlődésére, valamint általában a német-magyar kapcsolatok számára”. A kormányzó általi fogadtatása szintén „németbarát érzelmek meleg nyilvánítása jegyében állt”.

Arra a villásreggelire, amelyet Walko Lajos külügyminiszter adott a vendég tiszteletére, és amelyen Klebelsberg kultuszminiszter is jelen volt, a pécsi és a soproni főispán, valamint Gratz és Bleyer is meghívást kapott. Lindeiner-Wildau érdeklődésére Klebelsberg ezúttal hosszabb fejtegetésekbe bocsátkozott a magyarországi német kisebbség kérdéséről. Megismételte azt a Becker porosz kultuszminiszter előző évi látogatásakor már hangoztatott véleményét, amely szerint téves elképzelés, hogy a paraszti jellegű magyarországi német kisebbség hidat képezhet Németország és Magyarország között; erre a híd-szerepre a magyar értelmiséget tartja alkalmasnak, amely számára széleskörűen lehetővé teszi, hogy tanulmányait Németországban végezze, s ily módon a német kultúrákat megszerezze. Ami a német kisebbségi iskolakérdést illeti, elmondotta, hogy

⁷⁰ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 5. Schoen jelentése. Bp. 1927. április 2.

véleménye szerint a szórt településű német kisebbség elmagyarosodása csak idő kérdése; ha a magyar kormány német iskolák felállításával hozzájárul e természetes folyamat feltartóztatásához, azt csak Németországra és a német kívánságokra való tekintettel teszi. Lindeiner-Wildau azon kérésére, hogy a C-típust építsék le, és hogy változtassák meg a szülők megkérdezésének rendszerét, Klebelsberg megfelelő új szabályozásra tett ígéretet.⁷¹

A német iskolaügyben 1927. június 17-én Bethlen grófnál tartott megbeszélés során meg is történt a megállapodás arról, hogy a mintegy 250 C-típussal rendelkező német nyelvű község elemi iskoláit B-típusra változtatják, s hogy ezt a változtatást fokozatosan, 4–5 év alatt hajtják végre. Klebelsberg kultuszminiszter az 1927/28 iskolaévre 45 C-típusú iskola B-típusúra változtatását helyezte kilátásba. Schoen követ jelentése szerint „Bleyer professzor és Gündisch úr azon a véleményen vannak, hogy ha ezzel még nem is teljesül a magyarországi németiség minden kívánsága az iskolaügy tekintetében, egy fontos lépés történt előre. Mindkét úr azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy Bethlen gróf előzékeny magatartásához lényegesen hozzájárult Lindeiner-Wildau képviselő látogatása”.⁷²

A magyarországi német kisebbségi mozgalom számára, amelyben a bleyeri irányzat a származásban, nyelvben, kultúrában megnyilatkozó „német népközösség” jelentőségét egyre inkább hangsúlyozta – szoros kapcsolatokat építve ki ennek jegyében a németországi „anyanéppel” éppúgy, mint a Magyarországgal szomszédos országok „német néprészeivel” – igen kedvező volt, hogy a magyar kormány is felismerte e gondolat hasznosíthatóságát a szomszéd országok magyar kisebbségei vonatkozásában. A csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai magyar kisebbségeknek az európai nemzeti kisebbségek kongresszusain résztvevő vezetői maguk voltak a legbuzgóbb sürgetői e felfogás átvételének, a határokon innen és túl élő magyarság népi és kulturális egysége kisebbségvédelmi, illetve revíziós célokra való felhasználásának. A területi integritás visszaszerzésének igényét – a jelenlegi nemzetközi helyzetre és az ország erőinek korlátozottságára való tekintettel – a magyar külpolitika távolabbi célkitűzésének tartva fenn, előtérbe került az a követelés, hogy a „határ menti magyarság” – mint a német külpolitika azonos természetű közelebbi terveiben a „Grenzlanddeutschium” – kerüljön vissza az országhoz, a békeszerződés revíziója útján.⁷³ E gondolat társadalmi úton való propagálására a bánáti sváb származású magyar író, Herczeg Ferenc elnökletével 1927. augusztus 12-én megalakult Magyar Revíziós Ligához bejelentette csatlakozását a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület is, a német mivoltukhoz (sőt, Bleyeréknél és Gündischéknél a német népközösséghez) való hűség és a magyar hazafiság összeegyeztethetőségét fejezve ki ezzel.⁷⁴

Az európai nemzeti kisebbségek Bécsben 1927 őszén indult Nation und Staat című folyóiratában Gündisch azt írta, hogy ha helyes képet akarunk alkotni a magyarországi német mozgalom állapotáról és haladásáról, nem szabad elfeledkezni két speciális dolog-

⁷¹ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 5. Schoen jelentése. Bp. 1927. május 29.

⁷² PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 5. Schoen jelentése. Bp. 1927. június 21.

⁷³ *Jancsó Benedek*: A magyar társadalom és az idegen uralom alá került magyar kisebbség sorsa. Magyar Szemle, 1927. szeptember. 50–57. l.

⁷⁴ *Jancsó Benedek*: Rothermere lord akciója és a magyar békerevíziós liga megalakulása. Magyar Szemle, 1927. szeptember. 74–76. l.

ról, ami más német kisebbségeknél nem játszik szerepet: 1. a magyarországi német a magyar nemzetet a németiség természetes szövetségésének tekinti, amellyel őt kezdetről fogva érzelmi közösség egyesíti, úgy hogy a német kisebbség nemzeti harca csak a legnagyobb kényszerűség esetén öltene éles formákat; 2. Magyarországon nemcsak a meglévő – az utóbbi két generációban megcsappant – nemzeti állomány védelméről van szó, hanem elvesztett pozíciók visszaszerzéséről, ami magától értetődően sokkal nehezebb és komplikáltabb.⁷⁵ – Ez utóbbi pontban a bleyeri irányzat disszimilációs célkitűzéseinek egyik korai, nyílt megvallását láthatjuk.

A Nation und Staat magyarországi tudósítójának szerepét vállaló Gündisch 1927 októberében a gazdasági szervezkedés, s különösen a szövetkezeti mozgalom helyzetét vizsgálta a magyarországi németiség körében. Mint megállapította, Magyarország 350 német nyelvű községében az állami fogyasztási szövetkezetnek 121 fiókja és 29 más fogyasztási szövetkezet működik. Az OKH-nak (Országos Központi Hitelintézet) 87 filiáléja van a német falvakban. Ezenkívül van 35 önálló önszervezőegység és további 61 falusi takarékpénztári részvénytársaság. Végül e német falvakban van 48 tejszövetkezet, biztosítási szövetkezetek (állatbiztosítás, tűzbiztosítás), háziipari, kosárfonó, bortermelő és gyümölcsértékesítő szövetkezetek. „Mindezek áldásos tevékenységet fejtenek ki, és beszédes bizonyítékai a németiség egészséges gazdasági erőinek. Sajnos, ezek összefogása hiányzik” – vélekedett Gündisch, némi fényt vetve a bleyeri német mozgalom gazdasági célkitűzéseire, melyek közt elsősorban egy német ellenőrzés alatt álló szövetkezeti bank alapítása szerepelt.⁷⁶

A magyarországi németiség kulturális szervezkedésének nehézségei, amelyeket leginkább a baranyai helyzet tett szembeötlővé, már régebben arra a gondolatra vezettek, hogy a nemzeti öntudat dolgában még gyengén álló német parasztokat gazdálkodói érdekeik felől megközelítve kellene megnyerni a mozgalom számára. Az 1925-ben indult, évről évre ismétlődő és terebélyesedő akciót németországi diákszervezetek vállalták magukra, Heinrich Köhler irányításával, aki a német káli-szindikátus által ingyen rendelkezésre bocsátott műtrágyát a német falvakba szállíttatta, s ott a Németországból érkező diákok kísérleti parcellákat létesítve, német mezőgazdasági szakfolyóiratokat osztogatva és előadásokat is tartva, úgy győzték meg a német parasztokat a műtrágyázás természet-hozam-növelő előnyeiről, hogy egyúttal gazdasági propagandát folytattak Németország javára, s felkeltették a magyarországi németekben – mint Köhler büszkén hangsúlyozta – „a német nemzethez tartozás tudatát”. Míg a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület kulturális rendezvényei egyelőre csak mérsékelten vonzották a német paraszti lakosságot, a hetedik határba is elmentek a kísérleti parcellák megtekintésére, a gazdálkodói tapasztalatok megbeszélésére, s ezáltal sikerült az egymástól elszigetelten élő német községek lakossága közt kapcsolatot teremteni. Mint Köhler egy 1927. októberi jelentése hangsúlyozta, ennek a német kulturális munka szempontjából is meglesz a jelentősége. A magyar hatóságok persze gyanakvóan nézték ezt a szervezkedést; a tartózkodási engedélyért a rendőrségen jelentkező diákokat kezdetben zaklatták is, de megtalálták ennek ellenszerét abban, hogy a Németországból kapott káli-műtrágya mellett magyar cégektől

⁷⁵ Guido Gündisch: Das Deutschtum in Ungarn. Nation und Staat, 1927. szeptember, 43–44. l.

⁷⁶ Guido Gündisch: Vom Deutschtum in Ungarn. Nation und Staat, 1927. október, 115–116. l.

származó foszforsav- és nitrogén-műtrágyát is használtak, s így a német diákok kritikus helyzetben mint magyar vállalatok megbízottai léptek fel.⁷⁷

Sem a magyarországi német kisebbségre gyakorolt németországi befolyás módszere, sem e kisebbség magatartása, sem pedig a magyar kormány, illetve társadalom részéről való reagálás nem volt olyan éles és durva, mint Dél-Tirolban, amely a német irredenta agitáció hevessége, illetve az olasz asszimilációs törekvések erőszakossága folytán ekkoriban meglehetősen az érdeklődés középpontjában állt. Amikor Bethlen 1927. december 12-én Velencében ezt a témát is megtárgyalta Dino Grandi olasz külügyi államtitkárral, lebeszélte a nyílt erőszakról, mert az csak nagyobb ellenállást vált ki, és provokálja az egész német közvéleményt; azt a módszert ajánlotta, amelyet Magyarországon követnek a német kisebbséggel szemben. A kormány által a háttérből, feltűnés nélkül szervezett folyamatos gazdasági expanzió szerinte akkor is megoldja a német kérdést, „ha a fogyó németiség saját iskoláiban tanul, és anyanyelvén beszélhet”. A magyarországi német mozgalom gazdasági térhódításának tehát nem voltak kilátásai; valójában iskolaügyi törekvéseiben sem jutott előbbre.⁷⁸

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület végrehajtó bizottsága 1927. december 13-i ülésén kapott felhatalmazás alapján Gratz és Bleyer 1928. január 2-án memorandumot intézett Bethlen miniszterelnökhöz, az iskolaügyi helyzet stagnálásáról. Hivatkoztak a miniszterelnökség egy 1927. évi kimutatására, amely szerint 51 azoknak a német kisebbségi iskolára jogosult községeknek a száma, ahol az állam az iskolafenntartó. Ezek közül 2 A-típusú, 1 B-típusú, 39 C-típusú, 9 iskolában pedig egyáltalán nem oktatnak németül. A magyar kultuszminisztérium az állami iskolák fölött közvetlenül rendelkezik, mégis egyetlen állami iskolát sem vett fel az 1927/28 tanévre ígérete szerint B-típusúra változtatandók listájára, hanem az azon szereplő 45 iskola – 2 községi iskola kivételével – mind felekezeti jellegű. Minthogy pedig a felekezeti iskolák tannyelve tekintetében a kultuszminisztériumnak – mint az már többször hangsúlyozta is ezt – semmi rendelkezési joga nincs, a múlt év június 17-i megállapodás lényegében teljesítetlen marad. Az említett 1927. évi kimutatásnak az 1924. évvel való összevetése egyébként arról győz meg, hogy a B-típusúvá való 1927/28 évi átalakításra előirányzott 45 iskola közül 16 már 1924-ben is B-típusú, 3 pedig A-típusú volt, tehát a B-típusú iskolák gyarapodása valójában mindössze 26 lenne – ha a kultuskormányzat mégis érvényesíteni tudná befolyását a felekezeti iskolákra. A két említett kimutatás összehasonlítása azt is megállapíthatóvá teszi, hogy 1924–1927 közt hogyan romlottak a német iskolaviszonyok:

1924-ben 49 A-típusú iskola volt Magyarországon, 1927-ben már csak 33. Az A-típusú iskolák száma 2 éven belül 16-tal csökkent, mert B-, sőt C-típusúvá változtatták azokat.

A B-típusú iskolák száma 1924-ben 73 volt, az 1926/27 tanévben azonban már csak 55, tehát a csökkenés 18. A megszüntetett B-típusú iskolákat C-típusúvá fokozták le, egy községben pedig teljesen megszűnt a német nyelv oktatása.

A német anyanyelvet mindössze tantárgyként oktató C-típusú iskolák száma az 1924. évi 169-ről az 1927. évi 265-re növekedett. A tényleges növekedés azonban nem

⁷⁷ BA, R 57. 474/19. Köhler: Ungarn und seine deutsche Minderheit. (Rückblick über die Entwicklung der Lage des ungarischen Deutschtums von Okt. 1926. bis Okt. 1927.)

⁷⁸ Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. k. (Szerk.: Karsai Elek.) Bp. 1967. 53. sz. dok. Feljegyzés Bethlen és Grandi megbeszéléséről. Velence, 1927. december 12.

96, hiszen le kell számítani belőle azt a gyarapodást, ami A- és B-típusú iskolák C-típusúvá változtatása révén keletkezett. A C-típusú iskolák számának növekedése ellenére jelenleg még mindig 26 olyan község van, amely német kisebbségi iskolára jogosult, de ahol nincs semmiféle német oktatás, noha igénylik.

A memorandum a továbbiakban szóvá teszi, hogy 1210 tanerő működik azokban a községekben, amelyek igényt tarthatnak német kisebbségi iskolára, de jelenleg – azaz 4–5 évvel a vonatkozó iskolarendelet megjelenése után – még mindig csak kis részben történt meg annak felmérése, hogy tudnak-e ezek németül és milyen mértékben. „Tudunkkal a német falvakban ez idő szerint működő tanerők – kevés kivétellel – tudnak annyira németül, hogy kellő módszertani és szakmai irányítással, és természetesen komoly önképzéssel, képesek az eredményes nyelvoktatásra. Nyilvánvaló azonban, hogy a jövőendő tanítónemzedéket erre a hivatásra már a tanítóképzőben fel kell készíteni.” Jelenleg 6 tanítóképző intézetben van ugyan német nyelvtanfolyam, de mindössze heti 2 órában, és az oktatási módszereket is hatékonyabbá kellene tenni. A jelenleg működő tanerők szakmai és módszertani továbbképzését is meg kellene oldani; módszertani útmutatókat, segédkönyveket kellene kezükbe adni, különösen a hazai német falu jellegéről és viszonyairól, a hazai németiség eredetéről, betelepüléséről és a magyar nemzethez kötődő történelmi múltjáról, az elszakított területek németiségéhez fűződő vérségi és történelmi kapcsolatáról. Megoldatlan a tankönyvek kérdése is. Legfeljebb a kiadók (Szent István Társulat, Franklin Társulat) pincéiből lehet előkotorni elavult német tankönyveket, vagy a tanulók szülei, nagyszülei által használt, szétrongyolt régi példányokat lehet elővenni; hiányzik az új tantervhez és az egyes iskolatípusokhoz alkalmazott ábécéskönyv, nincsenek olvasókönyvek, nincsenek tankönyvek azokhoz a tárgyakhoz, amelyeket németül tanítanak az A- és B-típusú iskolában. A tankönyvek, tanítói segédkönyvek, módszertani útmutatók készítésében, nyelvi és módszertani tanfolyamok tartásában, a német kisebbségi iskolák látogatásában részt vállalhatna egy, a német kultúregyesület keretében felállítandó oktatási tanács vagy bizottság, amely előkészíthetné az egyes megoldandó kérdéseket; javaslatokat és ajánlásokat terjeszthetne a kultuskormányzat elé.

Az elmúlt évek tapasztalataira hivatkozva a memorandum elmarasztalja a kultuskormányzatot abban, hogy míg nagy buzgalommal dolgozik a magyar kultúra és a magyar iskola Klebelsberg-féle reformján, a kisebbségi tannyelvű oktatás következetes és céltudatos megvalósítására nincs sem ideje, sem koncentrált figyelme. A minisztérium tisztviselői a nemzetiségi kérdés tekintetében a régi, tradicionális ideológiát vallják, s egyáltalán nem mutatnak nagy szimpátiát a kisebbségi iskolaügy iránt. Ezzel kapcsolatos tevékenységükből hiányzik az igazi megértés, azaz, hiányzik belőle a lélek, ami nélkül nem lehet eredményes és produktív munkát végezni. „Hogyan lehetne segíteni ezen a visszas, szinte természetellenes állapoton? A nemzeti kisebbségek ugyanis mindenütt kulturális autonómiát követelnek, és a nemzeti kisebbségek Genfben üléselő nemzetközi kongresszusa is a kultúrautonomia alapján áll, amihez megjegyzendő, hogy az elcsatolt magyar kisebbségek képviselői vezető szerepet játszanak ebben. Nálunk a kormányznak, hogy ezt a világmozgalmat honorálja, de azért is, hogy az ügyet komolyan előrevigye, külön osztályt kellene létesítenie a kultuszminisztériumban a kisebbségi iskolaügy irányítására. Akkor lenne egy látható fórum, amely ezt a kérdést hivatalból képviseli, amely a kormányznak közvetlenül felelős, és erejét, érdeklődését teljesen erre a problémára s ennek megoldására koncentrálhatja.” A kisebbségi iskolaügy külön osztályának felállítására

minisztériumban és oktatási tanács létesítésének engedélyezése a német kultúregyesület kebelében, „meggyőződésünk szerint kiszabadíthatná a német anyanyelvi oktatás ügyét jelenlegi stagnálásából, másrészt a magyar kisebbségi politika hitele szempontjából olyan gesztus volna, amely a baráti és az ellenséges külföldön egyaránt kedvező és jó hatást válthatna ki számunkra”.

A memorandum végül két, az iskolaügyön kívül eső panasz említésével zárul: 1.) eltiltották a német feliratokat a Magyarországon forgalmazott filmekben, 2.) új fázisába lépett a Müller-Guttenbrunn-ügy: a szegedi törvényszék elrendelte műveinek elkobzását és megsemmisítését.⁷⁹

A Gratz által is aláírt memorandum fordítását Bleyer a budapesti német követségen keresztül kijuttatta Berlinbe is, mellékelve hozzá egy ugyanazon napon – 1928. január 2-án – kelt feljegyzést a Külügyi Hivatal részére a magyarországi németiség helyzetéről, amely már kizárólag tőle származott. Ez a feljegyzés olyan fejleményekről számol be, amelyek „megrendítik a bizalmat Bethlen grófban”, és amelyek immár „kétségtelenné teszik, hogy ő aktívan részt vesz a magyarországi német mozgalom felbomlasztásának meg-megújuló kísérleteiben”. Ismeretes, hogy a magyar kormány a Neues Politisches Volksblattot már 1923-ban megpróbálta felhasználni a bleyeri mozgalom lapjának, a Sonntagsblattnak a letörésére, amely – mint Bleyer elismeri – „szinte hétről hétre utalt a kormány vonakodó magatartására, s ezáltal a birodalmi német sajtó és a német nemzeti szövetségek részére információs anyagot szállított”. Steuer kormánybiztos irányítása alatt azonban a Neues Politisches Volksblatt annyira nyíltan kifejezésre juttatta a kormány asszimilációs tendenciáját, hogy nem lehetett népszerű a német lakosság körében. Ezért a következőkben a magyar kormány inkább arra törekedett, hogy magát a Sonntagsblattot vonja befolyása alá olyképpen, hogy a lap ne kifejezetten a bleyeri irányzaté, hanem a német kultúregyesületé legyen, amelyben a kormány emberei megfelelő pozíciókkal rendelkeznek. Wild erre irányuló próbálkozásai nem járván sikerrel, 1927-ben a kormány úgy határozott, hogy ismét a Neues Politisches Volksblatt-tal kísérletezik. A bánáti sváb származású, de a kormány kegyeit kereső Bonitz Ferenc volt miniszteri tanácsost állították a lap élére, akit Bethlen kívánságára Wild helyett megválasztottak a német kultúregyesület igazgatójává is, így egyengetve az utat ahhoz, hogy a Neues Politisches Volksblatt – ha nem is hivatalosan, de ténylegesen – az egyesület lapjává váljék. Bleyer igen veszélyesnek ítélte a helyzetet, mert Bonitz, mint hivatásos újságíró, aki ismétlenül állt különböző magyar katolikus napilapok élén, kitűnően érti mesterségét; máris bővíti a lap terjedelmét, gazdagítja képillesztrációit, vasárnapi mellékletet indít, rejtvényeket közöl, s könyvtalomban részesíti a megfejtőket – egyszóval mindent elkövet, hogy lapja a Sonntagsblatt rovására minél inkább terjeszkedhessen. Mint egykori miniszterelnökségi sajtófőnök, igen jó kapcsolatokkal rendelkezik, s máris látható, hogy a miniszterelnökség sajtóosztálya élénken részt vesz lapja irányításában és informálásában. A hatóságok, amelyek a Sonntagsblatt terjesztését nehezítik, utasítást kapnak a Neues Politisches Volksblatt terjesztésének támogatására; a Sonntagsblatt által kiépített terjesztői hálózatot Bonitz saját lapja terjesztésére használja fel.

⁷⁹ PA, AA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78;3. Memorandum des Ungarländisch deutschen Volksbildungsvereins. Bp. 1928. január 2.

A feljegyzés a legnagyobb veszedelmet abban látja, hogy Bonitz lapja síkra száll a német kisebbségi jogokért, és „műfelháborodással” fogadja a sérelmeket, s ezzel megzavarja a magyarországi némettség tisztánlátását abban, kik az ő érdekeinek valódi képviselői. Nem kevésbé fognak törekedni Bonitzék arra, hogy kifelé is önmagukat tüntessék fel a magyarországi némettség igazi szószólóinak és képviselőinek. Bonitz lapja mint „a magyarországi némettség félhivatalos szócsöve” fogja hirdetni a magyarországi némettség teljes elégedettségét, és — amit Bleyerék a kapott felszólítások ellenére mindig megtagadtak — a magyarországi némettség nevében fogja visszautasítani a németországi és a kisantantországokbeli német sajtónak a magyar nemzetiségpolitika elleni támadásait, tiltakozva minden ilyenféle beavatkozás ellen. Gratz, aki a Sonntagsblattba sohasem volt hajlandó írni, még azok után sem, hogy kérésére a lap támogatta őt bonyhádi választási harcában, viszont „egzisztenciális okokból szemléltomást újból rá van utalva Bethlen gróf aktív jóakarátára”, a Neues Politisches Volksblattnak felajánlotta közreműködését. A lap karácsonyi számában „egy ügyünk szempontjából kevésbé kedvező cikket jelentetett meg”, mégpedig „a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöke” megjelöléssel a neve alatt. Az újévi számban azután maga Bethlen adott interjút a nemzetiségi kérdéstről. Ebben a tényben is az jut kifejeződésre, hogy a lap irányvonala a magyar kormány szándékainak megfelelő.

„Mindezek a gondok, amelyek reánk nehezedenek, és mindaz a ravaszság, amellyel magyar részről törekvéseink ellen küzdenek, nem ingatják meg azon sziklaszilárd meggyőződésünk, hogy a magyarországi német ügy győzelmét erőszak és álnokság semmiféle eszközeivel nem lehet feltartóztatni. És mivel ez nemcsak 600 000 német létkérdése, hanem az egész német nép nagy alapvető érdekeiről is van szó, bizalommal reméljük, hogy a nagy, hatalmas német nemzet a jövőben sem fogja megtagadni tőlünk szimpátiáját és testvéri együttérzését” — fejeződik be a feljegyzés.⁸⁰

A magyar kormány viszont elégedetlenül fogadta, hogy „a birodalom érdeklődése Magyarország iránt a német kisebbségek sorsával való beható foglalkozásban merül ki, és hogy a német politika vezetői minden más tekintetben nagy közönyösséget mutatnak magyar ügyekkel és érdekekkel szemben”. 1928. január 13-án tette ezt szóvá Kánya a Külügyi Hivatalban Schubert államtitkár előtt,⁸¹ de másnap, 14-én, a német birodalmi kancellár, aki ez idő szerint ismét Wilhelm Marx volt, Bleyert fogadva, épp azt hallhatta tőle, hogy nélkülözhetetlen a magyarosító törekvésektől erősen szenvedő némettség sorsa iránti németbirodalmi érdeklődés, annak bizonyosságául, hogy „a német kormány súlyt helyez a magyarországi németek nemzeti mozgalmának szabadságára”. A német államférfiak minden adandó alkalmat ragadjanak meg arra, hogy a magyar államférfiaknak — kötetlen beszélgetés keretében — a magyarországi németiségre vonatkozó kérdéseket tegyenek fel, s ha Magyarországra látogatnak, ne mulasszák el felkeresni Budapesten a német kultúregyesületet.

Bleyer fejtegetései szerint az asszimilációs törekvés Magyarországon nem olyan nyílt ugyan, mint az olaszok részéről Dél-Tirolban, de lassanként mégis eredménnyel fog járni. Főleg a magyar nyelvnek az iskolába és a templomba való bevezetéséről van szó, amit a

⁸⁰ PA AA, Geheimakten 1920–1926. Pol. 6. 78/3. Die Lage des Deutschtums in Ungarn. Bp. 1928. január 2.

⁸¹ Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. k. Bp. 1967. 65. sz. dok. Kánya jelentése. Berlin, 1928. január 13.

papság, sajnos, támogat. A kancellár nem látta olyan sötéten a helyzetet, s arra mutatott rá, „mennyire megtarthatta a délkelet-európai németiség évszázadok óta nemzetiségét és nyelvét, míg Amerikában többnyire már a második generációban eltűnik a német nyelv”. Bleyer ezzel kapcsolatban arra a lényeges különbségre utalt, ami a délkelet-európai zártabban települt, nagyszámú német falusi népesség, és az Amerikába került, szétszórótt és elszigetelt, az iparban és kereskedelemben foglalkoztatott németek közt e tekintetben fennáll, de egyben hivatkozott arra a körülményre is, hogy a burgenlandi „törzstestvérektől” való elszakadás mennyire meggyengítette a magyarországi németiség ellenállóképességét az asszimilációs veszéllyel szemben.⁸²

Mint a budapesti német követ 1928. március 3-án jelentette, a magyar képviselőházban Fábián Béla demokrata képviselő támadást intézett Bleyer ellen, azzal vádolva, hogy a német közvéleményt Magyarország ellen izgatja, a birodalmi német sajtót magyarellenes cikkekkel látva el. A követ szerint Walko külügyminiszter nem kételkedik Bleyer lojális magatartásában, Bethlen szerint is legfeljebb azt lehet kifogásolni, hogy Bleyer nem vállalkozik a német sajtóban megjelenő magyarellenes támadások visszautasítására. Aggályát fejezte ki azonban a miniszterelnök a magyarországi németek részére Németországban nyújtott ösztöndíjak miatt: agitátorokat képezhetnek belőlük, akik később, bizonyos körülmények közt, a magyar kormány ellen dolgozhatnak. Végül a jelentés arról ad hírt, hogy nemzetgyalázási per indul Johannes Huber kanonok ellen, az Ödenburger Zeitungban megjelent egyik cikke miatt.⁸³

Schoen követ egy másik jelentése arról számol be, hogy 1928. március 15. óta Előrs címmel egy új politikai hetilap jelenik meg Magyarországon, amely fajvédő tendenciákat követ, s amelyet Bajcsy-Zsilinszky Endre volt képviselő ad ki. A lap németellenes beállítottságú. Szó szerinti fordításban megküldi a Külügyi Hivatalnak Bajcsy-Zsilinszky „A magyar–német viszony és a magyarországi német kisebbség” című cikkét,⁸⁴ amelyben a szerző elutasítja a Magyarország számára katasztrófával végződött „vállvetett” (Schulter an Schulter) politika továbbfolytatását, felhánytorgatja Nyugat-Magyarország Ausztria általi „elorozását”, amely Németország támogatásával ment végbe, de támadásainak legfőbb tárgya a magyarországi német kisebbség „egyenesen ellenséges szervezése, a birodalomból átnyúló hosszú ujjakkal”. Bajcsy-Zsilinszky szerint „Magyarországon nem értik, hogy a németek nem Jugoszlávia, Csehszlovákia és Elzász felé fordítják érdeklődésüket, ahol a németek tényleg el vannak nyomva, hanem éppen Csonka-Magyarország felé, ahol a németeknek évszázadok óta kivételezett helyzetük van”. Véleménye szerint „Bleyer munkája minden egyébre alkalmas, csak a jó német–magyar viszony fokozására nem” Kifogásolja a német kultúra és Németország gazdasági erői nyomasztó befolyását is a magyar életre, s kikel a weimari köztársaság fővárosában uralkodó erkölcsi romlottság, „szervezett perverzitás” ellen.⁸⁵

A követ jelentése szerint „Bajcsy-Zsilinszky Endre a magyar fajvédő mozgalomban nem jelentéktelen szerepet játszik. Erős egyénisége és a háborúban tanúsított vitészsége

⁸² BA, R 43. I. 156. Bd. 1. Fol. 267–269. Marx kancellár feljegyzése. Berlin, 1928. január 14.

⁸³ PA AA, Abt. II. Ung. Politik 2. (Politische Beziehungen Ungarns zu Deutschland), Bd. 3. Schoen jelentése. Bp. 1928. március 3.

⁸⁴ Előrs, 1928. április 14. 1–3. 1.

⁸⁵ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 6. Schoen jelentése. Bp. 1928. április 18.

folytán különösen a hadsereg köreiből örvend tekintélynek, és vezető helyet foglal el a tartalékos tisztek és az ifjúság szervezeteiben. Németellenes beállítottsága azzal magyarázható, hogy kimondottan barátja Lengyelországnak. Mivel a fajvédőknek magukban véve már nincs sok súlyuk, Bajcsy-Zsilinszky cikke semmi további figyelmet nem érdemelne, ha éppen a németbarát jobboldali körökben nem hallatszanának az utóbbi időkben egyre inkább olyan vélemények, amelyek hasonló gondolatmenetet követnek. (Lásd pl. a Magyarország, Új Nemzedék, Nemzeti Újság stb. cikkei). Azzal is számolni lehet, hogy Bajcsy-Zsilinszky lapját nagymértékben fogják terjeszteni, mert tudomásomra jutott, hogy a honvédelmi minisztérium körlevélben szólított fel valamennyi tisztet a lap előfizetésére.”⁸⁶

„A Bajcsy-Zsilinszky-féle cikk is azt mutatja, mennyire függ a magyar–német kapcsolatok alakulása a kisebbségi kérdés kezelésétől” – hangsúlyozta Schoen követ. Az Előőrsben a kérdésre vonatkozóan megjelent további cikkek azt a nem újkeletű vádat tartalmazták, hogy a magyarországi német mozgalom csupán mesterséges izgatás eredménye: „Az a bűne a bleyereknek és gündischeknek, hogy lombikban akarnak németet termelni Csonka-Magyarországon.” A lap nyíltan vallotta, hogy magyar sovinizmust szegez szembe ezekkel a német törekvésekkel: „Igyekezni fogunk magyar sovinizmusunkban megközelíteni Gündisch úrék német sovinizmusát.”⁸⁷

Az Előőrs által nem utolsósorban a német kisebbséggel szembeni „engedékenyséért” bíralt Bethlen-kormány azonban épp a német–magyar viszonyra való tekintettel elszánta magát arra, hogy továbblép a stagnáló iskolaügyi helyzet rendezése terén. Erre ösztönöztek a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek vezetői, így az erdélyi Jancsó Benedek is, visszautasítva ugyanakkor az ezt meghaladó, pl. önálló német pártra vonatkozó igényeket, amelyeket a magyarországi német kisebbség részére a szomszédos országok német kisebbségeinek sajtója támasztott.⁸⁸ Az iskolaügyi kérdések tárgyában 1928. március 10-én Bethlennél tartott értekezlet hajlandóságát a január 2-án benyújtott memorandum sok tekintetben való honorálására, Bleyer és Gündisch azonban azzal viszonzották, hogy maguk is további követeléseket terjesztettek elő: 1. a német anyanyelv használatát a német községek óvodáiban, 2. megfelelő számú német kisebbségi középiskola felállítását a németlakta területeken, 3. a levante-szervezetben „érintkező és oktató nyelvként” a német nyelv használatát, a magyar vezényszó fenntartása mellett; 4. a német egyetemi és főiskolai hallgatók 1923 óta fennálló, „Suevia” elnevezésű egyesületének hivatalos engedélyezését, 5. a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület teljes autonómiájának elismerését, a kormány részéről kijelölt személyeknek a vezetőségbe való beválasztásának megszüntetését, 6. a kormánypárton belül a német képviselők csoportjának létrehozását, 7. a német kormánybiztosság átszervezését, 8.) német többségű választókerületekben képviselőjelöléseknél a német lakosság véleményének megkérdezését.⁸⁹

A budapesti német követség közvetítésével Bleyer 1928. május 19-én terjedelmes – lényegében azonos tartalmú – levelekben tájékoztatta a magyarországi németiség helyzeté-

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Előőrs, 1928. április 21., 16. l.; április 29., 14. l.

⁸⁸ Jancsó Benedek: A magyarországi németek helyzete és az erdélyi kisebbségek. Magyar Szemle, 1928. március. 260–263. l.

⁸⁹ Bellér i. m. 671–672.

ről Terdenge előadó követségi tanácsost a Külügyi Hivatalban, Seebohm altengernagyot, a VDA ügyvezető elnökét, Schade közoktatásügyi tanácsost, a katolikus külföldi németek birodalmi szövetségének (Reichsverband für das katholische Auslandsdeutschum) ügyvezetőjét. Támogatásukat kérte, de egyben mértéktartást is ajánlott a magyarországi némettség ügyében való fellépésnél. Ezt Schoen követ igen helyeselte „a Bethlen gróf által tanúsított jó szándék és a számára fennálló nehézségek ismeretében”; s különösen azt hangsúlyozta, hogy a birodalmi német sajtó a legközelebbi időre tartózkodjék magyarellenes, illetve Bethlen lojalitását kétségbe vonó megnyilatkozásoktól, sőt célszerűnek tartaná, ha alkalomadtán néhány elismerő vagy legalábbis jóakarató cikk jelennék meg a német sajtóban a magyar kormány azon törekvéseiről, hogy a kisebbségi kérdést egy, a magyarországi némettség kívánságai iránt megértőbb irányba vezesse.⁹⁰

A magyar kormány a Bleyerékkal folytatott tárgyalásaiban nem terjeszkedett ki az újabb követelésekre, hanem a január 2-i memorandumban felvetett kérdésekre szorítkozott. Vállalta a C-típusú iskolák B-típusúra változtatásának évi 40–50 iskolát érintő ütemét, s intézkedéseket tett a kisebbségi iskolák részére szükséges 12–13 tankönyv kibocsátására. A német tanítóképzés céljaira további két tanfolyamot indítanak, felemelt óraszámmal; továbbképzésre pedig nyári tanfolyamokat rendeznek. A német kultúra-autonómiára formált igényt Bethlen elutasította; a közoktatásügyi minisztériumban nem létesül külön osztály a kisebbségi iskolaügy intézésére, hanem csupán egy előadói állást rendszeresítenek ott e célra.⁹¹ Bleyer a Sonntagsblatt 1928. július 1-i számában eredményesnek ítélte a tárgyalásokat, kijelentve, hogy bizakodással néz a végrehajtás elé. A közoktatásügyi minisztérium kimutatása szerint 1928. nyarán 463 német kisebbségi népiskola volt az országban; ezek közül 316-ot a katolikus, 77-et az evangélikus egyház tartott fenn, 44-et az állam, 26-ot a községek. Az A-típusú iskolák száma 49 (10,6%), a B-típusúaké 98 (21,2%), C-típusú 316 (68,2%). Ezek szerint máris javulás történt az 1928. január 2-i memorandumban felhozott állapotokhoz viszonyítva. Bleyer a Sonntagsblatt 1928. október 14-i számában e kimutatással kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy közzétételével nyilván a helyzet további javítását célozza a kormány.⁹²

A hazai német sajtó kedvezően fogadta a Bethlenhez közel álló Magyar Szemle folyóirat 1928. szeptemberi számában Ottlik László cikke által felvetett „Új Hungária” koncepciót, amely nemzetiségpolitikai engedményeket, sőt bizonyos esetekben területi autonómiát helyezett kilátásba a Trianonnal „elszakított” nemzetiségeknek, visszatérési hajlandóságuk felkeltésére. A Sonntagsblattban Anton König, majd maga Bleyer, a Pester Lloydban Gündisch, a Neues Politisches Volksblattban Bonitz üdvözölte a koncepciót, amely mintegy kiegészítése volt a „határ menti magyarság” közelebbi célnak tekintett visszaszerzése revíziós programjának. Bleyer és Gündisch cikkei mindenesetre ezúttal is arra figyelmeztettek, hogy a jövőre vonatkozó ígéreteket leginkább a magyarországi nemzetiségekkel szemben jelenleg alkalmazott nemzetiségpolitika hitelesítheti, s teheti igazán vonzókká.⁹³

A német sajtó külföldön is kedvezően fogadta Bethlen nyilatkozatát arról, hogy a magyar államnak nem érdeke nemzetiségeinek elmagyarosítása, anyanyelvük elfojtása. Az,

⁹⁰ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 6. Schoen jelentése. Bp. 1928. május 19.

⁹¹ Bellér i. m. 672–673. l.

⁹² Nation und Staat, 1928/29. évf. 125–126. l.

⁹³ KL: Új Hungária felé. (Sajtóvisszhang.) Magyar Szemle, 1929. január. 72–77. l.

hogy a magyar államnyelvet is elsajátítsák, saját érdeküket és gazdasági boldogulásukat szolgálja. A magyar állam egyetlen érdeke az, hogy a németek hűséges hazafiak legyenek, a magyarokkal közösen munkálkodjanak a haza javára.⁹⁴ Mint Schoen követ 1928. december 1-én Khuen-Héderváry előtt kijelentette, „a német kormány örömmel konstatálja, hogy azon intézkedések, amelyeket a miniszterelnök úr a magyarországi német kisebbségeket illetően foganatosított, nagyon jó hatással voltak Németországban, és egy kedvező atmoszférát teremtettek ebben a kérdésben”. Kedvezőnek ítélte a VDA vezetésében ősszel történt változást: a szervezet új elnöke, Hilmar Bussche-Haddenhausen báró, aki Paul Hintze helyébe lépett, „sok megértéssel és reálpolitikai felfogással nézi a dolgokat”.⁹⁵

A helsinki magyar követség ügyvivője, Jungerth Mihály, egy Ammendével folytatott beszélgetése során szerzett értesülései alapján arról küldött azonban jelentést a magyar kormányhoz 1929. január 2-án, hogy a VDA-val rivalizáló Deutscher Schutzbund Loesch vezetése alatt különösen élénk tevékenységet fejt ki annak érdekében, hogy az országhatárokon való tekintet nélkül kulturálisan egységet képező német nemzet (deutsche Kulturnation) fogalmával operálva, szoros szervezeti kapcsolatot építsen ki Németország és a külföldi németiség között. Jungerth a csonka-magyarországi németiség bevonását ebbe a szervezkedésbe kevésbé tartotta veszedelmesnek, mint az elcsatolt területek németiségének ily módon igen erős német befolyás alá kerülését, mert népszavazás esetén nem a Magyarországhoz való visszatérés mellett foglalnának állást. A német kultúrnemzet-eszme mintájára ő is javasolta az egységes magyar kultúrnemzet gondolatának propagálását, hogy annak jegyében „úgy a mostani helyzetben, mint egy revízió esetére, a határon kívül levő magyarokat a határon belül levőkkel kulturális alapon szervezettelileg egyesíthessük”.⁹⁶

A berlini magyar követ, Kánya Kálmán, nem egykönnyen tudott utánajárni Walko külügyminiszter utasítására a Schutzbund tevékenységének, mert mind Loesch, mind a Külügyi Hivatal kulturális osztályának akkori vezetője, Hans Freytag, igen zárkózott és tartózkodó magatartást tanúsított. De így is tudomása volt Kányának arról, hogy a kultúrnemzet-elvnek megfelelően a Schutzbund a német kisebbségek vezetőivel már évek óta a legszorosabb összeköttetést tartja fenn. Bleyer, aki 1928-ban kétszer (januárban és augusztusban) járt Berlinben, legutóbb 1929. február elején volt ott, tárgyalásokat folytatva többek közt a Schutzbunddal is. Kánya értesülései szerint „Bleyer ez alkalomból ismét panaszkodott a magyar kormányhoz a német kisebbségi kívánságokkal szemben tanúsított csekély előzékenysége miatt, és hangsúlyozta, hogy Magyarország minden körülmények közt arra van utalva, hogy Németországra támaszkodjék, utóbbinak barátságát pedig csak úgy biztosíthatja, ha német kisebbségeit megfelelő bánásmódban részesíti”. Ekkor szerzett Bleyer pénztámogatást egy, a magyarországi németiséggel foglalkozó könyvsorozat kiadásához, s egy tudományos folyóirathoz, amelynek „az lesz a feladata, hogy a magyarországi német kisebbségnek szellemi tápot nyújtson, és a birodalommal

⁹⁴ Nation und Staat, 1928/29. évf. 125–126. l.

⁹⁵ Iratok az ellenforradalom történetéhez, 1919–1945. IV. k. Bp. 1967. 144. sz. dok. Khuen-Héderváry napi jelentése. Bp. 1928. december 1.

⁹⁶ Bethlen István titkos iratai. Bp. 1972. 118. sz. dok. Jungerth jelentése. Helsinki, 1929. január 2.

való kulturális kapcsolatot mélyítse”. Kánya jelentése arra is kitért, hogy a Schutzbundot irányító Loesch legutóbb 1928 őszén, a VDA-t irányító Bussche-Haddenhausen pedig az ímént járt Budapesten, Bleyer kívánságára.⁹⁷

A budapesti német követ viszont a magyar kormánynak a német kisebbség ügye iránti növekvő megértése jelének tekintette, hogy „Bethlen folyóirata”, a Magyar Szemle, 1929. februári számában leközölte Bleyer cikkét a német-magyar viszonyról. A lapot szerkesztő Szekfű Gyula kijelentette, hogy személyes felfogása lényegében megegyezik a Bleyerével.⁹⁸ „A magyar és német viszony” címet viselő Bleyer-cikk arra mutat rá, hogy a világháború nyomán nagy átalakulás következett be a német „néplélekben”: a korábbi „államgondolat” (Staatsgedanke) helyébe lépő „népgondolat” (Volksgedanke) az államhatárokra való tekintet nélkül egységes nyelvi, népi és kulturális közösségnek (Sprach-, Volks- und Kulturgemeinschaft) fogja fel a németiséget. Ezt a nézetet vallja a hivatalos és félhivatalos Németország, a német politikai pártok; ennek jegyében szervezkednek minden országban a német kisebbségek, amelyek ügye „az állami szuverenitás keretei fölé emeltetett”. Ebben nincs veszély, mert Németországnak ma már nincsenek imperialista céljai. Nem kell tehát attól tartani, hogy Németországban a magyarországi németiségnek valamilyen „előrs” szerepet szánjanak, s a német irredentától Nyugat-Dunántúl vonatkozásában mutatkozó félelem is alaptalan: Németországgal meg lehet egyezni, hogy az Anschluss végrehajtásakor ne terjessze túl igényeit az Ausztria által birtokba vett burgenlandi területeken. A magyarországi németeknek a német néphez tartozása, a német nyelvhez és kultúrához ragaszkodása nincs ellentétben azzal, hogy állami tekintetben Magyarországhoz tartoznak, amelyhez szoros történelmi és érzelmi kötelékek fűzik. A magyar kormány tudatában van ennek, és meg is tette a megfelelő intézkedéseket a német kisebbség jogainak biztosítására; a problémát a magyar közvéleménynek a régi asszimilációs ideológiában való megrekedése okozza.⁹⁹

Bleyer cikkét a magyar sajtóban különösen Milotay István lapja, a Magyarság karolta fel, erősen propagálva az olyan nemzetiségpolitikát, amely Nagy-Magyarországhoz vezethet. A lap 1929. május 12-én vitaestet rendezett a kérdésről, mintegy ezer fő részvételével; ezen felszólalt – német nyelven – Anton König, a Sonntagsblatt szerkesztője is. A kisebbségi kérdésekkel a revízió szemszögéből nagy érdeklődéssel foglalkozó ifjúsági csoportosulás, a Wesselényi Reformklub elnöke, Makkai János, azt írta a Magyar-ságban, hogy a német kisebbségen kell megmutatni: komolyan vesszük a hazacsábítandó kisebbségek felé tett ígéreteinket. Erre a belátásra tért Eckhardt Tibor is, a Magyar Revíziós Liga helyettes elnöke, aki pedig néhány évvel korábban mint az Ébredő Magyarok Egyesületének vezére, élesen ellenséges álláspontot foglalt el a bleyeri mozgalommal

⁹⁷ OL, Küm. Pol. res. 32. cs. 21. tétel. 235/1929. Kánya jelentése. Berlin, 1929. március 8.

⁹⁸ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 2. Bd. 3. Schoen jelentése. Bp. 1929. február 29. – Szekfű maga is részt vett az előző évben, 1928-ban egy tipikus kelet-középeurópai tanácskozáson (“Ostmitteleuropäische Tagung”), ahol Max Hildebert Boehm, Hermann Ullmann és mások társaságában előadást is tartott „Németország és Magyarország” címmel. (Georg Voigt: Aufgaben und Funktion der Ost-europa-Studien in der Weimarer Republik. In: Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft. Bd. 2. Berlin, 1965. 393. l.) Bleyer Szekfűt olyan tudósnek tekintette, aki teljesen elfogulatlan a magyarországi németiség kérdésében. Támogatta munkái németországi megjelentetésében. (H. Schwind i. m. 32. l.).

⁹⁹ Bleyer Jakob: A magyar és német viszony. Magyar Szemle, 1929. február. 114–124. l.

szemben. „Nem lenne helyes mindebben csak pusztá taktikát látni; lehet, hogy komoly lelkiismeretvizsgálat eredménye ez az akció” – vélekedett a Nation und Staat cikkírója, aki szerint „a trianoni veszteségek miatt nemzetiségellenes atmoszféra évről évre javul. A kormány jó szándékú, de nagy ellenállásba ütköző nemzetiségpolitikáját olyan politikusok is magukévá tették, mint Apponyi Albert gróf”, jóllehet, épp az ő nevéhez fűződnek a magyarországi nemzetiségek asszimilálásában oly nagy szerepet játszó 1907. évi iskolatörvények. A parlamentben Bethlen igen előzékenyen válaszolt Bleyer 1929. május 29-i, a miniszterelnök nemzetiségpolitikája iránt bizalmát nyilvánító beszédére, és a helyes nemzetiségpolitikát a revízió feltételének jelölte meg.¹⁰⁰

Bajcsy-Zsilinszky lapja, az Előőr, élesen állást foglalt azonban Bleyer cikkével szemben, amely elaltatni igyekszik az oly szükséges éberséget a megnövekedett veszedelmekkel szemben. Nem igaz ugyanis, hogy Németország már nem imperialista; arról van szó, hogy a locarnói egyezmény miatt kelet felé – felénk is – irányul expanziója, s ennek vonalában úgy helyezkedik el a bleyeri mozgalom, mint „a germán imperializmus látens tartaléka”. Az állam fölötti nemzet eszméjét, amelyre a magyarságnak is szüksége van, nem lehet a németektől elvitatni, de kétségtelen, hogy számunkra veszedelmet jelent, az állami szuverenitás oly kevésre becslése a németek részéről”, s „az állami gondolatától és szigorúan vett állami eszközöktől függetlenített irredenta”. Felháborító Bleyer álláspontja, hogy Anschluss esetén nem kívánja visszaadni Németországgal Burgenlandot, hanem olyan megegyezést helyez kilátásba, amely legfeljebb további német igények érvényesítésétől biztosít. Bleyer úgy képzei, hogy a hazai német kisebbség problémáját ellenérték nélkül lehet rendezni. Pedig a magyarság ellenkövetelése a kisantant-országok-beli kisebbségi együttműködés, a magyar revíziós törekvések támogatása. E téren azonban mindaddig nagyon rosszak a tapasztalatok. Erdélyben például a szászok és svábok vezetői a román államhatalommal szövetkeznek a magyar kisebbség ellen. A mindenkori államhatalomhoz való bizonyos alkalmazkodásukról lehet inkább beszélni, mint államhűségükről. Magyarországon is inkább a szülőföldjükhöz (Heimat), javaikhoz ragaszkodnak, mint a magyar hazához (Vaterland).¹⁰¹ A magyarországi németység a legjobb úton volt a természetes elmagyarosodás felé, ez most visszajára fordul. A kormány ellenszolgáltatás nélküli engedményei következtében 463 német kisebbségi iskola van most Magyarországon. Ezeket mind magyar nyelvűvé kell változtatni; a német anyanyelv családi körben érvényesüljön.¹⁰² Hasonló álláspontot foglalt el Méhely Lajos A Cél című fajvédő folyóirata, s „A németek Magyarországon” című brosúrája is.¹⁰³

Igen figyelemreméltó módon szólt bele a vitába a Magyar Szemle 1929. júniusi számában Gratz Gusztáv. Igazat adott Bajcsy-Zsilinszkynek abban, hogy a 70 milliós németység minket is érintő kelet felé gravitálása „tényleg létező valami, és a németységnek ez a gravitációs ereje fokozódhatik, ha netán a jövőben Ausztriának Németországba való

¹⁰⁰K: Die neueste Entwicklung des Minderheitengedankens in Ungarn. Nation und Staat, 1929/30. évf. 612–614. l.

¹⁰¹Bajcsy-Zsilinszky Endre: Új helyzet, új magyar politika az új német imperializmussal szemben. Előőr, 1929. február 23, március 2. – Áfra Nagy János: A magyar-német viszony a magyarság szempontjából. Előőr, 1929. július 6, 13, 20, 27. – Spectator (= Krenner Miklós): A német kisebbségi politikához. Előőr, 1929. március 23.

¹⁰²Gálócsy Árpád: 463. Előőr, 1929. március 23.

¹⁰³Méhely Lajos: A németek Magyarországon. Fajbiológiai tanulmány. Bp. 1929.

beolvasztása sikerrel járna, és Németország közvetlen szomszédunkká válnék”. Éppen ezért – Bleyerrel ellentétben – nem tartaná helyesnek, „ha abban a hitben ringatnók magunkat, hogy a németiség soha, semmi körülmények között veszedelmessé nem válhatik”. Bajcsy-Zsilinszkyvel szemben azonban úgy vélekedett, hogy németellenes politika – a revíziós törekvésekre való tekintettel – nem folytatható; francia orientáció nem reális, mert Franciaország a kisantant szövetségese. Abban a kérdésben, hogy Burgenlanddal mi történjék, az ottani lakosságnak kell majd állást foglalnia, s azt mind Magyarországnak, mind Németországnak tiszteletben kell tartania. A burgenlandiak állásfoglalását mindenestre erősen befolyásolni fogja, hogy a németiség milyen elbánásra számíthat Magyarországon kulturális és nyelvi tekintetben. A vonzóerő szükséges növelésével nem egyeztetendő össze asszimilációs politika, mert az elriasztja a visszatéréstől a nemzetségeket. Azonkívül asszimilációs politika esetén a magyarság nyerhetne ugyan 500 000 magyarosított németet, de elveszítene az elszakadt területeken ez esetben hasonló sorsra jutó több mint 3 millió magyart, az egész magyarság egyharmadát. Gratz állást foglalt tehát az anyanyelvi jogok, a kisebbségi iskolajogok elvitatóival, az asszimiláció erőltetőivel szemben, de ugyanakkor nem osztotta Bleyer azon nézetét, hogy a világháború után indult mozgalom a teljes asszimilálódástól mentette meg a magyarországi németiséget. Véleménye szerint a falusi németiséget sem korábban nem fenyegette, sem most nem fenyegeti a magyarságba való beolvadás: az asszimilálódás döntően városi jelenség.¹⁰⁴

Gratz cikkére a magyar fajvédők élénken reagáltak. Méhely Lajos „Magyarabb Magyarországot” című brosúrájában kereken elutasította azt a felfogást, hogy vonzó magyar nemzetiségpolitikával kell visszaédesgetni az elszakadt nemzetiségeket, és váltig azt hangoztatta, hogy történelmi jogon kell őket visszahódítani. Tagadta, hogy a magyarországi nemzetiségpolitikai engedményeknek bármi hatásuk lenne a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek védelme szempontjából. Igenis, kétféle mércét kell alkalmazni: teljesen jogos, ha az önként idevándorolt „németeknek mindennemű különállását megakadályozzuk, nekik külön iskolákat nem engedélyezünk, és a magyar néptestbe való beolvadásukat megkívánjuk, s minden eszközzel előmozdítjuk”, ellenben teljesen jogtalan, „ha a bitorló hatalmak a tőlünk elrabolt területek honalapító őslakosságát akarják faji mivoltából kivetkőztetni”. Nem a nemzetiségeknek, hanem „mindenekelőtt a magyarságnak kell magát hazájában jól éreznie”. A hazai németiség asszimilálódását „fajbiológiailag lehetségesnek és kívánatosnak” tartotta.¹⁰⁵ Gálócsy Árpád Gratz felfogásával vitakozó cikke pedig kiadja a jelszót: „Azok a bevándoroltak, akik nem akarnak, vagy nem tudnak a magyarságba beolvadni, menjenek vissza fajtestvéreikhez Németországba.”¹⁰⁶

Gratz finom érzékkel különböztette meg – a felfogásbeli sok közös szál ellenére – Bajcsy-Zsilinszky állásfoglalását a Méhely–Gálócsy-féle szélsőséges és otromba véleményektől, de nem kevésbé figyelemre méltó módon jelölte meg azokat a korántsem lényegtelen pontokat, ahol Bleyerrel nem értett egyet. A különösebben jelentékenynek nem mondható sajtótermékekben (Előőr, A Cél; egyes brosúrák) megnyilatkozó szembe-

¹⁰⁴ Gratz Gusztáv: Magyarság és németiség. Magyar Szemle, 1929. június. 192–203. l.

¹⁰⁵ Méhely Lajos: Magyarabb Magyarországot. Gratz Gusztávnak válaszul. Bp. 1929.

¹⁰⁶ Gálócsy Árpád: Német veszedelem, magyar feladatok. A Cél. 1929. évf. 236–243. l.

fordulás Bleyer véleményével, illetve Bethlen nemzetiségpolitikájával nem utolsósorban azért kelthetett a közvéleményben mégis viszonylag erős hullámokat, mert a német-magyar kisebbségpolitikai együttműködés sok évi sürgetésének eredménytelensége állt mögötte, ami egy már-már nyelbe üthetőnek vélt romániai közös akció német részről történt elejtése folytán hideg zuhanyként hatott.¹⁰⁷ A temesvári német konzulátus 1929. július 10-i jelentése némi fényt vet – a szászoknál kevésbé intranzigensnek tartott – sváb népesség magatartására a magyar törekvésekkel szemben, amelyek iránt pedig – pl. a magyar részről különösen sérelmezett Szatmár-vidéki helyzet tekintetében – maga Bleyer is taktikusnak tartott volna bizonyos megértést: „A népközösség vezetősége által nekik egyszer a mindenkorra előírt és beléjük nevelt vonalat követik: nem törődnek sem Magyarországgal, sem az itteni magyarokkal. A német vezetőség szándéka az volt, hogy a német néptársakat megszabadítsák a magyar állam és a magyar népiség iránti korábbi mentalitásuktól. A német vezetésnek nem más a célja, mint hogy a német kisebbséget végre egyszer saját népisége öntudatára ébressze, és magáratalálását előmozdítsa anélkül, hogy állást foglalna a veszélyes kérdésben: Magyarország vagy Románia? Világos, és egy aktív kisebbségi politika álláspontjáról csak helyeselni lehet, hogy a német kisebbségi szervezet védelembe helyezkedik a román államhatalom részéről megnyilvánuló kulturális elnyomás és gazdasági megkérőztetés ellen éppúgy, mint a magyar lélekfogással szemben. A magyar szervezet nem kopogtathat ott, ahol német családok laknak. A magyarok és németek közti viszony kérdése, amely lényegében az ezen nemzeti csoportok egyikéhez vagy másikához tartozás kérdése, idővel valószínűleg magától megoldódik. Az új német nemzedék már nem jár többé magyar iskolába, és ezért nincs kitéve a magyarosításnak, mint voltak az idősebb nemzedékek.”¹⁰⁸

A budapesti német követ azon fáradozott, hogy a magyar kormány revíziós törekvéseivel kapcsolatba hozott magyarországi német kisebbségi politika újtájból elhárítsa a zavaró momentumokat, nem utolsósorban azt a körülményt, hogy Németországból érkező látogatók magyarországi beszélgetéseikben vagy hazatérésük után a német sajtóban olyan kijelentéseket tesznek, miszerint a magyarországi német kisebbségnek rosszabbul megy, mint bármely más német kisebbségnek az utódállamokban. Az ilyen kijelentések a magyarok tudomására jutnak, s nagy kedvetlenséget keltenek körükben. Schoen 1929. augusztus 13-i jelentése szerint az ilyen kijelentések – legalábbis ma már – nem találók, s nem ért velük egyet Bleyer professzor sem, aki most már tíz éve egész személyét a magyarországi némettség szolgálatába állította, sok ellenséges megnyilvánulásnak téve ki magát, még professzor kollégái körében is. A követ szerint szembeötlő az a lassú javulás, amely mintegy két éve következett be a magyarországi némettség helyzetében. Akik erről nem vesznek tudomást, azok vagy olyan információk alapján alakítják ki hibás véleményüket, amelyeket még ideutazásuk előtt Németországban kaptak, vagy az ifjabb generáció Bleyer mozgalmához, de nem Bleyer szűkebb környezetéhez tartozó azon részének befolyása alá kerültek, amelynek nem mindig tetszik Bleyer tempója és módszere.¹⁰⁹ Ez

¹⁰⁷ *Spectator* (= Krenner Miklós): Magyar–német villongás. Előrs, 1929. évf. 3. sz. 5–6. l.

¹⁰⁸ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 1. (Allgemeine auswärtige Politik Ungarns). Bd. 2. Temesvári német konzulátus 1929. július 10-i jelentése. – Bleyernek a szatmári svábokkal kapcsolatos álláspontjáról *H. Beyer* i. m. 312. l.

¹⁰⁹ PA AA, Pol. Abt. Ung. Politik 6. Bd. 6. Schoen jelentése. Bp. 1929. augusztus 13. – Bleyer és a fiatalok kezdeti viszonyáról *H. Schwind* i. m. 110. l.

utóbbi megállapítással egy új mozzanat regisztrálása történik, amelynek még jelentős szerep jut a továbbiakban.

1929 augusztusában három hetet Magyarországon töltött Alexius Mirowsky német újságíró, hogy kis könyvecskében népszerűsítse Bethlen Magyarországot a német közönség előtt. Munkája mintegy cáfolni kívánta a német sajtóval szemben magyar részről kialakult azon szemrehányó véleményt, hogy a magyar nemzetiségpolitikát rosszindulatúan bírálva, nem vesz tudomást a nagy magyar sorsproblémáról, Trianon revíziójáról. Mirowsky erősen kisantantellenes hangvételű könyve helyesli és támogatja a magyar revíziós gondolatot, hízlegőn csodálja a magyar nemzet e gondolat jegyében megnyilvánuló impozáns morális egységét; az ország szociális problémáiról elnézően szól: azokat a revízió majd mind megoldja. A Magyar Revíziós Liga kiadványai alapján ismerteti a revíziós célkitűzéseket, az elcsatolt területek magyarságának helyzetét. A Németországban elterjedt nézetekkel szemben leszögezi, hogy a magyarok nem sovíniszták, hanem csupán nemzeti érzelműek. Kiemeli kifejezett németbarátságukat, s valósággal megvédi – külön fejezetben – a sokat támadott magyar nemzetiségpolitikát.¹¹⁰

A régi beidegződöttségeken azonban az ilyesmi Németországban éppúgy nem változtatott lényegesen, mint ahogy Bleyerék részéről sem szűnt meg az állandó gyanakvás a magyar kormányval szemben. Steuer kormánybiztosnak az 1929. október 11-i minisztertanács által elfogadott lemondása folytán megszabadult ugyan gyűlölt, de valójában már régóta passzivitásra kárhóztatott „renegát német” ellenfelüktől, de Schoen követ október 24-i jelentése arról számol be, hogy részükről most már elsősorban a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályát vezető Pataky Tibor ellen irányul az a növekvő gyanakvás, hogy „Bethlen gróf előzékeny szándékait többé-kevésbé szabotálja”.¹¹¹ Valójában arról volt szó, hogy magának Bethlennek magatartásában jelentkezett már ekkor az e vonatkozásban később fokozódó megmerevedés.

*

Az elmondottak összegezéséül megállapíthatjuk, hogy a magyarországi nemzetiségpolitikai küzdelmek 1924–1929 közti szakaszában Németország 1921 óta tapasztalható befolyása tovább érvényesült, és a magyarországi némettség Bleyer-féle irányzata részére nyújtott nyílt erkölcsi és titkos anyagi támogatásának köre kibővült. A német diplomácia álláspontjának megfelelően a nemzetiségpolitikai vonatkozásban tett sürgető fellépések nem mehettek a magyar kormányval s személy szerint Bethlennel való jó viszony rovására; ebben az értelemben igyekeztek hatni a német sajtóra, a magyarországi németséggel foglalkozó nem hivatalos szervezetekre, s nem utolsósorban magára Bleyerre, Gündischre – váltakozó sikerrel. Igen vontatottan és korlátozottan bár, de mutatkoztak bizonyos eredmények az iskolaügyek rendezésében, a német kultúregyesület szervezkedése útjában álló akadályok elhárulásában, Bleyernek a parlamentbe

¹¹⁰ Alexius Mirowsky: Ein Volk klagt an. Ungarische Reiseeindrücke eines deutschen Journalisten. Frankfurt am Main, 1930.

¹¹¹ PA AA, Pol. Abt. II, Ung. Politik 6. Bd. 7. Schoen jelentése, 1929. október 24, 1930. május 7.

való visszakerülésében. Tapasztalható volt ugyanakkor a magyar kormány részéről az erőfeszítés a külső beavatkozás elhárítására, a bleyeri irányzat valamiféle ellensúlyozására a magyarországi német mozgalomban; s Bethlen magatartása megmerevedésének bizonyos jelei is, főleg nemzetiségi agitátorok németországi ösztöndíjak felhasználásával megindult kiképzése és Magyarországra utazó német diákok propagandatevékenysége miatt. Az ellenzék egyre inkább német veszélyről kezdett beszélni, keleti német expanzióról, amelynek a bleyeri irányzat belső tartaléka, segédcsapata lehet. Az a körülmény, hogy a hazai nemzetiségpolitikai engedmények ellenértékéként tekintett német kisebbségi együttműködés a kisantant-országok magyar kisebbségi politikájával mind ez ideig nem valósult meg, Bethlen nemzetiségpolitikájának egyoldalúsággal és értelmetlenséggel vádolásához, az asszimiláció nyílt követeléséhez vezetett. Mindezek szinte előre jelzik, hogy az ún. válságévek a nemzetiségpolitikai küzdelmek szempontjából is válságos esztendőket fognak jelenteni.

Л. Тильковски

Германия и венгерская политика по национальностям (1924–1929 гг.)

(Резюме)

В период политических боев по национальностям в 1924–1929 гг. в Венгрии влияние Германии, ошущенное с 1921 г. и дельше осуществлялось и расширился круг ее открытой морфльной и секретной материальной поддержки, оказанной ей направлению немецкой национальности в Венгрии, руководимой Блейером. По платформу немецкой дипломатии настоятельными выступлениями относительно политики по национальностям нельзя было нарушить хорошее отношение с венгерским правительством, лично с премьер-министром, Бетленом; согласно этому шло стремление оказать влияние на немецкую печать, на неофициальные организации, занимающиеся немецкой национальностью в Венгрии, и не в последнюю очередь именно на Блейера, на Гюндиша – с переменным успехом. Хотя очень протяжно и ограничено, но показались некоторые результаты в урегулировании учебного дела, в устранении преград, стоящих на пути организации немецкого культурного общества, во возвращении Блейера в Парламент. В это же время чувствовалось напряжение сил со стороны венгерского правительства отстранить внешнее вмешательство, противовесить направление Блейера в немецком движении в Венгрии; и чувствовались и некоторые признаки онемения поведения Бетлена, в первую очередь из-за начатого при помощи использования стипендий в Германии обучения национальных агитаторов и из-за пропагандистской деятельности приезжающих в Венгрию немецких студентов. Оппозиция все более начала говорить о немецкой опасности, о восточной немецкой экспансии, у которой направление Блейера может выступать как внутренний запас, вспомогательный отряд. То обстоятельство, что сотрудничество немецких меньшинств в странах Малой Антанты с венгерскими меньшинствами, рассмотренное как плата за уступки в политике по национальностям в Венгрии до тех пор не осуществилось, довело к обвинению политики Бетлена по национальностям в односторонности и бессмыслительности, к открытому требованию ассимиляции. Все это почти уже назначает, что так называемые годы кризиса с точки зрения политических боев по национальностям окажутся кризисными.

Loránt Tilkovszky

Germany and the Hungarian policy towards the nationalities (1924–29)

(Summary)

In the 1924–1929 phase of the policy towards the nationalities in Hungary, the influence of Germany – remarkable from 1921 – could further be felt and the open moral and secret financial support of Bleyer's trend among the Germans living in Hungary became even stronger. In accordance with the viewpoint of German diplomacy, the steps towards urging changes in the nationality policy of the Hungarians were not to worsen the good relations with the Hungarian government and personally with Bethlen. Thus German diplomacy tried to influence the German press, the non-official organizations dealing with Germans in Hungary, and last but not least Bleyer and Gründisch – both with alternating success. Certain slow and limited changes could then be felt in settling the problems of schools, in brushing aside the obstacles of the organizational activity of the German cultural association and in Bleyer's getting back to Parliament. At the same time the Hungarian government tried to avert outer interference and to counterbalance Bleyer's trend in the Germans' movement in the Hungarian territories. At the same time Bethlen's attitude seemed to become firm on the subject partly owing to the training of nationality agitators on German scholarships and to the propaganda of German students coming to Hungary. The opposition began to speak of German threat and German expansion towards the East that could be a certain inner resource or auxiliary corps to the Bleyer trend. The fact that the collaboration of the German minority with the nationality policy towards the Magyars in the countries of the Little Entente as a compensation for the Hungarian nationalities had not come true up to that date, led to the accusation of Bethlen's nationality policy with being unesied and senseless, as well as to the open demand of assimilation. All these seemed to forecast the shadow of crisis also in the field of the nationality problems in these so-called years of crisis.

Közlemények

MÁRKUS LÁSZLÓ

Kunfi Zsigmond társadalom- és történetiszemléletéről*

Amikor feladatomat, Kunfi Zsigmond történetiszemléletének felvázolását kíséreltem megoldani, szeretném hangsúlyozni, hogy csak gondolatok felvillantására vállalkozhatok, hiszen a téma nagydoktori disszertációt igényelne, ha tudománypolitikai értékrendszerünk formális irányelveiből indulunk ki.

E bevezető gondolatból – egyesek szerint talán mentegetőzésből – azonnal logikusan következik az a megállapítás, hogy e téma exponálásakor – Kunfi történetiszemléletére gondolok – régi, fájdalmas és a hazai marxista történetírással nézve korántsem dicsérendő adósság lerovásának első lépéseiről van szó.

Ez az adósság nem csupán és nem is elsősorban a magyar történelem és ezen belül a magyar munkásmozgalom története egy méltatlanul kezelt személyiségének és történetiszemléletének reális megítélésére, hanem alapvető eszmetörténeti folyamatok tisztázására, következményeire és azok konzekvenciáira figyelmeztet.

Vázlatosan arról szeretnék beszélni tehát: melyek voltak Kunfi Zsigmond történetiszemléletének legmeghatározóbb összetevői; milyen eszmetörténeti vonulat része és mennyire jelentős része ez a szemlélet; milyen fogadtatásban részesült a magyar történetírásban és közgondolkodásban; végül milyen tanulságok levonását és feladatok végrehajtását írja elő e témakör következetes végiggondolása.

Kunfi Zsigmond történelemtanárként kezdte pályáját, ezért tudatosan törekedett határozott történetiszemlélet kialakítására. Ez irányú erőfeszítését viszonylag fiatalon siker koronázta, miután megismerkedett kora marxista eszmerendszerével. S miután a marxista eszmerendszer – éppen a történeti mozgás megismerését és befolyásolását tükröződő igénye következtében – akkor is, azóta is összetett és fejlődő kategória, Kunfi, mint minden valamirevaló intellektuellt, állandóan válaszolni igyekezett a történeti mozgás kihívásaira és megfelelni a kihívásoknak – elméleti és gyakorlati porondon egyaránt. Képességei a korlátlan karrier lehetőségét ígérték kora társadalmában.

Mint a 19. század racionalizmusának már fiatalon elkötelezettje, a legnehezebb életcélt tűzte ki: mindössze egy szerepre készült, a humanizált és szociális észlely modellje volt emberi ideálja. Megformálásához átlagon felüli belső – értelmi és érzelmi – erőforrásaiból merített: ezekből és szükségszerűen e kettő állandó belső konfliktusából érelődött a marxista eszmerendszerrel való azonosulása során történetiszemlélete is.

*

*Márkus László és Mucs Ferenc itt közreadott tanulmánya előadásaként elhangzott az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és az MTA Történettudományi Intézete által Kunfi Zsigmond születésének 100. évfordulója alkalmából, 1979. április 27-én rendezett emlékülésen.

Kunfi szocialista munkásvezér, politikus és publicista volt, nem történétíró. Ez nem mentegetés, hanem ellenkezőleg, történetiszemlélete korabeli jelentőségének nyomatékolása.

A második marxista nemzedék történetfilozófiai vitáitól – ebbe eredeti marxi szövegek olvasása is beleértendő – kísérve és befolyásolva került a magyarországi társadalmi tudatba a történelem materialista igényű felfogása, szociáldemokrata politikusok és teoretikusok, így Kunfi Zsigmond a Szocializmus szerkesztője tevékenysége révén is.

Kunfi a történelmi materializmus tárgykörében a világnézeti vitákban az általános és sajátos történeti törvényszerűségeket kutatta, tehát a marxi szemlélet lényegét, módszertanilag pedig a marxi tanítás polemikus jellegét tekintette elsődlegesnek. A francia felvilágosodás és annak kiemelkedő kortársi gondolkodójának, Anatole France-nak filozófiai szkepticizmusa segítette Kunfit abban, hogy az ortodoxia és a revizionizmus vitáiban és a későbbiekben is, egyéni, új megoldásokat keressen. Történeti tanulmányaiban kimutatható a kiterjedt forrás és ismeretanyagra épülő dialektikus és logikus látásmód. Gondolkodásának mechanizmusát a dialektikus módszer annyiban jellemezte, hogy tudományos tartalmú kételkedése az állítások és tagadások láncolatában a történeti realitás felismerését igényelte. A lét és a tudat igen bonyolult viszonyában való eligazodás és az összefüggések elemzése állott kezdettől fogva történeti érdeklődésének fókuszában.

Az emberi akarat és cselekvés helyének és szerepének meghatározása a történeti mozgásban, ez volt Kunfi történetiszemléletében lét és tudat kölcsönhatásának ugrópontja. A történeti anyag megismerése az ő szemében azt a célt szolgálta, hogy az elemzés során választ nyerjen a társadalmi cselekvés lehetőségének mértékére, ütemére és irányára – osztály, réteg és egyén szintjén egyaránt. Történetiszemléletének összetevői: a haladó társadalmi és politikai cselekvés lehetőségei, az összetevők eredője a cselekvés erkölcsi felelőssége. E történetiszemlélet egységbe forrt a politikusban és teoretikusban, ez volt egyéniségében a belső harmónia és diszharmónia közös forrása. Ilyen történetfilozófiai megközelítésből edződött rendkívüli erkölcsi felelősségérzete és törekvése e felelősségérzet egyéni és osztályméretű kifejlesztésére. Vallotta: minden ország munkásosztályának az a kötelessége, hogy kifejlessze a saját maga felelősségérzetét, ha azt akarja, hogy a forradalom győzelmes legyen. Az erkölcsi tényező ilyen méretű – sokak által különböző, elvi és taktikai okokból vitatott – szerepének hangoztatása és gyakorlata súlyos konzekvenciákat eredményezett, és Kunfi vállalta a konzekvenciákat.

Ahogy Otto Bauer – akaratlanul saját magára is érvényesen – megállapította: Kunfi szemléletében és cselekvésében is az az ember volt, akinek a *politikai taktika* nem pusztán célszerűség és számítás kérdése, hanem erkölcsi kérdés is: felelősségi kérdés.¹ Az alternatíva leegyszerűsítve így került megfogalmazásra: a mozgalom minden, a végcél semmi – vagy – a mozgalom semmi, a végcél minden. Kunfi válasza: a kettő egymástól elválaszthatatlan, az *erkölcsi tényező a stratégiában és taktikában egyaránt nélkülözhetetlen*.

A történeti mozgásban ható és érvényesülő erkölcsi felelősség fogta tehát egységbe Kunfi történeti látásmódjának, illetve módosulásának – nem változásának – összetevőit. Az evolúció és revolúció vitájában Kunfi a marxi tanítás szellemében a konkrét történeti helyzet megítéléséből vélte megtalálni a helyes választ. Igen jó példa erre „Thermidor” című tanulmánya, ahol párhuzamot vont a francia és az októberi forradalom között.

¹ *Kunfi Zsigmond*, Világosság-füzetek. 4. Wien 1929. 29. 1.

Elvetette a dogmatizmust, a fekete-fehér szemléletet, minden irányzatban, de ugyanakkor félreérthetetlen határozottsággal foglalt állást a társadalmi fejlődés szükségszerűsége mellett. A történelmi materializmus Kunfinál a gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai – állami és nemzeti keretekben létező – sajátosságok tanulmányozását és meghatározását jelentette.

Még merem fogalmazni azt a paradoxonnak tűnő megállapítást, hogy történet-szemléletében olyan reformista volt, aki adott esetben mert forradalmár lenni, de ami ennél is nehezebb: olyan forradalmár, akinek volt bátorsága reformista álláspontot képviselni. Történet-szemléleti döntéseit mindenkor anyagismerete és erkölcsi felelősségérzete együtt diktálta, ebből születtek igazságai és tévedései. A kettő pontos arányának részletes megállapításához alapos elemző munkára van szükség, írásai ismeretében igazságait tartom jóval súlyosabbnak a mérleg serpenyőjében.

Ha például azt vizsgáljuk, hogy látta visszatekintetően, 1927-ben történelmi perspektívában az oroszországi októberi forradalmat – úgy is mint a kommunista mozgalmon belüli dogmatikus felfogás szerint szociálfasisztának deklarált munkásáruló –, akkor megállapítható, hogy értékelése, igen pozitív értékelése, időtállóan mondható. Arra a kérdésre, hogy a nem kommunista párthoz tartozó, nem orosz proletariátus az októberi forradalom 10-ik évfordulóját nemzetközi forradalmi és proletárünnepnek tekintse-e, a történelmi példák alapján egyértelműen igennel válaszol. Igaz, a Szovjetunió kommunista pártja vezetésével és a III. Internacionáléval kapcsolatosan – segítő szándékkal – több bíráló megállapítást tett, fenntartásokat is hangoztatott. Bizonyos szempontjai feltétlenül gondolatébresztőek voltak: így a szövetségi politika gyakorlatára és a társadalmi demokrácia igényére vonatkozó megjegyzései.

A magyarországi proletárdiktatúra múlt- és jövőbeli megítélésében jelentkező agályait azóta már történeti igazságként kezeljük. A 10. évfordulón így írt:

„A magyar proletárdiktatúra legfontosabb tanulsága a világ munkássága számára tehát a következő. A munkásságnak tudatában kell lennie annak, hogy ma is érvényes Marx mondása, amely szerint nem elég, hogy a proletárság a burzsoáziától az államhatalmat átvegye, hanem azt kívánságainak és szükségleteinek megfelelően át is kell alakítania. De éppen ennyire igaz az is, hogy valamely ország munkássága nem veheti át egy más ország forradalmi metódusait, hanem egy saját, a történelmileg adott harci feltételekhez szabott metódust kell maga előtt találnia, amely a történelmi szünetekben vagy előkészítő periódusaiban magát a forradalmi szerepébe beleélte, amely a problémákat és feladatokat, a forradalom erőviszonyait és előfeltételeit saját országában megértette, s magát azok irányítására képessé tette. Szükséges ez azért, nehogy a munkásság hamis irányban haladjon, szükséges azért, hogy a helyes irány megkeresésével a forradalom hajóját a biztos győzelem révébe vezesse, és ne engedje, hogy az ellenforradalom szirtjén és zátonyain összetörjön, mert ebben van a magyar szociáldemokrácia tragikuma és leveretése.”²

A történelem adta alternatívára, amit Kunfi „Lenin vagy Noske” formulával fogalmazott meg, teljességében Lenin mellett foglalt állást, elméletben és gyakorlatban egyaránt. Igaz, az orosz utat nem látta egyértelműen járhatónak, éppen a nemzeti saját

² *Kunfi Zsigmond*: A magyar proletárdiktatúra keletkezése és bukása, Szocializmus 1930. márc. 70–73. l.

tosságok okából. Kunfi elsősorban a különböző nemzetek munkásosztályainak belső erejét tekintette a forradalmi változások alapvető zálogának, elvetette a forradalom exportjának elméletét. Ez azért is emelendő ki, mert Kunfi tevékenységével kapcsolatban a „nemzetietlenséget” is hangoztatták kritikaként. Forradalom és demokrácia, proletárforradalom és proletárdemokrácia elválaszthatatlan fogalompárok – kezdettől fogva – Kunfi történelemszemléletében. Kritikája, aggályai és kételyei minden esetben a kettő elválasztására irányultak.

Hasonló – ebben az értelemben dualista – álláspontot tükrözött történelemszemlélete a haza és társadalmi demokrácia viszonyában. Itt csak annyit: ezt a szemléletét tagadták és hamisították, manipulálják ma is. A szabad és magyar gondolat történeti fikciójának is – annak a hamis tételnek a nyomatékolása, hogy a magyarországi progresszióban kettévált a társadalmi és nemzeti vonulat – egyik bűnbakja Kunfi ügye, miként a magyarországi szociáldemokrácia.

Ha csak igen vázlatosan, de utalni kell Kunfi történelemszemléletének olyan összetevőire, mint az egyház és vallás történeti szerepéről alkotott – jelenünkben is érvényes – nézetei, továbbá az agrárkérdés történetéről adott analízisei. A Tanácsköztársaság bukásának alapvető okát már 1920-ban a helytelen, ortodox szocialista politikában jelölte: „A kelet-európai forradalmaknak, az oroszoknak csakúgy, mint a magyarnak, tulajdonképpeni sorsdöntő kérdése a földkérdés.” Majd megállapította: „Leninnek s az orosz bolsevikoknak rendkívüli politikai tehetségére, de egyúttal szocialista szempontból való teljes eltelenségükre vall, hogy a hatalom meghódításának pillanatában minden szocialista elméletet félretéve, az egész orosz földbirtokot egyéni tulajdon gyanánt adták át a parasztságnak.”³

Kunfi történelemszemlélete része, méghozzá jelentős része a magyarországi szociáldemokrácia történelemszemléletének, amely – véleményem szerint – árnyalatai ellenére egységes világnézeti elvekre épült, egyértelműen haladó eszmetörténeti vonulat, a magyar politikai gondolkodás történetének kiemelkedő irányzata. E történelemszemlélet révén került első ízben a magyarországi társadalmi tudatba a magyar és egyetemes történelem tömegmozgalmainak osztályharcos és a filozófia történetének materialista igényű szemlélete. Kiemelkedőnek és követendőnek – bár erre a lehetőségekhez képest korántsem eléggé került sor – kívánom hangsúlyozni e történelemszemléletnek egy általános vonását: a törekvést minden konzervatív és konformista történelemszemlélet lerombolására, kritikai átértékelésére, e történelemszemléletnek a szó történeti értelmében véve – konstruktívan – destruktív tartalma és hatása volt, a progresszió oldaláról támadta a társadalmi tudat minden visszahúzó beidegzettségét. Harca a rendi és burzsoá nacionalizmust hirdető történetírás és közgondolkodás ellen és ezzel egyidőben a társadalmi demokrácia és a nemzeti függetlenség új, szocialista irányú kérdésfeltevése mindmáig előremutató elemekkel gazdagította történeti gondolkodásunkat.

*

Kunfi és a szociáldemokrata történelemszemlélet általam ily pozitívnak tartott értékelése nyomán logikusan fogalmazódik meg a kérdés: milyen hatást gyakorolt ez a

³ *Kunfi Zsigmond*: Deres és vitézi donációk, Világosság 1920 szept. 1. 220–223. 1.

történetfelfogás, milyen fogadtatásban részesült. Progresszív és eszmetörténetileg forradalmi tartalma az ellenforradalmi Magyarországon természetesen és szükségszerűen a legélesebb ellenállást váltotta ki az uralkodó ideológiai áramlatok részéről. Böhm Vilmos Kunfiról tartott emlékbeszédében büszkén idézte az ellenforradalmi sajtó nekrológjainak vezérmotívumát: „Nincs senki, aki nálánál többet ártott nemzetének”.⁴ A Horthy-korszak történetírásának minden árnyalata, a mérsékelt Szekfűtől a nem mérsékelt Mályuszig, egyformán Kunfi destruktív, hazaáruló, fajidegen szerepét hirdette, a közgondolkodás legjelentősebb irányítói, a vezető publicisták, Milotay, Oláh, Zsilinszky írásaikban az Antikrisztushoz hasonlították. Azt hiszem, eltekinthetek a bizonyító idézektől.

Az ellenforradalmi Magyarország társadalmi tudatának többségében ez a negatív kép rögződött Kunfiról.

A felszabadulás utáni időszak, vagy ahogy Friedrich Austerlitz gyászbeszédében megjósolta „a kiteljesedés nagy órája” lett volna hivatott méltányolni és befogadni Kunfi gondolati örökségét.

Az emlékülés jellege és a Kunfi emléke iránti tisztelet a kegyelet emelkedett tónusát követeli, ezért csak néhány, finomított ecsetvonás arról, hogyan élt és él történetírásunkban és a közgondolkodásban Kunfi személyisége és abban történetiszemlélete.

Az 1945–48 közötti rövid, kozmetikázott taktikai szünet után történetírásunk hegemon vonulatában Révai József történetiszemlélete alakította Kunfi történeti képét is. Igaz, a vázlatot e képről Révai még 1938–1939-ben festette. Akkor a népi írókat szövetség, tehát segítő szándékkal bírálva – az antifasiszta népfront történetiszemléletét alakítandó igénnyel – követendő forradalmi hagyományainkról szólva – adta a témát érintő alábbi értékelést:

„A »faj« Adynál nem ellentétes az osztályfogalommal, nem helyettesíti és mitologizálja a »nép« társadalmi és osztályfogalmát, hanem differenciálja, megkülönbözteti, Ady »magyar fajon« a magyar népnek – hogy úgy mondjuk – »történelmi« törzsökös rétegeit értette, a bocskoros nemességet és a parasztságot, amelyekkel – a magyar demokrácia egész táborán belül – különleges származásbeli és kulturális közösséget érzett. A szocialista munkássággal, a haladó zsidó értelmiséggel együtt érzett és együtt harcolt Ady, de se Jászi Oszkárt, se Kunfi Zsigmondot nem érezte és nem nevezte »fajtámbeli véremnek«, mert a rétegek, melyeket képviseltek, nem tartoztak a magyar haladás ősi, törzsökös rétegéhez, melyekből Ady – családi eredet és kulturális örökség szerint – származott.” Fejtegetésének summája így hangzott: „A demokratikus népi és nemzeti programhoz való rendületlen hűség jegyében lehet ma egyedül a magyarság jövőjén munkálkodni – még ha eközben el is szigetelődünk, uram bocsáss, az Oláh Györgyöktől és a nyilasoktól.”⁵ Kunfi, Jászi és az általuk képviselt rétegek történeti megítélésében egészen más irányú elszigetelődésre került sor. Már ekkor megfogalmazódtak a jövőbeli, Révai által kialakított dogmatikus és nacionalista „történetiszemléleti egységfront” körvonalai a kommunistáktól a népi írókon át – akaratlanul – Oláh Györgyig. Az elkövetkező évtizedekben a kép lassan változott. 1958-ban Révai Kunfit még a proletárdiktatúra szociáldemokrata áruló közé sorolta.⁶ Történetírásunk hegemon vonulata zömmel e

⁴ Böhm Vilmos emlékbeszéde, Világosság-füzetek 4. i. m. 21. l.

⁵ Révai József: Válogatott történelmi írások, Kossuth Ki. 1966. II. 128–129. l.

⁶ Révai József: Landler Jenő elvtárs emlékére V. o. II. k. 366. l.

koncepcióból merített, csaknem napjainkig, amikor a Kunfiról és történetszemléletéről alakított Révai-képből történetírásunk Károlyi Mihályt és Jászi Oszkárt léptette át a progresszió táborába, most már egyedüli bűnbakként hagyva, óvatosságból, taktikából vagy szakmai elégtelenségből – így még nagyobb hangsúllyal – Kunfit és a szociáldemokrata történetfelfogást. Az utóbbiak egyértelműen pozitív értékelése ma is eretnekségnek számít.

Közgondolkodásunk ismeretterjesztő, publicisztikai és tömegkommunikációs szférájában a „keresztény és nemzeti” alapokra látszólag ellentétesen, de valójában álbaloldali értelmezésben, tehát még negatívabban a Révai–Illyés értékelés rögződött, áradt szét és funkcionál csaknem kizárólagosan a mai napig. Kunfit és történetszemléletét az Illyés által meghatározott „Hajórol le, hajóra fel” jelszó fémjelezte, a Népszabadságban lezajlott látszatvita lényegében ezt csak megerősítette 1969-ben.⁷

Az elmúlt másfél év történeti irodalmának néhány igen pozitív megnyilatkozása és remélhetően ez az emlékülés új irányt jelez Kunfi Zsigmond pályája és életműve értékelésében.

Szeretném hinni, hogy ez történetírásunk tisztulási folyamatának minőségileg új állomása és nem taktika. Szeretném hinni azért, mert a magyarországi eszmetörténeti progresszió reális felvázolása a régóta igényelt, de eddig nem gyakorolt nemzeti önismeret megvalósításának alapkérdése, kiindulópontja.

Sürgős kötelességünk Kunfi összes művének kritikai kiadása; szakmailag és – nem könnyű – morálisan elvhű kezek gondozásában. Nehéz feladat, de hozzá kell látni, minél hamarabb.

Ameddig ugyanis az eszmetörténeti progresszió hegemon vonulatában a szociáldemokrácia múltbeli történetszemlélete, élen Kunfi Zsigmonddal, és ennek megfelelően a humanista-etikai tényező szerepének elismerése nem foglalhatja el a megillető helyet, a szocialista demokrácia eszmetörténeti forrásainak felderítésére irányuló történetírói törekvéseink nem lehetnek eredményesek. Ameddig Kunfi Zsigmond és vele történetszemlélete Nagy Lajos „Hajasok és kopaszok világharca” tragikus hősenek szerepét testesíti meg, történetírásunk nem tud előrelépni a történeti valóság ábrázolásának rögzítéséig.

Kunfi intellektuális és morális értékei történetírásunk és történetszemléletünk legszébb hagyományait testesítik meg. A Nagy Lajosról írott költői búcsúsorokkal azonosulva engedjék meg egyelőre egy törpe minoritás kései üzenete.

Emléked gyönyörű birtokunk s védi
yashűség, álkulcsra néma lakat.⁸

S úgy gondolom, Kunfira emlékezve az írástudóknak e gyülekezetében különösen találó a költői látomás:

„Írástudókat hajt s megítél késsel
az idő és nagy a kaszabolás.
Tégedet nem ér el, – hátratett kézzel
Kigombolt lódenben előtte jársz.’

⁷Vö. *Siklós András*: Mi történt március 21-én? Párttörténeti Közlemények, 1970. 4. 75–133. l.

⁸*Nagy László*: Halálíg tisztá, Csillag, 1955. 1. sz. 39. l.

MUCSI FERENC

Kunfi a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetésében (1909–1914)

A századelő nagy magyar reformnemzedékéről mostanában sok szó esik, részint az 1918–1919. évi forradalmak évfordulói kapcsán, amelyek szellemi előkészítése kétség-telenül az ő nevékhöz, munkásságukhoz fűződik, részint – mint mai emlékülésünkön is – születésük kerek 100 esztendő fordulója alkalmából. Míg az előbbieket a nagy generáció egészének, közös nagy művének hatására és méltatására irányulnak, a centenáris megemlékezések a reformnemzedék egyes tagjainak, ragyogó felkészültségű személyiségeinek sajátos életútját, egyéni teljesítményét mérik fel: elhelyezik történelmünkben az őket megillető, kiemelkedő helyre. Alakjuk, életművük így épül be végre – sok méltánytalanság, mellőzés és elfogultság után – történelmi tudatunkba, így válik megszakíthatatlan, egységes egészé a magyar progresszió sok évszázados láncolata; napjaink harcainak közvetlen előzményévé az a küzdelem, amelyet annyi meggyőződéssel, energiával és áldozattal folytattak – a mi boldogulásunkért is.

Kunfi Zsigmond érdeklődését kezdetben – még egészen fiatal korában – az irodalom, a művészetek kötötték le. Egész habitusa és ragyogó felkészültsége is szinte predesztinálták az irodalomtörténész, az esztéta szerepkörének betöltésére. Alig húszéves korában írott szívonas munkái ezt meggyőzően bizonyítják. Érdeklődése, cselekvést sürgető humanizmusa azonban tovább vitték: a társadalmi kérdések iránt fogékony intellektusát mindinkább magához ragadta a szocializmus eszmevilága: a cselekvő, az alkotó, a dolgozó ember felszabadításának vonzó programja. „Aki ivott a szocializmus vizéből – vallotta –, azt többé semmi el nem hódítja.”

Így történt, hogy Kunfi a szocialista politikus, a szocialista publicista hivatását választotta. Nyilvános fellépéseiben ennek vált élete végéig elkötelezett, odaadó hívévé, cselekvő részesévé. De az irodalom és a művészetek iránti vonzalma, mintegy „visszaszorulva” magánéletébe, mégis megmaradt. Irodalmi-művészeti ambíciói, lelki szükségletei Adyval kialakult barátságában öltöttek testet. A kölcsönös vonzalom alapja a lelki rokonság számos mozzanata mellett az azonos tartalmú és irányú társadalmi elkötelezettség volt. Adynál az elhivatottság-tudat, Kunfinál a kötelességérzet: a felismert társadalmi (és művészeti) igazságok feltétlen vállalása és önfeláldozó szolgálata. Amit Ady művészetével teremtett meg: a progresszív magyarság egyesítését, azt Kunfi a politikai cselekvésben kereste: a demokratikus – és perspektívájában szocialista – Magyarország létrehozásához szükséges haladó politikai egység megteremtését.

Kunfi 1903 óta állt kapcsolatban Szabó Ervinnel, majd a párt vezetőivel, mindenekelőtt Garami Ernővel. Első jelentősebb írásai 1906-tól jelentek meg pártkiadványokban. Levelezett Jászi Oszkárral is, cikkei a Huszadik Században is napvilágot láttak. 1906 óta vallotta magát nyíltan szocialistának; temesvári tanári működése emiatt mind nagyobb nehézségekbe ütközött, végül pedig nyílt hajzába torkollott. Ady ekkor – meghitt

barátságuk nyitányaként – éppúgy emelt szót Kunfi mellett a Budapesti Naplóban, mint néhány esztendővel korábban Somló Bódog mellett. . .)

Kunfi 1906 végén kezdte meg munkáját – társszerkesztőként – az MSZDP akkor indított elméleti folyóiratánál, a Szocializmusnál. 1907-ben a Népszavónak is munkatársa lett: állandó vezércikkírója a belpolitika és a nemzetközi politika számos kérdésének hamarosan elismert szakértőjeként. Érkezése a szocialista mozgalom gyors fejlődésének, tömegessé válásának idejére esett. 1906 végén – 1907 elején érte el a mozgalom számbeli fejlődésének csúcát. Az eredmények megszilárdítása, kiépítése, a százezres tömegmozgalom ideológiai-politikai arculatának kimunkálása jól képzett értelmiségi gárda részvételét, a mozgalomba való bevonását kívánta meg. Kunfi vállalta, hogy úttörője, megformálója legyen ennek a sajátosan értelmiségi feladatnak.

Hamarosan teljes jogú szerkesztője lett a folyóiratnak, s vezetésével a Szocializmus színvonalas társadalmi-politikai pártorgánummá vált, amelynek elméleti színvonalát – Kunfi Zsigmond mellett – olyan értelmiségiek fémjelezték, mint Varga Jenő, Rónai Zoltán, Ágoston Péter, Pogány József. A mozgalom gyakorlati-taktikai problémáit a mozgalom elismert vezetői: Garami, Weltner, Buchinger elemezték-vitatták. A folyóirat egész tematikája, rovatai, szerkezete Kunfi gondos szerkesztését tükrözte, azt a törekvést, hogy a Szocializmus a lehető legtöbbet nyújtsa a mozgalomnak, s valóban fóruma, műhelye legyen a mozgalom előtt álló feladatok kidolgozásának, s ehhez megfelelően széles körű hazai és nemzetközi ideológiai és politikai információval is szolgáljon.

A Szocializmus szerkesztőjeként Kunfi tanácskozási joggal részt vett a pártvezetőség ülésein is, így már kezdettől fogva bekapcsolódott a párt legfelsőbb vezetésébe. A vezetőség választott tagja 1909-ben lett, de már 1908-ban egyik előadója volt a párt rendkívüli kongresszusának, s Garamival–Buchingerrel együtt ő képviselte a magyar szociáldemokrata pártot az ugyancsak 1908. évi bécsi szociáldemokrata birodalmi értekezleten is.

Kunfi bekapcsolódása a párt vezetésébe nem ment zökkenők és problémák nélkül. A beilleszkedést megnehezítette az az éles küzdelem, amely éppen ekkor, 1908–1909 folyamán, Alpári Gyula fellépése folytán a pártban a vezetőség és az ellenzékiek között kibontakozott. Szabó Ervin ekkori álláspontját, a vezetéssel való teljes szakítást, Kunfi nem fogadta – nem fogadhatta – el. Részint a vezetőség ellen felhozott vádak nem voltak minden tekintetben helytállóak; részint a pártkiadványok tervezett bojkottja őt is, munkásságát is közvetlenül érintette. Főként pedig úgy látta: nincs reális alternatíva a szocialista cselekvés számára, csak az adott keretek felhasználása. Mikor Kunfi ezt, a belülről való cselekvést vállalta, lehettek talán illúziói a pártvezetést illetően, de lépését nyilván nem motiválta sem „karrierizmus”, sem a reformizmus előtti behódolás – mint ahogyan ezt korábbi értékelésekben olvasni lehetett –, amint Szabó Ervin álláspontja is változott, legalábbis annyiban, hogy helyt adott Kunfi döntésének, bár magára nézve ezt nem tartotta elfogadhatónak. Barátságuk fennmaradása, Kunfi egyre aktívabb részvétele a párt vezetésében, egyaránt a döntés helyessége mellett szól.

Hasonló – de ellenkező előjelű – problémát vetett fel számára Alpári kizárása a pártból. Itt vezető társaival szállt szembe. Egyoldalúnak, végletesnek, büntetésjellegűnek minősítette a kizáratást; úgy ítélte meg, hogy az politikai szempontból indokolatlan, a párt belső fejlődését pedig annyiban gátolja, amennyiben „a korlátlan pártfegyelem” érvényesülése előtt nyit teret. A kizárás ellen szavazva – átmenetileg – szembekerült

nemcsak Garamival, hanem a pártban eléggé erőteljes „lateiner-ellenességgel” is, azzal az ouvrierista színezetű értelmiségellenes gyanakvással, amelyet nemegyszer felhasználtak már hatalmi pozíciók birtokában lévők (s nemcsak akkor és ott) demagóg célokra is.

E nehézségek ellenére Kunfi helyzete a párt vezetésében viszonylag gyorsan megszilárdult. Kitűnő szónokként a munkások kedvelték (ez nyilván hozzájárult népszerűségének gyors növekedéséhez), nagy munkabírása, aktív közreműködése pedig nyilvánvalóan hasznos volt a párt számára is.

Kunfi aktív szerepet játszott az Andrassy plurális választójogi tervezete elleni küzdelemben; cikkek, tanulmányok sorozatában leplezte le, mutatta ki retrográd jellegét. Pártkongresszusi előterjesztését egyhangúlag fogadták el, határozottan szembehelezkedve így Andrassy elképzeléseivel. A választójogi harcok eredményesebbé tételének igénye sarkallta arra, hogy behatóan elemezze a magyar belpolitikai helyzetet, s ennek alapján kísérletet tegyen a falu dolgozó tömegeinek felrázására, a választójogi küzdelemben való bekapcsolására. 1909-ben tartott kongresszusi beszédében fogalmazta meg híres jelszavát: „Ki a falvakba!”, amellyel a forradalmi narodnyikmozgalom emlékét, „a nép közé menést” is idézte, s mint közvetett következményre hivatkozott az első orosz forradalom tömeges parasztmozgalmaira is.

A társadalmi és pártviszonyok elmélyült elemzése vezette rá Kunfit a párt új taktikai irányvonalának kidolgozására. 1910 tavaszán „A választójog új válsága” címmel a Szocializmusba írt tanulmányában kimutatta, hogy a megválasztott új parlamenti többséggel valójában a régi szabadelvűek kerekedtek ismét fölül, s ezzel véget ért a „demokratikus ceszarizmus” taktikája. A dinasztia és a demokratikus választójog máris elszakadt egymástól, s a 48-as párt rákényszerül arra – írta –, hogy vállalja a demokratikus választójog programját. Ez a felismerés a pártban ekkor még nem volt általános. Hónapokon át még élt a remény arra, hogy a Khuen–Héderváry-kormánytól sikerül megszerezni a választójog reformját. 1910 végére–1911 elejére azonban elfogadottá vált a széthullott koalíció demokratikus elemeivel kötendő szövetség gondolata, s lassan kiformalódott – Kunfi erőteljes, aktív részvételével – az a politikai szövetség, amely egyesítette a progresszió erőinek táborát Magyarországon. Konceptióját „Taktika és erőgyűjtés” című, több folytatásos tanulmányában pontosította. Részint visszautasította Diner-Dénes Józsefnek azt a naiv, reformista javaslatát, hogy a választójogi harcok sikere érdekében a munkásság szüntesse be a választójogi reformban érdekelt polgárság elleni gazdasági küzdelmeket, részint pedig elhatárolta a szocialista álláspontot a radikális polgári és kisparaszi nézőpontoktól is, hangsúlyozva, hogy meg kell kezdeni a politikai küzdelmek tudományos, szocialista szempontú vizsgálatát, nem feledkezve meg a mozgalom végső célkitűzéseiről. Így, ezzel a szocialista perspektívával érhető el – hangsúlyozta –, hogy a demokratikus Magyarország megteremtéséért felsorakozzon a hatalmassá tett szociáldemokrácia: „kétmillió munkás pártja”.

Ezen a szocialista elvi alapon támogatta Kunfi a haladó polgári szervezetekkel való együttműködést; vett részt maga is a radikális polgárság és a szociáldemokrácia politikai együttműködésének kiépítésében, a Martinovics szabadkőműves-páholy tevékenységében; a Társadalomtudományi Társaság rendezvényein, a Társaság Szabadiskolájában és így tovább. Ez az elvi alapállás vezette, mikor az Országos Reformklubban s egyéb politikai fórumokon a Justh-párttal való együttműködés kiépítésén dolgozott, mikor – társaival együtt – szervezte-irányította a munkapárti reakcióval szembeni demokratikus össze-

fogást. Ezek a küzdelmek vezettek el az 1912. évi forradalmi ízzású választójogi tömegharcokhoz: a „választójog forradalmához”, a „vérvörös csütörtökhöz”. Kunfi „A tömegek beszéde” című tanulmányában az eseményhez méltó lendülettel összegezte a budapesti munkásság forradalmi tettét, megállapítva, hogy „május 23-a a magyar munkásmozgalomnak eddig legnagyobb és leghatalmasabb napja volt”.

A demokratikus Magyarország megteremtésének stratégiai tervében Kunfi foglalkozott a nemzetiségi tömegek részvételének lehetőségeivel is. Részleteiben nem dolgozta ki ugyan a nemzetiségi pártokkal kötendő szövetség lehetőségeit, de megállapította, hogy számukra létkérdés az ország demokratizálása; s a nemzetiségi kérdés sok tekintetben nem is annyira nemzeti, mint inkább szociális kérdés.

Kunfi már az annexiós válság idején világosan felismerte a nemzetiségi kérdés és a Monarchia nemzetközi helyzetének, külpolitikájának szoros összefüggését. A Monarchia imperialista külpolitikájának elemzése vezette el – Hilferding nyomán – az imperializmus új jelenségeinek megfogalmazásához, egy imperialista világháború veszélyének felismeréséhez. Ebben a vonatkozásban az 1910-es évek elejére a párt külpolitikai szakértőjének számított. Emellett valamennyi fontosabb hazai és nemzetközi háborúellenes megmozdulás aktív részvevője, gyakran irányítója volt. A háborúval és az imperializmussal kapcsolatos nézeteit az 1913. évi pártkongresszuson foglalta össze „Az MSZDP külügyi politikája” címmel utóbb önálló füzetként is publikált előadásában.

A nemzetközi munkásmozgalomnak is nyílt szemű, jó megfigyelője és aktív résztvevője volt. Állásfoglalásaiban közel állt Kautskyhoz, Viktor Adlerhez, Otto Bauerhez, de nagy befolyással voltak rá a latin országok mozgalmái is. A Szocializmusban közölt „jegyzeteiből” bizonyos aggodalom olvasható ki a német pártban tapasztalható egyes nacionalista jelenségekkel szemben, de az 1910-es évek elejére hite a háborúellenes összefogásban megerősödött.

Egyáltalán: a háború előtti két-három év Kunfi életében a radikalizálódás időszaka volt. A Tisza István ellen folytatott küzdelmek valósággal felvillanyozták, de egyben rá is döbentették, hogy „a tőke és a munka között élethalálra megy a küzdelem” . . . , hogy „a reformok útja nem vezet el a munkásosztály felszabadulásához”, s hogy világszerte „forradalmak és véres osztályharcok korszaka” felé sodródnak az események.

A forradalmi fellépésnek azonban – s Kunfi úgy látta 1913-ban, hogy nemcsak Magyarországon – csekély eredményre vezettek. A zsákcútból – legalábbis egyelőre – egy kiutat látott: mégpedig azt, ha a párt a propaganda, a tanítás, a szervezés munkáját helyezi előtérbe, mert végül is – úgymond – „az agitáció és szervezkedés nagysága és szilárdsága a mérvadó” a szocialista politika majdani sikeressége szempontjából. Nem más volt ez, mint a visszavonulás leplezett megfogalmazása, az addigi eszközökkel vívott frontális küzdelem kényszerű feladása a túlerővel – Tisza fegyveres erőszakával – szemben. A kiút – a kitérés – formájaként pedig a ma már kissé bizarrnak ható amerikai választójogi agitációs körutazás került előtérbe – a háború kirobbanásának előestéjén. . .

*

Az eddig elmondottak, ha vázlatosan és egyenetlenül is, Kunfi politikai tevékenységének, felfogásának főbb vonásait ismertették. Ez a felfogás, ez a tevékenység nem állt ellentétben a pártvezetőség fő irányvonalával. Látványos szembenállás pusztán az Alpári-

ügyben alakult ki, de ez valójában nem érintette a pártpolitika főkérdéseit. Aprólékos vizsgálattal bizonyára ki lehetne mutatni további, nem lényegbe vágó különbségeket, vagy – mint utaltam rá – időbeli eltéréseket, prioritásokat a politikai irányvonal kialakításában vagy megvalósításában. Ami különbség mindezeken túl teljesen nyilvánvaló, annak kettős magyarázata van. Az egyik: a pártvezetőségen belül az idők folyamán kialakult bizonyos munkamegosztás, „reszortok” szerinti elkülönülés. Az elmondottakból is kitűnt, hogy pl. Kunfi a szociálpolitika, a pártszervezés, a gazdasági küzdelmek kérdéskörével csak elvétve foglalkozott, erre a pártvezetőség más tagjai „specializálódtak” – egyébként az esetek túlnyomó többségében szintén teljes egyetértésben a pártvezetőség többi tagjával. Ami Kunfit mindemellett mégis megkülönböztette vezető társaitól: az talán leginkább azok germán műveltségével és orientációjával szemben az ő franciás irányultsága és érdeklődése volt – s ez az a másik mozzanat, amelynek alapján felfogásának egyéni színei, hangsúlybeli különbségei megismerhetők és levezethetők.

Nem a különbségek, nem az eltérések jellemzők politikai tevékenységének ebben a korszakában. Kunfinak a szociáldemokrata párt vezetésében eltöltött első időszaka – érkezésétől a háború kitöréséig – mégis egyedi, egyéni, kerek egész teljesítmény. Ennek alapja kivételes műveltsége és intellektusa, stílusa és lendülete, egész tettvágytól izzó, bár folytonos tépelődésbe hajló szocialista-humanista értelmiségi egyénisége volt.

Elmélet és módszertan

TÓTH TIBOR

A mezőgazdasági termelési feltételek arányosságának kérdéséhez

1. Bármely tudományág oldaláról közelítsen a kutató a mezőgazdaság kérdéseihez, mindenképpen arról az állásponttól kell kiindulnia, hogy a mezőgazdaság két, egy ökológiai és egy társadalmi szisztéma együttese. Az alább következők kifejtése előtt leszögezzük, mi is ebből indulunk ki, de hozzátesszük azt is egyúttal, hogy a két egymáshoz simuló struktúra közül elemzésünkben a társadalmi összetevő elsőbbségét feltételezzük. Feltételezésünk tulajdonképpen nem más, mint a történeti fejlődés egésze által sokszorososan igazolt „őstény”, hogy itt mégis mint feltételezést kezeljük, azzal csak azt szeretnénk érzékeltetni, hogy a mezőgazdaság vizsgálatának lehetséges egyéb, olyan aspektusa is, amely az elemzés során, „tisztított” eredmények elérése érdekében szintén nyerhet elsőbbséget. Feltételezésünk tehát az, hogy a mezőgazdaság térbeli és időbeli elhelyezkedése, mozgása elsősorban a társadalmi rendszer függvénye s e rendszer működése az ökoszisztéma időben és térben változó erősségű, tartalmú és irányú módosító hatásai által kísértén zajlik.

Amikor kiinduló pontként a társadalmi rendszert választjuk, a fogalom alatt a társadalmi termelésnek a mezőgazdaságban megnyilvánuló rendszerére gondolunk, vagyis azt feltételezzük, hogy e rendszeren belül az emberi munka, általánosabban a termelési folyamatok határozzák meg a szisztéma állapotát, mozgásának ütemét és irányát.¹ Maga a termelés – ismeretesen – elsősorban olyan folyamatként jelenik meg előttünk, melyben bizonyos tényezők és velük összefüggő szolgáltatások – összefoglalóan termelési tényezők – bizonyos, előre meghatározott célok érdekében összekapcsolódnak, s a folyamat zajlása közben, fizikai valóságukban is megváltozva, fokozatosan termékké alakulnak át. A gazdálkodás szemszögéből ezeket a célracionálisan csoportosított és felhasznált tényezőket ráfordításoknak szoktuk nevezni, s ezek együttes átalakulási folyamatának eredményeképpen kapjuk a hozamot.

A hozam számbavétele, mint tudjuk, kettős módon is történhet. Mérhető természetes egységben a hatékonyság jellemzőjeként, ám látnunk kell, hogy ez esetben a hozam fogalmát a termék szinonimájaként használjuk. Mérhető továbbá úgy is, hogy vele egyszerre ár- és értékviszonyokat is kifejezünk.

Nyilvánvaló, hogy ebben a második esetben, amikor tehát a termelési tényezők ráfordításként, a hozam pedig megközelítésünktől függően bruttó vagy nettó eredményként jelenik meg, magáról a termelésről sokkal kevesebb információt nyerünk, mintha a terméket vagy a tényezőket vizsgáljuk. Mindez abból következik, hogy a ráfordítás fogalma eleve értékviszonyokat aggregál, mégpedig nagyrészt olyanokat – és a fejlődés előrehaladásával egyre inkább olyanokat –, amelyek szorosan véve idegenek a mezőgazdaságtól mint ágazattól. Mindebből következően célszerűnek látszik a termelés

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy az agrártörténeti irodalomban elég általános a „gazdálkodás” fogalmának következtelen használata. E fogalom alá rendelődnek nagyon gyakran a termelést illető technikai, technológiai folyamatok és döntések, vagyis csak az *üzemre* jellemző belső mozzanatok, de ugyanekkor jelölik e fogalmak a termelés közgazdasági vonatkozásait is, tehát elsősorban *vállalati* mozzanatok. Nem kétséges, hogy a két oldal egymást szorosan feltételezi, sőt egyik a másikat részben tartalmazza is. Mindazonáltal szükségesnek tartjuk a megkülönböztetést, mert az első a mezőgazdaságnak mint ágazatnak főként a belső kapcsolatrendszerét fejezi ki, az utóbbi pedig inkább a más ágazatokhoz fűződő kapcsolatokat jellemzi. Az alábbiakban tehát a gazdálkodás fogalmával a közgazdasági feltételek együttesét fogjuk jelölni.

jellemzésénél a ráfordítások számbavételével levonható következtetésekkel – legalábbis elméletben – óvatosan bánnunk. Pusztán a példa kedvéért írjuk ide, hogy az 1930-as évek közepén, amikor Magyarországon a termelési költségek bérhányada 30–45 % között mozgott, Dániában ez 38,8 %, Németországban 48,5 %, Svájcban 48,7 %, Ausztriában 54,6 % volt.² Nem kétséges, hogy itt nem okvetlenül a felhasználás tényleges arányait látjuk, hanem olyan ráfordítási arányokat, melyeknek egyebek mellett társadalmi tartalma is volt.

Amikor azonban a termelési tényezők, illetve ráfordítási elemek egymásra való vonatkoztatása kapcsán hangsúlyozzuk az óvatosság fontosságát, azt is hozzátesszük, hogy a két fogalom tartalmi kettőssége valószínűleg csak rövid távon érvényesül. A ráfordítások – mint láttuk – értékviszonyokat fejeznek ki, összességükben a szektor termelési tényezőinek a másik szektor termelési tényezőihez viszonyított értékét, s az érték és ár közti közismert összefüggés értelmében hosszú távon, nagytömegben ezek arát is jelzik. Az általános egyenértékes használatához fűződő praktikus érdekeken túl ez az elméleti megfontolás teszi számunkra lehetővé azt, hogy a ráfordítások mértékével a termelési tényezőket, a hozamokkal pedig a termék mennyiségét jellemezzük. A kérdés most az, hogy mindezek, tehát a termelési tényezők, vagy más szempontból ráfordítások hogyan viszonyulnak a termelési feltételekhez?

A termelés fentebbi nagyon felületes, ám esetünkben elégségesen mély definiálásakor azt írtuk, hogy az egy olyan folyamat, amelyben bizonyos tényezők célracionálisan összekapcsolódva részt vesznek, átalakulnak, termékké válnak. A hangsúlyt ez esetben a célracionálisra helyezzük, vagyis arra az egyszerű tényre, hogy a termék megvalósítása a termelés lehetőségeinek tényezőként való felhasználásával, tehát döntések eredményeként jöhet csak létre. A döntés ez esetben kettős. A termelő dönthet arról, hogy termel-e vagy nem? (Több ok miatt azonban ez a döntési lehetőség csak formális.) S ha úgy dönt, hogy igen, akkor a rendelkezésére álló termelési feltételek ismeretében igyekszik meghatározni e feltételeknek a termelési folyamat érdekében használatba veendő hányadát, és törekszik optimalizálni a meghatározott hányadok kombinációját. Vagyis a termelés folyamatában részt vevő tényezők mennyiségileg egyszerűen nem okvetlenül lesznek azonosak a termelési feltételeivel, noha jellegüket tekintve jellemzik egymást. Ez a mennyiségi „nem azonoság” első látásra talán túlzottan elméletinek tűnik. Utána gondolva azonban úgy látszik, hogy a mezőgazdasági termelés története bizonyos korszakokban egyebek között éppen az azonoság létrejöttének tendenciáját mutatja. Így pl. a 18. század második és a 19. század első felének egyik legfontosabb folyamata ismeretesen a földhasználat lehetséges kiterjesztése és az adott technikai színvonallal összefüggésben a foglalkoztatottság szélesedése volt. Úgy mondhatjuk tehát, hogy történetileg a mezőgazdasági termelésnek elkülöníthető a feltételrendszere és az e rendszerre épülő funkcionális struktúrája. Ez utóbbi alatt a termelési tényezők, vagy – a gazdálkodás oldaláról – a ráfordítások mennyiségét és arányait fogjuk érteni.

Ha a feltételrendszer és a funkcionális struktúra kettősségét értelmezni akarjuk, a feltételeket és a tényezőket kell mindenképp elemeznünk. A két fogalom közti viszonyt úgy tudjuk leginkább megközelíteni, ha köztük alárendeltséget feltételezünk. Ahogy az több utalásunkból is kiderült, a tényezőket a feltételek *egy részével* tartjuk azonosnak, tehát a tényezők összege általában kisebb a feltételek összegénél, és csak minősített határesetekben – ezekről később lesz szó – fordul elő a két összeg egyenlősége.

Nyilvánvaló tehát, hogy a feltételek tömege meghatározza a tényezők tömegét, a tényezők pedig jellemzik a feltételek tömegét és minőségét is. Vagyis a feltételek és a tényezők közti viszony hasonló a matematikai halmazok és tulajdonságok közti viszonyokhoz. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy a tényezők tartalmának elemzésével a feltételek alakulásának kölcsönhatásaira is következtethetünk, szem előtt tartva azonban mindvégig azt, hogy a feltételek és a tényezők nem azonosak feltétlenül egymással.

2. A mezőgazdasági termelés legtriviálisabb jellemzője az, hogy a folyamatai térben játszódnak le. A termelés elsődleges feltétele és tényezője történetileg annak tere, a termőföld.³ Történeti tapasztalatok s ezeken nyugvó általánosított eredmények fogalmazódnak meg azokban a refrénszerű

² Mezőgazdaságunk üzemi eredményei 1932–1936. Bp. 1938. 50. l.

³ Az értéktermelés mechanizmusának ismeretében nyilvánvalóan legáltalánosabb tényezőnek a *munkát* kell tartanunk. Ez azonban olyan általános aggregátum, hogy a mezőgazdasági termelés

megállapításokban, melyek szerint a mezőgazdasági termelés legfontosabb feltétele a föld. S hogy ez a megállapítás a hosszú távú gazdaságtörténeti folyamatok szempontjából mit jelent, vagyis hogy a használt minősítő jelző, „a legfontosabb” milyen érvennyel bír, erre még visszatérünk.

A földet, mint termelési feltételt, két egymást, bár változó mértékben, de kölcsönösen meghatározó oldalról kell szemügyre vennünk. Az egyik oldal a föld természeti adottságait jelzi, vagyis azt a tényt, hogy a mezőgazdaságilag hasznosított föld egyik legfontosabb jellemzője a termékenysége. Marx A tőke III. kötetében általánosságban felhívja a figyelmünket arra, hogy a föld áráról beszélni tulajdonképpen értelmetlen dolog, miután az nem társadalmi munkaráfordítás terméke. Ugyanakkor azonban utal arra is, hogy a föld maga a munkaráfordítást is tükröző pótlólagos befektetésekkel összefüggésben valóságos termelési viszonyt is feltételez, s tökéént, léténél fogva képes bizonyos társadalmilag érvényes szinten kamatozni.⁴ Marx álláspontja tehát egyértelmű: a föld, mint termelési feltétel, elsősorban adottság, és nem társadalmi munka terméke,⁵ de aztán azt is hozzáteszi, hogy a természeti jellegű függetlenül – értékviszonyokat is megtestesít. E viszonyok létrejötteknek egyik feltétele ismeretesen a jogi tulajdonosság kizárólagossága, a másik pedig az az általánosítható empirikus tapasztalathalmaz, mely szerint hosszú időn át tartó folyamatos mezőgazdasági termelés esetén a talaj termelőképességét illető manipulációk együttes eredménye megközelíti a természetes termelőképesség jelentőségét. Eltekintve a jogi tulajdonosság kizárólagosságából származó járadékviszonyoktól – ezek az adott összefüggésben közömbösek –, úgy mondhatjuk tehát, hogy a földnek mint termelési feltételnek termelési tényezőként megjelenő része két elemű, tartalmazza egyrészt a természetes termelőképességet, másrészt pedig a termelői manipulációk eredményeinek összegét.

A földnek, most már mint termelési tényezőnek a megjelenése időben és térben változó. Az időbeni változás tartalmát a mennyiségi növekedés, a térbeliét az állandó differenciálódás adja. Ezt az összefüggést egy ortogonális koordináta-rendszerben elgondolva nyilvánvaló, hogy a földnek mint termelési tényezőnek egy adott időpontban megállapított mennyisége mindenkor egy meghatározott térszerkezetet is jellemez. Az összefüggés természetesen fordítottan is áll, ti. feltételezhetjük, hogy egy-egy adott mezőgazdasági tér szerkezete egyszersmind bizonyos időállapotot is tükröz. Az idő-tényezőt történeti-fejlődési dimenzióként fogva fel, azt mondhatjuk tehát, hogy a földnek mint termelési tényezőnek mennyiségével jelzett fejlettsége egyszersmind egyetlen, neki adekvát módon megfelelő térbeli eloszlás egyidőben tapasztalható különbözőségei a földnek mint termelési tényezőnek a különbségeit, vagyis bizonyos időbeli állapotát tükrözik. (Mindez persze csak általában megegyező feltételek között érvényes teljesen, vagy akkor, ha a mezőgazdasági termelés természet-földrajzi meghatározottságát figyelmen kívül hagyjuk. Egy alföldi és egy hegyvidéki gazdaság ily módon aligha vethető össze, de két alföldi vagy két hegyvidéki viszont feltétlenül.)

Mint tudjuk, a mezőgazdasági termelés nem általában, hanem mindenkor konkrét termelési egységekben zajlik. Feltételezhetjük tehát azt, hogy a föld mint termelési feltétel – szűkebben: tényező – a mezőgazdaság termelési egységeinek rendelkezésére álló földek egyszerű számtani összege.⁶ Vagyis az ortogonális koordináta-rendszerben előbb idő- és térkoordinátákkal leírt pont

feltételeinek s tényezőinek kölcsönhatásai segítségével nem konkretizálhatók. Valamilyest közelebb esnek céljainkhoz az ún. klasszikus termelési függvények, miután ezek a termelést a tőke és a munka kettősségével jellemzik. Eltekintve azonban attól, hogy a két feltétel tartalma nem egészen egyértelmű, gyakorlati alkalmazásukat az agrártermelés feltételrendszerének bizonyos specialitásai is nehezítik. Ezért mi az alábbiakban a föld, a technikai tömeg és az élőmunka és a szövegben még értelmezendő hagyományos fogalomfelosztását használjuk. (A termelési tényezők általános kérdéseire vö. Rimler Judit: Fejlődéselemzés ökonometriai módszerekkel. Bp. 1966. 37. l.)

⁴ Marx, K.: A tőke. III. 606–607. l.

⁵ Keleti Károly a múlt század második felében a talaj termelőképességéről szólva így írt: „... évről-évre működik, igaz, hogy a levegő és víz folytonos hatása alatt, s a melyet, habár folytonos termék által csökkenthető, mégis kifogyhatatlannak kell mondanunk.” (Mezőgazdasági termelés. Pest, 1869. 4. l.)

⁶ Nyilvánvalóan következik, hogy a gazdasági növekedés az egyes tényezők közti sokrétű kapcsolatból következően a legteljesebben a termelő és gazdálkodó egységek keretein belül tárható fel a legpontosabban. Vö. Enyedi Györgyné: Dinamikusan fejlődő agrártársaságok Magyarországon. = Közgazdasági Szemle, 1978. 4. sz. 437. l.

tulajdonképpen nem pont, hanem olyan termelőegységeket jelentő pontok halmaza, amelyek egyenkénti helyzetét történelmileg azonos tartalmú koordináták határozzák meg. Adott időpontban a kapott ponthalmaz legsűrűbb mezőrészei nyilvánvalóan a földnek mint termelési tényezőnek az eloszlását jellemző tér-idő típusokat mutatják. Ezek, összefüggésben a föld és a mezőgazdasági termelés általában szoros kapcsolatával, egyszersmind a mezőgazdasági termelés tér-idő típusait is jó közelítéssel jellemzik. Ha több egymást követő időpontban a kapott sűrűbb mezőket vonalgrafikkonnal összekötjük, nyilvánvalóan a földnek mint termelési tényezőnek a változási tendenciáját kapjuk, s egyszersmind új és új tértípusokhoz jutunk. Hogy a tendencia logikailag lineárisnak, vagy másmilyennek gondolható-e el, arra alább még visszatérünk, itt a tértípusok kérdését igyekszünk tovább boncolni.

A további elemzéshez mindenekelőtt feltételeznünk kell azt, hogy a termelési folyamatok elindulása, folyamatossága és mértéke a legszélesebb értelemben vett fogyasztás függvénye. A mezőgazdasági termékekre vonatkozó fogyasztás hosszú távú trendje – mint tudjuk – szakadatlanul, valószínűleg exponenciálisan emelkedő tendenciájú. (Ez a tendencia az oka annak is, hogy egy időben a föld, mint *termelési feltétel*, fokozatosan *termelési tényezővé* válik.) Ez az időbeni folyamat a *termelési tényezők* tömegének hosszú távon való szakadatlan növekedését eredményezi, és az előbbi összefüggés alapján meghatározza a tértípusok létrejöttét és dinamikáját. Ebben az összefüggésben tehát az időbeliség a fogyasztás hosszú távú alakulásának tendenciájával elégségesen jellemezhető, vagyis az előző koordináta-rendszerünkben az időtényező a fogyasztási tényezővel felcserélhető.

Az elvont időtényezőnek a térszerkezethez hasonlóan konkrét tartalmú fogyasztási tényezővel való helyettesítése által a tényezők homogenizálásán túl egyéb előnyhöz is jutunk. Míg ugyanis az időtényező megfordíthatatlanul egyirányú, a fogyasztásra ugyanez a megszorítás már általában nem alkalmazható. Az elmondottakból következően tehát egyértelmű: a fogyasztás adott időpontban megállapítható szintje jó közelítéssel, hosszú távon pedig feltétlenül jellemzi a földnek mint termelési feltételnek, illetve egy bizonyos időszakban mint termelési tényezőnek a térszerkezetét. (Ismét csak megegyező feltételeket posztulálva.)

Amit a fogyasztási tényező kapcsán leírtunk, úgy tűnik, ellentmondásban van azzal a közismert és általunk is leírt ténnyel, hogy a talaj termőképessége természeti jelenség is. Kétségtelen ezt a meghatározottságot számításba kell vennünk, mégpedig úgy, hogy a természeti feltételeket mint a fogyasztás és ezen át nyilván a termelés méreteit korlátozó adottságokat vesszük számba. Nyilvánvaló, hogy ez a korlátozó hatás teljes mértékben sohasem küszöbölhető ki, jelentősége azonban – úgy tűnik – fokozatosan csökkent. Tudjuk pl. azt, hogy a 18. századi újratelepítés idején a vándorlás elsődlegesen a termékenyebb területek felé irányult. Az is közismert, hogy a 19. században zajló elkülönözési eljárások egyik legneuralgikusabb pontja éppen a földek termőképességüket tekintve egyenlőtlen elosztása volt. Mindezek ismeretében az a tény, hogy az 1930-as években a területegységre vetített kataszteri tisztajövedelem és a szántóföld mennyisége között a korreláció erőssége üzemtípustól függően már csak 0,14–0,52 között változott (a bruttó hozam és a földminőség közti összefüggés pedig 0,12–0,55 között), a természeti feltételek jelentőségének folyamatos csökkenésére mutat. E tendencia érzékeltetése miatt tesszük még hozzá: 1972-ben a jó gazdaságoknak minősülő termelőszövetkezeteknek már csak mindössze a 40 %-a tartozott a legjobb termőhelyi adottságokkal rendelkező gazdaságok közé.⁷

Hangsúlyozzuk tehát, az időbeni előrehaladással, vagyis a fogyasztás növekedésével (vagy adott esetben a visszaesésével) nem a földnek mint *termelési tényezőnek* változik a szerepe, hanem csak a természeti adottságoknak. Ennek az oldalnak a fokozatos háttérbe szorulása úgy játszódik le, hogy ezzel egyidejűleg a gazdálkodási oldal lép előtérbe. Egyre fontosabbá válik tehát a földnek a fogyasztáshoz viszonyított földrajzi helyzete. Ezt a helyzetet azonban már csak úgy tudjuk leírni, ha az előlírásban írt összefüggés szerint és alapján a termelési tényező helyére a ráfordítás fogalmát állítjuk. Nyilvánvaló, hogy ebben az összefüggésben a természeti feltételek, adottságok voltaképpen ráfordítás-ként a termelés költségeiben jutnak kifejezésre. Könnyű ezt belátni, ha meggondoljuk, hogy a több költséggel előállított termékmennyiség ugyanazt jelenti, mint az egységnyi termékre eső nagyobb költség.⁸ Egész egyszerűen tehát a föld minősége gazdasági tekintetben attól függően mondható jónak

⁷ *Bernát Tivadar–Enyedi György: A magyar mezőgazdaság területi problémái.* (Termelési körzetek és a területi fejlesztés.) Bp. 1977. 57. l.

⁸ *Vö. Ihrig Károly: Agrárgazdaságtan.* Bp. 1941. 172. l.

vagy rossznak, hogy mekkora költséggel termelnek rajta, viszonyítva a költséget a legkedvezőbb piaci árhoz. Nyilvánvaló tehát, ha azt mondjuk, hogy dunántúli, vagy alföldi mezőgazdaság, minősítésünk csak másodlagosan lesz földrajzi jellegű, annyiban ugyanis, amennyiben a tájegységek földrajzi adottságai szerepet játszhattak az adott gazdálkodási tertípus létrejöttében. (Megjegyezzük: eddigi kutatásaink, számításaink is valószínűsítik, hogy a mezőgazdasági termelés ilyen táji elhatárolása az agrártőkés korszak vége felé már nem jellemez termelési típusokat.) A talaj, a piacképesség, a termelhető termékszerkezet, az ezekhez alkalmazkodó üzemi és vállalati viszonyok stb., elsősorban gazdálkodási kérdéssé válnak. Még a talajt sem talaj-földrajzi értelemben használjuk, miután a fentiek után nyilvánvaló, hogy a termelés a talajadottságoktól függetlenül egyre szélesedő határok között gazdaságossági kérdés lesz. Úgy látjuk ugyanis, hogy a földnek mint termelési tényezőnek a szerepét, térbeli minőségét egyre inkább a járadékok tömege és a profitabilitás határozza meg, tehát a költségeknek a fogyasztáshoz való viszonya. Mindebből viszont az következik, hogy a fogyasztás tér- és időbeli átrendeződése a földnek mint termelési tényezőnek a használatában is mennyiségi és minőségi átrendeződéshez vezet. Vagyis a földhasználat tertípusai nemcsak az idő, hanem a fogyasztási szerkezet típusait is jellemzik.⁹

Ha a fogyasztási igények mennyiségi növekedésével minden, a természeti feltételek által a termelésből direkt módon ki nem zárt földterület bekapcsolódik a termelésbe, akkor a föld mint termelési feltétel teljes mértékben termelési tényezővé, és egyre teljesebb mértékben termelési ráfordítássá válik. Vagyis – a járadékviszonyokat ismét csak számításán kívül hagyva – a föld egyre magasabb hányada válik aktív tőkévé. A mezőgazdaság egyik sajátosságát tehát éppen abban látjuk – s ez persze korántsem az egyetlen ismérv –, hogy az egyik legfontosabb termelési feltétel, összefüggésben egyebek között természeti adottságaival, csak részben válik ráfordítássá.

3. A marxista közgazdaságtan álláspontja szerint a fejlődési tényezők legnagyobb s egyúttal legáltalánosabb aggregátumát a *felhalmozódott munka* fő megjelenési formái: az anyagi és szellemi javak, szolgáltatások, valamint a termelés és elosztás formái alkotják.¹⁰ Összességében tehát a *munka* jelenti a konkrét helyen és időben rendelkezésre álló élőmunkaerőt, valamint a múltban lezajlott termelési folyamatok során tárgyiasult, létrejött és az elemzés időpontjában még rendelkezésre álló, úgynevezett lekötött munkaerőt és tapasztalatot.

A munka ilyen mértékű aggregálása azonban olyan nagyfokú általánosítást jelent, hogy a kapott eredmény a konkrét elemzések céljaira csak nagyon nehezen alkalmazható. Éppen ezért általános az a gyakorlat, hogy a megjelenési forma adta különbségekre hagyatkozva az aggregátumot két karakterisztikus elemre, az *élőmunkaerőre* és a *holtmunkára* tagolják.

Úgy gondoljuk, hogy az *élőmunkaerő* tartalmának részletesebb kifejtésére egyértelműsége miatt aligha van szükség. Ezért csak a teljesség kedvéért írjuk ide: az élőmunkaerő fogalma alatt az adott időpontban az adott területen megtalálható népesség teljes munkaképességét értjük. (Az „adott időpont” és az „adott hely” megszorítások értelmezéséhez szükségesnek látjuk hozzátenni azt, hogy véleményünk szerint egy-egy történeti időszak élőmunkaerejének reális felmérése érdekében az adott történeti korszakban általános foglalkoztatási, alkalmaztatási szokásokból kell kiindulnunk.)

Valamivel több magyarázat szükséges a *holtmunka* fogalmához. Amint írtuk, holtmunka alatt – ezt tőkeként is használják – minden, a múltbeli élőmunka felhasználásaként keletkezett és rendel-

⁹ A magyar mezőgazdaság térszerkezete történetileg a 19. századra jól leírható *Thünen* ismeretes modellje, telephelyelmélete alapján. (Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. Berlin, 1875.) A századforduló utáni időszakban azonban, amikor a közlekedési infrastruktúra kiépülése kapcsán az övezetek szabályossága fokozatosan eltűnik, s egyre jelentősebbé válnak az interregionális hatások, a telephely-elmélet *Lösch* által továbbfejlesztett modelljét kell használnunk. (The Economics of Location. Yale Univ. Press. 1954.) A nem mezőgazdasági jellegű földhasznosítás mértékének elhanyagolhatósága miatt a telephely-elméleteknek az elhelyezési elméletre való felcserélése történetileg nem látszik indokoltnak. (Alonso, W.: Location and Land Use – toward a general Theory of Landrent. Harvard Univ. Press. Cambridge, 1964.) Alonso modelljének ismertetése I. *Bernát-Enyedi* (1977.) 34. l.

¹⁰ Vö. *Rimler*: i. m. 30. l.

kezésre álló tárgyasult eredményt értjük.¹¹ Ha – ahogy azt eddig is tettük – csak a mezőgazdasági ágazatot vesszük számba, akkor a holtmunkának két forrását találjuk: az egyik a múltból áthagyományozódott tárgyasult élőmunka, a másik pedig valamely más ágazatok – nyilván elsősorban az ipari termelőeszközyártás – élőmunkájának tárgyasulása. Történetileg a tendencia nyilván az, hogy az első forrás jelentősége fokozatosan, egyre gyorsabban csökkent a második javára, hiszen a tőkés fejlődés előrehaladásával a múltbeli tárgyasult élőmunka is egyre inkább más ágazatok múltbeli élőmunkájával vált azonossá. Tendenciájában tehát a holtmunka tömege mint technikai mutató, eredetét tekintve egyre inkább elszakad a mezőgazdasági ágazattól, s termékként az előállító ágazatok ráfordításait, ennek arányait, vagyis funkcionális struktúráját tükrözi. Nyilvánvaló ezek után, hogy e funkcionális struktúra fejlettsége volt az, amely a mezőgazdasági holtmunka színvonalát, s ezzel együtt a mezőgazdasági termelés funkcionális struktúrájának nivóját is meghatározta. Azt kell tehát mondanunk, hogy *a mezőgazdasági termelés szintjének egyik legútfogóbb és legmegbízhatóbb mutatóját a termelőeszközyártás színvonalá adja.*

A kérdés most már az, hogy a munkaerő kétféle megjelenési formájánál felfedezhető-e a feltétel és tényező kettőssége? E kérdés eldöntésénél a holtmunka esetében vagyunk könnyebb helyzetben. Mint a mezőgazdasági ágazattól eredetét tekintve idegen elem, mennyiségét – eltekintve persze a termelés rövid távú, ciklikus közgazdasági zavaraitól – a mezőgazdaság technikai felvevőképessége határozza meg. (Vagyis szükség van-e rá, és van-e fedezete? Adottak-e a rendeltetészerű és gazdaságos működtetés szubjektív feltételei?)

Másként áll a helyzet az élőmunkaerővel. *Amilyen mértékben nő a társadalmi és területi munkamegosztás differenciálódásával összefüggésben a fogyasztás, s amilyen mértékben változik a föld mint termelési feltétel termelési tényezővé, továbbá ezzel egyidejűleg s ezekből következően, amilyen mértékben nő a holtmunka tömege és jelentősége, vagyis a termelésben részt vevő technikai tömeg, ezzel arányosan az élőmunkaerőnek mint termelési tényezőnek egyre nagyobb hányada válik a mezőgazdaság szempontjából is termelési feltétellé.* Az egyéb ágazatok élőmunkaerő-szükségletét számításán kívül hagyva tehát általában a munkaerőről azt mondhatjuk, hogy változási tendenciája hasonló ahhoz, amit a földnél leírtunk, vagyis a termelési tényező jelleg itt is egyre inkább a feltétel-jelleg felé tolódik. Könnyű ezt belátni, ha meggondoljuk pl. azt, hogy a 18. században a földhasználat mértékének egyik döntő tényezője a rendelkezésre álló élőmunkaerő nagysága volt. (Az elmondottak alapján egyébként feltételezhető, hogy a mezőgazdaság holtmunka felvevőképessége és az egyéb ágazatok élőmunkaigénye között szoros és nyilván nem lineáris kapcsolat van.) A munkát mint általános aggregátumot tekintve tehát a holtmunka a stabilabb elem, mivel ennél a feltétel és a tényező jelleg hosszú távon egymással szoros kapcsolatban van. A változékonyabb az élőmunkaerő, mivel ennél a két oldal egymásra való vonatkozathatósága rövid távon ingadozó, hosszú távon pedig tendenciaszerűen csökkenő, vagyis az első pont alatt írtak értelmében termelési tényezőként, ráfordításként az élőmunkaerőnek csak egyre kisebb hányada fogható fel. (Maradva természetesen a mezőgazdaság zárt körében.)

4. Mind ez ideig három vizsgálati elem, a föld, a technikai tömeg és az élőmunka elkülönítésével próbálkoztunk azzal a határozott céllal, hogy ezek belső, majd egymáshoz viszonyított arányosságait megpróbáljuk leírni. Világosan kell látnunk azonban azt, hogy teljesen homogén tényezők kibontását nem tudtuk elérni. Mindenekelőtt nem találtunk egyértelműen közös nevezőt a holt- és az élőmunkára vonatkozóan, mivel a technikai tömeg meghatározóan fontos minőségi oldala miatt naturalisan csak nagyon nagy hibával mérhető; ráfordításként inkább kifejezhető. Az élőmunka mennyiségénél pedig – zárt rendszert feltételezve – valószínűsíthetjük azt, hogy egyre csökkenő hányada fogható csak fel ráfordításként. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egységnyi munkaerőre vetített reálbér mozgási tendenciája is csak egy határig jellemezheti a munkaerőalap nagyságát. A reálbér szintje ugyanis nyilvánvalóan általában fordítottan arányos a munkaerő-kínálattal. Ez a fordított arányosság azonban végletesen nem érvényesülhet, mivel egyrészt bizonyos bérszint alatt már nincs értelme munkát vállalni,

¹¹ A múlt század második felében Keleti (i. m. 8. l.) ezt így fogalmazza meg: „Tőke alatt minden a múltból fennmaradt vagy megtakarított s minden a jelen termelésből a továbbira fenntartott, mintegy fenntartott termék és készlet értendő.”

másrészt pedig a termelés adott nívója, a termékszerkezet munkaerő-igénye is meghatározza a munkaerő alkalmazásának azt a szintjét, amelyen túl már ingyenmunkára sincs szükség. A reálbér alakulásának tendenciája tehát csak eddig a két oldalról is meghatározott pontig tükrözheti a munkaerőkinálat mértékét. Ez esetben tehát a használható mértékegység nyilván természetes mennyiségben adható meg.

Más jellegű problémát vet fel az, ha a termelési tényezőket Cobb–Douglas formulája szerint tőkére és munkára aggregáljuk, hiszen itt a föld termékenységének természeti oldalai – melynek korlátozott mennyiségéből és a tulajdonjog korlátlanágából eredően értékszerű magatartása van – záródnak ki a vizsgálatból. Mindezek után mi azt az empirikus megoldást választottuk, hogy a föld fogalmával a természetes termőképességet, illetve ennek érvényesítését és növelését célzó alkotások együttesét jelöljük. Függvényszerű kifejtésben a mennyiségi és a minőségi tényező együttesével jellemezzük. *Technikai tömegnek nevezzük a holtmunkát, az élőmunka megfogalmazása pedig nem kíván magyarázatot.*

Ha most már e három elem egymáshoz, illetve az egész mezőgazdasághoz való viszonyát kívánjuk kifejezni, a kapcsolatokat függvényszerűnek kell felfognunk. Hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy a függvényszerű kapcsolat csak logikai viszonyok kifejezésére lesz alkalmas. Nem elvi okokból kell persze a konkrét számításoktól eltekintünk, hanem pusztán azért, mert nem tudunk jelenleg mindhárom elemre egyaránt vonatkoztatható, számszerűen is kifejezhető jellemzőt elképzelni.

5. A második pontban leírtak során egy helyütt posztuláltuk azt, hogy az időtényező és a fogyasztás mértéke között tendenciájában szoros, pozitív korreláció van, vagyis a fogyasztás mennyiségi növekedése a föld tényezőrésznének, illetve most már tudjuk, hogy a technikai tömegnek és az élőmunkaerőnek valamilyen változásával jár együtt. Összességben azonban feltételezhető, hogy a fogyasztás növekedése a termelési tényezők – nem feltételek! – összességű növekedésével jár együtt. A nyilvánvalóan meglevő kapcsolat jellege tekintetében egyelőre még ne foglaljunk állást, vegyük szemügyre először a három kiemelt elemet.

Ha a fogyasztás növekedése a termelési tényezők növekedésével jár együtt a mezőgazdaságban, akkor ez egyszersmind azt is jelenti, hogy ez a növekedés az előbbi értelemben felfogott tőkeelemek növekedését jelenti. Ez viszont a harmadik pont végén írtak értelmében az élőmunkának mint termelési tényezőnek a folyamatos jelentőségcsökkenésével jár együtt. (Nyilvánvaló, hogy ez csak tendencia, teljes körű gyakorlati válása abszurdum lenne.) Bizonyos tapasztalatok szerint ugyanis, nagyon magas technikai színvonal következtében ismét nőhet az élőmunka részaránya, termelékenység s ezáltal jelentősége.¹² Valószínűnek látszik tehát az, hogy az élőmunkának mint termelési tényezőnek döntő szerepe történetileg a társadalmi fogyasztás növekedésével ellentétes tendenciájú, és a mezőgazdasági termelésnek egy viszonylag korai tér-idő típusát jellemzi.¹³ Ha mármost elfogadjuk azt, hogy a fogyasztást jelentő felosztások összege az össztermékkel azonos, akkor az is nyilvánvaló, hogy az össztermék növekedésének mértéke és a termelési feltételek tényezőhányadának nagysága egymást kölcsönösen jellemzi. A mezőgazdasági össztermék növekedési tendenciája tehát egyenesen arányos a tőketényezők növekedésével és fordítottan arányos az élőmunkával.

E legutóbbi konklúzióink így megfogalmazva teljesen abszurdnak tűnik, hiszen nem mászt jelentene, mint azt, hogy abszolút értelemben minél nagyobb az élőmunka-felhasználás, annál kisebb a termék. Egyértelmű tehát az, hogy a fogyasztás, illetve a termelés növekedése és a termelési tényezők között a korábban feltételezett linearitás nem állhat fenn. (Mindemellett rá kell mutatnunk bizonyos elszámolási problémára is. A mezőgazdaságban adott élőmunka nagysága nyilvánvalóan az agrárnépesség nagyságát is jelenti. Ebben az értelemben tehát az agrárnépesség lakossági fogyasztása ágazati szempontból az ágazat belső fogyasztásának részét képezi. Az önellátás alakulása így nyilván két

¹² *Bishop–Toussaint*: Bevezetés a mezőgazdasági üzemek elemzésébe. Bp. 1969. 234. l. *Bródy András*: Az eleven és holt munka részaránya a termék értékében. = Statisztikai Szemle. 1958. 302. l.

¹³ Elégé általánosan használt a formula, hogy a kisüzemre az élőmunka, a nagyüzemre inkább a holt munka felhasználás a jellemző. A fentebbi konklúzió mégsem általában az üzemtípusok fejlődési típusát akarja megadni, hiszen tudjuk, hogy a mezőgazdasági eszközgyártás fejlődésével a kisüzemek élőmunkaigénye is csökken. Történeti értelemben azonban a következtetésünket annyiban tartjuk tipizálási ismérveknek, amennyiben a nagybirtokot általában nagyüzemnek, a kisbirtokot pedig kisüzemnek tarthatjuk – már tudnillik hazánkban.

szempontból is kihat az általános piaci fogyasztásra, hiszen egyrészt az önellátó agrártermelő nem vásárol élelmet, másrészt a piaci áruhányad is kevesebb az általa felhasznált mennyiséggel. Ebben az értelemben tehát az agrártermelés élőlétszámigénye és a piacon megjelenő termékmennyiség fordított arányossága fennáll. Itt azonban másról is szó van.)

Mielőtt arra a kérdésre válaszolnánk, hogy a linearitásnak ez a hiánya mivel áll összefüggésben, minősítsük tovább a kiemelt elemeket!

Azt mondtuk, hogy a fogyasztás, az össztermék növekedése a termelési tényezők növekedésével valamilyen arányban áll. S ezen belül is egyre inkább a holtmunka, azaz a technikai tömeg válik döntővé. Ennek a szükségképpen kettős – mennyiségi és minőségi – meghatározottságából következik, hogy a mezőgazdaságot, az itt folyó termelést a technikai tömeg állományával, a tényezők és ráfordítások közti párhuzamból adódóan tehát a technikai jellegű ráfordításokkal jellemezhetjük.¹⁴ (Ne tévesszük szem elől azt, hogy ez az összefüggés nem a termelés színvonalára utal, hanem a változási tendenciájára. Ha a mezőgazdasági termelés színvonalára akarunk következtetni, akkor nem a tényezők állományából, hanem az állapotából kell kiindulnunk.)

A leírtak után viszonylag egyértelműnek látszik tehát, csak a mennyiségi és minőségi arányokat, vagyis a tényezők állományát és állapotát kell megállapítani, és már is jellemezhető a mezőgazdaság fejlettségi színvonala, vagy pedig az arányok előzetes megállapításával akár a termelés bizonyos fokú programozhatóságához is eljuthatunk. Az utóbbit mint nem történeti kérdést figyelmen kívül hagyva, a továbbiakban a feltételezés első felére fordítjuk figyelmünket.

A mezőgazdasági termelés fejlettségi színvonalának mérése tekintetében a különféle kísérletek az érdekelt tudományterületek jellegétől függően alakultak és vezettek eredményre. A történettudomány, amely jellemzően és meghatározóan az időtényező prioritását elfogadva, egymutatós fejlődési fogalommal dolgozik, általában arra törekszik, hogy egyetlen, a vizsgálat szempontjából döntőnek minősített aggregátumot emeljen ki, és ennek tér-idő eloszlását elemesse. Ez az egyetlen aggregátum lehet az össztermék, lehet egy-egy termelési tényező, vagy e tényezők összege, de lehetnek objektíve fontos, de a termelés szempontjából másodlagos társadalmi szervezetek is. Még akkor is így van ez, ha egy sor gazdaságtörténeti munka választott tárgyát monografikus igénnyel dolgozza is fel. A módszer ugyanis ez esetben is az, hogy úgy kerülnek a tényezők egyenként elemzésre, hogy közben az egyéb faktorok standardizálva jelennek meg. Az egymutatós fejlődési fogalomnak a társadalmi-gazdasági változásokhoz viszonyított szegénysége persze e vizsgálatok eredményeinek alkalmazhatóságát, értékelhetőségét erősen megnehezíti. Úgy tűnik, hogy ez a nehézség a forrásfeltételeket alapul véve bizonyos módszertani fogásokkal nagymértékben megoldható. Van azonban ezzel a megközelítéssel kapcsolatosan egy elvi probléma is. Az ugyanis, hogy a fejlődés, a fejlettség mérésére alkalmazandó egyetlen tényező kiválasztására nem okvetlenül a kölcsönhatások elemzése révén kerül sor, hanem ez már a munka megkezdésekor posztulálódik. (Egyéb megfontolásokon túl éppen ezért tartjuk a többváltozós regresszió-analízist a gazdaságtörténeti kutatásokban csak korlátozottan alkalmazhatónak.¹⁵ Az eredmény nyilvánvaló: nemcsak a kapott fejlettségi paraméterünk lesz a kívántnál szegényebb és egyoldalúbb, hanem ráadásul szembe kell néznünk az elemzett struktúra prekoncepciójának valamennyi torzító hatásával is.

A mezőgazdasági fejlettség mérésének tekintetében az agrártermeléssel foglalkozó szaktudományok és a gazdaságföldrajz eredményei sokkal összetettebb mutatókkal szolgálnak. Az agrárgazdaságtan, amely hazánkban e század húszas éveig nagyjából-egészéből az üzemtannal volt azonos, a

¹⁴ Vö. Rimler: i. m. 21–23. l.

¹⁵ E kérdések kapcsán részletes elemzésbe itt nem foghatunk, ezért csak két, szerintünk jól eligazító munkára hivatkozunk: *Mordecai, E.–Fox, K. A.*: Korreláció és regresszió-analízis. (Lineáris és nemlineáris módszerek.) Bp. 1970. *Jahn, W.–Vahle, H.*: A faktoranalízis és alkalmazása. Bp. 1974. Az e munkák megfelelő helyén kifejtettek a gazdaság térszerkezetének vizsgálata szempontjából specifikálja *Francia László* az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetében 1974-ben készített kézirata. (A faktoranalízis alkalmazási lehetőségei a területi tervezésben.) Egyébként mi magunk is végeztünk bizonyos mezőgazdasági üzemtípusokon 32 tényezővel vizsgálatot a tényezők függetlenségét feltételezve, majd e tényezők alapján a tisztajövedelmet célmennyiségként posztuláló regresszió-analízist is. Már ez ideig kapott, persze nem végleges eredményeink is alátámasztani látszanak leírt elvi fenntartásunkat.

fejlettség mérését jellegéből következően szinte kizárólag az üzemi konstrukció szempontjából tartotta fontosnak, és a termelési tényezők optimális arányának megállapításával magát a termelést is optimalizálni szándékozták. Ebből következően a kapott eredmények nem okvetlen a választott gazdasági egységek vagy csoportok tényleges fejlettségét tükrözik – e számítások számunkra nyilván gazdaságtörténeti normatívák lehetnek – inkább a kor níveljén elgondolt gazdaságossági feltételekre utalnak.¹⁶ Voltak és vannak olyan próbálkozások, amelyek nem gazdálkodó egységeket, hanem bizonyos termelői tájakat számba véve, kerestek és keresnek megoldásokat a fejlettség mérésére, illetve a legmegfelelőbb mérőszám megalkotására. Használják a viszonylag régóta ismert gabonaegységre való számítást¹⁷, alkalmazzák a termőképesség meghatározására az összes területre számított termésátlagot stb.¹⁸ Ismét mások a termelés specializálódásának meghatározásával és minősítésével kísérlik meg a fejlettséget jellemezni.¹⁹ Mindeme szempontok mellett még hosszan lehetne sorolni a módokat, megoldásokat, amelyek valamilyen mozzanat kiragadásával keresték és keresik a fejlettség konkrét mérhetőségét.

Határozottan ki kell jelentenünk, a felsorolt néhány megoldást korántsem azért emeltük ki, mintha használhatóságukban, célszerűségükben kételkednénk. Annál kevésbé tehetnénk ezt, mivel aligha vállalkozhatunk arra, hogy valami generális megoldással hozakodjunk elő. Az teljesen magától értődik, hogy a mérési módszerek kiválasztása mindenkor szorosan összefügg az illető tudomány jellegével. Csak legutóbb találkoztunk olyan kísérletekkel, amelyek egyszerre több oldalról megközelítve vizsgálják a fejlettséget térben és időben.²⁰ E vizsgálatok lényege az, hogy egyszerre több jellemző tényezővel dolgoznak, és számítások végeredményeként határozzák meg a tovább elemzendő célmennyiséget is. E vizsgálatok szerint a két fő tényező csoportot az üzem termelési szerkezetével jellemzett tényező állomány és az ártermelést jelző bruttó termék adta. A vizsgálatok időben egyébként az elmúlt évtizedre vonatkoztak.

Fentebb jeleztük, hogy közel 1000 mezőgazdasági üzem adatai alapján az 1930-as évekre vonatkozóan mi is végzünk ökonometriai elemzést. Már az eddigi számításokból is kitűnik, hogy a fejlettség területi differenciálódása a vállalatinak nevezhető első faktor 40 % körüli saját értékével, illetve az első faktoron belül az egységnyi művelt földterületre eső készpénzbevétel és -kiadás rendkívül magas, 0,93 fölötti faktorsúlyával kielégítően jellemezhető. Eddigi számításaink alapján itt és most provizórikusan azt feltételezzük, hogy a történeti vizsgálatokban – amennyiben az egytényezős megoldásnál maradunk – a vállalati készpénzforgalom összege – tehát nem az egyenlege! –, vagy egy terület teljes mezőgazdasági áruforgalma megfelelő tájékoztatásul szolgál a fejlettség színvonalát illetően. (Komplexebb elemzésnél persze nekünk is figyelniünk kell a belső arányokra.)

Számítási tapasztalatok birtokában megállapításunk tulajdonképpen kézenfekvő. A készpénzbevétel mértéke ugyanis az ártermelés mértékéről, a készpénzkiadás pedig a másik ágazatokhoz való

¹⁶ Az arányok alkalmazásának egyik legismertebb változatára vö. *von der Goltz, Th.: Zeitgemässer Betrieb in der Landwirtschaft.* é. n. 61. 1. Ezt a szisztémát alkalmazza *Hensch Árpád: Mezőgazdasági üzemtan.* I–II. k. Bp. 1890. Jellemző a rendszer használhatóságára az, hogy az általa adott normákat figyelembe véve az 1930-as évek elején a hajdúsági kisüzemeket különlegesen fejlett gazdaságoknak kellene minősíteniük. Vö. *Kesztyűs Lajos: A kisgazdaságok számtartási rendszere és a Debrecenvidéki kis-középgazdaságok.* 1931. és 1932. évi jövedelmezőségi eredményei. Debrecen, 1933. 26–27. 1. *Goltz* normatív rendszere – megalkotójának gyakorlati tapasztalataiból eredően – több okból főként a nagyüzemekre alkalmazható kielégítően. Erre egyébként mi magunk is kísérletet tettünk. (Nagybirtoktól a nagyüzemig. Bp. 1977. 20–22. l.)

¹⁷ Vö. *Kristóf F.: Specializáció a mezőgazdaságban.* = Kísérletügyi Közlemények. 1964.

¹⁸ Vö. *Fodor Ferenc: A statisztika értékelése a gazdasági földrajzban.* = Földrajzi Közlemények. 1925. *Bernát Tivadar–Enyedi György: A magyar mezőgazdaság termelési körzetei.* I. A szántóföldi növénytermesztés körzetei. Bp. 1961. 14. l.

¹⁹ L. pl. *Magyari Zoltán–Reichenbach Béla szerk.: Magyarország mezőgazdasági politikájának alapvetése.* I. A szántóföldi termelés és állattenyésztés üzemi tájai. Bp. 1942. *Enyedi György: A mezőgazdaság földrajzi típusai Magyarországon.* Bp. 1965.

²⁰ Vö. *Bernát–Enyedi: i. m. (1977.), Enyediné: i. m.*

csatolódásról, illetve a legszélesebb értelemben vett társadalmi szolgáltatások iránti fizetőképesség keresletről tájékoztat. (Csak ebben az összefüggésben tekintve, a „kényszerű kommercializálódás” ténye nyilvánvalóan másodrangú kérdés.²¹) A készpénzforgalom összegét mindezekon túl azért is tartjuk történetileg jól használható mérőszámnak, mivel az áruterelés nagyságának ismeretében – különösen, ha információinkat az ágazati felhasználás mértékére utaló egyéb tényezők elemzése során továbbgagdagítjuk – jellemezhetők a területi munkamegosztás viszonyai is. Ez pedig, szorosan összefüggésben lévén a fogyasztás változásaival²², a termelés folyamatát jellemző eszközkombináció lehetőségeit is meghatározza, vagyis magára a termelésre technikai-technológiai értelemben is kihat.

Vannak tehát különféle szempontú mutatóink, és az is feltételezhető, hogy ilyen egy vagy több összefüggő mutató a gazdaságtörténeti kutatások számára is kidolgozható. A mutatók használhatóságát azonban alapvetően határozza meg az, hogy mindig az éppen adott funkcionális struktúrát jellemezzük vele. Nekünk viszont az a feltételezésünk, hogy a funkcionális struktúra a termelés feltételeinek csak egy bizonyos részét képezi. Ha tehát nem konkrétan a mezőgazdasági termelést, hanem általában a mezőgazdaság fejlettségét akarjuk megállapítani, akkor a funkcionális struktúra működésének és eredményének leírása mellett a feltételrendszert is összefüggéseiben kell leírnunk.

6. Korábban egy helyen feltételeztük azt, hogy a mezőgazdaság termelési tényezőinek összege nem más, mint a mezőgazdasági termelésben részt vevő üzemek termelési tényezőinek összege, a termelés pedig e tényezők vagy más szempontból nézve ráfordítások bizonyos célszerű kombinációjának eredménye. Belátható, hogy a termelés növelése e tényezők összegének, vagy belső arányaik megfelelő módosításával biztosítható. Bizonyos modern és így jó közelítéssel a 20. századi tőkés magyar mezőgazdaságra is vonatkoztatható elméleti megfontolások arra mutatnak, hogy az eredményesség elsőrendű feltételei üzemi vonatkozásban – a marginális jövedelmezőség optimuma, a felhasznált erőforrások határtermékének értéke és ára közti egyenlőség, a ráfordítások technikai helyettesíthetősége marginális rátájának és árának fordított aránya – rendszerint nemlineáris (négyzetgyökös) termelési függvény esetében teljesülnek.²³ Nyilvánvaló tehát, hogy a mezőgazdasági termelés tényezőkkel (ráfordításokkal) kapcsolatos vizsgálata, minősítése csak üzemi optimalizációval történhet.²⁴ Gazdaságtörténeti szempontból ez az összefüggés azért lényeges, mert az következik belőle, hogy ahol a tényezők (ráfordítások) és eredmény optimuma között lineáris a kapcsolat, ott nincs értelme a fenti értelemben gazdaságnagyságról beszélni, hiszen ez esetben a termelés a tényezők számtani haladványnak megfelelő növelésével számtani haladványszerűen nő. (A természeti tényezők hatásából következően ez a linearitás persze csak elvi és hosszú távú.) Mindez maradéktalanul nyilván akkor áll fenn, ha a technikai helyettesíthetőséget főként gyakorlati okokból kizárjuk. Gazdaságtörténetileg a linearitás feltétele tehát a viszonylag alacsonyabb nivójú korszakokra vonatkozik, tehát arra az időszakra, amikor a termelés mennyiségét elsősorban a két egymást szorosan feltételező termelési tényező mennyisége határozta meg. Leszögezzük: megítélésünk szerint ez az időszak nem okvetlenül azonos az extenzív növekedés korszakával, de ezt is magába foglalja. Mint tudjuk, ennek az időszaknak a növekedésére az volt jellemző, hogy a rendelkezésre álló termelési tényezők maximalizálásától függött a termékmennyiség maximalizálása. A lineáris függés általános érvényesülésének időszakát – úgy véljük – durván a 18. század közepétől, végétől számíthatjuk, s legfontosabb feltételül a földnek és élőmunkának a termeléssel való linearitását tartjuk annak a feltételnek teljesülésével, hogy a harmadik tényező, a technikai tömeg hosszú távú minőségi állandóságot mutat.

Az elmondottak után kézenfekvő, hogy a linearitás megszűnése a technikai tömeg súlyának, szerepének növekedésével jár együtt. Elfogadva *Fekete és szerzőtársai* eredményét, hogy ti. a linearitást üzemi szempontból fokozatosan egy négyzetgyökös függvényalak váltja fel, nyilvánvaló, hogy a termelési tényezők felhasználásának mértékét egyre inkább azok optimális határtermékenysége sza-

²¹ A nagyon találó fogalmat *Witold Kula*: *Modellanalízis a gazdaságtörténetben.* = Glatz Ferenc szerk.: *Történetelméleti és módszertani tanulmányok.* Bp. 1977. c. tanulmány 150. lapjáról kölcsönöztük.

²² *Lenin, V. I.*: *A kapitalizmus fejlődése Ororsországnban.* Bp. 1949., 20–21. l.

²³ *Vö. Fekete Ferenc–Heady, E. O. – Holdren, B. R.*: *Célok és optimumok a termelőszövetkezeti gazdálkodásban.* Bp. 1977. 91–92. l.

²⁴ *Vö. Enyediné:* i. m. 437. l.

bályozza. A technikai tömegnek a termelésben játszott ismeretes hosszú távú szerepét számításba véve²⁵, függvényszerűen is magyarázatot találunk annak az élőmunka változásával kapcsolatos abszurd tendenciának tartalmára, amelyet az ötödik pontban leírtunk. (A gazdaságtörténeti vizsgálatások szempontjából fontosnak látszik megjegyezni azt, hogy a tényezők és a termelés közt létrejövő nemlineáris kapcsolatrendszer, és ezzel összefüggésben a tényezők egyre kisebb helyettesíthetősége az üzemméretekkal számoló mezőgazdasági termelés időszakában a földbirtokreform hosszabb távú eredményességét legalábbis kétségessé teszi. Úgy véljük, hogy bizonyos gazdasági kényszerhelyzetek prompt megoldásán és bizonyos társadalompolitikai célok megvalósításán túl, tehát hosszú távú gazdaságtörténeti szempontból a csak birtokreformra szorítókozó átalakításnak pozitív jelentőséget nem tulajdoníthatunk.²⁶)

A kérdés most már az, hogy a tényezők üzemi viszonyainak változásai milyen hatást gyakorolnak a tényezők összegének alakulására. Korábban azt mondtuk, hogy a termelés növekedése a felhasznált tényezők növekedésével függ össze. Ezt a summás megállapítást most célszerű lesz ketté bontanunk. Ha és amennyiben a termelés nemlineáris függvénnyel leírható időszakában a technikai tömeg változása a meghatározó, akkor ez esetben hosszú távon a tényezők tömegének csökkenésével számolhatunk. A tényezők tömegét ugyanis két paraméter együttesével fejezhetjük ki, mégpedig egy adott időszak tényezőinek természetes mennyiségével és az adott időszakban a korszak átlagos színvonalánál korszerűbb tényezők hányadával; ez az utóbbi értelemszerűen *egynél mindig kisebb*. (Természetesen, ha ezt a minőségi tényezőt a mennyiségi tényezővel együtt vesszük számba, értéke minimummal 1 lesz. Miért? Azért, mert feltételeznünk kell azt, hogy az átlagnál magasabb minőségi jellemzők egyszersmind az átlag alatti tömeg termelékenységét is magukba foglalják. Így nyilván viszonyításban a minőségi jellemzők összértékét az átlag + az átlagnál magasabb színvonalú eszközök összegével tudjuk mérni. Gondoljuk meg: ha pl. egy egyszerűbb gépi cséplőberendezés tízszer termelékenyebb egy járgányos cséplőnél, akkor 10 járgányos cséplő beállításával ugyanazt nyernénk, mint egy gépi cséplővel. Azt talán mondanunk sem kell, hogy ez a merev, mechanikus helyettesítés csak logikailag képzeltelhető el, és csak a séma érdekében alkalmazható. Gyakorlatilag a fejlettebb technikai viszonyok megteremtése ennél bonyolultabb összefüggéseket mutat, és éppen ezen összefüggések eredménye a növekedés motorja. Példánk esetében a technikai váltás eredményeként módosult a munkaszervezet, változott a ráfordítások szerkezete, megváltoztak a késztermék minőségi jellemzői stb. Vagyis a technikai viszonyok módosulása a gazdasági-társadalmi viszonyok egy sor összetevőjének módosulását kezdeményezték.) Belátható, hogy a kettő egyszerű szorzata – amely összevethető, állandó tartalmú és jellemző mennyiséget ad – mindig kisebb lesz a mennyiségi oldal nagyságánál. Vagyis a termelési tényezők természetes mennyisége és minősége ebben az összefüggésben egymással fordítottan arányos. Ha viszont a minőségi oldalt egynek vesszük, s mint ilyen szorzó tényezőként elhanyagoljuk, a tényezők összege általában *egynél mindig nagyobb*, és növekedő tendenciát mutat. Az első változattal nyilvánvalóan a funkcionális struktúrát és annak legtriviálisabb megjelenési formáját, az üzemet jellemezhetjük, a másikkal pedig általában a mezőgazdaság hosszú távú alakulását. (Logikusan következik a fentiekből, hogy az üzemekre vonatkozó gazdaságtörténeti elemzések inkább a folyóáras, a mezőgazdaság egészére vonatkozó munkáknak pedig inkább a változatlan áras elemzésre kell törekedni. Hogy kizárólagosságról nem lehet szó, az a két oldal szoros összefüggésével magyarázható.)

Ez a hosszú távú alakulás tehát, mint mondtuk, azt jelenti, hogy a termelési tényezők tömege nő, miközben annak egyik részaránya, az élőmunka csökken. Ez a növekedés, mint arról is szóltunk, egyszersmind azt is jelenti, hogy a tényezők tömege mennyiségben közeledik a feltételek tömegéhez. Ez a közelítés azonban elvileg tekintve nem okvetlenül egyirányú, éppen ezért elengedhetlenül fontosnak látszik a feltételek belső összefüggésrendszerének megismerése is.

7. Vulgárisan fogalmazva, a termelési feltételek összegét (Y) a termelésre alkalmas föld (X_F), a technikai tömeg (X_T) és végül a rendelkezésre álló, más ágazatokban le nem kötött és le nem köthető élőmunkaerő (X_M) együttese adja. Mindezt a termelési tényezők sok szempontból hasonló struktúrájával összevetve, feltételezhetjük, hogy e feltételrendszert – miután az jelentős mértékben adottság – hosszú távon nagyfokú összesszerű változatlanóság jellemzi, miután a belőle képezett tényező-

²⁵ Marx, K.: A tőke. III. 4. Bp. 1952. 299–300. l.

²⁶ Vö. Fekete és szerzőtársai: i. m. 41. l., továbbá: Landreform, defects in agrarian Structures as Obstacles to Economic Development. United Nations Department of Economic Affairs. 1951.

rendszer mennyisége és kombinációja társadalmi-gazdasági törvényszerűségekhez is alkalmazkodó szubjektív termelői döntések függvénye. Vagyis legáltalánosabban:

$$Y = X_F + X_T + X_M .$$

Próbáljuk meg most ezeket a szimbólumokat értelmezni! Mindenekelőtt ismét le kell szögeznünk azt, hogy a kifejezett viszony jelenlegi tudásunkkal nem számszerűsíthető, pusztán csak logikai formulaként fogható fel.

A függő változó nagyfokú állandóságának feltételéből kiindulva, formulánk tulajdonképpen egy egyenlő oldalú háromszög bármely pontjából az oldalakhoz viszonyított távolság összegét fejezi ki. (Bizonyított, hogy egy egyenlő oldalú háromszög bármely pontjából a három oldalra húzott merőleges egyenesek összege mindig állandó. Tudjuk, hogy ez az egyszerűsítés valamelyest szegényíti az összefüggés tartalmát, a szemléletesség érdekében mégis vállaljuk.) Kézenfekvő tehát az, hogy bármelyik független változó alakulása egyik vagy mindkét következő független változó változásával jár együtt. Szándékosan nem jelöltük, hogy ez a változás minőségi vagy mennyiségi jellegű-e, ehhez ugyanis valamiképpen pontosabban körül kell írunk ezeket az oldalakat.

A mennyiségi viszonyok meghatározása a viszonylag egyszerűbb, ez naturális mértékegységben jó pontossággal meghatározható. Ahogy azonban a tényezők kapcsán már láttuk, ezek a mennyiségi jellemzők általában implikálnak bizonyos minőségi adottságokat is. Ezek számszerűsítése jelentősebb nehézségekkel jár együtt.

Korábban már szóltunk róla, hogy a föld mint feltétel természeti és gazdasági összetevők eredménye, gazdasági feltételek alatt elsősorban a piachoz való közelséget és a termékenység alakulásával összefüggő pótlólagos ráfordításokat értve. A minőségi jellemző meghatározásánál az a legkézenfekvőbb, ha a jelenleg is rendelkezésre álló földminősítésből, a kataszteri tisztajövedelmi értékekből indulunk ki.²⁷ Tudjuk, hogy ezt a jellemzőt sokféle és nagyon megalapozott bírálat érte, jobb híján azonban mégis ennek alkalmazása mellett kell dönteni. Ennek főként az az oka, hogy a kataszteri tisztajövedelem a hozadéképesség, a jövedelmezőség hozzávetőlegesen pontos jelzésével utal az adott föld értékére, tehát az árára is. Hosszabb távon a járadékviszonyokon túl tükröződik benne a talaj természetes termőképessége, a föld használati módja, a pótlólagos ráfordítások eredménye stb. Feltételezésünk szerint tehát a kataszteri jövedelem (a) és a mezőgazdasági terület (X_F) szorzatával jellemezhetjük a földet mint termelési feltételt. Ha két térbeli vagy időbeli egységre vonatkozóan meghatározzuk az adott helyzetben az átlagnál magasabb kataszteri tisztajövedelemmel rendelkező terület összes aranykorona értékének az összes terület értékéhez viszonyított arányát, akkor ennek és az összterületnek (X_F) a szorzatával a fejlettségre vonatkoztatható mutatóhoz jutunk.

Ehhez hasonlóan tudjuk definiálni a *technikai tömeget* (X_T) is. Feltételezzük, hogy az adott időben rendelkezésre álló technikai tömeget az adott időszakra jellemző átlagos technikai színvonal (t), valamint a mindenkor meglévő átlagnál magasabb szintű technológiai adottságok ($t' = t/100$) jellemzik. A technikai tömeget tehát pontosabban az (X_T) és a ($b = t + t'$) eredmény szorzatával fejezzük ki (bX_T)-nek.

Az *élőmunkaerő* (X_M) általános szimbólumát is finomíthatjuk, ha az összes munkaerő számszerű mennyisége mellé minőségi jellemzőt is csatolunk. Itt is egységnyiinek vesszük a munkaerő adott mennyiségéhez tartozó minőséget (m), és ehhez hozzáadjuk az átlagnál magasabb szakmai színvonalat képviselők legfőképpen népességstatisztikák alapján megállapítható arányát ($m' = m/100$). Vagyis a ($c = m + m'$) mutató és az agrárképesség számának szorzatával minősíthető a termelési feltételként rendelkezésre álló élőmunkaerő is.

Mindezek után tehát a mezőgazdaság termelési feltételei az

$$Y = aX_F + bX_T + cX_M$$

formulával látszanak most már pontosabban leírhatónak.

Ez utóbbi formulánk tulajdonképpen ugyanazt fejezi ki mint az első, de speciálisabb formában. Ez a specifikáció kétségkívül többoldalúvá, összetettebbé, és bizonyos mértékig használhatóbbá is teszi a leírást, ugyanakkor viszont felhívja a figyelmet egy sor értelmezési nehézségre is. Az változatlanul

²⁷ Ebből indul ki *Bernát-Enyedi* i. m. (1977.) 71–72. l.

nyilvánvaló, hogy a termelési feltételek tömegét a három elem egyszerű összegeként kell felfognunk, az viszont kérdéses, hogy a független változók egymással való kapcsolata, illetve az egyes változók két összetevőjének viszonya vajon lineáris-e. Megvalljuk, ennek végleges eldöntése jelenlegi ismereteink szerint aligha lehetséges. Legfeljebb néhány logikai megfontolásra hagyatkozhatunk. Ezek a megfontolások szükségképpen nem terjedhetnek ki többre, mint arra, hogy pusztán a tényezők egymással kapcsolatos elmozdulásait igyekeznek követni.

Feltételezve a függő változó hosszú távú, nagyfokú állandóságát, elvileg a független változók mozgásának sokféle esete fordulhat elő. A mozgások lényege azonban mindenképpen az, hogy egy vagy két feltétel tömegének növekedéséhez vezet. Az együttthatókat is – tehát a második formulánkat – számításba véve, az egyik vagy másik feltétel elmozdulása egyszerűsre jelentheti és általában jelenti is a minőségi és mennyiségi oldalnak a korábbihoz képest újítípust kombinációját. A leírtak tartalma világosan belátható a következők alapján.

A múlt század második felében különféle jogi akadályok eltakarításának következtében nekilendülő, gyorsabb tőkés növekedés, igazolva azt a törvényszerűséget, hogy új termelőágazatok létrejötté mindenkor a foglalkoztatottság kiszélesedésével jár együtt, jelentős népességmozgás forrásává vált. A múlt század utolsó évtizedében ennek következtében mintegy 400 000 fővel nőtt a városi népesség.²⁸ (Ne feledjük, hogy a tőkés fejlődés első időszakában a mezőgazdaság munkaerőkibocsátása meghatározóan az ipar felé irányult, s ez akkor is elmondható, ha figyelembe vesszük a főként tercier ágazatokban elhelyezkedő kisegzisztenciák számának növekedését is.) Érvényesült tehát az az általános törvényszerűség, mely szerint területileg a népességnövekedés és az iparforgalom nagysága egymással szoros pozitív kapcsolatban van. Következésképpen a mezőgazdasági forgalom és a népességnövekedés között ennek a fordítottja állapítható meg. Jellemző, hogy 1880-ban még Pest megyére és a mai Szolnok megyére számított népesedési agrárhányad azonos volt (70–80%), és a népsűrűség is ennek megfelelően 50–60 fő/km² volt. 1930-ban Pest megye agrárhányada 40–50%-ra csökkent, a népsűrűség 90–100 fő/km²-re emelkedett. Szolnok esetében az agrárhányad 60–70%, a népsűrűség 70–80 fő/km² volt ugyanekkor.²⁹ Mint tudjuk, az agrárhányad csökkenése nemcsak helyi jelenség volt, és ez – ami persze nem okvetlenül azonos az agrárnépesség számszerű csökkenésével is – az eszközállomány növekedésével járt együtt. 1871-ben még csak 2464 gőzlépcső állt munkába, 1915-ben már a gőz- és motoros cséplők száma 28 907 volt. Ezzel egyidejűleg az arató-kaszáló gépek száma 1927-ről 18 210 db-ra nőtt.³⁰ Vagyis általában a technikai tömeg növekedése az élőmunka részarányának csökkenésével járt együtt.

8. Próbáljuk meg most végiggondolni azt, hogy történetileg a független változók mozgásának milyen általános eseteivel találkozhatunk! Elsőként vegyük tekintetbe a Földet mint a mezőgazdasági termelés legfontosabb feltételét.

Korábban azt írtuk, hogy időben előrehaladva a földnek mint feltételnek egyre nagyobb hányada válik termelési tényezővé. Ez a változás – melynek iránya esetenként, rövid távon degresszív is lehet – nem okvetlenül jelenti azt, hogy a föld mint feltétel tömegesedjen. A fogyasztás növekedésével a fejlődés első időszakában szükségszerűen együtt járó mezőgazdasági tájváltozásoknak feltétlenül határt szabtak a földek természeti viszonyai, a művelés mindig addig terjedt, ameddig a különbözőzeti földjárdékat szolgáltató földek el nem fogytak. (A csak abszolút földjárdékat nyújtó földeknél ismeretesen rosszabb nem lehet, mert máris az fogja biztosítani az abszolút földjárdékat.) Amint korábban is hangsúlyoztuk, a termőhelyi adottságok nagyon széles határok között ráfordítások és árak közötti viszonylatokat határoznak meg, de végső soron bizonyos természeti viszonyok és legvégül pedig a föld fizikai mennyisége mégiscsak befolyásolja a termelés szélesíthetőségét. Vagyis a termelés területi szélesedése bizonyos határig nem jelenti a feltételek változását is.

²⁸ Vö. *Für Lajos*: A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón. = *Gunst Péter–Hoffmann Tamás szerk.: A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században. (1849–1949.)* Bp. 1976. 157. l.

²⁹ Vö. *Kis Albert*: Az agrárnépességi viszonyok területi alakulása Magyarországon (1880–1960.) *Demográfia*. 1961. 1. sz. 50–90. l.

³⁰ *Bernát István*: Tanulmányok az agrárpolitika és a magyar agrármozgalom köréből. Bp. 1927. 125. l.

A másik lehetséges változás a földhasználat intenzitásának növekedése volt. Ez kifejeződik a földterületre, illetve az élőkörre jutó technikai tömeg növelésében, a hatékonyabb eszköz-felhasználásban, a munkaerő képzettségének emelésében. (Bár ez a három tényező általában együtt jár.) A történeti tapasztalatok azt mutatják, hogy ha a termelés intenzitása nőtt, egyidejűleg – ha nem is lineárisan – a művelt területek nagysága csökkent. A társadalmi munkamegosztás szélesedése – hiszen ez a termelés növekedésének feltétele s egyúttal következménye is – a városiasodás földrajzi értelemben való kiterjedésével jár együtt, s ez, valamint az ipartelepítés növekvő területigénye a mezőgazdasági területek abszolút csökkenésével is együtt jár. Korántsem ez az egyetlen tényező, amit itt számításba kell vennünk, de mindenképpen ez az egyik legkarakterisztikusabb.

Az elmondottakból világosan kiderül, hogy a földnek mint termelési feltételnek a növekedés csak abban az ideális esetben fordulhat elő, ha a termelés területileg a természeti szempontból hasznosítható földekre teljesen kiterjedt, és ennek változatlansága mellett nőnek az intenzitást szolgáló ráfordítások. (Vagyis az (X_T) max. és az $(a \leq a')$ együttes feltételek esetében.) Az ilyen helyzet rendkívülisége miatt szögezhetjük le tehát azt, hogy gyakorlatilag a föld mint termelési feltétel hosszú távon is változatlanul vehető, és éppen a feltételrendszeren belüli meghatározó jellege miatt kell a feltételek összegének hosszú távú változatlanságát is elfogadnunk.

Amint arra már többször utaltunk, a technikai tömeg – összefüggésben azzal, hogy itt a tényező- és a feltételjelleg elég szorosan fedi egymást – „magatartása” a hosszú távú folyamatokban is általában a legegyszerűbb. Mindez összességében a feltétel állandó mennyiségi növekedésével jár együtt, vagyis (bX_T) szorzat értéke állandóan nő. Attól függően, hogy a technikai tömeg mennyiségének adott állapotát a szorzótényezők melyike határozza meg, különíthető el az ún. extenzív vagy intenzív növekedés időszaka.

Mint valamivel előbb írtuk, az intenzív válás folyamatát leginkább az egységnyi földre és egységnyi munkaerőre vetített technikai tömeg mértékével tartjuk jellemezhetőnek. Lássuk most: mit fejez ki a technikai tömeg? E fogalommal együttesen jelöljük mindazokat az eszközöket, amelyek létrejötté nem a mezőgazdasági termelés szerves következménye, azaz a mezőgazdasági termelés számára inputnak számítanak. E vonatkozásban történetileg két korszak látszik elkülöníthetőnek. Az elsőkben a technikai tömeg összetételét még meghatározóan az üzemek belüli készített eszközök túlsúlya jellemzi, a következő időszakban pedig egyre inkább az ágazatiag elkülönülő mezőgazdasági eszközgyártás veszi át a technikai tömeg biztosításának feladatát. (Nyilvánvaló, hogy e második korszakban a mezőgazdasági nagyüzemek gépműhelyei egyre inkább a szolgáltatási funkciók irányába tolnak el; az általuk végzett komplett eszközelőállítás mértékét a mezőgazdaság fejlődési ütemének lassúságára utaló fontos minőségi mutatónak tartjuk.)

A technikai feltételek biztosítása akár „saját rezsiz” módon, akár más ágazatból történjen is; miután az ipari tevékenység a bonyolultabb munka, a technikai tömeg növekedése a mezőgazdaságban a bonyolultabb, hatékonyabb munka részarányának növekedésével járt együtt. (Ez egyébként a 19. századi uradalmakban el is ismertett, hiszen az iparosok vagy faragóbéresek bérszintje mindig meghaladta az adott uradalmak átlagbérét.) A mezőgazdasági termelés hosszú távú trendje mindezt valószínűleg igazolja is, megszakíthatóságok vagy függvényalak-változások esetében a magyarázatokat általában az eszközváltások körülményeiben kereshetjük.

Az elmondottakból következően tehát a mezőgazdasági termelés terjedése meghatározó összetevőjének a technikai tömeg, vagyis a holtmunka részarányát tartjuk, s mértékét pedig ennek az egyéb feltételekhez viszonyított mennyiségi arányaival jelölhetjük. Az arányokkal tulajdonképpen a (bX_T) szorzat tényezőinek egymáshoz való viszonyára utalunk. Ha ugyanis a (b) tényezőt egységnyinek véve az (X_T) -t növeljük, ez egyszersmind egy bizonyos határon túl a termőterület növekedésével jár együtt. (Az optimálisnál nagyobb eszközsűrűség nyilván növeli a gazdaságtalanságot. Ez esetben vagy az eszközök minőségi kínálatának kell nőni, hogy a berendezések diszkontinuos jellege igazodjék a művelhető földek nagyságához, vagy pedig az ily módon gazdaságtalanságra „ítélt” üzem (üzemek) megpróbálják földterületeiket bővíteni.) Vagyis a földterület bővítése megkívánja az $(1 < X_T)$ tendencia érvényesülését. Ezt szoktuk extenzív termelésbővítésnek nevezni, de mint látjuk, ez is szorosan feltételezi a holtmunka részarányának növekedését.

A másik változatban az $(1 < b)$ és $(X_T = 1)$ feltételek teljesülését feltételezzük, vagyis ez esetben a technikai tömeg növekedése döntően a szorzat minőségi tényezőjének növekedésével függ össze. E feltétel teljesülése esetén – összefüggésben az eszközök diszkontinuitásával, azaz azzal a ténnyel, hogy

egy-egy gép vagy géprendszer alkalmazása csak bizonyos nagyságú, kitettségi területen gazdaságos – a földhasználat bizonyos szűkülésével számolhatunk. Pontosabban azokban az üzemtípusokban, ahol ez a feltétel teljesülhetett, ott előállt a földhasználat szűkülése. Míután azonban ez a tendencia egyidejűleg valamennyi mezőgazdasági üzemben több ok miatt nem érvényesülhetett, az $(1 < X_T)$ változat fennmaradása is biztosított volt. A technikai tömeg egyszerű mennyiségi növekedése ugyanis elhelyezést találhatott volna azokon a „felszabaduló” földeken, amelyek az $(1 < b)$ típust mutató területeken megjelentek. Für idézett munkájában meg is állapítja azt, hogy a századforduló körüli években a 20 hold alatti kisüzemek eszközsűrűsége hallatlanul gazdaságtalan volt. Magunk is találkoztunk olyan uradalommal, ahol az $(1 < b)$ feltétel teljesülése miatt gazdaságtalan művelésűnek bizonyuló földek átadására azért nem került sor, mert a tulajdonviszonyok érinthetlenségének fikcióját sértő precedens láttak volna egy ilyen megoldásban. A két egymás mellett létező tendencia érvényesülését a földhasználat bizonyos forgalma, parcellázások, kisbérletek stb. segítette ugyan, de azt is látnunk kell, hogy a föld jogi tulajdonossága ebben az összefüggésben feltétlenül a szerves növekedés gátját képezte. (Itt jegyezzük meg, hogy a két tendencián túl van egy harmadik lehetőség is, amikor mind a (b) , mind az (X_T) összetevő nő. Erre később visszatérünk.)

Nyilvánvaló, hogy akár az első, akár a második feltétel teljesült, mindkét esetben szerepet játszott a holtmunka, a technikai tömeg növekedése, s ezért elméletileg az utolsó két évszázad mezőgazdaságának történetét nem is tartjuk extenzív és intenzív korszakra feloszthatónak. A két fogalmat ugyanis nem tarthatjuk egymás egyszerű inverzének, miután mindkét fogalom ugyanazt, a feltételek, illetve jó közelítéssel a tényezők egymás közti arányát fejezi ki. Hosszú távon a holtmunka, a technikai tömeg mennyiségének növekedését, tehát az intenzívvé válást látjuk meghatározónak, az extenzitást pedig mindössze az intenzitási folyamat egy korábbi szakaszára vonatkozó megjelölésként értelmezhetjük. Területi összetételben viszont csak akkor érezzük megalapozottnak használatát, ha abból indulunk ki, hogy a mezőgazdasági térszerkezet különböző típusai egyszersmind tér-időtípusok is.

A mezőgazdasági feltételrendszer harmadik eleme az élőmunkaerő, amit szintén két jellemző egyszerű szorzataként fogtunk fel. Vegyük most szemügyre azt, hogy hogyan változik ez a feltétel. Azt mindenekelőtt el kell fogadnunk, hogy a technikai tömeg növekedése statisztikailag mérhetően együtt jár a mezőgazdasági munkaerő-tényező faktorának csökkenésével. Ez akkor is fennáll, ha a (c) tényező szakadatlanul nő, hiszen az (X_M) értéke 1-nél eleve kisebb lesz. (Hogy ugyanez a feltétel ilyen élességgel a technikai tömeg esetében nem fordulhat elő, az azzal áll összefüggésben, hogy a (bX_T) változásai elsősorban az (aX_F) feltétellel és csak másodsorban, főként, bár nem kizárólagosan indukáló kapcsolatban van a (cX_M) -mel. Így nyilván a technikai tömeg alakulásánál sokkal inkább tekintetbe kell venni az (aX_F) feltétel nagyfokú változatlanlanságát, mint az élőmunkaerő esetében.) Mindez persze fordítva nem igaz, hiszen feltételeztük azt, hogy a (c) nem lehet 1-nél kisebb, mert ez az állapot annak a helyzetnek felelne meg, amikor az átlagnál magasabb agrotechnikai ismeretekkel rendelkező népességhányad aránya zérus. Elvileg egy másik változat is elképzelhető, amikor a (c) tényező változatlanlansága együtt jár az (X_M) változatlanlanságával vagy növekedésével. (Tudjuk, hogy a (c) tényező nem lehet teljesen változatlan, mert ez megfelelné a munkamegosztás teljes hiányának.)

Az elmondottakból kiderül tehát, hogy a munkaerő-feltétel (c) tényezője döntően a technikai tömeg (b) tényezőjével áll kapcsolatban, azaz, a termelési technika adott szintje feltételezi és meghatározza a munkaerő technikafelvevő képességének adott szintjét, és az is nyilvánvaló, hogy bizonyos fordított kölcsönhatás is fennáll. Ismeretes pl., hogy a múlt század harmadik harmadában az aratókaszáló gépek elterjedésének egyik fontos akadálya a gépekkel kapcsolatos nagyfokú hozzá nem értés volt. Tudunk arról is, hogy a ridegmarhához szokott pásztorokat helyenként külön instrukciókkal kellett ellátni az intenzívebb, drágább, kényesebb importfajták gondozását illetően. Az 1930-as évek elején egy agrár szakember a vetőmag-csávázás helyenkénti lassú terjedését az agrokémiai ismereteknek még tapasztalati szinten is a teljes hiányával hozta összefüggésbe.³¹

A minőségi oldalak közti szoros kapcsolat nem zárja ki, sőt feltételezi a másik változatot, azt, amelynél az (X_T) és az (X_M) között is szoros feltételezettség van. Ha a minőségi együttthatókat 1-nek vesszük, azt látjuk, hogy az (X_T) növekedése megfelel az (X_M) növekedésének, és ez együtt jár a

³¹ *Faber György: Az okleveles gazdák jelene és jövője. Kaposvár, 1932.*

földhasználat egyidejű szélesedésével. (A történetlogikai sor – mint tudjuk – fordított, vagyis az összefüggés érvényesülésénél az indukáló tényező az (X_M) lesz, elsősorban persze nem munkaerőként, hanem fogyasztóként.) A technikai tömeg és az élőmunkaerő egyszerű mennyiségi növekedése tehát egymást szorosan feltételezi. Idekapcsolva most már a (b) és a (c) tényezőket is, ez a szoros feltételezettetés valószínűleg módosulni fog. Lássuk, hogyan!

A növekedés hosszú távon tehát a technikai tömeg esetében a (b) tényező szerepének növekedésével jár együtt, ami – mint mondtuk – feltételezi a (c) szerepének növekedését is. A kettő közti fáziskésés nyilvánvalóan csak átmeneti lehet, a tendencia hosszú távon kiegyensúlyozott. Amikor e kapcsolatban a (b) „előrefut” – ilyenekre utaltunk már –, akkor nyilván a (c) rövidesen „utánamegy”. Fordított helyzet is előfordulhat, és ez is nyilvánvalóan csak rövid távon. (Ez állt pl. elő az 1945-ös földreform után, amikor a kisüzemi mezőgazdaság számára a nagyüzemi termelési tapasztalatok és az eszközpark egy hányada is „feleslegessé” vált.)

A (c) értékének növekedése – mint láttuk – az (X_M) relatív csökkenésével járt együtt, vagyis a technikai tömeg (b) együttthóra súlyozott növekedése szükségképpen a (cX_M) tényező hányadának – mennyiségi összetevőjének – csökkenését eredményezte. Az előbb láttuk, hogy ugyanez a tendencia fedezhető fel az (aX_F) szorzattal kapcsolatosan is, vagyis a *technikai tömeg növekedése általában a földhasználat és az élőmunka-ráfordítás csökkenését hozza magával*.

A technikai tömeg alkotó elemei lehetséges összefüggéseinek értelmezésekor feltételeztünk egy harmadik esetet is, amikor a szorzat mindkét eleme növekszik. Gondoljuk most végig, milyen következményekkel jár ez az egész konstrukcióra vonatkozóan! Előrebocsátjuk azt, hogy amikor az alábbiakban a csak abszolút földjáradékot szolgáltató földről beszélünk, ezzel a természeti meghatározottság legszélsőbb értékéig kiterjedt, vagyis a teljes földhasználatot értjük.

A (bX_T) szorzat mindkét elemének növekedése – ez a fentiek után nyilvánvaló – a másik két feltétel mindkét tagjának növekedésével jár együtt, miután a technikai-minőségi színvonal növekedése a szakképzettség és a földhasználat javulását, a mennyiségi növekedés pedig a foglalkoztatottság és a földhasználat bővülését eredményezi. Az egyes részelemek növekedési intenzitásában elvileg persze mutatkozhatnak eltérések, de a növekedés tendenciája általános. Ez bizonyos, nyilván csak elméletileg bekövetkező esetben a teljes körű agrár foglalkoztatottságot, a gazdaságosság szempontjainak feltételül megfelelő szintű és mennyiségű technikai tömeget és egy korábbi időszakhoz képest az abszolút földjáradékot szolgáltató övezeteknek a természetileg lehetséges keretekig való kitolódását hozza magával. További lépésben pedig a három feltétel növekedését eredményezi. Vagyis először az összes föld és az összes munkaerő mint feltétel tényezővé válik, majd a feltételek köre is bővül, a korábban nagyjából konstansnak minősülő függő változónk (Y), tehát a feltételek összege nő. Azt mondhatjuk tehát, hogy a (bX_T) szorzat teljes körű növekedése magában hordozza a *termelési feltételek növekedésének tendenciáit, ami szükségképpen a mezőgazdasági termelésnek hosszú távon tekintve a minőségi megváltozását, új és új fejlettségi szakaszainak kezdetét is jelenti*.

A legutóbbi két évszázad mezőgazdasági termelését tekintve, két ilyen minősített pontot találunk, s a kettő között a termelési feltételek nagyfokú változatlansága mellett a tényezők kölcsönhatásainak különféle variánsai magyarázzák az időbeli és térbeli eltéréseket. (Visszaemlékezve arra a feltételezésünkre, hogy a mezőgazdasági termelés tér-idő típusai egyszersmind fejlettségi típusok is, nyilvánvaló, hogy a minősített esetek időben csak nagyon távan határozhatók be.) Az időben korábbi minősített eset legfontosabb jellemzőjének azt tartjuk, hogy az (Y) változékonyságának jelentkezése főként az (X_T) növekedésével járt együtt, de másodlagosan a (b) összetevő is nőtt. Ez tehát tulajdonképpen nem mást jelentett, mint a szántóföldi növénytermesztésnek a mezőgazdasági ágazatban való uralkodóvá válását. Ennek a kezdeteit ismereteink szerint *általában* a 18. század közepére tehetjük, és a tendencia maximumát *általában* a második világháború végét követő pár évben érte el.

A másik minősített pontban a (bX_T) szorzat minőségi mutatójának növekedése volt a meghatározó a mennyiségi oldal növekedése mellett. Erre a pontra a mezőgazdasági ipar kialakulása és egyre fontosabbá válása jellemző. (Mezőgazdasági ipar alatt ebből következően elsősorban a piac által orientált teljes technológiai láncot, a vertikumokat értjük és nem az agrártermékek komplementaritásához kötődő melléktermék-feldolgozást.) Ez a tendencia *általában* a századfordulón vette kezdetét, s kiterjedése éppen napjainkban játszódik le.

A két kiemelt minősített pontot az egyszerűség kedvéért valóban egy-egy időpontnak elképzelve, úgy mondhatnánk tehát nagyon szimplifikálva, hogy az utóbbi két évszázad mezőgazdasága két

minőségi pont a szántógazdálkodás és az agráripár – közhasznú szóval: az élelmiszergazdaság – uralkodóvá válása közé eső egyetlen nagy növekedési ciklus, melyet a technikai tömeg két elemének egymáshoz viszonyított mozgása jellemez. A ciklus első felében a technikai tömeg mennyiségi elemének növekedése volt a meghatározó elem, és ez a földhasználat kiszélesedésével és az optimumhoz közelítő foglalkozottsággal járt együtt. Ez azt eredményezte, hogy a népesség döntő hányada agrár-kötöttségű, a termelés döntően önellátó jellegű volt ágazati és nemzetgazdasági vonatkozásban egyaránt. A társadalom és gazdaság szerkezete tehát ekkor meghatározóan rurális.

A ciklus második felét a technikai tömeg minőségi elemének növekedése jellemzi, s ennek az a legfontosabb következménye, hogy nő a mezőgazdaság munkaerő-kibocsátó képessége, tendenciájában csökken, ágazati és nemzetgazdasági tekintetben az önellátásra termelés szerepe, módosul a társadalom és gazdaság rurális képe. Így tehát a ciklus kezdő és végpontja között lejátszódó gazdasági és társadalmi változások közvetlenül nem a végpontokkal álltak összefüggésben, hanem főként a feltételek, tényezők között időnként kialakult aránytalanságok mindenkor korrekcióját szolgálták. Mindez természetesen nem jelenti és jelentheti e rövid távú változások jelentőségének lebecsülését, hiszen dolgozatunk elején is leszögeztük, hogy a mezőgazdasági termelés kettős feltételrendszeréből a társadalmi viszonyok prioritását kell kiemelnünk. Azt viszont megállapíthatjuk a fentiek után, hogy a leírt ciklus tartalmának és tendenciáinak ismeretében a rövid távú mozzanatok szerepe is minősíthető.

9. Az összefüggésrendszer felvázolásánál láttuk, hogy a kijelölt ciklus két végpontja időpontszerűen nem adható meg, a két tendencia hosszú időn át egymás mellett érvényesült. Ennek okául a tér-idő típusok különbözősége jelöltük meg. Leírásunk kétségtelenül nagyon általános, használhatósága csak a cikluson belüli rövidebb távok, vagy a térbeli eltérések értelmezhetősége esetén igazolható.

A felszabadulás előtti két évszázad magyar mezőgazdaságának és agrártársadalmának története elnagyoltan szinte a földért vívott szakadatlan küzdelem történetének nevezhető. Közben voltak konjunkturális szakaszok, aztán csendesebb időszakok, de a földkérdés mint az egész társadalom helyzetét jelentősen meghatározó gazdasági, társadalmi problémakomplexum aktualitásából nem vesztett. Az összeütközés általában tulajdonképpen a földhasználat kérdésében jelentkezett, s miután a használat legfontosabb biztosítója a jogi tulajdonosság volt, a küzdelmek leglátathatóbb megjelenési formája a földtulajdon joga körül zajlott. (A tulajdonjog és a használat közgazdaságilag is nagyon fontos kérdésének boncolgatásától itt célszerű lesz eltekintünk.) Vagyis a termelési feltételek, tényezők rövid távú egyensúlytalansága által támasztott objektív növekedési konfliktusok mindenkor a tulajdonjog (földhasználat) konfliktusával együtt, vagy ezek képében jelentek meg: A feltételek akár teljes egyensúlyja sem jelentette okvetlenül a mezőgazdaság teljes belső egyensúlyát, miután nem zárta ki az egyes termelő tulajdonok, nagyon durva azonosítással: üzemek feltételeinek akár teljes egyensúlytalanságát.

Korábban azt írtuk, hogy a mezőgazdasági termelés egy viszonylag fejletlenebb időszakát olyan termelési függvénnyel tudjuk jellemezni, amely kielégíti a föld és az élőmunka-ráfordítás linearitását. Továbbá ez esetben azt is feltételeztük, hogy a technikai ráfordítások mennyisége nem mutat olyan növekedési tendenciát, amely a belső arányok módosulásához vezetne. Vagyis a jobbágygazdaságok széles körű munkaerő-ellátottsága egyfelől, másfelől a majorsági üzemek alacsony bérmunkaigénye azt jelentette *általában*, hogy a majorsági gazdálkodás kezdetben törvényszerűen kicsi, a jobbágyi földhasználat pedig széles volt, az összeütközések egyik fő forrása a szolgáltatások szintje körül volt kereshető. A robottal (kisebb mértékben a jogi allodizációval) kapcsolatos ellentétek kiéléződése azonban már azt mutatja, hogy a földesurak „termelési célfüggvényében” megjelent a termék-maximalizálásának eleme, és ez a mondott linearitás miatt egyúttal a munkaerő maximalizálását is megkövetelte. Más oldalról: csökkent a jobbágyi földhasználat, azaz, nőtt az élőmunkaerőnek azon része, amelyik már csak termelési feltétel, és nem okvetlenül termelési tényező is volt. Megfelelő tőkeviszonyok között ez a potenciális munkaerő-kibocsátás elhelyezkedhetett volna a majorságokban bérmunkaként, de ismeretes okokból ennek lehetősége nagyon szűk volt. (Az ipar mint munkaerő-igénylő még nagyon sokára jelentkezik.) Mindez, technikai okokból találkozva az azonos termék-szerkezetből adódó konzekvenciákkal, kiélézte az elsődleges földhasználati, tehát üzemi, de leglátathatóbb megjelenési formájában tulajdonjogi ellentéteket.

Nem lesz ugyan túlzottan történelmi az eljárásunk, de próbáljuk meg latolgatni azt, hogy ebből a szituációból milyen kiutak akadhattak? Túlzottan leegyszerűsítettnek éreznénk ugyanis azt, ha a

koncentráció és centralizáció törvényére utalnánk, annál is inkább, mert ezeknek az iparban elképzelhető teljes érvényesülése a mezőgazdaságban pl. természeti okokból sem lehetséges.

Vegyük tehát azt az állapotot, amikor a linearitás akadályok nélkül a jobbágy-paraszti gazdaságok oldaláról érvényesül. Ad absurdum vive nyilvánvalóan érvényesülne az (Y) függő változó módosulásához vezető tendencia, azaz egy határon túl a mezőgazdaság munkaerő kibocsátóként is megjelenne, vagy az ipari ágazatok, vagy saját vertikális ágazata felé. Ennek eredményeként most már a másik két feltételhez képest nőne a technikai tömeg, új, magasabb szintű egyensúly jönne létre, a függvény linearitása megváltozna, és bekövetkezne az előbb leírt növekedési szakasz. Mindez már csak a technikai tömeg (b) elemének döntővé válása miatt is, egyebek mellett diszkontinuus jellegénél fogva, nyilvánvalóan a kisüzemi forma részleges megszűnéséhez vezetne. A másik változatot – tehát ahol a linearitás a majorsági gazdaságok oldaláról érvényesülne korlátlanul – szükségtelen lenne így algoritmikusan leírni, belátható, hogy az eredmény ugyanez lenne. Ami a két változatban az azonos eredményen túl is közös, az a folyamat nyilvánvalóan nagy lassúsága.

Hogy mindkét folyamat végeredménye azonos, az nyilvánvalóan a technikai tömeg lehetséges kapcsolatrendszerével áll összefüggésben. Azzal ugyanis, hogy ennek növekedésével a feltételezett linearitás szükségszerűen megszűnik. Lássuk most ennek néhány rövid távú következményét!

Fentebb azt írtuk, hogy a linearitás két irányú érvényesülésének eredményeképpen a mezőgazdaságban az adott viszonyok között nő a felesleges munkaerő mennyisége. A földnek mint termelési feltételnek a nagyfokú-állandósága – s tudjuk, hogy ez mennyire nem elméleti kérdés volt – azzal járt együtt, hogy a három feltétel közti hatásmechanizmus túlnyomó része a másik két feltétel együttesét jellemezte. A technikai tömeg növekedése az élőmunkaerő-felhasználás csökkenésével járt ekkor együtt, és fordítva. Vagyis a *technikai tömeg* nagysága meghatározta a *munkaerő termelési tényezőként* megjelenő részének nagyságát, a *munkaerő* viszont *termelési feltételként* határozta meg a *technikai tömeget*. Számításba véve a fogyasztás korábban feltételezett növekvő trendjét, nyilvánvalóan nőtt a technikai tömeg, amely termelési egységekre vetítve módosította a másik feltételek helyzetét. Ott, ahol egy-egy termelői döntéssel az élőmunkaerő-felesleg megszüntethető volt, ott az meg is történt, s ezeken a helyeken a továbbiakban a technikai viszonyok váltak elsődleges meghatározóvá. Ezek a nagygazdaságok voltak, s ezekben, legalábbis a fejlettebbekben, valóban a technikai viszonyok váltak – persze, a kapcsolat nem volt egyoldalú – az élőmunka és a földhasználat mértékének szabályozóivá.

A kisgazdaságokban, ahol az élőmunkaerő egyszersmind családi, háztartási együtttest is jelentett, ez a döntés ilyen egyszerűen nem volt megoldható. (Az ipar viszonylag gyenge felvevőképességét mindenképpen számítanunk kell; az 1930-as évek közepén a mezőgazdasági munkaerőnek kb. a negyede, 90 millió munkanap nem volt elhelyezhető.^{3 2}) A lehetséges kivételeket is számításba véve, alighanem el kell fogadnunk az átányi paraszti gazdálkodás monográfusainak azt a feltételezését, hogy a kisüzemi célfüggvénynek néha fontosabb eleme volt a munkaerő elhelyezése, mint a termék.^{3 3} Következésképpen a kisgazdaságok kényszerítve voltak arra, hogy igyekezzenek a linearitás feltételeinek megfelelni. A technikai tömeg szerepének növekedésével a nagyüzemekben a földhasználat maximalizálásának helyét törvényszerűen az optimalizálás foglalta el, ezáltal valamelyest nőtték a kisüzemi linearitás esélyei. Ez a növekedés azonban messze elmaradt a szükséglettől, s így törvényszerűen vált *Eddie Scott* kifejezésével a századfordulóra a legfontosabb outputtá a munkaerő.^{3 4} (S ehhez hozzátehetjük még a születéskorlátozást is.)

^{3 2} Vö. *Matolcsy Máttyás*: A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon. A Magyar Gazdaságtudató Intézet 6. sz. különkiadványa 1933. Vö. még: Mezőgazdaságunk üzemi eredményei az 1932. évben. Bp. 1934. 50. l.

^{3 3} *Fél Edit–Hofer Tamás*: Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. Bp. 1967. 6. l.

^{3 4} *Eddie, S. M.*: Die Landwirtschaft, als Quelle des Arbeitskraft-Angebots. Mutmassungen aus der Geschichte Ungarns. 1870–1913. Vierteljahrsschrift für Wirtschafts-geschichte. 1969. 2. sz. 215–223. l. A probléma túlzott leegyszerűsítése lenne természetesen az, ha az agrárnépesség feleslegének ipari elhelyezhetőségéből közvetlenül következtetnénk az ipar fejlettségére. Azt mindenképpen számításba kell vennünk, hogy a mezőgazdaság munkaerő-kibocsátását első lépésben nem általában az

E jelenség egyik legfontosabb következménye a kisüzemi termelés önellátó jellegének megőrződése, másodlagosan a nagyüzemi technikai tömeg növelésében mutatkozó széles körű érdektelenség volt, s ez elvezetett egy egészen torz termékszerkezet létrejöttéhez is. Jellemző pl., hogy a nagymértékben gépesíthető búzatermelésnek 1935-ben az 1000 holdon felüli birtokok csak 17 %-os részesedést adtak, a 20 holdon aluli kisüzemekben viszont ennek részaránya elérte a szántó 40 %-át.

Az optimális viszonyokat persze a kisüzemeknél is lehetséges egy négyzetgyökös függvényalakokkal leírni. Ez a szituáció abban az esetben jöhetett létre, ha az adott földterületre vonatkozóan, megfelelő termelésstruktúra mellett nőtt a ráfordítások tömege. Ez jelenthetett munkaráfordítást, és hozott létre városkörnyéki zöldség- és állatövezetet, (de megfelelő szintű eszközgyártás esetén jelentheti a technikai tömeg növelését is.) Jellemző, hogy a földreform-politika egyik intranzigens jobboldali propagálója az 1920-as évek végén kénytelen volt megállapítani, hogy a tanyásgazdaság fejlesztésének egyik fő akadálya a munkaerőhiány.^{3 5} Vagyis a leírt hosszú távú ciklus második felének tendenciaszerűen a nagyüzemekben a technikai tömeg abszolút, a kisüzemekben az élömlenke-felhasználás relatív növekedésén alapuló termelési típus felelt meg, s ahol a tényezők közti nemlineáris kapcsolatrendszerből eredően a nagyobb és a kisebb földigény volt a feltételezhető, és végül, ahol a technikai tömeg prioritásából következően az ezzel jellemezhető termelési típus volt a meghatározó. A ciklus alaptendenciája tehát gazdaságilag az ily módon egymást feltételező és kiegészítő termelési típusok hosszabb távú, kiegyensúlyozott növekedését is tartalmazta.

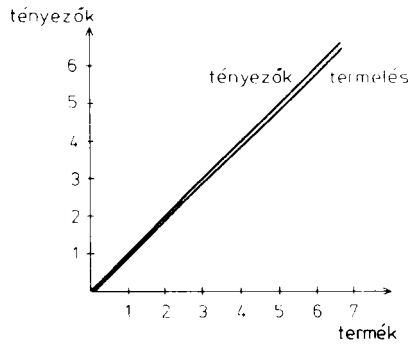
10. Végére érve mondandónknak, talán nem lesz felesleges még egyszer összefoglalni mindazt, amit elemzésünkéből következtetésként levonhatunk. A felvázolt logikai rendszer értelmében a mezőgazdasági termelési feltételek alakulása szempontjából a 18. század utolsó negyedétől a 20. század harmadik negyedéig tartó időszakot egységes korszakként fogjuk fel, persze az időpontok a mezőgazdasági termelés térszerkezeti eltérései miatt nyilvánvalóan széthúzódnak. A hosszú időszakasz kezdetét a szántóföldi gazdálkodás uralkodóvá válásával, a végét pedig az élelmiszergazdaság kialakulásával jellemezzük. A két „pont” közötti időszakban a mezőgazdasági termelés állandó intenzívalódásának folyamatát feltételezhetjük azzal a megszorítással, hogy az első időszakra a technikai tömeg növekedésének mennyiségi, a második időszakban – a cezúra a 19. század harmadik harmadának kezdete körül látszik kijelölhetőnek – a minőségi oldala volt a meghatározóbb. Az első időszakot nevezhetjük általában a lineáris kapcsolatok, a másodikikat pedig a nemlineáris (ún. négyzetgyökös) kapcsolatok időszakának. (1. és 2. ábra.)

A korszakonként eltérő jellegű kapcsolatrendszer objektíve meghatározta a termelők piachoz fűződő kapcsolatait is. A termelőeszközök magántulajdonán alapuló termelési rendszerben a gazdálkodásnak (ezen belül a termelésnek) két feltételt kellett lehetőség szerint optimálisan kielégíteni. Biztosítani kellett a fogyasztás igényeihez viszonyított maximális kibocsátást a legkedvezőbb – ami nem okvetlenül a legalacsonyabbal azonos – költség szint mellett. Vagyis el kellett érni a piaci szükségletek (lakossági fogyasztás, export, s egyre növekvően a nyersanyagigény) teljes kielégítését a maximális tisztajövedelemmel együtt. Könnyen belátható, hogy a lineáris kapcsolatok időszakában ez a két érdek teljesen egybeesett, miután a termelés lehetséges és szükséges növelése a tényezők egységnyi növelésével biztosítható volt. Következésképpen az összes kibocsátás mértéke és értéke a gazdaságok által elért tisztajövedelmezőséget általában és közvetlenül jellemezte. (1. ábra.)

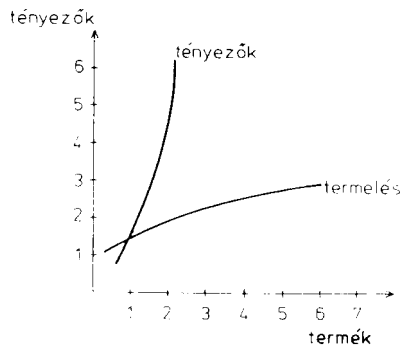
A nemlineáris kapcsolatok időszakában viszont a két érdek közötti szoros és pozitív kapcsolat csak kezdetben állt fent. Ettől kezdve a tényezők nagyobb mértékű, esetleg a gazdaságosság rovására való emelkedése biztosíthatja a kibocsátás állandó növekedését. A lineáris korszak érdekkonkordanciá-

ipar, hanem csak az ún. „közepes technológiájú” ágazatok képesek felszívni, ahol tehát az egy-egy munkahely létesítésére fordított tőkék mennyisége nagyjából megegyezik a beállított alkalmazottakra jutó évi bruttó termelési érték összegével, vagyis ahol az állóeszköz-állomány aránya viszonylag alacsonyabb. Az agrárfeleslegnek magas tőkeigényű munkahelyekre való beáramlása vagy beáramoltatása a megtérülés romló viszonyai miatt csak nehezen elviselhető hatékonyság csökkenéssel járhatnak együtt. (E problémakört is részletezi: *Schumacher, E. F.*: Small is beautiful. A Study of Economics as People Matter. London Blond and Brige Ltd. 1973.)

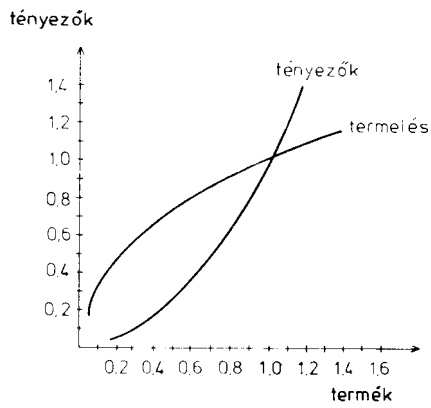
^{3 5}Vö. *Matolcsy Máttyás*: Az új földreform munkaterve. Bp. 1927. 43–44. l.

1. ábra

2. ábra

3. ábra

ját, az ellentét váltotta fel.³⁶ Ezzel egyidejűleg az ellentét feloldása a nemzetgazdaság más ágazatainak feladatává vált. E más, elsősorban ipari ágazatok lehetőségei és az ellentét feloldásában való részvételének hatékonysága magyarázza meg véleményünk szerint azt, hogy a mezőgazdasági növekedés formája és iránya úgy alakult, ahogyan azt ismerjük, s azt, hogy ennek következtében a kiegyensúlyozottságra utaló tendenciák érvényesülése ellenére is hosszú távon konzerválódhattak az agrártermelés fejletlen tér-idő típusai.

*

A fentiekben megpróbáltunk egy hosszú távú hipotézismodellt leírni. Ennek során elkerülhetetlenül nagyon általános szimbólumokkal kellett dolgoznunk, és a legszükségesebbnek ítéltéken túl a konkrét adatszerűségtől is el kellett tekintenünk. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az adatszerűséget általában is mellőzni lehet, az viszont az agrártörténeti szakirodalomban jártas olvasó előtt bizonyára nem szorul igazolásra, hogy az adatbázis – különösen a tér-időtípusok pontos elkülöníthetősége érdekében – mindenképpen nagymértékű kiegészítésre szorul. Mindez magától értetődően nemcsak a szorosan vett termelési adatbázisra vonatkozik, hanem a közgazdasági feltételrendszer egészére, benne a társadalmi struktúrára is, hiszen a termelés irányát és folyamatait meghatározó célok, döntések társadalmi csoportok és legbelül egyének céljai és döntései voltak. Nyilvánvaló tehát, hogy a leírtakkal csak hipotézisként merünk előhozakodni, olyan hipotézisként azonban, amelynek valószínűségét eddigi ismereteink és ezekre támaszkodó logikai kombinációink nem mutatják kizártnak.

Külön is, ismét is hangsúlyozni szeretnénk: leírásunk erősen általánosított logikai konstrukció. Általa csak hosszú távú és területileg szélesen elgondolt kapcsolatok jellemezhetők. Egyik vagy másik gazdálkodó egység vagy termelői kistáj gazdálkodási, termelési folyamatai ily módon közvetlenül nem írhatók le. Ennek mindenekelőtt az az oka, hogy a termelési feltételek tényezőhányadának arányai az egész agrártermelés szempontjából tűnnek csak fontosnak, az uradalmak vagy a parasztgazdaságok szempontjából a tényezők – mint ráfordítások – nagysága és egymáshoz viszonyított aránya volt a döntő. Ezeket kell elemezni, ha az egész gazdaságra vagy egy-egy termékre vonatkozóan a tisztajövedelem, a költségek, a bérfelhasználás, a nem bérjellegű ráfordítások iránti igény stb. kérdését elemezzük. Ezekben az esetekben a termelési függvényektől várhatunk döntő segítséget. Kellő feltételek mellett termelési függvényekkel elemezhetők részletesen a gazdálkodás folyamatai. Nem árt azonban, ha egy nagyon fontos elméleti szempontot szem előtt tartunk.

A termelési függvényeket alkalmazva egy-egy célmennyiségre (pl. tisztajövedelem, önköltség, fajlagos önköltség stb.) *optimális tényező-viszonyokat* esetleg meg tudunk határozni. Ezek azonban általában nem lesznek azonosak a *történetileg tényleges tényező-viszonyokkal*. Ha tehát a függvények elkészítését és elemzését a kutatás céljául választjuk, eljárásunk feltétlenül történetietlen, kapott eredményünk pedig a ténylegesen lezajlott múlt leírására nagy valószínűséggel alkalmatlan lesz. Ha azonban számításaink, az adatokra támaszkodó optimalizációink az adott időben, helyen és körül-

³⁶ A 2. ábrának az inflexió pont előtti szakaszait részletezve állítottuk elő az alább látható 3. ábrát. Mint látjuk, itt egészen más rövid távú tendenciák érvényesülnek a hosszú távú nemlineáris tendenciához képest. A jelenség tartalmilag azzal magyarázható, hogy a nemlineáris összefüggések érvényességének első időszakában viszonylag kis ráfordítás-növekedéssel ennek mértékét megközelítő terméknövekedés lehetséges. A 2. és a 3. ábra „x” és „y” átlagértékei közti különbség, az inflexió pont után egységnyinél nagyobb (1,03), az inflexió pont előtt pontosan egységnyi (1,00). A két tartomány jelentős tartalmi eltérésének több oka lehet, mi azt feltételezzük, hogy a tőkés agrárnövekedésnek van egy olyan korai szakasza, amikor a ráfordítások és a termék mennyisége között egyensúly mutatkozik, sőt feltételezhető a termék javára mutatkozó egyensúlytalanság is. Mindez azonban időben viszonylag rövid tartamú, pontosabban ez az időtartam a növekedés ütemének függvénye. Következésképpen ez a korábbi lineáris korszaktól alapvetően különböző egyensúlyosság, vagy a termékmennyiség szempontjából pozitív egyensúlytalanság nem lehet általános érvényű a tőkés agrárfejlődésre. E tendencia hosszú távú érvényesülésének magyarázata csak az agrártermelés, szélesebben az agrárgazdaság fejletlenségének mutatója.

mények között a termelés (tisztajövedelem, önköltség, fajlagos önköltség stb.) lehetséges optimális terjedelmének meghatározását célozzák, eredményként, ha nem is abszolút érvényű, de jól tájékoztató képet kaphatunk, melynek segítségével a fejlettség szintje, összetevői jellemezhetők. Vagyis számításainknak értelmet, jelentőséget csak és kizárólag eszközként való felhasználhatóságuk ad.

A fenti értelemben leírásunk a szó szoros értelmében véve tehát nem függvény, bár a feltételek és tényezők széles körű egymásra való vonatkozathatósága miatt ilyen jellegük is van. Az analóg formulázás mellett főként azért döntöttünk, mert a használt fogalmakat egyértelműsítő szimbólumok közötti logikai kapcsolatok így világosabban voltak leírhatók. Ebből következően a független változók között kitett műveleti jelek sem okvetlenül csupán csak a tényleges viszonyokat jelölik, hanem ezen felül a kapcsolatok feltétlenségére is utalnak. Hasonlóképpen nem tudtuk teljesen egyértelművé tenni – már ti. a formulázás számára az egyes feltételek jellemzői közötti kapcsolatokat sem. Ezek után és a forrásbázisról írtak ismeretében nyilvánvaló, leírásunkkal egy valószínű, de vagy igazolható, vagy részben vagy egészben elutasítandó hipotézis keretei között kellett maradnunk.

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

MAROSI ERNŐ

Magyarországi művészet a 12–13. században Historiográfiai vázlat és kutatási helyzetkép*

A korszakhatárok kérdései

A magyarországi művészettörténetben a 11. század végétől kezdődő korszakot, amelynek végpontjaként a tatárjárást, illetve az azt követő évtizedet feltételezik, általában a román korról szokás azonosítani. Ezt a periodizációs elképzelést tükrözi lényegében minden, a korszakra vonatkozó összefoglaló munka, legújabban is A magyarországi művészet története (1970) vonatkozó fejezetei. E munka negyedik kiadásában a Dercsényi Dezső által írt A román kor művészete c. rész három fejezetre tagolódik: I. A honfoglalás és az államalapítás korának művészete a XI. század utolsó harmadáig; II. A pécsi műhely kora a XI. század végétől a XII. század utolsó évtizedéig; III. A román stílusú művészet fénykora a XII. század végétől a tatárjárásig.

A negyedik kiadás korszakolása mindössze annyiban tér el az 1956-ban megjelent elsőétől, hogy a három fejezetet A román kor művészete összefoglaló cím alatt közli, míg az első ilyen főcímet eredetileg nem alkalmazott. E tekintetben az első kiadás logikusan, a magyar művészettörténetírás hagyományainak megfelelőbben és az európai művészettörténeti kronológiával is nagyobb összhangban járt el. Nemcsak azért, mert az itt tárgyalt előzmények (A honfoglalók művészete, római és szláv hagyaték) nyilvánvalóan nem sorolhatók a „román kor” fejezetcím alá, hanem ezért is, mert Európa-szerte csupán a 11. század második felében, utolsó harmadában beszélhetünk a romantika kialakulásáról. Ennek felel meg az a régebbi hagyomány (Henszlmannál: „ókeresztény” emlékek), amely megkülönbözteti a román kort megelőző 11. századi korszakot. A romanika művészetét ezek szerint csupán a II. és III. fejezet tárgyalja az összefoglaló munkában; mint a III. fejezet címe megállapítja: a tatárjárásig. Valójában persze jóval tovább, majdnem a 13. század végéig. Hiszen reális összefüggések megfigyelésén alapulnak azok a közhelyszámbe menő megállapítások, amelyek szerint Magyarországon a 13. század végéig, esetleg a 14. század első két évtizedében is szervesen tovább él az a művészeti hagyomány, amelyet a romanika kifejezés jellemez. Ilyen értelemben hasonló a helyzet ahhoz, amelyet pl. Győrffy György vett figyelembe az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának áttekintésekor, amikor a pápai tizedjegyzékek joggal szerepelhettek az Árpád-kori Magyarország viszonyait jellemző statisztikai forrásokként. Ami pl. az egyházi építészet történetét illeti, ez ugyanígy érvényes a művészettörténetre is. Bizonyos szempontból tehát az Árpád-kor reálisabb periodizációs keretet jelenthet a 12–13. század művészettörténeti áttekintésére is.

*Előtanulmányként készült a Magyarország története I. kötete részére. (A szerk.)

Másrészt nem hiányozhat a 13. századi magyarországi művészet képéből a gótikus művészet stílustörténeti korszakfogalma sem. A magyarországi művészet történetében ezt a kort Gerevich László tekintette át *A kora-gótika Magyarországon* (A XIII. század derekától a XIV. század elejéig) (1956), illetve legutóbb (1970) *A gótika korának művészete* c. rész első fejezeteként *A gótika elterjedése a XIII. század derekától a XIV. század elejéig* címen. Az összefoglalás első és negyedik kiadása között tehát megfigyelhető a főcímek megválasztásával hangsúlyozott stílustörténeti distinkció fokozódása, s egyben a román kor és a gótika közé vont művészettörténeti korszakhatár markánsabb megvonása. Paradox módon ez a stílustörténeti korszakhatár éppen a tatárjárás. De nem a periodizációs választóvonal inkább köztörténeti jellege ébreszt gyanút, hanem az a tény, hogy amint nem jelenti a romanika végét, nem jelzi a gótikus művészeti jelenségek valószínűs kezdetét sem, amint erre éppen az utóbbi időben több stílustörténeti megállapítás és nem egy régészeti lelet hívta fel a figyelmet.

A többek között ezeket a leleteket illetve művészettörténeti eredményeket is kellő mértékben hangsúlyozó korszakolás kialakítása a hetvenes évek művészettörténeti publikációiban és előkészületben levő munkáiban fontos törekvésként jelentkezik. Nagy számban keletkeztek a hagyományos történeti konstrukciót megkérdőjelező, legalábbis egyes emlékekre nézve sokszor jelentősen eltérő datálást és megítélést javasoló tanulmányok, és számos még nem publikált kutatás eredményei mutatnak ez irányba. Részben publikálatlanok vagy csak előzetes közlemények alapján ismertek a 12–13. századi művészetről alkotott újabb kép kialakulásához utat mutató régészeti kutatások eredményei is.

Bizonyos mértékig meginogtak – éppen az ismeretek gyarapodásával – azok a kronológiai és stílus kategóriák is, amelyek főként iskolákat jelentettek (helyi központok körül, mint pl. a „11. századi királyi műhely”, a pécsi műhely, Esztergom, később Buda esetében; vagy rendi iskolák formájában: bencések, ciszterciták, koldulórendek stb.). Az iskolák kronológiai fogalomként való alkalmazása (a pécsi műhely fogalma például az építészetben és épületplasztikán kívül elnyelte a fémművészetet, a festészetet is; Esztergom már Gerevich Tibor számára országos hatású központtá növekedett; Ják általános mértékévé és szintézisévé nőtt a 13. századi építészet minden észlelhető tendenciájának) egyrészt szokatlanul erős, legalábbis művészeti tekintetben érvényesülő központosítást előfeltételez, másrészt figyelmen kívül hagyja viszonylag önálló művészeti földrajzi egységek, tájak emlékanyagát. Ez utóbbiak létezésére nem utolsósorban a szomszédos országok művészettörténeti kutatása kezdi felhívni a figyelmet, s a közép-európai országok művészettörténetének összehasonlító módszerű kutatása várhatóan élesebben kirajzolja majd a hatóterületüket tekintve is megkülönböztethető tendenciák körvonalait.

Mivel az itt vázolt kutatási tendenciák még csak egyes részletkérdések megítélésében jelentkeznek, egyelőre csak vázlatosan és fokozott óvatossággal rajzolható meg a 12–13. századi művészet történetének összképe.

A 11. századi előzmények kérdése

A 11. századi magyarországi művészet történetében érthető okokból – krónikás hagyomány és az elmúlt száz év különböző ünnepi alkalmakra készült áttekintései nyomán – aránytalanul jelentős szerepet játszik a század első harmada, I. István kora,

vagy ahogyan újabb összefoglalásaink nevezik: az államalapítás kora. Különösen a korszak építészetének ismerete kell, hogy megküzdjön egyrészt az emlékanyag nagy mérvű pusztulásából, illetve sokszoros átépítéséből adódó kritikai problémákkal, másrészt azokkal a forráskritikai nehézségekkel, amelyeket számos helyen az István-féle alapításnak, építetésnek már a középkorra visszavezethető írott hagyománya támaszt. Így jelenleg e korból csak igen töredékes és önmagában is vitatható építészeti emlékanyaggal rendelkezünk. Eleve korainak kell minősítenünk olyan építészettörténeti kísérleteket (Kozák Károly), amelyek igyekeznek egységes, általánosan elterjedt épülettípusokat (egyhajós templomok, nagy átmérőjű félköríves apszissal, itáliai minták, esetleg a római SS. Alessio e Bonifazio temploma nyomán) kimutatni. Az e korszakra datálható épületmaradványok (Székesfehérvár, Pécsvárad, Zalavár, Kalocsa I., Gyulafehérvár I.) többnyire nem teljeseek, feltárásuk gyakran vitatható, és éppen elrendezésük, téralkotásuk ismerete, amely művészi kapcsolataik, jellegük megítéléséhez elengedhetetlen lenne, nem tisztázott. Számos jelentős láncszem is hiányzik a korai emlékanyag sorából. Későbbi átépítések mindenestül eltörölték pl. Esztergom I., Pécs I. székesegyházát, Pannonhalma I. apátsági templomát, a korai emlékek közül alig ismert Veszprém I. székesegyháza. E tekintetben a régészeti kutatás is még igen lényeges emlékek feltárásával, illetve korábbi feltárások hitelesítésével adós. Mindössze annyi látszik valószínűnek, hogy aligha lehet visszavetíteni a 11. századra a későbbi érett román kori székesegyházak, kolostortemplomok képét. Legvalószínűbben nem boltozott, szobrászati és ornamentális faragványokkal gazdagon díszített templom-épületekkel számolhatunk ebben a korban. Valószínűnek tarthatjuk továbbá, hogy a feltételezett itáliai művészeti kapcsolatokon kívül az Ottó-kori németországi művészettel analóg elemek is érvényesültek Magyarországon.

Ilyen kapcsolatok meglétére figyelmeztet a 11. századi magyarországi kisművészeti emlékanyag, amelynek egyes jelentősebb darabjai viszonylagos épségben maradtak ránk. Egészen az Ottó-kori udvari művészet reprezentatív stílusában gyökerezik pl. a donációs felirattal is ellátott, koronázó palásttá átalakított székesfehérvári casula (1031), és a bronz kispasztika egyes emlékei (feszületek, pl. az Újszászon talált) is az Ottó-kori művészet naturalizmusának magyarországi hatásáról tanúskodnak. Ugyanilyen művészeti mintaképekre utalnak a templomi berendezésről (arany oltártáblák, cibóriumok stb.) szóló egykorú híradások. Ez azonban pl. a királyi kincstárnak csak egyik rétege lehetett. Olyan nyugati tárgyak mellett, mint pl. a regensburgi Niedermünsterből származó Gizella-kereszt (1006, talán csak 1045 után), kétségtelenül őriztek az Árpádok kincstárában a honfoglaló fejedelmi törzstől örökölt ötvöstárgyakat (pl. a valószínűleg Anasztázia királynő által 1063-ban eladományozott bécsi ún. Attila-szablyát), s mellettük a 11. század egész folyamán igen jelentős szerepet játszott a bizánci udvari művészettel való érintkezés is. Tudunk Istvánnak ilyen jellegű hadizsákmányairól, tanúskodnak a kapcsolatról ásatások során előkerült enkolpionok, ékszerek, míg más, későbbi emlékeknek, talán az 1055 táján, IX. Konstantinosz Monomachosz idején készült koronának, s bizonyosan annak a másik rekeszománcos koronának, amelyet I. Géza 1074–79 között kapott Dukasz Mihály császártól (a királyi korona alsó része), elsőrendűen politikai színezetűk volt.

Nem meglepő tehát, ha a 11. század művészettörténetírása mindenekelőtt az épületdíszítő faragványokra alapozta a kor áttekintő tárgyalását. A hagyományosan az István-korra jellemzőnek elismert három emlékcsoport mai értékelése azonban már ellentmond

A magyarországi művészet története (1970) megfelelő fejezetében még érintetlen összképnek.

A „szalagfonatos emlékek” összefoglaló címen tárgyalt, felső-itáliai, Adria-vidéki kapcsolatokról tanúskodó kőfaragványok, amelyeknek egy csoportja belső berendezési tárgyak díszítését alkothatta (Zalavár, Székesfehérvár, Esztergomban is töredékek) mind stílári kapcsolatait tekintve, mind datálásában megfelelhet a stílus 11. század első harmadára feltételezett elterjedésének. Ez a dekoratív stílus lehetett jellemző a nagyobb igényű István-kori épületbelső díszítésére. Ugyanakkor a szalagfonat előfordulása nem mindig jelez szoros összefüggést ezzel az emlékcsoporttal: változatai kísérő jelenségei az ún. „palmettás” emlékcsoportnak is (pl. Szekszárd, Bodrogmonostor, Dombó faragvány-töredékein), s általában a korai romanika művészetének sokáig tovább élő ornamentális közhelyei.

Megdőltek (Gerevich László, Entz Géza kutatásai nyomán) azok a hipotézisek, amelyek szerint az antikizáló, kompozit pillér- és oszlopfők, amelyek Esztergomban és Óbudán, de emellett Pécsen és Székesfehérváron is feltűnnek, egy I. István alapította egyházak építésén dolgozó királyi építőműhely emlékei lennének. Az óbudai Szent Péter-prépostság István-kori alapításának legendája, amely e művészettörténeti konstrukció fő támaszát jelentette, Ákos mester 13. századi interpolációjának bizonyult, s visszamenőleg minden jelentőségét elvesztette. Erről az emlékcsoportról – amely a 12. század első felének emlékei között találhat megnyugtató elhelyezést – tehát le kell mondani a 11. századi magyarországi művészet szempontjából.

Jelentős emlékekkel és építészeti összefüggéseikre vonatkozó ismeretekkel is gazdagodott az ún. „palmettás stílusú” faragványok csoportja, amelyet a művészettörténeti kutatás gyakran tekint a legősibb hagyományokat őrző 11. századi emlékcsoportnak. Az a tézis, amely szerint ezek a honfoglaláskori ötvösség ornamentikájának az építészeti faragványokra való áttételét jelentenék, legfeljebb csak egyik ornamentális motívumukra vonatkozik, és pusztán technikai szempontból is elvetendő. Legvalószínűbb forrásuk az az építészeti ornamentika, amely a 10. század elején konstantinápolyi építkezéseken terjed el, s a 11. század végéig jelentős szerepet játszik a bizánci provinciák, így Attika művészetében, de hat Bulgáriában, érvényesül a 11. századi Velencében is. Máig vitatott, hogy a sasszanida hagyományokra visszavezethető, az arab művészetével rokon ornamentika a 10. században arab hatásra jelent-e meg Bizáncban, vagy korábban, már a 6. században is összetevője volt a bizánci építészeti ornamentikának. Mindenesetre egyes magyarországi emlékeken ez a réteg is képviselve van (Szekszárdon pl. Justinianus-kori ravennai hagyományokat követő pillérfő). Emellett tisztázatlan e bizánci eredetű dekorációs stílus Magyarországra való közvetítésének iránya. Számolni lehet esetleges itáliai, dalmáciai vagy balkáni forrásokkal. Az emlékcsoport legősibbként való felfogása kronológiai nehézségekbe is ütközik, datált emlékei ugyanis a 11. század közepe tájától követik egymást: Tihany alapítása: 1055, Szekszárd: 1061, Zselicszentjakab: 1061, a váci székesegyház (a szódi párkánytöredékek feltehető származási helye) 1074 után. Ugyanennek az időszaknak felel meg a visegrádi Szent András-monostorból származó vállkövek stílusa. További, pontos évszámokkal össze nem kapcsolható emlékei ugyanennek a stílusnak a veszprémi székesegyház töredékei, pilisszentkereszti faragványok, továbbá egyes feldebrői részletek. Az e stílusban díszített épületek közül kevés ismert kifogástalanul, de ezek meglehetősen nagy típusbeli változatosságról tanúskodnak. A szekszárdi apátsági templom

bizáncias, centrális, lényegében a keresztkupolás rendszernek megfelelő alaprajzon épült, s a centrális elrendezés – jóllehet, közvetlen bizánci eredete méltán vitatott – Feldebrőn is bizonyos. Zselicszentjakab apátsági temploma a közelmúlt feltárásának tanúsága szerint egyhajós, hosszanti elrendezésű volt, oldalkarzatokkal. Tihany apátsági temploma, melynek csak kriptája ismert, bizonyosan hosszanti elrendezésű volt. Az ismert emlékek közül kettő, Tihany és Szekszárd királyi magánmonostor volt, Feldebrő feltehetőleg az Aba nemzetség magánegyháza, Zselicszentjakab az első ismert magánegyházak egyike. Valószínű, hogy a stílus, amelynek súlypontja a 11. század harmadik negyedére esik, összefüggésben állott a királyi magánegyház virágzásával, terjedését is befolyásolhatta ez intézmény követése az előkelők körében. Az 1070-es évektől kezdve számolhatunk elterjedésével a Szerémségben is. Itt olyan lokális központ jött létre, amelyben bizonyosan még a 12. század elején is tovább éltek a díszítő stílus tradíciói. Sajátos vonása e körnek, hogy itt a palmettás és szalagfonatos ornamentika mellett a figurális reliefsz is nagy szerepet játszik. Bodrogmonostor, a közelmúltban feltárt és a 12. századra datált Dombó mellett bizonyosan 12. századiak a Belos bán által alapított Bánmonostora (Kő) hasonló stílusú faragványtöredékei. Ugyanebbe a körbe tartozik az araci emlékkő.

Ez utóbbi emlékcsoport tekinthető tehát a 11. század utolsó évtizedeiben megjelenő, a romanikát Magyarországra bevezető emlékcsoport közvetlen előzményének. Részletesebb tárgyalását az indokolja, hogy – legalábbis a Délvidék helyi stílusaként – egyben kortársa is a romanika első emlékeinek, velük párhuzamos jelenség. Bizonyosnak látszik, hogy az e stílushoz sorolható építkezésekkel változatos, bonyolult kompozíciójú és nagyrészt boltozott épületek jelentek meg Magyarországon, amelyeknek dekorációjában a főbb szerkezeti csomópontokat (fejezetek, párkányok, olykor oszlopbázisok is) ornamentális faragványok hangsúlyozták. Figurális szobrászat főként belső berendezési tárgyakon tűnik fel. Nem jelentéktelen az az analógia, amely Felső-Itália fejlődésével vonható: itt is Velencéből Pomposán, a comói S. Abondián keresztül vezet Lombardiába az a szál, amelyen a bizánci eredetű, orientalizáló díszítő stílus a romanika építészeti dekorációjához kötődik.

Az érett romanika első korszaka

A 11. század végén a magyarországi művészetben lezajlott fordulat ténye régóta ismeretes. Bizonyos, hogy az érett romanika ez idő tájban, feltehetőleg az uralkodó észak-italiai művészeti kapcsolatok nyomán jelent meg Magyarországon. A korszak emlékeanyaga azonban nem kielégítően ismert. Olyan, kulcsfontosságú emlékekről, mint a nagyváradi, váci székesegyházak, csupán írott források nyomán alkothatunk képet, megfelelő régészeti támpontok nélkül. Művészettörténetírásunk hagyománya szerint ez a korszak teremtette meg a későbbi magyarországi fejlődés előfeltételeit, vetette meg a romanika sajátos magyarországi változatának alapjait. Ez a nézet mindenekelőtt a háromhajós, három apszissal zárt, igen gyakran két nyugati tornyos homlokzattal felépített bazilika-típus látszólag széles körű elterjedésén alapul. A szakirodalom, annak ellenére, hogy nem egy magyarországi székesegyház épülete is ehhez a típushoz tartozik, gyakran említi „bencés templomtípusként” ezt az elrendezési formát, annyiban jogosan, hogy az elrendezés valószínűleg tényleg Felső-Itáliából, mindenekelőtt Lombardiából, Emiliából

ered, ahol a 11. század második felében a magyarországihoz hasonló elterjedtségnek örvendett, és többek között az egyházi reform elterjedt épülettípusa is volt. Ennek az építészeti típusnak jellemzője a kereszthajó többnyire teljes hiánya, az axiális elrendezés (hangsúlyozott nyugati homlokzattal és nyugati, a főhajóba vezető bejárattal). Kizárólagos itáliai és magyarországi szerepét azonban aligha lehetne bizonyítani, hiszen megjelenésének korában éppúgy elterjedt Közép-Európa más területein, Dél-Németországban is. Viszont tévedés lenne az egységes alapsémán belül nem megkülönböztetni jelentős eltéréseket, a tér tagolásában, a kriptá alkalmazásában vagy elhagyásában, a belső tér támrendszerében (pilléres vagy támváltásos szerkezet) megfigyelhető változatokat. Ugyancsak nem minősíthetők automatikusan e „bencés templomtípus” későbbi leszármazottainak a 13. századi úgynevezett „nemzetségi monostorok” templomai. Ez utóbbiaknak elnevezése bizonyos mértékig félrevezető. Kifejezetten nem a 13. század folyamán kialakult építészeti típusról van szó (ha egyáltalán lehet a nemzetségi monostorok esetében egyetlen, egységes építészeti típusról beszélni). Új a 13. században csupán az a mind építésmódban, mind a dekoráció gazdagságában megnövekedett reprezentatív igény, amely ekkor különös virágzást hoz a nemzetségek kegyurasága alá tartozó kolostortemplomok és plébániatemplomok építésében. A műfaj maga, a viszonylag kis létszámú szerzetest befogadó kolostortemplom típusa, amely egyben az alapító és a kegyúri jogokat gyakorló nemzetség temetkezésére is szolgál, azonban kialakult a 12. századra. Gyökereit minden bizonnyal a magánélőkelők 11. századi saját egyházaiban láthatjuk, így Ottó comes 1061-ben alapított zselicszentjakabi, Aba nembeli Péter comes 1067-ben alapított százdi monostorában, amelyeknek példáját számos későbbi építkezés követte. Rendszerint megtalálhatók már e korszak nagyobb szabású templomaiban azok a nyugati karzatok, amelyeket a szakirodalom (mindenekelőtt Entz Géza nyomán) a Karoling-kori Westwerk feudális reprezentációt szolgáló karzatként való értelmezése nyomán, a kegyúri reprezentáció célját szolgáló, a kegyúri családnak díszhelyet biztosító téregységként fogott fel. Ilyen nyugati karzat maradványai ismerhetők fel az 1075-ben alapított garamszentbenedeki I. apátsági templom nyugati toronypárjának közepén is. Újabban Tomaszewski bőséges közép-európai összehasonlító anyag birtokában cáfolta a nyugati karzatok kegyúri díszhelyként vagy éppen a kegyúr paláciumával, lakótornyával közvetlenül összekötött téregységként, esetleg kegyúri magánkápolnaként való felfogását, amely időközben mind a cseh, mind a lengyel szakirodalomban ugyancsak elterjedt. Rámutatott arra, hogy a nyugati karzatokhoz rendszerint önálló, sajátos liturgiával rendelkező oltárok tartoztak, s a templomok apszisában levő oltárok liturgiájához általában hozzátartozik, hogy a kegyúr – kiváltságos helyzetben – ezek közelében foglalt helyet s vett részt az itt folyó liturgikus cselekményekben. A nyugati karzat meglétére utaló építészeti maradványokat tehát ezután aligha lehet majd továbbra is a nemzetségi monostorok indiciumainak tekinteni. Egységes típusról nehéz lenne szólni, hiszen a 12. századi nemzetségi monostortemplomok között számos, lényeges eltéréseket is mutató megoldás létezett: keleti toronypárral felépített templomok (pl. Ákoson, Vésztőn), a keleti tornyok emeletén kialakított karzatok (Nagysinken, Boldván), olykor oldalkarzatok meglétére utaló nyomok (Kaplony, talán Harina?), újabban feltárt kétszentélyes épület (Pusztaszer) teszük változatossá a háromhajós bazilikák megjelenését és téralkotását. Mellettük azonban jelentős nemzetségi monostortemplomok között is feltűntek egyhajós épületek, mint Hont Pázmán nembeli Lampért comes bozóki, eredetileg bencés rendi, utóbb 1150 táján premontrei

szertezésekkel benépesített monostora, amelyet kéttornyos nyugati építménye alapján tévesen „redukált bazilikának” tekintettek (Mencl), s ezzel véletlenszerű adottságokra vezették vissza a máshol és később is (Jánosi, Bény, Jánoshida stb.) jelentős szerepet játszó, önálló épületípust. Jánosi bencés apátsági temploma valószínűleg szoros kapcsolatban állott a korábbi bozóki Szent István-templommal, s ezért mindkét épület Jánosi mintájára, az egyetlen hajó végén épített, a szentély elé beiktatott, harántirányú, boltozott „álkereszthajóval” rekonstruálható. Ez a megoldás összekötő kapcsot jelent néhány falusi templommal, közöttük a felsődörgicsei és a 19. században lebontott nemespécselei plébániatemplommal.

A nagyobb, bazilikális felépítésű monostoregyházaktól a falusi templomokig vezető átmenet aligha ítélnél meg pusztán tipológiai szempontból: feltehetőleg a kisebb magánkegyúri templomokat tipológiai szempontból nem különböztethetjük meg más falusi templomoktól. Ez utóbbiak kronológiája rendkívül nehezen építhető fel. Amíg azonban a 11. századi falusi templomok emlékei aligha azonosíthatók, e korból több-kevesebb biztonsággal már számos emlékekkel rendelkezünk. Így is ritka esetnek számít a zoborhegyi és garamszentbenedeki apátság falvainak példája, amelyek sorában egész sor, viszonylag jól datálható falusi emlék azonosítására kerülhetett sor. A falusi plébániatemplomoknak a 12. században két alapvető típusa van: az egyik a hosszanti elrendezésű, rendszerint sík mennyezzettel lefedett, többnyire délen nyíló bejáratú, keleten apszissal – ez az egyetlen boltozott téregység – zárt típus; mellette látszólag azonos értékűek és jelentőségűek a többnyire kerek hajóból és hozzá csatlakozó apszisból álló rotundák. Elterjedésüknek egyik magyarázata (Molnár V.) az, hogy a kerek templomok kezdetben várakban épültek (Esztergom, Veszprém, Sárospatak?), s ezek nyomán terjedtek el később nemzeti birtokközpontokban is. E feltevés mellett szól pl. Kisnána esete, ahol a rotunda közelében tényleg előkerültek (Pámer Nóra ásatásai során) közös erődítésbe foglalt későbbi palácium maradványai. Hasonló települési szituációra bukkantak a székesegyház kutatása során: itt hosszanti elrendezésű falusi templom közelében állott a birtokos kegyúr paláciума. Mindkét eset jellemző példája lehet egy-egy 12–13. század birtokközpont, udvarhely települési helyzetének, de ez a kép megfelelő számú kutatás híján aligha általánosítható.

A települési magok kutatásának hiányossága más téren is érezteti hatását. Alig tudjuk megragadni pl. a székesegyházak településtörténeti helyzetét, kapcsolatukat más épületekkel. Pedig a korszak írott forrásanyaga és különösen a liturgikus forrásai kiterjedt épületegyüttesekről szólnak a székesegyházak és kolostortemplomok közelében, amelyek püspöki palotát, káptalani lakóépületet és további templomokat, körmeneti egyházakat, plébániatemplom-funkciót betöltő egyházi épületeket is tartalmaztak. Ennek a szituációnak nyomai felismerhetők pl. Esztergomban, Pécsen, Veszprémben, de a régészeti kutatások egyik esetben sem terjedtek ki az együttesek vizsgálatára. Egyes nemzeti monostoregyüttesek ma is őrzik hasonló épületcsoportok emlékét: Jákon, Zselicszentjakabon maradt meg a főtemplom közelében épített centrális épület. A centrális falusi templom elterjedésének másik magyarázati lehetőségét éppen ezek a rendszerint plébániai funkciókat betöltő, minden bizonnyal körmeneti kápolnaként is használt centrális templomok nyújtják.

A 11. század utolsó harmadában feltűnő új stílusjelenségeknek a 12. századi fejlődést megalapozó jellege világosabban észlelhető az építészeti típusok között, mint a

részletképzésben, a dekorációban. Ennek egyik oka az, hogy igen jelentős emlékekből – köztük a váci székesegyházból, a garamszentbenedeki I. apátsági templomból – csak alapfalak maradtak meg. Máshol viszont a ránk maradt épületek, részletek datálási problémái okoznak problémákat. A fennmaradt emlékekanyag ugyanis nem azonosítható minden további nélkül a – rendszerint alapítási – dátumokkal. Az építkezések általában hosszabb időt vettek igénybe, és minél nagyobb szabású vállalkozással van dolgunk, annál valószínűbb a generációkat foglalkoztató építőműhely fennállása. A pécsi II. székesegyházra vonatkozó egyetlen kézzelfogható adat az első épületet 1064-ben elpusztító tűzvész említése. Az építkezések elkezdéséről vagy befejezéséről közvetlen adatunk nincs, de valószínűnek látszik, hogy a templom nyugati részein még a 12. század végén is építkeztek. Ezért pl. eredetileg tervezett épülettípusa sem ítéltető meg könnyen. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az egész keleti részt betöltő, öthajós kriptá fölött kiemelkedő, háromszögletes szentélyű, keleti toronypárral ellátott épületet terveztek, amelyben az árkádokat hasáb formájú pillérek támasztották alá, s ezek a kórus és a hosszház határvonalán és a nyugati szakasz határán váltakoztak egy-egy pillérekkel, de ennek az épületnek a megépítése során minden bizonnyal többszöri tervváltoztatással kell számolnunk. A templom eredeti formája azonban sokszori átépítése és purista restaurálása miatt megközelíthetetlen. A kockafejezetes oszlopokkal tagolt és borda nélküli keresztboltozatokkal boltozott kriptá még a viszonylag leghitelesebben megtartott épületrészek közé tartozik, s megfelel a 11. század végén Lombardiában és nyomában Közép–Európában elterjedt típusnak. A kórus nyugati határvonalán állott pillérről származó oszlopfő, illetve az ugyanitt, a déli falon volt szirénes konzol mind típusában, mind stílusában összefügg a legkorábbi lombardiai épületdíszítő szobrászattal, de ebből az összefüggésből pontosabb kronológiai következtetéseket nem lehet levonni, mivel a figurastílus primitívítása nem feltétlenül kronológiai kritérium. Ugyanígy, a kőfaragók eredete sem ítéltető meg megbízhatóan. A pécsi II. székesegyházhoz hasonló téralkotási elgondolás nyomait árulja el a székesfehérvári királyi bazilika 12. századi átépítése. Ekkor – közelebről meg nem határozható időben, de a pécsi ún. „népoltár-műhellyel” rokon, későbbi épületdíszítő szobrászati részletek jelenléte alapján bizonyára a 12. század második fele előtt – itt is két-két hasáb alakú és köztük köteges formájú pillérről váltották fel a korábbi épület ismeretlen belső támrendszerét. Kriptá itt nem épült, de a középső szentély padlózatát erőteljesen a főhajó szintje fölé emelték. A – részben figurális díszítésű – pillérfők és számos ornamentális faragványtöredék itt is lombardiai kapcsolatokra mutatnak. Egy belső berendezési tárgyból, talán szószékből megmaradt, a 12. század elején faragott, sárkányt ábrázoló márványtöredék határozottan Como vidéki mester jelenlétére utal.

Látszólag biztos és pontos datálása ellenére hasonló kronológiai problémákat támaszt a somogyvári bencés apátság temploma. Itt az alapítás körülményei és 1091-es évszáma is jól ismertek. A kolostoralapítás szoros kapcsolatban áll I. Lászlónak azzal a külpolitikai törekvésével, hogy a pápa és az egyházi reformmozgalom szerezze meg dalmáciai hódításához. Olyan politikai irányváltozás kezdetei ismerhetők fel itt, amelynek folytatásával és véglegessé válásával Kálmánnak az investitúra-harcban a pápa pártján való állásfoglalása után számolhatunk. Ezért is kézenfekvő lenne a somogyvári Szent Egyed apátságban a bencés reformmozgalom magyarországi mintaépületét látni. Az újabb fel-tárások (Bakay K.) valószínűsítették, hogy a háromhajós, kereszthajó nélküli bazilika

kéttornyos homlokzattal, a tornyok közötti előcsamokkal épült fel, amely gyakori eleme a bencés reform építészetének. E templom nyugati és déli kapuzata a lépcsőzetes, oszlop nélküli bélletű portál első példáival egyidejű, párhuzamukul pl. a speyeri székesegyház nyugati kapuzata kínálkozik. Ez esetben nehéz megítélni, vajon a közép-rajnavideki, IV. Henrik idején átépített dóm és a magyarországi emlék közvetlen kapcsolatáról beszélhetünk-e, vagy közös, ismeretlen lombardiai előképekre vezethető-e vissza rokonságuk. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a lombardiai kapcsolatok, közvetlenül vagy közvetve, ugyanolyan jelentőségre emelkednek 1100 előtt és körül Magyarországon is, mint Németországban és Közép-Európában, a császári reprezentációban és a császár ellenfeleinek: pl. a hirsai kongregációnak vagy Szászországnak művészetében egyaránt.

Ezzel a stílári helyzettel és a somogyvári építkezésnek 1091 tájára történt datálásával megegyezni látszik az a kapcsolat, amelyet az újabban Szent Egyed miséje jelenetként értelmezett somogyvári timpanon (Levárdy F.) és a korai veronai szobrászat között megfigyeltek (Dercsényi D.). A faragvány meglehetősen durvasága, térbeli elrendezésének primitivitása mindenben támogatni látszik ezt a datálást, kaputimpanonként való értelmezése pedig a fő építkezési periódushoz rendeli. Csakhogy keretezése alapján és újabban előkerült hasonló töredékek tanúsága szerint valószínűleg nem kapuzat timpanonjának, hanem kórúst körülvevő mellvéd részének tarthatjuk. Ez esetben hátoldalának két oroslánt ábrázoló faragványa egyidős lehet a Szent Egyed-jelenettel. A primitív stíluselemek tehát valószínűleg nem kronológiai, hanem kvalitástényezőnek tekinthetők. Emellett szólnak olyan fejlett drapériaformulák és ornamentális motívumok is, amelyek kétségtelen kapcsolatban állnak az óbudai Szent Péter-prépostság kórusmellvédjének a 12. század közepe tájára datálható töredékeivel, valamint egy nagyobb kaputimpanonból megmaradt, ún. tabáni Krisztus-relieffel (ez utóbbi egyben a monumentális figurális épületdekoráció első ránk maradt emléke). Az óbudai prépostság szentélyrekesztőjének töredékei, a tabáni timpanontöredék egyben olyan fejlett művészi kvalitásokat képviselnek, amelyek feltételezik a 12. század második harmadának elején működő emíliai szobrászműhelyek munkáinak ismeretét.

Erőteljesebben Közép-Európa más országai, Csehország, Lengyelország felé utaló kapcsolatok jellemzik az Álmos herceg által alapított dömösi társaskáptalan 1107-ben felszentelt Szent Margit templomának építőműhelyét. A jelenleg is folyó régészeti feltárások során (Gerevich L.) háromapszisos, a megnyújtott főszentély alatt kriptával ellátott templom maradványai kerültek elő. Ennek fő építési periódusával kronológiailag jól összeegyeztethetők a részben már korábban is ismert, lapos, durva faragású állatábrázolásokkal, nehézkesen formált levelekkel, szalagfonattal díszített épületplasztikai részletek. A dömösi templom elrendezése, díszítésének elemei visszatérnek valamivel későbbi emlékeken is: az 1137-ben felszentelt II. pannonhalmi apátsági templomból semmi sem maradt ránk, amennyiben azonban a III. épület tértagolása tükrözi elődjének elrendezését, szembetűnő a téralkotás rokonsága a dömösi elrendezéssel. Talán az I. vértesszentkereszt-i apátsági templomból, amelyet mint Csák nembeli Ugrin monostorát 1146-ban már oklevél említ, származik két féloszlopfő, amelyeket szembetűnő hasonlóság fűz a Dömösről ismert részletekhez.

Dömösön azonban egy, nagyméretű, állatküzdelmet ábrázoló oszlopfőn – talán a templom fő építési periódusánál későbbi időpontban – fejlettebb, artikuláltabb és mozgalmasabb figurastílus is feltűnik. Ezt a fejezetet szoros stílári kapcsolat fűzi azokhoz a

figurális fejezetekhez, amelyek Esztergomban maradtak meg, és minden bizonnyal a Szent Adalbert-székesegyház II. épületét díszítették. Esztergomban a figurális fejezetek együtt jelennek meg az antikizáló, korinthuszi típusú, a mélyen alávésétt, szabad kezelésű ornamentikában is antik mintaképekhez igazodó pillér- és oszlopfőekkel. Az Esztergomban dolgozó műhely minden bizonnyal dolgozott az óbudai Szent Péter-prépostságon is, mégpedig mind a belső struktúra elemein: klasszicizáló típusú oszlopfőkön, mind az eddigiekhez képest szokatlanul gazdag épületplasztikai tagoláson: a közelmúltban oszlopos béléttű portál töredékeit ismerte fel Gerevich László a töredékek között. E részletek szempontjából tehát nem annyira az óbudai Szent Péter-prépostságnak az Anonymus Gallus által hagyományozott, Péter király általi alapítása tűnik perdöntőnek, mint inkább az az adománylevél, amelyet II. Géza 1148-ban adott ki a prépostság javára. Ez a dátum igen pontosan megfelel az esztergomi második székesegyház újabban felismert datálási lehetőségének, amely szerint az 1156-ban Martyrius érsek által állított és felszentelt Mária-oltár az új építkezésben azt a fázist jelzi, amikor még csak a szentélyrész került befejezésre. Ugyancsak alátámasztja az esztergomi székesegyház második épületének ilyen datálását, hogy egyes töredékek tanúsága szerint a székesegyházon dolgozó műhely ornamentikája az 1162-ben alapított szentkirályi johannita kolostorból származó töredékeken is visszatér.

Valószínűleg a 12. század első harmadában kezdték el azt az esztergomi építkezést, amelynek első szakasza 1156-ban zárult, s amelynek befejezése még legalább a század végéig elhúzódott. A klasszicizáló épületdíszítő szobrászat minden valószínűség szerint ugyanúgy lombardiai, elsősorban Como környéki mintaképekre vezethető vissza, amint az épületnek néhány 18. századi felvételi rajzból ismert elrendezése is a bencés reform lombardiai központjának, a comói S. Abondiának megoldásait követte keleti toronypárjával, a főhajóba benyúló kórusával. A 12. századi bencés rendi építészetben az esztergomi elrendezés valószínűleg követőkre talált a kisebb méretű és egyszerűbb harinai, ákosi és az 1203-ban már leégett boldvai monostortemplomokon, amelyeknek pontos építési dátuma nem ismeretes, de valamennyiükről valószínűsíthető, hogy 13. századi első említésüknél jóval régebbiek. Valamennyiüknek szikár arányai, díszítésük takarékosága, egyszerű tagolásuk és boltozatlan hosszházuk is 12. századi eredetük mellett szólnak. Ezek az épületek tanúskodnak a leghitelesebben a 12. századi építészeti téralkotás szigoráról.

Az érett romanika magyarországi virágkora

A 12. század első felének művészettörténeti képét számos kronológiai bizonytalanság zavarja. A hagyományos korszakolás szerint pl. tisztán stíluskritikai alapon, az érett romanika legjelentősebb emíliai (Modena) és languedoci (Toulouse, Moissac) szobrászati központjaival kimutatott kapcsolatai alapján e periódus fő művének szokták tekinteni a pécsi székesegyház szobrászati díszét, amelyet azonban az újabb kutatás egyre határozottabban a 12. század második felére utal. Esztergomban is csak a 12. század végén tételeztek fel nagyobb mérvű művészeti aktivitást, sőt, a bizonyosan 12. század végi építkezések klasszicizáló ornamentikáját úgy értékelték, mintha az az Ottó-kori antikizáló tendenciákkal párhuzamos jelenségnek tekintett és a pannóniai antik hagyománnyal is kapcsolatba hozott, eredetileg a 11. század első felére datált építészeti ornamentika több

generáció, másfél évszázad múltán bekövetkező újjáéledésével függne össze. Az új datálási elképzelések tehát lényeges pontokon módosítják a magyarországi fejlődésről vallott elképzelésünket; mindenekelőtt alapvetően más jellegű fejlődési képet tételeznek fel. Az érett romanika megjelenésének korszaka, a 11. század vége és a 12. század eleje így fokozatosabb fejlődés szakaszaként áll előttünk: kevésbé meglepő, kevésbé előfeltételek nélküli az a nagy minőségi ugrás, amely a „pécsi műhely” összefoglaló elnevezéssel illetett, főként épületszobrászati produkciójáról ismert mestercsoport munkásságában valósul meg. Másrészt ez a korábbi szakasz is határozottan tagolódik: határozottabban elválnak egymástól a korábbi rusztikus épületplasztika és ornamentika emlékei és a csak a 12. század második negyedétől feltételezhető klasszicizáló tendenciák, amelyek szemmel láthatóan együtt járnak az ábrázoló jellegű épületdekoráció igényével. Ennek a változásnak igen nagy jelentőséget tulajdoníthatunk, hiszen – egyes kivételektől eltekintve – Európa-szerte a 12. század elején jelennek meg az átfogó ábrázolási programok, akkor ölt ornamentális helyett kifejezetten képzőművészeti jelleget a faragott és festett monumentális építészeti dekoráció. Emlékanyagunkban ennek a fejlődésnek műfaj történeti kísérelő jelenségei jól megfigyelhetők: viszonylag nagy számban maradtak ránk (Óbudáról, Somogyvárról, később Pécsről) belső berendezési tárgyakat, főként kórusrekesztő mellvédet díszítő, nagyszabású reliefkompozíciók töredékei, de rendelkezünk korai kapuzatdíszítő reliefekkel is: Gyulafehérvárról, a tabáni timpanontöredéken, amelyek ikonográfiai tekintetben is megfelelnek a 12. század eleji monumentális szobrászat fő témakörének, a theophánia megjelenítésének. Velük szemben a konzervatív ikonográfiai szférákba szorulnak azok a kevésbé egyértelműen értelmezhető ikonográfiai témák, amelyek hol apotropaiikus jelentőségűnek, hol a legnagyobb általánosságban a pszichomachia ábrázolási körének fantasztikumával összefüggőnek minősíthetők. Gyakran foglalkoztatja a szakirodalmat az állatküzdelmek, a bestiáriumból merített témákat feldolgozó jelenségek konkrét értelmezése, de megállapítható, hogy az egyedi, intellektuális teljesítményt képviselő ábrázolási program ezek esetében valószínűleg soha nem létezett. Természetesen ez a megállapítás nem áll ellentétben azzal a ténnyel, hogy az itt konzervatívnak minősített ikonográfiai jelenségek emlékényaga többségében ebből a korból vagy még későbbi időből származik. A középkori művészet fejlődésének egyik alapvető törvényszerűsége ugyanis az, hogy a fejlődés által meghaladott jelenségek tovább élnek, de rendszerint alacsonyabb művészeti szférákba, a lokális művészetbe, a falusi produkciókba szorulnak vissza. Ez különösen bonyolulttá teszi a datálási feladatok megoldását. Lombard–déli német jellegű, lapos reliefben ábrázolt állatalakokkal díszített kockaoszlopok pl. ismeretesek Esztergomból és Dömösről a 12. század első feléből, egy szórványemlékük Harináról származik, talán ugyanebből az időből, de stílusfokuknak elvileg megfelelő timpanondomborművek, amelyekben a theophanikus triumfális ikonográfia figurális kompozíciók helyett szimbolikus állatábrázolásokban jelenik meg, később, a 13. század folyamán is közkedveltek voltak. Pl. Zalaháshágy, Zalaszentmihályfa, Vurpód, Vízakna stb. timpanondomborműveinek stílustörténeti megközelítése csak e törvényszerűség figyelembe vételével lehetséges. A nagy késő-román kori nemzeti monostorok árnyékában, sőt, műhelyüknek körében is elterjedt ilyen konzervatív ikonográfia és kompozíciós típusú épületdíszítő faragványok már-már tömegtermelésnek minősíthető produkciója. Ez a jelenség az egyik legfőbb oka annak, hogy aligha lehet az egyes stílustörténeti korszakokat lezárt kronológiai egységeknek tekinteni: határaik legfeljebb a legmagasabb művészeti

szféra gazdagabban tagolt és díszített, a mindig a divat, a modernség, a reprezentativitás igényével fellépő stílusváltásoknak jobban kitett emlékeire vonatkoznak, míg az előkelő kegyurak monostorai, a székesegyházak, a legjelentősebb kolostorok szféráján kívül eső művészeti produkcióban a változások sokkal lassúbbak. Ebben az első szférában a tagolás, díszítés, a modernebb technikai megoldások igénye is sokkal szerényebb: ebből is adódik nem is annyira konzervatívabb, mint inkább szinte kortalan jellegük.

Megfontolandó, hogy az, amit ma monumentalitásnak nevezünk: az állandó, szilárd építési mód, esetleg a tűzvész elleni védelmet fokozottan biztosító, boltozott lefedés, nem egyszerre valósul meg. Az ilyen kivitel jelenti a kor értékelési szempontjai szerint a művészi megvalósítás minimumát. A kőanyag (értsd: szilárd építőanyag, beleértve pl. a téglát is) fontos értékjelző, s így is alkalmazzák pl. akkor, amikor nem mulasztják el megjegyezni, hogy „ecclesia lapidea” szerepel egy oklevélben. Ennek a szilárdabb, értékesebb és időállóbb építési módnak az áldásaiból azonban a különböző jelentőségű és gazdasági erejű települések épületei más-más időben részesednek, ami azt jelenti, hogy első kőépületeik emelésével lépnek be a stílusfejlődésbe, amely bennük rendszerint mintegy megismétlődik, elejétől kezdve újra lezajlik. Mutatis mutandis ugyanez érvényes a profán építészet történetére, amelyről már régen tarthatatlan az a kép, hogy pl. csak a tatárjárás idején váltották volna fel várépítéssel az addigi föld-erődítéseket. Ugyancsak kifogásolható az az egyébként elvileg helyes tipológiai sor, amely szerint kezdetben kizárólag lakótornyok jelentették a kővárak típusát, s ezekhez csak idő múltával járultak kőből emelt paláciumok. Ezzel szemben pl. az esztergomi királyi vár újabb kutatásai (Nagy Emese) során kialakult kép már korai időkben meglehetősen bonyolult épület-együttessel számol, és a vár valószínűleg Kálmán korában kialakult együttese tartalmazta már mindazokat az elemeket (lakótorny, kápolna, palácium), amelyekből a III. Béla korában újjáépített palota is állott.

Még bonyolultabb az általában igen sokat mondó kisművészeti emléktárhely megítélése. Itt azonban importált tárgytypusok és ezek helyi utánzatai vegyülnek egymással, a hagyományos használati tárgyakhoz is hosszú ideig ragaszkodnak. Ezért pl. alig tölthető ki kisművészeti tárgyakkal az a 12. század első felére eső szakasz, amelynek építészetében pl. igen jelentős új tendenciák regisztrálhatók. Ennek oka minden valószínűség szerint az, hogy pl. a 11. században elterjedt körmeneti keresztetekhez, bizánci eredetű enkolpionokhoz és egyéb ékszerekhez hasonlók továbbra is forgalomban, használatban voltak. Néhány egyedi tárgy, így a Nemzeti Múzeum aranylemezből készült kettős ereklyetartó keresztje, a beszterci ún. szenteltvíztartó, a veszprémi múzeum arany armillája, a balotapusztai sírlelet ékszerei, a közelmúltban Esztergomban előkerült filigrándíszes arany fülbevaló jeleznek talán frissebb bizánci importjelenségeket. Utóbbi talán azért is kiemelkedik, mert technikája, stílusa összefüggésbe hozható a hamarosan felvirágzó magyarországi filigránművességgel. Az importnak igen jellemző, más művészeti ágak szempontjából is irányt mutató tendenciája alakult ki minden bizonnyal már a 12. század második felében a fémművesség területén. Egyes darabokról, így a Nemzeti Múzeum női fejet ábrázoló sárgaréz aquamaniljéről, a szeged–csorvai füstölőről, a szentmiklósi keresztalpról nagy valószínűséggel állítható, hogy részben Maas-vidéki, részben alsó-szászországi, fémtárgyak távolsági kereskedelmére berendezkedett műhelyekből származó importdarabok (az alsó-szászországi eredet valószínű egy apostolalakokat ábrázoló, a veszprémi múzeumban

őrzött zománcdíszes lap esetében is), más darabok a 12. századi importtevékenység nyomán kialakult helyi utánzó tevékenységre vallanak.

A művészeti import jelentőségét igazolják azok a kis számban ránk maradt könyvfestészeti alkotások is, amelyek azonban csak igen csekély hányadát képviselhetik a 12. század magyarországi könyvkultúrájának. A 12. század közepének salzburgi könyvfestését legteljesebb kifejlődésében, érettségének legmagasabb fokán képviselő Admonti Biblia a Gutkeled nembeli Márton ispán adományaként került – bizonyára nem sokkal elkészülte után – a csatári monostorba, s itt is lehetett a 13. században történt elzálogosításáig. Ugyancsak Salzburg mintaképei felé utalnak a Pray-kódex helyi keletkezésű, meglehetősen gyakorlatlan kézre valló, de kiváló 12. századi előképeket feltételező színezett tollrajzai. Hasonló stílárís összefüggések megállapítását teszik lehetővé az ez időből elsőként ránk maradt falképtörödékek. A feldebrői altemplom freskódíszével, a pécsváradi templom szentélyének apszis-freskótörödékekével kapcsolatban hosszú ideig vitatott volt a datálás problémája mellett a művészeti összefüggések kérdése. Felmerült a bizánci eredetű stíluszajátosságokat közvetítő felső-itáliai stíluskapcsolatok mellett salzburgi és dél-németországi stíluseredet feltételezése is. A kérdéskör újabb összefoglalása alapján (Tóth M.) valószínűnek látszik, hogy az észak-itáliai és a dél-német származtatási kísérletek nem állíthatók egymással éles ellentétbe, hiszen szorosan összefüggő, a romanika korszakában egymással szerves kölcsönhatásban álló területekről van szó.

Ezek a szempontok bizonyára nagy haszonnal alkalmazhatók az építészet és az épületszobrászat emlékanyagának megítélésében is. A kérdéskör jelenleg legtöbbet vitatott és kétségtelenül legjelentősebb pontja az ún. „pécsi műhely” problémája. A pécsi faragványok megismerése óta eltelt évszázad folyamán a „pécsi műhely” Magyarországon az érett romanika virágzásával egyenértékű stílustörténeti fogalomra fejlődött (így A magyarországi művészet történetében), és ki is terjesztették mindazon emlékekre a falfestéstől a kisművészetekig, amelyeknek rokonsága (így pl. az ornamentikában) a stílusfejlődésben betöltött helyük közösségén alapul. Reálisan Pécs jelentőségét csak az építészeti ornamentális és figurális szobrászatban lehet megítélni, és pusztán motívumegyezésekre hagyatkozva itt sem ítéhető meg reálisan történeti helye, hatókörzete sem vonható meg kellő biztonsággal. Olyan, palmettafrízes párkányokkal díszített kőfaragványok, amelyek pl. Bácsról, Cikóról, Szegedről, Halmágyról, a gyulafehérvári II. székesegyház egyik ornamentális készletéből, újabban Vésztőről és Pusztaszerről is ismeretesek, nem bizonyítják feltétlenül Pécsnek az egész országra kiterjedő hatását; inkább szólnak a Pécsen is jelentkező, lombardiai eredetű díszítő stílus egyidejű, széles körű elterjedése mellett. Az a stíluskapcsolat azonban, amelyet kutatásunk elsősorban a pécsi ún. „népoltár”, a székesegyház kriptahomlokzata előtt állott, bordás keresztboltozatú baldachin műhelye és különösen paviai emlékek (mindenekelőtt a S. Pietro in Ciel d’Oro homlokzati dekorációja) között kimutat, nem kifejezetten magyarországi specialitás. Hasonló összefüggéseket a német területek (különösen Dél- és Kelet-Németország) és Közép-Európa nagy részén régóta számításba vesz a kutatás. A paviai emlékek pedig, amelyeknek a 12. század első harmadára való datálását már túlhaladottnak minősítik, csak példái egy Felső-Itáliában szélesebb körben elterjedt díszítő stílusnak. A datálás kérdésében hasonlóan foglalt állást Entz Géza, amikor közzétette az e művészeti körre vonatkozó egyetlen okleveles adatot, az ercsi monostor alapítójának, Tamás nádornak eltemetéséről szóló 1186-os említést. Ercsi építkezései, amelyekből a pécsi Szent Kereszt-oltár ornamentiká-

jával kétségkívül összefüggő faragványtöredékek maradtak ránk, e dátum előtt elkezdődhettek, és bizonyára legalább részben befejezést is nyerhettek.

Ercsinek a korábbi datálási kísérletekhez képest meglepően késői dátuma a 12. század utolsó harmadára datálja nemcsak a pécsi Szent Kereszt-oltár felállítását, hanem a székesfehérvári királyi bazilika számos díszítő faragványának, köztük egy szárkövein az apostolok alakjaival díszített kapuzatának elkészítését is. A járdi bencés monostor faragványtöredékei, egyebek között egy, a székesfehérvárnak elrendezését követő kapuzat, ugyanebből a műhelyből került ki. Másrészt összefügg a pécsi műhellyel a somogyvári bencés apátsági templom számos díszítő töredéke is. A régebben ismert magas domborműves táblák timpanonként való rekonstruálása (Levárdy F.) technikai okokból és azért, mert újabb, a javasolt keretbe nem illő reliefsapkák kerültek elő (Bakay K.), alig hihető. Egy reliefsapkot Sámson ábrázolásával az ásatás során a déli kapuzat közelében, valószínűleg lehullása utáni eredeti helyzetében találtak meg. Nem lehetetlen, hogy a viszonylag nagyszámú dombormű reliefsávkokkal díszített homlokzatdekorációhoz tartozott, úgy, ahogyan ez ismét Paviában ismeretes. E figurális műveken kívül bizonyosan készített a pécsi eredetű mestercsoport Somogyvárott egy növényi indadíszes mellvéd-lapokkal díszített szentélyrekesztőt is. E somogyvári faragványok stílusa Pécsen nemcsak az ornamentális architektura- és keretezéstöredékeken, hanem a figurális program egyes részletein is előfordul. Ezeket újabban az 1170-es évek emíliai szobrászatához kapcsolták (Levárdy F.), de a piacenzai párhuzam inkább csak stílustörténeti helyzetüket jelzi, hiszen széles körben, a Rajna-vidéktől Lengyelorszáig és Sziléziáig elterjedt művészeti jelenségekről van szó, amelyen belül a konkrét művészeti kapcsolatokra további kutatásoknak kell rámutatniuk.

Az a tény, hogy a Szent Kereszt-oltár műhelye minden bizonnyal részt vett a pécsi altemplom lejáróit díszítő reliefsapkák elhelyezésében is, bizonyos mértékben kihat az utóbbiak datálására. Hihetőnek tűnnek azok az utalások (Hajós G.), amelyek e reliefsapkák elhelyezésében bekövetkezett esetleges terfváltozásokra vonatkoznak. Mivel az egyébként minden jel szerint igényes ikonográfiai program nem rekonstruálható, csak találgatni lehet, hogy az esetleges első elrendezési koncepció esetleg homlokzati reliefsapkára vagy egy, a később megépített szentélyhomlokzattól típusában különböző, hasonló építményre vonatkozott-e. Mindenesetre a részleteket tekintve elsősorban ikonográfiai (így a Genézis jeleneteinek ábrázolásában) és kompozíciós hagyomány fűzi a pécsi reliefsapkákat a modenai Wiligelmo vagy a toulouse-i, moissaci mesterek köréhez. Az egykor Gerevich Tibor által proponált két, olaszországi és alapvetően francia iskolázottságú fő mester része sem különböztethető meg élesen. Inkább számolhatunk olyan, egységes műhellyel, amelyben a hagyományos elemeket érvényesítő mesterek minden bizonnyal a 12. század közepének franciaországi (Île-de France, Burgundia, Rhône-vidék) és észak-itáliai művészeti eredményeinek ismeretében dolgoztak. E szempontból is reális a reliefsapkák a 12. század harmadik negyedére való datálása, amelynek megfelelhet az is, hogy felhasználásukra minden jel szerint a nem sokkal később fellépő „népoltár-műhely” munkája során került sor.

A pécsi szobrászati emlékek ilyen datálásából, körüknek ilyen megvonásából az is következik, hogy Esztergommal szemben fennálló stílári különbségüket nem látjuk teljesen fejlődéstörténeti fokozati különbségnek. A hagyományos felfogás szerint Pécs az érett romanika modellje és központja, s egyben a korábbi királyi műhely képviselője, Esztergomból a késői romanika fejlődése mint egyetlen epicentrumból indult volna ki

hiszen ez volt a századvég királyi műhelye. Azonkívül, hogy két, lényegében egyidejű és párhuzamos stílusváltozatot mégsem tulajdoníthatunk a feltételezett királyi műhelynek, aligha kérdéses, számolhatunk-e a korban a műhelyszervezet ekként feltételezett koncentrációjával. Az esztergomi építkezések hatásának követésével mindenesetre jobban kimutatható egy-egy központi jelentőségű építkezés hatásának mechanizmusa.

Esztergomban ugyanis minden jel szerint 1156, a szentélyrész befejezése után is folytak építkezések. A klasszicizáló jellegű ornamentika fejlődése töretlen, mégpedig mind a székesegyház építészeti faragványtöredékein, mind a királyi palota in situ megőrzött részletein: mindenekelőtt a lakótorony oszlopfőin és kettős kapuzatán, a hozzá északnyugat felől csatlakozó kétszintes épületszárny dekorációjában. E dekoratív részletek stílusa azonban nem teljesen ugyanaz, mint a Szent Adalbert-székesegyház szentélyével összefüggésbe hozható korábbi faragványoké, bennük észak-itáliai elemek keverednek a Rhône-vidék és Burgundia jellegzetes megoldásaival, az építészeti részletképzés nem zárja ki a németországi közvetítés lehetőségét sem. De aligha csak az építészeti dekorációban következett be a modernizálódás: III. Béla alatt a palota részben épen, részben töredékesen ránk maradt terei arról tanúskodnak, hogy erős hevederekkel tagolt, borda nélküli keresztboltozatok (ezek főleg alsó szinteket fedhettek) mellett masszív, hevederszerűen képzett bordás boltozatokat is alkalmaztak az építkezés során. Ennek az 1180 táján már mind a székesegyház befejezésén (a nyugati rész ekkori építése feltehető), mind a királyi palotán dolgozó műhelynek tulajdonítható a székesegyház nyugati kapuzatának, a Porta speciosának elkezdése. Ennek feltehető első terve szerint olyan vörösmárvány-faragványok (oszloptartó oroslán, sasrelief) készültek, amelyek Benedetto Antelami stílusának jelenlétét mutatják. Egy későbbi szakaszban, minden bizonnyal 1196 előtt, más mesterek fejezték be a kapuzat díszítését.

A korai gótika

Esztergom építkezései során, mind a királyi palota épületén, mind a székesegyházon az 1190 körüli időben franciaországi (legvalószínűbben Champagne, Burgundia környezetéből érkező) mesterek jelentek meg. A feltűnésükkal egyidejű stílusváltás építészeti nyomai felfedezhetők a palotaegyüttesen (mindenekelőtt annak legkésőbbi ismert részén, a palotakápolnán) és a Szent Adalbert-székesegyházon (valószínűleg a nyugati előcsarnokból származó oszlopfők, kapuzattöredékek) egyaránt. A stílusváltás igen sajátos formában ment végbe. Miközben az új épületrészek terve (pl. a palotakápolnáé) és szerkezetei (gótikus bordás boltozatok) egyértelműen az új mestereknek tulajdonítható, egyes dekoratív részleteik (pl. a kápolna rózsablakának béléte, figurális szobrászati részletek) azt igazolják, hogy nem került sor teljes műhely- és stílusváltásra, a régebbi műhely mesterei továbbra is az építkezésen dolgoztak, amelynek vezetése azonban megváltozott. A terfváltozás során Közép-Európában első ízben került sor a Franciaországban egy generációval korábban kialakult és a központosított királyság reprezentációját hordozó, korai gótikus építészet recepciójára.

Úgy tűnik, a gótikus művészet mint reprezentációs eszköz fontos összetevője a III. Béla korában kialakuló udvari művészetnek. Ez mint a királyi központosítás törekvéseit kifejező, különféle idegen, elsősorban udvari művészeti tendenciákat képviselő jelenség,

egyre világosabb összefüggésekben bontakozik ki, és az udvar átszervezésében, a kancellária felállításában, a művelt magiszter-rétegre való támaszkodásban megnyilvánuló királyi politika művészeti megfelelőjeként jelenik meg. III. Béla mintaképeinek sorában mindig is számoltak a bizánci udvar művészeti pompakifejtésével. Ilyen reprezentációs törekvések joggal tételezhetők fel pl. az uralkodói jelvények átalakításában. Valószínűleg ekkor készítik azt az ismeretlen rendeltetésű rekeszománcos ötvöstárgyat, amely filigrán díszsel és valószínűen helyi készítésű, apostolokat és Maiestus Dominit ábrázoló zománclapjaival később a királyi korona felső része lett. Székesfehérvári sírészterek, a III. Béla sírjában talált zománcdíszes ereklyetartó mellkereszt, a királyi jogar filigrándíszes nyele igazolják ez alapján bizánci eredetű díszítő technikáknak magyarországi helyi műhelyekben való művelését. Azok a műhelyek, melyeknek produkciójából e darabok származnak, hosszabb, az esztergomi koronázási eskükereszthez, a vele közeli rokon, prágai ún. Závíš-kereszthez vezető fejlődésnek vetik meg az alapjait. A bizánci előképektől nem független Rajna–Maas-vidéki ötvösök tevékenysége során alakult ki ugyanakkor az a pecsét-típus, amely először III. Béla nagypecsétjén, majd Imre és II. András pecsétjeinek uralkodóábrázolásain jelenik meg. Ez esetben a császári pecsétek mintakép-szerepével számolhatunk.

Ezek a példák is figyelmeztetnek arra, hogy a III. Béla politikai törekvéseinek és életrajzának ismeretében könnyen feltételezhető bizánci mintaképek az udvari reprezentációnak nem egyetlen és semmiképpen nem kizárólagos lehetőségét képviselték. Ugyanilyen összefüggésbe tartozik az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház inkrusztációs dekorációjának kérdése. Mind a márványberakások típusa, mind a technika végső soron bizánci eredetű ugyan, de a székesegyház jórészt csak egy 18. századi festményről és ugyanakkor keletkezett leírásból ismert nyugati kapuzata, a Porta speciosa, egy Maiestas Domini-timpanon, padló-töredékek, egy püspöki trónus töredékei, közvetlenül hasonló nyugati művekkel függenek össze. Közvetlen rokonaik, a St. Omer-i katedrális és a St. Bertin-i apátsági templom inkrusztációi a Maas-vidéki képzőművészet hatókörzetébe tartoznak, s ugyanitt keresendők az esztergomi művek stílári gyökerei is. Ornamentális részleteik kézzelfoghatóan bizonyítják, hogy az inkrusztációkat ugyanazok a mesterek készítették, akik a korai gótikus építészet is meghonosították Esztergomban. Nyugatias értelmezést hordoz mind a Maiestas-timpanon ikonográfiája, mind a Porta speciosa terjedelmesebb, bonyolult szimbolikával felépített képciklusa, amelynek központjában regnum és sacerdotium Szent István király és Szent Adalbert alakjával megszemélyesített és III. Béla, valamint Jób érsek portréjával értelmezett ábrázolása állott. A III. Béla uralkodását megelőző és uralkodásának első éveiben is folyó magyarországi egyházpolitikai viták fényében különösen aktuálisnak tűnik a kapuzat timpanonjában kifejezett ítélet: Mária akkor veszi oltalmába az országot, ha a király és az érsek megosztozik a világi és az egyházi hatalmon.

A stílusváltásra Esztergomban 1190 táján, mindenestre 1196 előtt került sor. A palota építése 1198-ban, amikor Imre lemond a királyi palotáról az esztergomi érsek javára, még befejezetlen. Ugyanebben az időben azonban megindul az esztergomi műhely hatásának kisugárzása. Ez a kisugárzás mindenestre nem volt olyan nagymérvű és annyira kizárólagos, amint azt különösen Gerevich Tibor feltételezte. Ő ugyanis a 13. századi magyarországi késői román kori építészet minden új és modern sajátosságát Esztergom hatására vezette vissza. Valójában azonban Esztergom műhelyének hatása csak egyik, így

is igen jelentős produktivitású tényezője az 1200 körüli és 13. század eleji magyarországi művészetnek. Kimutatható Esztergom mestereinek tevékenysége királyi építkezéseken, így a közeli, 1184-ben alapított pilisszentkereszti cisztercita monostoron, ahol mindennek előtt a valószínűleg legkorábbi épületrész, a kolostortemplom újonnan feltárt épülete (Gerevich L.) felel meg ennek a stílusnak, míg a 13. század egész első harmadát kitöltő építkezés során, különösen a kolostor épülete, fejlettebb, későbbi gótikus stílussajátosságokat mutat. Az esztergomi műhely tevékenységének további nyomai fedezhetők fel egy-egy Óbudáról, Zágrárból származó töredéken, továbbá innen kiinduló mesterek tevékenységével számolhatunk a halicsi Szent Pantaleon-templom építészeti dekorációjában, amely valószínűleg az 1210-es évek során, Kálmán herceg halicsi királysága idején keletkezhetett. Mindezek az emlékek részben felhívják a figyelmet egy, Esztergom sajátos műhelyszervezetéből adódó különösségre is: arra, hogy ugyanúgy, mint Esztergomban, a korábbi román kori műhely és a korai gótikus mesterek stílussajátosságai együtt, egyazon épületeken, sőt gyakran ugyanazon részleteken is jelentkeznek. A régebbi, érett román kori jellegű ornamentális készlet dominál az 1200 táján rotundából hosszanti elrendezésű templommá alakított karcsai templomon, míg a Hont-Pázmán nemzetség 1217 előtt bizonyosan elkezdett bényi premontréi rendi nemzetségi monostorán, a Csák nemzetség vértesszentkereszti II. apátsági templomán és – legalábbis egy kőfaragó munkássága nyomán – a gyulafehérvári II. székesegyház egyes díszítő részletein olyan mesterek keze nyoma mutatható ki, akik a gótikus stílusréteg és a régebbi ornamentika egyidejű ismeretében dolgoztak.

A korai gótikus stílusréteg tisztábban, egyöntetűbben és az építészeti struktúrában is meghatározóbb érvénnyel jelenik meg két alföldi premontréi prépostsági templom, az 1234 előtt épült Ócsa és Jánoshida, valamint a velük összefüggő aracci bencés apátsági templom épületén. A lokális központ szerepét ezek esetében alighanem a II. kalocsai székesegyház játszotta, amelynek építkezése valószínűleg nem Csák nembeli Ugrin érseksége alatt, 1220 táján kezdődött el, hanem már Berthold idején, 1210 táján. Ez lehet a magyarázata annak, hogy az épület fennmaradt töredékei világosan tanúskodnak az Esztergom és Pilisszentkereszt műhelyével való közvetlen érintkezésről. Ugyanakkor feltehető, hogy más részletek (figurális díszítésű konzolok) újabban érkezett, franciaországi eredetű mesterek tevékenységére engednek következtetni. Az Île-de-France-ból, Champagne-ból, Burgundiából érkező, tehát az első korai gótikus esztergomi kőfaragócsoporthoz kiinduló területéről eredő hatásoknak a szentélykörüljárós-kápolnakoszorús elrendezésű, tehát a franciaországi katedrálisok reprezentatív építészeti típusát követő Kalocsa II.-n kívül is maradtak meg, és az utóbbi időben nagyobb számban kerültek elő emlékei. Közéjük sorolható a pilisszentkereszti cisztercita kolostor kerengőjének építészete és épületdíszítő szobrászata, s ugyanott minden bizonnyal Gertrudis királyné sírjának az 1220-as évek Île-de-France-i szobrászati stílusával összefüggő, klasszikus gótikus stílusú faragványai. További emlékei a gótika klasszikus szakasza felé továbbvezető művészeti kapcsolatoknak a somogyvári apátság kerengőjének építészeti és épületszobrászati maradványai és Madonna-torzója, az újabban Pusztaszeren előkerült, kerengőt vagy kapuzatot díszítő oszlopszobrok, az esztergomi Várhegy Szent István protomártír templomának 19. századi felmérésből és néhány építészeti töredékből ismert struktúrája.

Mindezek a maradványok az 1200 körüli és utáni Magyarországon jelentős és a franciaországi gótikus építőműhelyekkel szoros kapcsolatban álló gótikus udvari művészet

létezéséről vallanak. Fokozatosan kibontakozóban van ennek a művészetnek képe, története. A III. Béla udvarából elinduló kezdeményezést a jelek szerint a 13. század elején egyes, a legelőkelőbbek közé tartozó nemzetségek is követik: a Hont-Pázmán nemzetség tagjaival, a Csák nemzetséggel, a kalocsai érsekkel, a Bor-Kalán nemzetséggel találkozunk az ismert donátorok sorában. A rövid idő alatt, 1230 tájáig megfigyelhető stílusfejlődés arra utal, hogy Villard de Honnecourt 1221 tájára tehető magyarországi küldetése (melynek célja változatlanul ismeretlen) nem egyedülálló jelenség a francia–magyar művészeti kapcsolatok történetében, hanem már egy generációval korábban megalapozott összefüggéseket követ. Hasonló korai gótikus művészeti kultúrával Nyugat-Európán kívül ebben az időben csak VI. Lipót osztrák herceg udvarában találkozunk, s nem véletlen, hogy Bambergben annak a Meráni Egbertnek az érseksége alatt, talán az 1220-as évektől kezdve jelenik meg a francia klasszikus gótika művészete, aki korábban hosszú időt töltött Magyarországon – éppen a korai gótikus udvari művészet feltételezhető virágkorában. Egyedülálló jelenség, hogy az 1230-as években Magyarországon ennek a művészeti kultúrának nem tudjuk kimutatni folytatását: ekkor az 1200 táján induló késői román kori tendenciák jutnak egyeduralomra, és határozzák meg a magyarországi művészet 13. századi virágkorának jellegét. Minden bizonnyal az 1222-es Aranybulla körüli politikai változások, a királyi központosítással, az ezt kísérő tömeges birtokadományozással szembeni mozgalmak vetettek véget az udvari művészet virágkorának is. Mindenesetre bizonyos, hogy IV. Béla korának udvari művészete inkább megfelel a késői romanika törekvéseinek.

A hazai kutatás és vele együtt a közép-európai országok művészettörténetírása is aránytalanul nagy szerepet tulajdonít a gyakran kompromisszumos megoldásnak, „fél-gótikának” tekintett cisztercita építészetnek a francia korai gótika elterjesztésében. Ez az elképzelés bizonyos mértékig ellentmond annak a képnek, amelyet fentebb a korai gótika udvari művészet-jellegéről vázoltunk. Ennek a művészetnek egyes, képzőművészeti jellegű kísérőjelenségeit a cisztercita művészetből való származtatás nem is magyarázza kellőképpen. Ugyanakkor a magyarországi rendtörténet tényei és adatai látszólag pontosan alátámasztják azt a tételt, hogy a franciaországi művészeti kapcsolatok megalapozása mindenekelőtt az újonnan bevezetett rendekre vezethető vissza. A premontrei kolostoralapítások folyamata Bozók, Garáb, Lelesz, Váradhegyfok 12. századi alapítású prépostsági nyomán indul meg, és benne a királyi kezdeményezés aránylag kisebb. A számos magánkegyúri monostoralapítás nyilvánvalóan összefügg a rendnek a pasztorációt el nem utasító szabályaival és azzal a szereppel, amelyet a premontrei szerzetesek Európa-szerte szívesen vállaltak a kolonizációban, illetve majorságok, uradalmak megszervezésében. A korai alapítású premontrei prépostságok közül aránylag kevés ismert, főként a 13. századiak közül maradtak ránk nagyobb számban álló templomok, amelyek mind típusuk tekintetében, mind stílárís vonatkozásban igen nagy fokú változatosságot mutatnak a bencés rendi Jánosival, az eredetileg ugyancsak bencés kolostor Bozókkal rokon Bényen és Jánoshidán keresztül a bencés Vértesszentkereszt és Aracs megoldásával és részben stílusával is rokon Ócsán át a ciszterci típusú Gyulafirátótig. Kialakult rendi szokásokkal vagy önálló építőműhellyel itt éppúgy nem számolhatunk, mint Európa más területein, ahol a premontrei kolostorok rendszerint minden nehézség nélkül illeszkednek a lokális építészeti hagyományokba. Nyilván Magyarországon is a megbízó számára hozzáférhető munkaerő, a vidék szokásai döntötték el a kolostorok művészi megvalósításának, a típus

megválasztásának kérdését is. Más a ciszterci monostoralapítások helyzete. Ezeknek hálózata a korábbi cikádori alapítás nyomán lényegében III. Béla alatt alakult ki, mégpedig az 1177-es egresi alapítástól eltekintve, lényegében egyetlen összefüggő hullámban, amelynek középpontjában a citeaux-i apát 1183-as magyarországi látogatása áll. (Zirc: 1182, Szentgotthárd: 1183, Pilisszentkereszt: 1184, Pásztó: 1190). E monostorokon, amelyeknek építészetét az újabb kutatások nyomán (Gerevich L., Valter I.) ismerjük alaposabban, mind típusukban, mind stiláris elemeikben lényegbe vágó különbségek érvényesülnek. Közös mindegyikükben valamely rendi típushoz való ragaszkodás az elrendezésben, s ezen felül az előszeretet is a korai gótikus stílus iránt. Mindez bármely ez időben épült európai cisztercita monostorról elmondható, s éppen ezek az általánosságok jelentik az egyetlen összekötő kapcsot a rend építészetében. Ez időben Clairvaux-i Bernát korának egységes cisztercita építészeti stílusa már régen elmúlt, s a rend anyakolostorain is kompromisszumot keresnek a korai gótika burgundiai törekvéseivel. Ez a korai gótikus építészet azonban már nem nevezhető cisztercita stílusnak, s Magyarországon is kevés a valószínűsége, hogy ez a művészet aktív szerepet játszott volna a korai gótika megjelenésében.

A késői romanika

Az 1200 körüli Magyarországon nemcsak a korai gótikus művészeti tendenciák jelentettek új kezdeményezést. A hagyományos stílustörténeti klasszifikáció ugyan hanyatlási jelenségnek tekinti (a gótikához képest) a késői romanika művészetét, de Közép-Európában és Magyarországon is ez a művészet aligha tekinthető csak konzervatív tendenciának, nem minősíthető véletlenszerű utóvirágzásnak. Ehhez túlságosan jelentős, minőségileg és mennyiségileg egyaránt újszerű és gazdag a produkciója. Ezenfelül önmagában sem egyöntetű tendencia: és vele számos újszerű, nagyrészt a korai gótika művészeti technológiai kelléktárából származó megoldás terjed el. Bizonyos viszont, hogy mind kompozicionális tekintetben, mind alapvető művészi felfogásban inkább tekinthető a hagyományos érett romanika folytatásának, mint az erőteljesebben minőségi ugrás-jellegű gótikus művészet. Megítélésében súlyos akadályt jelent a „késői” jelző: elsősorban ez gátolja önállóságának, sajátos törvényszerűségeinek felismerését. Kialakulásának, a gótika eltérő ütemű recepciójának okai mindmáig tisztázatlanok. A leginkább elfogadható magyarázatnak tűnik a gótikának legalábbis a 13. század első harmada végéig mind Franciaországban, mind Európa más országaiban (Anglia, Spanyolország) a királyi központossítással való összefüggése, amellyel szemben mind a francia királyi hatalomnak ellenálló franciaországi vidékeken, mind a német birodalomban a késői romanika jelensége a partikularizmussal szoros összefüggésben jelenne meg. Valóban, a hagyományos helyi változatok, stílusvariánsok eleve nagyobb szerepet játszanak benne, mint a kezdettől fogva racionálisabb és uniformizáló gótikus művészetben. A helyi hagyományok és változatok nagy jelentősége azonban nem zárja ki stílusfokainak, fejlődési változatainak és generációinak gyors egymásutánját, tendenciáinak egész elterjedési körében érvényesülő, a gótikus művészethez egyre erőteljesebben közelítő impulzusait. Ilyen hullámok alakítják a magyarországi művészet 13. századi arculatát is. Az egyidejű korai gótikus tendenciákkal szemben döntő különbség az, hogy rendszerint a szomszédos közép-európai területekről

kiinduló, rokon művészeti jelenségekről van szó, és nem olyan távoli importjelenségekről, amilyen végső soron a korai és a korai klasszikus gótika volt.

A korszak építészeti emlékéanyagának áttekintésekor külön hangsúlyozandó, hogy – ellentétben az Árpád-kor korábbi szakaszainak emlékéanyagával – e korszak hagyatéka nagy mennyiségű, tekintélyes részében viszonylag jól megőrzött, egyes vidékek építészeti arculatában még ma is olykor meghatározó szerepet játszó műemlékekből áll. Ennek egyik aspektusa – a csak forrásos említések, töredékekből ismert emlékeket is számításba véve – mennyiségi jellegű: a 13. század építészetének valóban az egész ország képét meghatározó teljesítménye nagyon jelentős gazdasági erőfeszítést, technikailag sem lebecsülendő színvonalat képviselt. Építéstechnikai, szerkezeti tekintetben talán a gótikus stílusnak és építésmódnak volt nagyobb jövője, de még generációkon keresztül a késői romanika építészeti produkciója határozta meg a tömeges építkezéseket. Ezek a 13. században földrajzi tekintetben is nagyobb területre terjedtek ki. A század elejétől kezdve egyre többször kapcsolódik az építő tevékenység a telepítési tevékenységhez: követi a királyi erdőbirtokok benépesítését, Zólyom környékén, majd Turócbán, Liptóban, a Szepességben, s hasonló módon Erdélyben is. A telepítő tevékenység központjaiban királyi várak, társaskáptalani egyházak, ciszterci és premontrei kolostorok építésére kerül sor: e szerzetesrendek terjedésének a telepítéssel való összefüggése nyilvánvalóvá válik a kolonizációs tevékenység fő irányában alapított szerzetesi központok: Kerc, Savnik, Turóc stb. esetében. Új elem a már a tatárjárás előtti hospstelepek szabályos, városias jellege, amely a piactér elhelyezésének, az utcahálózat, a telkek kiosztásának szabályozott, átgondolt rendszerében éppúgy kifejezésre jut, mint abban, hogy ezekben a városokban aránylag korán telepednek meg koldulórendi kolostorok. A későbbi városfejlődés sok városban eltörölte a 13. századi emlékeket, utóbb, a 14–15. század folyamán jelentősebbekkel, díszesebbekkel váltva fel azokat. A fennmaradt maradványok azonban igen takarékos, dísztelen és józan, egyúttal rendkívül célszerű építési módról tanúskodnak. A Zólyom környéki városi jellegű településeken pl., így Selmezbányán, Korponán, Dobronyán, Hontnémetiben, nagyméretű, pillérekkel tagolt, eredetileg nyitott fedélszékű hajókkal felépített, meglehetősen dísztelen, de a részletképzésben a késői romanika legmodernebb tagolásmódjához igazodó, háromhajós bazilikák épültek. Ugyanennek a típusnak felel meg a selmezbányai dominikánus templom épülete. A városi bazilikákkal szoros rokonságban Hont megye kisebb településein (Szász, Bátaszék, Bélabánya) nagy számban épülnek kisebb igényű, de a városi templomok jellegét meglehetősen pontossággal követő, egyhajós, rendszerint szentélynégyzettel is bővített, többnyire egytornyos templomok. A Szepesség legjelentősebb településeinek templomairól nem sokat tudunk. Stílusosan a szepeshelyi prépostsági templom mintaképe itt jelentős szerepet játszhatott a 13. századi építészetben, amint ezt pl. a nagyobb épületek közül fennmaradt háromhajós szepesolaszi bazilika szentélyének részletformái tanúsítják – a hosszhoz 15. századi átalakítása után alig őríz valamit 13. századi formájából. Annál nagyobb számban maradtak meg kisebb, falusi templomok, melyek szinte típustervek nyomán építetteknek hatnak: tágas, eredetileg boltozatlan hajóból és mindig egyenes záródású, keresztboltozatos szentélyből állnak.

Hasonló jelenségekkel Erdély területén is lehet találkozni. Itt igen elterjedtek, pl. Vízakna, Boroskrakó, Tövis, Felek, Oltszakadát, Nagydisznód, Kürpör stb. templomain a nagyrészt törmelékköből épített, tagolatlan pillérsorral három hajóra osztott, rendszerint

nagy méretű bazilikák, amelyek éppúgy, mint a velük egyidejű felvidéki példák, arra engednek következtetni, hogy építésükben a kolonizációs területek racionális és meglehetősen egyöntetű típusokhoz igazodó típusa fontos szerepet játszott. A Barcaság környezetében a pilléres bazilikáknak egy oldalkarzatokkal kialakított típusa is elterjedt. Mind a felvidéki példák, mind erdélyi rokonaikon a dekoráció, a tagolás, különösen pedig a figurális faragványdísz rendszerint igen takarékos, sőt, szegényes, viszont masszív nyugati tornyok, a tornyok emeletén vagy – nagyobbbszabású, kéttornyos homlokzati építmények esetén – a tornyok között karzat építése csak ritkán maradt el.

Művészeti földrajzilag meghatározott művészeti jelenségekre az újonnan telepített vidékek építésze csak az egyik példa. Valójában mindmáig csak sejthetők az ország művészeti földrajzi zónái, amelyeknek felderítéséhez az emlékanyagnak a jelenleginél sokkal részletesebb és alaposabb ismeretére, és mindenekelőtt a falusi emlékek biztosabb áttekintésére lenne szükség. De pl. a fentebb említett emlékcsoportokon kívül világosan elkülönül Erdélyben az az emlékcsoport, amelyet szoros összefüggése és a kerci cisztercita apátság épületével való kapcsolata miatt a „kerci műhely” tevékenységének szoktak tulajdonítani. A Dunántúl több olyan emlékcsoportot is felmutathat, amelyeknek összefüggései lokális kapcsolatokra is rávilágítanak. Egyre világosabban kibontakoznak az újabb kutatások nyomán (Valter I.) azok a lokális kapcsolatok, amelyek Zala és a Muraköz tégláépítészetében, közel egyidőben épült, egymással közeli rokon falusi templomok egész sorozatán érvényesülnek. Ugyanilyen szoros rokonság máshol is kimutatható: a Balaton északi partjának emlékein, Szabolcs és Szatmár templomain, a Csallóköz építészetében.

Általában minden építészeti műfaj megnövekedett igényekről tanúskodik. A hagyományos formák gyakran tovább élnek, de még a korszak falusi templomai is gyakran árulnak el a korábbiaknál nagyobb gondosságú építési módot, reprezentatívabb díszítést. Ebben a korszakban terjednek el a korábban általános apszissal szemben a modern bordás keresztboltozathoz alkalmasabb, egyenes zárású, négyzetes szentélyek. Egyre több falusi templomhoz épül torony: korábban a tornyok nem voltak kötelező tartozékai a kisebb templomoknak, s olyan nevezetes, ma is jellegzetes környezetformáló és – meghatározó erejű példák, mint Egregy, Mánfa, Zeykfalva templomai, ebben a korban épültek. Előfordul a falusi templomok között egészen gondosan faragott kváderkőből, faragványdíszrel épült pl. Nagybörzsönyben, Váraszón, de tégláépületek is gondos, tervszerű munkával, nemegyszer faragottkő-részletekkel vagy idomtéglából épülnek. Nagyobb építkezések környezetében, pl. Eger környékén, a jáki műhely hatásának körzetében megfigyelhető a kisebb*templomokon (pl. Csempezkopácson, Óriszentpéteren, Magyarszecsődön, Kéttornyúlakon) tégláépületeken is díszesen faragott kapuzatok alkalmazása.

Ebben a jelenségben kétségtelenül a nagyobb igényű, gazdagon díszített monostoregyházak példájának követése nyilvánul meg. A gazdagabb tagolásra, díszítésre való törekvés világosan tanúsítja ez elemek jelentős reprezentatív szerepét. Ilyen értelemben helyes a nemzeti monostoroknak fontos szerepet tulajdonítani. Kevésbé valószínű, hogy a nemzeti monostorok és a „bencés építőműhely” közé egyenlőséget lehetne tenni (Dercsényi D., 1970), mégpedig nem csupán azért, mert nem kizárólag bencsrendiek: premontreiek szép számmal akadnak köztük, elvéve egy-egy cisztercita kolostor is. Az a típusbeli rokonság, amely e 13. századi emlékeket a korábbi, bencés műhelynek tulajdonított és magyarországi alapvető sajátosságnak tekintett három apszisos zárású bazilikákhoz fűzi, nem kizárólagos, és nem vet fényt a nagyrészt teljesen boltozott terű és

gazdagon tagolt 13. századi, késői román emlékek sajátos kvalitásaira. Ugyanakkor valószínűleg igen jellemző változás az a gazdagodás, igényesebb és díszesebb tagolás, amely a nemzeti monostorok immár több mint egy évszázada kialakult típusában bekövetkezett. A legjelentősebbek háromhajós, rendszerint három apszisos bazilikák, hangsúlyos nyugati homlokzati építménnyel, amely szinte mindig tartalmaz karzatot, nemegyszer oltár felállítására is alkalmas kápolnának kiépítve. A nyugati építmények építészeti megoldása igen változatos, aszerint, hogy egyetlen toronnyal vagy toronypárral épülnek-e fel, illetve annak megfelelően, hogy egyhajós templomtesthez, illetve bazilikához járulnak-e. Többnyire ennek a nyugati építménynek a földszintje játssza az előcsarnok szerepét – egyes esetekben igazolható, hogy az előcsarnokot reprezentatív temetkezőhelyként használták (így Felsőörsön), önálló előcsarnokkal is bővített elrendezés meglehetősen ritka (Bényben). Az építészeti típus a 12. század végén – Kapornakon vagy Vasváron – készen áll, a korábbi példákhoz képest a 13. században a tér minden részének boltozása (legtöbbször a modern bordás keresztboltozatokkal) és gazdag díszítése jelent döntő változást. Ják, Lébény, Zsámbék, Türje templomai az aránytalanul drága kőfaragómunka gazdagságával emelkednek arra a szintre, amely korábban inkább csak a székesegyházakat és a legjelentősebb szerzetesi templomokat jellemezte (a gyulafehérvári II. székesegyház e tekintetben alig különbözik egy-egy egykorú, gazdagabban tagolt nemzeti monostortól). A figurális díszítés aránylag ritka, és amennyire ikonográfiai összefüggések rekonstruálhatók, ezek sem árulnak el különösebben egyéni gondolatokat, tudatos program-szerkesztést. *Maiestas domini*, apostolok, próféták, apotropikus állatábrázolások, pszichomachia-jelenetekként értelmezhető küzdelem-jelenetek, *Agnus dei*-ábrázolások jelentik a leggyakoribb témákat, amelyek többé-kevésbé sztereotip módon, inkább a szokást, mint egyéni igényeket követve jelennek meg. Feltűnő gyakorisággal (így a szentkirályi, bácsmonostori timpanonon, Sopronhorpácson, a jáki déli toronyalja falfestményein) tűnnek fel világi öltözetű mellékalakok, alighanem a kegyurak ábrázolásaként, de források és egyéb ismertető jegyek nélkül. Talán joggal hozható összefüggésbe ez az ábrázolási típus a kegyúri jogokat gyakorló nemzetségek reprezentációs szándékával.

Mindez azonban csak a legnagyobb szabású nemzeti monostorokra jellemző, amelyek európai vonatkozásban a késői romanika inkább közepes vagy kisebb méretosztályába sorolhatók, s a gótikus építészet egykorú teljesítményei mellett kifejezetten eltörpülnek. E legnagyobbaktól a kismemesi kegyurak nemegyszer közösen birtokolt falusi templomaiig igen széles skálán mozognak a megoldások. Változatosak a stílusi összefüggések is. Ezek szemmel láthatóan függenek a rendelkezésre álló munkaerőtől. Ritka a teljesen egységes, tehát egyazon műhely által, viszonylag rövid idő alatt befejezett épület. Ugyanazon az épületen is gyakran fedezhetők fel tervváltozások nyomai, jelentkeznek eltérő stílusfokokhoz tartozó részletek. Ezeknek a tervváltozásoknak a folyamán határozott, gyors ütemű és néhány generáció alatt lezajló stílusfejlődés ismerhető fel, amely a klasszikus gótikához közelít, és ugyanúgy, mint Közép-Európa más országaiban, ennek egy sajátos változatát hozza létre. Ennek a fejlődésnek a felvázolása megfelelő részletkutatások híján egyelőre csak hipotetikus lehet: bonyolítja a számos, egyidőben fellépő lokális stílusjelenség, amelyekben látszólag azonos típusok és részletmegoldások jelentkeznek, anélkül azonban, hogy valóban kölcsönhatásokról lehetne beszélni. Így az a sokat emlegetett összefüggés, amelyet pl. Lébény, Ják, Zsámbék, a „nemzeti monostorok” épülettípusának fő példái között megállapítottak, csak a típusra vonatkozik, nem a

stílusra. Azok a nyolcszögű pillérek, amelyek valószínűleg Esztergom nyomán Ócsán, Vértesszentkereszten, Aracson épültek, bizonyára nem függnak össze a Türrjén, Jákon megtalálható formával, s így nem is reprezentálnak valamilyen egységes magyarországi építészeti iskolát.

A 13. századi fejlődés kezdetén dél-németországi és szászországi összefüggéseket mutató emlékek állnak. A gyulafehérvári II. székesegyház elrendezése kötött rendszerű, keresztboltozatos németországi bazilikákat követ, népesebb műhely által faragott építészeti ornamentikája és utóbb, bizonyára a tatárjárás után másodlagos helyre befalazott figurális maradványai is megfelelnek a délnémet környezetben elterjedt „lombard” jellegű stílusnak. A bizonyára hosszan tartó építkezésen azonban epizódyszerűen megfordulnak alárendelt szerepet játszó esztergomi eredetű kőfaragók, a Rajna vidéki késői romanika ornamentális stílusát közvetítő mesterek és korai gótikus stílusban dolgozó, modernebb mesterek is. Hasonló stílusfok jellemzi a Győr nemzetségnek bizonyosan a 13. század első évtizedében elkezdett, de 1208 vagy 1212 táján (az ekkori okleveles említésekkel szokták datálni) még aligha kész lébényi monostorát. Ez az épület, amely környezetében meglehetősen egyedülálló, szorosan kapcsolódik ausztriai és morvaországi emlékekhez. Lébénynek közvetlen környezetével látszólag nem sok a kapcsolata, talán csak a III. pannonhalmi apátsági templom korábbi részletei (pl. a kripta, a szentély) mutatnak vele rokonságot. A Dél-Németországhoz (Bajorország, Ausztria) fűződő kapcsolatok nemcsak ez emlékeken fedezhetők fel. Jelen vannak pl. 1220 táján, amikor Ják nembeli Nagy Márton comes a monostort feltehetőleg alapította, a jáki templom első részletein és Gyulafehérvárral szorosan összefüggő figurális szobrászatán is. Hasonló összefüggésekre vezethetők vissza a Csák nemzetség feltehetően igen népes, részben Esztergomból, Kalocsáról toborzott műhely által épített vértesszentkereszti monostorának egyes szobrászati részletei is.

Talán éppen Vértesszentkereszt volt az az egyik lokális centrum, amelyből egy építészeti tekintetben viszonylag konzervatív dunántúli műhely tevékenysége kiindult. A litéri figurális díszítésű kapuzat, a tatai monostor faragványai talán éppen Vértesszentkereszt stílusának provincializálódásáról tanúskodnak. Ugyanonnan eredhetnek azok a nehézkes, hevederhez hasonló bordákkal felépített keresztboltozatok, amelyek igen fontos szerepet játszanak pl. a veszprémi káptalan birtokában levő felsőörsi prépostság (tornyában oltárt szenteltek 1244 előtt), a vele szoros kapcsolatban álló celdömölki bencés apátság felépítésében. Rokon tendenciákra bukkanunk Pápócon; jelen van ez a műhely Jákon is (a Szent Jakab-kápolnán, de az apátsági templom északi mellékhajóján is, amely már statikai okokból sem lehet a templom legkésőbb megépített része).

Ezt a 13. század első negyedére-harmadára jellemző stílusfokot (ami nem jelenti feltétlenül emlékeinek abszolút dátumát is!) hamarosan a Rajna vidék korai gótikájából érkező, Regensburgon, a dél-németországi cisztercita építészetből az ausztriai késői román kori kolostorokon, illetve Szászországon keresztül közvetített stíuselemek váltják fel. A mintaképek, amelyek végső soron mindig a burgundiai korai gótikát közvetítik, rendszerint 1230 körüliek; a sokféle közvetítésből következnek a magyarországi emlékek eltérései. Pannonhalma III. templomát, amelyet Oros apát 1224-ben felszenteltetett (ez azonban nem jelezheti a teljes befejezést) a korai gótikus téralkotás elveihez igen közeli formában fejezték be, sőt, egyes részletein (a belső oszlopfők egy részén, a déli kapuzaton) az érett gótikus ornamentika naturalizmusa is jelentkezik. Türrjén, az 1256-ban felszentelt Jákon az ausztriai cisztercita építészet hagyományai jelentkezik. Jákon

mindenesetre kevésbé érvényesül a stílus gótikus jellege, erősebb a Rajna vidék, továbbá már Bamberg régebbi stílusrétegének befolyását is eláruló ornamentika késői román kori jellege. Ebben a formájában Ják és kisebb építkezéseken is igen tevékeny műhelye igen jellegzetes képviselője a 13. század második harmadában elterjedt, Ausztriát, Morvaországot, Csehországot egyaránt jellemző késői román kori stílusnak. Dél-németországi ciszterci stíluskapcsolatok alapján, kezdetben határozottan modern, gótikus stílusban épül az 1230-as évek közepétől Bélapátfalva ciszterci apátsági temploma, amelynek épületét csak a tatárjárás után fejezték be konzervatívabb építészeti rendszerben. A valószínűleg ausztriai eredetű, számos korai gótikus elemet tartalmazó stílusnak egész emlékcsoportja mutatható ki az ország központjában. 1223 után ez a műhely kezdi el az óbudai királyi palotát, bizonyára dolgozott az Aynard nemzetség 1258 előtt befejezett zsámbéki premontrei monostortemplomán, szerepe lehetett a budai dominikánus templom és kolostor első épületének emelésében is. Tevékenységük kimutatható Veszprémben is. Nyolcszögű alaprajzon újjáépítették a Szent György-kápolnát, felépítették a Gizellakápolnát, munkásságuk a székesegyház átépítésében is valószínű. Ugyanez a műhely a tatárjárás után nyilván ismét Budán található, s itt elkezdti a Nagyboldogasszony-plébániatemploma épületét.

E törekvésekkel párhuzamosan lép fel, a 13. század negyedik évtizedénél, aligha korábban Erdélyben a kerci műhely, amelynek fő műve az 1202-ben alapított ciszterci apátság épülete. Mellette számos szász település (Brassó, Szászhermány, Prázmár, Szászsebes stb.) mellett királyi területek templomai (Szék, Beszterce, stb.) jelzik e műhelynek a 13. század második felében is folytatódó tevékenységét. A 13. század közepe táján egyes magyarországi emlékeken határozottan jelentkeznek a Csehországhoz fűződő dinasztikus kapcsolatok hatásai (legerőteljesebbek a Hont–Pázmán nemzetség sági premontrei prépostságának – nyugati kapuzata említésre méltó – csehországi, morvaországi kapcsolatai, de hasonló tendenciákat a Budán dolgozó műhelyben is megfigyeltek). A 13. század második harmadában és különösen IV. Béla uralkodása idején a korábbi franciás gótikus kultúra helyét olyan stílustendencia foglalja el, amely nem alapvetően idegen a mindennelelőtt a nemzetségek építkezéseiben elterjedt stílustól. Amennyire meglehetősen csekély emlékműanyagunkból következtetni lehet, ennek a stílusnak volt sajátos változata az első magyarországi koldulórendi építkezések tudatosan egyszerűsége törekvő tagolásmódja is. Ez a sajátos stílustörekvés, amelyben háttérbe szorul a késői román kori építészet rendkívüli ornamentális változatossága, s szerepét mindennelelőtt a profilizott építészeti tagozatok veszik át, jelentkezik pl. a budai dominikánus templom és a margitszigeti dominikánus apácakolostor maradványain. Jellemző képet ad e puritán stílusról IV. Béla hívének, a Pok nembeli Móric comesnek móríchídi premontrei prépostsága, vagy az egyidejű, királyi alapítású túróci premontrei prépostság temploma.

A tatárjárás valószínűleg sokkal kisebb mértékben jelentett törést vagy fordulópontot ebben a fejlődésben, mint azt eddig feltételezték. Pusztításai kétségtelenül nagyok voltak, de pl. még a gyulafehérvári székesegyház épülete is arról tanúskodik, hogy – a nyilvánvalóan súlyosan megkárosított, valószínűleg nagyrészt szétrombolt nyugati homlokzat kivételével – a templom testét többnyire a falak felső részének hevenyészett újrafalazásával helyreállíthatták. (Entz Géza feltételezése arról, hogy ekkor Jákról érkeztek volna mesterek a helyreállítás elvégzésére, valószínűleg korábbi összefüggéseken alapul.) A tatárjárás pusztítása az ország számos vidékén a korábban itt dolgozó műhelyeknek

teremtett újabb munkaalkalmakat. A késői román kori műhelyeket találjuk munkában az újonnan benépesített települések építkezéseiben, a nagy lendülettel meginduló erődtívési tevékenységben is. A várépítkezések célja részben masszív falakkal kerített lakótoronyok (pl. az 1250 táján emelt visegrádi alsó várban) vagy ugyancsak lakótorony mellett boltozott lovagterem fölött emelkedő palotával bővített (pl. Szepes vára, a Héder nemzetiség lékai vára) várak építése.

A késői romanika magyarországi művészetét a legteljesebb, legkönnyebben értelmezhető emlékműanyag az építészetben és az építészeti szobrászatban reprezentálja. Szórva-nyosabb és gyakran szerényebb minőségű is a festészet emlékműve. Az emlékek kizárólag falfestészeti alkotások, amelyeket szakirodalmunk gyakran éppúgy közvetlen itáliai kapcsolatokra vezet vissza, mint egyes esetekben az építészeti szobrászat emlékeit is. Mind a jáki templom, mind a veszprémi Gizella-kápolna falképei esetében valószínűbb az italo-bizantin előképeknek Ausztria, Dél-Németország festészeti gyakorlatán való átszűrése, amint ugyanez az út tételezhető fel Hidegség konzervatív ikonográfiájú apszist díszítő ciklusa, Kosztolányi nemrég feltárt régebbi falképei esetében. A legjelentősebb problémát az okozza, hogy ezek az emlékek gyakran gyenge minőségűek, és állapotuk sem kifogástalan. Kortalán, már-már népművészeti jellegűek mindenekelőtt az igénytelenebb, elbeszélő jellegű falusi festményciklusok. Így eshetett meg, hogy egyes, igen töredékes és primitív emlékeket igen korai időre datáltak. (A 13. századi vizsolyi templom apszisfreskóit pl. a 11. századra.) De ugyanebbe a kategóriába tartoznak pl. Szalonna, Dejte, Süvete falképei is. A kisművészeti import hagyományos irányai mellett tovább erősödnek a rajnai, alsó-szászországi kapcsolatok (pl. gravírozott díszű bronzablak behozatala mutatható ki), egyre nagyobb szerephez jutnak a vésett aljú zománcos limoges-i liturgikus felszerelési tárgyak; keresztek, ládikák. Nagyszámú, többé-kevésbé primitív, helyben fabrikált utánzat hívja fel a figyelmet az importtárgyak jelentőségére. Inkább csak okleveles említések, krónikás hagyományból ismeretesek az előkelő bizánci ötvöstárgyak, elefántcsontmunkák és textíliák behozatalára vonatkozó adatok, pedig úgy tűnik, hogy meghatározó szerepet játszhattak a társadalom legfelső rétegeinek ízlésében, az udvari művészetben. A bizánci textilművészet halvány visszfénye mindössze egy emléken, az esztergomi palotakápolna 1200 körüli lábazati freskótöredékén tükröződik! ez oroszlanos mintájú, bíbor alapú brokátszöttest utánzó.

A klasszikus gótika a 13. század második felében

A franciás eredetű, ekkorra már egész Európában elterjedt gótikus stílus 1260 táján terjed el Magyarországon, azután, hogy a szomszédos országokban, így mindenekelőtt a II. Ottokár-kori Csehországban jelentős, nagyrészt a királyi udvarokban virágzó kultúra jött létre. Nem véletlenül nevezi az újabb nemzetközi szakirodalom udvari stílusnak azt a gótikus stílusjelenséget, amelyet Wimpfen im Thal építkezése kapcsán illet egy német forrás „opus francigenum” névvel, hiszen egész Európában ható modellje a IX. Lajos-kori francia udvar művészete. Ez a változat terjed Franciaországnak eddig az Île-de France-i művészet hatásának ellenálló vidékein, ez jut el Közép-Európába is. A stílus annyira egyöntetű, terjedése annyira divatszzerű, hogy mindig könnyebb meghatározni távoli franciaországi előképeit, mint közvetítőjét.

A 13. század harmadik negyedének udvari kultúrájára nézve kitűnő és jellemző forrás a bizonyára István ifjabb király környezetében 1264-ben keletkezett Syr Wulam-féle computus, amely importált drága textíliák mellett nagyszámú ötvöstárgyat sorol fel. Ezeknek jellegéről a ránk maradt emlékek meglehetősen pontossággal tájékoztatnak. Az emlékek arról tanúskodnak, hogy a 13. században tovább élt a 12. század végi ötvösművészet hagyománya, filigrános technikája. A bizáncias stílust azonban egyre erőteljesebben váltják fel a Rajna és a Maas vidékéről eredő, illetve a franciaországi ötvösségre is jellemző tendenciák. Ezek nyomán alakult ki az a naturalisztikus növényi ornamentikával, illetve figurális elemekkel kísért ötvösstílus, amely pl. a Margitszigeten V. István sírjából előkerült, eredetileg női koronát, a Kinga által a krakkói Wawel-kincstár keresztjének díszítésére adományozott koronát, a korból származó régészeti leletekben talált ékszereket jellemzi. Franciás stílusú, kitűnő minőségű emlék a kigyópusztai niellos díszű övcsat is.

Ugyanebben az időben jelenik meg az építészetben is a francia eredetű, klasszikus gótikus stílus. Feltűnését itt is a naturalisztikus növényi ornamentika, a pálcaszerű építészeti tagozatok, a kőrácsos ablakoztatás megjelenése jelzi. Bizonyos mértékig előzményei azok a tendenciák, amelyek már a 13. század harmincas éveitől kezdve mintegy átmenetet teremtettek a késői romanika művészete felől. (Éppen ezen a jelenségen, ezen a fokozatos fejlődésen alapul az a művészettörténeti hagyomány, amely szívesen beszél „átmeneti stílusról” a jelenség kapcsán.) A legkorábbi példák közé tartozik a budai Nagyboldogasszony-templom, amelyen 1269 előtt, a munkák későbbi fázisában tűntek fel a klasszikus gótikus stílust ismerő, talán e stílus Szászországban megjelenő változatát képviselő mesterek. Igen jelentős, hogy Ausztriában, Csehországban és Magyarországon ez a stílus nagyjából azonos ütemben jelent meg. Budán a Nagyboldogasszony-templom műhelye bizonyosan széles körű tevékenységet fejtett ki, és részt vett a dominikánus és ferences templom építésében, de a Dísz tér 5. sz. ház kapualjának tanúsága szerint polgári házak emelésében is. Sopronban e klasszikus gótikus stílus emléke jellemző módon a késői román kori jellegű részleteket mutató Szent Mihály-templommal és a mellette álló temetőkápolnával szemben az új városrész 1280 körül épített ferences temploma. Szembetűnően nagy szerep jutott a stílus terjedésében a koldulórendi építkezéseknek. Jelentős emléke az 1297-ben felszentelt, a II. Ottokár ostroma idején elpusztult elődjét felváltó pozsonyi ferences, az 1290 táján épített kassai dominikánus templom. 1277, a hatalmaskodó nagyszombati szászok pusztítása után válik szükségessé az az újjáépítés a gyulafehérvári székesegyházon, amelynek során nagy, kőrácsos ablakokkal megvilágított szentélyt építettek. Ezeket a gótikus emlékeket bizonyos egyformaság, a késői romanika gazdagságával szemben kifejezett szűrség, józanság jellemzi. Különbségük jól megfelel a gótikus építéstechnika racionalitásának, a tervezéstechnika nagyobb fejlettségének, az épületelemek előregyártásának, amely éppen ezeken a faragottkő-építkezéseken vált elterjedtté. Nem csoda, ha aránylag kevés emlék képviseli ezt a tendenciát a 13. század végén. Azokon a kisebb épületeken, amelyeket hagyományos technikával emeltek, s amelyek építésében a nagy szakmai tudást, bonyolult munkaszervezetet igénylő kőfaragó munka helyett a kőművesmunka uralkodik, alig érzékelhető változás. Közhelynek számít az a megállapítás, hogy még a 14. század falusi templomai is gyakran közelebb állnak román kori elődeikhez, mint a városokban épített kortársaikhoz. A 13. század végén egy-egy körzetben, így a Szepességben, a Csalóközben észlelhető a gótikus építészeti ornamentika és egyes szerkezeti megoldások (boltozás, ablakkőrácsok, kapuzatformák) fokozatos elterjedése.

KOVÁCS I. GÁBOR

A magyar kalendárium főbb típusai a 19. században

Kutatásom alapötlete a Tömegkommunikációs Kutatóközpont egyik felmérése közben, a történelmi tudat vizsgálatakor született. A parasztság történeti tudatának forrásairól töprengve kerültek szóba a kalendáriumok, mint e réteg köztudottan szívesen forgatott olvasmányai. A kalendáriumok iránti érdeklődésünk tehát alapvetően mentalitástörténeti fogantatású volt. A kalendáriumot egy olyan forrástípusként fogtuk fel, amelynek segítségével az olvasók tudati viszonyaihoz nyerhetünk adatokat. A gondolkodásmódok történetét ugyanis úgy is megközelíthetjük, ha fel tudjuk mérni a kor mentális felszereltségét, ha felderítjük, hogy az egyes rétegeknek a mindennapi életben a gondolkodásmód kialakításához milyen módok és eszközök álltak rendelkezésére. Ennek egyik megragadható mozzanata azoknak a tömegkommunikációs szövegeknek a tartalomelemzése, amelyeket az adott korban tömegesen fogyasztottak.

Nagyon óvatosan kell azonban ilyen esetekben eljárni, amikor bizonyos rétegek kulturális mintáit, mentalitását, attitűdjeit közvetve, olyan tartalmak alapján közelítjük meg, amelyek nem tőlük származnak, hanem részükre állították elő. Csak ténylegesen széles körben elterjedt, nagy példányszámú kiadványokkal érdemes foglalkozni, s megalapozott elképzelésünknek kell lenni, hogy a népeség melyik részének szólt, kik olvasták. Azoknak a rétegeknek az olvasmányaival célszerű ily módon foglalkozni, amelyeknek az információs rendszerében az illető kiadványnak bizonyos szempontból domináns szerepe volt, s amely rétegeknek a mentalitására vonatkozóan kevés egyéb forrásunk van.

Arról általában voltak ismereteink, hogy a kapitalista korszakban a kalendáriumok legfőbb olvasója a parasztság. Ennél a sommás és egyszerűsítő megállapításnál azonban konkrétabb ismeretekre van szükségünk. A kalendáriumot, létrehozását, használatát pontosan el kell helyeznünk a társadalmi kommunikációs rendszer történelmi fejlődésében. Pontosan meg kell határozni a kalendáriumtípusokat az egyes időszakokban. Fel kell deríteni a kiadók, szerkesztők céljait, az egyes típusok olvasóinak körét, azok elvárásait. Meg kell állapítani, hogy a kalendáriumok milyen funkciókat elégítettek ki, s használatuk hogyan helyezkedett el vásárlóik mindennapjaiban. E nélkül az aprólékos előkészítő munka nélkül a kalendáriumok tartalmának általában való elemzése megalapozatlan lenne.

Előzmények

A műfaj megszületésétől igyekeztünk felderíteni a kalendárium útját, itt részletesebben azonban csak a 19. századi típusokat mutatjuk be. Az előzményekről csak annyit, hogy úgy találtuk, a kalendárium kialakulása a 15–16. század fordulóján szoros összefüggésben van a korakapitalista fejlődéssel, az időritmus felgyorsulásával, az idő megnövekedett értékével, az időpontok nagyobb jelentőségével. Maga az évenként megjelenő, nyomtatott, nagy példányszámú naptár is hozzájárult az idő ciklikus és lokális felfogásával való szakításhoz, a lineáris időszemlélet általánossá válásához. A kalendárium alapvető funkciója az időjelző funkció, s később is mindig ennek révén jut el a fogyasztók újabb csoportjaihoz, hogy ti. szükségük lesz egy ilyen időjelző eszközre.

A 16. századi naptárakhoz kivétel nélkül olyan anyagokat csatoltak, amelyek kapcsolatban vannak az idővel, és mindennapi gyakorlati igényeket elégítettek ki. A fontos információk – pl. vásárnaptár, postajáratok – mellett szereplő különféle tanácsok, tudnivalók, jövendölések alapját a kozmikus szimpátia világlépe adta. A korabeli tudós kultúrájának az a találmánya, hogy a planéták

kikalkulálható konstellációiból kiolvasható a jövődő, meghatározható, hogy mit mikor tanácsos tenni. A kalendárium révén aztán még akkor is hódított ez a szemlélet, amikor a felvilágosodás terjedésével a magas kultúrával élők széles köre már rég felismerte az asztrológiai világnép tarthatatlanságát.

A későfelvilágosodás munkásai már nemcsak az ilyen „ostoba babonák” elhagyását követelték, hanem programszerűen megfogalmazták azt a gondolatot is, hogy a kalendáriumot mint a népfelvilágosítás eszközt, a közhasznú ismeretek terjesztésére kellene felhasználni. Ténylegesen azonban Magyarországon csak annyi történt, hogy Mária Terézia 1756-ban kitiltotta a kalendáriumból az alkalmas és alkalmatlan napokra, valamint az érvágásra vonatkozó szabályokat. A kiesett tartalmak pótlására a kalendáriumba ekkor kerültek nagyobb mennyiségben kisepikai közlemények, rövid elbeszélések, anekdoták s kisebb részben aktuális hírek. A kezdetben uralkodó mindennapi gyakorlati igényeket kielégítő funkció mellett ekkortájt kapott hasonló súlyt a szórakoztató funkció. Ezeket a naptárakat a legmagasabb rangúak is vásárolták, de az olvasók között ekkor megnőtt a kisértelmiség, a polgárok, parasztpolgárok és az írásbeliséghez a szatmári béke után elérkezett kismemesség száma. Főleg az utóbbiak ízlésének felelt meg a kalendáriumok irodalmi anyaga, a népies barokk közműveltség kifejeződése.

Nagyobb számú jobbágy olvasó a 18. század második felében még nemigen volt. Terjed ugyan a paraszti írni-olvasni tudás, de ez a technikai készség mindig csak később érezteti hatását az olvasnivalók piacán. S az olvasást lassan elsajátítók hamarabb vesznek egy életre szóló bibliát, imádságos könyvet, sőt időnként egy-egy krajcáros ponyvát, históriát, mint hogy évenként rendszeresen megvegyenek egy időhöz kötött kiadványt. A már olvasó jobbágyok 1780 körül gyerekeskedő fiának, Kis János későbbi ev. püspöknek az önéletrésa is ezt bizonyítja. Ebben az időben a Helytartó Tanács összeírása szerint Magyarországon kb. 70 ezer kalendáriumot adtak ki, s belátható, hogy ebből jobbágyok kezébe aligha juthatott számottevő mennyiség.

1809-ben 170 ezer, 1827-ben pedig már 301 ezer kalendárium jelenik meg (ebből 167 ezer magyar és a legnagyobb példányszám: 26 ezer), de még mindig nem jelentős a jobbágyok kalendáriumvásárlása. A könyvtárakban, múzeumokban átnézett kalendáriumokban 1840 előtt nem találtam paraszti használat nyomát. Joggal ellene lehetne vetni, hogy a jobbágyok kalendáriumainak volt a legcsekélyebb esélyük arra, hogy közgyűjteményeinkbe bekerüljenek, ez tehát még nem zárja ki a kalendárium paraszti olvasását. Valóban nem zárja ki, de nem teszi valószínűvé, hogy az már ekkor kiterjedtebb lett volna. Az ekkor gyerekeskedett jobbágyszármazású értelmiségiek emlékezéseikben sehol sem írnak kalendáriumról. Táncsics sem, aki telkes jobbágy fiaként 1820-ig élt falujában. Életpályán című művében aprólékos gonddal rajzolja meg gyermekkora szellemi környezetét, de kalendáriumról sehol sem tesz említést. Ez nem lehet véletlen, hiszen amikor a 19. század végén valóban általánossá válik a kalendárium a parasztságnál, az akkor felnövő Veres Péter, Tamási Áron, Sinka István nem felejtik ki gyermekkoruk leírásából. Táncsics az 1820-as években Izsákon volt tanító, s erről írja, hogy a gyerekeknek nem volt tankönyvük, ezért ki-ki elhozta, amit a mestergerendán talált, többnyire különféle imakönyveket. Móra később ugyancsak az izsáki gyermekekről írja, hogy nem volt tankönyvük, de ekkor már ki-ki kalendáriumot vitt otthonról. Az átányi paraszti olvasmányanyag felgyűjtésénél sem kerültek elő e korból kalendáriumok. (Néprajzi Múzeum adattára.) Takács Lajos mintaszerű váromi olvasásvizsgálata is későbbre teszi meghonosodásukat a parasztság körében.

A 19. század első harmadában tehát a kalendárium még mindig csak a hagyományos olvasórétegek körében ért el nagyobb elterjedtséget. A maradi parlagi nemest ekkor mint jellegzetesen csak kalendáriumot olvasó típust jellemzik. Kulcsár Adorján jó néhány idevonatkozó adalékot gyűjtött össze. Gvadányi falusi notáriusának testamentuma szerint bibliotékájában 53 kalendárium volt. Ujfalvi Sándor atyja megyei tiszt volt, de házukban naptáron kívül más könyv nem volt. Egy táblabíró atyafi könyvtára bibliából, Hármaskönyvből és kalendáriumokból állt. – Még Petőfi is így ír a maradi nemesről: „mint számár a gaszt, zabálja a kalendáriumot”.

A reformkor naptárjai

A kalendáriumszerkesztők közül az első tudatos reformer, aki a felvilágosodottak programját vállalja, Fazekas. 1819-ben népművelő, ismeretterjesztő programmal indította újra a debreceni kalendáriumot, az elsőt, amelyikből az időjósulás kimaradt. A debreceni naptár évente átlagosan 5000

példányban kelt el, s valószínű, hogy a nagyobb elterjedtségnek éppen felvilágosultsága volt az akadálya. Fazekas vállalkozásának nem nagyon akadtak követői. 1830-tól Czuczor szerkesztése idején a kisalaki komáromi kalendárium is változik valamelyest, de az ismeretterjesztést, népnevelést programszerűen majd csak a Mezei naptár vállalja fel 1840-től.

Egyelőre a 30-as évek elején a látványosabb eredményt, a más irányba induló kiadók újításai érik el. Míg Fazekas kalendáriuma megtartotta a leghagyományosabb nyolcadrét alakot s a toldalék néhány lapos terjedelmét, a 10 krajcár körüli árat, addig most egymás után jelennek meg a nagyalakú 1 forintos, 150–250 lap terjedelmű naptárak (1831-ben indul Trattner és Károlyi Magyar Hazai Vándora – 168 lap 1 Ft; 1832-ben Landerer Honni Vezére, 288 lap, 1 Ft, 36 kr.; 1835-ben a kassai Werfer Magyar Házibarátyja, 216 lap, 1 Ft). Ez volt a magyar kalendáriumirodalom első nagy differenciálódása. Az árkülönség elválasztó szerepén kívül ezt mutatja a terjesztés új módja is. A kalendáriumokat régebben maguk a nyomdák is árusították, de az országos terjesztőhálózatot a könyvkötők jelentették még a könyvkereskedelem 18. századi megerősödése után is. Sőt, még ennél is lejjebb csúszott a kalendáriumok terjesztése a vásári árusok, historiások kezébe. A reformkori nagy naptárakra azonban előfizetőket gyűjtöttek. Így viszont elsősorban az olvasók felsőbb rétege érhető el. Az új naptárak célját a Honni Vezér úgy fogalmazta meg, hogy „oktatva mulattasson”, bemutassa „mindazt, amit előre haladó századunk hazánkat bármí szempontból érdeklő újat szüül”, hasznos ismereteket terjesszen, s így „a nemzet kultúrája emelkedésének általános és köz-előmozdítója legyen”. Mindezt azonban a műveltebb olvasókhöz fordulva akarta elérni. A Honni Vezér földleírás, történetírás, természethistória, antropológia és politechnika rovataiban valóban bő ismeretterjesztő anyagot közölt.

Az új naptárak tartalma rokonságot mutat az 1834-ben keletkezett ismeretterjesztő hetilapokkal, a Fillértárral és a Garasos tárral, amelyek az első igazi tömeglapok, a több százezer példányos nyugati filléres magazinok példái után indultak, de érdeklődés hiányában hamar megszűntek. Ez a rokonság az 1833-ban induló Regélő című divatlap egyes rovataival is kimutatható. T. Erdélyi Ilona a Regélő szerepét abban látja, hogy mivel az nem távolodott el a hagyományos közizléstől, könnyebben elősegíthette az olvasók körének kiszélesítését, az átlagolvasó ízlésének fejlesztését. Erdeme, hogy a polgári, polgárosodó rétegek olvasmányigényét kielégítette. Hozzátehetnénk, hogy részben az ismeretterjesztő magazinokat is pótolta. A 30-as évek új típusú kalendáriumai a fenti folyamatban az olvasóközönség kiterjesztésében, ízlésének emelésében, az ismeretterjesztés szolgálatában, a polgárosodás gondolati elemeinek terjesztésében közvetlenül a megelőző lépcsőt jelentik. A kalendárium ugyan csak évente jelent meg, de nagy terjedelemben, s míg a filléres magazinok életképtelenek voltak, a Regélő csak 6–800 példányban jelent meg, addig a Honni Vezér és társai a műfaji keretek megköztiségének segítségével sok ezres példányszámot értek el. A fejlettebb polgári társadalmak hetente megjelenő sok százezer magazinjainak a szerepét nálunk az évenkénti kalendáriumok töltik be, s ráadásul nem is az olvasás alsó lépcsőfokán. A nagy naptárak jelzett szerepét bizonyítja, hogy a korabeli kritika is érdemben és ilyen értelemben kezdett foglalkozni velük. A Figyelmezőben 1838–39-ben maga Schedel Ferenc szemlézi az új típusú naptárakat.

Míg Schedel az ismeretek terjesztését, az olvasók sokoldalú kiművelését, a követendő példák révén történő tanítást állítja előtérbe, addig Horvát Józsefnek, az 1837-es Nemzeti Kalendáriumról írott bírálatában egy olyan ideál fogalmazódik meg, amelyben a hangsúly az egész nemzet mindennapi gyakorlati információszükségletének a kielégítésén, ahogy később mondják, a kalauzoló részen van. Horvát hosszan sorakoztatja, hogy milyen információkat volna szükséges felvenni. Például nemcsak a nagyobb, hanem kisebb hetivásárok időpontjait is közölni kellene, s akkor több kereskedő támadna, az utazástól nem ijedne. Horvát a kalendáriumot a gazdasági és társadalmi integrálódás fontos intézményeként fogta fel. Úgy vélte, a gazdasági kapcsolatok élénkítéséhez az is hozzájárulna, ha a kalendárium közölné, hol, milyen birtokok vannak, hol van a központja, ki kezeli, ki a tulajdonos, a bérlő, tisztartó, ispán.

A társadalom, a gazdaság, az érintkezés általános fejlődésével a mindennapokban rengeteg új információra volt szükség. Az idézett könyv a kalendáriumtól mint hagyományos gyakorlati kézikönyvtől várta ezek kielégítését. (A vasút megjelenése után egy ideig némely kalendáriumok menetrendet is közöltek.) A polgári társadalom fejlődésének magasabb fokán majd intézmények és kiadványtípusok egész sora differenciálódik ezeknek az igényeknek a kielégítésére. (A Tiszti cím- és névtártól a Pénzügyi compasson át a menetrendig.) Átmenetileg, először az 50-es években, majd valóban felduzzad egyes naptárak kalauzoló része, azután pedig szaknaptárak alakulnak ki.

A műveltebbeknek szánt nagyalakú, ismeretterjesztő naptárakkal szemben a magyar Gazdasági Egyesület 1840-től megjelenő Mezei naptárának szerkesztői programszerűen arra törekedtek, hogy naptárunk a „földműves osztály”, a „szegényebb sorsú nép”, az „adózó nép” kezébe jusson. A megyékhez intézett körleveleik szerint így lehet némileg a hiányos népnevelést pótolni, az „okszzerű gazdálkodást és egyéb közhasznú ismereteket” terjeszteni, a „tudatlanságot a balítéleteket . . . ismeretekkel s felvilágosodással felváltani”! Hogy valóban eljusson az adózó nép kezébe, minden addigi naptárnál olcsóbban, két ezüstgarasért árusították. Rendszeres körlevelekben kérték az egyházi és világi hatóságokat, hogy a naptárt „a köztisztviselő és lelkész urak által ajánlhatni méltóztassanak”. Sőt, felkérésükre a megyék és az egyházak nagyobb mennyiséget ingyen osztottak szét a nép között. A naptárból – tudakos, száraz stílusa, s az illusztrációk hiánya ellenére – az olcsó ár és a szorgos terjesztés révén az első évi 5000 példány után 1841-ben 15 000, 1842-ben pedig már 40 000 kelt el. 1943-tól 60 000 példányban nyomták, s a szerkesztő, Török János emlékezete szerint, 80 000-es példányszámot is elértek. Jóllehet, a debreceni Telegdi–Kovács könyvkereskedő cég üzleti könyvei szerint értelmiségiek is vásárolták, ez lehetett az első naptár, amelyből nagyobb mennyiség az adózó nép kezébe is eljutott.

A Mezei naptár s a tíz–húszeszes példányszámban megjelenő nagyalakú ismeretterjesztő naptárak mellett azonban a legnagyobb tételt továbbra is a kisalakú, néhány íves, 10–15 krajczáros, hagyományos tartalmú kalendáriumok jelentették. Ezek tartalmaztak a naptárrészen és a vásárnapción kívül egy-két tréfás vagy moralizáló elbeszélést, anekdotákat, növekvő számban dalokat, népdalokat, ritkán és rendszertelenül egy-két házigazdaság, mezőgazdaság vagy egészségügy körébe vágó tanácsot, elvétele egy-egy ismeretterjesztő cikket, nagyrészt történelmi tárgyút, s még ritkábban egy-egy aktuális hírt. Pédányszámukra vonatkozó pontos és összesítő adatunk 1827 óta nincs. Az elszórt adatok kettő kivételével a korábbi tíz–húszeszes példányszámok körül mozognak. Fitz nyomdászattörténete a szegedi Grün-féle naptár példányszámát a szabadságharc előtt 50 000-re teszi. A korszak legelterjedtebb könyvről, a komáromi naptárról, kétféle adatunk van. Ballagi 1878-as nyomdatörténeti munkájában szerepel először az 1836-ra vonatkozatható 84 000-es példányszám. A másik, a negyvenes évekhez köthető 120 000 exempláros adat, id. Szinyei Józseftől származik. Valószínűsíti az adatok hitelességét az is, hogy már 1840-ben több kritika szerint nem csoda a Mezei naptár által elért nagy példányszám, hisz vannak más magyar kalendáriumok is, amelyekből 50–80 000 is elkél. Mindenképpen biztos, hogy ezek a hagyományos kis naptárak jelentek meg a legnagyobb példányszámban. Ezt olvasták a hagyományos, de növekvő számú kalendáriumolvasó rétegek, s kisebb részben a kalendáriummal ismerkedő parasztság. Ez volt a kalendárium kiadás helyzete, amikor 1848-ban Buczászky Alajos színre lépet első naptáraival.

Buczászky útja a ponyvajellegű naptárak kiadásáig

Buczászky Alajos 1802-ben született Egerben. 1828-ban telepedett le Pozsonyban, ahol 1831-ben vették fel a városi könyvkötő céhbe. Abban az időben a könyvkötők még könyvkereskedéssel is foglalkoztak. Buczászky ezen kívül még kiadóként is működött. Latin, és magyar nyelvű munkákat is megjelentetett, de elsősorban német nyelvű kiadványai voltak. A magyar olvasmányok iránti kereslet növekedésével párhuzamosan a harmincas évek végétől a hangsúly áttevődött a magyar nyelvűekre. Összegyűjtöttük 1848 előtti kiadványait. Megjelentetett iskolai tankönyveket, főleg magyar történelmi és általános földleírásokat. A második csoportot ismeretterjesztő könyvek alkotják. Ezen belül is földleírások és a magyar történelemről írott könyvek szerepelnek. A harmadik típusba a vallásos kiadványok tartoznak: imakönyvek, ájtatos olvasmányok, szentek élete. Adott még ki gyermekolvasmányokat is. Meglepő, hogy a későbbi ponyvagáros egyetlen igazán ponyvajellegű kiadványt sem hozott piacra. A pesti könyvkötő céhbe való felvételekor, 1847-ben, még joggal írhatta kérvényében, hogy „számos erkölcsi s általán közhasznú könyveket nyomtattam”.

Mind ezek, ha még nem is igazi tömegkiadványok, de mind viszonylag kiterjedt és biztos vevőkre számíthattak. Az iskolai könyveknél ez természetes s az ájtatos olvasmányoknak is hagyományos piacuk volt. A harmincas évektől pedig megnőtt a kereslet az ismeretterjesztő művek s a gyermekolvasmányok iránt is. Mi sem bizonyítja jobban, hogy valóban széles felvevő piacra találó, sikeres műveket jelentetett meg kiadónk, mint az, hogy legnagyobb részük több, négy–öt kiadásban is

megjelent. Bucsánszky a reformkori olvasóközönség leggyorsabban gyarapodó rétegét vette célba. Az olvasók alsóbb, de nem a legalsó rétegei számára adott ki. Nem a vásári ponyvára termelt, hanem a művelődni kezdő, kispolgárosodó rétegek részére. Az előszavak tanúsága szerint a kispolgári, vidéki kisértelmiségű rétegekre és a tanulójfűságra számított.

Bucsánszky fokozatosan találta meg e réteg igényeinek megfelelő formákat. A 30-as években még formailag rangosabb kiadványai voltak, finom papíron, jó, néha bőrkötésben, aranyozott betűkkel, néhány acélmetszetű vagy litografált, gyakran színezett képpel. 1843-ban jelentette meg az első fametszetekkel illusztrált kiadványt. A fametszés technikájában még a 18. század végén vezettek be újításokat, miáltal pontosabb képet, tartósabb dűcöt lehetett kapni. Különösen alkalmas volt a fametszet illusztrálásra azért is, hogy a szedéshez hasonlóan magasnyomású volt, s a laptükörbe helyezve a szöveggel, egyszerre lehetett nyomni. A reformkorban azonban az igényesebb közönség nem kedvelte a fametszetet. Az előkelő és divatos illusztrációs műfaj a litográfia és az acélmetszet volt. Igazán nagy példányszámú nyomásra azonban ezek nem alkalmasak, s nagyon meg is drágították a kiadványokat. A fametszet 18. századi technikai újdonságának össze kellett találnia a kevésbé igényes és kisebb pénzü olvasóközönség gyarapodásával ahhoz, hogy a fametszetekkel illusztrált kiadványok sikert érjenek el. Bucsánszky 1843-ban jelentette meg a Magyarok története a vezérek és a királyok képeivel című kiadványt, amelynek 130 lapján 46 fametszetes illusztráció volt. A siker nem maradt el. A munka 1848-ig hat kiadásban jelent meg. A 40-es években aztán már kizárólag fametszetekkel gazdagon illusztrált ismeretterjesztő, vallásos, iskolai és gyermekkönyveket jelentetett meg puha kötésben, s egyre olcsóbb, 10–40 krajcáros kiadásban. Az olcsó ár, a nagyszámú illusztráció biztosította a kiadványok kelendőségét. Az egyre nagyobb példányszámok pedig lehetővé tették az ár további csökkentését. Szerzői díjakra is minimális összegeket kellett fordítani. A kiadványok jelentős része fordítás, s az eredeti művek szerzői között sem találunk egy ismertebb nevet sem. Ez jellemzi Bucsánszky intellektuális szemhatárát is. Legtöbbet foglalkoztatott szerzője (pl. Szentek élete, Magyarok története, Általános földleírás) Bedő Pál ekkor még papnövendék, később révfülöpi plébános.

Bucsánszky dinamikus, vállalkozó kedvű üzletember volt, s 1847-ben sikeres pozsonyi tevékenység után „üzletének tágabb tért nyitandó” Pestre, a polgárosodó ország szellemi központjába, a kapitalista vállalkozások centrumába telepedett át. Házat vásárolt, majd 47. július 9-én pesti polgárjogot nyerve a Helytartó Tanácshoz fordult, hogy könyvkötő mesterségét Pesten folytathassa. A Helytartó Tanács utasította a könyvkötő céhet, hogy a tiszteletre méltó ajánlólevelekkel rendelkező folyamodót vegye fel soraiiba. Pesten aztán Bucsánszky hamarosan nyomdát is nyitott, gyorsan kihasználva a negyvenzölces új sajtótörvényt adta lehetőségét. Április elején hirdették ki az új törvényt, s a Belügyminisztériumhoz május elején már Bucsánszky működő nyomdájáról érkezik jelentés.

Az eddig aulikusnak ismert, magát minden ellenzéki szellemiségtől távol tartó „erkölcsi és átalján közhasznú” munkák kiadója, aki addig, tudomásunk szerint, egyetlen ponyvajellegű kiadványt sem jelentetett meg, 1848-ban gyors egymásután több „forradalmi ponyvát” ad ki. A Szabó Ervin Könyvtár aprónyomtatványtárában 10 ilyen kis ponyvaformájú, 8–12 lapos, pár krajcáros Bucsánszky-féle ponyvát találunk. Írójuk Putnoky József, fametszeteit a Bucsánszky pozsonyi kiadványaiból ismert Mihalovics rajzolta, aki a kiadóval együtt költözött Pestre. A ponyvák agitatív céllal adják elő a márciusi forradalom eseményeit. Ezek voltak kiadónk első ponyvajellegű kiadványai. A ponyvai kiadványoknak kezdetől jellegzetes témái jól meghatározható tartalmi és formai jellegzetességei voltak, de legkönnyebben megragadható ez a ponyvajelleg, ha a formátumot, az olcsó árat és a terjesztés módját tekintjük.

Bucsánszky nem a hagyományos ponyvai témák, formátum és terjesztés felől jött. Anélkül, hogy egyelőre részletekbe bocsátkoznánk, megállapíthatjuk, hogy bár később néhány hagyományos ponyvai témát is megjelentetett, tematikailag megújította, bizonyos mértékben modernizálta a ponyvát. Fokozatosan megtanulta és alkalmazta a ponyva terjesztéséhez szükséges formai megoldásokat, s országosan kiépítette a ponyvák eladásához legalkalmasabb terjesztő hálózatot. (Ez utóbbiról még szólunk.) Bucsánszkytól távol állott minden idealista irodalompartoló, a népet szellemileg szolgálni, felemelni akaró elképzelés. Nem volt különösebben képzett, s meglehetősen szűkös intellektuális szemhatára is hozzájárult ahhoz, hogy egyéniségének meghatározó vonása a nagy vállalkozói kedv, az 1850-es évektől az újszerű ponyvai kiadványok és kalendáriumok kiadásában találta meg azt a terepet, ahol sikeresen, eredményesen működhetett. Nem tudjuk, hogy Pozsonyban való letelepedésekor milyen anyagi alapokkal indult, de 1847-ben a Helytartó Tanácshoz benyújtott kérvényének mellék-

letei szerint Pozsonyban 16 000, Pesten 5000 pengőforint értékű háza volt, könyveit pedig 24 000 pengőforintra értékelték. 1867-ben már meg tudta venni a jól felszerelt Károlyi-féle nyomdát. 1868-ban pedig a Magyar Királyi Pénzügyi Felügyelőség már 160 000 Ft-ra becsülte vagyonát. A vállalkozás tőkeerejének jelentős növekedése igazolja, hogy Bucsánszky jól ismerte fel az újszerű népies ponyvai kiadványok és kalendáriumok kiadásában rejlő lehetőségeket, s e téren sikeres üzletemberként működött.

1848-ban jelent meg első naptára, amelynek címe: Új képes kalendárium. 1849-től ugyanennek a címe: Bucsánszky Alajos nagy képes naptára. 1849-re két újabb naptárt is kiadott: Bucsánszky Alajos kis képes naptára és Bucsánszky Alajos keresztény képes naptára. A naptáraknak rendkívüli sikerük volt. A debreceni Telegdi–Kovács könyvkereskedő-cég fennmaradt üzleti könyvei szerint az 1848 és 1853 közötti vásárlásoknál fokozatosan első helyre kerültek kiadónk naptárai. A Pesti Napló kritikája is azt állapítja meg 1853-ban, hogy Bucsánszky néhány év óta „igen terjedelmesen űzi a naptári vállalatot”. 1858-ban a Vasárnapi Újság cikkírója szerint Bucsánszky naptárai „évek óta százezernyi mennyiségben terjednek szét”. Az 1870-es évek közepén több naptár előszavában Bucsánszky köszönetet mond a magyar népnek, úgymond „a ti hozzám viseltetett bizalmatok által voltam képes 400 000 kalendáriumot eladni”. Ezt a nyilatkozatot még lehetne reklámfogásnak, nagyszájú túlzásnak is minősíteni. Egy pénzügyminiszteri irat szerint azonban Bucsánszky 1868-ban 250 000 naptár bélyegdíjának lefizetésére kapott hathónapi haladékot. (1850. szeptember 6. óta minden forgalomba hozott naptár után három krajcár bélyegdíjat kellett leróni. A törvény 1900-ig volt érvényben.) Ha 1868-ban 250 000 kalendáriumot adott ki, az 1875-ös 400 000 már nem hangzik olyan hihetetlenül. Ha a Magyarországon megjelent összes naptárhoz hasonló mértékben, 40%-kal nőtt 1868 és 1875 között a Bucsánszky-naptárak példányszáma, akkor a 350 ezret elérte 1875-re. (A Magyarországon megjelent naptárak összpéldányszámát az államkincstárba a naptárbélyegből befolyt összegek alapján számítottuk ki.)

Mi volt a Bucsánszky-féle naptárak sikerének titka? Kétségkívül nagy szerepe volt ebben a kiadványok tartalmának. A Nagy Képes naptár első 3 évfolyamában kb. a tartalom egyharmad részét tette ki a „Festői utazások a világ körül” című útleírásfüzér, egy német cég kiadványaiból válogatva és fordítva. Benne mindenféle izgalmas kalandok, hajótörés, tengeri rablás, tengerhajóni retentő éhség, távoli, egzotikus világok izgató színei, különös szokásai. Egy másik harmadrészt tesznek ki a rövid ideig élt Fillértárból átvett ismeretterjesztő közlemények. Van itt cikk a telegráfról, a léglaptárról, a holdkórosról, de a legtöbb leírás a távoli tájakon honos, ritkán hallott, sosem látott állatokról, krokodilról, csíkos hiénáról, oroszlánról, cethalról, elefántról szól. Néhány friss hír – medve az álarcosbálban, egy élve eltemetett kalandjai – szintén az 1834-es Fillértárból származik. A tartalom fennmaradót részét történeti cikkeket teszik ki. Elbeszélő részük a Bucsánszky által kiadott magyar történeti könyvekből, a vár- és családörténetek a Fillértárból, egyetemes történeti érdekességek a kínai falról, Babel tornyáról – szintén a Fillértárból.

A Kis képes naptár tartalma hasonló ehhez. Folytatásokban közli a magyar nemzet történetét. Kiemelve az előbbi útleírásból bemutatja a vadembert és a vadasszonyt, a vad népek vallási szertartásait, a krokodilt és az elefántvadászatot. Ezenkívül egy-egy érdekes mesét vagy mondát is hoz. A Keresztény képes naptár tartalmaz érdekes ó- és újszövetségi történeteket, szentek élettörténetét. Valamennyi, Bucsánszky-nak a 40-es években megjelent kiadványaiból. Ezenkívül tartalmaz egy-egy „erkölcsös, szívképző” de elég érdekesen megírt elbeszélést. 1849-ben valamennyi kalendáriumban megjelent még néhány aktuális hír, harci toborzó.

Bucsánszky naptárai valamennyi ekkor piacon levő naptárt felülmúlták érdekességben. Távoli egzotikus világok fantasztikus színei először az ő naptáraiban jelentek meg, s a régi típusú kis naptárak sokat ismételt moralizáló történetkéinél sokkal vonzóbbak, érdekfeszítőbbek voltak. A népművelő szándékú Mezei naptárnál s a később indult hasonlóknál szintén érdekesebbek voltak, mert azokban a tudákos tanácsadó cikkek szinte kizárólagos túlsúlyban voltak. Tovább fokozta a naptárak vonzerejét a nagyszámú és tetszetős fametszet. Ennyi képpel naptár még nem jelent meg Magyarországon. A címlapok és a hónapok melletti rajzokon kívül a Nagy képesben 20-on felül volt az illusztrációk száma, de a Kis képesben és a Keresztény képesben is volt kb. 15. Magyarországon Bucsánszky címezte először kalendáriumát „képes naptárnak”.

Az érdekes tartalomhoz, a szemfogó illusztrációhoz járult a rendkívül alacsony ár. A 150 oldalas nagy naptár ára 15 krajcár volt. A kis és keresztény naptár is jóval olcsóbbak voltak a velük egy

kategóriába tartozó hagyományos naptáraknál. Míg azok 10–20 krajcárba kerültek, a Bucsánszky-féle kis és keresztény naptár ára 6 krajcár volt. Hogyan tudta Bucsánszky ilyen olcsón előállítani kiadványait? Mint láttuk, szerzői díjakra vajmi keveset kellett kifizetnie. Az első öt évben csak a kalendáriumok 10–15 százaléka eredeti anyag. Az illusztrációk a legolcsóbb, legtöbbször felhasználható technikával, fametszéssel készültek, s jórészt régi kiadványok dúcainak felhasználásával. A nagy példányszám is lehetővé tette az alacsony árat. A példányszám növelésében szerepet játszott az is, hogy mindhárom naptárt német nyelven, később pedig szlovákul és horvátul is megjelentette. Nézzük meg, hogy a kezdeti sikerek után milyen körülmények között kellett helytállnia kiadónk naptárainak.

Az 1850-es évek naptárideálja

Az 1850-es években minden korábbinál jobban a közérdeklődés fókuszába kerültek a naptárak. A folyóiratok, napilapok is figyelemmel kísérték az év naptártermését. A Pesti Naplóban pl. rendszeresen jelentek meg kalendáriumkritikák. Idézzünk mutatóba a korszak naptárral kapcsolatos kitérgetéseiből. Vahot írja 1855-ös naptára előszavában: „minden irodalmi ág között legnagyobb kiterjedésű s így a népművelésre a legfőbb tényező”. A Pesti Napló 1853-ban: a naptárirodalom „nagy kiterjedésénél fogva kiszámíthatatlan horderővel bír a nép lelkületének helyes vagy helytelen kifejtésére”. Brassai Sámuel 1854-ben a Vasárnapi Újságban: „A naptárnak hasonlíthatatlanul nagyobb közönsége lévén, mint bármely más könyvnek, a leghatalmasabb közlekedési eszköznek nézhető, mellyel eszméket terjeszthetni. Franklin Szegény Richárdja jelentékeny tényezője volt Észak-Amerika fejlődésének.” (Franklin 1733–58- adta ki Philadelphióban a Poor Richard's Almanachs című naptárt.) A Pesti Napló szerint a naptárak cikkei „irtsák a százados balvéleményeket, megrögzött babonákat, tisztítják az erkölcsöt, támogassák a művelődési látkört, megmagyarázzák a fennálló viszonyokat, törvényeket, felderítsék a homályt, eloszlassák a zavart . . . , adjanak felvilágosítást és útmutatást a gazdaszat, az ipar körében, biztos tájékozást mind a köz-, mind magánélet tekervényes ösvényein. Szóval képezzenek és neveljenek.” Felszegi írja 1856-ban: „Naptárirodalmunk célja széles elterjedésénél fogva a kor igényeinek, szükségének, szóval az élet és a polgáriasság követelményeinek szellemiségünk javára, s anyagi, messze jövőt felölelő biztosítására, milliőktől megérthető, kiáltó szó lenni.” Ballagi Károly 1855-ben a Vasárnapi Újságban a Protestáns naptárról: „Mindegy, mi úton terjesztik az eszmét, csak azon legyünk, hogy mindenkor az igazságot és a polgáriasságra vezető eszméket hirdessük.” Tánácsics is foglalkozott a kérdéssel a Nép Újságában 1859-ben. Hogy a tisztán üzleti szempontok helyett ideális célok érvényesüljenek, javasolja, hogy az írói testület vállalja magára a naptárszerkesztést, s akkor „nemzeti fejlődésünk történetében csupán ezáltal olyan időszakot alkothat, amely jövőnk szellemi nagyságunk tulajdonképpen kezdetül fog szolgálni”.

Az idézetek fényében világos, hogy a kalendáriumok megítélésében minőségileg új szakasz következett be. A felvilágosodás korában megszületett a felvilágosító-népművelő kalendárium eszméje. A reformkorban egyre határozottabban hangoztatták ennek szükségességét, s néhány lépés is történt ennek gyakorlati megvalósítására. Programmá, szinte közhelyig ismételt követelménnyé azonban csak az 50-es években lett. Egyszerűsége, konkrétabb „időhöz alkalmazott” tartalmi követelménnyel is feltöltődött ez a naptáreszmény. A kalendáriumnak szerzőink szerint a „polgáriasságra vezető elveket” kell hirdetnie, a „polgáriasság követelményeit” kell szolgálnia. Mi volt az oka, hogy ebben a szolgálatban olyan hallatlanul sokat vártak a kalendáriumtól? Mint a felvilágosodás örökösei, e korszak gondolkodói mindennél jobban bíztak a nyomtatott szó nevelő hatásában, az ismeretek, a gondolatok pusztá erejében. Ehhez járult, hogy az önkényuralom viszonyai között nagyon összehúzóult a cselekvési tér, s a szellemi mozgalmak, a nemzeti irodalom lehetőségei is csökkentek. Harmadszor pedig a reflexiónak valamelyest előtte járt a gyakorlat is. Annyiban mindenképpen, hogy az 50-es évek elején az alsóbb néprétegek körében is erőteljesebben kezdett terjedni a kalendáriumvásárlás szokása, s ugrásszerűen nőtt az eladható példányok száma.

Az ötvenes években a kiadók egymás után jelentették meg új kalendáriumukat, s a szerkesztésre az írotársadalom legjobbjai is vállalkoztak. Míg a reformkori nagy naptárak is a szerkesztő megnevezése nélkül jelentek meg – az írók röstelltek volna kalendárium szerkesztőként szerepelni – most, a szerkesztők között nemcsak Mayer István, Török János, Ballagi Károly, Friebeisz István, Vas Gereben, Vahot Imre, Kővári László nevével találkozunk, hanem még Jókaiéval is. A Vasárnapi Újság szerint az

50-es évek közepén Pesten minden harmadik író kalendáriumcsináló. Tehát egy ténylegesen megindult mozgalmat, egy valóban nagy lehetőséggel rendelkező kiadványtípust igyekezett a kritika az elgondolt helyes irányba terelni, a kitűzött célok szolgálatába állítani.

Nézzük meg most már közelebbről, hogy valójában milyen naptártípusok jelentek meg, s hogyan feleltek meg ezek az ideáloknak. A kritikák szerint a naptárak alapvetően „az olvasók műveltségi fokára nézve mutatnak különbségeket”. Táncsics 1859-ben, nyilván az utolsó tíz év gyakorlata alapján, azt javasolja, hogy háromféle naptárt kellene kiadni: kicsinyt, középszerűt és nagyobbát. Ezek közül a korabeli kritika a nagyobb naptárakat egyértelműen, s több-kevesebb határozottsággal a közepes nagyságúakat is a „műveltebb osztályokhoz” köti. A kisebb naptárakat viszont határozottan mint a „köznép”, a „csekélyebb műveltségű osztályok” számára készülteket ismertetik.

A „műveltebb osztályok” naptárjai

A műveltebb osztályoknak készült nagy és középszerű naptárakban sokszor fejezetcímekkel elválasztották egymástól a tartalom főbb típusait. Ezek többnyire egybeestek a nézeteiket rendszeresen kifejtő naptárkritikusok ideális elvárásaival. Eszerint a naptár „rendes naptári és kalauzolói” rovatokból, „komolyan tanulságos oktató” részből s „mulattató szépirodalmi” részből áll. Néhány nagy naptárban szerepel az elmúlt év politikai s általában közéleti eseményeinek rendszeres előadása is.

Újdonság a reformkori elődökhöz képest – ahol az „oktató cikkek halmaza túláradt” – a „szépirodalmi rész feldúzzadása”. Az 50-es évek pengőforintos nagy naptárjai (legelső 1852-től Müller Gyula nagy naptára, Szerk.: Friebeisz István; Erdélyi naptár, Kővári László szerkesztésében; Magyar hölgyek naptára; Emichnél a Jókai szerkesztette Országos naptár, a br. Podmaniczky Frigyes, Degré Alajos és Friebeisz István által szerkesztett Délibáb, Vahot Imre Nagy képes naptára; Heckenastnál Vas Gereben Nagy képes naptára, a Tóth Lőrinc szerkesztette Nemzeti képes naptár, az Országos nagy képes naptár, majd a 60-as években Jókai–Henszlmann–Hunfalvy szerkesztésében Országos Naptár) jelentős mennyiségű szépirodalmi anyagot hoztak, amelyet ha nem is mind a legjobb írók írtak, de legalábbis valamennyien „céhbeliek”, az írói világnak elismerten tagjai. Ugyanez vonatkozik, a közepes nagyságú naptárak egy részére, így pl. a Protestáns naptárra is. 1855-ben pl. Müller Gyula Nagy képes naptárában Beöthy Zsigmond, Bérczy Károly, Császár Ferenc, Degré Alajos, Lévy János, Tompa, Vajda és Vadnai Károly, Vahot Imre Nagy képes naptárában Jókai, Greguss Ágost, Lauka Gusztáv, Tompa, Tóth Kálmán, Török János, a Protestáns naptárban Arany, Ballagi Károly, Gyulai, Obernyik, Szász Károly, Tompa, Török János szerepelt. Egyéb publikálási lehetőségek hiánya is hozzájárult, hogy a valódi irodalom ilyen nagy mértékben vonult be a naptárakba. (Arany János több költeményét ebben az időben kalendáriumban közölte először. Petőfi Apostolát először teljes terjedelmében – igaz, nem hiteles szöveggel – Müller Gyula Alkotmányos nagy naptára közölte.)

Ezek a naptárak valóságos irodalmi évkönyvként, almanachokként működtek, s úgy is vásárolták őket. A debreceni Telegdi–Kovács-cég üzleti könyvei szerint például Balogh István szuperintendens egy évben többet, néha négyfélét is vásárolt. Nemkülönbön Révész Imre balmazújvárosi lelkész. Egy Dragota Ignác nevű kereskedő szeptembertől decemberig, ahogy jelentek meg az új naptárak, nyolc-tíz féle nagy és jobb közepes naptárt is megvásárolt, mint valami revüt vagy folyóiratot. A szépirodalomnak a kalendáriumban való megjelenését a kortársak nem egyformán ítélték meg. A Pesti Napló székesfehérvári levelezője írta 1853-ban: „úgy látszik, a magyar közönség részvétlensége naponként alsóbb osztályt jelöl ki az irodalomban írói számára, hol azok kénytelenek szellemi termékeiket áruba bocsátani...” A Vasárnapi Újság cikkírója 1860-ban az ellentábor érveit így fogalmazza meg: „Az irodalom ez ága hatalmas eszköz arra nézve, hogy a néppel az olvasást megkedveltesse, s többre vágóvá tegye. Sok magyar eszládot tudunk, kiknek könyvtárok az évenkénti naptárból állott, s az a csekély szépirodalmi rész, mi ezekben foglaltatott, gerjesztette fel bennük a több szellemi táplálék iránti vágyat, s most már az irodalom legbuzgóbb pártfogói.”

Tény, hogy igazi irodalom ilyen nagy szerepet nem játszott még a magyar naptárakban, s az igazi irodalom ilyen nagy hányada először és utóljára jelent meg kalendáriumokban. Minden bizonnyal a szépirodalom olvasóközönségének megnövekedésében szerepet játszottak ezek a kalendáriumok. Az is igaz lehet viszont, hogy a kalendáriumolvasók széles körének, az irodalom új közönségének ízlése,

elvárásai visszahatottak, közvetve formálták ezt az irodalmat. Mindennek alapos irodalomszociológiai vizsgálata elvégzésre érdemes feladat lenne.

A kalauzoló rész a nagy naptáraknál a leggazdagabb. Itt sok minden megvalósul abból, amit Horváth József a reformkorban elgondolt. Ti. hogy a naptár a „köz- és magánélet intézéséhez szükséges” mindenféle információkat tartalmazza, hogy a „közélet és közforgalom adattára legyen”. Ezek a naptárak bő tiszti névtárat közöltek, tájékoztattak az országos viszonyokról, intézményekről, fontosabb hivatalokról, ügyvédekről, orvosokról, üzleti, ipari, kereskedelmi, közlekedési, postai tudnivalókról, hozták a vonatok, a hajók menetrendjét s budapesti útmutatót. Mindennek egy kisebb részét a közepes nagyságú naptárak is közölték. Az oktató rész a nagy naptáraknál nagyjából a különböző tudományterületek körébe vágó ismeretterjesztés, míg a közepes nagyságúaknak ez a része inkább mindennapi gazdasági, háztartási, egészségügyi, biztosítási, nevelési stb. tanácsokat tartalmaz.

Milyen példányszámban jelentek meg, hogyan terjesztették, s kik vásárolták a nagy és közepes naptárakat? A nagy naptárakra az 50-es években mindig a lapokban hirdettek előfizetést. Ez is arra utal, hogy ezek a naptárak a már újságot olvasókra is számítottak. A kalauzoló rész összetétele is azt bizonyítja, hogy e naptárak „a műveltebb osztályokon” belül is elsősorban egy viszonylag szűkebb rétegnek készültek. Az itt szereplő információkra mindennapjainkban, ügyeik intézése közben csak nekik volt szükségük.

A becsléssel megközelített példányszám is egy szűkebb közönségre utal. Vahot azzal dicsekszik naptárában, hogy az előfizetésekből 6000 példány költségét tudta fedezni, s a könyváru úton eladottakból még haszna is lesz. Mikor 1862-ben a Családi naptárt a cenzúra elkoboztatja, ebből is 6000 példányt foglalnak le. Más adatok is arra utalnak, hogy a 10 000-es példányszámot aligha érték el a nagy naptárak. A piacon nagy verseny folyt, s évente csak 3–4 fajta nagy naptár tudott megélni. Az összpéldányszám tehát 1850 és 70 között 25–30 000 lehetett.

A Telegdi–Kovács-cég üzleti naplója, a könyvtárakban és múzeumokban őrzött példányok bejegyzései szerint a vásárlók között megtaláljuk az arisztokrácia magyar irodalmat támogató részét is. Megtaláljuk a volt középnemesi réteget, valamint a volt nemesség, a közhivatalnokok, az értelmiség felsőbb, képzetesebb, érdeklődő, de az egészen szűk elitnél jóval szélesebb rétegét. Debrecenben, de másutt is vásárolták a műveltebb városi polgárok, kereskedők, iparosok is. Meghozatták a kaszinók, polgári olvasókörök és egyletek. Szerepeltek a kölcsönkönyvtárak állományában is. A Telegdi–Kovács-cég bejegyzései szerint az ilyen naptárt vásárlók egy része már rendszeresen vásárolt egyéb, színvonalasabb műveket is, de jelentős részüknek még sokáig ez volt az egyedüli rendszeres könyv vásárlása.

Az 50-es, 60-as évek sok vállalkozásából két-három nagy naptár marad életben tartósan. Ezek két tőkeerős nagyvállalat naptárai: a Franklin Társulat nagy naptára (Heckenast utódja) s az Athenaeum nagy képes naptára (Emich utódja). E kettőhöz társul később Légrády kiadásában a Pesti Hírlap nagy naptára. A századfordulógig ezek a folyamatosan megjelenő, elterjedtebb nagy naptárak. E későbbi nagy naptáraknak az ára s a terjedelme is kisebb a régieknél. A kalauzoló rész erősen megcsappant. Egyrészt egy sor új kiadvány differenciálódik belőlük, másrészt kialakulnak a szaknaptárak, amelyek az egyes szakmák számára szükséges bő információs anyagokat tartalmaznak. A nagy naptárak szépirodalmi anyagában még mindig szerepelnek igazi írók, de ennek az irodalmi résznek már messze nincs olyan nagy jelentősége, mint az 50-es években volt.

A nagy naptárak virágkora 1850 és 1870 közé esett. Ekkor töltötték be a polgárosodni kezdő ország társadalmának felsőbb szintjén kalauzoló részükkel információs, az érintkezést organizáló szerepet. Egyéb anyagokkal pedig a magas szintű műveltségterjesztést szolgálták, s az igazi irodalom olvasására neveltek. Mind a naptárak terjedelmének, árának, mind a kalauzoló és egyéb részeknek a változása azt mutatja, hogy 1870 után a nagy naptárak ezen a szinten elvesztették ezt a szerepet, s lassan a jobb közepes naptárak szintjére s közönsége körébe szálltak le. Ezt korabeli kritikák és beszámolók is megerősítik.

Formátumban a közepes nagyságú 25–40 krajcáros naptárak jelentették az 1850-es évek újítását. Ebben a kategóriában is sok kísérletezés folyt, amíg 1855-ben Heckenast megindította a Protestáns naptárt, majd 1856-ban Mayer István szerkesztésében az István bácsi naptárát. Ezek hosszú ideig élő, sikeres vállalkozások lettek. Ezt követően Heckenastnak új és új ebbe a kategóriába tartozó naptárai jelennek meg, amelyek „különböző olvasó osztályokra fordítják figyelmüket”. A teljesség igénye nélkül néhány naptár: 1855 – Protestáns naptár; 1856 – István bácsi naptára; 1858 – Kakas

Márton naptára, Hölgy naptár; 1861 – Lidérc naptár; 1864 – Falusi gazda naptára; Magyar gazdaszonyok naptára; 1864 – Magyar nők naptára; 1870 – Magyar családi naptár; 1872 – Honvéd naptár; 1874 – Borászati naptár; 1878 – Eötvös naptár tanférfiaknak; 1879 – Kertészgazdasági naptár. A közepes nagyságú naptárak piacán a Heckenast cég, illetve utódja, a Franklin Társulat fokozatosan bővülő választékával a legerősebb tényező lett. Elsősorban e közepes naptárak révén vált a 60-as évek közepétől Bucsánszky után a második legnagyobb naptárkiadóvá.

Kiknek is készültek ezek a kiadványok? A két első, nagy sikerű naptárral kapcsolatban gyakran leírják, hogy a nép számára készült, sikeres ismeretterjesztő naptárak voltak, s a 20. századi szerzők a népen itt több-kevesebb egyértelműséggel a parsztságot értik. A nép fogalmát történetileg változó jelentéssel használták. Az 1850-es, 60-as években kezdik ugyan parasztság értelmében is használni, de még korántsem jelenti egyértelműen csak ezt. Ha a szövegekörnyezetet is gondosan mérlegeljük, akkor azt látjuk, hogy ezek a naptárak nem a „köznépnek”, nem a „nép alsóbb rétegeinek”, nem a „szegénysorsú és tanulatlan falusiaknak”, nem a „kéknadrágos olvasóknak” készültek. Mint ahogy az ún. néplapokat is több forrás szerint „a haza intelligens osztályai, a szellemi érdekeket becsültni tudó, azaz az ún. középrend” olvasta, s csak elenyésző részben a szorosabban vett nép. Ezek „nép” jelzője inkább azt jelentette, hogy nem egy szűk, legműveltebb elitnek készültek, hanem népszerű modorban írták őket, viszonylag szélesebb elterjedtségre számíthattak. Ha belelapozunk ezekbe a naptárakba, rögtön láthatjuk, hogy egyszerűen nem is érthetők a „nadrágosok niveljén alul”.

E naptárak példányszámáról is félrevezető adatok ismeretesek. A Protestáns naptár első évfolyamának 18 000-es, s az István bácsi naptára első kiadásának 25 000-es példányszámát szokták emlegetni. Az esztergomi érseki Bibliotheca Mayer István gyűjteményében azonban megtaláltam egy egyleveles nyomtatványt, amely Mayer István irodalmi műveinek példányszámait tartalmazza. Eszerint az István bácsi naptárának példányszámai: 1856 – 25 000; 1857 – 16 000; 1858 – 14 000; 1859-től 67-ig 12 000; 1868–73 10 000; (a példányszám csökkenésében nyilván közrejátszott, hogy egyre több hasonló nagyságú naptár jelent meg). A 60-as évek közepétől Heckenast már 6–7 közepes méretű naptárt ad ki. Ha ezek valamennyien meg is közelítették a mindvégig legnépszerűbbnek hirdetett István bácsi naptárának példányszámát, akkor is összesen 60–70 ezer ilyen naptár jelenhetett meg kiadónknál. Adtak ki más vállalatok is hasonló naptárakat, de ebben a kategóriában Heckenast a döntő tényező.

1868-ban 557 000 kalendárium kelt el Magyarországon. Ha ebből levonjuk a Bucsánszky 250 000-ét, a 30 000 nagy naptárt, Heckenast 70 000 közepes s kb. 40 000 kis naptárát, akkor a többi kiadóra marad kb. 160 000 példány. Ebből, ismerve a különböző típusok arányait, maximum 40 000 példány közepes nagyságú naptár lehet. Becslésünk szerint tehát az 1860-as években 140 000 lehetett a műveltebb osztályoknak szánt nagy és közepes naptárak összpéldányszáma. Emeljük ki az 1870-es népszámlálás adataiból a vásárlóként számba jöheto rétegek számát. (Keleti Károly nyomán.)

1. csoport	értelmiségi kereset után él	138 000
	200 holdon felüli birtokosok	16 000
	haszonbérlő	36 000
	gazdatiszt	13 000
	bányászati birtokos, bérlő, tiszt	2 400
	iparral foglalk. tisztv. és keresk. tiszt	20 300
	tisztán birtok, ház, járadék után él	69 000
	Összesen:	294 700
2. csoport	az ipar önálló vállalkozója	238 000
	önálló kereskedő	55 000
	Összesen:	293 000

Ha feltesszük, hogy az első csoportba tartozók közül csak minden második s a második csoportba tartozók közül pedig minden tizedik nagy vagy közepes naptárt vásárolt, akkor is 176 000 vásárlót kapunk, azaz többet, mint a feltételezett száznegyvenezres példányszám. Tehát a példány-

számok is valószínűsítik, hogy a közepes naptárak olvasóinak csak elenyésző részét tehetta ki a szorosabban vett nép, s mint a néplapokat, ezeket is nagyjából az ún. középrend, a nadrágosok olvasták. Az eredeti szándék valószínűleg egyenlő mértékben gondolt a szorosabban vett népre s a közvetlenül fölötte állókra, a kisertermiségre, kisebb úri birtokosokra, kispolgárokra stb. (Két alcím: István bácsi naptára, vagyis családos házigazdák, gazdaasszonyok, népnevelők, helységelöljárók, iparosok és földműveseknek való évkönyv – Falusi gazda naptára a magyar gazdák, kertészek, lelkészek, tanítók számára.)

Ezeknek a naptáraknak s a közéjük leszállt nagyoknak valóban jól megírt s lényegében a pozitívista tudományosság eredményeit populáris formában népszerűsítő ismeretterjesztő cikkei, bizonyára hozzájárultak az olvasók szemléletének változásához. A bőségesen közölt gazdasági, sokféle háziasszonyi, asszonyi, egészségügyi, gyermeknevelési stb. tanács segítette elterjedni az új termelési eljárásokat, formálta a mindennapok kultúráját. Egyáltalán, hogy ilyen tanácsokat rendszeresen tartalmaztak ezek az alapvetően üzleti célú kiadványok, ez is amellett bizonyít, hogy a városi, és vidéki kisertermiségnek, kishivatalnokoknak, köznemesi származású kisebb birtokosoknak, mezővárosi gazdáknak, nagyobb parasztgazdák, iparosmesterek, kereskedők már hozzájuk igazodó részének, egy szóval a kispolgárosodó rétegeknek készültek. Ti. az egyértelműen ennél lejjebb állók számára készült Bucsanszky-féle kispaptárak 1880-ig egyáltalán nem közöltek a szokott naptári részen és vásárnap-tárakon kívül semmi, a mindennapi életben használható információt, tanácsot. Pedig a Bucsanszky-cég 100 000 szám tudta eladni naptárait. A hagyomány rendje szerint termelő, a tradíciók által szabályozott mindennapokban élő paraszti millióknak azonban még bizonyára nem volt szükségük tömegesen ilyen információkra, tanácsokra. Ezért nem közöltek a számukra készült naptárak 1880–90-ig hirdetéseket sem, mert valószínűleg nem lett volna értelme. A felsorolt, kispolgárosodó, nyitottabb, mozgékonyabb rétegek számára készült közepes nagyságú naptárakban viszont hirdetések is voltak.

Az ebbe a kategóriába tartozó naptárak virágkora az 1850-es évektől kb. a 90-es évekig tartott. A múzeumi példányok bejegyzései szerint később is vásárolnak a műveltebb osztályok is naptárakat, de korabeli beszámolók szerint ez már nem általános, s még akik vesznek is, azoknál is elveszti régi jelentőségét. A korábbi olvasók városi részénél általánossá válik az újságolvasás, a naptárrész szerepét pedig átveszik az asztali és zsebnaptárak. A konzervatívabb, elsősorban a vidéki úri rendhez, közép-osztályhoz tartozók körében még jobban tartotta magát a kalendárium. Elsősorban kalauzoló információs anyagai révén. Ezt ismerték fel Rákosi Jenőék, amikor 1896-ban elsősorban az ő számukra megindították a Kincses kalendáriumot, amely a sok rövid, ismeretterjesztő cikk mellett – döntően a mindennapi életvitelhez szükséges információkat, tanácsokat tartalmazott (alcíme: a gyakorlati élet általános útmutatója).

A század végén egyben megkezdődött a régi közepes naptárak lecsúszása a nagyobb parasztgazdák, s általában a legszélesebb kispolgári rétegek körébe. Egy, már akkor is a kategória legalján elhelyezkedő 1898-as naptárban a rejtvénymegfejtők neve mellett a következő foglalkozási lista olvasható: házmester, honvéd, könyvkötő, fogházőrmester, rendőrőrmester leánya, földműves, kovács, adóhivatali szolga, borbély, lakatos, szobafestő, távirtda felvigyázó, káplár. Mindenesetre ez is egy jól körülhatárolható s alaposabb kutatásra érdemes téma lenne, hogy ti. a közepes nagyságú, illetve a hozzájuk leszállt nagy naptárak 1850-től 1890-ig szerepet játszottak-e a kispolgárosodó rétegek körében a polgárosodás viselkedési és kulturális mintáinak terjesztésében s a modernebb információs gények felkeltésében.

A „nép alsóbb rétegeinek” szánt naptárak típusai

Az 50-es évek idézett naptárkritikái a felvázolt célok (a polgárosodásra vezető elvek és ismeretek, magatartási módok terjesztése) elérésében legnagyobb szerepet a kised naptáraknak szánták. Ui. éppen ez a naptárfajta az, amely – ahogy Táncsics írja – a „legszegényebb családokhoz is eljut”. Meg is magyarázza, hogy miért van ennek különös jelentősége. Ti. ezek a családok „atyáról fiúra szállt énekeskönyveken kívül semmi mást nem ismernek. A szegénysorsú és tanulatlan falusiak kezén forgó imakönyvek, majd’ változatlanul mindig ugyanazt tartalmazzák: csupán az évenként szerzett naptárakból remélhetnek valamiféle új ismeretet”. Ez az egyetlen nyomtatott információs

forrás, amelyen keresztül rendszeresen juthattak el még többé-kevésbé zárt közösségeikbe új ismeretek, értékek, viselkedési minták. Ezért állítja Táncsics, hogy „semmi sem mozdítaná elő annyira az egész magyar nép alsó rétegei közt az értelmiséget, mint a naptárak”. Ezek révén lenne elérhető, hogy a jeles „példák szerint cselekedni buzduljanak”. Mi volt az ideállal szemben a valóságos helyzet? Táncsics szerint „nem tagadhatni, hogy a dolgok természete s az irodalom emelkedése szerint a kisded naptárak is javultak: de mindamellett mégis éppen csak a legnyomorúságosabb fércművek, ahhoz képest, amilyeneknek rendeltetésüknél fogva lenniök kellene”.

A kis naptárak között tovább éltek a reformkor legnépszerűbb kiadványai a komáromi, győri stb. Ezekhez társultak még hasonló típusú újabb alapítások, mint pl. a szarvasi és a váradi. A szabadságharcotól a világháborúig kifejezetten megpezsdült vidéken is a vállalkozói kedv. Miskolcon két kiadó négy-ötfféle naptárt is kiadott, Debrecenben Telegdi–Kovács átlagosan évente 10 félet, Szegeден Traub és társa 3 félet, Grünbaum et Stein 5 félet, Nagykanizsán Vajdits 4 félet, Pécsen Engel 3 félet, s a sort hosszan lehetne folytatni. A vidéki naptárak azonban korszakunkban országos elterjedésre már nem számíthatnak. (Egyik jól elkülöníthető típusuk kifejezetten vállalta egy-egy kisebb vidékhez, városhoz kötött kalauzoló anyagával a lokális, információs szerepkört.) Jól megfigyelhető a Telegdi–Kovács könyvkereskedő cégnél nagy tételben vásárlók rendeléseiben, hogy a korábban országosan elterjedt komáromi, győri stb. naptárak is fokozatosan visszaszorultak a nagy budapesti kiadók naptárai mögött. A saját vidékükre való visszaszorulást tükrözik a múzeumi példányok bejegyzései is. Ezekkel a régi típusú naptárakkal természetesen a kritikák sem lehettek meglegedve. Sok naptáron ismertetni való nincs „és ilyen a vidéken megjelent ős-idétlen kisebb naptáraknak csaknem egész tömege”, írta a Pesti Napló.

A Mezei naptár 1852-es megszűnése után többen kísérleteztek a nép alsóbb rétegeinek szánt – népművelő kis naptárakkal. Ilyen volt az 50-es években Vas Gereben Kis képes naptára, a Török János által szerkesztett Igazmondó naptár, a 60-as években Heckenast néhány naptára, s a Corvina Társulat kiadásában a Magyar nép naptára. Az első kettő üzleti vállalkozásként jelent meg, s mint ilyen, két-három év alatt megbukott. A Corvina, népművelő céllal, áldozatkész emberek részvénytársasága volt, s így – bár a naptár üzletileg nem volt nyereséges, tovább tartotta magát. A kritikák ezeket a naptárakat dicsérték, bár megállapították, hogy „a valódi népies írásmód a mi magyar földnépünk felfogása és műveltségi fokozatához alkalmazott hang és modor ezekben nincs még egészen eltalálva”. Érvényes e naptárakra is, amit György Aladár ír: „Míg Tatár Péter és a ponyvatermek a fantáziát és az értelmet ragadják meg, közvetlenül tárják a közönség elé, a mi ún. népies irodalmunk nagy feneket kerít minden csekélységnek... jóakarátú, de hosszadalmas erkölcsi prédikációkkal untatja a közönséget.”

Az 1870-es Magyar nép naptárában pl. igen sok okos tanács van (a házi tisztaságról, rétművelésről, hogyan bánjunk feleségeinkkel, a gyermeknevelésről stb.), s csak egy beszély (Két igaz szív – avagy isten csak próbára teszi, de nem hagyja elveszni a jót). Úgy látszik azonban, hogy az egy unalmas beszély túl kevés volt, s nem volt széles körű igény a tanácsok ilyen túláradó tömegére. Jól mutatja ezt Heckenast kis naptárának útkeresése is. Az első évfolyamok zsúfolva vannak okos cikkekkel. 1863-ban nyilván a nagyobb üzleti siker érdekében átadják a szerkesztést a Bucsánszky-naptárakat nagy sikerrel író Medve Imrének, aki átmenetileg összekülönbözött gazdájával. (Írói nevén Tatár Péter.) Tatár Péter fokozatosan két-három oldalra zsugorította össze ezt az okos részt, s a többi helyett szépirodalmat, művelődéstörténeti és egyéb érdekességeket hozott. Keze alatt aztán a kis naptár a kiadó legnagyobb példányszámú naptarává vált. Igaz viszont, hogy Heckenast kis naptárait ezután a Figyelő c. irodalmi folyóirat „lelkiismeretesség nélkül összetakolt” műveknek nevezte, amelyek „ízléstelen léhaságokat” tartalmaznak.

A ponyva jellegű, de újszerű kis naptárak megteremtője Bucsánszky Alajos. Nagyrészt szenzációhajász, de mégiscsak valamiféle ismeretterjesztő anyagot is tartalmazó naptárait ideái magasából a kritika keményen bírálta. A Pesti Napló 1853-ban bírálta, mert kiadványaiban „nagyobb gond van fordítva a tárgyak mulattató voltára, és sokaságára, mint azoknak helyes megválogatására, tanulságosságára”. Bírálta, mert „belügyi dolgaink egyenesen mellőzötteknek, gazdákra, iparosokra, úgy látszik, nem számít a kiadó, ui. ezek számára egyik naptárban sem találunk semmit”.

Bucsánszky naptárai 1854-től új szerkesztőt kaptak. Ekkor szerepel először a verses, „Százéves jóvendőmondó”. Bucsánszky naptáraiban sehol soha nem szerepel egy szerző vagy szerkesztő neve sem, de ez minden kétséget kizáróan a Medve Imre elmeszüleménye. 1878-ig aztán Medve Imre írta a

Bucsánszky-naptárak két legfontosabb részét, a beköszöntöt és saját leleményét, a Százéves jövőendőmondót. (Új ruhába öltöztette a kalendáriumok jóslásait, s ezzel csaknem újabb száz esztendőre megmentette a már-már kipusztuló kalendáriumi jövőendölést. Az elkövetkező húsz évben az ország összes népnek szánt kalendáriuma átvette ezt a formulát.) A kalendáriumok anyagainak, főleg a szépirodalmi műveknek aprólékos filológiával bizonyíthatóan több mint 90 százalékban ő volt a szerzője. Tatár Péternek, a ledéres mászsa első nagy magyar apostolának személyisége, világszemlélete, művészi kvalitásai oly mértékben rányomták bélyegüket a naptárakra, hogy ezt a maga nemében páratlan nagy egyéniséget a naptárak sikeres vizsgálata érdekében szükséges majd alaposan tanulmányozni.

Bucsánszky és Medve Imre egymásratalálása erősebben ponyvajelleget adott kiadónk naptárainak, s a ponyvai szintű tatárpéteres szépirodalom tért nyert a korábbi kuriózum központú ismeretterjesztés rovására. Ezeket a naptárakat aztán a kritika még egyértelműbben elutasította. A Vasárnapi Újság szerint az időszakai sajtó feladata, „ővni oly könyvek megvásárlásától, melyek a közhasznúság legkisebb szempontját is nélkülözvén . . . mint irodalmi színvonalon alul álló zugdolgoknak kelendősege csak a többi lelkiismeretesebb vállalatoknak rovására s ekképp a közművelődés egyenes kárára történik. Kétszeresen kiáltóvá lesz pedig ezen kötelesség a Bucsánszkyéhoz hasonló naptárak irányában, melyek évek óta százezernyi mennyiségben terjednek szét a két haza jámbor kéknadrágos olvasói között anélkül, hogy az izlésnek, a köz- vagy magánélet intézését segítő eszméknek vagy egy magvát hullatva el maguk után, a legcsekélyebb nyomot hagytak volna”. A végső tanulság: „intjük és óvjuk tőle a jámbor keresztyén olvasót”. Az intés és óvás ellenére hősi naptárjai egyre nagyobb példányszámot értek el, s a 70-es évek fordulóján az összes Magyarországon megjelenő naptárnak csaknem a felét ő adta ki. A százezernyi kéknadrágos olvasó minden bizonnyal nem olvasta a Vasárnapi Újságot.

Kik is voltak hát Bucsánszky naptárainak olvasói? Induljunk el onnan, hogy kiket szólított meg a naptárak beköszöntője. 1870-ig az általános megszólítás: kend, kelmetek, te, ti, atyafi. Konkrétan: pap, kántor, nótárius, bíró, bába, , kisbíró, tanácsbeliek, esküdt emberek, gazdauraimék. Összefoglalóan: az egész község, falu népei. Eszerint a célba vett község alapvetően vidéki, falusi. Úgy mondhatnánk, a falu eleje. A paraszti elit, s a fölötté álló vidéki úri rend egy része, a falusi kisértelemiség.

A statisztikai adatok is valószínűsítik ezt az olvasókört. 140 000-re tettük a műveltebb osztályoknak szánt naptárakat, s az 1870-es népszámlálásból az első csoportba kiemelt rétegek feléről, a második csoportba kiemelték egytizedéről tettük fel, hogy ilyen naptárt vásárol. Tegyük fel, hogy az első csoport fennmaradó részének csak kétharmada (100 000), s a második csoportnak egyharmada (90 000) vásárolt még valamiféle naptárt. A 140 000 nagy és közepes naptár után fennmaradó kb. 400 000 kis népnaptárból, ha a naptárolvasó munkásokat még nem is vesszük figyelembe, akkor is csak kb. 200 000 példány marad a paraszti vásárlóknak. De még ha ennél nagyobb arányban részesedtek is a 400 000 kalendáriumból, ez akkor is csekélyesség a 2 000 000 körüli paraszti háztartáshoz képest. Ez is valószínűsíti, hogy ekkor még csak a parasztság elitje ismerkedett meg a kalendáriummal, s a közvetlenül felette állók is hozzá hasonlóan ponyvajellegű naptárakat is vásároltak. A paraszti elit számára a példát ők jelentették, tőlük vették át a kalendáriumvásárlás szokását. A lehetőséget az írni-olvasni tudás terjedése teremtette meg. Az alapvető meghatározó azonban a szükséglet megszületése volt. Ezért volt dinamikusabb a példányszám növekedés az írni-olvasni tudók számának növekedésénél is.

A megélnékülű áruforgalomba bekapcsolódó, peres ügyeket intéző (a birtokrendezések, birtokperes kora), a pénzügyleteket lebonyolító (a dinamikus réteg birtokvásárlása, kölcsönök felvétele), a falu megszaporodott közgyeinek intézésében résztvevő, az okszerű gazdálkodásra áttérő s a minimális üzemszervezés elemeivel ismerkedő paraszti elit életében megnőtt az időpontok jelentősége. Szükségessé vált a naptár. A távolabbi vásárokat is látogató nagyobb gazdák, kupeckedő parasztok számára óriási jelentősége lett a vásárnaptárnak. Nagy szerepe volt annak is, hogy a naptárak üres lapjaira feljegyzéseket lehetett készíteni. Üzemviteli, szervezési, állapotábrázolási, ellési feljegyzésektől a pénzes egyéb kölcsönök feltüntetésétől mindenféle napi ügyekig a levélpróbaig és a paraszti naplóig, emlékiratig, gazdag gyűjteményem van arról, hogy milyen használati funkciói voltak a naptárnak, s milyen szükségleteket elégített ki. A naptár mindig kéznél volt. Vagy a mestergerendán feküdt, vagy korabeli leírások, múzeumi példányok szerint madzagra, sokszor nemzeti színű szalagra fűzve, a tükör mellé volt felakasztva.

Mi volt az oka, hogy a parasztság éppen Bucsánszky és a hozzá hasonló kiadók naptárait vette? A jelzett s még elemzendő tartalmi okokon, szemfogó, illusztrációkon kívül említettük már az olcsó árat, s utaltunk a terjesztés módjára. Két utóbbit hangsúlyozza Kossuth Lajos is ponyva elleni harc ügyében Bodon Józsefhez írt levelében, ti. a párkrajcáros ár és a „hozzáférhetőségi könnyűség csábját”. Azt, hogy ezekre nem kellett előfizetni, a parasztnak nem kellett újtájból kitérnie, idegen-szerű környezetbe, könyvesboltba mennie. Megszokott helyén, a vásáron, hetipiacon beszerezhetette. Bucsánszky 1867 előtti terjesztési rendszerét még nem derítettük fel, de valószínűleg már ekkor kiépítette házaló-terjesztő mechanizmusát. György Aladár írja a Figyelőben 1875-ben a kolportázs-rendszerről, hogy „Bucsánszkyék hatása csaknem kizárólag innen ered. Az ő ágenseik ellepik a vásárokat, ünnepélyeket, csaknem minden egyént felkeresnek”. A könyvkereskedők lapjának, a Corvinának polémiái szerint, a ponyvanaptárak eladói a régi népi ponyvaárusok, a históriások (Telegdi-Kovács-cég üzleti könyvei szerint is) s a piaci cofák leginkább a sokadalmakon árultak, a kalendáriumos gránerek s egyéb kolportőrök sokadalmakon és házalással. Ezenkívül árulták a városi trafikok, s az ország szinte összes városi és falusi szatócsai. Az új, modern, dinamikus terjesztő hálózat nagy kincsnek számított. Amikor a Bucsánszkyéhoz hasonló Mehner Vállalat 1895-ben eladó lett, mindhárom nagy irodalmi és nyomdai rt. pályázott rá, éppen e hálózat miatt.

A paraszti vásárlók száma gyorsan növekedett. Nagyrészt ennek köszönhető a kalendáriumok összpéldányszámának állandó emelkedése. 1880-ban ez egymillió, 1890-ben másfélmillió, s 1900-ban – az utolsó évben, amikor ezt még ki tudtuk számítani – Magyarországon már kb. kétmillió kalendáriumot adtak el. Eddigi ismereteink szerint a népies ponyvanaptárak igazi virágkora 1880–90 tájékán kezdődött, tehát egybeesett az agrárgazdaság és agrártársadalom fejlődésének egy új szakaszával, valamint az ezzel kapcsolatos kulturális változásokkal. Ebben a korszakban válik a kalendárium a parasztság körében általánossá. Még ekkor sem lehet azt állítani, hogy kivétel nélkül minden házban volt naptár, de pl. Veres Péter Számadásának és Falusi krónikájának tanúsága szerint is ekkor már rendszeresen olvasták az agrárproletárok is. A kalendárium ekkor játszott legnagyobb szerepet a parasztság körében. Központi helyet foglalt el információs rendszerükben. Ez az első tömegkommunikációs csatorna, amely közvetlenül egy nagyobb integráció, a nemzet, a nagyvilág vérkeringésébe kapcsolta őket. Ebben a korszakban a kalendárium a parasztság körében szinte kizárólagos olvasmány. A világháború után következő időszakban viszont már elveszti ezt a központi szerepet. Az érintkezés új formái, új információs csatornák, új olvasmányok mellett háttérbe szorul, bár fontos funkciói miatt változatlanul rendszeresen vásárolják.

A későbbiekben az 1880–1920 közötti időszakban kívánjuk részletesebben vizsgálni a népies ponyvanaptárak tartalmát, mint az olvasók tudati szintjének közvetett forrását. A népies ponyvanaptárak legnagyobb részét három nagy kiadó jelentette meg. Bucsánszky utódja a Rózsa Kálmán és neje cég, a Mehner Vilmos-féle vállalat, amely 1879-től adott ki naptárakat és a csehországi Steinbrenner-cég, amely a kilencvenes években jelent meg a magyar piacon. Véleményünk szerint legfontosabb e kiadók naptárait feldolgozni. Amennyiben a tartalomról az olvasók tudatára való közvetítéshez szükséges, vizsgáljuk a kiadókat mint intézményeket, felderíthető céljait, a naptárírás és szerkesztés körülményeit, a terjesztés és árusítás mechanizmusát. Vizsgáljuk, hogy a naptárak milyen funkciót töltenek be fogyasztóik, olvasóik körében. Milyen szerepe van a naptár olvasásának, használatának mindennapi életünkben? Hogyan viszonyul a naptárhasználat a kultúra általános színvonalához, s mennyiben fejezi ki azt?

JEGYZETEK

A magyar kalendáriumokkal foglalkozó irodalmat legrészletesebben közli *Gellériné Lázár Márta*: A magyarországi kalendáriumirodalom a kapitalizmus korában, *Századok* 1974. 5–6. szám, 1232–1233; Az „Előzmények”-hez felhasznált munkák közül legfontosabbak: *Gárdonyi Albert*: A XVIII. század legkeresettebb könyve – *Magyar Könyvszemle*, 1941. 232–244. o.; *A. J. Gurevics*: A középkori ember vilásképe Kossuth, 1974; *Jakab Elek*: A kalendáriumról történelmi és politikai tekintetben – Budapest, 1881; *Kovács Imre*: Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig – Debrecen, 1938; *Ortutay Gyula*: Kalendáriumolvasó magyarok – Halhatatlan népköltészet, Magvető, 1966; *Rudolf*

Schenda: Volk ohne Buch – Studien zur Sozialgeschichte der Populären Lesestoffe 1770–1910. Frankfurt a. Main. 1970; *Weger Imre*: Regiomontanus és a népnaptárak, Budapest, 1937; 151. oldalhoz: *Kis János* szuperintendens emlékezései életéből – Franklin, 1890; *Táncsis Mihály* válogatott írásai – Budapest, 1957 326. o.; *Takács Lajos*: Mit olvasnak a várongiak? – Valóság, 1947. május. 370–373; A debreceni naptárhoz: *Benda Kálmán–Irinyi Károly*: A négyszáz éves debreceni nyomda, 1961; *Julow Viktor*: Fazekas Mihály összes művei, 1955. 82–83. o.;

A reformkori naptárakhoz: *Ballagi Aladár*: A magyar nyomdászat történeti fejlődése 1472–1872, Budapest, Franklin, 1878; *Baranyai József*: A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története, Budapest, 1914; *T. Erdélyi Ilona*: Irodalom és közönség a reformkorban, Akadémiai Kiadó, 1970; *Horváth József*: Bírálat és némely ragasztvány... Kolozsvár, 1837; *Kovács László*: Könyvnyomdáink a jelen század harmadik tizedében – Magyar Könyvszemle, 1899. 359–66.; *Schedel Ferenc*: Kalendáriumok – Figyelmező, 1838. 3. szám, 1839. 4–6. szám; id. *Szinnyei József*: Timár ház – k. l. ny. a Komáromi Lapokból 1903. 68. o.; uő: A komáromi magyar színészet története, Komáromi Lapok, 1881. 40. szám; *Ugrin Aranka*: Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban, Magyar Könyvszemle, 1975/2, 137. o.; A Mezei naptárral kapcsolatos adatok az Esztergomi, Győri és Soproni Megyei Levéltárakból a vármegyei közgyűlések irataiból és a Prímási Levéltárból. A debreceni Telegdi–Kovács könyvkereskedő cég iratai a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban találhatóak.

A Bucsánszky-féle kiadóról: *Fitz József*: A magyar nyomdászat 1848–49. Budapest, 1948. *Firtinger Károly*: Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás múltjából, 1904; Pestre költözésével, nyomdaalapításával, vagyoni helyzetével kapcsolatos iratok: Országos Levéltár, Helytartótanács, Városi Osztály, 1847. 36. kf. 590. – 1848. 36. kf. 94.; Pest Város Levéltára, Tanácsülési jkv. 1847. 11936.; Pest Város Tanácsának iratai, Engedélyek, 1848/32; Országos Levéltár, 1848/49.-i Minisztériumi Levéltár, B. m. közösen kezelt ált. iratok, 1848. mutatókönyv, 2149.;

Idézett naptárkritikák 1850. és 1875. között: Pesti Napló, 1853. 1049, 1051, 1055, 1062, 1066, 1102–03, 1133 sz. – 1854. 5, 55, 82, 294. sz. – 1856. 463. sz. Vasárnapi Újság, 1854. 356. o. – 1855. 67. o., 168. o., 180. o., 288. o., 399. o., – 1856. 172. o., 379. o., – 1858. 31. o., 488. o., 506. o., 550. o., – 1860. 589. o., 600. o., – 1865. 596. o. – Nép Újsága, 1859. 61–62 o., 84–86 o. – Figyelő, 1875. 514 o. – 159. oldalhoz: *Keleti Károly*: Hazánk és népe 1871; 163. oldalhoz: Kossuth Lajos levele Bodon Józsefnek, Vasárnapi Újság, 1880. 12. sz.; *György Aladár*: Olvasóközönségünk, Figyelő, 1875. 505–507. o.; A kalendárium terjesztéséről, egyes kiadók naptárainak elterjedtségéről: *Kiss Lajos*: Vásárhelyi híres vásárok, Szeged, 1956.; *Révai Mór János*: Írók, könyvek, kiadók I. 1920.; *Révay József–Schöpflin Aladár*: Egy magyar könyvkiadó regénye, Franklin. én.; Hetvenöt éves a Szent István Társulat Budapest, 1923.

CONTENTS

ARTICLES

- G. Heckenast*: The spread of the forge in Hungary in the 14th–15th centuries 1
J. Gergely: The origins of the Christian trade union movement and the development of its
international relations before the First World War 30
L. Tilkovszky: Germany and the Hungarian policy towards the nationalities (1924–1929) . . . 52

COMMUNICATIONS

- L. Márkus*: On Zsigmond Kunfi's view of society and history 91
F. Mucsi: Kunfi in the leadership of the Social Democratic Party of Hungary (1909–1914) . . 97

THEORY AND METHODOLOGY

- T. Tóth*: To the problem of the proportionateness of the conditions of production in
agriculture 102

PRELIMINARY STUDIES TO THE NEW SYNTHESIS OF HUNGARIAN HISTORY

- E. Marosi*: Art in Hungary in the 12th–13th centuries. A historiographical sketch and a survey
of research 124

WORKSHOP

- G. I. Kovács*: Main types of the Hungarian calendar in the 19th century 150

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Г. Хекенаст*: Распространение небольшого металлургического завода в Венгрии (в 14–15 в.) 1
Й. Гергей: Возникновение христианского профсоюзного движения и формирование его международных связей до первой мировой войны 30
Л. Тильковски: Германия и венгерская политика по национальностям (1924–1929 гг.) 52

СООБЩЕНИЯ

- Л. Маркуш*: О социальных и исторических взглядах Жигмонда Кунфи 91
Ф. Мучи: Кунфи в руководстве Социалдемократической Партии Венгрии (1909–1914 гг.) 97

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

- Т. Тот*: К вопросу о пропорциональности сельскохозяйственных производственных условий 102

РАБОТЫ, НАПИСАННЫЕ В ХОДЕ ПОДГОТОВКИ НОВОГО ТРУДА ПО ВЕНГЕРСКОЙ ИСТОРИИ

- Э. Мароши*: Искусство Венгрии в 12–13 вв. (Историографический очерк и взгляд на положение исследований) 124

КУЗНИЦА

- Г. Ковач И.*: Главные типы венгерского календаря в 19 в. 150

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES

<i>G. Heckenast</i> : L'extension de la forge en Hongrie (14–15 ^e siècle)	1
<i>J. Gergely</i> : La naissance du mouvement de syndicat chrétien et le développement de ses relations internationales avant la première guerre mondiale	30
<i>L. Tilkovszky</i> : L'Allemagne et la politique de Hongrie envers des nationalités (1924–1929)	52

COMMUNICATIONS

<i>L. Márkus</i> : La manière de voir de Zs. Kunfi sur la société et de l'histoire	91
<i>F. Mucsi</i> : Zs. Kunfi dans la direction du Parti Social-Démocrate de Hongrie (1909–1914)	97

THÉORIE ET METHODOLOGIE

<i>T. Tóth</i> : Sur la question du rapport des conditions de production agricole	102
---	-----

TRAVAUX PRÉPARATOIRES DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE HISTORIQUE DE LA HONGRIE

<i>E. Marosi</i> : L'art en Hongrie au 12 ^e –13 ^e siècle (Esquisse historiographique et enquête de recherche)	124
---	-----

ATELIER

<i>G. I. Kovács</i> : Les catégories principaux des calendriers hongrois au 19 ^e siècle	150
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>G. Heckenast</i> : Die Ausarbeitung der Eisenhammerwerke in Ungarn (14–15. Jh.)	1
<i>J. Gergely</i> : Die Entstehung der christlichen Gewerkschaftsbewegung und die Herausbildung ihrer internationalen Beziehungen vor dem ersten Weltkrieg	30
<i>L. Tilkovszky</i> : Deutschland und die ungarische Nationalitätenpolitik (1924–1929)	52

BEITRÄGE

<i>L. Márkus</i> : Über die Gesellschafts- und Geschichtsauffassung von Kunfi	91
<i>F. Mucsi</i> : Kunfi in der Leitung der Ungarländischen Sozialdemokratischen Partei (1909–1914) .	97

THEORIE UND METHODOLOGIE

<i>T. Tóth</i> : Zur Frage der Proportionalität der landwirtschaftlichen Produktionsbedingungen . . .	102
---	-----

DIE VORARBEITEN ZUR NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

<i>E. Marosi</i> : Die Kunst in Ungarn im 12–13. Jahrhundert (Historiographische Skizze und Forschungs-lagebericht)	124
---	-----

WERKSTATT

<i>G. I. Kowács</i> : Die Haupttypen des ungarischen Kalenders im 19. Jahrhundert	150
---	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. VII. 29. – Terjedelem: 14,7 (A/5) ív
80.7367 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Világproblémák történelmi háttéréről tájékoztat az új történelmi folyóirat, a

„VILÁGTÖRTÉNET”

Változó világunk nagy eredményei, mint a népesedési robbanás, elnyomott osztályok és népek ébredése, a technikai és tudományos forradalom, a természeti környezet és a békés emberi együttélés védelmében folytatott küzdelem megértése és helyes értékelése lehetetlen a történelmi előzmények ismerete nélkül.

Magyar és külföldi szerzők tollából nyújt tájékoztatást a Világtörténet az egyetemes történetírás nálunk és külföldön elért eredményeiről. Az évente négyszer megjelenő folyóirat közérdekű témák, mint például a népek és nemzetek születése, a munkásmozgalom fejlődése, a gazdaságtudomány és a gazdaság történetírás összefüggései, a polgári forradalmak újabb megtétele, a társadalmi tudat racionális és irracionális elemei és hasonló témák köré szervezi cikkei nagy részét. Ezenkívül portrékat közöl kiemelkedő történetírókról, ismertetéseket fontos könyvekről, részleteket érdekes emlékiratokból, folyamatosan közzéteszi mintegy hatvan külföldi folyóirat cikkeinek válogatott bibliográfiáját.

A Világtörténet fontos segédeszköz szakembereknek és hasznos olvasmány a történelmi tájékozódást kívánó érdeklődőknek. A folyóiratot az MTA Történettudományi Intézete adja ki. Főszerkesztő Makkai László, felelős szerkesztő Ormos Mária, szerkesztő Bóka Éva.

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál.

Makkai László
főszerkesztő

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre 64,— Ft

INDEX: 25 812
ISSN 0040—9634

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 416-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.812

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
II-1389 Budapest, Pf. 149.

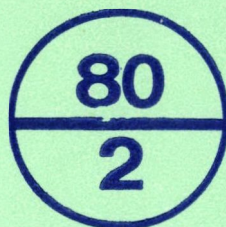

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55686

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Bibó István: A német hisztéria okai és története
N. D. Kondratyev: A gazdasági fejlődés hosszú hullámai
Katus László: A demográfiai átmenet kérdései
Első dolgozatok

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ,
KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL,
ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, SOMLYAI MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Úri u. 51–53. – Telefon: 160–160
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 64,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Bibó István: A német hisztéria okai és története 169
Varga László: Az állami ipartámogatás a dualizmus korában (1880–1900) 196

KÖZLEMÉNYEK

Szabó Éva: Adalékok Böhm Vilmos politikai életrajzához 227

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

N. D. Kondratyev: A gazdasági fejlődés hosszú hullámai 241

MŰHELY

Katus László: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században 270

ELSŐ DOLGOZATOK

Mazsu János: A dualizmuskori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái 289
Földes György: Az újpesti munkásság életviszonyai az 1930-as években 309
Ferber Katalin: A stabilizáció és az ipari részvénytársaságok vagyoni helyzete 319

FIGYELŐ

Hibás adatok? Téves következtetések? (Megjegyzések Bölöny József írásához) 329
Fogarassy László: Kik ölték meg gróf Tisza Istvánt? 338

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan, vita stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Tanulmányok

BIBÓ ISTVÁN

A német hisztéria okai és története*

A német belső politikai fejlődés zsákutcája és az antidemokratikus nacionalizmus kezdetei

A német egység és a német társadalmi fejlődés 1871. évi zsákutcája súlyos zavarok forrása lett a német belső politikai fejlődés számára is. A dinasztikus államszervezet, arisztokratikus társadalmi szervezet és demokratikus nemzeti érzelmek mozdíthatatlan kompromisszuma idővel halálos ölelkezéssé vált mind a három tényező számára, melyben lassan mindegyik belefulladás. Ez a teljes kifulladás 1933-ra ért be teljesen, amikor egyszerre derült ki, hogy sem dinasztikus, sem arisztokratikus, sem demokratikus tényezők nem tudnak komoly erőt szembeszegezni a barbárság rettenetes lázadásával szemben. 1871 után egyelőre csak annyi történt, hogy a dinasztikus elv demagóggá vált, az arisztokratikus elv az agresszív nacionalizmus frazeológiáját vette fel, a demokratikus pedig, mely az 1848. évi kudarcot – joggal – átmenetinek tekintette, megzavarodott. 1871 után ugyanis a teljes német egység s a teljes demokrácia ügyét zsákutcás, de mégis létező és látható ál-egységgel és ál-demokráciával szemben kellett képviselni, ami azzal a következménnyel járt, hogy a realizmusnak és idealizmusnak az az egyirányúsága, mely minden haladó mozgalom lendületének előfeltétele, megszűnt, a „realisták” beállottak az új, egységes Németország hívei közé azzal, hogy a meglévőt kell „fejlesztetni”, az idealisták pedig dogmatizmusba és fantasztaságba csúsztak. S ami még rosszabb, a német egység eme belső bizonytalansági állapotában – mint minden hasonló állapotban – a 19 századi szabadság mozgalom két komponense, a demokratizmus és nacionalizmus szembekerültek egymással. A teljes német egység megszállottjai, amennyire gyűlöltek a kislejedelemségeket és az osztrák-németek csatlakozását gátló Habsburgokat, nem tudták megtagadni csodálatukat a wilhelminus Németország hatalmas épületétől (l. Hitler Mein Kampf-ját!), s egyedül tőle várták a teljes német egység megvalósulását. Aki azt állította nekik, hogy a teljes német egységhez az egész wilhelminus kompromisszumot félre kell tolni, szentségtörőnek tűnt fel előttük, mert megtámadta azt, ami a német egység egyetlen

*Bibó Istvánnak, a nemrég elhunyt társadalomtudósnak a hagyatékában találtak egy, a második világháború utolsó éveiből származó kéziratot, amelyben a német fasizmus történelmi és társadalmi gyökereinek tudományos elemzésére tett figyelemre méltó kísérletet. Bibó István munkája természetesen magán viseli egy viszonylag korai időszak jegyeit. Azóta szinte könyvtáryi történelmi, közgazdasági, szociológiai irodalom születte e témáról, melynek révén ma már sokkal teljesebb képet nyertünk a Bibó által érintett kérdésekről. Tanulmányának közlését tehát eszmetörténelmi szempontból tartjuk jelentősnek, mivel értékes adalékokkal szolgál arra vonatkozóan: hogyan látta a háború alatti magyar demokratikus értelmiség egyik kiemelkedő képviselője a német fasizmus történelmi problematikáját. Némi rövidítéssel a 143 oldalas kézirat második részét közöljük. A közölt részből rövidítés miatt kihagyott szakaszok tartalmáról a beljebb szedett rövid kivonatok tájékoztatnak; az első rész fő mondanivalóját az Összefoglalás tartalmazza. (A szerk.)

látható realitása volt. Különösen annak tűnt fel ez az ausztriai német nacionalisták számára, akik nem éltek és ismerték belülről a wilhelminus Németország belső felemásságait, hanem kívülről, mintegy a paradicsomból kizárva vágyakoztak az egységes Németországba. Ebből a helyzetből született – és ilyen helyzetekből születik – a legújabbkori politikai fejlődés legfélelmetesebb monstruma, az antidemokratikus nacionalizmus. Az ausztriai nagynémet mozgalom, mely egészen 1866-ig töretlenül liberális volt, a Németországból való kizáratást követő évtizedekben csúszott át mindinkább egy antidemokratikus vonalra. Mélyebb eszmetörténeti vizsgálat kellene annak a kiderítésére, hogy mi tette ezt a mozgalmat antiszemitává; számunkra most elég az, hogy olyan mozgalommá vált, mely az okok és okozatok rendes láncolatán kívül gondolkodott, mert egy olyan bajtól szenvedett, melynek valódi okát megtévesztő történeti tapasztalatok takarták el előle.

*A német hatalomkultusz kezdetei
és a német politikai metafizika elburjánzásai*

A német egység zsákutcájából született meg a legújabbkori német *hatalomkultusz*, melynek az előbb említett antidemokratikus nacionalizmus kialakulásában is döntő szerepe volt. Hogyan történt ez? 1871 nagy félreértése az volt, hogy *létrejött* a német egység, s ehhez a nagy félreértéshez az a végzetes félrevezető történelmi tanulság kapcsolódott, hogy íme, ezt az egységet 1848-ban a német demokratikus erők sorompóba állítása nem tudta megvalósítani, hanem a legnagyobb német állam katonai erőfeszítése kellett hozzá. Ahogyan Bismarck mondotta, a német egységet „vérrel és vassal” kellett megvalósítani. Ez a mondás a nagy realista szájában, akitől minden mítosz, s így a hatalom mítosza is távol állott, egyszerű frázis volt, mellyel az ő porosz elgondolásainak útjában álló demokratákat és nacionalistákat torkolta le. A következő nemzedéket azonban elbűvölte Bismarck sikere, de ugyanakkor gyötrően szenvedett attól, amit nem vett észre, hogy ti. a német egység *nem jött létre*, sem vérrel és vassal, sem anélkül. Ebből a feszültségből született meg a hatalmi eszközök mitológiája, mely – hasonlóan a forradalom mitológiájához – az erőszakos eszközöknek valamiféle jelleget, elvi, misztikus hatóerőt, minden helyzetben való elsőbbséget tulajdonít a békés, szelíd, humánus, engedékeny módszerekkel szemben. Ennek a téveszmének az uralma alatt vált lehetségessé és szokásossá az, ami elképzelhetetlen lett volna a porosz Nagy Frigyes, a porosz Kant, a porosz Humboldt, sőt a porosz Bismarck idejében is; az, hogy német történészek, publicisták és politikusok elvileg, öncélúan, dogmatikusan helytelenítsék a szelíd, humánus, engedékeny módszereket, és aszerint ítéljenek meg történeti vagy politikai eseményeket és személyeket, hogy adott esetben a szereplők lehetőleg teljes mértékben éltek-e a rendelkezésükre álló hatalmi eszközökkel vagy sem. Azért, mert 1871 megtévesztő tanulságainak hatása alatt valahogy úgy képzelték, hogy miként a porosz állam és dinasztia hatalmi erőfeszítése hozta létre az 1871. évi német egységet, ugyanúgy kell a hatalmi és katonai eszközök *további* nekifeszítése ahhoz, ami még a német egységhez hiányzik. Ez azonban a valóságban lehetetlen volt, mert felborította volna a területi fejedelemséget és a Hohenzollern-Habsburg kompromisszumot, amire az egész bismarcki mű építve volt. Ehhez a lehetetlenséghez járult még az a rettenetes kontraszt – amit minden német, aki csak egy kicsit is szívére vette a nemzeti közösség ügyeit, közvetlenül átélt –, hogy az a német, aki a szavakban és a világ

felé Európa leghatalmasabb nemzetének volt a tagja, otthon teljesen gyámoltalanul ki volt szolgáltatva duodec fejedelmecskék vagy fejedelmi szolgák hatalmaskodásának, fontoskodásának és gőgjének. A wilhelminus Németországnak ezt a belső erőtlenségét egy percig sem szabad szem elől tévesztenünk, ha a német hisztéria történeti kialakulását meg akarjuk érteni. Mindeddig ugyanis azok, akik azt hangsúlyozták, hogy a német hisztéria *történeti* megrázkódtatások eredménye, a kiinduló történeti megrázkódtatásokban nem néztek túl a versailles-i békeszerződésen, mert a versailles-i békeszerződésen túl egy hatalmas és erős Németországot láttak. Úgy gondolták tehát, hogy a wilhelminus Németország, melyet semmiféle Versailles-szerű megaláztatás nem ért, sőt dicsősége teljében volt, mégis imperialista, hatalomimádó, erőszakos volt, akkor ez valami alkati, „ősi” német vonás kell hogy legyen. Ennek az elképzelésnek az alapján megy vissza pl. Vansittart egészen Arminiusig a német erőszakosság és támadó szellem igazolására, valójában azonban ő is a wilhelminus Németországban szerezte az ehhez a meggyőződéshez szükséges élményeket. Ugyan-onnan merített személyes tapasztalatok alapján mondja Brown, hogy a német hatalmi örület már a valóban hatalmas wilhelminus Németországban is megvolt, amiből azt a következtetést vonja le, hogy nem kisebbségi érzésből, hanem paranoid lelki alkatból, a valóságos erő túltengő átérzéséből fakad. Amiből az is következne, hogy a német hatalmi örület mindannyiszor szükségképpen megjelenik, valahányszor a németek a valóságos hatalom bizonyos fokát elérik. Ez az egész elképzelés azon az alapvető tévedésen épül fel, hogy sem ezek a szemlélők, sem a korabeli németiség nem vette észre, hogy a wilhelminus Németország *nem hatalmas*, hanem tehetetlen és bénult politikai közösség; vagy ha észre is vette ezt nem egy szemlélő, felismerése visszhangtalan maradt, mert nem illett bele abba az uralkodó félreértésbe, melyet a világ és Németország 1871 értelméről kialakított. *Ennek* az alapvető tehetetlenségnek és bénultságnak a másik oldala a német hatalomimádat és erőszakosság.

Emellett lehet a németiség alkatilag is erőszakos, csakhogy ebben az értelemben rajtuk kívül nagyon sok erőszakos nép van a világon, s akad náluk erőszakosabb is. Egészen más dolog azonban természetből erőszakosnak lenni s ismét egészen más az erőszakból programot és értékelvet csinálni, ami mindig gyengeség jele. Egy fiatal német mondotta nekem egyszer, hogy „Nagy-Britannia a világ legnagyobb hatalmassága, mert akkor szegi meg a nemzetközi jogot, amikor akarja”. Hiába magyaráztam neki, hogy Nagy-Britannia, ha netalántán megszegi a nemzetközi jogot, ebben nem leli semmi gyönyörűségét, s hatalmának a nagyságát nem ezzel a lehetőséggel méri le. Ebben tér el a németek imperializmusa az egészséges népek, mindenekelőtt az angolok imperializmusától. Egészséges nép, *ha* imperialista, egyszerűen jól, eredményesen és teljesen élni akar a maga hatalmával, tehát ugyanakkor nagyon ügyel arra is, hogy mit lehet és mit nem hatalmi eszközökkel elérni. A német imperializmus és a német hatalmi érzés ezzel szemben tipikusan az, amit a lélektanban a gyengeség túlkompensációjaként ismernek. Amilyen arányban eltöltötte őket az a rossz érzés (malaise), hogy nincs *hatalmukban* megoldani nemzeti életük gyötrő elintézetlenségeit, abban az arányban teltek el a hatalom mágikus tiszteletével, s váltak hajlamossá arra, hogy saját hatalmukat feleslegesen dokumentálják. Az ismert német önteltség, a német dolgok kiválóságának az örökös hangoztatása („Bei uns!”) pontosan ugyanez a jelenség. A saját országukban nem tudtak urak lenni, azért hangoztatták, hogy mások vezetésére hivatottak, a saját problémáikon nem tudtak eligazodni, ezért akartak mindenkit tanítani, a saját bajaikon nem tudtak segíteni,

ezért hangoztatták, hogy a világ meggyógyulása rajtuk áll. („An deutsches Wesen soll die ganze Welt genesen!”)

Ezzel függött össze egy zűrzavaros, metafizikai frazeológia elburjánzása a német politikai életben és politikai publicisztikában.

Hogy a németek hajlanak metafizikai spekulációra, az lehet alkati adottság, a zavaros és rossz helyen alkalmazott metafizikai spekuláció azonban konkrét megzavarodásnak, a tényekkel való hamis viszonynak az eredménye. Minél megfeszítettebben gondolkodtak és teoretizáltak a maguk dolgain, annál inkább belegabalyodtak azokba a nagy csodáknak álcázott semmikbe és semminek álcázott szívós hatalmasságokba, melyek politikai és társadalmi életüket meghatározták. Ebből született meg a németeknek az a hajlandósága, hogy mítoszt kerekítsenek a maguk dolgaiból, s a legegyszerűbb tényeket túlméretezett és hamis neveken nevezék. Szerzte a világon mindenütt szokásos a politikában csúnya dolgokat szépíteni és nem nevéen nevezni, azonban mindezt tudományos, sőt metafizikai terminológiával tenni, ez már örökre német specialitás marad. Pedig a dolgok elkeresztelésének az a furcsa szabálya van, hogy súlyos tényeket nem lehet más elnevezéssel megennyhíteni, de jelentéktelen dolgokat igenis lehet elnevezések útján felnövelni. A háború nem lesz indokoltabb, ha az ellenséget nem ellenségnek, hanem „Artfremdé”-nek hívom. Ellenben a berlin-bagdadi vasútból lényegesen kevesebb baj lett volna, ha nem nevezik „Drang nach Osten”-nak, hanem egyszerűen vasútépítésnek.

Jelentéktelennek látszik, mégis jellemző, hogy az az igazság, mely szerint a wilhelminus Németország lényegileg meg volt akadva, és egy helyben topogott, talán a legpregnansabban a német nemzeti himnuszban mutatkozik meg. A Deutschlandslid szerint Németország áll mindenek felett a világon, s a dal abból áll, hogy ezt leszögezi háromszor egymás után. Próbáljuk elképzelni, mit érezhet egy lelkes német, ha ezt elénekli: öntudata bizonyára feldagad, úgy érzi, hogy magasabb és magasztosabb szférákba emelkedett – ebben Haydnnak is van némi érdeme! –, de miután kiénekelte magát, fogalma sem lehet róla, hogy mindebből mi következik az ő számára, és mindezek után mi az ő dölga a világon. Képzeljük el ugyanezt a Marseillaise-zel, és egyszerre érezni fogjuk a különbséget.

A német demokratikus forradalom elvetélt chance-ai

A politikai fejlődés zsákutcájából azonban 1914 előtt volt kiút, és egyetlen kiút volt: az, hogy egy széles alapú s az egész németségre kiterjedő demokratikus forradalom eltávolítja a német egység útjában álló két nagy és sok kicsi dinasztia, megalakítja az egységes, demokratikus Németországot. Ez nemcsak a németség, hanem esetleg a kelet-európai kis népek szabadabb fejlődésének az útját is megnyithatta volna. Egy ilyen forradalomnak igen nagy nehézségek állottak útjában, de voltak biztató előjelei is. A német birodalmi gyűlés, bármennyire levegőben lógott is a német politika és német társadalom igazi hatalmasságai között, mégis a közvélemény komoly orgánumává fejlődött. Minthogy azonban a wilhelminus Németország sikere éppen a mérsékelt liberális köröket zavarta meg (Bismarck egész kormányzása ezen a zavaron alapult!), most az a szerep, melyet a 19. század közepén a német szabadelvű polgárság és a német politikai tudomány töltöttek be, a német szociáldemokrata munkásságra és a német szociológiára várt. Hogy a német nemzeti célok megvalósulásának az útja a szélsőbalon keresztül vezet,

e felismerés megéréséhez idő kellett, hiszen a szélsőbalra kezdetben éppen azok a nemzetellenesnek bélyegzett elemek szorultak, akiknek a wilhelminus Németország imponált. Mindamellett a századfordulóra Németországban már egy széles alapú demokratikus mozgalom fejlődött ki, melynek sem komolyságát, sem gyökeres voltát, sem becsületességét, sem kilátásait nem szabad alábecsülnünk. Divat ma a német szociáldemokrácia és demokrácia 1933. évi csődjét a szociáldemokrata párt doktrínér és bürokrata szellemének s egyéb hasonló mellékes dolgoknak tulajdonítani. Ezek azonban komolytalan szempontok: a weimari demokrácia benuátltságát egészen más tényezők okozták, melyek 1918 előtt vagy egyáltalán nem, vagy sokkal kevésbé játszottak szerepet. Az 1918 előtti német szociáldemokrácia a maga nemzeti, demokratikus és társadalmi feladataival tudatosan szembenéző, bátor, tetterős és harcra kész mozgalom volt. Hogy némileg bürokrata volt és doktrínér: milyen is legyen, ha egyszer német volt? Azért a századfordulón minden kilátás megvolt arra, hogy a 20. századi német szocialista forradalom éppen olyan fontos állomása lesz az európai demokratikus fejlődésnek, mint a holland és angol puritán forradalmak a 15–17. században és a francia liberális forradalmak a 18–19. században. A német forradalmi mozgalom előbb-utóbb bizonyosan szembekerült volna a handabandázó császárral, és II. Vilmos egész egyéniségénél fogva igen alkalmas lett volna arra, hogy változott hangszerelésben – esetleg nem is tragikus, csak tragikomikus befejezéssel – eljuttassa Stuart Károly és XVI. Lajos szerepét: azt, hogy a felkelt német nép vele szemben és az ő bukásán keresztül tapasztalja meg a maga erejét, és vegye birtokába a saját országát.

Minderre nem került sor. Mielőtt a belpolitikai kibontakozás megérett volna, kitört a külpolitikai katasztrófa, és az azt követő béke olyan fordulatot vett, mely a német demokrácia ügyét végleg vakvágnányra futtatta.

Negyedik zsákutca: a weimari német köztársaság zsákutcája

A német belső fejlődés 1918-ban. A wilhelminus német császárság 1918. évi összeomlása, mely az első világháborút követte, az európai emberiség jövődjét útján mind belpolitikai, mind európai politikai síkon egy óriási perspektívát és egy óriási szakadékot nyitott meg. Minthogy azonban az európai emberiség behunyta a szemét a realitás előtt, tehát a perspektíva bezárult előtte, a szakadékba viszont halálos biztonsággal beleesett.

Az európai belpolitikai fejlődés számára azáltal nyílt meg óriási perspektíva, hogy Németországban az 1918-as összeomlással végérvényesen megbukott a nagy hűbérurakból és földesurakból kinőtt területi fejedelemség: az az intézmény, mely Németországban behelyettesítődött a monarchia helyébe anélkül, hogy az európai monarchia spirituális hagyományait teljes egészében magáévá tette volna. 1918-ban nem az volt a legmegrendítőbb változás Németországban, hogy a német császár megbukott, hanem az, hogy eltűntek a porosz, bajor, szász stb. királyok, le egészen a schwarzburtt-sonderhauseni fejedelmig. Ezzel megszűnt a német politikai fejlődés legnagyobb teherképe, mely nemcsak a német demokratikus átalakulást és a német egységet akadályozta, hanem a legfőbb oka volt a német belső és külső politika megzavarodásának s ezen keresztül az első világháborúnak is. Megnyílt tehát a lehetősége annak, hogy Németország a demokratikus fejlődés

terén bepótolja azt a hátrányt, melybe a 19. század elejétől fogva a többi Európával, főleg pedig Nyugat-Európával szemben jutott.

Ez a perspektíva azonban félelmes veszedelmet is rejtett magában. 1918 azt is jelentette, hogy a Rajnától keletre megbukott *mindenféle* monarchia, lett legyen az ősi központi monarchia, mint Oroszországban, területi fejedelemség, mint Németországban, avagy átmeneti alakzat a kettő között, mint Ausztria-Magyarországon. Vagyis egyik napról a másikra összeomlott az a politikai tekintély, melyre ennek az egész területnek, de egyúttal az egész eddigi európai együttélésnek a politikai szerkezete fel volt építve. Ezt a magában is félelmes űrt végzetessé súlyosbította az, hogy a monarchia összeomlásának a döntő lökését Oroszország kivételével nem demokratikus, forradalmi mozgalom adta meg, hanem egy veszített háború. Hiába hozta tehát ez az összeomlás a különböző demokratikus mozgalmak számára a vacuum erejénél fogva tányéron a sikert, ez a siker nem volt termékeny, mert a demokratikus erőknél nem volt alkalmuk a régi tekintélyek megdöntésében rejlő teljesítmény által új politikai tekintélyekké kijegecesedniök. Ezért ezeket az országokat 1918-tól mind a mai napig a stabil politikai tekintélyek hiánya jellemzi.

Ez a tehertétele volt a németországi demokratikus fordulatnak is, ahol pedig a legkomolyabb és legtekintélyesebb volt a szocialista és demokratikus mozgalom. Ez a mozgalom sem dicsekedhetett azzal, hogy 1918-ban az ő erőfeszítése döntötte meg a német monarchiát. Az egyetlen lehetősége annak, hogy a német köztársasági demokrácia mégis egy nagy politikai teljesítmény által politikai tekintéllyé váljék: az maradt meg, hogy ő valósítja meg az Ausztriát is magában foglaló teljes német egységet. Ez azonban nem sikerült.

Az európai egyensúly esélyei 1918-ban

Az 1918 évi összeomlás óriási perspektívákat nyitott meg Közép- és Kelet-Európa újjárendezése számára. A háborúvesztés elsöpörte mind a két nagy német dinasztiát, sőt mellékesen az orosz is. Ebben a helyzetben páratlanul szerencsésen együtt volt minden szükséges ahhoz, hogy a német egység ügye végre dűlőre jusson, a Közép- és Kelet-Európa felborult és összezavart területi státusa visszakapja a maga épkezláb kereteit. Az 1918 évi békecsinálóknak az önrendelkezési elv formájában alkalmas elvi alapjuk volt Európa függő kérdéseinek az elintézésére, és meglehetősen tisztán állott előttük az a helyes felismerés, hogy Közép- és Kelet-Európában a vitás pontokon néprajzi határokat kell vonni. Németországi vonatkozásában ez azt jelentette volna, hogy Németországnak területeket kell átengednie Franciaország és Lengyelország számára, viszont magától értetődően ölébe hullik Német-Ausztria, melynek számára a Habsburg-ház bukása után minden további önálló egzisztencia értelmetlenné vált. Németország területileg gyarapodott volna, mégis veszélytelenebb lett volna, mert megszűnt a Habsburg-monarchia, melynek révén az egész Duna-medence idáig német érdekkörben állott. A szabaddá vált lengyelekből, csehekből, magyarokból és délszlávokból akkor nehézség nélkül lehetett volna egy olyan hatalmi csoportot alkotni, mely Németország esetleges keleti expanziójával szemben – ami a német egység megvalósulása esetén nem is lett volna ilyen imminens – ellensúlyt tud kifejteni. Egy ilyen béke kitűnő kúrája lett volna a porosz militarizmusnak és a német hatalomkultusznak, mert hiszen azt demonstrálta volna, hogy a német egység ügye *nem* hatalmi és katonai erőfeszítés kérdése. Páratlanul szerencsés kezdő akkordja lett volna ez

a német demokratikus fejlődésnek, és egész Németországban felkeltette volna azt a hangulatot, melynek így a weimari köztársaságban csak néhány gúnyos szellem adott hangot: „Hála legyen Istennek, hogy nem nyertük meg a háborút.”

Mindez nem így történt. Hogy így történhessék, ahhoz az kellett volna, hogy a német demokrácia ésszerű békét tudjon kötni a nyugati demokráciákkal. A demokrácia történetében azonban először fordult elő, hogy Európa egyetemes politikai szerkezetét és területi státusát rendező békét úgyszólván kizárólag demokratikus apparátussal és mód-szerekkel kellett megkötni, s a demokrácia ennél az első kísérletnél megbukott.

Ez volt az a szakadék, melybe az európai emberiség 1918-ban belezuhant.

A békecsinálás művészete

Divat ma azt hirdetni, hogy a versailles-i békeszerződés nemcsak hogy nem volt túl szigorú, hanem inkább túl enyhe volt, és éppen mert nem fékezte meg eléggé keményen a német hatalmi tébolyt, sikerült Hitlernek uralomra jutnia, és a német támadó ösztönöket még egyszer rászabadítania a világra.

Ez az egész beállítás alapvetően hamis. Igaz belőle csupán annyi, hogy a versailles-i békeszerződés nem volt sem kegyetlen, sem cinikus, ahogyan azt a németek beállították. A versailles-i békeszerződés nem azért volt rossz, mert túl szigorú volt vagy túl enyhe, hanem mert nem zárta le a kérdést, melyből az első világháború megszületett: a német politikai keret végleges megalakulásának kérdését. Nemcsak hogy nem zárta le, de még csak meg sem kísérelte lezárni, még a leghalványabban sem tette tudatossá, hogy mi az a kérdés, amit meg kell oldania. Szinte teljességgel hiányzott belőle az a minden eddigi békeszerződésben domináló tendencia, hogy valaminek a végére pontot tegyen.

A demokratikus Európa elfelejtett valamit, amit a feudális Európa tudott: a békecsinálás művészetét. A nemzetek érintkezésének 1789-ig és 1814–1914-ig a monarchia és arisztokrácia voltak a tulajdonképpeni szervei. Az ő politikai kultúrájuk, mely a keresztény államelméletben és az újkori természetjogban gyökerezett, hozta létre az európai diplomácia kifinomodott formáit és hagyományait s az európai egyensúly rendszerének békeszervező technikáját, melyet Ferrero olyan mesterien ír le *Aventure és Reconstruction* c. műveiben. Ehhez tartozott az indulat nélküli háború 18. századi felfogása, mely a háborút nem katasztrófális sötétbeugrásnak, hanem politikai viták lebonyolítására alkalmas eszköznek tekintette, melyet minél kevesebb indulattal csupán addig a pontig kell folytatni, amíg az egyik fél hajlandó bizonyos fokig engedni a másiknak, akinek viszont nem szabad a hadi szerencse alakulása szerint tovább csigáznia eredeti igényeit. Ide tartozik a területi kompenzációknak ma cinikusnak tetsző, de alapjában mélyen kulturált rendszere, melyet ma népek és országok cinikus csereberéjének szoktak tekinteni, a maga idejében azonban a háború megakadályozásának egyik legsikeresebb eszköze volt. Ugyanis az a ma is érvényes gondolat nyilvánult meg benne, hogy Európa területi állományának minden megmozdulását tudatosan számon kell tartani, ellen kell őrizni és összefüggő rendben kell végrehajtani. Mindezzel volt párhuzamos a 18. század metodikus ember- és anyagkímélő, szabálytisztelő háborúja, mely a háborút igyekezett a hadsereg, a hadi raktárakra és a csataterekre korlátozni úgyannyira, hogy az ellenséges országok között még a társadalmi és tudományos érintkezést sem tette lehetetlenné.

A nemzetközi együttélésnek mindez a kultúrája szétesésnek indult abban a pillanatban, amint az új demokratikus nacionalizmus erői nagyobb erővel szóltak bele a külpolitikába. Nem azért, mintha a demokrácia által intenzívebbé tett közösségi érzelmek eleve agresszívebbek lettek volna a szomszédos közösségekkel szemben. Éppen ellenkezőleg, a demokratikus nacionalizmus, mely lényegénél fogva a saját közösség lelkes birtokbavételét jelentette, hajlamos volt arra, hogy a szomszéd területeinél megálljon, s idegenek voltak számára a dinasztikus hódító szempontok. A demokrácia éppen azért, mert a polgár életformájának a győzelmét jelentette az úr felett, képtelen volt a háborút, emberek ezreinek a halálba küldését továbbra is viták „elintézésé”-nek tekinteni, hanem szükségképpen úgy tekintette, mint gonosztettet, melynek meg kell keresni a bűnöseit. Jogosnak csak a megtámadottak védekező háborúját s a felkelő népeknek a zsarnok elleni háborúját tudta elképzelni. Ezzel azonban a háború is belekerült a magas morális feszültségű közösségi érzelmeknek abba az arzenáljába, mely a demokráciára oly jellemző. Ez pedig egyik oldalról ugyan üdvös megkomolyodást hozott létre a háború kérdésével kapcsolatban, másik oldalról azonban olyan indulatokat korbácsolt fel, melyek mellett többé nem lehetett a 18. század stílusában indulatmentes háborút viselni és békét kötni.

Indulatmentes háborút mindenekelőtt azért nem lehetett viselni, mert különböző okok eredőjeként nemcsak a háborúhoz fűződő érzelmi ítéletek váltak a tömegek ügyévé és jogaivá, hanem, sajnos, maga a háborúban való részvétel is. A francia forradalom félelemben fogant végzetes öröksége, az általános védkötelezettség az átlagemberek sokasága számára adott közvetlen realitást annak a romantikus tételnek, hogy a modern háború az egész felkelt nép háborúja a támadó vagy a zsarnokok ellen. Ez pedig a háború társadalmi hatásait radikálisan megváltoztatta. Ezer esztendeig Európa úgy viselte a háborút, mint Jenner tehenesei a himlőt: szervezete be volt rendezkedve rá, s a háború a katonákon és hadszíntér lakosságán kívül nem érintette a népesség többségének megszokott és folyamatos életét. 1792 óta megismerte Európa azt a háborút, melyet békés foglalkozásuk mellől elrángatott és egyenruhába bujtatott parasztok, iparosok, kereskedők és hivatalnokok vívnak, mely pusztító járvány erejével támadja meg a társadalom egész szervezetét, annak életét minden megszokott feltételéből kifordítja, s alapjait meg rázza.

Mindez hagyján lett volna, ha az egész felkelt nép háborúja megmaradt volna a zsarnok s a támadó elleni háborúnak. A demokrácia még az általános védkötelezettség uralomra jutása után sem volt természeténél fogva agresszív, csak félelmei tették időnként azzá. Minthogy azonban a központi hatalmat nélkülöző európai államrend mibenlétével a kölcsönös félelmek időnkénti fellépésének s azok háborús megoldása szorosan összefüggött, avégből, hogy háborút le lehessen folytatni, a háborúra felkelt népben mesterségesen fel kellett indítani a fenyegetettség és megtámadottság érzését. Vagyis a politikusok többé vagy kevésbé jogos félelmeit tömegérmékké kellett átváltani, és pedig mind a két oldalon. Ebből születik meg az a végzetes koncepció, hogy a háború demokratizálódása egyszerűen abban áll, hogy az uralkodók közötti háború *népek közötti* háborúvá válik. Az első reális élmény, mely ennek a szörnyű elgondolásnak tápot adott, a forradalmi és napóleoni hadseregek németországi pusztítása volt, amiből többek között a németeknél az Erbfeind-komplexum megszületett. Mindezt azonban még lehetett bizonyos fokig a zsarnok Napóleon rovására írni. Az 1870–71 évi francia-német háború volt az első, melyet a tömegek mindkét oldalról nemzeti és demokratikus érzelmekkel vívtak: a „levée en

masse” elrendelése után a francia nép azzal a tudattal harcolt, hogy a nemzeti terület invázióját kell elhárítania a Hohenzollern-zsarnoksággal szemben, a nemzeti egység lázában élő németek pedig azzal a tudattal harcoltak a franciák ellen, hogy III. Napóleon, *illetőleg a helyébe lépett francia nép*, a német egységet mindenáron meg akarja akadályozni. Az a gondolat, hogy az elnyomó zsarnok pozitívájába egy egész szomszéd népet *be lehet helyettesíteni*, volt a kiindulópontja a *népek közötti irtóháború* végzetes koncepciójának: egy olyan atavisztikus jelenségnek, melyet Európa már évszázadok óta nem ismert.

Ezzel párhuzamosan folyt mind napjainkig az európai háború gyakorlat kétségbeejtő eldurvulása. Ez az a pont, ahol a deformálódás nem szorítkozik Közép- és Kelet-Európára, hanem kiterjed az angolszász világra is, s ezen a téren az angolszász világból nem sugároznak regeneráló erők. A 18. század szabályozott, mértéktartó háborúja és az európai hadseregek morális hagyományai elsősorban a kontinens vívmányai *voltak*: az angolszász világ, mely nem ismerte az állandó hadsereget, mindig is hajlott arra, hogy a háborúban a népek háborúját lássa. Napjainkra azután a háború angolszász felfogása, az általános védkötelezettség francia forradalmi romantikája és a közösségi erkölcsök közép- és kelet-európai eldurvulása *együtt* hatnak a háború eldurvulása irányában. Az első, még inkább pedig a második világháborúban teljes mértékben érvényesül a kölcsönös bizalmatlanságon alapuló legbornírtabb katonai „materializmus.”*

Ami nem jelenti azt, hogy az eldurvulásnak ne volnának további lehetőségei: a mértéktartó háborúviselés eddig respektált szabályain is túl lehet menni a merő népiirtás és szadizmus irányában.

A szenvedésnek és a félelemnek, gyűlöletnek és elégtételkeresésnek azokban a hullámaiban, melyekkel az ilyenfajta háború önti el a lelkeket, mindjobban alámerült a monarchia és arisztokrácia hagyományos, indulatmentes békekötő technikája. Biznunk kell abban, hogy a demokrácia a háború és béke kérdéseiben is többet, nagyobbat hivatott mondani a világnak, mint a monarchia és az arisztokrácia. Be kell azonban vallanunk, hogy ma az a helyzet, hogy a háborúk lelki utóhatásaiból való kikászálódás szempontjából a szereplő országok demokratikus berendezése kimondottan hátrányosan hat. Hiába ítéli el a demokrácia jobban a háborút, mint a monarchia és az arisztokrácia, hiába áll elvileg a világbéke alapján, mindez a világon édeskeveset segít, ha a demokrácia *konkrét* háborúkat nem képes úgy befejezni, hogy ugyanabból az ügyből ne legyen még egy háború. Márpedig nagyon nehéz a bizalom, a megegyezés és a belenyugvás hangulatát felkelteni olyan partnerek között, akiket előzőleg a háborúviselés érdekében a tömegpropaganda minden eszközzel eltöltöttünk azzal a hittel, hogy az ellenfél benne rejlő pusztító szándékainál fogva indított ellenük támadó háborút. A győztes demokráciák államférfiúinak éppen ezért ritkán szokott meglenni a pouvoir-juk arra a félelem nélküli nyíltságra, bátorságra, nagyvonalúságra és bizalomelőlegezésre, mely minden sikeres békecsinálás előfeltétele. Sőt, az egész békecsinálás belpolitikai síkon azt a feladatot jelenti az államférfi számára, hogy kielégülést szerezzen a győztes ország népében felgyült elégtételkeresési indulatok-

*Rettenetesen lesújtó olyan nyilatkozatokat hallani, hogy ez vagy az a műemlék nem éri meg egyetlen katona életét sem: a szabályokat respektáló és magasabb célokért folyó háború mindenkor katonák életének a kockázatételét jelenti valamely magasabb érték kedvéért s ez olyan morális befektetés, mely hosszú lejáratra „emberélet valutában” is „kifizeti” magát, és meghozza a maga gyümölcsét.

nak. Ezek kielégítése pedig a békekötés külpolitikai célját, a kérdés „elintézését” szükségképpen meghiúsítja. A vesztes fél demokratikus berendezése pedig a közvélemény kiszámíthatatlansága címén csak arra jó, hogy semmiféle ígéretét ne akceptálják kézzelfogható és kézben tartható garanciák nélkül, a garanciák állandó kézben tartása pedig lehetetlenné teszi az ügy lezárását. A frankfurti béke volt Napóleon óta az első, melyben az indulat nélküli békecsinálás európai hagyományait „nemzeti” követelmények jegyében és nevében figyelmen kívül hagyták, a versailles-i békénél pedig már a békekötés szelídítő külsőségei sem szerepeltek s orgiákat ült a kicsinyesség.

Franciaország félelme és a versailles-i atmoszféra

Mindehhez járult a francia nemzet súlyos félelmi érzése, mely azóta ült rajta, mióta 1870–71-ben áldozatává lett az ugyancsak félelmi komplexumoktól kínozott német nemzet elégtételkereső indulatainak. Most itt volt az alkalom a francia nemzet számára, hogy megszerezze a maga nagy elégtételét, s az eziránt való kívánság annál inkább gyötrő és végzetes volt, mert az 1918. évi nagy elégtétel mögött megmaradt az 1871 évi nagy félelem. A francia-német népesség arányszáma időközben történt eltolódása ugyanis olyan helyzetet teremtett, amelyben Franciaország nem lehetett biztos és nyugodt afelől, hogy az 1871 évi félelmes élmény (experience): a német túlhatalommal szemben való egyedülmegmaradás nem ismétlődhet meg. 1870–71-ben Németország egymagában meg tudta verni Franciaországot, 1914–18-ban azonban, bármily fényesek voltak is a franciák katonai teljesítményei, Franciaország óriási erőfeszítése és óriási elvesztesége éppen hogy csak elég volt ahhoz, hogy a két fronton harcoló Németország egyik frontját az angolokkal együtt tartani tudja. Ez a félelmi érzés sokszorosra fokozta azt az elégtételkereső és bűnkereső indulatot, mellyel a nyugat-európai demokráciák 1918-ban a békecsináláshoz hozzáfogtak. A világ szédülten támolygott a négyesztendei ember- és anyagháború rettenetes élménye után, melynek hatásai minden emberi kalkulációt felborítottak, s az okok és okozatok értékelésében végzetesen összezavarták az emberek ítéletét. A világra zúdult bajok oly félelmesek voltak, hogy az emberek mögöttük okokként legalábbis ugyanakkora mértékű gonoszságot és elvetemültséget akartak felfedezni: a Sátán földi hatalmáról szóló tanítás olyan realitást kapott a hitetlenség századában, amellyel a kereszténység kétezer éve alatt talán sohasem bírt. A sátáni összeesküvők gondolatát különben a vulgáris marxizmus is közel hozta az emberek képzeletvilágához. Ágyúgyárosok, megvesztegetett politikusok, vérben gázoló diktátorok és tábornokok, szőrös kezű spekulánsok, gyilkosságokat kieszelő szabadkőműves-páholyok, világuralomra törő zsidók, szadista reakcionáriusok, a pusztulásban gyönyörűségüket lelő forradalmárok; ezekkel a szekularizált sátáni rémképekkel tele a fehér emberiség politikai képzeletvilága 1918 óta. A sok sátáni magyarázat között alig hitte el valaki, hogy mindezek pusztá epizódfigurái a nagy történéseknek, s hogy félelemmel és hetykeséggel, hamis romantikával és mértéktelen igazságkereséssel, feltűnésvágygal és a konvenciók negligálásával olyan nyomorúságot lehet a világra zúdítani, amilyent a világ minden *együtt gonoszsága* sem tudna összehozni.

A félelemnek, értetlenségnek és irrealitásnak ebben az atmoszférájában mindenről szó volt, csak a józan békecsinálás európai hagyományairól s a megbillent európai egyensúlyi helyzet helyreállításáról nem. Még a gondolat is abszurdumnak tűnt fel, hogy a

„háborút okozó”, „militarista” Németország a veszített háborúból területi gyarapodással kerüljön ki, hogy hadseregét megtarthassa, és semmiféle „büntetést” ne kapjon.

Ehhez járult a párizsi békekonferencia rengeteg félszepsége, melyet a demokráciának a békekötés technikájában való teljes járatlansága okozott: a rettenetes papirosáradat, a szakértőknek és tanácsadóknak groteszk – helyenként irreálisan döntő, helyenként megalázóan szolgálai – szerepe, a nyílt diplomácia hangzatos, de teljesen gyakorlatiatlan jelszavának zsenirozó hatása és az a rengeteg hipokrita formula, melyet véres verejtékkel izzadtak ki reális érdekek és naiv jelszavak áthidalására. Ebben a helyzetben kellett békét csinálnia három öreg embernek, akik sem egymást nem értették meg, sem a feladatot, mely előtt állottak s méghozzá állandóan idegesen tekingettek saját közvéleményük hangulatváltozásai irányába, mely elemi feltétele minden nagyvonalú békecsinálásnak. Nem csoda, hogy a versailles-i békeszerződés, ahogyan Ferrero mondja, „kezdetre volt a legnagyobb félelemnek, mely valaha az emberiséget gyötörte”, és azzá a sárkányfogvetéssé lett, melyből az európai emberiség legszörnyűbb félelem szülte monstruma, a hitlerizmus kikelt.

(A versailles-i békeszerződés nem zárta le, nem oldotta meg a német egység kérdését, hanem mesterséges izgalmi állapotot gerjesztett azáltal, hogy kialakult béke helyett diktált béke volt; hogy a demokratikusan nem elég érett német nemzet egészét bűnösnek nyilvánította a háborúért; hogy a jóvátételeket nem egy összegben állapította meg, s így a nehéz gazdasági helyzetet állandó bizonytalansággá fokozta; hogy egyoldalúan lefegyverezte a német társadalmat, amely 1806-ban már megérte a teljes lefegyverzettség megaláztatását; s leginkább azért, mert eltiltotta az osztrák-németek egyesülését Németországgal. Ahelyett tehát, hogy megoldotta volna a német nemzeti keretek és a demokratikus fejlődés lehetőségének egy évszázada vajúdjó problémáját, súlyosan fokozta a megoldatlanságot.)

Versailles és a német kisebbségi érzés

A németség 1914 előtt is egy bizonyos fajta politikai hisztériában élt. Ennek a hisztériának a gyökere a külső hatalmi látszatok és a belső tehetetlenség közötti kontraszt kibírhatatlansága volt. Ebből adódott egy bizonyos fajta német bizonytalansági érzés, melyet kompenzálni kellett. A versailles-i békeszerződés által viszont az történt, hogy a németek materiális és morális megveretése az egész világ előtt fedte fel gyengéiket, ami azután a kisebbségi érzés és a hatalmi örület poláris végletei közé hajtotta őket. A Versailles okozta kisebbségi érzés a hatalmi erőfeszítésnek a legerőteljesebb megnyilvánulásain is keresztülütődik. Mit gondoljunk a híres Englandsliednek arról a passzusáról, mely szerint a németek nem túrik, hogy az angolok az ő hatalmukon *nevessenek!*? Nem hinném, hogy van hasonló tartalmú angol induló a világon. Felejthetetlen számomra annak az *intelligens* németnek a megjegyzése, aki kijelentette, hogy „rettenetes lehet egy olyan egészen kis nép tagjának lenni, mint pl. a svájciak”. Érdemes ezt a kijelentést közelebbről megnézni. Nem leszünk okosabbak, ha megállapítjuk, hogy az egész tiszta nonszens. Kétségtelenül az. A kérdés azonban az, hogy mi indít egy intelligens embert arra, hogy nonsenseket mondjon? Aki ezt mondta, annak a szíve mélyén egy másik gondolat mozgott: „rettenetes volna, ha kiderülne, hogy a nemzet, melyhez tartozom, nem nagy nemzet.” Ez pedig már

nem nonsens: ha kiderülne a német népről, mely ezer évig nagy nemzet volt Európában, hogy nem az, ez egy német számára valóban rettenetes volna.

A historikus lelkiállapottal nem tehetünk rosszabbat, mint hogy erkölcsi ítékezésnek és degradálásnak vetjük alá. A historikus lélek amúgy is önmagából nyer kielégülést, önmagában zárt világban él, amelynek nevében mindig képes magát igazolni, az erkölcsi elítélés tehát csak arra indítja, hogy a maga historikus világképét még zártabbá tegye. A historikus világképet semmiféle erkölcsi ítékezéssel nem lehet áttörni, hanem csupán egyetlenegy valamivel: a legdurvább és legegyszerűbb tények erejével. Pontosan úgy, ahogyan historikusan sikoltozó nőket nem lehet fejcsóválással, erkölcsi helytelenítéssel vagy büntetéssel megfékezni, de igenis lehet egy vödör hideg vízzel. A németiséget 1918-ban egyszerűen egyedül kellett volna hagyni a katonai vereség egyszerű és nyers tényével s egy akármilyen súlyos, de egy összegű hadisarcral, és ugyanakkor azokkal a szélesen kitágult politikai fejlődési lehetőségekkel, melyeket a német dinasztikák eltűnése jelentett. Sajnos, a győztes demokráciák leküzdhetetlen moralizálási viszketege ezt nem engedte. A vereség és hadisarc egyszerű tényei helyett következett a háborús bűnösség klauzúljája, melyet bizonyítani kellett, és cáfolni lehetett, következett a lefegyverzés, melyet ellenőrizni kellett, és ki lehetett játszani, következett a jóvátétel, melyet fel kellett srófolni, és le lehetett alkudni, és következett az Anschluss megtiltása, melyet indokolni kellett, és – nem lehetett indokolni. A békeszerződésnek erkölcsi felelősség formájában való felfogása még akkor is súlyosbította volna a német históriát, ha százszázalékosan objektív és megtámadhatatlan lett volna, hát még mennyire súlyosbította, mikor hipokrita volt és kicsinyes.

Le kell tehát szögeznünk, bármennyire túlhaladottnak látszik is ez ma, Buchenwald és Mauthausen borzalmainak a friss impressziói alatt, hogy igenis, Versailles volt az, amely a német politikai históriát az egész európai értékrenddel való tudatos meghasonlással tette. Versailles volt az, mely a németekbe belegyökerezett az azt a hitet – és ez a hit általános a nem hitlerista németekben is –, hogy a nemzetközi életben az erkölcsi ítékezés lehetőségéhez nem kell más, mint egy győztes háború, amiből az következik, hogy ha a németek meg akarnak szabadulni a versailles-i békeszerződésben megtestesült ítélet szörnyű terhétől, és ők akarnak ítékezni más népek felett, akkor ehhez nem kell más, mint az, hogy legközelebb ők nyerjenek meg egy másik háborút.

A versailles-i békeszerződés legközvetlenebb hatása az volt, hogy a németiség nem volt képes élni azzal a két óriási lehetőséggel, mely a német dinasztikák eltűnése után megnyílt számára: a teljes német politikai egység lehetőségével és a teljes demokratizálódás lehetőségével. Mind a két ügy zsákutcába került, s ami még rosszabb, újból szembe került egymással.

A weimari német külpolitika zsákutcája

Az 1918. évi összeomlás után egy józan és mértéktartó német külpolitika számára egyetlenegy lehetséges célkitűzés volt; megteremteni az etnikai elv és az önrendelkezési jog pontos alkalmazásával a teljes német politikai egységet és ezzel végleg nyugópontra juttatni Németország európai területi státusát. A versailles-i békeszerződés ezt megtiltotta. Ezzel ezt a nagyon szimpla és egyáltalán nem agresszív törekvést egyszerre elérhetetlen

vágyképpé tette, s ugyanakkor ennek a vágyképnek a pusztá emlegetését is már mint agressziós szándékot bélyegezte meg. Ez a helyzet a németek számára egyszerűen lehetlenné tette az egyenesvonalú, egyensúlyos, belső törés nélküli külpolitikát. Minthogy a németiség számára problematikussá lett a maga méltósága, a maga súlya, a maga helye Európában, az egész német politika jellegzetesen extrovertált politika lett, melynek pozícióit elsősorban nem belső célok és programok határozták meg, hanem az Európával, a külfölddel, a *másokkal* való viszony. Minden német politikai cselekedet vagy öngigazolás vagy öndokumentálás volt; vagy hangsúlyozott készség vagy csakazértis nyakasság; vagy minden áron való európaiság, vagy minden áron való ellenkezés. Német külpolitikát kellett csinálni egy olyan helyzetben, melyben a németiség lelkiállapota és a versailles-i békeszerződés nyomasztó terhe kikerülhetetlenül előírták azt, hogy a külpolitika a katonai és területi sérelmeket orvosolni próbálja; s egy olyan Európában, mely a katonai és területi sérelmek minden emlegetését csak a német háborús felelősség és háborús kedv újabb bizonyítékaként könyvelte el. Ebben a zsákutcában Stresemann találta meg az egyetlen lehetséges keskeny ösvényt, mely kifelé vezet: előbb helyreállítani a német nép önbizalmát és a német nép iránti bizalmat, azután fogni a versailles-i békeszerződés felszámolnivalóinak a felszámolásához. Azóta a német mumus specialistái már felfedezték, hogy Stresemann egy cseppet sem volt jobb Hitlernél, csak éppen jobban el tudta palástolni a benne rejtező emberevő németet: hiszen halála után kiadott levelezéséből kiderül, hogy a locarnói szerződés létrehozója politikájának távolabbi céljaiul szintén a lefegyverzés megszüntetését, az osztrák Anschlusst és a német–cseh és német–lengyel határ módosítását tűzte ki. Ez a beállítás mélységesen korlátolt, s csak a német és európai válság okainak teljes nem ismeréséből származik. Olvassuk el egy kis józan logikával és nyitott szemmel a locarnói szerződés magját alkotó rajnai paktumot: vajon nem azt jelenti-e német részről ez a paktum, hogy a németek a versailles-i békeszerződést diktátumnak tekintik, azonban bizonyos rendelkezéseit, a nyugati határt s a Rajna vidék demilitarizálását önként is elfogadják véglegesnek. A többinek *tehát* a megváltoztatására törekszenek! Igazán kár volt tehát Stresemann halálára és leveleinek a kiadására várni: a rajnai paktumból magából napnál világosabban kiderül, hogy aki ezt német részről aláírta, az a német lefegyverzés megszüntetésére, az osztrák Anschluszra és a német–cseh és német–lengyel határ megváltoztatására törekedett. Aki azonban komolyan állítja, hogy Stresemann éppen úgy bevonult volna a Rajna vidékre, éppen úgy leigázta volna a cseheket és lengyeleket, éppen úgy a német faj uralmát akarta megvalósítani más fajokon, éppen úgy felrúgta volna az európai együttélés erkölcsi és jogi alapelveit, és éppen úgy romlásba vitte volna Európát, mint Hitler, az igazán megérdemli, hogy Hitlerék Európájában éljen.

Stresemann keskeny ösvénye halála után bezárult, és a lefegyverzés kérdése körül kitört az európai bizalmi válság. A német fegyverkezési egyenjogúság lényeges része volt a német önbizalmi komplexumnak, s az a német kormány, mely ezt megszerzi, döntő adut kap a német belpolitikában is. Elemi okosság kérdése volt ezt az adut egy európai szellemű német kormány kezébe adni. Ez azonban nem történt meg, és bármi újat fedezzenek is fel Hitler hatalomra jutásának a „háttéré” körül, meg vagyok győződve, hogy Hitler nem jutott volna uralomra a leszerelési konferencia csődje nélkül, mert ez tette végleg meggyőzővé azt a hitlerista jelszót, hogy európai módszerekkel nem lehet elérni minden német politika legfőbb célját: Németország *arcának* helyreállítását.

A német demokratikus fejlődés zsákutcája

A német nemzet európai helyének a zsákutcája idézte elő a német belső demokratikus fejlődés zsákutcáját is. Az a német demokratikus mozgalom, mely 1918-ig olyan nagyreményű íveléssel haladt a demokratikus és szocialista átalakulás irányába, 1918 után rettenetes törést szenvedett. A német szociáldemokrácia múltja és tekintélye elért annyit, hogy szó sem lehetett másról, mint az összes dinasztiák lemondásáról és a német köztársaság kikiáltásáról. Azonban a régi politikai tekintélyek összeomlása után a német demokratikus tényezőkből nem tudott új politikai tekintély kialakulni. Arról ugyan szó sem lehetett, hogy ebben a vácuumban a diszkreditált német területi fejedelemség lépjen fel újból régi igényeivel; a területi fejedelemség minden szívóssága mellett is Németországban egy önmagát túlélte, elkorhadó intézmény volt, melynek felelevenítésére komolyan még csak nem is gondoltak. Feleleveníthető volt azonban a területi fejedelemségből az a momentum, mely a legveszedelmesebbé tette: a személyes uralom. A komoly demokratikus erőfeszítések és élmények hiánya ugyanis mindenekelőtt azzal a következménnyel járt, hogy Németországnak nem volt alkalmja megtanulni a demokrácia leckéjének leglényegesebb részét: a személyes uralmak és hatalmak nélküli kormányzást és az engedelmeskedés tudományát. Németország 1918 után valójában és szíve mélyén úgy érezte, hogy nem uralkodik, nem parancsol és nem vezet benne senki. Ezért részesítette előnyben az első kínálkozó alkalomkor Hindenburgot bármiféle demokratikus politikussal szemben, s ezért adta át magát olyan könnyen annak a romantikus örültségnek, hogy egy zseniálisnak kikiáltott politikai vezetőtől várja minden bajának orvoslását.

Ilyen körülmények között nincs mit csodálkozni azon, hogy a weimari demokrácia béna volt, beteg és erőtlen. A versailles-i atmoszféra mindenekelőtt azt jelentette, hogy a belső politikai átalakulás halvány és alig megrázó élmények közepette született meg; a társadalmi átalakulás élményei helyébe toladott a versailles-i békeszerződés annál megrázóbb élménye, mely minden mértéken felül demonstrálta a nyugati demokráciák szolidaritáshiányát az új német demokráciával szemben, s azt az emléket jelentette, hogy Németország ugyanakkor veszítette el európai tekintélyét s az európai nemzetek között bírt helyét, *amikor* demokráciává lett. Innen a német szocializmus rettenetes bénasága 1918 és 1930 között. Az 1918 utáni rettenetes atmoszférában született meg a német szocializmus kettészakadása és mind a két oldalon való terméketlenné válása. A világon mindenütt vannak radikális és kevésbé radikális szocialisták, Németországban azonban a kommunizmus katasztrófa-szocializmust, a szociáldemokrácia pedig béna szocializmust jelentett. A szociáldemokrata párt 1918 és 1930 között csaknem állandóan hatalmon van, vagy a hatalomban részes, de vértelen intézményeken kívül úgyszólván semmit sem tud alkotni, sem a német társadalom demokratizálása, sem a komoly szocialista építőmunka terén, mert állandóan a nemzeti követelések és nemzeti sérelmek terén kell igazolnia magát a beteg lelkületű német közvélemény előtt. Így kerül abba a lehetetlen helyzetbe, hogy mivel a nemzeti sérelmeken kívül mást is szőnyegen tart, lassan a német nemzeti mozgalmak „bête noir”-ja lesz, s úgy bélyegzik meg, mint egy németellenes, nemzetközi demokrata komplottt cinkosát. Nem véletlen, hogy azt a keveset, amit a versailles-i atmoszféra enyhítése terén el lehetett érni, nem a német szociáldemokrácia, hanem egy jobboldali politikus, Stresemann, tudta kiszorítani a németekből és az antantból. Abban a percben azonban, amikor a hitlerizmus 1930-ban teljes erővel felvetette a német elégtételt,

a német hegemonia, a német többértékűség kérdéseit, egyszerre lehetetlenné vált mellette azoknak a pártoknak, elsősorban a szociáldemokrata pártnak a helyzete, melyek ezeket a kérdéseket bizonyos európai mértéktartással akarták kezelni. A középpártok nem mertek tovább koalícióban kormányozni a szociáldemokratákkal, s ebből született a szocialisták nélküli Brüningi kormányzás, majd a szocialisták elleni hindenburgi politika, mely végsőleg a demokratikus erők teljes megbénulásához és a demokratikus politikai gépezet teljes megakadásához vezetett. Ez a megakadás a Hindenburgra szavazó szociáldemokrata groteszk látványában kulminált, s ami a leggroteszkebb, a szociáldemokraták valóban nem tehettek mást, helyesebben hiába tettek volna mást, azzal is Hitler uralomra jutását segítették volna elő. Kárba vesztett fáradság a weimari demokrácia bukását a demokraták doktrinerségében, a szociáldemokrata párt túlzott centralizációjában, az elméleti és mechanikus választási rendszerben, a németek nyájösztönében és hasonló gyermekségekben keresni: nyilvánvaló, hogy ezek nem okok, hanem maguk is okozatok. A német demokrácia elegendően erős demokratikus élmények nélkül, óriási érzelmi és történelmi tehertételek mellett indult el útjára, tehát nem lehetett más, mint doktrinér, mechanikus és lélektelen.

(A zsákutcas helyzet következtében a régi politikai tekintélyek összeomlását nem a demokratikus tényezők tekintélye váltotta fel, hanem a bűnbakkeresés (amely az antiszemitizmusban és az Európa-ellenességben talált kifejeződést) és a messiásvárás, a személyes uralomnak való alávetés vágya. Ausztriában pedig nem az önálló osztrák nemzet állt ellen 1934–1938 között, és különösen nem az Anschluss ellen, hanem különféle tényezők a hitlerizmussal szegültek szembe. A keresztényszocialista párt a német centrupárthoz hasonlóan a nemzetiszocializmussal fordult szembe; a tömegbázis nélküli legitimizmus elvileg védtelen volt a német egység jelszava előtt; a Heimwehr a hitlerizmus ausztriai pendant-jává vált, s az osztrák szocialista munkásság a hitleri fenyegetésig az Anschluss híve volt. Az egykori német-római császár házi országa akkor lett Németország része, a német egység akkor valósult meg, amikor a német nemzet a legnagyobb katasztrófába került, és a legnagyobb katasztrófát zúdította Európára: a fasizmust.)

Ötödik zsákutca: A hitleri harmadik birodalom

Mi a fasizmus?

A hitlerizmus, ahogyan eddig beállítottuk, egyszeri jelenség: a német politikai fejlődés konkrét előzményeiből, konkrét történelmi megrázkódtatásokból adódó végső eredmény. Ugyanakkor azonban beletartozik a társadalmi és politikai fejlődésnek abba a típusába is, melyet ma a *fasizmus* gyűjtőneve alatt szoktak összefoglalni. Nem hiábavaló dolog-e tehát a hitlerizmus *lélektani* előzményeiről, *megrázkódtatásokról* beszélni, mikor a fasizmusnak megvannak a maga általánosan ismert társadalmi és gazdasági előfeltételei, melyek ha megvannak, a fasizmus szükségszerűen létrejön? Valóban, a fasizmusnak vannak *tipikus* előfeltételei. De ezek között a tipikus előfeltételek között éppen a lélektani előfeltételek a legdöntőbbek. Minden magyarázat, mely ezeket ki akarja kapcsolni, reménytelenül üres.

A legáltalánosabb magyarázat az, hogy a faszizmus a feudális, kapitalista és militarista, röviden és egyszerűen reakciós felsőbb osztályok védelmi szervezete a demokratikus haladás, különösen pedig a szocialista forradalom ellen. Ebből az állításból annyi kétségtelenül igaz, hogy mindenféle faszizmusnál föltalálható ezeknek az elemeknek egy bizonyos mértékű hozzájárulása vagy legalábbis nem föltétel nélküli, de mégiscsak érezhető helyeslése s tettekben is megnyilvánuló támogatása. Mindez azonban távol van attól, hogy a faszizmus okozójának lehessen tekinteni. Annál naivabb elképzelés nincs, hogy bárkinek a pénzén vagy az izgatására vagy az intrikáira komoly tömegmozgalmat lehetne létrehozni. A pénz, az izgatás, az intrika segítséget adhat a tömegmozgalom megszervezésének a lebonyolításához, a pénz átsegíthet bizonyos tömegmozgalmakat a kritikus és veszélyes pontokon, azonban a tömegmozgalom olyan valami, ami mindettől függetlenül is előáll, és azt, hogy előállt, semmiféle csoport tevékenységével meg nem lehet akadályozni. Azok a feudális, kapitalista és militarista csoportok, melyek a fasiszta zsarnokság létrejövetelét támogatták, a történelem számos pillanatában, pl. az első és második francia császárság létrejövele körül játszották ugyanazt a szerepet, a zsarnokság uralomra juttatásának szerepét anélkül, hogy ehhez fasiszta tömegmozgalmakat próbáltak vagy tudtak volna létrehozni. Számukra a tömegnek nem a mozgalomra, hanem az *engedelmes-ségre* való készsége a fontos. Az, hogy ez egy *tömegmozgalom* formájában jelentkezik, számukra inkább kellemetlen, mintsem kellemes. A feudális, kapitalista és militarista erőknél a faszizmusmal való szövetsége a szó legszorosabb értelmében vett kompromisszum volt mindig és mindenütt, melyben mindkét fél, a reakció és a faszizmus megpróbálja a másikat eszközként felhasználni, azonban egyik fél sem adja fel ellentétes módszereit, ellentétes érdekeit és ellentétes céljait. A reakció és a faszizmus kompromisszuma éppen ezért előbb-utóbb vagy így vagy úgy fel is szokott borulni. Legkevesbé sem elég tehát a faszizmust a reakció eszközeként vagy a reakció megnyilvánulási formájaként megmagyarázni.

Még haszontalanabb az az előbbivel ellenkező séma, mely szerint a faszizmus a *kispolgárság* forradalma. Ez a séma a vulgáris marxizmus egyik mellékterméke, mely úgy képzei, hogy egy forradalom megmagyarázásához hozzá sem lehet fogni addig, amíg ki nem jelölünk egy társadalmi osztályt, mint a forradalom első számú érdekeltjét és hordozóját. Bármennyi kispolgár volt is a faszizmus hívei között, nyilvánvaló, hogy a kispolgárnak a faszizmus fő hordozójaként való megjelenítése kínban született, utólag hozzáköltött magyarázat. Száz esztendeig Európában mindenki természetesnek találta, hogy a burzsoázia forradalma után a proletariátus forradalma fog következni, és az 1930-as évekig senki sem jutott eszébe, hogy a kispolgárság tiszteletére még külön beiktasson egy közbeeső forradalmi fázist. Nehéz is volna megmagyarázni, hogy a világhatalomra, a hódító katonai sikerre és a más népek leigázására való törekvés hogyan függ össze a kispolgárságnak mint társadalmi osztálynak az érdekeivel. Nem is beszélve arról, hogy az aránytalanul nagyobb társadalmi erővel rendelkező angol és francia kispolgárság ennek a közbeeső forradalmi fázisnak a hordozójaként nem lépett fel.

Azokkal a magyarázatokkal, melyek a faszizmust pusztán társadalmak és társadalmi osztályok tényeiből magyarázzák, szemben állanak azok a nem kevésbé szűk teljesítő-képességű magyarázatok, melyek a faszizmust csupán erkölcsi kérdéseket érintő áramlatnak, az erkölcsi értékrendszer válságának állítják be, vagy a faszizmust egy különleges, az európai emberiség eddigi értékvilágától eltérő értékvilágként állítják be. Nem kétséges, hogy a faszizmusnak az értékelési módja sokkalta jellemzőbb vonása, mint az, hogy milyen

társadalmi osztályokra támaszkodik. Azonban a fasizmusnak önkéntelenül is valamiféle túlbecsülése mutatkozik meg abban, ha úgy állítjuk be, mintha valami vitatható, de mégis önálló és más értékrenddel közös nevezőre nem hozható, arra vissza nem vezethető princípiumokon nyugvó értékrend volna. Azt szokták mondani, hogy a fasizmus valamiféle primitív, törzsi, harcos, heroikus értékrend, szemben az ember, a szeretet, a szabadság és a boldogság értékére alapozott keresztény, humanus és szocialista értékrenddel. Óriási tévedés volna azonban azt képzeln, hogy az európai történelmen keresztül végig létezett és érvényesült volna a humanizmuson és szabadságon alapuló értékvilággal szemben – akárcsak latensen is – egy tőle független, ellentétes princípiumokon nyugvó harcos, heroikus értékvilág. Igazság csupán annyi ebből, hogy egy ilyen fajtájú harcos, törzsi és mindenekfelett a születés értékére alapozott értékvilág érvényesült az európai kontinens fiatal, barbár népeinél. A kereszténység kétezer éves teljesítménye azonban éppen az volt, hogy az európai fiatal, barbár népek törzsi erényeit szublimálta, és a vak engedelmességből felelős önfegyelmet, a vak odaadásból személyes önfeláldozást és a faji érzésből közösségi érzést igyekezett alakítani. Igaz az is, hogy ez a törzsi, születési értékrend Németországban élt legtovább, s ez részben mint ok, részben mint okozat, szorosán összefüggött azzal a szerencsétlen hiperarisztokratikus szerkezettel, amely a német területi fejedelemség kifejlődéséhez, ezen keresztül a német politikai test széteséséhez, a német egység nehézségeihez és a felemás megoldásához, s végül a német politikai test mai válságához elvezetett; az is kétségtelen, hogy a hitlerizmus számos ponton tudatosan hozzákapcsolódott ennek a törzsi, születési értékrendnek a reminiscenciáihoz. Mindamellett igen erős hangsúllyal le kell szögeznünk, hogy a fasizmusnak központi erkölcsi alap gondolata nincs.* A fasizmus érték-képzetei nem valami önálló, harcos, herokus erkölcsi értékrenden alapulnak, hanem csupa keresztény, nemzeti és demokratikus érték-képzetnek a származékai, és végső lényegük az, hogy a nyugati emberiség néhány aktuális társadalmi erkölcsi problémáját (az erkölcsi heroizmus, a társas tekintély és a közösségi szellem regenerálódását) próbálják megoldani torz és túlméretezett kimérák (erőszak mítosza, Führerprinzip, fajelmélet) formájában. Nagyon haszontalan dolog a gondolkodásnak ezeket a torz képeit azoknak a filozófiai rendszereknek bűnül felróni, melyekből gondolatokat kölcsönöztek. Kétségtelen, hogy ahhoz, hogy az emberi gondolkodásnak a fasizmusban összetorlódott elferdüléseit meg merték fogalmazni, ki merték mondani, rendszerbe merték foglalni, hozzájárult a hősnek, az erőnek, a hatalomnak, az akaratnak, az akciónak, az élet ellenállhatatlan lendületének stb. stb. a hamis romantika jegyében fogant kultusza, mely a 19. század második felében komoly és jelentékeny filozófiai rendszerek alkatelemeként is felbukant, a 20. század elejére pedig már lesüllyedt a vulgáris filozófiai tévképzetek közé. Nem szabad azonban német módra hamis szellemtörténetet üznünk, és filozófiai gondolatoknak vagy ideológiai ötleteknek olyan hatásokat tulajdonítanunk, melyekre nem képesek. A katasztrófák nem magukból a gondolatokból származnak, hanem azokból az indulatok-

*A harmincas évek elején egy nemzetközi fasiszta kongresszus Svájcban a fasizmus filozófiai alap gondolatát próbálta tisztázni, s kiderült, hogy ez a legnagyobb mértékben zavarbahozó kérdés. Az olasz fasiszták az „obscurum per obscurius” jól bevált módszere alapján a „Romanitá”-t javasolták, amivel azonban a norvég és egyéb germán fasiszták nem tudtak semmit sem kezdeni. Figyeljük meg, hogy ugyanez a kérdés sem a keresztény erkölcsant, sem a humanus liberális erkölcsant, sem pedig a szocialista erkölcsant nem hozná zavarba!

ból, melyek a gondolatok által adott sémákba be tudtak nyomulni. Bármilyen nagy is a gondolati formulák jelentősége, mégis az, hogy a kínáló erkölcsi formulák közül egy ember vagy egy közösség miért pont azt választja, amely az adott helyzetben katasztrófára vezet, azt magából a formulákból levezetni és megmagyarázni nem lehet.

Nem megyünk sokra azzal sem, ha a fasizmust egyszerűen a gengsztertípus, a törvényen kívüli ember lázadásával magyarázzuk. Való, hogy a gengsztertípus felette magas arányszámmal van jelen a fasizmus akcióinál, ez azonban csak azt jelenti, hogy nem mulasztja el azokat a kiváló alkalmakat, melyeket a fasizmus jelent. Szó sincs azonban arról, hogy a törvényen kívüli emberek szövetkezése bármikor is számba vehető tényező volna a fasizmus létrehozói között. A fasizmus lényege éppen az, hogy a törvénytisztelő, tisztességes emberek értékvilágát zavarja meg. Ahhoz, hogy a törvényen kívüli ember szerephez jusson, kell valami, ami előbb megingatja a törvényt magát, és ehhez a törvényen kívüli emberek még olyan jól szervezett akciója sem elegendő. A törvény uralmának legnagyobb ellensége nem a törvényen kívüli ember, hanem azok a tisztátalan és hamis helyzetek, melyek a törvényt rosszá, semmitmondóvá és képmutatóvá teszik.

A fasizmus elhelyezésének nehézsége akkor derül ki leginkább, ha megfigyeljük azt a furcsa labdajátékot, amelyet az európai konzervativizmus és az európai radikalizmus a fasizmus kérdésében első pillanattól kezdve folytat, s amelyik ma bizonyos vonatkozásokban az angolszász világ és a szovjet feszültségében is benne foglaltatik. Az európai tradíció hívei a fasizmust egyszerűen a számukra mindenképpen értékpusztító forradalom egyik válfajának tartják, és a fasizmus és kommunizmus közös vonásait emelik ki. Ezzel szemben az európai progresszió hívei a fasizmust zsoldos álforradalomnak tekintik, mely mögött a legsötétebb, haladásellenes, feudális és reakciós elemek állanak, vagyis a jobboldal a szélsőbaloldalra, s baloldal a szélsőjobboldalra utalja a fasizmust.

Mindez nem véletlen, hanem a fasizmus lényegével szervesen összefügg. A fasizmus valóban tradicionális érzelmekre hivatkozik, és mégis felrúgja az európai tradíciót, reakciós erőket hív segítségül, és ugyanakkor elpusztítja társadalmi presztizsüket, demokratikus tömegérzelmeket mozgósít, de zsákutcába viszi őket, forradalmat idéz fel, s mégsem old meg semmit. Természetes, hogy a fasizmus központi gondolatát nem lehet megtalálni, hiszen összes gondolatai negatív jellegűek. A fasizmus nem önálló értékrend, még csak nem is „antitézis”, hanem az európai demokratikus forradalom által kiváltott válságnak az egyik terméke: ezért van meg benne deformálva a demokratikus forradalom minden eleme éppúgy, mint a demokratikus forradalom ellen feltámadt reakció minden eleme. Az fogja őket össze, hogy egy ugyanazon történelmi hisztéria forgatagán csapódtak ki abból a zűrzavarból, melybe a kereszténység és a humanizmus társadalmi értékvilága Európa bizonyos részében a legutóbbi időkben beleesett. A fasizmust mindazoktól a nagy áramlatoktól, amelyek Európa társadalmi és politikai fejlődését determinálták, az különbözteti meg, hogy *torz*.

Mi ennek a torzságnak az oka? Ahhoz, hogy egy európai közösség modern politikai fejlődése harmonikus és egyenesvonalú legyen, lényegileg egy dolog szükséges: az, hogy a közösség ügye és a szabadság ügye egy ügy legyen. Vagyis az kell, hogy midőn bekövetkezik az a forradalmi pillanat, mikor az egyes ember hatalmas forradalmi rázkódtatások által felszabadul a felette Isten kegyelméből hatalmaskodó társadalmi erők lélektani nyomása alól, akkor világos és kézzelfogható legyen, hogy az egyes embernek ez a felszabadulása egyben az egész közösségnek a felszabadulását, kitágulását és külső és belső

meggazdagodását jelenti. Európa bizonyos részében, különösen Közép- és Kelet-Európában, egy csomó nemzet életében ez nem így következett be. Ellenkezőleg, ezek a nemzetek olyan történelmi pillanatokot éltek meg, melyek azt bizonyították, hogy a múlt nyomasztó politikai és társadalmi hatalmasságainak az összeomlása egyben az egész nemzeti közösség katasztrófáját is jelentik. A fasizmus gyökerei mindig ott vannak, ahol bármilyen ok miatt, bármiféle megrázkódtatás során, bármiféle tévképzet folytán a nemzet ügye és a szabadság ügye szembekerülnek egymással, ahol valamilyen történelmi megrázkódtatás azt a görcsös félelmet ülteti el, hogy a szabadság előrehaladása veszélyezteti a nemzet ügyét.

A teljes és telivér fasizmushoz azonban kell még ezenfelül valami: az, hogy az illető ország társadalmi és kulturális fejlődése elérjen arra a fokra, ahol a közösségi érzelmek teljes és tömeges demokratizálódása, a demokratikus forradalom immár esedékessé válik. Egy ilyen fejlettségi fokon álló politikai közösségben lép fel a benne élő görcsös félelem folytán az az abszurd gondolat, hogy mindazokat a tömegeket, amelyek a harmonikus fejlődésű európai országokban a demokratikus forradalom erejénél fogva a nemzet és a szabadság ügye mellett fősorakoztak és fősorakoztathatók, sorakozzanak fel minden erejükkel, minden dinamizmusukkal, *csak a nemzet* ügye mellett, *de nem a szabadság* ügye mellett. Bármi paradoxul hangzik is, azt kell mondanunk, hogy fasizmus csak ott van, ahol demokratikus tömegérzelmek vannak. A demokrácia valamiféle előzménye, példája, kísérlete vagy fiaskója nélkül nincs fasizmus. A fasizmus viszonya a demokráciához nem az egyszerű negáció, nem a szembenállás viszonya, hanem az, hogy a demokratikus fejlődés válságának bizonyos jelenségei deformálódnak benne: a fasizmus a demokratikus fejlődés deformációs terméke.

Ezek után világossá válik az az állításunk, hogy fasizmust nem lehet egyszerűen úgy beállítani, mint a reakció instrumentumát. A reakció és a fasizmus organikusan összetartoznak. De nem azért, mint hogyha szeretnék egymást. A fasizmus gyökerénél lévő félelem kedvez a múlt politikai és társadalmi hatalmasságainak, mert azt mondja, hogy a múlt társadalmi hatalmainak teljes és maradéktalan felszámolása katasztrófára vezet: ez a tétel lehetőséget és biztatást jelent a történelmi arisztokrácia és a katonai csoportok számára, hogy belekapcsolódjanak a fasizmus által félrefordított tömegmozgalmakba, mert azok immár elsősorban nem ellenük irányulnak, hanem valamilyen külső ellenség ellen. Mindamellett az arisztokrácia nagy része a fasizmustól éppúgy távortartja magát, mint a demokratikus forradalomtól, s a fasizmus végsőleg éppen úgy megdönti a történelmi erők társadalmi presztizsét, mint a demokratikus forradalom. Az arisztokraták és a katonák lényegében csak asszisztálnak a fasizmus nagy folyamatánál, de a folyamatot magát sem előrevinni, sem fékezni nem tudják. A fasizmus társadalmi és osztály-hátterében teljes összevisszaságban együtt találjuk a legkülönbözőbb társadalmi erőket, melyeket a görcsös félelemnek és a belőle származó ellentmondó tévképzeteknek a közössége hoz össze: az uralom tekintélyének fenntartását mindenek elé helyező arisztokratikus és katonai csoportok mellett ott vannak elsősorban a nemzetért való görcsös félelemben bebonyolódott értelmiségi rétegek: a rendért a szabadságot feláldozó polgári és kispolgári rétegek, valamint a proletariatusnak azok az elemei, melyek hajlandók odaadni a szociális gondolkodásért a szabadságot és a nemzeti minőség esztelen felmagasztalásáért az oszthatatlan emberi méltóságot.

Abból a paradox célkitűzésből, hogy demokratikus tömegeket mozgósítson *csak* a nemzet, de *nem* a szabadság ügye mellett, származnak a fasizmus összes jellegzetes torz ellentmondásai: a tömegmozgalomra támaszkodó abszolút despota ellentmondása, a tömeget megvető népiesség (populizmus) nonszensze, az antidemokratikus nacionalizmus fából vaskarikája, a szabadságellenes forradalom abszurduma és a népek egymás elleni irtóháborújának monstruma.

Ezek után világos, hogy bármennyire is közösek a különböző fasizmusoknak ezek a vonásai, egyiket sem lehet megérteni anélkül, hogy ne ismernénk külön-külön azokat a konkrét megrázkódtatásokat, melyekből az illető fasizmus gyökerénél lévő speciális félelem megszületett. Nem ok nélkül volt tehát, hogy a német fasizmus, a hitlerizmus megértéséhez egy olyan történeti eseménysort próbáltunk megmagyarázni, mely egészen a napóleoni háborúig megy vissza.

Hitlerizmus és Versailles

A német nemzeti szocializmus determináló megrázkódtatása minden kétséget kizáróan a versailles-i békeszerződés. Őszinte sajnálatunkra újból meg újból szembe kell kerülnünk azzal a ma közkeletű nézettel, hogy a versailles-i békeszerződés nem hogy rossz lett volna, hanem nagyon is enyhe volt, mert hiszen a németek bebizonyították, hogy a versailles-i békeszerződést megelőzően és attól függetlenül mélységes és alig kiirtható agressziós és hatalmi ösztönök működnek bennük. Megmondottuk már, hogyan kell vélekednünk az ősi német hatalomkultusz legendájáról: ez a hatalomkultusz valóban ősbibb Hitlernél, azonban nem a sötét germán előidőkig nyúlik vissza, hanem a 19. század közepéig, a német egység körül kibontakozott válságig. Seholy sem volt azonban megírva, hogy a wilhelminus német hatalomkultusznak az első világháború elvesztése után szükségszerűen és természetszerűen tovább kellett fejlődnie. Éppen ellenkezőleg, az 1918. évi háborúvesztés kitűnő kúrája lehetett volna a német hatalomkultusznak, mert hiszen éppen egy vesztes háborúnak sikerült az, ami az összes győztes háborúnak nem sikerült: eltakarítani az útból a dinasztiai sokaságát, a németiség politikai egységének és demokratikus fejlődésének ezeket a gyötrő tehertételeit. Hogy az 1918. évi háborúvesztés nem a német hatalomkultusz kúrája, hanem súlyosbítója lett, annak éppen a versailles-i békeszerződés az oka. Nem azzal, hogy szigorú volt, hanem azzal, hogy a békekötés helyett az erkölcsi ítélkezés formáját vette fel, méghozzá olyan erkölcsi elvek nevében ítélkezett, melyeknek elfogadására a német politikai közösség nem volt eléggé érett, és mindennek a tetejében saját maga nem alkalmazta őszintén azokat az elveket, melyeknek nevében ítélkezett. A német politikai közösség erre úgy reagált, hogy válságba jutott benne az egész európai értékrendszer, melynek nevében ezt a vádat megfogalmazták.

Ezen a ponton különös élességgel mutatkozik meg a hisztériás lélek belső ellentmondása. Egyrészt ugyanis hisztériás ingerültséggel fordult az ellen az egész értékrendszer ellen, melynek nevében az ő vád alá helyezése és elmarasztalása történt, ugyanakkor azonban mindennél jobban kötve marad az értékeknek ehhez a rendjéhez, mert hiszen mindenáron az előtt a fórum előtt akar elégtételt kapni, amely előtt a sérelmet szenvedte. A hitlerizmus összes pusztító dogmái abból a kívánságból származnak, hogy a környező világnak ebben az ambivalens, ellentmondó formában ellene mondhasson: egyrészt erkölcsi igazolást és teljes felmentést akar a németiséget ért vádak alól, ugyanakkor azonban

kivonja magát minden felelősség alól, s erényekként vállalja az őt érő igaz vagy igaztalan vádak. Minthogy Versailles-ban nem kezelték egyenrangú partnerként a német nemzetet, nem szűnik meg követelni a német nép egyenjogúságának és becsületének a helyreállítását, ugyanakkor azonban törvénnyé teszi a nemzetek közötti egyenlőtleniséget, s a németet emeli minden nemzet fölé; minthogy megvádolták a német népet, hogy felelős a háború kitöréséért, és bűnösen akarta azt, nem szűnik állítani és bizonyítani, hogy a háborút a másik oldal akarta és okozta, ugyanakkor azonban a nemzetek élettörvényének és a nemzeti élet kiteljesedésének nyilvánítja a háborút; minthogy a német népet arra kényszerítették, hogy jóvátételt fizessen, és anyagi eszközöket szolgáltatson a győzők gazdasági gyarapodásához, a hitlerizmus nem szűnik meg hangoztatni és bizonyítani, hogy a jóvátételek döntötték nyomorba Európát és Németországot, ugyanakkor azonban törvénnyé teszi, hogy minden nép, mely gyengébbnek bizonyul a németnél, pusztá eszköz legyen a német nép boldogulásához és gyarapodásához; minthogy Versailles-ban lefegyverezték a német népet, mert félték, hogy katonai erejét hódító háborúra fogja felhasználni, a hitlerizmus nem szűnik meg hangoztatni a német nép békevágyát és azt, hogy a hadsereg a becsület miatt kell neki, nem másért, ugyanakkor azonban olyan politikát folytat, mely a német hadseregtől való legvadabb félelmet is indokoltá teszi; minthogy Versailles-ban a győzők nem engedték, hogy a német nép éljen az általuk proklamált önrendelkezési joggal, és megalakítsa a maga nagynémet birodalmát, a hitlerizmus nem szűnik meg követelni minden német ember és minden német föld önrendelkezési jogának az érvényesülését, ugyanakkor azonban tagadásba veszi a németen kívül minden nép önrendelkezési jogát. Minthogy a nyugati közfelfogás kétségbe vonta a németiség teljesítményeinek – különösen politikai téren – a teljesértékűségét, a hitlerizmus nem szűnik meg egyedülállónak bemutatni minden német teljesítményt, ugyanakkor azonban a faji adottság erejénél fogva felsőbbrendűnek nyilvánítja a maga népét, és ezzel kivonja mindenféle hátrányos teljesítményi összehasonlítás lehetősége elől; minthogy a nyugati közfelfogás kétségbe vonta a német nép európai szellemét, a hitlerizmus kétségbeesett erőfeszítést tesz, hogy Európa ügyének képviselőjéül tüntesse fel magát, ugyanakkor azonban hatályon kívül helyezi az európai emberi és állami együttélés minden eddigi érvényes törvényét, és a hatalmi és faji szupremácia egyetlen törvényét teszi a helyükbe.

Így látva, hogyan felelt a hitlerizmus mindazokra a kínzó, elintézetlen kérdésekre, melyek az egész német közösséget gyötörték, és melyekre a béna weimari demokrácia nem tudott felelni, meglehetősen lényegtelennek kell tekintenünk azokat a számításokat, hogy a németeknek hány százaléka hitlerista. Minden olyan német számára, aki egy kicsit is szívére vette azt, ami Németországgal 1918 óta történt, a hitlerizmus szükségképpen mond valamit; ha mégannyira nem hitlerista is az illető, ha mégannyira kultúremler is a legszubtilisabb fajtából, sőt esetleg akkor is, ha zsidó: számára is „van valami abban”, amit a hitlerizmus mond. Innen a demokratikus európai felfogású németek rettenetes bánasága a hitlerista agitációval szemben: a hitlerizmus olyan érzelmekre apellált elsősorban, amelyekkel szemben ők sem lehettek közönyösek. A kérdés nem az, hogy a németek hány százaléka hitlerista, hanem az, hogy a hitlerizmus a németiség függő kérdéseit úgy tudta feltenni, hogy azok a német politikai életre a választóvíz erejével hatottak, és olyan németeket is igenlő válasza indítottak, akiktől a hitlerizmus egész filozófiája távol állt. Mondhatnám úgy, hogy mindazokon a pontokon, ahol a hitlerizmus az európai értékek színe előtt elégtételt akart szerezni a német nép számára, a németiség több mint 90%-a

hitlerista. Mindazonk a pontokon azonban, ahol a hitlerizmus radikálisan szakítani akart az európai értékek rendjével, a németek több mint 90%-a ma sem hitlerista. A németek túlnyomó többsége hitlerista volt, ha a versailles-i békeszerződés katonai rendelkezéseiről, vagy az osztrák és szudéta Anschlussról volt szó, de elenyésző kisebbség kivételével ma sem hitlerista, ha zsidó asszonyok és gyerekek legyilkolásáról van szó. A baj csak az volt, hogy egy olyan politikai konstelláció keletkezett, amelyben egy tömegmészárlásra beállított párt és világnézet úgy jelent meg, mint az egyetlen politikai garnitúra, amely a német nemzet függő belső és külső kérdéseit el tudja intézni.

A hitlerizmusnak az európai erkölcsi értékek rendjére hivatkozó és azokat tagadó elemeinek a belső ellentmondása az, ami egyúttal a hitlerista világkép belső törését és külső bukását is előidézte. Ezt a törést és ezt a bukást sorra megfigyelhetjük azon a három kritikus ponton, ahol a hitlerizmus az európai társadalmi politikai és nemzetközi együttélés értékrendjét megtámadta; a *nemzetközi együttműködés*, a *demokrácia* és a *szocializmus* síkján.

Az eszmék csapdája: önrendelkezési jog és hatalomkultusz

A hitlerizmus leszámolt az *európai együttélés* addig érvényes alapelveivel, a nemzetek szabadságával; a nemzetek egyenlőségével, az önrendelkezési joggal, azért, mert egy egyszeri történeti tapasztalat keserűségében a német nép megtapasztalta, hogy ezeket az elveket lehet nagyon hiányosan, nagyon egyoldalúan és nagyon képmutató módon alkalmazni. A hitlerizmus tehát egy olyan külpolitikába kezdett, mely a hatalmi helyzetek 100%-os kiaknázásán, a diktált és önkéntes szerződések egyforma félredobásán és az erőszak korlátlan érvényesítésén alapult. Ezzel az eljárással elképesztő külpolitikai sikereket aratott. Kiderült, hogy következmények nélkül túlteheti magát a versailles-i békeszerződés mindama megkötésein, melyek alól a weimari Németország hiába kért egy kis könnyítést; kiderült, hogy háború nélkül olyan területi változásokat provokálhat, melyekről a weimari Németország még álmodni sem mert. Miért? Hallottam embereket összesűgni, hogy „a németek megtanultak politikát és diplomáciát csinálni”, mások siettek felfedezni a német „cinkosait” a túlsó táborban, az ötödik hadoszlopot, a chamberlainizmust, a kapitalista-antibolsevista intrikákat stb. Sokan – még leghalásosabb ellenségei közül is – komolyan állították, hogy Hitler politikai zseni. Mások megállapították, hogy a nyugati hatalmak mennyivel voltak elmaradva a katonai felkészültség terén, a németek minden sikerét ennek az időelőnynek tulajdonították. Mindezekből lehet egy s némely dolog igaz, végeredményben azonban mindezek gyermekes mellébeszélések. A hitlerista külpolitika sikereinek mélyebb oka egyszerűen az volt, hogy egy bizonyos pontig harmóniában volt a tényekkel és az európai értékrend alapelveivel. Mikor Hitler arra hivatkozott, hogy a németek többsége Németországhoz akar csatlakozni, akkor *való* tényekre hivatkozott, s kívánságainak teljesítése éppen a nemzetek szabadságából, egyenlőségéből és önrendelkezési jogából következett. Németország 1935–1938 között külpolitikai akciói minden felületi és mellékes ok mögött tulajdonképpen azért értek el meglepő sikert, mert *valóban* nem lehetett háborút indítani azért, mert Németország önkényesen keresztülvitte azt a fegyverkezési egyenjogúságot, melyről mindenki tudta, hogy megvalósulása pusztán idő kérdése, s valóban nem lehetett háborút indítani azért, mert 7 millió osztrák-német és 3 millió csehországi német, akik túlnyomó többségükben minden jel szerint németnek érezték és

vallották magukat, nem korrekt népszavazással, hanem erőszakos hatalmi tények folytán csatlakoztak Németországhoz. Ezért hiábavaló az a vélemény, hogy Hitler támadó akcióit már 1935-ben, 1936-ban, vagy legalább 1938 tavaszán, vagy legkésőbb 1938 őszén fegyveres erővel meg kellett volna állítani. Demokratikus országokat nem lehet elegendő morális igazolás nélkül háborúba vinni. Ezeket a háborúkat pedig nem lehetett volna morálisan igazolni; legfeljebb akkor, ha a nyugati hatalmak kifejezetten leszögezik, hogy mindazokat a katonai és területi engedményeket, melyeket nem hajlandók megtenni Hitler Németországának, hajlandók megtenni európai formák (népszavazás stb.) között egy európai szellemű Németországnak. Egy ilyen kijelentés meggyőző erejét bizonyára nagyban gyengítette volna az a mód, ahogyan Hitler előtt az európai szellemű Németországot kezelték, mindamellett egy ilyen deklaráció 1938-ban sem lett volna késő. Ilyen nélkül azonban egy 1938-ban kezdett háborúban a nyugati hatalmak morális pozíciója sokkalta rosszabb lett volna, mint a németeké. Hogy Münchenben a tárgyalás úgy folyt le, ahogyan lefolyt, az valóban katasztrófa volt; azonban nem változtat azon, hogy a szövetségesek München által kerültek morális fölénybe a németekkel szemben. Az Anschluss és München azt demonstrálták az egész világ előtt, hogy a nyugati hatalmak nem állanak útjában a német nemzet egyesülésének. Ezen a ponton következett be a hitlerizmusban megtestesült rettenetes hisztéria drámájának a fordulata és Németország európai helyzetének a törése. A németiség többsége azt várta Hitlertől, hogy a németiségek az *európai* értékrend színe előtt szerezzen elégtételt azokért a sérelmekért, melyek egyúttal az európai értékrend sérelmei is voltak, s egyúttal azt remélte, hogy Hitler ezt meg fogja tudni szerezni háború nélkül. Hitler azonban bármennyire hangoztatta is, *nem hitte el és nem vette észre – mert hiszen az egész európai értékrendben nem hitt* –, hogy külpolitikai sikerei a szabadság, egyenlőség, és önrendelkezési jog nemzetközi elveinek az átütő erején alapulnak, hanem meg volt győződve, hogy összes sikereit annak köszönheti, hogy hatalmi erőszakkal lépett fel, hogy felrúgta az európai együttélés bevett formáit, s azért kapta meg Ausztria és Csehország német területeit, mert erőszakot alkalmazott népszavazás helyett. Ennek pedig az lett a következménye, hogy München után – mikor a német nemzet várakozása, a való tények s az igazi európai értékrend követelményei szerint nyugvópontnak kellett volna következnie – a német politika az európai értékeknek a hitlerizmusban megtestesült tagadása révén a hisztéria örök törvényei szerint továbbment a hatalmi sikerek útján. Így már a München után következő hónapokban, a csehekkel szemben támasztott újabb határkövetelésekkel túlmént a mértéktartásnak, 1939 márciusában a prágai bevonulásokkal a tisztességnek és 1939 szeptemberében a háború kirobbantásával a lehetőségeknek határain. A prágai bevonulás megsemmisítette Németország egész morális pozícióját, a háború kitörése pedig megsemmisítette azt a reményt, melyet a németek többsége Hitlerhez kapcsolt. Az a mozgalom és az a vezér, akik Németország számára erkölcsi elégtételt ígértek, mindennél inkább hozzájárultak ahhoz, hogy Németország erkölcsi pozícióját semmivé tegyék, s utólag igazolják mindazt, amit Németország egykor érdemtelenül szenvedett.

Az eszmék csapdája: demokrácia és Führerprinzip

A második pont, ahol a hitlerizmus szemben állott az európai értékek rendjével, a *demokrácia* és a *személyes uralom* kérdése. Az európai politikai élet másfél évezredes fejlődése a személyes uralom megszűnése, a hatalom spritualizálása, a demokrácia és az

önkormányzat felé mutat. Fokozatosan az egész népben tömegérzelemmé válik az a kívánság, hogy ne tradicionális, dinasztikus és személyes formában, hanem a maga székségei és kívánságai szerint vezessék. Ez a lényegében és alapjában demokratikus szellemű kiváltság azonban ott, ahol a tradicionális személyes uralom összeomlása túl hirtelen és előkészítetlenül történik, könnyen odafajul, hogy a magát gazdátlanoknak és vezetetlennek érző közösség diktatorikus személyes uralmat emel maga fölé. Ez történt Németországban is: azt a feszültséget, mely a demokratikus vezetés kívánása és a vezetetlenség nyomasztó érzése között volt, oldotta fel a hitleri Führerprinzip, mely megadta a problémának a maga jellegzetes, minden irányban kielégítőnek látszó választát: a dinasztikus személyes uralom valóban meghalt, de helyette íme, itt van a modern, a legmodernebb, a népi gyökerű uralom, a nép legmélyebb vágyait megtestesítő vezér személyes uralma, aki valódibb kifejezője a népakaratnak, mint a weimari demokráciának a nép által nem ismert és közönyösen tűrt vezetői, s egyedül méltó kifejezése egy nagy és nagyot akaró nemzet politikai megszervezésének. Újra előttünk van a hisztérikus világkép jellegzetes ellentmondása, realitás és fantazmagória között. Hitler uralomra jutásának reális alapja az volt, hogy saját személyében tökéletesen megtestesítette a német nép hisztériáját és a németiség nagy sérelmének az elintézését ígerte. A német nép nem diktatúrát akart, hanem egy olyan politikai vezetést, mely az egész közösség vágyainak hangot és valóságot ad, és ennek még a diktatúráját is hajlandó volt elviselni. Azaz, pontosan azt akarta, amit a demokrácia alap gondolatai szerint akarnia kell, csak hogy a politikai gondolkodásnak abban a zsákutcájában, melyben élt, elhitte azt a badarságot, hogy ezt egy személyes diktátorban megkaphatja. Paradox, de úgy van, hogy az a diktátor, aki minden megnyilatkozásában maró gúnnyal borította el a demokráciát és a demokráciákat, mindenkinél jobban hozzájárult ahhoz, hogy a német népek az a politikailag közönyös és tudattalan nagy hányada, melynek közönye oly nagy teherterele volt a weimari demokráciának, belekerült a politika sodrába, s bármennyire is gyászos volt első szereplése, a demokrácia mégis ott kezdődik, ahol ez a tömeg megmozdul. A német nép elfogadta a Führert, de mélységes és mind növekvő undorral fogadta mindazt, ami vele jár; az ember szólási, mozgási, sőt morgási szabadságának mind kíméletlenebb béklyóbakötését, a magánélet mind teljesebb megszüntetését, a kémkedést és a feladást, és azt a rengeteg miniatűr Führert, aki a párt, az SA és az SS nevében az élet minden viszonylatát elárasztotta. Paradox, de úgy van, hogy éppen a hitlerizmus adta az élményszerű bizonyítást a német nép számára annak, hogy egy európai nép számára a korlátlan személyes uralom és a hatalom spiritualizálásának hiánya kibírhatatlan. Bármekkora pusztítást végzett is a hitlerizmus a német társadalom demokratikus erőtevényezői között, a demokráciának az az előfeltétele, hogy a társadalom komoly tömegérzelem erejével undorodjék a személyes uralomtól, a személyes uralommal szemben addig túlságosan is lojális német nép számára a hitlerizmus tanulsága által valósult meg először.

Az eszmék csapdája: egyenlőség és fajelmélet

Az európai értékrend szempontjából harmadik döntő állásfoglalása volt a hitlerizmusnak az, hogy míg az európai társadalomfejlődés a születési szelekció mágikus erejében való hit megszűnése és *mindennemű születési kiváltság feloldódása* felé haladt, addig a

hitlerizmus a faji gondolattal olyan konjunktúrát teremtett Németországban a születés misztikájának, a nemesi és paraszti ősök kutatásának, amire Európában a feudális nemesiség legvirágzóbb korszakaiban sem volt példa. A paradox azonban az, hogy ezen a ponton is a hitlerizmusnak európai fejlődést igénylő eleme az, mely a valóságban és hosszú lejáratra győzött. Európában sehol a születési kiválasztás nem nehezedett olyan nyomasztólag a társadalom egész fejlődésére, mint éppen Németországban. A német politikai gondolkodás deformálódásában ez az egyetlen elem, melyet valóban vissza lehet vezetni a ködös germán előidőkhöz s a népvándorlás koráig, amikor a meglehetősen atomizált római társadalom romjain a germánok rendeztek be egy meglehetősen szigorú születésrendi társadalomszervezetet. Ez a társadalomszervezet a kereszténység által nyert átmoralizálás útján nagyon fontos és nem értéktelen tényezőjévé vált az európai fejlődésnek, azonban a legújabbkori fejlődés nyilvánvalóan ennek a születésrendi társadalomszervezetnek a teljes felszámolása felé mutatott, s ennek talán sehol Európában akkora nehézségei nem voltak, mint éppen Németországban. A hitlerizmus *éppen* a születésrendi társadalomszervezet rettenetes tehetetelét oldotta fel azzal, hogy radikálisan tagadásba vette a német nemzetben belül bármiféle születési és társadalmi különbség jelentőségét, s ugyanakkor egy egekig felértékelte, misztikus ragyogásba vont és legmesszebbmenő személyes privilégiumok ígéretével felruházott új születési előjoggal halványított el minden régit: a németnek születés előjogával. Ha Hitler egyszer valami olyat mondott, hogy német utcaseprőnek lenni nagyobb dolog, mint más nemzetben grófnak, akkor ne képzeljük, hogy ez csupán üres frázis: a német utcaseprőknek pontosan erre a biztatásra volt szükségük, mert – ellentétben francia és angol kollégáikkal – nem voltak elegendően bizonyosak a maguk teljes emberi méltósága felől. Nem szabad lebecsülni annak a jelentőségét, hogy a hitlerizmus a munkatáborok melting pot-jában oly radikálisan összekeverte a német társadalmi osztályokat. Annak a sematikus állításnak, mely szerint a hitlerizmus a német uralkodó osztályok álcázott védelmi szervezete, ezen a ponton látszik leginkább a szűk volta: ha uralkodó osztály volnék, megköszönném azt a védelmi szervezetet, melyben grófkisasszonyoknak megfagy kezük-lábuk a kötelező munkatábor viszontagságaiban. Semmi kétség azonban, hogy mégis ez az a kritikus pont, ahol a hitlerizmus harmadik nagy törését megtalálhatjuk. A német utcaseprők számára ugyanis igazában nem az volt fontos, hogy ők az angol grófnál *többek*, hanem az, hogy a német grófokkal és gyárigazgatókkal *egyenlők* legyenek. A német tömegeknek azonban meg kellett tapasztalniuk, hogy amennyit a hivatalfőnökkel való kötelező nemzettestvéri sörözéssel nyertek, annál többet vesztek a fegyelem és parancsolási jog keményebbé válásával. A gyári munkásoknak észre kellett venniük, hogy helyzetük nem változott lényegesen azzal, hogy nevük ógermán szóval „Gefolgsmann”, ellenben a tőkés által, hogy Betriebsführer, azaz kis Führer lett, nagyon sokat nyert. Az nem igaz, hogy a hitlerizmus a német uralkodó osztályok álcázott védelmi szervezete, de az igaz, hogy a benne rejlő tömegmegvető és hatalomimádó tendenciák miatt a szocializmusból csak azt valószínűsíti meg, ami benne szervezet és fegyelem, de szűkeképpen elsikkasztja azt, ami benne egyenlőség és társadalmi felszabadulás, tehát semmiképpen sem szocializmus a szó európai értelmében. Mégis ő tisztította el a szocializmus útjában fekvő legnagyobb akadályt, a születési (társadalmi és vagyoni) előjogok presztízsét. A német faj glorifikálása megégett abban a történeti katasztrófában, amelybe a hitlerizmus a német népet vezetett: de vele égett a születési előjogoknak az a nyomasztó terhe is, melyet a hitlerista faji gondolat magában feloldott.

A hitlerizmus mérlege

Íme, előttünk áll teljes méreteiben a hitlerizmus hisztérikus világgépének végzetes törése és a külső összeomlással párhuzamos belső összeomlása. Eszevesztett erőfeszítéssel szegült szembe az európai társadalom három döntő fejlődési tendenciájával: az önrendelkezésen felépülő szorosabb nemzetközi egységgel, a személyes uralmat felváltó demokráciával és a születésrendi társadalomszervezetet feloldó szocializmussal. Amiért ezeket az elveket egyszer hiányos, ellentmondó és képmutató módon alkalmazták Németországra: egy olyan világot akart felépíteni, melyben ezek az elvek nem érvényesülnek. Az európai fejlődés végső elveit azonban nem lehet „új” eszmékkel helyettesíteni, nem lehet átfesteni, nem lehet félrefordítani. Az „igazi” önrendelkezésre, demokráciára, szocializmusra való hivatkozás, melyet a hitlerizmus hatalmi és faji mítoszban élő vezetői taktikai fogásnak tekintettek, végzetes csapdává lett: a hitlerizmus erejét és sikereit az adta, ameddig és amennyire *valóban* az önrendelkezési jogot, a demokráciát és szocializmust képviselte, és mikor ezeket az eszméket mint feladatukat elvégzett taktikai eszközöket, ki akarta dobni fegyvertárából, akkor egyszerre kiderült, hogy eszmeileg fegyvertelen. Maradandó csak annyi belőle, ami valóban önrendelkezés, demokrácia és szocializmus, az, hogy először rajzolta ki világosan a német nemzet kereteit, először demonstrálta az élmény átütő erejével a német nemzet számára a személyes uralom kibírhatatlanágát, és először érzékelte elevenen a németiség számára a születési kiváltságok elévülését.

Szó sincs arról, hogy mindez a hitlerizmus *érdeme* volna, vagy pláne, hogy a hitlerizmus a demokratikus fejlődés alkalmas és lehetséges állomása volna. Nem lehet „érdeme” egy olyan rendszernek, mely egy egész nemzetet töltött el hamis romantikával, egy egész nemzet fiatalságát irányította álértékek felé, és egy egész földrész életét borítja el a félelemnek kiszámíthatatlan következményű megrázkódtatásaival. Beláthatatlan az a kár, amit Európa fejlődésében a hitlerizmus okozott. Ez azonban nem akadály a annak, hogy rajta keresztül ne valósuljanak meg olyan mély és ellenállhatatlan társadalmi-lélektani folyamatok, melyek erősebbek minden ideológiánál, koreszménél és propagandánál.

Összefoglalás

A fenti leírásban megpróbáltuk plasztikussá tenni azt a kiinduló felismerésünket, hogy a németiség szörnyű politikai hisztériája nem alkati, hanem történeti okokból ered. Bemutattuk azt a két szívós történeti tényezőt, a területi fejedelemséget és a születési szelekció túl erős érvényesülését, melyek a német problémának megoldását a legújabb korban emberfelettien megnehezítették. Bemutattuk azt a szerencsétlen történeti cselekedetet, az osztrák császári cím 1804. évi felvételét, mely a német politikai fejlődést megfosztotta a leghasznosabb konszolidáló tényezőtől, a legitim Habsburg-császártól. Bemutattuk azt a három történeti megrázkódtatást, 1806-ot, 1848-at, és 1918-at, melyek félelemmel és bizonytalanságérzettel töltötték el a németiség politikai tudatát, és hajlamossá tették arra, hogy félmegoldásokba és álmegoldásokba meneküljön. Bemutattuk, hogy Németország rövid kétszáz éven belül egymás után öt olyan politikai rendszerben élt, mely egy végsőleg lehetetlen helyzetet rögzített meg, melyben valódi társadalmi és politikai egyensúlyról nem lehetett szó, s a belső labilitást az alapul szolgáló abszurd kompro-

misszum, vagy abszurd politikai előfeltevés szentté és sérthetetlené nyilvánításával próbálták kiegyensúlyozni. Az a fejlődés, mely a Római Szent Birodalomtól a Német Szövetségen, a wilhelminus Német Császárságon s a weimari Köztársaságon keresztül a hitleri Harmadik Birodalomba torkollik, zsákutcából zsákutkába, a semmiből a semmibe vezet. A Római Szent Birodalom nyugvó anarchiája, ahogyan Ferrero nevezte, a Német Szövetség reakcionárius tehetetlensége és a weimari Köztársaság béna demokráciája közismert dolgok; a fentiekben főleg azt próbáltam bemutatni, hogy a lendület és dinamika álarcában fellépett wilhelminus Németország és a hitleri Harmadik Birodalom is teljességgel beletarotznak az abszurd kompromisszum vagy abszurd előfeltevésen alapuló zsákutcáknak abba a sorozatába, melyek az újkori német politikai fejlődést jellemzik.

Azonban bármennyire is történeti és nem alkati okokra megy vissza a németség politikai hisztériája, a megrázkódtatásoknak és zsákutkáknak ez a sorozata ma már oda vezetett, hogy az egész német *karakter* bizonyos fokú deformálódásáról beszélhetünk. A két világháborúban németek ezrei és százezrei élték át a legközvetlenebb élmények erejével, hogy ők németek, egyszerre hatalmasok és mégis gyengék, győzelmesek és mégsem tekintélyesek, igazságot keresők s igazságtalanságaikért gyűlöltek, mindenben kiválóak és mégsem igazán respektáltak, csudálatosan organizáltak és mégsem sziklaszilárdak. Ezek az élmények minden átlag némethez közel hozták a nyers hatalomkultusz és a morális elégtételkeresés ambivalens tendenciáit, de ugyanakkor azt az érzést is, hogy valami lélektani ballasztot hordanak, amelytől egyszer meg kell szabadulniok.

A kibontakozás útja nincs elzárva: a német karakter teljes és végleges megváltozásáról még nincs szó. A német politikai zsákutca eredeti okai ma már tulajdonképpen megszűntek: a politikai atomizálódás, a területi fejedelemségek rendszere, a társadalom hiperarisztokratikus szerkezete szét vannak morzsolva, és maguk is elégték a német hisztéria rettenetes tűzvészében. De elégték vagy teljességgel megbénultak azok a belső tényezők is, melyek a német politikai fejlődést előrevihették volna. Ma a németséget környező világ tisztánlátásán, félelem nélküli nyugalmán és emberséges bölcsességén múlik a német politikai regenerálódás. A német baj nem gyógyíthatatlan szervi baj, hanem egy rettenetes közösségi merevgörcs, melynek kioldása a jövő legnagyobb európai feladata.

VARGA LÁSZLÓ

Állami ipartámogatás a dualizmus korában (1880–1900)*

A kelet-európai iparfejlődést tárgyaló gazdaságtörténeti feldolgozások egyik központi kérdése az állami beavatkozás az iparosodás folyamatába. Ennek megítélése, jelentőségének a meghatározása – amint azt az eddigi viták is mutatják – meglehetősen problematikus.¹ Bár az állami beavatkozás a vasútépítésnél jelentkezik első ízben, ez csak kiinduló pontnak tekinthető, amelyet hasonló, folyamatos, ugyanakkor gyakran ellentmondásos hosszabb tevékenység követ.

Amíg egyesek szerint a kelet-európai iparfejlődés sajátossága az állami beavatkozás, addig más nézetek szerint az időrendi eltolódás mellett a lényeges különbség a beavatkozás közvetlenségében, illetve közvetettségében keresendő. Közvetlen beavatkozásnak tekintik egyrészt a vasútépítésben betöltött szerepet és a vasutak államosítását (amely természetesen nem kelet-európai sajátosság), másrészt pedig az állami ipartámogatást, pontosabban a törvényhozási úton szabályozott ipartámogatást. Azonban az állami beavatkozás közvetlen és közvetett módjának pontos szétválasztása már eleve vitatható, ami még nagyobb nehézségekbe ütközik azáltal, hogy az állami beavatkozás sohasem önmagában gyakorolt hatást az adott iparfejlődésre. Az ipartámogatás ugyanis eredménytelen marad, ha figyelmen kívül hagyja a meghatározó gazdasági folyamatokat, ha viszont éppen azokból indul ki, akkor hatása már nem különíthető el a gazdasági-politikai hatások összességétől.

Mindezt tovább bonyolítja az állami beavatkozás számszerűsítése, vagyis az állami ipartámogatás azonosítása annakösszességével, amit a legtöbb feldolgozás ugyan helytelennek ítél, de ugyanakkor – érthető módon – ez az összesség válik a beavatkozás megítélésének alapjává. Némileg leegyszerűsítve tehát, az állami beavatkozás eredményességét az általa felemésztett összegek függvényeként értelmezik, holott a ténylegesen felhasznált költségek az esetek jelentős részénél tisztázhatatlanok.

Nemcsak arról van szó, hogy a ráfordítások nagy hányada eleve nem számszerűsíthető, hanem arról is, hogy még a kortársak sem rendelkeztek megbízható adatokkal, nem beszélve azok tudatos meghamisításáról pártpolitikai, személyes stb. érdekekből.

A továbbiakban tehát „közvetlen” beavatkozásnak, befolyásolásnak tekintjük a vám, a vasúti szállítás, a közszállítások és az állami ipartámogatás kérdésköreit. Magyaror-

*A tanulmány második része megjelent a Századok 1978. évi 4. számában (662–703. old.) – A szerk.

¹ Vö. Berend T. Iván–Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. (Bp., 1976) 117. 11.

szágon a vámpolitika kérdése a közös vámterület révén sajátos vetületben jelentkezik. A korabeli érvelés szerint az állami ipartámogatás a közös vámterület kompenzációjaként született, a valóságban azonban az önálló vámterület nem zárja ki az ipartámogatást. A dualizmus időszakában nem ez az egyetlen eset, amikor „tisztán” gazdasági kérdések közjogi szinten jelentkeznek, és megoldásukra is hasonló módon kerül sor. A közös vámterület tehát nem kiindulási pontja az állami beavatkozásnak, hanem sajátos kerete, amely lehetővé tette annak határozottabb kibontakoztatását. Az ipartámogatás nem kompenzálhatta a közös vámterületet, sőt az eleve nem is lehetett feladata. A dualista államrendszer és az ettől elválaszthatatlan közös vámterület meghatározott feltételeket biztosított a magyar iparfejlődéshez, előnyeit vagy hátrányait nem mérhetjük a nem létező önálló vámterülethez. Miután ez a kérdéskör külön feldolgozást igényel, meg kell elégednünk azzal a meglehetősen triviális megállapítással, hogy a közös vámterület egyszerűen más volt, más lehetőségeket kínált, és más követelményeket támasztott. Hasonlóképpen külön feldolgozás tárgyát képezi a vasúti szállítás kérdésköre, amely azonban nemcsak a vasúti hálózat kiépítését és államosítását öleli át, hanem a vasúti tarifapolitikát is. Az adott keretek között tehát az ipartámogatás mellett a köz- és hadseregszállításokkal kívánunk részletesebben foglalkozni.

Az ipari fejlődés előfeltétele a mezőgazdaság tőkés átalakítása, megfelelő hitelrendszer és infrastruktúra kiépítése.

Ezeknek megvalósítása azonban hosszabb, gyakran ellentmondásos fejlődést jelentett a múlt század második felében.² Nem kétséges, hogy az 1867-es kiegyezés megkötésénél az uralkodó osztályokon belüli erőviszonyoknak megfelelően elsődlegesen a nagybirtokok érdekei érvényesültek. A liberális birtokos réteg – a reformkori eszmék alapján – a mezőgazdaság érdekeiből kiindulva ismerte fel az ipari fejlődés jelentőségét. Az ipar fejlesztésének szükségessége – különösen az 1873-as válságot követően – vitán felül állt.

Az ipar „közvetlen” támogatása ebben az időszakban nem emelkedhetett a kormánypolitika szintjére, 1869–1879 között az állam évente mindössze 12 660 forintot fordított kimondottan iparfejlesztésre, míg Ausztria ugyanakkor ennek negyvenszeresét,³ ezt mégsem magyarázhatjuk a kormány közömbösségével. 1870–1873-ban 3466 km vasút épült az országban, vagyis négy év alatt több mint másfélszerese annak, mint 1866-ig összesen. 1866 és 1890 között az utasforgalom több mint nyolcszorosára, az áruforgalom pedig hétszerezére nőtt.⁴ 1894-ben az állam kezelésében van a MÁV révén a vasúthálózat 81,62 százaléka,⁵ az utasforgalom ekkor már közel tizenötszöröse az 1866-osnak.⁶ Még ekkor is az állami költségvetésben a vasútügy szerepel a legnagyobb súllyal, az erre a célra

² *Katus László* megfogalmazásában: „A polgári forradalmat követő hosszú távú gazdasági fejlődés tartalmát, konkrét útját és lépéseit kikerülhetetlen gazdasági szükségszerűséggel szabta meg a lehetséges és lehetetlen dialektikája, a modern gazdasági növekedés igényei és gazdasági strukturánk elmaradottsága közötti szakadék.” (A forradalom helye Magyarország gazdasági fejlődésében – A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp., 1976. 74.)

³ *Sándor Vilmos*: Nagypari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Bp., 1954. 27. Ezeknek az adatoknak az összehasonlíthatósága eleve kérdéses.

⁴ *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora 1867–1918. Budapest, 1934. I. kt. 254.

⁵ *Jekelfalussy József*: Az ezredéves magyar állam és népe. Bp., 1896. 509.

⁶ Uo. 520.

fordított összegek meghaladták az összes állami kiadások 20 százalékát,⁷ ugyanakkor 1868 és 1894 között az állami kiadások is tetemesen emelkedtek, 147,4 millió forintról 487,3 millióra.⁸

Harminc év alatt 80,2 millió forintot fordított az állam a vízi utakra, amelyeken 1896-ban 2504 km-es szakaszon volt rendszeres gőzhajóközlekedés.⁹ 1880-ban jött létre az Adria Tengerhajózási RT, kezdetben évi 150 000 forintos állami támogatással, 150 gőzhajójáratot üzemeltetett, amelyeknek a számát az állami támogatáshoz hasonlóan 1886-ban felemelték.¹⁰ A kiépített utak hossza harminc év alatt három és félszeresére emelkedett, a közúti hálózat 1894-ben 135 000 km volt, amelynek kereken egyharmada kiépített. Az utakra, hidakra stb. 1867 és 1894 között több mint 110 millió forintot fordított az állam.¹¹

Az ipartámogatás kezdetben az 1844-es Védegyelet nyomdokain az iparpártolás kezei között mozgott. Ilyen céllal jött létre először 1862-ben a Kalikó mozgalom,¹² majd 1876 végén a hazai ipart pártoló és terjesztő egyesület. Ez utóbbi alapszabályai előírták a tagoknak a hazai iparcikkek vásárlását, az „erkölcsi érzet felébresztését” a cél érdekében, megfelelő informálódást és tájékoztatást a hazai iparról.¹³

A gazdasági fejlődés iránya a kiegyezés után hosszú ideig fel sem vethette a „közvetlen” ipartámogatás gondolatát. Igaz, az 1870. 51. tc. 2. §-a adómentességet biztosított az olyan munkáslakások után, amelyekben a lakók nem fizettek bért. Ez azonban egyaránt vonatkozott az iparra és a mezőgazdaságra, így a gyakorlatban az utóbbit érintette. Az ipar támogatására irányuló kezdeti törekvések először 1876-ban jelentkeztek a közszállítások terén. Az országgyűlés pénzügyi bizottsága kívánatosnak minősítette, hogy a kormány papírszükségletét hazai forrásból fedezze. Ennek a javaslatnak a véleményezésére miniszteriumi bizottságot hoztak létre, amelyet azonban Ráth Károly az országgyűlésben alkalmatlannak nyilvánított, mondván, az nem rendelkezik a szükséges ismeretekkel, és munkáját bürokratizmusa akadályozza. Ráth hívta fel a figyelmet arra, hogy a magyar ipar

⁷ Uo. 581.

⁸ Uo. 574.

⁹ Uo. 512–513.

¹⁰ Gratz, i. m. l. k., 255.

¹¹ Jekelfalussy, i. m. 509–611.

¹² Hollósy István: Fejezetek a magyar iparosodás történetéből. Bp., 1931. 9.

¹³ Az egyesület 1878-ban pályázatot hirdetett a következő kérdéssel: „Micsoda okok követelik, hogy Magyarországon mindenekelőtt a magyar iparcikkek pártoltassanak? Mik az okai annak, hogy a magyar iparcikkek nehezen képesek a külföldiekkel versenyezni, és mik volnának a versenyképesség emelésének eszközei?” A pályázatra öt mű érkezett, ezek közül az egyesület Galgóczy Károly: „Az ipar fontossága Magyarországon, hátramaradásának okai és előmozdításának eszközei” című 1880-ban Budapesten megjelent tanulmányát jutalmazták. Egy másik pályamű Edvi–Illés László tollából Aradon jelent meg szintén 1880-ban „A magyar iparpártolás feladata” címmel.

Ezekben az években az ipartámogatásnak, iparpártolásnak jelentős irodalma alakult ki. Így *Kubinyi Lajos*: Iparunk, az iparosság hiányának okai és a fejlődés kellékei hazánkban. Bp., 1877; *Mudrony Soma*: Iparpolitikai tanulmányok a hazai ipar emelése tárgyában. Bp., 1877; *Karika Antal*: Miként emeljük iparunkat. Győr, 1878; *Dienes Péter*: Teendőink a hazai ipar védelme és emelése érdekében. Miskolc, 1880; *Dobránszky Péter*: Teremtünk ipart Budapesten. Bp., 1880; *Gelléri Mór*: Az iparügy napi kérdései. Bp., 1880; *Kiss Endre*: A hazai ipar, mint társadalmi és nemzetgazdasági szükséglet. Nyiregyháza, 1880; *Zichy Jenő*: Emlékirat a magyar iparfejlesztés érdekében. Bp., 1880.

nagyon csekély mértékben részesül az állam megrendeléseiből, még azokban az iparágakban is, amelyekben versenyképes lenne. A pályázatok kiírása rendezetlen, előfordult, hogy esti lapban tették közzé a másnap lejáró pályázatot, vagy rosszabb esetben teljesen elfelejtették meghirdetni. Ráth beszéde végén kérte a képviselőházat, szólítsa az fel a kormányt, hogy az állami szükségletek fedezését lehetőleg a hazai ipar számára biztosítsa. Széll Kálmán pénzügyminiszter ígéretet tett, hogy a létrehozott miniszterközi bizottság megfelelő terveket készít a közszállítások szabályzására. Trefort tárcája nevében szintén megnyugtató választ adott a közszállításokkal kapcsolatban. Végül Tisza Kálmán a vita lezárásaként kijelentette, hogy az állami megrendeléseknél akár némi ártóbblet esetében is a hazai ipart kell előnyben részesíteni.¹⁴ A kiegyezés 1878-as országgyűlési vitája ismét felszínre hozta az iparfejlesztés kérdéseit. Baross Gábor, a törvényjavaslat előadója, kifejtette, hogy a közös vámterületen belül is biztosított a magyar ipar számára a fejlődési lehetőség.¹⁵ A legfőbb akadályt a szükséges előfeltételek hiányában látta, célként azoknak az iparágaknak a támogatását és megerősítését jelölte meg, amelyekhez az előfeltételek már adóttak.¹⁶ Hasonló szellemben nyilatkozott Móricz Pál is.¹⁷ A kormány a mezőgazdasági és ipari érdekek összehangolását tekintette fő feladatának.

A második országos iparosgyűlés kérvényét Ráth Károly terjesztette be 1879 végén a képviselőházba. Ez elsődlegesen a kisipart érintő kérdésekkel foglalkozott, de felvetette az adókedvezmény gondolatát is, valamint a hazai beszerzések kizárólagossá tételét az állami szükségleteknél. Horánszky Nándor ennek kapcsán konkrét intézkedéseket sürgett a hazai ipar fejlesztése érdekében: „Az ipar nagy és nevezetes tényezője az ország vagyonosodásának, jólétének, kultúrájának . . . Minden állam saját iparának fejlesztésére és előmozdítására megtesz mindent, amit tehet.”¹⁸ A kérvény ezzel elindult szokásos útjára, s mire újra az országgyűlés elé került a következő év közepén, számos hasonló tárgyú kérvény érkezett a képviselőházhoz. A másik oldalon ugyanakkor nőtt az ellenállás az iparfejlesztés nem kívánatos irányával szemben, Istóczy országgyűlési beszédében a „kozmpolitikus idegen elemeket” támadta, akik az „ingó tőke fő képviselői”, és amelyek a magyar földbirtok zsákmányául esik.¹⁹ Az iparosgyűlés is a már említettek mellett az iparszabadság korlátozásában látta a megoldást. A kérdés lényegére végül ismét Baross világított rá: „Az ipar ott van és ott lehet leginkább kifejlődve, hol a földművelés kellőleg virágzik, úgy másfelől concedálom, hogy iparilag különösen fejlődött országokban a földművelés jobban virágzik.”²⁰

Gyakorlatilag már ekkor kirajzolódnak azok az erővonalak, érdekazonosságok és ellentétek, amelyek a későbbiek során meghatározzák az állami ipartámogatás, iparfejlesztés alakulását.

Amíg az egyik oldalon a kialakuló ipari burzsoázia a liberális birtokos réteg támogatását keresi és élvez, addig a konzervativizmus a kisipar és a nagyipar érdekellentéteit

¹⁴ Képviselőházi napló 1876. nov. 25.

¹⁵ Az iparfejlődés fontosságát egyik hozzászóló sem vonta kétségbe, a vita középpontjában az iparfejlődés és az Ausztriához fűződő viszony állt.

¹⁶ Kh. n. 1878. jan. 28.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo. 1879. nov. 19.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 1880. máj. 21.

kihasználva, a kisiparosság védelmezőjeként lép fel. A valóságban ezek az erővonalak hosszú ideig ellentmondásosan és elmosódottan jelentkeznek. Ennek magyarázata – a kis- és nagyipar részleges érdeazonossága mellett – az ipari érdekképviseltek sajátos szerepe. Az országos szintű egyesületek kivétel nélkül a kisipar szervezeteiként jönnek létre, de ugyanakkor ezekben is egyre fokozottabban érvényesül a nagyburzsoázia befolyása. A kamarák látszólag nagyobb lehetőségeket nyújtottak a nagyipari érdekképviselőkhöz, de az esetek többségében viszonylag szorosan kötődtek a céhes hagyományokhoz, így az egyes kamarák álláspontja végül az adott kerület tényleges iparosodottságával függött össze, ez különösen – éppen az említettek alapján – a budapesti kamaránál figyelhető meg a leghatározottabban.

Később az újkonzervativizmus még egyértelműbben tekinti a keresztény kisipart bázisnak a régi rend restaurációjához, szemben a modern nagytőkével. A kérdést bonyolítja, hogy ugyanakkor kialakulóban van egy modernebb kisipar is, amely számára a nagyipar nem konkurrenciát, hanem biztos létalapot teremtett.

A birtokos osztály liberális része viszont felismerte, hogy a mezőgazdaság további fejlődéséhez nélkülözhetetlen a hazai nagyipar kialakulása, amely egyrészt szállítója, másrészt piaca a mezőgazdaságnak. Vagyis Istóczy és Baross idézett polémiájában reális érdeellentétek csapnak össze. Az ipar állami támogatásának ügye ugyanakkor egyre szélesebb köröket mozgat meg.

Az Országos Iparosegyesület emlékiratában a hazai ipar előnyben részesítését kéri a közszállításoknál, valamint adómentességet és megfelelő tarifapolitikát.²¹ Ugyanakkor több „tőkepénzes” kérvénnyel fordul a miniszterelnökhöz. Ennek főbb követelései: adó-, bélyeg- és illetékmentesség, gépek adómentes behozatala, kincstári telkek ingyen átengedése, olcsó tarifa nyersanyagra és tüzelőre, közszállítások biztosítása a hazai ipar számára, kiviteli jutalmak, közvetlen részesedés vagy kamatbiztosítás az állam részéről.²²

Az 1881. 44. törvénycikk

A kereskedelmi miniszter 1880. végén értekezletet hívott össze Matlekovits Sándor vezetésével az iparosegyesület kérvényének véleményezésére, megfelelő törvényjavaslat kidolgozására. Az értekezlet résztvevői emlékiratban foglalták össze a legfontosabb teendőket. Eszerint az állam által biztosítható kedvezmények „az iparnak lendületes fejlesztésére nem elegendők”, de „a társadalmi és magán tevékenység az iparnak eddig elhagyott mezejére fokozottabb figyelemmel fog irányulni akkor, ha meggyőződik arról, hogy az állam kedvezmények nyújtása által is elismeri az ez irányban folytatott tevékenység fontosságát”. Az emlékirat szerint nem célszerű csak új vállalatokat támogatni, ez sértené a meglévők érdekeit, csak új iparág támogatása viszont jelentéktelen lenne és jóval kevesebb az indokoltnál. Az emlékirat felsorolja a támogatandó iparágakat,²³ szükségesnek ítéli a közszállítások kérdésének rendezését, megfelelő központi közeg felállításával, javasolja továbbá állami telkek átengedését, a vasúti díjak reformját, a kisajátítási és vízhaszná-

²¹ Képviselőházi irományok 1878–1881. 1096. sz.

²² Uo.

²³ Ez alapvetően megegyezett a későbbi törvényjavaslatban foglaltakkal.

lati jog rendezését, gyárak áttelepülésénél és gépek behozatalánál a vám visszatérítését. Az értekezlet alkalmatlan eszköznek minősítette a kamatbiztosítást, az állami kölcsönöket és segélyeket (csak kivételes esetben lehet indokolt), valamint az exportprémiumot.²⁴

Miután az elkészítendő törvény elsődlegesen adóügyi rendelkezéseket foglal magába, a kormány részéről a pénzügyminiszter terjesztette a javaslatot 1881. áprilisában az országgyűlés elé. A kormány a különböző memorandumokba foglalt javaslatok közül nem fogadta el a gépek vámmentes behozatalát, a kiviteli jutalmat, a kamatbiztosítást. Helyeselte ugyan, de törvénybe foglalni mégsem látta célszerűnek a közszállítások rendezését, az ingyen telek és a szubvenció kérdését, valamint az olcsó tarifákat.

A kormány tehát helyes gazdasági felismerésekből indult ki a törvény kidolgozásánál, reálisan ítélte meg a lehetőségeket, és előrelátóan magának tartott fenn bizonyos lehetőségeket. Ezt tükrözi a törvényjavaslat indoklása is, amit Szapáry Gyula terjesztett a ház elé: „Ezen javaslat készítésénél azon meggyőződés vezérelt, hogy törvényileg előre megállapítandó kedvezmények magukban véve, a már létező iparnak sikeres fejlesztésére, vagy éppen a még hiányzó iparnak rögtöni megteremtésére ugyan nem elegendők, de miután alaposan feltehető, hogy a társadalmi és magán tevékenység az ipamnak eddig elhagyott mezéjére fokozottabb mérvben irányuland akkor, ha meggyőződik, hogy az állam kedvezmények nyújtása által is az e téren folytatott tevékenység fontosságát elismeri, és az ipar felvirágzásának előmozdítását kiváló feladatának tekinti.” A kormány elvetette, hogy csak az új iparvállalatokat támogassa, mivel ez csökkentené a törvény jelentőségét, és ugyanakkor a meglévő vállalatok indokolatlan hátrányba kerülnének. A támogatás célja a fejlődőképesség előmozdítása. „A haladni nem tudó iparos támogatása nem indokolt.”²⁵

Láng Lajos, a törvény előadója, kiemelte a Baross által már megfogalmazott gondolatot, amely szerint a mezőgazdaságnak is érdeke az ipar fejlesztése, továbbá, hogy az ipartámogatásnak nem a vámvédelem az egyedüli eszköze. A törvény célja a versenyképesség fokozása. „A kormány által nyújtott ily nevezetes kedvezmények egyszersmind élesztőleg hatnak a magántevékenységre, de óvakodni kell attól is, hogy túlságosan sokat ne tegyen az állam, mert oly iparvállalatnak mesterséges nevelése, melynek nincsen kellő alapja, csak arra vezetne, hogy ezen iparvállalat a legelső alkalommal összedőlné, és sokkal nagyobb válságot vonna maga után.”²⁶ A pénzügyi bizottság megvitatta, hogy milyen kedvezményeket kell adni és milyen iparágaknak. Nem tartotta célszerűnek törvénybe foglalni azokat a kedvezményeket, amelyeket a kormánynak amúgy is módjában áll megadni, és egyben két további iparág kedvezményezését javasolta (zománcedény és táblaüveg).²⁷

Az országgyűlést a törvény vitája során általános közöny jellemezte, az egyes képviselők által felvetett indítványokat gyakorlatilag érdemi vita nélkül mind elvetette, a szavazás során még a ház határozatképessége is kérdéses volt. Végül összesen kilenc képviselő hozzászólása jelentette a javaslat vitáját. Szinte valamennyien felvetették a közszállítások

²⁴ *Matlekovits Sándor*: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. Bp., 1898. II. köt. 111–117.

²⁵ Irományok 1878–1881. 1076. sz.

²⁶ Kh. n. 1881. máj. 11.

²⁷ Irományok 1878–1881. 1097. sz.

kérdését, amelynek rendezése szerintük a kormány álláspontjával szemben nem jelenti a verseny kiiktatását, hanem pusztán leszűkítését a hazai iparra. Mudrony Soma jelentéktelennek minősítette a célhoz képest a vállalt áldozatokat, helyes iparszervezet kiépítését, iparos szakoktatás elterjesztését és további iparágak bevonását javasolta. Hasonló álláspontot képviselt Ráth is, amikor a javasolt iparfejlesztési eszközöket silányoknak nevezte. Mudrony és Helfy a közös vámterület kompenzációjának kérdését vetették fel, az utóbbi szerint a törvényjavaslat nem tölti be ezt a szerepet. A kormány képviselői a felvetett problémákat visszautasították. Kemény Gábor elismerte ugyan megfelelő tarifapolitika szükségességét, de ezt nem tartotta ugyanakkor a tárgyalt törvény feladatának. A közszállításokra vonatkozó követelést elutasította, mondván, a hazai ipar nem képes minden szükséges árucikket szállítani (ilyen formában azonban ez fel sem merült), példaként a postai pénzeszacskókat és a górcsövet említette.²⁸ Végül az egyetlen elfogadott módosítás a törvény végrehajtását a pénzügyminiszter helyett a kereskedelemügyi miniszter jogkörébe utalta át.²⁹

Az országgyűlés által így elfogadott 1881. 44. tc. kedvezményeket biztosított a korszerű, új iparágakat meghonosító gyáraknak, illetve új vagy már fennálló korszerű gyáraknak az alábbi iparágakban és termékeknél: sárgarézárak, sárgarézlemez, cink, cinklemez, drót, drótszeg, fémkeverékekből való áruk, zománcozott vasedények, szerszámgépek, munkagépek, gőzgépek és gőzkazánok, zongorák, elektro-dinamikus készülékek, fegyverek, porcelán, tábla- és tüköruveg, üvegyártás regeneratív fűtéssel, kaucsuk, cellulóze, tapéták, konzervek, konyak, szóda, kénsav, aszfalt, valamint a rizshántoló malmok, mezőgazdasági szeszgyárak, selyemfonó-, szövő- és festőgyárak, gyapjúfonó-, szövő- és appetírozó gyárak, pamutfonó-, szövő- és fehérítő gyárak, len- és kendertörő és kikészítő telepek, len, és kenderfonó-, szövő-, fehérítő és appetírozó gyárak, kötszövészeti gyárak, posztó fonalgyárak (Mule-Jenny géppel, minimum 120 orsóval és egy méter széles kártoolóval), posztó szövőgyárak (minimum 6 szövőszéssel), pamut-, len- és kenderszövőgyárak (minimum 10 mechanikai vagy műszövőszéssel). A felsorolt vállalatok 1895 végéig mentesülhettek a keresetadó, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója, az ezek után járó községi pótlék, ipari és kereskedelmi kamarai illeték és az általános jövedelmi pótlék alól. A gyári vállalatok mentesültek továbbá a telek megszerzése és átírása utáni illeték alól, a részvénytársaságok pedig egyéb bélyegek és illetékek alól (például részvények kibocsátása után).

A törvényben felsorolt vállalatok kedvezményes áron kaphattak nem tisztított ipari sót, és rájuk is vonatkozott az 1870. 51. tc. 2 §-a szerinti házadómentesség. A jogosultságról a kereskedelmi miniszter a pénzügyminiszterrel egyetértésben esetenként döntött. A törvény 1882. január 1-én lépett életbe.

A törvény fogadtatása már közvetlenül meghozatala után sem volt egységes. Az aradi kamara 1882. évi jelentése arról számolt be, hogy a kamara területén a kedvezmények igénybevételével egyetlen gyár sem alakult. A kolozsvári kamara jelentése hasonló képet tükröz, mondván „a törvény életbeléptetése óta eltelt ötévi tapasztalat arra mutat, hogy . . . a kedvezmény nem elég arra, hogy . . . új vállalatok keletkezzenek”. Az aradi kamara említett jelentése szerint pedig „a törvényben nyújtott kedvezmények bizonyára

²⁸ Kh. n. 1881. máj. 11.

²⁹ Uo. 1881. máj. 12.

sokkalta csekélyebb jelentőséggel bírnak, hogysem azoktól az ipari fejlődés új korszakának megnyíltát remélni lehetne”.³⁰ Ez azonban csak egyik oldala a mérlegnek, mégpedig nemcsak a kedvezőtlenebb, hanem a kevésbé kompetens is.

Idézésüket azért tartottuk mégis szükségesnek, mivel a szakirodalom ezeknek alapján ítélte meg az első ipartámogatási törvény jelentőségét, s bár nem kívánunk az értékelések későbbi elemzésének elébe vágni, szükségesnek tartjuk, hogy ezeket a véleményeket másokkal is, s mindenekelőtt a tényekkel szembesítsük.

A vidéki kamarák eleve sértve érezték magukat, mivel a kormány nem fogadta el azt a javaslatot, hogy az állami kedvezmények odaítélésénél kérje ki az illetékes kamara véleményét. Egyedül a budapesti kamara részesült ilyen „privilegiumban”, sőt külön bizottságot hozott létre az állami kedvezmények elbírálására, amely első ülését már a törvény életbelépeése előtt megtartotta. A kérvények két úton juthattak a bizottsághoz, egyrészt az érintett vállalat kérhette a kamara támogatását a kedvezmények megadásához, másrészt a miniszter szólíthatta fel a kamarát véleményezésre. A kereskedelemügyi miniszter még az állami gépgyárak kérvényét is a kamarának továbbította. A miniszter általában elfogadta a kamara javaslatát, de esetenként véleménykülönbség alakult ki. Így például egy budapesti vegyészeti gyár kérvényét a kamara ugyan támogatta, a miniszter mégis elutasító határozatot hozott. A gyár tulajdonosa újabb kérvényt ad be, és ehhez kéri a kamara támogatását. Az elutasítás alapja az a miniszteri rendelet, amely szerint csak új gyár részesíthető kedvezményben. Az említett eset kapcsán a kamara fellép a rendelet ellen: „A kormány és az országgyűlés ide vonatkozó nyilatkozataiból határozottan kitűnik, hogy a törvényhozás a törvény megalkotásával nemcsak nálunk egészen új iparágak meghonosítását, hanem már létező és életképes iparágak megerősödését és fejlődését is elő akarta mozdítani.” Végül ez az elv érvényesül a kedvezmények odaítélésénél.³¹

A budapesti kamara 1881. évi jelentése az előbb idézetteknel sokkal pozitívabban értékeli a törvény hatását, amikor megállapítja az állami megrendeléseknél a hazai ipar jelentős előretörését.

Az ipar fokozott megélénkülése a nyolcvanas évek elején tagadhatatlan tény, 1881-ben így jön létre hat bányavállalat egyesüléséből az Észak-Magyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat Rt., a Rimamurányi Vasműegyesület és a Salgótarjáni Vasfinomító Rt. egyesüléséből a Rimamurány-Salgótarjáni Vasfinomító Rt., amely 1885-ig háromszor élt az ipartámogatási törvény által biztosított adókedvezménnyel. Ugyanebben az évben alakult 1,5 millió forint alaptőkével a Nagysurányi Cukorgyár, az alapító Deutsch, Brüll és Kohner családok még számos iparvállalatot alapítanak ezekben az években. Ugyanakkor 17 kisebb-nagyobb fémipari (főleg gépipari) gyár jön létre, néhány újabb vidéki malom, számos kisebb kőolajfinomító Erdélyben, valamint a Budapesti Ásványolajgyár, a Magyar Petróleumipar Rt. Ebben az időszakban jön létre az Első Magyar Szövő- és Kötőgyár Vácott, s nem utolsósorban a Weiss testvérek konzervgyára Budapesten.

Túlzás lenne ezt az alapítási kedvet, amelynek csak egy-két példáját idéztük, kizárólag az 1881. 44. tc. hatásának tulajdonítani, hiszen ebben óriási szerepe volt az ekkor

³⁰ Id. Sándor i. m. 317–318.

³¹ OL Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, Állami kedvezmények bizottsága jegyzőkönyve.

kibontakozó konjunktúrának,³² és az ennek hatására beáramló külföldi tőkének, illetve a hazai nagybankok felfejlesztésének, az ennek nyomán kialakuló valóban modern hitelrendszernek. Ehhez járul harmadik tényezőként az a folyamat, amelynek keretében a magyar kereskedelmi és malomipari nagytőke az ipar egyéb ágai felé fordult. Ez a felledülés tehát csakis ennek a három tényezőnek kölcsönhatásaként érthető meg. Ezen belül az ipartámogatás hatása nem mérhető annak összecszerúségével, hiszen vonzerejénél fogva a valóságban messze meghaladta azt, és jelentősen hozzájárul az említett tényezők érvényesüléséhez. Helytálló mindezek alapján a kortárs értékelése: „Az előbbi korszak – 1885 előtt – a tevékeny alkotás ideje, midőn az iparnak nyújtott állami kedvezmények alapján számos új gyár keletkezik, az állam az iparfejlesztés alapjainak lerakásán, új oktatási intézmények, tanfolyamok felállításán serénykedik, és támogat minden sikerrel biztató társadalmi és egyéni kezdeményezést.”³³

Ezen túlmenően már az első ipartámogatási törvény is ráirányítja a figyelmet az erőviszonyok megváltozására, illetve a kormánypolitikában való érvényesülésére.

Az egyes vállalatok számára nagyon eltérő lehetett az állami támogatás jelentősége. Alapjaiban a tervezett beruházások gazdaságosságát növelte, s ezzel közvetlenül és közvetve is elősegítette, ösztönözte az új alapításokat és bővítéseket. Egyes esetekben azonban – a törvény céljaival ellentétben –, a gyár alapítása az ipartámogatás függvényévé vált. Így például a Testory-féle gyár, illetve utódvállalata a közgazdasági alaptól kamatmentes kölcsönben részesült, sőt az állam a törvény által biztosított lehetőségeket túllepve, részvényeket is vásárolt, amelyek együttes összege meghaladta a 100 000 forintot. A kormány végül 85 500 forinttal részesedett a részvénytársaság alaptőkéjéből. A Herendi Porcellángyár Rt. alapításához az állam 15 000 forinttal járul hozzá, majd 1887-ben 10 000 forint segélyt, 1888-ban 8 000 forint kamatmentes kölcsönt, 1889-ben előbb 6000, majd végül újabb 60 000 forintos kölcsönt juttatott a gyárnak, amely így berendezkedhetett a köedény gyártásra.³⁴ Néhány vállalkozónál a kedvezmények gyakoriságából is lemérhetjük annak fontosságát. A Salgótarján-Rimamurányi Vasmű Társaság, Regenhart Ferenc és a Weiss testvérek 3–3 üzemük részére kértek és kaptak kedvezményt. A Ganz gyár és Röck István 2–2 gyárral szerepel. A felvidéki Kuhinka család élt azonban a leggyakrabban ezzel a lehetőséggel, 1886 és 1889 között öt üvegyáruk részére kaptak állami kedvezményt. A kormány az ipartámogatástól gyakorlatilag független célkitűzéseinél is felhasználta az állami kedvezmények lehetőségét. Így az első ipartámogatási törvény keretében 21 brassói vállalat kapott állami kedvezményt. Jelentős részük a kis- és középipart képviselte, az ipartámogatás ebben az esetben a román vámháború kompenzálásának eszközévé vált.

A kedvezményben részesített vállalatok iparági megoszlását mutatja az 1. táblázat. A textilipari üzemek különösen az első három év folyamán részesültek a többi iparághoz képest jelentősebb arányban állami kedvezményben, ez a tendencia azonban időben mindinkább kiegyenlítődik, 1885-től arányosan a vegyipari üzemek kapják a legtöbb kedvezményt. Ez a kezdeti törekvések pozitív revízióját jelzi, a Monarchia közös piacán belül a

³² Ugyanebben az időszakban háromszorosára emelkedik pl. a Schlick-féle Vasöntöde és Gépgyár, a Ganz gyár, az Államvasutak Gépgyárának forgalma.

³³ *Heltai Ferenc*: Az állami beavatkozás határai az iparfejlesztés körül. Nemzetgazdasági Szemle, 1889. november. 853.

³⁴ *Sándor* i. m. 351–352.

textiliparnak ugyanis nagyon korlátozott volt a lehetősége Magyarországon, az állami ipartámogatásnak viszont sem feladata, sem eredménye nem lehetett, hogy függetlenítse a magyarországi iparfejlődést a Lajtán túli területektől. A lehetőségek korlátozottságára utal Heltai is, már idézett tanulmányában: „A textilipar tömegtermelő gyáripar, . . . a textilipar bármely ága kicsinyben való meghonosításának kísérlete már eleve kudarcot valló vállalkozásnak tekintendő, amelyet tanácsosabb meg sem kezdeni . . . Azon az úton, amelyen eddig haladtunk – munkások kiképzése, tanfolyamok stb. –, csak kis vállalatokra juthatunk, nagy vállalatok pedig a tapasztalás szomorú tanúságai szerint nem keletkeznek.”³⁵ A másik oldalon, bár a textilipar fejlődési lehetősége korlátozott volt Magyarországon, s a tőkefelhalmozás szempontjából sem volt elsőrendű a felfutása, az iparfejlődés öszsgazdasági és társadalmi hatását (azaz, az iparág multiplikáló hatását) tekintve, a textilipar fejletlensége mégis komoly hátrányokkal járt. Racionális ökonómiai szempontból a textilipar erőltetett támogatása nem lehetett hatékony, tőkét vont el a dinamikusabban fejlődő új iparágaktól, de figyelembe kell venni, hogy a gazdasági döntések sohasem tisztán racionális ökonómiai alapon keletkeznek, hanem politikai, párt- és egyéb harcok stb. hatása alatt is. A vegyipar kialakulása a textiliparral szemben olyan iparág meghonosítását eredményezte, amely világviszonylatban is újnak számított, így az ipartámogatás hozzásegítette ahhoz, hogy versenyképesse váljon a vámközösség területén. A gépgyártásnál, illetve a vas- és fémiparnál iparágokon belül figyelhető meg hasonló ellentmondás. Ugyanakkor különösen az üvegyipar jelzi az ipartámogatás jelentőségét, fejlődése végső soron szinte ennek függvényévé vált. Mindez azonban elsődlegesen nem szubjektív szándékok eredménye, hanem a gazdasági fejlődés objektív lehetőségeinek érvényesülése az állami ipartámogatásban, aminek nem volt célja – nem is lehetett az – a gazdasági folyamatok irányának megváltoztatása, hanem „pusztán” kedvezményekkel kívánta kedvező tendenciák kihasználását elősegíteni.

A 199 iparvállalat mellett 265 mezőgazdasági szeszgyár részesült állami kedvezményben. A korábbi megítélések éppen erre hivatkozva tekintették a törvényt egyrészt jelentéktelennek, másrészt végső soron nem is az ipar, hanem a mezőgazdaság támogatásául szolgáló eszköznek. Az itt közölt adatok részben eleve csökkentik ennek a problémának a jelentőségét. Ezt azonban kiegészíthetjük azzal az érveléssel, hogy Magyarországon 1883–1884-ben 92 657 szeszfőzde létezett,³⁶ ezeknek tehát még három ezrelékét sem érte el a kedvezményben részesítettek száma.³⁷ Nem lenne érdektelen annak vizsgálata, hogy milyen jellegű vállalkozásokról van szó, ez a kérdés azonban messze vezetne eredeti témánktól. A mezőgazdasági szeszgyárak számára nem az 1881-es törvény jelentett tényleges támogatást, hanem sokkal inkább az 1878-as szesztörvény, továbbá az ebből adódó ellentmondásokat fenntartó 1888. 25. tc., amely kontingentálta a termelést az ipari és a mezőgazdasági szeszgyárak között, valamint termelési jutalmat állapított meg, ez azonban a szeszipart leszámítva, az iparfejlesztést gyakorlatilag nem érintette.

Az első magyar ipartámogatási törvényről számos értékelés és adat jelent meg a kortársak és a történészek tollából egyaránt. Sajátos módon mindegyikre különösen

³⁵ Heltai i. m. 863.

³⁶ Jekelfalussy i. m. 484.

³⁷ Kétségtelen, hogy a szeszfőzdek túlnyomó többsége az állami kedvezmények szempontjából teljesen jelentéktelen volt.

Az 1881. 44. tc. alapján kedvezményben

Iparág	1882			1883			1884			1885		
		%	új		%	új		%	új		%	új
Vas- és fémipar	4	7,7		5	19,2					2	6,7	
Gépgyártás	14	26,9		4	15,4		3	16,7		5	16,7	
Vegyipar	8	15,4		3	11,6		3	16,7		9	30,0	
Agyag-üvegipar	4	7,7		4	15,4		4	22,2		3	10,0	
Textilipar	20	38,5		9	34,6		6	33,3		8	26,7	
Faipar	1	1,9		1	3,8							
Papíripar										1	3,4	
Élelmiszeripar	1	1,9					2	11,1		2	6,7	
Bányászat												
Összesen	52	100	13	26	100	13	18	100	9	30	100	21

Szterényi József véleménye volt meghatározó, aki pedig mint politikus egyáltalán nem volt következetes az ipartámogatás megítélésében.

A századfordulón fő kifogása az volt, hogy az állami támogatás nem terjedt ki a kisiparra és a mezőgazdasági iparra.³⁸ Sándor Vilmos ezzel szemben éppen azt kifogásolja idézett művében, hogy jelentéktelen, zömmel kisipari üzemek részesültek túlnyomó többségben állami kedvezményben. A két ellentétes vélemény felveti az ipar vállalati struktúrájának kérdését. Szterényi kritikájának kétségtől mentes alapja, hogy a kiegyezés és az általa létrehozott dualista gazdasági rendszer Magyarországon a századforduló előtt a kisipart sújtotta a legerőteljesebben, hiszen amíg 1867-ben a gyáripar 7 százalékkal és a kisipar 6 százalékkal részesedett a nemzeti jövedelem megtermelésében, addig 1900-ra 16,2 százalékra és 5,7 százalékra módosult ez az arány.³⁹ Tény, hogy az osztrák nagyipar kiszorítása (például önálló vámterülettel) feltétlenül kedvezett volna a kisiparnak. Nem tekinthetjük azonban semmiképpen sem progresszívnek a kisipar megvédését a nagyipar konkurenciájával szemben, bármennyire nemzeti köntösben jelentkezik is ez a védelem. „Ha azonban a tőke a társadalomnak ezeket az osztályait semmisíti meg, amelyek keresztül-kasul reakciósak, akkor csak hivatását teljesíti, és jót cselekszik, elősegíti az elmaradott poroszokat és osztrákokat – nemkülönben a magyarokat –, hogy végre eljussanak a modern álláspontra, ahol minden régi társadalmi különbség feloldódik tőkés és bérmunkások egyetlen nagy ellentétében.”⁴⁰ Más szóval a kisipar hanyatlása a tőkés fejlődés követke-

³⁸ Magyarország gyáripara 1898-ban I. füz. 15. (Bp., 1901).

³⁹ A századforduló után ez a fejlődés kiegyenlítődik. Berend T. Iván – Ránki György: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914 – Gazdaság és társadalom. Bp, 1974 40. és 56.

⁴⁰ Engels: Az antiszemizmusról – Marx–Engels–Lenin: A nemzeti kérdéstről. Bp., 1965. 206.

táblázat

részcsített gyárak száma iparáganként éves megoszlásban

1886			1887			1888			1889			Összesen		
	%	új		%	új		%	új		%	új		%	új
2	11,8		2	11,8					3	15,8		18	9,0	13
3	17,6		3	17,6		2	10,0		3	15,8		37	18,6	15
5	29,4		1	5,9		6	30,0		3	15,8		38	19,1	26
1	5,9		3	17,6		2	10,0		3	15,8		24	12,1	4
5	29,4		4	23,6		4	20,0		1	5,3		57	28,7	28
						2	10,0		2	10,4		6	3,0	6
1	5,9					1	5,0		3	15,8		6	3,0	5
			1	5,9		3	15,0		1	5,3		10	5,0	10
			3	17,6								3	1,5	3
17	100	12	17	100	10	20	100	15	19	100	17	199	100	110

ménye, amelyen belül ebből a szempontból teljesen lényegtelen, hogy a nagyipar magyar volt-e vagy osztrák. Keller, aki önálló könyvet szentelt az ipartámogatás kérdésének, Sztérényihez hasonlóan az első két ipartámogatási törvényt jelentéktelennek tartja, amelyek szerinte nem haladták meg a szokásos intézkedéseket.⁴¹ Hasonló vélemény alakult ki történetírásunkban is. Ebben jelentős szerepet kell tulajdonítanunk a koalíciós korszakban megjelentetett hivatalos, de ugyanakkor eltorzított statisztikának, mely szerint 179 iparvállalat részesült állami kedvezményben, s ezek közül is mindössze 53 keletkezett újonnan.⁴² Ezeket az adatokat közli a Bányászati és Kohászati Lapok 1906. november 1-i száma, az 1909-ben szintén a kereskedelemügyi minisztérium által kiadott Emlékirat a hazai kis- és gyáripar fejlesztéséről,⁴³ Keller,⁴⁴ valamint a legtöbb történelmi feldolgozás is. Sztérényi, aki mint illetékes államtitkár a hivatalos statisztikát szerkesztette, 1901-ben még 182 gyárról írt.⁴⁵ Már önmagában ez utóbbi tény bizonyítja az adatok tudatos megváltoztatását, ehhez járul, hogy a valóban hiteles adatok ma is megtalálhatók a kereskedelemügyi minisztérium eléggé megtépzott iratanyagában, Baross Gábor aláírásával. Miután mint a későbbiekben még látni fogjuk, az iratok kezelése a minisztériumban egyáltalán nem volt kifogástalan, utalnunk kell arra is, hogy az általunk idézett adatok több ízben nyomtatásban is megjelentek (1. 2. táblázat). Ma már aligha tisztázható – és végső soron lényegtelen is –, hogy pártpolitikai érdekek vagy pusztán személyes ambíció szolgálták-e indítékul az adatok meghamisításához. Bár az előbbi látszik valószínűbbnek,

⁴¹ R. Keller: Die Industrieförderung in Ungarn. Prag, 1906. 6. 1.

⁴² A Kereskedelmi Minisztérium tevékenysége az 1906–1909 években. Bp., 1909. 333.

⁴³ 36.

⁴⁴ 6.

⁴⁵ Magyarország gyáripara 1898. I. füz. 20.

II. táblázat

Az 1881. 44. tc. alapján kedvezményben részesített gyárak
korabeli források és kiadványok alapján

	Ker. Min. összeállítás ¹		Ker. Min. jelentés I ²	Magyar Ipar ³	Gyárip. stat. ⁴		Ker. Min. jelentés II ⁵	
	Össz.	új			Össz.	új	Össz.	új
Vas- és fémipar	18	13	18	17	15	6	13	6
Gépgyártás	35	15	38	37	34	6	33	6
Vegyipar	36	26	36	38	31	18	29	18
Agyag-üvegipar	24	4	24	24	25	4	26	4
Textilipar	55	28	57	56	54	8	54	8
Faipar	6	6	7	6	5	4	6	4
Papíripar	5	5	6	6	4	4	5	4
Élelmiszeripar	10	10	10	10	10	2	10	2
Bőripar							1	1
Bányászat	3	3	3	3	3	3	3	3
Összesen	192	110	199	197	182	52	177	53

¹ A Kereskedelmi Minisztérium saját összeállítása, a vállalatok pontos felsorolásával OL Ker. Min. VI. 1890-1-5707/33651

² A M. Kir. Kereskedelmi miniszter 1889. évi . . . (Bp. 1890) 182. l.

³ Magyar Ipar 1899. 12. sz., melléklet, a vállalatok pontos felsorolásával, a többször említett vállalatok kiszűrésével

⁴ Magyarország gyáripára 1898. I. füz. 20. l.

⁵ A Kereskedelmi Minisztérium tevékenysége az 1906–1909. években 333. l.

nem kétséges, hogy részben ezek az adatok járultak hozzá nagymértékben a Szerényi-„legenda” kialakulásához.

Az 1881. 44. tc. jelentőségének lebecsülését ugyanakkor mégsem tulajdoníthatjuk teljes egészében ezeknek a megváltoztatott adatoknak. Legalább ilyen szerepet játszottak a múltban és a jelenben egyaránt a törvénnyel szemben támasztott indokolatlan követelmények. Ezek közül kétségkívül az önálló vámterület kompenzációjának elve a legfontosabb, ez a gondolat – bár felmerül ekkor is – csak az 1907-es törvénynél válik tényleges kiindulási alappá.

A valóban jelentős vállalatok – az összes kedvezményben részesített gyár közel egyharmada – igazolják azt az értékelést, amit Baross Gábor adott a királyhoz írt felterjesztésében – alapvetően elfogulatlanul, hiszen ekkor mindössze csak néhány hónapja volt a kereskedelmi tárca gazdája – az új, az 1890-es ipartámogatási törvény indoklásaként: „A hazai iparnak adandó kedvezményekről szóló 1881. XLIV. törvencikk eddigi nyolc évi hatálya alatt hazai iparunk fejlődésére, amint azt már az eddigi tapasztalatok is mutatják, kétségtelenül üdvös hatással volt, amennyiben jelentékenyebb számban keletkeztek új vállalatok, a már létező vállalatok pedig ezen kedvezmények segélyével további fejlődésükben támogattak . . . Ha nem is állítható, hogy az új gyárak kizárólag ezen törvény

hatása alatt keletkeztek, mégis nem szenved kétséget, hogy nem egy olyan gyár is létrejött, mely az érintett állami kedvezmények nélkül, tekintettel az erős versenyre, mellyel a gyáriparnak általában küzdenie kell, alig létesült volna.”⁴⁶

Az elért eredmények jelentőségét csak növeli, hogy a kormánynak olyan országgyűléssel kellett elfogadtatnia az ipartámogatás eszméjét, amelyben a burzsoázia szinte egyáltalán nem képviseltethette magát. Nem utolsó szempont, hogy ez volt az első ilyen jellegű jogalkotás Közép-Kelet Európában.

Az állami megrendelések fellendülése szorosan összefüggött és szervesen kiegészítette az állami ipartámogatást. A kormány 1886-ban az Országos Iparegyesület kiküldötteiből bizottságot szervezett azzal a feladattal, hogy biztosítsa a hazai ipar fokozottabb igénybevételét a közlekedési vállalatok és az állami gyárak részéről. Ennek eredményeképpen évente mintegy 15 millió forinttal nőtt a hazai gyáraknak adott megrendelések összege.⁴⁷ Azonban az ipartámogatástól független okok is előmozdították a közszállítások ügyét. Így a csendőrség és a rendőrség létrehozása, a honvédség felfutása, ami különösen az okkupáció után vett nagyobb lendületet. A legjelentősebb azonban egyértelműen a vasutak államosítása volt. Ez további jelentős közszállítások odaitélése mellett lehetővé tette a kormány számára az iparnak kedvező vasúti tarifák bevezetését. Ez az intézkedés már kiváltotta az osztrák kormány határozott rosszallását. Bacquehem zsarolással felérő ultimátumot intézett magyar kollégájához, Barosshoz: „Ha nem sikerül meggyőzőnöm Excellenciádat, az Ausztria kárára fennálló helyzetben a kiegyezési tárgyalásokon igyekszem majd javítani.”⁴⁸

A közszállításoknak egy sajátos területét képezte a hadseregszállítás, amely végső soron kiterjedt az ipar szinte összes ágára. Nem véletlen, hogy a hazai ipar támogatásának szükségessége is először a hadseregszállítások kapcsán merült fel 1871-ben, amikor Szepes vármegye kérvénnyel fordult az országgyűléshez, hogy a katonai felszerelést hazai gyártmányokból biztosítsák. Az országgyűlés ekkor országos érdekké nyilvánítja az ipar előmozdítását.⁴⁹ A honvédségnél azonban jóval nagyobb jelentőséggel bírt a közös hadsereg. Elvben a magyar iparnak ugyanolyan arányban kellett részesednie ennek megrendeléseiből, mint amilyen mértékben Magyarország hozzájárult a közös költségekhez (kvóta). Magyarországon azonban a kiegyezés után még hosszú ideig nem volt olyan gyár, amely komolyan számításba jöhetett volna a hadseregszállításoknál. A közös hadügyminisztérium 1869-ben vezeti be három termékcsoporthoz (gyapjú, bőr, vászon és pamut) azt a konzorciumrendszert, amely a századfordulóig kisebb változásoktól eltekintve megmaradt. Több hasonló jellegű gyár gyakorlatilag éppen a hadseregszállítás elnyerése érdekében alkotott szállítási konzorciumot. A megrendelést több évre nyilvános versenytárgyalás után ítélték oda. A fenti három csoportba nem sorolható termékeket évente rendelték meg szintén versenytárgyalások alapján.⁵⁰ A konzorciumrendszerrel a hadvezetés hosszú időre biztosítani kívánta a szállításokat, ez azonban kezdetben gyakorlatilag együtt járt a verseny kizárásával. 1874-ben Horn Ede interpellációt nyújtott be az országgyűlésben,

⁴⁶ OL Ker. Min. VI. 1890–1–5707/7843

⁴⁷ *Sándor* i. m. 351.

⁴⁸ Id. *Gyömrei Sándor – Vértesy Miklós*: Baross Gábor. Bp., 1937. 157.

⁴⁹ Kh. n. 1871. április 17.

⁵⁰ *Die Wirtschaft im k.u.k. Heere*. Wien, 1903. 37–38.

hivatkozva a közös hadügyminiszter ígéretére, amely szerint a benyújtott ajánlatoknál a részajánlatokat is hajlandó figyelembe venni, ami nemcsak a szabad versenyt segítené elő, hanem a magyar ipar érdekeinek megóvását is. Bartal György kereskedelemügyi miniszter válaszában mindenfajta beavatkozástól elzárkózott: „A közös hadsereg felszerelésének kérdése kizárólagosan elintézésébe tartozik a közös hadügyminiszternek, s nekem, mint magyar szakminiszternek arra döntő, vagyis korlátozó, fölfüggesztő befolyásom a törvények alapján nincs . . . A közös hadügyminisztertől oly ígéreteket biztosítani, melyek a magyar ipar tekintetbevételét és versenyezhetését kell, hogy föltételezzék: ez mindenestre a közösügyi delegációk dolga.”⁵¹ Végül a delegációk határozata alapján 1875-ben bevezették, hogy a megrendelések megosztva is odaítélhetők konzorciumoknak.⁵²

1879-ben Apponyi Albert a delegáció korábbi határozata alapján interpellál a közös hadügyminiszterhez, miután az éppen lejáró szerződés keretében a magyar ipar a bőrneműek szállításából csak 13,6 százalékkal részesedett, kívánja-e a hadügyminiszter az új pályázatok elbírálásánál a rendelések 31,4 százalékát a magyar bőriparnak juttatni? A hadügyminiszter álláspontját Bolla Kálmán ismertette: „Nemcsak a bőrneműek, hanem valamennyi cikk szállítására vonatkozó szerződést illetőleg méltóztassék a hadi közigazgatást vevőként tekinteni, kinek fő kötelessége oly szerződéseket kötni, amelyek minden tekintetben nemcsak a hadsereg érdekeinek, hanem az állam pénzügyi viszonyainak is tökéletesen megfelelnek . . . Csakis oly ajánlatok vehetők figyelembe, melyek tényleg legjobbaknak, legcélszerűbbeknek és legelőnyösebbeknek bizonyultak.”⁵³ Végül a magyar ajánlatok drágábbaknak bizonyultak az osztrákokénál, a hadügyminiszter a magyar cégeknek felkínálta az olcsóbb osztrák árakat, és ígéretet tett, hogy új versenyt hirdet meg, ha ez nem bizonyul eredményesnek. A delegáció ezt a választ elfogadta.⁵⁴

A szállítást elnyerő konzorcium tíz cége közül három volt magyarországi, a delegáció hadügyi albizottsága szerint ezzel a bőrneműeknél a magyar ipar a kvóta arányában részesült a megrendelésekből.⁵⁵

1887-ben a hadügyi albizottság kérte a magyar ipar figyelembevételét a ruházati és ágyneműszállításoknál is. A delegáció határozata felszólította a hadügyminisztert, hogy a szállítások odaítélésénél vonja be a kisipart, különösen a magyarországi és erdélyi kisipart.⁵⁶

A hadügyi albizottság a hadsereg felszerelésének kérdését egy külön bizottság elé utalta, hogy az tárgyalásokat folytasson a hadügyminiszterrel a magyar hadseregszállítások lehetőségeiről. Ennek javaslatára a delegáció utasította a minisztert, hogy tegyen megfelelő előkészületeket az új szerződések megkötése előtt a magyar ipar részesítése érdekében.⁵⁷ A hadügyminiszter ennek megfelelően az 1891-ben kezdődő szállításokra már 1888 decemberében közzétette a pályázatot, gondoskodott ennek legszélesebb nyilvánosságra hozataláról, egyben ígéretet tett, hogy a szállítások 30 százalékát a magyar

⁵¹ Kh. n. 1874. június 22. és 24.

⁵² Die Wirtschaft im k.u.k. Heere 38.

⁵³ Közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság naplója. 1879. december 19.

⁵⁴ Uo. 1880. jan. 12.

⁵⁵ Közös ügyek bizottság irományai. 1880. 10. sz.

⁵⁶ Közös ügyek bizottság napló. 1887. november 18.

⁵⁷ Közös ügyek bizottság irományai. 1888. 14. sz.

ipar számára tartja fenn, ezen belül pedig 25 százalékot a kisipar számára.⁵⁸ Erről ugyanakkor értesítette a magyar kereskedelemügyi minisztert is.⁵⁹

A hadseregszállítás egyik legkényesebb pontja a fegyvergyár kérdése volt. A steyeri fegyvergyár építettett ugyan egy leányvállalatot Kőbányán a honvédség számára szükséges fegyverek legyártására, amelyhez saját gyárából hozta nemcsak a munkaeszközöket, de még a munkásokat is, de miután így jóval drágábban leszállította a megrendelt fegyvereket, az üzemet beszüntette.⁶⁰ Ilyen körülmények között fegyverszállítás a közös hadsereg részére hosszú ideig szóba sem jöhetett. 1887-ben végül a hadügyminiszter a magyar kormány kezdeményezésére hozzájárult egy kisebb budapesti fegyvergyár létesítéséhez, és hajlandónak mutatkozott, hogy biztosít megrendeléseket is.⁶¹ Amikor két évvel később a delegáció emlékezteti a minisztert erre az ígéreterre, kiderül, hogy a gyár teljes kapacitását 1892-ig lekötik a honvédség megrendelései.⁶²

Az 1890. 13–14. törvénycikkek

Az ipar előmozdítására a nyolcvanas években még két jogalkotás született. Az 1887. 3. tc. gyakorlatilag az 1881-es törvényt terjesztette ki a fémlúgozásra és foncsorozásra berendezkedett ipartelepekre, ennek alapján három bányászati üzem részesült állami kedvezményben. Jótékony hatással volt a cukoriparra az 1888. 23. tc., amely a cukorfogyasztási adót rendezte. A századfordulóig ezt követően kilenc cukorgyár keletkezett, köztük 1889-ben több mint 2 millió forintos alaptőkével a Deutschok hatvani cukorgyára.⁶³

A nyolcvanas évek végére az 1881. 44. tc. viszont elvesztette korábbi jelentőségét, mivel nemcsak maga a törvény járt le 1895-ben, hanem az adható kedvezmények is csak addig terjedhettek. Ugyanakkor erősödött az ipartámogatás fokozásának követelése is. Ezt tükrözi a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1889-es, a pozsonyi kamara 1890-es jelentése. Az új törvény előkészítése során a miskolci kamara 1889 októberében javasolja a kereskedelemügyi miniszternek, hogy a kedvezményben részesítendő iparágak közé fel kell venni a nehéz kovácsolt darabok (gőzgéptengelyek, kovácsolt vasúti kerekek stb.), a darócposztó és az azokból származó termékek előállításával foglalkozó üzemeket. A javaslat tartalmazza a kedvezmények bővítését is, kövezet- és hídvámmmentességet, a gyártelepeken lévő munkásházák támogatását, az iparvágányok költségeit a kamatok biztosítása ellenében az államvasutak viseljék, a vasúti tarifakedvezményeket terjesszék ki az Ausztriából behozott berendezésekre is. Végül követelik, hogy az egyes kedvezmények odaítélése előtt hallgassák meg az illetékes kamara véleményét is.⁶⁴

Baross a törvényjavaslat tervezetét 1889 augusztusában küldte meg a földművelésügyi és a pénzügyminiszternek. Wekerle 1889. szeptember 11-i átiratában reagált a tervezetre.

⁵⁸ Uo. 1889. 16. sz.

⁵⁹ OL Ker. Min. VI. 1893–2–47445

⁶⁰ Kh. n. 1880. április 24.

⁶¹ Közös ügyek bizottság napló. 1887. november 18.

⁶² Közös ügyek bizottság irományai. 1889. 16., sz.

⁶³ *Sándor* i. m. 355.

⁶⁴ OL Ker. Min. VI. 1890–1–5707/33651

Kiindulási pontként azokat az iparcikkeket javasolja, amelyeknél a szükségletet Magyarország behozatal révén fedezi, bár adva vannak a hazai termelés előfeltételei. „Az 1881-i törvény hatása alatt létrejött s ma fennálló gyárainak nagy része nem erősödött meg annyira, hogy minden állami támogatást nélkülözhesen, az új iparvállalatok keletkezésének előmozdítására pedig ily nemű kedvezmények az eddigi tapasztalatok szerint igen jó hatással vannak, s . . . az elengedett adó évi összege viszonylag oly jelentéktelen, hogy a kedvezmények további biztosítása pénzügyi szempontból aggálytalan.”

Wekerle helyeselte, hogy az 1881-es törvénnyel ellentétben az új törvény lejárta nincs időhöz kötve, sokallta azonban az egyes gyáraknak 30 évre adható kedvezményeket, és helyette 15 évet javasolt. Bár egyetértett azzal, hogy a már fennálló gyárakat is kedvezményben kell részesíteni, de egyes iparágak megerősödése lehetővé tette, hogy pusztán a kedvezmények 15 éven felüli meghosszabbítása elégséges legyen, s ez is csak abban az esetben, ha ezeknek a vállalatoknak a létét és versenyképességét veszély fenyegetné. Baross ezeket a javaslatokat elfogadta.⁶⁵

A földművelésügyi miniszter szeptember 20-i átíratában – Baross tervére válaszul – javasolta saját területén a törvény jelentős kiszélesítését. Ennek nyomán kerültek a törvényjavaslatba az enyvgyárak, az aszalványokat, befőzött és cukrozott gyümölcsöket, ízeket, szárított főzelékeket készítő üzemek, szénkéneg gyárak, a katáng és egyéb pójkávéggyárak. Szükségesnek tartotta a szállítási kedvezmények megadását a berendezéseken túlmenően a nyersanyagokra és késztermékekre is. Baross a kedvezményezendő iparágak javasolt kibővítését aggályosnak tartotta, ami valóban megváltoztatta volna a törvény egész jellegét.

Különös figyelmet érdemel Baross válasza a szállítási kedvezményekre vonatkozóan, miután ebből nemcsak Baross politikájára derül fény, hanem a dualizmusból adódó sajátos kormányzási módra is. Eszerint a szállítási kedvezmények bővítése „díjszabási komplikációkra a már létező gyárak érdekeinek sérelmére és különösen Ausztria részéről felszólalásokra vezethetne. Különben is Nagyméltóságod által érintett eljárást már eddig is követtem, mindazon esetekben, amelyeknél ez indokolt és lehető volt, sőt nem tagadom, hogy így eljárni jövőben is célom, de miután ez a kormánynak adminisztratív hatáskörében fekszik és feltűnés nélkül gyakorolható, a törvényszerű intézkedést még érdemileg is mellőzendőnek tartom. A törvényjavaslat más részleteket is tartalmazhatna, így például az állami kiírások kiváló fontossággal bírnak a hazai ipar támogatása szempontjából, és mégsem mertem az erre vonatkozó intézkedést a törvényjavaslatba felvenni, mert nehéz volna azt úgy szövegezni, hogy a felszólalásokat . . . megelőzzük, holott a kormánynak módja van adminisztratív úton feltűnés nélkül a célnak megfelelően intézkedni, és ez irányban meg is fogom tenni javaslataim.”⁶⁶ Baross 1889. november 3-ra értekezletet hívott egybe a törvénycikk előkészítése érdekében, amelyen saját minisztériumán kívül képviselve volt a földművelésügyi minisztérium, a pénzügyminisztérium, az igazságügyi minisztérium, a horvát-szlavón kormány, az Országos Gazdasági Egyesület, valamint az október 5–7-én tartott kamarai értekezlet kebeléből kijelölt és Baross által meghívott tagok (7 fő). Az értekezlettől Barosshoz hasonlóan Wekerle is jelentős eredményt várt, az azonban gyakorlatilag pusztán szövegelemzéssel foglalkozott, s bár néhányan további iparágakat javasoltak, ezeket az értekezlet kevés kivételtől eltekintve nem tette magáévá.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

Jelentős kérdés volt annak eldöntése, hogy a törvénycikk követelményeinek megfelelő gyárak számára megadhatók vagy megadandók-e a felsorolt kedvezmények. Az 1881. 44. tc. végső soron kötelezte a kormányt minden olyan vállalat támogatására, amely formailag eleget tett a törvény előírásainak, az 1890-es törvényjavaslat ezzel szemben a kormány hatáskörébe kívánta utalni annak eldöntését, hogy a törvény által biztosított keretek között mely vállalatoknak adja meg a kedvezményt. Bármennyire is az 1881-es megoldás tűnik demokratikusabbnak, az iparfejlesztés szempontjából egyértelműen kedvezőtlen volt, mivel akadályozta a tudatos ipartámogatás kibontakozását. Vagyis többek között éppen erre a passzusra vezethető vissza az a későbbi bizonyos fokig jogos kritika, amely szerint az állami ipartámogatás az esetek túl nagy százalékában jelentette kisipari jellegű üzemek támogatását, ami valóban ellentmondott a törvény céljának.

Baross nem tulajdonított nagy jelentőséget a megfogalmazásnak, de végül elismerte, hogy „nem célszerű minden egyes gyár részére az összes kedvezményeket minden további mérlegelés nélkül engedélyezni”. Az értekezlet így ezt az álláspontot tette magáévá.⁶⁷

Miután a törvényjavaslatot a kormány megtárgyalta, Baross 1889. december 12-én felterjesztette a királyhoz. Az indoklásban hangsúlyozta, hogy az 1881. 44. tc. 1895-ben lejár, másrészt már nem is elég ösztönző új ipartelemek létesítéséhez. Mivel azonban Magyarországon egyes iparágak még nem honosodtak meg, másoknál az elért eredmény pedig szerény kezdeteknek tekinthető csupán, okvetlenül szükséges, hogy a már bevált úton továbbhaladva folytassák az ipar állami támogatását. „... Az e törvényjavaslatba foglalt állami kedvezményekkel az állam nem megy túl azon a határon, amelyen belül a hazai ipar az állam részéről nemcsak támogatható, de okvetlenül támogatandó is...”⁶⁸

Baross, amint az az idézett megfogalmazásból is kiderül, tisztában volt azzal, hogy bizonyos, az uralkodó által nem kívánt tendenciák megnehezítik a törvény keresztülvitelét. Ferenc József a birodalom hatalmi politikájából kiindulva elengedhetetlennek tartotta a hatvanhetes alap következetes fenntartását, ami szerinte amúgy is a birodalom mindkét része számára fejlődésük szempontjából a legkedvezőbb feltételeket biztosítja. Magyarországon ugyanakkor erősödtek bizonyos szeparatista elképzelések, amelyek a dualista államrendszert pusztán átmeneti állapotnak tekintették. Részben ennek hatására nőtt a Lajtán túli befolyásos tényezők bizalmatlansága nemcsak Magyarországgal, hanem az összbirodalommal szemben is. Az uralkodó az adott körülmények között azt kívánta a magyar kormánytól, hogy a vitás kérdéseket egyeztesse az osztrák kormánnyal, s csak kivételes esetekben kelljen neki személyesen ezekben döntenie.⁶⁹

Mindezek alapján Ferenc József joggal tételezte fel, hogy az ipartámogatás újabb éles polémiákhoz vezethet a birodalom két része között, így a törvényjavaslatához nem járult hozzá. „Mint hogy ezen törvényjavaslat az 1881. XLIV. törvénycikk határozataitól eltérő oly lényeges és messze terjedő változásokat tartalmaz, melyek nagyrésztben a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok érdekeit is érzékenyen érintik, utasítom kereskedelemügyi magyar miniszteremet, hogy e felett előbb még az itteni kereskedelemügyi miniszteremmel magát érintkezésbe tegye, s az azzal egyetértőleg létrehozandó meg-

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ OL Ker. Min. VI. 1890-1-5707/7843

⁶⁹ Vö. OL Mt. jkv. 1890. márc. 16. 9. sz.

állapodás alapján, illetve az ebbeli tárgyalások eredményéhez képest az ügyet újólaj elhatározásom alá terjessze.”⁷⁰

Miután Baross a király elutasítását megbeszélte a miniszterelnökkel és az érintett miniszterekkel, 1890. január 19-én kihallgatáson jelentkezett Ferenc Józsefnél,⁷¹ aki mindenekelőtt az iparágak kiterjesztésének mértékét kifogásolta, s követelte, hogy a törvényjavaslatból számos iparág maradjon ki. Az uralkodó felvetette továbbá, hogy az állami adókedvezmények révén jelentős bevételtől esik el az állam. Baross ezzel szemben bebizonyította, hogy amennyiben a törvény eléri célját, akkor a kedvezmények hatására alakuló gyárak a kedvezmények lejárta után adóalanyokká válnak, s így az állam hosszú távon növeli adóbevételeit.

A király az eredeti felterjesztés szövegében kifogásolta a kedvezmények adhatóságát, így a kormány mozgásszabadságát korlátozva a végső törvényjavaslat visszatért az 1881-es megfogalmazáshoz. Hasonló irányban hatott Ferenc József beavatkozásának másik lényeges eredménye, amelynek alapján a törvény hatálya az eredeti elképzelésekkel szemben csak 1899 végéig terjedhetett. A kedvezmények mértéke Baross érvelése alapján ugyan változatlanul maradt, de a törvényjavaslatból végül kimaradtak a következő iparágak, illetve üzemek: leoni drótok, ón, ónlemez, cinezett lemezek, ónozott és cinezett lemezekből előállított áruk, ólom, ólomlemezek, varrógépek, csavarok, viaszosvászson, aszalványok, befőzött és cukrozott gyümölcs, csontáruk, felsőbőr és finomított bőrfélék, hangszerek, valamint a selyemkikészítő, a gyapjúfestő és a pamutvatta gyárak. Az összes javasolt iparág behozatalának közel 40 százalékát ezek az iparcikkek alkották. Ezek közül a hazai behozatalban különösen a bőráruk, a csavaráruk és a hangszerek szerepeltek nagyobb arányban. A törvényjavaslatból végül kimaradt minden olyan kifejezés, ami a versenyképesség fokozásának szükségességére utalt, ezek ugyanis érthetően irritálták az uralkodót.⁷²

A minisztertanács január 24-i ülésén tárgyalta és jóváhagyta az új törvényjavaslatot, Ferenc József február 2-án adott engedélyt Barosznak, hogy az új törvényjavaslatot az országgyűlés elé terjessze, ami február 8-án meg is történt. A törvény előkészítése több olyan nehézségre hívja fel a figyelmet, ami kedvezőtlenül befolyásolta az ipartámogatás kibontakozását, amelynek kiindulási pontja éppen a közös vámterület fenntartása volt. Ez eleve kényszerítette a kormányt, hogy megfelelő keretek között tartsa azt, s megtalálja az egyensúlyt a birodalmi és a magyarországi érdekek között. Ebben az időszakban szilárdul meg a hazai nagyburzsoáziának az az ága, amely szintén nem kívánta az ipartámogatással a közös vámterületet veszélyeztetni, miután abból éppúgy hasznot húzott, mint az annak kompenzálására létrehozott ipartámogatásból.

Az ausztriai burzsoázia jelentős körei ezzel szemben nem ismerték fel, hogy a magyar ipartámogatás nemcsak nem jár hátrányokkal számukra, hanem komoly előnyökkel is kecsegtet. Ferenc József intézkedéseinek hátterében nem nehéz éppen ezeknek a köröknek a befolyását felfedezni. A magyar kormány az ausztriai burzsoázia követeléseit

⁷⁰ OL Ker. Min. VI. 1890–1–5707/7843

⁷¹ Ez, ill. az a tény, hogy az osztrák miniszterrel folytatott megbeszélésnek semmi nyoma nem maradt fenn, valószínűvé teszi, hogy Baross egyenesen Ferenc Józsefhez fordult – annak eredeti utasításától eltérve –, a vele folytatandó tárgyalásoktól érthetően több eredményt remélhetett.

⁷² OL Ker. Min. VI. 1890–1–5707/7843

nek és a hagyományos uralkodó osztályok bizonyos és egyre erősödő ellenállásának ellen-súlyozására nem támaszkodhatott a hazai burzsoáziára, a nagyburzsoázia nem rendelkezett semmiféle olyan szervezettel, amely a kormány partnere lehetett volna, a kamarák pedig nem képviseltek egységes érdekeket. Az eredmény tehát olyan kompromisszum volt, amelyben a kormány képviselte a nagyburzsoázia érdekeit anélkül, hogy attól ugyanakkor hathatós támogatásban részesülhetett volna. Végző soron ez a helyzet idézte elő a Baross által összehívott értekezlet kudarcát, amelyen pedig a hazai burzsoázia megközelítőleg olyan létszámmal képviseltethette magát, mint az egész országgyűlésben.

A törvényjavaslat indoklása tartalmazza a kormány ipartámogatási politikájának kifejtését: „Szándékunkban, sőt kötelességünkben áll ugyan az állami kedvezményeket igazságosan és hatékonyan alkalmazni, és minden megengedhetőt érvényesíteni a tekintetben, hogy hazai iparunkat fejlesszük és gyarapítsuk, de bizonyos célirányos határon túl mégsem mehetünk, mert amíg egyfelől súlyt fektetünk arra, hogy az ipari telepek ne erőltetve, ne egészségtelen és életképtelen alapon létesüljenek, hanem hogy azoknak keletkezésében és fejlődésében a szükséges előfeltételek megléte játssza a kiválóbb szerepet, mi a vállalkozási szellemnek is legegészségesebb ingerét, de a maradandóság kívánatos alapját is képezi, úgy másfelől nem törekedhetünk olyasvalaminek elkövetésére, ami által a már létező iparok megrontatnának vagy károsítatnának.”⁷³

A közgazdasági bizottság jelentése nemcsak helybenhagyja ezt a politikát, hanem még tömörebben fogalmazza meg célját, amikor az állami ipartámogatást úgy jellemzi, hogy az „az ipari fejlesztésben szervező és serkentő hivatásában kívánja működtetni”⁷⁴

Emich Gusztáv, a közgazdasági bizottság előadója, miután pozitívan értékelte az 1881. 44. tc. hatását, az új törvényjavaslatról kifejtette, hogy az nem veszélyezteti sem a meglévő ipart, sem a kisipart, miután a tökeigényes nagyiparra irányul. A támogatásra szoruló iparágak közül különösen kettőt emelt ki, egyrészt a textilipart, másrészt azt az iparágat, „mely hivatva van, hogy a mezőgazdaság és a magasabb ipar között a természetes kapcsot képezze”, vagyis a mezőgazdasági ipart. A közszállítások és a vasúti tarifapolitika kérdéseit természetüknél fogva alkalmatlannak tartotta, hogy a törvényjavaslatba kerüljenek.⁷⁵

A törvényjavaslat felett nem bontakozott ki szélesebb vita. Mudrony Soma „ha ló nincs, számár is jó” alapon az önálló vámterület kárpótlásaként fogadta el az ipartámogatást.⁷⁶ Smialkovszky Valér viszont egy olyan problémára hívta fel a figyelmet, amely ekkor az ipartámogatás terén még csak csírájában jelentkezett, de a kilencvenes évek közepétől és különösen a századforduló után szinte önmagában megkérdőjelezte az ipartámogatás hatékonyságát, ez pedig a bürokrácia kérdése volt. „A jövő történésze, ha történetet fog írni, a jelen korszakot valószínűleg a papír korszakának fogja nevezni.” Az ipartámogatás, Smialkovszky javaslatának megfelelően, valóban szükségessé tette a soronkivüliséget.⁷⁷ Gaál Jenő azokra az általános tényezőkre utalt, amelyekből maga a törvényjavaslat is kiindult: „... mindazon áldozatok, melyeket közvetve vagy közvetlenül

⁷³ Irományok. 1887–1892. 693. sz.

⁷⁴ Uo. 711. sz.

⁷⁵ Kh. n. 1890. március 19.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

az ország iparának fejlesztése érdekében hoz, csak akkor fogják céljukat elérni, ha az általános viszonyok alkalmasak lesznek az ipar fejlődésére.”⁷⁸ A törvényjavaslatot egyedül Istóczy vetette el, szerinte az a gyáripar erősítésével megöli a kis- és középipart. Vagyis a keresztény kisipart feláldozzák a zsidó nagyiparnak.⁷⁹

Az 1890. 13. tc. végeredményben összevonta és meghosszabbította az 1881. 44. tc. és az 1887. 3. tc. által felsorolt 38 iparág számára adható kedvezményeket.

Egyrészt pontosította, másrészt pedig a következőkkel bővítette a kedvezményben részesíthető vállalatok felsorolását: ónozott lemezek, ólomcsövek, tűárúk, vasszerszám, szerkovács- és épületlakatosárúk, arany- és ezüstdrótok és drótárúk, tudományos eszközök, kőedény, agyagcső, alagcső, tűzálló téglá, tannin, szénkéneg, műtrágya, maláta, dextrin, burgonyaszörp, festék, növény- és ásványolaj, enyv, csokoládé, katángpörkölő- és pótkávégyárak, papíryanag, csomagolópapír, gyermekjátékok, selyemfejtők, paszomány- és zsinórgyárak, hímzőgyárak, nemezgyárak.

Az új törvény értelmében az átírási illetékek és díjak nemcsak a telek után engedhetők el, hanem az azon álló épületek után is, a mentesség a községi átírási illetékre is vonatkozott.⁸⁰ A kedvezmény 15 évi időtartama nem a törvény életbeléptével kezdődött, hanem az érintett gyár felállításával, ennek alapján maximum 15 évre a régebbi kedvezményeket is meg lehetett hosszabbítani. Az államvasutakon és az állami biztosítást élvező vasutakon az építőanyagokat és berendezéseket önköltségen szállították. A törvény állami, törvényhatósági és községi vagyonból biztosította a kisajátítási jogot. A törvény továbbá eltekintett a posztófonó-, pamut- és kenderszövő gyáraknál a nagyobb arányú gépi berendezés feltételétől.

Az előbbi felsorolás mutatja, hogy egyes cikkeknel a gyakorlatban aligha lehetett különbséget tenni a törvény előírásai és az uralkodó által megvétőzött cikkek között. A királyi közbelépés kijátszását szolgálta egyben az 1890. 14. tc., amelyet akár „lex Iparbanknak” is nevezhetnénk. A kormány a tőkehiányból kiindulva tárgyalásokat kezdett egy olyan pénzügyi intézet létesítéséről, amely egyik feladatának tekintené az ipar támogatását. A tárgyalások során rajzolódtak ki a szükséges kedvezmények. Ez komoly fordulatot jelentett egyben az ipartámogatás rendszerében, hiszen éppen a bank- és ipari tőke összefonódásának szükségességéből indult ki, s miután ez valóban a továbbfejlődés legfontosabb feltétele, a törvény létrehozása rámutat az iparfejlesztés tudatossá válására, sőt egészen kivételes közigazdasági érzékről tanúskodik.

A törvény mentességet biztosított a részvénykibocsátás után járó bélyeg és illeték fizetése alól, a pénzügyi intézet 6 százalékos alatti jövedelme mentesül továbbá a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója, az általános jövedelmi pótagó és az ezek után kivetett törvényhatósági vagy községi adó alól, ha a jövedelem vagy állami kedvezményekben részesített vállalatból, vagy állami kedvezményekben részesített iparágakból származik. A kedvezmények előfeltétele volt, hogy a részvénytársaság székhelye Budapesten legyen, legalább 5 millió forint alaptőkével elsődlegesen a hazai ipart mozgítsa első segélyekkel és olcsó hitelekkel. A törvény elvben vonatkozott minden olyan pénzügyi intézetre,

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Ez utóbbit megfogalmazatlanul az első törvény is tartalmazta, de a gyakorlatban nem sikerül megvalósítani.

amely eleget tett ezeknek a feltételeknek, a gyakorlatban azonban csak a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bankot érintette, amely létesítésének előfeltétele – amint az a törvényjavaslat indoklásából is kiderül⁸¹ – a kedvezmények megadása volt. A pénzügyi bizottságban a törvényjavaslat nagyobb vitát váltott ki. Ezeket foglalja össze a bizottság jelentése: „Felmerült és vitatva lón a bizottság kebelében az, hogy szükséges-e ilyen intézet, ilyen külön intézkedés mellett hitelünk és a vállalozási szellem mostani fejlődésére, de e kételyek az iparosok kebeléből jövő és többször kifejezett óhajokkal szemben elhallgattak, nehogy bármely kínálkozó és célszerűnek vélt eszköz és alkalom el legyen szalasztva, hazai iparunk fejlesztése érdekében.”⁸²

A két törvény élénk visszhangot keltett külföldön is. Ezt elősegítette, hogy a kereskedelemügyi minisztérium a törvény szövegét kiadta 3000–3000 példányban franciául és németül is. A minisztérium illetékes osztályának javaslatára ezeket megküldték a Monarchia konzulátusainak.⁸³ A londoni főkonzul tájékoztatást kér, hogy azt közölhesse Max Wagner & Co. londoni pénzügynökséggel gyáralapítás céljából,⁸⁴ a törvény fordítását sürgeti a Saint-Gallen-i konzul,⁸⁵ a stuttgarti főkonzul a küldött francia példányok helyett német fordítást kér.⁸⁶

A berlini főkonzul jelentése szerint több jelentősebb cég kért részletes felvilágosítást, így többek között a Dresdner Bank, a Nationalbank für Deutschland, a Deutsche Bank, a Berliner Handels-Gesellschaft, a Bank für Handel und Industrie, a berlini Bleichröder és Alendelsohn bankházak, a frankfurti, braunschweigi és hallei kereskedelmi kamarák.⁸⁷

Figyelemmel kísérte a törvény kibocsátását a nemzetközi sajtó is. Belgiumban 1890 júliusában nyolc napilap számol be a magyar ipartámogatásról, az érdeklődőket a Monarchia genti konzulátusára irányítják. Németországban a Frankfurter Journal július 17-i száma ismertette a két törvénycikk lényegét, hasonlóképpen a Finanzherold július 26-i száma. A Frankfurter Zeitung und Handelsblatt másnapi kommentárja szerint „félreismertethetetlen, hogy a magyar kormány minden módon arra törekszik, hogy a merkantil, az ipari és közlekedési létesítmények támogatásával növelje az ország jólétét”. A Frankfurter Börsen- und Handelszeitung a következő mondatokkal kezdi cikkét: „Teljes elismerést érdemel a magyar kormány a kereskedelem és az ipar számára nyújtott támogatásért. A vasúti szakasz-díjszabás bevezetése, amelyet kezdetben számos elítélő kritika ért, fényesen bevált.” Miután a cikk részletesen ismerteti a törvényeket, leszögezi: „Magyarország erős és felvirágzó ország, s előreláthatólag nem lesz hiány megfelelő erőkből, amelyek meg is fogják valósítani a kereskedelemügyi miniszter kiváló programját.”⁸⁸

Az állami ipartámogatás céljára három különböző alap állt a kormány rendelkezésére, ezek közül a közgazdasági alap elsődlegesen nem ezt a célt szolgálta, szemben az „ipari és kereskedelmi célok” címen kezelt költségvetési hitelalappal. 1890-ben hozták

⁸¹ Irományok 1887–1892. 692. sz.

⁸² Irományok. 1887–1892. 717. sz.

⁸³ OL Ker. Min. VI. 1890–1–5707/28856

⁸⁴ Uo. 5707/21734

⁸⁵ Uo. 5707/39484

⁸⁶ Uo. 5707/38589

⁸⁷ Uo. 5707/38802

⁸⁸ 1890. július 18. sz.

létre az országos ipari és kereskedelmi alapot 50 000 forintos vagyonnal, amely további 10 000 forinttal bővült a Baross által kezdeményezett közadakozás révén.

Az alap vagyont az említett közadakozás mellett növelhették a miniszter által kiutalt összegek (a hitelalapból), büntetés- vagy bírságpénzek, lefoglalt bánatpénzek, visszafizetett kölcsönök kamatai, használatra átengedett gépek, fölös rész befektetéséből származó kamatok. A kereskedelemügyi miniszter az alappal gazdálkodva lehetett vállalatoknál részvényes, kültag vagy szövetkezeti tag, adhatott kölcsönt kamatra vagy kamatmentesen, segélyeket, elősegíthette gépek beszerzését kölcsönzéssel vagy teljes átengedéssel.⁸⁹ A hitelalapra engedélyezett összeg ugyanakkor 75 000-t tett ki, amelyből 17 000 forinttal növelték az országos ipari és kereskedelmi alap-vagyont, segélyeket adtak tanműhelyeknek, egyleteknek stb., kiállításokra. Ugyanebből az összegből járultak hozzá például több mint 4000 forinttal a zsolnai posztógyár telekvásárlásához.⁹⁰ 1891-ben az ipari és kereskedelmi alapból már közel 100 000 forint kölcsönt folyósítanak 12 vállalat számára 150–30 000 forint közötti összegben. 1892-ben újabb négy vállalat, 1893-ban és 1894-ben ismét 12–12 vállalat kap kölcsönt. 1895-ben 11 vállalat kap segélyt és 8 kölcsönt, de ekkor még magasabb a kölcsönök összege. 1896-ban az ipartámogatásra fordított összegek közel háromnegyede jut a nagyiparnak, alig 6 százalék a kisiparnak és csak 6,5 százalék a háziiparnak.⁹¹

Az ipartámogatás intenzívebbé válását jelzi az Országos Ipartanács létrehozása is, amely 1890. szeptember 1-én tartotta első ülését, nyolc tagját a kereskedelmi miniszter, további nyolc tagját pedig a budapesti kamara és az Országos Iparegyesület nevezte ki, illetve választotta. A tanács elnöke a miniszter, alelnöke pedig az államtitkár volt. Feladata elsődlegesen javaslatételben állt, az iparfejlesztés, közszállítások, állami kedvezmények, tanműhelyek és ipariskolák, háziipar, kiállítások, ipari ellentétek, kamarák közötti véleménykülönbségek kérdéseiben. Az Országos Ipartanács munkájában állandó albizottsággént vett részt a minisztérium iparügyi bizottsága.⁹²

Mint már jeleztük, egyre nagyobb nehézséget jelentett az ipartámogatásnál a fokozódó bürokrácia. A segélyeket és kölcsönöket a minisztérium csak költségvetésének országgyűlési jóváhagyása után folyósította, ami esetenként nehéz helyzetbe hozhatta az érintett vállalatokat. Pontatlan volt a minisztérium nyilvántartása is. „Az állami kedvezményekben részesített vállalatokról az osztályban vezetett törzskönyv nem nyújt megfelelő áttekintést arról, hogy az ugyanazon cikket előállító telepek mily ideig kapták a kedvezményt, s mennyi időre hosszabbítatott meg az részükre” – jelentette a minisztérium illetékes osztálya.⁹³ Hasonlóképpen nem lehetett megállapítani, hogy a kedvezményekben részesített gyárak közül melyik létesült újonnan.⁹⁴

Az ipartámogatás fokozódásával felszínre kerültek annak fogyatékoságai is. A Magyar Pénzügy már 1893-ban felhívja a figyelmet az egyik legjelentősebb problémára:

⁸⁹A kereskedelemügyi miniszternek 1890. évi működéséről az országgyűlés elé terjesztett jelentése. Bp., 1891. 222–223.

⁹⁰Uo. 262–263. 1.

⁹¹Uo. 1891. (Bp., 1892.) 264–265.; 1892. (Bp., 1893.) 318.; 1893. (Bp., 1894.) 477–478.; 1895. (Bp., 1896.) 202.; 1896. (Bp., 1897.) 204–223.

⁹²Uo. 1890. (Bp. 1891.) 220–221.

⁹³OL Ker. Min. VI. 1896–2–67637

⁹⁴Uo. 1896–2–4522

„Nálunk az iparfejlesztés még nem lévén tervszerű, több oly vállalat értékeinek tekintetében az árfolyam spekulatív túlhajtásával és egyes oly vállalatok hitelképességének érdemen felüli honorálásával találkozunk, melyek nem, vagy csak részben felelnek meg a szükségletnek, illetve az eléjük tűzött célnak.”⁹⁵ Egyes vállalatok megalakulásukat egyedül és kizárólagosan az állami ipartámogatásra alapozták, ezek jelentős része természetesen nem maradhatott fenn hosszú ideig, így a Higiénia Fémipari Rt., Csillárgyár Rt., Magyar Rézműipar és Pipagyár Rt., Unió Magyar Szerszám és Gépfelszerelési Gyár Rt., Magyar Gép- és Kazánfelszerelési Rt., Brittanía Magyar Fémárugyár Rt.⁹⁶

A fogyatékoságok ellenére a második ipartámogatási törvény eredményesen lépett tovább az első által megnyitott úton, jelentős mértékben bővítette a kedvezményekben részesíthető iparágakat és magukat a kedvezményeket. Az ipartámogatás az iparfejlődés szerves részévé vált, a vállalatok megalakulásuknál gazdasági tényezőként vették azt figyelembe.

A másik jelentős új elem, hogy az ipartámogatás „nemzeti” ügyé vált. Ez ugyan számos hátrányt is jelentett (mint például a gazdaságossági tényezők figyelmen kívül hagyását, elhanyagolását), de ugyanakkor amíg korábban az ipar fejlesztésének előmozdítása szinte kizárólag a kormányra hárult, addig a kilencvenes évektől egyre nagyobb áldozatokat vállaltak az egyes törvényhatóságok és községek is.⁹⁷

A századforduló előtti években alakul ki a közvetlen ipartámogatásnak egy alapvetően új és sokat vitatott formája, az állami szubvenció. Ez nemcsak azért jelentős, mert gyökeresen eltér az ipartámogatás Baross-Wekerle féle koncepciójától, hanem a szakirodalom is ezt tekinti az ipartámogatás leghatékonyabb eszközének. A közvetlen anyagi támogatásnál ugyanakkor hangsúlyozni kell a kölcsön és a segély közötti nagyon jelentős különbséget. A gyáriparnál 1896–1897-ig mindkét forma kisebb eltérésektől eltekintve arányosan érvényesül, 1898-ban viszont megszüntették a kölcsönöket, s már csak két vállalat kap kölcsönt a közgazdasági alapból.⁹⁸ Ugyanakkor 17 vállalat részesül segélyben, amelynek összege elérheti a 140 000 koronát is.⁹⁹ A segélyek összegeinek gyors emelkedése különösen már a századforduló után jelzi, hogy az állam nagyobb áldozatokat kíván hozni a hazai ipar fejlesztése érdekében. A legfontosabb kérdés azonban nem az „áldozat” mértéke, hanem az eredményessége.

Az 1890. 13. tc. alapján 10 év alatt 416 iparvállalat kapott állami kedvezményeket. Iparágak szerint a vegyipar állt az első helyen, amit szintén pozitívnak kell ítélnünk, még akkor is ha ezek közül számos vállalat ma már aligha sorolható a vegyiparba (például malátagyártás). A vegyipar mellett a vas- és fémipar emelkedik ki egyrészt a többi iparággal összehasonlítva, másrészt a korábbi és későbbi törvények alapján kedvezményezett gyárakkal összehasonlítva.

⁹⁵ Magyar Pénzügy 1893. 3. sz.

⁹⁶ Sándor i. m. 512.

⁹⁷ Így Békéscsabán a város képviselőtestülete a felállítandó szövőgyár számára 100 000 forint kamatmentes kölcsönt, 10 hold földet, adókedvezményt és rendszeres segélyt szavazott meg. (Magyar Pénzügy 1898. 16. sz.) Pozsonyban egy amerikai gyáros, aki ceruzagyártat kívánt létesíteni, az állami kedvezmények biztosítása után olcsó telket és a motorok meghajtásához olcsó gázt kért a várostól. (Magyar Pénzügy 1898. 19. sz.)

⁹⁸ A m. kir. kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp., 1899. 68.

⁹⁹ Uo.

Az 1890. 13. tc. alapján kedvezményben részesített

Iparág	1890		1891		1892		1893		1894	
		%		%		%		%		%
Vas- és fémipar	5	16,1	7	13,5	5	11,9	11	20,3	5	11,4
Gépgyártás	6	19,4	2	3,8	5	11,9	6	11,1	5	11,4
Vegyipar	5	16,1	15	28,8	11	26,2	7	13,0	11	25,0
Agyag-üvegipar	3	9,7	7	13,6	8	19,0	8	14,8	3	6,8
Textilipar	6	19,4	5	9,6	5	11,9	8	14,8	8	18,2
Faipar	3	9,7	4	7,7	1	2,4	2	3,7	1	2,2
Papíripar	1	3,2	4	7,7	1	2,4	1	1,9	4	9,1
Élelmiszeripar	1	3,2	4	7,7	5	11,9	8	14,8	5	11,4
Bányászat	—	—	4	7,7	1	2,4	2	3,7	—	—
Bőripar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Vegyes	1	3,2	—	—	—	—	1	1,9	2	4,5
Összesen	31	100	52	100	42	100	54	100	44	100

A magyar iparfejlődést alapul véve megfelelőnek tekinthetjük a textilipar arányát is. (l. 3. táblázat)

A kedvezményben részesített vállalatok pontos számáról teljesen megbízható adatokat nem kaphatunk. A Kereskedelemügyi Minisztérium iparfejlesztési szakosztálya készített ugyan összeállítást az állami támogatásban részesített gyárakról, valamint az állami kedvezmények előzetes biztosításáról, ez azonban kétséget kizáróan pontatlan. Utólag még helyesebithetőek olyan hibák, amelyek az egyes kamarai területek összekeveréséből adódtak, de a többi pontatlanság egyértelműen azt mutatja, hogy a minisztérium nem rendelkezett pontos adatokkal sem arról, hogy mely gyárak részesültek állami kedvezményben, sem arról, hogy ezek közül hányat helyeztek üzembe, sem arról, hogy hányan éltek valóban az előzetesen biztosított kedvezményekkel.

Ezt a pontatlan összesítést küldték meg az egyes kamaráknak azzal a reménnyel, hogy azok rendezik majd az adatokat. A kamarák eljárása azonban – miután jelentős részük szintén nem volt megfelelően informálva – eltérő volt. Egyes esetekben megelégedtek a minisztériumtól kapott adatokkal (ezt a rövid határidő eleve indokolta), más esetekben felülvizsgálták és helyenként helyesbítették azokat. Ennek legáltalánosabb módja az volt, hogy maguk is információt kértek az érintett vállalatoktól, amelyre vagy kaptak választ, vagy nem.¹⁰⁰

Az itt közölt adatok, amelyek több forrásra támaszkodnak, lényegesen mégsem térnek el a korabeli összeállításoktól, azzal a különbséggel, hogy tartalmazzák az 1899-es ada-

¹⁰⁰OL Ker. Min. Iparfejlesztési szakosztály. 1899–1–8601/99

táblázat

gyárak száma éves megoszlásban iparáganként

1895		1896		1897		1898		1899		Összesen	
	%		%		%		%		%		%
7	17,1	9	29,0	6	20,0	5	14,3	5	8,9	65	15,6
8	19,5	3	9,7	4	13,3	4	11,5	4	7,1	47	11,3
8	19,5	8	25,8	3	10,0	6	17,1	10	17,9	84	20,2
4	9,8	3	9,7	7	23,3	6	17,1	8	14,3	57	13,7
5	12,2	3	9,7	5	16,7	7	20,0	12	21,4	64	15,4
2	4,9	1	3,2	1	3,3	2	6,7	2	3,6	19	4,6
—	—	—	—	2	6,7	2	5,7	1	1,8	16	3,8
5	12,2	3	9,7	2	6,7	2	5,7	9	16,1	44	10,6
1	2,4	—	—	—	—	1	2,9	3	5,3	12	2,9
1	2,4	1	3,2	—	—	—	—	1	1,8	3	0,7
—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,8	5	1,2
41	100	31	100	30	100	35	100	56	100	416	100

tokat is, amelyek a kortársaknak még nem állhattak rendelkezésére, miután az adatokat éppen az új törvény előkészítéseként állították össze.¹⁰¹ Az iparági megoszlásban már nagyobb a különbség, de ez természetes. A korabeli statisztika szerint az új ipartelepnek nem egészen 13 százaléka részesült állami kedvezményben, az egyes iparágak között az iparfejlesztési koncepciónak megfelelően lényeges eltérések voltak.

Az új élelmiszeripari gyártelepeknek mindössze 3 százaléka kapott kedvezményt, a szesziparban ez az arány 2 százalék, a faiparban 6 százalék, viszont az agyagiparban és gépgyártásnál 38 százalék, a papíriparban 33 százalék, a ruhaiparban 40 százalék, a vas- és fémiparban 41 százalék, a vegyiparban 42 százalék, a textiliparban 61 százalék, az üvegiparban pedig 73 százalék. Helytelen lenne azonban az ipartámogatást pusztán az új alapítások szemszögéből megítélni. Azokban az iparágakban, amelyeknél a törvény nem tette hivatalosan lehetővé az állami támogatást, szinte kizárólag új gyárak kaptak kedvezményt (bőripar és villamossági ipar). A többi iparágban természetesen jóval kisebb volt az új alapítások aránya, így a textiliparban 69 százalék, az agyagiparban 66 százalék, a faiparban, valamint a vas- és fémiparban 61 százalék, a vegyiparban 59 százalék, a gépgyártásban 57 százalék, az üvegiparban 47 százalék és a papíriparban 31 százalék.¹⁰²

A törvény hatásának megítélése nem volt egyöntetű. Az aradi kamara szerint hatástalan maradt, mivel a gazdasági helyzet nem kedvezett a gyáriparnak, különösen a munkaerőhiány, illetve ennek következtében annak drágasága nehezíti meg új gyárak alapítását. A nagyváradai kamara ezzel szemben helyesnek ítélte az elveket „minthogy az említett

¹⁰¹ Magyarország gyáripara 1898. I. füz. 20. 1. Irományok 1896–1901. XXVI. 718. sz.

¹⁰² Uo.

törvénycikk hatálya alatt kétségbevonhatatlanul tapasztalható volt a hazai iparnak fellendítése”. A kolozsvári kamara a törvény hatástalanságát a helyi gazdasági viszonyok mostohaaságának tulajdonítja. A temesvári kamara szerint „az így nyújtott kedvezmények egymagukban nálunk talajjal nem bíró iparoknak nem adhatják meg a létalapot” – és ugyanakkor nem gondoskodnak a már fennálló iparról. A debreceni kamara egyértelmű csalódásának ad hangot, hasonlóképpen vélekedik a miskolci kamara is, míg a besztercebányai és a brassói kamara teljes mértékben elégedett a törvény hatásával. A kolozsvári kamarához hasonlóan a helyi nehézségekre hívta fel a figyelmet a marosvásárhelyi és a zágrábi kamara is.¹⁰³

Ugyanerre a problémára utalt ebben az időben az országgyűlés előtt Weiss Berthold, székelyföldi képviselő: „Magyarországnak terméketlen vidékein, ahol éppen az ipari foglalkozás javíthatna az anyagi viszonyokon, a népnek az iparral és kereskedelemmel foglalkozó része lényegesen alatta áll az országos százalékaránynak. Így például Trencsén vármegyében 14 százalék, Árvában 10 százalék, Mármarosban 4,6 százalék, Ugocsában 11,5 százalék, Szilágyban 9,6 százalék, Háromszékben 13,5 százalék, Udvarhely megyében 10 százalék, Maros-Tordában 9 százalék, Csíkbán 8,5 százaléka a népnek foglalkozik iparral és kereskedelemmel.”¹⁰⁴

Az országos Iparegyesület szintén elégedetlen a törvény hatásával. „Az eddigi törvényekben biztosított állami kedvezmények egy csekély eszközét képezik az iparfejlesztésre ható állami tevékenységnek, s mint ilyenek egyedül a jövőben sem lehetnek hivatva iparunknak még ma is fennálló hézagait pótolni.”¹⁰⁵ A budapesti kamara részletes előterjesztést készített a törvény hatásáról és módosításáról. Eszerint az érdekelt körök egy kisebb része elégedett a fennálló törvénnyel, nagyobb része azonban kevesli a kedvezményeket, segíyeket tart szükségesnek. Ugyanakkor a kamara meghatározza az általa helyesnek vélt iparpolitika alapjait: „Általánosan elismert igazság, hogy gyáripart, vagy akár csak valamely gyártási ágat mesterséges úton, vagy csupán állami támogatással és kormányintézkedésekkel teremteni vagy magas színvonalra emelni nem lehet; a gyakorlati téren működő üzletkörök tisztában vannak azzal, hogy a felsorolt és jelzett bajok nem orvosolhatók az államhatalomnak közvetlen anyagi támogatása által, valamint el nem érhető az államhatalomnak e célra rendelkezésre álló eszközök aránylagos csekélyisége miatt az sem, hogy a nálunk hiányzó vagy csak kevéssé képviselt gyártási ágak a direkt állami támogatás nyújtása által nagyra fejlesszenek. Tapasztalatok igazolják különösen azt, hogy az intencióiban bár elismerést érdemlők azok az iparfejlesztési akciók, amelyek időközönként felbuzdulva, néha kellőképpen elő nem készített talajon, a mi szerény ipargazdasági viszonyaink között inkább dekoratív jellegű egészen új, nálunk addig ismeretlen és iparunk fogyatékos fejlettsége miatt a meglévő iparral a kívánatos vonatkozásokat és szerves kapcsolatot nélkülöző gyártási ágaknak a meghonosítására törekednek és ezen mesterségesen átplántált ipari csemeték életerejének emelése céljából a direkt anyagi támogatásra, nemkülönben a kezdet fokozottabb nehézségeinek a leküzdése végett bizonyos anyagi előnyöket a vállalkozó kezéhez való juttatására fektetik a fő súlyt, sok

¹⁰³ OL Ker. Min. Iparfejlesztési Szakosztály 1899–1–8601/14708, 18694, 46823.

¹⁰⁴ Kh. n. 1898. február 4.

¹⁰⁵ OL Ker. Min. Ip. fejl. Szo. 1899–1–8601/39849

esetben nem hozzák a kívánatos eredményt.” Végezetül a kamara szintén elégtelennek ítélte a törvény által biztosított kedvezményeket.¹⁰⁶

Szterényi a már korábban ismertetett kritikája mellett elismerően nyilatkozik az 1890. 13. tc. hatásáról: „Az állam közvetlen és közvetett áldozatai a fejlődésben megfelelő ellenértéket nyertek, és így nagyon gyümölcsöző befektetést képeztek, sőt ez a fejlődés – ha számokban nem is fejezhető ki – aránytalanul nagyobb az érdekében hozott áldozatoknál.”¹⁰⁷

Végső soron az 1890. 13. és 14. törvénycikkeket kell az állami ipartámogatás leg-sikerültebb alkotásának tekintenünk. Kisebb fogyatékoságaitól eltekintve tökéletesen megfelelt a kor által támasztott követelményeknek, helyes mederbe irányította az iparfejlődést, megfelelő ösztönzőként hatott anélkül, hogy elősegítette volna mesterséges, megfelelő létalapot nélkülöző vállalatok támogatását. Az az évtizedes fejlődés, amelyet a törvény is előmozdított, alapvetően megváltoztatta azokat a feltételeket, amelyek a törvényt létrehozták. Kialakult a hazai nagyipari burzsoázia, mégpedig oly módon, amely számos korábban még reálisnak tetsző illúziót szüntetett meg.

Így tarthatatlanná vált az a hit, hogy a hazai burzsoázia összetételét döntően a hagyományos uralkodó osztályok fogják meghatározni. Ez a burzsoázia a tíz évvel korábbi helyzettől eltérően most már saját szempontjait kívánja az ipartámogatás terén is érvényesíteni, és így törvényszerűen összeütközésbe kerül az agráriusokkal. Nem kétséges, hogy a következő ipartámogatási törvény már nagyrészt ennek a harcnak az eredménye, s megítélésének döntő kérdése, hogy hogyan alkalmazkodik ezekhez a változásokhoz.

Mint már többször szó esett róla, Baross koncepciójának lényege éppen az volt, hogy az állami ipartámogatást teljes komplexitásban értelmezte. Ennek megfelelően ítélte meg a közszállítások jelentőségét is: „Az állami szállításban való részesítést oly támogatásnak tekintem, mely az iparfejlesztési céloknak hatalmas eszköze, amely megadja az illető vállalatnak a biztos alapot, s lehetővé teszi, hogy oly ipari célokat is kövessen, melyek kezdetben legalább bizonyos kockázattal járnak.”¹⁰⁸

Ennek alapján született meg az első tulajdonképpeni közszállítási szabályzat 1891-ben. Ez előírja a pályázatok nyilvánosságát, a szükségletek nyilvántartását, 5 százalékban maximálja a bánatpénzt, külföldi beszerzést az illetékes miniszter engedélyéhez köti, a szállítók nyilvántartását a kereskedelemügyi miniszter feladatává teszi, és megtiltja a legalacsonyabb ár automatikus elfogadását.¹⁰⁹ A szabályzat hatása már 1894-ben szembetűnő. A vasutak hazai beszerzései ekkor már meghaladják a 90 százalékot, szemben a korábbi 80–85 százalékkal,¹¹⁰ a kereskedelemügyi minisztérium megrendeléseinél ugyanakkor közel 10%-os ez a növekedés, és szintén 90 százalék körül mozog,¹¹¹ aminek

¹⁰⁶Előterjesztés az állami kedvezményekről intézkedő 1890. évi XIII. tc. hatályának a meghosszabítása, illetve e törvény módosítás tárgyában.

¹⁰⁷Magyarország gyáripara 1898. I. füz. 52.

¹⁰⁸A kereskedelemügyi miniszternek 1889. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése. Bp., 1890. 205.

¹⁰⁹Uo. 1891. Bp., 1892. 336–337.

¹¹⁰Emlékirat az iparfejlesztésről. Bp., 1904. 12.

¹¹¹A ker. min. 1893. évi . . . jelentése. Bp., 1894. 554.

jelentőségét mutatja, hogy a minisztérium hazai beszerzéseinek értéke 1894-ben kerekén 38 millió korona volt.¹¹²

A közszállítások rendezése különösen a gépgyártásban érezte kedvező hatását, és meggyorsította az iparág fellendülését, miután a hazai beszerzést az állami kedvezményekben részesülő vállalatoktól is megkövetelte. A közszállítások első törvényes szabályozását jelentette az 1897. 20. tc. 38. §-a. Ez gyakorlatilag törvényerőre emelte és pontosította az említett 1891. évi 29. minisztertanácsi határozatot.

A hadseregszállítás kérdése azonban változatlanul megoldatlan maradt, de nem a kormány passzivitása miatt, hanem mivel a magyar ipar nemcsak versenyképes nem volt, de még szállítóképes sem. Baross, szakítva elődjeinek gyakorlatával, figyelemmel kísérte a hadseregszállításokat, de jelentős változásokat ő sem érhetett el. A közös hadsereg bakancsrendelésénél például hiába sikerült a kvótát a magyar ipar számára biztosítani, a megrendelés negyedére nem is érkezett ajánlat, a 193 pályázó közül csak 81 vett részt a szállításban, s végül a kész bakancsoknak alig harmada volt kifogástalan.¹¹³ A delegáció hadügyi albizottsága által kiküldött különbizottság ugyanakkor tévesen arra a megállapításra jutott, hogy a magyar ipar megfelelő arányban részesül a ruházati és bőrrendelésekből.¹¹⁴ Így éppen az ezt követő évben öt évre megrendelt „calicot- és lenvászonszükségletből” a magyar ipar nem egészen 23 százalékkal részesedett.¹¹⁵ A kilencvenes évek elején a haditengerészet rekonstrukciójánál Witkowitz szállította a hajópáncéllemezeket, Skoda a hajóágyúkat, a Stabilimento technico a hadi hajókat, és a magyar ipar egyáltalán nem kapott megrendeléseket.¹¹⁶ Ugyanekkor a Weitzer gyár eredménytelenül kéri a kereskedelemügyi miniszter támogatását élelmezési szekerek szállításához, a hadügy-miniszter a kérést elutasítja, mondván, a szekereket kincstári üzemekben kívánja előállítani.¹¹⁷

Az úgy által kavart vihart Lukács Béla csendesíti le az országgyűlésben: „... Úgy a jelenlegi hadügyminiszter, mint annak hivatali elődje, úgy az én hivatali elődöm, mint magam hivatalos megkereséseinek a magyar ipar figyelembevétele tekintetében mindig a legnagyobb előzékenységgel igyekezett megfelelni, állíthatom, hogy azon gondos utánjárás után, melyet a kereskedelemügyi minisztérium mindig teljesített, ma körülbelül ott vagyunk, hogy – még egynémely részlettől eltekintve – a hazai ipar körülbelül abban a szállítási arányban részesítettik, amely a közös költségekhez való hozzájárulás aránya szerint a magyar ipart megilleti.”¹¹⁸ Habár az idézett megállapítás alapvetően valótlan, tény az, hogy a miniszter Barosshoz hasonlóan komoly erőfeszítéseket tett a magyar ipar érdekében. A hadügyi albizottság 1895-ben, tekintettel a lejáró szerződésekre, szintén szorgalmazza a megrendelések biztosítását, és felhívja a hadügyminiszter figyelmét az időközben keletkezett új gyáakra.¹¹⁹ 1897-ben a magyar ipar először részesedik a haditengerészet bőrrendeléseiből. A kereskedelmi miniszter egyben közbenjár, hogy a lövedé-

¹¹² Uo. 1894. Bp., 1895. 530.

¹¹³ Uo. 1890. Bp. 1891. 264.

¹¹⁴ Közös ügyek bizottság irományai 1891. 17. sz.

¹¹⁵ Uo. 1892. 18. sz.

¹¹⁶ GYOSZ Közlemények 1903. 7. sz. 8.

¹¹⁷ OL Ker. Min. VI. 1893–2–47445

¹¹⁸ Kh. n. 1893. december 15.

¹¹⁹ Közös ügyek bizottság irományai 1895. 19. sz.

kek egy részét Magyarországon rendeljék meg, valamint biztosítsák a kvótának megfelelő részt a vas- és acéláru szükségletnél is.¹²⁰

Az új szerződések megkötése azonban rávilágít arra, hogy a magyar ipar versenyképessége nagyon is korlátozott. Így például a textilipari cikkeknel a szokásos módon a hadügyminisztérium felmérte a szükségleteket, majd bekérte az ajánlatokat. Ezt követően termékenként kigyűjtötték a legkedvezőbb osztrák és külön a legkedvezőbb magyar ajánlatokat. 176-féle árucikk közül 50-re érkezett magyar ajánlat, ezeknél 10 volt olcsóbb az osztrák árnál, 5 megegyezett, a többi pedig drágább volt. A minisztérium a legolcsóbb árat felajánlotta a másik birodalomrész legolcsóbb ajánlattevőjének, s ha az azt elfogadta, akkor a megrendelést a kvóta arányában (70–30%) szétosztották, ha nem fogadta el, akkor a másik kapta a teljes megrendelést.¹²¹

Ma mai aligha ellenőrizhetők Weiss Berthold adatai, aki szerint harminc év alatt a 4000 millió forintos közös beszerzésekből Magyarország mindössze 22,5 százalékkal részesedett,¹²² de mindenképpen rámutat arra, hogy a hazai burzsoázia felismerte a hadseregszállítások jelentőségét, és törekvéseihez követeli a kormány aktív támogatását.

Bármennyire is indokolt módszertanilag az ipartámogatás viszonylag elkülönített tárgyalása, maga a megítélés azonban megköveteli a komplexitást. Az ipartámogatás egyetlen formája sem alkalmas arra, hogy önmagában a fejlődés motorja legyen, ilyen illúzióik a kortársaknak sem voltak. A cél végső soron a hazai tőke lekötése és a külföldi tőke beáramlásának előmozdítása volt. Ennek a hazai iparfejlesztés összességében tökéletesen meg is felelt, s miután ez jelenti az iparosodás egyik legfontosabb előfeltételét, jelentőségét is ez határozza meg. Az állami beavatkozás nem kompenzálhatta az elmaradottságból adódó hiányokat, mindenekelőtt nem helyettesíthette a tőkefelhalmozást, nem tekinthetjük tehát a modernizálás legjelentősebb tényezőjének, a külföldi tőkebeáramlás előmozdítása és a hazai tőke mobilizálása révén azonban döntő hatást gyakorolt a modern tőkés fejlődésre, annak sajátos tényezőjét képezte.

A megítélés említett komplexitása végül három szempont érvényesítését követeli meg, ez egyrészt az ipartámogatás szerepe az iparfejlesztés egészében, másrészt az ipartámogatás és az ipar fejlettségének összefüggése, végül az ipartámogatás és a magyar ipar szerepe a hazai, a monarchiai és a világpiacon. Nem kétséges, hogy létezhetnek – mint ahogy léteznek is – ezektől eltérő szempontok (mint például az ipartámogatásra fordított összegek nagysága), illetve az általunk említett szempontok közötti összefüggés más értelmezései s ennek következtében más megítélések is. Így a korábbiak során olyan érveket és adatokat is ismertettünk, amelyeket tévesnek vagy másodrendűnek ítélünk, de lehetővé teszik ugyanakkor eltérő szempontok érvényesítését is.

Így az 1881-i. törvény megítélésénél a tényleges – de egyáltalán nem lebecsülendő – eredményekkel szemben lényegesebbnek ítéljük azt a változást az állam iparfejlesztési politikájában, aminek a törvény az egyik döntő megnyilvánulása. Az iparfejlődés viszonylag korai időszakában – amikor végső soron még mindig elsődlegesen az ipari fejlődés előfeltételeinek kialakítása szerepel napirenden – a gazdaságpolitikában már felmerülnek a soron következő feladatok, az előfeltételek alapján kialakuló ipar támogatása.

¹²⁰ A ker. min. 1897. évi . . . jelentése (Bp. 1898.) 299.

¹²¹ Kriegsarchiv Bécs, Kriegsministerium. 1898. 13A 9–7/15

¹²² Magyar Ipar 1900. 5. sz. 1.

Vagyis az 1881. 44. tc. nem kezdete az iparfejlesztésnek, hanem „pusztán” annak fontos új állomása. Ha tehát az iparfejlesztés az elsődleges s az ipartámogatás annak csak egyik megnyilvánulása, akkor ez már nem annyira „kelet-európai sajátosság”, másrészt nyilvánvalóvá válik, hogy Magyarországon már 1881 előtt is létezett állami beavatkozás, befolyásolás, állami iparfejlesztés. A közlekedésügy mellett itt csak utalhatunk annak egy másik megnyilvánulására, az állami gyárakra.

A 80-as évek elején az iparfejlesztés alapvető feladata a magyar ipar megteremtése, a meglévő gyáripár modernizálása elsődlegesen a Lajtán túli ipar konkurrenciájával szemben. Jellege szerint tehát ekkor valóban közel áll a vámvédelemhez, még ha nem is azonos azzal. Hagyományos iparról van szó, amelynek előbb-utóbb meg kell küzdenie a Monarchia nyugati részeinek iparával a közös piacon ahhoz, hogy fennmaradhasson. Ez egyben megkövetelte az ipari érdekek figyelembe vételét a gazdaságpolitika egészében, ami különösen az évtized második felében, illetve már a 90-es években bontakozott ki valóban szélesen. Az 1890-es törvénynek alapvetően még mindig ugyanazokat a feladatokat kellett megoldania, mint elődjének. Annyiban eltérő, hogy szigorúan véve már az előző évtized fejlődése alapján nem beszélhetünk kezdetekről, az előfeltételek (mezőgazdaság tőkés átalakítása, modern hitelrendszer, infrastruktúra) biztosítása megtörtént. A kortársak elégedettsége az 1881-es törvénnyel szintén azt mutatja, hogy annak célkitűzései alapjaiban változatlanul érvényesek (azaz, a magyar ipar megteremtése, illetve modernizálása). Lényeges különbség, hogy az 1890. 13. tc. és különösen a 14. tc. a korábbinál jóval tudatosabban, következetesebben és szélesebb alapon szolgálta ezeket a célkitűzéseket. Ez a következetesség nyilvánult meg az iparfejlesztés egészénél is.

A Baross–Wekerle-féle koncepció lényege tehát, hogy tudatosította a korábbin részben még ösztönös kezdeményezéseket. Ebből következően joggal lehetett kiindulási alapjuk a behozatali statisztika, hiszen a magyar ipar változatlanul nem merítette ki a hazai fogyasztásból adódó lehetőségeket, néhány kivételtől eltekintve fel sem merülhetett a monarchiai piac kihasználása. Még mindig a hagyományos iparágak fejlesztése állt az előtérben, s ennek egyik fontos feltétele a kedvezményben részesített iparágak és a kedvezmények kiszélesítése. Nyilvánvaló volt az is, hogy egyrészt ez az iparfejlesztési koncepció beleütközik a Lajtán túli körök rövid távú érdekeibe, és előbb-utóbb mindkét oldalon megköveteli az iparági struktúra egymáshoz igazítását. Éppen a gazdasági integráció lehetőségének kialakítása igényelte a viszonylag önálló magyar ipar megerősödését, bekapcsolását a Monarchia gazdasági életébe.

SZABÓ ÉVA

Adalékok Bóhm Vilmos politikai életrajzához

Bóhm Vilmos 27 évi emigráció után, közvetlenül hatvanötödik születésnapja előtt – 1945. december 30-án érkezett Budapestre. „Boldog vagyok, hogy újból itt lehetek hazámban. A magyar munkásmozgalom harcosa voltam egész életemben, s most 27 esztendő után megint beléphetek az itthon küzdők sorába, mint fegyelmezett katona, örömmel teljesítem majd kötelességem” – vallotta hazatértekor a Világosságnak adott nyilatkozatában.¹

Bóhm Vilmos mögött már hosszú, politikai tapasztalatokban gazdag út állt. 1880. január 20-án született Budapesten. Elektroműszerészből lett szociáldemokrata munkásvezető, politikus. A századforduló utáni első évtized munkásmozgalmának kiemelkedő alakja volt, előbb ifjúmunkás szervezőként, később a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének funkcionáriusaként. 1913 és 1919 között tagja volt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének. Vállalta a korszakot lezáró mindkét forradalmat: a Károlyi-kormányban hadügyi államtitkár, később hadügyminiszter; a Tanácsköztársaság idején a Forradalmi Kormányzótanács tagja, szocializálási, majd hadügyi népbiztos, a Vörös Hadsereg főparancsnoka, végül a Tanácsköztársaság bécsi követe volt.

Az ellenforradalmi terror felülkerekedése után az emigrációt választotta. A 20-as években Bécsben, 1934 februárjától Pozsonyban, majd Prágában élt s végül 1938 szeptemberétől Stockholmban.²

¹ Világosság, 1946. január 1.

² Fiai erről így emlékeznek: „A Friedrich-féle ellenforradalmi kormány alakulása Bóhm Vilmost mint Magyarország bécsi követe érte. Hajnalban kellett a követségről családjával menekülnie, miután az Arbeiter Zeitung szociáldemokrata főszerkesztője (Austerlitz) értesítette, hogy a fehér kormány átvette a hatalmat Budapesten. Már kora reggel megérkeztek a fehér kormány megbízottai, hogy a követséget megszállják, de akkorra már Bóhm Vilmos családjával és néhány köztársasági alkalmazottal elhagyta a követség épületét. Itt kezdődött el a közel 27 éves emigráció. Mint minden emigráció, Bóhm Vilmos száműzetése is nehéz körülményekkel kezdődött. Minden politikai munkája mellett egy családot két gyermekkel kellett eltartania, amellett az emigrációt kellett megszervezni, közben az emigránsoknak száma napról napra nőtt. Írógépjavitó és -eladó üzletet nyitott egy barátjával, kísérletezett az akkor még kezdeti stádiumban levő rádiószakmában is, de a céget hamarosan – tőke hiányában – meg kellett szüntetni. Később a STAFA áruházban kapott állást, ahol a rádióosztályt kellett megszerveznie. Különben hamarosan a STAFA áruház üzemi bizottságának elnöke lett.

A húszas évek végén az Osztrák Vas munkás Szakszervezet (Metallarbeiterverband) egy vállalkozásának – Az Elektromos Produktív Szövetkezetnek, (Produktivgenossenschaft für Elektrotechnik) – igazgatója lett, ahol az 1934. februári felkelésig működött. Dollfuss fasiszta bandájának győzelme után

Az emigrációban is megtartotta politikai aktivitását. A szociáldemokrata „Világosság Csoport” szervezője és tevékeny tagja, egyik vezetője lett. Széles körű kapcsolatot épített ki elsősorban az emigrációba kényszerült magyar szociáldemokrata vezetőkkel. Így Kunfi Zsigmonddal, Rónai Zoltánnal, Szende Pállal, Fényes Lászlóval, Práger Jenővel, Gárdos Sándorral, Gárdos Mariskával, Garbai Sándorral, Révész Mihállyal. De érintkezési, politikai és baráti kapcsolatainak köre ennél jóval messzebb terjedt. Magában foglalta természetesen elsősorban azokat a szociáldemokrata pártokat, amely országokban élt, az Angol Munkáspártot, de a Magyarországi Szociáldemokrata Párt egyes itthoni vezetőit is: (Stromfeld Aurél, Kabók Lajos, Mónus Illés, Halász Alfréd és Szakasits Árpád).

A második világháború éveiben Böhm a stockholmi angol Sajtófigyelő Irodában betöltött tiszténél nagyobb szerepet játszott a Magyarországra és Közép-Európára vonatkozó információk gyűjtésében, értelmezésében s Magyarországnak a háborúból való kiugrási kísérletében. A Sajtófigyelő Iroda vezetője szerint Böhm a térséget illetően „páratlan tudással rendelkezik . . . Meggyőződéséből németellenes, Anglia őszinte csodálója, rokonszenvet tanusít Oroszország iránt . . .” A háborút követően Magyarországon számos más kérdésnél „sokkal fontosabbnak tartja olyan alapfeltételek megteremtését, amelyek lehetővé teszik Magyarország gyökeres társadalmi, politikai és erkölcsi megújódását”.³

Magyarország felszabadulása után rögtön haza akart térni. Nem titkolta azt sem, hogy a 27 évi „száműzetés” után hazavágyódott barátai, elvtársai, rokonai közé.

A szociáldemokrata párt munkájába szeretett volna bekapcsolódni. Ezért, amint lehetett, levelet írt Szakasits Árpádnak, illetve a Szociáldemokrata Pártnak. Erről így számolt be Károlyi Mihálynak: „. . . jelentkeztem munkára, kijelentettem, hogy semmiféle hivatalt nem kérek. De dolgozni akarok az ország és a párt érdekében, abban a helyzetben, amelyben a mi eszméink győztek.”⁴

A Szociáldemokrata Párt részéről ugyan pozitív választ kapott hazatérési szándékára, hazautazása mégis elhúzódott, mivel az távolról sem csupán a szociáldemokraták belső ügye volt. Ez a késlekedés sértette. Helyzetében a türelmetlenség teljesen érthető.

ismét emigrációba kényszerült: Csehszlovákiába, ahol hosszan tartó kezdeti nehézségek után a Prager kiadóvállalatban végzett adminisztrációs munkát. Ugyanakkor részt vett a Csehszlovákiában Ausztria részére készített illegális nyomtatványok (Arbeiter Zeitung stb.) terjesztésének megszervezésében.

1938. októberben, a müncheni konferencia után, kénytelen volt elhagyni Csehszlovákiát, és Svédországba áttenni lakóhelyét. Az utazás non-stop repülőgéppel történt Németországon keresztül, és hogy egy esetleges kényszerleszállás esetén élve ne kerüljön a német fasiszták kezébe, zsebében méreg volt előkészítve. A svédországi emigrációjának kezdete volt talán életének legnehezebb része. Új életkörülmények, nyelvi nehézségek, az előbbiekhöz viszonyítva aránylag magasabb kor volt ennek az érthető oka. Hosszú ideig menekült-segélyből kellett élnie feleségével. Csak jóval később, a második világháború alatt, került a stockholmi angol követség Press Reading Department – a megszállt területek sajtóját követő osztályába, mint a keleti országok, főleg Magyarország szakértője.

A háború végével megteremtődött a lehetősége annak, hogy közel 27 éves száműzetés után visszatérhessen annak a mozgalomnak a szolgálatába, amelynek életét szentelte, ami a nehéz közlekedési viszonyok miatt csak 1945. december 30-án következhetett be. Akkor utazott feleségével repülőgépen Prágáig, onnan vonaton Pozsonyig, majd Pozsonyból a SzDP autója hozta őket Budapestre.”

³ *Juhász Gyula*: Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban, Bp., 1978, 95–96. old. C. Parrott 1943. febr. 13-i jelentése.

⁴ PI Arch 704. f. 81. ő. e. (Böhm 1945. december 4-én kelt levele).

Végül 1945 októberében, majd teljes határozottsággal novemberben Szakasits Árpád körvonalazta számára hazatérése utáni feladatait, nevezetesen a stockholmi követi megbízást. „... boldog örömmel diktálom ezt a levelet – írta Szakasits. – Végre megint írhatok Neked. Mindenekelőtt azt akarom tudomásodra hozni, hogy soha egy pillanatra sem feledkeztünk meg Rólad. Régi szeretettel és megbecsüléssel gondolunk Rád és azzal a reménnyel is, hogy most már mégiscsak elérkezik az ideje annak, hogy körünkben üdvözölhessünk, és a régi veterán harcosnak kijáró tisztelettel szorítsuk meg kezedet . . .

Meggyőződésünk, hogy most is, anyai hányódtatás után éppen olyan friss vagy és úgynevezett rossz szíved éppen úgy bírja a munkát, mint hosszú évekkal ezelőtt. Éppen ezért arra gondoltunk, hogy javaslatba hozunk mint stockholmi magyar követet.”⁵

Ez az egyértelmű hívás tehát a hazainvitálás mellett bizonyos fokig a párt belső életétől, de a hazai belpolitikától való távontartását is jelentette.

Böhm Vilmos azonban ezt a felajánlott „küldetést” is elfogadta. „Annál is inkább – írta válaszában –, mert egy időre úgyszólván haza kell mennem, azonfelül valóban nincs más vágyam, erőmből telhetően a sokat szenvedett országnak, népnek és pártunknak szolgálatot tenni.”⁶

Böhm azonban nemcsak mint magyar, hanem mint szociáldemokrata politikus szeretett volna hazatérni. Ezért keserűséggel töltötte el hazainvitálásának a pártja részéről választott formája. Hogy mit gondolt még a követi megbízásáról, azt Károlyinak írt beszámoló leveléből tudjuk. „24 óráig gondolkodtam. Reális ember vagyok. Tudom, mit jelent a követi állás. Ha volnék valaki, azt mondanám, hogy »felfelé buktatás«. De a semmiből nem lehet bukni vagy buktatni.”⁷

Böhm Vilmos volt az első jelentősebb személyiség, aki a forradalmak után emigrációba kényszerült szociáldemokrata és polgári politikusok közül hazatért. Így útjának előkészítése önmagában véve is politikai jelentőségre tett szert, mivel szükségszerűen más esetekre is hivatkozási alapot teremthetett. Az emigráció hazatérésének ügye általában, az egész koalíciós politika kérdésévé vált, amit a szövetséges hatalmak állásfoglalása motivált, nem szólva az egyes érintett pártok magatartásáról. Ez állt Böhmre is, mivel nem utolsósorban a második világháború alatt játszott szerepe miatt, a szövetségesek nagy figyelmet fordítottak tevékenységére, és megítélésében nézeteltérések is felmerültek.⁸ Mindezek mellett követi megbízása főleg a Szociáldemokrata Párt belső erőviszonyaiból és az ország politikai életében betöltött szerepéből következett. A Szociáldemokrata Pártban voltak, akik kívánták talán visszatérését a párt politikai életébe, úgy értékelve, hogy pozícióik általa erősödhetnek, ugyanakkor lehettek, akik aggodalommal várták haza korábbi politikai ellentéteik miatt.

Böhm Vilmos mint politikus igyekezett a valósággal szembenézni s elhelyezni saját személyét is a magyarországi politikai viszonyokba és meghatározni helyét pártjában, a Szociáldemokrata Pártban.

⁵ Uo: 283. f. 12/52 ö. e. (Szakasits Árpád levele Böhm Vilmoshoz 1945. november 3.)

⁶ Uo: 283. f. 12/52 ö. e. (1945. október 25-i levél).

⁷ Uo: 704. f. 81. ő. e. (1945. december 4-i levél).

⁸ Ebben az összefüggésben tanulságos az a véleménycsere, mely a szovjet és a brit diplomácia vezetői között zajlott le 1943-ban, Böhmnek Stockholmból Londonba való látogatása kapcsán. L: Juhász i. m. 95–97., 113–114., 115., 273–274.

Leveleiből kitűnik, hogy lényegében tisztában volt a Szociáldemokrata Párt helyével a magyarországi politikai életben és a párton belül meglévő erőviszonyokkal.

A Szociáldemokrata Párt Magyarország demokratikus újjáépítésének jelentős tényezője volt, a kormánykoalíció pártjának egyike. Taglétszáma már elérte a 400 000 főt. Az 1945. augusztus 18–20-án megtartott XXXIV. Kongresszusa megvitatta és jóváhagyta a párt országépítő és pártépítő tevékenységét, meghatározta politikáját. A Kongresszus elfogadta a párt szervezési elveit, s ennek megfelelően módosította a Szervezeti Szabályzatot. Az ideiglenes pártvezetés helyett megválasztotta a párt vezető testületeit. A párt főtitkára Szakasits Árpád lett. A párt választott vezetői lettek azok a politikusok, akik következetesen harcoltak a fasizmus ellen, s hívei voltak a felszabadulás után a forradalmi fejlődésnek. Szerepük és befolyásuk az újra kiépülő pártapparátusban is meghatározó volt. Peyer Károly – aki mintegy 25 éven keresztül nevével fémjelzte a párt politikáját – kikerült ugyan a vezetésből, de mint szociáldemokrata képviselőnek, még jelentős szerepe volt. Ugyanakkor a párt jobboldali politikusai közül számosan helyet kaptak a választott testületekben, valamint az apparátusban is. Az ellentétek a pártvezetésben már 1945 folyamán is tapasztalhatók voltak, élesebb összecsapásokra csak a választások feszült légkörében került sor.

Böhm úgy látta, hogy nem vállalhatja sem a „semleges néző szerepét”, sem pedig valamiféle „ellenzéki” szerepet. „Ha hazamegyek, lojálisan támogatom a párt mai politikáját, még akkor is, ha híveimnek és barátaimnak ezzel csalódást okozok. Az ország érdeke áll mindenek felett” – vallotta.⁹

Az a tény azonban, hogy elfogadta a pártja által kínált pozíciót, különleges helyzetet biztosított számára a magyar szociáldemokrata párt felszabadulás utáni történetében. Politikai múltja, a fasizmus elleni egyértelmű kiállása nagy tekintélyt adott neki a pártban. Bár hazatérésekor semmiféle pártfunkciója nem volt, mégis szinte az első pillanattól részt vett a pártvezetés munkájában, a Főtitkárságon dolgozott, ténylegesen a párt tanácsadója lett.

Böhm Vilmost jthton a Szociáldemokrata Párt mint szociáldemokrata politikust fogadta, 1945. december 31-én a főtitkárság, 1946. január 3-án a pártvezetőség köszöntötte, érkezését hírül adták a koalíciós lapok. Ő maga visszautazásakor a következőképpen vallott erről: „Közel 27 évi emigráció után hazatérve annyi barátsággal, szeretettel és bizalommal találkoztam a mozgalom minden ágában, a vezetők és a tömegek részéről egyaránt, más rétegek részéről is, hogy abban a tudatban hagyom el az országot, hogy Horthyék nem tudták a magyar nép lelkét megmérgezni . . .”¹⁰

Itthon első tetteivel mintegy jelképezte politikai platformját: leróta kegyeletét azok előtt, akik életüket áldozták a szabad Magyarorszáért. Virágot helyezett el az 1919-es forradalom mártírjainak, az ellenforradalom áldozatainak, Somogyi Bélának, Bacsó Bélának, Stromfeld Aurélnak, Sallai Imrének, Fürst Sándornak és Bajcsy-Zsilinszky Endrének a sírjára.¹¹

Böhm Vilmos politikai állásfoglalásaiban meghatározó szerepet töltek be az 1918–1919-es forradalom élményei, tanulságai. Ezt nyilván az is motiválta, hogy a két

⁹ PI Arch 704. f. 81. ő. e. (Böhm Vilmos levele Károlyi Mihályhoz 1945. december 4-én).

¹⁰ Népszava, 1946. május 3.

¹¹ Világosság, 1946. január 1.

forradalom időszakában volt politikai pályafutásának csúcspontján. Úgy vélte, hogy 1945-ben az 1918-as forradalom eszméi győzedelmeskedtek Magyarországon. Nem csoda tehát, hogy hazatérte után népgyűlési beszédeiben, baráti találkozókön az alaphangot az 1918–1919-es forradalmakról való megemlékezés adta meg. „Két forradalom tüzeiben” című könyvének magyarországi kiadásával is azt a célt kívánta szolgálni, a könyvhöz írt előszava szerint, „hogy széles néptömegek ismerjék meg az 1918–1919. évi forradalmak történetét”.¹²

A fentiekből kiindulva Böhm úgy gondolta, hogy Károlyi Mihály – az 1918-as októberi forradalom vezéralakja, az első köztársaság elnöke –, mint egyik párthoz sem csatlakozó, pártok felett álló, kimagasló, következetesen baloldali politikus „kristályosodási pont” lehet a magyar politikai életben. Ezt a szerepet – úgy vélte – Károlyi mint köztársasági elnök tudná legjobban betölteni. Ezért azzal az elképzeléssel tért haza, hogy igyekszik a koalíciós pártokat meggyőzni, illetve befolyásolni abban az irányban, hogy Károlyit válasszák meg köztársasági elnöknek. Pártján belül ugyan elfogadták álláspontját, hogy felvetik Károlyi jelölését, ott azonban nem a baloldal állt mellé. Végül is „az elnöki szék betöltését a koalíció egyensúlya határozta meg”, s ez döntötte el a javaslat sorsát.¹³

Böhm nemcsak Károlyi Mihály hazatérésének előkészítésében vállalt jelentős szerepet. Általában is az volt a véleménye, hogy meg kell teremteni az antifasiszta és demokratikus emigráció hazatérésének lehetőségét. A Szociáldemokrata Párt 1946. január 3-i pártvezetőségi ülésén olyan javaslatot tett, hogy hívják haza őket.¹⁴ Hazatérésüket a gyakorlatban is segítette, útjukat egyengette. Aktív részt vállalt Bíró Mihály hazahozatalában, szavát hallatta a Horovitz Jenőről való gondoskodásnál, egyik kezdeményezője volt Kunfi Zsigmond hamvai hazahozatalának.

Itthonléte első percétől aktív részt vállalt a napi politikai küzdelmekben, a pártmunkában. Ekkor, mint gyűlések szónoka, pártnapok, baráti találkozók előadója, szinte fáradhatatlan.

Böhm Vilmos következetes híve volt a két munkáspárt együttműködésének. Meggyőződése volt, hogy ez az alapja és a biztosítéka az ország demokratikus felépítésének, a demokratikus vívmányok megvédésének, a reakció elleni következetes harcnak. Az volt a véleménye, saját szavait idézve: „A közös célokért, a közös eszmékért egy úton kell haladjanak, közösen harcoljanak egymás mellett, és törekvéseikben támogassák egymást. Mindkét munkáspártnak óriási tartalékai vannak a még nem szocialista tömegekben, és így semmiféle versenytársi viszonynak nincs létjogosultsága közöttük.”¹⁵

Álláspontjához a gyakorlati politika buktatóiban is igyekezett hű maradni, tehát tevékenyen részt vett a két munkáspárt összekötő bizottságának munkájában. A koalíciós politika időszakában ez volt a legfelsőbb fórum, ahol a két munkáspárt vezetői egyeztet-

¹² *Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben.* Bp., 1946.

¹³ Az idézetet és a kérdést bővebben l: *Hajdú Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz.* Bp., 1978. 493–494.

¹⁴ A felhívást az SZDP vezetősége nevében Szakasits Árpád aláírásával 1946 februárjában adták közre.

¹⁵ *Népszava.* 1946. május 3. A korszak politikatörténetére s részben Böhm tevékenységére l: *Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947.* Bp., 1975. különösen 143, 179., 228. stb.

ték nézeteiket, tájékoztatták egymást a napi politikai kérdésekben elfoglalt álláspontjukról, s tisztázták azokat.

Az Összekötő Bizottságon kívül személyesen is sokszor tanácskozott a Magyar Kommunista Párt vezetőivel, vagy levélben fordult hozzájuk az együttműködést érintő pártügyekben.

1946 tavaszán a február 14-i Összekötő Bizottsági ülés határozatát követően annak a szociáldemokrata gyűlésnek is szónoka volt, amelyet a reakció elleni tiltakozásul a két munkáspárt külön-külön szervezett. Másnap, az MKP gyűlésén, ő szólalt fel a Szociáldemokrata Párt nevében. Beszédében hangsúlyozta: „A munkásegység nevében jöttem. S legyen a mai gyűlés fogadalom, hogy amíg a magyar demokráciát és a szabadságot nem biztosítjuk és azon túl is, egymás ellen nem fogunk harcolni.”¹⁶

Böhm Vilmos, mint a faszizmus és reakció elleni harc és egyben az ország demokratikus átalakításának híve, bábáskodott a Baloldali Blokk létrehozásánál is. Tagja lett annak az Intéző Bizottságnak, mely hivatott volt a Baloldali Blokk nagygyűlési határozatának végrehajtását ellenőrizni.

A napi munka közben készült követi megbízatására, melyet átmenetinek tekintett. Erről Kéthly Annának írott levelében a következőképpen vallott: „Végtelenül sajnálom, hogy nem folytathatom itt a munkát, amelyet megkezdtem, amely sokkal jobban megfelel nekem, mint a diplomáciai munka. És ha valamilyen megoldást találunk . . . visszatekerek ahhoz a munkához, amely nekem olyan nagyon kedves, a pártmunkához.”¹⁷

Mint követ 1946. május 1-én utazott el állomáshelyére.

Böhm Vilmos a magyarországi külpolitika és egyben a szociáldemokrata párt külpolitikájának is az alapját a Szovjetunióval való őszinte barátságban és a szomszéd népekkel való együttműködésben látta. A pártvezetőség tagjaihoz írott leveleiben, az európai és világpolitikai események elemzése során többször hangsúlyozta ezt. „A mi számunkra a Szovjetunió nemcsak a felszabadító ország, nemcsak szomszéd, hanem a szocialista irányba haladó állam is” – írta.¹⁸

Mint stockholmi követ, egyik legfontosabb feladatának jelölte meg, hogy a magyar demokráciát rágalmazó információk ellen „tervszerű akciót” folytasson. Ugyanakkor fontosnak, sőt elengedhetetlennek tartotta, hogy az ország helyzetéről a valóságnak megfelelő kép rajzolódjon a nemzetközi közvélemény elé. Ő maga is számos interjút adott, cikket írt.

Minden eszközt megragadott, a legkisebb eredményt is megbecsülve és a legkisebb lehetőséget is felhasználva, hogy segítse a magyar gazdasági élet kibontakozását, az ország újjáépítését. Leveleiben azt hangsúlyozta, hogy a „külpolitikai sikernek előfeltétele a jó gazdasági politika”. Követi bemutatkozása után került sor a kereskedelmi tárgyalásokra, azok lezárására, majd a szerződések megkötésére Svédországgal, Norvégiával és Dániával. Javasolta, hogy a követséghez kereskedelmi előadót is nevezzenek ki.

Követi tevékenysége idején – bár korábban szintén – igyekezett kapcsolatait felhasználni a Magyarország felé irányuló gyógyszer-, élelmiszer-, ruházati stb. segély-akciók

¹⁶ Világosság, 1946. február 19. Népszava, 1946. február 15–16.

¹⁷ PI Arch 283. f. 12/90. ö. e. (Kéthly Annához írott levele 1946. április 26-án.)

¹⁸ Uo: 283. f. 12/90 ö. e. (Szakasits Árpádhoz írott levele, 1947. március 13-án.)

szervezésében. Élénk személyes tevékenységet folytatott és levelezett a svéd, az argentin, az angol-amerikai segítő akciók ügyében.

1946. szeptember végén, október elején kb. négy hetet ismét Budapesten töltött. Bár tevékenységét követi feladatai határozta meg, így a svéd-magyar kapcsolatok szélesítése, ipari és mezőgazdasági munkaerő Svédországba való toborzásának megszervezése, igyekezett a pártmunkába is bekapcsolódni. Részt vett a Magyar Kommunista Párt III. Kongresszusán is.

1946. december 29-én újra Budapestre érkezett. Ekkor hazahívását a XXXV. Pártkongresszus előkészítése és az SzDP-ben a „Peyer-memorandum” miatt kialakult helyzet indokolta. A Peyer-kérdés nem először okozott gondokat a Szociáldemokrata Párt vezetőségének. Ahogy Böhm levelében fogalmazta: „Peyer, sajnos, nem okosodik meg; állandóan bonyodalmakat okoz, s félő, hogy magatartása robbanáshoz fog vezetni. Annyira az indulatok vezetnek, hogy nem tud magán uralkodni.”¹⁹ Böhm Vilmos a pártvezetőség 1946. április 5-i ülésén már élesen szembeszállt a párt jobboldalával „meggondolatlan agitációja” miatt. „Ez az agitáció – mondotta – nem tekinthető kritikának, hanem kimondott szervezkedés a pártvezetőség politikai vonala ellen, amely behatol az üzemekbe, és ott olyan tudatos propagandát fejt ki, amelyet nyugodtan lázításnak is lehet nevezni. Idegen osztályérdek ez a magatartás . . . ezzel a párt belső egységét és politikai állását is veszélyeztetik.”²⁰ A párton belül az erőviszonyok azonban még nem voltak érettek a kérdés végleges eldöntésére. Ez végül is az SzDP XXXV. pártgyűlését megelőzően, illetve azon vált akuttá.

Böhm vállalta a pártvezetőség megbízását, hogy pártszakadás nélkül oldják meg a Peyer-kérdést. A baloldalnak még mindig nem volt elég ereje, hogy egyértelmű döntéssel Peyert kizárja a szociáldemokrata párt soraiból. A döntés egyhangúsága érdekében, illetve nehogy pártszakadásra kerüljön sor, elmarasztaló, de nem kizáró határozatot hoztak a Kongresszus előértekezletén. Sőt, egy ilyen kompromisszumos döntés elfogadásához is Böhm tekintélyére volt szükség. Böhm, mint a javaslat előterjesztője, megállapította, hogy az egyetlen helyes intézkedés Peyerék kizárása lenne, hiszen a memorandum aláírói a fegyelmi vétség sorozatát követték el. Az egyhangúság érdekében azonban a pártvezetőség olyan előterjesztéssel élt a kongresszus küldöttei előtt, amely megbélyegzi decemberi akciójukat, s utasítja a pártvezetőséget, hogy a jövőben a hasonló esetben a „legszigorúbb és legkíméletlenebb megtorlást alkalmazzon”.²¹

A pártvezetőség elképzelését sikerült keresztül vinni. A határozati javaslatot egységesen fogadták el, ez azonban csak azt a lehetőséget biztosította, hogy Peyer legközelebbi lépésére a pártvezetőség kizárással válaszoljon. E határozatnál egyértelműbb volt a pártvezetőség állásfoglalása 1947. február 10-i ülésén. Böhm Vilmos ezen az ülésen olyan javaslattal élt, hogy a pártvezetőség azonosítsa magát a Népszava 1947. február 5-i számában megjelent vezércikkkel, amely az alábbiakat tartalmazza: „Nem lehet vitás, hogy a pártkongresszusnak ez az egyöntetűen hozott határozata rányomja bélyegét az egész pártmozgalomra, és e súlyos ítéletből szükségképpen következik, hogy aki felismeri a szocialista kötelességet, aki érzi azokat az erkölcsi kötelezettségeket, amelyeket szocialista mivolta

¹⁹ Uo: 283. f. 12/90 ö. e. (Kéthly Annához írott levele.)

²⁰ Uo: 283. f. 3/49, L: *Molnár János*: Irányzatok harca az SzDP-ben 1946–1947.

²¹ PI Arch 283. f. 2/14. ő. e.

reá ró, az nem tarthat fenn a jövőben semmilyen érintkezést azokkal, akiknek megbélyegzésére ilyen súlyos szavakat tartott szükségesnek a szocialista munkásság parlamentje.”²²

A Szociáldemokrata Párt XXXV. Kongresszusa 241 szavazattal Böhm Vilmost pártvezetőségi taggá választotta. A pártvezetőség február 10-i ülésén pedig Szakasits Árpád – aki ismét a párt főtitkára lett – a Politikai Bizottság tagjának is javasolta. Böhm ezt a funkciót már nem vállalta el. Így vált lehetővé, hogy Szeder Ferenc bekerüljön a Politikai Bizottságba, 8 : 7 szavazati aránnyal. Ez a választás egyben a pártvezetőség belüli erőviszonyokat is demonstrálta.²³

Hogy mi volt az oka Böhm Vilmos állásfoglalásának, miért nem vállalta a Politikai Bizottság-i tagságot, az nem derül ki a dokumentumokból. Úgy tűnik, hogy a Kongresszus előkészítése és menete során szerzett tapasztalatai fokozták aggodalmait és kétségeit a pártvezetés és az apparátus munkáját illetően. Elképzelhető, hogy bár a Peyer-kérdésben egyértelmű volt az álláspontja s a pártvezetés baloldali erőivel is szorosabb lett a kapcsolata, megriadt attól, hogy így nap mint nap szembekerülhet a párt jobbszárnyával. De az is lehet, hogy taktikai okokból nem vállalta a tisztséget, vagy ténylegesen meggyengült egészségi állapota miatt döntött így.

Böhm Vilmos tehát most már mint választott funkcionárius – a pártvezetőség tagja – tért vissza 1947. február 18-án állomáshelyére Stockholmba. A budapesti tartózkodás megviselte egészségét, az orvos tanácsára lassítania kellett volna munkatempóját.

Böhm gyakori budapesti tartózkodása mellett követi állomáshelyéről is jelentős pártpolitikai tevékenységet folytatott – levelezés útján. Követi megbízatása első időszakában levelezett a legexponáltabb szociáldemokrata vezetőkkel: Szakasits Árpáddal, Marosán Györggyel, Bán Antallal, Horváth Zoltánnal, Schiffer Pállal, Kéthly Annával, Justus Pállal és másokkal.

Levelezése nagyrészt pártpolitikai jellegű volt, kiterjedt minden olyan kérdésre, amelyben a párt állásfoglalását szükségesnek tartotta, illetve amelyben ő igényelte az információt. A pártvezetőséget igyekezett tájékoztatni a nemzetközi eseményekről, nemegyszer részletesen elemezte azokat. 1947. március 13-i levelében például felhívta a pártvezetőség figyelmét Trumann ismeretes beszéde kapcsán a következőkre: „Az összes diplomáciai és politikai források egyhangúan megegyeznek abban, hogy itt egy nagy külpolitikai offenzíváról van szó az Egyesült Államok részéről, amelynek végcélja még ismeretlen. Bár én rendületlenül nem hiszek háborús lehetőségekben . . .”²⁴

A Párt XXXV. Kongresszusa után leveleinek száma növekedett. A Kongresszus szervezése közben nyert tapasztalatai arra készítették, hogy a párt politikájával, munkájával kapcsolatos gondolatait is összegezze. „Már elutazásom előtt elhatároztam, hogy budapesti tapasztalataimról és általában gondolataimról beszámolok, miután erre, úgy érzem »közjogi helyzetem« mint pártvezetőségi tagságom kötelez” – írta a Kongresszus után küldött első levelében Szakasits Árpádnak.²⁵

²² Uo: 283. f. 3. ö. e. Az állásfoglalásra azért került sor, mert Peyerék Írásban fordultak a pártvezetőséghez. Uo. 283. f. 10/30 ö. e.

²³ Uo: 283. f. 3/15 ö. e.

²⁴ Uo: 283. f. 12/90. ö. e.

²⁵ Uo: 283. f. 12/90 ö. e. (Böhm Szakasitsnak 1947. február 25-én.)

1947 tavaszán – az 1946. december 5-i Politikai Bizottság határozata alapján – számításba jött Böhm végleges hazatérése, vagyis stockholmi követi pozíciójából való felmentése,²⁶ sőt esetleg prágai követi megbízása. Érthető tehát, hogy a pártvezetőségtől kapott feladatai is megszaporodtak. Részt vett több szociáldemokrata párt kongresszusán, és azokról részletesen informálta a pártvezetőséget és a Népszavát, valamint a pártvezetőség megbízásából tárgyalásokat folytatott Prágában.

A Dinnyés-kormány hívására 1947. június 12-én ismét Budapesten találjuk. Rövid itthoni tartózkodása alatt is – július 1-ig volt Budapesten – részt vett a pártmunkában. Június 14-én felszólalt a fővárosi pártértekezleten. Bekapcsolódott a pártvezetőség és a Politikai Bizottság munkájába. Bár általában inkább a külpolitikai jellegű pártfeladatokkal foglalkozott, az alapvető belpolitikai döntéseknél is hallatta szavát. A Népszava hasábjain jelent meg „Üzenete az Arbeiter Zeitungnak”, amelyben leleplezte a bécsi testvérlep cikk-sorozatában a magyarországi helyzetről, az összeesküvéstről írt valótlanságokat.²⁷

1947. július 31-én, a választások időtartamára Böhm ismét Budapestre érkezett. A budaörsi repülőtéren Marosán György fogadta, hasonlóan előző hazatéréséhez. A Népszava tudósítása szerint feladata a Szociáldemokrata Párt választási előkészületeinek irányítása volt.

Ezt a feladatot állta is. Bár – valószínűleg követi pozíciójára figyelemmel – a választási gyűléseken, szónoki emelvényeken viszonylag keveset szerepelt, a választási munka szervezését meghatározó belső értekezleteken, a döntések meghozatalában annál tevékenyebb volt. Az 1947. augusztus 7-i pártválasztmányi ülésen ő fejtette ki a képviselőjelölések elvi szempontjait. Böhmöt magát az országos listán második helyen, a Nagy-Budapesti listán szintén a második helyen jelölték. A választások előkészítésének időszakában, majd az azt követő napokban, a Szociáldemokrata Párt egyik legfontosabb személyisége volt.

A Szociáldemokrata Párt jobbszárnya a választások feszült légkörét használta ki ugyanis arra, hogy keresztülgyve elképzeléseit. Ezek három területre irányultak: 1) a két munkáspárt szembeállítása, 2) az SzDP ellenzékbe vonulása, a kormányból való kimaradása, 3) az SzDP vezetéséből a baloldal kiszorítása.

Az SzDP jobboldala e célok érdekében kezdte forszírozni a névjegyzék-kivonatokkal (kék cédulákkal) való szavazásról a két munkáspárt között már korábban létrejött megállapodás²⁸ felszámolását. Ezzel akart a választások előestéjén nyomást gyakorolni a pártvezetőségre. Ennek érdekében az üzemekből szinte permanens delegációjást szerveztek.

Milyen álláspontot foglalt el Böhm Vilmos a napirenden levő kérdésekben?

Böhm igyekezett a két munkáspárt együttműködésében jelentkező zavarokat áthidalni s a problémákat tárgyalások útján megoldani. Neki is szerepe volt abban, hogy ez vált jellemzővé az 1947-es választások időszakában, és hogy a két párt vezetői szoros kapcsolatban voltak egymással, a megoldást igénylő politikai vagy gyakorlati kérdésekben mindkét oldalról intézkedhettek.

²⁶ A Politikai Bizottság 1946. december 5-i ülésén úgy határozott, hogy Böhm Vilmos, amíg végleges megoldást nem talál, rendszeresen egy pár hétre jöjjön haza.

²⁷ Népszava, 1947. június 19. Böhm elvtárs üzenete az Arbeiter Zeitungnak.

²⁸ Az 1947. aug. 31-i pártvezetőségi ülés vitájából kiderül, hogy a névjegyzék-kivonatokkal való szavazásról a két munkáspárt megállapodását a pártvezetőség jóváhagyólag tudomásul vette.

Böhm jelen volt azbn az Összekötő Bizottsági ülésen (1947. június 27.) is, amelyen a két párt vezetői megállapodtak a választási szövetség, a program, a választási törvény módosítása és a szavazás módját illetően. Az ezt követő napon Böhm Rajk Lászlóval tárgyalt az SzDP PB megbízásából, abból a célból, hogy a légkört, különösen a választásokat kézbentartó Belügyminisztérium vonalán, az eredményes együttműködés szellemének megfelelően javítsák.²⁹

A jobboldal fokozódó nyomása alatt Böhm mindvégig azok közé tartozott, akik a Kommunista Párttal való tárgyalás útján igyekeztek a kérdéseket megoldani. Alapállása ugyanis az volt, hogy „nem a kiélezést, hanem az összehangolást” kell keresni. Végül mégis engedett a pártvezetőség azon többségi véleményének, hogy a két párt között a tárgyalásokat szüneteltetni kell.

Közvetlenül a választások után megint egyike volt azoknak, akik az első lépéseket megtették a Kommunista Párttal való tanácskozás útjának egyengetésében.

Így már a szeptember 1-i pártvezetőségi ülés feloldotta a tárgyalási tilalmat, majd az első Összekötő Bizottsági tárgyalás eredményeként a szociáldemokrata miniszterek ismét elfoglalták pozícióikat, s megkezdődtek a kormányalakítási tárgyalások.³⁰

Egyértelműen visszautasította a jobboldal Szakasits ellen intézett támadásait. A párt jobboldala ugyanis igyekezett a választások előtti és utáni feszült légkört kihasználni, hogy a pártvezetésből a baloldal erőit kiszorítsa, és a támadások éle Szakasits Árpád ellen irányult. E kérdésben Böhm egyértelmű álláspontot foglalt el. Hangsúlyozta, hogy Szakasits a párt főtíkára, s annak is kell maradnia. Fenti véleményét képviselte az 1947. szeptember 8-i pártválasztmányi ülésen is.

Böhm Vilmos ekkor maga is a jobboldal támadásainak célpontja lett. Bár a jobboldal vezetői közül nem egyhez régi személyes kapcsolatok fűzték, köztük Kéthlyhez is, mégis a vele folytatott vitáját a pártvezetőség elé vitte, s ez a fórum igyekezett Böhmöt megnyugtatni és bizalmáról biztosítani.

Tagadhatatlan, hogy e pár nap eseményeinek egyik kulcsfigurája Böhm Vilmos volt. Közvetlenül a választások után – Szakasits Árpád betegségére tekintettel – Böhm Vilmos elnökkölt a politikai bizottság, illetve a pártvezetőség ülésein. Kezdeményezője és résztvevője volt a Kommunista Párt vezetőivel folytatott megbeszéléseknek, tárgyalt a Kisgazdapárt vezetőivel, a köztársaság elnökével, Szviridov altábornaggyal és Puskin követtel stb.

1947. szeptember 13-án vett részt utoljára pártvezetőségi ülésen. Ez volt utolsó budapesti tartózkodása is. Elutazásának közvetlen előzményei és körülményei meglehetősen homályosak. Tény az, hogy ekkor Prágán keresztül – először a felszabadulás óta Londonba,³¹ majd onnan Stockholmba, követi állomáshelyére ment.

²⁹ Böhm és Rajk tárgyalása kiterjedt a két munkáspárt együttműködésére a választások idején s ebben a közigazgatás szerepére, a BM-ben működő MKP- és SzDP-pártcsoport, illetve azok tagjainak fegyelmi, függelmi kérdéseire vonatkozó miniszteri rendeletre, valamint Faragó belügyi államtitkár ügykörére.

³⁰ Az Összekötő Bizottság-i ülésen (szeptember 2-án) részt vettek az SzDP részéről Ries, Bán és Böhm, az MKP részéről: Rákosi, Rajk, Farkas, Révai, Gerő.

³¹ Böhmöt az Angol Munkáspárthoz is régi szálak fűzték. Londoni tartózkodásával más aspektusból foglalkozik *Jemnitz János*: Adalékok a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az angol Labour Party kapcsolatainak történetéhez (1945–1947). Történelmi Szemle, 1975. 1. sz.

Böhm visszatérve Stockholmba leveleiben beszámolt az Angol Munkáspárttal folytatott tárgyalásairól, valamint összegezte véleményét a pártban kialakult helyzetéről.

Szakasits a leveleket a Politikai Bizottság 1947. október 17-i ülésén ismertette. Úgy tűnik, lényegében ennek alapján vázolta Szakasits Árpád a pártvezetőség 1947. október 18-i ülésén a pártvezetésben kialakult helyzetet.³²

Böhm leveléhez, a jegyzőkönyv tanúsága szerint, többen hozzászóltak. Ebből úgy tűnik, hogy éles szavakkal bírálta a pártvezetésben kialakult helyzetet s a baloldal egyes vezetőit is. Böhmnek előbb említett levelét szövegszerűen nem ismerjük, s így csak a pártvezetésben elhangzott utalásokból lehet következtetni tartalmára. Egyértelmű azonban állásfoglalása az 1948. január 2-i, a pártvezetéshez írott levelében. „Budapestről való távozásom óta azok a jelenségek, amelyek bizonyos hasadást mutatnak a párton belül, fokozódtak . . . Ezt az állapotot mielőbb meg kell szüntetni” – írta.³³

Böhm Vilmos szerteágazó személyes kapcsolatai és levelezése 1948 tavaszára egyre inkább hivatalos jelleget öltöttek. Úgy tűnik, csupán Bán Antallal és Marosán Györggyel maradt töretlen a személyes együttműködés. Kettőjükben látta a párt válságából való kibontakozás biztosítékát. Bánnal Stockholmban találkozott 1947/48 fordulóján, majd 1948. január 14-én Marosán Györggyel Prágában. E két megbeszélésen kifejtette álláspontját a Szociáldemokrata Párttól és a napirenden lévő politikai kérdésekről.³⁴

Böhm Vilmos, miután betegsége miatt az 1947. október 25–26-i pártválasztmányi ülésen nem lehetett jelen, a tervek szerint csak a XXXVI. pártkongresszus előtt néhány nappal tért volna haza, leveleiben fogalmazta meg véleményét a Szociáldemokrata Párt legfontosabb problémáiról. Leveleit a Szociáldemokrata Párt vezetőségének címezte 1948. január 2-i és 1948. február 7-i keltezéssel

A választások után megváltozott történelmi helyzetben a Szociáldemokrata Pártnak a jobboldaltól való megtisztításával és a két munkáspárt egyesülésével kellett foglalkoznia. Az összes többi kérdés lényegében ennek volt alárendelve.

Mi volt Böhm Vilmos véleménye ebben a történelmi helyzetben, és milyen tanácsokat adott leveleiben?

Böhm úgy ítélte meg a magyarországi politikai helyzetet, hogy a *Szociáldemokrata Pártnak* hosszú távon vannak feladatai az ország demokratikus átalakításáért, a „dolgozók kormányzatának” győzelemre viteléért, a szocializmus eléréséért vívott harcban. A szociáldemokrata párt – véleménye szerint – még nem fejezte be történelmi hivatását. Feladatai voltak még – levelét idézve –: „Egyfelől, hogy az új magyar demokráciát kiegyensúlyozza, 75 éves tapasztalatainak forradalmi lendületével segítse kiépíteni köztársaságunkat és demokráciánkat, ezen felül pedig sok százezres tömeget, amely bízik a szociáldemokrata eszmékben, hűségessé nevelje a köztársaság és a demokrácia iránt és a tömegekbe beoltsa a Szovjetunióval való barátság, a testvérpárttal való együttműködés szellemét.”³⁵

³² Ez a pártvezetőségi ülés folytatása volt az október 2-i és 7-i üléseknek, amelyeken szenvedélyes viták zajlottak a pártvezetőség – Szakasits Árpád – felelősségéről a választási eredményeket, a párt politikáját, a két munkáspárt tárgyalásait, a tárgyalások eredményeit stb. illetően.

³³ PI Arch 291. f. 1/10 (Böhm levele a pártvezetéshez 1948. január 2-án.)

³⁴ *Marosán György*: Az úton végig kell menni. Bp., 1972.

³⁵ PI Arch 291 f. 1/10 (1948. január 2-i levele.)

Böhm a Szociáldemokrata Párt politikájának alapját a következő két elvi kérdés körül vonta meg. Az első – a Szovjetunióval való barátság. Szavait idézve: „Aki szocializmust akar, annak a Szovjetunió mellett kell állnia.”³⁶

A másik pillér, amelyre a szociáldemokrata párt politikájának – vélemény szerint – épülnie kellett, a két munkáspárt együttműködése volt. Az együttműködés előfeltételét pedig a párt belső egységének helyreállításában látta. Úgy vélte, hogy ez csak a fentebb ismertetett elvi alapokon lehetséges. Szerinte a párton belüli ellentétek nem ideológiai jellegűek voltak, hanem a gyakorlati politika eltérő értelmezéséből fakadtak. „Nincs a párt felelős vezetői között, sőt az öntudatos szocialista tömegek között sem található számottevő réteg, amely a Szovjetunióval való barátság, a munkásegység, az államosítás, az osztályharc, a hároméves terv, a szocializmusért való küzdelem, az utolsó roham problémája körül más állásponton állna, mint azok, akik a párt 1945 óta kijelölt vonalát, elvi álláspontját és gyakorlatát meghatározták. Ezekben a kérdésekben nincs és nem lehet különbség a párt tagjai között. Ha volnának olyan rétegek, amelyek más állásponton állanak ezekben a kérdésekben, azok kétségkívül nem valók a pártba” – írta levelében.³⁷

Ezzel párhuzamosan a magyar szociáldemokrata párt számára iránymutatónak Lengyelország és Csehszlovákia fejlődését, illetve az ottani szociáldemokrata pártok fejlődését jelölte meg. Véleménye szerint a magyar szociáldemokrata párt „a legcélszerűbben úgy alkalmazkodhat a mai magyarországi és világpolitikai helyzethez, ha azokhoz a szociáldemokrata pártokhoz alkalmazkodik, amelyek hasonló körülmények között fejlődtek ki, és hasonló ideológiai alapon állnak, mint a magyar szociáldemokrata párt”.³⁸

Az ismertetett elvek alapján határozottan állást foglalt a „harmadik út” kérdésében, amelyről mind a nemzetközi, mind a magyar szociáldemokrata mozgalomban vita folyt.³⁹

„A magam részéről el sem tudom képzelni, hogy hogyan vetődhetett fel ez a probléma a magyar szociáldemokrata párton belül – írta Böhm. – A harmadik utat a francia párt a maga számára jelölte ki. Nem feladatomban, hogy ehelyütt a francia párt álláspontjának helyességét bíráljam, de annyit meg kell állapítanom, hogy ami a franciáknál akár jó, akár rossz, az nem lehet irányadó a magyar párt szempontjából. Legkevesbé lehet jó a francia munkáspártok egymás elleni harca, a francia szociáldemokrata párt mai kormánypolitikája. Ha az angol Labour Party vagy az osztrák párt, vagy más szociáldemokrata pártok szintén harmadik útról beszélnek és írnak, még ez sem lehet ok arra, hogy a magyar párt a harmadik út elméletét magáévá tegye. Annál kevésbé, mert minden, a szocialista elméletben képzett ember megállapíthatja, hogy a franciák mást értenek a harmadik út alatt, mint az angolok, mást, mint az osztrákok, és lassanként csak a negatívumokban egyezik a különböző szociáldemokrata pártok harmadik út elmélete.

Ezzel szemben a marxista szociáldemokrácia kezdettől fogva minden országban arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem lehet valamennyi országban azonos stratégiát és

³⁶ Uo.

³⁷ Uo

³⁸ Uo. 291. f.1/10. (1948. február 7-i levele.)

³⁹ A Népszava 1947. november 27-i számában közölte Faragó László: „A harmadik út” című cikkét.

taktikát folytatni, mert hiszen az ország gazdasági, politikai és szociális struktúrája határozza meg a szocialista pártok taktikáját és stratégiáját. Nem lehet az egyes országok viszonyát egyszerűen más országokra alkalmazni.”⁴⁰

Böhm Vilmosnak az volt a véleménye, hogy a magyar szociáldemokrata párt különállása életszüksége a magyar demokráciának, és hogy a párt bármilyen fúziója más párttal, akár a Kommunista Párttal is, inkább gyöngítése lesz a munkásosztálynak, mint erősítése.

A két munkáspárt egyesülésének megítélésében Böhm-nél nagy szerepet kapott a Tanácsköztársaságról és a két párt akkori egyesüléséről kialakított személyes értékítélete. Nem utolsósorban ennek alapján tekintette a lehetséges egyesülést elszigeteltnek, politikai eredményeit pedig vitathatóaknak.

Úgy vélte, hogy az egyesülés időpontjának megválasztása a nemzetközi helyzet miatt nem szerencsés: „... a nemzetközi helyzet veszedelmeket rejt magában, és bizonyos, hogy az imperializmus támadási vagy letörési szándékokkal fog kísérletezni. Ebben a kiélezett nemzetközi helyzetben esztelenség volna Magyarországon belpolitikai kísérletekkel megzavarni a demokrácia zavartalan kifejlését. A fúzió erőszakolása egy ilyen zavaró momentum volna.”⁴¹

Böhm Vilmosnak a pártvezetőséghez írott levelei, amelyeket idéztünk, sok tanulságot összegeztek a párt belső életével kapcsolatban is. Végső mondanivalójuk azonban – számos pozitív elemük ellenére – ellentmondásban voltak a kor követelményeivel, s így hatásuk nem lehetett.

Böhm Vilmos politikai karrierje a történelmi szükségszerűséget jelentő pártegyesítés tagadásával lényegében befejeződött. Ő maga is úgy értékelte, hogy vissza kell vonulnia. A SzDP XXXVI. Kongresszusán hallunk még róla. A kongresszushoz küldött táviratában megismétli politikai nézeteit és tanácsait:⁴² „Sorsdöntő kongresszusunknak történelmi feladatot kell megoldania, sziklafalat kell emelnie az ellenforradalmi összeesküvők és a reakció megakadályozására, a világbékét fenyegető kapitalista és imperialista támadás elleni védelemre. A sziklafal legerősebb biztosítója, megingathatatlan alapja a Szovjetunióval való őszinte barátság, ennek a szövetségnek a lelkekbeedzése és a munkásosztály egységes harca. Ezt építések, ehhez a munkához, a kongresszus tanácskozásaihoz sok sikert kívánok, sikerekben, áldozatokban, tragikus sorsfordulatokban gazdag pártunk 36. pártgyűlésének.”⁴³

A Kongresszuson pártfunkcióba nem választották meg.

Böhm Vilmos helyzetét súlyosbította ekkor elszenvedett balesete is.

Egyetlen megbízatása követi tiszte maradt, amelyet – bár állami tisztség volt – ő mindvégig mint az SzDP-től kapott pártmunkát kezelte. Ezért az Egyesülési Kongresszus után lemondott követi funkciójáról. Kétségei, s maga az a tény, hogy nem is hívták haza, arra késztették, hogy lemondása után is Stockholmban maradjon.

⁴⁰ PI Arch 291 f. 1/10 (Böhm 1948. február 7-i levele).

⁴¹ Uo. 291. f. 1./10. (1948. január 2-i levele.)

⁴² A táviratot a Kongresszuson 1948. március 6-án felolvasták.

⁴³ A magyar munkásosztály egységéért! A Szociáldemokrata Párt XXXVI. kongresszusának teljes jegyzőkönyve. Budapest, 1948. március 6–7–8.

Kapcsolatai azonban továbbra is megmaradtak, bejárt a követségre. A köldökszínór végleges elszakítására 1949 tavaszán került sor,miután olyan cikkek jelentek meg a magyarországi sajtóban, melyek révén Böhms személyében érezte magát sértettnek. Mintegy válaszként megszakította hallgatását. Göndör Ferenc „felhívására” írt levelében – melyet az lapjában nyilvánosságra is hozott⁴⁴ – nemcsak a két munkáspárt egyesülése és az egyesülést következetesen végrehajtó volt szociáldemokraták ellen lépett fel, hanem tagadta az együttműködés lehetőségét is. Fellépése az akkori hidegháborús helyzetben különösen súlyosnak minősíthető. A szakadás Böhms és a magyar népi demokrácia között bekövetkezett.

Böhms Vilmos hosszú, küzdelmes munkásmozgalmi tevékenysége véget ért. Röviddel ezután, 1949. október 28-án, 69 éves korában meghalt.

⁴⁴ Az Ember, 1949. április 16. (Böhms Vilmos levele Göndör Ferenchez, 1949. április 4.)

Elmélet és módszertan

N. D. KONDRATYEV

A gazdasági fejlődés hosszú hullámai*

I. Manapság általánosan elfogadott az a nézet, hogy a kapitalista társadalmi rendben a gazdasági élet dinamikája nem egyszerű és lineáris, hanem inkább összetett és ciklikus jelleggel bír. A tudomány azonban még nem tudta tisztázni ezen ciklikus, hullámozó mozgások természetét és jellegét.

Amikor a közgazdaságtanban ciklusokról beszélünk, akkor általában a 7–11 éves konjunktúra-ciklusokra gondolunk. De nyilvánvalóan nemcsak ilyen 7–11 éves gazdasági ciklusok léteznek. A gazdasági élet dinamikája a valóságban sokkal összetettebb. A fent említett ciklusok mellett – melyeket „közbenső” ciklusoknak hívunk – újabban sokkal rövidebb hullámokat – kb. 3,5 éves – is elképzelhetőnek tartanak.¹

De ez nem minden. Okunk van feltételezni, hogy a kapitalista gazdaságban hosszú hullámok – átlagosan 50 év hosszúak – léteznek, és ez a tény tovább bonyolítja a gazdasági dinamika problémáját.

II. A következő tanulmányban nem foglalkozunk a rövid ciklusok kérdésével, azzal, hogy valóban léteznek-e; és ha igen, milyen jellegzetességgel bírnak? Csak a hosszú hullámozások kérdéseit vizsgáljuk meg, bár itt sem tárgyaljuk a ciklikusság valamennyi kérdését. Tanulmányunk arra a kérdésre korlátozódik: vajon egyáltalán léteznek-e ilyen hosszú hullámok és ha igen, miként jelentkeznek?

A hosszú hullámozások tanulmányozása nemcsak azért nehéz, mivel a velük foglalkozó irodalom elég hiányos, de azért is, mert jelenleg mindenekelőtt az a feladat, hogy megerősítsük létezésük tényét.

Számos szerző, többek közt Moor, Lescure, Aftalion, Spiethoff és Cassel többé-kevésbé foglalkozott ugyan már a témával, bár elég töredékesen vagy csak mellékesen. Arra a kérdésre, hogy valóban léteznek-e ezen hosszú hullámok, mindannyian más választ adtak. Egyesek szerint elképzelhető, hogy léteznek, mások, noha észrevesznek forduló-pontokat a gazdasági emelkedés és esés hosszú periódusaiban, mégsem következtetnek

*N. D. Kondratyev szovjet-orosz közgazdász az 1920-as évek közepén bocsátotta közre nagy vitát kiváltó tanulmányát a gazdasági fejlődés hosszú hullámairól. Álláspontját már annak idején sokat vitatták. Korunk világ gazdasági fejlődésének újabb tendenciái ismét felkeltették az érdeklődést iránta. A Történelmi Szemle szerkesztősége ezért is tartotta indokoltnak, hogy a – magyar nyelven még meg nem jelent és a magyar közvélemény előtt jórészt ismeretlen – cikket, melynek gazdaságtörténeti mondanivalója is van, közzétegye. (A fordítás a Review c. folyóirat 1979. évi II/4. számában (519–562. old.) megjelent tanulmány alapján készült.)

¹Lásd J. Kitchin: Cycles & Trends in Economic Factors. (Ciklusok és trendek a gazdasági tényezőkből.) Review of Economic Statistics, V. 1923. 10–16.

arra, hogy esetleg ezen periódusok ciklikusan váltják egymást. A harmadik csoport kategorikusan elutasítja létezésüket, és a gazdasági esés, illetve emelkedés fordulópontjait véletlen tényezőknél és változásoknak tulajdonítja.

III. A gazdasági élet hosszú hullámzásainak tanulmányozásánál különösen nagy nehézségekkel kell szembenézni. Kezdjük azzal, hogy a téma természetéből adódóan hosszú időszak megfigyelésére van szükség, és ha valóságképek akarunk maradni, tehát megbízható adatokat és hasonló vagy összehasonlítható tényeket akarunk feldolgozni, nem nyúlhatunk vissza későbbre, mint a 18. század végére, az ipari kapitalizmus kialakulásának nagy fejlődésére. Másodszor a 18. század vége és a 19. század közepéig tartó időszak adatai a gazdasági élet irányvonalát illetően túl hiányosak és nem elég megbízhatóak; az adatsorok erről az időszakról sem folyamatosak, megszakítás nélküliek.

Ennek ellenére arra vállalkoztunk, hogy összegyűjtsük és értékeljük a megszereshető teljes statisztikai anyagot Németországra, Franciaországra, Angliára és Amerikára vonatkozóan, felölelve a lehető legnagyobb időtávot. A következőkben számos olyan új megállapítást fogunk bemutatni, melyeket ezen tanulmány következtetései eredményeztek. Annak érdekében, hogy jelen esszénk tömör legyen, és miután adataink a 19. század közepéig Angliára és Németországra vonatkozóan a legteljesebbek, ezért elsősorban ezen országokra vonatkozó anyagot alapszik a tanulmányunk. Csak néhány esetben vettük más országot, főleg Amerika adatait is figyelembe.

Mielőtt a tényleges gazdasági változásokat íránk le, ismertetjük az egyes gazdasági összetevők vizsgálatának módszerét.

A gazdasági tényezők elsősorban a dinamikájuk jellege alapján két csoportba sorolhatók. Az első csoportba tartozó elemeket az jellemzi, hogy a megfigyelés időtartama alatt nem követnek szekuláris trendet vagy ez utóbbi alig észrevehető. Ebbe a csoportba tartoznak egyes igen fontos tényezők, például a nagykereskedelmi árak. Amikor ezek dinamikáját mutató statisztikai adatokat elemzünk a célból, hogy a hosszú hullámok létét bizonyítsuk, az elemzés egyszerű statisztikai módszerét alkalmazzuk.

A második csoportba tartozó tényezők dinamikáját illetően – és ezek vannak többségben – jellemzően kimutatható egy speciális, általában felfelé haladó, szekuláris trendvonal alkalomszerű fluktuációkkal együtt, mely szerkezetileg szorosan kapcsolódik a társadalom gazdasági környezetének átfogó változásaihoz. Ebbe a csoportba tartoznak: a) bizonyos tisztán pénzügyi tényezők, pl. tőkekamat, bérek, bankbetétek stb. b) vegyes jelleggel bíró elemek, például azok, melyekre a pénzügyi és természeti tényezők is hatnak, többek között a külkereskedelem volumene és értéke. c) tisztán természeti elemek, például a különböző ipari szektorok termeléséről, bizonyos javak fogyasztásáról szóló összegezés. Ha a második csoportba tartozó elemek dinamikáját ábrázoló statisztikai adatokat feldolgozatlanul a vizsgálat alapjául vesszük, a ciklusok vagy nem jelentkeznek, vagy nem elég tisztán jelennének meg. Így nemcsak a hosszú hullámok, de a többi hullámok tisztán természeti elemei sem lennének láthatóak. Ezért kénytelenek voltunk bonyolultabb statisztikai elrendezési módszert alkalmazni annak érdekében, hogy a hosszú hullámzások létét, illetve hiányát megfelelően illusztráljuk.

Azon adatsoroknál, melyeknél lehetséges volt, az éves adatokat az ország népessége szerint bontottuk fel.² Ezt a következő két okból tettük így:

² Természetesen a tőkekamatra és bérekre vonatkozó adatokat nem osztottuk el.

1. hogy a társadalom tényleges növekedését ábrázoló görbe sokkal tisztábban látható legyen, és

2. annak érdekében, hogy biztosítsuk, hogy az adatok a határváltozások előtti és utáni időszakra olyan országok esetében, mint Franciaország, mely határváltozáson ment keresztül a megfigyelés ideje alatt, sokkal összehasonlíthatóbbak legyenek egymással.³

Az az adatsor, melyet az eredeti adatok népesség szerinti megoszlásával kaptunk, még mindig összesített adatokat tartalmaz. Minden esetben két alapvető összetevőből áll: a) a szekuláris trend és annak növekedési üteme, b) ezen trend gyorsulása.⁴

A kiigazított adatsor szekuláris trendje vagy szabályosan, vagy szabálytalanul halad, de sohasem ciklikusan. Azon adatsorból, melyet a népesség alapján osztottunk fel, kizártuk a szekuláris trendet. Inkább a célból, hogy a matematikai statisztika módszerénél maradjunk, minden empirikus adatsorra elméleti adatsorokat alkottunk, melyek elég pontosan kifejezik az empirikus adatsorok általános irányát.

Miután megalkottuk az elméleti adatsorokat, a továbbiakban meghatároztuk minden évre ezen sorok eltérését az empirikus soroktól. Ezen eltérések éves ingadozása könnyen ábrázolható egy horizontálisan futó görbével. Ez a görbe bemutatja az adott sor fejlődésének gyorsulásában bekövetkező változásokat. Ha a vizsgált adatsor általános trendje – legalábbis a kapitalista fejlődés vizsgált időszaka alatt – sajátosan felfelé haladó irányt követ, és nem utal ciklusokra, akkor a változás a fellendülés sebességében, illetve meggyorsulásában ingadozó mennyiségű lesz, és ez tükrözi a gazdasági változásokat.

Ez a következő kérdéshez vezet: felfedezhetők-e a hosszú hullámok az empirikus soroknak az elméleti soroktól való eltérésében?

Nem szabad elfelejteni, hogy ezen sorokban a megjelenő ciklusok nem szükségszerűen hosszúak. A sorok közepes és rövid ciklusokat és alkalmi ingadozásokat is tükröznek, ha egyáltalán ilyenek fellelhetők.⁵ Annak érdekében, hogy tisztán bemutassuk a hosszú hullámokat, az adat-előkészítés utolsó lépését is elvégezzük és kiegyenlítjük az adott fluktuációs sorokat a „mozgó átlag” módszerének segítségével. A „mozgó átlagnak” 9 évet veszünk, így kiküszöböljük a középciklusok hatását, melyek átlagosan 9 év hosszúak. Az ily módon létrehozott átlagok segítségével nemcsak a középciklusok hatását tudjuk kiküszöbölni, hanem egyúttal a rövid ciklusokét is, valamint az esetlegesen, véletlenül jelentkező változásokat is. Ezek jelenléte természetesen nem volt szükségszerű.

Az adat-előkészítésnél alkalmazott módszerek rövid ismertetése után nézzük az eredményeket.

IV. A nagykereskedelmi ár szintje. Míg a francia adatok csak az 1850-es évek végéig nyúlnak vissza, az angol és amerikai indexek egészen a 18. századig mennek vissza. Annak

³ A sorok elosztása a népesség számával sokkal pontosabbá tette következtetéseinket; bár azt is gondolhatnánk, hogy néhány kivételtől eltekintve, ezen elosztás nélkül is ugyanilyen eredményre jutnánk.

⁴ Lásd *M. Lenoir*: Études sur la formation et le mouvement des prix. (Tanulmány az árképzésről és az árak mozgásáról) Párizs, 1913. 65. és 91. Ami a szekuláris trendet illeti, ld. *W. M. Parsons*: An Index of General Business Conditions. (Az általános üzleti feltételek egy indexe.) Review of Economic Statistics. I. 1919. 8. és „A Non-technical Explanation of the Index of General Business Conditions.” (Az általános üzleti feltételeknek egy nem-technikai magyarázata.) Review of Economic Statistics. II. 1920. 38–48.

⁵ Ld. Parsons idézett műveit.

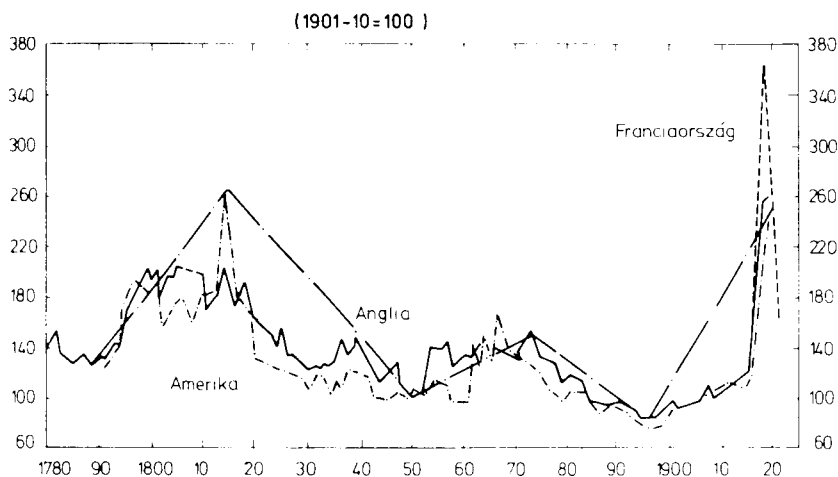
érdekében, hogy ne terheljük a jelen tanulmányt túl sok adattal, a statisztikai adatokat külön mutatjuk be grafikonok formájában.**

Az árindexek, melyeket az 1. grafikon tartalmaz, nincsenek sem tisztítva, sem javítva. Ugyanakkor azonnal láthatjuk a grafikonból, hogy az árszint minden eltérés vagy szabálytalanság ellenére a hosszú hullámok folyamatát tükrözi.

Az első hosszú hullám fellendülése az 1789–1814 közötti időszakot öleli át, tehát 25 évet. Az esés 1814-ben kezdődik, és 1849-ben ér véget 35 éves periódus alatt. Így a ciklus 60 év alatt fejeződik be.⁶

A második hullám 1849-ben kezd emelkedni, és 1873-ban fejeződik be, így 24 évig tart. Azonban a fordulóponthoz nem azonos Amerika, Anglia és Franciaország esetében. Amerikánál a csúcspont 1866-ra esik. Ezt a polgárháborúval magyarázhatjuk. Ettől függetlenül a kép, melyet a két kontinensre vonatkozó hullámvonal követ, egységes. A második hullám esése 1873-ban kezdődik, és 1896-ig tart, 23 éves időszak alatt. A második hullám 47 év hosszú.

A harmadik hullám felfelé ívelése 1896-ban kezdődik, és 1920-ban ér véget, 24 évig tart. Az összes adat szerint az esés 1920-ban kezdődik.

1. grafikon:
Nagykereskedelmi árindexek (1901–10=100)

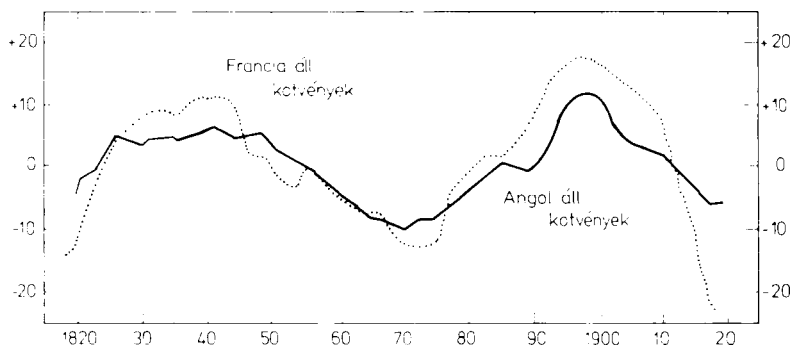
**Kondratyev a tanulmánya végén táblázatos anyagot ad. A cikkben megtalálható grafikonokat nemcsak az eredeti anyag fordításából kaptuk, hanem a szerző táblázatai alapján újra feldolgoztuk azokat. Néhány egész csekély eltérés jelentkezik az új grafikonok és a szerző eredeti táblázatai között, de ezen eltérések nem jelentősek. (A Review of Economic Statistics szerkesztői.)

⁶A fellendülés során az angol index számos csúcspontot tanúskodik, mely 1799, 1805, 1810 és 1814-es évekre esik, de az 1814. évi után egy észrevehető lefelé eső tendencia figyelhető meg, így ezt az évet tekintjük fordulópontnak.

Könnyen látható, hogy a francia árak az 1850-es évek vége után az amerikai és angol árakkal párhuzamosan futnak. Ezért elég valószínűnek hat, hogy a korábbi évekre is érvényes ez a paralell futás.

Összegezve tehát: az 1780-as évek végétől három nagy ciklus jellemezte az árszint mozgását, melyekből az utolsó ciklus csak félig fejeződött be. A hullámok nem teljesen egyenlő hosszúak, időtáruk 47–60. Az első hullám a leghosszabb.

V. Kamatrátá. A kamatrátá alakulásának folyamatát legjobban a leszámítolási kamatláb és a kamatozó kötvények árfolyammozgásából kísérhetjük nyomon. Mivel ez

2. grafikon:
A kamatozó kötvények árfolyama

A franciaországi adatokat az *Annuaire Statistique* (*Statistique Générale de la France*, 1922) 341. oldaláról vettük, az indexeket az aranybázis alapján számoltuk ki, amihez a dollár-frank átváltási rátát használtuk.

Angliára vonatkozó adatokat a következő forrásokból kaptuk: 1782–1865 közötti időszakra a Jevon-féle indexek, 1779–1850 között a Silberling által kiszámított új indexeket használtuk. Ezek a *Review of Economic Statistics*, V. 1923. számú kiadványában jelentek meg. 1846 utáni évekre Sauerbeck indexeit használtuk, mely most jelent meg a *Statist* című kiadványban. Miután Silberling adatai az egyes árucikkek árát illetően sokkal teljesebbek, ezért ezeket használtuk fel az 1780–1846 közötti időszakra. 1846-tól a Sauerbeck-féle indexeket vettük figyelembe. Mindkét típusú indexet – rokonságuk alapján – összekötöttük az 1846–50-es évek idején, mivel ezen évekre mindkét index a rendelkezésünkre állt, és ezután az adatsort új alapra helyeztük, 1901–10 közötti időszakra. Az 1801–1820 közötti évekre vonatkozó adatokat és 1914-től kezdődően a rendelkezésünkre álló adatokat átszámoltuk aranystandardre, mivel ezen időszakban Anglia papírpénz alapon állt.

Amerikára a következő adatsorokat kapcsoltuk össze: 1791-től 1801-ig H. V. R. Roelse (*Quarterly Publications of the American Statistical Association*, December, 1917.) 1801–1825 között: A. H. Hansen (*Ibid*, December, 1915), 1825–39 közötti évekre C. H. Juergens (*Ibid*, June 1911) 1840–90 között Falkner (*Report from the Committee on Finance of the United States Senate on Wholesale Prices, Wages and Transportation*. – Az Amerikai Egyesült Államok Szenátusának Pénzügyi Bizottságának jelentése a nagykereskedelmi árakról, bérekről és a közlekedésről. – 52. Kongresszus, 2. ülés. Rep. No. 1394. Első rész. (Washington: Government Printing Office, March 3, 1893.).

1890-től a B. L. S. indexeket használtuk fel. Minden index 1901–10 alapon van kiszámolva. A Greenback időszakra (1862–78) az indexeket átszámítottuk aranyalapon. Minden adat, kivéve Silberling indexeit, az *Annuaire Statistique*, 1922 évi kiadványából van, mely a fent említett forrásokból merítette az adatokat.

utóbbi kevésbé függ a véletlen fluktuációktól, és sokkal pontosabban tükrözi a hosszú távú tényezők hatását, mi itt csak az állami kötvények árfolyamalakulásával fogunk foglalkozni.

A 2. grafikon a francia⁷ és angol⁸ államkötvények árfolyamát mutatja be. A megfigyelés ideje alatt mindkettő szekuláris trendet követ. A grafikon a szekuláris trendtől való eltérés adatait mutatja, melyeket a 9 éves mozgó átlag segítségével kaptunk.

A kamatozó kötvények árfolyama – mint ahogy ez látható is – az általános üzleti tevékenységgel és a kamatrátával ellentétes mozgást mutat. Így ha a hosszú hullámok jelen vannak a kamatrátá ingadozásában, akkor a kötvények árfolyamának mozgása az árucikkek árával ellentétes kell hogy legyen. Éppen ezt mutatja a grafikonunk, mely tisztán ábrázolja az árfolyam és a kamatrátá mozgásában tapasztalható hosszú hullámokat.

A grafikon éppen a napóleoni háborúk után indul, akkor, amikor a fogyasztási cikkek árának hosszú hulláma elérte az első csúcst, de ez nem fedi a hosszú hullámok fellendülésének időszakát. A rendelkezésünkre álló adatokat vizsgálva azonban, feltételezhetjük, hogy az állami kötvények árfolyama is ezen mozgást követte.

1792 és 1813 között az angol állami kötvények valójában egy határozottan süllyedő tendenciát tükröztek. Az árfolyamuk 1792-ben 90.04, míg 1813-ban 58.81 volt. Bár a legerősebben 1797 és 1798-ban esnek, mégis ez a meredek esés csak ideiglenes epizód, míg az általános eső tendencia 1792–1913 között világosan látható.⁹

Hasonlóképpen az 1790-es évek elejétől 1813-ig a növekvő kamatráták időszaka jelentkezett. Ezen periódus pontosan egybeesett a fogyasztói árak emelkedő hullámával.

A kötvények árfolyamának hulláma 1813 után emelkedik¹⁰ – vagy a kamatrátá hulláma esik –, egészen még az 1840-es évekig. (Lásd a grafikont.) A nem-kiigazított adatok szerint az angol állami kötvények 1844-ben érték el a csúcst, míg a francia állami kötvények 1845-ben. Ezzel a kamatrátá mozgásának első nagy ciklusa befejeződött.

A kötvények árfolyamának lemenő mozgása (vagy a kamatrátá emelkedése) a 2. ciklusban 1844–45-től 1870–74-ig tartott.¹¹ Ettől az időtől kezdve 1897-ig a kamatozó állami kötvények piaci árai emelkedtek, és következképpen a kamatrátá süllyedt. Ezzel a második nagy ciklus is befejeződött.

⁷ 1825-ig az 5%-os állami kötvények árfolyamát vettük, ezután a 3%-os állami kötvények árfolyamát. Annak érdekében, hogy összekapcsolhassuk mindkét adatsort, kiszámítottuk sorra az arányszámokat 1823–30-as alapon. Ezután átvittük az alapot 1901–10-re annak érdekében, hogy összehasonlíthatók legyenek az árgörbével. Az eredeti adatokat az *Annuaire Statistique (Statistique Générale de la France)* 1922. évi kiadványából vettük.

⁸ *William Page* kiadványában – *Commer and Industry (Kereskedelem és Ipar)* London, 1919. Statisztikai táblák II. 224–225. oldalon – található adatok szerint. Az arányszámokat 1901–10-es alapon számoltuk.

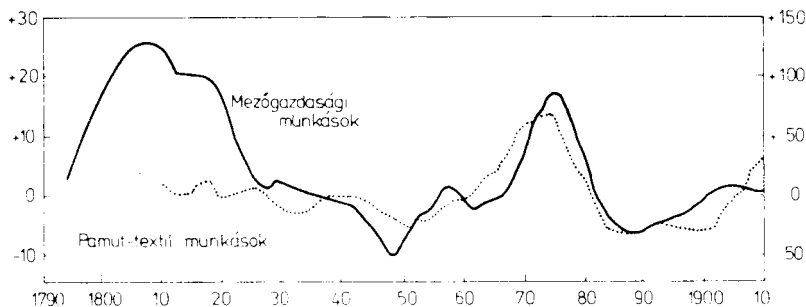
⁹ *Cf. N. J. Silberling: British Financial Experience, 1700–1830.* (Brit pénzügyi tapasztalatok 1700–1830.) *Review of Economic Statistics*, 1919, 289.

¹⁰ Az első évek eltűntek a grafikonunkból, miután a 9 éves mozgó átlagot használtuk.

¹¹ Az eredeti adatok szerint az angol állami kötvények 1866-ban érik el a minimumot, de az általános tendencia lefelé eső marad egészen 1874-ig. Az 1866-os árfolyamzuhanást a kamatrátá emelkedése – mely éppen megelőzte az akkori pénzpiaci válságot – és az osztrák–porosz háború magyarázza.

Az árfolyamok újabb esése (emelkedés a kamatrátákban) 1897–1921-ig tartott. Így a kamatrátá mozgásának ciklikussága tisztán látható.¹² Ezen ciklusok időszaka eléggé szorosan egybeesik a fogyasztási javak nagykereskedelmi árának mozgásában jelentkező ugyanezen időszakokkal.

VI. Bérek. A következőkben a nominálbérek fluktuációját fogjuk megvizsgálni, alapul véve az angliai pamut-, textilipari munkások heti bérét 1806-tól,¹³ és az angliai mezőgazdasági munkások heti bérét 1789-től.¹⁴ Mivel Bowley munkájában a mezőgazdasági munkások bérére vonatkozóan összegyűjtött adatok 1805-ig, az 1892-es évet alapul véve arányszámok voltak, mi más statisztikai adatot is bevontunk, melyek az angliai munkabérek mutatóját be indexek formájában, szintén az 1892-es esztendő tekintve alapnak. Minden adat természetesen az aranyértéken alapszik.

3. grafikon:
Bérek Angliában

A grafikon bemutatja az elméleti soroktól való eltérést. Az elméleti sorokat a 9 éves mozgó átlaggal egyenlítettük ki. Ebből megállapíthatjuk, hogy a 18. század végétől a

¹² Számos más tanulmány is megerősíti ezen ciklusok létét: *P. Wallich*: Beiträge zur Geschichte des Zinsfußes von 1800 bis zur Gegenwart. (Adalékok a kamatláb történetéhez 1800-tól napjainkig) Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, III. Folge, XLII. 289–312. *J. Lescure*: Hausses et baisses générales des prix. (Az árak általános emelkedése és esése) Revue d'économie politique No. 4, 1912.

R. A. Macdonald: The Rate of Interest Since 1844. (A kamatrátá 1844-től.) Journal of the Royal Statistical Society, LXXV, 1912. 361–79. *T. T. Williams*: The Rate of Discount and the Price of Consols. (A leszámítási ráta és az állami kötvények ára). Uo. 380–400. és 401–410. Az utóljára említett tanulmányok vitái, különösen *E. L. Hartley* beszéde, 401–406.

¹³ 1806–1906 közötti időszakra a pamut–textilipari munkások keresetere vonatkozó adatokat *G. H. Wood*: The History of Wages in the Cotton Trade (A pamutiparban fizetett bérek története) London, 1910. 127. oldalról vettük, 1906-os évvel kezdődően az Abstract of Labour Statistics című kiadványból.

¹⁴ A mezőgazdasági munkások bérére vonatkozó adatokat 1789–1890 közötti időszakra *A. L. Bowley*: The Statistics of Wages in the United Kingdom During the Last 100 Years. Part IV. Agricultural Wages. (Az Egyesült Királyság béreinek statisztikája az elmúlt 100 év alatt. Negyedik rész: A mezőgazdasági bérek) című munkából szereztük be. Journal of the Royal Statistical Society, LXII, 1899, 555, s. köv. Ezután az adatokat a fent idézett műből vettük. Az adatok Angliára és Walesre vonatkoznak.

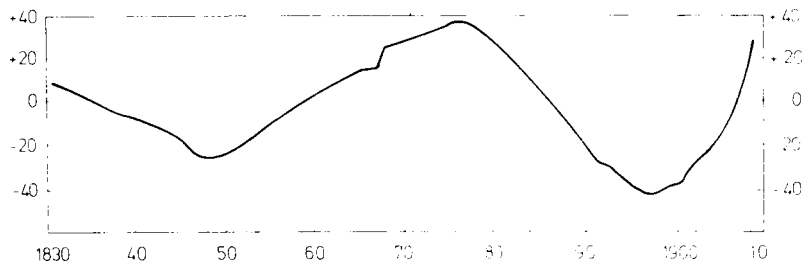
bérek emelkedtek, és 1812–17¹⁵ között érték el a maximumot. Ezután a növekedési ráta lelassult egészen az 1840-es évek végéig, az 1850-es évek elejéig, mely pontnál az első nagy ciklus véget ért.

Az 1840-es évek végétől az 50-es évek elejéig a bérek növekedési rátája felgyorsul 1873–76-ig. Ezután az emelkedés ismét lelassul 1888–1895-ig, amikor a 2. ciklus is véget ér.

Ekkor a bérek újra gyorsan felemelkednek, és ez a meglévő adatok alapján 1920–21-ig tart.

Így annak ellenére, hogy a rendelkezésünkre álló adatok a bérekre vonatkozóan elég hiányosak, mégis kétséget kizáróan tükrözik, hogy a hosszú hullámok itt, a bérek ingadozásában is jelen vannak. Ezen fluktuációk időtartama erősen hasonlít az árucikkek és a kamatrata fluktuációs időtávjaira.¹⁶

VII. Külkereskedelmi forgalom. A külkereskedelem területén jelenlevő hosszú hullámok vizsgálatához a francia export és import összesített adatait használtuk fel.¹⁷ Az adatokat a népesség számával osztottuk el, és az adatsor szekuláris trendjét egy másodfokú parabolával küszöböltük ki. Az empirikus sorok eltérését, melyeket a 9 éves mozgó átlag módszerével egyenlítettük ki, kielemeztük. Az eredményt a 4. grafikon mutatja be.

4. grafikon:
A francia külkereskedelem

A grafikon nem tükrözi a 19. század első negyedére vonatkozó görbét, mivel csak 1827-től áll rendelkezésünkre az első adat. Bár az első hosszú hullám emelkedése nem mutatható ki, az esés mégis tisztán kivehető. Sajnos, az az időpont, amikor a görbe megkezdte esését, nem meghatározható.

¹⁵ 1789-től csak a mezőgazdasági munkások adataival rendelkezünk. A grafikon szerint ezek 1806-ban esni kezdenek. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az eredeti, nem-kiigazított adatok 2 csúcstről tanúskodnak. Az egyik 1806-ra esik, ezután az adatok egy éles, de nem rövid esést tükröznek. A második emelkedés 1817-ben éri el a maximumot. Csak ezután tapasztalható egy szabályos esés. Ha ezen észrevételünket összekapcsolnánk a nagykereskedelmi árak változását jellemző észrevételeinkkel, arra a következtetésre jutnánk, hogy a nominálbérek értékében valójában 1812–17 között játszódott le egy jelentős váltás.

¹⁶ Ld. *Lescuré* és *H. Wood* idézett műveit, melyben mindkét szerző az elemzés különböző elemi módszereit alkalmazta, és olyan eredményeket kaptak, mely néhány esetben eltérhet a mi eredményeinktől.

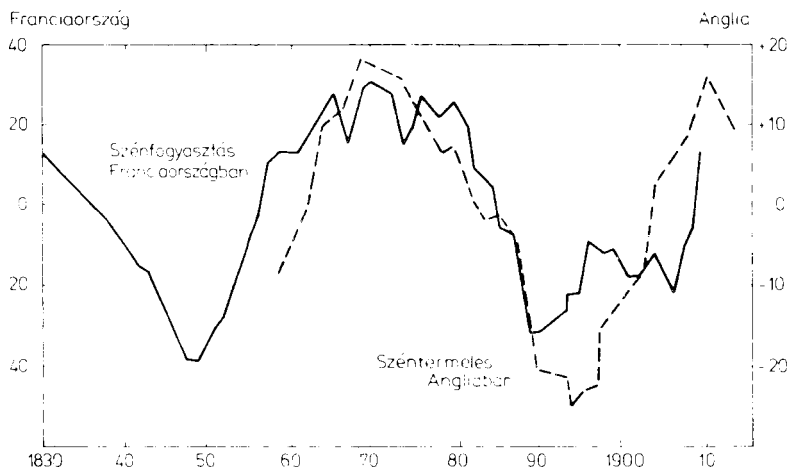
¹⁷ Az *Annuaire Statistique* 1922-es kiadványából vettük.

A második hullám emelkedése a nem kiigazított görbében 1848-ban kezdődik, esése 1872-ben indul meg, és 1896-ig tart, amikor is egy újabb emelkedés kezdődik.

A külkereskedelemre vonatkozó adatok elég tisztán bizonyítják a két hosszú hullám jelenlétét. Ezen adatok megfelelnek többi adatainknak.

VIII. Szén- és nyersvas-termelés és -fogyasztás, ólomtermelés. Idáig csak olyan tényezőket vizsgáltunk meg, melyek érzékenyen reagálnak az üzleti feltételek változásaira, és vagy tisztán értékben nyertek kifejezést (például a fogyasztási cikkek árai, kamataráta, bérek), vagy legalábbis vegyes jelleggel bírnak (mint például a külkereskedelmi forgalomra vonatkozó adatok). Tanulmányunk azonban erősen veszítene jelentőségéből, ha nem vizsgálnánk meg a tisztán fizikai sorok viselkedését is.

E célból, kiválasztottuk az angol széntermelést¹⁸ és a francia szénfogyasztást¹⁹, valamint az angol nyersvas- és ólomtermelést.²⁰ Az eredeti adatokat elosztottuk a népesség számával, és az eredményül kapott sorokból kiküszöböltük a szekuláris trendet. Ezután a 9 éves mozgó átlag módszerével kiszámított eltéréseket az eredeti trendvonaltól megvizsgáltuk. Az eredményt az 5–6. számú grafikon tartalmazza.

5. grafikon:
Franciaország szénfogyasztása és Anglia széntermelése

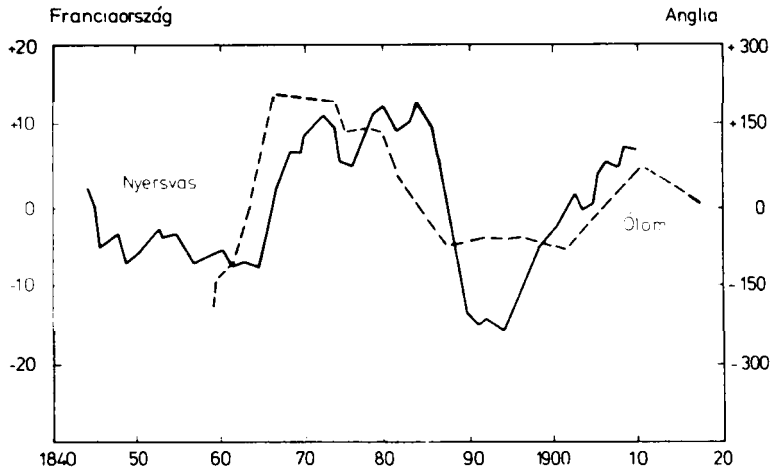
Folyamatos adat, sajnos, csak az 1830-as évek utáni időszakra, néhol csak az 50-es évektől áll a rendelkezésünkre. Ennek következtében csak 1,5–2 nagy ciklus mutatható ki, de ez mindkét grafikonon élesen látható.

A franciaországi szénfogyasztás növekedése egy kicsit lassú volt az 1840-es évek végéig, de ekkor az előrehaladás sokkal gyorsabbá vált, 1865-ben eléri csúcspontját a kiegyenlített görbe szerint, 1873-ban pedig a nem-kiegyenlített görbe szerint. Ez utóbbi évben az angol széntermelés is a csúcspontját éri el (szintén a nem-kiegyenlített görbe szerint).

¹⁸ W. Page idézett művében szereplő adatok szerint.

¹⁹ Annuaire Statistique 1908-as és 1922-es kiadványa.

²⁰ British Foreign Trade and Industry (Brit külkereskedelem és ipar) és Statistical Abstract (for the United Kingdom).

6. grafikon:
Nyersvas- és ólomtermelés Angliában és Franciaországban

Ezután egy hanyatlás kezdődik, mely 1890–94 között ér véget, s utat ad egy újabb hosszú fellendülésnek. Így tehát a széntermelés és szénfogyasztás növekedésében két szinte teljes nagy ciklust figyelhetünk meg, azon periódusokra, melyek erősen egybeesnek a más korábbi soroknál megfigyelt időtartamokkal.

Hasonlóan, az angol nyersvas- és ólomtermelés is elég tisztán kimutatja a 1,5 nagy ciklus jelenlétét.

IX. A tömörség érdekében eltekintünk a továbbiakban az egyes sorok viselkedésében jelentkező hosszú hullámok szisztematikus elemzésétől. Más adatokat is megvizsgáltunk, melyek a korábbi tapasztalatainkhoz hasonló eredményt adtak, bár számos más sor nem mutatja ki ugyanolyan tisztán a ciklusokat. Az értéksorok közül a következők mutatnak hosszú hullámokat: a Bank of France betétei és váltótárcái, a francia takarékbankok betétei; a vegyes jelleggel bíró sorok közül (mennység \times ár) a francia import, angol import és az angol külkereskedelmi adatsorok. A fizikai jellegű sorokat, illetve azon indexei mozgásának esetében, hosszú hullámok jelentkeztek Amerika, Németország és a világ széntermelésében, Németország, Amerika és a világ nyersvas-termelésében, Amerika ólom- és széntermelésében, az amerikai gyapotiparban levő orsók számát mutató indexekben, az amerikai gyapottermesztési földterület és a francia zabtermesztési földterület adatsoraiban stb. Nem mutatkoznak hosszú hullámok a francia gyapotfogyasztásban, az amerikai gyapjú- és cukortermelésben és számos más sor mozgásában.

X. A fent ismertetett tények az alábbi következtetésekre vezetnek:

1. Az általunk vizsgált sorok mozgásai a 18. századtól a jelen napokig hosszú ciklusokat tükröznek. Bár a matematikai-statisztikai módszer, melyet a kiválasztott sorok vizsgálatánál alkalmaztunk, elég bonyolult, a feltárt ciklusokról nem lehet feltételezni, hogy az alkalmazott módszer véletlen eredményei. Ugyanakkor még egyszer rá kell világítanunk arra a tényre, hogy az általunk vizsgált sorok közül a fontosabbaknál ezen hullámok ideje szinte azonos volt.

2. Azon soroknál, melyek nem jeleznek semmilyen szekuláris trendet (mint például az árak), a hosszú ciklusok az átlagos szint feletti hullámjellegű mozgásként jelentkeznek. Ahol ilyen szekuláris trendet követ a mozgás, a növekedési rátát a ciklusok késleltetik, illetve gyorsítják.

3. Számos vizsgált sorban a hosszú hullámok fordulópontjai többé-kevésbé pontosan egybeesnek. Ez tisztán látható az 1. számú táblázatban, mely összefoglalja a vizsgálat eredményét, és a korábban említett adatokon kívül számos más sorét is tartalmazza.²¹

Az ezen adatok kezelésében jelentkező komoly nehézségek ellenére könnyen látható a táblázatból, hogy az egyes országokban a sorok mozgásának idejében szoros egybeesés van. Nagyon ritka az eltérés a ciklusok sorozatában uralkodó általános szabálytól. Úgy tűnik, ezen kivételes esetek hiánya sokkal feltűnőbb, mint a jelenlétük lenne.

4. A következőkben a ciklusok legvalószínűbbnek tűnő időhatárait mutatjuk be. Rögvest meg kell azonban jegyeznünk, hogy egyelőre képtelennek tűnik pontosan rögzíteni a hosszú hullámok fordulópontjainak éveit. A statisztikai adatok elemzéséhez alkalmazott módszerek 5–7 éves hibahatárt engedélyeznek ezen fordulópontok éveinek meghatározásában.

Első hosszú hullám: $\left\{ \begin{array}{l} 1. \text{ Az emelkedés az 1780-as évek végétől vagy az} \\ \quad 1790\text{-es évek kezdetétől 1810–17-ig tartott.} \\ 2. \text{ Az esés 1810–17-től 1844–51-ig tartott.} \end{array} \right.$

Második hosszú hullám: $\left\{ \begin{array}{l} 1. \text{ Az emelkedés 1844–51-től 1870–75-ig tartott.} \\ 2. \text{ Az esés 1870–75-től 1890–96-ig tartott.} \end{array} \right.$

Harmadik hosszú hullám: $\left\{ \begin{array}{l} 1. \text{ Az emelkedés 1890–96-től 1914–20-ig tartott.} \\ 2. \text{ Az esés valószínűleg 1914–20-as években kez-} \\ \quad \text{dőött.} \end{array} \right.$

5. Természetesen az a tény, hogy a vizsgált sorok mozgása hosszú ciklusokban fut, még nem igazolja azt, hogy az ilyen ciklusok dominálnak minden más sor mozgásában is. Egy későbbi vizsgálatnál szem előtt tartva különösen ezt a pontot, meg kell mutatnunk, melyek tartalmazzák az ábrázolt hullámszerű mozgásokat ezen sorok közül. Mint ahogy korábban kimutattuk, vizsgálatunk olyan sorokra is kiterjedt, melyekben ezen hullámok nyilvánvalóak voltak. Másrészt semmiképpen nem szükségszerű, hogy a hosszú hullámok minden sort felöleljenek.

6. A hosszú hullámok, melyekről a fentiekben beszéltünk, s melyek rokoniak a gazdasági élet legfontosabb soraival, nemzetközi. Ugyanakkor ezen ciklusok ideje elég pontosan egybeesik az európai kapitalista országok esetében. A bizonyításként használt adatok alapján megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy ugyanezen időzítés fennáll Amerika esetében is. Utóbbinál a kapitalista fejlődés dinamikája és fluktuációjának időzítése jellegzetességekkel is bírhat.

²¹ Az 1. számú táblázat az eredeti adatok maximum és minimum adatát tartalmazza. A maximum és minimum adatok meghatározásánál alkalmazott legpontosabb módszerrel külön kellene foglalkoznunk. Jelen tanulmányunkban nyitva hagyjuk ezt a kérdést. Bízunk abban, hogy az általunk feltüntetett fordulópontok a legvalószínűbbek.

1. táblázat

Országok és sorok	Első ciklus		Második ciklus		Harmadik ciklus	
	Emelkedés	Esés	Emelkedés	Esés	Emelkedés	Esés
	kezdete		kezdete		kezdete (valószínűsített)	
Franciaország						
1. árák	1873	1896	1920
2. kamatrátá	1816*	1844	1872	1894	1921
3. Bank of France váltótárcái	1810*	1851	1873	1902	1914
4. takarékpénztári betétek	1844	1874	1892
5. szénbányászok bére	1849	1874	1895
6. import	1848	1880	1896	1914
7. export	1848	1872	1894	1914
8. teljes külkereskedelem	1848	1873	1896	1914
9. szénfogyasztás	1849	1873	1896	1914
10. zab termőterülete	1850*	1875	1892	1915
Anglia						
1. árák	1789	1814	1849	1873	1896	1920
2. kamatrátá	1790	1816	1844	1874	1897	1921
3. mezőgazdasági munkások bére	1790	1812-17	1844	1875	1889
4. textilipari munkások bére	1810*	1850+	1874	1890
5. külkereskedelem	1810*	1842+	1873	1894	1914
6. széntermelés	1850*	1873	1893	1914
7. nyersvastermelés	1871§	1891	1914
8. ólomtermelés	1870	1892	1914
Amerika						
1. árák	1790	1814	1849	1866	1896	1920
2. nyersvastermelés	1875-80	1900	1920
3. széntermelés	1893	1896	1918
4. gyapot-termőterület	1874-81	1892-95	1915
Németország						
1. széntermelés	1873¶	1895	1915
Világ						
1. nyersvastermelés	1872¶	1894	1914
2. széntermelés	1973	1896	1914

1. fordított ciklusok

2. Az egész világra vonatkozó adatokat nem javítottuk ki a népességváltozás alapján

* megközelítő adatok

+ egy másik minimum-adat az 1835-ös évre esik

‡ másik minimumok az 1837-es és 1855-ös évre esnek

§ egy másik maximum az 1881-es évre esik

¶ egy másik maximum az 1883-as évre esik

¶¶ egy másik maximum az 1882-es évre esik

XI. Ezen következtetésekhez azon statisztikai sorok tanulmányozásán keresztül jutottunk, amelyek a kapitalista gazdaság mozgását jellemzik. Más szemszögből a gazdasági és társadalmi élet fejlődésére vonatkozó történelmi anyag megerősíti a hosszú hullámok hipotézisét. Nem tudunk, de nem is vállalkozunk ezen anyag elemzésére. Azonban – eredményeink folytán – néhány általános javaslatot mutathatunk be, melyek a hosszú hullámok létezésére és jelentőségére vonatkoznak.

1. A hosszú hullámok valóban ugyanahhoz a teljes dinamikus folyamathoz tartoznak, melyben a kapitalista gazdaság közbenső ciklusai, a fellendülés és a depresszió főbb időszakaival együtt megy végbe. Ezek a közbenső ciklusok azonban a hosszú hullámok következtében bizonyos megkülönböztető jeggyel bírnak. Vizsgálataink azt bizonyítják, hogy a hosszú hullámok emelkedése idején a prosperitás évei sokkal számosabbak, míg a lefelé menő hosszú hullámoknál a depresszió a dominánsabb.^{2 2}

2. A hosszú hullámok recessziós szakaszában a mezőgazdaság rendszerint egy különösen nehéz és hosszú depresszió megy keresztül. Ez történt a napóleoni háborúk után, majd később az 1870-es évektől folytatódólag. Ugyanezt tapasztaljuk a világháború utáni években.^{2 3}

3. A hosszú hullámok recessziós szakaszára különösen nagy számú fontos feltalálás esett a termelés és a kommunikáció technikája területén, melyek azonban csak a következő hosszú fellendülési szakaszban kezdenek el általánosan tért hódítani.

4. A hosszú fellendülés kezdetén az aranytermelés rendszerint megnövekszik, és a világpiacon (árupiacon) általánosan kitágul az új országok, különösen a gyarmati országok bevonása révén.

5. Úgyszintén a hosszú hullámok emelkedése idejére, a gazdasági erők kiterjesztésének nagy feszültségekkel teli időszakára esnek például a legszörnyűbb, legkiterjedőbb háborúk és forradalmak.

Hangsúlyoznunk kell, hogy ezen visszatérő kapcsolatokat mi csak empirikus kutatások alapján jellemeztük, és semmiképpen nem állíthatjuk, hogy ezek magyarázatul szolgálhatnak a hosszú hullámokra vonatkozóan.

XII. Lehetséges a fent említett kijelentések alapján azt állítani, hogy a kapitalista gazdaság dinamikájában hosszú ciklusok léteznek? Az idevonatkozó adatok, melyekre hivatkozhatunk, kb. 146 évet ölelnek át. Ez az időszak csak két teljes és egy fél ciklust tartalmaz. Bár az említett időszak elég lenne arra, hogy a hosszú hullámok létezésének kérdését eldöntsük, de nem elég, hogy kétséget kizáróan megerősítsük ezen hullámok ciklikus jellegét. Ennek ellenére hisszük, hogy a rendelkezésünkre álló adatok elégségesek ezen ciklikus jelleg valószínűségének megállapítására.

E következtetésre nemcsak a tényleges anyag feldolgozása útján jutottunk el, hanem azért is, mert a hosszú ciklikus hullámok feltételezését tagadó nézetek nagyon gyengék.

E nézetek kifogásolták, hogy a hosszú hullámok nem rendelkeznek azzal a „szabályossággal”, amivel az üzleti ciklusok bírnak. De ez téves! Ha szabályosságon azt értjük,

^{2 2}Ld.: *A. Spiethoff*: *Krisen (Válságok)* című írását. *Handwörterbuch der Staatwissenschaften*. 4. kiadás.

^{2 3}Ld.: *Ernle*: *English Farming Past and Present*. (Angol gazdálkodás múltja és jelenje.) London, 1922. és *G. F. Warren* és *F. A. Pearson*: *The Agricultural Situation*. (A mezőgazdasági helyzet.) New York, 1924.

hogy szabályos időközönként ismétlődik, akkor a hosszú hullámokat ez ugyanúgy jellemzi, mint a közbenső hullámokat. Sem a hosszú, sem a közbenső hullámoknál egyáltalán nem létezik egy szigorú periódikusság a társadalmi és gazdasági jelenségek terén. A közbenső hullámok legalább 7–11 évenként fluktuálnak, azaz 57% különbséggel jelentkeznek. Míg a hosszú hullámok hossza 48–60 év között fluktuál, azaz csak 25% a különbség.

Ha a szabályosság azt jelenti, hogy a különféle sorok fluktuációja hasonló és egyidejű, akkor ez mindkét hullámnál egyforma mértékben tapasztalható.

Végül, ha a szabályosság azt jelenti, hogy a közbenső hullámok nemzetközi jelenségeként kezelhetők, akkor ebből a szempontból sem különböznek a hosszú hullámoktól.

Tehát a hosszú hullámok nem rendelkeznek kisebb szabályossággal, mint a közbenső hullámok, és ha ez utóbbira vonatkozóan a ciklikus jelzöt használjuk, akkor ezen jelzöt az előzőtől sem tagadhatjuk meg.

Más kritikusok szerint a hosszú hullámokat – szemben a közbenső hullámokkal, melyeket a kapitalista rendszeren belüli okok szülnek – véletlen, gazdaságon kívüli körülmények és események okozzák, például 1. technológiai változások, 2. háborúk és forradalmak, 3. az új országok bekapcsolódása a világgazdaságba és 4. az aranytermelés fluktuációja.

Ezek a megfontolások fontosak. De ezek sem érvényesek. Gyengeségük mindenekelőtt abban volt, hogy az okozati összefüggést megfordítják, és a következményt hiszik az oknak, vagy véletlent látnak ott, ahol valójában az eseményeket irányító törvényszerűségről van szó. Az előző bekezdésekben szándékosan, bár tömören, a hosszú hullámok mozgásának néhány empirikus szabályát alkottuk meg. Ezen szabályok segítik az előbb említett kifogások pontos értékelését.

1. *A technikai változás* kétségkívül nagyon hatékony befolyással bír a kapitalista fejlődésre. De senki sem bizonyította be ezek véletlen vagy külső eredetét.

A termelés technikai változásai azt feltételezik, hogy 1. az idetartozó tudományos-technikai felfedezések létrejöttek, és 2. ezeket lehetséges gazdaságosan hasznosítani. Nyilvánvaló hiba lenne a tudományos-technikai felfedezések és feltalálások alkotó elemét kétségbe vonni. Bár ugyanakkor, objektíven nézve a dolgot még nagyobb hiba lenne azt hinni, hogy ezen felfedezések és feltalálások iránya és erőssége teljesen véletlenszerű, sokkal inkább elképzelhető, hogy ezen irány, illetve számszerű nagyság a valós élet és a tudomány és technológia korábbi fejlődése szükségszerűségének következménye.²⁴

Valójában azonban csupán a tudományos-technikai feltalálások nem elégségesek ahhoz, hogy a termelés technológiájában valóságos változásokat hozzanak létre. Mindaddig nem hatékonyak, amíg alkalmazásukra kedvező gazdasági feltételek hiányoznak. Ezt bizonyítja a 17. és 18. század tudományos-technikai felfedezéseinek példája, melyeket széles körben csak a 18. század végén, az ipari forradalom idején kezdtek alkal-

²⁴ Arra a nézetre, miszerint a tudományos és technikai feltalálások és felfedezések nem véletlenszerűen jönnek létre, hanem szorosan kapcsolódnak a gyakorlati élet igényeihez, az egyik legjobb és legmeggyőzőbb érv az lehet, hogy ugyanabban az időben egyforma tudományos és technikai kutatásokkal és felfedezésekkel foglalkoztak más-más helyen, egymástól teljesen függetlenül. Ld. ilyen esetek hosszú listáját: *W. F. Ogburn: Social Change (Társadalmi változás)*. New York, 1924. 90. *Dannemann: Die Naturwissenschaften in ihrer Entwicklung und in ihrem Zusammenhange. (A természettudományok fejlődésükben.)* Lipcse, 1923.

mazni. Ha ez igaz lenne, akkor az a feltételezés, miszerint a technológiai változások véletlen jelleggel bírnak, és valójában nem a gazdasági szükségszerűségből fakadnak, elveszítene érvényét. Láttuk a korábbiakban, hogy maga a technológiai fejlődés is a hosszú hullámok ritmusának részét képezi.

2. *A háborúk és forradalmak* szintén nagyon erősen befolyásolják a gazdasági fejlődés folyamatát. De a háborúk és forradalmak nem a derült égből pottyannak elő, és azokat nem az egyén önkényes cselekedetei okozzák. Valós, különösen gazdasági körülményekből erednek. Az a feltételezés, miszerint a háborúk és forradalmak kívülről hatva hosszú hullámokat okoznak, felveti azt a kérdést, hogy vajon miért követik egymást szabályosan és csupán a hosszú hullámok fellendülő szakaszában. Sokkal valószínűbbnek tűnik az a feltételezés, miszerint a háborúk a gazdasági élet ütemének felgyorsulásából és a megnövekedett feszültségből, a piacok és a nyersanyagokért folyó kielezett gazdasági harcokból erednek. A társadalmi megrázkódtatások általában legkönnyebben az új gazdasági erők nyomása alatt keletkeznek.

Ezért a háborúk és forradalmak a hosszú hullámok ritmusába illeszthetők, és nem úgy hatnak, mintha ezen mozgások ezekből erednének, inkább ezek egyik tüneteként jelentkeznek. De amint létrejönnek, természetesen hatékonyan befolyásolják a gazdasági dinamika ütemét és irányát.

3. Ami a *világgazdaság új országainak megjelenését* illeti, nyilvánvalónak tűnik, hogy ez nem lehet a hosszú hullámok eredetét megfelelően megmagyarázó külső tényező. Amerikát már elég régóta ismerték, mégis valamilyen okból csak a 19. század közepétől került be széles területen a világgazdaság menetébe. Hasonlóképpen Argentínát, Kanadát, Ausztráliát és Új-Zélandot már jóval a 19. század vége előtt felfedezték, mégis jelentős mértékben csak az 1890-es évektől kezdve jelentek meg a világgazdaság színterén. Történelmileg tökéletesen világos, hogy a kapitalista gazdasági rendszerben új régiókat nyitnak meg a kereskedelem számára abban az időszakban, amikor a régi országok vágya az új piacok és új nyersanyagforrások iránt sokkal sürgetőbbé válik, mint megelőzően. Kitűnik az is, hogy a világgazdaság terjeszkedésének korlátait ezen sürgősség foka határozza meg. Ha ez igaz, akkor az új országok keletkezése nem okozhatja a hosszú hullámok fellendülését. Ezzel szemben viszont az új fellendülés szükségessé és lehetővé teszi az új országok, új piacok és új nyersanyag-források kiaknázását, és így meggyorsítja a kapitalista gazdasági fejlődés ütemét.

4. Most már csak az a kérdés marad hátra, hogy vajon az *új aranybányák felfedezése, az aranytermelés megnövekedése* és az ennek következtében kialakuló megnövekedett aranykészlet tekinthető-e egy véletlen, külső tényezőnek, mely hosszú hullámokat eredményez.

Az aranytermelés emelkedése végül is az árak emelkedéséhez és a gazdasági élet ütemének felgyorsulásához vezet. De ez nem jelenti azt, hogy az aranytermelésben bekövetkező változások véletlen, külső jelleggel bírnak, és hasonlóképpen az árakban és a gazdasági életben létrejövő hullámokat a véletlen okozná. Mi ezt nemcsak bizonyítatlannak tartjuk, de bizonyosan hibásnak is. Ez az állítás abból a feltevésből ered először is, hogy az aranybányák felfedezése és az aranytermelés technológiájának tökéletesítése véletlenszerű, és másodsorban minden új aranybánya felfedezése és új technikai feltalálás az aranytermelés szférájában elősegíti az utóbbi növekedését. Bár akármilyen nagy lehet ezen technikai újítások alkotó eleme és ezen felfedezések esélyeinek jelentősége,

mégsem lehetnek ezek teljesen véletlenszerűek. Még kevésbé véletlenszerűek – és ez a legfontosabb – magában az aranytermelésben jelentkező fluktuációk sem. Ezen fluktuációk semmiképpen sem az új aranybányák felfedezésének, illetve a felfedezők tevékenységének eredménye. Ezzel ellentétesen, a kutatók és felfedezők tevékenységének hatékonysága és az aranytermelés területén létrejövő technikai fejlődés alkalmazása éppúgy, mint ezek alkalmazásából eredő növekedés az arany kitermelésében, más sokkal általánosabb okoktól függenek.

Bár az arany az általánosan elfogadott megtestesítője az értéknek, és így mindenki által kívánt, de így is csupán egy árucikk. És mint minden áru, ennek is van termelési költsége. De ha ez igaz, akkor az aranytermelés – még az újonnan felfedezett bányákban is – csak akkor növekedhet meg jelentősen, ha a kitermelés egyre hasznohajtóbb lesz. Például ha magának az arany értékének az aránya a saját termelési költségeihez viszonyítva kedvezőbb lesz (ami azután végül is más árucikkek árát is befolyásolja). Ha ez az arány nem kedvező, még azokat az aranybányákat is becsukhatják, melyeknek gazdagságát még egyáltalán nem aknázták ki. Ha viszont kedvező a viszony, akkor a viszonylag szegényebb bányákat is megpróbálják kiaknázni.

Mikor a legkedvezőbb az aranytermelés számára az aranyérték viszonya más árucikkhez? Tudjuk, hogy az áruk ára a legalacsonyabb szintet a hosszú hullámok végénél éri el. Ez azt jelenti, hogy ekkor éri el az arany a legmagasabb vásárlóerejét, és így az aranytermelés sokkal kifizetődőbb lesz. Ezt a 2. számú táblázat adatai illusztrálják.

Ezen számokból kitűnik: az aranytermelés egyre hasznohajtóbb lesz, mindjobban közeledik egymáshoz az árszint aló pontja és az arany vásárlóerejének felső pontja (1895 és az utána következő évek).

Továbbá az is világos, hogy a megnövekedett aranytermelés ösztönző ereje szükségszerűen erősödik, ahogy a hosszú hullám esik. Mi így elméletileg feltételezhetjük, hogy legfeltűnőbben általában az aranytermelés akkor növekedhet, amikor a hullám a legélesebben esik és fordítva.

2. táblázat

A transvaali aranybányászat
válogatott adatai 1890–1913*

Évek	Termelési költség	Haszon
	1 tonna aranyércre	
1890	42 sh. 2 d.	7 sh. 2 d.
1895	33 sh. 5 d.	11 sh. 11 d.
1899	28 sh. 0 d.	14 sh. 3 d.
1903	24 sh. 9 d.	14 sh. 11 d.
1906	11 sh. 2 d.	11 sh. 6 d.
1913	17 sh. 11 d.	9 sh. 10 d.

*Forrás: W. A. Berridge: „The World Gold Supply” (A világ aranykínálata. Review of Economic Statistics II. 1920, 184. old.)

Valójában azonban nem ilyen egyszerű a kapcsolat, és egyre bonyolultabb lesz, főleg az új aranybányák felfedezése és az aranytermelés technikájában létrejött változások hatására. Úgy tűnik, hogy a technikai előrehaladás és az új aranybányák felfedezése ugyanazon fő alapvető törvény szerint halad, mint maga az aranytermelés, az idősort illető több-kevesebb szabályossággal. Az aranytermelés technológiai fejlődése és az új aranybányák felfedezése valójában létrehozta az aranytermelés költségeinek csökkentését; befolyásolja ezen költségek és az arany értékének viszonyát, és ennek következtében az aranytermelés mértékét is. De akkor is nyilvánvaló, pontosan ebben az időben, amikor az arany értéke és költsége közötti viszony a legkedvezőtlenebb lesz, hogy az aranybányászat technikai javulása és az új bányák felfedezése iránti igény szükségszerűen egyre sürgetőbb lesz, ami azután a kutatásokat ösztönzi ezen a területen. Természetesen van egy bizonyos időleymaradás, amíg ez a már korábban felismert sürgős szükségszerűség valós eredményekre vezet. Vagyis: az aranybányák felfedezései és a technikai előrehaladás az aranybányászat területén csak akkor éri el a csúcst, amikor a hosszú hullám már túljutott a csúcson, például talán a lefelé ívelés közepén. A rendelkezésünkre álló adatok megerősítik ezt a feltételezést.²⁵ Az 1870-es évek utáni időszakban a következő aranybányákat fedezték fel: 1881-ben Alaszkában, 1884-ben Transvaalban, 1887-ben Nyugat-Ausztráliában, 1890-ben Colorádóban, 1894-ben Mexikóban, 1896-ban Klondyke-ban. Az aranybányászat technológiája terén elért felfedezések és különösen ezen időszak legfontosabb felfedezései (pl. az ércfeldolgozás területén), ahogy ez közismert, az 1880-as évekre estek.

Az aranybányák felfedezései és a technikai fejlődés – ha volt – természetesen befolyásolták az aranytermelést. Olyan hatást gyakorolhatnak, hogy az aranytermelés növekedése kicsit korábban megy végbe, mint a hosszú hullám leesésének vége. Ugyanakkor elő is segíthetik az aranytermelés kiterjesztését, amint ezt a határt elérték. Ez pontosan az, ami a valóságban megtörtént. Különösen az 1870-es évek esése után egy kitarató, bár elismerten enyhe növekedés mutatkozik az aranytermelésben az 1883-as év körül,²⁶ míg a felfedezések és feltalálások zavaró hatása ellenére a fellendülés igazában akkor kezdődik, mikor az arany elérte a legnagyobb vásárlóerejét, és a megnövekedett termelés nemcsak az újonnan feltárt aranymezőknek, hanem jelentős mértékben a régieknek is köszönhető. A 3. számú táblázat adatai ezt illusztrálják.

3. táblázat

Aranytermelés 1890–1900*
(1000 unciában)

Évek	Világ	Európa	Amerika	Ausztrália	Oroszország	Kanada	Mexikó	India
1890	5 749	440	1 589	1 588	1 135	65	737	9
1895	9 615	2 017	2 255	2 356	1 388	101	290	230
1900	14 838	3 638	3 437	4 461	1 072	1 029	411	412

*Forrás: Berridge, i. m. 182. old.

²⁵ Berridge i. m. 181.

²⁶ Cf. Statistical Abstract of the United States, 1922. 708–709.

Az előzőekből arra következtethetünk, hogy bár az aranytermelés növekedése feltételezhette volna az árucikkek árának emelkedését és a gazdasági tevékenység általános fellendülését, mégis ez a hosszú hullámok ritmusának van alárendelve, ennek következtében nem tekinthetjük egy véletlen és mellékes tényezőnek, mely ezen mozgásokat kívülről hozza létre.

XIII. Így nem hatnak meggyőzőnek számunkra a hosszú hullámok szabályos ciklikus jellegének tagadására vonatkozó érvek.

A körülményeket és a fent említett pozitív érveket szem előtt tartva, a rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy véljük, nagyon is valószínű, hogy léteznek ilyen ciklikus jellegű hullámok.

Ugyanakkor azt hisszük, jogunk van azt állítani, hogy amennyiben léteznek ilyen hosszú hullámok, úgy azok nagyon fontos és lényeges tényezői a gazdasági fejlődésnek. Olyan tényezők, melyek hatnak a gazdasági és társadalmi élet minden lényeges területén.

Még ha el is fogadjuk a hosszú hullámok létezésének tényét, nem jogos azt hinni, hogy a gazdasági dinamika csak egy bizonyos szint körüli fluktuációkból áll. A gazdasági tevékenység folyamata kétségtelenül egy fejlődési folyamatot követ, de ez a fejlődés nyilvánvalóan nemcsak a közbenső, hanem hosszú hullámokon keresztül halad. A gazdasági fejlődés problematikáját in toto itt nem tudjuk megvitatni.

Ha megerősítjük a hosszú hullámok létét és tagadjuk, hogy véletlen okokból keletkeznek, akkor azon a véleményen vagyunk, hogy a hosszú hullámok a kapitalista gazdaság létének inherens okaiból keletkeztek. Ez nyilvánvalóan elvezet ahhoz a kérdéshez, hogy milyen természetűek ezek az okok. Természetesen tisztában vagyunk mind a kérdés nehézségével, mind jelentőségével. Tehát nem is állt szándékunkban kidolgozni a hosszú hullámok megfelelő elméletének alapjait.²⁷

²⁷ A hosszú hullámok létezéséről alkotott elméletemet 1919–1921 között írtam meg. Anélkül, hogy külön elemzésbe kezdenék, általános nézetemet először nem sokkal később a következő tanulmányomban fogalmaztam meg: *The World Economy and The Economic Fluctuations in the War and Post-War Period.* (A világgazdaság és a gazdasági fluktuációk a háború alatt és a háború utáni időszakban.) Moszkva, 1922. 1925 tele és tavasza alatt egy külön tanulmányt írtam a hosszú hullámokról: *Long Waves in Economic Life.* (Hosszú hullámok a gazdasági életben) címmel, melyet a Gazdasági ciklusokat kutató intézet kiadványában jelentettem meg. *Problems of Economic Fluctuations.* Vol. 1. (A gazdasági fluktuációk problémái. 1. kötet.). Csak 1926 elején ismerkedtem meg *S. de Wolff* cikkével: *Prosperitas und Depressionsperioden.* (Virágzó és depressziós időszakok.) De Wolff sok kérdésben ugyanolyan eredményre jutott, mint én. *J. van Gelderns* munkái, melyeket de Wolff idéz, történetesen holland nyelven jelentek meg, és általam nem ismertek.

4. táblázat^{2 8}

A nagykereskedelmi árindexek arany-standarden
(1901–1910 = 100)

Évek	Anglia	Francia- ország	Amerika	Évek	Anglia	Francia- ország	Amerika
1780	142	–	–	1820	163	–	132
1781	154	–	–	1821	154	–	128
1782	155	–	–	1823	150	–	134
1783	135	–	–	1824	148	–	124
1784	130	–	–	1825	139	–	122
1785	126	–	–	1826	155	–	124
1786	129	–	–	1827	135	–	119
1787	134	–	–	1828	133	–	119
1788	129	–	–	1829	127	–	116
1789	125	–	–	1830	124	–	107
1790	131	–	–	1831	122	–	117
1791	130	–	121	1832	125	–	117
1792	134	–	128	1833	124	–	114
1793	143	–	136	1834	127	–	103
1794	141	–	–	1835	127	–	116
1795	166	–	179	1836	131	–	106
1796	179	–	–	1837	147	–	124
1797	185	–	193	1838	134	–	120
1798	196	–	190	1839	137	–	123
1799	205	–	181	1840	146	–	115
1800	191	–	–	1841	142	–	124
1801	202	–	192	1842	135	–	106
1802	176	–	158	1843	124	–	100
1803	199	–	162	1844	113	–	101
1804	195	–	174	1845	114	–	102
1805	204	–	179	1846	115	–	105
1806	–	–	175	1847	122	–	105
1807	–	–	165	1848	130	–	100
1808	–	–	162	1849	107	–	97
1809	199	–	174	1850	101	–	101
1810	199	–	186	1851	105	–	105
1811	169	–	180	1852	102	–	101
1812	175	–	183	1853	107	–	107
1813	187	–	214	1854	130	–	111
1814	203	–	265	1855	139	–	111
1815	190	–	208	1856	138	–	111
1816	170	–	178	1857	138	–	110
1817	184	–	180	1858	143	137	100
1818	191	–	172	1859	124	137	99
1819	175	–	164				

4. táblázat folytatása

Évek	Anglia	Franciaország	Amerika	Évek	Anglia	Franciaország	Amerika
1860	135	144	99	1892	93	95	84
1861	132	142	99	1893	93	94	86
1862	138	142	140	1894	86	87	77
1863	141	143	125	1895	85	85	78
1864	143	141	149	1896	83	82	75
1865	138	132	122	1897	85	83	75
1866	139	134	166	1898	87	86	78
1867	137	131	156	1899	93	93	84
1868	135	132	141	1900	102	99	91
1869	134	130	138	1901	96	95	89
1870	131	133	143	1902	94	94	94
1871	137	138	125	1903	94	96	96
1872	149	144	129	1904	96	94	96
1873	152	144	124	1905	98	98	96
1874	139	132	122	1906	105	104	100
1875	131	120	115	1907	109	109	105
1876	130	130	107	1908	100	101	101
1877	128	131	106	1909	101	101	109
1878	119	120	102	1910	107	108	113
1879	113	118	95	1911	109	113	104
1880	120	120	106	1912	116	118	111
1881	116	118	104	1913	116	116	112
1882	115	114	106	1914	116	118	110
1883	112	110	105	1915	144	149	113
1884	104	101	98	1916	182	192	143
1885	98	99	92	1917	234	273	198
1886	94	95	90	1918	256	364	217
1887	93	92	91	1919	259	288	127
1888	96	96	93	1920	258	214	153
1889	98	100	93	1921	167	154	165
1890	98	100	91	1922	163	161	167
1891	98	98	90				

Megjegyzés: Az árindexek papírpénz-értékben:

Anglia: 1902–21: 1880 209, 1801 218, 1802 188, 1803 205, 1804 201, 1805 210, 1806 206, 1807 200, 1808 218, 1809 231, 1810 231, 1811 208, 1812 214, 1813 243, 1814 260, 1815 218, 1816 177, 1817 188, 1818 197, 1819 179, 1820 163, 1821 154; 1914–22: 1914 116, 1915 148, 1916 186, 1917 239, 1918 262, 1919 281, 1920 343, 1921 212, 1922 179.

Amerika: 1862–78: 1862 116, 1863 146, 1864 188, 1865 213, 1866 188, 1867 169, 1868 158, 1869 151, 1870 140, 1871 134, 1872 136, 1873 136, 1874 131, 1875 126, 1876 116, 1877 109, 1878 100.

Franciaország: 1914–22: 1914 118, 1915 162, 1196 218, 1917 302, 1918 392, 1919 412, 1920 589, 1921 399, 1922 378.

²⁸ Az összes táblázat forrását a lábjegyzetekben közöljük.

5. táblázat

A fix kamatozású kötvények legmagasabb hányada
(1901–10 = 100)

Évek	Anglia. Az állami kötvények értéke		Franciaország. A járadékok ²⁹ értéke		Évek	Anglia. Az állami kötvények értéke		Franciaország. A járadékok értéke	
	Empirikus sorok	Eltérés az elméleti sortól ³⁰	Empirikus sorok	Eltérés az elméleti sortól		Empirikus sorok	Eltérés az elméleti sortól	Empirikus sorok	Eltérés az elméleti sortól
1814			53,6		1868	105,2	-9,2	72,3	-10,4
1815			54,7		1869	103,9	9,2	74,2	-11,6
1816	71,6		43,2		1870	104,4	9,2	75,4	-12,3
1817	93,5		46,2		1871	103,7	8,8	58,7	-13,0
1818	91,0		53,6	-14,1	1872	103,3	8,7	57,5	-12,9
1819	87,6		49,1	-13,3	1873	103,7	8,7	59,3	-12,9
1820	77,9	-5,0	53,4	-11,8	1874	103,4	8,5	65,0	-12,7
1821	87,4	-1,4	60,8	-8,3	1875	105,1	8,0	67,2	-11,9
1822	92,1	-1,4	63,7	-5,6	1876	107,0	7,3	73,3	-8,9
1823	95,1	-0,6	62,8	-3,6	1877	107,3	6,3	74,6	-5,8
1824	107,5	0,4	70,3	-0,8	1878	106,7	5,2	78,0	-3,2
1825	104,6	3,2	76,6	2,6	1879	109,5	4,1	84,8	-1,4
1826	93,7	5,0	72,6	5,1	1880	110,9	3,1	87,6	-0,3
1827	99,3	5,0	74,0	5,7	1881	113,5	2,5	87,6	0,5
1828	98,0	4,7	76,4	6,4	1882	113,2	1,7	85,1	1,4
1829	104,6	3,8	86,4	7,3	1883	113,6	0,7	82,9	1,7
1830	104,6	3,4	85,7	7,5	1884	113,5	0,0	79,8	-0,5
1831	94,0	4,1	70,8	8,4	1885	111,5	0,1	82,7	1,4
1832	95,1	4,1	71,3	9,1	1886	112,9	-0,1	84,2	2,1
1833	101,2	4,4	80,8	9,5	1887	114,4	-0,3	83,2	3,2
1834	103,2	4,2	80,3	8,8	1888	114,0	-0,5	84,9	5,0
1835	103,0	3,8	82,6	8,2	1889	109,8	-0,5	88,7	7,0
1836	102,3	4,4	82,5	9,8	1890	108,9	0,3	96,7	9,2
1837	104,1	4,6	81,7	10,6	1891	108,2	1,6	97,0	11,2
1838	105,7	4,6	82,5	10,6	1892	108,2	3,4	101,1	13,3
1839	104,1	4,7	82,8	10,7	1893	109,8	5,3	100,0	15,3

²⁹ 1814–1825 között az 5%-os kötvények értéke. 1825-től a 3%-os kötvények értéke. A sorok meghatározásánál alkalmazott módszert és eljárást, valamint a forrásokat illetően, ld. a 2. grafikonról kezdődően a szövegben feltüntetett lábjegyzeteket.

³⁰ A 9 éves időszakokhoz kiigazítva.

5. táblázat folytatása

Évek	Anglia. Az állami kötvények értéke		Franciaország. A járadékok ^{2 9} értéke		Évek	Anglia. Az állami kötvények értéke		Franciaország. A járadékok értéke	
	Empirikus sorok	Eltérés az elméleti sortól ^{3 0}	Empirikus sorok	eltérés az elméleti sortól		Empirikus sorok	Eltérés az elméleti sortól	Empirikus sorok	Eltérés az elméleti sortól
1840	103,3	5,3	87,0	10,9	1894	114,4	7,7	104,9	16,9
1841	100,4	5,9	80,9	11,1	1895	119,4	10,0	104,1	17,4
1842	105,5	5,9	82,5	11,3	1896	125,9	11,3	103,6	17,8
1843	107,7	5,3	83,5	10,8	1897	125,6	12,1	105,6	17,7
1844	112,3	4,3	86,0	9,7	1898	125,1	12,7	104,7	17,8
1845	111,6	4,5	86,7	6,4	1899	123,3	12,4	103,4	17,0
1846	108,4	5,0	85,3	3,7	1900	112,4	11,3	102,7	16,3
1847	104,3	5,0	80,5	1,8	1901	107,8	9,6	102,8	15,8
1848	99,8	5,1	75,5	1,8	1902	107,3	8,0	102,4	14,9
1849	109,7	4,5	58,7	1,2	1903	103,4	6,0	100,5	13,8
1850	109,1	3,4	59,0	-0,2	1904	100,1	4,4	99,5	12,9
1851	110,0	2,3	67,2	-1,9	1905	101,2	3,7	100,9	12,4
1852	113,1	2,0	86,3	-2,6	1906	100,4	3,3	100,3	11,8
1853	111,7	2,0	82,4	-3,3	1907	96,4	2,9	96,5	11,0
1854	105,7	1,4	76,6	-1,7	1908	97,3	2,6	98,0	10,3
1855	103,1	0,8	72,0	-0,4	1909	94,5	2,3	99,6	9,1
1856	106,1	-0,2	75,7	-0,2	1910	91,6	2,2	99,6	7,5
1957	104,1	-1,7	71,4	-2,2	1911	90,5	1,2	97,9	4,4
1858	109,1	-3,0	75,2	-3,4	1912	87,0	-0,1	95,9	0,6
1859	107,6	-3,7	72,1	-4,3	1913	83,3	-2,0	91,1	-3,5
1860	105,4	-4,3	71,7	-5,0	1914	84,7	-2,8	88,8	-7,6
1861	103,9	-5,3	70,4	-5,9	1915	76,2	-3,5	74,1	-11,7
1862	104,0	-6,2	73,2	-6,1	1916	68,5	-5,0	64,8	-16,1
1863	103,7	-7,0	70,9	-6,9	1917	62,5	-6,2	63,0	-20,3
1864	101,5	-7,7	68,0	-7,1	1918	70,2	-5,8	64,4	-23,5
1865	100,9	-8,2	69,8	-7,1	1919	66,6		65,3	
1866	99,6	-8,5	70,9	-6,8	1920	57,7		60,4	
1867	105,0	-8,8	71,0	-8,6	1921	56,3		59,7	
					1922	66,8		64,4	

Kiegészítés az elméleti sorokhoz:

Állami kötvények értéke: $y = 112,57 + 0,26x - 0,012x^2 - 0,0002x^3$

Járadékok értéke: $y = 78,99 + 0,23x$

6. táblázat
Angol nominálbérek arany-standarden ³¹
(1892 = 100)

Évek	Angliai textilip. munkás heti bére		Francia mezőgazd. munkás évi bére		Évek	Angliai textilip. munkás heti bére		Francia mezőgazd. munkás évi bére	
	Empirikus sorok	Eltérés az el- méleti sortól ³	Empirikus sorok	Eltérés az el- méleti sortól		Empirikus sorok	Eltérés az el- méleti sortól	Empirikus sorok	Eltérés az el- méleti sortól
1789	--	--	51	--	1852	53,1	-2,68	71	-5,1
1790	--	--	52	--	1853	56,0	-2,47	81	-3,6
1791	--	--	54	--	1854	55,6	-2,28	91	-2,8
1792	--	--	56	--	1855	56,5	-1,96	94	-1,9
1793	--	--	58	2,6	1856	59,4	-1,30	94	-0,6
1794	--	--	60	5,0	1857	59,9	-0,76	89	-0,8
1795	--	--	66	7,5	1858	60,4	-0,62	82	1,2
1796	--	--	72	9,3	1859	62,3	-0,51	83	0,4
1797	--	--	74	11,2	1860	66,7	-0,53	87	-0,7
1798	--	--	77	13,1	1861	66,7	-0,45	88	-1,9
1799	--	--	79	15,2	1862	66,2	0,24	88	-2,4
1800	--	--	74	17,3	1863	65,7	0,91	88	-2,0
1801	--	--	77	19,4	1864	65,7	1,58	88	-1,4
1802	--	--	79	21,5	1865	69,6	1,58	88	-1,2
1803	--	--	83	22,9	1866	75,8	1,89	88	-1,0
1804	--	--	89	23,8	1867	76,3	2,67	90	0,1
1805	--	--	95	25,0	1868	78,3	3,77	92	2,2
1806	--	--	97	25,9	1869	76,8	5,02	93	4,7
1807	78,7	--	94	26,0	1870	79,7	5,99	94	7,8
1808	63,3	--	91	25,6	1871	83,6	6,26	102	10,4
1809	63,8	--	89	24,0	1872	86,0	6,63	111	12,7
1810	65,2	--	89	21,7	1873	87,4	7,05	115	14,8
1811	55,1	1,21	84	20,2	1874	88,9	6,94	120	16,5
1812	60,9	0,38	84	19,8	1875	88,9	6,13	115	17,2
1813	60,4	0,64	78	19,9	1876	90,3	5,21	115	16,7
1814	71,5	0,54	79	19,9	1877	92,8	4,29	115	14,8
1815	63,3	0,25	87	19,9	1878	86,5	3,27	112	12,1
1816	57,5	1,12	95	20,5	1879	83,1	2,20	105	8,9
1817	52,7	1,21	96	20,2	1880	86,0	1,18	101	6,1

³¹ 1800–1820 közötti indexek papírpénzben: A pamut-textiliparban: 1807: 86,0, 1808: 71,0, 1809: 73,9, 1810: 75,4, 1811: 67,6, 1812: 74,4, 1814: 91,3, 1815: 72,5, 1816: 59,9, 1817: 54,1, 1818: 52,2, 1819: 52,2, 1820: 52,2. A mezőgazdaságban: 1800: 81, 1801: 83, 1802: 84, 1803: 85.

1818	50,7	1,27	93	19,4	1881	88,4	-0,14	98	3,1
1819	51,2	-0,03	93	18,5	1882	88,9	-1,84	95	-0,2
1820	52,2	-0,44	93	16,3	1883	89,9	-2,66	95	-3,1
1821	51,7	-0,28	86	13,7	1884	90,3	-2,72	94	-4,6
1822	51,7	0,13	75	11,1	1885	88,9	-2,98	92	-5,6
1823	51,2	0,63	75	8,7	1886	87,9	-3,33	90	-6,2
1824	51,7	0,90	71	6,4	1887	89,4	-3,35	90	-6,3
1825	51,7	0,93	76	4,0	1888	92,8	-3,30	95	-6,2
1826	49,8	0,57	76	2,3	1889	93,7	-3,33	96	-6,1
1827	49,3	0,04	76	1,9	1890	95,2	-3,19	97	-5,8
1828	48,3	-0,44	76	1,8	1891	98,6	-2,91	98	-5,4
1829	47,8	-0,94	76	2,2	1892	100,0	-2,67	100	-5,2
1830	44,4	-1,13	74	1,9	1893	99,5	-2,72	99	-5,1
1831	43,5	-1,37	76	1,2	1894	99,5	-2,75	99	-4,8
1832	44,0	-1,52	78	0,6	1895	99,5	-2,75	98	-4,6
1833	44,9	-1,56	79	0,2	1896	100,5	-2,84	96	-4,0
1834	48,3	-1,55	77	-0,04	1897	101,0	-2,99	100	-3,5
1835	46,4	-1,27	74	0,2	1898	101,9	-3,12	102	-2,9
1836	47,3	-0,89	75	0,2	1899	103,4	-3,27	103	-2,2
1837	47,8	-0,50	76	-0,06	1900	105,8	-3,27	108	-1,5
1838	48,3	-0,21	78	-0,4	1901	106,3	-3,03	108	-0,5
1839	47,8	-0,41	80	-0,2	1902	105,8	-2,33	109	0,1
1840	48,3	-0,28	80	-0,5	1903	105,3	-1,37	109	0,3
1841	49,3	0,02	80	-1,6	1904	106,3	-0,53	109	0,5
1842	49,8	0,21	80	-2,1	1905	109,2	-0,14	109	0,3
1843	49,3	0,07	83	-2,9	1906	113,5	0,25	109	0,03
1844	50,7	-0,34	75	-4,4	1907	116,4	0,73	108	-0,2
1845	53,6	-0,65	70	-5,8	1908	116,4	1,75	109	-0,2
1846	53,6	-1,05	75	-7,3	1909	114,5	2,80	110	0,2
1847	50,2	-1,44	75	-8,7	1910	114,5	--	110	--
1848	50,2	-1,71	71	-10,5	1911	114,5	--	111	--
1849	50,7	-1,85	71	-10,3	1912	118,4	--	113	--
1850	51,2	-2,40	71	-8,4	1913	119,3	--	117	--
1851	52,2	-2,87	71	-6,8					

Kiigazítás az elméleti sorokhoz:

Pamut-textilipari hetibér: $y = 64,128 + 1,053x - 0,0099x^2 - 0,00023x^3$

Mezőgazdasági évi bér: $y = 91,587 + 0,454x$

1804: 92, 1805: 98, 1806: 103, 1807: 103, 1808: 103, 1809: 103, 1810: 103, 1811: 103, 1813: 102,
1814: 101, 1815: 100, 1816: 99, 1817: 98, 1818: 96, 1819: 95, 1820: 83.
3 2 9 éves időszakokhoz igazított.

7. táblázat

A francia külkereskedelem teljes forgalma
(egy főre eső, frankban)

Évek	Empirikus sorok	Eltérés az elméleti sortól ³³	Évek	Empirikus sorok	Eltérés az elméleti sortól
1827	29,0	--	1871	177,9	28,4
1828	30,2	--	1872	202,9	30,7
1829	30,6	--	1873	202,0	30,9
1830	29,1	--	1874	197,6	31,4
1831	25,5	9,4	1875	202,1	34,8
1832	30,9	9,4	1876	205,4	36,7
1833	31,9	4,4	1877	192,3	35,5
1834	30,7	2,3	1878	197,8	34,2
1835	33,0	0,4	1879	209,7	32,9
1836	35,6	-0,8	1880	227,0	29,0
1837	32,2	-2,2	1881	224,1	23,6
1838	38,9	-4,0	1882	222,5	20,3
1839	39,1	-5,6	1883	218,1	15,8
1840	42,3	-7,1	1884	199,3	10,2
1841	45,7	-8,8	1885	188,3	4,6
1842	43,3	-9,9	1886	195,1	-0,2
1843	44,2	-12,1	1887	190,1	-4,5
1844	47,5	-15,9	1888	192,1	-10,2
1845	48,5	-18,6	1889	209,0	-15,5
1846	50,1	-21,0	1890	213,4	-20,1
1847	47,2	-23,0	1891	217,4	-25,0
1848	32,8	-24,2	1892	199,4	-29,1
1849	46,8	-24,2	1893	184,7	-32,1
1850	52,2	-24,5	1894	180,3	-36,2
1851	53,7	-23,6	1895	184,4	-38,9
1852	62,5	-20,2	1896	186,9	-41,6
1853	75,9	-15,6	1897	198,9	-43,7
1854	74,7	-13,5	1898	205,8	-43,4
1855	87,4	-10,7	1899	222,9	-41,5
1856	107,3	-7,3	1900	226,4	-40,4
1857	103,0	-4,5	1901	215,0	-37,7
1858	95,0	-3,1	1902	221,4	-32,8
1859	107,0	0,2	1903	231,4	-26,1
1860	114,3	3,2	1904	228,5	-24,6
1861	116,8	4,6	1905	245,9	-19,9
1862	118,4	7,3	1906	277,4	-10,0
1863	134,4	10,3	1907	301,0	1,2
1864	144,0	12,7	1908	271,6	13,4
1865	160,7	14,7	1909	303,4	26,8
1866	156,9	14,7	1910	339,1	--
1867	153,1	17,9	1911	357,1	--
1868	159,0	22,1	1912	376,3	--
1869	162,2	25,1	1913	384,6	--
1870	147,5	26,8	1914	--	--

Kiigazítás az elméleti sorokhoz: $y = 146,39 + 3,46x + 0,0060x^3$

³³ 9 éves időszakokhoz kiigazítva.

8. táblázat
Szénfogyasztás és szénkereslet
(tonnában 100 lakosra)

Évek	Szénkereslet, Anglia		Szénfogyasztás, Franciaország		Évek	Szénkereslet, Anglia		Szénfogyasztás, Franciaország	
	Empirikus sorok	Eltérés az el- méleti sortól ^{3,4}	Empirikus sorok	Eltérés az el- méleti sortól		Empirikus sorok	Eltérés az el- méleti sortól	Empirikus sorok	Eltérés az el- méleti sortól
1827	--	--	70,0	--	1873	3947	164	679,7	21,7
1828	--	--	73,5	--	1874	3848	139	641,8	15,2
1829	--	--	70,9	--	1875	4016	108	672,6	18,1
1830	--	--	77,0	--	1876	4016	93	664,5	27,4
1831	--	--	70,6	12,7	1877	4009	80	652,5	24,3
1832	--	--	77,0	9,7	1878	3908	63	660,4	21,2
1833	--	--	83,2	7,0	1879	3907	77	678,8	25,9
1834	--	--	97,2	5,0	1880	4241	59	770,3	22,1
1835	--	--	99,0	1,7	1881	4414	34	783,3	16,1
1836	--	--	113,7	-1,0	1882	4445	0	822,3	9,6
1837	--	--	121,4	-2,3	1883	4619	-11	856,8	6,5
1838	--	--	127,4	-3,8	1884	4500	-2	814,0	5,2
1839	--	--	123,2	-7,0	1885	4425	-12	788,1	-4,3
1840	--	--	124,9	-10,0	1886	4338	-31	774,7	-6,4
1841	--	--	145,5	-12,4	1887	4430	-45	815,2	-13,3
1842	--	--	151,0	-15,1	1888	4608	-93	853,3	-24,5
1843	--	--	152,7	-15,5	1889	4759	-182	873,4	-31,7
1844	--	--	157,2	-20,6	1890	4845	-198	955,0	-31,7
1845	--	--	180,4	-25,1	1891	4907	-2,3	953,7	-28,8

3,4 9 éves időszakokhoz kiegészítve.

1846	--	--	186,7	-29,6	1892	4767	-207	951,9	-27,0
1847	--	--	215,6	-34,6	1893	4269	-216	947,9	-24,7
1848	--	--	171,6	-38,3	1894	4845	-245	989,1	-21,3
1849	--	--	180,2	38,8	1895	4836	-239	1004,7	-22,1
1850	--	--	202,8	-36,8	1896	4934	-229	1038,3	-12,9
1851	--	--	206,1	-31,8	1897	5055	-225	1083,9	-9,8
1852	--	--	221,3	-28,4	1898	5004	-148	1115,7	-12,4
1853	--	--	261,2	-19,7	1899	5398	-131	1162,7	-10,6
1854	--	--	299,7	-13,9	1900	5472	-111	1254,6	-14,3
1855	2209	--	340,7	-7,9	1901	5272	-96	1199,9	-17,5
1856	2379	--	356,3	-0,6	1902	5412	-61	1147,4	-17,4
1857	2320	--	362,3	7,1	1903	5436	17	1231,5	-11,8
1858	2290	--	354,8	12,6	1904	5432	32	1200,1	-13,1
1859	2518	-84	366,1	14,0	1905	5463	40	1240,9	-20,7
1860	2781	-52	390,0	13,3	1906	5750	69	1318,7	-22,5
1861	2886	-22	412,0	13,4	1907	6073	97	1403,3	-10,6
1862	2792	24	433,8	16,9	1908	5871	93	1390,6	-5,6
1863	2928	80	437,9	21,2	1909	5873	155	1429,2	13,8
1864	3126	103	462,0	25,9	1910	5838	164	1429,7	--
1865	3280	107	478,2	29,0	1911	5954	146	1503,1	--
1866	3371	106	526,7	22,0	1912	5658	112	1528,0	--
1867	3437	136	527,3	15,7	1913	6240	95	1629,4	--
1868	3361	168	545,6	22,2	1914	5764	--	--	--
1869	3468	186	558,3	29,9	1915	5790	--	--	--
1870	3533	176	489,9	30,3	1916	5954	--	--	--
1871	3719	174	521,1	29,5	1917	5878	--	--	--
1872	3875	165	642,9	27,4					

Kiegészítés az elméleti sorokhoz:

Szénkereslet Angliában: $y = 103,6614 + 0,0063x - 0,000094x^2$

Szénfogyasztás Franciaországban: $y = 539,21 + 16,90x + 0,1326x^2 + 0,00026x^3$

9. táblázat
 Angliai vasérc- és ólomtermelés
 (tonnában 1000 lakosra)

Évek	Vasérctermelés		Ólomtermelés		Évek	Vasérctermelés		Ólomtermelés	
	Empirikus sorok	Eltérés az elméleti sortól ^{3, 5}	Empirikus sorok	Eltérés az elméleti sortól		Empirikus sorok	Eltérés az elméleti sortól	Empirikus sorok	Eltérés az elméleti sortól
1840	52,7	---	--	---	1881	233,1	11,48	1,39	0,090
1841	56,1	---	--	---	1882	243,9	9,34	1,43	0,054
1842	41,0	---	--	---	1883	240,6	9,80	1,23	0,024
1843	45,3	---	--	---	1884	218,7	12,98	1,12	0,014
1844	74,3	1,97	--	---	1885	205,9	11,61	1,05	-0,028
1845	56,3	-0,49	--	---	1886	193,0	7,88	1,09	-0,041
1846	--	-4,95	--	---	1887	206,6	1,39	1,04	-0,063
1847	74,3	-4,08	--	---	1888	216,9	-6,85	1,02	-0,072
1848	--	-3,32	--	---	1889	223,9	-11,93	0,96	-0,072
1849	--	-7,59	--	---	1890	210,9	-14,40	0,90	-0,064
1850	82,9	-5,84	--	---	1891	195,9	-14,73	0,85	-0,065
1851	--	-5,31	--	---	1892	175,9	-13,98	0,78	-0,057
1852	98,8	-3,71	--	---	1893	181,3	-14,12	0,77	-0,060
1859	--	-2,80	--	---	1894	191,1	-15,69	0,76	-0,062
1854	111,0	-3,93	--	---	1895	196,4	-13,70	-0,74	-0,063
1855	115,7	-3,31	2,36	---	1896	218,7	-11,43	0,78	-0,059
1856	128,0	-3,89	2,61	---	1897	220,0	-9,81	0,66	-0,060

3, 5 9 éves időszakokhoz igazított.

1857	129,8	-5,31	2,39	---	1898	213,2	-6,89	0,63	-0,067
1858	121,7	-6,29	2,41	---	1899	231,1	-4,50	0,58	-0,070
1859	129,9	-5,92	2,21	-0,185	1900	217,7	-3,46	0,59	-0,072
1860	133,0	-5,11	2,20	-0,139	1901	190,8	-2,65	0,48	-0,077
1861	128,1	-5,51	2,27	-0,123	1902	206,9	-0,65	0,42	-0,067
1862	134,8	-7,21	2,36	-0,084	1903	210,9	1,78	0,47	-0,050
1863	153,0	-7,19	2,32	-0,044	1904	203,1	-0,57	0,46	-0,037
1864	160,0	-7,36	2,26	0,024	1905	222,3	-0,32	0,48	-0,024
1865	161,0	-6,22	2,25	0,099	1906	233,3	4,01	0,50	0,001
1866	150,1	2,77	2,24	0,164	1907	229,3	5,28	0,54	0,020
1867	156,6	2,19	2,25	0,201	1908	203,3	4,18	0,47	0,036
1868	161,9	5,41	2,31	0,210	1909	212,2	7,66	0,49	0,049
1869	175,8	7,07	2,37	0,201	1910	221,0	6,13	0,49	0,062
1870	190,8	6,59	2,35	0,207	1911	208,6	---	0,39	0,063
1871	210,0	8,50	2,19	0,207	1912	190,2	---	0,41	0,052
1872	211,5	10,21	1,90	0,207	1913	222,7	---	0,39	0,044
1873	204,1	11,36	1,69	0,206	1914	195,7	---	0,41	0,033
1874	184,3	10,10	1,81	0,187	1915	--	---	0,34	0,020
1875	193,8	5,82	1,75	0,145	1916	--	---	0,28	0,018
1876	197,5	4,97	1,77	0,146	1917	--	---	0,24	---
1877	196,8	5,09	1,83	0,14	1918	--	---	0,24	---
1878	188,0	7,35	1,72	0,161	1919	--	---	0,22	---
1879	174,8	11,55	1,51	0,145	1920	--	---	0,23	---
1880	223,8	12,37	1,73	0,124					

Kiegészítés az elméleti sorokhoz:

Vasérctermelés: $y = 194,86 + 2,22x - 0,0560x^2$

Ólomtermelés: $y = 100,0278 - 0,0166x - 0,00012x^3$

KATUS LÁSZLÓ

A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században*

Az elmúlt 15–20 évben a demográfusok, szociológusok és közgazdászok világszerte növekvő érdeklődéssel tanulmányozták az európai országokban a 18. sz. közepe és a 20. sz. közepe között végbement ún. demográfiai átmenetet, mert annak elemzéséből igyekeztek hasznosítható tanulságokat levonni a jelenkori fejlődő országok népesedési problémáinak megértéséhez és megoldásához. Ugyancsak az elmúlt két évtizedben élte – egyik úttörőjének, E. A. Wrigley-nek szavaival élve – valóságos „hőskorát” a történeti demográfia, amely elsősorban az átmenet előtti ún. tradicionális vagy preindusztriális népesedési viszonyokat kutatja. Ezek a legújabb kutatások elég alaposan felforgatták és átalakították mind a hagyományos társadalmak népesedési viszonyairól, mind a demográfiai átmenetről az 1960-as évek elején még általánosan elterjedt képet. Kiderült, hogy a történeti valóság sokkal bonyolultabb és változatosabb volt, mint a róla alkotott tudományos elméletek és modellek. A hagyományos demográfiai magatartásnak és a demográfiai átmenetnek Európa országaiban többféle konkrét formája, regionális változata, jellemző típusa alakult ki a történelem folyamán. Az említett demográfiai kutatások eredményei a történészek – elsősorban a gazdaság- és társadalomtörténészek – számára is fontosak, legfőbb ideje tehát, hogy megismerjék és adaptálják azokat. Úgy vélem, hogy most már elegendő tényanyag, részletkutatási eredmény áll rendelkezésünkre, s a nemzetközi összehasonlításra alkalmas elemzési módszerek is eléggé kifinomultak ahhoz, hogy legalábbis előzetes munkahipotézis formájában megpróbáljuk összefoglalni és rendszerezni a magyarországi hagyományos népesedési modell és a demográfiai átmenet legfontosabb elemeit, s megkíséreljük megállapítani a magyarországi népességfejlődés helyét az európai regionális típusok között.

Amit a következőkben a magyarországi népességreprodukció kérdéseiről elmondok, az elsősorban néhány céhbeli demográfus, illetve történeti statisztikus kollégánk – Andorka Rudolf, Dányi Dezső, Faragó Tamás, Kováts Zoltán, Lukács Ágnes, Szabady Egon, Tekse Kálmán, Cs. Tóth Péter – kutatási eredményeire épül. A történész munkája itt elsősorban abban áll, hogy ezeket a kutatási eredményeket megpróbálja egységes képpé illeszteni, ahol szükséges, pótlólagos kutatásokkal kiegészíteni, a gazdasági és társadalmi fejlődés egyéb jelenségeivel összhangba hozni; majd a nemzetközi összehasonlítás segítségével megkísérli értékelni és tipizálni a rendelkezésünkre álló népesedési adatokat és jelenségeket. Jelen előadásomban elsősorban a Habsburg-monarchia másik felére szeretnék tekintettel lenni, amennyire ezt a rendelkezésemre álló ausztriai forrásanyag megengedi.

*Az 1978 szeptemberében Budapesten rendezett osztrák–magyar történészkonferencián elhangzott előadás (A szerk.)

Mielőtt a kérdések érdemi tárgyalására rátérnék, néhány szót kell szólnom népesedési adataink teljességéről és megbízhatóságáról. Az 1850-es évekre vonatkozóan viszonylag teljes és részletes országos szintű adatok állnak rendelkezésünkre. 1860 és 1863 között a hivatalos demográfiai adatgyűjtés Magyarországon szünetelt, a kiegyezés körüli és utáni évek adatai pedig eléggé hiányosak és kevésbé részletezettek. A helyzet az 1880-as években fokozatosan javult, de igazán jó és részletes népesedési adatbázisról csak az 1890-es évektől kezdve beszélhetünk, midőn bevezették az állami anyakönyvezést, és újjászervezték a demográfiai adatgyűjtés rendszerét. Az adatok finomabb népesedési mutatók kidolgozására legkorábban 1880-tól kezdve alkalmasak. A stabil népességi modellek segítségével végzett becslések eredményei szerint az 1870-es években a népesedési események mintegy 7%-os alulregisztrálásával kell számolnunk. Ez a hiány az 1880-as évek végére 3%-ra, az 1890-es években pedig 1–2%-ra csökkent. Ez európai viszonylatban nem túl rossz arány, hiszen pl. a balkáni országokban az alulregisztrálás mértéke még 1900 körül is 8 és 14% között volt. Az adatgyűjtés teljessége azonban az országban belül vidékenként és felekezetenként erősen ingadozott. Főleg a keleti megyékben és a görögkeleti román egyházközségekben kell jelentős hiányokkal számolnunk az állami anyakönyvezés előtti évtizedekben. Minden demográfiai kutatás első – rendkívül időigényes és kevésbé látványos eredményeket produkáló – szakasza e hiányok pótlása, az egykorú adatok korrekciója, s az alapvető országos szintű nyers mutatók kidolgozása.

Ami a konkrét népesedési kérdéseket illeti, először a demográfiai átmenet kronológiájáról, kezdetének és egyes fázisainak időbeli elhelyezéséről szeretnék beszélni, a hagyományosan használt nyers mutatók, a születési és a halálozási arányszámok mozgása alapján. Közismert, hogy Magyarország és az egész Osztrák-Magyar Monarchia Európa azon országai közé tartozott, amelyekben a népesség növekedése közepes ütemű volt az átmenet időszakában. Az 1. táblázatból jól látható, hogy a népesség növekedése Magyarországon tartósan csak az 1880-as években gyorsult fel. 1850 és 1880 között a népesség évente átlagosan 5,8 ezrelékkal növekedett, 1880 és 1910 között viszont a növekedési ütem – a jelentős kivándorlási veszteség ellenére – évi 9,2 ezrelékre emelkedett. A természetes szaporodásra vonatkozó adatok áttekintése (2. és 3. táblázat) még inkább nyilván-

1. táblázat

A népesség átlagos évi növekedési rátái
(ezrelékben)

	Magyarország	Horvátország	Ausztria
1850–1857	6,2	5,3	5,5
1857–1869	9,8	7,1	8,7
1869–1880	1,1	2,7	7,6
1880–1890	9,8	14,5	7,6
1890–1900	9,8	9,4	9,0
1900–1910	8,1	8,2	8,9
1850–1880	5,8	5,1	7,6
1880–1910	9,2	10,7	8,5
1850–1910	7,5	7,9	8,0

2. táblázat

Nyers születési és halálozási arányszámok Magyarországon (Horvátország nélkül);
évi átlagok ezrelékben

	Születési arányszám	Halálozási arányszám	Csecsemő- és gyermekhalandóság: 1000 élve született közül meghalt		
			0–1 éves korában	1–5 éves korában	5 éves koráig összesen
1851–1859	43,3	36,0	253	158	411
1864–1870	41,9	33,9			404
1871–1875	42,8	45,2			456
1876–1880	44,0	36,5			434
1881–1885	44,3	33,1			379
1886–1890	41,4	32,1			388
1891–1895	41,6	31,6	253	146	399
1896–1900	39,2	27,6	221	119	340
1901–1905	37,0	26,2	213	112	325
1906–1910	36,3	24,9	206	100	306
1911–1914	34,9	23,6	198	91	289

3. táblázat

A népesség természetes szaporodása az Osztrák–Magyar Monarchiában
(évi átlagok ezrelékben)

	Magyarország	Horvátország	Ausztria	Alpenländer	Sudetenländer	Karstländer	Karpathenländer
1851–1859	7,3		5,8				
1864–1870	8,0		7,5				
1871–1875	-2,4	-4,8	6,8	3,8	10,5	6,1	5,0
1876–1880	7,5	9,0	8,3	5,5	9,2	7,0	10,2
1881–1885	11,2	13,0	8,1	4,8	8,6	10,3	9,9
1886–1890	11,3	13,7	8,9	5,5	8,1	9,2	13,2
1891–1895	10,0	8,7	9,5	6,2	9,2	9,9	13,1
1896–1900	11,6	11,2	11,7	8,0	11,0	10,5	16,2
1901–1905	10,8	12,2	11,4	8,4	10,2	10,4	15,6
1906–1910	11,4	13,4	11,3	7,6	10,2	13,9	15,4
1911–1914	11,3	11,1	9,9	6,3	8,0	13,2	14,1

Alpenländer = Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia, Salzburg, Tirol és Vorarlberg

Sudetenländer = Csehország, Morvaország, Szilézia

Karstländer = Krajna, Trieszt, Isztria, Görz és Gradiska, Dalmácia

Karpathenländer = Galícia és Bukovina

valóvá teszi, hogy Magyarországon csak az 1880-as évek elejétől kezdve beszélhetünk a demográfiai átmenet megindulásáról. Az 1880 előtti mutatók egyértelműen a hagyományos népesedési viszonyok uralmát jelzik. A nyers születési és halálozási arányszám egyaránt jóval magasabb volt, mint Ausztriában, s ingadozásuk is nagyobb mértékű. 1851 és 1882 között a születési arányszám évi átlaga 43 ezrelék, a halálozási arányszámé pedig 37,4 ezrelék volt, a természetes szaporodás üteme (5,6 ezrelék) tehát nem volt gyorsabb, mint a 19. sz. első felében.

A demográfiai „ancien régime” legfőbb jellemzőivel, a periodikusan visszatérő demográfiai válságokkal is bőven találkozunk: 30 év alatt 3 nagy kolerajárvány sújtotta az országot, s egyes vidékeken az 1860-as és 70-es években még élelmezési válságok, éhínségek is tizedelték a lakosságot. Az országos mutatók 1855-ben, 1872-ben és 1873-ban jeleznek halálozási többletet, egyes megyékben azonban ennél jóval több a népvesztéssel zárult évek száma. A nem teljes hivatalos adatok szerint az 1855. évi kolerának 170 ezer, az 1866. évinek 70 ezer halálos áldozata volt. Az utolsó nagy, középkori típusú demográfiai katasztrófa 1872 és 1874 között sújtotta Magyarországot, midőn a kolerával egyidőben – a több évi igen gyenge termés következtében – éhínség is tizedelte a lakosságot. A halálozási többlet 1873-ban meghaladta a 300 ezret (a halálozási arány ekkor érte el a korszak csúcspontját: 65 ezreléket). Végeredményben közel félmillióra tehetjük az utolsó hagyományos típusú demográfiai válság áldozatainak számát. Ausztriában a 70-es években már nem találkozunk ilyen méretű népesedési katasztrófával, bár az 1873-as kolera Galíciában is erősen pusztított. Magyarország lakossága csak a 70-es évek végére érte el ismét az 1869 végi létszámot, a keleti és délkeleti megyék többsége azonban csak a 80-as évek végére heverte ki teljesen a katasztrófa következményeit.

Az 1870-es évek demográfiai válsága elsősorban az ország keleti felét sújtotta, a dunántúli és az északnyugati megyéket viszonylag kevésbé érintette. A Dunántúl természetes szaporodása a 70-es években többszöröse volt az országos átlagnak. A nyugati megyékben tehát már a 70-es években megindult a demográfiai átmenet, s lassan terjedt kelet-délkelet felé. Az 1880-as évek első felében már az országos mutatók is jelzik az átmenet kezdetét. Először a hagyományos népesedési válságok tűntek el. 1874 után már nincs nagyobb kolera, s szélesebb vidékeket sújtó éhínségről sem tudunk, majd az 1880-as évek végére a himlőt is sikerült legyőzni. 1874 után nincs már halálozási többlet, a halálozási arányszám a 40 ezreléket sem éri el többé, bár 1878-ban és 1880-ban még 38 ezrelék fölé ugrik. A 80-as évek elején azután kezdetét vette az átmenet legfontosabb szakasza: a „normális” halálozási arányszám tartós és irreverzibilis csökkenése: 1883-ban véglegesen 35, 1895-ben 30, a világháború előtt pedig 25 ezrelék alá süllyedt a halálozási görbe.

A természetes szaporodás évi átlaga az 1870-es és 80-as évek fordulóján, két egymást követő öt éves periódus között 7,6 ezrelékről 11,2 ezrelékre emelkedett, s lényegében ezen a szinten maradt egészen az első világháborúig. 1883 és 1914 között a természetes szaporodás évi átlaga (11,3 ezrelék) éppen a kétszerese az előző 30 év átlagának (5,6 ezrelék). Egyetlen öt éves átlag sem kevesebb 10 ezreléknél, de 11,5 ezreléknél sem több. Az egyes évek arányszámai csak hat esetben maradtak 10 ezrelék alatt, de 13 ezrelék fölé is csak 4 esetben emelkedtek, jelezve, hogy a magyarországi népességreprodukció az átmenet első felében is csak közepes ütemű volt. Elmaradt Anglia, Németország, Hollandia, a skandináv országok és Ausztriában Galícia és Bukovina természetes népszaporodása

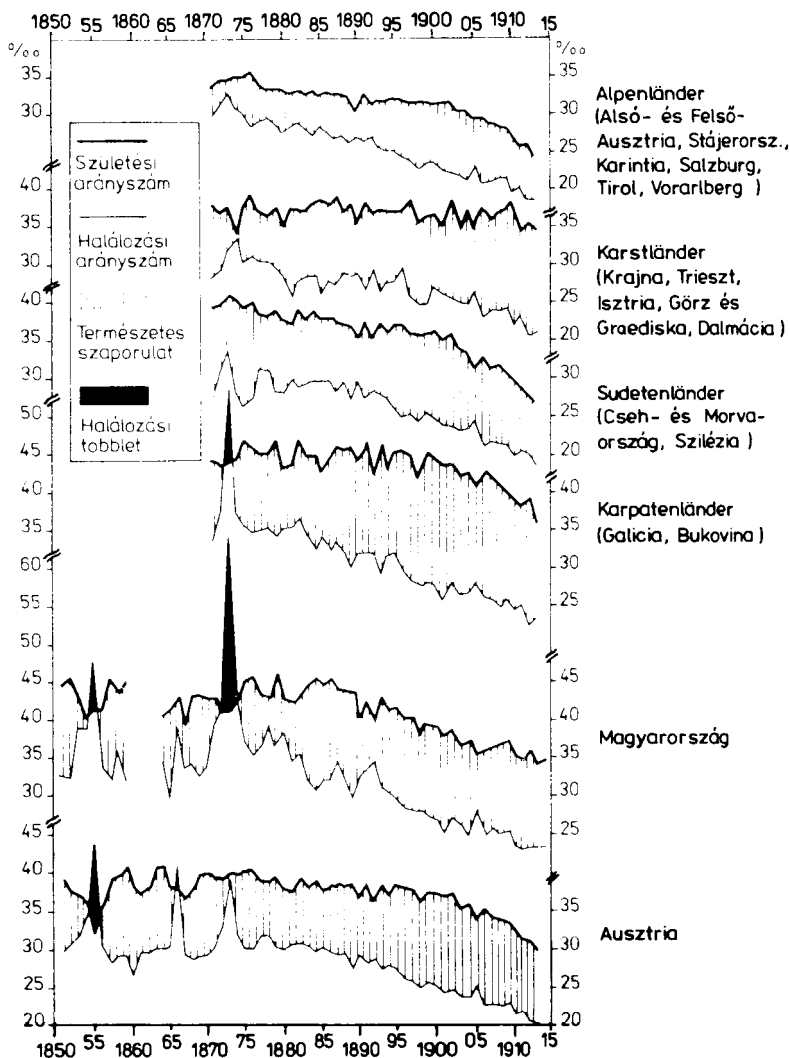
mögött, de felülmúlta Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Portugália, Belgium és Ausztria nyugati országainak népességnövekedését.

A halálzási arányszám csökkenését hamarosan, nem egészen egy évtized múltán követte a születési arányszám tartós és irreverzibilis csökkenése: az 1875 és 90 között 44 ezrelékes átlagról 1898-ban 40 ezrelék, majd a világháború előtt 35 ezrelék alá. Az 1890-es évek elejétől kezdve a halálzási és a születési görbe lényegében párhuzamosan haladt lefelé. A demográfiai átmenet legfontosabb szakasza – midőn a halálzási arányszám csökken, a születési arányszám pedig változatlanul magas szinten marad, s ennek következtében a demográfiai olló fokozatosan egyre szélesebbre nyílik – Magyarországon, a legtöbb nyugat- és észak-európai országtól eltérően (ahol ez a szakasz évtizedekig tartott, és jelentős népességnövekedést eredményezett), rendkívül rövid időre, nem egészen egy évtizedre zsúfolódott össze. Az olló az 1880-as évek elején hirtelen szétnyílt ugyan, de nyílása hamar megállt. Magyarországon az első világháború előtt nem észlelhető még az ellenkező irányú mozgás megindulása, az olló lassú összecsukódása. Az átmenetnek ez a szakasza az 1920-as és 30-as években következett be.

Ha a magyarországi demográfiai átmenet világháború előtti szakaszát egybevetjük az ausztriaiival, akkor megállapíthatjuk, hogy az átmenet nagyjából egyidőben kezdődött, menete azonban eltérő volt. Ausztriára inkább a fokozatos átmenet, az olló tartós, de lassú nyílása jellemző (ld. az 1. ábrát). Lényeges eltérés az is, hogy Ausztriában a négy nagy régió közül háromban (Alpenländer, Sudetenländer, Karpathenländer) 1900, illetve inkább 1905 és 1914 között már megfigyelhető az olló csukódása is, vagyis a születési arányszám a világháború előtti években már gyorsabban csökkent, mint a halálzási arányszám. A mellékelt táblázatokból és ábrákból jól látható, hogy Galícia és Bukovina népesedési viszonyai álltak viszonylag legközelebb a magyarországihoz. Igen magas születési és halálzási ráta mellett szintén a 80-as években kezdődött a halálzási arányszám csökkenése, a születési arányszámé azonban csak 1900 után. Az olló tehát szélesebbre nyílt, s a természetes szaporodás is jóval nagyobb volt (évi 13–16 ezrelék), de az ellenkező irányú ollómozgás a világháború előtti években már észlelhető.

A halálzási arányszám csökkenése Magyarországon közel egy évszázaddal később következett be, mint a nyugat- és észak-európai országokban, s lényegében egybeesett a modern iparosodás fellendülésének kezdetével. A demográfiai átmenet megindulását azonban ennek ellenére sem lenne indokolt közvetlen oksági kapcsolatba hozni az egyébként európai viszonylatban szerény mértékű hazai iparosodás kezdetével. A közvetlen okok két másik csoportját kell inkább kiemelnünk. Egyfelől az 1880-as évekre értek meg azoknak a jelentős erőfeszítéseknek, anyagi és nem anyagi jellegű beruházásoknak az eredményei, amelyek az 1850-es években, majd a kiegyezés után történtek az egészségügyi viszonyok javítása, a lakosság kulturális szintjének emelése érdekében. Másfelől a mezőgazdasági termelés igen gyors ütemű növekedése az 1870-es évek második felében és az 1880-as években lehetővé tette a hagyományos típusú élelmezési válságok leküzdését, s komoly mennyiségi és minőségi javulást eredményezett a lakosság nagy tömegeinek táplálkozásában. Nem lebecsülendő az infrastrukturális beruházások hatása sem: a korszak nagy vízépítkezései a több millió hektáryi árterület és belvíz eltüntetésével javították az Alföld levegőjét, s felszámolták a hagyományos halálokozók egyikét, a maláriát.

A halálzási arányszám Magyarországon az egész korszakban a legmagasabbak közé tartozott Európában. Ennek oka elsősorban a középkori méretű és csak igen későn és

1. ábra

A népmozgalom nyers mutatóinak alakulása az Osztrák–Magyar Monarchiában

lassan csökkenő csecsemő- és gyermekhalandóságban keresendő. A fertőző gyermekbetegségek és a tuberkulózis pusztítása még a 20. század elején is Európa országai között Magyarországon volt a legnagyobb arányú, annak ellenére, hogy az általuk okozott halandóság viszonylag gyorsan csökkent. A demográfusokat újabban erősen foglalkoztatja a magyarországi öngyilkosságok európai viszonylatban igen nagy gyakoriságának problémája, különösen a Székelyföld és a Tiszavidék református magyar parasztsága körében.

A demográfiai átmenet egyik oldala – a halandóság csökkenése – Magyarországon lényegében az átmenet klasszikus modelljének megfelelően történt. A nyugat- és észak-

európai országokhoz képest csáknem egy évszázados késéssel, de a gazdasági és kulturális fejlettség nagyjából hasonló fokán indult meg, s csökkenésének üteme is megfelelt a nemzetközi átlagnak. A klasszikus modellől lényegesen eltérő viselkedést mutat azonban a születési arányszám és a termékenység alakulása. A születési arányszám csökkenése alig egy évtized elmaradással, a fejlett ipari országokhoz képest pedig csak 10–20 éves késéssel, sőt nem eggyel közülük egyidőben indulva, követte a halálozási görbe süllyedését.

A *termékenység alakulásának* vizsgálata alkalmas szélesebb társadalomtörténeti összefüggések feltárására is. A termékenység változását sokkal nagyobb mértékben befolyásolják az egyének, családok és társadalmi csoportok tudatos döntései, mint a halálozás alakulását (amelyet inkább bizonyos kollektív, állami és intézményes döntések befolyásolhatnak az egészségügyi és a kulturális viszonyok javításán keresztül). A termékenység alakulása tehát bizonyos mértékig érzékeny mutatója annak, hogy egy adott társadalom vagy társadalmi csoport miképpen reagál a gazdasági viszonyok, az ökológiai környezet változásaira.

A termékenység vizsgálatára azonban finomabb mutatókra van szükségünk, mint a nyers születési arányszám. Ezt a célt szolgálják a termékenységi arányszámok (amelyek a születéseket a szülőképes korban levő nők számához viszonyítják), valamint a reprodukciós együtthatók. Az elmúlt évtizedben a nemzetközi demográfiai gyakorlatban elterjedtek az *A. J. Coale* professzor által javasolt indexek, amelyek az általános és a házas termékenység színvonalát, valamint a házas nők arányát mutatják.** Előnyük, hogy kevéssé részletezett népesedési adatokból is számíthatók, tekintettel vannak a szülőképes korú (15–49 éves) női népesség korstruktúrájára, s kiválóan alkalmasak nemzetközi összehasonlításra. Ezek a mutatók ugyanis egy adott népesség termékenységét az empirikusan regisztrált legnagyobb termékenységhez – az amerikai házas hutterita nők 1920 és 1930 közötti korszecifikus termékenységéhez – viszonyítják. Ezek az indexek tehát azt jelzik, hogy a vizsgált népesség termékenysége hány százaléka a potenciális maximumnak, illetve a házas nők termékenységi potenciálja hány százalékát teszi ki az egész szülőképes női népesség termékenységi potenciáljának. Tehát, ha pl. az I_g index értéke 1, az azt az elméleti határesetet jelöli, midőn minden 15–49 éves nő házasságban él, s annyi gyermeket szül, mint a vallási okokból semmiféle születéskorlátozást nem gyakorló házas hutterita nők.

$$** \text{Az általános termékenység indexe: } I_f = \frac{B}{\sum F_i w_i}$$

$$\text{A házas termékenység indexe: } I_g = \frac{BL}{\sum F_i m_i}$$

$$\text{A házas nők arányának indexe: } I_m = \frac{\sum F_i m_i}{\sum F_i w_i}$$

B = az összes élveszülöttek száma (4 évi átlag)

BL = a törvényes élveszülöttek száma (4 éves átlagok)

w_i = az összes nők száma az *i* korcsoportban (15 és 49 év között 5 éves korcsoportok)

m_i = a házas nők száma az *i* korcsoportban (15 és 49 év között 5 éves korcsoportok)

F_i = a standardnépesség korszecifikus házas termékenységi arányszámai (a 15 és 49 év közötti házas hutterita nők öt éves korcsoportjaiban az egy nőre jutó átlagos évi törvényes élveszületések száma az 1921–30-as évek átlagában)

4. táblázat

Az általános termékenység indexe (I_F)

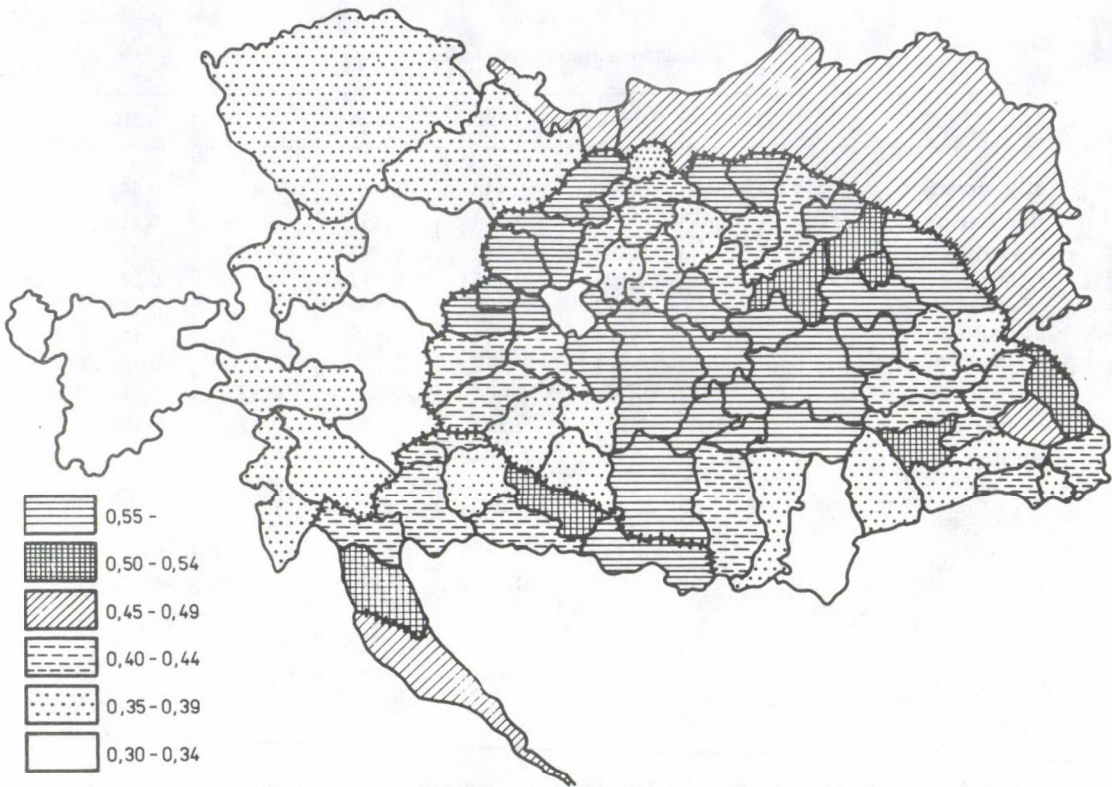
	1857	1870	1880	1890	1900	1910
Magyarország	(0,456)	0,440	0,448	0,448	0,423	0,394
Horvátország			0,454	0,452	0,438	0,413
Ausztria	(0,397)	0,392	0,398	0,392	0,393	0,345
Alpenländer		0,325	0,335	0,327	0,321	0,275
Sudetenländer		0,393	0,396	0,379	0,376	0,315
Karstländer		0,388	0,388	0,415	0,412	0,410
Karpathenländer		0,468	0,456	0,456	0,472	0,422
Németország		0,396	0,404	0,386	0,373	0,312
Franciaország	(0,275)*	0,282	0,267	0,242	0,228	0,205
Anglia		0,37			0,27	
Írország		0,29			0,23	
Svédország		0,33			0,30	
Norvégia		0,33			0,33	
Bulgária			0,41	0,48	0,50	0,47
Szerbia				0,49	0,47	
Románia					0,45	
Oroszország					0,55	

*1861

A 4. táblázatból és a 2. ábráról látható, hogy az *általános termékenység indexe* Magyarországon jóval nagyobb, mint Ausztriában és Európa valamennyi országában – Oroszországot és a balkáni országokat kivéve. Ez a nagy általános termékenység tükröződik a viszonylag magas – 1898-ig 40 ezrelék feletti – születési arányszámban.

Az általános termékenység indexe azonban derivált, másodlagos mutató, amelynek alakulása két elsődleges népesedési mutatónak: a nupcialitásnak – vagyis a házasságok gyakoriságának, illetve a házas nők arányának – és a házasságok termékenységének a függvénye. Ez a két index tükrözi elsősorban egy társadalom tudatos demográfiai magatartását. A nagy általános termékenység Magyarországon elsősorban a magas nupcialitás következménye volt. Magyarországon a szülőképes korú nők jóval nagyobb része élt házasságban, mint Ausztriában, vagy Európa többi országában. A *házas nők arányának indexe* a 19. sz. második felében Ausztria nyugati országaiban és Európa országaiban 0,40 és 0,50 között volt, Magyarországon 0,70 körül. A magyarországit megközelítő értékekkel Ausztria keleti országaiban találkozunk, magasabb mutatókkal pedig Oroszországban és a Balkánon (ld. az 5. táblázatot és a 3. ábrát!).

Magyarország nyugati határán egy nevezetes demográfiai választóvonal húzódott, Európát és a Habsburg-monarchiát két félre osztva. E vonaltól nyugatra általában később házasodtak, s viszonylag nagy volt azoknak a száma, akik sohasem léptek házasságra. Európa keleti és délkeleti felére ezzel szemben az általános és korai házasodás és a házasságban nem élők viszonylagos ritkasága volt jellemző. A házasságok gyakorisága tekintetében Magyarország átmenetet alkotott Európa két fele között, de egyértelműen a

2. ábra

Az általános termékenység indexei (I_f)
az Osztrák–Magyar Monarchiában 1900-ban

választóvonalától keletre helyezkedett el. A korai és általános házasodás a magyarországi hagyományos népesedési modell egyik legjellemzőbb vonása, amely a Lajtán túli viszonyokkal összehasonlítva azonnal szembeötlik. Magyarországon 1910-ben a 20–24 éves nők 61%-a már házas volt, a Lajtán túl ezzel szemben csak a hasonló korú nők 33%-a élt házasságban (az osztrák tartományokban 21%, a cseh tartományokban 30% volt ez az arányszám). Ugyanakkor Magyarországon az 50–59 éves nőknek csak 4%-a volt hajadon, a Lajtán túl viszont 12%-a (az osztrák tartományokban a nők 18%-a sohasem ment férjhez!). A korábbi évtizedekben még nagyobb különbségek mutatkoztak ebben a tekintetben a Monarchia keleti és nyugati fele között.

A házasulók átlagos életkora Oroszország és a Balkán után szintén Magyarországon volt a legalacsonyabb Európában (1880-ban és 1890-ben a nőknél 20,6 év, 1910-ben 22,1 év). Magyarországon 1911-ben 20 éven aluli volt a menyasszonyok 40,3%-a, Horvátországban 44,6%-a, a Lajtán túl viszont csak 15,6%-a (az osztrák tartományokban mindössze 6,1%-a!).

A modern gazdasági és társadalmi fejlődés hatására Európa és a Habsburg-monarchia két felében éppen ellentétes irányú változás ment végbe: Nyugaton nőtt a házasságok

5. táblázat

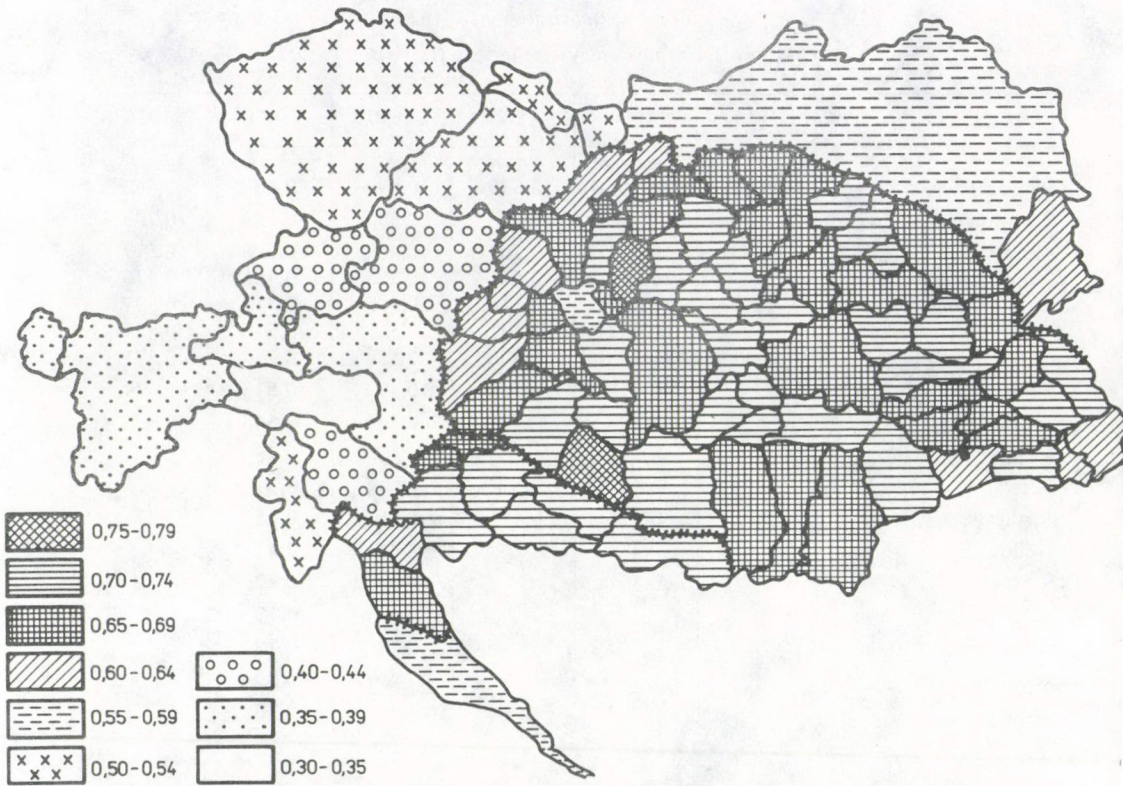
A házas nők arányának indexe (I_m)

	1857	1870	1880	1890	1900	1910
Magyarország	(0,698)	(0,703)	0,679	0,696	0,689	0,663
Horvátország			0,714	0,683	0,689	0,703
Ausztria	(0,470)	(0,484)	0,507	0,489	0,506	0,517
Alpenländer		(0,308)	0,381	0,385	0,406	0,428
Sudetenländer		(0,489)	0,516	0,505	0,518	0,527
Karstländer		(0,487)	0,501	0,516	0,519	0,529
Karpathenländer		(0,593)	0,606	0,553	0,577	0,571
Németország		0,474	0,501	0,497	0,513	0,524
Franciaország	0,531*	0,529	0,538	0,540	0,543	0,596
Anglia		0,51			0,48	
Írország		0,42			0,31	
Portugália		0,42	0,45	0,46	0,46	0,47
Svédország		0,42			0,41	
Norvégia		0,40			0,42	
Bulgária					0,73	0,75
Szerbia				0,78	0,79	
Románia					0,73	
Oroszország					0,70	

*1861

gyakorisága, Keleten pedig csökkent; ott egyre többen és egyre fiatalabb korban házasodtak, emitt valamivel emelkedett az átlagos házasságkötési kor és a sohasem házasodók arányszáma. Az Európa és a Monarchia két fele közötti eltérés azonban – a kölcsönös közeledés ellenére – még a 20. század elején is rendkívül szembetűnő volt mind a házasságok gyakorisága, mind az általános termékenység szintje tekintetében.

A történeti demográfusok a két eltérő házassági modellt általában kapcsolatba hozzák a hagyományos társadalom termelőtevékenységének üzemszerkezetével, család-, illetve háztartásstruktúrájával. E felfogás szerint a korai és általános házasodás Kelet- és Délkelet-Európában összefüggésben volt a nagycsalád-rendszer, az összetett háztartástípusok általánosan elterjedt voltával. A néprajzi kutatások Magyarország különböző vidékein valóban ki is mutatták a paraszti nagycsaládok jelenlétét. A legutóbbi évek család- és háztartásszerkezeti kutatásai azonban nyilvánvalóvá tették, hogy – a preindusztriális Európa többi országaihoz hasonlóan – a későfeudalizmus korában Magyarországon is többféle család- és háztartástípus élt egymás mellett, vidékenként és koronként különböző arányokban keveredve, de az uralkodó forma már a 18. században a nukleáris család volt. Az is kiderült, hogy az összetett, kiterjesztett háztartástípusok gyakorisága nálunk valamivel nagyobb volt, mint Nyugat-Európában, bár nem olyan nagy, mint a Balkánon, vagy Horvátországban, a *zadruga* hazájában. A történeti statisztikai vizsgálatok nyomán kirajzolódott az országnak azon vidékei, ahol a „nagycsaládok”,

3. ábra

A házas nők arányának indexei (I_m) az
Osztrák–Magyar Monarchiában 1900-ban

vagyis az összetett család- és háztartástípusok gyakorisága nagyobb volt az országos átlagnál (ezeken a vidékeken sem domináns, de mintegy 20–30%-os gyakoriságú). Ilyenek voltak elsősorban az ország déli megyéi (vagyis azok, amelyek közvetlenül érintkeztek a *zadrugás* délszláv területekkel, s amelyek többségében délszlávok is éltek); a másik nagyobb „nagycsaládos” vidéket a Felvidék középső megyéi alkották. A történeti statisztikai vizsgálatokból továbbá az is kiderült, hogy a 18. sz. végén és a 19. sz. elején az összetett családtípusok gyakorisága megnőtt, elterjedési területük jelentősen kiszélesedett. Ez a jelenség összhangban van a nemzetközi tapasztalatokkal, amelyek szerint a gazdasági viszonyok romlása (a feudális termelőmód válsága) kedvez az összetett családformák elterjedésének. Ez a folyamat azonban átmeneti volt: a feudális viszonyok felszámolása után a 19. század második felében gyors bomlásnak indultak a nagycsaládok, egyes elmaradottabb, a forgalomtól távolabb eső vidékek parasztsága körében azonban egészen a legújabb időkig fennmaradtak.

Az általános termékenység színvonalát meghatározó másik tényező – a házasságok gyakorisága mellett – a *házasságok termékenysége*. A magyarországi házas termékenység 19. századi alakulására vonatkozó adatok az elmúlt években nemzetközi viszonylatban felkeltették a demográfusok érdeklődését. A magyarországi mutatók ugyanis az eddig

ismert esetek többségétől, s. általában a demográfiai átmenet „klasszikus” modelljétől lényegesen eltérő demográfiai magatartásra utalnak. Az európai országok többségében – még a fejlett ipari országokban is – a házas termékenység a halálozási arányszám csökkenése után még évtizedekig magas szinten stabilizálódott (0,65 és 0,85 között,

6. táblázat

A házas termékenység indexe (I_g)

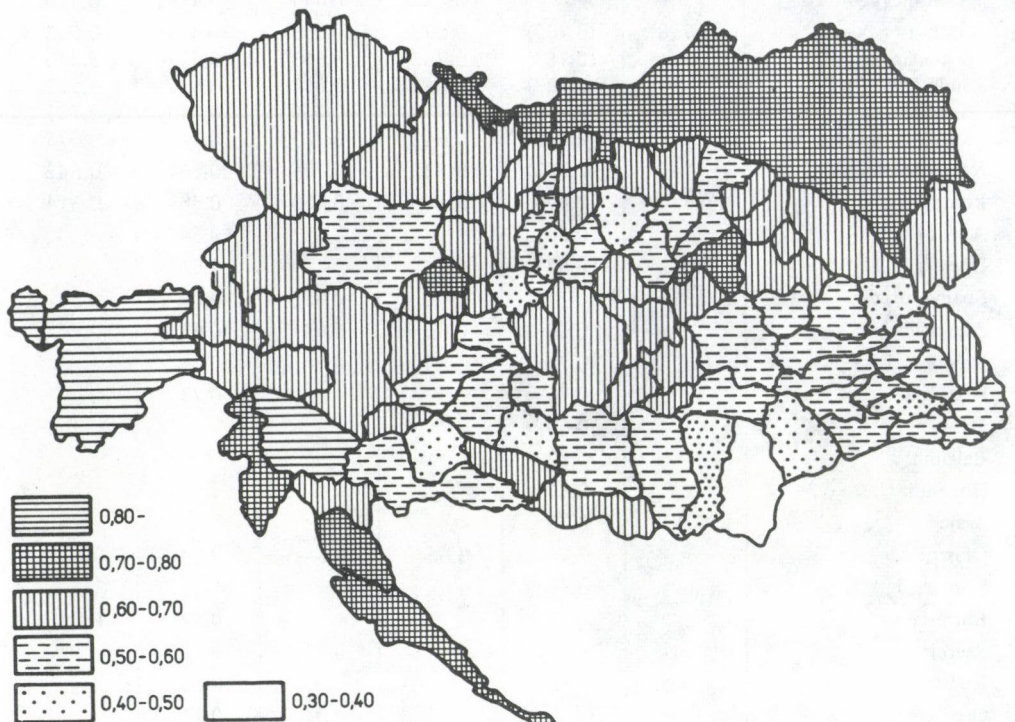
	1857	1870	1880	1890	1900	1910
Magyarország	(0,615)	(0,589)	0,582	0,581	0,573	0,538
Horvátország			0,601	0,640	0,591	0,543
Együtt			0,584	0,584	0,576	0,538
korrigált index*			0,627	0,614	0,593	0,541
Magyarország maximum						
Moson megye			0,691	0,722	0,713	0,671
Szabolcs megye			0,613	0,719	0,713	0,678
Magyarország minimum						
Krassó-Szörény megye			0,420	0,422	0,386	0,361
Baranya megye			0,502	0,451	0,433	0,372
Hont megye			0,480	0,447	0,448	0,410
Ausztria	(0,718)	(0,700)	0,673	0,683	0,673	0,588
Alpenländer		(0,787)	0,705	0,653	0,620	0,510
Sudetenländer		(0,703)	0,682	0,658	0,639	0,529
Karstländer		(0,742)	0,774	0,760	0,750	0,731
Karpathenländer		(0,723)	0,648	0,713	0,725	0,675
Németország		0,760	0,735	0,706	0,664	0,542
Franciaország	(0,478)**	0,494	0,460	0,410	0,383	0,314
Anglia		0,68			0,54	
Írország		0,67			0,74	
Spanyolország	0,66			0,62	0,62	0,58
Portugália		0,68	0,66	0,69	0,68	0,64
Svédország		0,71			0,64	
Norvégia		0,76			0,73	
Dánia		0,68				
Belgium		0,82				
Hollandia		0,85				
Svájc		0,73				
Olaszország		0,65	0,65	0,64	0,63	0,62
Finnország		0,70				
Bulgária					0,72	0,63
Szerbia				0,69	0,65	
Románia					0,65	
Oroszország					0,77	

*A születések becsült alulregisztrálásának korrekciójával, Tekse Kálmán számításai szerint

**1861

átlagosan 0,70 körül volt a mutató értéke), s csak a 19. század utolsó negyedében, számos országban pedig csak a századfordulón indult meg a csökkenése. Ez volt a helyzet Ausztriában is (ld. a 6. táblázatot). Magyarországon a feltűnő elsősorban nem a házas termékenység csökkenése a 19. század végén és a 20. század elején, az iparosodás és az urbanizáció hatására. Ez normális és általános európai jelenség volt, s a magyarországi termékenységsökkenés üteme a világháború előtti két évtizedben európai viszonylatban közepes ütemű volt, lassúbb, mint Ausztria nyugati országaiban.

A meglepő és szokatlan jelenség a magyarországi házas termékenység rendkívül alacsony szintje már az átmenet megindulása előtt, a hagyományos népesedési viszonyok között. A házas termékenység indexe 1880-ban olyan alacsony, mint Ausztriában 1910-ben. A korabeli Európában csak Franciaországban találunk ennél alacsonyabb mutatót. Ausztria országaiban az index (I_g) értékei 0,60 és 0,90 között szóródnak, a magyarországi megyékben viszont 0,42 és 0,70 között (ld. a 4. ábrát). Az osztrák mutató 1900-ig azonos szinten van, azután hirtelen csökken; a magyarországi mutató viszont lassú, de folyamatos csökkenést mutat 1880 és 1910 között. Ez a trend az 1869. és 1857. évi népszámlálások segítségével visszafelé meghosszabítható egészen a század közepéig. Azok az alacsony házas termékenységű zónák, amelyeket a magyar demográfusok a múlt század végén megfigyeltek, már az 1850-es években világosan kirajzolódnak. A leg-

4. ábra

A házas termékenység indexei (I_g)
az Osztrák–Magyar Monarchiában 1900-ban

nagyobb összefüggő ilyen régió az ország déli-délkeleti határán húzódik: a Bánát keleti és Erdély déli részében: Krassó–Szörény és Hunyad megye már a század közepén Európa legalacsonyabb házasságtermékenységgel rendelkező vidékei közé tartozik (hasonlókat csak Franciaországban találunk), de ehhez a régióhoz csatlakozik nyugat felől Temes, kelet felől pedig Nagy-Küküllő megye. E régió lakói részben görögkeleti románok, részben svábok és szászok. A második alacsony termékenységgel rendelkező zóna a Felvidék középső részén található: Hont, Nógrád és Gömör megyékben, magyar és szlovák lakossággal. Végül a harmadik zónát a század közepén még lényegében csak Baranya megye képviseli, de ez a régió bizonyul később a legdinamikusabbnak: a század végére a dél-kelet- és dél-dunántúli megyék (Tolna, Baranya, Zala, Vas és Veszprém déli része) házasságtermékenységi indexe már mind igen alacsony. Az említett régiók fokozatosan terjedő határai között bizonyos etnikai-vallási, illetve szociális csoportokra különösen jellemző az alacsony házasságtermékenység: a görögkeleti románokra, a református magyarokra, az evangélikus németekre, szászokra, és szlovákokra, illetve a volt telkes jobbágyokra, kisbirtokos parasztokra. Ma már az is kétségtelen, hogy a házasságtermékenység csökkenése egyik régióban sem a 19. század közepén, azaz a jobbágyfelszabadítás után kezdődött, mint korábban feltételezték. Különböző típusú korabeli források, valamint a szóban forgó vidékek egyes községeinek anyakönyveiben végzett kutatások egyaránt azt igazolják, hogy a termékenység csökkenése már a 18. sz. végén vagy a 19. sz. elején megindult, majd bizonyos regionális centrumokból szélesebb területeken is elterjedt, s a csökkenés a 19. sz. második felére már olyan méreteket öltött, hogy hatása az országos termékenységi mutatókban is jelentkezett. A termékenység ilyen nagy regionális eltérései és ilyen tartós csökkenése nem magyarázható a „natúrális” termékenység biológiai és szociális jellegű különbségeivel és ingadozásaival, hanem csak a házasságokon belüli tudatos születéskorlátozással. Erre a tényre egyébként több korabeli forrás egyértelműen utal is.

A történeti demográfusok többsége számára egyébként ma már nem kétséges, hogy „natúrális” termékenységről a hagyományos demográfiai viszonyok között sem beszélhetünk, bizonyos mértékű születéskorlátozást a preindusztriális Európa legtöbb vidékén gyakoroltak nemcsak a társadalom felső rétegei, hanem a parasztok is. A magyarországi eset kivételes volta elsősorban abban áll, hogy a termékenységekorlátozás már viszonylag korán az agrármérséklet széles rétegeire kiterjedt, s ennek következtében a regionális és az országos termékenységi mutatók évtizedekkel a halálzási szám süllyedése előtt csökkenni kezdtek. Európa legtöbb országában az országos szintű termékenységi mutatók csökkenése csak a demográfiai átmenet előrehaladott stádiumában, a halálzási arányszám csökkenése után több évtizeddel következett be. Csak Franciaországban figyelhető meg a házasságtermékenység csökkenése a 18. század vége óta. A francia eset azonban csak látszólag hasonló a magyarországihoz, mert ott a halálzási arányszám csökkenése előbb indult, s a termékenység csökkenése már egy iparosodó és modernizálódó polgári társadalomban ment végbe. A legújabb kutatások azonban feltárták a magyarországihoz valóban hasonló esetet is: Livi-Bacci professzor Spanyolországban mutatta ki a házasságtermékenység szekuláris csökkenését a 18. század végétől, szintén egy hagyományos típusú agrártársadalomban, a demográfiai átmenetet, a halálzási arány süllyedését, a gazdasági és társadalmi viszonyok modernizálását évtizedekkel megelőzően.

A magyarországi termékenységszűkülés okai tehát a 18. század második felének és a 19. sz. első felének társadalmi, gazdasági és népesedési viszonyai között keresendők.

Sajnos, e korszak népesedéstörténetét igen kevésbé ismerjük; sem megbízható egykori adatok, sem elegendő számú modern demográfiai „mélyfúrás” nem áll rendelkezésünkre. Annyit az eddigi kutatások alapján is megállapíthatunk, hogy az alacsony termékenyséű vidékeken az országos átlagnál nagyobb volt egyrészt a házasságok, másrészt az összetett család- és háztartástípusok gyakorisága. A három demográfiai jelenség – a korai születéskorlátozás, a magas nupcialitás és az összetett háztartás (nagy család) – között tehát valamilyen kapcsolat és összefüggés van. Úgy tűnik, hogy ez a megállapítás adja kezünkbe a sajátos magyarországi népesedési magatartás megértésének kulcsát, vagy legalábbis lehetőséget nyújt arra, hogy az említett demográfiai jelenségeket kapcsolatba hozzuk a későfeudális magyarországi agrártársadalomban végbemenő gazdasági és társadalmi folyamatokkal. Erre vonatkozóan egy – részleteiben még további bizonyításra szoruló, de figyelemre méltó – hipotézist dolgozott ki Faragó Tamás, magyarázatot keresve az összetett családtípusok gyakoriságának és elterjedési területének a 19. sz. első felében megfigyelt növekedésére. A nagy családok és a házasságon belüli születéskorlátozás együttes elterjedése a 18. sz. végétől Magyarországnak elsősorban olyan dombos-hegyes vidékein figyelhető meg, ahol a megművelhető földterület gyarapodása nem tudott lépést tartani a viszonylag gyors (évi 5–6 ezrelékes) népességnövekedéssel. Mivel az adott fejlettségi szinten sem a mezőgazdasági termelékenység növelésére, sem a népfelesleg más szektorokba áramlására nem nyílt lehetőség, a telkes jobbágyság körében relatív túlnépesedés lépett fel, amely – a Magyarországon dívó egyenlő osztásos öröklési rend mellett – a parasztbirtok elaprózódásával, a lakosság elszegényedésével, életszínvonalának csökkenésével fenyegetett. Ezt csak a népességnövekedés fékezésével lehetett elkerülni. Erre gyakorlatilag két mód volt: vagy a házasságok elhalasztása, azaz a nyugat-európai házasságmodell, az ún. „malthusianus” stratégia alkalmazása, vagy pedig a hagyományos kelet-európai házasságmodell, azaz a korai és általános házasság fenntartásával a házasságon belüli születéskorlátozás, tehát az ún. „neomalthusianus” stratégia alkalmazása. Az említett vidékek parasztsága az utóbbit választotta. A nupcialitás, azaz a korai házasság szokásának fenntartását az összetett család- és háztartástípusok elterjedése biztosította: az új házasságok nem létesítettek önálló háztartást és gazdaságot, hanem megmaradtak a szülői ház keretei között.

Magyarország egyes vidékein tehát a hanyatló feudalizmus viszonyai között gazdaságilag stagnáló, a relatív túlnépesedés és az elszegényedés fenyegetésével szembekerülő parasztság körében a házasságon belüli születéskorlátozás, párosulva a korai és általános házasság fenntartását lehetővé tevő összetett háztartások elterjedésével, lényegében ugyanazt a funkciót töltötte be, mint Európa nyugati felében a középkor késői századaitól kezdve megfigyelhető késői házasság, amely együtt járt új háztartás és új gazdasági termelőegység létrehozásának kényszerével. Mindkét stratégia a társadalom egyfajta válasza volt a megváltozott gazdasági és ökológiai viszonyok kihívására. Funkciója mindkettőnek az volt, hogy a termékenység csökkentésével helyreállítsa, illetve fenntartsa a népesség és a gazdasági erőforrások közötti egyensúlyt. Az említett ibériai példa megerősíti a magyarországi viszonyok elemzéséből levonható következtetést: ott is egy stagnáló, túlnépesedett, hagyományos agrártársadalomban indult meg a születéskorlátozás. Spanyolországban az is kimutatható, hogy előzőleg növekedett a nupcialitás, mert a társadalom bizonyos rétegeiben elterjedt a korai és általános házasság szokása, háttérbe szorítva a korábban divatos nyugat-európai típusú házasságmodellt.

Magyarországon a 19. sz. második felében a feudális viszonyok felszámolását, a tőkés termelés fellendülését, a földrajzi és a szociális mobilitás megélénkülését követően az összetett háztartások gyakorisága csökkent, a nagycsaládok felbomlottak; a birtokos parasztság születéskorlátozása azonban fennmaradt, sőt újabb területekre is kiterjedt. Részben azért, mert a gazdasági tényezők által kikényszerített magatartás nemzedékről nemzedékre örökített szokássá, a mindennapi kultúra szerves részévé, mindenkire kötelező normájává vált. De nagyobbrészt azért, mert a demográfiai magatartás motívumai a megváltozott viszonyok között is fennmaradtak, sőt újabb motívumokkal bővültek. A nagybirtokrendszer korlátozta a parasztság földszerzési, terjeszkedési lehetőségeit, s a túl gyors népszaporodás az amúgy is kicsiny paraszti birtokok gyors felaprózódásával, tulajdonosaik elszegényedésével, deklasszálódásával fenyegetett. A termékenység korlátozása, az egy- vagy kéty gyermek-rendszer lehetőséget nyújtott a birtokállomány megtartására, az életszínvonal fenntartására, sőt a piaci lehetőségek kihasználásával annak emelésére is.

Világosan meg kell tehát különböztetnünk *a házas termékenység csökkenésének két típusát*. Az egyik típus az, amelyik a demográfiai átmenet bizonyos szakaszán jelentkezik a gazdasági és társadalmi viszonyok modernizálódásának hatására, s amely Európában és az Osztrák-Magyar Monarchiában is a 19. sz. végén és a 20. sz. elején a születési arányszám csökkenését eredményezte. A házas termékenység csökkenésének másik típusával a relatív túlnépesedés fenyegetésével szembekerülő, magas nupcialitású és gazdaságilag stagnáló hagyományos agrártársadalmakban találkozunk. Nem arról van tehát szó, hogy Magyarországon vagy Spanyolországban már a 18. sz. végén megindult volna a demográfiai átmenet, hanem arról, hogy bizonyos társadalmakban a hagyományos népesedési modellnek lényeges funkcionális eleme a házasságon belüli születéskorlátozás, a házas termékenység lassú, de fokozatos csökkenése.

Az elmondottakat összefoglalva úgy látom, hogy jelenlegi ismereteink alapján a 18–19. századi Habsburg-monarchiában *a hagyományos demográfiai modell és a demográfiai átmenet három nagy típusával* találkozunk.

Az első a legtöbb nyugat-európai országra jellemző, ma már bátran „klasszikusnak” nevezhető típus. A hagyományos népesedési modell legfőbb jellemvonása itt a késői házassodás és a nem házasok nagy arányszáma, s ennek következtében a közepes vagy éppen alacsony általános termékenység. Az átmenet első szakaszában, a halálozási ráta csökkenését követően a házas termékenység még hosszabb vagy rövidebb ideig viszonylag magas szinten marad, majd a 19. sz. végén a „modernizáció” címszó alatt összefoglalható okok együttesének hatására gyors csökkenésnek indul. Ezt megelőzően, vagy ezt követően emelkedik a nupcialitás, mert egyre többen és egyre korábban házasodnak. A nupcialitás növekedése némiképp ellensúlyozza a házas termékenység csökkenését, s fékezi az általános termékenység indexének süllyedését. Ehhez a típushoz tartoztak Ausztria nyugati országai, s ide sorolható Magyarország néhány nyugati megyéje is. Franciaország is ebbe a típusba sorolható, bár annak egy speciális változatát képezi.

A második típust kelet-európainak nevezhetjük, mert a kelet- és délkelet-európai országok többségére jellemző. A hagyományos népesedési modell jellegadó vonása az általános és korai házasság, s ennek következtében az általános termékenység magas szintje. Az átmenet az előző típushoz képest mintegy százéves késéssel indul, s a halálozási arány csökkenését viszonylag hamar követi a születési arányszám süllyedése,

elsősorban az addig magas házas termékenység csökkenése következtében. Az átmenet során csökken a nupcialitás, mert emelkedik a házasságkötési kor és a nem házasok arányszáma. A nupcialitás csökkenése gyorsítja az általános termékenység csökkenését, ezért viszonylag hamar bekövetkezik a demográfiai olló lassú összecukódása. Ebbe a típusba sorolhatók Ausztria keleti orszárai (Galícia és Bukovina), de ide tartoztak Magyarország egyes vidékei is, főleg az alföldi és tiszántúli megyék.

A harmadik típusba egyelőre Magyarországot és Spanyolországot sorolhatjuk (de valószínűleg ide tartozott Románia is). A hagyományos népesedési modellt a korai és általános házasság mellett a házasságon belüli születéskorlátozás viszonylag nagy elterjedtsége, a házas termékenység korán meginduló, lassú süllyedése jellemzi, elsősorban a parasztság körében. Az átmenet itt is évszázados késéssel, a halálozások csökkenésével indul, de népesedési robbanásra nem kerül sor, mert a házas termékenység az átmenet megindulásakor már elég alacsony, és lassan csökkenő tendenciájú. A 19. század végén a modern típusú termékenységszökkenés a születési ráta gyorsuló hanyatlását eredményezi, amelyet itt is fokoz az a körülmény, hogy a nupcialitás lassan csökken.

Magyarország egésze a harmadik típusba tartozott, de regionális szinten az országon belül mindhárom típus megtalálható, legnagyobb gyakorisággal a 2. és a 3.

Mint már említettem, a házas termékenység évszázados lassú csökkenés után a 3. típusban is a 19. sz. végén indul gyors hanyatlásnak, s ebben már a gazdasági és társadalmi viszonyok modernizálása, az iparosodás és az urbanizáció terjedése játszik meghatározó szerepet, bár a hagyományos típusú paraszti születéskorlátozás is fennmarad és terjed. A századforduló termékenységi viszonyainak regionális elemzése — amelyet Dányi Dezső végzett el — elsősorban azt mutatja, hogy erős tendencia jelentkezett a hagyományos viszonyok között kialakult nagy regionális különbségek kiegyenlítődére. Az ország középső magas termékenységű és magas nupcialitású megyéiben a házas termékenység és a házasok aránya egyaránt csökkent. A keleti és délkeleti megyékben, ahol a házas termékenység a legalacsonyabb, a házas nők aránya viszont a legmagasabb volt, az előbbi emelkedett, az utóbbi csökkent. A nyugati és északnyugati megyékben éppen a fordított folyamat ment végbe: a korábban viszonylag magas házas termékenység csökkent, az országos átlagnál alacsonyabb házasodási arány pedig emelkedett. A modell csökkenő elemének (keleten a nupcialitásnak, nyugaton a házas termékenységnek) a változása azonban jóval intenzívebb volt, mint a másik elem emelkedése, ezért az ország mindhárom nagy régiójában csökkent az általános termékenység színvonala. Hasonló kiegyenlítődesi tendenciát figyelhetünk meg az etnikai és vallási csoportok esetében is: a korábban termékenyebb nemzetiségek és felekezetek termékenysége a századfordulón gyorsabb ütemben csökken. Az eddigi korrelációs elemzések a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlettség különböző mutatói, valamint a népesedési mutatók változása közötti kapcsolat felderítésére nem hoztak kielégítő eredményeket. A házassági szokások változása, a házas termékenység csökkenése, s általában a társadalom tudatos demográfiai magatartása nyilvánvalóan olyan összetett, sokféle gazdasági, társadalmi, pszichológiai és biológiai tényező által befolyásolt jelenség, amely tisztán mennyiségi mutatók alapján és statisztikai analízis segítségével aligha ragadható meg pontosan. Egyébként a nyugat-európai elemzések is hasonló tanulságokkal jártak.

FORRÁSOK, IRODALOM

Az előadásban idézett és feldolgozott népesedési adatok forrásai: az 1857., 1869. és 1880. évi magyarországi és ausztriai népszámlálások kötetei; *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Neue Folge I–V. 1849–1865; Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, XIII. 2. és XIV. 1.*; a Magyar Statisztikai Évkönyv és a Magyar Statisztikai Közlemények kötetei; a *Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie, az Österreichisches Statistisches Handbuch és az Österreichische Statistik* kötetei.

Az előadásban tárgyalt kérdésekre vonatkozó legfontosabb irodalom:

- Andorka Rudolf*: A család és a háztartás nagysága két déldunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden). In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. Bp., 1977.
 Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században. *Ethnographia*, 1975, 2–3. sz.
 Születésszabályozás az Ormánságban a 18. század vége óta. *Demográfia*, 1970, 1–2. sz.
 Az ormánsági születéskorlátozás története. *Valóság*, 1975. 6. sz.
- Bevölkerungsgeschichte. Hrsg. von W. Köllmann und P. Marschak. Köln, 1972.
- Coale, Ansley J.*: Factors Associated with the Development of Low Fertility: An Historic Summary. In: *Proceedings of the World Population Conference, 1965. Vol. II. New York, 1967.*
 The Decline of Fertility in Europe from the French Revolution to World War II. In: *Fertility and Family Planning: A World View.* Ed. S. J. Behrman, L. Corsa, R. Freedman. Ann Arbor, 1969.
- Dányi Dezső*: Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. Bp., 1977.
 Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia*. 1977, 1. sz.
- Demény, Paul*: Early Fertility Decline in Austria–Hungary: A Lesson in Demographic Transition. *Daedalus* 1968. 2. sz.
- Faragó Tamás*: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. Bp., 1977.
- Economic Factors in Population Growth.* Ed. by A. J. Coale. London, 1976.
- Hajnal, J.*: European Marriage Patterns in Perspective. In: *Population in History.* Ed. by D. V. Glass and D. E. C. Eversley. Chicago, 1965.
- Keleti Károly*: Magyarország népesedési mozgalma 1864–73-ban és a cholera. Bp., 1875.
- Knodel, John*: The Decline of Fertility in Germany, 1871–1939. Princeton, 1974.
- Knodel, John–E. van de Walle*: Demographic Transition and Fertility Decline: The European Case. In: *International Union for the Scientific Study of Population. Sidney Conference, 1967.*
- Kovács Alajos*: Az egyke és a népszaporodás. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1923, 4–6. sz.
- Kováts Zoltán*: A magyarországi népességi reprodukció kérdése és a XVIII–XIX. századi családi rekonstrukciós vizsgálatok néhány eredménye. In: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1966. Első rész.
- Kováts Zoltán–Cs. Tóth Péter*: Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai 1720–1950. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 1961–1962.
- Livi-Bacci, Massimo*: A Century of Portuguese Fertility. Princeton, 1971.
 A History of Italian Fertility during the Last Two Centuries. Princeton, 1977.
 Fertility and Population Growth in Spain in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. In: *Population and Social Change.* Ed. by D. V. Glass and R. Revelle. London, 1972.
- Magyarország népességi statisztikája. Szerk. Jekelfalussy József és Láng Lajos. Bp. 1884.
- Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1963.
- Population and Social Change.* Ed. by D. V. Glass and R. Revelle. London, 1972.
- Ráth Zoltán*: Népünk korviszonyai és halálzási statisztikánk. Bp., 1893.
 Népszaporodásunk kérdése a XX. század küszöbén. Bp., 1901.
- Rédei Jenő*: A születések és a halálzások alakulása a XIX. századi Európában és Magyarországon. Bp., 1960.

- Sklar, J. L.*: The Role of Marriage Behavior in the Demographic Transition: The Case of Eastern Europe around 1900. *Population Studies* 28. (1974) 2. sz.
- Tekse Kálmán*: A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia*, 1969. 1. sz.
- Walle, E. van de*: The Female Population in France in the Nineteenth Century. Princeton, 1973.
- Weszelowszky Károly*: Statisztikai tanulmányok hazánk közegészségi állapota felett. Bp., 1875.
A gyermekek halandósága Magyarországon. Bp., 1882.
- Wrigley, E. A.*: Population in History. London, 1969 (Magyarul: Népesedés és történelem. Bp., 1973.)

MAZSU JÁNOS

A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái

Az *értelmiségi hivatások* és a társadalmi munkaszervezetben *intellektuális funkciókat betöltő csoportok* kialakulása a magyar társadalom fejlődésében is a polgári társadalom kialakulásának kísé-
rője,¹ jóllehet a folyamat kezdetei már a 19. század elejére nyúlnak vissza.² A rendi-feudális
társadalom keretei között meginduló folyamat kettős meghatározottságot „hagyományoz” a dua-
lizmus kori értelmiségfejlődés és -formálódás processzusára. Egyrészt: amely értelmiségi tevékenységek
és hivatások már ekkor kialakultak, magukba építve továbbviszik a rendi társadalomszerkezet sajátos-
ságait, átörökítik az e hivatásokat többségében betöltő rétegeknek az adott tevékenységre, értelmiségi
szerepkörre ráakódó presztízsét.³ Másrészt: az e hivatásokat (köztisztviselő, lelkész, ügyvéd, gazdatiszt
stb.) betöltő értelmiségiek képzése már ebben az időszakban kialakul, illetve magas szintet ér el, míg a
századerek után nekilöködül tőkés fejlődés által létrehívott értelmiségi foglalkozásokat betöltők
képzése az előbbiekhöz képest jóval alacsonyabb szintről indulva, csak az oktatási rendszer fokozatos
és kinosan vonatott átalakítása során jut el többé-kevésbé megfelelő szintre, kivételnek csak a nagy
hagyományokkal rendelkező, de nem nagyarányú orvostudományi képzés tekinthető.

E problémához szorosan kapcsolódó kérdés: ki tekinthető értelmiséginek a vizsgált korszak-
ban?

Mivel e tekintetben csak kevésbé támaszkodhatunk empirikus vizsgálatokra, így a kérdés jórészt
csupán hipotetikus szinten válaszolható meg.⁴

Kiindulási pontul a korabeli értelmiségfelfogások szolgálhatnak. Kossuth 1843-ban a társadalom
élő és létező testrészei szempontjából az értelmiséget még „magában elvont, testetlen fogalom”-nak
tartotta,⁵ s nem is kevés joggal, hiszen a létező értelmiségi hivatáscsoportok elsődlegesen nem a
társadalmi munkamegosztásban elfoglalt értelmiségi pozíciójuk, hanem rendi-feudális szempontok
alapján szerveződtek, s tagolódtak be a magyar társadalomba.

¹ *Huszár Tibor*: Értelmiségtörténet – értelmiségészociológia. In: *Értelmiségiek, diplomások, szel-
lemi munkások*. Bp., 1978. 5.

² *Hanák Péter*: Magyarország társadalma a századforduló idején – A tisztviselő- és értelmiségi
réteg. In: *Magyarország története 1890–1918*. Bp., 1978. I. k. 453. Az egyes értelmiségi hivatáscso-
portokról a korai időszakban: *Vörös Károly*: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. *Valóság*,
1975/10. 1–20.

³ Erre a jelenségre már igen korán felfigyelt *Hajnal István* – Ld.: uő.: *Az osztálytársadalom*. In:
Magyar művelődéstörténet V. Új Magyarország 165–172. Hasonló felfogásban interpretálja *Huszár
Tibor*: i. m. 8.

⁴ Nemcsak a magyar értelmiség fejlődésének dualizmus kori szakaszára érvényes ez a megállapí-
tás, a nemzetközi szakirodalom hasonló hiányosságairól számol be *Jan Szczepanski*: *Az intellektuelek
mitizálása* In: *A szociológus szemével*. Bp., 1977. 134–135.

⁵ *Kossuth Lajos*: Városi polgárjog és a honoráriumok. *Pesti Hírlap*, 1843. március 26. Idézte:
Kövér György: *Értelmiségiek Kelet-Európában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszak-
kában*. *Studium*, IV. 5–10.

Az 1848. V. tc. 2.§. d. pontja a következő hivatások képviselőit sorolja meglehetősen pontossággal az értelmiség határain belülre: „tudorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, académiái művészek, tanárok, a magyar tudós társaság tagjai, gyógyszerészek, lelkészek, segédlelkészek, községi jegyzők és iskolatanítók” – ez a kör pár hónapon belül hivatalosan is bővült a gazdtisztekkel.⁶

Az 1869-es népszámlálás foglalkozási kategóriái már tükrözik az időközben végbement változásokat: az értelmiségi pályák számának gyarapodását a gazdaság modern szektoraiban foglalkoztatott tisztviselőkével – bár ekkor még nem sorolták őket az „értelmiségi keresetű”-ek közé.⁷

1890-ben, az első korszerű magyar népszámlálás eredményeit összefoglaló kötet alkotói a magyar társadalom szerkezetének elemzéséből kiindulva a következőképpen határozták meg az értelmiség fogalmát: az értelmiség magában foglalja „a népességnek mindazon elemeit, akiknél az értelmiség (ti. szakképzettségük – M. J.) kereseti, életfenntartási alapot képez, akár az állam és társadalom szolgálatában, vagy mint úgynevezett szabad foglalkozást űzők működnek az illetők, akár pedig a gazdasági foglalkozásoknál, tehát az őstermelésnél, bányászat-, ipar- és forgalomnál végzik ezen foglalkozásoknál előforduló szellemi munkát”.⁸

Az értelmiségfogalomnak csak ilyen szélességű felfogása⁹ biztosíthatja első megközelítésben a dualizmus kori értelmiségfejlődés társadalomtörténeti szempontú, szűkítés mentes kutatását.

Véleményünket támasztja alá az a tény is, hogy a 19. század és a századforduló értelmiségének történetét kutató két legfrissebb társadalomtörténeti munka is – amelyek konkrét kutatásokra épülnek – hasonló terjedelmű értelmiségfogalommal dolgozik.¹⁰ Leginkább bevett leszűkítése az adott időszakra értelmezhető értelmiségfogalomnak a formálisan diplomával vagy legalábbis érettségivel nem rendelkező hivatáscsoportoknak a kizárása, vagy az értelmiség irodalom- és művészet-középpontú felfogása.¹¹ Mindkét leszűkítő felfogás tulajdonképpen közös történeti okokra vezethető vissza: a magyar értelmiségi *öntudat* első formái a 19. század harmadik negyedében az európai szintű, humán műveltséggel bíró művészeti–tudományos alkotó értelmiségi csoportok szűkkörű alanyi tudataként formálódtak meg,¹² nem véve tudomást a műszaki–közgazda értelmiségről, még kevésbé a szellemi munka „segédmunkásairól”, a képzettségi színvonalukkal még az alacsonyabb régiókban tanyázó gazdasági közép- és kistisztviselőkről.

⁶ *Vörös Károly*: i. m. 10.

⁷ A magyar korona országaiban 1870. elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest, 1871.

⁸ A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei – MStK u. f. II. köt. 83^x.

A számoírólapokhoz mellékelte alkalmazási utasítások részletesen felsorolták az értelmiséghez számított foglalkozásokat is: „*tulajdonképpeni értelmiség*”: összes köztisztviselő (írnok, díjnok is), tanári és tanítói személyzet, lelkészek, szerzetesek, apácák, orvosok, születésnök, kórházak igazgatási és kezelési személyzete, gyógyszerészek, ügyvédek, (magán-)mérnökök, művészek; „*gazdaságban foglalkoztatott értelmiség*”: kultúrmérnökök, erdőtiszték, gazdtisztek, vasúti mérnökök és egyéb vasúti tisztviselők, államépítészeti mérnökök, bányamérnökök, iparvállalatokban alkalmazott tisztviselők, vegyészek, rajzolóok, takarékpénztárak és egyéb pénzintézetek tisztviselői.

⁹ Még ez a meghatározás sem tartalmazza a *nem-professionális* értelmiségeket.

¹⁰ *Vörös Károly* definíciója (a 19. század második negyedére): értelmiség „az a szellemi vagy legalábbis nem fizikai munkát végző réteg, mely a gazdasági fejlődés során kibontakozó, új, e fejlődés természetének megfelelően egyre inkább sajátosan polgári feladatokat ellátó munkakörökben talál – illetve ezek bővülésével számítva keres – magának elhelyezkedést”. *Vörös Károly*: i. m. 2. *Hanák Péter* „tisztviselő- és értelmiségi réteg” fogalma is tartalmazza – a képzettségi színvonalukat figyelembe véve, de azt nem kizáró oknak tartva – a szellemi foglalkozásúak valamennyi csoportját. *Hanák Péter*: i. m. 452–456.

¹¹ Ez utóbbi szenvedélyes hangú kritikáját adja *Huszár Tibor*: i. m. 13–15.

¹² *Németh G. Béla*: Létharc és nemzetiség In: Létharc és nemzetiség. Bp., 1976. 7–42.

Az értelmiség számának és foglalkozási szerkezetének alakulása

Vörös Károly kutatásaiból tudjuk, hogy az 1840-es években az értelmiségi foglalkozásúak száma maximálisan 60–66 000 lehetett.^{1,3} Szakmai szerkezetük jól tükrözi, hogy ekkor az értelmiség elsősorban a hagyományos rendi-feudális társadalom funkcióihoz kötődött: a legnagyobb létszámú csoport az *egyházi értelmiségieké*. Létszámában második legnagyobb – társadalmi–politikai szerepét tekintve első – értelmiségi csoport a *köztisztviselőké*, amely korántsem tekinthető tevékenysége szempontjából egységesnek, hiszen a 40-es évekre e csoportban túlsúlyba került a választott *tisztviselő* mellett a megélhetésében fizetésre utalt *tisztviselő*. Ez utóbbi változás – valamint a tíz-tízezer főnyi *gazdatiszti és pedagógusrezet* szerepének megnövekedése a nagy- és középirtok racionalizálásában,^{1,4} illetve a munkaerő képzettsége iránti emelkedő igények kielégítésében – a modern, bár létszámukban még nem túl jelentős értelmiségi hivatáscsoportok megjelenésével együtt mutatja, hogy a tőkés fejlődés megindulása, a magyar társadalom polgárosodása veszi át az indukáló szerepet az értelmiségi funkciók módosulásában, új funkciók születésében, tehát az értelmiség fejlődésében.

A századerek nemcsak a magyar társadalom, hanem a magyar értelmiség fejlődése szempontjából is fordulópont. Itt csak a legfontosabbakra utalunk: ha nem is maradéktalanul, de felszámolódtak a rendi-adminisztratív korlátok mind az értelmiségfejlődésben egyre döntőbb szerepet játszó polgárosodás, mind közvetlenül az *értelmiséggé válás* útjából. A szabadságharc bukása és a kiegyezés közötti időszak vizsgálatát az egykorú adatszolgáltatás hiányosságai rendkívül megnehezítik.^{1,5} Az 1857-es birodalmi népszámlálás felvételi módszerei alkalmatlanok nemcsak az értelmiség foglalkozási szerkezeti módosulásának, de tulajdonképpen számszerű változásának regisztrálására is. Így az időszak értelmiségfejlődésének mozzanatait az 1840-es évek és az 1869-es népszámlálás korrigált adatainak összevetése alapján ragadhatjuk meg:

Értelmiségi keresetűek	1840-es évek ^{1,6}	1857 ^{1,7}	1869 ^{1,8}	1869-es létszám 1840-es évek százalékában
Pap, lelkész	20 686	19 606	19 858	96,00
Közhivatalnok	16 000	52 789	35 540	222,13
Pedagógus	10 000		27 221	272,21
Gazdatiszt	10 000	4 958	16 063	160,63
Ügyvéd	4 800	3 345	4 884	101,75
Orvos, gyógyszerész	3 000	7 267*	5 295***	167,50
Kulturális értelmiség	1 000	12 571**	1 500****	150,00
Műszaki értelmiség	1 000	–	–	–
Összesen	kb. 66 000		110 361	167,21

*ápolók és bábák is

**magánoktatók, táncoktatók, nevelőnő stb. is

***orvos 2807, sebész 1951, gyógyszerész 1437

****a kulturális értelmiség 1869-es népszámlálás „író” és „művész” kategóriában közölt létszáma 12 018 fő – ez teljesen irreális.

A „művész” kategóriába sorolták a cigányzenészeket, vásári mutatványosokat stb. is. A hivatásos írók, újságírók száma 715, kb. ennyinek tekintve a képző-, zene- és színművészek számát is, vettem a kulturális értelmiség körülbelüli létszámát 1500-nak.

Ezt a későbbi népszámlálások adatai is valószínűsítik.

Az összehetető kategóriákban az értelmiség számának növekedése átlagosan több, mint kétharmados. Azt, hogy nem csupán mennyiségi változás történt, több tényező is jelzi.

Az értelmiségi foglalkozásuk növekedési üteme a két évtized alatt nagyobb volt a lakosság növekedési üteménél – az értelmiség 1848–49-es nagy vérvesztése ellenére. Az 1840-es években a lakosság körülbelül (és legfeljebb!) 0,5%-a volt szellemi foglalkozású, 1869-ben ugyanezen foglalkozásuk aránya a lakosságon belül 0,71%.

Még szembetűnőbb a relatív növekedés dinamizmusa, ha az 1869-ben már különálló statisztikai kategóriákban szereplő – tehát már ekkor *tömeges és nem véletlenszerű* jelenségnek észlelt új értelmiségi csoportokat, a gazdaság modern szektoraiban foglalkoztatott tisztviselőket is figyelembe vesszük:

Tisztviselők létszáma 1869-ben¹⁹

Iparban	10 640
Bányászatban és kohászatban	1 968
Kereskedelemben	6 566
Szállításban	5 517
Pénzüintézetekben (hivatali segédszeméllyzettel együtt)	2 413
Összesen	24 104,

az összes szellemi foglalkozású 19,72%-a.

A modern gazdasági szektorokban foglalkoztatott tisztviselőkkel együtt a szellemi foglalkozásuk száma 1869-ben 137 465 fő,²⁰ az összlakosság 0,89%-a!

A húszéves periódus kezdeti és végső pontjának összehasonlításából előálló kép – a források problémáiból adódó bizonytalanságok ellenére is – kielégítő bizonyossággal jelzi az időközben végbement folyamat *főbb* arányait és jellegzetességeit: az 1840-es évek lefojtottságainak megszüntével az értelmiség – funkcionális szerkezetének módosulásával, illetve kibővülésével párhuzamosan – számában szinte robbanásszerűen növekedett, aminek okai között az *államapparátus kiépítése* (köztisztviselők 222%-ra növekedése), a *rőkés fejlődés nekilodulása* (magántisztviselők 20%-os arányának kialakulása), valamint a *képzett munkaerő iránti igények megnövekedése* (pedagógusok 272%-ra növekedése!) játszotta a döntő szerepet. A magyar értelmiség fejlődése szempontjából fontosnak ítéljük azt a jelenséget is, hogy a társadalomszerveződés új viszonyai között, az abszolutizmus utolsó éveitől

¹³ *Vörös Károly*: i. m. Más pontosítási lehetőség híján az általa megadott számértékek felső határához közeli kerek számot vettük a későbbi számítások alapjául, hogy a változások minimumát kapva csökkenthessük a kockázatot a változások mértékének értékelésében.

¹⁴ Ld.: *Fabrizius Endre*: A magyar gazdaságtörténet. Bp., 1931.

¹⁵ *Szabad György*: A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon, 1849–1867. Valóság, 1976. 5. 8–9.

¹⁶ *Vörös Károly*: i. m.

¹⁷ *Szabad György*: i. m.

¹⁸ 1869. évi népszámlálás, Pest, 1871. 257. és 260–331.

¹⁹ Uo.

²⁰ Az eltérés Szabad György adataitól a „kulturális értelmiség” számának korrekciójából és a gazdaságban foglalkoztatott tisztviselők figyelembevételéből adódik. Egyetértünk Szabad György megállapításával, hogy a magánalkalmazottként dolgozó mérnökök, műszaki értelmiségiek számára vonatkozóan nincs még becslésre lehetőséget adó érdemi adat sem, de az bizonyos, hogy őket is az 1869. évi népszámlálás kategóriái közül a „gazdaságban alkalmazott tisztviselők” rejtik.

kezdődően indul meg – bár az 1870-es évektől válik általánossá – a *szellemi foglalkozásúak szakmai-érdekvédelmi alapokon nyugvó csoportszerveződése*,²¹ ami a modern értelemben vett „réteggé” válás első fázisa.

Az 1880-as népszámlálás fogyatékosságai miatt alkalmatlan az értelmiség szakmai szerkezetében történt változások mérésére,²² ami azzal a következménnyel jár, hogy a közbeeső időszak fejlődési sajátosságairól (pl. az 1873-as válság hatása az iparban és kereskedelemben foglalkoztatott tisztviselőkre; a bérleti rendszer kiterjedésének, a közép- és nagybirtok gazdálkodása átalakulásának hatása a gazdasági karra stb.) csak közvetett képet kaphatunk – az 1890-es népszámlálás foglalkozási statisztikái alapján.

Az értelmiség szakmai csoportok szerinti megoszlása 1890-ben²³

1. Közigazgatási szolgálat	28 874	16,73	} 26,56%
2. Igazságszolgáltatás (Ebből ügyvéd 4353, 2,52% segéd 1464, 0,85%)	16 962	9,83	
3. Egyházi szolgálat	21 473	12,44	} 29,38% (magánmérnökök nélkül)
4. Tanügy	37 139	21,51	
5. Közegészségügy (bábák nélkül)	7 813	4,53	
6. Tudományos és közérdekű társaságok	466	0,27	
7. Irodalom és művészet	2 483	1,44	
8. Egyéb értelmiség (Ebből magánmérnök 641, 0,37%)	3 447	2,00	
9. Őstermelés	12 745	7,38	} 24,24% (magánmérnökökkel együtt)
10. Bányászat és kohászat	1 334	0,77	
11. Ipar	10 948	6,34	
12. Kereskedelem és hitel	13 298	7,70	
13. Közlekedés	15 654	9,06	
	172 636	100,00%	

Az értelmiség szakmai szerkezetének az 1869-es és 1890-es népszámlálás adatai alapján történő összevetése a változások ütemének lelassulását mutatja a korábbi két évtizedes periódushoz képest. Nemcsak az értelmiség létszámának a lakossághoz viszonyított növekedési üteme csökkent – az összlakosság 0,89%-áról csupán 0,99%-ára nőtt két évtized alatt –, de szakmai szerkezetükben sem történt lényeges eltolódás. Az értelmiség viszonylagos mozdulatlansága egyrészt megfelelt a magyar gazdaság ipari forradalmat megelőző lassú „felkészülésének”²⁴ és a társadalom lassú, de átfogó átstrukturálódásának,²⁵ másrészt ekkor épültek ki az értelmiség korábbi minőségi változásai:

²¹ Egymást érik ettől az időszaktól a szakfolyóiratok alapításai, amelyeknek általában valamelyik értelmiségi szakmai egyesület volt a gazdája. Ld.: *Szaládi Antal*: A magyar hírlapirodalom statisztikája 1780–1880-ig. Bp., 1884. Ugyanerről: *Peres Sándor*: A magyarországi tanítóegyesületek története. Bp., 1896. *Huszár Tibor*: i. m. 15.

²² Ennek az önszámlálási módszer kiterjesztése volt az oka: a pontatlan adatközlések miatt 23 000 értelmiségi keresetű közelebbi szakmai csoportba sorolását nem tudták elvégezni.

²³ MStK u. f. II. k. 83^f – 110^f.

²⁴ *Berend T. Iván–Ránki György*: A modern tőkés gazdaság kialakulása – Az ipari forradalom kora (1848–1914). In: *A magyar gazdaság száz éve* Bp. 1972. 17–105.

²⁵ *Handk Péter*: i. m. 426–515.

– Általánossá vált a szellemi foglalkozásuk szakmai csoportszerveződése, sőt átfogó réteg-szervezési kísérletek is történtek.²⁶

– Megjelentek a magyar értelmiség fejlődésében is a tőkés piacgazdaság jellegzetes kísérői, a vállalkozásszerű „szabad foglalkozások”. A nyugat-európai értelmiségfejlődésnek a klasszikus kapitalizmus időszakában e fő típusa²⁷ nálunk ekkor jelentkezett önálló típusként: a saját irodával rendelkező magánmérnök, a magánpraxist folytató orvos vagy a tevékenységi szerkezetében jelentősen módosult ügyvédség státusában.²⁸

– S végül, a modern gazdasági szektorokban végbemenő üzemméret- és üzemszerkezet-változásoknak megfelelően differenciálódott az e szektorokban foglalkoztatott tisztviselők rétege, párhuzamosan a közép- és felső szintű, gazdasági célú oktatási egységek fokozatos kiépülésével.

A 19. század utolsó évtizedétől az ipari forradalom hatásaként az értelmiség létszám- és szakmai szerkezetváltozása újból dinamikussá vált (táblázatot lásd alább).

Az értelmiség nagyobb szakmai csoportok szerinti megoszlása 1900–1910-ben²⁹

	1900		1910		Növekedés 1890–1910-ig (1890 = 100%)
1. Közigazgatási szolgálat	38 588	16,77	46 799	15,04	162,08
2. Igazságszolgáltatás	21 512	9,35	28 097	9,03	165,65
Ebből ügyvéd	4 507	4,96	6 743	2,17	154,91
segéd	1 846	0,80	4,364	1,40	298,09
3. Egyházi szolgálat	23 356	10,14	23 406	7,51	109,00
4. Tanügy	46 866	20,36	60 834	19,54	163,80
5. Közegészségügy (bábák nélkül)	9 635	4,19	12 232	3,93	156,56
6. Tudományos és közérdekű társ.	1 290	0,56	3 793	1,22	813,95
7. Irodalom és művészet	4 154	1,81	5 614	1,80	226,10
8. Egyéb értelmiség	3 146	1,37	3 698	1,19	107,28
Ebből magánmérnök	858	0,37	1 409	0,45	219,81
9. Őstermelés	13 558	5,88	12 367	3,97	97,03
10. Bányászat és kohászat	1 212	0,53	1 664	0,54	124,74
11. Ipar	18 011	7,83	34 086	10,95	311,35
12. Kereskedelem és hitel	27 174	11,79	47 892	15,39	360,14
13. Közlekedés	21 670	9,42	30 796	9,89	196,73
Összesen	230 162	100,00%	311 260	100,00%	180,30

Az utolsó dualizmus kori népszámlálás már a *gazdasági szektorokban foglalkoztatott értelmiség arányának 40% fölé emelkedését mutatja*³⁰ az 1890-től 1910-ig 80,30%-kal növekvő értelmiségen

²⁶ Ld.: *Pruzsinszky János: 50 esztendő a Magyar Köztisztviselők Országos Egyesületének életéből*, Bp., 1924. valamint a „Magyar Tisztviselő” c. folyóirat 1874–75. évfolyamait, melyben különösen érdekes a „szellemi munkás” fogalom használata és korabeli értelmezése.

²⁷ *Huszár Tibor: i. m. 6.*

²⁸ Az ügyvédség egy részét még hagyományos tevékenységi körökben találjuk, de a többségre már Králik Lajos megállapítása jellemző: „az ügyvédi ügykör 90%-a ügynöki . . . és ügyvivői teendők-ből áll”. *Králik Lajos: A magyar ügyvédség múltjából*. Bp., 1904. II. k. 30.

²⁹ MStK u. s. 64. k. 166.

³⁰ Gazdatisztekkel, kultúrmérnökökkel és magánmérnökökkel együtt.

belül.³¹ Közülük is a kereskedelemben és hiteléletben, valamint az iparban foglalkoztatott tisztviselők létszám- és aránynövekedése volt a legdinamikusabb. Az átlagost jóval meghaladóan növekedett a kulturális értelmiség, míg az átlagoshoz közel alakult a köztisztviselők és a pedagógusok gyarapodása. Ez utóbbiak így is legnagyobb csoportjaivá váltak a századelőre az értelmiségnek.

A magyar értelmiség egy évszázadnyi idő alatt nagy létszámú társadalmi réteggé, funkcionális és szakmai szerkezete tekintetében viszonylag korszerűvé vált. Jelentős különbség azonban a nyugat-európai fejlődéshez képest, hogy a magyar értelmiség – valamennyi szellemi foglalkozását tekintve – nem mint „piaci viszonyoktól függő önálló egzisztenciá”-val rendelkező „szabad pályás”³² státuszú értelmiség formálódott ki, hanem túlnyomó többségében alkalmazott, bérből élő *hivatalnok-értelmiségként*. A múlt század második felében a vállalkozóként is funkcionáló szabad foglalkozású értelmiségi csoportok aránya sohasem haladta meg az egész értelmiség 10%-át. Ennek okai jól ismertek: az állam nagyobb szerepet játszott a magyar tőkés fejlődés „klasszikus” periódusában a nyugat-európainál, s a főként külföldi érdekeltségű „nagy szervezetek” viszonylag korán megjelentek a magyar gazdaságban. Az ipari forradalom kibontakozása után a magyar értelmiség alkalmazottá válása *csak fokozódott*: 1910-ben a szellemi foglalkozásúaknak kevesebb mint 9%-a rendelkezett önálló egzisztenciával.³³ Feltehetően a magyar értelmiség fejlődésének ez a sajátossága magyarázza, hogy a századelőn kialakuló *értelmiségi rétegtudat* a szellemi munkások egészét felölelte, az értelmiségi lét kérdései többnyire mint „tisztviselő-kérdés”, az értelmiség mint „tisztviselő-társadalom” definiálódtak a századelő szociológiai kutatásaiban, sajtóvitáiban.

Az értelmiség utánpótlásának társadalmi forrásai

A dualizmus kori értelmiség szociális megoszlásának *számszerű alakulását* vizsgálni szinte megoldhatatlan feladat, hiszen ilyen irányban sem átfogó, sem részleges felmérések nem történtek.³⁴ Ezért – kerülő útra kényszerülve – az értelmiség utánpótlását adó közép- és polgári iskolai tanulóknak, valamint a felsőfokú tanintézetek hallgatóinak társadalmi viszonyait elemezve próbálunk az értelmiség szociális megoszlásának alakulására is érvényes következtetésekhez jutni.

Ilyen megközelítésünk történeti jogosultságát az adja, hogy a dualizmus kori utolsó népszámlálás évében, 1910-ben a szellemi foglalkozásúak mintegy 90%-a rendelkezett legalább 4 középiskolai osztályos végzettséggel,³⁵ vagyis a *századelő értelmiségének túlnyomó többsége nemcsak hogy a dualizmus időszakában került be a rétegbe, hanem a legalább 4 osztályos végzettséget adó oktatási intézményeket elvégezve került oda*.

A kiegészítés után kiépült középszintű oktatási rendszer két nagyobb funkcionális egységre tagolódott. Az érettséginel alacsonyabb középfokú képzést részben a gimnáziumok és reálisiskolák,

³¹ Az értelmiség így az összlakosság 1,7%-át tette ki 1910-ben; családtagokkal és nyugdíjasokkal együtt pedig 4,2%-át – ez utóbbi Hanák Péter számításai alapján. *Hanák Péter*: i. m. 453.

³² *Huszár Tibor*: i. m. 6.

³³ MstK. u. s. 64. k. 190–191. (Horvát–Szlávia nélkül) 1910-ben az *önálló* értelmiségi keresők száma 26 286 volt. Arányuk a „közszolgálat és szabad foglalkozások” kategórián belül is csak 10,4%, az egész értelmiségen belül pedig csak 8,45%!

³⁴ Ld.: *Hanák Péter*: i. m. 456–457. Hanák Péter a századelőn *pályán lévő* szellemi foglalkozású csoportok származás szerinti megoszlását az 1910-es népszámlálás részletes vallási, valamint ház- és földbirtoktulajdonra vonatkozó anyagának komplex elemzésével állapította meg, melyet kiegészített az egyes testületekhez tartozó értelmiségiek névanalízisével. Az általa megrajzolt megbízható szociális megoszlási kép vizsgálatunkkal két ponton egészülhet ki:

– A századelő értelmiségének szociális megoszlásához vezető folyamat egyes főbb elemei is felszínre kerülnek;

– A közoktatási statisztikák részletezőbb szociális kategóriái alapján finomíthatók az általa használt nagy kategóriák (nemesi eredetű; zsidó vallású polgári; „habarék” közép- és kispolgári eredetűek).

³⁵ MstK u. s. 64. k. 270–272. A hozzávetőleges arányt a bábák leszámításával kaptuk.

részen az 1868. évi népiskolai törvénnyel létesített, de tényleges fejlődésnek csak az 1890-es évektől induló polgári iskolák adtak.³⁶ Bár az 1883. évi középiskolai törvény szerint a „gymnasiumok- és reáliskoláknak az a feladata, hogy az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttassa, és felsőbb tudományos képzésre előkészítse”³⁷ – ténylegesen a középiskolák alsóbb osztályai egy alacsonyabb szintű oktatási intézmény feladatát látták el, a társadalmi igényeknek megfelelően. Erről tanúskodik, hogy az első osztályokba beiratkozó tanulók hozzávetőlegesen egyötöde jutott el az érettségi vizsgáig.³⁸ Azt, hogy a középiskolák alsóbb osztályainak milyen arányban volt feladata a különböző értelmiségi pályákra készülők képzése, adatok hiányában nem tudjuk megállapítani. Közvetett módon azonban, mivel a polgári iskolák és a középiskolák alsóbb osztályai – ha képzésük jellege miatt arányaikban el is tértek – azonos funkciókat töltöttek be, kapaszkodókat nyerhetünk a polgári iskola 4. osztályát végzett tanulók pályaválasztási megoszlásából.

*A polgári iskola 4. osztályát végzett tanulók pályaválasztása Magyarországon
(Horvát-Szlávia nélkül)³⁹*

	1900/01 (100% = 9818)	1908/09 (100% = 13 013)	1914/15 (100% = 19 734)		
<i>I. Továbbtanult</i>					
polgári iskola	6,66	4,0	2,4	} 54,5 } 61,6*	
gimnázium	} 3,13	1,4	3,1		
reáliskola		0,2	0,6		
felsőbb leányiskola		2,8	1,0		
felsőbb kereskedelmi iskola	12,37	23,5	29,7		
tanítóképző	16,93	11,6	11,9		
katonai iskola	1,66	0,8	1,0		
szakiskolák (gazdasági, ipari stb.)	3,96	8,8	4,8		
<i>II. Önálló pályára lépett</i>					
mezőgazdasági		1,4	1,7		
ipari	2,49	9,2	8,9		
kereskedelmi	1,70	4,3	4,2		
kishivatalnok	5,00	4,2	7,1		
<i>III. Egyéb</i>					
otthon maradt	26,80 ^a	26,6 ^b	22,3 ^c		
ismeretlen	15,29 (!)	1,1	0,9		

*kishivatalnokokkal együtt.

^aA leánytanulók adják az otthon maradók 94,33%-át. Ez az összes végzett leány tanuló 44,76%-a.

^bA leánytanulók aránya az otthon maradók között 94,40%. Ez az összes végzett leány tanuló 40,9%-a.

^cA leánytanulók aránya 91,1% – az összes végzett leány tanulóknak már csak 33,4%-a.

³⁶A polgári iskolák fejlődésének felgyorsulása nem kis mértékben annak köszönhető, hogy a differenciálódó társadalmi igényeknek megfelelően kiépült azoknak a szakiskoláknak és szaktanfolyamoknak a rendszere, amelyek 4 polgári iskolai osztály elvégzését feltételezték – közülük a „felső kereskedelmi iskolák” 1895-től érettségi vizsgálatokra és bizonyítvány kiadására is jogosultak voltak.

³⁷Idézi: A közoktatásügy Magyarországon. Bp., 1908. 113.

³⁸Az 1884-ben első gimnáziumi osztályokba beiratkozott 7338 tanuló közül 1891-ben már csak 2198 járt nyolcadik osztályba. A kezdeti lemorzsolódások után a tanulók létszámában törésvonal a 4. és 5. osztályok között húzóódott, jelezve az alsóbb és felsőbb osztályok funkciói közötti különb-

Mivel a dualizmus első két évtizedében a leánytanulók aránya a 4. osztályos középiskolai végzettségűek között elenyésző volt, becslésünk szerint az *összes középiskolai alsóbb végzettségűek közül az értelmiségi pályára készülő aránya kb. 75% körül mozoghatott. A századfordulón a leánytanulók számának gyarapodásával ez az arány kb. 66%-ra esett vissza, míg a háború előtti években – a nők fokozódó értelmiségi pályákra kerülésével 75% arányúra növekedett.* Az értelmiségi pályák közül is főként a gazdasági jellegű közép- és kistisztviselői, valamint a tanítói pályákra kerültek a közép- és polgári iskola 4. vagy 6. osztályát végzett tanulók.^{4 0}

Az oktatási rendszer „másik” funkcionális egysége a gimnázium és reáliskola teljes, nyolc osztályos, érettségit adó csatornája volt. Az érettségit szerzők pályairányultságáról már jóval teljesebb forrásbázissal rendelkezünk.

Érettségizettek pályaválasztása Magyarországon^{4 1}

	1880/81 (100% = 1957)	1887/88 (100% = 1938)	1890/91 (100% = 1980)	1894/95 (100% = 2426)	1900/01 (100% = 3750)	1908/09 (100% = 4761)
Teológia	22,59	21,16	18,59	14,10	12,56	11,91
Bölcset	6,54	4,44	5,05	6,54	10,37	7,77
Jog	25,40	21,93	26,06	28,39	26,72	21,91
Orvos	16,50	11,97	10,25	7,67	6,51	12,08
Mérnök	5,98	7,59	7,93	10,58	8,85	5,44
Építész-mérnök	2,86	1,50	0,96	1,49	0,93	1,16
Gépész-mérnök	2,76	0,95	1,57	1,49	2,43	3,05
Vegyész-mérnök	1,12	0,72	0,61	0,69	0,91	1,83
Gazdaság	10,17	9,49	6,36	5,61	4,85	3,72
Erdészet	4,70	3,35	2,63	2,18	1,97	2,52
Bányászat		0,31	0,45	0,89	0,85	0,86
Ipar	1,38	0,72	0,45	0,36	0,43	1,01
Kereskedelem	–	2,32	2,63	2,06	1,55	6,43
Alsóbb hivatal	–	9,18	7,63	9,05	10,43	12,69
Katonaság	–	4,33	7,63	5,94	5,60	3,61
Művészet	–	–	1,21	0,93	1,33	1,37
Egyéb	–	–	–	–	3,71	2,67

ségeket. A gimnáziumi és reáliskolák jelentős hányada nem is rendelkezett 8 osztályos „főgimnáziumi” vagy „főreáliskolai” szervezettel – bár arányuk fokozatosan csökkent, még az 1905/06-os tanévben is a 170 gimnázium közül 38, a 32 reáliskola közül pedig 7 nem volt teljes. A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló . . . 20. jelentése Bp. 1891. II. k. 36. (A továbbiakban: VKM . . . jelentése) A közoktatásügy Magyarországon. Bp., 1908. 115.

^{3 9} MStÉ u. f. IX. 331.

MStÉ u. f. XVII. 363.

MStÉ u. f. XXIII. 258.

^{4 0} Újra hangsúlyozzuk, hogy az 1890-es évektől a „4 középiskolai osztályú végzettség” tartalma módosult az előbbi évtizedekhez képest, mivel tartalmazta, ha formálisan nem is jelölték, a szakiskolák és szaktanfolyamok elvégzését is.

Az érettségiző tanulók a középiskolai tanulónak alig 5%-át tették ki korszakunk egészében. Közülük 1880-ban mindössze 16,25% ment nem értelmiségi pályára az iskola elvégzése után – a századfordulóra arányuk fokozatosan 10% alá esett, majd újra lassan emelkedett. Míg azonban 1880-ban a nem értelmiségi foglalkozást választó érettségizettek kétharmada a mezőgazdaságban tevékenykedett tovább, minden valószínűség szerint birtokosként, addig 1908-ban már a kereskedői pályára lépők adták az előbbi kategória majdnem felét. Az érettségizetteknek 1880-ban 83,73%-a, 1900-ban 90,35%-a, 1908-ban pedig 85,46%-a közvetlenül vagy felsőfokú képzést biztosító intézményeken keresztül értelmiségi pályákra lépett vagy készült.⁴²

A középiskolai és polgári iskolai tanulók pályaválasztási adatainak elemzéséből egyértelműen kitűnik, hogy a dualizmus időszakában kb. háromnegyedük tanulmányait befejezve értelmiségi pályákon helyezkedett el – tehát társadalmi viszonyaik, azoknak változásai ilyen biztonsággal értelmezhetők az értelmiség utánpótlásának társadalmi viszonyaiként, az értelmiség szociális megoszlását módosító tényezőként.

Bár a közép- és polgári iskolai tanulók szociális viszonyairól iskolatípusonként más és más időponttól kezdve állnak rendelkezésünkre források, és az e forrásokban használt felvételi módszerek és kategóriák – főként a „társadalmi állás” belső tagolására gondolunk itt – nem alkalmasak minden esetben a tényleges társadalmi csoportok szerinti megoszlás felderítésére, *a folyamat főbb változási tendenciái, annak arányai és jellegzetességei világosan megragadhatók.*

A középiskolai tanulók szülei társadalmi állása szerinti megoszlásának változásáról 1880-tól a századfordulóig a következő összképet nyertük (Táblázatot lásd a 299. oldalon).

Az adatokból három fő tendencia érvényesülése bontható ki: párhuzamosan az értelmiség létszámának növekedésével emelkedett a tanulók között az értelmiségi származásuk aránya, 1880-ban ez az arány 40,21%, 1887-ben 43,65%, 1890-ben 44,81% volt s hasonló maradt (43,91%) 1894-ben is.⁴³ A nem értelmiségi származású középiskolai tanulók között már 1880-ban másfélszeres többségben voltak a polgári rétegekből származók. Az 1890-es és 1894-es adatokból pedig az is világossá válik, hogy a polgári származású tanulóknak több mint 90%-a közép- és kispolgári családokban nevelkedett. A harmadik nagy tömb értelmezhető talán a legkevésbé társadalomtörténeti kategóriákkal. Az azonban bizonyos, hogy a valamilyen földbirtokkal vagy bérlettel rendelkező családból származó tanulók aránya a középiskolai tanulók között egyenletesen csökkenő tendenciát mutat: 1880-tól 1894-ig 19,90%-ról, 17,53%-ra. Az 1890. évi adatfelbontásból azt ugyan nem tudhatjuk meg, hogy a jelzett kategóriák milyen arányban rejtenek magukban nemesi, polgári vagy paraszti rétegeket, de annyit igen,

⁴¹ VKM 11. jelentése 248–249.

VKM 17. jelentése II. k. 59–60.

VKM 20. jelentése II. k. 67–68.

VKM 25. jelentése 477–481.

MStÉ u. f. IX. 345.

MStÉ u. f. XVII. 386.

⁴² Fényt vet az érettségivel elhelyezkedés lehetőségeire az „alsóbb hivatalnoki” pályára kerülők adatainak további bontása: 1908-ban számuk mindössze 604, közülük közvetlenül hivatalba került 354 (58,61%), míg 250 (41,39%) szaktanfolyamok elvégzése után:

vasút	23,16%	}	31,64%
posta–távíró	7,91%		
más közlekedési vállalat	0,57%		
állami közhivatal	28,82%	}	68,36%
törvényhatósági közhivatal	10,45%		
községi közhivatal	25,42%		
más közhivatal	3,67%		

⁴³ Az értelmiségi származásúak közé soroltuk a „magánzó és nyugdíjas” családból származókat is, lévén ezen kategóriába soroltak döntő többsége nyugdíjas közalkalmazott.

A középiskolai tanulók, szüleik társadalmi állása szerinti megoszlása^{4 4}

	1880/81 (100% = 38 567)	1887/88 (100% = 39 333)	189/91 (100% = 42 115)	1894/95 (100% = 49 382)
1. Nagybirtokos és bérlő	19,90	17,79	3,02	3,05
2. Kisbirtokos és bérlő			14,34	14,48
3. Nagyiparos és gyáros	33,99	33,48	1,09	1,36
4. Kisiparos			15,30	14,84
5. Nagykereskedelmi vállalkozó			1,93	2,04
6. Kereskedő, szatócs			11,25	11,58
7. Köztisztviselő	12,49	19,60	14,96	14,19
8. Magántisztviselő	4,91	7,50	5,72	5,64
9. Katona			1,06	0,98
10. Más értelmiségi (diplomás)	22,81	16,55	18,26	17,51
11. Magánzó			4,81	5,59
12. Őstermelőnél alkalmazott			1,59	1,77
13. Iparban alkalmazott			1,10	1,29
14. Kereskedelemben alkalmazott			0,92	1,07
15. Személyi szolgálatban	5,91	5,08	4,65	4,62
Értelmiségi származásúak összesen	40,21	43,65	44,81	43,91

hogy a „birtokos és bérlő” kategória döntő többségben nem jelentősebb földbirtokkal rendelkező társadalmi csoportokat takar. (Nagybirtokos és bérlő 3,02%, kisbirtokos és bérlő 14,34%.) Az értelmiség utánpótlásában fő szerepet játszó középiskolai tanulók 1880–1894 évek közötti származási viszonyainak elemzéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy az értelmiségnek a dualizmus első évtizedében domináló nagyfokú nyitottsága a társadalom más csoportjai felé fokozatosan csökkent a következő két évtizedben, de ez a lassú „bezáródás” már akkor indult meg, amikor az értelmiség utánpótlásában a polgári (főként közép- és kispolgári) rétegek jutottak túlsúlyra.

A századfordulótól már valamennyi középszintű oktatási intézményre kiterjedően követhetjük nyomon az értelmiség utánpótlását jelentő tanulók származási viszonyainak változásait:

^{4 4} VKM 11. jelentése 243.

VKM 17. jelentése II. k. 38.

VKM 20. jelentése II. k. 52–53.

VKM 25. jelentése 349–351.

*A közép- és polgári iskolai tanulók szülei társadalmi állása szerinti megoszlása
(összehasonlítható kategóriákban)^{4 5}*

	1900/01		1908/09	
	közép-iskola (100% = 59 302)	polgári-iskola (100% = 45 213)	közép-iskola (100% = 67 699)	polgári-iskola (100% = 69 588)
Nagybirtokos és bérlő	2,40	9,43	15,33	9,2
Kisbirtokos és bérlő	13,91			
Nagyiparos és gyáros	1,30	20,85	14,01	20,5
Kisiparos	15,01			
Nagykereskedő, vállalkozó	1,75	14,81	11,86	13,5
Kereskedő, szatócs	11,22			
Köztisztviselő	14,47	15,24	11,16	11,7
Magántisztviselő	6,25	5,44	8,58	8,1
Katona	0,90	1,00	1,15	1,3
Más értelmiségi (diplomás)	16,24	7,93	17,85	5,9
Magánzó	6,71	5,46	8,20	6,6
Östermelőnél alkalmazott	1,61	3,29	2,04	3,5
Iparban alkalmazott	1,68	4,23	2,07	5,4
Kereskedelemben alkalmazott	1,52	3,48	3,71	6,6
Szem. szolg. és egyéb	5,30	8,80	4,10	7,6

A századfordulón és az azt követő évtizedben a korábbi tendenciák közül csak a „birtokos és bérlő” családból származó tanulók arányának csökkenése érvényesült töretlenül, sőt ez a *tendencia a polgári iskolákban tanulók számának rohamos gyarapodásával még fel is erősödött*. A polgári iskolai tanulók 1908. évi szociális megoszlásának adataiból már a tényleges társadalmi csoportokra értelmezhető belső arányok is feltárhatók: a 9,2%-nyi, korábban „birtokos és bérlő” kategóriába sorolt családokból származó tanulók közül nagybirtokos származású volt 0,5%-a, középbirtokos 2,0%-a, kisbirtokos 5,1%-a, kertész, halász, állattenyésztő stb. 0,8%-a, kisbirtokos–napszámos 0,8%-a az összes polgári iskolai tanulónak. Figyelembe véve a közép- és polgári iskolák eltérő viszonyait is, *nem lehetett több a nemesi származású tanulók aránya a századelőn 7–8%-nál!*

Az értelmiség lassú zártabbá válásának tendenciájáról, illetve ennek folytatódásáról a közép- és polgári iskolai tanulók származási viszonyai már erősen különböző képet mutatnak. Míg a középiskolai tanulóknak 1900-ban 44,57%-a, 1908-ban pedig már 46,94%-a, addig a polgári iskolákban tanulóknak 35,07%-a, illetve 33,70%-a volt értelmiségi származású. Az eltérő vonások a két iskolatípus tanulóinak társadalmi viszonyaiban elsősorban azzal magyarázhatók, hogy az ipari forradalom hatására gyorsan növekvő létszámú gazdasági tisztviselői és tanítói rétegek utánpótlásában a századforduló körüli évek-

^{4 5} MStÉ u. f. IX. 331. és 342.
MStÉ u. f. XVII. 363. és 379.

től kezdve egyre nagyobb szerepet játszottak a (nem értelmiségi családokból származó –) nők, akiknek a jelzett értelmiségi pályákra kerülés lehetőségét a polgári iskola elvégzése nyitotta meg.^{4 6}

A másik nagy jelentőségű változás az értelmiség utánpótlását jelentő közép- és polgári iskolai tanulók társadalmi viszonyaiban a századforduló előtti évtizedekhez képest az *önálló egzisztenciával nem rendelkező kispolgári, valamint munkás- és agrárproletár-rétegek térnyerése*. Míg 1890-ben az „őstermelésben, iparban, kereskedelemben alkalmazott” kategóriákba sorolt családból származó tanulók aránya a középiskolákban mindössze 3,61% volt, addig 1900-ban már 4,81%, 1908-ban pedig 7,82% – a közhivatalokban és egyéb hivatalokban alkalmazott altisztekkel és szolgálkkal együtt pedig 10,80%! Ennél is nagyobb mértékű térnyerésük a polgári iskolai tanulók között: 1900-ban arányuk 11%, 1908-ban pedig 15,5% – hivatali altisztekkel és szolgálkkal együtt pedig 20%! Az 1908-as tanévre vonatkozó adatokból az említett kategóriák pontosabb értelmezésére is lehetőség nyílik.^{4 7}

	Középiskola (10,80%)	Polgári iskola (20,0%)
Mezőgazdasági segédszemélyzet (napszámos, cseléd stb.)	2,04%	3,5%
Ipari segédszemélyzet (előmunkás, segéd, munkás)	2,07%	5,4%
Kereskedelmi és forgalmi személyzet (altiszt, segéd, szolgál)	3,71%	6,6%
Közhivatali és egyéb altisztek, szolgálk	2,98%	4,5%

Középiskolai tanulók nemzetiségi és vallási megoszlása^{4 8}

	1870/71	1880/81	1890/91	1898/99	1908/09	1914/15
Magyar	73,56	70,75	72,58	75,55	79,92	83,93
Német	12,35	15,30	14,72	12,70	8,83	6,75
Román	7,37	6,39	6,42	5,67	6,24	5,37
Szlovák	4,13	4,76	3,77	3,27	2,56	1,85
Szerb-horvát	1,74	2,20	1,89	1,96	1,87	1,45
Rutén	0,86	0,60	0,22	0,19	0,12	0,05
Egyéb	–	–	0,61	0,66	0,45	0,59
100% =	36 464	38 567	42 116	54 676	67 699	76 856
Római kat.	45,99	44,08	44,50	43,43	43,46	45,39
Görögkat.	5,30	4,44	4,51	4,32	4,55	4,23
Görögkeleti	5,74	5,00	5,34	5,06	5,48	4,62
Ág. evang.	12,37	10,81	10,76	10,05	9,20	8,86
Református	18,36	14,15	14,02	14,30	14,29	13,99
Unitárius	0,97	0,85	0,71	0,71	0,79	0,73
Izraelita	11,26	20,66	20,16	22,13	22,23	22,16

Az értelmiség utánpótlásából tehát a kispolgári lét alsó peremén helyet foglaló *hivatali altiszti és hivatalszolga „státusú”* rétegek 8% körüli arányban részesedtek a dualizmus utolsó évtizedében⁴⁹, míg a munkásság részesedése 3–4%, az agrárproletariátusé pedig 2–3% volt.

A közép- és polgári iskolai tanulók nemzetiségi és vallási viszonyainak elemzése több szempontból is segít pontosítani az értelmiség utánpótlásának társadalmi forrásairól, illetve azok változásairól nyert képet:

A polgári iskolai tanulók nemzetiségi és vallási megoszlása⁴⁹

	1908/09	1914/15
Magyar	81,10	83,13
Német	10,70	9,28
Román	2,38	2,30
Szlovák	2,86	2,67
Szerb-horvát	1,93	1,59
Rutén	0,08	0,09
Egyéb	0,94	0,85
100% =	75 966	103 384
Római kat.	49,70	52,66
Görögkat.	1,82	2,01
Görögkeleti	3,41	3,09
Ág. evang.	7,49	7,38
Református	10,54	11,28
Unitárius	0,35	0,32
Izraelita	26,09	23,20

⁴⁶Az 1908/09-es tanévben 4. osztályt végzett polgári iskolai tanulók közül 5023 volt fiú és 7990 leány. A felsőbb kereskedelmi iskolákban, illetve tanfolyamokon tovább tanulók megoszlása: 1570 fiú, 1494 leány; a tanítóképzőkben tovább tanulók megoszlása: 501 fiú, és 1007 leány. Azt, hogy a nők értelmiséggé válásában a fő szerepet a polgári iskolák játszották, bizonyítja még az is, hogy a fenti tanévben a polgári iskolákban tanuló leányok száma 43 946 volt, míg a középiskolákban (a felsőbb leányiskolákat is értve) csupán 7337

MStÉ u. f. XVII. 362–363. és 378.

⁴⁷MStÉ u. f. XVII. 363. és 379.

⁴⁸A hivatalszolga és altiszti foglalkozás egyes társadalmi rétegek számára az értelmiséggé válás közbülső lépcsőfokaként szolgálhatott – legalábbis erre utal, hogy 1910-ben az e foglalkozású keresők között volt legmagasabb – az értelmiségi csoportok után – a középiskola 4. osztályát elvégzettek aránya. MStK u. s. 64. k. 270.

⁴⁹VKM 1. jelentése 137–166.

VKM 11. jelentése 238–240.

VKM 20. jelentése II. k. 42–47.

MStÉ u. f. IX. 342.

MStÉ u. f. XVII. 362. és 383.

MStÉ u. f. XXIII. 258. és 272.

*A középiskolai tanulók és felsőbb tanintézetek hallgatóinak megoszlása
szüleik társadalmi állása szerint^{5 0}*

	1890/91		1900/01		1908/09		1914/15		
	középisk.	felsőbb	középisk.	felsőbb	középisk.	felsőbb	középisk.	felsőbb	
Földműves, gazda, kisbirtokos	14,34	10,99	13,91	8,1	15,33	11,0	14,34	10,45	
Közép- és nagybirtokos	3,02	6,27	2,40	6,0					
Kisiparos és kereskedő	26,55	21,57	26,32	16,3	25,87	21,3	25,46	17,88	
Nagyiparos és kereskedő	3,02	2,71	3,05	2,4					
Tanár, tanító, lelkész	23,07	8,33	22,95	12,2	9,78	12,8	9,79	14,04	
Orvos, gyógyszerész, ügyvéd, mérnök		7,83		10,3					7,0
Más értelmiségi és magánzó		19,10		13,2					12,4
Állami tisztviselő	14,96	9,28	14,47	12,7	11,16	13,6	10,48	12,82	
Törvényhatósági tisztviselő		2,75		4,5					
Községi tisztviselő		2,94		4,0					
Magántisztviselő	5,72	4,62	6,25	5,7	8,33	5,7	10,43	12,73	
Katona	1,06	0,94	0,90	0,5	1,15	0,7	1,45	1,19	
Házmaster, munkás, szolga	3,61	0,46	4,81	2,0	10,80	1,7	10,56	6,61	
Nagykorú hallgató, ismeretlen, egyéb	4,65	2,20	5,03	2,1	1,12	8,0	1,18	0,78	
100% =	42 115	4765 ^a	59 302	9350 ^b	67 699	13 413	76 856	10 536 ^c	

^aCsak a három egyetem hallgatóinak adatai

^bHittani intézetek nélkül

^cA második félévre beiratkozott hallgatók adatai

A középiskolai tanulók majdnem háromnegyedét az 1870/71-es tanévben a magyar anyanyelvűek adták, második legnagyobb csoport a német anyanyelvűeké volt. Az 1870 és 1880 közötti években a német anyanyelvűek arányának emelkedése együtt járt a magyar nemzetiségű tanulók térvesztésével. A tanulók vallási viszonyaiban ebben az évtizedben végbement változások – elsősorban az evangélikus vallásúak arányának csökkenésére és a zsidó tanulók arányának megduplázódására gondolunk – arról tanúskodnak, hogy a nemzetiségi viszonyokban történt eltolódást a zsidó, jelentős részben német anyanyelvű polgári rétegeknek az értelmiséggé válás útját jelentő iskolázásba való fokozottabb bekapcsolódása okozta. Az 1880-as évektől a magyar anyanyelvű tanulók arányának folyamatos növekedése – a háború kitörésének évében már 83,93%-ra –, miközben a vallási arányokban csak csekély eltolódás következett be, arra enged következtetni, hogy *a magyarság arányának jelzett növekedése elsősorban az értelmiség utánpótlásában szerepet játszó nem magyar anyanyelvű (német, szlovák) társadalmi rétegek asszimilációjából adódott.*

A polgári iskolai tanulók nemzetiségi és felekezeti viszonyainak változásai is ezt a következtetést erősítik meg, azzal az eltéréssel, hogy az iskolatípus gyors felfutásának megfelelően a változások szinte robbanásszerűen mentek végbe.

A közép- és polgári iskolai tanulók társadalmi viszonyai, illetve azok változásainak feltárt főbb tendenciái az intézmények társadalmi funkciójának megfelelően az egész értelmiség, s döntő módon a középszintű képzettséggel rendelkező értelmiségi csoportok utánpótlására értelmezhetők. A felsőfokú tanintézetek hallgatói társadalmi viszonyainak elemzéséből pedig az értelmiség számszerűen kisebb, de társadalmi szerepét tekintve annál jelentősebb csoportjának, *a diplomás értelmiség* utánpótlásának társadalmi forrásairól kaphatunk képet. Célszerűnek láttuk, hogy a felsőfokú tanintézetek hallgatóinak származási viszonyait a középiskolai tanulók hasonló viszonyaihoz hasonlítva elemezzük, hiszen így arra is választ kaphatunk: mennyiben alakultak másként a diplomás értelmiség származási viszonyai, mint a középszintű képzettségű értelmiségi csoportoké. (Lásd a 303. oldalt).

Bár a források nem minden időpontban ölelik fel a felsőfokú tanintézetekben tanulók egészét, az teljes bizonyossággal megállapítható, hogy *a diplomás értelmiség – a századforduló idején és a századelőn – utánpótlását tekintve zártabb volt:* 1890-ben 54,85%-a, 1900-ban 62,6%-a, 1908-ban 51,5%-a, 1914-ben pedig 54,21%-a volt a hallgatóknak értelmiségi származású. Az értelmiségen belül is a diplomás értelmiségi adták saját utánpótlásuk egyharmadát, a köztisztviselők egyharmadát – az állami köztisztviselők túlsúlyával –, míg a magántisztviselők részesedése a diplomás értelmiség utánpótlásában jóval a középiskolákban képviselt arányuk alatt maradván, körülbelül egyhuzad volt. A gazdasági szektorokban alkalmazott magántisztviselők számának gyors növekedése – az 1890-es évektől – csak a háború előtti időszakban érezte hatását: az 1914-es tanévben a magántisztviselői származású hallgatók aránya a korábbiakhoz képest megduplázódva, 12,82%-ra emelkedett.

Ugyancsak *kisebbségi szerepet játszott a diplomás értelmiség utánpótlásában a közép- és kispolgárság:* míg a középiskolai tanulók több mint egynegyedét adták (a polgári iskolai tanulóknak pedig több mint egyharmadát ebben a periódusban), addig a felsőfokú tanintézetek hallgatóinak csupán egyharmadát – egyötödét. Bár a források kategóriái kevés támpontot nyújtanak, úgy véljük, hogy *a nemesi származású hallgatók aránya – a közép- és nagybirtokos származásúak nagyobb arányának megfelelően – a középiskolákban képviseltnek másfélszerese: 10–12% lehetett a dualizmus utolsó évtizedeiben.*

A középszintű képzettségű értelmiség társadalmi forrásainak módosulási folyamatában a századelőn megismosodó egyik új tendencia – az altiszt, hivatalszolgálat, valamint munkás- és agrárproletár származásúak szerepének jelentkezése – a diplomás értelmiség utánpótlásában megkétszerezte a részét: a századfordulón alig 1–2%-a volt a hallgatóknak ilyen származású, csupán a dualizmus utolsó éveiben haladta meg arányuk az 5%-ot.

Azt, amit a nem diplomás értelmiség utánpótlása esetében kimutatni nem tudunk – *meghatározott értelmiségi pályákra* milyen arányban kerültek a különböző társadalmi rétegekből származó hallgatók – a források adatai lehetőségekkel élve, megtehetjük a diplomás értelmiség utánpótlása esetében,

⁵⁰ VKM 20. jelentése II. k. 245., 282. és 305.

MStÉ u. f. IX. 349.

MStÉ u. f. XVII. 404.

MStÉ u. f. XXIII. 290–292.

A felsőfokú tanintézetek hallgatói szülei társadalmi állása szerint az 1908/09-es tanévben^{5 1}

	Hittudományi hallgatók	Jog- hallgatók	Orvostan- hallgatók	Bölcsészet- hallgatók	Gyógyszerész- hallgatók	Műegyetemi hallgatók	Összesen
Földműves, gazda, kisbirtokos	33,6	7,0	6,5	9,3	5,2	3,1	11,0
Közép- és nagybirtokos	0,9	4,9	3,0	2,2	6,3	3,5	3,6
Kisiparos, kiskereskedő	17,6	18,7	30,6	19,2	19,0	27,9	21,3
Nagyiparos, nagykereskedő, gyáros	0,6	2,2	2,9	1,1	2,6	5,3	2,2
Tanár, tanító, lelkész	27,5	8,1	10,6	19,8	6,0	7,5	12,8
Orvos, gyógyszerész, ügyvéd, mérnök (diplomás)	3,1	6,7	11,8	5,1	14,9	8,0	7,0
Egyéb értelmiségi és magánzó	3,9	15,7	11,6	11,9	18,1	11,6	12,4
Állami tisztviselő	3,5	11,6	7,2	10,4	6,6	16,0	13,6
Törvényhatósági tisztviselő		2,5	1,4	1,5	1,7	2,2	
Községi tisztviselő		2,8	1,9	2,4	3,7	0,6	
Magántisztviselő	3,8	5,3	5,4	6,2	7,2	9,7	5,7
Katona	0,2	0,8	0,6	0,9	0,6	0,9	0,7
Házmester és szolga	3,7	1,1	1,3	2,7	0,9	0,7	1,7
Egyéb foglalkozásúak	1,5	1,2	0,4	0,1	0,3	2,6	1,1
Nagykorú hallgatók	0,1	11,4	4,8	7,2	6,9	0,4	6,9
100% =	2138	6093	1964	1521	348	1349	13 413

lévén az egyes tanintézmények „pályaspecifikusak”, a jogtudományi képzés kivételével. A századelő teljesebb forrásanyagából az 1908/09-es tanévet választottuk ki. (Lásd a 305. oldalt).

A táblázatból már jól előtűnnek az átlagadatokkal még elfedett, az egyes értelmiségi hivatás-csoportok utánpótlásában érvényesülő sajátosságok: a lelkészpálya nemcsak a legnyitottabb volt a diplomás pályák közül, hanem itt alakultak ki az utánpótlás szempontjából leginkább a „dinasztikus” hagyományok is. A hittudományi hallgatók származás szerinti arányából nyilvánvalóvá válik, hogy a paraszti és szegényebb kispolgári rétegek számára is a lelkési pálya volt – a tanítói mellett – a leginkább elérhető társadalmi emelkedés. A közép- és nagybirtokos, valamint bérió családból származó hallgatók az átlagos arányuk felett törekedtek a jogász végzettséget kívánó pályákra (vagy politikai szereplésre), kevésbé felel meg viszont a róluk rajzolt hagyományos képnek az a tény, hogy a szabad értelmiségi pályákra készült több mint felük – még akkor sem, ha az adott kategória tőkés vállalkozókat is rejt magában.

A közép- és kispolgárság a századforduló utáni években a szabad értelmiségi pályák vonzásában élt – közülük került ki 1908-ban a joghallgatók 18,7%-a, az orvostanhallgatók 30,6%-a, a műegyetemi hallgatóknak pedig 27,9%-a. A nagypolgárság saját társadalmi helyzetének megfelelően a mérnöki diplomát adó műegyetemet és a szabad pályára jogosító orvostudományi képzést részesítette előnyben. A szabad pályás értelmiségi családból származó hallgatók aránya a hasonló jellegű pályákra előkészítő karokon volt a legmagasabb, ami családi hagyományok kiépülésére, a nagyfokú társadalomra nyitottság mellett ezeken a pályákon a tartósság mozzanatának kiterjedésére utal. A köztisztviselők adták a századelőn a joghallgatók – közép- és kispolgárság után – második legnagyobb csoportját. Míg azonban a közép- és kispolgári származású joghallgatók célja az ügyvédi pálya volt, a köztisztviselői származásúak szüleik foglalkozását tekintették céljuknak.⁵² A magántisztviselők „pályairányultsága” mutatja a legegyszerűsebb képet, de számukra is, döntő többségében, a szabad értelmiségi pálya jelentette a társadalmi emelkedés lépcsőjén a következő fokozatot. A nagykorú hallgatók igen magas aránya – a hittudományi és műegyetemi karok kivételével – valamennyi felsőbb tanintézményben pedig a diplomás értelmiség társadalmi utánpótlásában a közép- és kispolgárság, valamint az anyagi viszonyaikban még lentebb álló társadalmi csoportok javára történt módosulás egyik, a századelőn találóan „diáknyomornak” nevezett következményét jelzi.⁵³

A diplomás értelmiség utánpótlását adó főiskolai és egyetemi hallgatók vallási és nemzetiségi összetételeinek változásait jelző folyamatot mutatják az alábbi (307., 308. l.) táblázatok.

A nemzetiségi és vallási összetétel módosulási folyamata – a középszintű értelmiség utánpótlásához hasonlóan – a magyar nemzetiségű társadalmi rétegek térnyerését mutatja a diplomás értelmiség utánpótlásában is. Összefüggést látunk abban, hogy a hallgatók között a magyar anyanyelvűek aránynövekedése az 1890-es évektől annyival nagyobb a középiskolai tanulókénál, amennyivel nagyobb a zsidó hallgatók aránynövekedése. A szakonkénti felbontás – főként a román és szlovák nemzetiségű hallgatók szakonkénti igen erősen eltérő arányai – már azt is mutatják, hogy visszaszorulásuk a diplomás értelmiségi pályák utánpótlásában nem magyarázható csak az asszimiláció folyamatával, mögöttük a hivatalos hatalom- és társadalompolitika intézkedéseit is keresnünk kell. A zsidó vallású hallgatók hasonlóan nagy, de más jellegű aránytalanságait az egyes szakokon egyértelműen a polgári-kispolgári rétegek szabad értelmiségi pályákra való áramlásával magyarázhatjuk, de egyszerű számtani művelettel is bizonyítható (ti. a közvetlenül polgári foglalkozású családokból származó hallgatók együttes aránya az adott szakokon kb. egyharmadával kisebb, mint a zsidó vallásúak aránya), hogy jelentős második (és harmadik) generációs zsidó diplomás értelmiségi csoportokkal számolhatunk a századelőn.

*

⁵² Ez nemcsak a közép- és kispolgári családból származó hallgatók egyéb pályaválasztásának jellegéből következtethető. 1890-től 1910-ig az ügyvédi pályán a zsidó vallású ügyvédek száma 918-ról 3049-re, a más vallásúak együttes száma pedig 384-ről mindössze 3693-ra emelkedett – a köztisztviselők között pedig 4,5% volt a zsidó vallásúak aránya (1900-ban). MStK u. s. 64. k. 105+–206.+

⁵³ Ld.: *Bosnyák Béla* elemzését: A budapesti diáknyomor. Huszadik Század, 1912. II. k. 222–244.

*A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak megoszlása
vallásuk és nemzetiségük szerint 1908/09-ben szakonként is^{5 4}*

	1870/71 ^a	1880/81 ^b	1890/91 ^c	1900/01	1908/09
Római katolikus	53,89	43,04	42,57	41,71	40,45
Görögkatolikus	2,39	6,41	5,19	5,04	4,70
Református	19,20	18,00	13,37	15,45	15,87
Ág. hitv. evang.	9,39	9,94	9,88	8,69	8,95
Görögkeleti	3,47	3,82	6,09	4,74	4,47
Unitárius	0,55	0,74	0,73	0,81	0,93
Izraelita	11,38	18,05	22,16	23,56	24,57
Felekezeten kívüli	–	–	–	–	0,04
Magyar	88,24	70,01	71,76	82,41	84,82
Német	4,33	10,17	7,49	6,67	5,35
Szlovák	1,83	3,54	3,48	2,14	1,95
Román	4,73	8,40	11,06	6,05	5,96
Rutén	0,34	5,08	1,36	0,53	0,20
Horvát	0,53	0,52	1,25	0,77	0,45
Szerb		2,28	3,59	1,10	0,89
Egyéb	–	–	–	0,32	0,36

^a A hittudományi intézetek hallgatói nélkül a vallási megoszlás;

a nemzetiségi megoszlás csak a jogakadémiák adatai alapján

^b Nemzetiségi megoszlás csak a jogakadémiák és hittani intézetek adatai alapján

^c Nemzetiségi megoszlás a budapesti tudományegyetem adatai nélkül

A magyar értelmiség a 19. század derekától a dualizmus utolsó évtizedéig hosszú utat járt be: nemcsak létszámában növekedett közel hatszorosára, nemcsak funkcionális szerkezetében módosult alapvetően s korszerűsödött szakmai összetételében, hanem a társadalomszerveződés technikájának minőségi váltásával megváltoztak szerveződésének feltételei, s megváltozott a társadalom különböző csoportjainak szerepe utánpótlásának biztosításában. Gyors létszámbővülésének megfelelően szükség-szerűen nyitott volt – „bővített újratermelését” az értelmiség képtelen volt saját testéből ellátni. A társadalom más rétegei számára kinyílt kapun pedig – gyérebb előzmények után – a századderéktől fokozatosan növekvő mértékben a polgári-kispolgári rétegek áramlottak be, a századfordulón már az első és második generációs polgári értelmiséggel együtt ők adták az értelmiség utánpótlásának döntő hányadát – a nemesi származásúak legfeljebb egytizedét. Sőt, a dualizmus utolsó évtizedében – bár alárendelt módon és mértékben – a kispolgárság legalsóbb rétegei, valamint a munkásság és agrárproletariátus is bekapcsolódott az értelmiséggé válás folyamatába.

Az értelmiség-történeti kutatások jelenlegi fázisában kevésbé válaszolható meg érdemlegesen, hogy az értelmiség társadalmi utánpótlásának alapvető módosulásában és jellegében milyen közvetlen

^{5 4} VKM 1. jelentése 182–183. p., 200–201. p. és 217.

VKM 11. jelentése 329. 332. 351. 362. és 370.

VKM 20. jelentése II. k. 243. 279–280. 303. 309. és 320–321.

MStÉ u. f. IX. 349.

MStÉ u. f. XVII. 400–404.

MStÉ u. f. XXIII. 289.

	Hittudományi hallgató*	Jog- hallgató	Orvostan- hallgató	Bölcshesz- hallgató	Gyógyszerész- hallgató	Műegyetemi hallgató
Római katolikus	41,68	41,9	28,0	48,7	37,6	41,2
Görögkatolikus	12,09	3,6	2,8	3,1	2,6	0,1
Református	23,70	16,4	9,1	19,1	14,7	9,3
Ág. hitv. evang.	11,46	7,7	8,5	12,0	5,7	9,4
Görögkeleti	9,60	3,9	4,6	1,8	4,6	2,4
Unitárius	0,58	1,1	0,6	1,6	0,9	0,6
Izraelita	0,18	25,4	46,3	13,7	33,9	36,9
Felekezeten kívüli	–	–	0,1	–	–	0,1
Magyar	64,50	90,7	83,7	86,8	90,0	89,8
Német	8,23	2,9	7,8	8,5	3,7	5,0
Szlovák	7,59	0,7	1,5	0,8	0,9	0,9
Román	18,07	4,2	5,1	2,2	2,6	1,1
Rutén	0,83	0,1	0,1	0,1	–	–
Horvát	0,64	0,2	0,1	0,2	–	1,8
Szerb	–	1,0	1,4	0,7	2,3	1,0
Egyéb	0,15	0,2	0,3	0,7	0,5	0,4

*A budapesti tudományegyetem hallgatói nélkül

szerepet játszott a gazdaság tőkés átalakulása, a társadalom átrétegződése, illetve a kormányzatok hatalom- és társadalompolitikai megfontolásából fakadó adminisztratív szabályozás. Többé-kevésbé ugyancsak fehér foltnak tekinthető, hogy a polgári-kispolgári rétegek beáramlása és túlsúlyra jutása hogyan módosította a rendi-feudális viszonyok között kialakult értelmiségi pályák és hivatáscsoportok társadalmi presztízsét, mentalitását, mint ahogy kérdéses, hogyan befolyásolta az egész értelmiség és egyes csoportjai politikai magatartását majdnem kizárólagos tisztviselői státuszuk. De nem ismerjük az értelmiségi foglalkozású csoportok tényleges vagyoni- és jövedelem szerinti differenciálódását sem, amely pedig a társadalomba való *differenciált betagozódásuk* egyik meghatározó tényezője volt.

Mindezen kérdések megválaszolása után ítélnél meg csak érdemben, hogy a dualizmus kori értelmiség társadalmi utánpótlási folyamatának főbb tendenciái és sajátosságai mennyiben, milyen áttételeken keresztül jelentették „mélystruktúráját” a századelőn válaszut elé került magyar értelmiség társadalmi–politikai–szellemi megosztottságának.

FÖLDES GYÖRGY

Az újpesti munkásság életviszonyai az 1930-as években

A két világháború közötti Magyarországon a társadalmi-gazdasági és politikai folyamatok kölcsönhatásával együtt, rengeteg serkenteni igyekvő és ellene irányuló emberi erőfeszítés határozta meg, alakította ki a munkásság osztálytudatát. A proletariátus társadalmi helyzetének figyelembe vétele nélkül érthetetlen a munkásmozgalom története. Ez a felismerés szülte egy nagyobb munka alábbi két alfejezetét.

1. A munkásosztály helyzete Újpesten

Az újpesti iparban 1930-ban, 2480 önállót leszámítva, 21 000 főnyi segédszemélyzet dolgozott. Ebből a számból a gyáriparban alkalmazott 1585 tisztviselőt levonva kapjuk meg a munkásosztály keresőinek számát, *19 515 főt*, amely két csoportra oszlik: a *gyáripari* és a *kisipari* proletariátusra. A 20 főnél többet foglalkoztató újpesti üzemekben 11 656 munkást találhatunk, a kisiparban pedig közel 4500-at.¹ A gyáripari munkások közül azonban csak 9156 dolgozott helyben, több mint 5000 (5433) a fővárosban és a környékén, nagy részük feltehetőleg a Váci úti üzemekben talált munkát. A fővárosba bejárók közül (3896 fő) a legtöbben, 1300-an a gépiparban, a fonó- és szövőiparban 770-en, 517-en a ruházati iparban és 350-en a vas- és fémiparban dolgoztak.² A fenti három szám összege (11 656 + 4500 + 5433) meghaladja az újpesti munkásság létszámát, de az egyensúly helyreáll, ha figyelembe vesszük, hogy az újpesti munkahelyekre nemcsak helybelieket vettek fel. Ennek alapján Újpest mérlege mintegy 2000 fős aktívumot mutat, mert az 5433 eljáróval szemben kb. 3000 pesti és vidéki járt a városba dolgozni. Ebben az időben Újpest lényegében a főváros munkaerőellátásában valamelyest szerepet játszó, de inkább önálló arccal rendelkező, a termelési munkamegosztásra, önálló iparra és a nagyobb piac közelségére épülő külváros. A 19 515 fős újpesti ipari munkásság, az összes keresők (35 926 fő) több, mint 54%-át tette ki. Az eltartottakkal együtt, mivel joggal feltételezhető, hogy a munkások családnagysága meghaladja a többi számottevő társadalmi csoportét, ez az arány tovább növekszik (az összipari népesség 43 427 fő – 64,5%), megállapítható, hogy az *ipari proletariátus alkotta a város lakosságának abszolút többségét, alapvető jellegzetességét.*

A gyáripari és a nagyüzemi proletariátus fogalmát érdemes elkülöníteni egymástól. A hivatalos statisztikák által már gyári üzemnek minősített, tehát legalább 20 főt foglalkoztató telepek és az annál néhány fővel kevesebbel dolgozó kisüzemek között sok esetben nincs lényeges különbség. Mint ahogy az ott alkalmazásban levő munkások bére és munkaidjeje sem tér el jelentősen egymástól. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a gyári üzemelést a gépek nagyfokú (uralkodó) használata jellemzi, amelyek teljesítménye valószínűbb mutatója annak, hogy egy üzem működése mennyire „gyári”, mint a munkaerő száma. Általában a száz, illetve (nemzetközi mércét tekintve) az ötszáz főnél több munkást foglalkoztató üzemek alkotják a klasszikus nagyipari proletariátus bázisát. Újpesten 21, száz munkásnál többet foglalkoztató üzem működött, közülük 5 haladta meg az 500 fős létszámot. Néhány

¹ Az 1930. évi népszámlálás adataiból, kétféle számolási módszerrel kapott eredmény. (Kivonás és a kisipari üzemek súlyozott átlagolása.)

² *Dr. Mozolovszky Sándor*: Nagy-Budapest népességének foglalkozási megoszlása és az ingaszerű vándormozgalom. Statisztikai közlemények. 72. k. 24. 28.

nagyüzem a modern követelményeknek megfelelő tömegtermelésre rendezkedett be, és az kihatott a munkaerő képzettségére, a végzett munka típusaira. Előtérbe került a specializált, betanított, szigorú munkarendben dolgozó, gépkezelői, kiszolgáló munkaerő. Az elektrotechnikai ágazatban működő Egyesült Izzóban e típus tette ki a munkásság többségét, de továbbra is komoly súlyt jelentett a javítási–szerelési munkákkal foglalkozó szakmunkásság. Hasonlóan alakult a helyzet a textilüzemekben. A kistőke, a gyáripár kisebb üzemének nagy része és a kisipari üzemek bizonyos hányada *manufaktúráis* körülmények között dolgozott. A középtőkések vállalkozásai az 5–20 fős üzemektől, az esetek többségében nem gépesítetttségükben, hanem *méretükben* tértek el. A *manufaktúra* főként a *bútor*, *asztalos*- és *cipőkészítő* iparra jellemző. A *kisipari* foglalkoztatottságra csak közvetve, az iparosok számából és ágazati megoszlásából lehet bizonyos következtetéseket levonni. Az előbb jelzett ágakon kívül a szabók, az építőmesterek alkalmaztak több munkást.

A manufaktúra kapcsán fontos kitérni a szakmunka kérdésére. A manufaktúrában – a gépekre épülő gyári termeléssel szemben – döntő jelentősége van a kézi munkának. A kézi munkához szükséges ügyességet nem annyira a képzés, mint a felhalmozott gyakorlati tapasztalatok, az eltöltött idő révén lehet megszerezni. *A munkás alkotó szerepe így sokkal nagyobb a termelési folyamatban.* Nehezebben cserélhető fel más, tapasztalatlan munkaerővel. Az éles konkurenciaharc a tőkéseket a munkás fokozottabb kizsákmányolására kényszeríti. A manufaktúráis jellegű üzemből viszont kisebb tér nyílik a racionalizálás számára, a munkaintenzitás növelésére. A tőkés előtt ilyen körülmények között az értéktöbbletráta fokozására az *abszolút formák* tűnnek kiaknázható forrásnak, megoldást nyújtó módszernek. Tehát egyszerűen csökkenti munkásai bérét, növeli a munkaidőt, vagy mindkettőt egyszerre teszi. A nagyjából azonos feltételek alapján tevékenykedő közép- és kistőkéseknél ez láncreakciót vált ki, s ezért az egész kezdeményezés elveszti eredeti hatását, és újból redukciós, illetve más erőszakos lépésre kényszeríti a tulajdonost(-okat). Ez az eseménysorozat, mint majd későbbiekben látható, Újpesten állandóan – konjunktúrában és dekonjunktúrában is – megismétlődik. A folytonos mozgás és hullámlás a kiemelkedő fontosságú fás sztrájkmozgalom gazdasági bázisa. Ugró Gyula Újpest történetéről írott munkájában a következőképpen érzékeli a modernizált nagyipar és a manufaktúrák közötti eltérés két aspektusát: „Újpesten a nagyipari üzemeknél is a kisiparosoknál foglalkoztatott munkások munkabére között, ha vannak is különbségek, azok nem olyan kirívók, ellenben lényeges különbség van a munkaidő tekintetében. Általában a nagyipari üzem magasabb munkabért és kevesebb munkaidőt jelent a munkásoknak.”³

A szakmunka kérdéséhez tartozik az újpesti munkásság rétegződése a képzettség, tanultság szempontjából. Berend T. Iván és Ránki György a magyar gyáriparról szóló munkájukban statisztikai táblázatban közlik a szakmunkások és a betanított munkások arányát az egyes iparágakban.⁴ Külön forrás híján ezt felhasználna is képet alkothatunk Újpest *gyáripári* munkásságának képzettségi megoszlásáról. Az újpesti adatokat és az országos átlagokat összehasonlítva kiderül, hogy a 11 600 munkásnál többet foglalkoztató újpesti gyári üzemekben 1930-ban 3100-nál⁵ több szakmunkás dolgozott. Arányuk valamivel 27% felett volt, de ugyanakkor 3%-kal az országos gyáripári átlag alatt maradt. A *szakmunkások* viszonylag alacsony arányát a gépipar és kisebb súllyal a nyomdaipar hiánya okozta.

Még két megállapítást kell tenni: az első, hogy valójában az újpesti szakmunkások egy része nem tudott megfelelően elhelyezkedni eredeti szakmájában, illetve nem Újpesten kapott munkát, ezáltal emelkedik az előbbi szám. A faluról feláramló szakképzetlen munkaerő növelte a munkások közötti konkurenciát, bár bizonyos ágazatokat kevésbé érintett.⁶

A másik megjegyezni való kapcsolódik a kézi- és gépi munka már előbb felvillantott különbségéhez. A manufaktúráis (vagy kisipari jellegű) vállalkozásoknál dolgozó munkások, akik a statisztikában *segédek*ként szerepelnek, *magasabb szakmai műveltséggel rendelkeznek, mint a gyári betanított és segédmunkások, sőt más kategóriában, de hasonló színvonalat képviselnek, mint a gépi szakmunkások.* Újpesten nagy a számuk, s ezért a valóságban növelik a képzettségi mutatót, lényeges rétegét alkotják a helyi munkásságnak.

³ Ugró: i. m. 265.

⁴ Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában. Bp., 1958. 254.

⁵ Az 1930. évi népszámlálás adatainak összegezése alapján.

⁶ Ld. erről részletesen Mozolovszky i. m.

A szakmunka és a tanulatlan munka közötti ellentét nem egyedüli meghatározója a bérek alakulásának. Fontos differenciáló elemnek minősülnek az iparágak közötti munkaráfordításbeli és konjunkturális eltérések. Sőt, az egyes üzemekben is más-más lehet a bérezés. A jól vagy rosszul menő vállalat – legyen az kicsi vagy nagy – munkásai keresetében állandóan keletkeznek bizonyos különbségek, de ez a tőkés termelési mód természetes vele járója, amelytől kellő nagyságrend esetén el lehet tekinteni. Másrészt megemlítendő, hogy a munkaerő közgazdasági értékeleme mellett alapvető szerepet játszik a történeti elem, a munkásmozgalom, a szakszervezetek erőssége. Még akkor is, ha a munkásság gazdasági harcaival az általános gazdasági tendenciát csak enyhíti, módosítani és átalakítani nem tudja.

A gyáripari termékek előállításának költségében a munkabér 1929-ben 13%, 1933-ban 12,3%, 1936-ban 11,5% volt. A munkabéreköltség 1937-ben a vas- és fémiparban 18%-ot, a gépiparban 12%-ot, a faiparban 16%-ot, a bőrparban 12%-ot, a fonó-és szövőiparban 13%-ot, a ruházati iparban 9%-ot, a vegyiparban 8%-ot, az országos átlag pedig 12–13%-ot tett ki.⁷ Az egyes iparágak között éves szinten kiugróak az eltérések. Újpesten ez a következőképpen jelent meg: 1929-ben itt a legtöbbet a Phöbus villamoserőmű munkásai keresték, 2218 pengőt. Utánuk a gépgyártásban és az elektrotechnikai iparban dolgozó munkások következtek 1737 pengővel. Az alig 80 vas- és fémipari munkás 1621 pengőt kapott. A középmezőnyt a szabók és a vegyipariak alkották 1500 pengő feletti bérrrel, majd a fások és a bőrösök jöttek 1376, ill. 1355 pengővel. A 2700 textilmunkás kapta a legkevesebbet, 1156 pengőt. Utolsó helyük oka, hogy legtöbbjük alacsonyabb értékűnek tekintett, képzetlen női munkás. 1929-ben a heti átlagos gyáripari kereset 24–34 pengő. Az iparági átlagok közül az Újpesten domináns kategóriák bére így alakult:

1. 42,85 P	Phöbus-erőmű
2. 31,03 P	gépipari, elektrotechnika
3. 29,01 P	vegyészek
4. 26,46 P	asztalosok, fások
5. 26,05 P	bőrösök
6. 22,02 P	textilesek

Az átlagok a *kevesek* magasabb, és a *többek* ennél jóval alacsonyabb keresetét rejtik magukban.⁸

A szakmunkások legjobban a vas-, fém- és a gépiparban, valamint az elektrotechnikai iparban kerestek. 1930-ban a vasiparban a szakmunkás 0,91 pengő órabért kapott, a betanított 0,73-at, a segédmunkás 0,50-et, a munkásnő 0,44-et, az ifjúmunkás 0,31-et és a tanonc csupán 0,15 pengőt.⁹ A nagyüzemek, főként az Egyesült Izzó és a Ganz Hajógyár (szemben a már említett textilipariakkal) általában jobban fizették a munkásaikat, mint a többi újpesti iparág közép- és kisvállalkozói. A gazdasági válság periódusában pedig csak nőtt az amúgy is jelentékeny távolság. A kulcsiparágak nagy vállalkozói a későbbi fellendülésben bízza a törzsgárdának, mint a gyors felfutás szubjektív feltételének megőrzésére törekedtek, és amíg nagy számban bocsátották el a képzetlen munkaerőt, kevésbé csökkentették a maradék béreit.¹⁰ Újpesten különösen a faiparban kerestek rosszabbul az országos átlagnál. A budapesti iparral vívott verseny a fővárosi és külső piacokért és az első világháború fellendüléséből származó munkaerő-kínálat állandó fenyegetést, veszélyt hordozott magában az itt dolgozókra. A munkások között fellépő konkurrencia súlyosbította a helyzetet. A Famunkások Szaklapja erről tudósít: „mindent el kell követnünk, hogy az újpesti túrhetetlen munkaidő és munkaviszonyok megszűnjenek. Ezen a helyen nyíltan ki kell jelentenünk, hogy Újpesten nemcsak a munkáltatókon múlik az, hogy milyen viszonyok vannak, hanem a szaktársak egy része is olyan hihetetlen viselkedést tanúsít, amely a szervezkedést gátolja, sok esetben majdnem lehetetlenné teszi.”¹¹

⁷ Bornemissza Géza 1937. június 30-i képviselőházi beszéde. Idézi: *Csepányi Dezső: Az ellenforradalmi rendszer munkáellenes politikája 1935–1939. Bp., 1972.*

⁸ *Berend T.–Ránki: i. m. országos adatainak kivetítése alapján. 259.*

⁹ PI Archivum, 672. d. 1937/22. Az MKVSZ jelentése az 1937–1938. évekről.

¹⁰ Uo. Az ott közölt kimutatások alapján. Megjegyzendő, hogy ezek az iparágak, hadiipari jellegük miatt, a kormány számára is fontosnak minősültek.

¹¹ Famunkások Szaklapja. 1929. okt. II.

A fizetések valódi értékét létfenntartási eszközök árával összefüggésben lehet reálisan felbecsülni. Az egyes munkás megélhetését még az is befolyásolja, hogy hány főt kell eltartania, hány kereső van még a családban. A szaktanács adatai szerint egy öttagú munkáscsalád *heti* szükséglete a következő:

1929. XII. 31-i árszínvonalon:

élelmiszer	26,57 P
fűtés	5,43
ruha	13,96
lakás	10,32
egyéb	13,05
háztartás	4,62
<hr/>	
összesen:	73,95 P ^{1 2}

Egy Újpesten, 1930-ban végzett felmérés tanúsága szerint a munkások keresetüket 45%-ban élelmiszere, 14,7%-ban lakbérre, 7,35%-ban fűtésre és világításra, 26,8%-ban ruházatra költötték.^{1 3} A minta átlagosnál kedvezőbb összetétele miatt ezek az adatok túlzottak. *Újpesten a munkások nagy része a létminimum szintjén vagy alig felette élt.* Hiszen ritkán kapott egyszerre a család több tagja munkát és főleg jó keresetet, de annál többször sújthatta a munkanélküliség. A heti 30-, max. 50 pengős jövedelemmel rendelkező családok (nem beszélve a teljes munkanélküliségben szenvedőkről) az egészségi és fizikai állapot megőrzéséhez kellő élelmiszermennyiséget sem, vagy alig bírták fedezni. Az egy főre eső kisebb pénzösszeg pedig a fogyasztás szerkezetét is egyoldalúbbá tette. Az étkezésről költségek és a lakbér kényszerkiadása megszabta (háttérbe szorította) a ruha, a fűtés és egyéb (pl. kulturális) szükségleteket. A *munkaidő* minden iparágban 9–12 óra között mozgott, de a kis- és középüzemekben, főként a bőr- és a faiparban magasabb volt, mint a nagyüzemekben. Még 1936-ban a 8 órás rendelet bevezetése után is olyan tudósítás olvasható az újpesti *Industria keményítő* üzemről, amelyben leírják, hogy itt 16–18 éves lányok heti 110–120 órát dolgoznak 14–16 pengőért. Fulasztó meleg helyiségben robotolnak félmeztelenül, és egy szobában kell öltöznük a férfiakkal.^{1 4}

Az újpesti üzemek *szociális-egészségügyi viszonyairól* ez a szélsőséges példa persze nem tájékoztat helyesen. A másik végetlet az Egyesült Izzó alkotta, ahol a modern kapitalista üzemszervezés követelményei érvényesültek. Aschner Lipót vezérigazgató kezdeményezésére a higiénia, mosdók és pihenő helyiségek tekintetében kedvező körülményeket biztosítottak dolgozóiknak. Nem is beszélve a bizalmi-rendszerrel (a szakszervezet) közösen igazgatott sporttelepről, uszodáról, csónakházról.^{1 5}

Végeredményben a két szélsőség között elhelyezkedő újpesti ipari üzemek többségében komoly problémák voltak az elemi egészségügyi szociális körülményekkel. Bizonyítja ezt, hogy megváltoztatásuk a helyi munkásmozgalom állandó követelése volt. Később a 30-as évek második felétől, a szociálpolitikai intézkedések és a város tisztiorvosa tevékenységének eredményeként e téren némi javulás állt be.^{1 6}

A munkáséletet meghatározó hosszú munkaidő, az alacsony munkabér, az elhanyagolt higiénia mellé csatlakoztak a rossz *lakásviszonyok*. Az újpesti lakások havi bére átlagosan 26,75 pengő.^{1 7} A lakbér rendkívüli megterhelést rótt a munkáscsaládokra. A különösen magas lakberek magyarázatát az

^{1 2}PI Archivum 672. f. 1930/27. 'A szaktanács adatai természetesen nem a minimális létszükségletekre vonatkoztak, hanem a biztonságos, kulturált életmód fedezését szolgáló pénzügyi alapokra.

^{1 3}*Újvári Julianna*: A munkáscsaládok életviszonyai egy magyar ipari városban. Bp., 1930. Különlenyomat a Népegészségügy XIII. évfolyamából.

^{1 4}Fórum, 1936. szeptember 31.

^{1 5}Városok Lapja 1933. 212 és soronkövetkező oldalak; Vállalkozók Lapja 1938. november 28.; Magyar Közgazdaság 1936. március 22.

^{1 6}Dr. Pesta László személyes közlése.

^{1 7}Ugró: i. m. 188.

alábbi táblázat adja meg: Budapest környékének lakóházai, amelyekben Újpest infrastrukturálisan a legjobban ellátott Pest környéki város volt, s szinte egyedül rendelkezett közülük a modern ipari centrumokra jellemző közműekkel. Pest környékén csak itt vezették be – persze csak kismértékben – a gázt. Gyakorlatilag szinte mindenütt égett a villany, és minden öt lakóházból négyet elláttak

	Gáz-	Villany-	Víz-
	vezeték van		
Újpest	692 (16,7%)	4049 (97,9%)	3273 (79,1%)
Rákospalota	–	4481 (78,6%)	255 (4,5%)
Pestlőrinc	–	2629 (53,8%)	531 (11,3%)
Kispest	–	5593 (81,6%)	3796 (55,3%)
Pesterzsébet	–	4291 (50,3%)	1270 (14,9%)
Budafok	–	1296 (49,1%)	1041 (39,5%)
Csepel	–	1032 (32,3%)	88 (3,4%) ⁸

folyóvízzel. A háztulajdonosok ezt a „luxust” fizették meg bérlióikkal. A lakóház és a lakás megkülönböztetése viszont nem mellékes, mivel sok olyan lakás maradt, amelyben nem szerelték be a vízcsapot. Újpesten 1930-ban 4136 lakóházzal tudott a statisztika. Ebből 3958 (!) földszintes, 5 félemeletes, 140 egyemeletes, 26 kétemeletes és 7 három-, ill. többemeletes.¹⁹ Ha fel is kell figyelni a földszintes házak uralkodó szerepére, az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a többi környékbeli városhoz képest itt épült a legtöbb emeletes ház. A másik lényeges urbanizációs jellegű eltérés pedig az, hogy Újpesten nagyobb a többlakásos bérházak aránya, mint a több önálló, családi és falusi jellegű magánházzal bíró környéki településeké. A földszintes házak nagy része négyzetes alakban (a telek jobb kihasználása érdekében), belső udvarral épült, ahová az összes lakásajtó nyílt.

Ebből összesen 747 fürdőszobás. A következő évtizedben 3798 új lakás épült, alig valamivel jobb ellátottsággal.²⁰ 1930-ban ezek szerint egy újpesti lakásra 3,6 ember jutott, s miután a többszobás

A lakásviszonyok Újpesten 1920-ban

71 puztán	1 konyhából álló lakás volt
1 299	1 szobából állt
8 311	1 szoba, konyha
2 099	1 szoba, konyha, kamra
68	1 szoba, konyha, kamra, fürdőszoba
847	2 szoba, konyha
891	2 szoba, konyha, kamra
270	2 szoba, konyha, kamra, fürdőszoba
301	3 szoba stb.

Összesen 14 612 lakás

¹⁸ Dr. Mozolovszky Sándor Nagy-Budapest lakóházai. Városi Szemle, 1938. 1. sz.

¹⁹ Uo.

²⁰ Ugró: i. m. 189. A lakások megoszlásáról csak 1920-as adatok állnak rendelkezésre, de az építési tendenciák ismeretében ezek is megfelelő alapul szolgálnak az ismertetéshez.

lakásokban semmiképpen nem többen, hanem kevesebben éltek, az 1 szobás lakásokban átlagosan 4–5 ember lakott. Természetszerűleg ebbe a számba nagyon sok, ennél jóval tragikusabb eset is beletartozik. Különösen a Váci út környéke és a barakktelep életkörülményei bizonyultak elviselhetetlennek. Még tovább fokozta a nehézségeket a gazdasági válság okozta munkanélküliség, fizetésképtelenség, az éhezés. Jöttek a kilakoltatások és a végrehajtók. 1931 szeptemberében a polgári és társasági Újpesti Szemle egy haladó szellemű újságírója kint járt a Váci úton. „Ha leírnám, amit a napokban a tömeglakásokban, a Váci úti bérkaszárnyákban láttam, egészen biztos a hatóságokkal gyűlne meg a bajom.” Beszámol a feneketlen nyomorról, s rátérve a felelősség kérdésére, azt is hozzáteszi, hogy a polgárok elfeledkeznek a segítségről. „Nyissák ki erszényeiket a gazdagok a népek, a nagy papi jövedelem élvezői és adjanak a szűkölködőknek, mert egész biztos megjön a tél is.”²¹ A valóság érzékeltetése kedvéért részlet egy másik, a barakktelepről szóló tudósításból: „Közvetlenül a WC mellett lakik egy tudóbajos családapa nyolcadmagával. Most még csak hagyján, tudják, azt látnák azonban, amikor télen tócsákban bűzlik lakásuk közepén a WC-ből átszivárgott szennyvíz.” „Akármilyen hihetetlenül hangzik, de tény és való, hogy egy szobából és egy konyhából álló fabódében tizenöt ember, hat csirke, két macska, egy kutya és megszámlálhatatlan mennyiségű féreg lakik.”²² Az újpesti barakktelepen 1934-re sem javultak az állapotok. Még akkor is mintegy 1000 ember tengődött itt a legnagyobb nyomorban. A Népszava kiküldött munkatársa megállapította, hogy „itt a család egyszerűen nemi közösség és semmi más”, „itt társadalmonkivüliség és letargia van”. „Ez a nyomor nem forradalmasít.”²³ A városi közigazgatás szükséglakások építésével próbált a helyzeten enyhíteni, de nem sikerült lényeges javulást elérnie,²⁴ már csak azért sem, mert a barakktelep közvetlenül a belügyminiszter alá tartozott. Semsey Aladár polgármester többször és eredménytelenül kérte a telep rendezését és segély kiutalását a lakók részére.²⁵ Növelte a konfliktusok tömegét, hogy a külvárosi lakbér még mindig alacsonyabb maradt, mint a fővárosi, ezért sokan próbáltak Újpestre is kiköltözni. Legnagyobb részt a lakáshelyzetnek köszönhető, hogy egész Budapesten és környékén itt történt a legtöbb tuberkulózisos megbetegedés. 1942-ben pl. 161, míg a sorrendben 2. Pestszenterzsébeten „csak” 72.²⁶ A város az elég magas közművesítettség és a végtelen elhanyagolt körzetek ellentétén alapuló lakáshelyzetben a későbbiekben sem változtatott, mert a befektetések bizonytalan megtérülése miatt a ház- és telektulajdonosok nem építkeztek elegendő mennyiségben és minőségben. A falusi munkaerő Újpesten nehezebben található nagyobb tömegben elhelyezést, mint a vasiparra és a textiliparra épülő Pest környéki városokban. A budapesti ipar stagnálása sem szívtta el kellő mértékben a munkaerőt. Végül pedig, a más szolgáltató, az államapparátus alsó fokaira törekvő vidékiek a könnyebben terjeszkedő és életmódjuknak jobban megfelelő, mezőgazdasági tevékenységre is lehetőséget biztosító települések felé áramlottak. A betelepülés folyamata azonban Újpesten sem szünetelt. Az 1930-as évek végén a fokozódó háborús készülődés, az ipari tevékenység fellendülése felgyorsította a falusi, szakképzetlen munkaerő alkalmazását.²⁷ A növekvő lakosság igényeit nem fedezte a kisebb mértékű házépítés, a kis lakások nem bírták befogadni az újonnan érkezőket. A polgármester 1941-ben jelentést készített a Pest megyei főispán számára: „Tisztelettel jelentem, hogy a lakáshiány Újpesten rendkívüli mértékű, amelyet a város Szent István lakótelepének most folyamatban levő építése, valamint a közeljövőben az O. N. CS. A. terhére megépülő családi házak alig észrevehetően fognak csak enyhíteni. A munkásosztály használatában levő bérlakások nagy része az egészségre káros állapotban van, a helyénvaló, s a nép egészségének elsőrendű védelmét szolgáló hatósági intézkedéseket azonban a lakáshiány miatt foganatosítani módomban nincsen.”²⁸

²¹ Újpesti Szemle, 1931. szept. 24.

²² Újpesti Napló, 1933. jún. 9.

²³ Népszava, 1934. júl. 8.

²⁴ Uo., 1935. jún. 5.

²⁵ Újpesti Szemle, 1936. márc. 1.

²⁶ Budapestkörnyék. 1943. máj. 7.

²⁷ Ld. erről *Mozolovszky Sándor* i. m.; *Berend T. – Ránki* i. m.

²⁸ Pm. L. IV. 41k, i, 69. főisp. biz. ir. 1941.

2. A munkáséletmódról

Az újpesti proletárok nagy része helybeli születésű, s ezért a második és harmadik munkás-generációhoz tartozott, akik a tőkés felhalmozási és iparosítási folyamat hullámaival települtek be a városba. A beáramlók első csoportjai a Monarchia fejlettebb területeiről ide szerződtetett szakmunkások és az ország városaiból és falvaiból elvándorolt, az iparban megélhetést keresők közül kerültek ki. A 19. század utolsó évtizedének és a 20. század elejének ipari fejlődése már jelentősebb arányban épült a falusi munkaerő bevonására. A két világháború között újpesti viszonylatban lelassult a korábbi gyors gyarapodás. Ez elsősorban a helyi ipar szerkezetével magyarázható. Az első világháborús haditermelés időszakában itt már nagy számban alkalmaztak női munkaerőt. A 20-as évek közepétől meginduló textilipari fellendülés már erre a bázisra támaszkodhatott. Az említett két tényező ellenére a mezőgazdaságból és a pangó iparágakból kikerülő, megélhetést kereső tömegek átszivárogtak a súlyos lakásvizonyoktól is terhelt réseken. Mozgásukat ösztönözte a képzetlen munkaerő fokozott alkalmazását igénylő modern technika hazai elterjedése is. A korszerűbb termelési eljárások meghonosítása szoros kapcsolatban volt a különben is alacsony értékű munkaerő bérének az erős konkurrencia révén történő további leszorításával. A „klasszikus”, tehát a munkáscsaládból származó, itt élő és dolgozó újpesti munkás mellé csatlakoztak a különböző alcsoportok. Ide tartoztak a máshová (főleg a fővárosba) eljáró, de itt lakó és a dolgozni idejéről szak- és betanított, illetve segédmunkások. Közöttük a szálakat életfeltételeik azonossága, a munkásélet fűzte szorosra. A proletár-életmódot elsősorban a munka eladásának körülményei és a munkavégzés mikéntje, fegyelme határozták meg. A kis- és nagyüzemekben egyaránt szigorúan rögzített munkamegosztási rendben kellett dolgozni. A nagyobb gyárakban a munkás a gépeket irányította, kiszolgálta, ellenőrizte és javította. Pontosan körülhatárolt feladatokat tartalmazó munkakört látott el. A termelés ritmusa, a gépek működése és a kapott utasítások szabályozták a műhelyekben dolgozók tevékenységét és társaival való együttműködését. A tőke azonban nemcsak dolgokon: a gépeken, a munkavégzés tárgyain, a pénzen (a kifizetett béren) keresztül közvetítődött a munkás felé, nem pusztán dologi formák segítségével szabta meg létezésének, tevékenységének anyagi-társadalmi tartalmát. A tőke megjelent a tulajdonosban, a vállalat vezetőiben: az „urakban”, akik a jobb mód „emberi” és kulturált jegyeivel felruházva irányították az üzem életét. De talán még inkább érzékelhető volt a tőke társadalmi uralma a munkafolyamatok közvetlen irányítói és a munkafelügyelők magatartásában. Ők hozták az „egyes” munkásra vonatkozó fontos döntéseket, osztották az apró jutalmakat és büntetéseket, és játszottak nagy szerepet a feladatok kijelölésében, a minősítésben, ellenőrzésben és végül a munkakönyvek kiadásában. A gyári hadsereg őrmestereinek a fizetésért semmit el nem néző, minden fegyelmezetlenséget és hibát észrevevő szigorúsággal kellett szolgálniuk. A munkások nagyobb csoportjainak sorsát esetleges jóindulatuk sem befolyásolhatta. A kisvállalkozóknál és a kistulajdonosoknál szorosabb, személyesebb formát öltött a tőkés–munkás kapcsolat. A termelés irányítója itt általában azonos a tulajdonossal, a termelési folyamat kézműves(-ebb) jellege pedig jobban kiemeli az egyes munkás önálló vonásait, szubjektív tulajdonságait. Ezáltal a munkás erősebben kötődött a munkahelyéhez, illetve fordítva, a tulajdonos jobban törekedett tapasztalt, begyakorolt, megbízható dolgozóinak megőrzésére. Az újpesti sajátosság éppen az, hogy mivel a kisüzemek és a kisipar meghatározó része azonos ágazatokban tömörült, a kereslet–kínálat mozgása, a profit növelése érdekében folytatott hajsza, a munkaerőpiac helyzetének változása az ágazati sajátosságok, a nagyjából azonos feltételek miatt feloldotta a kisebb munkáscsoportok elszigeteltségét. Ezért a hagyományos újpesti iparágakban a törzset képező manu-fakturális, kézműves és gépi szakmunkás réteg erkölcsi, tudati és politikai formáló ereje viszonylag magas hatásokkal sugározhatott szét.

A proletárok széles tömegei előtt nem csillogott a társadalmi előrelépés lehetősége. Még a kisiparban dolgozók sem törekedtek (törekedhettek) az önálló egzisztencia, a kispolgári létezési mód megteremtésére. Egyrészt, mert a kisiparosok jelentős része – az adott viszonyok között – nem élt lényegesen jobb anyagi körülmények között, mint a szakmunkások felső rétegei. Másrészt viszont az önálló egzisztencia előfeltételeinek biztosítása aránytalan és egyáltalán nem biztos kimenetelű erőfeszítéseket kívánt volna. Az üzemi hierarchia lépcsőin való feljutás pedig csak keveseknek adatott meg. Ilyen körülmények között a legrealisabb célnak a stabil foglalkoztatottság fenntartása és a kitűnő minőségű munkával elérhető, viszonylag nyugodt megélhetést garantáló fizetés tűnt a munkások előtt. A jövedelemnek „tűlmunka” végzése útján történő kiegészítése és gyarapítása elé több akadály

emelkedett. Az elsőt a hosszú munkaidő (9–12 óra), az őrlő munkaintenzitásból fakadó fizikai és idegi fáradtság jelentette. Így az esetleges túlórázás rendkívüli erőfeszítéseket kívánt, de különben sem a dolgozók akaratától függött. A „túlmunka” más formáinak (pl. fuszás) alkalmazására kevés lehetőség nyílt, hiszen a vagyonos osztályok és rétegek magánrendelése sokszor az erre specializálódott kisiparnak sem biztosítottak megfelelő piacot. A nagy megterhelés és a munkanélküliség viszont a más, „járulékos” (piaci segítés, újsághordás stb.) munkák elvállalását zárta ki. A megélhetés feltételeinek, a család anyagi helyzetének másik javítási formája a családi házas települési szerkezetből adódó kertművelés lett volna, amely az önellátással és a felesleg piacra vitelével kiegészíthette a családi gazdálkodás pénzügyi alapjait. Újpesten azonban a már ismertetett okok miatt igen nagy volt a beépítettség, a telkek extenzív kihasználása. A földszintes, négyzetesen emelt házak belső udvarai nem nyújtottak teret a zöldség és gyümölcs termesztésére és állatok tartására.²⁹ Mindent összevetve, a proletariátus előtt mind a kistulajdon szerzésének (a tőkessé válásról nem is beszélve), mind a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzet radikális megváltoztatásának reménye legfeljebb ösztönző illuziót jelenthetett. A jövedelem felhalmozására (az induló tőke létrehozására) irányuló kísérletek az anyagi helyzet javítására, a kisebb tartalék gyűjtésére hozott erőfeszítésekben végződtek. A család létezésének anyagi kereteit általában a családfő, a kereső férj teremtette meg. (Ha a feleség eredetileg dolgozott is, az első gyerek születése után kénytelen volt otthon maradni, és pénzt csak mosással, takarítással tudott szerezni.) Ő termelte a család fennmaradásához szükséges pénzt. Így a család léte fokozta felelősségét, állandó követelményt állított. A család belső életében ezzel szemben kevésbé vett részt, a falakon belül a feleség, az anya látta el a kulcsszerepet. A feleség tartotta karban a rendszeres munkába járáshoz szükséges háttérrel („infrastruktúra”), főzte az ételt . . . tette hordhatóvá a ruhát, lakhatóvá a lakást stb. Neki kellett kialakítani a pihenéshez elengedhetetlen nyugodt otthoni körülményeket, kikerülni és feloldani az összeütközéseket férj és feleség, apa és gyerek között. Az idő előrehaladtával a feleség- és anyaszerep gyakran ellentétbe került egymással. Hiszen a gyerekekről, a jövőjükéről való gondoskodás követelménye, és a férj energiáinak fokozatos felörlődése a létért folytatott harcban, nem ritkán az ebből születő társadalmi normákat sértő magatartás (leginkább az alkoholizmus), komoly nehézségek szülőjévé vált.³⁰ Természetes, hogy e tipikus jelenség mellett megtalálhatóak az összeforrott, a gyerekeknek szilárd támaszt kereső, jobb sorsot kitakarékoskodni akaró, vagy éppen a kapitalista életviszonyok eltörléséért vívott harcban összekovacsolódott családok is. E feladatok vállalása csakis a teljes szolidaritással együtt volt elképzelhető. A munkásmozgalomban való részvétel és főleg az illegális munka iránti szolidaritás a 20-as, 30-as évek Magyarországon olyan tetteket igényelt, amelyek rendszerint átcsaptak a közös cselekvésbe.

Milyen hatást gyakorolt ez a helyzet a munkásság gondolkodására, erkölcsére és magatartására? Az első réteget az egyéni felemelkedésre áhító, a polgári értékrend hatása alatt lévő alkották. A második csoportba azok kerültek, akik beletörődtek a megváltozhatatlanba, és szilárd anyagi státus kialakítására, az osztályon belüli pozíció őrzésére fordították energiájukat, vagy „abnormális” levezetési formákat kerestek megmerevedett, a változás szempontjából reménytelen és reménytelennek ítélt körülményekből. A harmadik csoport az, amelyik saját létfeltételével összhangban (szakmunka, modern betanított munka, képzettség, a közös fellépéssel elérhető apró vagy nagyobb siker), kifejlesztette osztálytudatát, átlátta az egyéni integráció kivihetetlenségét és értelmetlenségét, és gazdasági helyzetének védelmére és javítására az összefogásban kereste a megoldást. E réteg harcai során rátalált arra az ideológiára is, amely aláhúzta a politikai küzdelem fontosságát, az átfogó fellépés elkerülhetetlenségét, annak érdekében, hogy a proletárok közvetlen körülményei lényeges mértékben, minőségileg megváltozzanak.

A munkásság legnagyobb része általános értelemben a magánélet szférájában élt. Megakadályozták vagy erősen korlátozták formális politikai jogai gyakorlásában, és a proletárok többsége a meglévő munkásszervezetekben sem fejtett ki valódi „köztevékenységet”. Nemcsak hogy nem intézte a maga és a mások közös ügyeit, nem egyszerűen jogszabályok zárták ki a társadalmi élet e területéről, hanem egész életmódja nehezítette igényeinek kifejlődését olyan eszközökre, amelyek révén közvetve beleszóllhatott volna sorsának alakulásába. Ily módon nem vagy gyengén, fejlődtek a másokkal való

²⁹ Nem úgy, mint pl. Kispesten. *Jáhn Ferenc*: Kispest szociográfiájából. Gondolat, 1937. május.

³⁰ Ezt a konfliktust is megjeleníti pl. *Kassák Lajos*: Angyalföld c. regénye.

tudatos összefogás szükségletei sem, bizonyos esetekben pedig elsorvadtak, mert a sikertelenség miatt nem igazolódtak. (Az osztályszolidaritás ellen hatékony harcot vívott az uralkodó osztály ideológiája, amely a gyakorlati-hatalmi intézkedésektől támogatva az ideális közösségbe, a nemzetbe való beletartozást és a jó (pl. keresztényi) magaviselet előbb-utóbb megtérülését hirdette).

A magánélet és közélet kettőssége azonban nem hiányzott a munkáséletből, mert bár ennek egésze a magánszférához tartozott, azon belül mégis köz-, illetve magánéletre osztható. Az alapvető jellemző azonban itt éppen az, hogy a hagyományos értelemben vett magánéletet (tehát a baráti, családi, érzelmi, szerelmi stb.) teljesen áthatotta a közösségiség. A munka, egy nagyobb munkamegosztási rend részeként, kölcsönös függési rendszerben folyt. A felnőtté válásban a szélesebb lakóközösség és az utca játszott alá nem becsülhető szerepet. A társadalomba való beilleszkedést, a család és az iskola mellett is, inkább a nagyobb és összetettebb közösségek formálták. A szakma elsajátítása sem annyira az iskolában, mint az üzemben töltött inasévek folyamán történt. A lakóhelyi közössége társadalmi osztályközösséget fejezett ki. Az egyéni problémák nem maradhattak rejtve a sorsközösségben élők, az azonos gondokkal küzdők előtt. Mint ahogy az üzemben együtt dolgozó munkások érdekeik védelmében nemcsak a tőkés, hanem saját társaik túlbuzgósága vagy hanyagsága ellen is felléptek, ugyanígy az egy házban lakók is csak „tudatosan” alakíthatták a közömbös lakótárs szerepét. Különbösen a családi élet akarva-akaratlanul a „ház” és az „udvar” nyilvánossága előtt is zajlott. A munkás otthon is idegenként mozgott, és vele szemben a „közélet” képviselője az anya volt, aki kiszolgáltatottsága ellenére a család működésének biztosítékául szolgált, ellátva a gyermekek érdekvédelmét, és ápolta a lakóhelyi kapcsolatokat. Másként alakult ez a viszony a politikára orientált családoknál, ahol a feleség—anya emancipálódása a részmozzanatok alól a feladatok tudatos vállalása folytán történt meg.

A belenyugvás és az egyéni boldogulás felé törekvés élettípusait, az egyes munkások szándékait keresztetzték a kapitalista termelés és társadalom törvényei. A nyomor, a munkanélküliség, a megáláztatás, és persze az azonos helyzetben levők megpróbáltatásai átfomlalták a gondolkodást, új folyamatokat indítottak el. Bálint György írta: „Az elnyomott, kizsákmányolt emberek tömegét a személyes sérelmek rendszeres, koordinált tömege teszi harcossá: a tömegeknél a személyes és az általános, a gyakorlati és az elvi oszthatatlanul egy.”³¹ – ami annyit jelent, hogy a tömegek a saját személyes létükre, életmódjukra meghatározólag ható jelenségeket közvetlenül bevonják a társadalomról alkotott ítéletükbe. Természetes, hogy a személyes és az általános rendkívül szoros kapcsolata meghatározza az erkölcsi normák és társadalmi magatartástípusok kialakításának folyamatát. Az értelmiségiek és a középrétegek többi csoportjával szemben, a munkástömegek gondolkodásmódjának hasonlósága a létfeltételek homogenitásán (azonosságán) és azon alapul, hogy az osztály meghatározott egyéneinek sorsa nyilvánvalóan nem egyedülálló, hanem megszámlálhatatlanul sok esettel párhuzamos jelenség. Az eltérések szinte csak a természeti (egyedi) vonatkozásokra szorítkoznak (származás, fizikum, ügyesség, idegi, érzelmi tulajdonságok). Az élet maga végzi el az általánosítást. Így a kérdés csak az marad, hogy ki, milyen következtetést vont le az általános és tipikus tényekből, az általánosnak e kiindulópontjáról eljut-e az általánosság, és ezért a gyakorlat magasabb szintjéig. Ebben pedig nagy szerepet játszik az osztályon belül elfoglalt helyzet, az örökölt kulturális hagyomány, a munkásság szervezeteinek hatóereje, kapcsolata az értelmiséggel stb. A legöntudatosabb munkások a kapitalista társadalom egyes jelenségeiben mindig érzik és kimutatják e rend kizsákmányoláson alapuló lényegét. A sodródó vagy integrálódni igyekvő csoportok viszont ugyanezeket a tényeket, folyamatokat a véletlen és fatális uralma szükségszerű következményének tartják. Megjegyzendő, hogy az ún. öntudatos, osztálytudatos proletariátus létrejövetele, kiválasztódása sem véletlenszerű. Többségük a nagyüzemi, a gyári, manufakturális és kisipari munkásság azon rétegei közül kerül ki, ahol a szakma, a speciális sajátosságok és a munkaerőpiac, vagy a tőke támadásai miatt, a megélhetésért vívott küzdelem a lehetőségből kényszerre teszi az összefogást. Itt jön létre kiváló talaj arra, hogy az értelmiségiek és hivatásos forradalmárok által közvetített szocialista ideológia távlatot adjon az osztályharcnak, művelődésre, önképzésre, a munkásélet egyes pozitívumainak (figyelem, áldozatvállalási készség, közösségi erkölcs stb.) tudatos felhasználására készítse a proletárokat a politikai tevékenységben. A gazdasági és politikai szervezkedés, a munkaviszonyok javításáért és a különböző

³¹ Bálint György: *Intelmelek kezdő felháborodókhoz. A toronyőr visszapillant.* Bp., 385.

demokratikus jogokért indított harcok bizonyos csoportokat elvezetnek a tőkés társadalom teljes megkérdőjelezéséhez. Ekkor már nemcsak a polgári értékek, életforma célként való elutasítása, a kapitalizmus igazgatásában való részvétel, hanem a polgári, politikai, jogi és erkölcsi normarend (legitimáció) alóli felszabadulás, az osztálycéloknak a kapitalista társadalom fölé rendelése kerül napirendre. Megfogalmazzák, hogy minden, a szocializmus győzelmét valóban segítő eszközt be kell vinni az osztályharc gyakorlatába. A politikára orientált munkásság növekvő részének életét egyre fokozódóan a forradalmi harc, a polgári közélet vívmányainak kihasználása és egyben megkérdőjelezése, az emancipálódás, a politikai harc szükségletei hatják át és határozzák meg. Ez a mozgás megfelelő szélességben azonban csak a gazdasági, társadalmi, valamint a bel- és külpolitikai folyamatoknak az osztályharcot ösztönző oldalai előtérbekerülésével együttesen bontakozhat ki.

FERBER KATALIN

A stabilizáció és az ipari részvénytársaságok vagyoni helyzete*

Az infláció éveiben lezajlott vagyoni változásokat az 1927. évi és az 1915. évi hivatalos statisztikai adatok összehasonlítása alapján elemezzük. Ezt az összehasonlítást azonban megnehezíti a hivatalos statisztikai adatszolgáltatás változása a háborút megelőző időszakhoz viszonyítva.¹ Az egyes adatok értékelhetősége pedig korlátozott a statisztikai adatok jellege miatt. A részvénytársaságok vagyoni helyzetének vizsgálatához az elsődlegesen használt forrás a vállalatok évente nyomtatásban is közzétett (extern) mérlege. A nyilvános mérlegek összeállítása alapján készültek a hivatalos statisztikai adatszolgáltatások és a pénzügyi és gazdasági évkönyvek (a compassok) kötetei is. A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok² azonban ezen a mérlegen kívül legalább kétféle mérleget készítettek. Az egyik az adómegállapítás, a másik pedig kizárólag belső (intern) használatra készült, és szigorúan titkos volt. Mivel kizárólag az intern mérleg adatai feleltek meg az egyes vállalatok tényleges vagyoni helyzetének, a statisztikai évkönyvek részvénytársasági adatai nem tükrözték az ipar tényleges vagyoni helyzetét.

A másik nehézség az összehasonlítás időpontjainak megválasztása. Kézenfekvő lenne, hogy az 1925. évi vagyoni állapotot hasonlítsuk össze az 1913. évi helyzettel, ez azonban nem végezhető el, mert a hivatalos statisztika a területváltozások hatását az ipari részvénytársaságok vagyonára csak az 1915. évre vonatkozóan határozta meg, ezért az összehasonlítás az 1915. évi helyzet alapján történik.³ Az 1925. évi adatok két okból megbízhatatlanok. Egyrészt erre az évre csak összevont adatokat közöl a Statisztikai Évkönyv, másrészt az 1925–1926. évi adatok megbízhatósága alapvetően kétséges a papírkorona-érték miatt.⁴ Az összehasonlítás tehát az 1915. és az 1927. évek adataival történik, és az eddigiekben említett módszertani és statisztikai problémák a levont következtetések érvényességét is korlátozzák.

Az ipari részvénytársaságok vizsgált vagyontételei eltérő mértékben alakultak az 1915. évi helyzethez viszonyítva. A gyártelek- és bányatelek-tétel csökkenése nagyrészt látszólagos, és könyvelési technika eredménye. A területi változások következtében ez a vagyontétel mindössze 23%-kal csökkent, ezt a csökkenést azonban, mint a szénbányászati vállalatok esetében látjuk, messzemenően ellensúlyozta a vállalatok újonnan vásárolt bányáinak és gyártelekeinek növekedése. Ennek nagy részét azonban a vállalatok 1927-ig a nyilvános mérlegben leírták, tehát alacsonyabb értékben tüntették fel a

*A tanulmány része annak a vizsgálatnak, amely az iparban lezajlott vagyoni változásokat elemzi az infláció éveiben.

¹A statisztikai évkönyvek korábbi, tizenhárom ágazatra való részletezése megszűnt az ipari részvénytársaságoknál, és az adatszolgáltatók köre is eltért az utolsó békeévitől. Ez utóbbival kapcsolatban részletes és tanulságos statisztikai-módszertani cikk jelent meg Farkasfalvy Sándortól a Magyar Statisztikai Szemle 1930. évi számában.

²Az 1875. évi XXXVII. Kereskedelmi Törvény értelmében nyilvános számadásra, azaz cégbírósági bejegyzésre és mérlegük, illetve évi jelentésük közzétételére voltak kötelezve a kereskedelmi társaságok: a közkereseti, a betéti- a részvénytársaságok és a szövetkezetek. (1875 : XXXVII. 7. cím. 61. §.) Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1875–1876. évi törvénycikkek. Bp., 1896. Franklin Társulat.

³A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal számításai szerint (amelyek 1919 év végén és 1920 elején készültek a béketárgyalások céljaira) az ipari részvénytársaságok egyes vagyontételei 1915-höz

ténylegesenél. A gépi berendezések és felszerelések növekedése jelentősebb az előbbi vagyontételnél, ennek az az oka, hogy az infláció éveiben az ezekben bekövetkezett növekedés sokkal nagyobb mértékű volt, leírását tehát kisebb mértékben lehetett megvalósítani. A tételben bekövetkezett növekedéshez feltehetően az is hozzájárult, hogy 1925-től jelentős mértékben lehetővé vált az importgépek behozatala is. A részvénytársaságok anyag- és árukészletében bekövetkezett változások

*A bányászati, kohászati és ipari részvénytársaságok egyes vagyontételeinek összehasonlítása
(ezer aranykorona)*

	1915 ^a	1915 ^b	1927	1927. évi 1915-höz visz., %*	1927. évi 1915-höz visz., %**
Gyártelep és épület	592 344	459 659	375 053	63,3	81,6
Gépi ber., felsz.	558 107	433 649	531 969	95,3	122,6
Anyagkészlet	198 701	148 231	135 671	68,2	91,5
Árukészlet	220 923	157 518	264 805	119,9	168,1
Összesen	1 570 075	1 197 967	1 307 498	83,2	109,1
Összes vagyon	2 604 179	2 276 052	2 463 917	94,6	108,3

^aAz 1920. évet megelőző területre számítva

^bAz 1920. évi területre számítva

*Az 1927. évi adatok az 1915. évi terület adataihoz viszonyítva %-ban
(Az a-val jelölt adatokhoz viszonyítva)

**Az 1927. évi adatok az 1930. évi terület adataihoz viszonyítva %-ban
(A b-vel jelölt adatokhoz viszonyítva)

viszonyítva az alábbi arányokban maradtak az új területen (ezer korona).
(Magyar Statisztikai Szemle, 1923. év. 7–8. szám. Függelék/304–305.)

	Magyar Birodalom (1915)	Magyarország (1923. évi terület)	%
Befizetett tőke	1 103 054	831 503	75,4
Gyártelek és épületek	726 744	564 686	77,6
Gyári berendezések és felszerelések	771 890	600 075	77,7
Anyagkészlet	280 335	209 129	74,6
Árukészlet	318 386	226 837	71,3

⁴A pengőértékben kötelező számítás 1927 január 1-től lépett életbe. (Kuncz Ödön–Karch Kristóf: Aranymérleg. Bp., 1926. Athenaeum 3.)

részben az alacsonyabb értékelésnek, részben az 1925–1926. évi értékesítési nehézségeknek volt a következménye, ami az árukészletek felhalmozódásában nyilvánult meg. Az ipari részvénytársaságok összes vagyona 8%-kal haladta meg az 1915. évi azonos terület alapján számított bruttó vagyon összegét. Ez a növekedés azonban elmarad a vállalatok tényleges vagyoni gyarapodásától. A táblázatban feltüntetett adatok ugyanis a nyilvános mérlegek alapján készültek, s azok csak egy részét tüntették fel a vállalatok tényleges vagyonának. Az ipari részvénytársaságok vagyona nem azért csökkent, illetve növekedett kismértékben, mert az ipar vagyoni helyzete rosszabbodott, hanem mérlegtechnikai okok következménye volt. A vállalatok már a nyitómérleg felállításakor lényegesen kisebb vagyont mutattak ki, mint amit tényleges vagyoni helyzetük indokolt volna. Ezt a pengőmérleg felállítására vonatkozó jogszabályok lehetővé tették, és még inkább indokolta a stabilizációt követő ún. szanalási válság. A vállalatok 1925-től közzétett mérlegeikben nem mutatták ki az infláció éveiben bekövetkezett vagyoni gyarapodás nagy részét.

A pengőmérleg felállítására vonatkozó jogszabályok

Az 1924. évi stabilizáció sikeres megvalósításának feltételei a papírpénz-kibocsátás megszüntetése, új valuta bevezetése és az államháztartás bevételeinek növelése voltak. A költségvetés bevételeinek növelése feltételezte a vállalatok pénzügyi és adózási helyzetének rendezését. 1925-ben megjelentek azok a jogszabályok, amelyek a részvénytársasági mérlegek pengőértékre történő átszámításáról intézkedtek.⁵ Az 1925. január 1-i vagyoni állapotot tükröző nyitómérleget 1925. végéig (illetve a következő év üzletévi zárónapjáig) kellett elkészíteniük a vállalatoknak. A nyitómérleg az adóhatóságok és a vállalatok tájékozódását szolgálta, mivel adómentes volt.⁶ A részvénytársaságok vagyoni és jövedelmi mérlegeit csak 1927. január 1-től kellett pengőértékben közzétenni.⁷ Az új értékelésű mérlegek tehát csak 1927-től képeztek adóalapot, és kellett, hogy a tényleges vagyoni helyzetet tükrözzék, mivel 1925-ben és 1926-ban a jogszabályok lehetővé tették, hogy a vállalati mérlegek továbbra is papírkoronában készüljenek.⁸

Az új értékelésű mérlegek felállításának módját nem szabályozta tételesen egyetlen rendelet sem. Minden vállalat „pengőértékben olyan leltárt és mérleget köteles készíteni, amilyent a Kereskedelmi Törvény 26. §-a értelmében akkor volna köteles készíteni, ha üzletét a mondott fordulónapon kezdette volna meg” – állapította meg a 7000/1025. P. M. sz. rendelet.⁹ A részvénytársaságok új értékelésű mérlegeit tehát a korábbi évek tényleges vagyoni helyzetétől függetlenül lehetett felállítani. *A jogszabályok csak azt írták elő, hogy a vállalati aktívumokat nem szabad a valóságnál nagyobb, a passzívumokat pedig a valóságnál kisebb értékben beállítani a nyitómérlegbe.*¹⁰ Ez a

⁵ Ezek a 4200/1925, a 4900/1925 és a 7000/1925 PM. számú rendeletek voltak. Egyidejűleg megjelent az a törvény is, amely előírta az adók aranykorona-alapon való kivetését és beszedését. (A mérlegátértékelésre: *Kuncz Ö.–Karch K.*: i. m. 2–3. Az adókra: 1924: IV. az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról) Magyar Törvénytár 1924. Millenneumi emlékkiadás. Bp., 1925. Franklin T. Jegyzetekkel ellátta Térfy Gyula.

⁶ 7000/1925 PM. sz. rendelet 42. §. *Kuncz–Karch*: i. m. 3.

⁷ I. m. 3.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Az 1875. évi Kereskedelmi Törvény szabályozta először a kereskedelmi társaságok egyes mérlegtételeinek értékelését. A részvénytársaságokra vonatkozó adótörvények ezt továbbra is érvényben hagyták, így érvényben maradt a társulatok tartalékképzésének engedélyezése. Az állóeszközök és készleteknek a ténylegesnél alacsonyabb összegű feltüntetése gyakorlatilag a rejtett tartalékok képzését segítette elő. A tartalékképzés jellemzőit kitűnően foglalja össze *Varga István*: Egyes magyarországi vállalatok nyereségének alakulása a világgazdasági válság idején. *Közgazdasági Szemle*, 1955/6. sz., és érdekesen elemzi: *Temesváry Imre*, a pénzügyi bizottság előadója az 1922. évi társulati adóreformmal kapcsolatban. (Nemzetgyűlés Nyomtatványai Napló. III. 40. sz. ülés 1922 aug. 21. 372.)

gyakorlat pedig semmiben sem különbözött a korábbi éveketől, mivel a jogszabályok szó szerint érvényben hagyták és megismételték a Kereskedelmi Törvény mérlegfelállításra vonatkozó rendelkezéseit. A nyitómérlegre vonatkozó jogszabályok magyarázatát tartalmazó korabeli kiadvány tehát nem túlzott, amikor megállapította, hogy a vállalatokat a megnyitó leltár és mérleg készítésénél „nem köti a múlt...”.¹¹ A részvénytársaságok korábbi években bekövetkezett vagyoni gyarapodását és a jelentős tartalékokat nem kellett az új értékelésű mérlegben kimutatni. A vállalatok szabadon dönthettek arról is, hogy a nyitómérleg egyes tételeit hogyan számítják át papírkoronáról pengőre. A felértékelést vagy úgy végezték el, hogy az addig papírkoronában készült mérleg adatait évről évre átszámították az inflációs arányszám segítségével aranykoronára, és azt pengőre, vagy az 1924. évi papírkoronában közzétett zárómérleg adatait közvetlenül számították át pengőértékre, a pénzügyminisztérium által meghatározott arányszám segítségével.¹² A közvetett átszámítás előnye az volt, mint azt a Magyar Általános Kőszénbánya részvénytársaság esetében látjuk, hogy az egyes vagyontételekből jelentős leírásokat lehetett eszközölni, ha a vállalat addig pontos nyilvántartást vezetett aranykorona-értékben a beruházásairól. A közvetlen átszámítás előnye pedig abban állt, hogy az 1924. évi mérleg aranykorona-értékben igen kis összeget mutatott, így a pengőértékre való átszámítás közvetlenül megoldotta a leírások problémáját, és szintén lehetővé tette a ténylegesnél kedvezőlenebb vagyoni helyzet kimutatását. Az új értékelésű mérleg tehát megközelítően sem tükrözték az ipari részvénytársaságok vagyoni helyzetét. A vállalatok óvatos mérlegpolitikája lényegében a stabilizáció következménye volt. Az infláció éveiben a vállalatoknál jelentős vagyoni gyarapodás következett be. 1924-ben a kormány több olyan intézkedést hozott, ami részben a részvénytársasági adók emelését, részben az infláció éveiben kedvezményekben részesített beruházások utólagos megadóztatását célozta.¹³ Az ipari részvénytársaságok termelési és pénzügyi helyzete az inflációs konjunktúra megszűnése miatt ugyanakkor kedvezőtlenre vált. A Gyáriparosok Országos Szövetsége tehát jogosan állapította meg, hogy „a mérlegvalódiság helyreállítása... adózási kérdés volt, mert a valódi mérleg felvételének lehetősége attól függött, hogy a vállalatok minden adózási korlát, illetve adózási hátrány nélkül teljes szabadsággal, csupán a gazdasági és pénzügyi szempontok figyelembe vételével készíthessék el új értékelésű mérlegeiket”.¹⁴ A nyitómérlegben kimutatott vagyon nagysága ugyanis meghatározta a későbbi években kimutatható vagyoni helyzetet is, vagyis a nyitómérleg adómentessége a vállalati mérlegpolitikát nem befolyásolta lényegesen. A pengőmérleg felállítására vonatkozó rendeletek emellett a múltra vonatkozóan teljes adóamnesztiát adtak, „és elvként kimondták, hogy az új értékelésből később esetleg előálló látszólagos nyereségek adó alá nem kerülhetnek”.¹⁵ Ez az elvi ígéret azonban kevés volt a reális mérlegkészítéshez.

A részvénytársaságok új értékelésű mérlegeinek összevont adatait nem tette közzé a Statisztikai Hivatal. A pengőértékben készült nyitómérlegek elemzését emiatt csak az egyes vállalatok esetében lehet elvégezni.

¹¹ Kuncz Ö.–Karch K.: i. m. 3.

¹² Mind a Pénzügyminisztérium által hivatalosan előírt inflációs arányszámok, mind az 1924. évben érvényes átszámítási arány különbözött a papírkorona és aranykorona tényleges, tőzsdei jegyzésétől. Az 1924. évi 146 000 sz. pénzügyminiszteri körrendelet szerint az 1924. évi átszámítási kulcs 15 000 volt. A mérlegátértékeléskor azonban a hivatalos arány a pengő és a papírkorona között 1:12 500 lett. (A magyar kir. kormány 1923–1925. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai évkönyv. Bp., 1928. Athenaeum. 64. és 361)

¹³ A Magyar Bánya- és Kohóvállalatok Egyesülete 1924-ben a miniszterelnökhöz benyújtott kérvényében sérelmezte az infláció éve alatt kormányengedély alapján kedvezményezett beruházások utólagos megadóztatásának tervét. A készülő adóterv nem valósult meg. Magyar Országos Levéltár. id. Chorin Ferenc iratai. (Z248) 5. cs. 119. t. 1924.

¹⁴ A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége XXV. évi jelentése az 1927. évi rendes közgyűléshez. Bp., 1927. Pallas RT Kiadó, 501–502.

¹⁵ GyOSz 1927. évi jelentése, Bp., 1927. Pallas RT Kiadó.

*Az 1925. január 1-i nyitómérlegek összehasonlítása
a háború előtti vagyoni helyzettel a vállalatoknál**

A) Magyar Általános Kőszénbánya RT

A Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság alaptőkéje 1927-ben 41,7 millió aranykorona volt, ami az összes bányászati és kohászati részvénytársaság alaptőkéjének 39,5%-át tette ki.¹⁶ (A vállalat 1924–1925. évi barnaszénttermelése elérte az ország termelésének 30%-át, munkáslétszáma pedig tízezer volt).¹⁷ A társulat alapításai és érdekeltiségébe tartozó vállalatának száma jelentős mértékben gyarapodott a háborút megelőző időszakhoz viszonyítva.¹⁸

A vállalat új értékelésű nyitómérlege 1925-ben készült el, és 1926-ban vitatta meg a társulat vezetősége.¹⁹ A számítások pontosan feltüntetik a részvénytársaság egyes vagyontételeinek aranykorona-értékét, és a vagyontételekben 1914–1924 között bekövetkezett változásokat is. A könyvelőség úgy végezte el a felértékelést, hogy az egyes vagyontételek papírkorona-értékben kimutatott összegeit évről évre utólag átszámították aranykoronára, majd pengőre. A megnyitó-mérleg elkészítésének ez a módszere lehetővé tette, hogy az egyes vagyontételek összegéből visszamenőleg a vállalat jelentős leírásokat eszközöljön. Az utólagos értékcsökkenési leírás alkalmazása azt a célt szolgálta, hogy az 1914–1924 közötti időszakban lezajlott jelentős beruházások eredményeit ne kelljen a nyitómérlegben kimutatni.

A vállalat könyvelőségének részletes számításaiból kitűnik, hogy a ténylegesen beruházott tőke értékének csaknem 90%-át értékcsökkenés címén levonták a különböző vagyontételek összegéből.²⁰ A vagyoni gyarapodás ennek ellenére (csak a beruházott tőkét tekintve) 80%-kal nőtt az 1914. december 31-i állapothoz viszonyítva, s ez a növekedés csaknem egyenlő arányban oszlott meg a háborús évek és az infláció időszakának beruházásai között.²¹ Természetesen a különböző befektetések iránya és összege egészen eltérően alakult a két időszakban.²² Az 1925. január 1-i nyitómérleg és az 1913. évi extern mérleg adatainak összehasonlításából származó eredmények²³ korántsem tükröznek azonban olyan jelentős vagyoni gyarapodást, mint a vállalat intern mérlegei, annak ellenére, hogy a könyvelőség számításai nem terjedtek ki sem a vállalat anyag- és árukészletének részletes átszámítására, sem az értékpapír- és devizaállomány évenkénti gyarapodásának és csökkenésének regisztrálására.²⁴

*Terjedelmi okok miatt csak három vállalat nyitómérlegét mutatjuk be, bár a vizsgálat több egymástól eltérő termelési profilú vállalatra is kiterjedt.

¹⁶ Mivel a Statisztikai Évkönyvek csak 1927-től kezdődően közlik az ipari részvénytársaságok részletes adatait, így a vállalatok alaptőkéit csak az 1927. évi megfelelő adataival lehet összehasonlítani. Az egyes vállalatok alaptőkéjére: ld. a Magyar Pénzügyi Compass (szerkesztette: Kormos Alfréd) Bp., 1927. Athenaeum I. köt. (a továbbiakban: Compass), az ipari részvénytársaságok adataira pedig: Magyar Statisztikai Évkönyv új folyam. Bp., 1927.

¹⁷ Compass. 559–560.

¹⁸ A M. Á. K. RT érdekkörébe tartozott az Urikány–Zsírölgői Kőszénbánya RT, a Borsodi Kőszénbánya RT, a Sopronvidéki Kőszénbánya RT, a Hazai Mechanikai Palackgyár RT, a Tatai Cserép- és Téglagyár RT, az Ipari Robbanóanyaggyár RT, a Nyergesújfalui Cementgyár Rt és a Beremendi Portlandcement- és Mészművek RT. egyéb vállalatok mellett. (Compass, 1927. uo.)

¹⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban OL) Magyar Általános Kőszénbánya RT Igazgatósági iratok (a továbbiakban Z 250) 6. cs. A könyvelőség jelentése az 1926. április 14-i igazgatósági ülésre (németnyelvű). (A továbbiakban: Könyvelőségi jelentés.)

²⁰ OL Z 250. 6. cs. Könyvelőségi jelentés alapján, saját számítás.

²¹ OL Z 250. 6. cs. Könyvelőségi jelentés alapján, saját számítás.

²² Nincs mód a terjedelmi korlátok miatt e beruházások részletes ismertetésére és adatokkal való alátámasztására, bár azok teljes egészében rendelkezésre állnak.

²³ A két adatsor a Compass, 1927. évi kötete alapján készült (600 p.).

²⁴ OL Z 250. 6. cs. Könyvelőségi jelentés . . . 31–32.

*A M.Á.K. RT egyes vagyontételeinek összehasonlítása 1913–1925 között
(aranykorona)*

	1913	%	1925. jan. 1	%
Bányabirtok	12 278 154	100	7 735 237	63,0
Ingatlan, gyár, felszerelések	34 519 040	100	45 023 021	130,4
Erdőbirtokok	–	–	315 273	–
Részesedés, új beruházások	4 450 000	100	–	–
Összes vagyon	75 359 344	100	80 091 429	106,3

A részvénytársaság anyag- és árukészlete az 1914. évi 3,8 millió aranykoronáról 1924-re 9,2 millió aranykoronára nőtt, ami 244%-os emelkedést jelentett. A vállalat könyvelőségének megállapítása szerint azonban a készletek értéke ennél is magasabb volt, mivel azokat a nyitómérlegben beszerzési és nem eladási áron tüntették fel.²⁵ Az anyag- és árukészletek tehát jelentős rejtett tartalék forrásai lehettek, mivel tényleges értékük meghaladta a nyilvános mérlegben kimutatott értéket, s a készletek eladása esetén ez a tartalék nyereségforrása lehetett. A vállalat értékpapír- és devizaállománya 1914-ben 26,9 millió aranykorona volt. Ez az összeg 1924-re 12%-kal csökkent, azaz 23,7 millió aranykoronára. A csökkenés – mint az a vállalat részletes számításaiból kitűnik – könyvelési technika eredménye volt, mivel a részvény- és értékpapírállomány egyes tételeit a könyvelőség nem tüntette fel a mérlegben, más tételeket pedig a részvények minimális árfolyama alapján állított be a nyitómérlegbe.²⁶ A vállalat érdekeltségei az infláció évei alatt jelentős mértékben kibővültek, emiatt részvényállománya is nőtt. Ez a növekedés lényegesen nagyobb mértékű volt, mint az a csökkenés, ami egyes részvények eladása miatt következett be az infláció időszakában. A részvénytársaság anyag- és árukészlete, valamint értékpapír- és devizaállománya 1924-ben összesen 31,8 millió aranykorona összegű volt. Természetesen ennek az összegnek is csak egy része került a nyitómérlegbe, és az sem tekinthető véletlennek, hogy ezeknek a tételeknek évenkénti változását még a könyvelőség német nyelvű, titkos anyaga sem tüntette fel! A könyvelőség számításai szerint a vállalat 1925. január 1-i bruttó vagyona 103,6 millió pengő volt, a nyilvánosan közzétett nyitómérlegben kimutatott 93 millió pengővel szemben.²⁷ A Magyar Általános Kőszénbánya részvénytársaság tényleges vagyoni helyzete azonban ennél is kedvezőbben alakult 1914–1924. között. A részvénytársaság beruházott vagyona 1924-re elérte a 64 millió aranykoronát (74,2 millió pengőt) az anyag- és árukészletekkel, valamint értékpapírállománnyal együtt 96 millió aranykorona volt (111,4 millió pengő). A részvénytársaság összes vagyona az 1913. évi nyilvános mérlegben kimutatott vagyon összegét 50%-kal haladta meg.²⁸ A vizsgált időszakban tehát jelentős vagyoni gyarapodás zajlott le a vállalatnál.

B) Salgótarjáni Kőszénbánya RT

A részvénytársaság alaptőkéje 1927-ben 22,3%-a volt a bányászati és kohászati részvénytársaságok alaptőkéjének.²⁹ A Magyar Általános Kőszénbánya részvénytársaság alaptőkéjét is

²⁵ OL Z 250. 6. cs. Könyvelőségi jelentés . . . 22–23.

²⁶ OL Z 250. 6. cs. Könyvelőségi jelentés . . . 25.

²⁷ OL Z. 250. 6. cs. Könyvelőségi jelentés . . . 30 és Compass, 1927. 560.

²⁸ OL Z 250. 6. cs. Könyvelőségi jel. 30. és a Compass, 1927. évf. 560. alapján, saját számítás.

²⁹ Compass, 1927. 565.

figyelembevételével, a két szénbányászati vállalat együttes ágazati részesedése meghaladta a 60%-ot. A Salgótarjáni Kőszénbánya részvénytársaság munkáslétszáma, valamint termelése hasonló volt a Magyar Általános Kőszénbánya vállalatához 1924–1925-ben.³⁰ A részvénytársaság 1925-re jelentős monopolvállalkozássá fejlődött a hazai szénbányászatban.³¹ A társulat három érdekkörébe tartozó szénbányászati és egy építőanyagipari vállalatot 1923-ban beolvasztotta törzsműveibe.³² A részvénytársaság nemcsak a külföldi területre került szénbányáit tartotta meg, hanem igen sok új vállalat megszerzésével bővítette érdekkörét az infláció éveiben. A részvénytársaság 1925. január 1-i megnyitó mérlege azonban jelentős vagyonszökkenést mutat az 1913. évi vagyoni helyzetéhez képest.³³

*A Salgótarjáni Kőszénbánya RT egyes vagyontételeinek
összehasonlítása
(aranykorona)*

	1913	%	1925. jan. 1	%
Bányabirtok	12 553 043	100	6 551 724	52,2
Föld, erdőbirtok	2 593 562	100	517 241	19,9
Ingatlan, ingó	26 626 771	100	17 241 379	64,8
Összes vagyon	67 327 978	100	60 162 200	89,3

A vállalat vagyontételei közül legnagyobb mértékben a bányabirtok- és a föld- és erdőbirtok összege csökkent. A nyitómérleg tehát azt a látszatot keltette, hogy a vállalat külföldi területre került bányái és erdőbirtokai nem maradtak még részlegesen sem a vállalat tulajdonában! A részvénytársaság bruttó vagyona kevésbé csökkent, mint a többi vagyontétel összege. Ez részben a vállalat korábbi jelentős részvényvásárlásainak volt a következménye. A részvénytársaság ingó- és ingatlan vagyonának csaknem 35%-os csökkenése valójában könyvelési művelet eredménye volt, mivel az 1925. január 1-i 57 millió aranykorona összegű vagyontételből 40 millió aranykoronát értékcsökkenési leírás címén levont a vállalat könyvelése.³⁴ Az új értékelés mérlegben ezen kívül 24 millió aranykorona összegű nyilvános tartalék szerepelt a vállalat passzív tételei között.³⁵ A vállalat tényleges vagyoni helyzetére a részvénytársaság könyvelésének számításai alapján tudunk következtetni.³⁶

A számítások jelentősen eltérnek a nyilvános mérleg adataitól. A legjelentősebb eltérés a vállalat „ingatlanok és felszerelések” elnevezésű vagyontétel összege esetében tapasztalható; s ez némileg realisabb képet nyújt a részvénytársaság vagyoni helyzetéről. A táblázat adatai azonban nem tükrözik a vállalat tényleges vagyoni helyzetét, csak következtetni tudunk annak alakulására. A vállalat a területi változások következtében összeszűkült termelési kapacitásait 1920–1924 között jelentős mértékben bővítette. A részvénytársaság 80,7 millió aranykorona összegű bruttó vagyona nem sokkal haladja meg az 1913. évi vagyona nagyságát, ez azonban részben könyvelési technika eredménye volt.

³⁰ Compass, 1927. uo.

³¹ A részletes felsorolás helyett megemlítjük, hogy a társulat igen fontos érdekközösséget hozott létre a Rimamurány–Salgótarján Vasmű RT.-gal. A megállapodásra vonatkozó anyag a Rimamurány–Salgótarján Vasmű RT levéltári forrásai között található meg; OL RMVS. Igazgatósági jegyzőkönyvek. (Z 368) 3 cs. 3t. 1921. június 6.

³² Compass, 1927. 565.

³³ Uo.

³⁴ OL Salgótarjáni Kőszénbánya RT Igazgatósági iratok (Z 220) 1 cs. 1/1t. 1925 évi jelentés.

³⁵ OL Z 220. 1 cs. 1/1t. 1925.

³⁶ OL Salgótarjáni Kőszénbánya RT könyveléségi iratok Z 233 41 cs. 55/17. tétel.

*A Salgótarjáni Kőszénbánya RT egyes vagyontételei
az 1925. január 1-i nyitómérlegben
a vállalat könyvelőségének számitásai szerint
(korona)*

	1913	%	1925	%
Bányabirtok	14 561 530	100	6 551 724	44,9
Föld- és erdőbirtok	3 008 532	100	556 008	18,5
Ingatlan, felszerelés	30 887 054	100	55 561 020	179,8
Összes vagyon	78 100 454	100	80 650 440	103,3

A vállalat a külföldi területre került bányáinak nagyrészét megtartotta saját tulajdonában, emellett jelentős mértékben bővítette belföldi bányáit is. A vállalat vagyoni helyzete tehát sokkal kedvezőbb volt 1925-ben, mint ahogyan azt az új értékelésű mérleg adatai feltüntették. Ez nagyrészt a részvénytársaság óvatos mérlegpolitikájának volt a következménye. „Az aranymérleg készítésekor úgy ítéltük meg a helyzetet – állapította meg a vállalat könyvelőségének jelentése –, hogy a román csoport az általunk eladott petrozsényi részvények vételárát csak kis hányadban fogja megfizetni, és az aranymérlegben e részvényvásárló román csoporttal szemben fennálló svájci frank követelésünket vagyontételeink között csupán 6 millió pengő (5,2 millió aranykorona) értékben szerepeltettük. A részvényeladási tranzakció 1930. évben lebonyolódott, és az eladott petrozsényi részvények fejében az aranymérlegben szereplő 6 millió pengő követelésünkkel szemben 29 296 482,17 pengő (25 255 587 aranykorona) folyt be. A ténylegesen befolyt összeg tehát 23 296 482,17 pengővel (20 millió aranykoronával) haladta meg a könyv szerinti követelésünket, és az adóhatóság hozzájárult ahhoz, hogy ebből az összegből 19 552 896,64 pengőt látszólagos nyereség címén, 3 743 585 pengőt pedig külföldi érdekeltiség értékesítéséből befolyt jövedelem indoklással adómentesen ugyancsak tartalékalapba helyezhessünk.”³⁷ A Salgótarjáni Kőszénbánya részvénytársaság nyitómérlege tehát nem tükrözte a vállalat tényleges vagyoni helyzetét. A vállalat vagyoni helyzete az 1913. évi vagyoni helyzethez viszonyítva nem rosszabbodott. A nyitómérlegben azonban a vállalat könyvelősége (hasonlóan a már korábban vizsgált esetekhez) mérlegpolitikai megfontolásokból szándékosan kisebb vagyont mutatott ki a valóságosnál. Ez részben a stabilizációt követő gazdasági dekonjunktúra, részben a vállalat sajátos üzletpolitikájának volt a következménye. A tényleges vagyon és a kimutatott vagyon közötti különbséget a részvénytársaság titkos tartalékként kezelhette, ami kockázati és biztonsági tartalék céljaira szolgált, tekintettel a kedvezőtlen termelési és piaci kilátásokra. A nyitómérleg torzításai hozzájárultak ahhoz is, hogy a vállalat a szélesebb körű nyilvánosság előtt kedvezőtlen vagyoni helyzetet mutatva, különböző kedvezményekben részesülhessen a későbbi években. A Salgótarjáni Kőszénbánya részvénytársaság vagyoni helyzete valójában kedvezően alakult, az 1920–1924. közötti időszak nehézségei ellenére. A vállalat a nyitómérleg elkészítésekor folytatta azt a tartalékpolitikát, ami a korábbi években is elősegítette vagyoni helyzetének kedvező alakulását.

C) Rimamurány–Salgótarján Vasmű RT

A vállalat alaptőkéje 1927-ben 16%-a volt a bányászati és kohászati részvénytársaságok alaptőkéjének.³⁸ (A dolgozatban eddig vizsgált két bányászati részvénytársaság alaptőkéjét is figyelembe véve, a három vállalat alaptőkéje 76%-a volt az ágazat részvénytársasági alaptőkéjének.) A vállalat

³⁷ OL Salgótarjáni Kőszénbánya RT Pénzügyi iratok. Z 221 1 cs. 12 tétel. 20–22.

³⁸ Compass, 1927. 909 alapján.

érdekeltségei és alapításai jelentéktelenek voltak a háború éveit megelőző érdekköréhez viszonyítva. A vállalat exportjának lebonyolítását a „Romeiser F. és fiai” kereskedelmi részvénytársaság látta el.³⁹ A Borsodi Kőszénbánya 50%-át birtokolta a vasipari vállalat.⁴⁰

A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű részvénytársaság 1925-ben amerikai bankoktól hosszúlejáratú kölcsönt vett fel. A 3 millió dollár összegű hitel a vállalatnak az infláció éveiben megindult beruházások befejezéséhez kellett.⁴¹ A külföldi kölcsön felvételét feltehetően az is elősegítette, hogy a részvénytársaság háború után megrendült gazdasági helyzetét az infláció éveiben sikeresen stabilizálta.

A vállalat vagyoni helyzetének összehasonlítását az 1913. évi vagyoni helyzettel először a nyilvános mérlegek adatai alapján végeztük el.

*A Rimamurány–Salgótarján Vasmű RT vagyontételeinek
összehasonlítása
(aranykorona)*

	1913/1914	%	1925. július 1.*	%
Erdő és földbirtok	4 812 962	100	3 259 310	67,7
Építmények	9 498 510	100	14 656 796	154,3
Bánréve–Ózdi vasút	853 200	100	852 123	99,8
Gépek, felszerelés	3 083 152	100	10 802 290	350,4
Bikási ingatlan	524 510	100	–	–
Bányavagyon	3 787 606	100	2 909 483	76,8
Új épít. szla I.	23 663 239	100	–	–
Új épít. szla II.	–	100	–	–
Összes vagyon	115 073 892	100	58 514 132	50,8

*A nyitómérleg a vállalat az 1925/1926. üzletév kezdőnapjára állította fel.

A nyitómérleg adatai alapján feltárhatóak az infláció éveiben lejáratott változások a vállalat vagyoni helyzetében. A vizsgált vagyontételek közül legnagyobb mértékben a vállalat építményei és gépi berendezései gyarapodtak. A részvénytársaság tehát az infláció időszakában azokat a beruházásokat végezte el, amelyek elősegítették a háború éveiben lecsökkent munkásszám pótlását és az elhasználódott berendezések felújítását. A nyitómérleg ellentmondásos képet ad a vállalat vagyoni helyzetéről. Ezt igazolja az is, hogy a vállalat külföldre került üzemeit eladta, az eladásból származó bevétel azonban nem mutatkozik meg a bruttó vagyon összegében. A vállalat új értékelésű mérlege igen kedvezőtlennek tűnheti fel a részvénytársaság vagyoni helyzetét. Rendelkezésünkre áll azonban a vállalat intern jellegű kimutatása a tulajdonában levő ingatlanok becsült értékéről, s ez megközelítően sem egyezik meg a nyilvános mérleg hasonló tételeinek összegével. Tekintettel arra, hogy további

³⁹ Uo.

⁴⁰ A borsodi részvényeket a vállalat a rudabányai vasércbányák használati jogának megszerzése érdekében vásárolta meg. Ez a bánya a társulat évi vasércszükségletének 30%-át fedezte. OL Z 368. 3 cs. 3t. 1922. okt. 4.-ig ü. jkv.

⁴¹ OL Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Okmánytár. Z 41 192. cs. 2085/3-t. A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű RT kölcsönszerződésének anyaga.

kutatást igényel a vállalat tényleges vagyoni helyzetének pontos megállapítása, csak az állapítható meg, hogy a nyitómérlegben nem rajzolódik ki a konszern vagyoni státusa.

A Rimamurány–Salgótarján Vasmű részvénytársaság nyilvánosan közzétett nyitómérlege megközelítően sem felelt meg a vállalat tényleges vagyoni helyzetének. A vállalat vagyoni helyzetében valójában kedvező változások zajlottak le az infláció évei alatt is. Az 1924-re elért vagyoni gyarapodás azonban csak alapvető feltételeit teremtette meg a vállalat kedvező jövőbeni termelésének. A vállalat termelési szerkezetének és termelési kapacitásainak teljes átalakítása a későbbi évek feladata volt, és a külföldi kölcsön lényegében az ehhez szükséges pénzügyi fedezetet biztosította.

HIBÁS ADATOK? TÉVES KÖVETKEZTETÉSEK? (MEGJEGYZÉSEK BÖLÖNY JÓZSEF ÍRÁSÁHOZ)*

Bölyny József hasznos higiéniai funkciót tölt be történetírásunkban: évek óta lankadatlan szorgalommal irtja, gyomlálja a hibás adatokat, főként az időpontokkal, a politikában tevékenykedő személyekkel, pártokkal, kormányokkal s a közjogi és igazgatási berendezkedéssel kapcsolatos kisebb-nagyobb tévedéseket. Ezért köszönettel tartoznak neki nemcsak a figyelmeztetett szerzők és szerkesztők, de az olvasó közönség is, hiszen Bölyny tárgyismerete és ébersége hibás adatok rögzítésétől mentette meg őket. Mint a dualizmus kori két kézikönyv szerkesztője, nem mulasztottam – és a nyilvánosság előtt sem mulaszthatom el – sok segítő észrevételét megköszönni. Ha a királyok udvariassága, akkor a történészek fő kötelessége a *pontoság*.

Megértem azt is, hogy Bölyny több éves fáradozásának java természetét publikussá kívánta tenni, tehát cikk formájában is megjelentette válogatott hibajegyzékeit. Csak dicsérni lehet a TSz szerkesztőinek példamutató kezdeményezését, hogy az önmaguk által készített munkákban, a Történettudományi Intézet reprezentatív kiadványaiban található hibákat, téves adatokat is közszemlére bocsátották. Ezzel nemcsak a hibák kijavításához, hanem a szerzői fegyelemre, a tényszerű pontosásra és ellenőrzésre való neveléshez is hozzájárulnak. Még nagyobb egyetértéssel üdvözölhetjük azt a szerzői és szerkesztői szándékot, hogy hibás adatokból eredeztethető téves következtetéseket feltárjuk és szakszerűen megbíráljuk. Ehhez a műbírói korrektorsághoz azonban *korrektség*, *pontoság* és a tényanyag belső összefüggéseit historikusan elrendező *saktudás* is kívántatik.

Reflexióimban csupán a *Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849–1918* c. egyetemi tankönyv hibalistájának áttekintésére szorítkozom.

A IV. egyetemi tankönyv első kiadása 1972-ben jelent meg. Ekkor jelentkezett Bölyny József terjedelmes hibajegyzékkel. Segítőkézségét mi javításkészséggel fogadtuk s a köszönet mellett anyagilag is honoráltuk. A kötet 1975. évi 2. kiadásában a pontatlan adatokat, a rossz fogalmazásokat nagyrészt kijavítottuk; az új kiadás már a Bölyny által javasolt korrekciókkal jelent meg. Ezekre most nem is kívánok kitérni, bárki megnézheti a Bölyny idézte kérdéseket a 2. kiadásban.

1. B. J. első kifogása, hogy a tankönyv 13 kivégzett aradi *tábornokról* ír, holott Lázár Vilmos csupán ezredes volt. A 2. kiadás szövege így hangzik: Aradon kivégezték „a magyar honvédség 13 parancsnokát” (10. o.)

2. B. J. kifogásolja az „esztergomi hercegérsek” kifejezést, és ezt a szöveget javasolja: „... felszámolták az esztergomi érsektől való függését”. A tankönyvben: „... egyidejűleg felszámolták függését az esztergomi érsektől” (28. o.)

3. B. J. pontosabbá kívánja tenni azt a mondatot, hogy a horvát bánt a magyar miniszterelnök ajánlására nevezte ki a király: nemcsak ajánlására, hanem „előterjesztésére és ellenjegyzésével” írja. Fogalmazása ugyancsak pontatlan, alkalmasint az emlékezetére hagyatkozó. Az 1868: XXX. tc. 51. §-a szerint a bánt a magyar miniszterelnök „ajánlatára és ellenjegyzése mellett” nevezi ki a király. Azt, hogy a tankönyv ebben a konkrét összefüggésben nem emeli ki az ellenjegyzést, nem tartom hibának.

*A Történelmi Szemle szerkesztősége az 1979. évi 1. számban közzé tette Bölyny Józsefnek az elmúlt évek néhány történeti munkájára vonatkozó megjegyzéseit, mert egyetértett a szerző szándékával: *történetírásunkban általában nagyobb gondot kellene fordítanunk adataink pontoságára*. Kollégáink közül többen fűztek észrevételeket Bölyny adat-interpretációjához, sőt kifogásai pontoságához. A Történelmi Szemle *nem kíván* természetesen *vitát* vagy vitákat *nyitni* részadatok felett. Mégis szívesen tesszük közzé a lényegbevágó észrevételeket. (A szerk.)

4. B. J. a pápai csalhatatlanság helyett a *csatlakozhatatlanság* kifejezést javasolja a latin *infallibilitas* fordítására. Pontatlannak tartja a *ius placetum* értelmezését is: nem tartozott ugyanis érvényességi körbe az egyházi javadalmak betöltésének királyi ellenőrzése. A tankönyvszerző mindezt elfogadta. Ír a „pápai csatlakozhatatlanság” dogmájáról, s kifejti, hogy a *ius placetum regium* „az egyházi rendeletek, illetve a pápai bullák kihirdetését a király jóváhagyásához kötötte.” (156. o.)

5. Jogos kifogás volt, hogy a szerző pontatlanul nevezte meg az 1889-ben kettéválasztott földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumot. Az új kiadás a javaslat szerint javította ki a szöveget. (252. o.)

6. Ugyancsak kijavítottuk a Burián Istvánra vonatkozó „magyar származású” jelzőt, egyszerűen „magyar”-ra (467). Az „osztrák-magyar főváros” helyett az első előfordulási helyen az „osztrák-magyar körökben”, a második helyen a „bécsi és budapesti körökben” kifejezést használtuk (530).

A bemutatott példákban két következtetést levonhatunk. A szerzői kollektíva Bölöny bírálatát komolyan vette, kifogásainak többségét elfogadta, a hibás adatokat kijavította. Megállapíthatjuk azt is, hogy a néhány valóban hibás adatból a szerzők nem vontak le az egész államrendszert félremagyarázó, téves következtetéseket. Ha Bölöny mégis szükségesnek tartotta egy hat évvel korábbi és azóta jórészt tárgytalanná vált hibajegyzékének közzétételét, akkor erre néhány minősítő megjegyzésének figyelmen kívül hagyása készíthette. Nézzük a fontosabbakat.

Nem fogadtuk meg Bölöny javaslatát Leopold Berchtold külügyminiszter magyarosítására. Úgy vélem, ebben a kérdésben Bölöny téved. Berchtold ugyanis nem egyértelműen magyar, hanem *kettős* állampolgárságú volt. Ő maga osztráknak vallotta magát; elismerte, hogy magyarul alig tud, annyira semmiképpen sem, hogy a magyar delegáció előtt magyar szóval megállná a helyét (H. Hantsch: Leopold Graf Berchtold. Graz–Wien–Köln, 1963. I. k. 246–248.) Sem a tények, sem az érdekem nem teszik indokolttá, hogy Berchtoldot „lipótosítsuk” és magunkénak elvitassuk. Akárhogyan *vélekedjék* is valaki Berchtold gróf magyarságáról, ez a vélekedés nem változtathatja meg annak a ténymegállapításnak a helyességét, hogy kinevezésekor – akár élt még az előd Aehrenthal, akár meghalt – a személycsere nem politikai okból, hanem Aehrenthal halálos betegsége miatt következett be. Itt nem lehet egy vélt hibás adat és a következtetés közötti összefüggést kimutatni.

Bölöny József lényegbeli kifogásai a kiegyezésben rögzített közjogi szerkezet értelmezésére és értékelésére vonatkoznak. Valószínűleg az ebben a kérdéskörben mutatkozó ellenvéleménye miatt kívánt „a korszak eseményeinek részben helytelen közjogi megítéléséből . . . leszűrt téves következtetésekre” rávilágítani.

1. Tankönyvünk kritikusan említi a delegációk működési szabályozásának egyik hézagát: a törvény nem intézkedik arra az esetre, ha az osztrák és a magyar delegáció együttes ülésén szavazategyenlőség alakulna ki. Ez a jogi hézag, írja a tankönyvszerző, „abszolutisztikus befolyás érvényesülésének nyitott utat” (129.). Bölöny tagadja e megállapítás jogosultságát és olyan alkotmányos lehetőségeket sorol el (újabb üzenetváltások, a szavazás megismétlése, a delegációk összetételének megváltoztatása), amelyeket a törvény *nem* mondott ki. A kötet voltaképpen olyan szabályozást hiányolt, amilyent Bölöny jó száz évvel megkésve – önkényesen magyaráz bele a törvény szövegébe.

Az elméleti lehetőségek körül folyó vita ebben a formában akadémikus. A dualizmus ötven éves gyakorlatában ilyen eset – szavazategyenlőség a két delegáció vitájában – sohasem fordult elő. Azt azonban konkrétan tudjuk, hogy a két országos kormány közötti vitákban gyakran érvényesült az uralkodó – nem a király, hanem a császár és király – személyes befolyása, illetve a körülötte kialakult informális kormányzó csoport jogilag nem szabályozott, „metalegális” közreműködése. Ez pedig mégiscsak az abszolutisztikus befolyás létezését bizonyítja *minden* lényeges vitakérdésben, különösen a közjogilag nem egyértelműen szabályozott eljárásokban.

2. A legsúlyosabb kifogásokat Bölöny a királyi jogkör 1867. évi kibővítését bizonyító passzusokkal szemben emeli. Úgy véli, hogy a miniszterek kinevezésének jogát nem az 1867: VIII., hanem már az 1848: III. tc. kimondta, s az országgyűlés elnapolására, illetve felosztatására sem csupán 1867., hanem már az 1848: IV. tc. feljogosította. Nos, alkalmazzuk e vitában Bölöny fő követelményét, a pontosságot. Az 1848. évi törvény szerint „miniszterársait legfelső megerősítés végett az elnök teszi javaslatba”, az 1867-es fogalmazás szerint viszont a minisztereket a miniszterelnök előterjesztésére „*Öfelsége* nevezi ki.” Csodálkoznék, ha Bölöny, a jogász, nem érezné a különbséget a *megerősítés* és a *kinevezés* között, amit egyébként Béer János és Csizmadia Andor is hangsúlyoz (Történelmünk a jogalkotás tükrében. Bp. 1966. 359. o.). Ugyancsak nevezetes módosítást halgat el Bölöny az elnapo-

lást szabályozó törvénnyel kapcsolatban is. Az 1848: IV. tc. szerint a király az országgyűlést csak a költségvetést és a zárszámadást illető érdemi határozathozatal után napolhatja el. Az 1867. X. tc. nem köti ki ezt a feltételt, hanem csak annyit, hogy elnapolás vagy felosztatás esetén az országgyűlést még ugyanabban az évben össze kell hívni, hogy a költségvetés az év végéig országgyűlésileg tárgyalható legyen. Nem kétséges, hogy 1867 több jogot tartott fenn a király számára, mint 1848.

3. Vitatja Bölöny azt a megállapítást, hogy a kiegyezési szabályozás szerint a kormány köteles volt minden törvényjavaslatot parlamenti bemutatás előtt az uralkodó előzetes jóváhagyásának alávetni (130. o.). Valóban súlyos hiba lett volna azt állítani, hogy a kiegyezési törvény ilyen megkötést tartalmazott. Bölöny József tekintete valószínűleg átsiklott néhány sort, s nem vette figyelembe a kiegyezési törvényt elemző rész után következő mondatot: „Az uralkodó kezén hagyott abszolutisztikus hatalmi eszközök sorát egészítette ki az 1867. március 17-i minisztertanácson elfogadott titkos szabályzat”, amely többek között, tartalmazta az ún. „előszentesítés” követelményét is. Figyelmenlenség ez a jogi pontosság örétől, de hát ne kívánjunk Bölönytől infallibilitást, ha egyszer a pápa sem csalatkozhatatlan. A dolog érdemét tekintve ugyanis nem kevesebbet állít, mint hogy a királyi előszentesítési joggyakorlat „*a legcsekélyebb sérelmet vagy hátrányt sem*” jelentette! Az előzetes szentesítés „*nem biztosított ugyanis új jogot vagy hatalmi túlsúlyt*, mert a szentesítés megtagadásának kétségtelen jogával (a király) mindenképpen élhetett volna. Az előzetes szentesítés mindössze ezt zárta ki elméletileg majdnem biztosan, gyakorlatilag pedig teljesen. Ezzel mérhetően bonyodalmaknak és a politikai helyzet felborulásának vehette elejét. (TSz. 1979. 1. sz. 158. o.)

Csodálkozva forgatom a közjogász furcsa érvelését, hogy az előzetes jóváhagyás kötelezettsége, tehát a parlamenti tárgyalást megelőző kabinetpolitikai suskus, a nyilvánosság kizárása ne járt volna az uralkodónak semmilyen előnnyel, az alkotmányos nemzeti közéletnek pedig semminő hátránnyal; hogy az országgyűlés két háza által megszavazott javaslat, a *határozat* nem nyomott volna nagyobb súllyal a politikai döntések mérlegén, mint az *in camera charitatis* elintézett s esetleg a kabinetiroda aktái közé süllyesztett miniszteri előterjesztés. (A különbség az előzetes és az utólagos cenzúra hatékonyságához hasonlítható.)

Az alkotmányos parlamentarizmus, igaz, mindig bonyodalmakkal, a hatalmi viszonyok stabilizálásának nagyobb kockázatával jár, mint az abszolutisztikus kormányzás. Ez azonban nem ok arra, hogy a dualizmus korának liberális közvéleménye, vagy az utókor történése az abszolutizmus kormányzási módszereit kívánja vissza. Az, a közjogi értelmezés ilyenfajta korrekciója, az előszentesítési joggyakorlatban rejlő mélysegen *antidemokratikus, abszolutisztikus* vonások tagadása volt az, amit nem fogadhattunk el – a jog- és politikatörténeti fejlemények ismeretében sem, és egyszerűen másfajta értékrendünk alapján sem.

4. Több tévedés, pontatlanság terheli Bölönynek a közös minisztériumra és a közös ügyekre vonatkozó kifogásait is. Az 1867. XII. tc. – amint azt Komjáthy Miklós meggyőzően bebizonyította (Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch Ungarischen Monarchie (1914–1918) Bp. 1966.) – nem határozta meg a minisztertanács összetételét és jogkörét. Az említett törvénycikk 27. §-a csupán arról szól, hogy fel kell állítani egy közös minisztériumot (minisztériumon akkor a kormányt értették), ennek tagjai reszortjukért egyénenként felelősek, és együttesen is felelősek „olyan hivatalos intézkedésekre nézve, amelyet együtt” állapítottak meg. Ebből a fogalmazásból értelemszerűen következik, hogy a három közös miniszter alkotja a közös minisztertanácsot. Csak a gyakorlatban alakult ki, és vált szokássá, hogy az osztrák és a magyar kormány elnöke is állandó tagja lett a közös minisztertanácsnak.

A felsorolt kérdésekben Bölöny jogi érveket sorakoztatott fel. Amikor azonban kétségbevonja a külügyi és a hadügyi apparátusban szolgáló magyarok számarányát, akkor a pusztá kijelentésre szorítkozik, vagyis önmagára hivatkozik, mint bizonyító erejű forrásra. A kérdés eldöntése valóban függ a magyarsághoz tartozás ismerveinek meghatározásától. Vajon minden magyarországi születésű funkcionáriust magyarnak tekintünk-e? Ide soroljuk-e a magyar illetőségű, de külföldön élő, elnemeztlenedett, dinasztikus arisztokrácia tagjait is? A *Jahrbuch des auswärtigen Dienstes* 1906 és 1914 közötti évfolyamai alapján ezekben az években 73 magyarországi illetőségű diplomata szolgált a külügyminisztériumban, beleértve pl. a német nyelvű Mark Wickenburg grófot és a cseh anyanyelvű Oliver Woracziczky grófot is. (A 73 főből egy herceg, 28 gróf, 5 báró, 35 köznemes volt és 5 polgári származású.) A magyar illetőségűek aránya kb. egyharmad volt. Milyen kutatások alapján állítja Bölöny, hogy ennél jóval nagyobb volt a magyarok aránya? És mivel bizonyítja azt az állítását, hogy a

közös hadsereg vezetésében jóval nagyobb volt a magyarok aránya 5–6%-nál, amennyire mi kutató-saink alapján becsültünk. Mennyivel volt „jóval nagyobb”?

Végül egy szót a szerkesztésről. Szándék és kivitel összhangja talán sehol nem annyira fontos, mint a szerkesztésben. Amennyire helyeselni lehet a gondosságra és a pontosságra való ösztönzést, akár a legszigorúbb bírálat formájában is, amennyire példás, hogy a Tsz szerkesztősége saját tevékenységét, saját munkáit is bírálat alá bocsátja, annyira káros a jó szándékot a rossz kivitelezéssel lerontani.

Hanák Péter

*

Bölyny József kritikai megjegyzései közel felerészben IV. Károly november 13-i lemondó nyilatkozatával foglalkoznak. A bíráló ennek kapcsán azt kívánja elhithetni az olvasóval, hogy az általam írt szöveg e nyilatkozatot trónlemondásként tárgyalja. Tekintve, hogy a szövegben trónlemondásról szó sincs, a bírálat egyszerűen kinyilatkoztatja: „A király” „lemondó nyilatkozata” „alatt trónlemondó nyilatkozatot kell érteni”. (Arra nézve, hogy miért kellene ezt érteni, a kritikus indokkal nem szolgál.) Ugyanakkor figyelmen kívül marad, hogy az idézett és bírált szöveg csupán folytatása annak, ami e témáról a megelőző oldalon olvasható. E figyelmetlenség meglepő, mert az idézett rész a korábban közöltekre világosan visszautal: „IV. Károly . . . újabb . . . Magyarországra vonatkozó lemondó nyilatkozatot írt alá, mely az *Ausztriában megjelent kiáltványhoz hasonló szöveget tartalmazott.*” E szövegről két bekezdéssel feljebb a következők olvashatók: „Ausztriában . . . november 11-én kiáltvány tudatta, hogy az uralkodó „*lemond az államügyek intézéséről, és elfogadja Német-Ausztria döntését a jövőendő államformára nézve.*” (A csatlakozó lábjegyzet ugyanitt így szól: „Károly császár lemondott az állami ügyek intézéséről. Pesti Hírlap, 1918. november 12.”)

A kérdésre a választ azért is kell keresni, mert itt nem a szöveg pontossága vagy pontatlansága a lényeg, hanem az a kérdés, hogy a Habsburgok lemondtak-e a magyar trónról. Ezért kell kifogásolni Bölynynek a minisztertanács állásfoglalásához (a királyi kéziratra „a jog és a tényleges állapot szerint szükség nem volt”) fűzött magyarázatát is: „A nyilatkozatra azért nem volt szükség „a jog szerint” mert *nem tartalmaz trónlemondást*, nincs ellátva miniszterelnöki ellenjegyzéssel és nincs törvénybe iktatva . . .”

Úgy vélem, nem igényel különösebb közjogi felkészültséget annak belátása, hogy a Minisztertanács idézett állásfoglalása a királyi kéziratot nem jogatalannak (alaki vagy tartalmi szempontból ki nem elégítőnek), hanem szükségtelennek, *feleslegesnek* ítéli. A kormány álláspontja – mint ez az egykorú sajtóban is olvasható – e kérdésben az volt, hogy az ausztriai császári hatalom megszűnésével IV. Károly a magyar királyi hatalom birtokától is elesett – a királyi szék tehát lemondás nélkül is megüresedettnek tekinthető.

A Minisztertanács állásfoglalása a Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának (egyetemi tanárok tisztelgő küldöttségének) véleményén alapult. A küldöttség tagjai jogi okfejtésükben (a feljegyzés eredeti, Károlyi Mihálynak címzett példánya megtalálható a Fővárosi Levéltárban a Károlyi-per iratai között) leginkább a Pragmatica Sanctióra (1723. 1. 2. 3. t. cikkekre) hivatkoztak: „a két állam uralkodói méltóságának egy személy által való bírása és gyakorlása elengedhetetlen követelmény”.

A kritikus a lemondással foglalkozó szöveget bírálva azt is megjegyzi, hogy az eckartsauai kastély, ahol IV. Károly a szóban forgó nyilatkozatot aláírta, nem volt *vadászkastély*, mint ahogy az az idézett szövegrészben olvasható.

A Bécstől nem messze fekvő eckartsaui kastélyt műdombban állt személyesen is felkeresni és megtekinteni. A kastély jelenleg idegenforgalmi nevezetesség és mint ilyen, szabadon látogatható. Nem én állítom, az osztrák útikalauzban (Österreichführer Handbuch, 1963. 82. o.) olvashatók a kastélyról a következők:

„Schloss Eckartsau, barockes *Jagdschloss*, Stamburg der Herren Eckartsau, dann Besitz von Franz Ferdinand Graf Kinsky, der die Burg 1722–1732 von J. E. Fischer von Erlach und J. Lukas

von Hildebrandt umbauen liess. Später war das *Jagdschloss* Habsburgerbesitz, heute gehört es der Bundesforst-Verwaltung." (Az eckartsauai kastély barokk *vadászkastély* . . . a *vadászkastély* később a Habsburgok tulajdonába került, jelenleg a szövetségi erdőigazgatósághoz tartozik.)

Böölöny József bíráló megjegyzései során az 1919. február 23-i ún. kápolnai földosztás kérdését is részletekbe menően taglalja. Ennek kapcsán fő mondanivalóként a következőket állapítja meg:

1. „Arra is van adat, hogy az akkor felosztott birtokrész az egri káptalané volt.” (Hogy hol, milyen adat van erre nézve, a kritikus nem tudatja.)

2. „A Népszava február 25-i száma szerint *is* (!) az egri érsekség és Károlyi debrői birtokának (ebben a sorrendben) a felosztására került sor február 23-án.” A tudósítás szerint: „Károlyi Mihály . . . az érseki földből egy lapátnyit a saját földjére vetett át, azután erőteljesen csapott a facölpre.”

3. „De ha *csak* Károlyi-birtok került volna is felosztásra, akkor sem Károlyi Mihály „saját birtoka”, hanem a parád-debrői hitbizományi birtok, melynek csak haszonélvezője volt. . . ”

1. „Arra is van adat, hogy az akkor felosztott birtokrész az egri káptalané volt.” Kizártnak tekinthető, hogy erre nézve valós adat létezne. Kizárt ez egyszerűen azért, mert az egri káptalannak sem Kápolnán, sem Debrőn (Aldebrőn), vagyis ott, ahol Károlyi a földosztást jelképesen megkezdte, birtoka nem volt. (Az egri r. kat. főkáptalan birtokai az egri járásban Egerszalók és Mezőtárkány határában fekedtek.)

2. „A Népszava február 25-i száma szerint is az egri érsekség és Károlyi debrői birtokának (ebben a sorrendben) a felosztására került sor február 23-án.”

A Népszava idézett február 25-i számában két cikk (egy vezércikk és egy tudósítás) foglalkozik a „kápolnai földosztással”. Mindkét cikk egyértelműen azt közli, hogy a földosztás Károlyi Mihály birtokán vette kezdetét.

A vezércikkben többek közt a következők olvashatók: „. . . Az elnöknek volt az az óhaja, hogy az ő földjén kezdődjék meg a birtokreform nagy műve: példát akart mutatni osztályos társainak, hogy uszítással, ellenforradalmi mozgalmak támasztásával, amerikázással ne állják útját a birtokreform nagy művének. Azt hisszük, Károlyi szép példája a magyar grófokra kevés hatással lesz. Ők már rég kiközösítették maguk közül azt a férfit, aki a szocialistákkal cimborál, aki a dolgozó nép javát akarja.”

Néhány idézet a tudósításból, melynek címe: „A földosztás megkezdődött.” Alcíme: „Károlyi Mihály birtokán kezdték meg – az első parcellát egy rokkant katona kapta.”

Károlyi Mihály beszéde Hatvanban: „. . . Büszke vagyok arra, hogy a földosztást az én birtokomon kezdhették meg . . . ”

Buza Barna beszéde a kápolnai honvédelemkéműnél: „. . . Nagy gyönyörűség nekem itt kezdeni meg a földosztást. Károlyi Mihály követelte, hogyha eddig mindig mindig követelte a földosztást, akkor kezdjék ezt meg az ő birtokán. Károlyi Mihály ezzel a földosztással szegényebb lesz sok-sok ezer hold földdel, de gazdagabb lesz sok-sok millió magyar ember szeretetével.”

Az egri érsekség birtokára a terjedelmes tudósítás egyetlen helyen utal. Megemlíti Rác Gyula földművelésügyi államtitkár felszólalását és bejelentését: a kormánnyal együtt birtokrendező bizottság is jött. Ez Káلكápolnán marad, és Károlyi Mihály debrői birtokán és az egri érsekség birtokán (*tehát nem abban, hanem ebben a sorrendben!*) megkezdte munkáját. E közlést illetően két dologra kell utalni: 1. Február végén – március elején 180 birtokrendező bizottság szállt ki a földreform megkezdésére. 2. Az adott helyen, Kálon, Kápolnán és Debrőn egyedül az említett birtokok jöhettek szóba a földreform szempontjából. Az ottani Károlyi-birtok területe 10 951, az egri érseki birtok területe 1182 kat. hold volt.

„Károlyi Mihály . . . az érseki földből egy lapátnyit a saját földjére vetett át, azután kalapáccsal erőteljesen csapott a facölpre.”

A Népszava valóban megemlíti, hogy Károlyi a mezsgyekaró leverésekor „az érseki földből egy lapátnyit a saját földjére vetett át”. A Népszava tudósítása itt azonban nemcsak szűkszavú, de feltehetően pontatlan is.

Krúdy Gyula, aki az aktusnál ugyancsak jelen volt, „A kápolnai földosztás” c., 1919-ben megjelent könyvecskéjében a történetekről a következőket írja: „Az elnök arra a helyre vezette az embereket, ahol az ő birtoka határos az egri püspök uradalmával. Itt megállottak. Az elnök kezébe vett egy ásót és egy ásónyi földet átdobott a püspök birtokára. Így ossza fel az egri érsek is a földjeit, mint ő teszi.” (i. m. 60. l.)

3. „De ha csak Károlyi-birtok került volna is felosztásra, akkor sem Károlyi Mihály saját birtoka.”

A debrői uradalom, melynek felosztása február 23-án, ünnepélyes keretek között megkezdődött, Károlyi Mihály birtoka volt. E tényen nem változtat, hogy Károlyi nagypapja, Károlyi György e birtokot 1876-ban – királyi engedéllyel – hitbizománnyá alakította át. Egy birtok hitbizománnyá alakítása nem szünteti meg a tulajdonjogot, azt csupán korlátozza a birtok megmaradása érdekében.

Végül szeretném még megjegyezni, hogy a VIII. kötetben nevem alatt megjelent szövegrész az eredeti kézirat jelentősen rövidített és átszerkesztett változata. Ebből következően a szerzőnek olyan hibák is felróhatók (és Bölöny József jóhiszeműen fel is ró, joggal kifogásolva például a Friedrich István államtitkári kinevezésére utaló mondatot) melyeket nem követett el.

Siklós András

*

Megalapozatlan észrevétel az, hogy a Magyarország története VIII. kötetében Az országgyűlés utolsó ülészaka c. fejezetcím után nincs kifejtve, hogy bár itt valóban az országgyűlés utolsó ülészakaról van szó, de annak is csak utolsó üléseiről. E szövegben, mely állandóan rövidítve lett, ilyen leegyszerűsített fogalmazást még számosat lehet találni, ezek azonban téves információt nem nyújtanak.

Hasonló leegyszerűsítő fogalmazás, amely a korabeli sajtó nyomán „zászlósúruk küldöttségének” nevezi azt a deputációt, amely IV. Károlyt lemondásra szólította fel. A pontatlanság annyi, hogy Wlassicsnak, a főrendiház elnökének *vezetésével* 3 zászlósúr ment volna a királyhoz. Miután Csernoch János betegségére hivatkozva nem vállalta a részvételt, helyette Széchenyi Emil gróf utazott. (Tehát 3-ból csak 2 zászlósúr.)

Bölöny azt írja, hogy Friedrich István nem a forradalom napján lett államtitkár, „hanem csak később ült önkényesen az államtitkári székbe”. Bölöny „Magyarország kormányai” c. könyve szerint Friedrich november 19-én lett államtitkár, noha már a november 5-i ülésen vita folyt leváltásáról. Lehet, hogy valami blankettát csak 19-én töltek ki, egy forradalom történetében mégiscsak az a lényeges, hogy valaki ténylegesen mikor ül be abba a székbe. Károlyi a minisztertanács november 8-i ülésén Linder kérdésre elismerte, hogy ő ígérte meg a forradalom előtt a hadügyi államtitkárságot Friedrichnek (aki a forradalom előtti napokban a Károlyi-párt részéről a Katonatanáccsal foglalkozott, tehát nem véletlen pottyant a Hadügyminisztériumba; ez a tevékenysége közismert volt, hiszen ebből kiindulva próbálta belekeverni Tisza meggyilkolásába a független magyar bíróság.)

Bölöny szerint „Friedrich nem október 31-én, tehát nem a király által kinevezve lett államtitkár”. Az államtitkárokat kezdettől a kormány, illetve a Nemzeti Tanács nevezte ki, a király csupán a kormányt nevezte ki formálisan, anélkül, hogy akár a miniszterek személyével érdemben foglalkozhatott volna.

Végül az általam írt részben (a Tanácsköztársaság) B. J. csupán egy mondatot kifogásol, amely így hangzik: „Menesztették az Operaház intendánsát, egy főúri dilettánst, eltávolították a Zeneakadémia éléről Apponyi elagott protezsáltját, az új magyar zenét meg sem értő Mihalovich Ödönt.”

Az idézett mondatra B. J.-nek két „tárgyi” kifogása van, ezekre szeretnék reagálni.

Az egyik, hogy Bánffy nem intendáns volt, hanem főigazgató. Ezt mindenki megnézheti pl. a tiszti címtárban, tehát én is tudom, a korabeli sajtó gúnyos hangvételét bátorkodtam átvenni, mikor intendánsnak neveztem. (Lásd pl. Gábor Andor „Az intendáns” c. cikkét a Pesti Hírlap 1918. november 14-i számában.) A huszadik század elején a budapesti állami színházaknál eltörölték az intendáns intézményét, később a Munkapárt visszaállította, de más néven, amit persze senki sem vett komolyan.

A másik: hogy mikor Mihalovichot 1887-ben kinevezték igazgatónak, akkor Apponyi még nem volt kultuszminiszter. Olyasmit cáfol, amire nem is gondoltam; csupán arra, hogy Apponyi *amikor* kultuszminiszter volt, nem volt hajlandó nyugdíjazni az erre régen megérett M-t.

Végül nem foglalkozom azzal, hogy kifejezéseim „disszonánsak”, magyarán illetlenek (dilettáns, elagott) – nem vagyok köteles tisztelni a dilettantizmust.

Hajdú Tibor

Bölyny József cikkének bevezetőjével kapcsolatosan csak annyit jegyzünk meg, hogy a társadalomtudományoknak, így a történettudománynak és a jogtudománynak megvannak a maguk módszerbeli és tárgyi törvényszerűségei. A személyes részvétel nem pótolhatja a tények tömegén alapuló történeti folyamatok helyes megismerését és interpretálását.

Kezdjük ezek után ellenvetéseink felsorakoztatását, kifogásolt tanulmányommal kapcsolatban.

1. A *Friedrich-kormány megítélése*. A pontosítás és egyben következtetés rovaton mindjárt az első mondat helyreigazításra szorul. A Történelmi Szemle, 1976/3. számában megjelent cikk ugyanis nem „A Tanácsköztársaságra következő hónapok történetét tárgyalja . . .” – tehát nem az 1919 augusztusi, szeptemberi, októberi történeti eseményeket – hanem miként címe is jelzi, az államforma és alkotmányosság kérdéseit 1919–1920 fordulóján. A Friedrich-kormány eltávolítására csupán egy utalás található. De menjünk bele a vitába. Bölyny cikkében a Friedrich-kormányt illetően összeza-rodznak a fogalmak: „A Friedrich-kormány nem volt legitimista. Akkor még maga Friedrich is közelebb volt a »láncshídi csatához«, mint a budaörsi csatát követő harcos legitimizmusához.” (171. lap.) Először tehát az itt előforduló fogalmakat kell tisztáznunk, s csak azután mutathatunk rá Bölyny tévedéseire.

Az 1918. október 28-i láncshídi csata a polgári demokratikus forradalom hajnalát, a forradalmi helyzet kialakulását jelezte. Friedrichet akkor e forradalom erőinek sorai közt láthatjuk. A Tanácsköztársaság leverése után azonban ő lesz annak a kormánynak a miniszterelnöke, amelyik mindkét forradalommal, tehát nemcsak a Tanácsköztársasággal, hanem a polgári demokratikus forradalommal is szembe fordult. Ne legyünk szemérmesek, az exponált ellenforradalmárok egyike ő és ne kerülgessük, nevezzük nevén a gyereket, az ellenforradalom korszaka ez. *A forradalomnak tehát nem a legitimizmus az ellentétpárja, hanem az ellenforradalom*, annál is inkább mert nézetkülönbségeik ellenére a legitimisták éppúgy az ellenforradalom bázisát erősítették, mint a szabad királyválasztók. Friedrich ellenforradalmiságának megmentése minden tárgyi alapot nélkülöz. Hiszen elég egy pillantást vetni a Magyarországi Rendeleték Tárában a Friedrich-kormány által kiadott rendeletekre, máris szemünkbe ötlük a kormányfő valóságos politikai hovatartozása. (Csak utalunk itt az 1919. évi 4 038. M. E. . . , továbbá a 4 039 M. E. számú kormányrendeletekre, amelyek a törvénykezés ideiglenes szabályozásáról és annak kiegészítéséről intézkedtek. Vagy a kormány 1919. évi 5 084. M. E. sz., az egyesülés és a gyűlekezési jogról szóló rendeletére, a rendőrség államosítását kimondó 1919. évi 5 047. M. E. sz. kormányrendeletre, a katonai bíraskodás kiterjesztésére stb. Az is köztudomású, hogy az antant hatalmak előtt leplezte és megmentette a fehérterror szörnyűségeit. (Csupán Siófok környékén több mint 500 embert öltek meg a különítményesek.)

Friedrich bizony nagyon is messze került „a láncshídi csata hőseitől”.

A szerző által a legitimizmusról írott általánosabb okfejtés az alaki jogi okoskodás szintjén marad. „Nem a Habsburgokat akarták visszahozni – ti. a legitimisták, P. F. –, hanem a királyt. Bármelyik másik Habsburg, így pl. Albrecht főherceg kacsingatása a trónra éppolyan antilegitimista törekvés volt, mint a legszélsőségesebbnek tekintett szabad királyválasztó álláspont.” (182. lap.) A legitimizmus azonban IV. Károly élete végéig, tehát 1922-ig, elsősorban az ő nevével fonódott össze a magyar legitimista mozgalomban. Az említett logika viszi azután a szerzőt arra az útra, amelyen felfogása megint csak defektet szenved. Mert a trónöröklés rendje szerint, a Ferenc József halála után megkoronázott IV. Károly hogyan, miként választható el a Habsburgoktól? Hiszen az új király nemcsak Habsburg volt, hanem a család fejének számított, ezért vele – a trónöröklésben, a felségjogok területén stb. – a Habsburgok uralma alatt állt volna vissza Magyarországon. Ilyen restaurációnak fogták ezt fel az antant hatalmak, az utódállamok (sőt a magyar legitimisták, ellenfeleik és a „közömbösök” is). Tiltakoztak az 1921. évi királypuccsok miatt is, ami végül 1921 végén nemcsak IV. Károly, hanem a Habsburg-ház trónfosztásához vezetett. Az 1921: XLVII. tc. címe is jelzi ezt: „IV. Károly Ő Felseje uralkodói jogainak és a Habsburg Ház trónörökösödésének megszűnéséről.”

Felfogása egyébként nem újkéltű, mert a kezdeti legitimista-szabadkirályválasztó ellentét összebékítését célzó egyik taktikai kísérlet újraidézése. Dr. Módli László írta: „A Monarchia széthullása a Pragmatica Sanctio értelmében csupán a Habsburgok örökösödési jogát szüntette meg a magyar trónra, de már a magyar királlyá koronázott IV. Károlynak a trónhoz való jogot nem érintette.”

A szerző említett tómondataiból úgy tűnik, mintha Friedrich csak a budaörsi csata után, tehát 1921 októberé után vált volna harcos legitimistává. Nyilvánvalóan elkerülte figyelmét az első nemzetgyűlés megnyitását megelőző 1920. február 13-i minisztertanácsi vita, amelyen Friedrich a legitimisták

egyik vezérszónoki szerepét vállalta és korábbi álláspontjára is utalt. A jegyzőkönyv ezt így rögzítette: „*Friedrich István hadügyminiszter úr* szerint neki mindig egy volt a királykérdésben az álláspontja: Ő mindig azt tartotta e kérdésben, hogy háromféle kombináció lehetséges. Az első, hogy Károly király jön vissza mint király, a második, hogy Ottó trónörökös lesz a király és József főherceg lesz mellette a régens, a harmadik kombináció, hogy ha Károly királlyal nem lehet megállapodásra jutni, úgy ez esetben József főherceg lenne a király.” Friedrich tehát maga is cáfolja Bölöny vele kapcsolatos állításait. Hiszen határozottan állítja legitimizmusát s azt az egész Habsburg-házra kiterjeszti, nem szűkíti IV. Károly személyére.

2. *A Huszár-kormány jellege.* Bölöny József részben a VIII. kötet kapcsán nyilatkozik a Huszár-kormány mibenlétéről, jellegéről. Azt próbálja bizonygatni, hogy megalakulása a politikai erők, irányzatok valóságos koncentrációját jelentette. (164. lap.) Majd vele kapcsolatosan is visszatér a legitimizmus kérdésére. A 171. lapon ezt írja; „A következő kormányt már – szemben a Friedrich-kormánnyal, (P. F.) – inkább nevezhetjük legitimistának.” Mindkét vonatkozásban vegyük sorra a tényeket. Kezdjük az utóbbival.

a) A Huszár-kormány Clerk s az antanthatalmak jóváhagyásával alakult meg.

b) Huszár maga, miniszterelnöksége során igyekezett távol tartani magát a legitimista – szabad királyválasztó vitáktól, ellentététől. S vannak időszakok, amikor megnövekszik a kormányfő szerepe, meghatározhatja a kormányról alkotott véleményt, neve a kormánypolitikát fémjelezheti. Ilyen időszaknak tekinthető 1919 ősze, amikor sem törvényhozó hatalom, sem államfő nem funkcionált.

c) Clerk egyáltalán az államforma kérdését népszavazással kívánta eldöntetni. Huszárt ez a körülmény bizonyos fokig kötötte s az 1920: I. tc. végül is nem határozta azt meg.

d) Huszár csak meghatározott időre vállalta a miniszterelnökséget. Feladata homlokterébe eleve más jellegű kérdések kerültek. (A béke delegáció útbaindítása, a nemzetgyűlési választások lebonyolítása, az „alkotmányosság helyreállítása” stb.)

e) A Huszár-kormányban mindössze Bárczy István, Heinrich Ferenc és Peyer Károly voltak az új miniszterek. A többiek, tehát Huszárt, Korányit, Rubineket, Bleyert, Friedrichet, Hallert, Somssichot és a két Szabó Istvánt már a Friedrich-kormányban is ott találjuk. Az újak közül pedig Peyer és Heinrich semmiképpen sem sorolható a legitimisták közé.

Ezen ponton rátérhetünk a szerzőnek a Huszár-kormány jellegét illető másik állítására. Hogy tudniillik ez a kormány elődjétől eltérően a politikai pártok, irányzatok nem formális, hanem valóságos koncentrációját teremtette volna meg.

a) A kormánynak – amint az imént láttuk – csupán 3 új tagja volt, a többiek az előző kormányban is részt vettek.

b) Igaz ugyan, hogy a Huszár-kormány nem tekinthető a KNEP kormányának, de benne a keresztény, nemzeti pártok, – a keresztény blokk – szerepe volt a meghatározó. Ide sorolhatók jobbára a kis párttöredékek, sőt a kisgazdapárt is kereszténynek és nemzetinek nevezte magát. Horthy egyébként – akinek a szerepe a kormánypolitika terén nem hagyható figyelmen kívül – a két nagy párt, a KNEP és a kisgazdapárt egyensúlyának megtartására törekedett. Ugyanakkor csírájában elfojtották a polgári radikálisok és a köztársaságiak szervezkedését.

c) A kormány jellegének megítélése különben sem választható el annak politikájától. Márpedig a kormánypolitikában nem következett be lényegi változás. Ezt a rendeletek egész sora jelzi. Továbbfolytak az internálások, letartóztatások. Beniczky Ödön belügyminiszter 1919. november 26-án joggal írhatta a kormánybiztosoknak: „A kormányváltozás nem jelent politikai változást”. A valóságos koncentráció elsikkadása miatt – amint ezt a szociáldemokrata párttal foglalkozó irodalom is kimutatta – Peyer már 1919. decemberében csaknem kilépett a kormányból. Erre végül is 1920. január közepén került sor, amikor a szociáldemokrata párt a választásoktól is visszalépett. Ezzel a formális koncentráció időszaka is véget ért.

3. A szóban forgó tényektől és körülményektől való önkényes és egyben rapszódikus elrugaszkodás példájának tekinthető mindaz, amit a szerző a jogfolytonosságról és a szentkoronatanról *akkortájt születő teóriákról* ír. Idézem eszmefuttatásának a kiindulópontját. „A jogfolytonosság ugyan tisztára alaki fogalom, a jogszabályok alkotásának és megváltoztatásának jogszerűségét határozza meg, korántsem korlátozódik azonban erre a területre. Nem az aprólékos szabályokat fejezi ki, hanem az

elvet: a jogszabályalkotás és módosítás kizárólag a magában az alkotmányban erre fejjogosított tényezők által és ugyancsak az alkotmányban meghatározott módon történhet. Mellőzése önkényes vagy forradalmi lépés . . .” (171. lap.)

Úgy vélem, ezekben a sorokban már a kritika is benne foglaltatik. Nem létező alkotmányból ugyanis – 1919–1920 fordulóján vagyunk – nem lehet levezetni a jogfolytonosság fogalmát. De nemcsak az alkotmány hiányzott az államéletből, hanem a polgári alkotmányosság olyan lényeges faktorai is, mint a törvényhozó hatalom és az államfő. De a szerző ebben az esetben egyáltalán milyen korábbi törvényhelyekre gondol? Ez írásában homályban marad.

Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy Bölöny József korrekciói, egyes pontosításai, főként a sajtóhibák területén hasznosak számunkra. Következtetései ugyanakkor, legalábbis az említett fontos kérdésekben elnagyoltak, ami részben abból is fakad, hogy figyelmen kívül hagyja a történettudomány és jogtudomány újabb, vitathatatlan eredményeit.

Pölöskei Ferenc

FOGARASSY LÁSZLÓ

Kik ölték meg gróf Tisza Istvánt?

Történetkutató munkásságom folyamán többször publikáltam az őszirózsás forradalomtól a Tanácsköztársaság kikiáltásáig terjedő időszak történetéből is. Szándékom volt foglalkozni gróf Tisza István halálának és a Tisza-pörnek történetével is, mert tudtam, hogy az jogvégzett történésznek való feladat. Sajnos, a per anyagának tanulmányozására és kijegyzetelésére nem volt sem mód, sem időm, mivel más, aktuálisabb témák feldolgozásával voltam elfoglalva. Erről a legutolsó húsz évben kifejtett publikációs tevékenységem is tanúskodik.

Az ellenforradalmi igazságszolgáltatás Tisza haláláért az ún. 11-es Forradalmi Katonatanácsot kívánta elmarasztalni. Felkértem tehát levélben a Csernyák Imre elnöke alatt megalakult Katonatanács két tagját, Lengyel Lászlót és dr. Simor (Schubert) Ágostont, hogy Tisza haláláról és a Tisza-pőről nyilatkozzanak. Harmadiknak egy – annak idején utólag felvett katonai tanács tag, dr. Sós László Párizsból jelentkezett.

Habár a Tisza-pör feldolgozásával és az eredmények közzétételével időközben megelőztek, Lengyel, Simor és Sós levélbeli vallomásai nem veszítették el aktualitásukat. Lengyel László Budapestről, 1959. december 20-án kelt levelében bevezetőül említette, hogy a Forradalmi Katonatanács történetének forrása a Katonaforradalmak c. könyv Bús Fekete László tollából, valamint Simor (Schubert) Ágoston kézírata a Forradalmi Katonatanács történetéről. Utóbbinak egy-egy példánya a budapesti Párttörténeti és Hadtörténelmi Intézetben található. Lengyel László öt sűrűn gépelt oldal terjedelmű válaszból csak a fontos részleteket idézem:

„1. Tisza halálában a Forradalmi Katonatanácsnak semmiféle szerepe nem volt. A Roheim villába egy ismeretlen járőr hatolt be, akire Tisza revolvért fogott. Természetes dolog, hogy aki a forradalom napján forradalmi katonákra fegyvert fog, annak golyóval válaszolnak. Találkoztam olyan állásponttal is, hogy Tisza lelővése anarchista cselekmény lett volna, de akik ezt mondják, azok még nem éltek át fegyveresen forradalmat. A Tisza-pör igaz története az, hogy az akkori Horthy-rendőrség nem azt akarta kinyomozni, hogy kik ölték meg Tiszát, hanem azt mondta: az kétségtelen, hogy Tiszát a forradalom napján lelőtték, nosza, gyűjtsünk adatokat, és csoportosítsunk bizonyítékokat arra, hogy ez a Forradalmi Katonatanácstól indult ki a Nemzeti Tanács beleegyezésével . . . Így a rendőrség megalkotott egy mesét, és az elfogadások sorrendjében betöltötték a szerepeket és a legsúlyosabb bántalmazásokkal . . . kikényszerítették a beismeréseket. Az első elfogott Hüttner Sándor volt, egy gyenge fizikumú és gyenge idegzetű ember. Vele alkották meg a mesét. Erre a mesére éppen Pogány szerepeltetése jellemző. Pogány a Forradalmi Katonatanácsnak nem volt tagja. Csak a forradalom után lett a budapesti Katonatanács elnöke. A kérdéses időpontban Pogány a szocdem párt Conti utcai székházában volt . . .

2. Heltai Viktor egész szerepléséről a következőket mondhatom: nem volt tagja a Forradalmi Katonatanácsnak, és a forradalom előkészítésében a legcsekélyebb szerepe sem volt. Csak a forradalmi zűrzavar véletlen játéka juttatta szerephez, amikor mint sok ezer (!) más tiszt, szimatolni feljött az Astoriába. Városparancsnokul egy Stéger nevű ny. őrnagy lett kijelölve, aki a 48-as Károlyi-párt tagja volt. Mielőtt a városparancsnokságot átvenni indult volna, az Astoriában tartózkodók közül segédtsírt keresett. Heltai véletlenül volt ott. Mutató külsejű, behízsgó modorú fiatalember volt, rá esett Stéger választása. Mi nem is foglalkozhattunk a kérdéssel, hiszen ezerfelé kellett szakadnunk. Stéger a kinevezési okmányára várt, és Heltait előre küldte. Ezalatt történt az erkélyről a forradalom teljes

győzelmének bejelentése, amit a szálló előtt állomásozó karhatalmi félszázlálajunk (Pusztafi volt a vezetője) levegőbe lövéssel üdvözölt. Ettől a jelenlevő politikusok, köztük az öreg Stéger is, megrémültek, utcai harcokra gondoltak, és így Stéger nem is mert elmenni a városparancsnokságot átvenni, visszalépett. Heltai pedig beült a városparancsnoki székbe, és elkezdte játszani a forradalmárt . . . Már a Károlyi-rezsim alatt lebukott egy nagyarányú kokaincsempészéssel, amibe a folyamórszolgálatot teljesítő tengerészeket is beugratta. Simortól hallottam, hogy Wienben az emigránsok között agent provocateur tevékenységet fejtett ki . . .”

Lengyel László levele további részében bíráló észrevételeket tesz arra a kiadványra, amely „A diadalmas forradalom könyve” címen Gellért Oszkár szerkesztésében jelent meg, és cáfolja azt, hogy Csernyák Imre százados, mint a magyar fegyverszüneti delegáció tagja, Belgrádban rendfokozat nélküli egyenruhában jelent volna meg Franchet d'Esperey tábornok előtt. Szerinte mind Csernyák, mind pedig Schubert teljes díszben, rendfokozattal és az összes kitüntetésekkel jelentek meg. (Tormay Cécile tehát téves információt vett át a „Bujdosó könyvében”).

Dr. Simor Ágoston, akinek címét (Budapest XIII., Kresz Géza u. 53/b.) Lengyel László közölte velem, 1960. április 22-én válaszolt levelem kérdéseire. Ebben megírta azt is, hogy 1945 májusáig viselte a Schubert nevet. Lengyel levelének tartalmát megerősítve közölte, hogy említett kéziratában a belgrádi út történetét is feldolgozta. Hozzám intézett levelében dr. Simor (Schubert) ezeket írja a Tisza-ügyről:

„Mint hogy 1918. október 31-én de. 10 órától kezdve mint a Forradalmi Katonatanács politikai biztosa (sic) a Forradalmi Katonatanács és a kormány közös megbízásából a budapesti államrendőrség főkapitányságának politikai ellenőrzését végeztem mindaddig, míg a Minisztertanács formálisan meg nem alakult, és az új főkapitány kinevezését meg nem ejtette – így közvetlenül jutottam ahhoz, hogy a Tisza halálát követő tíz perc múltán megindult bűnügyi nyomozás során felvett jegyzőkönyveket áttanulmányozzam. Az ekkor a helyszínen kihallgatott összes tanúk egybehangzóan azt vallották, hogy egy az utcán arra haladó, őszirózsás katonákkal . . . megrakott teherautót egy két overallos munkás megállított karjelzéssel és azzal a kiáltással, hogy »itt lakik az a betyár Tisza, aki nem akadályozta meg a háborút, holott az módjában lett volna . . . vigyék hát börtönbe, és állítsátok bíróság elé, forradalmi törvényszék elé vele!« Erre mintegy negyven katona egy altiszt vezetésével leugrált a megállt kocsiról, mintegy harminc körülvették a villát, és lefegyverezték a szuterénban levő csendőröket, négyen pedig felmentek a magasföldszintre Tiszához a szobájába, és felszólították, hogy kövesse őket, mert a háborúba bocsátkozás miatt felelősségre fogják vonni, mire Tisza revolvert rántott, s egyidejűleg a feléje szegzett szuronyos puskákat félrelökte, mire lövéseit megelőzendő, a forradalmi katonák vezényszó nélkül önvédelemből tüzeltek, ennek következtében Tisza megsebesült, majd sebeibe belehalt . . . EZ A VALÓSÁG! MINDEN EGYÉB: KÉSŐBBI KELETŰ MISZTIFIKÁCIÓ! [Eredetiben is csupa nagybetűvel.] Ezt a vallomást tette annak idején Roheim Samu, Almássy Denise és Tiszáné, valamint a házvezetőnő, továbbá Rákóczi csendőrtiszt helyettes és több csendőr is, egyöntetűen és egybehangzóan . . .”

Viszont a Gellért Oszkár szerkesztésében megjelent könyv, amely a „Forradalmi napok hiteles krónikáját” is tartalmazza, hitelesebbnek látszik, mert bizonyos, hogy a rendőri akták alapján készült. (J. J.: Tisza István végzete, 183–185.) Eszerint 1918. október 31-én este fél hat óra táján nyolc fegyveres katona vette körül a Roheim-villát. Négyen kinn maradtak, négyen pedig a vaskerítésen átmászva, meglepetésszerűen lefegyverezték a kártyázó csendőröket. Ezeknek nem maradt más hátra, mint a katonák felszólítására eltávozni. Tisza István valóban revolvert fogott a katonákra, de a követelésekre és nyilván a jelenlevő feleségére és unokahugára való tekintettel letette. Újabb szóváltás után Tisza – most már fegyvertelenül – félre akarta tolni a puskacsöveket, és ekkor dördült el három lövés. Két golyó Tiszát halálosan, egy pedig Andrássy Denise grófnőt könnyen megsebesítette. A katonák ekkor vállukra kapták a fegyvert és eltávoztak. Negyedóra múlva érkezett orvos, aki Tiszát már holtan találta. A J. J. által közölt párbeszédben – amelyet a rendőrségi jegyzőkönyv csak Tisza két hozzátartozója vallomása alapján rögzíthetett: bíróság előtti felelősségrevonásról nincsen szó. Eljöttünk, hogy leszámoljunk – mondta az egyik katona. Megtörtént egy teljesen fölösleges és értelmetlen gyilkosság formájában. A Tanácsköztársaság alatt sem tekintették másnak, hiszen akkor is nyomoztak a tettesek után.

Dr. Simor előadása (és Lengyel Lászlóé is) Tisza haláláról tehát nem autentikus. Másodkézből vett információikat sorok írójával négy évtizedes távlatból közölték. Lengyel László a Tisza-pörben

tisztázta magát, úgyhogy a királyi ügyészség elejtette a vádat ellene. Eszerint a Forradalmi Katonatanács tagjai közül Csernyák Imre, Sztanykovszky Tibor és Hüttner Sándor működtek volna közre Tisza megölésénél. Ámde alibijüket Simor igazolja: „A Forradalmi Katonatanács vezetőségének tagjai valamennyien éppen a Tisza halálának órájában azzal voltunk elfoglalva az Astoria-szállóban, a Forradalmi Katonatanács főhadiszállásán, hogy a forradalmi hadsereg katonái által elfogott s oda beszállított Lukachich[altábornagy] életét megmentsük a szálló előtt összegyűlt és kiadását követelő néptömeg bosszúja elől . . .” (Lukachich letartóztatásáról a Gellért-féle kiadványban K. F. ír (173–175. l.,) abban Csernyákot tényleg említi.)

Dr. Sós László – 1918-ban tüzérzászlós – hozzám intézett levelében közölte, hogy azonos a dr. Simor által említett dr. Soós Lászlóval, aki benne volt Károlyi Mihály által Belgrádba vezetett küldöttségben. Simor azt írja róla, hogy az őszirózsás forradalmat megelőzően nagy része volt a budapesti bosnyák katonaságnak a megnyerésében. 1970-ben Paris XVII, 26. Rue Pouchet volt a lakcíme. Budapestről 1919 szeptemberében menekült el. Korábbi, 1970. július 6-án kelt levelében írja: „A Tisza-pernek lefolyása, ítélete ismeretlenek számomra. Ha Dietz Károly valóban (amit kétkel!) megindította a nyomozást, a Roheim villában jelen volt személyeknek felvilágosítással kellett szolgálniuk . . . Az bizonyos, hogy sem Kérinek (akinek alibijét igazolni tudom, sem Fényesnek, sem Friedrichnek, sem Pogánynak semmi közük nem volt a gyilkossághoz. Azt – véleményem szerint a 11-es Katonatanács tagjai közül kell keresni . . .”

Ellenforradalmi forrás szerint a kivégzés végrehajtói Pogány József, a későbbi népbiztos, Horvát-Szanovics Tivadar matróz és Dobó István ipari vállalkozó voltak. Aki jelen volt, de nem lőtt Tiszára, Sztanykovszky Tibor lett volna. (Olysió Gabányi János: Mártirjaink. Bp., é. n. Tisza Istvánról: 139–158. l.) Pogány alacsony, kővér ember volt, viszont az, akit Almássy grófnő vallomása szerint Pogánynak mondanak, magasabb termetű, barna. Dr. Sós László Párizsban 1970. július 21-én kelt levele szerint „Szerintem a gyilkosságot egy magát Horvátovicsnak nevezett, a K. T.-hoz (értsd Katonatanács) tartozó egyén hajtotta végre (tehát nem Szanovics és nem Tibor), aki tényleg matróz ruhát viselt . . . Őt én szállásoltam el (János Andor társaságában), mert Csernyák kevesett törődött a legénységgel – a budai Hadik-laktanyába. A forradalom előestéjén (okt. 30-áról 31-ére virradó éjszakán H. kijelentette, hogy ő bizony le fogja löni T-t, én igyekeztem lebeszélni, de ő megmaradt eszméjénél. A következő napokban elvesztettem szemem elől. Katonatarsai szerint Újvidékre utazott. Az ugyanezen forrásbeli nevek közül egyedül Sztanykovszky jelenlétét tartom valószínűnek (mert fekete szemüveget viselt, s Almássy Denise szerint az egyik a három közül egy ily szemüveget viselt). Dobó István egynéhány nappal később eldicsekedett a T.-gyilkossággal, amelyet félfüllel hallottam, azt mondta, hogy ez Budán történt. Szerintem a Roheim villa a Városliget háta mögött (valószínűleg a régi Hermina uton feküdt). Őt mitománnak tartom s hitem szerint semmi szerepe nem volt a tettben.

Az ellenforradalmi forrás által említettek közül Hüttnerrel sokkal megfontoltabbnak tartottam, s ha emlékezetem nem csal, a szüleinél Pest környékén lakott, s október végén 6 órakor már koromsötét van, s ő akkor már hazatért.”

Sztanykovszky Tibor emlékezései a Forradalmi Katonatanácsról megjelentek a „Nagy idők tanúi emlékeznek” (1918–1919) c. gyűjteményben (Bp., 1959, Kossuth Kiadó, 89–99). Tisza haláláról mindössze két sort és még négy sor kommentárt ír anélkül, hogy cáfolná a 11-es Katonatanácsra vonatkozó ellenforradalmi vádakát. A jegyzetben csak annyit említene, hogy Sztanykovszky gróf Tisza István meggyilkolásával vádolva letartóztatták, halálra ítélték, majd (fellebbezés után) az ítéletet 18 és fél évi börtönre változtatták, amelyet teljes mértékben letöltött. Sem a szerző, sem a lábjegyzet írója egy szóval sem említi, vajon igazságos, vagy igazságtalan volt-e az ítélet. Ezek után nem lehet csodálkozni, ha dr. Sós László is valószínűnek tartja, hogy Sztanykovszky jelen volt Tisza halálánál. Sós László ügyvéd volt, tehát érthető, ha úgy véli, hogy „qui tacet, consentire videtur” (a hallgatás beismerés).

Kéri Pál, akit a Tisza-pörben gyilkosságra való felbújtással vádoltak és el is ítélték, de a magyar–orosz hadifogolycseré egyezmény folytán kiszabadult, Ausztriába való kijutása után sietett közhírré tenni, hogy semmi köze Tisza megöléséhez, és sejtelve sincs, hogy ki ölte meg. (Az igazság a Tisza-pörben, írja Kéri Pál. Bécsi Magyar Újság 1922, 144. sz. 5–6.) Sztanykovszkyknak is ki kellett volna jelentenie, hogy a Tisza-pör főtárgyalásán visszavonta a rendőrségen és vizsgálóbíró előtt tett beismerő vallomását, de 1959-ben nem tette meg.

A Tisza-pör története megjelent Hegedűs Sándor tollából „Egy politikai per kulisszatitkai” címen (Bp., 1976). Hogy hívták azt a lektort, aki elnézte, hogy a vád alól fölmentett Fényes László ügyvédjét nem hívták dr. Sasulinszky Gyulának? A helyes név S A L U S I N S Z K Y és Budapesten túl közismert ahhoz, hogy fel ne tűnjön az eltorzított írásmód.

Alapítalan a fenti könyv azon megállapítása, hogy Csernyák Imre „később ellenforradalmár” lett. En tudok a Belügyi Népbiztosság egy nyomozójának 1919. június 8-án kelt jelentéséről, amely szerint Wulff Olaf, a pesti tengerészet parancsnoka és Csernyák Imre lettek megbízva a pesti ellenforradalom szervezésével (MMTVD 6a, 605. o.), ámde a június 24-i események kapcsán egyikükről sincsen szó. Simor (Schubert) hozzám intézett levelében erélyesen cáfolja, hogy Csernyák ellenforradalmárrá vedlett volna. Ezt éppen úgy el lehet hinni, mint azt, hogy a Tisza-gyilkossághoz semmi köze nem volt. Ha valóban lettek volna ellenforradalmi érdemei, nem kellett volna 1919 szeptemberében külföldre szöknie.

Ellenben letartóztatták a Tanácsköztársaság idején ellenforradalmi akció előkészítése címén Fényes Lászlót, aki ellen Heltai Viktor a Tisza-pörben hamis tanúvallomást tett – bosszúból, mert Fényes volt az, aki a Károlyi-kormány alatt viselt dolgai miatt elrendelte az ő letartóztatását. (Bővebben lásd Fényes László: A forradalom okai és a Tisza-bűnper vádjai. Bp., 1922.)

Meglepő, hogy a Korvin Ottó-féle forradalmi szocialista csoport Lékai János kísérletének kudarca után nem próbálkozott meg újból Tisza megölésével. Lengyel József „Visegrádi utca” c. regényes visszaemlékezésében ilyesmiről nem tesz említést.

Ez idő szerint nem tudjuk, kik ölték meg gróf Tisza Istvánt. Az azonban tény, hogy az öszirózsás forradalom idején sokan dicsekedtek azzal, hogy ők voltak a tettesek, de erről nem akartak tudni, amikor felelősségre vonták őket. Érdekeselek akartak lenni, és miattuk ártatlan emberek szenvedtek . . .

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- И. Бибо*: Причины и история немецкой истерии 169
Л. Варга: Поддержка государством промышленности в эпоху дуализма (1880–1900 гг.) 196

СООБЩЕНИЯ

- Е. Сабо*: Материалы к политической биографии Вильмоша Бёма 227

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

- Н. Д. Кондратьев*: Длинные волны экономического развития 241

КУЗНИЦА

- Л. Катун*: Вопросы демографического перехода в Венгрии в 19. в. 270

ПЕРВЫЕ СТАТЬИ,

- Я. Мажу*: Главные тенденции изменений в общественных источниках интеллигенции
в эпоху дуализма 289
Д. Фельдеш: Условия жизни рабочих в городе Уйпешт в 1930 г. 309
К. Фербер: Стабилизация и имущественное положение акционерных компаний 319

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ

- Ошибочные данные? Неправильные выводы? (Замечания к работе И. Белены) 329
Л. Фогараш: Кто убил графа Иштвана Тиса? 338

CONTENTS

ARTICLES

- I. Bibó*: Causes and history of the German hysteria 169
L. Varga: State support of industry in the Dualist era (1880–1900) 196

COMMUNICATIONS

- É. Szabó*: Further data concerning the political biography of Vilmos Böhm 227

THEORY AND METHODOLOGY

- N. D. Kondratieff*: The long waves of economic development 241

WORKSHOP

- L. Katus*: Problems of demographic transition in Hungary in the 19th century 270

FIRST PAPERS

- J. Mazsu*: Major tendencies of the changing social basis of intelligentsia in the Dualist period . . . 289
G. Földes: Living conditions of the Ujpest workers in the 1930's 309
K. Ferber: Stabilization and the financial position of the joint stock companies in industry . . . 319

OBSERVER

- Faulty data? Wrong conclusions? (Some comments on J. Bölöny's article 329
L. Fogarassy: Who were the murderers of Count István Tisza? 338

TABLE DE MATIÈRES

ÉTUDES

- I. Bibó*: Les causes et l'histoire de la hystérie allemande 169
L. Varga: La subvention de l'industrie par l'État à l'époque du Dualisme (1880–1900) 196

COMMUNICATIONS

- E. Szabó*: Données à la biographie politique de Vilmos Böhm 227

THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE

- N. D. Kondratieff*: Les longues ondes du développement économique 241

ATELIER

- L. Katus*: Les problèmes de la transition démographique en Hongrie au XIXe siècle 270

PREMIERS MÉMOIRES

- J. Mazsu*: Les tendances de changement principales des sources sociales de l'intelligence
à l'époque du Dualisme 289
Gy. Földes: Les conditions de vie des ouvriers d'Újpest pendant les années 1930 309
K. Ferber: La stabilisation et la situation financière des sociétés anonymes industrielles 319

OBSERVATEUR

- Données fausses? Conclusions erronées? (Remarques sur les réflexions de J. Bölöny) 329
L. Fogarassy: Qui ont tué comte István Tisza? 338

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

- I. Bibó*: Die Ursachen und Geschichte der deutschen Hysterie 169
L. Varga: Die staatliche Industrieförderung im Zeitraum des Dualismus (1880–1900) 196

BEITRÄGE

- É. Szabó*: Beiträge zur politischen Biographie Vilmos Böhms 227

THEORIE UND METHODOLOGIE

- N. D. Kondratieff*: Die langen Wellen der wirtschaftlichen Entwicklung 241

WERKSTATT

- L. Katus*: Die Fragen des demographischen Übergangs in Ungarn im 19. Jahrhundert 270

ERSTARBEITEN

- J. Mazsu*: Die Hauptveränderungstendenzen der gesellschaftlichen Quellen der Intelligenz im
im Zeitraum des Dualismus 289
Gy. Földes: Die Lebensverhältnisse der Arbeiter in Ujpest in den dreissiger Jahren 309
K. Ferber: Die Stabilisation und die materielle Lage der industriellen Aktiengesellschaften 319

BEOBACHTER

- Fehlerhafte Angaben? Falsche Folgerungen? (Bemerkungen zur Schrift von J. Bölöny) 329
L. Fogarassy: Wer hat Graf István Tisza ermordet? 338

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. I. 9. – Terjedelem: 15,75 (A/5) ív
80.7844 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei

Felelős szerkesztő Szabolcsi Miklós

A folyóirat legfontosabb feladata, hogy az Osztályhoz tartozó tudományterületek új kutatási eredményeit tartalmazó, átfogó igényű tanulmányokat közöljön, ismertesse az Osztály szervezeti életét.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben

Évi előfizetési ára 84,— Ft

Akadémiai Kiadó, Budapest

MAGYAR NYELVŰ IRODALMI FOLYÓIRATOK
az Akadémiai Kiadó műhelyéből

IRODALOMTÖRTÉNET

Főszerkesztő: NAGY PÉTER

Tartalma: a magyar irodalom, ezen belül a XX. századi s a mai magyar irodalom problémái, folyamatai, eredményei
Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 72,— Ft

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: KLANICZAY TIBOR

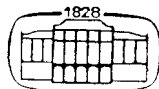
Tartalma: elvi, történeti, esztétikai jellegű tanulmányok a magyar irodalomtörténet köréből, eddig ismeretlen dokumentumok publikálása, magyar és külföldi irodalomtörténeti kiadványok bemutatása
Megjelenik évente 1 kötet 6 füzetben · Évi előfizetési díj: 90,— Ft

LITERATURA

Felelős szerkesztő: SÓTÉR ISTVÁN

Tartalma: az MTA Irodalomtudományi Intézetében folyó kutatási eredmények ismertetése, elsősorban a XX. századi magyar irodalommal összefüggő elméleti, esztétikai, műelemző írások
Megjelenik évente 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 68,— Ft

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (1054 Budapest, Alkotmány utca 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1051 Budapest, József nádor tér 1.)

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

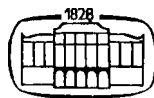
Index szám: 25.812

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
II-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre 64,— Ft

INDEX: 25 812
ISSN 0040—9634

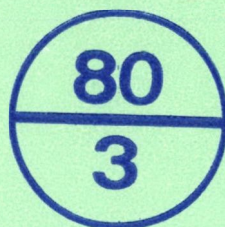

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55686

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Pauliny Oszkár: A Garam-vidéki hét szabad királyi bányaváros 1542. évi hatvanadójának lajstromai

Wellman Imre: Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében

M. A. Barg: A technikai és társadalmi forradalom összefüggésének kérdéséhez

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ,
KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL,
ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, SOMLYAI MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Úri u. 51–53. – Telefon: 160–160
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 64,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Paulinyi Oszkár*: A Garam-vidéki hét szabad királyi bányaváros 1542. évi hatvanadadójának lajstromai (Forrástani elemzés) 349
Wellmann Imre: Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében 376

KÖZLEMÉNYEK

- Ladányi Erzsébet*: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések 450
Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1931–1932-ben 478

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

- M. A. Barg*: A technikai és társadalmi forradalom összefüggésének kérdéséhez 497

MŰHELY

- Miskolczy Ambrus*: Népeesség, társadalom és gazdaság Erdélyben a feudalizmus válságának idején 509

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan, vita stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Tanulmányok

PAULINYI OSZKÁR

A Garam-vidéki hét szabad királyi bányaváros 1542. évi hatvanadadójának a lajstromai (Forrástani elemzés)

Gyakorlati rendeltetésű írástermékek statisztikai tartalma

Az adólajstrom egyike az ügyintéző írásbeliség tömeges adatszolgáltatású termékeinek. A tömegességben rejlő sajátos történelmi forrásértéknek a felismerése nyomán a történetkutatásnak egy új módszere bontakozott ki. A kvantitatív módszer, amely a múltbeli társadalmi lét összefüggéseit nagyságrendi viszonylataikban kívánja konkrét számszerűséggel meghatározni. Az idő múltával beálló nagyságrendi eltolódásokban szinte kézzelfoghatóan érzékelteti a mennyiségi növekedés átváltását a minőségire. Az arányok rögzítése a társadalmi valóság ábrázolásának is hatékony eszköze. Nemcsak szemléletesebbé teszi azt. A számok szórabírásával fényt derít a történet olyan összefüggéseire is, amelyek egyébként homályban maradnának, mert nincs közvetlen lecsapódásuk a mindenkori múlt másfajta írásos emlékeiben. A már jó száz évre visszatekintő módszernek éppen a feudális kori város adólajstromaihoz fűződik az első mélyebben szántó ugartörése.¹

Igazából nem más ez, mint statisztika, csak éppen a mindenkori jelen, hanem a múlt társadalmának a vizsgálata. Tárgy és a megismerést kereső kérdésfelvetések mindkét esetben ugyanazok. Itt is, ott is egy homogén és térben elhatárolt társadalmi egység – csoport vagy jelenségkör – a vizsgálat tárgya. Azonosak a vizsgálódás munkafolyamatának a fő szakaszai is. Elsőben a tömegszerű egész, a statisztikai sokaság végső egyedi összetevőinek a teljesség követelményét szem előtt tartó számbavétele. Majd az egyedi elemek e tömegéből az azonos ismeretjegyű csoportok, a különböző statisztikai kategóriák elkülönítése. Végül az így kibontott típuscsoportok nagyságrendje mögött meghúzódó társadalmi összefüggések kifejtése. Találó mégis a szóhasználat, amely a múltbeli társadalmi lét statisztikai vizsgálatát *történeti statisztika* megjelöléssel ágazati válfajnak tekinti. Találó, mert a vizsgálat egyébként azonos mibenléte mellett az élő társadalom statisztikusának és a múltat a statisztika eszközeivel megelevenítő történetírónak a munkája egy

¹K. Bücher: Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im 14. und 15. Jahrhundert. Tübingen, 1886. Előzetes részkiadások: Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 1881–1885. – G. Schönborg: Basels Bevölkerungszahl im 15. Jahrhundert – Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik, N. F. 6, 1883. – K. Eheberg: Straßburgs Bevölkerungszahl seit Ende des 15. Jahrhunderts bis zur Gegenwart – Uo.: N. F. 7–8. 1883–1884. – J. Jastrow: Die Volkszahl deutscher Städte zu Ende des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit. Berlin, 1886. – O. Richter: Zur Bevölkerungs- und Vermögensstatistik Dresdens im 15. Jahrhundert – Neues Archiv für sächsische Geschichte und Altertums-kunde, 2. Bd. 1881. – Az előzmények kritikáját ld. Büchernél, i. m. 13–31. l. – A nem városlakó népességre ld. K. Th. von Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte III: 1. köt. 24. s köv. 11. és Die Quellen der historischen Bevölkerungsstatistik – Statistische Monatshefte, 12. évf.

ponton lényegesen elüt egymástól. Utóbbinak sokkal bonyolultabb, többretű az alapozó műhelymunkája.

Az élő társadalom statisztikus vizsgálódása alapanyagát, a statisztikai sokaságot egyedi adataiban eleve megfogalmazott tudományos szempontok szerint és a teljesség követelményének szem előtt tartásával maga gyűjti egybe, esetleg másokkal gyűjteti be. Megvan tehát a lehetőség, hogy az adatfelvétel pontos és teljes legyen.² A történetírónak ezzel szemben nincs módja ennek a statisztikai sokaságnak sem a közvetlen, sem a teljes begyűjtésére. Nem foghatja pl. egy bányavárosnak bizonyos megadott időpontban élt valamennyi bányavállalkozóját faggatóra, hogy számot adjanak bányae érdekeltségeik száma, kohóvállalatuk üzemegységei, érchozámuk és fémtermékeik mennyisége vagy a foglalkoztatott munkások bére, száma felől. Azt sem teheti meg, hogy házról házra járva társadalmi helyzete, gazdasági funkciója, kora és neme szerint vegye számba egy település múltbeli össznépségét. Neki azzal kell beérni, ami tárgyára vonatkozólag történetesen a korabeli *ügyintéző* írásbeliség tömeges adatszolgáltatású termékeiben talált lecsapódásra. Ám itt nyoma sincs tudományos szempontok érvényesülésének. Létrejöttüket nem tudományos érdeklődésnek, hanem egyedül az élő ügyintézés gyakorlati szükségletének köszönik. Hol jobbiztosítás volt rendeltetésük; ilyenek tekinthetők az urbáriumok és az úrbéri összeírások. Hol a nyilvántartó számbavétel, pl. a leltáraknál. További változatok: az elszámoló adólajstromok, dézsmajegyzékek, a költség- és terméskimutatások, a bérlajstromok, vagy éppen a mérlegállító, esetleg már a vállalkozás, a termelés ésszerűsítését kereső kalkulációk. Végül a népességi és egyéb tárgyú országos összeírások. De mert gyakorlati rendeltetésükben a korukbeli társadalmi lét bizonyos jelenségekörét ölelik fel, egyben történeti források is. Azoknak egy egészen sajátos csoportja, mivel tömeges adatszolgáltatásuknak van statisztikai mondanivalója is.

Az élő társadalom statisztikusa – említettem – tudományos vizsgálódását szolgáló kérdésseltevésekkel kezdi, hogy begyűjtse az ezekre válaszoló egyedi adatokat. Műhelymunkája szabatos kérdések szabatos megválaszolása.

A történetíró a visszajáról indul. Egyedi adatok begyűjtése helyett tömeges adatso-
rok elemzésével kezdi, hogy milyen statisztikai kategóriák bonthatók ki belőlük, jóllehet ezek minden tudományos kíváncsiskodás nélkül pusztán gyakorlati rendeltetéssel jöttek létre. A statisztikai használhatóság kritériuma, hogy ez a tömeges adatszolgáltatás az abból kibontható statisztikai kategóriák mindegyikénél, ha nem fedi is a statisztikai sokaság teljességét, azt legalább annyira megközelítse, hogy a kategóriák nagyságrendje meg ne billenjen, a forrás adataiból megállapítható arányok annyira közelében járjanak a történeti valóságnak, hogy azt még elfogadható képlettel érzékeltessék.

Hogy a számoszlopokból mi bírható szóra a statisztika nyelvén, ez általában alaposabb vizsgálatot igényel. Mint sokat ígérőt, legfontosabbnak a *genetikus elemzést* tekinteném: a kútfő létrejöttének, a gyakorlati indítékoknak és az ügyintéző végrehajtás módozatainak a tisztázását. Ez nem korlátozható egy-egy rokontermészetű iratcsoport, pl. urbáriumok vagy egyazon évbeli, de különböző városok adólajstromai *sommás* vizsgálatára. Azt minden tömeges adatszolgáltatású írásterméknél *külön-külön, egyenként* kell a

² Ha nem az, ez csak rajta múlik. Kérdőívei fogyatékoságán, a munkálatok rossz megszervezésén, a munkát végző együttes vagy hivatalos szerv lazaságán.

történetírónak elvégeznie; persze nem elszigetelten, hanem a korabeli rokontermészetű iratok egybevetésével.³

Másik figyelmet érdemlő forrástani kérdés, a tömeges adatszolgáltatásban némán lappangó *tartalom kibontása*. A genetikus elemzéssel elkülönített adatsorokban ugyanis rendszerint meghúzódnak még további adatszoportok is, amelyeket azonban egyedi összetevőik teljességében a genetikus elemzés sem tudott különválasztani. A város társadalmi-gazdasági képletének egyik beszédes, ha ugyan nem a legbeszédeesebb érzékeltetője a népesség foglalkozás szerinti megoszlása. Adólajstromainknál maradván, tömeges adataiból genetikus elemzéssel, hol hét, hol hat statisztikai kategória bontható ki. Közöttük az egyetlen foglalkozási ág igazából csak a munkáltató házanépéhez tartozó bérmunkás szegődményeseké.⁴ Ez viszont az adózóknak igen alacsony hányada. Vannak ugyan ennek még egyéb jelzései is, pl. a foglalkozást jelentő utónevek.⁵ De az egyes foglalkozási ágak személyi köre még így sem lesz teljes. Az adózók tekintélyes hányadánál, 40–60%-ánál a lajstromszövegnek erre nincs válasza.

A népesség foglalkozás szerinti megoszlása azonban a lajstromok fogyatékos adatszolgáltatása mellett is tovább kerekíthető. Feltétele, hogy a történetíró alapozó műhelymunkáját szélesebb történeti környezetre terjessze ki. Lehet, hogy a hiányzó adatok begyűjtésében már kielégítő eredményre jut, ha lajstromait emberöltőnyi határok között hasonló forrásokkal (adózók, fegyverfogható népesség összeírásai, céhlajstromok stb.) vetheti egybe. Ha viszont így sem jut el a statisztikai sokaság megközelítő teljességéhez, nem marad más hátra, mint hogy a város írásos ügyintézésének a kérdéses emberöltőből fennmaradt termékeit maradéktalanul átnézi, és így szűri ki belőlük egyedenként az egyes személyek foglalkozási adatait. Amit így elérhet, az a végső határa a történeti valóság megközelítésének, a *viszonylagos* statisztikai sokaság.

A statisztikai használhatóság elbírálása mellett nem hagyhatók figyelmen kívül a tömeges adatszolgáltatású forrásoknál sem az általános forráskritika követelményei. Az irat hitelességének a tisztázása a szokásos alaki és tartalmi ismeretjegyek alapján. Az irat ügyintéző rendeltetésének (elszámoltatás, nyilvántartás, kalkuláció stb.) és ügyviteli jellegének (fogalmazvány, eredeti, másolat, tisztázott másodpéldány stb.) a meghatározása. A statisztikai használhatóság elbírálása szempontjából is bír jelentőséggel az irat szerkezeti beosztása (rovatok, utcarend, házankénti vagy egyéb tagoltság), hasonlóképpen az is, hogy az irat ránk maradt példánya csonkítatlan-e.

Bevezető észrevételeim rendszeres összefoglalás helyett inkább csak példálódzva mutatnak rá a fontosabbjára azoknak a feladatoknak, amelyeket az ügyintéző írásbeliség tömeges adatszolgáltatású termékeinek a statisztikai felhasználásához kell a történetírónak elvégeznie. Teljes sokoldalúsággal ezt az aprólékos műhelymunkát a Garam vidéki hét szabad királyi bányaváros 1542. évi adólajstromainak a forrástani elemzése szemléltesse.⁶

³ Utalnék itt *Varga Jánosnak* annak idején *Nemeskéri Kiss István* kandidátusi disszertációjához fűzött idevágó opponensi észrevételeire . . . Ettől függetlenül viszont igen hasznosnak tartom a történetstatisztikai források összefoglaló ismertetéseit.

⁴ A városiakoknak ez a csoportja feudális kori városaink adólajstromaiban egyébként nemigen tűnik fel.

⁵ A nevek írásának német szórendje szerinti utónév.

⁶ A hét sz. kir. bányaváros itt elemzett lajstromai Lócse és Késmárk városokéval együtt a m. kir. udvari kamara levéltárában maradtak fenn. Mai jelzetük: *Magyar Országos Levéltár* (E szekció, 158.

A hatvanadadó-lajstromok alaki és tartalmi ismeretjegyei

„Regestum contribucionis sexagesime partis omnium bonorum mobilium per proceres huius regni in congregatione Nouosoliensi in anno 1542 ordinate et facte – Creminicia.”

Első levelének külső lapján ezt a címet viseli a körmöcbányai lajstrom és a városnév változásával egybehangzó ezzel a többi hat bányavárosi lajstrom címe is.⁷ A körmöci lajstrom második levelén pedig olvasható annak az eskünek, helyesebben annak a szóbeli vagyonbevallási felszólításnak a szövege is, amelyet az adórovók az adófizetőhöz intéztek, hogy az abban foglaltak értelmében keresztyén hitére tett esküvel és hűtlenség meg vagyonek Kobzás terhe alatt vallja be az adókiivetés alapjául szolgáló vagyona értékét.⁸ Ez a formula a címnél bővebben utal az országgyűlés végzésére. Elmondja, hogy a török elleni hadjárat költségeire a rendek a bánya- és a sz. kir. városokra az ingóvagyon hatvanad értékében számítandó vagyondézmát vetettek ki, ingóvagyonnak véve az asszonyok ékszereinek kivételével minden arany- és ezüstneműt, készpénzt, gyöngyöt, drágakövet és egyéb ékességet, takarót, ruhaneműt, bort, terményt, barmot és minden egyebet.⁹

„Regestrum”-okkal, tételszerűen vezetett lajstromokkal van tehát dolgunk. Annak a vagyondézmának a lajstromaival, amelyet az 1542 márciusában Besztercebányán tartott országgyűlés vetett ki a bánya- és a többi sz. kir. város lakóira ingóvagyonuk hatvanad részében. Így mondják a lajstromok feliratai.¹⁰

A hét városnak külön-külön lajstroma van. A selmecbányaiban a városi anyatelepülés mellett ott található a két külső bányatelep, Hodrusbánya és Kisbánya (németül Schüttersperg, szlovákul Banka), lajstroma is. Valamennyi lajstrom fraktur füzet szoros fűzéssel, amely az idők folyamán még csak meg sem lazult. Lappárjaik is hiánytalanok. A lajstromok tehát sértetlenül maradtak reánk. Kötőtáblája, vagy akárcsak borítólapja egyiknek sem volt. Eredeti lapszámozásuk nincs, őrszavak sincsenek.

A tulajdonképpeni lajstromszöveg a második levél első lapján kezdődik. Körmöcbányán az idézett vagyonbevallási felszólítással, a többi városnál az erre utaló rövidebb címfejjel.¹¹ Erre következik az adólajstrom tételrendje, amely két rovatból áll. Egyik a szövegrovat az adózók személyére, esetleg foglalkozására vonatkozó adatokkal, a másik a számrovat a lerótt adó összegével. A kétrovatos lajstromszöveg folyamatosan fut végig a

fond, 88. rakszámú csomó): Archivum camerae Hungaricae, Conscriptio portarum, Irregistrata, Civitates Nr. 1–9. – A latin nyelvű lajstromokat német fordításban kiadta *Neda Relković*: Namensverzeichnis und Zins der Bürger in den sieben Bergstädten des Oberlandes im Jahre 1542 – Karpatenland, Jahrgang V–VIII, Reichenberg, 1932–1935.

⁷ I. h.

⁸ Ld. alább a genetikus elemzést.

⁹ A vagyonbevallási felszólítás szövege: Körmöcbányai lajstrom 2 : r-v fol. a 6. jegyzetében i. h. Hogy így jártak el a többi bányavárosban is, utalnak rá a lajstromok szövegének élén olvasható fejcímek. „In taxatione iudicis et iuratorum civium civitatis Semniciensis idem modus et forma, ut Cremnicie est observata” mondja a selmec- és feyerbányai (= bélabányai) lajstrom. A baka- és besztercebányai Körmöc- meg Selmecbányára, az új- és a libetbányai azonos szöveggel Körmöc-, Selmec- és Besztercebányára utal. Jelzik ezek az utalások azt is, hogy miként vették sorra az adórovók az egyes városokat.

¹⁰ Ld. alább a genetikus elemzést.

¹¹ Ld. a 9. jegyzetet.

levelek mindkét lapján, és az utolsó levél kivételével többnyire kitölti az egész füzetet. Csak Besztercebányán maradt három és Körmöcbányán két levél íratlan. A selmec- és libetbányai lajstromnak viszont az utolsó levél első lapján is olvasható egy, igaz, hogy utólagos összegezés, amelynek keze vonása elűt a főszövegétől, de azzal egykorú.

A lajstromok írása gondos szépírás. Mind a hét lajstrom Feller Miklósnak a folyamatos, csak a tintát meg a tollat változtató írása.¹²

A lajstromok tagolódásának a ház az alapegysége. Házanként veszik számba az egyes adózók rovását, mégpedig, amint ezt a szöveget „dedit” kifejezése jelzi, a lerótt adó összegében. Minden háznál az első tétel a háztulajdonosé, egy-két esetben az egész házat bérlő fő lakóé. Ritkábban itt találni a háztulajdonossal egy fedél alatt lakó és vele együttesen adózó családtagokat is, akik a rokoni kapcsolat feltüntetése mellett többnyire név szerint is meg vannak nevezve.¹³ Szórványos előfordulásuk arra enged következtetni, hogy a háztartásfővel egy fedél alatt élő, de vagyoni jogilag önálló, vagy legalábbis önálló kenyérkereső foglalkozással bíró személyekről van szó. A háztartásfő által eltartott családtagok, feleség, gyermekek nem voltak személyükben adókötelesek, így nem is tűnnek fel az adólajstromokban, sőt még azok a kézműves fiak sem, akik mint legények vagy inasok apjuk mellett dolgoztak.

Erre következnek a munkáltató háztulajdonos háztartásában élő, vagy a gazdaságban, vállalatában foglalkoztatott szegődményesek tételei. Egy-két kivételtől eltekintve jobbára csak a szolgálati viszony megjelölésével, név nélkül vannak felvéve. Szolgálók – puella, famula; gazdasági cselédek – servitor, auriga, vector, hospes; bor- és sörmérők (csaposok) – caupo, pincerna; kézműves legények és inasok – famulus; vállalati alkalmazottak – famulus, servitor. A szövegezés általában jelzi, hogy a munkáltató róttá le adójukat.¹⁴ A háznépet illetően a bejegyzések olykor megjegyzik, hogy az csak a háztartásfő gyermekeiből, rokonaiból vagy szegénysorsú gyermekekből áll, akik pusztán ellátás ellenében szolgáltak. Utóbbiak a módos rokon vagy éppen a szegénygyámolítás mezében fellépő patrónus számára olcsó munkaerőt jelentettek. Bért nem kaptak, s így nem is adóztak.¹⁵

¹² A kézírás azonosítható Feller Miklós és Szőlőssy János kamarai adórovók 1542. április 30-án Körmöcbányán kelt jelentése alapján (*Magyar Országos Levéltár*, E szekció, 41 fond: Magyar kir. udv. kamara, Litterae ad cameram exaratae, sub dato), amely Feller Miklós írása.

¹³ Pl. 3. szm (= szövegminta): „Vidua quondam Tiburcii cum filio suo adoptivo . . .” 9. szm: „Cristoferus Prenner una cum matre sua . . .” 14. szm: Primus iuratus Wolfgangus Glockniczer . . . pro Stanislao Wasserbroth genero suo dedit . . . s ugyanitt Glockniczer 14. bérlakója „Barbara vidua pincerna cerevisiae cum duobus filiis sectoribus dedit . . .” 15. szm: Vidua Wlischyn házában az utána felvett vőlegényt (sponsus) szintén családtagnak kell tekinteni, mert utána a lajstrom még egy szolgáló tételét könyveli és megjegyzik, hogy bérlakója nincs; lehet, hogy mesterlegényről van szó, aki az özvegy mesterjogára készült benősülni. 18. szm: „Egidius Kwklisch házában a hetedik bérlakó.” „Schebykin cum filio suo Benedicto”. A szövegminták közlésétől hely hiányában eltekintettem.

¹⁴ „Pro quadam puella dedit . . .” ti. az előző tételben megnevezett háztulajdonos. „Pro quodam famulo dedit . . .” „Pro duobus vectoribus dedit . . .” Így szólnak az idevágó bejegyzések, amint az a szövegmintákban olvasható.

¹⁵ Pl. 2. szm: Guglinger Farkas „habet etiam alias puellas et servitores, qui sunt consanguinei sui, sed illis nullum dat stipendium. Qui nullo accepto stipendio nihil dare tenentur”. Hamer István esküdt „quondam puellam educavit, nullum eidem dando stipendium”. – Gruber András esküdt: „Tota familia sua tam puellarum quam servitorum sunt partim liberi partim affines sui.” – A 4. szm.: Mihály pénzverő özvegye „inquilinum et familiam non habet preter liberos et affines”. – Wynkler

A háztulajdonos e háznépe után a bérlakók, az „inquilinus”-ok következnek. Házanként újra kezdődő sorszámozással (inquilinus primus, secundus stb.) rendszerint csak nevük, ritkábban nevük és foglalkozásuk megjelölésével vannak felvéve, de az utóbbit csak a kézműveseknél tüntetik fel következetesen – latinul.

A házankénti számbavételt a lajstromok grafikai tagolása is érzékelteti. A háztulajdonos vagy a fő lakó, esetleg a vele egy fedél alatt lakó családtagok adóját elszámoló első tétel szembeszökően kiugró sorral kezdődik, ellentétben a szegődményesek és a bérlakók beugratott tételeivel. Ez a grafikai tagolás következetes. Két esetben vétette el a lajstromíró.¹⁶

A házrend nem minden városnál egyforma. Közös vonásuk, hogy mindannyi a bíró és az esküdtek házainak a kiemelt csoportjával kezdődik, Besztercebányán hozzájuk véve még a város jegyzőjét is. Selmecebányán Lueg’insland János, Nykusch Lénárd, a Sparpier Gáspár által képviselt Salius Jeromos és Schall Konrád esküdtek, Körmöcbányán pedig Hammer István esküdt háznépe és bérlakói az általános házrendben vannak felvéve. A szöveg sorszámozással is jelzi az esküdtek rangsorát. Körmöc- és Besztercebányán a házrend a város helyrajzi képlete, a Gyűrűs tér és az abból kivezető utcák szerint tagolódik, míg Selmecebányán igazgatási egységek, negyedek és ezeken belül tizedes körzetek szerint. Selmecebányán a városi anyatelepülés után folytatólagosan, de külön van felvéve annak két külső bányatelepülése, Hodrusbánya és Kisbánya (németül Schütter-sperg, szlovákul Banka); három 4–5–5 tizedeskörzethez álló negyeddal az előbbi és 2 tizedeskörzettel az utóbbi. Az anyatelepülés I–IV. negyede 12–6–7–5 tizedeskörzethez áll. A négy kisebb város házrendje a tanácstagok házai után minden tagolás nélkül egyvégtében fut végig, és a plébános tételével zárul.

Körmöcbánya utcarendje: Gyűrűs tér (circulus) – a kamara vagy a királyi ház (domus regia sive camera) területén állott polgári házak – Ispotály utca (in suburbio et platea Spitalgasse) – Húspiac (Pleschmarkh) – Jánoshegyi utca (platea Perg gasse) – Hosszú utca (platea Lang gassen) – Csille piac (Hundsmarkh) – Újlak (Neustift) – Zólyomi utca (Zolergund).

Besztercebánya utcarendje: Gyűrűs tér (circulus) – Ispotály utca (platea Hospitalis) – Hámor-utca (platea Malleatoria) – Fürdő utca (platea Balneatoria) – Felső utca (platea superior) – a Felső utca másik ága (Altera pars Superioris platea) – Garam utca – (platea Grani).

A négy kisebb bányaváros lajstromaiban, amelyek részletesebb elemzését egyébként mellőzöm, nincs utcarend. A bíró és az esküdtek házai után egyvégtében veszik a többi sorra; a plébános adótétele az utolsó.

Ambrus: „familiam nullam habet preter affines et consanguineos”. – az 5. szm.: Schwech Maczkó „familiam nullam habet preter affines”. – 7. szm: Markusch Bálint selmeci esküdt: „Aliam familiam non habet preter liberos suos proprios et aliquod orphanos, quos fovet causa Dei.” – 14. szm: Antal szabó, akinek esküdt mivolta ellenére semmi ingó vagyona nem volt és aki egy legénye után 14 d-t fizetett „aliam familiam et inquilinos non habet preter filias suas proprias”.

¹⁶A 4. szm: a Nunthaler Vilmosnak csak a kivetett, de be nem hajtott adóját könyvelő tétel kiugró sorral kezdődik, jóllehet itt nem háztulajdonosról, sőt minden bizonnyal még csak nem is önálló háztartásfőről, hanem az idősebb fivérével együttlakó családtagról van szó. A másik a besztercebányai Prayz János, akinél elmaradt a kiugró sorkezdet, holott az utána következő bérlakók névsorából nyilvánvaló, hogy háztulajdonos volt.

A háztulajdonosoknál következetesen, a bérlakóknál csak hellyel-közzel, a szövegrovat megjegyzi, hogy az adóösszeg lerovása az adózó eskü alatt tett bevallása alapján történt.¹⁷ Sőt a tanácstagok és a Gyűrűs téri háztulajdonosok¹⁸ tételei többnyire számszerűleg is feltüntetik az ingóvagyon bevallott értékét,¹⁹ míg máskor csak általánosságban jelzik, hogy az adózó eskü alatt tett bevallásán felül — „ultra iuramentum suum”, „ex benevolencia” — a kötelesnél nagyobb összeget rótt le adóba.²⁰ A többet megajánlók sorában találkozunk teljesen vagyontalan koldusszegényekkel, magatehetetlen nyomorékokkal, akik a mindennapi élethez szükséges utolsó dénárjaikat adták oda, vagy kölcsönpénzzel váltották meg szegénységüket. Viszont ezek az elnyomorodottak meg koldusszegények a házrendben akkor is fel vannak véve, ha mint ingóvagyonnal nem rendelkezők nem adóztak. Számuk nem nagy, a három városban mindegyütt csak 37, de az ispotályok ápoljtait leszámítva, személyükben megismerkedünk a városi népesség elesettjeivel is.

Körmöc-, Selmec- és Besztercebánya lajstrománál vannak adózócsoportok, amelyek a házrenden kívül, előtte, vagy utána vannak beiktatva. *Körmöcbányán*, amelynek nem volt plébánosa, a lajstrom végén van két pap (sacerdotes) s utánuk 7 városi alkalmazott,²¹ a szláv prédikátor (concionator Sclavorum) mint háztulajdonos, esetleg csak fő lakó, a házrendben szerepel a Zólyomi völgyben. *Selmecbányán* a plébános és a káplánok (sacellani), akiknek száma nincs megadva, de én 4 fővel vettem számba, a tanácstagok házai után következnek, és ugyanitt egy betoldott cédulán 7 városi alkalmazott azzal a megjegyzéssel, hogy a csaposok és más szolgák után nem akarták az adót leróni.²² *Hodrusbányán* az első negyed élén az első tizedeskörzet előtt külön-külön van elszámolva a kohók és az ércmalmok munkásainak adója.²³ *Besztercebányán* a házrendre következnek a várbeli háznép a kapuőrökkel, összesen 10 fő, majd az egyházi személyek „Sacerdotes”: egy német és egy szláv prédikátor („concionator Germanorum” ill. „concionator Sclavorum”), három oltáros pap, két káplán és a plébános cselédsége; majd címfej nélkül öt tételben helybeli polgári bányavállalkozók által munkásaik bére után lerótt adótételek.²⁴ Utánuk külön tételként Korschitzka János mezeritschi morva kereskedő hátrálékos, de utólag lerótt adója 500 f értékű áru *negyvenedréssében* (12 f 50 d). Végül az erre következő végösszegezés után

¹⁷ A formulák „fassus est ad fidem et conscienciam”, „iure iurando iuravit”, „secundum iuramentum dedit”.

¹⁸ A gyűrűstéri polgárság uralkodó szerepére: *Paulinyi O.*: Tulajdon és társadalom a Garamvidéki bányavárosokban – Történelmi Szemle V., 1962., 173–188. I. és *O. Paulinyi*: Eigentum und Gesellschaft in den Niederungarischen Bergstädten – Der Aussenhandel Osteuropas 1450–1650, hrsg. von *Ingomar Bog*. Köln–Wien, 1971., 525–598. I.

¹⁹ Pl. Körmácbányán Guglinger-Farkas bíró 455 f értékű ingóvagyonot vall be a felhívásbelivel egyező részletezéssel; Kolb Bálint esküdött 450 f, Ayschker György esküdött könyveivel és kintlevőségeivel együtt 240 f 60 d, Hamer István esküdött 21 f, Gruber András 50 f, Tiburcius özvegye, gyűrűstéri háztulajdonos 500 f, bérlakója Farkas (Wolfgangus) szabó 50 f értékűt. – Selmecbányán Markusch Bálint esküdött 300 f-t, Fasch István esküdött 600 f-t, Schlaer Quirin esküdött 4000 f-t. – Besztercebányán Draxler Lénárd bíró 1801 f 69 d-t, Glocknitzer Farkas esküdött 923 f 35 d-t, Saphar György esküdött 1500 f-t, ezt kétes követeléseivel nélkül.

²⁰ Példái a lajstromokban passim.

²¹ Egy alírnok, két lovas, egy gyaloghajdú, egy törvényszolga, 3 kapuőr, a negyedik megszökött.

²² Adóztak: 4 toronyőr, 1 fegyvermester, 1 ajtonálló, 1 lovas küldönc.

²³ 10 kohómunkás, 8 ércőrlő.

²⁴ A polgári bányavállalkozók: Raichenbach Ferenc és társai, Glocknitzer Farkas, Gresch Benedek, Czankel Kelemen – valamennyien gyűrűstéri polgárok.

a levél hátlapján a korponai vásáron járt morva kereskedők hasonló kulccsal számított hátráléka 7 f 75 d összegben. Árukészleteik után megadóztatott külföldi kereskedők Besztercebányán az imént említett hátrálékosokon kívül még a házrendben is feltűnnek. Két boroszlói, két morva és két krakkói.²⁵

Teljesnek vehető a kézműveseknek, mestereknek és legényeknek a lajstromokból megállapítható száma. Kibontásuk három jelzésen indulhat.

1. Az előnévként²⁶ álló keresztnév után latin köznévi jelzi az adózó mesterségét. Figyelemre méltó, hogy az így megállapítható 246 mesterből mindössze tizennégynek volt keresztnéve mellett még ragadványneve is, amely hellyel-közzel már családnév benyomását kelti.²⁷

2. Az adózó utóneve német mesterségnév (Pierprayer, Rademacher, Rymer, Wagner stb.). Ez a névtípus azonban már mérlegelést kívánt, mert nem jelentette feltétlenül a tényleges foglalkozást. Példa rá a besztercebányai városbíró, Draxler Lénárd, aki nem mint esztergályos, hanem mint volt Fugger-faktor emelkedett a gyűrűstéri polgárok sorába. Általában a külvárosi lakóhelyet és 120–130 forint felsőhatárral az ingóvagyon értékét vettem zsinórmértékül. Viszont kézművesnek vettem Besztercebányán a két „famulus”-t foglalkoztató gyűrűstéri Dratzihert, miután nincs adatom vállalkozó tevékenységére. A „Famulus” lehetett volna különben vállalati alkalmazott is.

3. A háztartásfőnek volt utóneve, és „famulus”-t vagy „servitor”-t foglalkoztatott. A „famulus” iménti kettős jelentése itt is megkívánta a mérlegelést. Általában itt is a külvárosi lakhelyen és az ingóvagyon értékén indultam. Egy gyűrűstéri polgár itt is a kézművesek közé került.

A mérlegelő elbírálás kritériuma, elismerem, némileg bizonytalan, főként a gyűrűstéri polgárok esetében. De a hibaszázalék (3–4 fő) oly csekély, hogy ez nem változtat az összkép valószerűségén.

A kézművesség mennyiségi adatai:

Körmöcbányán: 385 háztartásfő²⁸ közül 85 mester 9 legénnyel; azonkívül 67 pénzverő.²⁹ Selmecebányán (Hodrus- és Kisbányával): 1109 háztartásfőből 186 kézműves mester 90 legénnyel. Besztercebányán 958 háztartásfő közt 140 kézműves mester 51 legénnyel. *A három városban együtt: 2452 háztartásfő közt 411 kézműves mester 150 legénnyel.

A mennyiségi adatok, köztük a mesterek és legények számaránya, a kézművesség mérsékelt kibontakozásáról vallanak. Jellege és helyzete alaposabb felméréséhez a feldolgozás a mesterségek szerinti megoszlást is meg fogja állapítani.

²⁵ Név szerint van megnevezve Schonwyß János és Gerstorfer Simon boroszlói, továbbá Boykowicz morva kereskedő.

²⁶ Az elő- és az utónevet a német vagy a szláv névrend szerint véve; a magyar ennek fordítottja.

²⁷ Körmöcbányán: Niger, Hwz, parvus, Bartel, Paschker, utóbbi kétszer is. Selmecebányán: Glockenstein, Starkh, Zlathky, Polyak, Bohemus, Schwab.

²⁸ Vö. *Paulinyi O.*: A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán – Történelmi Szemle, I, 1958. 359–364. I. az 1–3. táblázatok 6. rovata.

²⁹ A pénzverőket sajátos helyzetüknél fogva külön veszem. Polgárok voltak, mesterszintű volt a munkájuk is, viszont a kamara pénzverdéjének voltak, bár kiváltságolt, de mégiscsak bérért dolgozó munkásai. Így kézművesnek tekinthetők ugyan, de önálló mesternek nem. Vö. *T. Lamoš*: Vysady kremnických minciarov v stredoveku – Historické študie, IX. Bratislava, 1964, 209–226. I.

Hol a foglalkozást jelentő latin köznévi, hol a német nyelvű vagy ebből képzett szlovák foglalkozásnév alapján kiemelhetők még további adófizetők is, akiknek foglalkozása, ha nem voltak is kézművesek, mesterségszerűnek vehető: a munkafolyamatból személyesen vették ki részüket, ha nem éppenséggel egyedül végezték azt. Ide sorolhatók a fuvarosok („vector” – kivéve a bányák ércfuvarozóit), a borkorcsolyások (Schrötter, Schrotar), a szatócsok (Kromer, Kramer, Gadler), a patikárius és a Besztercebányán feltűnő könyvkereskedő meg két halász. Számuk a három városban együtt sem érte el a negyvenet.

A lajstromból nem kapunk egységes képet a városlakók zöméről, a bányák és a kohók munkásairól. Mindhárom lajstrom a házrendben veszi őket számba, de foglalkozásukat következetesen csak a besztercebányai tünteti fel. Itt számuk összesen 541 fő, a 958 háztartásfő³⁰ 56,26%-a. A lajstrom ugyan csak 384 főnél jegyzi meg a Fugger-vállalathoz való tartozásukat, de hozzájuk kell számítani a többi 157 adózót is, akiket a szöveg „sectores”, „lotores”, „laboratores in scoreis”, „laboratores in officinis conflatoriis” megjegyzéssel vesz számba. A kisebb polgári vállalkozók munkásainak az adóját ugyanis a lajstrom külön számolja el.³¹ Feltűnő viszont, hogy mind az 541 munkásnál az adóösszeget feltüntetető számrovat kitöltetlen. A lajstromszöveg nem adja magyarázatát. A következő fejezet fog rá fényt deríteni.

Besztercebányától eltérően mind a selmec-, mind a körmöcbányai lajstrom merőben esetlegesen és csak gyéren tünteti fel az adózó bánya-, vagy kohómunkás mivoltát. Ezt hol a latin „sector” köznévi jelzi, hol az utónévként álló német foglalkozásnév árulkodik róla. A szórványos előfordulások Selmecbányán: „Andreas sector (vájár)” bérlakó (I : 3 tizedskörzet), „Nicolaus Malyk sector” (I : 4), „Wilhelmus sector” (I : 7), „Tomas sector” (I : 10), „Tomas sector” (IV : 3), az utóbbi öt bérlakó. „Jacobus Hayer (I : 9), „Sebastianus Hwtharbeter” (III : 1), „Benedictus Hutharbeter” (III : 2), „Jane Lerhayer” (IV : 3), mind a négy bérlakó. – Körmöcbányán: „Ambrosius Hwthman” bérlakó a Jánoshegyi utcán (Perggasse), „Valentinus Hayer” háztulajdonos, „Andreas Mularbeiter” bérlakó, „Stefanus Hayer” háztulajdonos, mindhárman Újlakon (Neustift).

Az említett három háztulajdonosnál, mint a háztulajdonosoknál általában, a lajstromszöveg megjegyzi, hogy „secundum iuramentum dedit”, vagyis ingóvagyonának eskü alatt bevallott értéke szerint adózott. Úgy mint a polgári városlakók. Így adóztak a hodrusbányai kohók és ércmalmok munkásai is,³² de éppen úgy valamennyi itteni és kispányai háztulajdonos. Pedig ezek zömét, bányatelepekről lévén szó, szintén bánya- és kohómunkásnak kell tekintenünk.³³

Az adólajstromok statisztikai mondanivalóját azok számviteli megbízhatósága határozza meg. A számvitel megbízható, 1. ha pontosan könyvel, minden tételt a kirovás módja szerint elkülönülő csoportjában; 2. ha hibamentesen számol, ha a szöveg- és a

³⁰ Paulinyi O.: mint a 28. jegyzetben, 351–378., különösen 363–364 l.

³¹ Ld. a 24. jegyzetet.

³² Vö. a 23. jegyzetet.

³³ Más foglalkozású a 368 hodrusbányai adózó közül csak 36 kézműves és 1 iskolamester, Kispánya 68 adózója közül pedig 1 kovács volt, aki bányakovács is lehetett.

számrovat számszerű adatai egymás közti összefüggéseikben aritmetikailag helyesek. Téves könyvelés, számítási hibák, mihelyst nagyobb számban adódnak, csökkentik a számviteli kútfői statisztikai használhatóságát. Kútfőkritikai feladat tehát a számrovat adatainak az ellenőrzése is. Erre két lehetőség van. A szövegrovat számadataival való egybevetés az egyik, amennyiben ez konkrét adatokat tartalmaz az adóalapot, vagy az ezzel szemben mutatkozó eltérést illetően. Viszont eredeti egykorú összegezéseik (végső vagy részleges összegezések) révén a számrovat adatai önmagukban is felülvizsgálhatók.

Az ellenőrzés nem érheti be a számvetési eltérések megállapításával. Fényt kell derítenie a hibaforrásra is. Ez lehet egyszeri számvetési tévedés vagy egyszerű számjegyelírás. De az összegezés nem egyező számértéke éppen úgy takarhatja a részletezés néhány tételének, vagy akár ezek egész sorozatának a tisztázó kéz elnézéséből eredő kiesését is. Egy példa.

A selmecbányai adólajstromban a hodrus- és kisbányai bányatelepek adótételeinek együttes összegezése („Summa utriusque, tam ex Hodrischia quam ex Schüttersperg f 223 d 12”) 98 f 65 d-ral haladja meg a két bányatelep részletezett adótételeinek a valóságos összegét. Ez lehet egyszerű összegezési vagy éppenséggel csak elírási hiba. Ez esetben az összegezés számadata lenne hibás, ami ha nem válna is a lajstromozó dicséretére, nem csorbítaná a részletezés tételeinek a teljességét. Lehet azonban az eltérés feloldásának más változata is. Lajstromaink az elszámolás céljával készült tisztázott példányok. Így elképzelhető az is, hogy a tisztázó kéz az összegezést helyesen írta le, ezzel szemben a részletezésnek ugrotta át egy egész fejezetét. A lajstrom mai részletezése valóságos összegének és az egykorú összegezésnek az egymásnak ellentmondó számértékét itt tehát a részletező tételek tömeges kiesése magyarázná – a kútfő statisztikai használhatóságának erős csorbulásával. Melyik változat forog fenn valóban, ezt – látni fogjuk – csak a forrás kritikai elemzése döntheti el.

A könyvelés mindhárom városnál egyforma. Az ismertetett csoportok szerint veszi számba az adózókat. Ez a tagolás következetes. Mindössze a grafikai sémát vétették el két ízben,³⁴ és Selmecbányán Schlemmer Maczko 3 „servitor”-át tévesen bérlakójának, Thomasnak az alkalmazottjaként könyvelték.³⁵

A számrovat a szövegrovatban megnevezett város lakó lerótt adóösszegét adja meg.³⁶ Két ízben azonban itt veti ki a hátralékos, illetőleg behajthatatlan adó összegét is.³⁷ A valóságos befizetett adót, mint említettem, a szövegrovatnak a háztulajdonosoknál

³⁴ Ld. a 16. jegyzetet.

³⁵ Selmecbányai lajstromrész, I : 2. tizedeskörzet. A helyes könyvelést a 42. jegyzetben idézett, menet közben készült lajstrom adja.

³⁶ Ismételt előfordul, hogy egy tételben két-három, vagy több személy adóját számolják el. Pl. Körmöcbányán a Zólyomi utcán (Sohler gasse) Czzymerman János három szegény bérlakója. Selmecbányán Cherubin esküdt két majoros gazdája (7. szm.), az I : 6 tizedeskörzetben három bérlakó özvegyasszony. Besztercebányán a Felső utca felső ágán András Kovács négy segédje és Péter Varga három igen szegény bérlakója. Ismételt példáját találjuk a fentiekén kívül is, kivált a szegődmenyeseknél.

³⁷ Körmöcbányán a megszökött kapuőr 60 d-ját, Besztercebányán a korponai vásáron járt morva kereskedők árúkészletére kivetett 7 f 75 d-t.

olvasható „dedit” kitétele jelzi. Az összeg magyar számítási forintban (1 f = 100 d) értendő. Amikor a szövegrovat számszerűen megjelöli az adóalapot, ez általában vág a számrovat adóösszegével. Egyetlenegy esetben üt el az arány a szokásostól, a körmöcbányai Tiburcius özvegyének a bormérőjénél.³⁸ Kitöltetlen az adóösszeg Körmöcbányán a hátralékos Nwnthaler Vilmos tételénél,³⁹ és három besztercebányai adózónál, akik másutt rótták le adójukat.⁴⁰ E kisszámú és egyébként is szembeszökő hibától eltekintve a lajstromok könyvelése szabatos. Helyes a két rovat kölcsönös összefüggéseiben is.

Több az ellentmondás a számrovat részletezése és összegezése között. Egy-két esetben megnyugtató feloldásukon múlik a lajstromok adatszolgáltatásának a statisztikai értéke.

Vannak vég- és részösszegezések, a három város mindegyikénél más-más változatban.

Végösszegezése csak Besztercebánya és a négy kisebb bányaváros lajstromainak van.⁴¹ A besztercebányai végösszegezés vág a részletezett tételek összegével. A kisebb városokét nem ellenőriztem.

A részösszegezések változatai:

A körmöcbányai lajstrom laponként összegez. A lapösszegezéseket a lajstrom kamarai példányát tisztázó Feller Miklós jegyezte fel a lappárok közé behúzott cédulákon. A 17 : r folio összegezése leszakadt. A 9 : v és 28 : r folio összegezése hibás; 1, illetőleg 4 d-ral haladja meg a kérdéses lapokon könyvelt tételek valóságos összegét. A lajstrom tételeinek összege 304 f 96 d. A városi tanácsnak a lajstromban elfekvő tanúsítványa viszont csak 304 f 95 d-ral igazolja a behajtott adó összegét: nem vette figyelembe a részletezés két tételének (a 11 : r és 13 : r folion) fél-fél denárját.

A selmecbányai lajstromban háromféle összegezést találunk. Az első sorozat a tanácstagok élfejezetének, a selmec-, hodrus- és kisbányai tizedeskörzeteknek az összegezése, valamint a két utóbbi bányatelep adóeredményének az együttes összege. A sorozat kézvonása és tintája egyezik a lajstrom főszövegével; a tisztázó kéz (Feller Miklósé) tehát ezeket a részösszegezéseket a besztercebányai végösszegezéshez hasonlóan már előzőleg elvégezte. A második sorozat a város négy negyedének az összegezése. Kezvonásuk azonos a főszövegével, de sötétebb tintájuk elárulja, hogy a negyedeket Feller Miklós utólag összegezte a lajstrom letisztázása után. A harmadik sorozat a 2 : r-v, 3 : r-v, 5 : r-v és 6 : r lapok laponkénti összegezése, a városi szolgák külön cédulán elszámolt adótételeinek az összege, a lajstrom utolsó üres levelének a mellső lapján olvasható „1296 đ 86”

³⁸ „Pro quodam pincerna suo, qui sibi per annum servit pro f 12, dedit f 1 d. 0.” Vö. alább az országyűlési végzéseket.

³⁹ Vö. a 16. jegyzetet.

⁴⁰ Zsigmond kápolnás pap mint badini plébános róttá le adóját. Fux Simon, János mészáros bérlakója, Hodrusbányán adózott. Marhaysel István, Kazzwp Péter bérlakója, a lajstrom utalása szerint Libetbányán adózott volna, de a város lajstromában nem jön elő. Körmöcbányán a Zólyomi völgyben kitöltetlen Mátyás szlovák prédikátor számrovata, holott a szöveg szerint („qui dedit”) adóját leróttá; nyilván azonos az egyháziak csoportjában 52 f évi javadalom után megadóztatott „sacerdos”-szal. Mint már említettem, kitöltetlen a számrovat a besztercebányai bányamunkásoknál is.

⁴¹ A besztercebányait a tisztázó kéz folyamatosan írta le a fő szöveggel, az összegezést tehát már előzetesen elvégezte. Az összegezés szövegét ld. a lajstrom 29 : v folióján. A kisebb városok összegezése változó számértékkel: „Integra summa huius civitatis facit . . .” A fő szövegével egyező kézvonás, de az eltérő árnyalatú tinta mutatja, hogy ezeket Feller a lajstrom letisztázása után összegezte.

összeg, amely nyilván valamiféle végösszegezés, de semmiféle kombinációban nem vág sem a részletezéssel, sem a részösszegezésekkel. Ez a sorozat utólagos próbálkozása egy idegen, a másik két sorozat és a főszöveg írásától elütő kéznek.

Az alábbi táblázatban adom a selmecbányai lajstrom összegezeit és hozzájuk a megfelelő lajstromrész tételeinek a valóságos összegét. A számmal jelzett rovatok adatai:

1. rovat: külön összegezett adótételek + egy-egy negyed tizedösszegezéseinek együttes összege. Római szám jelenti a negyedet, arab szám a tizedes körzetet.

2. rovat: A selmecbányai lajstromrész negyedeinek az eredeti összegezei.

3. rovat: Az 1. és 2. alattiaknak megfelelő lajstromrész tételeinek a valóságos összege.

4. rovat: Az összegezésekben mutatkozó eltérés (+ vagy -).

	1	2	3	4
Selmecbánya				
Bíró és esküdtek	460 f 89 d		460 f 89 d	
Plébános	5 f – d		5 f – d	
Városi szolgák	1 f 85 d		1 f 85 d	
Tizedösszegezések				
I: 1–12	272 f 26 d	272 f 26 d	270 f 16 d	+ 2 f 10 d
II: 1–6	139 f 20 d	139 f 20 d	139 f 20 d	
III: 1–7	77 f 84 d	77 f 84 d	77 f 74 d	+ 10 d
IV: 1–5	119 f 28 d	119 f 40 d	118 f 65 d	+ 63 d
Hodrusbánya				
I: 1–4	28 f 58 d		28 f 58½ d	– ½ d
II: 1–5	37 f 80 d		38 f 24½ d	– 44½ d
III: 1–5	39 f 91 d		41 f 68 d	– 1 f 77 d
Kisbánya				
1–2 tized	15 f 51 d		15 f 96 d	– 45 d
Összesen	1198 f 12 d		1197 f 96 d	+ 16 d

A hodrus- és kisbányai lajstromrészek együttes összege 223 f 12 d. A részletezett tételek valóságos összege csak 124 f 47. Az idegen kéztől származó hét lapösszegezésből a 6 : r lapé 7 f 32 d-ral hibás; a részletezett tételek valóságos összege 10 f 32 d.

A 4. rovatban egy-egy negyedre kivetett eltérési adatok tizedeskörzetekre lebontva az alábbi megoszlást mutatják.

A tiz kőr:	Annak összege	A részletezés valóságos összege	Az összegezésben mutakozó eltérés (+ vagy -)
Selmebánya			
I. negyed			
2. tized	15 f 50 d	15 f 40 d	+ - f 10 d
5. tized	21 f 48 d	19 f 48 d	+ 2 f - d
III. negyed			
7. tized	7 f 89 d	7 f 79 d	+ - f 10 d
IV. negyed			
1. tized	28 f 6 d	28 f 22 d	- - f 16 d
4. tized	16 f 12 d	15 f 18 d	+ - f 94 d
5. tized	42 f - d	42 f 15 d	- - f 15 d
Hodrusbánya			
I. negyed			
4. tized	9 f - d	9 f $-\frac{1}{2}$ d	- - f $-\frac{1}{2}$ d
II. negyed			
3. tized	6 f 32 d	6 f 47 d	- - f 15 d
4. tized	8 f 82 d	9 f $11\frac{1}{2}$ d	- - f $29\frac{1}{2}$ d
III. negyed			
1. tized	7 f 46 d	7 f 61 d	- - f 15 d
2. tized	12 f 68 d	12 f 88 d	- - f 20 d
3. tized	11 f 84 d	11 f 94 d	- - f 10 d
4. tized	2 f 83 d	2 f 83 d	- - f - d
5. tized	5 f 10 d	6 f 42 d	- 1 f 32 d
Kisbánya			
1. tized	9 f 16 d	9 f 31 d	- - f 15 d
2. tized	6 f 35 d	6 f 65 d	- - f 30 d
Összesen	210 f 61 d	210 f 45 d =	+ - f 16 d

* Eredetiben nincs összegezve, a részletezés tételeinek az összegével állítottam be.

Az utóbbi táblázat 11 tizedeskörzeténél kisebb az összegezés, mint a lajstrombeli tételek valóságos összege. A hiba tehát az összegezésekben van, a lajstrom tételrendje pedig hiánytalan. Négy ízben viszont az összegezés számértéke nagyobb, ami azt is sugallhatná, hogy a lajstromíró, ha nem is sok, de valahány tételt a részletezésben nézett el és hagyott ki. Mégis az összegezéseket vettem itt is hibásnak és teljesnek a kérdéses tizedek tételrendjét. Megmaradt ugyanis Selmebánya városi körzetének egy, a behajtás korábbi fázisában készült kimutatása, amely mind az akkor már lerótt, mind a még hátralékos adótételeket számba veszi.⁴² Ha ezt a menet közben összeállított kimutatást a végleges lajstrommal vetjük egybe, az utóbbi tételsora bizonyul bővebbnek. Ez az utóbbinak inkább a teljességére, mint foghíjas voltára mutat.

⁴² AMBS = Selmebánya város levéltára, Acta, 1542, „1542 Anschnittregister”.

Hogy állunk Hodrus- és Kisbánya együttes összegezésével? Ennek 223 f 12 d-ja 98 f 65 d-ral haladja meg a részletezett adótételek valóságos összegét. Az eltérés nem is jelentéktelen. Miután a hodrusbányai lajstromrész csak három „negyedét” ismer, a kisbányai pedig negyed jelzése nélkül csak két tizedeskörzetet könyvel, akár arra is gondolhatnánk, hogy a 98 f 65 d egy hodrusbányai negyedik negyed összege, amelyet Feller a lajstrom tisztázása során átugrott. Egy egész negyed adótételeinek a kiesése erősen csökkentené az egész lajstrom statisztikai használhatóságát. E feltevésnek van azonban egy gyöngéje. A 98 f 65 d semmiképpen sem illeszkedik bele a hodrusbányai környezetbe, mert több mint harmadfélsezerese az ottani legnagyobb negyed, a harmadik adóeredményének. Nem is a részletezéssel van baj; ami hibás, az a két telep együttes összegezése. Feller kettős hibát is vétett. Először tévesen számolta a 123 f 12 d-t a tételrendből adódó 124 f 47 d helyett, majd számítási hibáját még azzal is tetézte, hogy az összegezés százás számjegyét „1” helyett „2”-nek írta. Hogy a hodrusbányai tételrend „három” negyeddal is teljes, bizonyítja e település censust fizetőinek az 1540. évi összeírása.⁴³ Ez az összeírás négy negyedben ugyan, de csaknem hajszára ugyanannyi házat vesz számba, mint hatvanadlajstromunk három negyedben. 1540-ben 132, 1541-ben 131 a házak száma.⁴⁴ Feller ezt a 131 házat három negyedre osztva vette számba, és Kisbányát számította ezekhez negyediknek; ezért is összegezte a kettőt, igaz, hogy hibásan, együtt.

Az első lapok idegen kéztől származó lapösszegezései közül a 6 : r lap 7 f 32 d-ral hibás; a helyes összeg 10 d 32 d.

A lajstrom utolsó levelének mellső lapján olvasható „1296 f 86” összeggel, amely ugyanennek az idegen kéznek az írása, nem tudok mit kezdeni. Nem vág sem a részletezett tételek, sem a tizedösszegezések összegével. Leginkább megközelítő eredményt – 1296 f 61 d-t – akkor kapok, ha a selmecbánya-városi tételrend összegéhez, 1073 f 49 d-hoz a két bányatelep téves összegezését, 223 f 12 d-t adom hozzá.⁴⁵

A besztercebányai lajstrom a végösszegezésen kívül összegezi a lajstrom egyes lapjait is. Ezek a részösszegezések mind helyesek.

A városok 1542. évi megadóztatásának rendhagyó módja

A bányavárosi hatvanadadó-lajstromok genetikus elemzése

A szabad királyi városok, szóban forgó bányavárosaik is, a fejlett és a kései feudalizmus korszakában királyi városuruknak általában kétféle adószolgáltatással tartoztak. A városhatár és a hozzáfűződő földesúri haszonvételek megváltásaként fizették a földbért, a census regius-t vagy Losung-ot. Összege városonként változó volt, de századokon át nem módosult. Szent György és Szent Mihály napján szolgáltatták be két

⁴³ Uo.: Acta 1540, „Registrum auf die Losung im jar 1540 – Hodrisch”.

⁴⁴ Az 1540. évi összeírás 187 fővel több adókötelest ír össze, mint az 1542. évi. A bányamunkások ily tekintélyes számú elvándorlása nyilván Buda 1541. évi török birtokbavételére vezethető vissza.

⁴⁵ Az adólajstromban elfekvő nyugták és ellennyugták szerint a város 1172 f 46 d-t szolgáltatott be a kamarának, míg 50 f-t a dikátorok költségmegtérítéseként számoltak el. A fennmaradó 25 f 50 d esetleg a pénzt Pozsonyba szállító városi küldött költségeire ment.

részletben. A hadiadó városi változata volt viszont a taksa („taxa extraordinaria”, „Anschnitt”, „Anschlag”, „Schätzung”, „Steuer”). A király akkor róttá ki szükség kívánta mértékben a városokra, amikor az országgyűlés megajánlotta a jobbágyok fizette subsidiumot. Mind a földbért, mind a taksát globálisan vetették ki az egyes városokra. Az elosztása az egyes adófizetőkre azután már a tanács dolga volt.⁴⁶

Nem így történt 1542-ben.

Budán és Pesten tudván a törököt, páni rémület ülte meg az országot.⁴⁷ A végső pusztulás gondolata kísértett az emberekből.⁴⁸

Habsburg Ferdinándnak bizonyítania kellett, hogy a török katonai fölényével szemben az ország számíthat a császári bátya és a Német Birodalom kiállítására. Ennek meg is voltak most a kedvező jelzései. A protestáns rendek vezetői, akik a regensburgi gyűlésen vallásügyi feltételeik mellőzése miatt még ünnepélyesen tiltakoztak a végzéseken három évre javasolt nagy birodalmi segély ellen, naumburgi összejövetelükön (1541. október), ha árát szabták is, maguk kezdeményezték a török ellen nagyszabású hadművelet megindítását.⁴⁹ Másfelől pedig I. Ferdinánd bírta V. Károlynak, igaz, hogy elhamarkodott és később meg is változtatott elhatározását, hogy személyesen áll a hadak élére, ha a birodalmi rendek a hadjáratot megszavazzák.⁵⁰

A kedvező döntés reményével I. Ferdinánd már maga is a speyeri birodalmi gyűlésre volt indulóban, amikor az 1541. február 19-re összehívott besztercebányai országgyűlés rendeit felszólította, hogy tekintettel az őket legközvetlenebbül fenyegető veszélyre, példamutató tehervállással és összefogással múlják felül távolabbi alattvalóit, mert ezzel a császárt meg a birodalmi rendeket is hathatós segélynyújtásra ösztönözhetik.⁵¹ A rendek részéről megajánlásban nem is volt hiány. Magatartásukkal az uralkodó meg lehetett, minthogy meg is volt elégedve.⁵² Más kérdés volt persze, hogy, mint ezt Thurzó Elek bevallotta, a végrehajtó szervek gyengeségéből az eredmény mögötte maradt a várakozásnak.⁵³

A két státus, a főpapok és a főrendek, illetőleg a nemesek és a városok követei, egyek voltak abban, hogy az ország lakosságának minden rétege kivegye részét a hadjárat pénzügyi terheiből. A jobbágyokat terhelő szokásos subsidium nem volt az egyedüli. Ilyen vagy olyan formában kirótták a hadiadót mindenkire, a nemességre is. A király részvétele esetén kötelező személyes hadbaszálláson felül a birtokos nemeseknél jobbágytelkeik

⁴⁶ Közgazdasági Lexicon, szerk. Halász Sándor és Mandello Gyula, III., Budapest 1901, 721. l., 2. hasáb.

⁴⁷ *Károlyi Árpád*: A Német Birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542-ben. Budapest, 1880., 158. l.: 1541. október 20. I. Ferdinánd V. Károly császárnak. (A monográfia megjelent a Történelmi Tár 1880. évi kötetében is öt folytatásban.)

⁴⁸ *Magyar Országgyűlési Emlékek* (a továbbiakban MOE alakban idézve), II., szerk. *Fraknói Vilmos*, Budapest, 1875., 288. l.: Tokaj, 1541. szeptember 13. Perényi Péterék meghívója a gönci gyűlésre. – *Uo.*, 295. l.: a felsőmagyarországi városok I. Ferdinándnak. A városok arról is írnak, hogy, mint hallják, a szegénység a hatalmasok sanyargatásai és önkénye elől helyenként a török őrhelyekre menekül, és ezekkel együtt hazája és saját urai ellen harcol.

⁴⁹ *Károlyi*, mint 47. jegyzet, 46–49, 51–53. l.

⁵⁰ *Uo.*, 50–51. l.

⁵¹ *MOE.*, II., 324 és 335. l.

⁵² *Károlyi*, mint 47. jegyzet, 45. l.

⁵³ *Uo.*, 127–128. l.

száma, az egytelkeseknél ingóvagyonuk értéke volt a rovás alapja, amely nem volt a jobbágyokra áthárítható. A tizedjövedelem után állítandó csapatokon kívül a káptalanok tagjai még maguk helyett is tartoztak egy lovaszt állítani. A többi egyházi javadalmasok, plébánosok, prebendáriusok, évi javadalmuk tizedrészt rótták le adóba.⁵⁴ Adózott a molnár, a szabados, a zsellér, a szegődményes cseléd.⁵⁵ Elébevégyva a királyi városúr rovóparancsának, amellyel ez az egyes városokra szokta volt a hadiadót kivetni, ez alkalommal azt rendhagyó módon valamennyi városra egységes érvénnyel az országgyűlés állapította meg.⁵⁶ Az adókulcs itt is a hatvanadrész volt. De már az adóalap kérdésében a két státus élesen szembekerült egymással.

A főrendi státus a polgárok egyéb javai mellett házaik megadóztatását is kívánta. A nemesség ehhez nem járult hozzá. Megegyezés hiányában a főrendek a döntést az uralkodóra hagyták. Azzal, hogy ha a polgárok házait megadóztatandóknak találja, hagyja meg a városoknak, járuljanak hozzá az urak határozatához. Így a főrendi státus.⁵⁷ Március 8-i feliratukban ezzel szemben a városi követek azt állítják, az országgyűlési rendeknek az volt az egyhangú („unanimitas”) határozata, hogy a városok a naszádos had fenntartására minden ingóvagyonuk hatvanadrészét adják be a kamarára, jobbágyaik után pedig a hatvanadot (vö. az idézett 28. artikulust) a megyéknek és a nemeseknek fizessék.⁵⁸ Rakovszky György a nemesség követeként benyújtott feliratában ugyancsak azt állítja, hogy a szabad királyi és a bányavárosok adójáról szóló artikulusban a polgárok házait és szőlőit kivették a megadóztatás alól.⁵⁹ Mindkét felirat megállapítja azonban – amiről a Batthyány Kristófnak adott emlékeztető teljesen hallgat –, hogy valami tévedés folytán a királyhoz felterjesztett végzések írásbafoglalásakor a szóban forgó artikulusban benne maradt a házak és a szőlők megadóztatása is. A főúri rendek és az összes regnicolák ezt megütközéssel látták, de mivel a végzéseket sietve már megpecsételték, és az urak egy része is eltávozott, az artikulus megfogalmazásán már nem lehetett változtatni. Ezért a rendek, a főrendek és a regnicolák együttesen, meghagyták Rakovszky György túróci alispánnak, hogy az uralkodót a téves fogalmazás felől tájékoztatva, kérje őt a tévedés kiigazítására és a kamarához megfelelő parancs kibocsátására. Az uralkodó helyt adott az utólagos felszólításnak, és hozzájárult, hogy amennyiben a városok előadása fedi a tényeket, a szabad királyi városok házai és szőlői az országlakosok végzése értelmében mentesüljenek a hatvanadadótól.⁶⁰

Vessük egybe a városok és Rakovszky feliratát a főrendek által Batthyány Kristófnak adott emlékeztetővel; csak arra következtethetünk, hogy az artikulus felterjesztett téves fogalmazása mögött a főrendek valamiféle mesterkedése húzódott meg; indítéka abban kereshető, hogy így vélték Batthyány előadását alátámaszthatni. Ez alkalommal

⁵⁴ *Magyar Törvénytár, 1000–1895.* Milleniumi két nyelvű kiadás, 1526–1608. évi törvények. Budapest, 1899., 70–75. l.: az 1542. évi beszercebányai országgyűlés 32., 33., 36., 28., 29., 34., 35. artikulusa.

⁵⁵ *Uo.*, a 27. artikulus.

⁵⁶ *Uo.*, 72–73. l., a 30. artikulus.

⁵⁷ 1542. március, feltehetőleg e hó 6. vagy 7. napjáról: a főrendeknek a királyhoz küldött Batthyány Kristóf részére adott emlékeztetője. *MOE.*, II., 377. l.

⁵⁸ *MOE.*, II., 354–355. l.

⁵⁹ *Uo.*, 384. l.

⁶⁰ *Uo.*, 399–400. l. – A király 1542. április 30-án Linzben kelt válaszirata a felterjesztett országgyűlési végzésekre.

Thurzó Elek is egy húron pendült a főrendekkel.⁶¹ A királyt a kérdésben bizvást országgyűlési biztosai is tájékoztatták. A városok javára hozott döntése így amellet szól, hogy a városok és Rakovszky előadása a valószerű.

Az adólajstromok idézett címfeje, legalábbis a bányavárosoké, általában az ingóvagyron hatvanadadójáról beszél. A valóságban a városlakók megadóztatása nem volt ennyire egységes. A túlnyomó többség valóban ingóvagyona hatvanadrészevel adózott: a háztulajdonosok, bérlakók vagy inquilinusok (= a német „Gesinde”), a háztartásfővel közös háztartásban élt kereső, vagy vagyonjogilag önálló családtagok. Voltak azonban városlakók, akiknél mind az adókulcs, mind az adóalap másként volt megállapítva. A legnépesebb csoport volt ezek közt a munkáltató háztartásában élt szegődényeseké.⁶² A munkáltató ezek évi bére után annak 5%-át fizette adóba, forintként öt pénzt („nummos”), azaz denárt, de úgy, hogy ezt betudta évi bérébe.⁶³ Utánuk következtek a városi alkalmazottak; az írrok, a kapus, a toronyőrök, a fegyvermester, a hajdúk, a törvényszolga.⁶⁴ A körmöcbányai lajstrom feltünteteti adóalapul vett évi fizetésüket is. Eszerint a három kapuőrön az évi fizetés 6,15%-át, a többieken 5%-át vették meg adóba. A két másik városnál az adó alacsony összegéből⁶⁵ arra következtettek, hogy itt a fél heti bér összegével számították adójukat.⁶⁶ Évi javadalmuk tizedrészében állapította meg a 35. artikulus a plébánosok és a csapatokat nem állító egyháziak adóját.⁶⁷ A körmöcbányai két prédikátor azonban csak javadalma huszadrészevel (5%) adózott. A besztercebányaiak javadalmát nem ismerjük,⁶⁸ a körmöcbányai példán indulva ez is bizvást 5%-kal számítható. A selmecebányai plébános 5 f-ja többletmegajánlás volt, kápolnás papjainak rendes javadalma nem volt.⁶⁹ Míg Körmöc- és Selmecebányán a bánya- és kohómunkások ingóvagyonuk hatvanadával adóztak, a besztercebányai polgári bányavállalkozók munkásaira csak félheti munkabérük összegét vetették ki.⁷⁰ Besztercebányán a külföldi kalmárok ott raktározott áruik értékének negyvenedrészét fizették be. Viszont semmi nyoma a lajstromban, hogy ezt a Fuggerek is megtették volna, akiket pedig az idézett artikulus név szerint is külön megemlít.⁷¹

⁶¹ *Uo.*, 391. l. 1542. április 14-én kelt felségfelterjesztésében azt írja a Batthyánnak adott utasításról, hogy „az urak és rendek” (figyeljük meg a határozatlan fogalmazást!) azért kívánták a polgárok házainak becsübevételét, mivel birtokaik örökbecsűje alapján maguk is hatvanaddal adóztak.

⁶² *Vö.* a 353. l.-ot. – Körmöcbányán az adózók 8,84%-a, Selmecebányán 17,47%-a, Besztercebányán 17,5%-a esett erre a kategóriára.

⁶³ Magyar Törvénytár, mint az 54. jegyzetben, 76–77. l., a 38. artikulus.

⁶⁴ Körmöcbányán 8, Selmecebányán 7, Besztercebányán 10 fő.

⁶⁵ Selmecebányán az adótelek egyszer 60, egyszer 25 és kétszer 50 d, ebből az egyik négy várbeli vigiloré. Besztercebányán: egyszer 62, egyszer 50, háromszor 37, ötödször 25 d az adójuk.

⁶⁶ Ugyanígy adóztatták meg a besztercebányai polgári bányavállalatok munkásait; *vö.* 70. jegyzettel.

⁶⁷ Az 54. jegyzetben i. m., 77–75. l.

⁶⁸ A lajstrom 1 német, 1 szlovák (Sclavorum) prédikátor, 3 oltáros és 1 kápolnás pap adóját számolja el. Egy másik mint badini plébános ott adózott.

⁶⁹ „Sacellani in toto nihil habent.”

⁷⁰ A lajstrom 29 : v folióján Reichenbachnál: „laboratoribus suis pro media solutione hebdomadali dedit f 11 d-6. *Vö.* 24. jegyz. l.

⁷¹ *Vö.* az 54. jegyzetben i. m. 74–76. l.-ján a 40. artikulust. *Ld.* a Fuggerekre az adóbehajtásról szóló részt alább.

A „sexagesima” kivetése és behajtása a bányavárosokban

Az ingóvagyon értékének a megállapítását a 30. artikulus a bíróra és az esküdtekre bízta. Ezt az adózók eskü alatt tett bevallása⁷² alapján hajtották végre. Ebben és az adó kivetésében azonban a kamara által kiküldött királyi biztosok (kamarai dikátorok) is közreműködtek.⁷³ A bányavárosokban Feller Miklós besztercebányai gyűrűstéri polgár⁷⁴ és Szöllősy János⁷⁵ voltak a kamara megbízottai. A kamarához Körmöcbányáról 1542. április 13-án intézett jelentésükből⁷⁶ kitűnik, hogy a rovás végrehajtásának a városokban igazából ezek a kamarai dikátorok voltak a mozgató irányítói. Olyannyira, hogy még az elszámolásra a kamarának beküldött lajstromokat is ők állították össze és tisztázták.⁷⁷

Kiküldetésük célja az volt, hogy vigyázzák az adóbehajtás mielőbbi végrehajtását,⁷⁸ és elejét vegyék minden lazaságnak. Az aggályoskodás nem is volt indokolatlan. Minden városi tanácsnál feltételezhető volt a hajlandóság, hogy polgárait, mihelyst nem a város legsajátabb érdekei kívánták, a lehetőséghez képest kímélje. Ez volt nyilván az indítéka, hogy a körmöcbányai tanács formáságokra hivatkozva tiltakozott az ellen, hogy az adózókat és javaikat a kamarai dikátorok írják össze. Ellenállásával végül is csak akkor hagyott fel, amikor látta, hogy a dikátorok hiteleshelyi és megyei tiltakozásra szánták el magukat, Szöllősy pedig a kamarához volt indulóban.⁷⁹

A magyar kamara utasítása folytán Fellerék eljárak a körmöc- és a selmecbányai alkamaragrófnál is, hogy mint városi polgárok ingóvagyonuk, a bányakamarai alkalmazottak pedig fizetésük után adózzanak. Kívánságukat azzal utasították el, hogy a 38. artikulus, amelyre a dikátorok hivatkoztak, nem tesz említést bányakamarai alkalmazottakról; így a királynénak mint a körmöcbányai kamara birtoklójának a tudta és akarata nélkül ez ügyben mit sem tehetnek.⁸⁰ A dolog ebben is maradt. Legalábbis a két alkamaragróf a lajstrom szerint csak a Körmöcbányán raktározott borai után adózott. A kamara szegődményes alkalmazottai sem tűnnek fel a körmöc- és a selmecbányai lajstromokban. Az üzemi alkalmazottak viszont mindkét városban fizették a hatvanadot, még a bérlakók is.⁸¹

Számottevő adóhozamot vártak mind az országgyűlési rendek, mind a magyar kamara és dikátorai a Fuggerek besztercebányai vállalatából. Várakozásuk egyik jele,

⁷² Vö. a 9. jegyzetet.

⁷³ Magyar Törvénytár, mint az 54. jegyzetben, 72–73. l.: a 31. artikulus.

⁷⁴ A Gyűrűs tér házrendjében első helyen van felvéve. Az 1546. évi országgyűlésről a Fuggerek részére írt naplóját közli *Paulinyi O.*: A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, IV., Budapest, 1934., 204–230. l.

⁷⁵ Szolgálatait a kamara ismételtlen igénybe vette. Felsőmagyarországi küldetésből érkezett 1542. április elején Besztercebányára. 1547. március 8-án Tokajból ír a kamarának. 1548-ban is a rovást kezelő kincstartó mellé volt kirendelve. *Magyar Orsz. Levéltár* (Q szekció, 224. sz.): Múzeumi törzsanyag, sub dato.

⁷⁶ *Magyar Orsz. Levéltár* (E szekció 41. sz.): Camera Hungarica, Litterae ad cameram, sub dato.

⁷⁷ Vö. a 12. jegyzetet.

⁷⁸ Vö. az idézett 30. és 31. artikulus idevágó végzéseit.

⁷⁹ A 76. jegyzetben id. jelentés.

⁸⁰ Az imént id. jelentés.

⁸¹ Pl. Körmöcbányán: Ofner János. a kamarai „Goldkunsthaltung” vezetője. – Pleyweger Máttyás a körmöci alkamara ólomházsálója. – Selmecbányán: Schaidler (= Hollensteiner) Kristóf a választómű vezetője. – Flaying Pál próbamester (kémlő). – Winter András kamarai égetőmester.

hogy, mint már utaltam rá, a külföldi kalmárok árukészleteit értékük negyvenedrészével megadóztató 40. artikulus név szerint külön is megnevezi a Fuggereket.⁸² A magyar kamara pedig ezen felül még azzal is próbálkozott, hogy a vállalat faktorai („servitores dominorum Fuggerorum in montanis Bistriciensibus constitutos”) évi fizetésük után a hadiadót megfizessék.⁸³ Feller Miklós közölt is az utóbbiakról egy névsort a magyar kamarával. Majd pótlólag még megjegyzi ehhez, hogy azóta még többekről („plurimi”) is tudomást szerzett, de vannak még ugyancsak többen („plurimi”), akiket nem ismer, és nevüket sem tudja. A két dikátor így joggal állíthatta, hogy a Fuggerek alkalmazottainak megvehető adó egymagában is felért volna 2–3 kisebb bányaváros adóhozamával.⁸⁴

Mindez vágyálom maradt. A Fuggerek már márciusban megtették ellenhúzásukat. Ném is rossz kilátásokkal. A császárnak az év elején Ferdinánd király és Mária királyné, németalföldi helytartó révén, meg közvetlenül is folyósított jelentékeny kölcsönök fejében⁸⁵ bizvást számíthattak a magyar király meghátrálására. Így is történt. Érvelésükre, hogy ők Magyarországon jószerével semmiféle áruval nem kereskednek, a besztercebányai bányákat csak bérlik, no meg a török elleni hadjáratra a birodalomban kivetett adót külföldi vagyonuk után is leróják, I. Ferdinánd április 2-án utasította a magyar kamara elnökét, hogy a Fuggereken és tisztjeiken egyelőre semmit ne követeljenek.⁸⁶ Majd június 2-án kelt parancsával véglegesen is a Fuggerek javára döntött. Hivatkozott az előző évi bérlétszerződésre. Ez, írja, a Fuggereket a harmincad és a vámok kivételével mind a bányák művelése, mind az ahhoz szükséges anyagok után minden más szolgáltatás alól mentesíti. A dikátorokat ezért utasítani fogják, hogy mind Fugger Antalt és fivéreit, mind tisztjeiket az országgyűlés által kivetett adó alól mentesnek tekintsék, mert a bányák művelése és igazgatása és a kamarának fizetett bér nem esik adó alá.⁸⁷ A magyar kamara a parancsot végre is hajtotta.⁸⁸

⁸² A 71. jegyzetben i. h.

⁸³ Besztercebánya, 1542. április 10. Puchsbaum Lipótnak, a Fuggerek faktorának Feller Miklós és Szöllősy János dikátoroknak adott írásbeli nyilatkozata. A 76. jegyzetben id. jelentés melléklete.

⁸⁴ A 76. jegyzetben id. jelentés. A dikátorok állítása nem is volt valószínű. Metzler János pl. mint a vállalat vezetője (1499–1507) lakást, és ellátást, évi 400 f fizetést kapott. *Jurkovich Emil*: Besztercebánya sz. kir. város monográfiája, 418. l., 109. jegyz. (Kézirat: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Hung. fol. 1930. sz.) Csak fizetését számítva, annak 5%-a 20 f lett volna. A kisebb bányavárosok közül Bélabánya hatvanadadója 73,71 f volt, Újbányáé 69,51 f, Libetbányáé 62,80 f; egyedül Bakabányáé haladta meg a száz forintot (145,00 f).

⁸⁵ *Richard Ehrenberg*: Das Zeitalter der Fugger, I. Jena, 1922., 138–139. l.

⁸⁶ *Wenzel Gusztáv*: Okmánytár a Fuggerek magyarországi nagykereskedése és rézvállalata történetéhez, 52. sz. – Történelmi Tár 1883, 464. l. – *Ugyanaz*: A Fuggerek jelentősége Magyarországon. Budapest, 1882., 185. l. – A Fuggerek érvelése persze sántított. A vállalat telepein a munkások élelmezésére és különböző szükségleti cikkekkal való ellátására szabályszerű kereskedelmet („Pfenninghandel”) folytatott. Ismételen utalt át a körmöcbányai kamara megbízásából pénzeket Mária királynénak Németalföldre. (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien*: Ungarn, Specialia, Königin Maria állagban a körmöcbányai alkamaragrófok számadásai.) De áru volt végeredményben a vállalat termelte réz, meg a kohóművek részére bevásárolt ólom is. Ezt pl. Liptó megye és a likavai várnagy Rózsahegyén meg is akarta adóztatni. (Wien, 1542. május 19. Meyly Mihály a Fuggerek bécsi faktora a magyar kamarának – a 76. jegyzetben i. h.)

⁸⁷ A 86. jegyzetben id. Okmánytár, 53. sz.

⁸⁸ Meyly Mihály faktornak a 86. jegyzetben id. levele.

Nem esik szó a királyi parancsban a Fugger-vállalat munkásairól. Az adólajstrom a házrendben sorjában név szerint számba veszi a városban lakókat, de nem ad választ adójukra, mert ez a rovat kitöltetlen. Tisztázza a kérdést a lajstrom megmaradt fogalmazványának egy bejegyzése.⁸⁹ Itt a 30. lapon ez olvasható: „Officiales dominorum Fuggerorum pro omnibus sectoribus, lotoribus, aurigis atque scorearum et remanenciarum collectoribus et ceteris fodinarum regiarum operariis contribuerunt f 200.” A vállalat munkásai adóját 200 f-nyi átalányösszeggel váltotta meg. A lajstromfogalmazvány ezt nem tudja be a 30. lap összegébe. Azt tehát a vállalat nem a tanácsnak, hanem a magyar kamarának fizette be. Nyílt kérdés, hogy miért nem említi a bejegyzés a kohók munkásait sem, hanem csak a bányamunkásokat és a salakhányók ércmosóit.

Kétszáz forint, ez volt minden, amivel a mintegy 800–900 bérmunkást foglalkoztató réziparvállalat a nagy hadikészülődéshez hozzájárult. Nevetséges összeg, ha meggondoljuk, hogy még az 1539. szeptember 8-tól 1540. szeptember 8-ig terjedő esztendőben is 27 722 bányavárosi mázsa (à 120 font) ezüsttartalmú fekete- és sárgarezet termeltek mázsánként 2 f 35 d, összesen 65 503 f 85 d termelési költséggel, amiből a kamarának ebben az időszakban beszolgáltatót 15 latos ezüstért mintegy 35 000 f térült meg.⁹⁰

A 200 f-nyi átalány alapján a lajstromból a vállalat munkásainak sem az ingóvagyonát, sem a bérét nem lehet megállapítani. Utóbbinak megvan a lehetősége. Az 1536–1541. évekből a munkáslétszám és a bérrendszer vizsgálatához megvannak a kellő források. Csakhogy ez külön előtanulmányt igényel.

Az eddigiek alapján az adólajstromok adatszolgáltatásának három lényeges vonása emelhető ki.

1. A számba vett adózók személyi köre felőleli valamennyi városlakót, aki így vagy amúgy, hol munkával, hol vállalkozással, de saját maga gondoskodott létfenntartásáról. Mi több, ott találjuk a lajstromok házrendjében még azokat az elnyomorodottakat is, akiknél a létfenntartás koldulásáig alacsonyult, vagy akiknek nincstelensége meg sem volt adóztatható. Föltűnnek itt a városi népességnek olyan elemei is, amelyekkel egyébként a szokásos városi adójegyzékekben nem találkozunk. Gondolok a munkáltató háztartásában élt szegődményesekre, a raktározott árukészleteik után adózó külföldi kalmárookra. Sőt, ide sorolhatók még az egyházi személyek és a város szolgarendű alkalmazottai is.

2. Az adólajstromok grafikailag is aláhúzott tagoltsága többrétűen érzékelteti a városlakók gazdasági és társadalmi megoszlását. Sajnos, konkrétan ez nem minden vonatkozásban bontható le az egyes adózókig. A lajstromok adatszolgáltatása önmagában nem elég ahhoz, hogy minden adózónak meg legyen határozható a helye a város osztályképletében. Az adatok éppen a legszámosabb réteg, a bánya- és kohómunkások vonatkozásában elégtelenek.⁹¹ A kutató itt csak a forrásbázis jelentékeny kiszélesítésével juthat előbbre.⁹²

3. A városokra 1542-ben kivetett hadiadó vagyondézsmá volt. Az adóösszeg egyszerű beszorzásával így bizonyos értékszinten, az ingóvagyonén, az egyes városlakók vagyonsága mind azok összességén, mind az egyes társadalmi rétegeken belül egymással

⁸⁹ AMBB = Besztercebánya város levéltára, „Fasciculi” állag, Fasc. 874, Nr. 1.

⁹⁰ Fugger-Archiv, Dillingen, 2, 3, 8 : a, 196 : r flio, eredeti lapszámzás 24 : 2.

⁹¹ Vö. fentebb 357. l.

⁹² Ld. a bánya- és kohómunkások személyi körének megállapítását Selmecebányán: Paulinyi O.: Vállalkozás és társadalom – Történelmi Szemle, XIX, 1976., 555–556. l.

egybevetethető. Az ingóvagyonnak része volt a pénzkészlet is.⁹³ A munkabérből élőknel (márpedig a bányavárosok népeességének ez alkotta a zömét) az ingóvagyon értéke így nagy egészében érzékelteti a bérmunka és az életszínvonal kapcsolatát. De meg mint pénztőke egyik objektív előfeltétele volt minden bányavállalkozásnak; még a dolgozó kisvállalkozó sem lehetett meg nélküle. Ebben a vonatkozásban az ingóvagyon volumene használható mércéje a vállalkozók gazdasági potenciáljának.

Egy kétkedő kérdéssel mindenestre szembe kell nézni. Fedték-e a valóságos vagyoni helyzetet a bevallások, amelyek alapján az adóösszeget megállapították? A vagyontitkolás kísérő árnyéka minden adózásnak. Számot kell vetni vele bányavárosainkban is, még ha hűtlenség vádja és vagyonvesztés volt is a megtorlása.⁹⁴ Mégsem állítanám, hogy a vagyondézma alapján az ingóvagyon szintjén ne alkothatnánk magunknak elfogadható képet az adófizetők vagyoni rétegződéséről. Igaz, azzal a megszorítással, hogy ezt nem közvetlenül a bevallott vagyon számszerű értékösszegével, hanem áttételesen fogalmi kategóriákkal érzékeltetem.

Az utóbbi mondat érthetőbbé tételére, hadd térjek még vissza egy-két szóra az adókvetés és a behajtás módjához.

A kamarai dikátorok tisztükben szívós kitartással jártak el, nem volt részükről hiány kíméletlen erélyben sem. Félórákat is rááldoztak egy-egy adózóra, hogy rábeszéléssel kivásalják a körmöcbányai külváros szegény lakóiból a néhány denárnyi adót.⁹⁵ Ha meg a rábeszélés nem használt, jött a fenyegetés, vagy akár az adózó gúnyjának a lehúzása is – írja a városi tanács.⁹⁶ Így persze másként hatnak az „önkéntes” többletmegajánlásokkal kapcsolatban a haza veszélyét, az áldozatkészséget hangoztató bejegyzések is. Mintha csak arra lettek volna jók, hogy csitító írja legyenek a kipréselt tehervállalás feletti keserűségnek.

Az adóhozam rendkívül alacsony volt. A tanács és a Gyűrűs tér alig száz forintnyi eredménye után az „osthat”-ra kelve „meghaborodva” látják, írja Szöllősy János, hogy ily „kewes lyzen az soma”, „ki eg garasra, ky thyz pézre, ky egy forinthra, ky fél forintra, ki penik semith nem athath”.⁹⁷ Az emberek annyira szegények, hogy ha egyikét-másikát megnyúznák is, alig adhatna 10 denárt, nem hogy hatvan forintból egyet. Általában alig van tíz denárunk, mivel egy részüknek az ércmalmokban, másoknak a bányákban meg a szénégető helyeken van a megélhetése, . . . ha egy napra elmaradnak a munkából, másnap éhezniök kell.⁹⁸ Úgy fest a dolog, mintha a kisebb adótételek összhangban lennének az adózók valóságos vagyonértékével; sőt mintha ezek engedve a kényszerítő unszolásnak, még a többletmegajánlásban is aránylagosan felülmúlták volna a módosabbakat.⁹⁹

⁹³ Az eskü alatt teendő vagyonbevallásra szóló felhívás vonatkozó részeit idézi *Paulinyi O.* az előző jegyzetben i. h., 556. l. 38. jegyz.

⁹⁴ Vö. i. h. 556. l.

⁹⁵ A 76. jegyzetben id. jelentés.

⁹⁶ Az idézetet ld. a 93. jegyzetben i. h. 557. l. 47. jegyz.

⁹⁷ Körmöcbánya, 1542 április 15. Szöllősy János Pétervárad Balázs magyar kamarai tanácsosnak a 76. jegyzetben i. h. sub dato.

⁹⁸ A 76. jegyzetben id. jelentés.

⁹⁹ A körmöcbányai lajstrom 33 adózónál tünteti fel összegszerűen a vagyonalapot. Közülük kilencnek a vagyonbevallása meghaladja a 60 f-t, a többi 24 alatta marad ennek az összegnek. Míg a kilenc módosabb adózó önkéntes megajánlása csak 29%-os fejátlagot ad, a szegényebbek átlaga kerekén 50%. Jellemző az is, hogy a beszercebányai gyűrűstéri polgár, Feller Miklós, aki olyan

Áll ez az adózók összességére, a tehetősebbjére is?

Selmezbánya hét legnagyobb adófizetőjének egyike, Salii Jeromos hozzávetőlegesen¹⁰⁰ 639 f értékű vagyon után adózott. Salii 1555 tavaszán elhunyt. 1554. november 19-én kelt végrendelete, az ékszert, a ruhaneműt és egyéb ingóságokat nem számítva, csak készpénzben, letétekben meg veretlen ezüstben 31 008 f 83 d értékű vagyonról szól. Figyelmen kívül hagyva a részletesen felsorolt, de nem értékelt ékszert és egyebeket, az elhunyt után felvett leltár csak készpénzben 27 600 f 06 d-t vesz számba, aminek java része augsburgi, bécsi, pozsonyi, boroszlói üzletfeleknél volt elhelyezve. A Selmezbányán számba vett készpénz és követelés mindössze 2844 f 45 d volt, ebből 900 f a vállalat pénztárában.¹⁰¹ A pénzben fel nem becsült ingóságokkal együtt az ingóvagyon értéke testvérek közt is legalább 35 000–40 000 f-ra tehető, ami ötven-hatvanszorosa az 1542-ben bevallott 639 f-nak. Ha ennek a felét az 1542–1554 évekre eső vagyongyarapodásnak veszem, Salii valóságos ingóvagyon 1542-ben még így is legalább huszonhat-harmincszorosa volt a bevallott vagyonértéknek.

Ekkora különbség kérdésessé teszi a másik hat legnagyobb bányavállalkozó bevallását is, jóllehet azok többszöröse a Salii-féle 639 f-nak.¹⁰² De nem mentesül a kétkezdéstől a selmezbányai vagyonskála alsóbb sora sem. Mert ami a történetesen fennmaradt hagyatéki leltár alapján kiderül Salii Jeromosról, az miért ne foroghatna fenn Fasch István 600, Moldner 500 vagy akár Nikusch Lénárd meg Markusch Bálint 300–300 f értékű bevallásánál. A kétkezdő kérdés azért is indokolt, mert a bevallott és a valóságos vagyonállapot közt mutatkozó különbség mögött, ha lehetett benne helyel-közzel része a vagyoneltitkolásnak is, igazából egy objektív mozzanat húzódott meg, és ez volt a döntő.

A vagyonbevallásra felszólító felhívás a vagyondezsma alá eső ingóvagyon részletező felsorolásában csak tárgyi, kézzelfogható vagyonféleségeket említ.¹⁰³ A bevallott vagyonérték tehát általában ezekből telt ki. Mihelyt azonban egy-egy kézben már viszonylagosan nagyobb pénzvagyon (készpénz) halmozódott fel, az többé jobbára nem maradt meg a ládafiában, hanem a tulajdonos kalmárkodó tevékenysége révén mint pénztőke új gazdasági szerepkörre, funkcióra talált. Az ingó vagyontárgyak szilárd alakja mellett megjelent a pénznek, az ingóvagyon egyik válfajának újfajta, mondanám, légies halmazállapota is: az uzsoratóke, a pénzkölcsön; de ide sorolnám a betársuló kalmártőkét is, főként a csendestársakét. Úgy látom, hogy a dikátorok az ingóvagyonnak ezt a légies változatát nem tekintették biztos vagyonnak, és ez lehetett közfelfogás is. Mindenesetre nem vették figyelembe. Elárulja ezt a dikátoroknak a selmezbányai tanács tagjainak rovása során az akkor Bécsben időző Schall Konrád vagyonára vonatkozó észrevétele. Azt firtatták, hogy több készpénznek („parschaft”) kellene lennie, „mivel nemcsak nekik van biztos tudomásuk, hanem országosan ismert dolog, hogy mennyi pénze van kamatra kihelyezve”.¹⁰⁴ Ismerik tehát pénzének uzsoratókeként forgatott részét, annak tekinté-

szorgalmasan regisztrálta polgártársai önkéntes megajánlásait, saját magáról nem jegyezte fel, hogy a „hazának nagy szüksége” többletmegajánlásra készítette volna.

¹⁰⁰ Vö. a 92. jegyzetben i. h. az 558. l. 52. jegyzetét.

¹⁰¹ *Adalbert Baker*: Hieronimi Salii Waldburgers auf der Schemnitz Verlassenschaft anno 1555–7 – Karpatenland, Jg. 1. 1928. Reichenberg.

¹⁰² A '92. jegyzetben i. h. 558. l.

¹⁰³ Ld. fentebb a 9. jegyzethez tartozó szöveget.

¹⁰⁴ A dikátorok észrevételét Schall idézi a tanácshoz 1542. május 16-án Bécsből intézett levelében: „Eure Weisheit – írja – melt auch, wie die anschnitter sonderlich meiner gedacht haben und

lyes voltát. Tudomásuk van róla, de nem ezt kérik tőle számon, csak érvelnek vele. Amit vitatnak, az nem ez, hanem a készpénz, a „parschaft”.

Másik idevágó mozzanat. Nemcsak Sali Jeromosnak és említett selmecebányai vállalkozó társainak, hanem a körmöc- és besztecebányai gyűrűstéri polgároknak is voltak külföldi atyafiai, üzlettársai. Buda elvesztének hírére ezek mind megtehették, hogy ingóvagyonukat külföldön helyezték biztonságba. Ez szintén mentesült a vagyondézma alól. Már csak azért is, mert a hazai hatóságoknak nem volt rá ingerenciája. De meg, mint a külföldi kalmárok besztecebányai árukészleteinek a megadóztatása mutatja, országközi vonatkozásban nem a személyi, hanem a területi elv volt mérvadó.

Felfelé haladva a vagyonskálán, azt látjuk tehát, hogy a lajstromok adatszolgáltatása a magasabb vagyonszinteken, az alsóbb vagyonkategóriákkal szembeállítva, törést szenved. Az adótétel nem tekinthető egységesen a valóságos vagyoni helyzet kifejezőjének. Ez ugyan szám szerint az adózóknak csak kisebbik részét érinti. Selmecebányán például 21, esetleg csak 12%-át.¹⁰⁵ Mégis, mivel az adatoknak nem egyértelmű a jelentéstartalma, az adótételekből visszszámítható vagyonértékek nem alkalmasak arra, hogy összegszerűségük közvetlenül szemléltető eszköze lehessen az össznépeesség vagyoni rétegződésének. De csak közvetlen összegszerűségükben nem használhatók. Mert marad még egy másik lehetőség — a viszonylagosságon alapuló egybevetés. Ez úgy értelmezi a számszerű adatokat, hogy akikre azonos, vagy közel megegyező adóösszeget róttak ki, azoknak a vagyonossága az ingóvagyon szintjén nagy egészében, egymással megegyezett. Vagyis marad a nagyságrend. De ezek a nagyságrendi kategóriák a konkrét számok köntöse helyett egyszerű fogalmi megjelöléssel (törpevagyon, kisvagyon stb.) nem az egyes adózók, nem csoportjaik konkrét vagyonszintjét érzékeltetik, hanem az egyes adózók vagy csoportjaik vagyonosságának kölcsönös viszonyulását. Természetes, hogy ezek a viszonylagos kategóriák is összefüggnek az adótételekből visszszámítható vagyonosság összegszerűségével. Annak, hogy úgy mondjam, a csigaházai. Csak éppen az alkalmazásukban a számokat mint problematikus — részben problematikus — értékeket letöröljük a tábláról, és a viszonylagosságot érzékeltető fogalmi sort tartjuk meg.

Viszonylagos vagyonkategóriáim és a csigaházukban meghúzódo számszerű vagyonértékek:

I. Vagyontalanok	—
II. Törpe vagyonok	0,01–9,00 ft
III. Kis vagyonok	9,01–45,00 ft
IV. Közepes vagyonok alsó fokozat	45,01–120,00 ft
V. Közepes vagyonok felső fokozat	120,01–300,00 ft
VI. Nagy vagyonok	300,01–600,00 ft
VII. Kimagasló vagyonok	600,01 ft-on felül.

gesagt, wie innen wol wissent wer, is nit yhnen allein, sünder landkündig, was vor ain summa gelt ich im interesse hab.” AMBŠt. = Selmecebánya város levéltára, Rösel–Nadler különccsomó, 1. szám.

¹⁰⁵ A 92. jegyzetben i. h. 560. l., 60. jegyz.

A viszonylagos nagyságrenden alapuló egybevetést azért is tartom elfogadhatónak, mert ez szinte automatikusan vele járt az adókiivetés módjával. Akár csoportosan, mondjuk tizedeskörzetenként, maguk elé idézték bevallástételre a dikátorok az adózókat, akár házról házra járva vették őket sorra, a tárgyalás bizonyos nyilvánosság előtt folyt le. Erre a bizonyos nyilvánosságra enged következtetni Schall Konrád bécsi levelének az utalása, hogy, mint írják (ti. a selmecebányai tanács), tanácsülésben („in sitzendem rat”) rótták ki magukra az adót minden ingóvagyonuk után.¹⁰⁶ A jól értesült szomszédság volt az, ami a valóság irányába hatott. Mert mi sem természetesebb, mint hogy azonmód kikiabálták volna a rejtegető eltitkolást, mihelyst azt kellett volna látniok, hogy a szomszéd olcsóbban úszta meg az adóztatást jómaguknál.¹⁰⁷

Az elemző ismertetést azzal az összegezéssel zárhatom le, hogy a lajstromok kibontandó adatsorai a három vezető bányaváros gazdasági és társadalmi képletének sokrétű megismerését ígérik. De a bevezetőben mondottak ismétlésével hadd tegyem hozzá, hogy ez az ígéretes tartalom igazából csak a forrásbázis szélesen markoló bővítésével bírható szóra. Feldolgozásukat legalább egy emberöltőnyi korszakra szabva, sőt esetenként százados összefüggésekre is felfigyelve, a városi lét monografikus vizsgálatába kell beágyazni. Előmunkálatok sora érleli az eredményeket. Esetenként nem is sejtett válaszokkal.

A foglalkozásnak, az abból adódó osztályhelyzetnek egyénenkénti felderítése, s hozzá minden egyes adózó vagyonszámi kategóriájának a rögzítése volt az első alapvetés: ezernyi adat egyeztető osztályozása. A számok sok más vonatkozás mellett a gyűrűstéri polgárság primátusát mutatták a város osztályképletében. A jelenséggel együtt vetődött fel a kérdés, mi volt az uralkodó helyzet gazdasági alapja. A 16. századi adólajstrom vallomása így vezetett el a századokkal régebbi városgenezis, a német kolonizáció hulláman alapított város sajátos létrejöttének a megvilágításához.¹⁰⁸

Egy példa a bevezetőben érintett módszertani állásfoglalás igazolására.

Befejezésül egy-két szót adólajstromaink historiográfiájáról.

A városokra kivetett „sexagesima” adóhozamának első értékelését *Acsády Ignácnál* találjuk.¹⁰⁹ A magyar kamara 1542. évi jövedelemkimutatása alapján az akkor I. Ferdinánd uralma alatt állott országrész 15 városának adóhozamát átszámítva, összesen 430 000 f-t kapott a polgári vagyon értékéül. *Acsády* a polgári vagyon egészére gondolva, ezt merőben irreálisnak találta, mondván, hogy e számnak semmi statisztikai értéke nincs, abból semmiféle következtetés le nem vonható.

Negyedszázaddal utóbb *Iványi Béla* a lőcsei és késmárki adóeredmények részletes kiértékelésével próbálkozott.¹¹⁰ Az adóösszegeket tételről tételre átszámította vagyonértékre, statisztikai kimutatást is közölt a két város lakosságának vagyoni rétegződéséről.

¹⁰⁶ A 104. jegyzetben i. h.

¹⁰⁷ A fentiek részben szó szerint átvéve a 92. jegyzetben id. tanulmányom 554–561 l-járól.

¹⁰⁸ *Paulinyi O.*, a 18. jegyzetben idézett tanulmányokban.

¹⁰⁹ *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd korában. Budapest, 1888. 122–123. l.

¹¹⁰ *Iványi Béla*: Lőcse város lakói és azok vagyonszáma 1542-ben – Közlemények Szepesvármegye múltjából, I. Lőcse, 1909., 158–169 és 224–236. l. – *Ugyanaz*: Késmárk város lakói és azok vagyonszáma 1542-ben – Ugyanott, VIII. Lőcse, 1916.

Ellentétben Acsádyval, semmi kétség sem merült fel benne a vagyonerék valóságosságával szemben. Mind a kétkedő *Acsády*, mind *Iványi* a 30. artikulusnak a Corpus iurisban található fogalmazása alapján a „sexagesimát” az ingatlanok és az ingóvagyon együttes dézsmájának vette. Egyiknek sem jutott eszébe, hogy kézbe vegye a Magyar Országgyűlési Emlékeknek 1875-ben megjelent II. kötetét. Iványi mulasztása annál nagyobb, mert a lőcsei lajstrom felirata világosan az ingóvagyon hatvanadadójáról beszél. További hibája, hogy a Corpus iuris végzéseit sem méltatta figyelemre, s így hatvanadként állította be statisztikai összeállításába a szegődményesek, az egyháziak és a város szolgarendű alkalmazottainak az adótételeit.

Acsády és *Iványi* felfogásával szemben a *Károlyi Árpád Emlékkönyvben* megjelent tanulmányomban¹¹¹ a *Fraknoi* közölte országgyűlési iratok alapján elsőként mutattam rá, hogy a hatvanadot a városokban nem az ingatlanok és az ingóvagyon együttes értéke, hanem csak az utóbbi értéke után szedték. Ugyanitt utaltam a szegődményesek eltérő adóalapjára és adókulcsára is.

Relković Neda minden kritikai apparátus nélkül egyszerű szövegközlést ad, azt is az eredeti latin szöveg német fordításában.¹¹²

A szlovák historiográfiában a *P. Ratkošnál* és *M. Suchýnál* még kísértő *Acsády–Iványi*-féle megítélés szemben Alžbeta Gácsová tisztázta végleges érvénnyel a városokra kivetett „sexagesima” mibenlétét.¹¹³ Az általa felfedezett bártfai lajstrom statisztikai feldolgozásának bevezetéseként adott értelmezése a *Fraknoi* közölte országgyűlési iratokra épül, és minden vonatkozásban igazolja idézett tanulmányom rövidebbre fogott megállapításait. Tanulmánya sorra veszi az országgyűlésnek a városlakók megadóztatását érintő további végzéseit is.

A bányavárosok összetettebb gazdasági és társadalmi struktúrája meggyarazza, hogy lajstromaik forrástani elemzése terjedelemben is, firtató kérdéseivel is meghaladja Gács Erzsébetnek alapos, a szerző filológiai akribiáját dicsérő tanulmányát. Ennek megfelelően jóval bővebb, egész kötetre rügő lesz a feldolgozás is.

O. Паулины:

Списки по налогу 1542 г. семь свободных королевских горнопромышленных городов в области реки Гоона

(Источниковедческий анализ)

(Резюме)

Венгерские налоговые списки являются продуктами массового сообщения данных административной письменности города. Именно массовое сообщение данных имеет статистическое содержание. Его категории можно частью непосредственно определить по спискам. А с другой

¹¹¹ *Paulinyi O.*: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége – Károlyi Árpád Emlékkönyv. Budapest, 1933., 402–439., különösen 436–438. l. Különnyomat is.

¹¹² A 6. jegyzetben i. h.

¹¹³ *A. Gácsová*: K sociálnej štruktúre východoslovenských miest v prvej polovici 16. stor. – Historický časopis, XIII., Bratislava, 1965., 356–402.

стороны их можно развязать только путём генетического анализа на расширенной базе источников: путём выяснения происхождения списков и методов обложения налогом. Подробный анализ статьи ограничивается тремя руководящими городами: Кёрмёцбанья (Кремница), Шельмецбанья (Банска Штьявница), Бестерцебанья (Банска Быстрица).

В 1542 г. государственное собрание против обыкновения непосредственно решило об обложении налогом городов в целях похода за отвоевание Буды. Отличая церковных лиц, платящих налог по другой норме, наёмников, живущих в домашнем хозяйстве работодателя (челяди, слуга, приказчик в усадьбе) и иностранцев, платящих налог от их помещённых в склад товаров в стране (автор упоминает например Фугеров), другие горожане платили в налог шестидесятую часть ценности своего движимого имущества. Автор перечисляет последних после членов городского совета по уличному ряду домов или же относительно Шельмецбаньи по кварталам и десятинным районам. На первом месте перечисляются домовладелец с всей его семьёй, а потом по очереди наёмники. Это две важные социальные категории и внутри этих третий господствующий классовый слой города, бюргерство на Кольцовой площади (Ring) или домовладельцы «круга» (circulus), которые в общем были горнопромышленниками. Кроме них по спискам только частично можно определить профессию податных; таким образом во всех трёх городах профессию наёмников, живущих в доме работодателя, ремесленников и в Кёрмёцбанье наряду с особой группой монетчиков. Список Бентерцебаньи кроме этого пребрет по лицам, но остаивая незаполненным налоговую рубрику 541 рабочего Фугеров, живущих в городе; 200 форинтов, непосредственно сданных для камеры считали по-видимому по сумме зарплаты половины недели.

В Кёрмёцбанье и Шельмецбанье горнорабочие платили налог от своего движимого имущества. Они составили основную массу податных. Автор должен был бы рассмотреть их личных состав, но это он может осуществить только на более расширенной базе источников.

Налоговые стат нельзя считать верным зеркалом движимого имущества, принятого за налоговую основу. По крайней мере не в случае высших статей, несмотря на то, что королевские диктаторы действовали недружелюбным ригоризмом в своей должности. Не шла речь об утайке оклада, лишь об особом воззрении. Денежный капитал, вместе с ростовщическим капиталом не считался надёжным имуществом. Он не был обложен налогом. Подобным образом не были обложены и предметы имущества, помещённые у заграничных родственников, у клиентов. Поэтому оказывается налоговый доход чрезвычайно низким. Так как в условиях мелких городов все знали об имуществе друг друга, автор всё-таки считает ощутимой имущественную дифференциацию податных путём выделения известных относительных имущественных групп. Его относительные имущественные группы: неимущий — малое имущество — низкая и верхняя степень средних имуществ — большое имущество — крупные имущества.

Суммировки и спецификация показывают, что различия, просчёты не касаются полноты порядка статей.

O. Paulinyi:

**Die Register der sogenannten „Sechzigstelsteuer“ (sexagesima)
der sieben freien königlichen Bergstädte
der Gran-Gegend vom Jahre 1542 (Eine quellenkundliche Analyse)**

(Zusammenfassung)

Unsere Steuerregister haben in ihrer primären Bestimmung den praktischen Zwecken der städtischen Verwaltung gedient: sie sind die Produkte der sachverwaltenden – nicht der literarischen – Schriftlichkeit. In ihrer heutigen sekundären Funktion gelten sie als Quellen der historischen Forschung. Als solche sind sie vor allem durch den massenhaften Reichtum einzelner Daten gekennzeichnet. Dank diesem eigenartigen Reichtum haben sie dem Historiker auch statistisch was zu sagen.

Die statistischen Kategorien sind teilweise bereits den Registern unmittelbar zu entnehmen. Andererseits wieder kann man diese nur durch die genetische Analyse der Register bestimmen, indem man die Entstehung derselben beleuchtet und die näheren Umstände der Steueraushebung klarlegt. Die ausführliche Analyse beschränkt sich auf die drei führenden Bergstädte, auf Kremnitz (Kremnica, Kőrmöcbánya), auf Schemnitz (Banská Štiavnica, Selmecebánya) und auf Neusohl (Bánská Bystrica, Besztercebánya).

Abweichend von dem sonst üblichen Vorgehen, hat im Jahre 1542 der Reichstag über die Besteuerung der Städte zum Zwecke des für die Eroberung von Ofen unterzunehmenden Feldzuges auch im einzelnen unmittelbar entschieden. Zum Unterschied von den kirchlichen Personen, von den im Haushalte des Arbeitsgebers lebenden Bediensteten und Handwerkergehilfen, sowie den ausländischen Kaufleuten, für welche unterschiedliche Steuersätze festgelegt wurden, hatten die anderen Stadtbewohner – die Hauptmasse der städtischen Bevölkerung – den sechzigsten Teil vom Werte ihres mobilen Vermögens zu entrichten. Die letzteren sind in den Registern nach den am Spitze stehenden Ratspersonen in Strassenreihe der Häuser, bzw. zu Schemnitz nach den Stadtvierteln und Zehnerschaften verzeichnet. An der ersten Stelle die Hauseigentümer mit ihren Hausleuten – jedoch ohne Frau und minderjährige Kinder – dann folgen die Insassen, oder Mieter (inquilini). Diese waren die zwei bedeutendsten gesellschaftlichen Kategorien. Als dritte ist von ihnen noch die herrschende Klasse zu unterscheiden: jene der Ringbürger, der Hauseigentümer vom Ringe („circulus“), die im allgemeinen auch Bergbauunternehmer waren. Neben diesen drei Kategorien ist der Beruf der einzelnen Steuerpflichtigen den Registern nur partiell zu entnehmen. Als solche gelten in allen drei Städten die Bediensteten, die Handwerker samt Gesellen, und zu Kremnitz noch auch die besondere Gruppe der Münzer. Im Register von Neusohl sind ausserdem auch die in der Stadt wohnenden Arbeiter des Fuggerischen Kupferhandels – 541 an der Zahl – einzeln verzeichnet, jedoch ohne Angabe des Steuerbetrages. Die unmittelbar an die Kammer abgeführte Gesamtsumme von 200 Gld. wurde anscheinend als die Summe des halbwöchigen Lohnes berechnet.

Zu Kremnitz und Schemnitz hat man dagegen auch die Bergarbeiter nach dem mobilen Vermögen besteuert. Diese bildeten die Masse der Steuerpflichtigen. Ihren Personenkreis zu bestimmen ist eine Aufgabe, die man nicht umgehen kann, die aber nur auf einer bedeutend erweiterten Quellenbasis zu lösen ist.

Die Steuersätze kann man nicht für eine treue Spiegelung des mobilen Vermögens betrachten, wenigstens bei den höheren Steuersätzen nicht, obwohl die königlichen Diktatoren mit einer kaltsinnigen Rigorosität in ihrem Amt verfahren sind. Nicht von einer Steuerverheimlichung war da die Rede, es ging bloss um eine eigenartige Anschauung. Das Handelskapital und gleichermassen auch das Wucherkapital hat man nicht als ein sicheres Vermögen angesehen. Man hat es demnach auch nicht besteuert. Ähnlicherweise wurden auch die Sachwerte und das mobile Vermögen nicht berücksichtigt, welche ausländischen Verwandten oder Geschäftsfreunden anvertraut bzw. an dieselbe dargeliehen waren. Daher das ausserordentlich niedrige Ergebnis der Besteuerung. Nachdem aber in der kleinstädtischen Umwelt jeder Steuerzahler in die Tasche des Nachbarn hineinschauen konnte, ist es doch möglich die Schichtung der Steuerpflichtigen nach ihrem mobilen Vermögen mit der Hilfe bestimmten relativen Vermögensgruppen zu versinnlichen. Die angewendete relative Vermögensgruppen sind: besitzlos – kleines Vermögen – die untere und obere Stufe des mittleren Vermögens – grosses Vermögen – Spitzenvermögen.

Ein Vergleich der Addierungen in der Steuerregistern mit der wirklichen Summe der entsprechenden einzelnen Eintragungen zeigt, dass die fallweise feststellbare Unterschiede nur auf einfache Rechnungsfehler zurückzuführen sind. Ein eventueller Ausfall von einzelnen Posten, wie dieselbe sonst bei der Reinschrift der Register annehmbar wäre, kommt demnach nicht in Erwägung.

WELLMANN IMRE

Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében

A falusi társadalom egész múltjának ábrázolásában rendszerint fő helyet foglal el a szántóföldért vívott küzdelem; a történeti irodalom többnyire szinte mindenestül a szántóföld birtoklásán s a rajta folyt termelésen keresztül szokta értékelni a paraszti sors alakulását. Aligha vitás, hogy a feudális korban is középponti jelentőség jutott annak a földnek, melyen az akkor fokozottan megbecsült kenyeret, továbbá kását, téztaféléket (abrákot és szalmát) adó gabona termett. Mégis, amikor a 18. század agártörténetét tárgyalva másra, mint a szántóföldhöz kapcsolódó problémákra alig esik fényugár, az egész kérdéskör ilyen megközelítésébe annak a földért folyt késhegyig menő harcnak tudata is belejátszik, mely a kapitalizmus korának volt a sajátja.¹ Kétségtelen, küzdelem a szántóföldért földesúr és jobbágy, gazdag és szegény parasztok között a kései feudalizmus idején sem hiányzott. Ám ennek a jobbágyok számára szoros korlátokat szabott, hogy földet szabadon nem szerezhettek, hiszen – amint a Hármaskönyv 18. századi kiadása jónak látta az erre vonatkozó részt dült betűkkel kiemelni² – föld másnak, mint nemesembernek nem lehetett tulajdonában. De a parasztot az sem sarkallta minél több eke alá szánt föld szerzésére, hogy a rá nehezedő földesúri függés következtében a jobbágytelekhez tartozó szántó (és kaszáló) nagyobbodásával terheinek, melyeket amúgy is csak ügyvel-bajjal tudott viselni, megfelelő súlyosbodása járt együtt. Míg a dézsmaadás kötelezettsége az állattartáson belül csupán a juhok, a kecskék és a méhek szaporulatára szorítkozott, a földművelés eredményeinek rendszerint egészét sújtotta, mint ahogy a robot terhe is – akárcsak a parasztnak saját gazdaságához fűződő erőfeszítése – legnagyobbbrészt a szántóföldön uralkodó gabonatermesztéshez szükséges szántás-vetésből, aratásból, betakarításból és cséplésből, nem ritkán piacra szekerezésből is állt. Már a jobbágytelekhez nem tartozó szőlő után úrnak és egyháznak dézsmán (illetőleg helyette az előbbinek hegyvámom) kívül más nem járt, a faluhatár többi, egyéni művelés alatt nem álló részének használatáért pedig eredetileg éppen semmi. A falu népének szemében már csak ezért is külön megbecsülés illette a közörsre maradt legelőt, erdőt, nádat, vizeket, megműveletlen területeket.

¹ Jellemző képet fest erről Émile Zola „La terre” c. regényében.

² Werbőczius illustratus sive Decretum tripartitum juris consuetudinarii Regni Hungariae a magistro Stephano de Werboecz jussu regio olim compilatum, duorum, et quod excurrit, seculorum usu roboratum. Tyrnavia, 1763. 544. Corpus juris Hungarici seu decretum generale . . . Buda 1779. (Folio kiadás.) 114. Vö. Imre Wellmann: Lockerung des Flurzwanges in den spätfudalen ungarischen Dorfgemeinden. In: Wirtschafts- und sozialhistorische Beiträge. Festschrift für Alfred Hoffmann. Wien 1979. 272–282.

A faluhatár közösen használt részei

Az eke-barázdálta földek kimagasló jelentősége tehát semmiképp sem ok arra, hogy mellettük a faluhatár többi részének szerepe homályba merüljön; az ott élők létalapjának s gazdálkodásának ezek is integráns összetevőit alkották. Amint a település fogalmában egyfelől a házak, gazdasági udvarok és kertek csoportja, másfelől a faluhatárt kitöltő földek szorosan egybetartoztak, úgy az egyesek birtokában levő szántóföldeket és réteket is szerves kölcsönösség fűzte a falu egyetemét illető közföldekhez. Együtt alkották a falubeliek megélhetésének szinte egyedüli forrását, ráadásul kívülállók ellátásához is számottevően hozzájárultak. Mert amíg befelé eredetileg csupán a paraszti gazdaságban semmiképp elő nem állítható anyagi javakból szivárgott be valami (elsősorban só és vas) a falu határvonalán, kifelé annál több áramlott a helybeli termékekből felsőbb hatalmaságokhoz. De hiába volt a falunak munkában, termelvényekben, pénzben jelentős aktív mérlege a külvilággal szemben, hasznot jobbra legföljebb kímélet formájában látott belőle, azért, hogy teljesítőképessége megmaradjon, sőt fokozódjék.

Amikor a faluközösség féltékenyen őrködött ez egységet alkotó létalapjának sértetlenségén, azon belül épp az egyes gazdákhöz tartozó jobbágyföldeken kívül eső határ-
részekre fordított külön gondot. Ha ott más helységbeli irtványt vagy szőlőt szerzett magának, a visszaváltás jogát fenntartotta saját tagjai, elsősorban a szomszédos föld-
darabok gazdái részére.³ S amikor területének külső szegélyét óvta attól, hogy belőle bármi is idegenek kezére jusson, konkrétan akkor is elsősorban a közösre maradt részek megvédésére került sor, hiszen a szántás-vetésnél extenzívebben hasznosított területek a határ külső szélén helyezkedtek el rendszerint. A község, választott vezetőivel az élén, esztendőnként legalább egyszer, többnyire György napkor helyszíni bejárást végzett a sajátjának tartott terület határán,⁴ hogy megvizsgálja: nem vágta-e ki határfát, nem mozdítottak-e el határkövet, nem hánytak-e széjjel határdombot a szomszéd falubeliek? S ha új határjel rögzítése vált szükségessé, elkaptak egyet az ott kíváncsiskodó gyerekek közül, s a friss határdombra fektetve jól elnászpángolták, hadd emlékezzenek még öreg fejjel is rá: hol húzódik a község igaz határa. Ám ha sértetlen álltak a határjelek, akkor sem volt fölösleges a vigyázás. Abból ugyan rendszerint még nem támadt villongás jó szándékú szomszédok között, ha a jószágot egyik vagy másik részről néhány lépésre vagy hajításnyi távolságra a határjelek közé gondolt, esetleg a természeti adottságokból kirajzolódó vonalon túl hajtották. Ám nemegyszer a kérdéses terület elvitatásának szándéka rejlett az ilyen vagy még messzebbmenő hajtogatás mögött. Ha ugyanis a másik fél egy éven és egy napon át tartó békés használatot tudott kimutatni adott földdarabon, azután már jogot formálhatott hozzá. S efféle „usus” igazolására – amint Prileszky Pál, a kor neves jogtudósa sem csinált titkot belőle – ilyen-olyan tanúkat sohasem volt nehéz találni.⁵

³ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (a következőkben: *MGSz*) 1898. 170. *Székely György*: A földközösség és szerepe az osztályharcban. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. *Székely György*. Budapest, 1953. 97–100. Ürészék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk. *Varga Endre*. Budapest, 1958. 276.

⁴ *MGSz* 1898. 168.

⁵ *Paulus Prileszky*: Opusculum quaestionum, cum subnexo circa eadem discursu de pecorum, et pecudum abactionibus, seu abvagiationibus, hasque concomitantibus considerationibus... Posonium, 1735. 38–43, 45–46, 50, 65, 68–69, 99, 105–106, 121, 124.

A közösrre maradt határrészek jelentősége külön hangsúlyt kapott abban, hogy a maga ilyen földjének csorbíthatlan megóvásán kívül számos falu annak saját határvonalán túl való kiterjesztésére is törekedett. Több község között elterülő rengeteghez, melyen belül bajos lett volna vitán felül álló elkülönítést tenni, szomszédos helységek egyképpen jogot formáltak. Nyitra megye két falujának lakói a 18. század húszas éveiben, mint már a török uralom előtt és alatt is, „együtt az erdőt egyaránt bírták és élték”, egyikük sem mondta a magáénak, „hanem mind a két részről közönségesnek; . . . ha valami idegen embert kaptak az erdőben, . . . béhozták, s mindkét falunak bírái s esküttjei összemenvén, együtt büntették”. Erdélyben a Kárpátok ormaira néző falvaknak közös havasuk volt. Csík szék hét községe bírakat állított a havassal járó tennivalók intézésére, s közös gyűlésben határozott használatáról: az érdekelt helységek lakosai ott napkeltekor füvelődarabot foglalhattak maguknak, de aki már hajnalban nekilátott, annak birtokbavételt jelző csóváját kihányhatták; s amikor a havast szabaddá tették a jószág számára, a kaszásoknak ki kellett takarodni onnan. Egy-egy széknek külön mezeje és erdeje volt, „melyet szabad földnek és erdőnek szoktunk hívni”; ezt a székhez tartozó valamennyi község osztatlanul szabadon használhatta.⁶

Amint erdős-hegyes vidékek falvai nem tudtak egymást elválasztó határról a köztük elterülő rengetegben, úgy sok esetben a legelő-mező sem vált külön szomszédos községek között. Szabolcs megye úgy értékelte ezt az Európában másutt is ismert „droit de parcours”-t, mint a jószomszédság régtől fogva szokásos dicséretes reguláját. S ez a kölcsönös legeltetés nem korlátozódott szükségképp a szomszéd helységek között húzódó határ mentén kétfelől érintkező természetes füvelő területre. Nemezszer a faluhatárok beosztása is ahhoz igazodott, hogy a szomszédok vetésterülete is egymás mellé kerüljön. Így ugyanis gabonaföldjeik az aratást követő behordásig együtt részesültek védelemben a kettős terület többi részén legelő nyájak kártétele ellen, azután pedig a kétoldali tarló és ugar rendelkezésére állt mind a két fél állatállományának. Számos helyen követett „hajdani módra” vetett világot, midőn tanúk a föltett kérdésre: nyitraapátiak és vicsapiak „promiscue élték-e egyik a másik határát, szabad pascuatioval egyik a másik földén”? – 1719-ben így válaszoltak: A két község sertéseit együtt őrizték, legeltetvén „őket hol egy, hol más határon, . . . a két falu élte egyik a másiknak határát”.⁷

Különleges alkalom adódott a közösen használt föld kiterjesztésére az országnak török uralom alá került középső és déli részein. Miután a földesurak szinte kivétel nélkül elmenekültek a félhold hatalmának hódoló területről, a magyar parasztnép, mely nagy többségében tovább is kitartott ősei földjén, a változott körülményekhez igazodva teljesen a maga módján rendezte be új életét. Tehette ezt, mert addigi földesurai

⁶ Magyar erdészeti oklevéltár. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta *Tagányi Károly*. (A továbbiakban: *MEO*.) Budapest, 1896. I. 375–376, 512–514, 586, 601, 605–606, 614, 619, 621–622, 626–627, 639–641, 654–658, 674–696, II. 18–23. *MGSz* 1899. 310–312. Úriszék, i. m. 309. *Szabó István*: A középkori magyar falu. Budapest 1969. 71.

⁷ *Kolosvári Sándor és Ovári Kelemen*: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye (Corpus statutorum Hungariae municipalium). Budapest, 1890–1897. (A következőkben: *CS*.) I. 459–460. III. 181, 241–242. *MEO* I. 641, 658. *P. Prileszky*: i. m. 24, 42, 49. *MGSz* 1894. 24. *Dorner Béla*: Az erdélyi szászok mezőgazdasága. H. n. 1910. 188, 195. *Szabó István*: A debreceni tanya-rendszer kialakulása. Föld és Ember 1929. 218–219. *Szabó István*: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. (Értekezések a történettudomány köréből. XXVI. 4.) Budapest, 1947. 21. Úriszék, i. m. 309. *Wellmann Imre*: Határhasználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében. Agrártörténeti Szemle (a következőkben: *ASz*) 1967. 386.

valamelyes termény- és pénzáradéknál egyebet többé nem hajthattak be rajta, saját külön gazdaság folytatására, majorkodásra nem is gondolhattak; az új török urak pedig sok ügyet nem vetettek rá, hogyan gazdálkodik ki a rárótt adókat. S nemcsak maga a faluhatár állt teljes mértékben a megmaradt lakosság rendelkezésére: birtoklás és használat a szomszédos pusztákra is kiterjedt, melyek száma rohamosan megnőtt, kivált a hadak járása nyomában. Addig virágzó községek tömegesen néptelenné váltak, s nem csupán annak következtében, hogy lakóikat részben lemészárolta, részben rabláncra fűzve elhurcolta s házaikat fölégette a török. Számos helység azért lett pusztává, mert népe jobbnak látta elköltözni onnan, hol a forgalom sodra vezetett keresztül, s ennek során személyek és vagyon biztonsága a másutt megszokottnál is labilisabbá vált. Vagy félre- esőbb helyekre vette magát, vagy oda, hol a tapasztalat tanúsága szerint bátorragosabban élhetett a lakosság, elsősorban a török kincstárnak fenntartott jelentősebb településekben. Tömérdek faluközösség felbomlott ilyenformán, mások viszont tömörülésben, összefogásban védelmet remélő jövevényekkel gyarapodtak. De még ahol erősödött is a népesség, ott is fellazult a gazdálkodás korábbi kötött rendje, s nem csupán a népesség mozgása, változása következtében. Amire a bizonytalanná váló körülmények ösztökéltek: a helyhez kevésbé kötött, forgandó szerencsének annyira ki nem tett mozgékony gazdálkodásra a megfogyott népességhez képest bő határok s kivált a megsokasodott puszták tág lehetőséget nyújtottak. A közösre maradt, szélesen tároló erdőkön-mezőkön az ősfoglalkozások mellett különösen az állattartás jutott új lendülethez. Mert bár a növénytermesztésben is, megműveléstől a termés elrakásáig (sok helyt az elrejtéssel fölértő vermelésig), hevenyészettebb eljárások kerekedtek fölül, leginkább még a lábasjóságból lehetett elmenekíteni ellenség, harácsolók, adóztató hatalom elől. S azon az előnyön felül, hogy a legeltető állattartás viszonylag kevés munkával járt, még leginkább a jóságból tudott pénzeln a paraszt, hiszen kivált a hizott ökör a maga lábán messzi piacra is eljutott, s így volt is kereslet iránta rendszerint.

A töröktől megszabadító háború másfél évtizede sűrítve zúdította az ország középső és déli részének népére az előző másfél évszázad megpróbáltatásait. Ostromlott várak körül és seregjárások nyomában addig népes falvak ezrei váltak hol egyidőre – ha lakóiknak módjukban volt a közvetlen veszedelem elől idejében elmenekülni s annak elmúltával lappangásukból visszatérni –, hol végképp elhagyottá. De közben a volt „királyi Magyarországról” jövők, szélnek eresztett végvári vitézek, sőt hovatovább kívülről jövő telepések is próbáltak új életet kezdeni a töröktől végre visszahódított részekben. Majd a Rákóczi-szabadságharc hadieseményei tették ismét a nép jelentős részét földönfutóvá, kisebb hányadát összefogásban oltalmat keresővé, míg végül a pestisjárvány is sűrű rendet nem vágott soraikban.

Annyi felbolydulás után az 1711-gyel beköszöntött békekesség egyelőre csupán ott hozta meg a faluközösségi rend újra való megerősödését, ahol töretlen maradt vagy csak átmeneti megszakitást szenvedett a település élete; ám a folytonosan hullámzó népesség s a megritkult falvak körül tároló puszták ott is hozzájárultak az előző zordon korszakhoz alkalmazott berendezkedés és módszerek egy ideig tartó fennmaradásához. Annál kötetlenebb gazdálkodásra nyílt mód, amikor a „királyi Magyarországról” és Erdélyből a korábbi török területre áramló, szökés révén az örökös jobbágyság igáját lerázó nép teljesen elpusztult falu helyén próbált új életet kezdeni. Földesurak jelenlétével az első időben még nem kellett számolni, úgyhogy a megtelepülők teljesen tetszésük szerint rendelkeztek

nemcsak az új gyökérből megeleveníteni kezdett egykori falvak, hanem egyben a közöttük terpeszkedő puszták határával. S amíg ott a közösségi élet s a mezőgazdasági kultúra csak küzdelmesen bontakozott, a faluhatár legnagyobb része, a pusztáknak pedig egésze közösre maradt, egyrészt mert a jövevények egyelőre tudni sem akartak külön majorsági földekről, másrészt mert előző földesuruk hatalma alól csupán hiányos fölszereléssel tudván elmenekülni, az elvadult tájon erejükből és eszközeikből szántás-vetésre alig, sokkal inkább a közföldekre alapozott kezdetleges gazdálkodásra futotta. Így a megművelt föld a termelőerők fejlődésbeli hátramaradottsága miatt nagyságban még jó ideig eltörpült az ekét nem hordozó, részben még ősi háborítatlanságban burjánzó térségekhez képest az ország középső és déli vidékein. S ezek az egyéni birtokba nem vett földek nem csupán a gazdálkodásban töltöttek be fontos szerepet: a maguk kötetlen lehetőségeivel a földesúri kötelékből kibontakozott jövevények szabad életre vágyódásának is bő táplálékot adtak.

Erre a kötetlenebb életmódra utalt a név is, mellyel – az egyesek által bírt „nyilakkal”, „nyilasokkal”, együttvéve „nyílföldekkel” szemben – a hagyományosan kizárólag közösségi rendelkezés alá tartozó határrészeket illették. A „szabad élő föld” s vele együtt a „szabad élő erdő” kifejezés azt adta tudtul, hogy a közösség minden egyes tagja szabadon és egyenlő jogon élhet mindazzal a többiek sérelme nélkül, amit a közföldek nyújtanak. Bő tere nyílt ott táplálékot adó s orvoslásra szolgáló növények gyűjtögetésének, halászásnak, vadászásnak, madarászásnak, legfőképpen pedig az állatállomány legeltetésének; az erdő nemcsak épületre, szerszámnak s tüzre való fát, vadgyümölcsöt, gombát, makkot, cserzőanyagot, méhészkedésre való alkalmat stb. adott, hanem fűvével, lombjával, fiatal hajtásaival a természetes legelőnek is fontos kiegészítő területét alkotta, a nádas házfödélnek s tüzre való nyújtott.

Mindez egyszersmind sajátos szociális jelentőséggel ruházta fel a közösre maradt határrészeket. A szegény emberek kapóra jött, hogy ott a természet adományainak közvetlen elsajátítása révén neki is módja nyílik akadálytalanul és terhek vállalása nélkül táplálékhoz s más szükséges javakhoz jutni, ráadásul az ősfoglalkozásokat számottevő fölszerelés nélkül is gyakorolhatja. S ha lábasjóságra tett szert, azt a kétkezi ember a jómódúakkal egyenlő jogon, korlátozás nélkül hajthatta a közös legelőre – ismét olyan lehetőség, mely nem minden országban volt adva számára. A faluközösség vezetőségének dolga volt arra ügyelni, hogy a közföldek haszonvételeiben senki se jusson előnyhöz a többiek rovására. Eredetileg csak külön méltánylást érdemlő kérésre járult hozzá, hogy rászoruló falubeliek a közös földből irthassanak egy-egy darabot maguknak, s bírassák azokat „mint közföldön való örökségeket kezek munkájok után”. Amikor hajdúvárosok „közönséges” földből házépítésre vagy tanya létesítésére juttattak polgáraiknak, nem mulasztották el hangsúlyozni, hogy a gazdák pusztán az építményt adhatják el másnak, azt is csak a magisztrátus tudtával, mert a fundus a közösséget illeti. Ha valaki önkényesen fogott fel s fordított a maga javára a közösből valamit, nem maradt el a közösség beavatkozása: az egyéni birtokká formált földet ismét közösre kellett bocsátani. Valahányszor elfoglaltak s -kerítették egy-egy darabot a „szabad élő földből” a közösség „híre nélkül”, ennek határozata úgy szólt, hogy „azok nélkül” ki-ki „ellegyen és ennek utána szabad föld legyen, a gypüket is eléggessék”.⁸ Hiszen a közösre maradt földek

⁸ CS I. 124, 128, 146–148, III. 499. *MEO* I. 564–565, 580, 595, 648, 663. *Vámszer Géza*: A székely vagyon- és földközösség. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 15. Vándorgyűlésének emlék-

egszersmind tartalékul szolgáltak a növekvő népesség számára, a belőlük kihasználható részek másod-, harmadszülött fiúk megélhetéséhez kiinduló alapul szolgálhattak. Mindebben az is kifejezésre jutott, hogy a közföldek a falubeliek szerves egységgé kovácsolódásának is fontos tényezői. Jellemző, hogy a paraszti társadalomnak a jobbágyfelszabadítást követő individualizálódása során legtovább a közös földek gerincét alkotó legelőhöz és erdőhöz kapcsolódó közösségek maradtak fenn⁹ a hozzájuk mindvégig ragaszkodó szegénység támaszául.

Földközösség és nyomásos gazdálkodás

Az egész faluhatárhoz való jog a földközösségen nyugodott, ami annyit jelentett, hogy a közösségen keresztül s az általa szabott korlátok között minden tagjának szükségletéhez és munkaerejéhez mérten egyenlő joga van a faluhoz tartozó összes területben s a belőle nyerhető minden haszonban való részesedéshez.¹⁰ A faluhatár a közösség rendelkezése alá tartozott; egyik, rendszerint csekélyebb, de természetére alkalmasabb részét bírásra s használatra ideiglenesen vagy huzamosabb igényjogosult tagjainak engedte át az egyes juttatott földdarabok természetének megfelelő szabályoknak, kötöttségeknek alávetve, a többi pedig magának tartotta fenn a közösség számára.

Csak az lett az egyesek tartós birtokává, egyedül őket magukat megillető hasznot csak abból húzhattak, amibe — a közösség jóváhagyásával — a megszokott mértéket jelentősen meghaladó külön munkát fektettek: a ház az udvarral és a házikerttel együtt, az irtásföld és a szőlő. A gyakran közös irtás útján létrejött s aztán már kevesebb egyéni erőfeszítéssel művelt szántóföld és rét a közösség birtokában maradt, egy-egy darabját csak időlegesen, gazdáját a nyilas osztásoknak megfelelően váltogatva engedte át egy-egy tagjának, ki-ki csupán az újraosztás abbanmaradása után lett a dülőknek hol ezen, hol azon a részén a legutolsó juttatás szerint nyert szántó- s rétdarabok tartós birtokosává.

A faluhatár használatába egészben véve még messzebbmenően — bár művelési áganként különböző mértékben — avatkozott a közösség. A házak, udvarok, kertek táján hatásköre még nem terjedt többre a rendre, a tűzbiztonságra, a kerítések épségére, a ki- és bejárás s -hajtás zavartalanságára való felügyeletnél, az utakra, árkokra, hidakra, közös kutakra való gondviselésnél. A hozzájárulásával létrejött irtásföldek gazdáitól megkívánta jó gyepüvel való körülkerítésüket, de közös használatra bocsátásuk csak megművelésük elhanyagolása esetén került sorra vagy nagy szükségben, midőn másutt semmi legelni valót sem talált a jószág. A kender- vagy lenföldön s a káposztás- és egyéb „kertekben” már nemcsak a közös sövény létesítése és fenntartása: az egyesek által bírt, szorosan egymás mellett fekvő földdarabok művelésének összehangolása is a közösségre tartozott. Ugyanez vonatkozott a szőlőre is (de kivált nevezetesebb szőlőhegyeken, hol extraneusok is birtokoltak egy-egy darabot, a szőlősgazdáknak a faluétól független közössége jött létre; e

könyve 1939. 56–59. *Imreh István*: Székely falutörvények. Kolozsvár, 1947. 11, 16–17. *Székely György*, Tanulmányok, i. h. 86. Úriszék. 149, 248, 303.

⁹ Vö. *Imreh I.*: i. m. 16–17.

¹⁰ Vö. *Varga János*: A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Szerk. *Spira György*. Budapest, 1952. 10–12. *Szabó I.*: A középkori... i. m. 66, 70.

hegyközségek nemcsak a művelésnek — a hagyományos gazdálkodásban legintenzívebbnek számító s legtöbb szakértelmet kívánó munkának — irányítására, hanem a szőlőbirtokok átruházásának lebonyolítására, az ehhez fűződő jogviták eldöntésére s a rendbontások megbüntetésére is kiterjesztették hatáskörüket).¹¹ A faluközösség tagjai szántó- és rétbirtokának pedig nem csupán művelését kötötték szigorú előírásokhoz az együttesen kialakított rendszabályok: az év jelentős részében egyéni birtoklásukat és használatukat is fölfüggesztette a közösség. A faluhatár többi, egyesek kezére nem juttatott részének meg tovább is mindenestül maga a közösség volt a birtokosa, a falubeliek ottani osztatlanul közös használatával.

Birtoklásnak és használatnak — a falu mindennapi életét betöltő gazdálkodásnak — ilyen kötöttségek rendjébe ágyazottsága alapján véve azokra a faluközösségekre volt jellemző, melyekben egy-egy gazda szántó- és rétbirtoka dűlők szerint részekre tagolva feküdt szerteszt. Amint szerte Európában (open fields, champs ouverts, Felderwirtschaft mit Gemengelage), hazánkban is általánosan elterjedt formája és rendszere volt ez a faluhatár beosztásának és használatának. A térszín adta lehetőségek szerint nagyjából középtájon terültek el az utca mentén sorakozó vagy szabálytalan csoportot alkotó belsőségek, közelükben a kenderföldek és káposztás- stb. „kertek”, kijebb a dűlőkre osztott szántóföldek és rétek, tovább pedig a — helyenként „szőlőhegygel” s esetleg irtványokkal tarkított — közös földek. Más formájú, más elrendezést követő települések csak csekély számban akadtak. Legkevesebb gondot a földművelésre, teljesen külön az állattartástól, Erdély s részben az északkeleti országrész meg a Dráva—Száva-köz hegyvidékének román, ruszin illetőleg vlach transzhumáló pásztornépe fordított: mielőtt elindult juhnyájával nyári legelőre, kalyibája közelében ásóbotlalt feltúrt, bevetett s a vadak kártétele ellen bekerített egy darab földet, s amikor ősszel visszatért, akkor takarította be ott termett kukoricáját s más termelvényét, ismét új darabot törve fel a következő esztendőben. A Felvidék magasabban fekvő völgyeiben s hegyoldalain szórta vagy a házak laza láncában elhelyezkedő települések jobbára ugyancsak pásztorkodó, részben erdei szállásokhoz kötődő szlovák lakói rendszerint szintén parlagolással gyümölcsöztették olykor már ekével felszántott földdarabjaikat. Sajátos színfoltot képviseltek a horvát terület s a csatlakozó határőr-kerületek zadrugái: elszórt házak, bennük egy-egy nagycsalád a starjsina patriarchális vezetése alatt, körös-körül előbb irtással nyert s az egyes háztartások által többnyire parlagolással hasznosított földek, kijebb közösre maradt részek, még tovább több szomszédos zadruga közösen bírt területe. A Dunántúl nyugati dombvidékén előforduló szerves települések lakói irtás eredetű, egyéni birtokban levő szabálytalan szántóföld-tömbjeiket parlaggal váltakozva vagy folytonosan művelték, közös földekkel való szerves egybetartozás nélkül. Mind e típusok egyre magasabb fokot képviseltek az említett sorrendben haladva, mégis legfőljebb a legutóbbi vehette föl fejlettségben a versenyt a dűlős-nyomásos rendszerrel. Két további településforma pedig, közösre maradt földekhez csupán csekély, vagy semmilyen kapcsolódással, inkább csak lehetőségét rejtette magában előbbre mutató gazdálkodásnak. Egyfelől a meglehetősen autonómiával rendelkező alföldi mezővárosok és kiváltságos területek helységeknek hatá-

¹¹ Imre Wellmann: Communautés de viticulteurs dans la Hongrie des XVIIe—XVIIIe siècles. La Pensée N° 173. 1974. 54—70. és in: Ethnologie et histoire. Forces productives et problèmes de transition. Paris, 1975. 189—207. Szabó I.: A középkori . . . i. m. 89.

rában s a szomszédos pusztákon létrejött tanyaföldek, melyek, a belsőségtől még el nem szakadva, de az ott követett gyakorlattól függetlenül, kötetlen gazdálkodásra adtak lehetőséget, ez azonban parlagváltásnál még alig jutott tovább. Nem mutattak jelentős továbblépést másfelől az elvétele előforduló irtásfalvak sem, bár bennük a házak sorához mint gerinchez bordák módjára egy-egy tagban csatlakozó egyéni birtokokra közösség adta megkötések nem nehezdedtek. Mindössze magán az uralkodó nyomásos rendszeren belül lehetett találkozni annak két javított változatával. Az egyik némely Sopron környéki falvakban fordult elő, ahol a gabona tarlójába, a növények folytonos váltogatásával, már a század elején répa vetését kezdeményezték. Az addig pihenőre fogott szántóföld bevetésére pedig Mária Teréziának az ugar termését dézsmától mentesítő rendelete adott ösztönzést, főképp az ország nyugati-északnyugati részén munkálkodó parasztságnak.^{1 2}

Emberfölötti nehézségek közepette létrejött kezdetleges határirtóklástól és -használattól az uralkodó nyomásos típusig ívelő följelődésnek sűrített menete tárul elénk a török uralom alól szabadult terület tanyafejlődés útját nem járó településeinek sorsában. Amíg az elpusztult falvak helyén újonnan megtelepülők tartósan földhöz nem kötődtek s egybetartozó közösséggé nem forrtak össze, ott, legfőképp az Alföldön korlátokat nem ismerő egyéni szabad foglalás s ennek megfelelő hevenyészett gazdálkodás járta. Lásbasjászága részére fenntartott nyári és téli legelőterületen kívül ki-ki tetszés szerint fogott fel a legszükségesebb kenyér nyerése végett egy-egy földdarabot magának, ott, hol legjobbnak látta, s annyit, amennyit kezdetleges felszerelésével föl tudott tömi; majd amikor az több évi rablogazdálkodás következtében kezdett kimerülni, otthagyta, s ismét tetszés szerint vett művelésbe másikat. Idővel azonban, amint a telepések sokasodásával összefüggően szorult a szántás-vetésre kínálkozó terület, s az egy ízben már elhagyott földeket is újra termelésbe kellett vonni a használhatóbbá váló felszerelés segítségével, a rendszertelen parlagolás helyére szabályos parlagváltás lépett: a birtokba vett földdarab több esztendei termőre fogását immár ugyancsak szabott ideig tartó hevertetés, majd újra művelésbe vonás követte. Innen a fejlődés a talaj termőerejének csökkenésével párhuzamosan már nagyobb zökkenő nélkül vezetett odáig, hogy a váltogatás három-, két-, egyévenként történjék, azaz sűrűsödő váltogatással kétfordulós gazdálkodás álljon elő. Ahhoz azonban, hogy a török idők után újjáéledő vidék mezőgazdasága ugaros-nyomásos rendszerre térjen át, s a korábbi „királyi Magyarországon” és Erdélyben évszázadok óta töretlenül követett határbeosztás és -használat útjára térve ismét teljesen Európa hagyományos agrárszervezetéhez csatlakozzék, még több fontos változásnak kellett végbe-mennie. Szükség volt mindenekelőtt arra, hogy az addig hol itt, hol ott felfogott szántóföld-darabokat a talaj fekvése s termékenysége szerint kialakított összefüggő tömbökre: dülőkbe vonják össze, egyben, föl hagyva a szántóföldek parlagján való szénanyeréssel, ugyancsak dülőkre tagolt réteket alakítsanak ki lehetőleg nedvesebb határ-részen; hogy az eredetileg a szabad foglalásnak megfelelő kiterjedésben kihatított szántó-földeket utóbb ettől függetlenül egy-két-három esztendőnként ismétlődő felosztásnak vessék alá, minden igényjogosult földjét dülönként tagolt részletekben juttatva; hogy a lásbasjászágot, melynek őrzéséről addig ki-ki maga gondoskodott, községi pásztorok keze

^{1 2} *Tagányi Károly*: A hármastörvényű rendszer behozatala Erdélyben. *MGSz* 1894. 21. *André Blanc*: La Croatie occidentale. Paris, 1957. 105–145. *Soós Imre*: A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. Eger, é. n. (1958). 12. *Wellmann Imre*: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. *ASz*, 1961, 344, 346, 353–362, 364.

alá adva közös nyájukba vonják össze; hogy amire a népesség szaporodásával növekvő kenyérszükséglet szorított, meghonosítsák a pihenni hagyott talajnak az őszi gabona alá adott vetőszántást megelőző feltörését.

A szántóföld és a kaszáló dülönként végrehajtott felosztása eleinte rendszerint annak arányában történt, hogy a faluközösség egyes tagjai hány ígásállattal rendelkeznek; megművelési képességnek és teherviselésnek ugyanis egyaránt ez volt az alapja. A felosztásnak egy, két, esetleg három évenként való megismétlése pedig egyfelől azt célozta, hogy kinek-kinek a részesedését a vonójószág létszámában beálló változásokhoz lehessen igazítani. Ez az újraosztásos földközösségnek páratlan társadalmi kapillaritást biztosított, folytonos emelkedésnek és süllyedésnek lett a mozgatója, s nem csupán a már ígásállattal rendelkező jobbmódúak körén belül. A szegény „gyalog ember” előtt is megnyílt a fölemelkedés útja: mihelyt „járómarhára” tudott szert tenni, máris földjuttatásban részesült, s ha azt csak a maga erejével még nem is, hasonló sorstársával összefogva, „cimborás” ökör vagy gazdagabbaktól kölcsön kapott „uzsorás” ígásállat hozzáadásával már meg tudta művelni. Szántó és rét periodikusan ismétlődő felosztása másfelől arra volt jó, hogy senkinek se legyen oka panaszra, hogy soványabb vagy nehezebben megművelhető vagy távolibb fekvésű, esetleg elemi csapásoknak jobban kitett földet juttattak neki. Már az is hozzájárult az előnyök és a hátrányok kiegyenlítéséhez, hogy mindenki minden dülő földjében részesedett; de még inkább a különbségek kiküszöbölésére volt hivatva, hogy a sorsra: nyílhúzásra bízták: egy-egy dülön belül ki melyik földszalagot kapja az egyes osztások során. Nemesembernek is eleinte dülönként, a parasztkéi között juttattak szántó- és rétdarabokat, csak azokénál nagyobb kiterjedésben, annyira, hogy úri háztartása kellően el legyen látva, de akkora földre való igény, hogy rajta majorkodáshoz foghasson piacra szánt fölöslegek előállításának szándékával, nem jött számításba. Mihelyt azonban a földesúr véglegesen berendezkedett a török idők után újra benépesedő vidéken, már azon volt, hogy a földosztás intézését kezébe kaparintsa. Még jobbágytelken élő nemes, a Tasson lakó Végh János is így beszélt: „Ebatta parasztja, nem osztasz te én nekem földet, tudok én magamnak osztani!”

Nagyobb birtokosok nemegyszer azt is méltatlannak tartották magukhoz, hogy szántóföldjeik és rétjeik a jobbágy-nyilasokkal egyenesen, a rájuk érvényes megművelési kötétségeknek alávetve kerüljenek el. S aztán megkönnyítette számukra elkülönített s lehetőleg egy tagban fekvő majorsági földek kihasítását, midőn a visszafoglalt területen a jobbágytelek-rendszer újra való bevezetését vitte keresztül a földesuraság. Ez ugyanis alkalmat adott neki arra, hogy a faluhatárnak a jobbágytelkekhez tartozó földeken felül maradó része fölött a rendelkezési jogot magához ragadja. Ezáltal nemcsak a másod-, harmadszülött jobbágyfiúk elől vette el új szántóföld és rét kihasításának lehetőségét, hanem magának a faluközösségnek sem hagyott egyebet a közösre maradt területen pusztá használatnál, azt is csupán korlátok között és csak azon a részén, amelyet a majorsági üzem nem kebelezett magába. S amit előzőleg az elpusztult országrészt újjáépítő parasztek előbb a szabad foglalásnak megfelelően, majd a faluközösség megszilárdulása óta többnyire ígásállat-létszámukhoz mért osztályrészül bírtak, a földesúr a belső telek egyszer s mindenkorra meghatározott, többé nem változó kiterjedésű tartozékává magyarázta át. Addig a falu nem tudta megmondani, kinek mennyi földje van házhely számára; most már egy-egy gazda szántó- és kaszálórészesedése attól lett függővé, hogy egész-, fél- vagy negyed- stb. telkesnek minősítették-e, s ezáltal terheik is, a

vonójoság számától függetlenül, teljesen a földesúr igényéhez kellett hogy igazodjanak. Ugyanakkor összezsugorodott a nyilas osztás addigi jelentősége, a faluközösség – gyakran már a földesúr irányítása alá szorítva – elvesztette a földjuttatás mértékét meghatározó jogát, egyik legfontosabb funkcióját; ezáltal az igásjóságra szert tett szegény ember előtt bezárult a szántóföld- és kaszáló-igényre épülő fölemelkedés útja. Az újraosztás során már csak a sorshúzásnak maradt szerepe az egyes gazdák dülők szerint jutó birtoka helyének kijelölésében. Idő jártával azután ennek is vége szakadt, miután előbb egyre ritkábban került sor újraosztásra, majd esetenként pusztá igazításra, s végül is állandósult az utolsó felosztásnak megfelelő állapot. Része volt ebben annak a fölismerésnek, hogy az egyes közösségi tagok kezdtek nyügnék érezni szántóföld- és rétdarabjaik helyének folytonos változtatását, s mindinkább a szorgalmas termelő munka – a művelési rendszer kötöttségei között gyakorolható kiadósabb trágyázás és jobb megmunkálás – kerékkötőjét látták benne. Amint Vác 1764-i rendtartása tudtul adta: „Tapasztaltatott az is, hogy a földeknek hanyagabb művelése folytán a lakosok nem nyernek itt abból oly hasznot, mint az másutt történik, kik mivel a termékletlenség okául a folytonos osztályt hozzák fel, az egész határ három vetőre (calcatura) léssen fölosztandó, melyből minden ház után mérettessenek ki az állandó szántóföldek.” Erre a fejlődési fokra eljutva, egy-egy jobbágy már tartósan szántóföld- és rétbirtoka gazdájának érezhette magát. Ugyancsak a gabona-termelés növekedésének javára vált, ha a kétnyomású rendszert háromnyomású váltotta fel. Számos esetben a földesúr beavatkozására ment ez végbe, hiszen nem csekély érdeke fűződött hozzá, hogy további jobbágyföld juttatása nélkül – mint az egyház is – harmadával nagyobb területről jusson dézsmajövedelemhez.¹³

Ezzel a törökpusztította országrész, mindenekelelt az Alföld paraszti földművelése – nem tekintve a majorsági árutermeléshez fűződő fejlődésfolyamatot, mely itt csak lassan és korlátozottan indult bontakozásnak – nagy lépést tett előre abban az irányban, hogy az egykori „királyi Magyarországon” régtől fogva kialakult agrárszervezethez hasonuljon. De a munkaeszközök és az igaerő gyarapodásával párhuzamosan annak a fölismerésnek is érvényre kellett jutnia, hogy egy szántás – egy kenyér, két szántás – két kenyér, azaz szükség volt az ugartartás gyakorlatának meggyökerezésére. Ami nyugati nyelvekben nem jut kellőképp kifejezésre, a magyar ember határozott különbséget tett a művelés nélkül heverni hagyott parlag és a termőre nem fogott, de megmunkálásban részesülő ugar között. Ennek a szóhasználatnak felelt meg, hogy a két-, illetőleg háromnyomású rendszerben az őszi és a tavaszi, illetőleg (csak) a tavaszi gabona tarlóját a következő évben lehetőleg nyár elején „ugarolták”, azaz egyszer már az őszi vetőszántás előtt feltörték. Ahol szorgalmasabb művelést honosítottak meg, a két szántás közé még egy harmadikat: „keverést” is beiktattak, s árpa és zab tavaszi vetőszántása előtt a búza és a rozs tarlóját még az őszi folyamán feltörték. Amint ugartartó gazdálkodásról csupán az őszi szántást megelőző legalább egyszeri talajművelés esetén, úgy nyomásos rendszerről

¹³De Kolozs megye úgy rendelkezett 1725-ben, hogy aki, legyen nemes, vagy paraszt, a nyilasföldek után egész fővel adózik, egész nyilat kapjon. CS I. 375. – *Karcsú Antal Arzén*: Vác város története. Vác, 1880. II. 18–19. *Tagányi Károly*: A földközösség története Magyarországon. MGSz 1894. 215–222. *Varga J.*, Tanulmányok. i. h. 27. *Makkai László*: Pest megye története 1848-ig. In: Pest megye műemlékei. I. Budapest, 1958. 141. *Wellmann I.*, ASz 1961. 363. *Szendrey István*: A parasztság gazdálkodása a derecskei uradalomban a XVIII. században. ASz 1963. 184–185. *Wellmann I.*, ASz 1967. 383–392, 395–399.

tulajdonképp csak akkor lehetett beszélni, ha aratás, illetőleg behordás után a tarlóra, majd az ugarra ráeresztették a közös nyájakat, s ennek során a jószág patájával, csülkével a szántóföldet megtiporta, összetömörítette (a „nyomás”-nak latin „calcatura” megfelelője is a „calcare” = taposni szóból ered).

Amikor még, az ugarolás elterjedése előtt, a learatott földeket a maguk egészébe, parlaggal váltották fel és viszont, a fejlődés önként vezetett a kétnyomású gazdálkodás felé, melyben őszi és tavaszi gabona a dülőknek egyik, az ugar másik, megközelítőleg azonos nagyságú csoportját: az első, illetőleg a második nyomást foglalta el, s egymással esztendőnként váltakoztak. Ez a rendszer jobban igazodott az állattartás igényeihez, minthogy a szántóföldnek mindig a felén biztosított ugarlegelőt – igaz, annak árán, hogy, bár hosszabb pihenés után, gabonatermesztésre csak a szántók másik fele maradt. A háromnyomású gazdálkodás viszont a dülöket három nagyjából egyenlő területű nyomás között osztotta meg, s miközben az első az őszi, a második a tavaszi vetést fogadta be, a harmadik maradt ugarnak; a következő esztendőben az őszi helyére tavaszi vetés, a tavasziakéra ugar került, s az ugar-nyomást őszi gabona váltotta fel; harmadjára az eredetileg őszi nyomásból lett ugar, a másodikon foglalt helyet az őszi, a harmadikon a tavaszi gabona; s a negyedik évben újrakezdődött a három esztendei körforgás. Ez a rendszer harmadával kevesebb ugarlegelőt juttatott az állattalommánynak, rövidebb pihenőt a szántóföldnek, s az őszi és a tavaszi gabona vetésterületének kölcsönös változtatására is kevesebb lehetőséget engedett – viszont a kétnyomású gazdálkodáshoz képest harmadával nagyobb lett a kalászosok vetésterülete. Ennek megfelelően a hagyományos nyomásos rendszer felső lépcsőfokának számított az elérhető nagyobb terméseredmény révén; igaz, ennek nem intenzívebb művelés, hanem nagyobb terület bevetése volt a forrása.¹⁴

Falutörvény és önkormányzat

A művelési rendszer a keretet határozta meg, melybe ágyazva a falu népének gazdálkodása esztendőről esztendőre végbement. A határ mindennapi használatát, melyben a rendszer konkrét megvalósulási formát nyert, magának a termelőmunkának menetét és ütemezését s vele az egész falusi életrendet közelebből, a nyomásos gazdálkodás követelményeihez igazodva, további részletes előírások: falutörvények szabályozták. Lényegbeli tartalmi egyezéseik arra engednének következtetni, hogy rendelkezéseik felsőbb helyről származó utasításokon alapultak. Ám az alapvető egybehangzás valójában a közös szükségletekkel, a kielégítésükben fő szerepet játszó természeti erők sokban hasonló érvényesülésével s a nyomásos rendszerből következően vissza-visszatérő kötöttségekkel függött össze javarészt. Mindezen túl szinte valamennyi faluközösség élete saját

¹⁴ Vö. *Tagányi K., MGSz 1894. 215–222. Wellmann I., ASz 1967, 389.* – Mind az angol, mind a francia, mind a német nyelv csak az eredendően megműveletlen s az időlegesen pihentetett föld között tesz határozott különbséget, ám parlag és (fekete) ugar közti határ elmosódik a „fallow”, a „jachère” s a „Brache” kifejezésekben. A parlag sajátos jelentésének németül a „Dreesch” szóval történt visszaadása (*Wellmann Imre: A parasztnép sorsa kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok. 3. Budapest, 1967. 345. stb.;* Uő.: *Flurnutzung im nordwestlichen Teil der ungarischen Tiefebene in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Red. Iván Balassa. Budapest, 1972. 49. stb.*) nem járt kellő eredménnyel, mert ez sem domborította ki az ugartól elválasztó eltérést.

külön szabályaihoz igazodott, s ezek az általános irányelveket a helyi adottságokhoz és lehetőségekhez alkalmazva töltötték meg olyan sajátos tartalommal, mely földesuraktól és a megye embereitől nem, csupán a természeti környezettel folytonos kölcsönhatásban élő, szüntelenül azzal dolgozó néptől származhattak. Nyilvánvaló, hogy ezeket a törvényeket a faluhatárt, annak megművelhetőségét és termőképességét az egészre kiterjedően mindennapi tapasztalatából tövéről-hegyére ismerő helyi lakosság maga alkotta a zavaró körülmények kiküszöbölésére, munkája eredményességének s ezáltal megélhetésének biztosítására. Nemzedékek paraszti munkájának összegeződő tapasztalataiból kristályosodtak ki az íratlan szabályok, melyek a természetben ismétlődő körforgásból kiindulva, az évszakok váltakozását követve a faluhatár használatának hagyományos módját és menetét megszabták. S hogy a gazdálkodás mindennapi tennivalóinak hozzájuk kell igazodni, afelől nem hagyott kétséget az a babonás tisztelet, melyben a faluközösség tagjai, összhangban a népi vallásossággal, a természet titokzatos erőit részesítették, földöntúli hatalomtól eredeztetve azokat. A hitnek a feudalizmus idején mindent átható ereje magyarázza, hogy az egyszerű ember a természet ajándékait a teremtő áldásaként fogta fel, viszont Isten sújtó kezének tulajdonította, ha rossz termés ütött be, dögvész pusztított vagy elemi csapást kellett elszenvednie. Nemegyszer tapasztalta, hogy az utóbbiak egy csapásra semmivé tehetnek minden külön igyekezetet. A hagyományos gazdálkodás a maga faluszerre érvényre juttatott megkötéseivel sokkal inkább ráhagyatkozott a legfelsőbbnek tartott hatalom elrendelésére, semhogy az elért eredményekben az emberi erőfeszítésnek jelentős szerepet tulajdonított volna, szemben a természet erőivel. Érthető, hogy az utóbbiaknak mint legfelsőbb tényezőnek respektálása a hagyományokkal összhangban közös megegyezésre épülő rendszabályokat nagyobb kötelező erővel ruházta fel az urak írott törvényeinél. Nem kellett hát külön nyomatékokat adni azoknak a rendelkezéseknek, melyekkel a közösség akaratát megtestesítő falusi elöljáróság a termelő munka szakaszait meghatározta és közhírré tette. S bár a vezetőségnek fő kötelességei közé tartozott az arra való vigyázás, hogy az egymást követő munkafolyamatokat ki-ki a maguk idejében, egymáshoz igazodva végezze, a mindenki szeme láttára végbemenő műveletek maguknak az egyes gazdáknak is részt juttattak a közös érdeket szolgáló előírások minél átfogóbb érvényesítéséből: a falutörvényekben tükröződő rend az együttesen, azonos ütemben folyó munka során nyert konkrét formát és tartalmat.

A faluhatár élésének szabályait idő jártával helyenként írásba is foglalták. Majd ahogy, kivált jegyző alkalmazása révén, a közösségen belül is kezdett szóhoz jutni az írásbeliség, falu könyve is készült, benne a falu törvényének idővel esetenként bővülő, módosuló szövegével s a követett gyakorlat, a közösség életében fontos szerephez jutott események és tudnivalók – helyenként külön jegyzőkönyvben helyhez jutó – rögzítésével. Már maguk a törvények többet foglaltak magukba a falu mindennapját kitöltő gazdasági tennivalók szabályozásánál: a közösség életműködéséből, a tagok együttéléséből fakadó más közös feladatokra s a felelősségteljes elvégzésük rendjére is kiterjedtek. Nemcsak a maga életének zökkenőmentes folytatását biztosító jogszabályokat alkotta meg önállóan a falu: annak a maga erejéből való gyakorlati megvalósítására is önálló szervezetet hozott létre. A falutörvény a rend megsértői ellen szankciókat is tartalmazott, s mivel igazgatás és bíraskodás szorosan összefonódott, a község vezetősége a közigazgatás és az igazságszolgáltatás helyhatósági funkcióit együttesen gyakorolta. A legfontosabb döntések a falu gyűlésén születtek, melyet évente legalább egyszer, többnyire György

napkor valamennyiük részvételével tartottak. Ha a szükség úgy kívánta, itt vették emlékezetbe újra meg újra a falu törvényét, illetőleg kiegészítéseit s közöltek más fontos tudnivalókat. Itt választották meg szabadon a falu bíróját s esküdteit a következő esztendőre, továbbá idővel a jegyzőt is. Itt döntöttek esetenként a közösség máshova, a szabad költözési jog alapján távozó tagjának tartozásai lerovása után történő elbocsátásáról és új lakos befogadásáról, helyének kijelöléséről. Az idejét letöltött bíró itt adott számot a közös vagyon és jövedelem kezeléséről s a terhek fedezéséről, utóda itt jelölte meg az elvégzésre váró sürgős fontosabb feladatokat. A közösséget a bíró képviselte kifelé, szükség esetén ő szervezte meg a falu védelmét, gondot viselt a közös vagyon és jövedelem megtartására s lehető gyarapítására, a közösség érdekének megfelelő hova fordítására, gyakran az ő közbejötté adott nagyobb hitelt a faluban végbemenő ingatlanátruházásoknak és -osztzkodásnak. Sokágú igazgatási tennivalói mellett a falusi önkormányzatban külön hangsúly esett a nevében is kifejezésre jutó, gyakran az esküdtekkel együtt gyakorolt bírói hatáskörnek, mely a közösség tagjait érintő polgári jogi kérdéseken túl nem ritkán bűnügyekre is kiterjedt. Külső embernek is ide kellett fordulnia, ha falubelin volt keresni valója. De a falusbíró széke előtt, a „falu szinén” olyan ügyek fordultak meg legtöbbször, amikor a közösség egy-egy tagja nem tartotta magát a falu törvényének rendelkezéseihez, vagy midőn köztük támadt vitákat, viszályokat kellett eligazítani. A falun belül akár jobbágy, akár nemesember volt a közös rend megsértője, egyformán a bíró joghatósága alá tartoztak, ő szabott büntetést rájuk társadalmi állásra s vagyonra való tekintet nélkül. Személyes kiváltságnak ilyen összefüggésben nem lehetett helye, az adott esetben nemesember is kénytelen volt a parasztbíró ítéletének alávetni magát. Ha vonakodott a falusi bíró törvénye elé állni, ezért is bírsággal sújthatta, s ha ítéletét visszautasította, Abauj megyében a szolgabíró mért rá súlyosabb büntetést. Mert maguk a vármegyék is, elismervén a falusi önkormányzat illetékességét a maga körében, azt vallották, hogy a falu lakói „mindennemű közönséges jónak megmaradását néző dolgokban” egyenlő elbírálás alá esnek.

Az ilyen állásfoglalások beszédesen tanúsítják, ami már a falutörvény nevében is kifejezésre jutott: hogy együttélésnek és -munkálkodásnak e kötelező erejű szabályai alól a faluközösség egyetlen tagja sem vonhatta ki magát. Ennek megfelelően mindenkinek a falu színe elé kellett járulni, hogy magáévá tegye a szükséges tudnivalókat, s részt vállaljon a közös feladatokból és a mindnyájukat fenyegető veszélyek elhárításából, ha felhangzott a csöngetés, a félrevert harang szava, az elüljáróság hívó, megidéző jele. Amint erdélyi adatok tanúsítják, a „közönséges értelemmel” hozott határozatokhoz eredetileg nemesember is köteles volt tartani magát, úr és jobbágy együtt szorgoskodott a faluhatár megóvásán, mint ahogy gyepük létesítéséhez és fenntartásához is, „közönséges haszon lévén” bennük, fő-, köz- és alábbvaló rendűek egyaránt hozzájárulni tartoztak. Peselnek Felső-Fehér megyei község szabályzata azt is megkívánta, hogy nemes úr, ha erőszakhoz folyamodik, kiváltságait félretéve pecsétes írásban kötelezze magát: a birtokosok és a falu törvénye elé áll, és aláveti magát annak, hogy a bírságot minden javaiból a falu bírójára végrehajtás útján orvoslás kizárásával szabadon megvegye. Ugyanitt a vármegye helyben lakó tisztviselőjéről úgy határoztak, hogy ha a megye dolgaiban járó lovainak füvelő darabot hasítanak ki, elégedjék meg vele s fizessen azért, ha lovainak „pásztorolatlan-ságából” kár származik.¹⁵

¹⁵ CS I. 124–125, 303, 428–430, 433, 441–442. Székely oklevéltár 1219–1776. Közzéteszi Barabás Samu. Budapest, 1934. (A következőkben: SzO.) 385, 387. MGSz 1901. 415–416. Hans Con-

Művelési és legeltetési kényszer

A nyomásos gazdálkodásban érvényesülő szabályok közül elsősorban azok kötötték le az agrárműlttal foglalkozó kutatók figyelmét, melyek, ezúttal is a szántóföldhöz kapcsolódva, a faluközösség tagjainak földművelését igazították időben és munkamódban egymáshoz, az eke alá szánt földön folytatott tevékenységet oly kötöttségek nyűgébe szorítva, melyek joggal érdemelték a művelési kényszer nevet. Több körülmény is szükségessé tette, hogy az egyéni birtokokon egy-egy dűlőn belül ugyanabban az időben, azonos módon és közös ütemben menjen végbe a munka. Az emberiség elemi élet-szükségeinek fedezésére irányuló hagyományos mezőgazdasági termelés két alapvető összetevőjét a szántóföldön folyó gabonaművelés s a döntően legeltetésre alapozott állattartás alkotta. Csak szörványosan fordult elő, hogy kevés hüvelyest is természetek a szántóföldön; egyébként ez régtől fogva teljes egészében a kalászosoknak volt a birodalma, eltérő tenyészidejű, más megművelést kívánó növényeknek nem jutott hely ottan. A faluközösség kezdettől fogva rögzítette, hogy egy-egy nyomásba mely (lehetőleg szomszédos vagy közeli) dűlők tartoznak, s ennek megfelelően ki-ki – amint azt a művelési rendszer körforgása megkívánta – milyen gabonaféléket vessen az illető nyomásba tartozó dűlőkben fekvő birtokrészeibe, illetőleg mely dűlőkben elterülő parcelláit hagyja ugaron egy-egy esztendőben; aki ehhez s a megművelés ugyancsak előírt módon egybehangolt menetéhez nem tartotta magát, maga látta kárát. Mivel ugyanis minden egyes gazdának minden egyes dűlőben jutott rendszerint egy földszalag, kinek-kinek nemcsak az egy tagban birtoklás előnyeiről kellett lemondania, vállalva az ide-oda járás terhének fokozott idővesztéssel járó meghatványozódását. A dűlők száma szerint tíz, húsz, nem ritkán több részre tagolt, szétszórt, másoké közé ékelte szántóföld-darabjain (azokat kivéve, kik a nyilvetés szerint a dűlő szélén kaptak parcellát) legalább kétszerannyi szomszédal kellett számolnia. S annál inkább kénytelen volt velük teljes összhangban és kölcsönösségben végezni a gabonaművelés munkafolyamatait, mert földjeit a mellette dolgozókéétól mindössze keskeny (de együttesen a vetésterületet számottevően csökkentő) fűszegély – amint a rét-darabokat csupán egy-egy barázda – választotta el, s ha a dűlőhöz, ami éppen nem volt ritkaság, külön út nem vezetett, egymás földjén kellett átjárniuk, úgyhogy a közös munkaütemtől való eltérésből óhatatlanul komoly kártételek következtek.¹⁶

ner: Die Rechte der Székler vom Jahre 1562 bis 1691. Hermannstadt, 1904. I. 30. 30–33. *Szabó István*: A magyar parasztság története. Budapest, 1940. (Kincsestár 8.) 8. *Szabó I.*: A jobbágy birtoklása. i. m. 12, 47, 64, 77. *Sinkovics István*: Nemesség és parasztság Werbőczy előtt. In: Ur és paraszt a magyar élet egységében. Szerk.: *Eckhard Sándor*. Budapest, 1941. 30. *Imreh I.* i. m. 12–13, 33–37. *Szabó István*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. (Teleki Pál Tudományos Intézet. A Történettudományi Intézet kiadványai. II.) Budapest, 1948. 286–288. *Székely Gy.*, i. h. 88. *Eckhart Ferenc*: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Budapest, 1954. 9–11, 22. *Uriszék*, 799, 884, 952–958, 1005, *Varga Gyula*: Kismarja. Egy szabad paraszt község a feudalizmus bomlásának korszakában. In: Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. *Szabó István*. Budapest, 1960. 86–87. *Imre Wellmann*: Village community and industrialisation: economic and social changes. *ASz* 1976. suppl. 3, 6. *Szabó I.*: A középkori . . . 86, 95, 105. *Bolla Ilona–Horváth Pál*. A középkori faluközösség mint a feudális bíráskodás és adóztatás eszköze. In: Tanulmányok a falusi közösségekről. Pécs 1977. 21.

¹⁶ Nemcsak a szántóföldön: a rajta kívül helyhez jutó más kultúrák esetében is célszerű volt az egyes gazdák könnyen áthágható elkülönítéssel szorosan egymás mellett fekvő földdarabjain a megművelés idejét és módját egységesen megszabni. A Jászságban például meghagyták, hogy kendert is

Ugyancsak nagy súllyal érvényesültek a művelési kényszer kialakításában a Magyarországon fokozott jelentőségű legeltető állattartás igényei. A hagyományos mezőgazdaság lehetőleg kevés munkát fordított a jóság tartására: a nyájak, csekély számú pásztor keze alatt legelve, maguk keresték élelmüket a szabad ég alatt kora tavasztól késő őszig (sőt a rideg jóság télen át is, s a szilaj tehén esetében a fejés munkája is elmaradt). A természetes legelő azonban az évnek csak egy részében adott az állatállománynak kellő táplálékot; nyár elejére nemcsak letarolta és -taposta a jóság, de még az Alföld téres és bőfűvű pusztalegelőin is kisült a fű a gyakori aszály hatására. Nem csupán a többi közföldet kellett tehát szükség szerint az állatállomány rendelkezésére bocsátani: nem haboztak az egyéni művelés alatt álló határreszeket is megnyitni előtte, mihelyt azok eredeti rendeltetésének megfelelő megmunkálásában és termésében még vagy már nem tehetett kárt. Időről időre eszerint – legfőjebb az irtásföldek és a szőlő kivételével – legelőül szolgált valamennyi része a határnak. Alig indult a fű kora tavasszal sarjadásnak, siettek nemcsak a legelőre: a rétre is ráterelni a tél megpróbáltatásait csak ügyel-bajjal túlélő, legyöngült jóságot. Csupán április végén – május elején hajtották ki a rétről, hogy ott a fű június végéig – július elejéig kasza alá nőhessen. Közben a természetes legelőn kívül nyáreleji feltöréséig az ugar, s ahol volt, részben az erdő is legelőül szolgált. Majd – ha, amint az gyakran megtörtént, lemondtak arról, hogy sarjúnak valót hagyjanak – ismét a rét s azután a tarló szabaddá tétele segítette ki a nyájakat a legelni valónak megfogyatkozásából. Tovább a magához térő természetes legelőn kívül őszi szántásig újból az ugar s az erdő nyújtott a jóságnak valamelyes táplálékot. Téli fagyban a juhnyáját buján zöldellő gabonavetésre is ráeresztették, s olykor az irtványok sem maradtak zárva a legelő jóság elől, sőt helyenként, főképp szüret után, a szőlő sem, pedig tírását a tövek ugyancsak megsínylelték.¹⁷

Nem elég, hogy a faluközösség tagjainak szétszórt szántóföld-darabjain a gabona-termesztés igényeit szolgáló művelési kényszer kötötte gúzsba az egyéni törekvéseket: ráadásul behordás, betakarítás után a közös nyájak prédájául kellett engedniük rét- és szántóföld-birtokaikat. Az állattartás kívánalmai akkora súllyal jutottak érvényre a nyomásos gazdálkodásban, hogy a kaszálónak sarjúnyeréstől függően az esztendő mintegy 50–60%-ában, a szántóföldnek pedig két-, illetőleg háromnyomású rendszerben 60, illetőleg 50%-ában a legelő jóság rendelkezésére kellett állnia. Megokolásban persze, hogy a szántóföld (a tarló és az ugar) s a rét legeltetése hasznos, nem volt hiány. A jóság által elhullatott trágyán kívül arra is történt hivatkozás, hogy a keményre taposott földben nem terem annyi féreg, viszont annál jobb búza fejlődik rajta. S amint az ugar meghonosodása előtt a parlag hol szénatermesztésre, hol legelőül szolgált, az állandó rétek, kaszálási igény nélkül magukra hagyatva, legelővé alakultak át. A Körös és a Berettyó vidékén kaszálót legelővel abban a hagyományos felfogásban váltogattak, hogy a rétnek

csak az előre kijelölt héten szabad vetni, mert nagy károk származtak abból, hogy ki előbb, ki utóbb fogott a föld megszántásához, s így nem egyszerre kelvén a mag, a kender nyüvése is más-más időre maradt. (*Fodor Ferenc: A Jászság életrajza. Budapest, 1942. 277.*)

¹⁷CS I. 334, 465, IV/1. 855–856, 872. *P. Prileszky* i. m. 24, 29. *MG Sz* 1900. 128. *Karcsú A. A.*: i. m. II. 52. – A Jászságban a kukorica törését is tiltották mindaddig, míg annak idejét a tizedesek meg nem hirdették (*Fodor F.*: i. m. 277.), nyilvánvaló összefüggésben azzal, hogy mihelyt a törés végbement, a lábon álló kukoricaszárakra a jóságot nyomban ráhajtották. *Vö. Hofer Tamás: Hajdúböszörményi földművesek karámja. Ethnographia 1956. 503.* A szüret idejét is egységesen szabták meg a szőlőhegyen; meghatározása nemegyszer a vármegyétől is függött, tekintettel arra, hogy akkor törvénykezési szünetet tartottak.

használ a legeltetés, a fű nagyobbra nő, ha jószággal megjárattják. A Kiskunság legjobb réteit göbolyjárásra fordították, a telelőnek szánt pusztákat pedig nyáron át nem kaszálták, hogy ott a jószág télvíz idején dús avar füvet legelhessen. Ugyancsak téli legelőnek maradtak Heves megye Tisza menti rétségei, ha őket a folyó árja el nem borította. Csak a sertést iparkodtak távoltartani a kaszálótól, mert túrásával használhatatlanná tette.¹⁸

Folytonos kapcsolatban az egyéni birtokban levő nyílföldekkel, ugyanakkor a faluhatárnak közösré maradt részei elsősorban ugyancsak az állattartást szolgálták. Nemcsak a közös legelőre vonatkozott ez: a szabad élő erdőt, ha volt belőle bőven s a helyi szükségletet meghaladó famennyiség vízi úton való szállítására nem nyílt lehetőség, az értékesítés nehézségei miatt nem is fájáért becsülték elsősorban. Jellemző, hogy a tölgy- és bükkerdők kiterjedését és értékét aszerint határozták meg, hogy közepes makktermés idején hány sertést és mennyi ideig tudnak eltartani. Valóban, a makkoltatás egyedülálló lehetőséget nyújtott a sertéshízlalásra; ahol jó makktermés ígérkezett, oda távolabbi vidékekről is hajtottak kondákat. Maros székben külön rendelkezni kellett az ellen, hogy falubeliek a makkoltatást maguknak sajátítsák ki, s kívülről befogadott sertések után szedett makkbérből a birtokosoknak semmit se juttassanak. De nemcsak a sertéshízlalásnak: az egész állattartásnak nagy segítségére volt az erdő, kivált a jószág súlyos gondokkal járó átteleltetésében. Helyenként már ősszel az erdőbe verték a nyájakat; ahol volt belőle a Tiszaháton, rendszerint ott telet a ridegen tartott jószág. De nemcsak a szabadon élhető erdő: nemegyszer az olyan is az állatállomány eltartását szolgálta, melyet mint újonnan sarjadzót vagy gyümölcsstermőt vagy pedig az úri vadászás kedvéért tilalom alá helyeztek. Más országokban – hangsúlyozta az egykorú jogtudós – a jobbágyok nyájait kirekesztették a vadászat céljára tilossá tett erdőből, hogy ott a vadállomány zavartalanul szaporodjék. Magyarországon azonban, hogy megélhessenek, a helységek lakóit szabad legeltetés illeti; ha ettől megfosztanák őket, az nem csupán az emlékezetet meghaladó szokással és feltétlen szükségükkel ellenkeznek, hanem ennek következtében a közjó és a földesurak érdekébe is ütköznek. Ezért ha csak a birtokos fenn nem akar tartani egy részt magának a jobbágyok számottevő kára nélkül, különben a vadállomány szaporodása végett tilalmassá tett erdőkben is szabad legeltetés jár a lakosoknak. Igaz, a pásztorok, amint nem egy híradás tanúsítja, főképp ha nem akadt más legelni való, nem sokat törődtek vele, hogy a jószág kárt tesz az olyan erdőkben, hol a fák rügeit, hajtásait eléri. Kivált a juh- és a kecskepásztoroknak szinte természetükké vált, hogy fákat legallyazzanak, lombos ágakat levagdossanak, sőt egész fákat kidöntsenek a nyáj számára. Egykorú vélemény szerint a juhászok makktermésben, szénafüben, vetésben, gabonában esett kárral „eleitől fogva nem gondoltak”.¹⁹

¹⁸ CS I. 334, 367, III. 342. *P. Prileszky*: i. m. 20–21, 24. *Dorner B.*: i. m. 127–128. *E. Jekelius* (hrsg.): *Das Burzenland*. Hermannstadt, 1929. V/1. 158. *Tálas István*: *A Kiskunság népi állattartása*. (Néprajzi füzetek. Szerk. Györffy István. 6.) Budapest, 1936. 35, 41, 202–203. *Úő*: *Változás-vizsgálatok a népi állattartás köréből*. A Néprajzi Múzeum értesítője 1942. 214–217. *Kiss Lajos*: *Kemecse*. Magyarságtudomány 1943. 278–280. *Soós Imre*: *A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszáján 1711–1770*. Szolnok, 1958. 31. *Szabó Mátyás*: *A Körös és Berettyó alsó folyása vidékének rézgazdasága*. Néprajzi Közlemények 1957: 3–4, 3–7, 11.

¹⁹ *MEÖ* I. 619, 637–638, II. 32, 62–63, 66, 69, 206, 211 („sylvas stermere tytiris innatum est”), 112–114. *Zivuska Jenő*: *A besztercebányai királyi erdőigazgatóság régi okiratainak tartalomjegyzéke*. Besztercebánya, 1906. 55. *P. Prileszky*: i. m. 31. *Györffy István*: *Magyar falu, magyar ház*. Budapest, (1942). 72. *Szabó I.*, *Föld és Ember* 1929. 218–219. *Kiss L.*, *Magyarságtudomány* 1943. 276–280.

A közösséget megillető „szabad élő földnek” s az egyéni birtokban levő szántóknak és réteknek az állattartás érdekeire tekintő, egymást kiegészítő szerepvállalása nem hagy kétséget afelől, hogy a nyomásos gazdálkodás nem volt pusztá földművelési rendszer, aminek a váltógazdaság szóhasználatát visszavetítve minősíteni szokták. A faluközösség által szabott rend nem csupán a szántóföldi növények körét, egymásra következését s ennek ütemét határozta meg, kiegészítve a pihentetés közbeiktatásának és idejének rögzítésével. Megkötések és szabadítások olyan kötött gazdálkodást hoztak létre, melyben állattartás és a növénytermesztés ha nem is a váltógazdaságra jellemző teljes egymásra utaltságban, mégis egymást segítő szoros kölcsönösségben fonódtak össze, s amint az év egy részében a szántóföld és a rét, csaknem mindenestül a faluhatár többi része is legelővé alakult át. Valójában teljes mezőgazdasági rendszer volt az, mely a gazdasági év folyamán az állattartás érdekei szerint váltakozó összetételben a faluhoz tartozó területnek szinte egészét átfogta. Megfelelő legelőnek s a nyájak számára oda való átjárásnak biztosítása az esztendő különböző szakaszaiban a közösségi gazdálkodás lényegbevágó rendszabályai közé tartozott. A rét kaszálását s a széna behordását különösen sürgetővé tette, hogy az ugar, akkortájt történő feltérése miatt, már nem nyújtott legelni valót a jószágoknak. De leginkább a gabonának minden egyéni birtokon kötelezően egyszerre lezajló aratása és betakarítása elé nézett nagy várakozással a falu népe abban az időszakban, midőn a természetes füvelő már kisült és kiélt állapotra jutott. Nagy jelentőségű fordulópontja volt ez a gazdasági évnek, s korántsem csupán a fő termés nyérése miatt (ami egyébként a húzott-halogatott dézsmaszedés következtében még későre is maradt, szaporítva a paraszt súlyos gondjait, holott lisztje fogytán már alig várta, hogy új kenyérhez jusson). A betakarítás fontosságát nagy mértékben növelte, hogy – pusztán a legtöbb egyéni erőfeszítést hordozó belsőségek s legfőjebb még az irtásföldek és a szőlő kivételével – ekkor nyílt meg a nyájak előtt az egész faluhatár, az ősi állapotot visszaidézve ekkor lettek az egyéni birtokok egyidőre újból közföldekké. A legelő jószág útjából szinte minden akadályt eltávolító rét- és tarlószabadulásnak a „szabad élő föld” kifejezéssel összecsengő neve arról tanúskodott, hogy a kötöttségek feloldása, a közösség kívánalmainak az egyesek külön érdekeitől nem zavart érvényesülése a szíven régtől fogva melengetett kötetlenebb élet képét idéző igazi eseményt jelentett a falu életében.

Közös nyáj, tilalmak, kertelések

A lendület, mellyel a legeltető állattartás időnként áthágta a növénytermesztés területének határvonalait, szükségessé tette, hogy a faluközösség intézkedéseket tegyen a fejlődésben s érésben levő szénafű és gabona leleleléstől és letaposástól való megóvásáról. Ezt a célt szolgálta mindenekelőtt az a rendelkezés, hogy ki-ki bocsássa állatait a falu közös pásztorainak keze alá. Torda megye szigorúan meghagyta, hogy a falvak bírái idejében gondoskodjanak a szükséges pásztorokról, s szorítsák rá a lakosokat, hogy a jószágot megfelelő taksa fejében az egész legeltetési idényre a kezükhöz adják; ellenkező esetben az elüljáróságot sújtja büntetés. Csúpn az állatállomány legértékesebbnek tekintett része: az igásokör és -ló nem vehette igénybe a közös legelőt, mikor dologra fogták. Ha másnak nem is engedték, a vonójószágoknak szabad volt nappal az erdőben kifogva legelni. A sok gondot okozó átteleltetés után neki szánták az első sarjadó füvet,

helyenként az őszi vetésen is hagyták (éjszaka és ünnepnap kivételével) legelni igában vagy béklyóban, sőt az is előfordult, hogy szénából féltettek számára, hadd kapjon erőre a tavaszi szántáshoz. Amíg a frissen kaszált széna renden hevert vagy boglyákban állt, ki-ki hordásra odahajtott ökröt vagy lovat is tarthatott a maga rétvén, de csak járomban vagy kötélben. Aratásig fejüket kettesével összekötve gabona közé is vihették, kaszálhattak is nekik a szomszédos vetések közti fűszegélyen (de ezen való legelésüket Székelyföldön tiltották). Munkába menet parlagokon, majd aratáskor, még szabadulás előtt, a tarlón is „kaptathatták”, főképp cövekhez kötve. A szorgos mezei munka szüneteiben pedig a legelő legjava volt fenntartva az igásjószágoknak. Amint Pozsony megye megállapította: minden falu határában szokás és kell is a határban dolgozó igásoknak valamely mezőt, tarlót vagy rétet bizonyos ideig, hogy nőhessen a fű, tilalom alatt tartani, míg a munka el nem végződik; erre az „ökörtilalmasra” heverő jószágot, főképp juhot nem engedtek. Kivéve ez alól (néhol csak három napra) csupán a sánta, beteg jószág volt meg az apró malacos koca, melyeket a többivel nem hajthattak közös legelőre. Székelyföldön külön „eregetetők” segítettek abban, hogy az igásökrök — pünkösdtől erdei kaszálás, széna-hordás idejét leszámítva a tarlószabadulást követő második hét végéig — éjszaka is legelőhöz jussanak. Számos falu határában körülkerítették továbbá egy darab földet a házak közelében, hogy ott a legelő jószágtól védve intenzívebb műveléssel évről évre gabonát vagy szénafüvet termeszzenek; az ilyen „tanórok” kapuja sem nyílt meg más, mint igás és beteg jószág előtt.²⁰

Az állatállománynak közös nyájakba, közös pásztorok keze alá rendelkezésükön kívül a közösség tilalmakkal is újtát kívánta állni annak, hogy a jószágot őrzők olyan határ-részekre is behatolni engedjék, hol a föld termését veszélyezteti; s a tiltó rendszabályokban a büntetés mértéke is bennük rejlett. A kaszálók rendszerint április 24-étől a széna betakarításáig (majd ahol sarjút is akartak nyerni, ismét annak gyűjtéséig), a szántóföldek a gabona vetőszántásától — téli fagyban szükség szerint megengedett legeltetés kivételével — addig álltak a maguk egészében tilalom alatt, míg a tarlóról az utolsó képét is be nem hordták. Amint a megfelelő határrészek tilalmát, úgy az egyszerre történő szabadulás idejét is a bíró s az esküdtek a községgel egyetértve, „közös akarattal” határozták és hirdették meg; addig sem nemesnek, sem jobbágnak, sem pásztoroknak nem volt szabad jószágot odahajtani; az elüljáróság felelősséggel tartozott a tilalom szigorú megtartásáért. A tilalmassá tett részeken még az átjárást sem nézték jó szemmel, s például még saját rétvén sem legeltethetett, aki jószágát nem tudta odajuttatni mások kára nélkül. A tilalmasok jobb megóvása kedvéért őrzésükre legalábbis kerülőket, csőszöket, de nem egy helyen határbírók és irányítása alatt határpásztorokat (Tordán dékányokat) állítottak. Volt, ahol a határpásztoroságot sorjában kellett vállalni, s aki nem tette, és mást sem állított maga helyett, bírsággal lakolt, s a kötelezettség alól mégsem szabadult. A falubeliek a határpásztoroknak általában vetésük arányában fizettek, s az ezek között található gyp is őket illette. Megengedték nekik, hogy lóháton vigyázzák a tilalmasok határát, de ha lovuk kárt tett a gabonában, meg kellett téríteniük. Amint Peselneken leszögezték: a jó rendtartás egyenlő elbánást kíván,

²⁰ CS I. 130, 368, 404, 428, 430, 434, 613, IV/1. 855–856. SzO 384, 388. P. Prileszky: i. m. 21. H. Connert: i. m. I. 30–33. Dorner B.: i. m. 127. E. Jekelius: i. m. V/1. 189. Kiss L., i. h. 278–280. Imreh I.: i. h. 22–29. Hofer T., Ethnographia 1956. 487. Imreh István: Székelyföldi paraszti jegyzőkönyvek pásztorlási határozatai (1717–1928). ASz. 1959. 168–169.

azért se határbíró, se határpásztor marhája ne járjon tilosban, szabadulásig álljon a tilalom mindenkire egyformán.²¹

Már a tilomsértésre szabott büntetések arra vallottak, hogy az egyes gazdák állatállományának közös pásztorok kezére adása a tiltással együtt sem nyújtott teljes védelmet a legelő nyájaktól megóvni kívánt határrészeknek. Hiszen szándékosság nélkül is sűrűn esett kár miattuk szénafüben, vetésben, akár mert a jószág gazdája azzal próbált védekezni, hogy nem tudott a tilomról, akár úgy, hogy az állat „szaladásból” hatolt a legeltetésből kirekesztett területre. S az utóbbi nem csupán akkor következett be, ha a nyáj pásztora elaludt, vagy egyébként hanyagul látta el feladatát. Főképp az addig szilajon tartott, éppen csak betört, szoktatás alatt álló, szinte még félvad jószágot volt nehéz féken tartani, hogy tilosban ne járjon. Ha ilyen elszaladt állatot hajtottak be a kárból, gazdáját kártérítéssel fölül hajtópénz megfizetésére is kötelezték, egyébként azonban (mint akkor is, ha tehenet, malacot, ludat találtak kárban) enyhébb büntetés járt a tilalom megsértéséért; ha pedig a jószág gazdája szegénységére hivatkozott, vagy a pásztor még nem töltötte be tizenkettedik életévét, megpálcázták, nagyobb nyomaték kedvéért a falu színe előtt. Sok bajt okozott az őrzőjétől elszabadult, kóborló bitang jószág is, kivált ahol rideg tartás járta. Gazdája nemegyszer több falu határán át próbálta nyomát követni, hogy igényével előálljon ott, ahonnan a nyom már nem vezetett tovább. Ahol viszont ilyen gazdátlan jószágot találtak, kötelesek voltak annak rendje-módja szerint kikiáltani. Somogy vármegye azonban nem ok nélkül állapította meg, hogy a jószágnak ősszel és tavasszal gyakori elkóborlása sok panaszra ad okot: gazdájuk ugyanis nem talál rá, mert pásztorok s mezőn élő más rossz emberek rejtegetik vagy eladják, ahelyett hogy az alispán vagy a szolgabíró kezébe szolgáltatnák. Ezért kártérítéssel fölül súlyos büntetést szabott azokra, kik az illet ki nem adják. Másutt sem volt hiány olyan rendelkezésben, hogy aki bitang jószágra talál, három napon belül jelentse, hogy a szolgabíró közhírré tehesse; csak egy év és egy nap múlva évült el a visszaadás kötelezettsége.²²

A faluhatár egy-egy részének hosszabb vagy rövidebb időre tilalmassá tétele egyértelmű volt azzal, hogy ezeket leszámítva a legelő nyájának s velük együtt a közösség akaratának hódolt a helységhez tartozó egész terület. Ennek megfelelően csupán a legelő tengeréből kiemelkedő – de az állatállománytól esetenként mégis elárasztott – szigeteket alkottak a kerítéssel körülvett földek, melyeken belül egyéni birtoklás és használat többé vagy kevésbé érvényesült. A közösség egyes tagjai által létrehozott és fenntartott állandó sövény övezte a belső telkeket és az irtványokat (de dombos-hegyes részekeken gyakran közös kerítés vette körül a házak és a kertek együttesét, hogy a jószág a belsőséget körülfogó vetésekre ne mehessen, s az utca végére vetéskaput állítottak). Közös munkával létrehozott állandó gyepe oltalmazta továbbá a tanórokat, a külön kerteket (kender-, káposzta- stb. földet) és a szőlőhegyet. Főképp szűkebb határu falvakban s ahol féltőbb gondot fordítottak a nyílföldeken folyó természetésre, iparkodtak azokat a tilalmazáson felül „porgolattal”: sövényvel, kerítéssel, fában szegény vidéken árokkal és földhányással elrekeszteni a legelő állatok elől, a közösség munkájával ugyan, de csak arra az időre, amíg ott szénafü és gabona védelemre szorult, hiszen szántóföld és kaszáló szabadulás után a

²¹ CS I. 388, 404, 428, 432, 441. *E. Jekelius*: i. m. I. 39–40. *Belényesy Márta*: Beregi falutörvények a XVIII. század fordulójáról. Néprajzi Közlemények 1957: 1–2, 267–268.

²² CS I. 123, 139, 162, 319, 351, 381, 426, 441.

legelőterület fontos kiegészítő részét alkotta. Az őszi vetést két héttel Mihály nap előtt, de legkésőbb november elején, a tavaszt és a rétet György nap előtt kerítették el a legelő, az ugar, az erdő, az utak, a vizek felől (mert ha például patak, folyó, tó partján hiányzott a sövény, a ludak kártétele ellen nem volt segítség); helyenként még a vető-nyomásra vezet utat is elrekesztették, s ahol kukoricának külön földdarabot hasítottak vagy osztottak ki, azt is sánccal zárták el a nyájak elől. „Közösleges” lévén a hasznát, mely a porgolátok létesítéséből és fenntartásából a falubeliekre származott, létesítéséből s föltevéséből, esztendőnként legalább kétszer, mindenkinek ki kellett vennie részét. Az elüljáróság vagy telek számra róta ki a munkát, vagy pedig, fölmérve a szükséges kertelés hosszát, vetésterületük arányában osztotta meg a faluközösség tagjai között. Ahol sövény állítása volt szokásban, fiatal vesszőkből házanként előre megfonták, nem kevés fát fogyasztva, mivel télen rendszerint eltűzelték, s aztán újat készítettek. Bíró és esküdtek gyakorta (például minden hónapban) ellenőrizték: elég erős és magas-e a porgolát, nem hiányzik-e, nem támadt-e rajta rés valahol, a szükséges helyeken hagyott kapukat jó zár alatt vagy becövekelve tartják-e? Helyenként a felülvizsgálat, a pótlásra, kijavításra való felszólítás s a hanyagok megbüntetése külön kertbírónak volt a feladata, s ha nem a falu bírása, akkor ő rendelt kártérítést annak rovására, akire tartozó „kertnek” a résén vagy kapuján be tudott hatolni a jószág; az illető azután saját kárát is maga kellett viselje. Hogy a porgolátok annál biztosabb védelmet nyújtsanak a legelő nyájak ellen, a határpásztoroknak is gondot kellett viselni rájuk, sőt néhol még külön hajdúkat is rendeltek őrzésükre.^{2 3}

A faluközösség egymást kiegészítő rendszabályai: az állatállomány közös pásztorlása, tilalomtétel, csöszök vigyázása, gyepükről és porgolátokról való gondoskodás így fonódtak össze a gazdálkodás mindenkire érvényes megkötéseivé, hogy a különben az egész határt birtokba vevő legeltető állattartás ellen legalább az évnél egy részében oltalmat adjanak a növénytermesztés munkájának és eredményeinek.

*

A faluközösség az eddigi kutatások tükrében

A falusi önkormányzatnak a maga eredeti teljességében való fenti ábrázolása csak részben fedti történetírásunk eddigi eredményeit. A faluközösség tagjainak egyéni birtoklásáról és határhazsználatairól az idevágó tanulmányokban ettől eltérő megállapítások találhatóak. „A jobbágybirtok és a jobbágygazdaság — olvassuk — kezdettől fogva a nemesi birtok, különösen is a nagybirtok gazdasági szervezeteiben foglalt helyet.” A jobbágy nem rendelkezett birtokképesseggel, az általa bírt földön mindenkor a földesúr felsőbb birtokjoga nyugodott. „Ha Kossuth arra gondolt volna, hogy Werbőczy korában a magyar jobbágy még birtokképes volt, de ez a képessége később elsikkadt, tévedett volna: a jobbágy birtokképesége alapján változatlan volt a századok során. . . Abból a tételből pedig, hogy a jobbágyföld nem idegeníthető el a földesúr által, még nem bizonyítható be,

^{2 3} CS I. 124, 140, 162, 349, 353, 357, 367, 388, 414, 427–428, 433, 441, 451, 462, 487, 613, III. 327, 430, V/1, 620. *MEO* II. 55, 165, 176. *P. Prileszky*: i. m. 26–27. *MG Sz* 1896. 186; 1900. 128. *Karcsú A. A.*: i. m. I. 80, II. 52. *H. Connert*: i. m. I. 30–33. *Dorner B.*: i. m. 20. *Györffy I.*: Magyar falu, i. m. 116–117. *Uő*: Magyar nép, magyar föld. Budapest, (1942). 177. *Gunda Béla*: Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolata a Lapos felső völgyében. Földrajzi Közlemények 1941. 228–229. *Fodor F.*: i. m. 277. *Balogh István*: A hortobágyi pásztorok történeti múltja. A Néprajzi Múzeum értesítője, 1943. 100–101. *Szabó I.*: Tanulmányok, i. m. 274. *Belényesy M.*, Néprajzi Közlemények 1957: 1–2. 267.

hogy lett volna szabad parasztföld és szabad parasztbirtokjog is.” Ehhez csatlakozik annak körülírása, hogy a falu földjének birtoklására és használatára vonatkozó szabályokban megtestesülő szokások hogyan jöttek létre. A Hármaskönyv 15., sőt 14. századi jogi tradíciókat folytató följegyzések anyagát alakította s fejlesztette tovább a gyakorlati jogász biztonságával. Amit Werbőczy a jobbágy birtoka fölötti rendelkezési jogáról „megállapított, az élet által kialakított szokásokból merítette. . . Ez pedig azt jelenti, hogy az újkor századaiban is – most már a Hármaskönyv súlyától is támogatva – a középkori jobbágybirtokon szokás útján kifejlődött szabályok éltek tovább.” A Hármaskönyv megörökítette a középkorban kialakult birtokjog alapvonásait s „a jog vitathatatlan kútfőjének tekintélyével táplálta a jobbágybirtok régi rendszerét”.²⁴

Hasonló képet kapunk a falu önkormányzatáról. „A földesúr a valóságban nem csupán a falu törvényeinek megállapítása, a közösség szervezetének meghatározása terén avatkozott a falu önkormányzati életébe, hanem a faluszervezet működésére nézve is ellenőrzési jogot, sőt irányító szerepet tartott fenn magának.” „A törvényt . . . a földesúr adta a falu kezébe . . . Alapjában véve tehát a földesúri hatalom szabta meg azokat a kereteket, melyek között a falu önkormányzata működhetett, s rendelkezései nem csupán az önkormányzat működésének eljárását állapították meg, hanem belenyúltak a közösség életébe is, a jobbágyság faluszervezetének viselnie kellett a földesúri hatalom felsőségét.” „A jobbágyok felett érvényesülő földesúri hatalom . . . mintegy kézen fogva vezette a falu öngazgató irányú munkáját. A falu önkormányzati élete a földesúri hatalom kezében forgott, . . . a földesúrnak jobbágyain nyugvó joga írta elő, hogy a földesúr a falu önkormányzatának ellenőrzésében és vezetésében is szerepet vállaljon.” „Igényt tartott arra, hogy az egész faluszervezet érezze tőle való függését. . . A falu önkormányzata tehát mindenkor a földesúri hatalom nyomását viselte.” „A paraszti önkormányzatok a földesúri hatalom gyámkodását és ellenőrző szerepét nem vethették le.” A mezővárosokkal ellentétben a falu nem szólhatott bele, hogy ki léphet a közösségbe s ki távozhatsz belőle; e téren a földesúri hatalom „elvonta vagy már eredetileg sem engedte meg a faluszervezet autonóm működését”. Sőt olyan vélemény is akad, hogy „a községi jogok teljessége valaha egyedül a vármegyét illette, gyakorlásukat csak úgy engedte át az egyes nemesi községeknek s a földesúri hatóság közvetítésével az úrbéreseknek, mégpedig partikulárisan változó mértékben, az előljárók hatáskörét tárgyi és személyi tekintetben korlátozva”.²⁵

A falu népének ügyes-bajos dolgait illető igazságszolgáltatás terén ugyancsak homályban marad a községi bíróság önálló illetékessége: a falu színéről, füstjéről vagy székéről, bár futó említése nem hiányzott, úgyszólván tudomást sem vett jogtörténetírásunk. Annyira, hogy a 16–17. századi földesúri büntetőbíráskodás kutatóját teljes meglepetésként érték a források „füstökre kívánják a törvényt”, „füstire eresztette”, „keresse igazságát füstin”, „volt otthon füstin törvényünk” kifejezései; először arra gondolt, valami füstbe ment dologról van szó. De amikor végre tárgyalásra került a falusi bíróság, akkor is

²⁴ Szabó István: Nemesség és parasztság Werbőczy után. In: Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk. Eckhardt Sándor. i. m. 47. Uő: A jobbágy birtoklása, i. m. 5–7, 77. Uő: Tanulmányok, i. m. 161. Bónis György: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. Budapest, 1972. 260.

²⁵ Alsó László: A nemesi község hatósága és szervezete. Budapest, 1928. 4–6. (Idézi már Kring Miklós: A községi közigazgatás történetéhez. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1938. 238.) Szabó I.: Tanulmányok. 267, 286, 288, 291. Bónis Gy.: i. m. 86. Szabó I.: A középkori magyar falu, i. m. 90–92.

ügy tűnt elő, mint az uraság külön kedvezményéből létrejött alsófokú, önállótlan szerve a földesúri jogszolgáltatásnak. „A falu bírósága teljesen az úriszék ellenőrzése alatt állt. Ott lehetett panaszt emelni eljárása ellen, mire az egész bíróságot az úr székére idézték.” „Sokat idézett tétel, hogy a jobbágy törvényes bírója a saját ura, a jobbágy elleni panasszal tehát idegeneknek is az úrhoz kell fordulniuk.” „Az örökös jobbágyok közvetlen igazságszolgáltatási, vagy az oppidumok esetében – akiknek közössége a kisebb jelentőségű ügyekben bizonyos határig rendelkezett bíráskodási joggal – első feljebbviteli fóruma, ha a szóban forgó ügyben egyáltalán lehetett fellebbezni, az úriszék volt.”²⁶

Az 1514-i jogszabályok hatása

Az ilyen nézetek kialakítására aligha maradt hatás nélkül az a gyökeres változás, mely a faluközösség s vele a parasztság sorsában a 15. század óta végbement. Önkéntelenül a távolabbi múltba is visszavetítve kapott láthatólag „mindenkor”-ra táguló érvényt az a szorossá váló függés, melyet előbb a földesuraság elhatalmasodása, majd főképp a 18. századtól, azon belül is leginkább a felvilágosodott abszolutizmus idejétől fogva kiteljesedő állami beavatkozás idézett elő.

A földesuraság elhatalmasodása a parasztnép fölött már a 15. század második felében megindult, s továbbgyűrűzése visszahatásként abban is megmutatkozott, hogy a török ellen megindult keresztes hadak megmozdulása csakhamar a régi jó szokással szakított urak ellen föltámadó parasztháborúba torkollott. A nemesség, ezúttal is fölülkerekedve, a megtorlás indulatától keménnyé s élessé kovácsolt, de alapjában véve a földesuraság már bontakozó eluralkodásának lehető meggyorsítására és kiteljesítésére alkotott 1514-i törvénnyel, hozzá messzeható nyomatékot nyerve Werbőczy Hármaskönyvében, előre legalizálta a parasztság kívánatos, korlátokat alig ismerő elnyomását, földjének kisajátítását s vagyonának és jövedelmének kizsákmányolását. A költözési jog megszüntetésével a paraszti szabadság eltörlése s az úriszéknek a falusi bíráskodás fölé kerekedése módot adott rá, hogy a jobbágy személyében is „teljesen és örökre” földesurának hatalma alá legyen vetve. Az uraság, egyszemélyben vádlója és bírója jobbágyainak, útját kívánta vágni annak is mindenképp, hogy panaszaiikkal máshova: a vármegyéhez vagy éppen a királyhoz fordulhassanak. Teljességre törő igazságszolgáltatási és közigazgatási joghatósága a szóhasználatban is tükröződött: a paraszt átfogó megnevezésére használatba vett „subditus” szó azt juttatta kifejezésre, hogy míg az ország lakosának (regnicola) csak a nemesember számít, a jobbágy urának, nem másnak alattvalója (mint ahogy a falu megjelölésére is „pagus” vagy „vicus” helyett már hosszabb idő óta a tulajdonos igényét kifejező „possessio” szóval élt az uralkodó osztály). Ehhez kapcsolódva a tulajdon római jogból kölcsönzött fogalmának latbavetése hozzásegített annak leszögezéséhez, hogy a föld csakis a nemességé, a jobbágyot pusztán azon kifejtett munkájának díja és gyümölcse illeti, az sem egészen, s ennél fogva a birtokos úr tetszése szerint rendelkezik a falu egész határával – holott eredetileg a feudalizmus a mások jogait kizáró földtulajdont nem ismerte, a faluközösségnek s az egyes parasztoknak szilárd birtokjoguk tapadt az általuk

²⁶ Szabó I.: Tanulmányok. 283–285. Eckhart F.: i. m. 20. Úriszék. 11, 41. Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest, 1969. 476.

használt, megművelt földekhez. A 16. századi agrárkonjunktúra pedig fokozott mértékben indította elsősorban a nagyobb birtokost arra, hogy külön területet hasítson ki saját piacra termelő gazdasága számára, nagyrészt a jobbágyokra erőltetett súlyos robotolás segítségével tartva üzemben majorságát. S miután a paraszttól a szabad költözés eltiltása elvette annak lehetőségét, hogy elnyomás és megterhelés ellen védekezve máshol kedvezőbb föltételeket keressen, s ennek révén helyzete viszonylag tűrhetőbb szinten egyenlítődjék ki szélesebb területen, immár nemcsak ingyen munkájának: termény- és pénzszolgáltatásainak tetszés szerint való fokozása sem ütközött többé akadályba. Ugyanakkor attól sem tartotta már vissza semmi a földesurat, hogy kedvező értékesítési körülmények között minél többet természetben követeljen jobbágyaitól, s eladásra szánt termelvényeiket is potom áron magához váltsa, nemegyszer lefoglalja, a maga hasznára adva túl rajtuk; viszont jó pénzen velük vásároltassa meg a maga dézsmából s majorsági termelésből származó fölöslegeit, ha rájuk másutt nem akad vevő, ezenfölül a paraszti gazdaságban és háztartásban nélkülözhetetlen, ott elő nem állítható cikkeket, mint sót és vasat, lehetőleg maga közvetítsen nekik, ezen is nyerekedve. A földesúr számára így kialakuló kereskedelmi monopólium alkalmat adott arra, hogy gazdaságilag is lezárja birtoka határát a személyükben odakötött örökös jobbágyok előtt. Még amikor a kialakuló fölesuraság mintegy rátelepedett a közsabadok által művelt területre, ezek földjükön keresztül, nem pedig személyükben lettek függővé tőle. Évszázadok múltán azzal is hangsúlyt kívánt adni a jobbágy személye fölött időközben szerzett hatalmának a nemesség, hogy az 1741. évi 8. tc.-ben elérte annak leszögezését, hogy a földre a közteher semmiképp se nehezedjék, tehát az csakis a nemesség tulajdona.

Kedvező piaci adottságok között főképp nagybirtokosok nem haboztak kihasználni a lehetőségeket, melyeket az 1514-i törvények és a Hármaskönyv rendelkezései tágra nyitottak előttük. A paraszti sors tragikus alakulása módot adott nekik arra, hogy a parasztközösségeknek a faluhatár birtoklását és használatát szabályozó autonóm tevékenységét a maguk hatalma alá gyűrjék. A szabad élő földből az erdő paraszti használatát már Werbőczy korlátozni igyekezett a lopva vagy nyíltan, erőszakkal az erdőt vágókat s a fákat lekérgezőket fenyegető büntetéssel; jobbágyoknak ismételten tiltották a vadászást, s végül az úrbérrendezés a gubacsszedést sem engedte meg nekik. Ami pedig a birtoklást illeti, a földesúr, tulajdonjogára hivatkozva, kisajátító céljainak mindenekelőtt a faluhatárnak azon a részein törekedett érvényt szerezni, melyekben külön egyéni paraszti munkabefektetés nem rejtett, a község területének széles térségein szorítva korlátok közé a paraszti önkormányzatot. Ahol volt rá módja, a halászvizeket magának foglalta; az erdő legértékesebb: makkot, építő- és cserzőanyagot nyújtó részét tilalmassá tette s ott, mint esetenként a nádasban is, már csak ellenszolgáltatás fejében engedett használatot a jobbágyoknak; s bár a maga jószágának nem sok esetben különített el egy-egy értékes darabot a falu legelőjéből, viszont azt egyébként a paraszttal közösen használva, számos állatállományával szűkre szorította a község nyájainak legelését; s az sem volt ritka dolog, amikor az erdő egy részét kiirtatta vagy a legelőből egy darabot kiszakított s feltöretett magának majorsági szántóföld vagy kaszáló céljára. Mindez, túl azon, hogy érzékenyen érintette az egyes jobbágyokat, súlyosan csorbította a faluközösség hatáskörét, hiszen ez addig az egész szabad élő földdel maga rendelkezett.

A terjeszkedő földesuraság elsősorban tovább is ott hatolt be a közösség életterébe, hol a föld alig rejtett egyéni erőfeszítést magában. Így tartott igényt pusztán maradt

jobbágytelkekre s esetenként olyanokra is, melyeket gazdáik nem műveltek kellőképp. A Pozsony megyei Deáki bírása esküdtjei 1647-ben György napkor bejelentették az uraság rendeletére, hogy mely jobbágytelkek hevernek pusztán, de miután a földesúr akkor nem vette használatba őket, kiosztották a zselléreknek, hogy vetést tehessenek rajtuk. Erre az uraság a Hármaskönyv betűjéhez ragaszkodva az egész falut az úriszék elé idéztette azon a címen, hogy parancsát megvetve maguknak művelték meg a szóban forgó telkek szántó-földjét úri méltóságának nem csekély sérelmével. Hiába hivatkoztak arra, hogy mint szegény jobbágyai nem akarnak pörlekedni földesurukkal, de a zselléret azért engedték vetni ott, mert az uraság nem György napkor, vetés idején, hanem csak augusztusban állt elő igényével. Az úriszék, ugyancsak Werbőczy szellemében, elmarasztalta őket élő díjukban, s az említett jobbágytelkeket vetésükkel együtt a földesúrnak ítélte, egyetértve vele abban, hogy „a maga joszaganak abszolút ura leven, az jobbágyi eő nagisaganak teörvent nem szabhat, sem pedig időt nem praescribalhat, hanem valamikor akaria, maga joszagaval szabadon disponalhat”, neki „szabad mind most, mind ennek utanna maga jussaval elnj”. Művelés alatt álló jobbágytelkek kisajátítására, melyek már bizonyos egyéni munkabefektetést hordoztak magukban, ritkábban került sor; ez különben is kockára tette volna birtokosának teljesítőképességét. A 18. században azután az állam már következetesen síkra szállt az úrbéres földnek: az adó legfőbb alapjának sértetlen megóvásáért, az úrbérrendezéssel végül is gátat vetve további csökkentésének.²⁷

Ha nem ment is a földesúri terjeszkedés az egyéni művelés alatt álló jobbágyföldek rovására, a falu önkormányzata akkor is súlyos hátrányt szenvedett azok birtoklását és használatát illető hatáskörében, főképp az úri beavatkozás hatására, de mellette részben a gazdasági célszerűség kívánalmainak is engedve. A folyamat a volt „királyi Magyarország” már évszázados múltra tekinthetett vissza, az ország középső és déli részén viszont, török uralomtól és háborús pusztítástól megszakítva, az ezt követő újjátelepülés nyugvópontra jutásával került sorra, néhány évtized leforgása alatt nagyjából a többi területen már előzőleg végbement átalakulást idézve vissza. Amíg a törökjárta részeken megszilárduló faluközösség a szántóföldek és a kaszálók ismétlődő nyilas osztása révén főképp azt akarta elérni, hogy a földjuttatást kinek-kinek munkaerejéhez és fölszereléséhez — s ami ennek függvénye volt: teherbírásához — szabja, rendkívüli horderejű hatáskört tartott kezében. Mihelyt aztán az újjátelepülő tájon erőre kapott és kellő hátvédet tudott maga mögött a földesuraság, nem is nézhette tovább tétlenül, hogy a parasztközösség dönt róla: ki mennyi földben részesüljön, s mekkora terhet viseljen, méghozzá osztásonként változó mértékben. Már az is rést ütött a falu önkormányzatán, ha az újraosztás intézését sikerült kezébe kaparintania. Még sokkal inkább, mikor a jobbágytelkek-rendszer bevezetése következtében az egyes gazdák szántó- és rét-birtokának nagysága, immár állandó jelleggel, attól lett függővé, hogy egész-, fél- vagy negyed- stb. telkesnek sorolta-e be őket — nem az eljárárság, hanem az uraság. Ezzel egyrészt a földjuttatást s annak mértékét meghatározó alapvető funkció esett ki a közösség hatásköréből, annál nagyobb súllyal, mert az újraosztás másik, megmaradt rendeltetése: hogy dülönként a tagok birtokrészeinek az idő során változó helyét jelölje ki a sorshúzásnak

²⁷ Hármaskönyv III. 33. Szabó I.: A jobbágy birtoklása. 20, 35–37. Uő: Tanulmányok. 163–164, 189–190, 194–195. Úriszék, 360. Varga J.: i. m. 485, 494–495. Szabó I.: A középkori... i. m. 65, 71.

megfelelően, jelentőségben már csak árnyéka volt az előbbinek, hovatovább különben is elsovadt, abbamaradt. Másrészt míg addig az egész faluhatár, sőt a csatlakozó puszták, esetleg puszták is teljesen a faluközösség rendelkezése alá tartoztak, immár a jobbágytelkek kihatása után fennmaradó részre jogot formált a földesúr, hogy elsősorban maga húzzon hasznot belőle, ha úgy látja jónak, majorsági üzem létesítésével. Amint Károlyi Sándor 1709-ben utasításba adta: hevesi jobbágynepe „csak avval osztozkodgyék, ami a majorság számára tett szántás után fennmarad”.²⁸ Sőt nemcsak a falu határának szabad élő földje vedlett át a földesúr tetszésétől függő területté birtoklásban, használatban egyaránt. Ugyancsak súlyos területveszteség érte a törökjárta országrész népét azért, hogy az 1723. évi 18. tc.-ben sikerült a nemességnek kimondatnia: a pusztákra akkor sem kell visszaengedni a zord időkben onnan szétszóródott lakosságot, ha még láthatók ott az emberi lakóhelyek maradványai – föltéve, hogy már lejárt az elvülés ideje, azaz eltelt 32 esztendő az elnéptelenedés óta. Elég volt tehát arra hivatkozni akkor, hogy a falu 1691 előtt lett elhagyottá, s az ezerszámra terpeszkedő puszták, egykor népes helységek jobbágyok birtokában levő földekkel, teljesen földesúri rendelkezés alá kerültek, állami adótól és egyházi tizedtől mentes nemesi földdé váltak. S minthogy a birtokos urak többsége előnyösebbnek látta, ha csak maga lát jövedelmet a pusztákból, betelepítés helyett legelőnek adta bérbe őket, s így tovább is puszták maradtak, legföljebb major létesült vagy szegődményesek fogtak munkához idővel rajtuk. A hajdani török terület településhálózata ezután is a meg-megszaggatottság képét mutatta, gátat vetve a paraszti földművelés szélesebb körű elterjedésének.

A falvaknak a közösséget szerves kölcsönösségben egybefogó hagyományos rendje ellen törő földesúri hatalom nem érte be azzal, hogy lényegbevágó funkciókat ragadjon el a paraszti önrendelkezéstől, s benyomuló ékként szétfeszítse a község területi egységét, megvetve lábát azokon a földeken, melyek a megszokottat jelentősen meghaladó paraszti munka eredményeiből semmit sem vagy viszonylag keveset hozdortak. Kisajátító mohóságának még azoknak a földdaraboknak védő sövénye sem parancsolhatott feltétlen megálljt, melyekbe tetemes munkát ölt a paraszti szorgalom, pedig rájuk épp ezért még az 1514-ben konstruált jogelvek szerint sem tehet rá ingyen a kezét. A szőlőt igaz értékén, az irtás útján nyert szántóföldet, rétet és kertet 18. századi jogi kézikönyv szerint ugyanígy, de a Hármaskönyv értelmében ennek tizedrészéért, közbeccsün is magához válthatta gazdájától földesura, helyesen értelmezve abban az esetben, ha örökül hagyásukra, zálogba vetésükre vagy adásvételükre került sor. Paraszti szőlő megváltásáról viszonylag ritkán adnak hírt a források, ám irtványok visszaváltása, kivált a 17. század második felétől fogva s az ország nyugati részében, sűrűn fordult elő, akkor is, ha szó sem volt elidegenítésükről, s a birtokos urak sok esetben azzal sem elégedtek meg, hogy értékük töredékéért juthatnak hozzájuk, hanem egyszerűen elvették a jobbágytól, ha az irtásról engedélyt nem tudott felmutatni vagy census fizetését akár csak egy ízben elmulasztotta utánuk.²⁹

²⁸ Szabó I.: Tanulmányok. 193, 277–278. Wellmann I., ASz 1967. 391–392, 397–399. Varga J.: i. m. 495.

²⁹ Hármaskönyv I. 133, III. 30. Joannes Szegedi: Tripartitum juris Hungarici tyrocinium. Tyrnavia, 1767. 836, Soós Imre: Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Sopron, 1941, Szabó I.: A jobbágy birtoklása. 41–45. Ud: A középkori . . . 90, 92.

Gyakran már a közösségi együttélés rendjét rögzítő falu- és hegytörvény sem érvényesült a maga eredeti mivoltában. A községre rátelepedő földesúri hatalom előbb saját jóváhagyásához kötötte a helyi szokásokat összegező szabályok alapul vételét, majd írásba foglalásuk során a maga javára egészítette ki és módosította annak előírásait, esetleg általánosságban új rendelkezést bocsátott ki, különös tekintettel az áthágásáért járó, jövedelmét szaporító büntetésekre. A paraszti nemzedékek együttes helyi tapasztalataiból összegeződő ősi szokásra ilyen módon az örökös jobbággyokkal szemben szélesebb körben érvényesülő úri bánásmód újszerű elemei rakódtak rá, az eredeti szokásjog harmonikus egységét fölülről erőltetett, önkényesen bevett szokások bontották meg, részben helyettesítve annak egyes összetevőit. S ha már a falutörvény sem maradt érintetlen külső behatástól, annál kevésbé az érvényesítésére létesült falusi önkormányzat. A község addig önálló és öntevékeny joghatósága sok esetben szoros függésbe került a földesúrtól, emberei be-beavatkoztak a község ügyeibe, ellenőrizték a kötelezettségek teljesítését s a befolyó összegek kezelését, megjelentek a falugyűlésen, ott irányító szerepet igényeltek maguknak, az úri érdekek megfelelő vezetőség megválasztásán tevékenykedtek. Malmukra hajtotta a vizet, hogy a bírói tisztség egyre kevésbé lett kapós a parasztság körében, a nemesi ranggal bírók pedig kivonták magukat belőle. Uraság, majd államigazgatás fokról fokra annyi külső feladattal terhelte meg az elüljáróságot, hogy valósággal megbillent munkakörének egyensúlya, mind kevésbé nyílt módja a belső ügyek megfelelő intézésére, a község teljes értékű szolgálatára. A bírónak gondoskodni kellett róla, hogy a falubeliek az uraságtól fokozott mértékben követelt munka-, termény- és pénzszolgáltatásokat a kellő módon és időben teljesítsék, s az egyházi tized szedése is, a dézsmások vendégül látásával egybekötve, kellőképp menjen végbe. Helyenként arra is rákényszerültek a község vezetői, hogy hites tanúságtételükkel közreműködjenek a földesúr magán-gazdaságának tennivalóiban s a haszonhajtó jogait gyakorló ellenőrzésében. Rájuk hárult továbbá a sokasodó állami rendeletek kihirdetése s lehető végrehajtása, az adó kivetésének és behajtásának, a katonaaállításnak, a hadinép beszállásolásának, a részére adott szekerezésnek, az elfogatásnak, közmunkára kirendelésnek stb. intézése. Csupa felelősséggel járó, a bírót nemegyszer szidalmakkal elhalmozó, ütlegekkel, büntetésekkel sújtó, főképp a katonaság részéről megaláztatásoknak, testi sértésnek kitévő kötelezettség – nem meglepő, hogy hiába részesült tisztsége viseléséért mentességekben, sokan húzódoztak annak vállalásától. Így kellett számos helyen soros bíróságot bevezetni a munkakör betöltésének katonai évenként vagy rövidebb időközökben a házak sorában való változtatásával, ami így időnként zselléreket is a község élére állított, nem csupán a földesúr jelöltjeit, akik a gazdag parasztok közül kerültek ki elsősorban. Leginkább ezek jöttek számításba akkor is, midőn – ami nem volt ritka eset – a földesúr nevezte ki a község vezetőjét, nem törődve a falubeliek ősi szokásra visszamenő szabad bíróválasztási jogával. Ezek a jó módúak azután, a neki tett külön szolgálataikért az uraság támogatását élvezve, nemegyszer visszaéltek bírói hatalmukkal, a falu körében valóságos kiskirályokká nőttek ki magukat. A község igaz szolgálata helyett elsősorban a földesúr érdekéhez igazodtak, a terheket egyenlőtlenül osztották el, megrövidítve a szegénységet, a jövedelmekkel a népnek nem számoltak el, a haszonhajtó jogokat a maguk javára gyakorolták. Ezzel a falu önkormányzata, földesúri függés és állami ráépülés következtében önálló alapjában megrendülve s belső harmonikus egységét elveszítve, jelentős részében hanyatló szakaszának mélypontjára jutott. A folyamatot már nem fordíthatta vissza, hogy

Mária Terézia Urbáriuma értelmében ismét a falu közössége választotta bíróját a földesúr három jelöltje közül.³⁰

Ha a bíró a faluközösség érdekeinek képviselőjéből a földesúr emberévé lett, bírói székén sem mindenben a falu eredeti törvényéhez híven mondott ítéletet. Bizonyosága ennek a számos fellebbezés, mellyel a falu színén hozott döntéssel meg nem elégedő felek uradalmi kerületekben illetékes „kántortörvényhez”, vagy a központban működő tulajdonképpeni úriszékhez fordultak. Arra azután a földesúr bíróságának volt gondja, hogy ítélete ellen tovább már jogorvoslatnak ne lehessen helye, tartva magát a nemesi jogelvéhez, mely szerint a jobbágyok földesuruk hatalmának s joghatóságának vannak elkötelezve s alávetve. Már azért is perbe fogta a községet az uraság, ha olyan hír jutott el hozzá, miszerint a falu azzal fenyegetőzött, hogy ha a papjukat szidalmazó asszonyt meg nem bünteti, a vármegyéhez fordul; ezzel ugyanis „földes uroknak magistratusj autoritassa ellen igen vétettek”. Azt pedig végképp sérelemnek fogták fel a birtokos urak, ha a földesúr részéről hozott ítéletet az úriszék a megyéhez fellebbezve s ennek hatóságát kettejük közé állítva, kivált ha ez másképp dönt majd, „morgó társukból peres urukká” lép elő a jobbágy. A körmendi úriszék 1603-ban ismételt azzal vágta útját a vármegyéhez benyújtani kívánt fellebbezésnek, hogy a földesúr „liber magistratus lévén, . . . az ő nagysága székiről nem transmittalni sehová”. Valósággal felháborodást keltett azután a Sopron megyei Lózs földesurában, midőn a mezőváros lakosai a nádorhoz fordultak, többek között elpanaszolva: „vgy vagyon dolgunk mint az egiptomiaknak faraho insegeben” – amint az uraság jogi képviselője felhánytorgatta, nem félve írásban gyalázni urukat, nyilvánvaló sérelmével, kisebbitésével és kárával az ő becsületének és kereszténységének [!]. Néhány év múlva aztán nem is maradt el a lóziai rendkívül súlyos büntetése, midőn „az emberi félelmet félretéve, az uruknak mint földesuruknak tartozó hűségfogadalmat megvetve, neki vakmerőn ellenszegülve s megkérdése s tudta nélkül és akarata ellen” ismét a nádorhoz fordultak panaszukkal. Prileszky Pál, bár nagy uradalmak jogtanácsosa volt, nem ok nélkül tette szóvá, hogy nincs hiány birtokosokban, kik ellen már törvényt kellett hozni, mert magánhasznukat a közjónak elébe téve, különféle címeken zsarolni, kiszipolyozni szokták nyomorult jobbágyaikat. Ugyanakkor a falu „fűstin” folyó bíraskodás bírálatával sem maradt adós, különös tekintettel a jómódú vezetők visszaéléseire. Ismeretes dolog – hangoztatta –, hogy majdnem minden helység eluljáróságában vannak nagyhatalmú parasztok, kik mások romlását okozó kemény – 25 dénártól 1 forintig terjedő összegek helyett 12, sőt 20 forintnyi – bírságokat diktálnak, olykor talán közérdekből is, de máskor azért, hogy bajba sodorják, kik nekik ellenszenvesek, miközben a maguk pártfogoltjainak mérséklést vagy mentesítést biztosítanak. A község látszólag egyhangúan határoz így, de a többiek valójában vagy jobbnak látják ellen nem mondani, vagy pedig együgyűségből, esetleg a körülményeket nem ismerve adják hozzájárulásukat. S a bírságokból befolyó összegeket legtöbb helyen nem közszükségre, nem a falubeliek helyzetének könnyítésére fordítják, hanem a magisztrátus

³⁰ *Samuel Theschedik*: Der Landmann in Ungarn, was er ist, und was er seyn könnnte. H. n. 1784. 45–46. *MGSz* 1898. 168–173. *Kring M.*, i. h. 235–236. *Szabó I.*: A magyar parasztság története. i. m. 34. *Uő*: Tanulmányok. 72, 283, 286, 289, 291, 294, 300–334. *Iványi Emma*: A földesurakat kiszolgáló parasztok. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711–1790, i. m. 101–116. *Eckhart F.*: i. m. 17–18, 24. *Úriszék*. 14. *Varga J.*: i. m. 502. *Imreh István*: A rendtartó székely falu. Bukarest, 1973. 30, 34–35, 50–51.

tagjai, kiknek józan s példaadó étellel is elül kellene járnuk, maguk fogyasztják (isszák) el, esetleg a bírságot teremtő csöszökkel együtt, haszontalanul, mások botránkozására; így csak arra jók a büntetéspénzek, hogy helytelen gyakorlatokat, kihágásaikat tovább folytassák a köznek kárára. Prileszky célszerűnek tartotta azért a földesúrnak (kit nyilván politikusnak tartott első helyen említeni), a közjónak s a nép megmaradásának érdekében, hogy a vármegye törölje vagy mérsékelje a súlyos büntetéseket — hisz ezeket sem a helység, sem a földesúr nem állapíthatja meg önkényesen —, s a falvakban hangadó gazdagokat, kik úgysem érzik meg a bírságot, mások példájául testi büntetéssel sújtásuk. A jogtudós véleményét ismerve, aligha volt megokolatlan, midőn a magyaróvári uradalom meghagyta a hozzá tartozó falvak bírának és esküdt polgárainak, hogy jó rendtartásba foglalják magukat mind a faluban, mind a mezőben, valameddig az ő határuk tart, és egyenlő igazságos törvényt szolgáltatassanak mindenkinek, a szegénynek mint gazdagnak, hogy mind Isten, mind a földesúr előtt számot adhassanak.³¹ Az úrbéri rendelet azután, a falu színén folyó bíráskodást hallgatással mellőzve, így döntött: parasztok egymás közti panaszában a földesúr vagy tisztje ítéljen, jobbágnak tisztel szemben a földesúr tegyen igazságot, s ha nem teszi, vagy ellene van panasza a jobbágnak, forduljon ez a vármegyéhez; ha ezért megbüntetné a földesúr, ellene kegyetlenkedés címén kell eljárni. Megnyitva a jobbágypanaszok föllebbezésének útját úriszéktől vármegyéhez s tovább — a nemesi felsőbírók helyett — a kormányzésekhez, azzal az igénnyel állt elő a felvilágosodott abszolútizmus, hogy a földesúri hatalom közbeékelődését kiiktassa állam és az elsősorban saját alattvalóinak tekintett parasztok közül.

Jogszabály és élet

Mindabból azonban, mit az elmondottak a földesuraságnak a falu határában való térfoglalásáról s a parasztközösség önálló igazgatási és bíráskodási tevékenységének alásüllyedéséről elárulnak, korai lenne olyan általános érvényű következtetésre jutni, hogy mindenütt és mindenkor egy csapásra valósággá lett, amire lehetőséget nyitottak a bosszúálló nemesség törvényei, s amit Werbőczy a jobbágyok vonatkozásában is mindenestül szokásjognak próbált föltüntetni. Területileg még a török hódítástól megkímélt országrészen belül is lényeges különbségek mutatkoztak elsősorban a piaci adottságoktól és a nagybirtok viszonylagos súlyától függően. Kedvező értékesítési körülmények fokozott majorkodásra s ezzel együtt a paraszti szolgáltatások, kivált a robot nagy mértékű növelésére sarkalltak, ehhez pedig nagybirtokosnak megalapozásul az immunitás érvényesítése a jobbágyok elnyomásának hathatós eszközeit adta kezébe. Míg így az erdélyi részekon kevésbé fejlett földesúri üzemnek másfelől az életképességét megtartó faluközösség felelt meg, a „királyi Magyarország” nyugati és északnyugati részén tere-

³¹P. Prileszky: i. m. 97–98. (ismételt lapszámzás), 99–103. P. Prileszky: *Quadrupartitum juris consuetudinarii in clyti Regni Hungariae*. Sopronium, 1743. I. 61–62. Szabó I.: *Tanulmányok* 110, 121, 117, 185–192. Székely György: *A jobbágság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése*. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*, i. m. 304–313. Eckhart F.: i. m. 9, 20–21. *Uriszék*. 14, 120–122, 442–443, 466–467. *Fellebbezés az úriszékhez*: uo. 124–125, 127, 130, 132, 136, 139, 144, 148, 150, 152–153, 276, 279–280, 320, 528–529.

bélyesedett el legerősebben a földesúri hatalom, hanyatlott legmélyebbre az örökös jobbágyok sorsa, és sorvadt el leginkább a falusi önkormányzat. Ezen belül azonban s az ország északi és északkeleti részén a képet tájanként és helyenként számottevő változatok tarkították. S bármennyire igyekezett is a nemesség éles határt vonni kiváltságos személye s a lenézett jobbágyság közé, nyilvánvaló szakadék inkább mentalitásban és magatartásban, semmint a falusi élet és gazdálkodás mindennapjaiban alakult ki közöttük. A nagybirtokos valóban más világot tükröző életformája mellett, melyhez a bene possessionati is iparkodtak hasonlítani, főképp a kisebb birtokosok földje gyakran több különböző, esetleg egymástól távolabb eső falu határában fekvő részirtokból állt, a többiekkel való tényleges megosztás nélkül, ami valamennyi közbirtokos földesúri hatalmát korlátozta. Tovább a kisbirtokosok, kik az uralkodó osztály igen jelentős hányadát tették, sok esetben paraszti sorban, a jobbágyság felső rétegénél nemegyszer kedvezőtlenebb helyzetben éltek. Az utóbbiak közül viszont számosan inscriptiót s manumissiót szereztek maguknak, libertinussá lettek, sőt nemességadományozáshoz jutottak; összeházasodás révén, kiváltságos népelemekből, végvárok körül katonakodókból, hajdúkból, városokba szivárgókból, termény- és munkaszolgáltatásaikat megváltó taksásokból ugyancsak átmeneti réteg keletkezett nemesség és jobbágyság között, s fölemelkedésre és lesüllyedésre a háborús világban bőven adódott alkalom.³²

Az időbeli alakulást tekintve a „királyi Magyarországon” a 16. század közepétől fogva lendült neki a majorságok kifejlesztése, ezóta tudták kivált pallosjoggal rendelkező nagybirtokosok uradalmaik területén függetlenné s teljessé tenni joghatóságukat és kedvező piaci adottságok esetén árutermelésük céljára nagy mértékben kihasználni és birtokaik körébe szorítani jobbágyaikat. A 17. század derekán aztán megtorpanás állt be, majd a 17. és a 18. század fordulóján a háborús időszak és a Rákóczi-szabadságharc, utána pedig a töröktől visszahódított területre irányuló paraszti vándormozgalom lazított az örökös jobbágyság rendszerén. Ám csakhamar újra és fokozott mértékben bekövetkezett a török hódítástól mentve maradt országrészen a falu önkormányzatának s az egyes jobbágyoknak többnyire erős függésbe és szoros kiszolgáltatottságba taszítása, mindaddig, amíg a felvilágosodott abszolútizmus az adóalap megvédése érdekében, de humánus szempontokat sem tévesztve szem elől, be nem avatkozott földesúrnak s „alattvalóinak” addig a birtokos urak felfogása szerint csakis rájuk magukra tartozó viszonyába. Jellemző a földesuraságnak az ország nyugati és északi részén addig bekövetkezett elhatalmasodására, hogy ott az 1514-ben megtorlasképp megállapított földesúri terhek két és fél évszázad múltán jelentős könnyítésnek feleltek meg a jobbágyok számára. A hajdan törököt uraló területen viszont legnagyobbreszt számottevő súlyosbodást jelentett a telkenként heti 1 napi igásrobot s a kilenced általánossá tétele. Itt ugyanis, miután a török hódítással elakadt a földesúri hatalomnak a parasztforradalom leverése után erősödő elterebélyesedése, a birtokos urak csak az 1720-as évektől kezdve, a termelőerőknek a pusztulást követő fejlődésével párhuzamosan próbálkoztak vele, hogy kiépítsék felsőségüknek az ország többi részén jó két évszázados hagyománnyal rendelkező kiteljesítését. Ám a nagyrészt kedvezőtlen piaci viszonyok és a településhálózat hézagosságai nehezítették a majorsági árutermelés kibontakozását, míg végül el nem érkezett a napóleoni

³² Sinkovics I., i. h. 32–38. Szabó I., uo. 47–48, 54–61, 63–72. Uő: Tanulmányok. 74–75, 109–113, 118, 143–144, 155–156, 201.

háborúk mezőgazdasági konjunktúrája. Ekkor az egész országra nézve egységesen megállapított földesúri terhek, többnyire súlyosabbak lévén a gyakorlatban itt addig igénybe vettek, elősegítve a birtokos urak saját üzemének kifejlődését, egyszerre kétszeres súllyal neheztedek a szívében korábbi kötetlenebb élet hagyományait melengető jobbágságra. További hátrányt jelentett neki, hogy bár az ország középső és déli részén általában nagyobbra szabta a jobbágytelkeket az Urbárium, a telekrendszer általánossá tétele szűkebbre szorította a faluhatárból addig többet igénybe vevő gazdaságát. A hajdani „királyi Magyarországon” pedig megállt ugyan a földesurak terjeszkedése, de azon az áron, hogy az úrbérrendezés jóváhagyta a szabad élő földre rátelepedő, úrbéres állományt csökkentő addig lezajlott urasági földfoglalásokat. Az viszont az egész ország jobbágnépének javára vált, hogy sem a földesúr ellen tett panaszaiiban, sem a bíróválasztásban nem kellett teljesen az uraság önkényére hagyatkoznia. Ellenben joggal vehette zokon, hogy a falu ítélőszékét semmibe vette, s a közösré maradt határrészek használatát korlátozta számára az úrbérrendezés.

Abban, hogy a parasztságra 1514-ben (bár nem előzmények nélkül) rázúduló roppant teher és kiszolgáltatottság teljesen többnyire nem ment át az életbe, nagy része volt a valóságos, évszázadokra visszanyúló szokásjog továbbélő szívós erejének s a nép erre támaszkodó törhetetlen ellenállásának.

Werbőczy és a paraszti szokásjog

A feudális kor embere, kivált az egyszerű nép a jogot egynek vette a szokással, szemében a „consuetudo” a szokásban levő jog összességét jelentette. A szokásjognak, a „rég, jó szokásnak” hajlandó volt isteni eredetet tulajdonítani, időtlennek, elévülhetetlennek, az egész erkölcsi világrend összetevőjének tekintette. Amit az, a hagyományban gyökerezve, magába foglalt, a természet rendjén valónak tartotta, olyannak, amit felsőség meg nem változtathat. Nem az új felé: a múltra irányult tekintete, a szokásjog folytonosságának biztosítékát józan, tapasztalt öregek kollektív lelkiismeretében látta. Ha újjal találta szemben magát, s ez ellenkezett a régivel, jogtalanság ellenében a hagyományos szokást tartotta szükségesnek helyreállítani. A szokásjogot az életszerűség jellemezte, kölcsönösség a mindennapi gyakorlattal, helyi változatokkal teljes rugalmasság. Írásban rögzítés csupán töredékét tudta visszatükrözni a nép jogérzékében élő egésznek. Törvény csak úgy nyert kötelező erőt, ha ennek a jogérzéknek megfelelően át tudott menni a gyakorlatba; egyébként a hagyományos szokás előbbrevaló volt a tételes jognál s lerontotta, ha ez eltért tőle. Amint kieszközölt kiváltságok számos esetben csak a formai keretet adták meg a gyakorlatban meglévő szokásnak, úgy a törvények is, hogy nagyobb hitelük és súlyuk legyen, szívesen hivatkoztak „antiqua et approbata consuetudo”-ra.

Amikor Werbőczy azzal az igénnyel lépett föl, hogy a hazai szokásjogot rendszerbe foglalja, a szokást maga is egyértelműnek nyilvánította a joggal, s azt a régi gyakorlatnak megfelelően kívánta megtartani. Consuetudo-nak azt tekintette, ha valamely cselekvés annyiszor és oly nyilvánvalóan ment végbe, hogy az valószínűség szerint átment a nép tudatába. S bár nemnemesek külön megjelölésére egyébként a „plebs” kifejezéssel élt, ezúttal következetesen a nép „populus” nevét használta, melybe ők is beleszámítottak („nam appellatione populi universi nobiles, tam magnates, quam inferiores, etiam igno-

bilibus computatis, significantur, plebis autem nominatione soli ignobiles intelliguntur”). Túl azon – fejtegette –, hogy a cselekvés a közjóra irányuljon s a természeti joggal ne ellenkezzék, ahhoz, hogy szokásjoggá legyen, gyakori volta még nem elég; a szokást nem maga a cselekvés: a nép hallgatóságos egyetértése hozza létre. Még vallotta azt a felfogást, hogy a törvénynek csak a szokáson keresztül van kötelező ereje, ez teszi amazt az élő jog alkotórészévé. A szokás pótolja a hiányzó törvényt, a meglevőnek pedig legjobb magyarázója; ha a tételes jog nem világos, a helyi szokáshoz kell folyamodni, s ha az ebből veszi eredetét, e szokás megfelelő értelme mellett kell maradni. A vele ellenkező korábbi törvényt – folytatja – az általános szokás lerontja, már a helyi szokás csak ott, ahol ez irányadó. Tovább azonban már az elüljáróban említettekől eltérő álláspontnak ad hangot: ha a szokás van előbb, s az ellenkező törvény utána következik, ez fosztja meg erejétől amazt. Itt tehát a szokás előbbrevaló voltáról szóló felfogással szemben a törvény egyenlő jelentőséget nyer vele, megnyitva az utat a régi jó szokásnak új jogszabállyal való megváltoztatása, sőt lerontása előtt. Werbőczy tovább már azt hangsúlyozza, hogy a törvénykezésben alapul szolgáló hazai szokás három forrásból táplálkozik: törvényekből s rendeletekből, királyi kiváltságlevelekből és az ország rendes bírának ítéleteiből (holott maga még nagyrészt kénytelen a 13–14. századra visszamenőleg rögzített szokásjogi szabályokra támaszkodni). S nem mulasztja el arra hivatkozni, hogy a szokásjog változó és ingatag szokott lenni, éppen ezért a magyar nemzet már arra törekszik, hogy hiteles okmányokra épülő írott joga legyen. Ezek a fentebbiektől jelentősen elütő kijelentések abba a 14. században meginduló s a 15.-ben kiteljesedő fejlődésfolyamatba illeszkednek, mely mindinkább az írott törvényt kívánta érvényre juttatni, előbb még csak a szokásjog világosabb megfogalmazásában, majd ennek rovására.

Mindamellettt történeti közvéleményünknek immár jó nyolc évtized óta nem is vitatott részét alkotja, hogy a nemesség és a városok jogai mellé a parasztságra vonatkozó szokásrend is a maga hamisítatlan valóságában épült bele Magyarország szokásjogának Hármaskönyvébe. Még életrajzírója hangsúlyozta, hogy Werbőczy nem új törvényeket állapított meg s nem is toldott hozzá semmit ahhoz, mit az ország szokásai s a királyi rendeletek magukba foglaltak; semmi sem igazolja, hogy újat alkotott s a fennállót javította volna, nem lehet föltenni róla oly vakmerőséget, hogy az ország régi jogaihoz a maga újításait hozzátette volna. Nem konstruált, a jogélet valóságából s eleven forrásaiból merített, a jogszokásokat valószínűleg igen híven adta vissza, csak megrostálta őket s megokolással gazdagítva mint gyakorlati, az élethez közelálló jogász azt foglalta írásba, ami valósággal gyakorlatban volt, a gyakorlati jogéletben uralkodó közfelfogásnak, az abban érvényesülő közmeggyőződésnek adott hangot – olvassuk. De akad olyan vélemény is, hogy „Werbőczy fejtegetéseinek tulajdonképpeni fő tárgyát a nemesi jog képezte”, a paraszti jognak ebben „nagyon alárendelt szerep jutott osztályrészül”, mert az még „éppen csak első csírájában volt az alakulásnak”, különben is „a földesúri községek és jobbágyságok jogállapotára nézve kétség csak ritkán merülhetett föl” [!]; így „az a szokásjog, amelyet Werbőczy a Hármaskönyvben ad, az országos nemesi szokásjog”, ennek volt megfelelő rendszerbe foglalása. S hozzátehetjük, ekkor a földesurak, a parasztság felfogását nem tekintve a nemzeti köztudathoz tartozónak, már megindultak azon az úton, hogy a hagyományos szokással szemben bevett gyakorlatra hivatkozva, a néptől idegen új szokást juttassanak érvényre, s ennek megfelelően későbbi jogi kézikönyv

„tenet praxis”-ra építve megállapításait, nemegyszer a Hármaskönyvbe foglaltakat is módosította ez új nemesi jogszokásnak megfelelően.

Ám a Hármaskönyv méltatói megnyugodtak azon, hogy a kész munkát Werbőczy „tiszttársai” s jogban jártas más férfiak megvitatták, egyetértettek vele, ellenségei nem támadták. „Mindez kétségtelenné teszi, hogy a Hármaskönyv azt tartalmazta, amit a jogászvilág a XVI. században tényleg érvényes és gyakorlatban levő jog gyanánt ismert;” tulajdonképp a szokásjogot mentette át a tételes jog körébe, s így hiába maradt le róla a királyi pecsét, szárnyára vette az országos [?] szokás és a nemzeti köztudat s az eredetileg csak „Opus” címet viselő munka „Decretum”-ként bevonult a „Corpus Juris”-ba az őt megillető első helyre.

Valójában okkal lehet kétségbe vonni, vajon helyes-e 1514 jelentőségét mellőzve, különbségtétel nélkül az egész 16. században gyakorlatban levő jogról beszélni s a paraszti szokások megtartásának és továbbhagyományozásának kérdésében az egykorú „jogászvilág” állásfoglalását perdőntőnek tekinteni. Annál inkább, mert éppen Werbőczy méltatói jegyzik meg, hogy munkájával a köznemesség gazdasági érdekeit is biztosítani kívánta, „a nemesség . . . úgyszólván a Hármaskönyv elkényeztetett gyermeke”. S ezen a megállapításon aligha változtatnak az olyan enyhítésnek szánt megjegyzések és utalások, hogy Werbőczy patriarchális jellegű jogot foglalt írásba, művét „egészben véve fenkölt, emberséges, a haladás szükségének érzetétől áthatott szellem lengi át” [!], hiszen a jobbgység jogviszonyait még a bosszuállás légkörében is „mintegy codifikálásra méltatá” s nem látta szükségesnek mellőzni ezt a római jogforrásokból vett tételt: „naturali ratione omnes liberi nascebantur”. De abban a kérdésben, hogy a Hármaskönyv valóban az egész ország szokásjogát s helyesen tartalmazta-e, a megvizsgálására kiküldött országgyűlési bizottság egyetértő állásfoglalása sem tekinthető mértékadónak. Tudjuk, ez néhány napig foglalkozott a szöveggel csupán, alapos tanulmányozásról, tüzetes megvitatról nem lehetett szó, eljárásuk nem volt több pusztá formaságnál; de ha érdemi munkát végeztek volna is, mi biztosította pártatlanságukat a forradalomban elbukott parasztság jogai dolgában? Erre nézve az sem nyomott semmit a latban, hogy a szöveget az országgyűlési rendek vita nélkül fogadták el, a király pedig nem adta ki további tanulmányozásra, hanem egyszerűen kijelentette, hogy a Hármaskönyv minden tétele igazságos, a tisztességgel megegyező s az ország jóváhagyott szokásait és jogait helyesen tárgyalja és fejezi ki. Már a század derekán azt állapították meg a Quadripartitum szerzői, hogy Werbőczy műve nem kevés dolgot teljesen mellőzött, amit nem kellett volna elhagyni, vagy pedig másképpen tartalmaz, mint ahogy azt az isteni jog, a természetes méltányosság s az országos gyakorlat megkívánni látszott.

S valóban, a Hármaskönyv kétségtelenül az addigi szokásjoggal ellenkező tételt tett a nemesség szemében törvényerejűvé a parasztság helyzetének legalább két életbevágó vonatkozásában. Mert először is ha már sor került is helyenként és időnként a jobbgység szabad költözésének korlátozására, föltétlenül a hagyományos szokásba ütközött, amit Werbőczy épp a jobbgység sokféle szokásának a régi gyakorlatnak megfelelő kötelező erejéről szóló titulusban fejtett ki: hogy a szabadságnak addig élvezett kiváltságát, melyhez képest tetszésük szerint költözhettek, amikor és ahova akartak, az elmúlt nyáron lázadásuk s az egész nemesség ellen hirtelenében történt fölkelésük miatt örökös hűtlenség bűnébe esvén, teljesen elvesztették és földesuraiknak immár teljes és örök jobbgügyi állapottal vették alá. Tudjuk, ezt a tételt Werbőczy azalatt dolgozta teljesen át, míg

műve az országgyűlés által kiküldött bizottság előtt feküdt. „A Hármaskönyv eredeti szövegében a röghözköttőség nem volt benne, hanem a szabadköltözés joga. Werboczy maga mondja el . . . , hogy a szabad költözés jogát azért kellett megváltoztatnia, mert a törvényhozás azt 1514-ben megváltoztatta, s csak akkor vette bele az örökös rabságot, . . . saját szavai szerint az 1514-es törvényhozás intézkedéseinek tett eleget, amikor a röghözköttőséget megállapította.” Föltehető másodszer, hogy a „*tertiae trigesimus*” is a meglevő gyakorlattal ellentétben, megtorlasképp kapta a parasztot a föld tulajdonából kizáró értelmét. Ennek a címnek két utolsó szakasza szorosán véve a szőlő és az irtásföld elidegenítésére vonatkozott,³³ melyeket később is szinte tulajdonaként bírt a paraszt – annál inkább tehát eredetileg. S aminek megfogalmazásában nyilván ugyancsak fő része volt a Hármaskönyv szerzőjének: a parasztokat sújtó 1514-i törvénycikkek sem tükrözték híven a szokásjogot, amikor a jobbágyok földesúri terheit újonnan meghatározták. Különösen a robot megszabása jelentett elkeserítőn újat a parasztságnak nemcsak mennyiségében, hanem azért, hogy azt hetenként írta elő, túltéve magát a gazdálkodás valós kívánalmain – mintha az uralkodó osztály ezzel is bele akarta volna sulykolni a jobbágy tudatába az esztendő minden szakában előráncigálható szolgál-mivoltát, ősi szokásait meghazudtoló kiszolgáltatottságát.

Abból, amit az 1514-i jogszabályok nem csupán nem létező paraszti szokásjognak tekintettek, hanem az ellenkezőjével váltottak fel, a falvak lakóit ért csapás legnagyobb súllyal a szabadság elvesztésében, annak megtiltásában összpontosult, hogy amikor és ahova tetszik, a jogos földbér és tartozásai lerovása után földesuraktól szabadon eltávozhassanak. A röghöz köttőség, a földesúrtól való személyi függés, a teljes és örökös jobbágyosságra vettetés, az önrendelkezés jogának aláásása, birtokbizonytalanság, súlyos megterhelés mind a szabadság elvesztésével függött össze. De a parasztságnak már magában véve a szabadság elvesztését földre sújtó veszteségnek kellett éreznie, hiszen a szabályoknak megfelelő költözési joga főképp Mátyás király korában Magyarország egész szabadságához (*tota libertas Regni Hungariae*) tartozónak számított, s meg is volt a törekvés annak biztosítására. Ebből a szabadságból – még ha az gyakorlatilag kevéssé érvényesült is az utóbbi évtizedekben – egyszerre, elvben is és véglegesen, szöges ellentétébe: szolgáltságba zuhanni nemcsak a parasztság szemében tűnt föl megfoghatatlan, szinte elképzelhetetlen dolognak. Az első időben magának az uralkodó osztálynak nagy része sem tudott minden további nélkül napirendre térni fölötte. Nem csupán Ferdinánd király tartotta

³³ Hármaskönyv, prologus 2, 10, 12, II. 4, 6, III. 25, 30. *Quadripartitum opus juris consuetudinarii Regni Hungariae. Zagrabiae 1798. VI. J. Szegedi:* i. m. 818. stb., 840. Werbőczy István Hármaskönyve. Fordította stb. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Budapest 1894. XXII–XXX. *Fraknói Vilmos:* Werbőczy István életrajza. (Magyar történelmi életrajzok.) Budapest 1899. 55–57, 84–85, 87, 96, 99–101, 342. *Schiller Bódog:* A Hármaskönyv jogforrástana. (Jogi értekezések. Szerk. Balogh Jenő. 6. füzet.) Budapest 1902. 32–33, 35, 37, 39–40, 45. *Grosschmid Béni:* Magánjogi előadások. Budapest 1905. 219–220, 233–235. 243–244, 255–256, 260–261, 297–299, 301, 343–344, 353–354, 398–399, 406–407, 497, 572–574, 576–578, 582, 584–586, 639, 660, 711. *Váczy Péter:* Immunitás és iurisdictio. A Bécsi Magyar Tudományos Intézet évkönyve I. 1931. 25. *Illés József:* Werbőczy és a Hármaskönyv. (Magyar Jogászegylet könyvtára. 22.) Budapest 1942. 5, 8, 15. *Bónis György:* Törvény és szokás a Hármaskönyvben. (Universitas Francisco-Josephina Kolozsvár. Acta juridico-politica. 2.) Kolozsvár 1942. 3–4, 8–20. *Szabó István:* Az 1351. évi 18. törvénycikk. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest 1938. 432. *Úriszék,* i. m. 14. *Varga János:* Jobbágyrenészter, i. m. 183–185. *Bónis György.* Középkori jogunk elemei, i. m. 260.

szükségesnek figyelmeztetni a rendeket, hogy mindnyájuk élete a jobbágyok munkáján nyugszik, hogy kegyetlen és embertelen dolog őket, kik az Úr előtt a leghatalmasabbakkal is egyenlők, a szolgaság nehéz, túrhetetlen igájában tartani, hogy elnyomásuk nem kedves Istennek, sőt kihívja haragját. A kor emberének életét átható vallásosság jegyében időnként maguknak a rendeknek részéről is hangzottak el olyan kijelentések, Isten sújtó kezének büntetését látva hazájuk nagy részének török kézre jutásában, hogy semmi sem értett többet az országnak a jobbágyok elnyomásánál, annál, hogy a földesurak sem Istent, sem embertől nem félve, zsarnok módjára a jogosnál, tisztességesnél és elviselhetőnél súlyosabban terhelik, sanyargatják, gyötrik, kifosztják őket, úgyhogy már az égig hat panaszos kiáltásuk. Isten neheztelésének elfordítására, jóindulatának megnyerésére hivatkozva kívánták a rendek a jobbágyokat szabadságukban megtartani, szabad költözésüket – igaz, gyakorlatilag nehezen teljesíthető föltételekkel s mint utólag kiderült, korántsem tartós érvénnyel – biztosítani örök időkre. Az égi hatalomra való hivatkozás s a költözést nehezítő kikötések mögött azonban aggodalom is rejlett, félelem attól, hogy a jobbágyok, mivel szüntelen súlyos megterhelést kénytelenek elviselni, s mert úgy bánnak velük, mint oktalan állatokkal, sőt baromnál is rosszabbul, tömegesen a királynak más tartományába veszik magukat az úri jövedelmek megcsappanásával. Ám a külső körülmények nyomása alatt időnként meg- megengedett szabad költözés háttérében világosan fölismerhető az állandó törekvés, mely azután oda is torkollott a gyakorlatban, hogy a röghöz kötés, a személyes kiszolgáltatottságba taszítás révén biztosítsák maguknak a jobbágy fokozott termény- és pénzszolgáltatásait s kivált ingyen munkaerejét; evégből, ha kellett, kemény eszközök latbavetésétől sem riadtak vissza.

De ha már maguk a nemességnek képviselői ilyen elviselhetetlennek találták a parasztoakra – 1566-i nyilatkozatuk szerint – nem is régóta rájuk szakadt terheket és bánásmódot, annál inkább lázadoztak ellene a porig sújtottak. Nem is voltak hajlandók egyszerűen tudomásul venni szabadságuk elvesztését s a régi jó szokások sutba dobását. Beadványok, panaszok sora persze nem bizonyult a védekezés eredményes útjának; a túlerővel szemben a parasztfölkelések is elbuktak, főképp szervezetlenség miatt s kellő fölkészültség hiányában. De kivált háborús idők, meglazult földesúri felsőség, az elnéptelenedett országrész újjátelepítésének igényei, főképp a 17. század kései s a 18. korai évtizedeiben taksások, árendások, szerződéses jobbágyok rétegének kialakulása lehetővé tették a parasztság egy része számára huzamosabb ideig tartó szabad költözési jog kiharcolását, mígnem végül a felvilágosodott abszolútizmus is ennek a jognak érvényre juttatásáért szállt síkra. De ha sikerült is a jobbágyoknak a nem könnyen teljesíthető föltételeknek eleget tenni, melyekhez távozhatását kötötték, így bizonyosságokkal erősített nyomós indokokkal ki tudta verekedni rá a földesúr illetőleg a vármegye engedélyét, útja akkor is más földesúr hatalma alá vitt, nem oldotta ki őt a jobbágyi függés kötelekeiből. Ezen többnyire csak a szökés segíthetett, mezővárosokba, egyelőre uratlannak látszó és kiváltságos területekre, vagy hogy végvári katonaságra, szegénylegénységre, kurucságra adja, polgárjog nélkül városban húzza meg magát, esetleg az országhatáron túlra meneküljön. Főképp arra támaszkodva, hogy széles községhatárok szabad élő földjei nyújtottak valamelyes megélhetésre lehetőséget, helyenként s időnként szabad emberek, köztük szolgálatot nem vállaló „betyárok” sem hiányoztak; a 18. század elején a nemesség is kénytelen volt elismerni parasztföldön ülő, földesúri hatalomnak alá nem vetett emberek létezését. S bár az uralkodó osztály nemegyszer föllépett saját létszámának alsóbbrendű

elemekkel való növelése ellen, egyes földesúrak, tetemes ellenszolgáltatás fejében, nem haboztak jobbágyuk manumissiója, sőt nekik armális megszerzéséhez nyújtott segítség útján áthidalni úr és a lenézett paraszt között tátongó szakadékot. De a parasztság nem is akart tudomást venni róla, hogy Werbőczy szellemében ég és föld kettőssége más világra rekeszti, el az ország többi lakosától; helyenként jó ideig nem látott akadályt benne, hogy ahova még hívták a 15. századig s ahol tanúskodhatott és fölperes is lehetett, a vármegeye közgyűlésén meg-megjelenjék, hiába sérelmezte ott már pusztá hallgatóként való részvételét is a nemesség.

Amire ugyancsak a szabadságtól való megfosztás, az örökös jobbágy sorba taszítás adott lehetőséget a földesuraknak: mértéket alig ismerő megterhelhetése, főképp a korábbi szabad állapothoz leginkább méltatlan folytonos robotoltatása ellen is fölvetta a harcot a parasztság. Bár ilyen földesúri igények támasztásához az előzmények nem hiányoztak, mégis mélyen a nép elevenébe vágott, midőn ezek a követelések egyszerre, nehezen lebírható hátvédre támaszkodva, teljesen szokatlan mértékben és módon súlyosodtak rá. A feudalizmus eredetileg nem ismerte közjog és magánjog határozott megkülönböztetését; a kettő a parasztság jogi helyzete dolgában nagyjából egybeolvadt, s amint a szabad költözési jog részese volt az ország egész szabadságának, a paraszti állapot egyéb összetevőit sem lehetett különválasztani az átfogó szokásjog egészétől. Az egységes jobbágyság kialakulása során a közsabadok falvainak kedvezőbb helyzete a servilisek településeire is kisugárzott, annál inkább, mert idővel lakóik keveredtek is egymással. S bár az immunitás kiváltságát megszerző urak a közhatalomhoz tartozó funkciókat is elsajátítottak maguknak, mások jobbágyainak elhurcolásán túl előnyösebb helyzet ígéréssel is iparkodtak növelni alattvalóik számát, aminek kihatásai ugyancsak nem hiányoztak. E pallosjoggal bírók kiváltságos helyzetét, melynek értelmében hatalmuk tapadt az általuk bírt területhez s földesúri jogaik is birtokjoguk alkotórészévé lettek, Werbőczy a szabad ispánsággal nem rendelkező köznemes birtokosokra is kiterjedni segítette, midőn az általuk szentírásként tisztelt „*primae nonus*”-ban leszögezte, hogy nemesember törvényes jogaival és minden jövedelmével tetszése szerint szabadon élhet birtoka határain belül. Bár a Hármaskönyv ezt tulajdonképp azzal kapcsolatban fejtette ki, hogy a nemesek, mint akik pusztán a koronás királynak állnak hatalma alatt, minden jobbágyi szolgálat, termény- és pénzadó s vám fizetése alól mindenkorra mentesek és ki vannak véve, a birtokon belül tetszésük szerint élvezhető jövedelemben, miközben átsiklottak az előtte hangoztatott igaz jogaik fölött, nem haboztak a jobbágy ugyancsak tetszés szerint való kizsákmányolását belemagyarázni. Így ezzel a sokat emlegetett jogi megalapozással szélesre tárultak a lehetőségek hatalmi igényeik előtt, hogy birtokukon közjoginak minősíthető hatáskört vindikáljanak maguknak s jobbágyaikkal szemben, kiket immár földjükhöz láncolt saját alattvalóiknak tekintettek, mintegy magánjogon szerezzenek érvényt érdekeiknek.

A földesúri követelések ilyen önkényes eljárásból fakadó hatványozódása fölött szintén nem tudott napirendre térni a falvak népe. Az úrnak teljesítendő, szokással ellenkező szolgálat és szolgáltatások együttes megtagadására még azokban a nyugat-magyarországi nagy uradalmakban is adódott példa, melyek pallosjoggal rendelkező birtokosai a legerősebben s felsőbb fórumokhoz való föllebbezés kizárásával építették ki joghatóságukat. Pedig, a száz esztendő előtti önvádat visszájára fordítva, a 17. század közepén már ők vádolták a jobbágyokat az úriszéken, hogy félretéve az isteni, emberi, természeti és polgári törvényeket s a hűségfogadalmat, mellyel uruknak és elődeinek teljes

és örökös jobbágyi szolgálattal alá vannak s voltak vetve, szembehelyezkedtek a megállapodással, mely szerint egy teljes hétig kötelesek szolgálni napkeltétől nyugtáig, utána egy heti pihenővel; helyett csak fölöstökömtől napnyugta előtt két óráig dolgoztak, a trágyázást és a szántást felszólítás után is elmulasztották, szénahordást és keverőszántást parancsra sem tettek, fát kevesebbet hordtak az előírtnál, aratásra egy hét helyett csak három napig jöttek s nem minden cselédestül. Az ilyen átfogó szolgálatmegtagadás mellett az sem hiányzik, hogy a röghözkötéssel együttjáró területi gazdasági zárttsággal szembe-
szegüljenek a faluközösség tagjai: hiába a tilalom, hogy másutt, mint az uraság kocsmáján nem fogyaszthatnak: nem haboznak falustul vagy egyenként máshova menni borért. Nyíltan tanúsítják ezzel: nem hajlandók tudomásul venni a földesúr kereskedelmi monopóliumát, hogy ti. tőle kell drágán megvenniük, mit rájuk erőltet, s termelvényeikből csak neki adhatják el potom áron, amiért a szükséges pénzhez hozzá akarnak jutni. A paraszti ellenállás, melynek a hagyományos szokásjogot féltve őrző faluközösség adott súlyt és tartást, egyébként alighanem szerephez jutott abban, hogy a többször idézett, 1735-re elkészült jogi kézikönyv, mely az 1715-i országgyűlés által kiküldött bizottságnak a Hármaskönyvhöz fűzött kommentárait s a fennálló gyakorlatot is alapul vette, maga sem látott elég alapot a földesúri terhek súlyának az 1514-i megtorló törvényben megszabottat lényegesen meghaladó növelésére (időközben az 1553-i törvény különben is jónak látta az évi robotnapok számát 52-ről 40-re mérsékelni). Hogy a jobbágy telekhányada szerint pénzben, természetben, robotban (igával vagy anélkül), hosszú fuvarban mennyivel tartozik földesurának – hangoztatta Szegedi –, a jó renddel készített urbáriumok s a helyi és uradalmi szokás alapján kell megállapítani; ezek az urbáriumok s a helységek szokásai azonban egy megyén, sőt itt-ott egy-egy uradalmon belül is eltérnek egymástól. Ezt a Corpus juris 1743-i királyi privilégiummal megjelentetett kiadása még megtoldta azzal, hogy a szokások, melyeket a helységek régi gyakorlata szerint kell megtartani, hol urbárium szerint valók, hol nem, és abból, mit a régi urbáriumok írásba foglaltak, ellenkező gyakorlat vagy különböző szerződések és megállapodások sokat eltöröltek; az 1729. évi 18. tc. szerint csak a jogszerűen készített urbáriumok hagyatnak jóvá; s vitán felül áll, hogy úriszéken kimondott ítélettel kellene a jogszokások szerint – melyek régi hosszú gyakorlat alapján nyerték el jog és írott törvény erejét s az elavult urbáriumokat kétségtelenül lerontják – a jobbágyok szolgáltatásait, robot-, fuvar- és egyéb terheit szabályozni és mérsékelni. Végül is az úrbérrendezésre várt a feladat, hogy a földesurak tovább is fokozott követeléseinek mértéket szabjon s a sokféleséget közös nevezőre hozza.³⁴

³⁴ Hármaskönyv III. 25, 30. Corpus juris, I. 114. *J. Szegedi*: i. m. 85–86, 836, 840. Törvény-cikkek: 1547: 7, 1548: 32, 42, 1556: 27, 33. *Illés J.*: i. m. 15. *Váczy P.*, i. h. 25. *Kring Miklós*: Középkori jobbágyságunk szabad költözéséről. Századok 1935. 392, 396–397, 409–412. *Szabó István*: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok 1938. 46–48, 57. *Sinkovics I.*, i. h. 31, 38. *Szabó I.*: Tanulmányok, i. m. 79, 82–83, 86, 93, 101, 103, 111. Jobbágylevelek. Összeállította és az előszót írta *H. Balázs Éva*. Budapest 1951. 21–221. *Úriszék*, i. m. 400, 436–443, 398–399; ugyanitt az úriszék további nagyszámú pörirata a jobbágyok engedtelenségéről s ellenállásáról. *Wellmann Imre*: Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. In: Pest megye múltjából. Budapest 1965. 157–158. *Varga J.*: Jobbágyrendszer, i. m. 71, 86–88, 94–95, 99, 101, 124–125, 157, 165–167, 174, 182–188, 197–199, 206, 208–214, 216, 226, 240–241, 261, 264–265, 267–268, 286, 289–292, 304–305, 307–308, 315–316, 319, 363, 366–367, 370–371, 376–377, 379, 382–383, 450, 452, 475, 503–523. *Bónis Gy.*: Középkori jogunk elemei, i. m. 86, 197. *Bolla Ilona–Horváth Pál*, i. h. 24–25, 33.

De tekintsük akár a paraszti birtoklás, akár a falu igazgatási és bírósági joghatóságának alakulását az 1514 utáni időben, mindenütt szembevesszük az ország szokásjogából kikikötött paraszti szokások szívos továbbélése, a földesuraságnak a jobbágy nép fölött való eluralkodása korszakában is a megelőző szabad állapotra mutatva vissza. Amint az egész falusi mikrokozmoszig vajmi kevés fény sugar hatol át a földesuraság s részben a vármegye felső zárórétégen keresztül, úgy annak is csupán gyér nyomai maradtak, hogy a Hármaskönyvre mint szentíráásra építő földesurak akárcsak korlátozott formában tudomásul vették az attól eltérő szokások továbbfolytatódását; ám arra is akad példa, hogy jogszerűnek ismerik el azokat, a hazai jogot tanulók részére írott kézikönyv például, bár a Hármaskönyv tételeinek rendjében adja elő a tudnivalókat, Werbőczy tanításainak esetenkénti módosulását is föltüntetési részben újabb törvényekre, részben „tenet praxis”-ra való hivatkozással. De a már említett és további tanulmányok sincsenek híjával olyan megállapításoknak, melyek gyöngítik a falu törvényeinek és öngazgatásának földesúrtól való eredetéről s teljes függéséről mondottakat, sőt megkérdőjelezzik érvényüket.

A paraszti birtoklás

Jószerevével egymásnak ellentmondó megállapítások már a paraszti birtokjogot illetően tapasztalhatók. Egyik oldalon ott állnak a már idézett következtetések: Werbőczy az élet által kialakított szokásokból merítette a jobbágynak birtokáról való rendelkezésére vonatkozó tételeit, a Hármaskönyv tekintélyével „táplálta” a jobbágybirtok régi rendszerét, megörökítette a középkorban kialakult birtokjog alapvonásait, s így utána is a középkori jobbágybirtokon szokás útján kifejlődött szabályok éltek tovább; tévedés, hogy Werbőczy idején még birtokképes volt a magyar jobbágy, de ez később elsikkadt, birtokképesége alapján változatlan volt századokon át. Majd tovább: „Werbőczy a bosszú heves szavával hirdette meg a következő nemzedékek számára is a magyar jobbágyság örökös szolgaságra vettetését, bére és munkája jutalmán kívül való vagyoni megfosztottságát, azonban a jobbágy öröklési és vagyoni rendjének szilárd, az élet talajában gyökeröző szokásaihoz Werbőczy nem nyúlhatott hozzá, megfogalmazta tehát azokat, s így lett az elzuhanó magyar jobbágyságnak egyszerre rontó és istápoló szelleme.” Másfelől viszont ezt olvassuk: a jobbágyság vagyoni rendszere „az élet természetes tényeinek hatása alatt mintegy a maga erejéből virágzott ki, a szokás erejével formulázva meg szabályait, melyek a középkori jobbágysághoz vezetnek, annak sokáig emelkedő társadalmi vonalában indultak el”; „az örökös megkötöttség korában is tovább élt a középkor utolsó századaiban megformálódott jobbágyság birtoklási-vagyoni rendje”; ha a földesúri jog mellett voltak lehetőségei a jobbágy-öröklésnek és -végrendelkezésnek, föltehető, hogy azonos mértékben a birtokképeség egyéb pozitív jogainak gyakorlása is szabad volt; a tulajdonra akkor más igények is tapadtak, a jobbágy földjén egyszerre kettős: földesúri és jobbágy-igény érvényesült.

Ami a faluközösségnek a község határával, azon belül is a szabad élő földdel való rendelkezését illeti, a földesuraság hatalmi terjeszkedését megelőző korszakból nincs nyoma annak, hogy ezt a jogot a földesúr korlátozta vagy annak félretételével a faluhatárnak egyéni birtokba nem vett földjeivel tetszése szerint rendelkezett volna. 14. századi források bőven megemlékeznek közös földekről, erdőkről, legelőkről, halászó-

vizekről; szilárd paraszti birtoklás tapadt hozzájuk, az ispán nem adhatott belőlük másnak a falubeliek beleegyezése nélkül. Az egyes falvakhoz tartozó halászóvizet a faluközösség osztotta fel tagjai között, emellett kisebb vizeken egyes jobbágyok is gyakorolták a halászatot ellenszolgáltatás nélkül. Helyenként a földesúr is foglalt halban gazdag vizet magának, s megindult a paraszti halászás korlátozása. De a halászóvizek túlnyomó része a 16. századra is paraszti kezelésben maradt, a század közepén már általában a földesúrnak való halfogás kötelességével terhelve. Egészben véve még maga Werbőczy is hangoztatta, hogy határigazítás során a faluhatárokat annak megfelelően kell elkülöníteni, ahogy a földeket, az erdőket, a szőlőhegyeket, a réteket a falu jobbágyai hosszú idő óta valóságos uralmuk (reale dominium) alatt [!] és használatukban bírták és tartották, úgy, hogy elég földjük, erdejük, cserjésük, szőlőjük, vizük és kaszálójuk legyen. Híradások közös határról, falu földjéről, fűvéről később sem hiányoznak, bár a földesúrnak kisajátító törekvései elsősorban az egyéni többletmunkát nem hordozó, közösre maradt földeket vették célba, ami megint csak a faluközösségekben érvényesülő szokás továbbható erejét bizonyítja. Túl halászóvizek maguknak foglalásán, igyekeztek az erdőségek legértékesebb részére rátenni kezüket, de nem annyira a fahaszon kedvéért, mint inkább, hogy vadászási kedvtelésüknek zavartalanul élhessenek s a jobbágyaik által addig szabadon gyakorolt makkoltatásért díjat illetőleg sertéstizedet szedhessenek. A jánosházi (Vas megye) uradalom 1635-ben perbe fogott jobbágyai mégis kijelentették: régtől fogva élnek a szabadsággal, hogy egyik falu a másiknak határán is jártatja marháit, s az a kívánságuk, hogy a dolog ennyiben maradjon; az úriszék nem is látta megokoltnak, hogy változtasson rajta, de csak az erdővel szomszédos falvaknak hagyott ott szabad makkoltatást, távolabbiakat annak fejében tized adására kötelezett. Az jutott ebben kifejezésére, hogy a földesúr elismerte a falvak igényét saját szabad élő földjük, a szomszédtság révén határukhoz tartozónak tekintett erdő szabad használatára. Azok a földesúrnak, kik a 15. század második felétől fogva az erdő egy részét eltiltották jobbágyaik elől, nem a telekszervezethez tartozó földekből vontak el, amint olvassuk; a falu eredetileg osztatlanul közösen bírt határából az idő során lett egy-egy rész egyesek birtokává: jobbágytelkekké s a földesúr gazdaságának részévé. Erdőrészek földesúri tilalma ahhoz kapcsolódott, hogy a rendek már tíz évvel a parasztháború előtt eltiltották a jobbágyokat vadásztól és madarásztól azzal az ürüggyel, hogy ennek kedvéért a szőlő- és földművelést csaknem abbahagyták, Isten ellen vétkezve ünnepnapon is azzal foglalatkoskodnak. sőt annyira rabjává lettek, hogy többnyire koldusbotra jutottak, sőt némelyek, lopásra és rablásra vetemedve, akasztófán végezték életüket. De a valódi okot is elárulja a törvénycikk, midőn arra hivatkozik, hogy a vadászással és madarászással a jobbágyok nem szégyellik földesuraikat jövedelmük semmivé tételével megkárosítani. Azaz, a vadászatot minden ellenszolgáltatás nélkül űző versenytársaiktól akartak az urak megszabadulni, ám korántsem teljes sikerrel, amint a tilalmak ismétlődése mutatta. Az ellen pedig, hogy az erdő egy részét azért tegyék parasztnak tilalmassá, hogy ott a vad zavartalanul szaporodhassék (pedig anélkül is elég kárt tett a falubeliek vetéseiben), amint láttuk, a 18. század neves jogtudósa fölemelte szavát, hangsúlyozva, hogy az erdőkben szabad legeltetés illeti a jobbágyokat. Az állattartás hagyományos igényei a nép részéről valóban oly nagy súllyal estek latba, hogy a legelőből a maguk jószágának ritkán különítettek el egy részt a földesúrnak, s hogy feltöressenek belőle maguknak, azért sem sűrűn. Bár az uradalmi nyájak térfoglalása enélkül is kevesebbet hagyott belőle a falu állatállományának, a legelő

úr és jobbágysai között legnagyobb részét közös maradt, s így használatába, mint a tilalmassá nem tett erdőkébe is, megmaradt a parasztközösség beavatkozása. A falubeliek legelőhasználatáért ellenszolgáltatást — ilyennek ugyanis a juhok, a kecskék és a méhek szaporulatából járó kilencéves — bajosan volt tekinthető — még olyan földesúr sem kívánt, aki mindenképp érvényesíteni akarta kizárólagos tulajdonjogát; az eredmény egy részével, esetleg munkával vagy pénzzel a jobbágy csupán halászás, nádválgás, faizás, makkoltatás fejében (de az utóbbiért külsőknél kevesebbel) tartozott s néhol még bizonyos fajta gyűjtőgetésért. Ez azonban többnyire csak a földesúr által magának külön fenntartott részekre vonatkozott; ezeken túl a faluközösség semmi külön szolgáltatás vállalásával nem adta jelét annak, hogy felsőbb földesúri birtokjogot ismer el a szabad élő földön, ehhez az ősi szokásoknak megfelelően a paraszti közös birtoklás tovább is hozzátapadt.^{3 5}

Csupán a pusztává lett hajdani falvak határán érvényesítették teljes tulajdonjogukat a birtokos urak, ha újra nem telepítették be azokat; az élő gyakorlat alapján egy ideig jóváhagyták ugyan a szomszéd községek igényét a puszták használatára mind nagyobb összegű bér fejében, majd hogy ezt még magasabbra csigázzák, távolabbi falvaknak is engedtek ott főképp legetetni, végül pedig a parasztközösségek addigi használatának kizárásával többnyire örmény vagy görög marhakereskedőket juttattak bérlethez a pusztákra, esetleg szegődményeseket foglalkoztattak vagy majort létesítettek ott. S mert élő falvakon belül is viszonylag későn avatkozott be az államhatalom az adóalap sértetlen megóvásáért, a jobbágytelkek közül a pusztán maradtakra gyakran ugyancsak nem habozott kezét rátenni a földesúr. Ritkábban tette meg ezt népes, művelés alatt álló jobbágytelekkel, akár a paraszt hanyagságának vagy engedetlenségének, rossz magaviseletének ürügyén, akár arra hivatkozva, hogy atyafiságos osztozkodás miatt az egyik családtagnak van rá szüksége; a telek egy részének elvétele s ennek révén egy-egy jobbágy szántó- és rétbirtokának kisebb hányadra való alászállítására sűrűbben került sor. De mindaddig, amíg a Habsburg abszolutizmus — végül is az úrbérrendezés során — útját nem vágta a jobbágytelek-állomány megcsonkításának, lehetőség szerint a falu népe örködött rajta, a szokásjoghoz híven parasztföldnek tekintve azt. Előfordult, hogy jobbágytelkek gazdátlanvá válását nem jelentette a földesúrnak, vagy ha megtette is, mint láttuk, magavette használatba azokat. De gyakran a földesúr sem tartotta meg magának, hanem más jobbágyainak juttatta a pusztán maradt jobbágytelkeket.

Az ilyen földek paraszti jellegének hallgatólagos elismerésén túl nyilván annak is része volt ebben, hogy az elhagyott jobbágytelkek a többiekkel elvegyülve feküdtek, s dülönként széttagolt szántó- és rétdarabjaik a falu közös művelési kényszerének voltak alávetve. Nagyobb birtokos ezért arra törekedett, hogy a parasztdülöktől elkülönítve hasítsa ki majorságát, s ilyen módon saját üzemét mentesítse a közös nyomásos gazdálkodás kötöttségeitől; a többi szántóföldön és réten azonban a falu elüljáróságának tiltó és szabadító határozatai akkor is érvényesültek. Közép- és főképp kisnemes pedig általában beletörődött abba, hogy a részére művelt földek a jobbágyok nyilasai közé ékelődve terüljenek el szerteszét. Már 14–15. századi adatok arról tanúskodnak, hogy nemes urak

^{3 5} Hármaskönyv I. 83. 1504. évi 18. tc. CS III. 181, 241–242. Szabó J.: A jobbágy birtoklása. 20. Imreh I.: Székely falutörvények. 11, 22. Székely Gy., i. h. 86, 90–94, 105. Úriszék. 308–309. Degré Alajos: Úriszéki peres eljárás a Déldunántúlon a 18–19. században. Levéltári Közlemények 1961. 93, 95, 103–109.

földjei, nyilas osztásnak alávetve, közös nyomásos gazdálkodásba ágyazva, a parasztokeával elegyesen (mixtim) feküdtek, legtöbb helyen a falu közössége osztott szántóföldet jobbágnak, uraságnak egyaránt. S amíg tovább élt a periódikus újraosztás gyakorlata, kisebb birtokosnak rendszerint változatlanul a jobbágyok dűlőiben juttattak szántó- és rétdarabokat, általában több nyíl erejéig. A faluközösségnek s az általa zsinórmértékül szabott törvényerejű szokásnak meghatározó erejét mutatja, hogy a földjuttatás s a hozzá társuló kötött gazdálkodás, bár területileg eltérő huzamossággal, az örökös jobbágyosság, a földesuraság elhatalmasodása idején is szilárd keretbe foglalta a falu mindennapi életét. Amint láttuk, a földközösségnek külön utóélete volt a töröktől visszahódított országrészben, s legtovább Erdélyben s részint más keleti területeken maradt életben. A Királyhágón túl oly szívósan ragaszkodott hagyományos rendjéhez a faluközösség, hogy azt a földesuraktól nem hagyta megzavarni. Amikor közbirtokosok ténylegesen föl akarták osztani egymás között egy-egy falu közösen bírt határát, a közösség kitarított mellette, hogy csak a nyilakról egyezkedjenek. S ha a faluba új megtelepülőket akart ültetni az uraság, a jobbágyföldök megszokott rendjén nem tehetett túl magát, nem kívánhatta, hogy a falu új nyilak szerint osszon nekik. Az Alföldön a község határt sok helyt még a 18. század közepén is a lakosok szabad birodalmának tekintették, szántóföldet, kaszálót a bírák osztottak „mind szegénynek, mind boldognak érdemek s értékek szerint a házak sorjában”. Ezen a tájon az újjátelepüléssel egybefonódó paraszti vándormozgalom idején számos helyen tartotta még magát a közösségnek az egyesek földben és terhekben való részesedését meghatározó, rendkívül széles és mély hatásköre. De amikor a nyílvetésnek már csak az volt a rendeltetése, hogy minden alkalommal a helyét jelölje ki dűlönként egy-egy gazda földdarabjainak, majd miután az újraosztás végképp abbamaradt, a határhatalom terén még tovább is nélkülözhetetlenné tette a közösség autonóm tevékenységét a dűlős-nyomásos rendszer. A művelési és legelőkényyszer intézése a paraszt mindennapi munkájának a falutörvényekben kikristályosodó közvetlen tapasztalataira épült, abba a tágra nyíló földesúri igény sem tudott, nem is akart behatolni és beavatkozni.

Amint a faluközösség őrizte az egyéni birtokban levő szántó- és rétdarabokon folyó gazdálkodás irányítását illető hatáskörét, úgy a parasztagdák e telki földjeiket már a megszokott mértékben beléjük fektetett munkájuk révén is lényegében magukénak tekintették. Számos példa adódott zálogba vetésükre, sőt eladásukra, amint azt erre vonatkozó felsőbb tilalmak is tanúsítják. Bihar megyében a parasztok még a 18. század derekán is adták-vették a jobbágytelkekhez tartozó földeket az uraság engedélye nélkül, úgy, amint a török időkben tették. Általában elég volt, hogy a földesúri felsőség valamelyest meglazuljon, a föld tulajdonából a nemesi „szokásjog” által kirekesztett parasztság máris szabadon kívánt élni azzal a jogával, mely az évszázados művelés és használat alapján ősi szokás szerint a föld bírásával ruházta fel őt. S nemcsak a tényleges gyakorlat ütött itt-ott rést a nemesi földtulajdon igényelt kizárólagosságán. Werbőczy ugyan, hogy a nemesség számára a római jog „tulajdon” fogalmának megfelelő birtokjogot biztosítson, ahhoz a tételéhez, mely szerint a szokásjogot a helységek régi gyakorlata szerint kell megtartani, sietett hozzáfűzni: ezt nem úgy kell érteni, hogy a paraszt által valakinek hagyományozott vagy eladott jószágot (haereditas) örökre szóló joggal (jure perpetuo) el lehetne idegeníteni a földesúrtól, mert a parasztnak ura földjein örökre szólóan semmi joga sincs, hanem az egész föld tulajdona a földesurat illeti. Nem habozott ezt kimondani, holott a feudalizmus eredetileg „távrolról sem tekintette a tulajdonjogot valamely dolog

fölötti teljes és kizárólagos uralomnak". S jellemző, hogy a magyar parasztban még a 20. század elején is továbbélt a faluközösségekben egykor törvény erejével érvényesülő jogszokás, mely szerint joga van annak a földhöz, ki azt használja, gondolja. S a 18. század jogászok felkészítését szolgáló kézikönyve helyben is hagyja azt a sok helyen élő szokást, mely szerint a jobbágyföldeket: szántót, rétet, szőlőt, kertet, káposztaföldet, komlóskertet s gabonaőrle- és fűrészmalmodkat (mert ezek is a telkekhez tartoznak nem kevés helyen) s azok tartozékait elidegenítik – úgy azonban, hogy a földesurakat ezáltal ne érje sérelem. Csak azt jegyezte meg, hogy a „proprietas” szó, melyet a parasztlakos földvételei szerződésébe be szoktak iktatni, ezúttal csupán annyit jelent, hogy az eladó nem fog élni visszavételi igénnyel, tehát az nem megy a földbirtokos rovására. Ugyanakkor kifejtette, hogy a falvak közföldjétől fokozott erőfeszítéssel elhódított szőlőt és irtványt illetően a parasztlakot bizonyos korlátozott proprietas és haereditas illeti, a földesúr dominium directum-ával párhuzamosan dominium utile. Ennek megfelelően őt szőlőjéből és irtványából csak akkor becsültetheti ki a földesúr, ha ennek az utána (tulajdonképp jogelismérésül) járó censust (canon-t) legalább egy éven át nem fizeti, különben pedig az utódtól illetőleg vevőtől válthatja igaz értékükön magához, amikor akarja – azaz a tulajdonos változásakor. A gyakorlatban arra, hogy szőlőt vagy irtásföldet bármikor magához váltsa az uraság, csak olyankor adódott példa, ha külső ember szerzett ilyet a falu határában. Nincs benne meglepő, hogy külön hely illette a szőlőt és az irtványt, melyekbe a közönségesnél jóval nagyobb munkát ölt a parasztlak; ezeket a helyi szokás szerint szinte nemesek módjára hagyományozhatta s szabadon adhatta-vehette, mint azt a velük kapcsolatban sokhelyt kialakuló élénk forgalom is tanúsította. Ha a szokás úgy tartotta, hogy e „szorgalmi földeket” ajánlják fel átruházásuk esetén másnak, ez a szomszéd, esetleg rokon volt, olykor még a földesúrnak való bejelentés is hiányzott. Még az ország nyugati részén, a Batthyányiak földesurasága alatt görnyedő jobbágyok is kitarítottak amellet, hogy a földesúrnak nem kell fölkinálniuk elidegenítésre kerülő szőlőjüket. „Az my peniglen azt illetj – jelentették ki –, hagi senkj seoleyt el nem athatja, hanem az mj kegelmes vrunkat, megh az kj feodes vrunk, azt kel megh kinalnunk vele, ez soha sem teorweniunk, sem sokassunk nem uolt. Hanem teorweniunk az, hagi ver szerient valo attiankfiat es somszidinkat kinallyuk megh es eszeken kiwl az kinek adhatok, annak attok.” Az úriszék, jóváhagyva a falu bíróságán hozott ítélet érdemi részét, csak a csatlakozó, idézett mondatról tartott szükségesnek annyit megjegyezni, hogy nem állhat meg az a kitétel, mely szerint szőlő eladásakor – valamely igényelt szokásnak megfelelően – nem kell értesíteni a földesurát; neki ugyanis szabad bárkit szőlőjéből kibecsülni, ezért ilyen elidegenítésről értesülve eljárhat az ország joga szerint, úgyhogy eladásról a hegymester mindig köteles őt értesíteni. A parasztlak állásfoglalás azonban nem bejelentésről, hanem fölkinálásról szólt, márpedig hogy ezzel a földesúrnak nem tartoznak, azt ennek jogi képviselője sem vitatta. A lényegében helyben hagyó úriszéki ítélet is annak volt a bizonyossága, hogy a szőlőket az ország nyugati vidékén is szabadon adták-vették. Bejelentést az átruházásról – hogy ez az „uraság hírével” történjék, Mária Terézia urbáriuma is előírta, ugyanakkor, midőn a jobbágytelekhez tartozó földek elidegenítését tiltotta – azért kívánt a földesúr, hogy tudja: kik birtokosok a hozzá tartozó szőlőhegyen, tehát kiktől jár neki bordézsma, illetőleg hegyvám. Persze előfordult, hogy egy-egy szőlődarabot gazdjának változásakor megváltott, de inkább, hogy neki tetsző új birtokosra ruházta, nem pedig, hogy magának tartsa meg. A szőlőt

ugyanis igaz értékén, nem a csupán tizedrészeivel fölérő közbecsűn kellett magához váltania, mégpedig a falusi bíró és esküdtek értékelése alapján, s ennél a szolgabírónak és esküdtjének nem kellett jelen lenni, ha közreműködésüket a helyi szokás nem kívánta. S ha aztán a szőlőt majorsági kezelésben akarta tartani az uraság, a megváltás tekintélyes költségéhez még vincellér, napszámosok vagy szakmányosok felfogadásával járó, ugyancsak nem csekély kiadás járult. A paraszt irtásföldjét is, ha más jogcímet (engedély hiányát vagy az utána járó földbér elmaradását) nem talált rá, váltságösszegért volt kénytelen megszerezni a földesúr, a Hármaskönyv szerint ugyan közbecsűn, de 18. századi jogi felfogás értelmében ugyancsak igaz értékén. A jobbágnak szőlejehez és irtványföldjéhez fűződő birtokjogát ugyanis az emphyteusis-hoz tartották hasonlóknak, de annyiban előnyösebbnek az örökbérletnél, hogy az utánuk lényegében a földesúri jog elismeréséül fizetett díj meg sem közelítette a bérelt birtok jövedelméhez arányított bérösszeget. E szorgalmi földek bírásában a legmagasabb fokon mutatkozott meg a parasztnak az örökös jobbágság, a személyes kiszolgáltatottság idején is a tulajdont megközelítő, az „incapacitas” fogalmával össze nem férő birtokjoga. S bár a Hármaskönyv szerint nem illette meg több munkája díjánál s gyümölcsénél, a jobbágytelek szokás szerint való öröklődése ugyancsak a parasztot földjéhez változatlan erővel fűző szálakról tett bizonyosságot. Arra is akadt példa, hogy jobbágy nemesi fundust vásárolt, s ebben az úriszék nem is látott kivetnivalót; bírságot csak azért rótt ki, mert engedélyt nem kért rá a paraszt. Igazán gondot az okozott itt a földesúrnak, hogy a nemesi föld bírása alkalmat ad a jobbágykötelekből való kibontakozásra. A fő ellenintézkedés ezért kezesek állításának előírásából állt – az ellen, hogy jobbágy nemesi földet ne bírasson, semmi sem történt.³⁶

Nem igazolódik be tehát a parasztnak birtokjogától való teljes megfosztottsága abban az időben sem, amikor a földesuraság, a Hármaskönyvet zászlajára tűzve, valóban elhatalmasodott a faluközösség s az egyes jobbágyok fölött. Werbőczy korántsem „az életből, az élet által kialakított szokásokból merítette” a nemesség által alapvetőnek tekintett tételét, hogy a föld egészének tulajdona a földesurat illeti; könyvében nem a paraszti birtok hagyományos rendszere kapott a jogtudós tekintélyének súlya révén aranyfedezetet, annál kevésbé jutott istápoló szellem szóhoz általa. De nem is a bosszú érzése: az indulat hevével sokkal inkább a földesúri érdeket szolgáló megfontolás, pőre célzatosság diktálta a Hármaskönyvnek s a törvénynek a parasztságra nézve kárhozatos szövegét. Ám a mély gyökerekkel nem rendelkező „szokásjogi” konstrukció az évszázadokra visszanyúló valóságos szokások szerves, terebélyes együttesét mindenestül nem tudta maga alá gyűrni, a paraszti birtoklás ellen intézett hirtelen frontális támadás nem ért

³⁶ Hármaskönyv III. 30. *J. Szegedi*: i. m. 225–226, 836–840. *MGSz* 1898. 170–172. *Nyulászi János*: A falusi jogközösségek. (Magyar jogászegyleti értekezések. XXXII. 6. 256. sz.) Budapest 1906. 4. *Degré Alajos*: A szomszédok öröklése és a szomszédi elővásárlás: jog kialakulása. In: Illés József-émlékkönyv. Szerk. *Eckhart Ferenc* és *Degré Alajos*. Budapest 1942. 129–136. *Szabó I.*: A jobbágy birtoklása. 8, 21, 35–39, 41–46, 49, 55–56, 58–59, 62–63, 77. *Sinkovics I.*, i. h. 32. *Szabó I.*: Tanulmányok. 156, 164, 193, 195. *Székelly Gy.*: i. h. 97–100. *Úriszék*. 275–276, 360, 743–744. *Eckhart F.* (i. m. 20.) a szőlőátruházással kapcsolatos úriszéki ítélet szövegét magyarul úgy adja vissza, hogy „a földesúrnak való felkínálás meg kell, hogy előzze az ország joga szerint az ilyen szőlők eladását”, holott az csak értesítésről („admonere”, „ad notitiam domini terrestis semper dare”) szól, nem utalva arra, hogy ez előzetesen történjék, semmiképp sem felkínálásról. Nem fogadható el tehát a levont következtetés: „Ezzel eltemették a jobbágyok régi szabadságát azon a vidéken.” – *Varga János*: Jobbágyrendszer, i. m. 484–489, 494–495. *Bónis Gy.*: i. m. 87–89, 92.

el teljes eredményt. A Hármaskönyv nem is vállalkozott arra, hogy kimondja: a jobbágy nem rendelkezik birtokbírhatási joggal. A római jog hatása inkább kifejezésekben nyilatkozott meg, s annak hangsúlyozása, hogy a jobbágyot az „örökségből” semmi rész nem illeti, a földesúr számára nem jelentett teljes és kizárólagos uralmat a föld felett.

A falu szokása

A faluközösség életét meghatározó szokások, törvények eredetének megítélésében ugyancsak nem hiányzik az eddigi kutatási eredmények ellentmondásossága. Azzal a megállapítással szemben, hogy a törvényt a földesúr adta a falu kezébe, tovább ezt korlátozó megfogalmazások találhatók. Ezek a törvények „a jobbágyfalu életével általában összhangban voltak”, sőt „a szokásokat a földesúr és a jobbágy érdekei közösen hozták létre”, „a jobbágyfalu belső életének a szabályait a földesúr és a falu közös munkája fejlesztette ki”. Amint a község nem formálhatott átfogó rendelkezéseket a földesúrnak „híre nélkül”, úgy ők sem írhattak elő a falu egyetemét érintő kérdésekben kötelező erejű utasításokat a maguk szakállára. „A földesúri akarat éppen a falu életének befolyásolása és kezelése terén teljesen önhatalmúlag a valóságban nem igen nyilatkozhatott meg. A falu életének törvényszerűségeit a földesúri érdekek is méltatnia kellett.” „A gyakorlati élet helyenként alakította azokat a birtokos akaratával vagy anélkül.” „Jöllehet . . . a 16–18. századokból fennmaradt 'falutörvénykönyvek' a földesúri felsőség jegyeit viselik magukon, nem lehet kétséges, hogy a jobbágyfalvaknak mindenféle megvoltak saját törvényeik, és pedig már a középkorban is”. „Erős, természetes tényezők formálták a falu belső életét”, nagy erejű szokások szabályozták azt. „A különböző vonatkozásokban, . . . az ország különböző részeiben más-más földesúr alatt is lényegében azonos szokások tükröződnek”, belőlük közös, általános vonások bontakoznak ki, „meglehetősen csekély kitérő görbékkel, jellemzően a természetes tényezők hatására nagyjából egységesen és nagy szilárdsággal mozgó jobbágyéletre”. A faluközösség „önkormányzatában a falu közösségi életének eleven ereje élt, s színes és gazdag szokásvilágot termelt ki”.

Nyilvánvaló, hogy a falvak népének szilárd megtelepedését követően, midőn a vérségi kapcsolatok szomszédsági egymásrautaltságnak adtak helyet, formálódott ki a szokásoknak a közös szükségletekből s törekvésekből következően alapjukban egységes, ugyanakkor a helyi adottságokhoz simuló változatokkal teljes együttese, nem pedig földesúri rendelkezések nyomában. A falu létérdekének biztosítását, a kölcsönös egymásrautaltságon épülő együttélést, a közösség tagjait megillető földek és haszonvételek juttatását, a bajok megelőzését, a vétségek megzabolozását, a megelőzést megalapozó gazdálkodás körül forgó mindennapi életet szolgáló rendszabályok idő jártával szerves szokásrendszerre ötvözödtek egybe, a fejlődés során esetenként új elemekkel gyarapodva kötelező törvény erejét nyerték, alkalmas alapot adva arra, hogy az egész agrárélet rájuk épüljön. Már 14. századi források hírt adnak róla, hogy a falvak szokásának megfelelően (*iuxta ritum et consuetudinem villarum*) folyt a határ birtoklása és használata. Majd maga a Hármaskönyv hangsúlyozza, hogy a jobbágyoknak amint állapotuk sokféle, úgy szokásjoguk is, s azt a helységek régi gyakorlata szerint kell megtartani. Amint a szőlőhegyeken érvényesülő rendtartás: a nyugati országrész szóhasználata szerint a „hegy frángja” (törvénye) ősi eredetű szabályokat foglal össze, úgy a „faluk frángja” törvénye is régi szokást,

élő gyakorlatot rögzített, a község „régí szokott elő törvényét”, a távoli múltba visszanyúló szokásjogot. Évszázados együttélés során kiformalódott elvekben és gyakorlati szabályokban, parancsokban és tiltásokban öltött testet a falu rendje, kötelező erővel határozva meg a község tagjainak tevékenységét, magatartását, egymáshoz igazodását, egész életrendjét. S amint részt vettek az önálló falusi szabályalkotásban, úgy a közösségi rendbe is betagozódtak a parasztsorban élő kismesek, sőt a falu körében élő kisebb birtokosok is – s tudjuk, együttvéve az uralkodó osztálynak igen jelentős részét alkották. Csak a nagybirtokosok s részben a bene possessionati kötötték jóváhagyásukhoz a földesuróság elhatalmasodásától, főképp a 16. századtól fogva a falu könyvébe foglalt rendszabályok érvényesítését, s módosították azokat, ha érdekük úgy kívánta, esetleg maguk adtak ilyeneket a községnek, de tekintetbe véve ennek addigi rendszabását. Máskor, például a magyaróvári uradalom maga írta elő a hozzátartozó falvaknak, hogy „jó rendtartásba foglalják magukat mind a faluban, mind a mezőségekben, valameddig az ő határuk tart”, ugyanakkor azonban nyilvánvalóan rájuk bízva a szabályok együttes megalkotását. Jóval korábbi, az eredet szempontjából sokatmondó forrás viszont épp arról tudósít, hogy a földesúr kíván a népi szokásokra támaszkodni: 1470–1471-ben a a kisvárdai uradalom összeírta az ottani falvak szokásait és törvényeit. Amire hivatkozás történik: az Abaúj megyei Forró mezőváros rendtartása sem szól egyértelműen a földesúri eredet mellett. Az ottani bíró az esküdtekkel és a néppel együtt 1601-ben kész szabályzatot mutat be földesúrnak: Kassa városának. Igaz, a földesúri hatalom előnyomulása jegyében azzal a megokolással terjesztik elő a rendtartás szövegét, hogy Kassa bírája és tanácsa korábban is ilyen törvényben tartották őket, erről könyvük is volt mind a falu, mind a város akaratóból. Miután azonban az „a töröktől” elveszett, az a kívánságuk: hadd „építsenek” újra falu könyvét. S nemcsak a kezdeményezés indul ki a faluközöségtől: a kérés megszövegezése azt sugallja, hogy magának a rendszabásnak is a község az értelmi szerzője. A falu könyvét „régí atyáik rendi szerint” akarják „építeni”, törvényeik írásba foglalását a faluval egyetemben régi atyáik igazságos törvény szerint való jó rendtartása s utódaik épülése kívánja. Zalány székelyföldi falu példája pedig kétségtelen tanúságot tesz róla, hogy a község életének rendjét, az ott élők maguk-mihez tartását megszabó szokások eredetileg magától a helybeli parasztságtól származtak. 1699-ben egész népe összegyűlt a templom előtt, hogy egymás között elvégezzék, majd írásba foglalt törvényeinek megerősítését kérje az alkirálybírótól örök emlékezetre; mind az írásban rögzítés, mind a jóváhagyás csak utólag történt tehát. A Bereg megyei Kígyós község pedig a maga törvényének önállóságát mintegy a szövegnek a legmagasabb felsőség módjára való megkezdésével – „Mi bírák, esküdtek, egész helység adgyuk tuttára minden rendbeli jó urainknak” – tanúsítja. A falu pusztává lett, s amíg oda (föltehetően a 18. század elején) vissza nem szálltak s meg nem erősödtek, helységük régi törvényei „mintegy halgatásban voltak”. Hogy azért „egymásnak is becsületit jobban megadnók, minden dolgok is rendesebben folynának közöttünk, ez okból Isten áldásit helységünkre s személyünkre várhatnók, helységünk törvényeit Isten segedelme által újabban . . . irattuk le.” A falu törvényének rendelkezései ezúttal is régi időre mennek vissza s az egész község áll földesúrtól, megyétől a 18. században is független megújítása mögött. S jellemző, a földesúrnak járó szolgáltatások mértékének megállapításában is mekkora jelentőséget tulajdonít a falvakban élő szokásoknak az egykorú jogi felfogás. Hogy munkában, természetben, pénzben mivel tartozik földesúrnak a jobbágy, igazság szerint készített urbá-

riumokon kívül a helység és az uradalom szokásából kell megállapítani – írja elő az idézett jogi kézikönyv; az első helyen említett urbáriumok jelentőségét azonban mindjárt kisebbiti azáltal, hogy azokat, akár az így nagyobb szerephez juttatott helyi szokásokat, nemcsak egy vármegyén, de gyakran egy uradalmon belül is egybe nem hangzóan mirrósíti. A falvak szokásainak és törvényeinek a felsőbbség által is elismert különbözősége fokozott hangsúlyt ad megalkotásukban és érvényre juttatásukban a faluközösség szerepének.³⁷

A falu igazgatása

A falu igazgatásának létrejöttéről és önállóságának ezzel összefüggő mértékéről ugyancsak hiányzik az egységes állásfoglalás az idevágó irodalomban. Az egyik megállapítást, mely szerint a falu „nem a parasztság társadalmi alkatából fejlődött ki, de benne legtöbbször valamennyire a parasztság öngazgató akarata is megnyilatkozott”, továbbiak nem kis mértékben módosítják. „A közös tevékenység a falu szervezetében már a kezdeti fokon megvetette az önkormányzatnak, közös dolgaik önmaguk által való ellátásának az alapjait is. E kezdetleges autonómia alapvonásai azután a későbbi fejlődés során is megmaradtak, minthogy az magából a falu alkatából következett.” A faluban önmaga belső életének folytatására szükségszerűen igazgatási szerkezet szerveződött, „a falu szerves közössége együtt formálódott meg a falu megtelepülésével, s a közös együttélés mindjárt közös feladatokat, közös felelősséget és közös tevékenységet alakított ki”, „a faluközösség kibontakozásával együtt meg kellett születnie a falu szervezetének is”. Az önkormányzatot „a falu együttélő emberi közösségének belső adottságaiból” adódó közös feladatok hívták életre. „A középkor utolsó századaiban a földesúri [!] falu szervezetében már meglehetősen jellegetesen kiformalódva jelentkezik a falu igazgatása.” „Legtöbb helyen a falusi közösség hatalma egyaránt a közös érdekhez igazodásra kényszeríti a paraszttelket és a földesúri üzemet.” Csakhogy „a faluszervezet és a benne sarjadó önkormányzat a földesúri hatalom kialakulásával a 13–14. század óta [!] ennek nyomása alá került”, „a jobbágyfalvaknak kezdettől fogva [!] erős függőségek nyomását

³⁷ *Szo* 387. Sátoralja-Újhely Barátságának községi rendszabályai. Hazánk VII. k. 378–387. *MGSz* 1898. 168–173; 1900. 127–129; 1901. 415–416. *Barta László*: A közigazgatási intézmény története Magyarországon. I. Budapest, 1882. 86. *Nyulászi J.*: i. m. 12. *Kérészy Zoltán*: Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871:18. tc.) előzményei. In: Illés József-émlékkönyv, i. m. 251. *Schwáb Mária*: Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban. Budapest 1939. 52. *Szabó I.*: A magyar parasztság története, 8. *Úó.*: A jobbágy birtoklása. 12, 46–47, 63. *Sinkovics I.*, i. h. 30. *Imreh I.*: Székely falutörvények. 9–10. *Szabó I.*: Tanulmányok. 286–288. *Székely Gy.*, i. h. 88. *Eckhart F.*: i. m. 77–82. A „fráng” kifejezést *Eckhart* a pallosjog megsértésének büntetésére magyarázza, de azután adatokat sorol fel arról, hogy városnak, helységnek, szőlőhegynak, malomnak, vásárnak, szerződésnek frángjáról is történt említés. Valójában nem általánosan véve „a békeség megzavarásának, a nyugalom erőszakos eszközökkel való megsértésének” bírságát értették rajta, hanem a szokásjogot megtestesítő szabályok ellenére elkövetett vétségek büntetését. A faluközösségek rendelkezéseihez többnyire hozzáfűzték a megszegőkre kiszabott bírság meghatározását. Az ország többi részében használatos „tilalom” szónak felelt meg a nyugati területen előforduló „fráng”, föltehetően a latin „frango” szóból való származásával is utalva arra, hogy mi jár a tilalmak „megtöréséért”. *Úriszék*, i. m. 1008, 1011. *Szabó I.*: A középkori . . . 70, 86, 90–92. *Bolla I.*–*Horváth P.*, i. h. 18, 20. *Csizmadia Andor*: A falusi közösségek Délkelet-Európában a középkor után. Uo. 50.

szenvedő csekély autonómiaja . . . elszűkülni kényszerült”. „A jobbágy és a földesúr személyessé és örökössé tett viszonyában nem lehetett többé természetesen komoly továbbfejlődési lehetősége a paraszti önkormányzatnak sem”, „a falu önkormányzati élete fokozatosan elsüllyedt”. „Az 1514. évi bukás . . . egyszerre elzárta . . . a kezdetleges faluönkormányzatok kiteljesedése előtt az utat.” Sőt „nem volt többé helye a paraszti önkormányzatnak”, „elenyésztek a paraszti önkormányzatnak előbb már bontakozó hajtásai”. „Az elnyomó földesúri hatalom a falusi önkormányzatot elnyelte.” Tovább a már említetteken kívül mégis ezt olvassuk: „A földesúri felügyelet alatt . . . az öngazgatás még nem enyészett el.” „Valamit a legmélyebb süllyedés sem tudott megsemmisíteni: a faluközösségek rendszerét, melyben a mélyre zuhant jobbágyiságnak továbbra is élni kellett, s amelyben a közösség életéből fakadó elemi önkormányzatot így vagy úgy továbbra is gyakorolnia lehetett.” „A parasztfaluban a parasztság legmélyebbre süllyedése idején is gyakorolt valamilyen önkormányzatot, mert a falu közösségi élete másként nem működhetett.” Midőn a földesúri gazdaságon kívül a közhatalom közigazgatási igényei is feladatokat róttak a parasztfalu szervezetére, „maga az önkormányzat . . . teljesen nem esett ki ezután sem a falu életéből”. A bíró a földesúr tetszéséből, majd a közhatalom parancsára viselvén tisztségét, „a magyar falu önkormányzata valósággal elenyészett, belső életének a rendezése nagy mértékben ki is siklott a kezéből. Azonban a falu közösségének megmásíthatatlan alapjai vonták maguk után, hogy a falu minden önállóságot és öngazgatási lehetőséget még ilyen körülmények között sem ejtett ki a maga életéből.” „A faluközösségnek kezdetleges, más hatalmi tényezők alatt vergődő önkormányzatában a falu közösségi életének eleven ereje élt . . .”.

A sokféle vélekedés láttán mindenképp egyet kell érteni azzal, hogy „közelebbi vizsgálatok alapján . . . tudnánk világosan megállapítani, hogy . . . a faluigazgatásban mennyi része volt magának a falu öntevékenységének, s hogy ez az öngazgatás a középkori társadalmi átalakulások során milyen változásokat szenvedett”. A nézetkülönbségek javarészt abból erednek, hogy történetkutatásunk – főképp Tagányi Károlyt és Szabó Istvánt leszámítva – még alig bocsátkozott le a faluközösség felsőbb hatalmaságok elzáró páncéljának nyomása alatt folytatott egyszerű, de sok küszködéssel teljes életébe. A tárgy nem látszott különösebben vonzónak, nem ígért alkalmat nagyívű megállapításokra; közvetlen írott forrásanyaga alig maradt, megközelítéséhez a földesuraság, a vármegye, a központi hatóságok iratanyagán keresztül vezet a legjárhatóbb út, ezek azonban idegen, sőt legtöbbször ellenséges világ látószögének prizmjában, még inkább torzító tükrén át vetnek valamelyes fényt a parasztnép homályba süllyedt mindenapjaira. Főképp a kezdetnek, a kialakulásnak ismerjük kevés emlékét; a korai oklevelek gyér vallomásaihoz azonban, bár nagy óvatossággal, valamennyire a töröktől megszabadult országrészre vonatkozó adatok is társíthatók, mivel sokban a pusztulást, elnéptelenedést követő újrakezdésről adnak hírt, olyan körülmények között, midőn egy ideig még nem következett be a földesuraság elhatalmasodása. Mindenesetre kiindulópontul szolgálhat a következő megállapítás: „Feltehető, hogy a falugyűlésnek eredetileg nagy volt az autonómiaja, de a jobbágykötelék kiteljesedésével elapadt, s csupán halványan emlékeztetett az egykori népszabadságra.”

Minden jel arra mutat, hogy a földesuraság elnyomó hatalmának a 15. században kezdődő kibontakozása előtt országszerte – majd a korábbi török területen a 18. század közepe tájáig bizonyos értelemben újból – a faluhatár birtoklásában és használatában, a

község belső igazgatásában és bíraskodásában hosszú múltra visszatekintő szokása és maga alkotta rendtartása szerint lényegében önállóan járt el a parasztság. A faluközösségi joghatóság kifelé is szembeszökően nyilvánult meg, török fennhatóság alatt is, eleinte önállóan, majd földesúri jóváhagyással készítettett községi pecsét használatában. Nemcsak más községekkel és a hatóságokkal való érintkezésben adott ez súlyt a faluközösségnek: az elüljáróság által kiállított bizonylatokat, ítéleteket, falubeliek közti jogügyletekről szóló írásokat látott el a rajta levő ábrázolás révén olvasni nem tudók szemében is bizonyító erővel: „Helységünk élő petsétje” a pálcával együtt tekintélyt adóan dokumentálta a közösséget képviselő bíró önálló hatáskörét. S mikor aztán a földesúri hatalom árnyéka ráterült a falu életére, ehhez az autonómiához amennyire csak tudott, akkor is ragaszkodott, s meg is őrzött belőle annyit, amennyi nem ütközött a földesúr, majd az állam föltétlen érdekébe. Eredetileg ez az önkormányzat nyilvánvalóan megközelítette a teljeséget. Ha valóban kezdetleges lett volna, s még el is szűkült a parasztságot sújtó jogfosztás következtében, nehéz elképzelni, hogy kellő eleven erővel és tartással rendelkezett a külső nyomás elviseléséhez, s megfelelő alapot tudott adni ahhoz, hogy földesuraság és állam ráépíthesse a maga igényeit. Az életképesség másról tanúskodik: arról, hogy a falu önkormányzatának a közösség szoros egybefogódzkodásán nyugvó szilárd alapjait nagy erejű külső hatalmaknak s behatásoknak sem sikerült gyökerestül megrendíteni. Kézszel-fogható bizonyosságot tett a közösség szívós erejéről, hogy „a falu közösségében a személyi mentességek sértetlenségét féltve őrző nemességnek sokszor még a parasztközösség és a közösség élén álló parasztbíró hatóságát . . . is el kellett viselnie”, akkor is, midőn kiváltságai teljében éles-merev határt iparkodott állítani maga s a megvetett jobbágyok közé. „A falu belső életének olyan törvényei, olyan feltételei vannak, melyek nem tűrik meg a személyi kiváltságot . . . Maguk a megyék, tehát a nemesség önkormányzatának fellegrárai hoztak statutumokat arról, hogy „a falun élő nemes emberek a parasztokkal egyenlő igát tartoznak viselni”, mármint „a falu közös életéből” származó terheket. A falu számos helyen a földesúri hatalom kiépítése után is szabadon választotta bíróját, akárcsak a szőlősgazdák közösségei is hegybírájukat, hegyemestereiket. A Vas megyei Csatár jobbágyait 1613-ban azért idézte úriszéke elé a földesúr, mert hiába hagyta meg nekik mint jobbágyainak ismételten és szigorúan, hogy az általa állított hegyemestert ismerjék el s hagyják meg tisztségében. A földesúri parancs ellenére vakmerően „pártot ütve” megfosztották funkciójától, letették, s tetszésük szerint másikat választottak maguk közül. Beadványukban arra kérték az uraságot: ne bántsa a maguk választottját, mert elég ő a feladat ellátására, s mert eleik is azzal az igazsággal éltek, hogy akit György napkor hegyemesterré tettek, viselte tisztségét esztendeig; „mys ugi akarnank elni, aual igasagal, valamineő igasagal eltenek es mastis aual elnek . . . az országban mindenőh”. S ha mégis a maga emberét teszi hegyemesterré a földesúr, „mi atalan fogua hozza sem megionk, nemis gondolunk vele. Chak azt akarnank Nagisagodnak tuttasara adni”. Ez az ősi szokásra építő, a maguk dolgainak közösségi alapon való intézéséhez ragaszkodó magabizás sugárzik a parasztook föllépéséből, valahányszor a magát igazgató község „egész faluul” szembe-szegül az uraság követelésével vagy a maga részéről „az falu úgy végezte” kifejezés hangsúlyával tesz pontot önálló döntésére. Amikor az elhatalmasodó földesuraság köz-funkciókat is magához ragad birtoka területén s a falu elüljárósága függő helyzetbe kerül tőle, amikor a bíró nagyrészt az ő embere lesz, az ő szolgálatára is kényszerül, s ezzel a község életének irányításában paraszti és földesúri érdek magbomló egyensúlya az utóbbi

oldalára billen, a faluközösség tőle telhetőleg akkor is kitart amellett, hogy belső ügyeinek elrendezését, mindenekfölött az élet folytonosságát biztosító közös gazdálkodás intézését kezében tartsa.^{3 8}

Falusi bíraskodás

A földesuraság kialakulásával, a 13. századtól fogva a birtok ura nemcsak az ott élő serviles, hanem a közszabadok fölött is fegyelmezési jogot kezdett gyakorolni. A 14. században az ország régi szokásának s lakói szabadságához tartozónak tekintették, hogy a birtokos a földjéhez tartozó falvak jobbágy- s birtoktalan familiáris-lakói fölött joghatósággal bír. Ugyanebben az időben azonban kiváltsággént is kapták ezt a jogot egyes földesurak, helyenként nyilván már meglévő gyakorlatuk megerősítéséül, de főképp azért, mert az még nem volt általános. Ez az eredetileg személyekre vonatkozó bíraskodási jog egyben a földhöz kapcsolódott, s még inkább a területi elv érvényesülése irányában hatott a fejlődés a 13. századtól fogva egyre több birtokos által kiváltság útján szerzett vagy anélkül gyakorolt immunitás révén. A pallosjoggal rendelkező szabad ispán mások beleszólásától független hatalmat nyert uradalmának népe fölött, sőt bírói illetékessége más földesurak jobbágyaira is kiterjedt, ha vétségüket az ő területén követték el vagy ott kerültek kézre. A többi földesurak, köznemesek küzdelme, kik nem tudtak immunitáshoz jutni, a 15. században ért el eredményeket a területi elv ilyen fölülkerekedése ellen, úriszékük működése azonban, bár meg nem szűnt, mint azt akkor még nem ismert irataik vélt hiányából következtették, jelentőségben háttérbe szorult. A kisebb birtokosokat pedig úriszék tartásától a vele járó költségek is visszatartották; ha jobbágyaik dolgában elkerülhetetlen lett az ítékezés, esetleg szomszédos úr, de egyre inkább a vármegye bírói hatóságához folyamodtak. Annál nagyobb lendülettel és hatásossággal építették tovább úriszékük tevékenységét a 15. század végétől fogva, majd az 1514. év jogszabályait mintegy ugródeszkának használva, a pallosjogú nagybirtokosok, miközben nem utolsó sorban a bírságokból várt jövedelemre is építettek. Az úr képében a bírói funkciót többnyire officialisaik gyakorolták, helyenként egy-egy uradalmi körzetben illetékes „kántortörvény” élén ítéelve, ahonnan az uradalom központjában összeülő úriszékhez – ám tovább nem – lehetett föllebezni. Ezen a területileg zárt, felülről beavatkozást nem engedő bíraskodási hatalmon csak a felvilágosodott abszolutizmus ütött rést a 18. században, midőn az úrbéri pöröket a megyéhez fölterjeszteni rendelte s a jobbágyok jogi képviselőjét a vármegyei ügyészre bízta.

Az úr székének illetékessége a birtok népeire terjedt, azok egymás közti ügyeiben, de olyankor is, ha neki vagy külső panaszosnak, igénylőnek rajtuk, vagy azoknak idegenen volt keresni valójuk. A jobbágyok egymás közti ügyei közül rendszerint csupán a földesúr szemében, az ő érdekeire nézve fontosabbak kerültek első fokon, később esetenként föllebbezés útján is az úriszék elé, a többi a falusi bíróságra maradt. Ha az uraság akart

^{3 8} MGSz 1901. 416. *Szabó I.*: A magyar parasztság története. 34, 43. *Sinkovics I.*, i. h. 30. *Szabó I.*: Tanulmányok. 72, 267–270, 272, 274–276, 280–282, 286, 288, 291, 294, 300–301, 304, 309–310. *Eckhart F.*: i. m. 12. *Úriszék.* 28–29, 270–271, 1005, 1014. *Imreh I.*: A rendtartó székely falu. 44–61, 86–89. *Szabó I.*: A középkori . . . 95.

jogszerű úton eljárni jobbágycsú ellen — bár egyébként esetről esetre nem habozott emberek útján úriszéken kívül is kalodával, veréssel, áristommal, bírsággal sújtani őket —, a vádat az uradalmi ügyész képviselte, a bírói székben pedig maga az úr vagy megbízottja ült, tehát a valóságban vádló és ítélkező volt egyszemélyben; s ő bíraskodott akkor is, ha rá, vagy tisztjeire jobbágycsújának volt panaszuk. Ha kívülálló nemes vagy polgár indított az úr jobbágycsúja által elkövetett erőszaktevé vagy anyagi követelés tárgyában keresetet, a földesúr kötelessége volt „processus impensionalis”-t folytatni, esetleg az uradalom központjában működő úriszéken, de általában abban a községben, hol az illető jobbágycsú lakott, mert illetékes bíróságnak mindig az alperes lakóhelyének megfelelő tekintették. Azzal összefüggésben, hogy a nagybirtokos nem kívánt beleszólást engedni abba, mi a csakis sajátjának tekintett terület határában belül vagy annak népével bárhol is történt, nehezen volt arra kapható, hogy ilyen megkeresésnek helyt adjon, nem ritkán egyenesen megtagadta, hogy jobbágycsú részéről kívülrre elégtételt adjon, mint azt az ilyen esetre vármegyei, esetleg felsőbbbírósi beavatkozással és súlyos, birtokvesztésig menő büntetéssel fenyegető rendelkezések mutatták. Azt sem vette szívesen, de akkor nem kellett ilyen kockázatot vállalnia, ha valamely jobbágycsút külső személy részéről ért sérelem miatt ugyancsak neki kellett pört indítania. Jobbágycsú ugyanis nemesemberrel nem pörösködhetett, s ha mégis ilyen méltatlanságra merészkedett volna, nemnemességét illető kifogás alapján még a pörbeli bizonyítás előtt elütötték a fölpörösségtől. „Vigasztalás”, a bírság jellemző megosztásával azt rendelte a Hármaskönyv, hogy ha nemesember követ el jobbágycsúon méltatlanságot: őt, szolgáját vagy családtagját megveri, megsebzí vagy más súlyos sértéssel illeti vagy javaiban megkárosítja, a jobbágycsú földesurának kell az illető nemest pörbe fogni, s ha ez vétkesnek bizonyul, azt önmaga javára kisebb hatalmaskodás címén 100, a sértett jobbágycsú javára homagiumán, azaz 40 forinton és az okozott kár megtérítésében elmarasztalni.

Az úriszék hatásköre kezdetben nem alakult ki határozottan. Általában a „causae minores” tág körére terjedt, de különösen immunitással rendelkező nagybirtokokon bűnyüvekre is, többnyire a közbűntettek (lopás, gyűjtogatás, emberölés) kivételével. A falu körében elkövetett szitkozódás, becsületsértés, jó erkölcs elleni vétés, büneset ugyancsak megfordult első fokon vagy föllebbezés útján az úriszék tárgysorozatán, de a földesúrnak és tisztjeinek érdeklődése leginkább jövedelmet ígérő anyagi természetű ügyek: ilyen követelések, ingatlanátruházás, hagyatékok felé fordult. A 15. század végétől fogva azután s különösen 1514-et követően, ahogy a növekvő elnyomással és megterheléssel szemben a parasztság ellenállása fokozódott, az úriszék korábbi ügyköréhez az alattvalók engedetlenségének megtorlása járult. Az uradalmi ügyész mind sűrűbben emelt vádat a jobbágycsúok által tilalmassá tett erdőben elkövetett favágás, kéreghántás, urasági rét lelegeltetése, szolgálat megtagadása, parancsok nem teljesítése, erővel ellenszegülés, szökés címén. Ezen a ponton, a paraszt adózóképességének veszélyeztetése láttán bizonyult szükségesnek a felvilágosodott abszolútizmus számára, hogy a földesúri ítélkezést ellenőrzése alá vonja.

A 16. század közepétől fogva ránk maradt úriszéki jegyzőkönyvek nem mutatnak fejlett bírósi gyakorlatra. Az eljárás még a 18. században is jogi tudatlanságra vall, jogszabályra nincs hivatkozás, a jobbágycsú elleni kereseteket a Hármaskönyvnek a jobbágycsúokat jogaiktól megfosztó tételeire alapozták, melyeket a nemesség könyv nélkül tudott. Jogalapként gyakran arra történt hivatkozás, hogy a bíraskodás a consuetudo

alapján folyik. Amikor azonban már Mátyás király hangsúlyozni volt kénytelen, hogy a jobbágyokat nem engedi jogaiktól megfosztani s tiltotta törvénytelen letartóztatásukat, ez arra vallott, hogy egyes nagyurak túleszik magukat a hagyományos szokásjogon. S kivált a 16. század második évtizedétől fogva már inkább az uralkodó osztály által az előnyére fordult jogi helyzetre építve újonnan kialakított nemesi jogszokás, utólag bevett jogok jöhettek szóba az eredeti szokások helyett; az 1647. évi 79. tc.-ben a rendek ki is mondták, hogy a kiváltságos mezővárosok bíraskodásuk során az országos törvényt követessék, azokkal ellenkező szabályaikkal és consuetudójukkal nemesek ellen nem élhetnek. A többször idézett 18. századi jogi kézikönyv azonban – Werbőczy tételével kapcsolatban, hogy a parasztok szokásjoga sokféle s azt a helységek régi gyakorlata szerint kell megtartani – azt írta elő, hogy a földesúri terhekre, bíróválasztásra, bírságokra stb. vonatkozólag e hosszú s régi gyakorlat alapján törvényerőre emelkedett szokásnak tudtul adását az ottani lakosoktól kell kérni, s ehhez a Corpus juris idézett kiadása még hozzáfűzte, hogy e szokásjognak megfelelően kell az úriszéken hozott ítélettel a jobbágyok szolgáltatásait rögzíteni. Amint az úriszéki iratokat nagy uradalmakban is kezdetleges forma s írásbeliség jellemezte, maga a joganyag s az eljárás sem mutatott fejlettségre. Általában elv volt, hogy a földesúr nem köteles bizonyítani s „a panaszok eránt felelni és magát védelmezni”. Csak a felek által előállított tanúkat hallgatták meg, az uradalmi tisztek nyilatkozatait bizonyító erejűnek vették, később, nyilván azzal kapcsolatban, hogy a falusi elüljáróság függő helyzetbe került az uraságtól, a községi bíró és esküdtek által aláírt vagy kereszttel ellátott, pecsételt iratait is elfogadták bizonyiságnak. Mértékadó jogi vélemény szerint ugyan a pört sommásan kellett az úriszéken folytatni, elhagyva a „sollennitas”-okat, mégsem szokták azokat mellőzni, alaki kifogások, a prókátorok kicirkalmazott latin nyelvű hosszas feleselései nem hiányoztak. Annyira, hogy Szegedi azt is szükségesnek látta, hogy jobbágy ellen külső személy megkeresésére indított pörben az úriszék által követendő eljárást, még szövegmintát is közölve, részletesen előírja.

Mivel a büntetések mértékére nézve törvényes megszabás hiányzott, a földesúr bíróságának szabad keze volt ebben. Súlyos bírságokat sokszor az úri haszonlesés diktált, más jellegű kemény büntetések pedig a paraszt örökös jobbágyságra kényszerítését, vonakodástól, ellenszegüléstől való elrettentését szolgálták.

Föllebbezés a 14. században még gyakran fordult elő a vármegyéhez az úriszéki ítélet ellen. A 16–17. században pallosjogú uradalmak fejei már nem túrték, hogy a nevükben hozott ítélet külső elbírálásra kerüljön, méltóságuk megsértését látták benne, mint saját birodalmukban független urak hamis árulkodásnak minősítették, ha alattvalójuk felsőbb fórumhoz fordult panaszával. Ha mégis föllebbezésre került sor a vármegyéhez s ez megváltoztatta az úriszék ítéletét, ennek bajosan tudott érvényt szerezni, mert a végrehajtást illetőleg a végre nem hajtás a földesúr kezében volt, s ha azzal az érdekelt fél megpróbálkozott, a megtorlás nem maradt el. Ha a földesúr külső keresetnek nem tett eleget, az impensio megtagadása miatt előírt eljárás a vármegyére maradt. Súlyosabb s kivált bűnügy tárgyalásán s ha a pörben nemesember szerepelt, az úriszéken legalább egy szolgabírónak törvényes tanúságként való jelenlétét megkívánták. Egyébként a vármegye csupán kisebb nemesek úriszéki jellegű ügyeivel foglalkozott, amíg a kormányzat a 18. században az úriszéki perek felügyeletét alája nem rendelte.³⁹

³⁹ Hármaskönyv, III. 25–26. *P. Prileszky*: Quadripartitum, i. m. 22. *J. Szegedi*: i. m. 841–843, 816–830. *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt.

Annak alapján, hogy a legutóbbi időkhöz csupán pallosjoggal rendelkező nagybirtokok úriszéki iratai váltak ismertté, az a kérdés vetődött fel: „Vajon a középbirtokos nemesség tartott-e olyan úriszékeket, ahol – a büntető hatáskör pallosjoghoz lévén kötve – csak polgári ügyekben bírászkodtak; a teljes jogú, vérhatalmú úriszékeken kívül tehát voltak-e egyéb, kisebb jogkörű földesúri bíróságok is?”, „hogy a kialakuló s idők során határozott formákat nyert földesúri ítélőszéket – úriszéket – kik tartották vagy kik tarthatták”; „mint az adatok mutatják, a jobbágyok kisebb ügyeiben, egymás közötti vitáiban való 'patriarchális' (kötetlen formájú) nemesi ítélkezés is – amiből az egész földesúri jogszolgáltatás eredetileg kiindult – tovább élt a századok folyamán”. Az utóbbi vélemény – mely éppúgy vitatható, mint a büntetőbíráskodás pallosjoghoz kötött volta (pallosjoggal egyébként a 18. században az uradalmak általában, sőt kiváltságos mezővárosok is rendelkeztek) – csatlakozik a már érintett megállapításokhoz, melyek vagy nem vesznek tudomást a falusi bíróság megvoltáról, vagy ha mégis – ezúttal számottevő nézetkülönbségek és megfogalmazásbeli változatok nélkül –, úgy jellemzik, mint amely kezdettől fogva a földesúri ítélőszéktől függött, s annyiban rendelkezett saját hatáskörrel, amennyit ez átengedett neki. „Az örökös jobbágyok közvetlen igazságszolgáltatási vagy az oppidumok esetében – akiknek közössége a kisebb jelentőségű ügyekben bizonyos határig rendelkezett bírászkodási joggal – első feljebbviteli fóruma, ha a szóban forgó ügyben egyáltalán lehetett fellebbezni, az úriszék volt” – olvassuk. Pedig bár utóbb az úrbérendezés s az 1836-i törvények hallgatással mellőzték a falusi bírászkodást, a többször idézett 18. századi jogi kézikönyv világosan megmondta: „Judicium seculare in Hungaria multiplex est, sc. villanum sive pagense, dominale seu sedes dominalis, comitatense . . .” Van azután, aki elismeri ugyan a parasztbíró büntető joghatóságát, de olyan hozzátétellel, hogy az „nem törvényen alapult” (ami nem meglepő) s azután „nem alakult ki ebből – mint a magánjogi bírászkodásban – . . . parasztbírói ítélőszék mint alsófokú bíróság”. Más alkalommal olyan nézet kap hangsúlyt, hogy a földesúri ítélkezés első foka, legalsó fóruma: a falu „füsti” csupán az úr engedélyéből, tőle kapott kiváltsággént és tőle függően tehetett igazságot. S összegezően: „Az uradalom legkisebb igazgatási egysége a falu, a földesúri mezőváros és hegyközség, ennek megfelelően a legalsó fokú bírói szerv . . . a 'falú színe' (falú füsti), a város széke s a hegymester széke. Természetesen ezek nem

Budapest 1899. 16–17, 97–99, 101–102. *Váczy P.*, i. h. 23–28, 31–36, 39–40. *Sinkovics István*: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk. *Domanovszky Sándor*. 8.) Budapest 1933. 16, 21–23. *Meznerics Iván*: A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században. Budapest 1933. 27. *Pleidell Ambrus*: Egyházi és világi immunitás. A Gr. Klebelberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve, IV. 1934. 42–49, 54–55. *Szabó I.*: Hanyatló jobbágyság, i. h. 41. *Szabó I.*: Az 1351. évi 18. tc., i. h. 431–433, 435–439. *Szoika Kamill*: A földesúri bírászkodás az árpádkori Magyarországon. Budapest 1944. 19, 22–23, 26, 30–31, 33–34, 37, 40, 44–45, 47–48, 53–55, 64. *Székely György*: A jobbágyság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. sz.-ban*, i. m. 304–313. *Szabó István*: Az 1351. évi jobbágytörvények. *Századok* 1954. 431–439. *Eckhart Ferenc*: Falu füstje. *Jogtudományi Közlöny* 1952. 259. *Eckhart F.*: A földesúri büntetőbíráskodás, i. m. 12–14, 39. *Urbáriumok*, i. m. 10–12, 14–15, 18–19, 21, 41–42, 130, 134–135, 144, 273–276, 466–467, 529, 772–773. *Degré Alajos*: Úriszéki eljárás, i. h. 101, 112–113, 119–126. *Varga J.*: Jobbágyrendszer, i. m. 476–477. *Bálint Ila*: Beiträge zur Geschichte der Rechtsprechung über die Hörigen in Ungarn im XV. Jahrhundert. In: *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay*. Braga 1971. 337–342, 351–352. *Bónis Gy.*: Középkori jogunk, i. m. 86, 102. *Maksay Ferenc*: A sárvári uradalom úriszéki jegyzőkönyve 1556-ból. *Levéltári Közlemények* 1974. 368–369.

autonóm közösségek bírói fórumai: jogkörüket a földesúr szabja meg, az általuk kiszabható büntetések, kiróható bírságok . . . pontosan elő vannak írva, sokkal inkább minősíthetők tehát a földesúri jogszolgáltatás alsó, helyi szerveinek". Majd határozottan, kétséget nem hagyva: „A földesúri bíráskodás legalsóbb szervei: a 'falú színe', . . . a földesúri mezőváros, a hegyemester 'szék'-e, földesúrtól engedett, változó hatáskörrel". Idézhető azonban olyan megállapítás is, mely a falusi bíróság jelentőségének helyesebb megítélésé felé mutat előre, midőn, bár igazgatási tennivalóiból kiindulva, úgy jellemezte „a falusi bírának a közhatalomban betöltött szerepét”, hogy az „szinte minden más tényezőét felülmúlta”. Kisebb hatáskörű földesúri ítélőszékek működését, mit fentebb idézett megállapítás kétségbe von, javarészt valóban szükségtelenné tette a falu, a szőlőhegy, a mezőváros színén folyó, azok hagyományos szokásaihoz, törvényeihez igazodó bíráskodás. Míg az úriszék, de a megyei bíróság is csupán nagyobb időközökben, vagy az előbbi olykor csak felsőbb ösztökélésre ült össze, a falusi élet zökkenőmentes folytonosságát a régi idők óta lényegében megszakítatlanul működő paraszti joghatóság biztosította.

A faluközösség létrejöttétől fogva igazságszolgáltatási egység is volt, az öngazgatással nyilvánvalóan egy töről fakadt az önkormányzat másik, nem kevésbé fontos összetevője: a községi bíráskodás. A faluközösség teljes kialakulása önként járt együtt azzal, hogy a mindnyájuk érdekében közértelemmel s közakarral alkotott rendszabályok érvényesülését szankciók is körülbástyázták: a falu törvényének rendelkezéseihez a mulasztókat s a megszegőket fenyegető büntetések megszabása csatlakozott. Elsősorban a megélhetés alapját alkotó, az uralkodó nyomásos rendszerben szigorú egymásrautaltságon s egymáshoz igazodáson épülő közös gazdálkodás szabályainak megtartása kívánt szükség esetén bírói beavatkozást. Amint azután a közösség élete tovább bontakozott, a szoros együttélés nyomán támadó sok más kérdéssel kapcsolatban is szüksége mutatkozott egyrészt a rendszabályok tágabb körre terjesztésének, s ezzel együtt azok gyakoribb nyomatékos érvényre juttatásának, másrészt a falubeliek egymás közt adódó anyagi s egyéb természetű ügyeinek intézése is a bíró hatáskörén keresztül történő rendezést kívánt. A faluközösség egyik tagjának valamely másikkal való dolgaira nézve később is élt a faluközösségben az a felfogás, hogy akinek máson keresete van, s szépen nem tud vele megegyezni, büntetés terhe alatt a bíróhoz forduljon, mert senki sem hatalmaskodhat s nem lehet a maga bírója.

Bár a faluközösség tevékenységének közvetlen írásos nyomai a korai évszázadokból, érthető módon, nem maradtak, az uralkodó osztály köréből származó gyér források is elárulják, hogy a kialakuló falvakban már az egységes jobbágyosztály létrejötte előtt, a 13. században sem hiányzott a saját bíráskodás. Föltehetően elsősorban a közszabadok településeiben formálódott ki az igazgatási s a tőle elválaszthatatlan bíráskodási joghatóság, még mielőtt fölöttük a földesuraságnak több ilyen egységet átfogó iurisdictioja kibontakozott volna; s ez a maguk belső ügyeit illető igazságszolgáltatási önkormányzat azután a szolgálélemek, majd a kétféle eredetűeket egyesítő jobbágyparasztság falvaira is átszármazott. Többségükben az eredetileg servilisek települései lehettek azok, melyek külön kiváltsággént kapták bíró és esküdtek szabad választásának s vele együtt az önálló igazságtévsnek jogát; de nem ritkán már meglevő gyakorlatot is jóváhagytak ilyen utólagos engedélyezéssel, miután a „törvényes faluk” az országossá fejlődő szokásnak megfelelően már külön felhatalmazás nélkül is éltek a maguk joghatóságával. Az ország

legrégibb, különálló igazságszolgáltatási intézményei közé tartozó falusi bíróságok működése általánossá lett, elsőfokú joghatósággá váltak, ami azonban később, a földesuróság elhatalmasodása idején sem jelentett annyit, hogy legalsó fokként mindenestül a feudális kor bírósági hierarchiájába tagolódtak. Az ott tárgyalásra kerülő ügyek nagy többségének intézése tovább is a községen belül maradt, maga a faluközösség mint önálló, összetartó egység eredetileg sem értelmét, sem lehetőségét nem látta annak, hogy a bizalmából bírói tisztségbe jutottaknak a helyi körülmények és szokásrend közvetlen, teljes ismeretében, azokhoz mérten hozott döntései fölülvizsgálatra kerüljenek.

Az igazságtevés eleinte – s mindenkit érintő tontosabb ügyekben később is – a falu gyűlésében folyt; így mindenképp közakaratot fejezett ki a döntés, az ítélet súlyát az elnarasztaltakra nézve fokozta a nyilvánosság előtt történt megszegyenítés, s az esetből a többiek magukra nézve is nyomban levonhatták a tanulságot. „Falú színén” (szinin, füstín) annyit jelentett: „a falu bírása, a falusi bíróság előtt. A kifejezés arra az időre utal, amikor még maga a falusi közösség, a falugyűlés ítélkezett, illetőleg a falu elöljárói az egybegyűlt lakosság jelenlétében, tehát a falu színe előtt bíráskodtak, . . . eredetileg maga a faluközösség ítélkezett, a bíráskodás még később is nyilvánosan, a falu . . . 'színe előtt' történt.” A falu színén azután is „néha a régi módon, falugyűlésben, a falu egyeteme” szolgáltatott igazságot, de a bíráskodás, az önkormányzatnak „legkifejezőbb eleme” mindinkább az esküdtekből álló tanácsra támaszkodva igazságot tevő bíró személye körül csoportosult, amint az a közösség vezetője „villicus” nevének „judex”-szel történő fölcserélésében is tükröződött. Amikor a közösség tagjai a bírót és ítélőtársait a falu gyűlésén szabadon választották, ezáltal biztosítva volt, hogy a falubíró székén – amint a szőlősgazdák közösségének élén álló hegymester székén – a falu (illetőleg a hegy) törvénye szerint tesznek igazságot. A földesuróság elhatalmasodásával azután, mikor a bírót vagy az uraság jelöltjei közül kellett választani, vagy pedig ő a maga emberét állította a falu élére – ez az idő, midőn a helyzetével, hatalmával nemegyszer már visszaélő bírónak a földesúr nyújtott védelmet s próbált tekintélyt adni a többi falubelivel szemben –, már megingott a községi igazságtevés függetlensége s a hagyományos szokást őrző helyi törvény rovására újonnan bevett gyakorlat, a kiépülő nemesi jogszokás tört utat magának. Nemegyszer a földesúr küldött pecsétet a falu bírójának, azaz adott utasítást neki, hogy bizonyos ügyet vegyen tárgyalásba, vagy pedig az úriszék „eresztett” hozzá benyújtott panaszt „füstire”. Míg a „királyi Magyarországon” sokszor ennyire függésbe került a faluközösség bíráskodási autonómiája, a török uralom alá került községek folytatták ugyan a maguk lényegében független iurisdictio-ját, de előfordult, hogy ítélőszéküktől föllebbezés történt közeli tekintélyes mezőváros bíróságához, esetleg a távol székelő vármegyéhez, s arra is akadt példa, hogy a megyei esküdtet küldték ki, hogy „az hol igazságot és füstön való törvényt kívánna[k] szolgáltatni, azt is megh cselekedni a bévet jo szokás szerint el ne mulassa”. Az úrbérrendezés azután csak korlátozottan biztosította a bíró függetlenségét, midőn a földesúr három jelöltjéből engedett szabad választást a községnek, ezen a ponton bizonyos fokig elismerve a nemességnek a birtokon nyugvó területi hatalmát.

Kezdetől fogva nem volt vitás, hogy a falusi bíróság illetékessége a közösség valamennyi tagjára kiterjed. Ennek az igazságszolgáltatási autonómiának az úriszéki bíráskodás előretörése idején s a nemesség területi érdekszervezetei részéről sem hiányzott az elismerése; látható ez abból, hogy függetlenül az osztálykülönbségektől, helybeli nemes és jobbágy egyformán a paraszti bíróság elé tartozott, mint ahogy a falu határában tetten ért

nemes is „parasztkézzel is megfogható” volt. Maguknak a vármegyéknek statutumai rendelkeztek úgy, hogy ha nemesek „vonakodnának a felettük is illetékes parasztbíró törvényét állani, ez bírsággal sújthatja őket újból és újból, mert ’az közönséges igazságból vétek magát az embernek kivonni.’” Abaúj megye meghagyta, hogy „ha nemes a falusi parasztbírónak, aki egy forintig büntethette meg az ellenszegülő nemeset, nem akarta magát alávetni, a faluba ki lehetett vinni a szolgabírót, akinek mindannyiszor 12 forintig kellett a nemeset megbüntetni”, s „egyenesen kötelességévé tette a falusi parasztbírónak, hogy a ’falu színi’-n, a ’polgári szék’-en parasztembertől törvényt kérő nemesnek igazat kell tenniük, ha a nemes leköti magát igazságuknak”. Arra is adódott példa 1636-ban a Sopron megyei Lackendorfbán, hogy midőn nemes embernek (hihetőleg kismemesnek) „az falu színen törvénye” volt s a bíró eskütételre szólította fel őt, de ehelyett el akarta hagyni a bíró házáat, ez nem engedte el, „igen meg verte, kalodába tette”. A sértett nemes arra hivatkozva kérte a bíró megbüntetését, hogy ha „engedetlen let uolna is, az törvény meg bwnthette uolna”, de végül is kiegyezett az elszenvedett falusbírói túlkapásért 3 forintos jövátételben, s ehhez az úriszék is hozzájárult. Túl a falubeliek személyén, meglepő párhuzamként a nagyuraktól élvezett immunitás területi elvével, bűnügyekben a falu szűkebb határán belül maga a községi bíró volt illetékes külső, ott rajtakapott vagy talált gonosztevő letartóztatására és fogvatartására. Sőt a gyakorlatban nemegyszer ítélezett és halálos ítéletet is végrehajtott rajtuk, különben nem mondta volna ki a Hármaskönyv, hogy mindazok a nemesek, városok és falvak, akik s amelyek gonosztevők és más rossz emberek elítélésére s kivégzésére fölhatalmazó királyi oklevéllel nem rendelkeznek, a községhatárukban foglyul ejtett s őrizetben tartott tolvajokat, rablókat s más közönséges gonosztevőket megbüntetés végett adják át az ispán, az alispán vagy a szolgabíró kezébe. Kivülállónak pedig, bárki volt is, annak a falunak bíróságához kellett fordulnia, ahova való személyen volt követelni valója. Rendszerint nemesember is az ottani bíróságon, „in facie loci” kereste igazát, nem az úriszéken, vagy pedig a földesúr egyenesen oda irányította keresetével, de ilyenkor előírás szerint ott törvényes tanúságként a megye képviselője is megjelent. Nem hiányzott a megokolás, hogy azért az alperes bírósága az illetékes, mert őt és körülményeit ott ismerik legjobban, ám valójában itt is azt a Hármaskönyv által is elismert tételt vették alapul, hogy a helyi szokáshoz kell az ítéletmondásnak tartania magát.

Maga a tény, hogy impensionális pört kívülálló nemesember hol közvetlenül az alpörös ítélőszékén, hol az úriszéken indított el – a későbbiekben már ez utóbbi volt a szabály, de ha a földesúr nem mutatkozott hajlandónak ilyen máshonnan eredő ügygel foglalkozni úriszékén, hogy őt erre rászorítsa, a szolgabíró a felszólítással az úron vagy officálisán kívül a község bírójához vagy más lakosához is fordulhatott –, világosan mutatja, hogy kivált eleinte mennyire határozatlanok voltak a hatáskörök körvonalai. A korai időben nem volt ritka dolog, hogy a panaszos oda fordult, ahol igazságot remélt, a bírói illetékességet, hatáskört és eljárást a fejlődés folyamán az élet fokozatosan alakította ki, nem felülről előírt jogszabályok állapították meg. Adott ügy elbírálására számos esetben vaglyagosan hol a földesurat, hol officálisait vagy a falu bíróját jelölték ki, azt tisztre vagy parasztbíróra hagyták, úri s a falu színen folyó ítélezés hatásköre nem vált el éles-mereven egymástól, köztük sok tekintetben átfedések, párhuzamosságok tapasztalhatók, a falu színe nem egyszer a földesúri „praesentia” szerepét töltötte be. Kétségtelenül csak odatartozó szűkebb hatásköre kezdettől fogva egyedül a „falu füstinek” volt, a

földesúr hatalomgyarapodása idején sem lehetett vitás, hogy olyan szabályok ellen elkövetett vétségekben, melyeket a falu törvénye foglalt magába, más, mint maga a faluközösség illetőleg annak feje nem tehet igazságot, így mindenekelőtt a kötött gazdálkodás kötelező erejű előírásainak megsértése, a tilalomtörések, a mindennapos állapotbehajtások, a közösség tagjainak együttműködése s egymáshoz igazodása körüli mulasztások dolgában. A falusi bírának ehhez a legsajátabb, kívülálló tényezők számára szinte hozzáférhetetlen területéhez a községbeliek örökösödési, osztozkodási, ingatlanátruházási, adásvételi, adósági, zálogos ügyeinek közhitelű lebonyolítása, a velük kapcsolatban szükségessé váló döntések s a helyben lakók között támadt viták és viszályok eligazítása csatlakozott. Nem állja meg a helyét az a megállapítás, hogy a korai időben ha volt is egyáltalán bírói fórum a magyar falvakban, csendháborítási ügyeknél, „tyúkpöröknél”, patvarkodásnál egyéb nem tartozott eléje. Valójában a falubeliek egymás közti magánjogi ügyein kívül nem ritkán bűnesetekben való ítéletmondás, sőt a végrehajtás is a falusi bíróra hárult, amint ezt a Hármaskönyvnek a gonosztevők megyei hatóságnak való átadásáról szóló említett rendelkezése mutatja. Nyalábvár uradalma részére 1355-ben kiadott királyi szabályzat szerint az odatartozó falvak bíróságának illetékessége minden ügyre kiterjedt lopás, hatalmaskodás és vérontás kivételével; ezekben s emberölés esetében az ispán ítélte ugyan, de a községek bíráinak és esküdtejének bevonásával, s a bírság behajtása is, melyből részesedés illette őket, a községi bírák dolga volt. Hol bírt felhatalmazással a falu széke főképp kisebb bűnesetek elbírálására, hol elvonták azt tőle, de még a 16–17. században is voltak nagy uradalmak, hol megmaradt a falusi bíróság igen tág, 100 forintnyi bírság kirovásán túl bűnügyekben történő ítélethozatalra is kiterjedő hatásköre. Amint Szegedi megállapította, azelőtt minden városnak és falunak volt iurisdictio-ja a helyszínen rajtakapott vagy területükön elfogott paráznak, gyűjtogatók és gyilkosok (de nem más gonosztevők) jogszerű eljárás alapján való elítélésére és kivégzésére, ezt azonban ellenkező gyakorlat s az 1659. évi 16. tc. eltörölte. Ebben az ellenkező gyakorlatban alighanem az 1514 óta behozott, a parasztság minden vonatkozásban való visszaszorítására törő nemesi jogszokást kell keresni, mely egyébként is alapot kívánt adni a parasztbíróság hatáskörének korlátozására, abból egyes ügyek kivonására, hogy ezáltal is „alattvalói” tudatába vesse a faluközösség joghatóságára rátelepedett úriszék följobbvalóságát. Ennek során a bírónak jelentést kellett tenni erkölcsi problémákról, bűnesetekről, s főképp hagyatéki és ingatlanátruházási ügyek nem kerülhették el az úriszék beavatkozását, hogy a nagybirtokos érvényt szerezhessen anyagi érdekeinek.

Ez a fejlődés szorosan kapcsolódott ahhoz a törekvéshez, hogy a falu színén folyó ítélkezés valóban az alsófokú fórum s az úriszék ennek fölbebezési hatósága legyen. Mindez a földesuraságnak csak részben sikerült; amihez a védelmet nyújtani még mindig tudó faluközösség szívósan ragaszkodott: legbelső ügyei mint a közös gazdálkodás, közösségi együttműködés ellen elkövetett vétségek, a később mezőrendőrinek mondott kihágások, egymás közti viszályok ügyében az igazságtevés akkor is a falura maradt, midőn az eljárárság számos kérdésben már a földesúr akaratahoz igazodott. S ekkor is sűrűn fordult elő, hogy ez oly ügyekben, melyek neki kevésbé voltak fontosak s a falusi bíróság sajátos hozzáértését kívánták, arra utasította a fölperest, hogy igazságát „füstín” keresse, vagy a már megindított pört „füstire” bocsátotta. Viszont a falubeliek egybetartozási érzésének s a közösség összefogó erejének lazulására, másfelől s ezzel együtt a bíró igazságtevő hitelének megrendülésére vallott, hogy egyesek, nem elégedve meg a falu

színén hozott ítélettel, az uradalom kisebb területén illetékes „kántortörvényhez” vagy egyenesen a központban működő úriszékhez föllebbeztek, mely a nagybirtokostól igényelt területi immunitás alapján a legfelső, továbbvitelt nem engedő fórumnak számított. Az 1580-as évektől kezdve eddig ismertté vált úriszéki pörszövegek tanúsága szerint ekkor már számos esetben történt ilyen föllebbezés az ország nyugati felében fekvő nagybirtokokon. S hogy milyen messze távolodott eredeti, fölöttes joghatóságról nem tud önállóságától maga a falusi bíróság is, jellemzően mutatta: ha nem volt biztos benne, az előtte indított pör tárgyalása nem lépi-e túl saját hatáskörét, nem tett „köteles törvényt”, eleve nyitva hagyva az utat az úr döntése felé. Máskor maga az úriszék rendelte maga elé a falusi bíróságot s szólította fel azt a tagját, ki a panasz tárgyává tett ítéletet kimondta, hogy szolgáljon az úr előtt a végzés tárgyában bizonyossággal. Hangsúlyozni kell azonban, hogy mindebből egyoldalú kép tárul elénk a falusi bíróság működéséről; ezek az esetek ugyanis mind olyan ügyekre vonatkoztak, amikor a nagybirtokos szükségesnek tartotta beavatkozni a falu népének őt érdeklő dolgaiba. A községi bíróság tevékenységének írásos nyomai csak föllebbezéssel kapcsolatban maradtak, tehát eleve az alsó fórum és a pallosjogú felső joghatóság fölé- illetőség alátendeltségi viszonyát tükrözik, a kevésbé erős függés alatt folyó és a faluközösség belső ügyeiben érvényesülő, régi szokásra visszamenő falusi bírói gyakorlatról nem adnak hírt.

Eljárás dolgában is bizonyos önállóságot mutat a községi bíróság, s nem csupán mezővárosokban, hol a pecséttel való idézés, perindítás, fel- és alpörös tényekre összpontosuló vitája, az előbbi bizonyítása, szó szerint rögzített tanúvallomások, ítéletmondás, föllebbezés, büntetés, végrehajtás szoros rendje jól kialakult szabályosságra mutattak. Falvakra nézve hasonló tűnik ki annak a tucatnyi pörjegyzőkönyvnek a tükrében, melyek úgy maradtak ránk, hogy az úriszékhez történt föllebbezés során fölterjesztésre kerültek. Arról tanúskodnak, hogy a falu színén a tárgyalás valóban sommásan, a kereset tárgyához ragaszkodva, lényegre törően folyt, a pert nemesi fórum előtt megszokott módon elhúzó alaki kifogásoknak itt nem volt helye. Az iratokból friss közvetlenséggel, eleven részletezésben, de ugyanakkor logikus rendben tárul elénk a pör lefolyása. A törvénytevés helyének (a község neve, a bíró háza) és idejének megjelölését esetenként arra történő utalás is követi, hogy a tárgyalásra kinek a bíróságában került sor, majd föltüntetik, hogy kinek volt (lett) törvénye kivel. Ezután vagy per a tárgyának tömör előadása kap helyet, vagy mindjárt a fölperesnek adják meg a szót a kereset ismertetésére. Előfordul, kivált ha az egyik vagy mind a két fél nemes, hogy ügyvédet (procurator) vallanak, s tovább már azok szerepelnek, de a tárgyalás és az ítéletmondás akkor is az úriszéki jegyzőkönyvekben megszokott latin szövegektől mentesen, magyarul folyik, legföljebb egy-egy bevezetőül adott latin formulát idézve. Ha a felek személyesen állnak törvény elé, rokonok között (örökségi ügyben) a fölperes így kezdi (így „felel” az alperesre): Jó atyámfia X (keresztnév), az én keresetem ez; ennek részletes, de nem szószaporító előadása után az alperes, ugyancsak a tárgyhoz tartva magát, tüzetesen válaszol minden pontra. Ha nem rokonok állnak szemben, így kezdi fölállva a perbehívó: Meghallod-e feleletemet X (ismét keresztnévvel) uram, avagy nem. Mire az alperes: Meghallom, Y uram. Ekkor a fölperes ilyenformán kezdi a kereset előadását: Miért tetted ezt és ezt, majd ezzel zárja: Ezt tetted, erről törvényt várok. A perbe hívott feleletét ritkán követi válasz és ellenválasz, akkor is legföljebb még egyszer és érdemben. Ismerünk falutörvényt, mely miközben bűnügyeket is a helyi bíróság elé utal a

büntetés megjelölésével, meghagyja: „Törvényben ülvén a bírák, a pörösökön kívül senki ne szóljon, míg a pörösök ben vadnak, a pörösök pedig becsülettel szóllyanak; a törvénytől senki a pörösöknek tanácsot ne adjon, se pedig egymást ne becstelenítsék.” A kereset és a válasz elhangzása után a bíró ezzel a felszólítással küldi ki a feleket: Állattassátok elő a bizonytságot. Erre mind a két vagy csak az egyik fél tanúi tesznek vallomást eskü alatt a kereset tárgyáról. A „bizonytságot” meghallgatása után a bíróság tagjai meghányván-vetvén a dolgot maguk között, „ezen löt törvény”. Akkor behívják a feleket, s kihirdetik nekik a részletesen megokolt ítéletet: „Az vrain tisztse törwinye wgy találta . . .” A jegyzőkönyv rendszerint „az torwenben volt jámbor személyek” előszámolásával s annak föltüntetésével végződik, hogy a törvényt melyik mondta ki közülük. Eljárást, döntést egyaránt az egyszerű paraszteknek régi szokásra építő józan ítélőképessége jellemzett

Mindez korántsem mutat önállótlanásra, arra, hogy a falu színe az úriszék gyakorlatához igazodott, a földesúr járószalagjára került volna. 14 „füstin” hozott ítéletből 8-on tett az úriszék fellebbezés során többnyire kisebb módosítást, a többit helybenhagyta, többek között azt is, mellyel Pápa mezőváros, ellenkező szokására hivatkozva, a földesúrnak az egyik jobbágy hagyatékára vonatkozó követelését elutasította. Külön kiemelést érdemel ez, hiszen a falu színe folyt igazságtévésről fennmaradt jegyzőkönyvek mind pallosjoggal bíró nagyurak, méghozzá az ország nyugati részén fekvő birtokainak úriszéki anyagából valók, hol leghathatósabbban épült ki a földesúri felsőség, leginkább sikerült függő helyzetbe szorítani a falu önkormányzatát, ahol az úriszék fő feladatának a paraszti ellenállás, engedetlenség, szolgálatmegtagadás, földesúri jogok elleni vétségek megtorlását s az uraság és tisztjei ellen tett panaszok elsimítását, lehető elutasítását tekintette, s emellett a paraszti szőlők, irtványok, ingóságok elidegenítése és öröklése körüli vitákkal is szívesen foglalkozott a velük kapcsolatban megnyíló földesúri igényre való tekintettel. Még itt is, hol a legszembetűnőbben jutott érvényre a nagybirtokok korlátok alig ismerő felsősége, joghatóságának a falu dolgaiban való gyakorlása tekintetében tapasztalatok átadására inkább a folyamatosan működő, elődök hagyományaira, értelmes öregek életismeretére építő, helyi szokásjogot híven őrző és továbbadó falusi bíróság volt alkalmas, mint az úriszék, s ez gyakran élt is az alkalommal, hogy a parasztek helyi gyakorlatára, szokásaira, józan ítélőképességére támaszkodják. Kivált a megalakuló úriszék korai időszakában tanúskodott „probi viri”, fogott bírák, jobbágyokra is számító döntőbírók sűrű igénybevétele arról, hogy a földesúri törvénykezésben szükség volt a falu népének közreműködésére. Gyakran fordultak paraszti bírótársak tanácsához, esetenként a legfontosabb ügyekben is kifejezetten nemnemesek részvételét írták elő az ítélkezésben. A helyi szokások kötelező alapul vételén túl esetenként arra is indítatva érezte magát az úriszék, hogy a közösség kívánságára olyan ügyel is foglalkozzék, mely túlterjedt hatáskörén, s jó hasznát vette annak, mit számára a helyszín, a társadalmi környezet adottságainak, a falu belső életének tüzetes ismeretében tapasztalt eluljárók, a község véneinek véleménye nyújtott. A kántortörvény, melynek tanácsában falusi bírák, esküdtek, hegymesterek s már községtagok nemegyszer többséget alkottak, szinte a tapasztalatok közvetítőjének szerepében tűnt fel a helyi szokásjogra szilárdan építő falu füstje s a még bontakozó úriszék között a hagyományoknak s az eligazítás módjának továbbadásában. A korai időben még maga az úriszék is népes gyülekezet volt, a parasztság számos képviselőjének közreműködésével hozta döntéseit, nyilván nem azért, hogy – mint olvassuk – ítéleteinek

a jogszerűség látszatát kölcsönözze, hogy azokat a valóságosnál igazságosabbnak tüntesse föl (erre a pallosjoggal rendelkező nagyúrnak nem volt szüksége), hanem hogy a nép tapasztalataira támaszkodhassék. Amikor az úriszéki bíraskodás — a 16–17. században — virágkorát érte s működése a legnagyobb súllyal nehezedett a falu életére, ennek szokásai akkor is folytatódtak, s nemcsak a maga belső életében: szükségszerűen a följé kerekedett úri joghatóságon keresztül is érvényre jutottak. A nemesség egymás közti pörösködését leszámítva s a városok falain kívül valójában a folyamatos paraszti bíraskodás alkotta az ország igazságszolgáltatásának a nép nagy tömegeit átfogó alapszövetét.⁴⁰

A szokások meghatározó erejét akkor sem lehetett teljesen kiiktatni a falu életéből, midőn a felvilágosodott abszolútizmus jegyében beavatkozó állam, a 18. században legmagasabb fokát elért földesúri elhatalmasodásnak gátat vetve, maga lépett föl fő tényezővé a paraszti sors alakításában.

*

A falu eredetileg teljesnek mondható — s a töröktől visszahódított országrészen egyidőre sokban újjáéledő — igazgatási és bíraskodási önkormányzatra, bármennyi bizonyosságát adta is szívós életerejének, a ránehezülő roppant nyomás alatt, miután vezetője: a bíró legnagyobb részt függő helyzetbe került, számottevő csorbát szenvedett a földesuraság eluralkodása, majd az államhatalom hatáskörének kiterjesztése és a falu szintjéig való lehatolása következtében. Mindez nem maradhatott hatás nélkül a falu határának birtoklására és használatára.

Földesúri kisajátítás

Már a faluhatár teljességét is veszélyeztették a döntően földesúri terjeszkedés nyomában kirobbanó határviták. Szomszéd helységek emberei által elkövetett favágás és kéreghántás mögött kezdettől fogva ott lappanghatott az erdő elvitatásának szándéka; de a leggyakoribb és legveszélyesebb villongások a legeltetés körül zajlottak. A dolog többnyire ártatlannak látszó formában kezdődött: azzal, hogy egyik fél, a hagyományos szokást követve, a jószomszédság alapján eltúrta a másiknak nyájait a maga területén — s nem ritkán perpatvarral, verekedéssel, sőt emberöléssel végződött. Az elfogadott szabály

⁴⁰Hármaskönyv, III. 26, 30. *P. Prileszky*: Opusculum, i. m. 40, 48, 83, 101, 103, 114. *P. Prileszky*: Quadripartitum, i. m. 22. Corpus juris, I. 114. *J. Szegedi*: i. m. 58, 225–226, 816–830, 836–844. *MGSz* 1898. 172; 1900. 128. *Hajnik I.*: i. m. 17, 97, 101–102. *Sinkovics I.*: A magyar nagybirtok, i. m. 23. *Meznerics I.*: i. m. 27–28. *Szabó I.*: Az 1351. évi 18. tc., i. h. 432–433. *Schwáb M.*: i. m. 6–7, 24–26, 28–30, 40–41, 49–113. *Szoika K.*: i. m. 24–25, 47–53, 61. *Kérészy Zoltán*, i. h. 250–251. *Imreh I.*: Székely falutörvények, i. m. 25–27 (büntetés jár annak, ki a falusi bíróság döntéséhez nem tartja magát, s tilos ez ellen nemeshez fordulni). *Szabó I.*: Tanulmányok, i. m. 274–275, 283–285, 289. *Eckhart F.*: Falu füstje, i. h. 258–260, 262–264. *Székely Gy.*, i. h. 308. *Eckhart F.*: A földesúri büntetőbíráskodás, i. m. 10–11, 13–14, 18–20, 22–24. *Úriszék*, i. m. 41, 130, 138, 295, 338, 466–467, 662. 743–744, 884, 1004, 1009, 1011, 1014, 1023. *Degré A.*: Úriszéki eljárás, i. h. 103–104, 108–109, 112, 114, 116–117, 119–126. *Szabó I.*: A középkori... 92, 95, 99, 102. *Varga J.*: Jobbágyrendszer, i. m. 476. *Imreh I.*: A rendtartó székely falu, i. m. 49, 60, 63, 65. *Maksay F.*, i. h. 368–369. *Ila B.*, i. h. 339–344, 351–352. *Bolla I.–Horváth P.*, i. h. 18–20, 22. *Kállay István*: Úriszéki iratok az Országos levéltárban. Levéltári Szemle 1979. 215–223.

szerint: hogy egy esztendei és egy napi békés használat jogot biztosít az illető földdarabhoz, egyetlen helység sem lehetett biztonságban területének épsége felől, kivált ha annak határán nyugtalan, alattomos vagy hatalmas szomszédal állt szemben. Fölkészülhetett rá: az előbb-utóbb őt próbálja eltüntetni a kérdéses határrész használatától, hogy ettől való elállásra bírja, s így kiforgassa birtokából; attól sem riad vissza, hogy az eredeti birtokos és jobbágysai ott legelő jóságát elhajtassa, határfát kivágasson, határkövet elrontasson, határdombot széthányasson, s aztán saját pásztorainak eskü alatt tett tanúbizonyosságával kardoskodjék amellett, hogy a vitatott föld őt illeti. A jogos birtokoson csupán az segíthetett, ha saját magának s a falubelieknek használatát fenntartva a másikat távol tartani igyekszik, vigyázókat állítva, kik idegen behatolásakor kiáltással mozgósítanak visszaüzsre, az ellenfél hasonló kísérletét elhárítva maga hajtja el a másikat állatait, pásztorainak szokott megfogása helyett inkább holmijukat véve el zálogul, s ha helyszíni vizsgálat alapján pört indít a jogos határ megállapítására.⁴¹ Erőszakos szomszédal támadt határvita nélkül a jószomszédságot veszteségekkel járó ellenségeskedésre változtatva, a saját szabad élő föld megcsonkulásával végződhetett.

De ha sikerült is épségben megőrizni a falu területét, akkor is a közösre maradt, egyéni befektetést nem hordozó földeket fenyegette leginkább veszély, elsősorban a földesurak részéről. Újdonsült tulajdonjogokra hivatkozva mindenekelőtt a halászóvizet s az erdő legértékesebb: makktermő, épületfát és cserzőanyagot adó, továbbá vadszaporításra alkalmas részét tették tilalmassá. Párhuzamosan a jobbágnak vadászástól való eltűntetésével, mindez egyrészt a parasztnak az ősfoglalkozásokból eredő kiegészítő jövedelmét csorbította, illetőleg – mint a makkoltatás esetében – terhelte az eddigi szabadság helyett szolgáltatásokkal. Másrészt ékként hasított bele a faluközösségnek addig az egész határra kiterjedő birtoklási és használati hatáskörébe, s alkalmat adott az urasági erdőöröknek és vadászoknak arra, hogy nyúzzák-nyomorgassák a föld népét; Prileszky már szükségesnek látta, hogy ha nem fegyelmezi meg őket a földesúr, a vármegye mint az adózók törvény szerinti védelmezője kérjen tőle elégtételt a szegénység számára. Ugyancsak érzékenyen érintette a falubelieket, mikor népes állatállományával szűkre szorította a községi nyájakkal közös legelőt. Ebben a tekintetben különösen abban a sűrűn előforduló esetben vált súlyossá a helyzet, midőn a falu több birtokost uralt, s közöttük nem volt konkrétan felosztva a határ. Erőszakos birtokszerzők nem sajnáltak áldozatot, hogy ilyen helységekből bármilyen csekély, akár csak egy jobbágyteleknyi hányadra tegyenek szert. Így ugyanis lehetővé vált számukra, hogy a közös erdőt birtokostársaik rovására éljék, s tetszésük szerint hajtassanak népes nyájakat a közös legelőre.⁴²

Még inkább sértette a közösség érdekét és hatáskörét, midőn a közös legelő egyik, méghozzá a legjobbak közül való részét saját gazdasága számára magának foglalta az uraság. Prileszky szükségesnek tartotta figyelmeztetni a földesurakat: a nép elnyomatása származik abból, ha a legelő jelentős részét sajátítják el; szükség esetén megtehetik ugyan a Hármaskönyv értelmében, de olyan mérséklettel tegyék, hogy cenzust és munkát szolgáltató s a közterheket viselő jobbágysaik igásállataikkal együtt megmaradhassanak.

⁴¹ P. Prileszky: *Opusculum*. 12, 33, 39, 42–43, 45–47, 49–50, 106, 121–124.

⁴² MOE I. 287, 320, 342, 349, 363, 463–464, 482, 585, 595, 598, 610, 631–632, 644, 668. P. Prileszky: i. m. 18–20, 33, 38. Szabó I.: A jobbágy birtoklása. 22. *Uő*: Tanulmányok. 189, 194, *Soós I.*: A jobbágyföld sorsa. 80–83. I. *Welimann*: Lockerung des Flurswanges, i. h. 282–288.

Jellemző arra, mennyire zokon vette a nép a közös legelő egy részének elkanyarítását a földesúr saját hasznára, hogy parasztmegmozdulások során az elsők között azoknak a kerítéseknek leszaggatására került sor, melyek az ilyen uraságnak lefoglalt kaszálókat, szántóföldeket oltalmazták. Küküllő megye is az ellen rendelt kártérítésen fölül 12 forint büntetést, hogy helyenként egész falustul, sőt szomszéd falustul mentek rá magánosok önkényesen fölfogott réjtjére, s rontották-vesztegették azt s más tilalmasokat — nyilván abbéli felháborodásukban, hogy létesítőik egyéni érdekből a közöst csorbították, s szembehelyezkedtek a „közönséges” határozattal elrendelt határszabeditással. Székelyföldön nemes ember panaszára, hogy nyomásba forduló határrészen a község nem tartja épségben egyéni tilalmasnak felfogott kaszálóját, a falut elégtételadásra szólították fel, a közösségi rend semmibe vételével arra hivatkozva, hogy a panaszos nemes lévén, a magáén szabadon cselekszik.⁴³

Elsősorban a falu gazdasági önkormányzata, a törvényéhez igazodó közös művelési rendszer szenvedett sérelmet, midőn a földesúr a szabad élő föld rovására tett foglalással a parasztdűlőktől eikülönítve rendezte be gazdaságát; így ugyanis a közös művelési és legeltetési kényszerből kiszakadt a faluhatár egy darabja. Ha viszont a pusztá telkek igénybevételével, esetleg művelés alatt álló jobbágytelek elfoglalása révén terjeszkedett, vagy pedig mint kisebb birtokos beérte azzal, hogy jobbágyai a maguk földjei sorában vessenek neki kívánsága szerint, akkor az egységesen irányított kötött gazdálkodás rendjén nem esett csorba, ám annál inkább az úrbéres földek sértelettségén.

De ha szántó- és rétdarabjai a parasztdűlőkben, a jobbágyföldek közé ékelődve kerültek el, a birtokos úr különösen nehezen békült meg azzal, hogy jószágát a falu nyájába adja, porgolókat rakasson, a falu elüljáróságának rendelkezése szerint tilalmakat megtartson, művelési rendszerhez és szabaduláshoz igazodjék. Miközben a szabad élő földből magának foglalt részeket ő tette tilalmassá a falubeliek számára, tehetősebb úr nem habozott a község által határozatba ment tilalmakon túltenni magát. Gyakran alkalmazott törvényt nem ismerő gazdatisztet, aki, akárcsak ő maga, érdekelt volt a jobbágyok rovására kiszabott büntetéspénzekből származó jövedelemben, s nem riadt vissza súlyos jogtalanságok elkövetésétől. Legtöbb tilalomrontó kártétel az urasági cselédek mások érdekével nem törődő gondatlanságából eredt. Ezekben is — föltéve, hogy nem másik földesúr vette zokon őket, s vitte az ügyet szolgabíró elé vagy porre — a község bírása s esküdtjei voltak hivatva kártérítésen fölül bírságot is szabni. Torda vármegyének azonban azt kellett megállapítania, hogy falusi elüljáróságok erőtlenség, hanyagság vagy a birtokosoktól való félelem miatt az erőszakosoktól sok esetben nem védik meg a tilalmasokat; ezért a szolgabírák kötelességévé tette, hogy a tilalmasok rovására elkövetett kihágásokat kivizsgálják, az alispánnak jelentsék, s törvény szerint büntessék. Ugocsa megye pedig a közjő s a falvak megmaradása érdekében ismételtlen azzal hagyta meg a tilalmasok jó rendben tartását s — ahol megsértésük könnyen bekövetkezhet — idejében a szükséges sövényekkel és sáncokkal való elzárását, hogy gyakran megtörténik kaszáló, vetés lelegetése, haszontalanná téve a paraszt esztendei erőfeszítését. Szükségesnek tartotta ezért elrendelni: ha hatalmas lakosok vagy földesúri cselédek tilalmas mezőt

⁴³ CS I. 335, 442, III. 352, IV/1, 834. *Szo* 393–394. *Vörös Károly*: Az 1765–66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez 1711–1790.* 313–314.

nyíltan vagy titkon lelegettetnek, vagy kanász sertéseket oda beenged vagy -hajt s rétet fölturat, a szolgabíró rójon ki 12 forint bírságot, s ha ezt az érdekelt személyre való tekintettel nem tenné meg, a vármegye indítson eljárást a büntetés megvételére.⁴⁴

Amikor a földesuraság önálló igényeit érvényre juttatva behatolt a falu határába, korlátozta a közösség rendelkezését a szabad élő földről, ezt s vele a falubeliek megélhetését összesség szorította, az egyéni birtokú jobbágyföldről is kisajátított magának, s nem tartva magát a gazdálkodásnak közösség által előírt rendszabályokhoz, az egyes jobbágyok gazdaságában is károkat okozott, már ezáltal is rést ütött a falunak törvényéhez igazodó régi rendjén és egységén. Mindezen túl a falubeliek szemében sem lehetett közömbös, hogy a közösségnek korábban szinte egyedül irányadó akaratával szemben hatalmi szóval egyéni érdekek jutottak érvényre. Ilyen lehetőségnek közvetlenül érzékelt példája, párosulva a falusi önkormányzatnak földesúri nyomás alatt, a bíró függő helyzetbe jutásán keresztül történt meggyöngyülésével, a parasztok körében is egyéni érdekek kibontakozása felé egyengette az utat a közösnek rovására.

Egyéni birtoklás a közösön

Tágabb körű közösségi összetartás elhalványulására vallott, hogy a tapasztalat többfelé azt mutatta: már a szomszéd falvak közötti hagyományos kölcsönösség fölött is eljárt az idő, s nem csupán a fel-fellobbanó határviták következményeképp. Tordán általános jogszabályra s a város végzéseire hivatkozva, miszerint „idegenek más helységeknél még csak nyomásban levő határait is marhákkal nem élhetik, annyival inkább tilalmas széna füvekben nem admittáltathatnak, . . . míg derekas hó nem esik s a marha szénára nem szorul”, a bírakat kiküldték a határba, hogy ahol a sarjún idegen jószágot legeltetőket találnak, intsék őket azonnali kitakarodásra, s ha szót nem fogadnak, a hadnagy kellő számú emberrel kivonulva tartóztassa le őket, hajtsa be marháikat, s állítsa őrzőiket a város törvényszéke elé. Szabolcs megye pedig nem habozott statutumot alkotni arról, hogy a szomszédos falvak közötti kölcsönösség további fenntartása végett minden helység szabadon legeltethet a mellette fekvőnek vele határos területén, ha az legelőül szolgál, azaz nyomás, nem pedig tilalmas mező. Szükségesnek tartotta esetenként 12 forint bírságot is szabni e gyakorlat minden egyes megzavarójára, mert úgy tapasztalta: egyes falvak a régtől fogva dicséretes módon folytatott szokás ellenére nem riadtak vissza attól, hogy saját határukra, hol a maguk jószága legel, a szomszéd helységektől elvonják, őket oda semmiképp ne engedjék.⁴⁵

Úton járó külső emberekkel szemben is kezdett kevésbé engedékeny lenni a faluközösség, ha szabályaiba ütköztek, bár hivatkozhattak rá, hogy nem ismerik a tilal-

⁴⁴ CS I. 441–442, III. 341–342, V/1. 605 (nemes lelegetteti a falu által tilalmassá tett szántó- és rétdarabot, s mikor ezért a bíró megbírságolás céljából zálogot akar venni tőle, öccsével együtt vasvillával rátámad, s veréssel fenyegetve elkergeti, majd a kirótt bírságot nemességére hivatkozva nem fizeti meg; erre a vármegye kétszeres bírsággal sújtja); I. 125 (ha nem bírnának a hatalmaskodóval, Háromszék azt rendeli, hogy verjék félre a harangot, s a falu keljen föl ellene). *P. Prilezky*: i. m. 84–85, 92, 129–130.

⁴⁵ CS I. 459–460, III. 181, 241–242, IV/1. 856 (Pozsony megye 12 forint bírság terhe alatt eltiltja idegen jószágnak a falvak közmezejére való befogadását; kivétel a máshonnan robotra oda-rendelt jobbágyok igásállat-állománya).

makat, melyeket a község a maga kebelébe tartozók javára és korlátozására léptetett életbe. Persze ők is tudták, hogy másnak erdejében fát nem vághatnak, kérget nem hánthatnak tetszésük szerint, s szénafű és vetés nem azért van, hogy átjárjanak rajta, gázolják, legeltessék. De az egy-egy faluközösségre – sőt nem ritkán szomszéd helységekre együttesen – kötelező művelési kényszerhez ráadásul kívülállóknak tett hagyományos engedmények társultak, melyek még növelték az egyesek gazdálkodásának másokhoz való kényszerű alkalmazkodását. Összefüggtek ezek azzal, hogy úton járók rendszerint állatokkal közlekedtek, a jószágtartás pedig legeltetésre épült. Országszerte régtől fogva bevett szokás volt, hogy úton járók kocsiba, szekérbe fogott igásai, vásárra hajtott néhány jószág, sőt távolabbi piacra hajtott göbölcsorda, téli és nyári legelőt váltogató juhnyáj, idegen makkos erdőt fölkereső sertéskonda legelhet menet közben, számottevő kártétel nélkül, útmenti füvelőkön. Megengedett dolog volt az is, hogy ha mélyfekvésű út hóval telt meg, művelés alatt álló földön tegyen kerülőt az utas – kemény fagyban nem is okozott komoly kárt ezzel. De nem ritkán kerülőt kellett tennie máskor is, hiszen bár a főbb utakat a vármegyének, olyanokat, hol vámot szedett, a földesúrnak, a többit a községeknek jó karban kellett volna tartani, e téren sem szeri, sem száma nem volt forgalmat gátló fogyatkozásoknak. Nemcsak hanyagság játszott közre ebben; kívülállókkal szemben a faluközösségek tekintélyes részénél fokozódó elzárkózás jelei mutatkoztak. Ha egész falkát hajtottak a falu határán át vagy annak szélén vezető úton (ami különösen az Alföldön fordult elő gyakran), már fizetséget kívántak utána, sőt kemény taksát róttak ki, ha az előzetes bejelentést elmulasztották. Nem egy helyen nemcsak nem viseltek gondot a forgalmi utakra, hanem rajta is voltak, hogy egy-egy szakaszán járhatatlan legyen. Az ott lesben álló csősz az utast másfelé terelte, hogy aztán az okozott kárért megbírságozhassa.⁴⁶

Fokozatosan magán a közösségen belül is jelentős változás következett be a szabad élő föld birtoklásában és használatában. Ami addig a maga egészében osztatlanul közös bírásra és együttes élésre maradt, kezdett konkrétan felosztva részenként az egyes gazdákhoz kötődni. Miután a földesúr az erdő javát a jobbágyok számára tilalmassá tette, mintegy a maradék megmentésére igyekezve léptek egyes falvak, főképp módosabb parasztlakosság irányításával, arra az útra, hogy közös birtoklás és használat helyett a gazdák nyílas osztással az erdő egy-egy darabját kapják időleges egyéni használatra. A Nyitra megyei Apáti és Vicsap mindkét részről közösnek mondott erdejéről 1719-ben már úgy vallanak, hogy egy darabot elszakasztván belőle, „hajdani mód szerint” mindenkor egyaránt osztották föl egymás között; egyik szomszéd falu üzent a másiknak, hogy menjenek erdőosztásra, úgy juttattak minden háznak nyíl szerint. A Torda megyei Szinden a falubeliek között „nyíl szerint felosztatni szokott” tilalmas erdőből egy-egy jobbágynek 3 öles rúddal mérve 4 rúd széles és 24 rúd hosszú darab jutott. Az ország más részeiből származó adatok is tanúsítják, hogy a községek hol nem a régi telkek nagysága szerint, hol „hely számra” osztottak „közönséges” erdejükből, esztendőnként egyszer, december folyamán. Székelyföldön arra is adódott példa, hogy nemesembernek parasztnak kellett. mikor a falu felosztotta felfogott erdejét, neki nem juttatott részt belőle. Komárom megyében viszont a híradások földesúri beavatkozásról szólnak az erdőosztás dolgába. Az persze érthető, hogy Neszmély lakói, szántóföldnek szűkében lévén, az uraságtól kértek

⁴⁶ P. Prilezky: I. m. 21, 95–96, 99.

engedélyt egy darab erdő írtására. Meg is kapták a hozzájárulást, „hogy igazán és istenesen csak bízvást magok között azon táblákat hely számra feloszthatják”. Véghez is vitték ezt 1745 karácsonya előtt két héttel, s jutott a 60 egész telekből álló helység egy-egy egészhelyes gazdájának 110 öl hosszú és 10 öl széles darab, s e nyilasokban január közepe után a faállománynak közel fele jobbára érintetlen volt még. A szentpéterieknek is a földesúr engedett egy részt az erdőből, hogy maguk között felosszák. Előbb a plébánosnak szakasztottak ki egy darabot, onnan vittek neki fát szekérszámra, s miután igényét kielégítették, ami ott maradt, az jutott a zselléreknek; a telkes gazdák között viszont a plébános részének kimérése után a többi erdőt osztották széjjel. A szegényebb réteg tehát csupán kisebb arányban részesült, máskor esetleg ki is maradt az osztásból, de mindenképp megrövidült a közös földeknek számára oly fontos élvezetében. Bár a kiosztott darabok faállományuk kivágása után a közösség, illetőleg az úri kisajátítás előrehaladásával a földesúr rendelkezése alá kerültek, a „szabad élő erdő” eredeti közös élése kétségtelenül csorbát szenvedett az egyéni használat javára. Többnyire a földesúri rendelkezés további erősödését tükrözte ezután, midőn már nem az erdőnek valamely darabja, hanem maga a famennyiség került kiosztásra, messze távolodva az erdő eredeti szabad, kötetlen élésétől, de kétségtelenül hozzájárulva ahhoz, hogy az addig rendszertelen faízás szabályozottabb, gazdaságosabb mederbe terelődjék. Nyitraapátni és Vicsapon azelőtt az erdőt úgy osztották, hogy „mind a két falunak bírása együtt elsőben egy falut, azután mást házanként megjárván, minden gazdának meghagyták, hány szekérre valót vágjon”, s ha több lett belőle, megbüntették. Másik Nyitra megyei faluban viszont a közbirtokosok hoztak olyan rendelkezést, hogy „parasztoknak . . . ne legyen szabad több fát az erdőből hordani, hanem csak annyit, mint egy paraszt populosa sessio után illik, ti. esztendeig minden holnapra két szekeret”. Erdélyi adatok szerint pedig számonkérték, ki mit hozott az erdőből adója s jószágának nagysága arányában, sőt volt, ahol azt is felülvizsgálták: mire használják a kiutalt famennyiséget. Székely szék községeihez együttesen tartozó „bizonyos darab mező és erdő” felosztására, „melyet közönségesen szabad földnek és erdőnek szoktunk hívni”, azért került sor, mert a szomszéd falvak és birtokosok a maguk külön érdekét a közösnek elébe helyezték. Amint Aranyos szék rosszállón állapította meg 1723-ban: „a magok kezek ügyében és határok mellett fogtak és éltek az említett szabadsággal annyit benne, mennyit akartak, már most penig azon közönséges szabadságunknak . . . nagy praejudiciumára magok propriumának kezdték vindicálni, az mit azon szabad földből magok határokhöz applicáltak.” A visszaélés ellen a szék nem talált jobb módot „az közjónak megmarasztására”, hanem hogy a föld a szék községeire „az faluknak quantitása és az ő felsége szolgálatának kvalitása szerint proportionaliter felosztassék”, s el ne idegenítse, hanem maga művelje s élje falu, birtokos egyaránt.⁴⁷

A török hódítás nyomait viselő országrészen, közelebről az Alföldön a szélesen tároló szabad földből érthető módon nem az erdő, hanem a főképp legelőnek használt puszták területén jelentkezett az egyéni birtoklás és használat igénye a közösnek rovására. Debrecenben eredetileg csupán a városhoz tartozó területből osztottak úgynevezett ház után való vagy forgó földeket „tehetség” és fizetség szerint, a 17. és a 18. század fordulóján még olyan időközökben, ahogy a szükség kívánta – pusztá telkeken épült

⁴⁷CS I. 128–129. MEO I. 600, 632, 640–641, 648–649, 654–658, 708, 730, II. 21–22, 24–28, 44–51, 62, 102. SzO 394.

házak és földtelenek újonnan adódó igényeinek kívánva eleget tenni –, majd három, 1744-től már hétévenként. Nyílhúzással döntötték el, melyik utcabeliek számára mely dűlőben s északról dél felé haladva, vagy fordítva történjék-e az osztás, „derék ország útján” egy-egy, a szállásokra járó „apróbb régi utakra” fél-fél nyilasra valót kihagyva. A láncsal és kötéllel kimért 25 öl szélességű nyilasokból 1/4-től 4-et osztottak az adóteher nagyságához arányosítva, „kinek-kinek személyválogatás nélkül . . . ház sorjában, de a viskósoknak, kiváltképpen a kik engedelem nélkül csinálták viskojokat”, nem, csupán azoknak, „a kik engedelemből csinálták, adót fizetnek és szekerekkel szolgálnak”. (Korábban 1, illetőleg 1/2 nyilással több földet kapott, kinek kávás, illetőleg másféle kútját találták.) A zálogban bírt puszták többségét ugyancsak nyilasokra osztva – egynek-egynek például 24 lépés volt a szélessége, de ha több jelentkező akadt, keskenyebbre vették – kilenced vagy bér fejében engedték át a gazdáknak; ki a bért nem fizette meg Gergely napig, másnak adták, aki letette helyette; de legtöbbször ragaszkodtak béresföldjükhöz, s idővel tanya lett belőle. Néhány pusztán viszont a 17. század utolsó harmadában még szabad foglalás járta. Szentgyörgy pusztáról a tanács úgy határozott, hogy „kik élni akarják marháikkal vagy ekéjükkel, fizessenek érte”; majd Elepről ismét: „Aki ott parlagot felfog vagy gyepet feltöret, míg élni akarja, élheti; ha eláll mellőle, az foghatja fel, aki elébb éri”. De a közösség már a következő tavaszon korlátozást léptet életbe: „Senki a város lakosai közül az Elepen és a Köselyszegben ötven lépésnél szélesebb földet ne fogjon; az hossza tízannyi. Míg azt meg nem szántja, addig mást ne foghasson fel, s csak három szántásig bírassa.” Innen már csupán egy lépésre volt szükség az addig kötetlenül bírt terület felosztásáig; akinek akkor kölesföldje volt benne, elsőben még engedték, hogy egyszer bevesse, mert nagy erővel törte föl, de utána azé lett, kinek az osztásban jutott. A 18. század első felében Elep és Köselyszeg pusztája már rendszeresen osztásra került; ha az egyiket a szántást eltiltották, és kaszálókat szaggattak ki, a szegénységnek is juttatva, a másikat, miután igen meggyepesedett, és szénának már nem volt jó, szántóföldnek fordították. Az eke alá szánt pusztát előbb fölmérték: hány nyilasra terjed, úgy szakasztották utcánként egyenlő darabokra, s osztották tovább a „közönséges népnek” adó és szolgálat mértékbe szerint a termés kilencedéért. Debrecenben tehát a tanács még csak a puszták egy részén engedett teret a tanyafejlődésnek; a többin a birtoklás és a hasznosítás intézését kezében tartva, a jobbmódúak egyéni térfoglalását az osztás útján való juttatás irányába terelte. Viszont teljesen a tanyásodás irányában haladt a fejlődés például Kecskeméten. Itt a pusztákat eredetileg maga a város vette bérbe vagy zálogba, s juttatta tovább méltányos bérért a köznépnek. Idővel azonban a „marhásabbak” maguknak szerezték meg a közeli pusztákat, a szegénységet kiszorítva onnan, s jószágukat a közös nyaraló és telelő puszták helyett ott tartották, tilalmasokat létesítettek rajtuk, szegényebbeknek még a távoli legelőre való áthajtást sem akarva megengedni.⁴⁸ A fejlődés abba az irányba mutatott, hogy főképp jómódúak a „közönséges szabad élő földből” igyekeztek, nemcsak az együttes élést, de az osztást is kiiktatva, egy-egy darab egyéni birtokára szert tenni.

⁴⁸CS III. 701, 706, 727, 780–784, 786–797. *Tagányi K.*, MGSz 1894. 208–209. *Szűts Mihály*: Debrecen mezőgazdaságának története. MGSz 1894. 297–299. MGSz 1902. 12, 416–419. *Zoltai Lajos*: Debrecen a török uralom végén. MGSz 1904. 273–279. *Hornyik János*: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét, 1927. 67–71.

Kötöttségek bontogatása

Túl a birtokláson, határhasználat dolgában is mindinkább egyéni törekvések jutottak szóhoz, s nem csupán a közösrre maradt határrészen. Egyes falubeliek, a földesuraságnak a közösség rovására való terjeszkedését s a kötött gazdálkodás ősi szabályainak mellőzésére irányuló törekvését látva, egyéni célokat kezdtek maguk elő tűzni, s ezek követése során mindinkább kölöncnek érezték a termelő munkának másokhoz való szoros igazodásra kötelező szabályait. Bármennyit veszített is azonban a falusi önkormányzat korábbi függetlenségéből, éppen eredetileg legsajátabb tevékenységi körében még elég erőt érzett magában ahhoz, hogy fölvegye a harcot azokkal, kik a törvényerejű szokással szembehelyezkedve, a gazdálkodás közösségi kötelekeit szétfeszíteni törekedtek. De az általa szabott s részben felsőbb fórumok által jóváhagyott, a közösségi rend megbontóit fenyegető sűrű büntetések éppen gyakoriságukkal és ismétlődésükkel sokkal inkább a művelési és legeltetési kényszer bontogatásának visszafordíthatatlanságáról, semmint a faluközösség ez ellen vívott küzdelmének sikeréről tanúskodnak. Pedig, túl a károk megtérítésén s esetenként egyéb költségeken, gyakran súlyos bírság fenyegette a nyomásos gazdálkodás szokásrendje ellen vétőket. Mértékadó jogi vélemény szerint nem ok nélkül szabott maga a falusi bíró büntetéseket (olykor a földesúr jóváhagyásával, sőt az ő részéről történt megállapítással, ha a községben rendetlenséget tapasztalt), mert maguk a parasztok ismerték legjobban, miféle kihágások történnek, s ők tudták leginkább megítélni, milyen következménnyel járnak azok. De amint a bíró a földesúrtól lett függővé s ennek támogatásával haszonleső módos paraszt kezébe került a bírói pálcával járó hatalom, sok esetben már nem a kihágások súlyosságához mérten, hanem önkényesen történt a bírságok meghatározása. S ebből annál súlyosabb teher hárult a szabályok megsértőire, mert a csőszök a följelentő s egyben a tanú szerepét is játszották, lévén a büntetésben érdekeltek. Pedig az ő tanúságuk gyakran nem adott kellő alapot sem a kár megtörténtének, sem súlyosságának megítélésére, hiszen a legcsekélyebb okból is rá-támadtak az állítólagos kártevőkre, zálogot vettek, szinte kifosztották őket.⁴⁹

Nem kevés gondot okozott a községnek, olykor a vármegyének is, többek között a porgolatok létesítése és épségben tartása. Megvolt az ok rá, hogy 12 forintig terjedő bírságot rójanak azokra, kik a szénafű s a vetés megoltalmazására a kertelést vagy annak helyreállítását elmulasztották, sövényt, árkot pusztulni hagytak. Ezért Zaránd megye a falvak bíráit és esküdtjeit tette felelőssé azzal, hogy ahol a „kerteket” 15 nap alatt föl nem teszik, őket bünteti meg a szolgabíró, s az aztán már az ő gondjuk, hogy bírságuk összegét a hanyagokon megvegyék. Egyesek szomszédjuk kárára nem akarják a maguk földjét sem sövényvel, sem árokkal keríteni vagy pedig hagyják azt elpusztulni, amiből sok kár és patvar származik — állapította meg Pozsony megye is. Nem kevesebbet mondott ki ezért, mint hogy az ilyenek földjéből elfoglalhat fél ölnyit a szomszéd s a maga fundusához csatolhatja. Tordán pedig azt mondták ki, hogy aki a kukoricaföldet oltalmazó sáncból rá eső részt nem készíti el mások kárára, annak kukoricása legyen azé, ki megcsinálja helyette. Büntetés alá esett az is, ki porgolátján rést hagyott, illetőleg azt el nem rekesztette, rossz gyepűjét, töltését fölészólitásra is ki nem javította vagy újra nem csinálta, vagy pedig a „határkert” kapuját nyitva hagyta; ha emiatt tilosba hatolt a jószág,

⁴⁹P. Prileszky: i. m. 90, 98–103, 127.

a bírságon felül a maga kárát viselni, másét megtéríteni tartozott. Olyanok is akadtak, kik „szegény emberek . . . tilalmas hasznos gyeepüjét” elvitték, főképp ősszel, télen tüzelőnek; az ilyen kertelést elhordókat, égetőket is komoly pénzbírság vagy kalodában megcsapatás várta. Még súlyosabb beszámítás alá esett, ha valaki a kertelést fa, ágak elvitelével rongálta, rajta áthágva vagy áttörve hatolt keresztül, általában a porgolátok szándékos rontása, pusztítása, gyeepü kihányása, rombolása. Ám ezúttal is a megtorló rendszabályok gyakori megisméltése mutatta, hogy kemény büntetések sem tudták visszariasztani az egyéni érvényesülés korlátai ellen ágaskodókat.⁵⁰

Az elüljáróság mégsem maradhatott adós a porgolátok dolgában fenyegetéssel és büntetéssel, hiszen egyetlen falubeli hanyagsága vagy makacssága e részben sokaknak kárt okozhatott. Annál inkább, mert a falusi önkormányzatnak sok esetben már nem volt elég ereje annak meggátlására, hogy egyesek a legeltetés terén kivonják magukat az egész közösségre kötelező szabályok alól. Sűrűn kell büntető rendelkezéseket hozni azok ellen, kik szándékosan nem adják a falu pásztorainak kezére jószágukat, amint Küküllő megye megállapítja: azért, hogy mások kárára a tilalmasokat járják. Torda vármegye szükségesnek látja erőszakos cselekedetnek minősíteni, ha valaki nappal nem bízza pásztorra vagy nem őrzi, éjszaka nem tartja pajtában vagy akolban, hordáskor a kalangyák közé kiereszti állatait. 12 forintig terjedő bírsággal kell fenyegetni azokat, kik a hegyoldalra egyszerűen kicsapják a jószágot; darabonként 1 forinttal sújtják, ki éjjel lovait s más marháit szabadon kiereszti, tudván, hogy pásztor nélkül könnyen kárba megy mind, nem lévén rájuk vigyázás. El kell rendelni, hogy ha kecskét, juhot pásztor nélkül találnak a határban, a szolgabíró csapassa meg gazdájukat, s hogy kárban talált sertést vagy ludat szabad agyonütni vagy -lőni. Vannak azonban, kik azért nem hajtják pásztor elé jószágukat, hogy maguk viseljék gondját: kenderes kertekben vagy másutt kinyűgözik, a gabonaföldek között (az egyesek földjét elválasztó mezsgyéken vagy a földek végében) kötélén vagy szabadon legeltetik, vagy pedig pásztor nem fogadva, cselédjükre bízzák. Holott például Pozsony megyében régtől fogva tiltották a „magános marhaőrzést”, hivatkozva a kárra, mely így a fűszegélyek föletetésével s a gabona kapdozásával meg letiprásával esik. S Küküllő megye, miután a falvak bírának 12 forint bírság terhe alatt meghagyta, hogy a birtokosok és a nép egyetértésével még tavasz előtt „alkalmas pásztorokat fogadjanak” minden nyáj s külön az ökor-, külön a tehéncsorda mellé, azt is leszögezte, hogy aki, legyen nemes vagy paraszt ember, jószágát nem adja kezük alá, a bírák büntessék 3 forintra, azonfelül a pásztor fizetéséhez is járuljon hozzá; s ha külön csordát tartana mégis, ne legeltethesse másutt, mint ahol a falu hasonló jószága jár – utalva megokolásul a különféle károokra, melyek füvekben, gabonában s egyéb veteményekben estek és az ebből származó sokféle panaszra. Nyilvánvalóan volt oka a vármegyének azt is elrendelni, hogy ha „olyan erős potens ember vagy possessor tanálkoznék, akivel a bírók nem bírnának”, a vármegye tisztjei legyenek segítségükre a büntetés megvételésében.⁵¹ A nemesség területi szervezete már mindinkább jónak látja a maga hatalmával beavatkozni abba, mi azelőtt a faluközösségen belül, annak a törvényéhez igazodva s tagjainak egymásrautaltságából következően rendeződött; már ahhoz is, hogy a hagyományos paraszti szokásjognak az alapvető közös érdeket szolgáló szabályai kellőképp érvényesüljenek, felsőbb beavatkozásra van szükség.

⁵⁰ CS I. 124–125, 140, 349, 353, 357, 367, 388, 414, 426, 430, 433, 441, 451, 462, 487, III. 341–342, 430–431, 435, IV/1. 851–852, V/1. 628. SzO 389. MGSz 1899: 81–82.

⁵¹ CS I. 335, 368, 426, 433–434, 442, 461, 613, IV/1. 853.

Kártevő jószág behajtása

Érthető, hogy a vármegye is törődött vele, hogy ki-ki a közös pásztor kezére adja jószágát: egyrészt látnia kellett, hogy a falvak vezetősége nem bír azokkal, kik ebből ki akarják vonni magukat, másrészt legtöbbször nem a közös nyájak, hanem az egyéni legeltetés vagy az őrzéssel nem törődés okozták a főbb kártételeket. Ha még csak kisebb volt a kár, melyet az őrizetlen vagy szándékosan odahajtott jószág szénafűben, vetésben, boglyákban, keresztekben letaposással, leleléssel okozott, belátóbb gazda olykor megelégedett azzal, hogy kiterelés s a tulajdonos figyelmeztetése révén próbálja további bajoknak elejét venni. De ha őrzőt is talált a kártevő állatok mellett, gyakran indulatba jött, s kivált fiatalokkal szemben könnyen ütlegekre ragadtatta magát. Mérsékelt megveréssel a jogi szakértő is egyetértett, de mivel az rendszerint nem maradt annyiban, nagyobb összetűzés s ebből eredő violentia elkerülésére a pásztor holmija: guba, süveg, csizma, derékszíj elvételeét javasolta, s csak ha ennek a kárért felelős ellenáll, akkor verést elégtételül.⁵²

Ám a „káros” többnyire már csekélyebb legázolás és leleléssel esetén is a kártevő jószág behajtásához folyamodott. Ha ismeretlen, joggal kóborlónak, bitangnak tekinthető állatot talált a kárban, ez is felelt meg a követendő eljárásnak; ugyancsak akkor is, ha ismételt odaterelés mögött a terület elvitatásának szándékát lehetett gyanítani (ami, ha jogalap nélkül történt, az odahajtott jószág elvesztésével járt). A behajtás egyfelől a kártevés bizonyosságául szolgált, másfelől biztosítékul az okozott kár megtérítésére; hajtópénzen kívül helyenként abból a bírságból is harmadrész illette a behajtót, melyet a kártevő jószág gazdjára kiróttak. S akinek természetett növénye a legelő jószágtól sérelmet szenvedett, annál inkább a behajtás általánosan elterjedt gyakorlatához csatlakozott, mert effélel büntetésül maga a község is alkalmazott. Ha például abból eredt a kár, hogy valaki nem készítette el kellő módon a rá jutó porgolatot, s ott a jószág másnak földjére hatolt, paraszttól a maga, birtokostól jobbágya vagy zsellérje marháját hajtották el; aki pedig lóhátról gázoltatta, etette a gabonát, s elnyargalt a felelősségre vonás elől, számíthatott rá, hogy a közös nyájából kiszakítják egyik állatát, s térítésül a kárvallottnak adják.

A behajtás azonban, akár a falu csőze vitte vegnez, akár a karosult, ritkan zajlott le bonyodalom nélkül. Az erre vonatkozó rendelkezések serege mutatja, hogy az mindegyre sorra került s valósággal égető problémája lett a falu mindennapi életének. Nemcsak a parasztnépnek vágott elevenébe: a földesuraknak is annyi gondot okozott, hogy az 1728/29-i országgyűlés szükségesnek látta részletesen szabályozni a behajtás során követendő eljárást s a kapcsolatos vétségekért járó büntetéseket. Ám csakhamar kiviláglott, hogy az 1729. évi 42. törvénycikk tíz szakasza sem tudott megnyugtató rendet teremteni a dologban. Hat év múlva Prileszky, aki mint a gr. Erdődy György kamaraelnök s a kezelésében levő Esterházy- és Thurzó-birtokok jogügyigazgatója mindennapi gyakorlatából közelről ismerte a kérdéskört, nem ok nélkül tartotta célszerűnek, hogy külön könyvben adjon választ a behajtáshoz fűződő 166 kérdésre, miközben, Werbőczyt is magyarázva, gyakran a maga véleményének adott hangot. Mint már könyve címében kifejezésre juttatta, azért írta Erdődynek ajánlott művét, hogy uradalmi tisztek tájé-

⁵² CS I. 125. *P. Prileszky*: i. m. 13–15, 25, 28–30, 34, 36–37 (erdei kártétel: favágás és fák lekérgezése esetén fejsze, lánc, szekér elvételeét javasolta).

kozódni tudjanak a szándékosan tilosba terelt és a bitang jószág behajtása során fölvetődő kérdésekben s velük kapcsolatosan (a törvény láthatóan nem adván elég eligazítást) tudják mihez tartani magukat. Könyve további két év alatt újabb két kiadást ért, élénk bizonyosságául annak, hogy milyen sürgető igénynek tett vele eleget. De külön kiemelést érdemel, hogy az országgyűlés s 1715-ben kiküldött bizottsága munkálataiban (királyi biztosként) is közreműködött Prileszky, kinek nevéhez egy Quadripartitum is fűződik, uradalmi tisztekhez szólva nem tévesztette szem elől a jobbág yok érdekeit, kiknek a nyugati-északnyugati országrészben különösen nehéz helyzetét közvetlenül tapasztalhatta. Több ízben figyelmeztette a földesurak embereit, hogy a kártételek s a behajtások során ne szenvedjen hátrányt a szegény nép, mikor azok terhét nagyrészt amúgy is ő viseli.⁵³

Kárban talált jószágot, ha nem falubelié volt vagy egyébként őrizet nélkül járt a tilosban, akárki behajthatott; némelyik község külön helyet jelölt ki elhelyezésére. Előfordult, hogy lelövését is megengedték, s lúd, kacsa, de különösen a „szenvedhetetlen károkat” tevő sertés könnyen agyonütés sorsára jutott, főképp haragra gyulladt „káros” kezétől. Míg sertése rétb en, vetésben, kertben, szőlőben túrt és dült, gazdája rendszerint nem ismerte el a magáénak, csak amikor leölték, akkor jelentkezett jóvátételért, ám többnyire már későn. Ha ugyanis — kivált már megelőző kiterelés és gazdájának megintése után — ismétlődött a sertés kártevése, tulajdonosának legtöbb helyen bele kellett nyugodnia, hogy a másik fél kára fejében levá gja magának, s nemcsak nem követelhetett ezért rajta semmit, de arra is akadt példa, hogy ezenfelül kártérítéssel tartozott. Mindamellet Prileszky úgy vélte, jobb kertelést csinálni s épségben tartani, mintsem jogvitába bonyolódni s a nyomorult népet nehezen szerzett sertésétől megfosztani. Abból is költséges per származhatott, ha engedély nélkül makkoláson ért s behajtani kezdett kondából szokás szerint a helyszínen leöltek néhányat. Ha a kártevő jószág gazdája ragaszkodott hozzá, hogy behajtásra kerülő állata mellett maradhasson, ebbe a takarmányozás kedvéért is célszerű volt belemenni, föltéve hogy nem a jószág ilyen módon való visszajuttatásának szándéka lappangott mögötte. De a kísérőnek erővel való, ugyancsak nem ritka elfogása nem volt ajánlatos, hiszen a kiváltásig eltartásának gondjával járt. A zálogul elvett tárgyakat, ha értékük meghaladta az 1 forintot, célszerű volt bírói kézbe adni; ha 15 napig ki nem váltották, az elvevőé maradtak. A megzálogolásban főképp a csőszök jártak elül rossz példával: kevés fizetést kapván a községtől, gyakran valami apróságért vagy mondvacsinált kárért is elvették a szegény ember dolgait, hogy taksát kapjanak értük, vagy végképp megtarthassák, s a falusi bíróság gyakran vádlóként is, tanúként is támaszkodott rájuk. De nem volt hiány hatalmaskodókban sem, kik nem átallo tták másnak a jószágát minden igaz ok nélkül, jogtalanul behajtani, mint ahogy másfelől olyanok is akadtak, akik az odahajtással szándékosan akartak kárt okozni másnak.⁵⁴

Kivált a nem kezes tartású állatokat sok esetben nem volt könnyű behajtani; érthető, hogy annak, ki ezt véghezvitte — így a határpásztoroknak — általában hajtópénz járt. Voltak azonban a behajtásnak számos esetben ennél súlyosabb, olykor vérontásig fajuló nehézségei is. A kárt szenvedett az okozójának nemegyszer már csak hült helyét

⁵³ CS I. 124, 129–130, 139–140, 428, 441, 614. P. Prileszky: i. m. 14, 16–17, 49–50, 62, 67–68, 73, 100–101, 115, 125, 128, 130.

⁵⁴ CS I. 317–318, 334, 430–431, 461, IV/1. 854. MEO I. 644. SzO 385. P. Prileszky: i. m. 16, 18, 23, 25–27, 37–38, 41, 44, 52–57, 87–90, 110, 127.

találta; de ha megbizonyosodott róla, kinek a jószága tette, s ezt két tanú vallomásával erősítette, kártérítés, bírság nem maradt el. Máskor a szeme láttára szaladt el a kártevő, gyakran gazdája segítségével, s másnak a földjén jog szerint nem üldözhet, csak közös területen. Ám a fő akadályokat az összeütközések, erőszakos önkényeskedések jelentették. Még hagyján, ha a kártevő állat gazdája beérte azzal, hogy a behajtót szidalmazza, becstelenítse, fenyegetse; kiszabott súlyos büntetések sem tartották vissza, hogy neki útjába álljon, a jószág behajtásának vagy zálogvételnek ellenszegüljön, a behajtóra rátámadjon, megverje, megsebezze, tőle az állatot vakmerőn elragadja, vagy a már behajtottat lopva kiszabadítsa, visszavegye, esetleg bosszúból a behajtó marháját elhajtsa. Összecsapáskor a jogi vélemény a károsult részéről, ha már életveszélybe került, a másikinak megsebzését is elfogadhatónak ítélte, de emberölés elkerülése végett inkább a jogi útra terelést javasolta.⁵⁵

Akárhogyan ment is végbe a kártevő állatok behajtása, tulajdonosuknak érdeke volt, hogy minél előbb újra birtokukba jusson. Megértő károsult olykor hajlandónak mutatkozott előre kiadni a behajtott jószágot a bírónál történt bejegyzés ellenében, ha gazdájuknak nem volt mit szekerbe, ekébe fogni nélkülük, vagy pedig fejős juhainak maradt híjával a szegény ember, kinek jószága gyakran került behajtás sorsára. Rendszerint azonban a behajtó, józan belátás helyett épp ellenkezőleg, abban lelte elégtételt, ha a kár okozóját minél tovább megfosztja állataitól, s fűtötte a káröröm, ha valamelyik elhullott közülük. Hogy ennek gátat vessen, a törvény úgy rendelkezett, hogy a behajtott jószágot 3 napon belül szolgabírónak vagy alispánnak kell átadni; ha ezeknek hiányzott az alkalmatosságuk tartásukra, vagy nem akartak bibelődni vele, képletes, írásban történő átadást is elfogadtak. Ha ezt a kárt szenvedett elmulasztotta, a harmadik nap után a tizenötödikig, sőt ha a vármegye bírása felszólítást küldött a visszaadásra, de ennek a behajtó nem, vagy hiányosan tett eleget, azon túl is naponként és – ha az állatok több megosztott birtokú földesúrhoz tartoztak – földesuranként 12 forint bírsággal sújtották. A törvényt nem ismerők, főképp parasztok büntetése ilyen módon roppant összegre szaporodhatott, annál is inkább, mert a „marcalis bírság” kétharmada az eljáró bírót illette. Nem ritkán a jószág gazdája sem bánta, ha a behajtó tájékozatlanságban marad s késik az át-, illetőleg visszaadással, mert így neki jutott a bírság harmadrésze. Egyébként azonban igyekezett a kárt a falu bírájával és esküdtszéivel becsüpenz fejében mihamarabb fölbecsültetni s a behajtónak ennek megfelelő kártérítést felajánlani. Ha ez három napon belül megtörtént, a behajtónak (föltéve, hogy a becslést hátrányosnak tartva nem kívánta a szolgabíróval fölülvizsgáltatni) el kellett fogadnia, hiszen mint ahogy jog szerint maga nem vehetett önkényesen elégtételt, úgy a falusi bíró sem ítélt meg neki ilyet kártérítés fejében a behajtott állatokból; ilyenkor ezek szolgabírónak vagy alispánnak való átadása elmaradt, s visszakérültek gazdájukhoz. Három napon túl viszont a kárért felelősnek a megye bírájához kellett fordulnia a fizetendő kártérítés megállapításáért (amihez azután még eljárási költség, hajtópénz s a falusi bíróság által tilalomszegésért kiszabott büntetés, nem ritkán túlzott taksálás is járult). Erre a megállapításra azért volt szükség, mert a kár becsült értékéhez hozzá kellett adni a behajtott állatok tartásának költségét, viszont ha ezalatt értékük kevesedett, ennyivel, továbbá ha a károsult időközben dolgoztatta vagy fejte őket, ennek értékével is csökkentették a kártérítés összegét.

⁵⁵ CS I. 302, 317–319, 428–431, V/1. 605. SzO 385. P. Prilezky: i. m. 14–15, 17, 29, 43–44.

Mindez nem zajlott le bonyodalmak nélkül, kivált ha a papíron bírói kézbe adott kártevő jószág ténylegesen egyideig a behajtónál maradt. Mivel neki az állatokat el kellett rekeszteni, a jószágtartás viszont döntően legetetésre alapozódott, nemegyszer megpróbálta azok takarmányozásának gondját tulajdonosukra hárítani. Ez utóbbinak gondja lett volna továbbá a behajtott tehének fejése, hogy tejük időközben el ne apadjon, de mind ez, mind amaz bajosan mehetett végbe a két fél között megromlott viszony miatt. S amint a tartás költségét, úgy azt sem volt könnyű megnyugtató módon megállapítani, hogy mennyivel csökkent az állatok értéke, ha aztán leromlottak kellő takarmányozás és gondozás híján vagy kíméletlen dolgoztatás következtében. E részben, mint a behajtás alatt élvezett munka- és tejhaszon felszámításában is sok múlt az eljáró bírón, hiszen, amint Prileszky hangoztatta, gazdaember az igásökröt munkavégzése, serénysége, ügyessége, kitartása, a sertést hízekonysága és eladhatósága szerint értékeli. Billogzás hiányában körmönfont behajtó azzal is megpróbálkozhatott, hogy a maga silányabb jószágát a többre becsült behajtottakra cserélje, vagy pedig ezekből színleg eladjon, s helyettük pénzt erőltessen a kártevésért felelősre. De akár eladni, akár levágni kívánt egyet-kettőt közülük, csak akkor fedezhette magát, ha előzőleg megbecsültette őket; s az elhullott jószág értékét is csupán akkor nem számították fel neki, ha az esetet jelente, véltenséget s a gondatlanság hiányát igazolta. Egyébként ha a károsult favágással, lekérgezéssel, a kérdéses terület elvitatásának szándékával vagy egyéb erőszakos tettel kapcsolatban hatalmaskodást rótt ellenlábasa terhére, ezért külön pert indíthatott ellene, s akkor a kártérítés ennek lett függvénye.⁵⁶

Lazuló közösségi rend

Legtöbbször nem pásztor kezére adott nyáj vagy elkóborolt bitang jószág, hanem az egyes gazdáknak a közösségtől külön tartott állatai kerültek behajtás sorsára. Az ebből egyéneknek s összességüknek lépten-nyomon adódó gondok nyilván tanúsították, hogy törvényerejű hagyományos szokás, ezt kötelező erővel érvényre juttatni törekvő elüljáróság, okozott károk, megtérítésük sok buktatóval járó körülményes útja, büntetések dandárja mind nem tudta megfékezni a közös művelési és legetetési kényszer nyűgéből való kibontakozásra törő egyéni igyekezetet, sőt ennek példái mindegyre sokasodtak, újabb s újabb ellentéteket támasztva a közösség kebelében. A sűrűsödő összeütközések s a rendszabályokkal makacs szembehelyezkedések láttán község és vármegye sok esetben már szükségesnek tartotta a véltlennek látszó kártételeket is szándékosnak, erőszakosnak, sőt hatalmaskodásnak minősíteni a közös érdekekkel szembefeszülő egyéni önkény megzabolázása végett. Karatna Alsó-Fehér megyei falu szabályzata arra hívta fel a figyelmet, hogy amikor állítólag előre nem látott módon, „történetből” jut tilalmasba a jószág, jól meg kell vizsgálni a szaladást, mert vannak, „kik szabad akaratjuk szerint is elcsapják marhájakat, hogy a tilalmas határba lábbogjon és jól lakják”. Nem ítélte pusztá szaladásnak azt sem, ha a nyájnak akár csak egy részecskéje hatol tilosba, hiszen a pásztornak

⁵⁶ CS I. 317, 319, 368, 427, 430. MEO I. 644. J. Szegedi, i. m. 844–848. P. Prileszky: i. m. 50, 52, 53 (hibásan 39), 57– (hibásan ugyancsak 39) –82, 84–89, 91–98, 102–103, 107–126. MGSz 1900. 128.

mindig ott kell lenni vele. Egyszermind 1 forintban szabta meg a határ tilalmát azzal, hogy mindannyiszor meg kell venni azokon, „a kik marhájokat az tilalmas helyeken szántsándékkal legeltetik”. Előre föltett tilomszegésnek számított az is, mikor az őrző úgy terelt tilosba, hogy a jószágot csak akkor hajtotta vissza, mikor észrevették vagy kitakarodásra intették; ha a jószágot éjszaka találták kárban (ezért általában kétszeres bírság járt); ha a pásztor közel hajtott a tilalmashoz, úgyhogy a marha elérhette, s nem őrizte talpon; ha valaki hordás idején a kalangyák között kieresztette jószágát, akár csak őrizte alatt is. Akadtak továbbá a tilalmasokban „alattomban” kár „tétető” emberek, ám bebizonyosodván, hogy ők követték el, „akár nemes, belső vagy paraszt személy légyen”, a 3 forint bírságot nem kerülte el. De számos esetben egészen nyilvánvaló volt a szándékosság, az erőszakos tilalomrontás, s ez külön hangsúlyt kapott azért, mert ekkor a szenvedő fél kártérítésen felül kisebb hatalmaskodás címén is szorgalmazhatta a másiknak megbüntetését. Torda megye evégből a szolgabírák feladatává tette, hogy „az olyan violentus embereket” vizsgálják, és az alispánnak jelentsék. Valóban nem volt hiány olyanokban, kik ahelyett hogy megtartották volna, rontották a tilalmasokat: ott elaludván vagy nyílt vakmerőséggel jószágot járatnak, tartottak, szándékkal kárt tettek; a közös legelőből egy részt a maguk hasznára fordítottak, a nyomásba forduló határrészben szántottak-vetettek; az ökröknek fenntartott tilalmas legelőre heverő marhát tereltek; a nyomás között hagyott tilalmast erővel lelegeltették; saját kaszálójukon György nap után marhát tartottak; másnak a fűvét lopva lekaszálták, hatalmasul elhordták; réten sertést járatnak; a jószágot odaeresztették, hol sarjút fogott fel a község; kaszálón, vetésen utat csináltak, rajtuk legeltettek; a tanórokban marhát tartottak; másnak fűvét, gabonáját prédálták, vesztegették; a jószágot szüret után szőlőbe, télen kemény fagy idején kívül a vetésre tereltek; vetésen ludat, borjút járatnak; (lőháton, hogy ha valaki meglepi őket, elmenekülhessenek) a gabonát szándékosan gázoltatták, etették; pásztor a szabaddá tett mezőn túla terelte nyáját – egyszerrel nemcsak titokban s a községben tettek kárt, hanem arra merészkedtek, hogy másét prédálják hatalmasan és makacsul. S mindennek láthatóan nem sok sikerrel próbált gátat vetni a sokféle ellenrendszabály és kemény büntetéssel való fenyegetés. Többnyire már az első tilalomtörés bírsága sem volt csekély, annál súlyosabb, ha ismétlődésre vagy föllebbezésre került sor. Ha nem sikerült a kihágót tetten érni, de akadtak ketten, kik kártételt tanúsították, hiába szökött meg zálogvétel vagy jószágának behajtása elől akár lőháton: a bírságtól nem szabadult, s a közös nyájból kifogták egy marháját, míg a kárt meg nem térítette. Nem nézte ölbetett kézzel a sok tilalomrontást a vármegye sem: szükség esetén kiküldte a szolgabíró, akadályoztatásakor esküdtjét a vetések kárt okozó lelegeltetése ellen, s amint olykor a tilalmak és a szabadítás kihirdetésében is közreműködött, súlyosabb esetben büntető kézzel sem habozott beavatkozni.⁵⁷

Ám a falu törvényében összegeződő szokás eredetileg kötelező ereje, a „füstin” kirótt tömérdék bírság keménysége, a megye büntető beavatkozása már mind kevés volt ahhoz, hogy visszaszorítsa a hagyományos rendet bontogató egyéni törekvéseket. A kötött gazdálkodás bilincseinek lerázására irányuló erőfeszítések ott mutatkoztak meg

⁵⁷ J. Szegedi: i. m. 849–850. CS I. 123, 125, 139–140, 302–303, 317–319, 322, 335, 351–352, 367, 426–427, 430, 441–442, 450, 462, III. 327, 342, 430–431, IV/1. 834, 852, 856, V/1. 603, 605. MEO I. 163, 644. SzO 383. P. Prileszky: i. m. 17, 89, 95. MGSz 1899. 81–82. Belényesy M., i. h. 272.

leginkább, mikor a gazdák egy része nem akart igazodni az egyéni birtokukat közössé tevő tarló- és rétszabaduláshoz. Nemcsak azt kellett büntetés terhe alatt kimondani, hogy „semmiféle pásztorok” az erdő- és határbírák „hírek nélkül” határt ne szabadítsanak. A faluközösség afőlött sem hunyhatott szemet, hogy vannak, akik jószágukat már a tilalom alól való felszabadítást megelőzően szénafüvön, gabona között jártatják szabad akaratok szerint. Szükségesnek mutatkozott 1–24 forint büntetést kiszabni azokra, kik határt szabadítanak „közönséges akarat nélkül”, „falú híre s akarattya ellen”. Pozsony megyében régtől fogva 5 forint bírság sújtotta azokat, kik tüstént a kaszálóra s a tarlóra hajtották állataikat, midőn a széna még renden hevert vagy ott állt kalangyákban, illetőleg a gabonát be sem takarították; sőt az odaterelt jószág behajtásának ellenállókát nem kevesebb, mint 50 forint büntetés fenyegette. A vármegyének mégis azt kellett megállapítania, hogy alig bocsátja sarlóját a gabonába az arató, sokan máris mások tarlójára, kepei közé engedik állataikat, hagyva, hogy a keresztet ledöntsék, tiporják. A közösségi határhasználat mindenkire kötelező előírásaihoz már a gazdasági év várva várt legfontosabb fordulópontján sem igazodtak egységesen a falubeliek.^{5 8}

Már nemcsak a földesúr és emberei nem tartják magukat a hagyományos gazdálkodás közösség szabta rendjéhez: rajtuk kívül és utánuk elsősorban a jobb módú parasztek azok, kiknek egyéni érdekei mindinkább a közösség s benne a szegényebbek szempontjaihoz igazodó művelési kényszerből kifejtőzve tör érvényesülésre. Sok esetben a földesúr segítségével kerülve a község élére s tovább is az ő támogatását élvezve, ők azok, kik a falu jövedelmeit a maguk hasznára kezelik, a bírságokat önkényesen szabják meg és róják ki, a csőszöknek a szegénység taksálásában hátvédet nyújtanak, s amikor teret engednek az uraknak, hogy túltegyék magukat a falu törvényein, maguk sem igazodnak hozzájuk, holott az lenne a kötelességük, hogy példát adjanak megtartásukra. Jellemző, hogy Udvarhely szék 1727-ben azzal kötelezte a falvak bírjait a tilalmasok eskü alatt köteles megtartására, hogy 12 forint büntetés sújtsa őket, ha a másokét prédálók ellen el nem járnak, s bírság kirovását kedvezésből elmulasztják. Küküllő megye pedig azon ütközött meg, hogy bár statutumot alkotott ebben a dologban, a tilalmasokat nem lehet megtartani sokak vakmerősége miatt; a bírák és a polgárok (esküdtek) is, holott megtartásuk lenne a kötelességük, inkább rontják, másoknak is alkalmat adva kártételre, megszegésükre. A jómódú nagyhangú parasztkiskirályok azok, kik ellen külön kell rendelkezni, „látván határink elvesztegetését a sok kártétető potentiarius miatt”. A hatalmas lakosok tesznek már régtől fogva vakmerőn és makacsul „feles károkat” a tilalmas határokon, az ő megfékezésükre „s az határnak jobb móddal való tilalomban tartására” próbálják meghagyni minden „potentiarius” használat szigorú megbüntetését. De nemcsak a többiekkel, szegényebbekkel közös gazdálkodási rend szabályaihoz nem akarták ők tartani magukat: nem maradván meg saját kaszálójuk s szántóföldjük határain belül, maguk akarták földjüknek határt szabni, másokéra rátévén kezüket. A szomszéd füvét elkaszálták, a falu legelőjéből, a csorda odavezető útjából, sőt még az országútból is maguknak foglaltak; nem csupán a gazdák szántóföld-darabjait elválasztó „megyéket” (fűszegélyeket), hanem mások földjét is elszántották, a határköveket föltett szándékkal elmozdították s lopva elvitték. A rengeteg panasz, kár és jogtalanság láttán – a faluközösség nyilván nem tudva bennük rendet teremteni – Fogaras vidéke így határozott a

^{5 8} CS I. 125, 348, 352, 427, 429, 442, IV/1. 853–854.

jó rend megtartásáért. A megkárosított kérésére szálljon ki a szolgabíró hiteles emberekkel az elfoglaltnak mondott föld helyszíni szemléljére. Mindenki tudja, hogy az osztás útján juttatott rétek és szántóföldek egyenlő nagyságúak; igaz úton járó nem tévedhet, ahol tehát egyenetlenség mutatkozik, szándékos kihágás történt; ennek bírsága 12 forint s azé, ki más vetését kiszántotta, ennek kétszerese. Más a helyzet az irtásföldek esetében; ezek nem egyenlők, így elkaszálásuk, elszántásuk mögött tévedés is, rosszhiszemű, kapzsi csalárdság is lehet. Ezért jobb rend s a hibák kiigazítása kedvéért a szomszédokkal egyetértve ki-ki jelölje meg nagy kövekkel irtványa határát; aki hanyagságból vagy nyakasságból elmulasztja, s ezért szomszédja belekaszál vagy -szánt az övébe, ezt magának tulajdonítsa, s fizessen 12 forint bírságot azért, hogy panaszra adott okot; ha mégis kimutatná, hogy a kérdéses kaszáló- vagy szántóföld-darab őt illeti, neki ítélik, de mulasztása miatt ő fizessen a kihívott bírának. Aki kaszáláskor vagy aratáskor határkövet áthág vagy elmozdít, büntessék 12 forintra, ezenfelül vegyék el tőle a lekaszált szénát s a vitás szántóföld-darabot, és adják át a sértettnek. Ha cseléd szántotta el a szántóföld-birtokokat elválasztó mezsgyét, urának Pozsony megye határozata szerint bírság terhe alatt vissza kellett vele barázdáltatnia.⁵⁹

Rendelete megokolásában Fogaras vidéke nem szükségtelenül hivatkozott a szegénység elérni kívánt „megvizsgálására”. Mindenekelőtt a parasztság legelesettebb rétege sínylette meg, valahányszor földesúri vagy gazdag paraszti haszonlesés rést ütött a közösségi összetartozás és egymásrautaltság hagyományos rendjén, legközvetlenebbül őket sújtotta a módosoknak a felsőségtől jóváhagyott hatalmi terjeszkedése. Az egyszerű nép mintegy az isteni rend velejárójának tekintette, hogy a faluközösségnek földdel alig vagy egyáltalán nem bíró tagjai – mint a földet megművelni nem tudó egyedülálló öregek, özvegyek, kiskorú árvák – is részesüljenek nemcsak abból, mit a szabad élő föld nyújthat, hanem a megművelt föld terméséből is jusson nekik valami. Régi időkre visszamenő szokást követett tehát a közösség, midőn a legnehezebb sorsú rétegnek lehetővé tette, hogy a gabonaföldek közötti mezsgyéken és parlagokon füvet szedjen tehenének, a tarlón elhullott kalászt gyűjtsön kenyérére, és – amire különösen ott nyílt mód, ahol a gabonaszárát földtől távolabb elvágó sarlóval arattak – szalmát kaparjon össze házfedélnek. Születnek azonban, ezzel szöges ellentétben, olyan rendelkezések, melyek az ilyen műveletekkel jómódúaknak okozott kárra hivatkozva arra irányulnak, hogy a szegénységet megfosszák megélhetésének e lehetőségeitől. A fűszedők – hangoztatják – összetiporják, olykor ki is tépik a vetést, alattomban gabonát is levágnak s elviszik zsákban, bugyorban; azért „a tilalmas határokból se szekeren, se zsákban füvet hordani gyepekről vagy parlagokról szabad ne legyen senkinek” 1 forint bírság terhe alatt; csak akinek földje van ott, az mentesül ettől, ha esküvel bizonygatja, hogy az tulajdon kaszálójáról vagy parlagjáról való (ami egyet jelentett a földtelenek e haszonvételből való kizárásával). A határpásztoroknak kötelességükké teszik, hogy ügyeljenek azokra, kik mások fűvét hordják, lopják, s ha rajtakapják, vigyék a birtokosok és a falu törvénye elé, ha pedig nem érnék tetten, de rájuk bizonyul, adják át a kárvallottnak, hogy kalodába üthesse őket. Hasonló sors várt a „kalangyászokra”; Pozsony megye 2 forint bírságot szabott a kalászszedőkre azzal az átlátszó indokolással, hogy aratni s más kétkézi munkát végezni pénzért

⁵⁹CS I. 125, 146, 314–318, 322–324, 352, 426, IV/1. 852. SzO 383, 389. MGSz 1899. 81; 1900. 128. Barta L.: i. m. I. 88.

sem akarnak, viszont a lábán álló s a kérékbe kötött gabona fejét nem átallják lemetélni. Ugyanennyire büntették a „tállóhárogatókat” is, ha a tarló gazdájának „híre nélkül” kapartak össze szalmát maguknak; ezúttal abba az ürügybe kapaszkodtak, hogy ezek a szegények egyúttal a trágyát is összegereblyézve a földet soványítják.⁶⁰

Ám, szemben a szegényekkel, kik egyéni birtok nélkül maradvá szívosán próbáltak ragaszkodni ahhoz, amit a szabad földnek s élésének maradványa még nyújthatott számukra, nemcsak földesurak és gazdag parasztok szegültek ellene önző hatalmaskodással a közösség mindenkire egyformán kötelező előírásainak. Mintegy továbbgyűrűzve, helyenként mások, kevésbé módosak is kezdték szűknek érezni a művelési és legeltetési kényszernek a többiekhez fűző kötelekeit. Hasonlóan ahhoz, ahogy a „szabad élő földön” az osztatlan közös birtoklás rovására fölosztás, sőt helyenként egyéni birtokbavétel tört utat magának, mint láttuk, a szántóföldön s a réten is mind ritkább lett, majd abban maradt az újraosztás, a faluközösség egyik legfontosabb funkciójának gyakorlása. S mihelyt az egyes gazda ugyanazokat a földdarabokat a maga állandó birtokának tekintette, igény támadt benne arra, hogy használatukban ne nehezedjenek rá a nyomásos gazdálkodás kölöncei, hogy rajtuk a művelést is egyéni alapon s ne a közösségi kötöttségekhez igazodva folytassa. A paraszti árutermelés számára helyenként, bár korlátozottan, adódó lehetőségek csak erősítették a törekvést, hogy a hagyományos rendet tükröző, másokhoz láncoló közösségi rendszabályokkal szemben, azok járószalagjából kibontakozva az egyén érdekei keressenek érvényesülést. A legeltetés rendkívüli jelentőségéből s abból, hogy tőle eredt a kötöttségek javarésze, önként következett, hogy a külön utakat kereső gazdák elsősorban a legelőkényszer bilincsein igyekeztek lazítani. Közös pásztorokban (gyakran okkal) nem bízva eléggé, állataikat a maguk keze alatt akarták tartani és gondozni, s arra törekedtek, hogy szántóföldjüket és rétjüket megóvják attól, hogy a szabadítással a falu nyájainak prédája legyen. Bár a feudalizmus hagyományos agrárszervezete alapjaiban szilárdan állt még, a közösségi szokásrendhez igazodó gazdálkodás bilincseinek feszegetése már előremutatott a kapitalista termelés felé.

Küküllő megye nem ok nélkül hangoztatta már a 17. század végén: „Többire mindenütt igen el-áradott a tilalmasok meg nem tartása”; jó fél évszázad múlva pedig ilyen aggodalomnak adott hangot Peselnek községe: „Ha minden ember az magáén szabad léssen, e szerint megszabadul az határ is egészen, mely nagy kárt és romlást okozna a falu határának.”⁶¹ Mindenekelőtt a földesurak törekvése: hogy magukat a faluközösségből kiemelve, azt hatalmuk alá gyűrjék, vert éket annak ősöktől örökölt összetartozó egységébe. Nyomukban ugyancsak a közösségi kötöttségek szétfeszítése irányában hatott, midőn gazdag parasztok, majd kevésbé módosak is, a falutörvényben rögzített szokásos rend szabályait félretéve, annak a maguk önző érdekét helyezték elébe. Nem törődés mások, a kollektívum javával, kár okozása másoknak s az összességnek, ebből következő behajtások, indulatok és összetűzések csak tovább lazították a faluközösségnek a gazdálkodás oldaláról is bontogatni kezdett hagyományos egybetartozását.

⁶⁰ CS I. 426, 432, IV/1. 853. P. Prileszky: i. m. 24, 89.

⁶¹ CS I. 302, 428.

Közlemények

LADÁNYI ERZSÉBET

Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben

A 13. század a magyar városfejlődés kibontakozásának koraszaka. Ez a fejlődés folytatódik, sőt intenzívebbé válik a 14–15. században. Kiváltságlevelek egész sora jelzi a kiváltságolt város-városzerű települések számának növekedését, jogi és gazdasági helyzetük változását. Nem célunk sem ezeknek a kiváltságleveleknek, sem a városok, városzerű településeknek számszerű vizsgálata. A dekrétumokban, oklevelekben nyomon követhető és egy-egy időszakra jellemző terminológiai változásokat kívánjuk bemutatni a 13. század első feléből a 15. század végéig: a libera villa, civitas, oppidum jelentésében, használatában megfigyelhető eltéréseket, vagy éppen azonosságokat. A vizsgálat középpontjában a libera villa áll, ill. mindazok a terminológiai megjelölések, amelyek a libera villa adatok előfordulásának idejére jellemzőek még, és vagy váltják, vagy megelőzik egy adott településre alkalmazva a libera villa megjelölést.

Dekrétumaink közül az 1267-ben, az 1290/91-ben, az 1351-ben és – a talán legtöbb kérdést felvető – 1405-ben hozott I. dekrétum említi a libera villa-t. A törvények libera villa adatai különböző módon, esetenként a civitas, oppidum megjelölésekkel együtt fordulnak elő; ez adta az ösztönzést ahhoz, hogy várostörténeti kutatásunk során nagyobb hangsúllyal foglalkozunk a libera villa adatokkal, ill. a terminológia vizsgálatával.¹

Az 1267. évi dekrétum a nemeseiktől földet foglaló királyi és királynői libera villa-k népeiről ír: „Preterea statuimus, quod terre nobilium, quas populi liberarum villarum nostrarum vel domine regine seu udvornici seu castrensens quacunq[ue] occasione occupaverunt et detinent, restituantur ipsis nobilibus.” Az 1290/91-ben hozott dekrétum vonatkozó része különösen jelentős. Az egyházi és világi bíraskodást szabályozó cikkelye meghatározza a libera villa-k népeinek bíraskodási jogkörét. Nem a felettük való bíraskodásról van szó, nem a nekik adományozott bírói immunitásról, hanem az általuk gyakorolt bíraskodási jogkör bizonyos megkötéséről. Hasonló megkötést először a nagyszombati hospesek részére 1238-ban adományozott kiváltságlevél tartalmazott: „Uillicus eciam ipsorum una cum duodecim de melioribus de villa ad exhibendam iusticiam deputatis hominibus eiusdem ville uel de aliis, pro crimine in eodem commisso, decapitationis uel aliam quacunq[ue] penam infligendi habeat potestatem, nisi nobilis exstiterit, cuius iudicium maiestati regie reservetur.” Az 1290/91-es dekrétum megfogalmazása a libera villa-k bíraskodási jogkörét így korlátozza: „Hospites etiam liberarum villarum regis scilicet et regine nobiles regni nostri non possint iudicare” azaz, „a király és királyné szabad falvainak vendégei országunk nemesei felett ne ítélezhessenek”.² A dekrétum idézett részének korábbi fordításai az alany és tárgy sorrendjét felcserélték, és ennek eredményeként a szövegrészt úgy

¹ 1267: *Szentszövegek*, Oklevélszövegek, 53. l. 1290/91: ZW-I. 173–174. l. 1351: *Eperjessy*, 33–37. l. 1405. I.: CJH I. 210–229. l. A terminológiai kérdések vizsgálatára, sajnos nem az általunk vizsgált korszak végéig: *Hans Andersson*: Urbanisierte Ortschaften und lateinische Terminologia, vor 1350. Göteburg, 1971. A libera villa-t mint mezőgazdasági jellegű telepítést tekinti: *E. Liesegang*. Niederrheinisches Städtewesen. 1897.

² 1238: RMA, 446. l. Köszönettel tartozom Geric József egyetemi docensnek, hogy a dekrétum szövegének eddigiekől eltérő fordításában bátorított. Későbbi kutatásaim során a fordítás korrekciójának helyessége igazolódott. A dekrétum idézett helye új értelmezésének bizonyítására tanulmányomnak az oklevelek adressesel foglalkozó részében még visszatérek.

értelmezték, hogy az, a királyi és királynéi libera villa-k feletti nemesi bíraskodást tiltja. Csakhogy ennek dekrétumba való bevétele teljesen feleslegesen történt volna, hiszen a hospeseknek adott kiváltságselevelek eleve tartalmazták a felettük való bíraskodásnak, igazságszolgáltatásnak módját és a speciálisan meghatározott bírói immunitást, ill. exemptiót is; ennek lényege éppen az volt, hogy a hospesek felett vagy a király, vagy a király által kijelölt bíró ítélezhetett csak.³ Az 1290/91-es dekrétum említi civitast is, a IV. László-féle jogtalan adományokról írva, de ez egy általános felsorolás része: „... castra, possessiones, civitates...” III. András 1298. évi dekrétuma szintén említi civitast a 35., ill. 37. cikkelyben. A 35. cikkely, amely a nádor vidéki bíraskodásáról rendelkezik, kimondja „Statuimus etiam, quod Palatinus, castra tenendo, in campis et conventibus, et non in villis vel civitatibus, judicare debeat.” A 37. cikkely az új pénz szabályozása kapcsán így fogalmaz: „... per omnes Regni Civitates, et villas, fora continentes, valorem certum currere debeat.”⁴

Mintegy fél évszázaddal később, az 1351-ben kelt dekrétumban fordul elő azonos rendelkezésben először a civitas és a libera villa egymás mellett, a dekrétumnak abban a cikkelyében, amely a kilenced fizetéséről rendelkezik; közöttük, a dekrétum megfogalmazása alapján lényeges a különbség. A civitas a „murata”, a fallal körülvett, a kilenced fizetése alól mentes. A libera villa kilencedet ad, fala nincsen. Mivel a kilencedet a jobbágyoktól szedték, ebben a megfogalmazásban, tehát a törvény szövege alapján, a libera villa jobbágytelepülésnek minősíthető.⁵

Az 1405-ben kelt I. dekrétumban a leglényegesebb az, hogy ez a dekrétum a bevezetésben és más cikkelyeiben is egymás mellett említi a civitast, az oppidumot és a libera villa-t. Olyan cikkelyei is vannak, amelyekben csak a civitas és a libera villa fordul elő, pl. a városi ügyek fellebbezésével, gonosztevők megbüntetésével foglalkozó részekben. Tartalmaz viszont olyan cikkelyeket is, amelyekben a civitas, oppidum vel villa terminológia található.⁶

Összegezve az eddigieket: a libera villa-t már 1267-ben említi dekrétum, 1405-ben pedig még megtalálható a dekrétum szövegében, de a civitas és oppidum terminológiával együtt.

A korábbi szakirodalom a libera villa-t szabad községnek fordította; a városoknál kisebb értékűnek tartott hospes-településekkel vagy az oppidummal vélte azonosíthatónak. Kivételes esetben olyan megállapítást is olvashatunk, hogy a korai – 13. századi – időszaknak minden városát ezzel jelölték.⁷ Az eddigi szakirodalmi megfogalmazások többsége egyben általában megegyezik: a libera

³ Számos kiváltságlevelet közöl az RMA. Szlavóniai adatokra: *Kukuļević*, Jura Regni I.; Smičklas. Más, itt nem említett okmánytárak is közölnek kiváltságleveleket, ezekre munkánk megfelelő részében kitérünk. Irodalma: *Szalay J.*: Városaink a tizenharmadik században. Bp., 1878., *Hóman B.*: A magyar városok az Árpádok korában. Bp., 1908., *Fügedi E.*: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából (TBM), XIV. k. Bp., 1961. 17–107. l.; *Klaus, Grothusen*: Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. Reihe I. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsgeschichte des europäischen Ostens. Bd. 37. Wiesbaden, 1967, (Röv.' Grothusen.). Itt jegyezzék meg, hogy a „civitas montis Grecensis” helyett, miután Zágráb többi városrészével nem foglalkozunk, mindig a Zágráb megjelölést használjuk.

⁴ 1298: Kovachich. Sylloge, 39–40. l.

⁵ 1351: 6. cikkely

⁶ 1405. I. 4. és 12. cikkely: városi ügyek fellebbezése. 6. cikkely: jobbágyköltözés. Civitas-oppidum vel villa 7. cikkely: civitas, oppidum et libera villa: 8. cikkely. Az 1405. évi városi dekrétum 1.-kenti jelölését még a szakirodalomban elfogadott, hagyományos módon használom.

⁷ *Szalay*, i. m.: a civitas, regalis civitas, villa, libera villa, burgum, castrum azonos jelentésést mondja ki, de kevés adat alapján általánosít. Im. 30. és köv. l.; *Hajnik I.*: Magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a Vegyes-házi királyok alatt (Hajnik) Bp., 1899.: Kiváltságok mértéke alapján különbözteti meg a civitast, oppidumot és libera villa-t, de konkrét adatokat ehhez a megállapításához nem közöl, 85. és köv. l.; *Boreczky E.*: A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig (Boreczky). Bp., 1904-ben megjelent művében a libera villa-t a mezővárossal azonosítja, 79. és köv. l.; *Timon Á.*: Magyar alkotmány és jogtörténet (Timon), Bp., 1906. A libera villa-t szintén a mezővárossal azonosítja, idesorolva pl. Esztergomot, Egert, Nagyváradot, Pécsét. 688. és köv. l.; *Hóman* im. a libera villa-t szabad városnak minősíti; *E. Mályusz*: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1928. 360. Nem tesz különbséget a civitas és a libera villa között:

villa-t libera jelzővel ellátott, összekapcsolt falunak tekinti, amelynek magyarra fordításában a hangsúly a falura esik. Mi is voltaképpen ez a libera villa?

Kutatásunk kezdetén úgy tűnt, ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, elegendő lesz a libera villa-adatok összegyűjtése, a források felkutatása és értelmezése. Az ilyen jellegű kutatások mindig rendkívül időigényesek, de a probléma nem a hosszan tartó kutatásból eredt. Az eddig kikutatott 107 konkrét (meghatározott településre használt) libera villa-adat 71 településre vonatkozik, időben pedig mintegy 200 évet fog át. Az adatoknak előfordulási helyük szerinti megoszlása a következő: Szlavónia területén 61 adat (ez 34 település), Magyarország területén 46 adat (ez 37 település) fordul elő. Időbeli megosztottság az adatok között, teljesen mechanikus tagolásban: a 13. századból 28, a 14–15. századból 79 adat maradt meg, eddigi ismereteink alapján.⁸ Ezeknek a

Csizmadia A.: A magyar városjog, Kolozsvár, 1941. 18. és köv. l.: Rangsort állít fel, az első helyen a civitas áll, ezt követi az oppidum, ennél kevesebb a libera villa, amely az oppidum és jobbágyfalu között van; *Mályusz E.*: A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. Bp., 1953: A libera villa-t a királyi faluval azonosítja, uo. 183. l. Ebben a tanulmányában mondja ki „A magyar mezővárost civitas, oppidum, villa libera, possessio szavakkal jelölik.” Im. 186. l. *Mályusz E.*: Zsigmond király központosító törekvései Magyarországon c. tanulmányában (TSz 1960. 172. l.) a libera villa-t szabad faluként említi). *Csizmadia A.*: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Tankönyvkiadó Bp., 1962-ben megjelent munkájában megállapítja, hogy a libera villa-t és a civitas terminológiát az oklevelekben akkor is használják, ha nem királyi városról van szó. Adatai a 13. századra vonatkoznak. Im. 6. l. A kérdés legújabb hazai szakirodalmi megfogalmazása *Bolla I.*: A közszabadság lehanyagolása c. tanulmányában: „A főleg királyi birtokon keletkezett „libera villa-”k libera jelzője kezdetben az odatelepült hospesek liber státusát jelölhette, amely eltért a királyi szolgáltató birtok népei többségének servus státusától. A 13. századi gyors társadalmi átalakulás időszakában a falu „libera” jelzője egyre inkább a „mentesség, kiváltság” jelentés felé tolódott. Hasonlóan jelöltek státust is a Szabadi néven ismert települések, amelyeknek lakói főleg királyi és egyházi- nem közsabad státusú- liberek voltak.” TSz, 1974. 1–2. sz. 23. l.

⁸ A szlavóniai libera villa-k: 1244. *Dubica*, Smičiklas IV. 264. l.; 1252: *Körös*, Mon. Civ. Zagr. I. 25. l.; 1270: *Dubica*, FCD IV/1. 349–351. l. és Reg. Arp. 2009. sz.; 1272: *Szentkelemen*, Smičiklas, VI. 12. l.; 1283: *Lipova, Verőce*, ÁUO XII. 392. l.; 1284: *Lipova Verőce*, Smičiklas, VI. 482. l. és ÁUO XII. l.; 1288: *Ivanic*, Smičiklas VI. 625. l.; 1293: *Zágráb*, Szentpétery, Oklevélszövegek, 118. l. *Csicsán*, HO VII. 228. l.; 1295–1303: *Ugra*, Smičiklas, VII. 217. l.; 1297: *Vaska*, Smičiklas VII. 286. l.; 1301: *Sredesce* Smičiklas VIII. 8. l.; 1303: *Verőce, Lipova*, FCD VIII/1. 223. l.; 1307: *Verőce, Lipova, Ugra*, Smičiklas VIII. 135. és 150. l.; 1311: *Ivanic* Smičiklas VIII. 278. l.; 1314: *Kerezitina, Pernia*, Blagay 77. l.; 1328: *Zelne*, Smičiklas IX. 418. l.; 1329: *Oszalj* Smičiklas IX. 478. l.; 1333: *Petrina, Jastrabarska, Somobor*, Smičiklas X. 105. l.; 1336: *Csázma, Ivanic, Dombro*, Smičiklas X. 266. l.; 1339: *Sredisce* Smičiklas X. 497. l.; 1341: *Petrina*, Smičiklas X. 629. l.; 1343: *Oszalj*, Smičiklas XI. 65. l.; 1344: *Nova Villa capituli Zagrabensis*, Mon. Civ. Zagr. 172. l.; 1347: *Krapina, Csázma*, Smičiklas XI. 344. és 424. l.; 1348: *Körös*, Smičiklas XI. 479. l.; 1350: *Trg*, Smičiklas XI. 591. l.; 1352: *Topuszko*, Smičiklas XII. 81. l.; 1354: *Dubica* ASzO 52. l.; 1357 *Csázma, Anjou* VI. 541. l.; 1360 *Petrina, Kozara, Ugra*: Smičiklas XIII. 2. és 58. l. Zichy III. 163–165. l. ASzO 64. l.; 1364: *Petrina* Smičiklas XIII. 377. l. Smičiklas XIII. 379. l.; 1373 *Varasd*, Tanodi 33–35. l.; 1377 *Dubica* ASzO 88–90. l.; 1380 *Szenterzsébet, Garig*, DI 6674. sz. ZsO I. 2802. sz.; 1385/86 *Gresencha* Mályusz LK, 1931. 296. és 298. l.; 1389: *Rácsa* ZsO I. 871. sz./ 1391: *Varasd*, Tanodi 33–35.; 1392: *Rácsa* ZsO I. 2359. sz.; 1396: *Szentjánosfalva*, DI 92043, 104707, 33058. és ZsO I. 4455. sz.; 1398: *Vinica, Szentpéter*, FCD X/2. 5332. ZsO I. 5336. sz.; 1404, 1405, 1407 *Ivanic*, Vjestnik 1901. 34. l. ZsO II. 3691 és 5698. sz.; 1418 *Remetinc*, Mályusz, LK 1932. 265. l.; 1432 *Csázma*, OL Ft. 5665. sz. dob.; 1452 *Vicus latinorum de Zagrabia*, Mon. Civ. Zagr. II. 219. l.; Magyarországi libera villa-k: 1261 *Dés, Szatmár, Szalacs*: ÁUO III. 4. l. és ZW–I. 85. l.; 1267 *körül Sala* (Vágsellye): HO VI. 161. l. Keltére Reg. Árp. 1681. sz.; 1286 *Németi, Tóti*: Mon. Strig. II. 217. l.; 1288 *Szebelléb*: Mon. Strig. II. 234. l.; 1290 *Ugocsa megyei libera villa-k*: DI 56470. sz.; 1291: *Szatmár, Torda, Désakna, Kolos, Szék.*: ZW–I. 181, 183. l. és ÁUO V. 12. l.; 1293 *szepességi libera villa-k*: Csáky I/1. 23. l.; 1297 (*Szatmár*) *Németi*: HO VII. 313. l.; 1332: *Hannusfalva, Eperjes*: FCD VIII/3. 590. l. 1343 *Zemplén: Magyar* 85. l.; 1347

településeknek a többségét oklevélben csak egyszer nevezik libera villa-ként. A településnek adott első kiváltságlevelével általában – az igen kevés kivételtől eltekintve – még nem tartalmazza ezt a megjelölést.

Az adatoknak ez az időbeli és térbeli szórtsága figyelmeztetett először: a libera villa-t nem szabad egyfajta pontosan meghatározható településtípusnak minősíteni. Az is meggondolandó volt, helyes lenne-e, ha a libera villa-t jelzővel ellátott falunak tartva, a „libera” jelző eredetét tisztáznánk. Ennek a kutatási és értékelési módnak a lehetőségét azért kellett elvetnünk, mert a már említett (a későbbiekben részletesen is elemzendő) libera villa-adatoknak jelentős többsége 14. századi, amikor a libera jelzőt a településre költözők szabad állapota visszatükrözéseként, vagy akár csak annak egyszerű jelzésként, hogy ott kiváltságolt népek élnek, anakronizmus lett volna elfogadni. Ennek a kutatási lehetőségnek az elvetése után, az 1351-es, ill. az 1405-ös I. dekrétumok libera villa-civitas, ill. civitas-oppidum-libera villa terminológia használatából kiindulva arra törekedtünk, hogy megállapítsuk a libera villa, civitas, oppidum jogokban, kedvezményekben, mentességekben egybevethető vonásait. Ahhoz, hogy ezt a vizsgálatot elvégezhesük, szükségessé vált annak bizonyítása, hogy az oklevelek folyamatosan használják a libera villa terminológiát. Olyan okleveleket kellett tehát találnunk, amelyekben általában említenek libera villa-t, és nem a konkrét, földrajzilag helyhez köthető libera villa említését tartalmazták. Ezeket az általános említéseket sajátos oklevéltípusban, a parancslevelekben találtuk meg.⁹ Ezeknek megismerése után rajzolódott ki az adatok mozaikjait összerakva, melyek azok az ügyek, amelyekre vonatkozó oklevelek a libera villa-t, a civitast, majd később az oppidum terminológiát használják.

Az 1270-es évektől a királyi parancslevelek adressében vagy az oklevelek dispositio-részében megfigyelhető, hogy a címzés nem általános és formális (pl. „universis quibus expedit”, „universis Christi fidelibus”, „universis fidelibus nostris”), hanem mindazokat felsorolják, akiknek a parancsot, ill. a rendelkező részben foglaltakat meg kellett tartaniok.)¹⁰ (Függetlenül attól, hogy az oklevélnek az adresse vagy dispositio-része tartalmazza ezt a felsorolást, mi a továbbiakban ezt az egyszerűség kedvéért, s mivel szétválasztásának diplomatikailag van nagyobb jelentősége, mindig adressnek nevezük.) Ennek az adressnek a szövege leggyakoribb formában a következő: „. . . Prelatis, Baronibus, Comitibus, Castellanis, nobilibus et officialibus . . . item civitatibus et liberis villis, ipsarumque rectoribus, iudicibus et villicis . . .”. Az ilyen típusú adress a 13. század 70-es éveitől fordul elő; rövidebb formában, egy megére korlátozva libera villa-t is tartalmaz IV. Lászlónak 1290-ben kiadott parancslevele. Az adress a 14. század 20-as éveitől folyamatosan előfordul. Kezdetben 1, majd 2, a 15. század 20-as éveitől 3 városias településre utaló terminológiát tartalmaz. Időbeli sorrendben a települések terminológiája: libera villa; civitas-libera villa; civitas-oppidum-libera villa.¹¹

Eperjes, Sáros, Szeben: FCD IX/1. 494. l.; *1351 Bábaszék, Dobronya, Pelsőc:* FCD IX/2. 68. l.; *1372 Szakolca:* FCD IX/4. 421. l.; *Fügedi E.* Nyitra megye betelepülése, Bp., 1938. 34. l. és DI 6617; *1388 Bars, Bát:* DI 30301, 30302, 65807 sz.; *1390 Béla: Horváth S.:* A lipiói és túróci regstrum TT 1902, 196. l. és ZsO I. 1483. sz.; *1391 Hibe, Mosóc, Némelipce, Rózsahegy:* TT 1902. 43–44. és 217. l.; *1392 Huszt, Sziget:* Doc. Val. 433. l.; *1395 Szepsi:* ZsO I. 4168. sz.; *1396 Szepsi, Szenic, Terebes:* ZsO t: 4237. és 4284. sz. FCD X/7. 634. l.; *1419 Bábaszék, Dobronya, Felsőc, Fadd:* FCD X/6. 210. és 244. l.; *1428 a brassói kerület libera villa-i:* ZW–IV. 365. l.

⁹ *Fügedi E.:* A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp., Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára–Magyar Országos Levéltár, 1970., 30. l. és *Kubinyi A.* Fügedi i. m. ismertetése, Sz. 1973, 3. sz. 753. l.;

¹⁰ *Szentpétery I.:* Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve II. 3. Bp. 1930. 19. l.

¹¹ A tanulmány szövegében és az I. mellékleten megtalálható adressek jelzetét adjuk meg. A közölt évek utáni hivatkozási helyek száma, az oklevelek számára is utal. 1290: DI 56470.; 1321: Mon. Civ. Zagr. I. 98. l.; 1325: Mon. Civ. Zagr. I. 111. l.; 1328: Mon. Civ. Zagr. I. 131. l.; 1331: ZW–I. 446. l.; 1338: Házi, Sopron I/1. 71. l.; 1340: Házi, Sopron, I/4. 1. 77. és Anjou IV. 15. Smiciklas X. 536. l.; 1343: Szekfü, Oklevelek, 36. l., FCD IX/1. 82. l., Smiciklas XI. 89. l.; 1346: Mon. Civ. Zagr. I. 186. l., Zichy II. 200–201. l.; 1347: Mon. Civ. Zagr. I. 191. l., Smiciklas XI. 411. l.; 1348: Smiciklas XI. 450. l.; 1349: Anjou V. 261. l., DI. 4030.; 1350: HO I. 207. l., HO II. 86. l., Smiciklas XI. 610. l.; 1352: Anjou V. 575. l.; 1357: Anjou VI. 543. l.; 1358: Házi, Sopron, I/1. 113., Anjou VII. 242. l.; 1359: HO IV. 188. l., FCD IX/3. 40. l.; 1360: Smiciklas XIII. 74. l., OL Ft. 5565. sz.; 1361: DI.

Mielőtt munkánk során bizonyításunkba az adresseket bevontuk volna, meg kellett állapítanunk, hogy ez az oklevélrész nem pusztán formulás része az oklevélnek. Az Árpád-kor végén az első ténylegesen libera villa-t tartalmazó adresset azért sem tekinthetjük pusztá formulának, mert IV. Lászlónak az Ugocsa megyei libera villa-khoz intézett parancslevelére válasz is érkezett: „... villicy et Jurati ac vniversi ospites de Zeuleus et de Nogzas” által kiadott oklevélben.¹² Németi villicusától III. András parancslevelére érkezett válasz, aki a hozzáérkezett és szintén azzal az ügygel foglalkozó mandátumra, amelyre a már említett IV. László által kiadott oklevél is vonatkozott, válaszolja: „... Stephanus et Paulus filii comitis Mychaelis tempore guerre et disturbii... nobis et alys liberis villis vestris impenderunt indefesse.” Általában libera villa-t említ egy IV. Béla által kiadott, 1259–1269 közötti időre keltezhető, Vágsellyére vonatkozó oklevél, amelyben a király megtiltja

24909. 1362: FCD IX/3. 313. l.; 1364: FCD IX/3. 425. és 490. l.; 1365: FCD IX/3. 500. l., 503. l., ZW–II. 230. l.; 1366: ZW–II. 135. l.; 1366: ZW–II. 247. l.; 1367: ZW–II. 293., 298. l.; 1368: Házi, Sopron, I/1. 149. l.; 1369: Smičíklas: XIV. 176. l., FCD IX/4. 159. l.; 1370: IX/4. 236. l.; 1371: Smičíklas XIV. 333. l.; 1375: ZW–II. 439., Zichy III. 595. l.; 1376: Adalékok a kenézek történetéhez. TT 1890. 167. l.; 1377: Dl. 58602, Zichy IV. 30. l., Jakab, Oklevéltár 85. l.; 1378: Zichy IV. 33. l., ZW–II. 488. l.; 1382: FCD IX/5. 582. l., ZWII. 562. l.; 1384: FCD X/8. 135. l., Dl. 42290, 58639; 1385: FCD X/1. 214. l.; 1386: ZW–II. 605. l.; 1387: FCD X/1. 349. l.; 1388: FCD X/1. 431. l.; 1389: Zichy IV. 387. l., Dl. 50049; 1390: ZW–II. 639. l.; 1393: ZW–III. 53. l. FCD X/2. 102. l.; 1395: Vegyes közlések Kassa város levéltárából. TT 1897. 768. l.; 1397: ZW–III. 173. 185. l.; 1398: ZsO I. 5529, 5604. sz.; 1399: ZsO I. 5740, 6186. sz.; 1400: ZsO II. 169. sz.; 1401: ZsO II. 838, 951, 954. sz.; 1402: ZsO II. 1928, 1953, 1957, 1972. sz., Házi Sopron I/1. 270. l.; 1404: ZsO II. 3102, sz., Zichy V. 361. l., Jakab, Oklevéltár 117. l.; 1405: FCD X/4. 402. l., Jakab Oklevéltár 128. l., ZsO II. 3939, sz., Házi, Sopron I/1. 573. l.; 1406: ZsO II. 4748. 4881. sz., FCD X/4. 485. l., Kovachich, Formulac, 386. l.; 1407: ZsO II. 5262, 5328, 5337. sz., FCD X/4. 584–585, 593. l.; 1408: ZsO II. 6039. sz., ZW–III. 470. l.; 1409: ZsO II. 6525, 7038. sz., ZW–III. 473. l., Reizner, 18. l., Sopron vm. I. 605. l.; 1410: HO II. 189. l., ZsO II. 7332, 7735, 7829, 7830. sz.; 1411: ZW–III. 504. l.; 1412: ZW–III. 547. Dl. 92421; 1413: ZW–III. 565, 573. l.; 1415: ZW–III. 636. l., Ortway, Temes 493. l. 1416: Zichy VI. 392. l.; 1417: FCD X/5. 765. l., HO II. 211. l., H. oklt. 365. l.; 1419: FCD X/6. 206. l., ZW–IV. 87, 105. l.; Wenzel G. Kassa város parkettkészítése, Pest, 1870. 22. l.; 1420: FCD X/6. 259. l.; 1421: Dl. 61369; 1423: FCD X/6. 584. l., ZW–IV. 205. l.; 1425: FCD X/6. 681. l., HO II. 237. l., Dl. 38838; 1429: Reizner, 29. l. Ol Ft. „C” 241. 468. sz., Wenzel im. 33. l.; 1431: FCD X/7. 340. l.; 1432: FCD X/7. 431. l.; 1433: OL Ft. „C” 241. 468. sz.; 1434: FCD X/7. 571. l.; 1435: ZW–IV. 562. l.; 1436: FCD X/8. 651. l., Reizner, 35, 39. l.; 1438: OL Ft. „C” 241. 321, 323. sz., Magdics, 19. l.; 1439: Dl. 13290, 13409., Teleki, Hunyadiak. X. 41. l., ZW–V. 32, 34, 40. l.; 1440: Magdics, 12. l., Dl. 50294; 1441: ZW–V. 74, 76. l.; 1444: ZW–V. 135, 141–142.; 1445: OL Ft. „C” 241, 435. sz.; 1446: Dl. 25777; 1447: ZW–V. 227. l.; 1450: ZW–V. 303. l., Teleki Hunyadiak, X. 258. l.; és 267. l.; 1453: Házi I/41. l., ZW–V. 365–366. l., Magdics, 30. l.; 1454: ZW–V. 464. l.; 1455: Iványi, Eperjes 169. l. 382. sz., HO II. 319.; 1456: Zichy IX. 516. l., ZW–V. 547. l.; Dl. 15106; 1457: ZW–V. 574. l.; 1458: Pesty, Szörény 73. l., Magdics, 38. l., Dl. 15290., Jakab, Oklevéltár, 197. l.; 1459: Dl. 15423; 1463: Zichy IX. 269. l.; 1464: Jakab, Oklevéltár 211. l., Reizner 61. l., Dl. 62881; 1465: Házi Sopron I/5. 189. l., Dl. 25216. 16247, 16254, 16285; 1466: Dl. 16347, 98082, Teleki, Hunyadiak XI. 158. l.; 1467: Podmaniczky, 69. l., Dl. 16488. 45236, Jakab, Oklevéltár 218. l., Házi, Sopron I/5. 267. l.; 1468: Dl. 16736; 1469: Dl. 102173; 1470: Dl. 45386; 1471: Dl. 65563, 17164, 17167, 17256; 1472: Kovachich, Formulac 356. l.; 1473: Magdics 45. l., Reizner 71–72. l.; 1475: Dl. 25996; 1479: Házi, Sopron I/5. 377.; 1481: Jakab, Oklevéltár 264. l., Csánki, Oklevelek, TT, 1902. 348. l.; 1484: Reizner, 83. l., Teleki Hunyadiak XII. 257. l.; 1488: Jakab, Oklevéltár 279. l.; 1489: Teleki Hunyadiak XII. 432–434., Kovachich, Formulac 368. l., Magdics 51. l.; 1495: Mon. Civ. Zagr. II. 500. l.; 1497: HO II. 379. l.; 1498: Reizner, 88. l.; 1500: Iványi, Bártfa, 520. l. 3521. sz.; 1508: PRT VII. 562. l.; 1517: Dl. 73621; 1523: TT 1887. 801. l.; 1524: Magdics, 66. l.; 1527: Jakab, Oklevéltár 367. l.; 1609: ELTE, Segédtudományi Tanszék, Facsimile gyűjtemény. Nundinalis oppidi Berkez.; 1660: OL, Liber Regius XII. k. Nundinalis pro oppido Szakacsány.;

¹² Vö. 11. sz. jegyzet, Nagyszöllös és Nagyszász, 1290–1300: HO. VII. 308. l.;

Sellyén a descensust: „Licet villam Sala et villas ad eam pertinentes Monasterio de Turuch contulerimus, tamen non minus sunt in nostra protectione constitute quam alie libere ville nostre. Unde fidelitati uestre precipimus firmiter et districte, quatenus nullus uestrum super ipsas villas violentum descensum recipere debeat uel presumat . . .”. Az ebben az időben kiadott városi kiváltságlevelek is tartalmazzák libera villa említést: „. . . eandem liberatam contulimus . . . qua libertate cives de Castro Budensi et Strigoniensi et hospites de Zathmar ac aliarum liberarum villarum nostrarum perfruntur . . .”.¹³ Mind a korai, mind a 14–15. századi adressek libera villa része megfelel más, oklevelekben alkalmazott terminológiának. 1408-ban Zsigmond által kiadott inquisitiót tartalmazó oklevélben, azt, hogy kitől tudakoljanak a vizsgálatot teljesítők, így írják le: „. . . a nobilibus, possessionatis hominibus, civitatibus et liberis villis . . . et alys, quibus licuisset et decuisset . . .”.¹⁴ Az adressek civitas, ill. oppidum része nem szorul külön bizonyításra. A konkrét libera villa-adatok, a dekrétumokba foglaltak, az oklevelekben általában említettek kölcsönösen egymás létét bizonyítják. Az adressek sztereotip formula voltát legjobban az cáfolja, hogy változik és változó formában él tovább. Más az összetétele a 13. század végén („Hospitibus liberarum villarum”), a 14. század elejétől a 15. század 20-as éveig („civitatibus et liberis villis”), ill. ezután, amikor fokozatosan kibővül az oppidum terminológiával („civitatibus, oppidis et liberis villis”), s végül, a 15. század utolsó harmadától a libera villa-t fokozatosan az egyszerű villa váltja fel („civitatibus, oppidis et villis”). Az adresznek ez a megváltozása már azt is jelenti, hogy a libera villa helye, súlya a városias települések között megváltozott, ill. a libera villa terminológia a városra alkalmazott terminológia változásával feleslegessé vált. Bizonyos utánélés még a 17. században is megfigyelhető, de erre az időre ténylegesen üres formulává válik. Ennek bemutatására a mellékleten két kései adatot is közlünk.

Az adressek másik részét is megvizsgáltuk, szintén abból a szempontból, hogy sztereotip formula-e vagy élő gyakorlatot tükröz vissza a „. . . rectoribus, iudicibus et villicis . . .” rész. Az adresznek ebben részében az élő gyakorlatot a „iudicibus et villicis” rész vitathatatlanul tükrözi. A rector 15 századi előfordulása már ritkább, de annál nagyobb múltra vezethető vissza használata. Az egyes megnevezett városok élén álló rector eltűnik ugyan de általában, az okleveles gyakorlatban a „rector civitatis”, „rector villae”, vagy a „rector seu gubernator civitatis” a 14. század végétől Werbőczy számos alkalommal kimutatható. Egyik utolsó adatunk 1490-ből van, amikor az oklevél „rector Regni”-t említ, a királyra utalva.¹⁵

Az általunk vizsgált oklevelekből először 250 adrest tartalmazó oklevelet választottunk ki. A kiválasztás szempontja egyrészt az volt, hogy az okleveleket mikor, milyen ügyben adták ki, másrészt, hogy milyen település-terminológiát tartalmaznak. Ezekre a településekre a parancslevelekben foglaltak kötelezőek voltak; bizonyos ügyeket pedig azért közöltek a településekkel, mert igazgatási

¹³ (Szatmár) Németi, 1299 körül, HO VII. 277. l., 1290–1300: HO. VII. 313. l.; Vágsellye, Dásvár, vö. 8. jegyzet;

¹⁴ *Gerics J.*: Árpádkori jogintézmények és terminológia. c. tanulmányában írja: Feltűnik ezenkívül a 13. századi inquisitióktól szóló oklevelekben a később is oly gyakori formula, amely arra vonatkozik, hogy kiktől tudakoltak a vizsgálatot teljesítők „ab omnibus a quibus licuit et decuit”. Sz. 1969. 4. sz. 631. l. Ennek 15. század eleji megfelelése: 1408, ZsO II. 5897. sz. Reizner 15. l.;

¹⁵ A rector külföldi párhuzamainak bemutatását adja, a magyar vonatkozások figyelembevételével *György Székely*: Le Developpment de la magistrature de la ville de Buda au XIVE siècle, In. *Folia diplomatica*, Bd. I. Brno, 1971. 287–288. l., A magyarországi rector-ok jellegét összefoglalja *A. Kubinyi*: Die Anfänge Ofens. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe I. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsgeschichte des europäischen Ostens, Band 60. 1972. Berlin, 73. és köv. l. (Röv.: Kubinyi, Ofen); 1370: „tutorque atque rector banatus . . . Slauonie” Dl. 103327; 1401: rector ville, ZsO II. 1321. sz. 1405. l. dekr. 5. cikkely, 3.§: civitatum rectores; 1414, Zsigmond király oklevelében „. . . Iudices, Residentes et Rectores Ciuitatum” Jakab, Oklevéltár, 164. l.; 1467: I. Mátyás „rectores, magistros civium” Dl. 16554; 1469: „rectore seu officiali eorundem actorum opido in eodem” Dl. 16819; Iványi, Bártfa, 511. l. Summa Legum . . . Raymundi: „. . . de rectore et gubernatore civitatis”, vö. *Gy. Bónis*: Der Zusammenhang der Summa Legum mit dem Tripartitum. In: *Studia Slavica Hungarica* 1965. 373–409. l., Tripartitum; 22–24. l.; 1490, a király, „rector regni”: *A. Kubinyi*: Die Wahlkapitulationen des Königs Wladislaw II. in Ungarn. Kéziratban.

egységként, hatóságnak tekintették őket.¹⁶ A vizsgált parancslevelekből – terjedelmi okokból – 220-at választottunk ki. A 220 oklevélből 116 bíraskodásra, bírói exemptióra vonatkozik: nemesek, városok, kereskedők exemptiójára. A városokra vonatkozó ügyeket két szempont alapján osztályozhatjuk: a) kik azok, akikre a város bíraskodása kiterjedhet; b) kik felett nem bíraskodhat a város.¹⁷ A többi 104 oklevélnek a bennük foglalt ügyek szerinti megosztása a következő: vám, vámentesség 32; jobbágyköltözéssel kapcsolatos 16; igazságszolgáltatásba való bekapcsolódás (gonosztevők felkutatása, elfogása stb.) 5; kereskedelmi kiváltságok 17; barchent készítés tiltása, kézműveseknek Kassára hívása 5; új pénz értéke 4; harmincad bérbeadás 1; mértékek 1; dézsmafizetés 9; kiváltságlevél megújítása 10; egyéb 4. Ha az adresse nem üres formula, hanem mint írtuk, tényleges tartalom állt a címzés mögött, a városoknak, városszerű településeknek a bevétele ezekben a parancslevél-adressekbe, indokolt. Az első csoportba tartozó ügyek városi vonatkozásai egyértelműek. A városok bíraskodási autonómiájának jelentősége, ill. az autonómia megsértése és az ebből adódó problémák, perek közismertek. A városoknak mások felett, elsősorban a nemesek feletti bíraskodásnak tilalmát sem a 14. században fogalmazták meg először. A már említett 1238. évi nagyszombati kiváltságlevél, az 1290/91-ben kiadott dekrétum közvetlen előzménye az I. Lajos parancsleveleibe foglaltaknak: 1346 „... nobiles terre Scepus et Iobagiones (ipsorum) ... contra antiquam libertatem Nobilium Regni nostri ad presenciam nonnullorum Judicum, Ciuitatum autem terre Scepusiensis” vinni nem lehet. Ugyanezzel az indoklással veszi ki szintén Lajos király 1346-ban Becsei Töttöst és Vesszöst „... a iudicio et iurisdictione ... comitatum ... Civitatum et liberarum villarum ...”. Arra vonatkozóan, hogy a városok nemcsak a fenti parancslevelek kibocsátása idején, de még a 15. század elején is törekedtek ilyen bíraskodási jogkör kialakítására és gyakorlására, Zsigmond királynak 1421-ben kiadott oklevélét idézzük: „... nobiles et proces ipsius regni nostri ... querulose curarunt significare, Quomodi Judices Jurati civis et Communitates nostrarum Regalium et Reginalium et aliorumque quorumcunque Ciuitatum Ipsos nobiles dum tales in aliquibus excessibus et causis criminalibus ... furti, latrocinii, spoly et aliorum quorumcunque in eorum medio reperti fuerint, Judicarent mortis pena plectendo condemnarent. In preiudicium eorum nobilitatis... Statuimus et decrevimus... Ut amodo in posterum, quibus Nobilis racione ... cuiuscunque criminis ... in medio ipsarum Ciuitatum et signanter Alberegalis per Iudices ... Judicari et condemnari non possint.”¹⁸

A parancslevelekbe foglalt ügyek egy részében tehát közvetlenül is érdekelték voltak a civitasok és a libera villa-k, a parancslevelek más része pedig azért említi a civitast, libera villa-t (később az oppidumot), mert ezeket a településeket hatóságnak tartották. A libera villa probléma megközelítéséhez igénybevehető oklevelek jogos felhasználhatóságát, úgy véljük, bizonyítottuk. A rendelkezésünkre álló bizonyítási eszközökre építve, áttérünk a libera villa, ill. a terminológiai kérdések vizsgálatára.

A 107 libera villa-adat térbeli és időbeli megosztottságára már utaltunk. A 61 Szlavónia területére vonatkozó libera villa-adat részletes tárgyalására itt most nem térünk ki. Ezeknek a libera villa-adatoknak a feldolgozása a helyi fejlődés fokozottabb figyelembevételével, csak igen nagy részletességgel végezhető el, s erre a tanulmány keretei nem elegendőek. Kétségtelenül a legelső és időben legutolsó konkrét libera villa-adatok erről a területről származnak. Az első adat Dubicára vonatkozik 1244-ből, az utolsó a „Nos Urbanus villicus, jurati, ceterique civis et hospites libere ville vici Latinorum de Zagrabia” által 1452-ben kiadott oklevél. Ezen a területen megkülönböztetjük a királyi kézen levő libera villa-kat, ill. azokat, amelyek a magyar királytól kapták kiváltságlevelüket, pl. Zágráb, Petrina, Somobor, Jastrebarska, Körös, Krapina, Varasd, Trg, Zelna, Verőce stb.

Az egyházi birtokon találjuk a libera villa-k másik csoportját. Az egyházi birtokon levő településeknek a fejlődésére ösztönzőleg hathatott, hogy a királyi kiváltságlevelek már korán megszabták az egyház, ill. a birtokain élő népeknek igazságszolgáltatási és egyéb kiváltságait, jogait és

¹⁶ A települések hatóságkénti működésére: *Kubinyi A.*: Buda város pecséthasználatának kialakulása. TBM XIV. 123. 1. és 179. sz. jegyzet;

¹⁷ 1346: szepesi nemesek mentessége, FCD IX/1. 364., Becsei Töttös és Vesszős: Zichy II. 200. l.; 1366 I. Lajos „... Nobiles dictae terrae (Transilvaniae) et eorum Iobagyones in civitatibus vel villis liberis non detineantur ...” ZW–II. 256. l., 1421, HO VII. 447. l.;

¹⁸ Vö. a 17. jegyzetben közöltekkkel.

¹⁹ Vö. 8. jegyzet adataival.

kötelességeit egyaránt. Ezek a kiváltságok kétségtelenül az egyháznak adott kiváltságok voltak, de egyszersmind azt is biztosították, hogy az egyházi birtok népeinek életét már igen korán pontosan meghatározott szolgáltatások és kiváltságok irányíthatták. Az egyházi birtokon levő libera villa települések között van olyan is, amelyről összesen 1 adat áll rendelkezésünkre. A megmaradt oklevelek olyan hiányos képet nyújtanak ezeknek a településeknek további sorsáról, hogy nem lehetett pontosan megállapítani, hogy a megjelölt település azért libera villa-e, mert az egyháznak adott kiváltságok rá nagyobb mértékben vonatkoznak, vagy saját külön kiváltsággal is rendelkezett. Van példa arra, hogy az egyházi birtok népeire terjedő nagy és általános kiváltságon kívül, sajátos „egyedi” kiváltságuk is volt, pl. Ugrának, Ivanicsnak. Egyébként is, ha az egyháznak adott általános kiváltságok alapján jelölték volna a településeket libera villa-ként, sokkal több konkrét libera villa említést kellett volna az okleveleknek megőrizniök. Ehhez a csoporthoz sorolhatóak még: libera villa Csicsán, és a libera villa Sancti Johannis de subcastro Bela. Csicsán hospesei 1293-ban kapták kiváltságlevelüket a bélai preceptortól. Szentjánosfalva a bélai perjeltől kapta kiváltságlevelét.

A szlávóniai libera villa-k harmadik csoportját a birtokos nemzetségek kezén találjuk. Ezeknek a megnevezése szintén libera villa, vagy libera possessio. Bizonyos esetekben ez a nemzetségi birtoktest területi egységet alkotott, amelynek előjárója a nemzetség tagja volt. Erre utal az egyik oklevél intitutiójában a következő formulázás: „Nos Gregorius iudex libere ville sew sognationis de Berkus.” Számos hasonló adat van, de ezekben a libera villa megjelölés nem a nevezett „falvakban” élő népek jogállására, az általuk gyakorolható jogok összességére vonatkozik; ez a „libera” jelző a birtokos generációk, cognatiók kezén levő földre vonatkozik, az ahhoz tartozó birtokjog visszatükröződése, kifejezése. Erre utal még a possessio libera előfordulása is, ill. az oklevelek hasonló jellegű megfogalmazása: „Johannis filius Bogdan de libera Brochina.”²⁰ Ez utóbbi csoport kivételével, valamennyi libera villa-adat terminológiai vizsgálata tovább vihető. Városi, városias jellegű fejlődésükre utaló említéseket az oklevelek tartalmaznak.

A többféle eredetű, jellegű, jelentésű libera villa-adat Magyarországon is fellelhető. Először csak azokra a megjelölésekre térünk ki, amelyek szerintünk a libera villa-civitas-oppidum terminológia-körön kívül esnek: a soltész-falvak, a Lehota, Volja, Ohába, Szabadfalu megnevezésű falvak, a kenézfalvak, hiszen a 14. században, a falutelepítések idején a meghatározott kiváltságokkal, mentességekkel ellátott, de eredetükre, jogaikra utalóan különböző megnevezésű falvaknak egész sora alakult ki. A nyelvészeti kutatások tisztázták, hogy a Lehota, Volja megnevezéseknek a jelentése: valamilyen szabadságot élvezők.²¹ A „lhota-lehota” és a „volja” német megfelelője a Stift, ill. a Freijung. Az Ohába a szláv okleveles gyakorlatban örökölhető család birtokot jelent, vagy olyan eladományozott birtokot, melyet az eladományozó az adományozáskor, a korábban őt megillető minden adó alól felmentett örök időre.

Ezeket az Ohába falvakat Szabadfaluként is megnevezték, vagy libera villa megjelöléssel is említik. Eredete szerint a falu-típus kapcsolható a kenézség intézményéhez, része lehet azonban királyi uradalomnak is. Helyileg Alsóféhér, Fogaras, Hunyad, Krassó, Szörény, Temes és Pozsega megyékben találhatóak.

A Szabadfalu a libera villa magyar fordítása. Az ilyenféle fordítás nem egyedülálló. A Szabadi helynév latin libera villa-ra fordítása az I. László király korára hamisított, a veszprémi egyház földjeiről rendelkező oklevélben fordul elő, „In libera villa Sancti Regis.” 1327-ben (a libera villa terminológia alkalmazásának időszakára esik!) ez az oklevél már létezett, mert Köcski Sándor országbíró ekkor hivatkozik rá ítéletében. Ebben az oklevélben a Veszprém megyei Szentkirályszabadját, tehát a jogi státust jelölő Szabadit fordították latinra. 1360-ban ezt a helynevet ilyen formában tartalmazza oklevél „Zabady Sancti Regis”. A libertas magyar fordítását is ismerjük: „. . . super libertate ipsorum vulgariter Wdvornok Zabada vocata . . .”. Az Ohába, a Szabadfalu, a kenézséjogon bírt területekre az a

²⁰ 1481, „iudex libere ville seu cognationis de Berkus” OL, Ft. 5664. és *Bónis Gy.*: Hűbériség és rendiség, a középkori magyar jogban, Kolozsvár, o. n. 334. és köv. l., Hajnik, 131. és köv. 11., *Possessio libera*, 1356: Smičiklas XII. 371. l.; de libera Brochina 1362: Smičiklas XIII. 257. l.;

²¹ *Pais D.*: A Szabad helynév alkalmazásához. *Magyar Nyelv*, 1957. 52–66. l., *Melich J.*: Három helynévről: Lehota, Volya, Ohába. *Sz.* 1907. 321–331. l., *Makkai L.*: Erdély népei a középkorban. Magyarok és románok. Szerk. Deér J.–Gáldi L. I. k. Bp., 1943. 370–371. l.

jellemző, hogy akkor is libera villa-ként adományozzák, vagy adják bérbe, ha „üres”. Hunyad megyében 1387-ben két olyan libera villa bérbe adására került sor, amelyekről az oklevél így ír: „... duas villas liberas Cavapataka et Aranyas, que nunc ferebatur deserte...” 1352-ből hasonló jellegű adat maradt fenn oklevélben, de adományozás kapcsán „... Vnam terram que iacet deserta Mutnok pataka vocatam, in tali libertate, in qua libertate habent liberas villas quenisiis in provincia Seebus”. Mutnok-pataka birtok bíraskodása kiváltságáról így rendelkezik „... preter tres causas scilicet latrocinium, furtivum, incendiarium...” mindenben maguk ítélik meg, a kiemelt három ügyben a Sebes szék iudex ítélik meg felettük. Ebbe a csoportba sorolható még a „villa libera Noxara vocata”, amelynek kenézét is említik. A Bél kerületben levő „libera villa Nexa”, melyet 1369-ben és 1415/16-ban Szabadfaluként neveznek.²² Az Ohába, ill. a kenézzel említett falvak esetében a libera jelző – ahogyan már a szlavóniai nemzeti libera villa-król is megállapítottuk²³ – nem a libera villa-kon élő népek jogainak összességére utal, hanem a földhöz tartozó jog. Világosan mutatja ezt a desertaként említett Mutnokpataka bíraskodási jogának megfogalmazása, „... dedimus et contulimus Jure perpetuo et irrevocabiler possidendam... in filios filiorum et suorum heredum successoribus... ita tamen nullus Judex habeat iudicare, ipsi autem poterunt iudicari preter tres causas... et si contingerint esse tunc ad sedem Judicis ad Sebes admittere debeatis...”. Ez a földhöz tartozó jog jellegét tekintve olyan úriszéki jognak minősíthető, melyhez még a pallosjog adományozása nem történt meg. Az említett libera villa terminológiával is jelölt településekre – kevés kivételtől eltekintve – az a jellemző, hogy megmaradnak falunak.

Más fejlődési utat mutat a többi magyarországi 46 konkrét libera villa-adat. A 13. századból 15 libera villa adatunk van, a 14–15. századból 31. A legkorábbi libera villa-adat 1261-ből van, Dészvár kiváltságlevelében fordul elő, melyben együtt említik Dészvart, Szalacsot és Szatmárt. Dészvár, Szalacs és Szatmár kiváltságaként kapja meg bíraskodási és katonáskodási szabadságát. Szalacs az észak-erdélyi só szállításának fő lerakódóhelye volt. Jelentékeny hely lehetett, mert III. István Szalacs és Szatmár vámját a szentjobb apátságnak adományozta el. Szatmár első kiváltságlevele 1230-ból való, amely bíraskodási, vámmenteségi, igazságszolgáltatási (a király vagy tárnokmestere ítélt meg felette) és bíróválasztási kiváltságot tartalmaz. 1264-ben V. István ifjabb királytól újabb kiváltságlevelet kap, ennek lényege: a fehérvári hospesek kiváltságát kapja, bírása minden ügyben ítélt meg, forum liberuma van, papot választhatnak stb. Az oklevél keltezésének és a településre alkalmazott megjelölés „korszerűségének” megállapítása III. András király 1291-ben kiadott átíró oklevele alapján vált lehetségessé. Szentpétery I. Kritikai jegyzékében ezt az Endlicher által már közölt és 1264-re keltezett oklevelet 1271-re datálta. Szentpétery erről az 1291-es oklevélről még nem tudhatott, hiszen csak jóval munkájának elkészülte után került be az Országos Levéltárba. Az 1291-es oklevél igazolta Endlicher keltezését. Egy ponton azonban Endlicher közlését feltétlenül ki kell javítanunk: munkájában, I. Ferdinánd 1548. évi átírásából Szatmár oppidum kiváltságlevelét közli, III. András hiteles oklevele Szatmárt villa-nak nevezi. Szatmárnak 1264-ben oppidumként említése tehát nem korabeli, és ez a tény megkérdőjelezi egy másik, szintén Endlicher által közölt korai oppidum terminológia korabeliségét is: István esztergomi érseknek Keresztúr oppidum részére kiadott kiváltságlevelét terminológiáját, az oklevél 1264-ben kelt.

Libera villa-adatainkat sorolva tovább, először IV. Bélának 1267 körül keletkezett és már más szempontból említett oklevelét említjük, amelyben a túróci premontrai monostornak adományozott Sala (Vágsellye) faluban megtiltja a descensust, más libera villa-khoz hasonlóan. A Hont megyei Tóti és Németi libera villa-k mentesek a zólyomi comes bíraskodása alól, mind a függő, mind a jövőben

²² In libera villa Sancti Regis, HO IV. 1. l, Reg. Arp. 21. sz., Zala m. I. 250. l., 1360-ban DI. 41437.; Wdvornok Zabada HO VI. 4. és 393. l.; Mutnokpataka Doc. Val. 124–125. l., Pesty, Krassó 28. l., Kávapataka, Aranyas Doc. Val. 353. l., ZsO I. 260. sz.; Noxara, 1394-ben *Csánki D.*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. k. Bp., 1890–1897. 1913. (Röv. Csánki), V. k. 115. l., A Bél districtusban levő Nexa, 1369-ben Csáki II. 86. l., *Thallóczy L.*: Nagy Lajos és a bulgár banság, Sz 1900. 577–615. l. és X. függeléke, az 1415–16-ra vonatkozó adatok Csánki id. hely.;

²³ Vö. 8. jegyzet. Szatmár 1230: RMA 426. l., Reg. Arp. 462. sz.; 1264: RMA 505. l., Reg. Arp. 2133. sz. 1271-re keltezi. III. András 1291-ben kelt átíró oklevele DI. 90750. Szatmár keletkezésének korára, korai történetére, *Karácsonyi J.*: Szatmár város eredete, Klebersberg Emlékkönyv, Bp., 1925. 215. és köv. l.; Keresztúr RMA 469. l. és Mon. Strig. I. 362. l. 462. sz.; Szalacs, *Györffy Gy.*: Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza, Bp., 1963. I. k. 663. és köv. l., (Röv.: Györffy);

indítandó polgári és büntető perek tekintetében. 1286-ban IV. László oklevele tartalmazza, amikor Pál mester veszprémi prépostnak adományozza ezeket a falvakat: „... duas villas regias liberas quas hospites nostri incolunt.” 1288-ban a király megerősíti az esztergomi érsek, a prépost és a káptalan által jobbágyaik felett gyakorolható bíraskodási kiváltságot, ekkor két falut, az egyik Szebelléb, mentesít a honti comes bírói fennhatósága alól, meghagyva, hogy ezután „qui vero aliquem Jobagio-nem dicte ecclesie Strigoniensis, in Zebheled commorantem, civilibus et pecuniariis causis voluerint convenire, eciam coram ipsius ville villico, sicut et in aliis liberis villis regni nostri si voluerint, consequi poterit iusticie complementum”, és megtiltja a báróknak és a nemeseknek a descensus gyakorlását. Szebellébnek már 1233-ban meghatározott kiváltságai voltak. II. András oklevele tartalmazza meghatározott szolgáltatásait, megengedi német pap tartását, bíróválasztási jogát, ez a bíró a nagyobb ügyek kivételével minden ügyben ítélezett felettük; a nagyobb ügyekben a préposttal vagy a kanonokok közül valakivel együtt járt el.²⁴

Buda castrum, Esztergom castrum, Szatmár és más libera villa-k jogát, ill. kiváltságait kapja meg 1291-ben Désakna, tehát indokolt, hogy libera villa-ként említsük. Ezzel a kiváltságlevéllel a király a települést az erdélyi vajda és a szolnoki comes fennhatósága alól is kiveszi. Désakna kiváltságát kapja meg szintén 1291-ben Torda, de az oklevél még hozzá fűzi: „... eandem concessimus libertatem qua hospites nostri de deesakna, Zek, et Kolos gratulantur...”. Ide vonható még IV. László mandátuma Ugocsa megye libera villa-ihoz, amely mandátumra Nagyszöllős és Nagyszász hospeseitől érkezett a válasz.²⁵ Nagyszöllős, melyet ugyan soha nem neveztek libera villa-nak, 1262-ben V. Istvántól jelentős kiváltságokat kapott: szabad költözést, comes nem ítélezhetett felettük, a bíró és a plébános választásának jogát, forum liberumot, a descensus alóli mentességet, s szabályozta katonáskodási kötelezettségeiket. Nagyszász 1271-ben adózási kiváltságot kapott, descensusát olyan módon szabályozta az oklevél, hogy csak évi egy alkalommal tartozik a comesnek descensus adásával, katonai kötelezettsége nincsen, plébániája exempt, bíróválasztási joggal rendelkezik.²⁶

Meg kell említenünk a Szepesség libera villa-it. III. András 1293-ban somogyi (sümegei) pecéirenek adományozott kiváltságlevele ezt tartalmazza: „Ceterum ordinavimus, vt in omni articulo causarum a iudicio et iurisdictione comitis de Scepus... iudem caniferi nostri penitus exempti habeantur, preterquam in hiis articulis, in quibus Saxones de Leucze et alii populi liberarum villarum de Scepus.” Ez a település a szászok 1317. évi privilégiumában korai eladományozása miatt nem szerepel. A 13. század időben utolsó libera villa említését (Szatmár) Németi 1297-ben kiadott saját oklevele tartalmazza.²⁷

A libera villa-k népeinek adott kiváltságlevelek közös vonásai: bírói ügyekben a comes comitatus fennhatósága alól szabadok. Saját bírójuk előtt indul minden bírói ügy, a vitás ügyeket a király vagy megbízottja elé kell vinniük – ez alól kivételt csak az egyházi kézre került libera villa-k bíraskodásánál figyelhetünk meg. A libera villa-k bíró-, esetenként papválasztási jogot gyakorolhatnak. Szatmár és a Szatmárhoz sorolható Désakna, Kolos, Szék, Torda forum liberummal is rendelkezik: mindezek Esztergom castrum, Buda castrum, Fehérvár, Szatmár és más libera villa-k civiseinek jogával élhetnek.

²⁴ Vágsellye, Szebelléb, vö. 8. jegyzet. Az esztergomi érsek, prépost és káptalan szabadságainak megerősítése: ÁUO IX. 462. l., Mon. Strig. II. 234. Reg. Árp. 3485. sz.; Szebelléb 1233. ÁUO XI. 261. l., Mon. Strig. I. 298. l., Reg. Árp. 519. sz.; Az egyházi birtok jogi vonatkozásaira, jellegére. *Váczy P.*: Immunitas és iurisdictione. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve (BÉ) 1931, és *Pleidell A.* Az egyházi és világi immunitas. BÉ 1934. Az egyházi birtok alakulásának, jogainak, társadalmának marxista értelmezése, *Lederer E.*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon, Bp. 1959. 175. és köv. l.;

²⁵ Kiváltságlevelekre vö. 8. jegyzet és *A. Kubinyi*: Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des königreiches Ungarn (1200–1541). In: *W. Schlesinger* (Hrsg): Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Vorträge und Forschungen XVIII. Sigmaringen, 1974. 538. és köv. l.

²⁶ IV. László mandátuma vö. 8. j. Nagyszöllős és Nagyszász vö. 12. j., Nagyszöllős kiváltságlevele 1262: ÁUO VIII. 31–32. l., Reg. Árp. 1793. sz.; 1793. sz.; Nagyszász kiváltságlevele, 1271: FCD V/1. 176. l., Reg. Árp. 2117. sz.

²⁷ Vö. 8. j. és Fekete Nagy A.: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása, Bp. 1934, 90. l., a szászok 1317-es kiváltságlevele FCD VIII/2. 57. l. A túróci monostornak adott adománylevelé H. oklt. 19. l. ÁUO III. 38. Reg. Árp. 1375. sz.

Ezekkel az alapvető jogokkal élt a 13. században minden „városunk”, jöllehet magára a városra a civitas megjelölést az 1280-as évek előtt még elég ritkán használták. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a feudalizmus korai századaiban a püspöki székhelyeket nevezték civitasnak, ill. a másik, hogy a civitast és a castrumot azonos értelemben is használták. Az erődített várost erődítményéről is jelölték, s mivel az erődítmény – és ezt a jelölést városfal megnevezésére is ezt használták – kezdetben a vár volt, ezért ezekre a városokra a castrum megjelölés volt a rendszeres. Ha azonban az általuk gyakorolt jogok összességéről rendelkeznek, már IV. Béla idején előfordul, hogy a civitas terminológiát használják; érdekes példája ennek, az a királyi oklevél, amelyben IV. Béla Füzitőnek Buda civitas jogát adja. Ebben az időben a királyi oklevelek is, de Buda saját kiadású oklevelei is, Budát mindig castrumnak nevezik meg. Hasonló gyakorlatra utal IV. Lászlónak 1283-ban kelt Sopronhoz intézett oklevele is, amelyben elrendeli, hogy a várban birtokrészrel rendelkező hospeseknek állandóan a várban kell lakniok, mert ellenkező esetben „. . . concessimus ipsis hospitibus (de Suprunio), ut utilitates possessionum ad ipsam civitatem pertinencium percipiant in ipso castro residentes nullam extra residentibus dando porcionem de eisdem . . .”

A libera villa-król és az Ugocsa megyei, libera villa-ként soha nem említett, de a királyi mandátum alapján feltétlenül annak tartható települések városjellegéről írottak, számos olyan településre érvényesek, amelyek a 13. században egyszerű villa megjelöléssel fordulnak elő az oklevelekben, pl. Pest, Körömend, Korpona, Bábászék, Bars, Liptó és környéke. Németlipcse, Vasvár stb. Kiváltságaik jellege, de még a kiváltságlevelek tartalmi egybeesései is arra utalnak, hogy ezek a villa-k, „város” kiváltsággal éltek.²⁸

Vasvár villa 1279-ben kapott kiváltságlevelet. Ez a kiváltságlevél az idegenek által a villa hospesei ellen indított ügyek tanúállítási kötelezettségéről kimondja: „. . . sicut etiam hospites nostri in maioribus civitatibus regni nostri . . .”. Civitas seu villa megjelölést tartalmaz Pozsony 1291-ben kapott kiváltságlevele. Ez a kiváltságlevél igen részletesen tárgyalja a városi igazgatás, a kereskedelem és egyéb kiváltságok szabályozását. Mi most csak a villa – civitas terminológia azonos értékére utaló szövegrészt emeljük ki. Ez a szövegrész kimondja, hogy pozsonyi polgár ellen idegen nem lehet tanú, kivétel „nisi duo vel tres intersint de eadem civitate vel de aliis civitatibus seu uillis, eandem habentibus libertatem”.²⁹

A civitas seu villa előfordulás feltétlenül arra utal, hogy a villa nem egy, de legalább kétféle jelentésű volt. Jelentette a falut, de libera jelzővel vagy anélkül is a település által gyakorolható jogoktól függően jelentette a korai várost is. Erre engednek következtetni azok a 13. századi okleveles adatok is, amelyek igen rövid időközben ugyanazt a települést hol villa, hol civitas terminológiával jelölik, vagy az a tény, hogy a városi iudex helyett a maior villae, a villicus használata olyan jelentős település saját kiadású okleveleiben is, mint pl. Zágráb megmarad. Zágrábot a IV. Béla által kiadott kiváltságlevél libera civitas terminológiával jelöli. Az 1266-ban megújított kiváltságlevelben helyette – addigra kiépült védőrendszere alapján – castrum és civitas van. A város kiváltságai igen jelentősek, de a báni descensus alóli mentességet mégis csak 1278-ban kapja meg IV. Lászlótól. Amikor pedig III. András Zágráb vármjának 1/3 része eladományozásáról értesíti a szlavón bánt, libera villa nostra-nak nevezi meg. (1295-ben a zágrábi püspök, 1318-ban a zágrábi káptalan, 1319-ben I. Károly király civitasnak említi.) Zágráb jogi helyzete nem változott ez alatt az idő alatt. Ha tehát a libera civitas-castrum/civitas-libera villa terminológiát a 13. századi oklevelek, melyek olyan kínosan ügyelnek a kiváltságok és jogi helyzet pontos rögzítésére, így váltakozva használják, ez csak azért lehetséges, mert a libera civitas-libera villa (villa) terminológia adott esetben azonos értékű, jelentésű volt.³⁰ A civitas és a villa azonos jelentését máig őrzi a francia „ville”, mely a várost és nem a falut jelenti.

²⁸ Sopron 1283: UB. Burgenland II. 236. sz. F. Vercauteren: Die europäische Städte bis zum 11. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas I. Linz, 1963. 13–26. I. J. Galmette, La société féodale. (Collection Armand Collin, No. 32.) 3° éd. Paris 161. I. A 11. században a magyar források a civitas, castrum, comitatus terminológiát azonos értelemben használják, vö. Lederer E. i. m. 100. és köv. I. Körömend 1244: UB Burgenland I. 298. sz. Korpona 1244: FCD IV/1. 329. I. Bars 1240: ÁUO VII. 103. I. Vasvár 1279: UB Burgenland II. 181. sz. Pest 1244: Mon. Bp. 27. sz. Bábászék, Dobronya 1254: HO VI. 76. I.

²⁹ Pozsony 1291: RMA 625. I., *Király J.*: Pozsony város joga a középkorban, Bp., 1894. 338. I.;

³⁰ Villa, civitas Bars: 1278/79 „villa”, 1284 „civitas”, Mon. Strig. II. 263. I. és 119. I. és 180. I., 1293-ban villa, H. oklt. 139. I.; Zágráb, „maior villae”: 1288, 1291, 1295-ben Mon. Civ. Zagr. I. 61,

A városfejlődés első nagy korszakában még nem alakulhatott ki a hierarchia a városok között, hiszen a város is csak most alakul. Ez a város több-kevesebb joggal élhetett; gazdasági szerepe, helyzete is ennek az „alakulásnak” fázisait mutatja. A tranzitkereskedelemben való bekapcsolódása tekinthető leginkább egyértelműen meghatározhatónak egy-egy város esetében, de bármennyire is van heti vagy évi vásártartási kiváltsága, a környező településekhez való viszonya, a szűkebb helyi piac-kapcsolatok kialakulása is most indul meg, és olyan szintet érhet el, amelyet a társadalmi munkamegosztás szintje lehetővé tesz. Ebben a korszakban jellemző a libera villa, civitas, castrum és villa terminológiának város jelentésben történő használata.

A 14. századi libera villa, civitas terminológia elemzésénél már tekintettel kell lennünk az oppidum terminológia előfordulásaira is. Ez a terminológia a 13. században konkrét településre alkalmazva, eddigi ismereteinek alapján, csak néhány alkalommal fordul elő. Szatmár esetében az átírás idejéből adódó oppidum terminológia-használatra már utaltunk. Megkérdőjelezhető a már említett Keresztúr oppidumkénti említése, de végleges elvetése azért nem indokolt, mert a 13. század elejéről, egyházi oklevéladótól származó oklevélben Somogyvár település civitas seu oppidumként ismeretes. A zalai konventnek az az oklevele, amely Lendvát és Németit említi „... Castrorum Lendua et Nempthy ac villarum . . . oppidorumque ac possessionum”-ot, hamis.³¹ A királyi oklevelek a 13. században alig néhányszor említenek oppidumot, de ezek az említések valójában általános feisorolás részei.³² Györffy György Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza c. művének I. kötete tartalmaz ugyan konkrét településekre alkalmazott oppidum megjelöléseket, de ezek mind elbeszélő forrásból származnak, pl. Beszterce, Radna stb. Az oppidum terminológia használata tehát nem volt általános, sőt meglehetősen ritka volt. Ezért nem értünk egyet Györffy Györggyel, aki idézett műve mellékleteként közölt és a 14. század elejéig érvényes állapotokat bemutató térképeken város, várfallal övezett várost, mezővárost és vásárhelyet különböztet meg. Ezzel két irányban is befolyásolja művének használóját: egyrészt annak elfogadására ösztönöz, hogy abban az időben, melyre munkája vonatkozik, ennyiféle egymástól elválasztható városias település volt, másrészt arra enged következtetni, hogy a mezőváros és vásárhely – mivel e kettőt egyformán jelöli – minőségileg azonos. Hasonlóan félreérthető a pápai tizedlajstromokban előforduló plébániai jövedelmek kategorizálása is; egy bizonyos összegben felül a szerző már mezővárosra utaló jövedelemnagyságról ír. Úgy véljük, ezeknek az oppidum előfordulásoknak mezővároskénti értelmezése nemcsak még igen korai, de alapvetően hibás is. Ezt a véleményünket megerősíti az, hogy mind a kisebb, mind a Hartvik püspök nevéhez kapcsolható István-legenda Esztergomot István király születési helyeként oppidumként jelöli.³³ Az oppidumnak a mezőváros későbbi értelmezése, korábban olyan erősített vagy erősítés nélküli várost jelölt, mely nem volt püspöki székhely. Besztercét ugyanúgy nem tekinthetjük mezővárosnak a 13. században reá alkalmazott terminológia alapján, ahogyan a 14–15. századi pápai oklevelekben oppidum megjelöléssel előforduló Brassó, Kassát, Lócsét, Sopront, Székesfehérvárt sem, amelyeknek civitas voltához a pápai oklevelek kiadása idején nem férhet kétség.³⁴ Az oppidum-civitas megjelölést a 14. század elején, de

67, 74. l.; Zágráb kiváltság-levelének új kiadása Grothusen 276 és 279. l.; Zágráb felmentése a báni descensus alól Mon. Civ. Zagr. I. 55. l.; A zágrábi vám harmadának az eladományozása III. András által, Smičiklas VII. 140. l., Szentpétery, Oklevélszövegek 118. l.; Zágráb „civitas” 1295, 1318, 1319-ben, Mon. Civ. Zagr. I. 74, 94, 95. l.;

³¹ Szatmár és Keresztúr vö, 22. j., 1210 „ius decimationis capelle Beati Petri in oppido Symigiensi” AÜO I. 103., 1224 „... in civitate seu opido castri Symidiensis” HO VII. 11. l.; Lendva és Németi 1275: FCD V/1. 479. l.;

³² 1261/1271, IV. Béla–V. István „... libertates . . . civitatum, villarum, et oppidorum . . .” Reg. Arp. 2123. sz.; 1274 IV. László „... castra et opida in confinio regni . . .” Uő Burgenland II. 84. sz.; 1302 Venzeli „... villis, oppidis, . . . oastra oppida et predia regalia”. Anjou II. 27. l.;

³³ Beszterce és Radna, Györffy 557. és 562. l., A mezővárosi viszonyítás Uo. 423. és 747. l.; Legenda minor SRH II. 394. l., Hartvik legenda SRH II. 407. l.,

³⁴ Bonifác pápa 1399 „... opidi de Corona”, 1400 „oppidum Cascha, Lcuczsa”, 1400 „Oppidum Supprunise”: Mon. Vat. II. 163, 166, 284. l.; XXIII. János pápa 1410 „oppidum Alberegalis” Mon. Vespr. II. 177. l.; Mind a pápai, mind a hiteleshelyi és pápai közjegyzői oklevelek alkalmazzák civitas jelölésére az oppidumot ill. villat. A terminológia használatának római jogi vagy kánonjogi eredete további kutatást igényel.

még a század végén is párhuzamosan, vagyilagosan használják, ezért indokolt a libera villa-civitas terminológia vizsgálatába az oppidum megjelöléseket is bevonni.

Az oppidum terminológia előfordulása a 14. században nem folyamatos. A civitas seu oppidum megjelölés inkább a század elejéről, ill. a század utolsó évtizedeiben használatos. Mind a század eleji, mind a század végi előfordulásokra jellemző, hogy előzőleg a megnevezett civitas seu oppidumot civitasként jelölik.³⁵

A civitast és oppidumot először a szepesi szászok 1317. évi kiváltságlevelében, majd a portális adót elrendelő királyi oklevélben különböztetik meg.³⁶ 1326-ban I. Károly oklevele Gothardus fiait úgy említi, mint „rebelles et infideles . . . civitates, plurima oppida, villas et possessiones nostras” feldúlóit.³⁷ Az 1335., az 1338. és az 1342. évi kamarabérelti szerződések általános bevezető részei hangsúlyozzák ugyan, hogy a kamarát „cum omnibus comitatibus, districtibus, villis, oppidis et civitatibus” köti le a király, de a kamarák kezelési formájának részletezésénél az oppidumot már nem említik meg.³⁸ Egyéb, konkrét településre vonatkozó szórvány adattól eltekintve, az oppidum terminológia használata általában nem jellemző.³⁹ A 14. században, a század utolsó két évtizedét kivéve, a civitas seu villa, civitas seu villa regalis, civitas seu libera villa és természetesen a civitas terminológia használata a gyakori. Egyidejűleg e terminológiák használatával egy új „civitas” terminológia alakul ki, a libera et capitalis civitas regis, vagy más megfogalmazásban a libera civitas nostra regalis.

A civitas seu villa előfordulások között elsőként Rozsnyóbányát említjük meg. I. Károly 1320-ban „possessionem, cuiusdam seu villam Rosnabana vocatam” Tamás esztergomi érseknek adja. 1344-ben I. Lajos elrendeli, hogy „in territorio dictae civitatis nostrae Scemch seu villae” levő szőlők birtokába a pozsonyi káptalan helyeztesse vissza Péter plébánost, akit az oklevél capellanus noster specialisként említ.⁴⁰ Ebbe a csoportba sorolhatjuk a civitas, villa terminológiával váltakozva jelölt településeket is. A Zemplén megyei Patak 1315-ben civitas, egy másik, feltehetően a 14. század elejére datálható oklevélben villa. Nagymaros 1324-ben kapott kiváltságlevelében civitas nostra; I. Károly ezzel a kiváltságlevellel Marosnak Buda jogát is adományozta, mégis, 1326-ban egy oklevélben villaként említik. 1361-ben Modor civitas reginalis kiváltságlevelét I. Lajos azzal az indoklással adja ki, hogy a korábbi kiváltságleveli „eo tempore quo villa reginalis incendio deuastata fuerat, combusta extitissent”, Modort kiváltságai 1374. évi megerősítése idején is, villaként jelölik. 1352-ben Vári villa, 1358-ban Beregszász és Vári civitates, 1366-ban Erzsébet királyné oklevelében Beregszász civitas, Vári villa nostra.⁴¹ A civitas seu villa regalis előfordulások hasonló változatosságot mutatnak és igen

³⁵I. Károly 1317-ben Komárom várát „una cum civitate seu oppido” adományozza el, FCD VIII/1. 67. l., A Csákok kezén levő Komárom kiváltságának megerősítéséről 1307-ben Csák Máté „iudex civitatis Komaromiensis” kérésére ad ki oklevelet FCD VIII/1. 138. l. Komárom ezt az 1307-ben megerősített kiváltságlevelét 1277-ben kapta Tamás bán, pozsonyi, nyitrai, komáromi comestól. RMA 543–544. A Csákok város-politikájáról részletesen ír *Kristó Gy.*: Csák Máté tartományúri hatalma, Bp., 1973. 144. l. és köv.; Komárom 1331-ben királyi kiváltságlevelét is kapott, FCD VIII/3. 531. l. A század utolsó évtizedeinek terminológia használatára ZsO I–II. k., *Mátyusz E.*: A mezővárosi fejlődés im. 128–191. l., *Bácskai V.*: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp., 1965, 142. l. (Értekezések a történeti tudományok köréből U. S. 37.).

³⁶1317 „civitates eorum, villas et oppida, curias et predia” FCD VII/2. 57.; 1323 I. Károly „. . . de singulis portis iobagionum . . . tam in civitatibus etiam, quam in oppidis constitutorum, singulos dimidios fertones . . . dari et persolvi ordinantes . . .” ZW–I. 370. l., Anjou II. 59. l., *Vö. Hóman B.*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. 1921. 195. és köv. l.;

³⁷FCD VIII/3. 157. l.

³⁸Szekfű, Oklevelek, 1–36. l.;

³⁹1334 „Oppidum Veresvár”, Csánki II. 731.; 1337 „Oppidum Narad”, FCD VIII/4. 243; 1342-ben a Bazini család birtokosztályában „possessiones, villas et oppida” Anjou III. 237.; 1327-ben „villa seu oppidum Zabomortun”, 1371-ben újból „villa seu oppidum”-ként említik, akkor lesz a Kanizsaiaké. Österreichisches Städtebuch 2. Bd. Burgenland, Red. von H. Knittler, Wien, 1973. 77. l.;

⁴⁰1320: FCD VIII/2. 248. l., 1327: Anjou II. 293. l., 1344: Wertner, 501. l.;

⁴¹Patak 1315, *Komáromy A.*: Levéltári kutatások. TT 1903. 121. l. és XIV. sz. elejére Dl. 57993.; Maros 1324 és 1326, FCD VIII/2. 514. l., FCD VIII/3. 120. l.; Modor 1361, FCD IX/3. 250. l.,

gyakoriak. Ezeknek részletes bemutatását azért nem tartjuk szükségesnek, mert a civitas seu libera villa adataink között számos villa regalis változat is van.⁴²

A civitas seu villa libera 14. századi magyarországi előfordulása először 1331-ből való, egy város feletti bíraskodásra vonatkozó királyi parancslevél adresseben, majd a kamarabérleti szerződésekben található meg. Az 1336. évi szerződés a kamarák kezelésének részletezésében „civitas regalis seu reginalis ac aliorum”-ot említi; a pénzbeváltásra vonatkozó részében pedig így rendelkezik „... hospites per totum regnum nostrum existentes, nostri videlicet regales et reginales ac ecclesiarum vel nobilium collectam ipsorum trium grossorum persolventes ad cambium nullatenus teneantur. Civitates vero et libere ville nostre, ... debent et ... taxabuntur”. Az 1338. évi szerződés pénzbeváltó helyekként említi „in singulis foris civitatum et liberarum villarum nostrarum regalium videlicet et reginalium ac aliarum quarumcunque”. A kamarabérleti szerződéseknek az a mondata az 1342. évi szerződésekben is megismétlődik.⁴³

Megnevezett civitas seu libera villa-t először I. Károly 1332-ben kelt oklevele említi, amikor Hännusfalva libera villa-t, amely Nekcsei Demeter tárnokmesterré, Eperjes szabadságával adományozza meg: „sub libertate libere ville nostre Eperies”. Eperjest nemcsak Hännusfalva kiváltságlevelében nevezik libera villa-nak, I. Lajos 1347-ben kiadott oklevelében civitas seu libera villa. Ebben az oklevélben a városi adónak a városok vagyoni állapotának megfelelő felosztásáról van szó. A király megparancsolja Kassa város plébánosának és bírójának, hogy „Quia tres ciuitates nostrae Epperies, Sarus et Scyben vocatae non sunt coaequales in facultate ... Vadatis ... in ipsas ciuitates seu liberas villas, et videatis facultates, paupertatem et quantitatem civium et hospitum ...” Az oklevél ezek után meg is írja, hogy a kiszabott 150 márkából Eperjes 53, Szeben 43 márkát fizet. I. Lajosnak egy szintén 1347-ben kiadott másik oklevele hangsúlyozza, hogy „... iidem ciues et hospites de Sarus, Eperies et de Scebyn eandem libertatis prerogativam habent, qua libertate ciues et hospites de terra Scepsiensis gaudent ...”. 1381-ben újból civitas-libera villa összefüggésben említi egy oklevél Eperjest és Szebent: „cives et hospites nostri de Eperies de Cybinio et de aliis civitatibus et liberis villis”.⁴⁵ Zemplén 1339-ben keltezési helyként villa, 1343-ban I. Lajos „liberam villam seu civitatem suam Zemplen vocatam prope civitatem suam Pottok” adja vámjával együtt Drugeth János nádornak.⁴⁶ 1351-ben, dekrétuma kiadása évében I. Lajos Bábászék, Dobronya, Németpelsőc libera villa-k kiváltságait erősíti meg; ezek a libera villa-k Németpelsőc kivételével már 1254-ben Korpona jogával éltek.⁴⁷

Az említett libera villa-adatoktól az 1372-ben libera villa Szokolcának kiadott kiváltságlevelél főként abban tér el, hogy kimondja a király „... quendam villam nostram liberam Zakolcza nuncupatam ... a more et ad instar civitatum regalium muratarum instituere, murare et aggregare ...” kívánja,

1374, FCD IX/3. 573. l.; Vári, Beregszász: 1355, 1358, 1365, 1366: Anjou VI. 361., Anjou VII. 69. l., Dl. 24664;

⁴²Karako, Igen, 1347, I. Lajos „... metas ... civitatum nostrarum Carco et Igen”. 1347, Váradi kápt. „populi villarum regalium ... Igen et Carco”. 1366 I. Lajos „... nostram regalem villam ... Igen”. ZW-II. 41, 288. l.;

⁴³Szekfü, Oklevelek, 12. és köv. l.;

⁴⁴Hännusfalva: FCD VIII/3. 590. l., és Wagner, Sáros 447. l.

⁴⁵Eperjes 1347: FCD IX/1. 492. l. és 494. l.; I. Lajosnak a városi adózásra vonatkozó oklevele, amely szeptember 21-én kelt, 1347. december 6-án Budán kiadott oklevélben maradt fenn. A szeptemberi oklevél hitelességéhez nem férhetett kétség, mert I. Lajos még Budán tartózkodott. 1347 decemberében a király már útban volt Itália felé. Kumorovitz Lajos professzor hívta fel a figyelmemet arra, hogy a nagykancellária I. Lajos itáliai útja idején is Budán maradt, mert a királyt csak a titkos kancellária követte útja során. Ebben az időben a nagykancellária a király nevében adott ki okleveleket; az ügyek relatorai között Máté és Péter notariusok találhatóak: Dl. 3942, 102774. A mi általunk említett ügy relatora Máté volt. Mind az oklevél hitelességét bizonyító új, intézménytörténeti eredményeinek közlését, mind az itt említett Dl. jelzetek megadását ezúton is hálásan köszönöm Kumorovitz Lajos professzor úrnak. 1381: Iványi, Eperjes 39. l. 93. sz.;

⁴⁶Magyar, 85. l., Anjou III. 365;

⁴⁷1351: FCD IX/2. 68. l. 1254: Reg. Arp. 1013. sz. HO VI. 76., RMA 482. l.;

ezért szabad hetivásárt és az egész ország területére a városnak harmincadmentességet ad.⁴⁸ A királyi libera villa-k között kell megemlítenünk Barsot és Bátot. Bars első kiváltságlevele 1240-ből, a második 1331-ből való, mind a kettőt a király adta.⁴⁹ A Túróc megyei Bélát és Mosócot, a Liptó megyei Rózsahegyet, Hibét, Németlipcsét a túróci, ill. a liptói regisztrumba is bevezetett oklevelek és a két regisztrumnak az oklevelek vizsgálata idején készült korabeli részei említik libera villa-ként. Béla 1390. május 5-én kelt oklevélben: „in concambium scultetio videlicet libere ville regalis Bela vocate”.⁵⁰ Mosócnak 1377-ben kelt oklevelét tartalmazza a regisztrum „super sequestratione libere ville regalis Mayus vocate”. Erről a határ-elkülönítésről Szepesi Jakab országbíró és az összes királyi városok bírása adott ki oklevelet.⁵¹ III. Andrásnak Hibe részére kiadott kiváltságlevelét „Nicolaus iudex civitatis seu libere ville Gybe” mutatta be 1391-ben.⁵² A Liptó megyei Németlipcse kiváltságlevelét a bizottság előtt „... super libertate civitatis Lypche... Hans iudex libere ville Lypche vocate in sua ac juratorum civium et universorum hospium ejusdem libere ville personis...” mutatta be: I. Károlynak 1340-ben kelt oklevelét, amely átírásban tartalmazta V. Istvánnak 1270. június 24-én kelt Németlipcse-nek adott kiváltságlevelét. Ezt az 1340-ben kiadott oklevelet úgy tartja számon a szakirodalom, mint amellyel Németlipcse Korpona jogát kapta meg. Megjegyezzük, hogy az V. István által kiadott kiváltságlevelnek minden átíró változata kitér Korpona szabadságának adományozására, de konkrétan csak az ún. szabad tized jogának adományozását kapcsolja Korponához, ill. (Selmec) Bányához.⁵³ Libera villa-nak tekinthető Rózsahegy, 1340-ben Németlipcse kiváltságát kapta meg a királytól.⁵⁴ Husztot és Szigetet Zsigmond királynak 1392-ben kiadott oklevele említi libera villa-ként. Mind a kettő az ún. 5 koronavároshoz tartozott, melyek 1329-ben az Ugocsa megyei Nagyszöllős kiváltságát kapták meg.⁵⁵ 1395-ben az Abaúj megyei Szepsi megjelölése possessio seu libera villa, kb. két hónap múlva szintén királyi oklevélben possessio seu villa regalis.⁵⁶ 14. századi adataink között utoljára említjük az 1379. évi „Vid oppidum seu libera villa”-t a nyitrai káptalan által kiadott oklevélben,⁵⁷ és Stibor vajdának saját Szenic civitasának adott kiváltságlevelét, melyet Zsigmond 1435-ben megerősített. A kiváltságlevellel Szenicet kiveszik a castellanus bíráskodása alól, „sed utuntur Gratiis et libertatibus prout aliae nostrae Literae (!) villae et civitates”; a nagyobb ügyekben, azok megítélésében Nagyszombat város joga szerint a castellanusszal együtt kellett eljárniok.⁵⁸ Felsorolt adataink két következtetést engednek meg: a) a 14. században a libera villa szinte mindig azonos a civitasszal; b) csekély a magánföldesúri kézen levők száma.

A 14. században kétségtelenül a legtöbbször használt „város” terminológia a civitas, de ezt a terminológiát a legkülönbözőbb településekre alkalmazták. A század elején a civitasok között a legjelentősebb Buda volt, I. Károly 1308-ban kelt oklevelében „civitas principalis”-nak nevezi; egy

⁴⁹ Bars-Bát 1388: Dl. 30301, 30302, 65807. Bars első kiváltságlevele 1240-ből van, a második 1331-ből. Mindkettőt a király adta ki: ÁUO VII. 103. l. Reg. Arp. 692. sz., Anjou II. 527. l.;

⁵⁰ Béla 1390, TT 1902. 196. l., FCD X/1. 579. l.;

⁵¹ Mosóc 1377/1391: TT, 1902. 217. l., TT 1904. 367. l., FCD IX/5. 166. l.;

⁵² Hibe: 1297 TT 1902. 44. l., Reg. Arp. 1449. sz. alatt közölt regesztához fűzött magyarázatában Szentpétery I., a többrendbeli átírás ellenére az 1391. évi oklevélvizsgálat során elfogadott hamisítványnak tartotta. Az 1265. évi kiváltságlevel eredeti példányának előkerülése után sem módosította korábbi álláspontját, de elfogadja Huščava véleményét, amely szerint a hamisításnak, melynek eredménye az V. István–IV. László–III. András királyok (hamis) átíró okleveleibe foglalt hamis szöveg, célja az 1265-i eredeti oklevélben olvashatótól eltérő határleírás becsempészése volt. Reg. Arp. 2074. sz.;

⁵³ Németlipcse: 1270/1340: TT 1904. 87. l. 59. sz. 257. l. 230. sz., Anjou IV. 50. l., Sz. 1909. 860–862. l., Reg. Arp. 1933. sz. és 2468. Fügedi E.: Középkori várospriv. im. 67, 74. és köv. l.;

⁵⁴ Rózsahegy: Sz 1909. 871. l., hibás kelettel FCD VIII/4. 376;

⁵⁵ Huszt, Sziget; Doc. Val. 433–434. l., Az ún. öt koronavároshoz tartoztak, melyek 1329-ben az Ugocsa megyei Szöllős kiváltságát kapták meg. Vö. Szabó I.: Ugocsa megye. Bp., 1937. 44. l., Dl. 2539, Mihályi 8. l.;

⁵⁶ Szepsi: ZsO I. 4168, 4237, 5834. sz.;

⁵⁷ Szentvid: Fügedi E. Nyitra megye betelepülése 34. l.;

⁵⁸ Szenic: FCD X/7. 622. l., és V. Menčl: Štredoveka mesta na Slovensku Bratislava, 1938. 165. l.;

másik forrásban Buda „sedes regni et maxima civitatum”.⁵⁹ Budának súlyát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a 14. században kiadott vásártartást engedélyező oklevelek az adományozott vásár szabadságát (jogát) gyakran Buda vásárának szabadságához viszonyítják. I. Lajos 1344-ben Pozsonynak évi vásárt ad, mindazokkal a jogokkal, „sicut in civitatibus Budensi, Albensi, et Suppruniensi” élveznek. Beszterce kiváltsága 1353-ben „iuxta libertatem nundinarum seu fori annualis Budae celebrari consveti;” Brassónak 1364-ben, Lindvának 1366-ban szintén Buda vásárának szabadságát adja. Annyira következetessé lesz egy időre a Budához viszonyított vásártartási jog adományozása, hogy amikor I. Lajos Sopronnak újabb évi vásár tartásának jogát adományozza, szinte szokatlanak tűnik a „libertatibus quibus ad nundinas Bude et aliis civitatibus celebrari consvetas veniunt” formula. 1372-ben, 1387-ben újra Buda és Székesfehérvár vásárijogának adományozását említik az oklevelek.⁶⁰

A 14. században szükségessé vált a sokféle civitasból más összetételű terminológiával kiemelni és megkülönböztetni néhányat, mert a civitas-mérce nemcsak a civitas jogait, de gazdasági erejét tekintve is, igen széles skálát mutatott. A már idézett kamarabérleti szerződések közül most csak a két 1342-ből való szerződésnek a kötelező pénzbevéltást előíró részeire utalunk. A pécsi kamaránál az egyes városokra kirótt összeg a következő: Zalánkemén 240, Zimony 15, Szávaszentdemeter 50, Eng 60, Nagyolaszi 25, Esztény 30, Segesd, Aranyas, Lábad és Csehi együttesen 100, Pécs 40 márka. A civitas értékskálája 15–240 márka között mozog. A körmöci kamara városai: Trencsén 10, Bát 35, Korpona 35, Bars 15, Nagyszombat 100, Tapolcsány 20 márka. A legkevesebbet és legtöbbet beváltók közötti különbség itt csak tízszeres.⁶¹ Az okleveles gyakorlatban nem véletlen tehát sem Buda jogának kiemelése, sem az, hogy a 14. században gyakran hangsúlyozzák, milyen civitas jogait adományozzák – milyen joga van a civitasnak. Az 1317-es zász kiváltságlevélben Lőcse „civitas nostrae provinciae capitalis”. Amikor (Nyír) Bátor, Bars, Szatmár lakóinak azt a szabadságot adja, hogy saját bírájuk ítélni meg őket, ezt így írják az oklevélben „... more aliarum civitatum nostrarum ...” ill. „... tamquam nostre civitatis libere cives et hospites perfruuntur ...”.⁶² Megkülönböztetik az oklevelek a civitas montanát, ill. montana seu mineralist.⁶³ Németlipcse megújított kiváltságát „more et ad instar aliarum civitatum nostrarum Teutonicium” kapja 1340-ben.⁶⁴ 1343-ban Podolinnak, 1347-ben a Nagybányának, 1356-ban a Kaproncának adott kiváltságlevél tartalmazza az „ad instar aliarum liberarum civitatum nostrarum capitalium” formulát. Az említett kiváltságlevelek mindegyike tartalmazza a város bíráskodási autonómiájának alapját képező bírói immunitást. Korának gyakorlatát tükrözi vissza az Ars Notarialis, amikor így ír: „... statutum sit et sancitum, quod nullae Civitates Regales et Reginales aliquidum Castellatorum subiectae sint et nec subici debeant quoquomodo.”⁶⁵

⁵⁹ 1308: MTT IV. 177. l.; Buda főváros jellegére vonatkozó adatokat idézi és e jelleg kialakulását gazdasági- társadalom politikortörténeti szempontból vizsgálja Kubinyi, Ofen, 100. l.;

⁶⁰ 1344: FCD IX/1. 204. l.; 1353: ZW–II. 97. l.; 1364: ZW–II. 219. l.; 1366: Smiciklas XIII. 527. l., Dl. 5459; 1371: Házi, Sopron I/1 159. l.; 1372: MOn. Civ. Zagr. I. 243. l., Smiciklas XIV. 409. l.; 1387: Károlyi I. 424. l.; A vásártartási jog adományozására és a formula változására *Kubinyi A.: A magyarországi városhálózat XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése c. tanulmánya is kitér. TBM XIX. k. 39–52. l.;*

⁶¹ *Szekfü, Oklevelek, 12. és köv. l., A körmöci kamara CIH I. 158. l.; Vö. Illés J. A Anjou-kori társadalom és adózás. Bp., 1900. 49. és köv. l., Thallóczy L. A kamara haszna, Bp., 1879. 35. és köv. l.; A Korpona által fizetendő összeget I. Lajos 48 aranyforintban állapította meg, Dl. 105238; A Körmöci Kamarához sorolt Bács, Bát elírása lehet. A pénzbevéltási összeget nem tartjuk abszolút értéknek, kivetésénél a korábbi gyakorlat is más szempontok is közrejátszhattak, de úgy véljük, hogy a civitasok sokféleségét az adatok érzékeltetik.*

⁶² Lőcse: FCD VIII/2. 59. l.; Bátor: FCD VIII/3. 408. l. és *Maksay F.: A középkori Szatmár megye, Település és Népiségtörténeti Értekezések 4., Bp., 1940. 113. l.; Bars: Anjou II. 527. l.; Szatmár. Anjou II. 625. l. és Székely Gy.: A jobbágyköltözés, mint a paraszti harc egyik formája. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, im. 209. l.;*

⁶³ 1335: FCD VIII/4. 82. l.; 1337: Anjou III. 327. l.;

⁶⁴ Németlipcse Korpona jogát használta. Vö. 53. j. és *A. Kubinyi: Zur Frage der deutschen Siedlungen, im. 536. és köv. l.;*

⁶⁵ 1343: FCD IX/1. 97. l.; 1347: FCD IX/1. 497. l. és *Maksay, Szatmár im. 182. l.; 1356: Smiciklas XII. 373. l.; Kovachich, Formulae 46. l. 73. §.;*

Városi kiváltságlevélben a civitas murata többnyire akkor fordul elő, ha a városnak fallal való megerősítését rendeli el az oklevél, pl. Szokolca libera villa esetében 1372-ben, Eperjes kiváltságlevelében 1374-ben.⁶⁶ Önmagában a civitas murata megjelölés, ahogy a király a város megerősítésének jogát adományozni kezdi, kevesebbet jelentett, mint a civitas libera nostra regalis, vagy a civitas libera nostra regalis capitalis. A város fallal való körülvétele jogának adományozása 1334-ben kezdődött, amikor Szécsényi Tamás erdélyi vajda (1346-ban budai polgárként is említik) birtokában levő Gyöngyösnek a király Buda jogával együtt a falépítés jogát is adományozza; ugyanez történt Szécsény és Rimaszombat esetében is. 1371-ben a király a Szarvkő várához tartozó Zabomarton (Kismarton) fallal való körülvételeit engedi meg Kanizsai János özvegyének „... ipsam villam seu oppidum ipsorum Zabamortun vocatum... murorum ambitu valeant, possint et debeant communire...” Kismartont Zsigmond 1388-ban „Civitas libera sua (ti. Johannis archiepiscopi Strigoniensis summi cancellarii)”-nak nevezi, 1390-ben civitas munita-nak.⁶⁷

Az 1370-es évek elejére a vásárjog adományozásánál Buda és Székesfehérvár, a városjogok adományozásánál a civitas libera regalis capitalis kerül előtérbe. Ez a változás mintegy megindokolja – egyéb kutatási eredményekkel együtt mérlegelve – Szepesi Jakabnak a „iudex curie et universarum civitatum domini regis” funkcióját.⁶⁸

A 14. század végére a libera regia civitas terminológia jelentéstartalma a város bírói autonómiáján kívül még egy igen lényeges kialakult városjogot foglal magába: Pozsonyban 1382-ben megszűnik a caducitas. Az adományozás formulája: „libertate et consuetudine dictarum aliarum liberarum civitatum nostrarum.”⁶⁹

A század utolsó éveire a civitas terminológia differenciálódik, jelentése árnyaltabbá válik. Ezt a változást mutatja az 1405. évi városi dekrétum terminológiája is.

A dekrétum meghozatalának körülményeivel, feltételeivel, jellegével Mályusz Elemér több tanulmányában is foglalkozott. Megállapította, hogy nem országgyűlésen, hanem tanácskozáson fogalmazták meg. Ennek a tanácskozásnak az analógiáját a szlavóniai gyakorlatban ismerte fel. Szlavóniában időről időre a zágrábi püspök vagy a bán, hívott össze olyan congregatiót nemesei, libera villa-i, oppidumai részére, amelyen az elődei által kiadott kiváltságleveleket felülvizsgálta és megerősítette. Az első ilyen gyűlést 1321-ben János szlavón bán hívta össze; a 14–15. században is megmaradt ez a gyakorlat, sőt még 1521 után is tovább élt. A zágrábi analógia figyelembevételével, a királyi tanács és városok (civitates, oppida, liberae villae) együttes tanácskozásának kell tekintenünk, amelyre a király csak saját városait hívta meg. Ez a tanácskozás legalább két hétig tartott, látszólag a dekrétum április 15-én kelt, ill. az ugyanezen a napon kiadott városi kiváltságlevelek kiadásával véget ért. 1405. április 27-ére Garai Miklós nádor a király speciális edictuma és írásos parancsára Pest város mellett a Pilis és Pest megyei nemesek és más jogállásúak részére összehívott egy congregatiót, amelyen a dekrétumot megerősítették a jelenlevők.⁷⁰

⁶⁶ 1372: FCD IX/4. 421. l., 1374: FCD IX/4. 575. l.;

⁶⁷ 1334: FCD VIII/3. 716. l., Anjou III. 71 és 73. l.; *Kubinyi A.*: Budapest története, II. k. Bp., 1973. 79. l.; Sopron vm. I. 394. l. és Österreichisches Städtebuch, 2. Bd. 77. l.;

⁶⁸ *I. Bertényi*: Die städtischen Bürger und das Gericht der königlichen Anwesenheit im 14. Jahrhundert. In: *Annales Univ. Sc. Budapestinensis de R. Eötvös nominatae. Sectio Historica*, Tom. XI. Bp., 1970. 3–31. l. Szepesi Jakab városok feletti bíráskodásának jelentőségét várostörténeti kutatásai alapján elemzi *A. Kubinyi*: Der ungarische König und seine Städte. In: „Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert,” Hrsg. von *W. Rausch*. Linsg.–Donau, 1972. 199. l.;

⁶⁹ Ha örökös és végrendelet nélkül halt meg a polgár, akkor vagyona, mint uratlan jószág földesurára szállt; ha a király volt a földesura, a királyra, ill. a királynak ezt jogát gyakorló tárnokmesterre. Korpona 1244. évi kiváltságlevele tartalmazta először az elhunytak házával való szabad rendelkezés kiváltságát. FCD IV/1. 329. l. Reg. Arp. 793. sz. Zágráb és Buda kiváltságában (1244, 1276) arról rendelkezik a király, hogy osszák meg az összeget: a szegények javára, ill. a város megerősítésének költségeire fordítsák. Grothusen 277. l. és Mon. Bp. I. 157. l.; Pozsony 1382: FCD IX/5. 583. l.;

⁷⁰ *Mályusz E.*: Polgárságunk részvétele a középkori országgyűléseken. *Protestáns Szemle*, 1927. 142–146. l., Uő: Zsigmond király központosító törekvései im. 172. l.; 1321: Mon. Civ. Agr. I. 98. l., További gyakorlatra (1521 után) *Vjestnik*, 1901. 32–35. l.; *ZsO* II. 3791. sz. reg. tartalmazza a dekrétum megmaradt kéziratainak felsorolását. 1405. ápr. 15: Somorja, Alsókörs., Szeben, Zsolna,

A tanácskozáson megfogalmazott, kiadott, közgyűlésen elfogadott dekrétum szövege az első, amely a civitas, oppidum, libera villa és a civitates principales terminológiákat tartalmazza. Pontosan nem tudjuk, hogy a dekrétum kiadása idején melyek lehettek a civitates principales; erre csak következtetni lehet abból, hogy fontos szerződések, megállapodások jelenlevői között mely városokat találjuk, mely városok írják alá. Hedvignek, I. Lajos leányának házassági szerződését a következő városok ismerték el, 1381-ben: Buda, Visegrád, Székesfehérvár, Kassa, Trencsén, Zágráb, Nagyszombat, Pozsony, Sopron. 1402-ben „prelati, barones, nobiles, proceres ac civitates Regni Hungariae” megígérik, hogy ha Zsigmond örökös nélkül hal meg, Albrecht osztrák herceget királlyá fogadják. Az aláírók között van Sopron és Pozsony is.⁷¹ Az 1405. évi I. dekrétum általában a civitates principales-ként azokat a városokat jelöli, amelyeknek jogával más királyi városok – köztük a libera villa-k – élnek; tehát nem egy-egy város és hozzákapcsolt jobbágyfalvai közötti jogfiliációs viszonyra utal a cikkely. A civitates principales jogaival élő városok fellebbezési fórumát a dekrétum 4. cikkelye így határozza meg: „Porro omnibus et singulis civibus, hospitibus et populis quarumcunque civitatum nostrarum et liberarum villarum alicui ex principioribus civitatibus annexarum ad magistrum tavernicorum nostrorum vel ad iudicium civitatis, cuius libertate talis civitas vel villa libera fungitur, liceat appellare.” Ettől eltér a dekrétum 12. cikkelye, az újonnan alapított városok fellebbezési jogának megállapításánál: „ad illam civitatem, cuius libertate funguntur, aut ad magistrum tavernicorum nostrorum valeant appellare . . . ita tamen, quod postquam magistrum tavernicorum elegerint, ad iudices et juratos redire non valeant, nec e contra ad nullum ulterius, nisi opus fuerit ad presentiam nostram personalem appellatio possit fieri quovis modo.” Hogy mennyire nem végleges és kialakult gyakorlatot adnak vissza ezek a cikkelyek, azt ugyanennek a dekrétumnak a 8. cikkelye világítja meg, amely rögzíti, hogy azok, akiket valamely királyi civitasban, oppidumban, villa libera-ban sérelem ért, hol, milyen módon kérhetnek ügyükben bírói ítéletet. A pert a civitas bírója előtt kell indítani, ahonnan, ha szükséges, a tárnokmester elé vihető tovább, majd a cikkely így folytatja: „Deinde si etiam ipse magister tauarnicorum nostrorum super huiusmodi querela iustitiam ministrare contempserit, tunc liceat annotato laeso . . . ipsius magistri tauarnicorum iudicio dimisso, suam causam in nostrae maiestatis praesentiam, attrahere . . .” Ebben a cikkelyben nem különböztetik meg a régi és újonnan kiváltságolt városok fellebbezési fórumát; ez az itt említett fellebbezési fórum akár az országbíró ítélőszéke is lehetett, hiszen a király elé idézés a 13. század második fele óta többnyire azt jelentette, hogy az országbíró elé való idézés. Az 1405-ben szintén nem országgyűlésen hozott másik dekrétum 11. cikkelye ezt megerősítette: „Et, si memorati querulantes, tam de ipsorum iudicium et juratorum civium, quam magistri tavernicorum iudicio, contenti non fuerint, tunc huiusmodi causas eorum, coram nostra maiestate/more alias consveto prosequi valebunt . . .”

Az 1405. I. dekrétumban megtalálható királyi civitas, királyi oppidum, királyi libera villa terminológiákat a dekrétum nem különíti el egymástól; ez jól megfigyelhető a királyi városoktól járó pénz és természetbeni szolgáltatások megállapításánál. Ezeknek a királyi civitas-oppidum-libera villáknak összefogó megjelölése, bármely királyi város. Az ajándékok felsorolásánál is csak azokat tekintik menteseknek, amelyek régi szokásuknál fogva ezek adásával nem tartoznak. A mértékek használatával, az adózással, kereskedelemmel kapcsolatos intézkedésekben a királyi civitas, oppidum, libera villa említése kb. azonos súlyú. Az igazságszolgáltatásra vonatkozó 7. cikkely a civitas, oppidum, villa azonos védettséget biztosítja: senkit sem lehet letartóztani, mielőtt bírója elé nem idézték volna. Ez a védettség a magánföldesúri villákra, possessio népeire is érvényes, de a királyi városokhoz képest a döntő különbség abban van, hogy a sértettnek először a birtok urához kell fordulnia, azután a megyéhez, és ha a comes (comitatus) elhanyagolná az igazságszolgáltatást, akkor a királyhoz. Az úriszéki bírászkodás kiépült rendszere tükröződik ebben a cikkelyben, amelyet azonban a magánföldesúri kézre került városok saját, korábban kiadott királyi kiváltságlevelekben megszabott joggyakorlata motivált és befolyásolt.⁷²

Az 1405. I. dekrétum a magánföldesúri birtok villáival, possessioival, az említett, igazságszolgáltatásra vonatkozó cikkely kivételével alig foglalkozik. Megváltozik a királyi városok és a magánföld-

Rózsáhegy civitasoknak adott kiváltságlevelek: ZsO II. 3792–3796. sz.; 1405. ápr. 27-i eseményekre a budai káptalan 1405. máj. 4-én kiadott oklevele: DI. 9035.

⁷¹ 1381: FCD IX/7. 446. l., 1402: FCD X/4. 134. l.

⁷² Vö. pl. 35. és 62. sz. jegyz.

desúri birtokra, az ottani villa-kra alkalmazható intézkedések aránya az 1405. másik dekrétumban, s ez a változás a városi terminológia használatában is megnyilvánul. Ez a dekrétum országos jellegű és érvényű intézkedéseket tartalmaz a városokra vonatkozóan is. Ebből következik, hogy nem civitas, oppidum, libera villa megnevezésekkel jelöli a dekrétum a királyi városokat, hanem két cikkely kivételével csak királyi városokat említ. Ez a két kivétel a városi dekrétumban is meglévő jobbágyköltözést szabályozó, ill. a budai mértékek használatát elrendelő két cikkely. A királyi városok polgárai elleni keresetek, perek indításának fórumait a 11. cikkely úgy szabja meg, hogy első fokon az esküdt polgárok és városi bírák előtt, vagy olyan tisztek és bírák előtt kell a pernek, ill. keresetnek indulnia, akiket a király a királyi városok tisztségeinek és bíróságának a kormányzásával megbízni jónak látott. A cikkelynek ez a része királybírák intézménye gyakorlati működésére utal; a várost még olyan jogi helyzetben mutatja, amikor a bíraskodási jogköre még megosztott: a communitas még nem rendelkezik teljes bíraskodási jogkörrel, a kirendelt királybíró pedig a communitas nélkül nem dönthet. A cikkely megszabja azt is, hogy ha az említett városi bírák vagy a király által kirendelt királybíró ítéletük meghozatalában késlekednének, a tárnokmester kényszerítse őket ítélethozatalra. Ha az ügy folytatódik, a fellebbezést a tárnokmesternek kell elbírálni; a tárnokmester ítélete ellen pedig „coram nostra maiestate” lehet új ítéletet kérni, mondja a törvényszöveg.⁷³

A királyi és magánföldesúri kézen levő városoknak jogait, helyzetük változását az 1405. I. dekrétumot előző és követő időszakban kiadott városi kiváltságlevelek mutatják. A királyi oppidumok kiváltságlevelei közül Miskolc, Bocha, Turán, Csurgó és Rév kiváltságleveleit emlíjük ki. 1395-ben Miskolc oppidum a királytól, mint földesurától, pallosjogot kap. 1397-ben Bocha királyi oppidum szintén megkapja a pallosjogot. Turán oppidum, amely már 1397-ben Korpona jogát kapta meg, 1405-ben vámmentesességhez jut. Csurgónak és Révnek a kiváltságlevele szintén 1405-ben kelt. Csurgó oppidum a királytól Segesd oppidum jogát kapja. Sajnos, Segesd kiváltságleveletét nem ismerjük, léte re szakirodalmi utalás sincsen. Csurgó ekkor a vránai perjelé. Rév királyi villa seu oppidum, miután a király megszabja szolgáltatásait, a kézművesektől járó ajándékokat, bíróválasztási jogot kap. A bíró minden ügyben ítélni, fellebbezni Budához lehet, onnan a tárnokmesterhez. Az oklevél befejező részében Révet civitas megjelöléssel említik. Ide sorolhatjuk a később, vagy kiváltságlevele kiadása idején oppidumnak nevezett olyan városokat is, amelyeket a király „in numerum aliarum civitatum nostrarum” vesz, pl. 1412-ben Verbice, 1429-ben Tarnóc oppidumok és Sárospatak civitas. Verbice oppidum ekkor Korpona jogát, Tarnóc oppidum Németlipcse jogát nyeri el; a király Sárospatak civitast kiveszi a castellanus bíraskodása alól, és a tárnokmesterhez való fellebbezés jogával adományozza meg.⁷⁴

A magánföldesúr által oppidumának adott kiváltság a fentiekől még akkor is eltér, ha egyéb kiváltságok mellett, valamely város jogának adományozását tartalmazza. Stibor vajda, amikor saját Szenic civitasának kiváltságlevelet ad 1396-ban, ez a kiváltságlevél tartalmazza Nagyszombat jogának adományozását, de bizonyos ügyekben (tres causas), bár a település Nagyszombat jogával is élt, a város bírāja csak a földesúrral vagy az általa megbízott officialisszal együtt ítélezhetett. Eltér Stibor kiváltságleveletétől László bozói prépostnak Bozók falu népei és jobbágysági részére Borbála királyné előtt adott kiváltságlevele, amelyben a megfogalmazás szerint – Korpona civitas akkor is fellebbezési fórum, ha a prépost vagy officialisa ítélete ellen fellebbeznek. Az oklevél nem írja meg, hogy melyek ezek az ügyek. Nem teljes a bíraskodási autonómiája a Tolna megyei Faddnak sem, amely Nagymihályi Albert vránai perjeltől kapta 1419-ben kiváltságleveletét. Ebben a kiváltságlevélben a perjel megszabja a census nagyságát, az ajándékok értékét, mennyiségét és a szabad bíróválasztás jogát adja, „... more et consuetudine aliarum villarum liberarum et civitatum . . .”; a bíró „exceptis tribus causis” ítélni.⁷⁵

⁷³ 1405. II. dekrétum CJH I. 236. l. 11. cikkely. Vö. ifj. *Szentszéchy I.* A tárnoki ítélőszék kialakulása c. tanulmánya, Sz 1934. 513. és köv. l.

⁷⁴ Miskolc 1395: ZsO I. 4096.; Boca (Bocha) 1397: ZsO I. 4875.; Turán 1397: ZsO I. 4882., 1405: ZsO II. 3907., Dl. 24491.; Csurgó 1405: FCD X/4. 390. l., ZsO II. 4280.; Rév 1405: ZsO II. 3921.; Verbice 1412: Sz 1909. 856. l.; Tarnóc 1429: Sz 1909. 882. l.; Paták 1429: Dl. 12052;

⁷⁵ Stibor, 1396: ZsO I. 4459.; Bozói prépost 1406: ZsO II. 4928.; Fadd 1419: FCD X/6. 244. l. és *Bartal A.*: Fadd monográfiája 1941. 23. és köv. l.

A magánföldesúri kézben levő városok tehát a szabad bíróválasztási jogot elnyerhetik, de a sokat emlegetett három ügy megítélése mindaddig nem tartozik a városok bíraskodási jogköréhez, ameddig a pallosjogot el nem nyerik. Ehhez két úton juthatnak: vagy királyi különadományként kapják meg, vagy úgy, hogy a földesúr, miután a pallosjogot a királytól megszerezte, a pallosjog gyakorlását a városnak adja át. A szabad bíróválasztás és a pallosjog gyakorlása két különböző jog. A szabad bíróválasztás joga mindegyik libera villa-ra és civitasra jellemző volt, a pallosjog gyakorlása azonban nem; Eperjes pl. 1402-ben kap pallosjogot a királytól. Kivételek a levelesített gonosztevők ügyei; ezeket a gonosztevőket, akkor is ha nem volt pallosjuk, kellő büntetés alá vetni jogukban állt. Kolozsvárnak Zsigmond külön adományként adja meg a büntetőjogot, jöllehet a civitas 1405-ig a jelentős kiváltságokat már mind elnyerte (census, városfal, autonómia, kilenced fizetése alóli mentesség stb.) az 1419-ben adományozott kiváltságlevélben a király az alábbi indoklást írja: „Et quia Ciuitates nostrae ac Opida et Villae liberae legibus et consuetudinibus Nobilium Regni nostri non conformantur, nec subiciuntur” a király döntése „super huiusmodi Homicidiis et dampnorum illationibus iuxta predictae Ciuitatis nostre et non Nobilium Consuetudinem laudabilem et approbatam Semper et omni tempore solvere et satisfacere teneantur.”⁷⁶

A libera villa terminológia hasonlóan kiemelt jelentésben és értelmezésben a Brassó civitasnak és a brassói kerület oppidumainak és libera villa-inak 1428-ban adott királyi kiváltságlevélben található meg. A kiváltságlevél közvetlen előzményeként Ozorai Pipo temesi comes relatioja alapján kiadott királyi oklevél tekinthető. Ebben Zsigmond, Péter székely ispán és familiarisai által jogtalanul szedett vám miatt megerősíti „civitatem nostram Brassoviensem et ipsius districtum . . . civesque et jobagiones nostros . . . in eorum antiquibus iuribus, legibus et bonis libertatibus, quibus ab antiquo usi fuerant et gavis . . .” és megparancsolja ennek megtartását mind Péter székelyispánnak, mind „per vestros castellanos officiales et familiares . . .”. Brassó kerületben Földvár és Veresmart fordul elő már korábban is villa regalisként, civitasként. Az 1424-ben kiadott oklevélből pedig azt tudjuk meg, hogy a jogtalan vám miatti panaszt a prazsmári (tartloui) bíró viszi a király elé. Erről az 1428-ban kiadott kiváltságlevélről joggal feltételezhetjük, hogy nem a brassói kerület falvainak szabadságát tartalmazza, hanem a brassói kerületben levő Prázmár, Feketehalom, Földvár, Rozsnyó és Veresmart együttes kiváltságát rögzíti. Ezeket a településeket villa regalisként és civitasként egyaránt nevezték.

A kiváltságlevél közös erdőhasználatot, a törcsvári vámnál és más vámhelyeken vámmentesség-et ad, a szabad bíró és plébános választását engedi meg. A bíró választása a többség elve alapján történik. Homicidium esetén az eljárás a következő: a királybíró „idem homicidia proscibetur per communitatem . . . post proscriptionem per prefatam communitatem factam” a vétkes javait elkobozhatja. A bírságok kiszabásánál is kitér a királybíró szerepére, és mint fellebbezési fórumra, a hét száz szék döntésére. Az oklevél „Commissio propria regis” kelt.

A Brassó civitasnak és a kerület libera villa-inak adott kiváltságlevélnek az a része amely a communitas és a királybíró együttes bíraskodását említi, teljesen megfelel az 1405. másik dekrétum már idézett 11. cikkelyében foglaltaknak. Ennek a kiváltságlevélnek a terminológiájára jellemző, hogy a kiváltságlevél „incolis civitatis nostrae Brassoviensis ac oppidorum et liberarum villarum provinciae Barcensis” adja ki Zsigmond, de az oklevél érdemi része – a kiváltságok felsorolása – csak civitast és libera villa-t említ.⁷⁷

Ennek a 15. századi libera villa kiváltsággal ellátott oppidum terminológia megértéséhez, a terminológia használatához a megoldást a libera villa = libera civitas adja. Az eddig elvégzett terminológiai vizsgálatunk azonosította a libera villa-t a civitasszal. A civitas használatában pedig kimutattuk a

⁷⁶ Eperjes 1402: ZsO II. 1922; A levelesítettekkel szembeni eljárást részletesen megszabja, sőt kötelez kötelezővé teszi az 1405. I. dekrétum 5. cikkelye. Ennek az intézkedésnek előzményeként tekinthető Kont Miklós nádornak Zala megye közgyűlésén kiadott oklevele, melyben a fej- és jószágvesztésre ítélt gonosztevők megbüntetését „. . . universis nobilibus nec non civitatensibus et quarumlibet liberarum villarum, imo et simplicium villarum” megparancsolja azzal, hogy „liberam habeant facultatem, absque strepitu iudicii aliqualis”. Zala m. I. 577. l.; Kolozsvár 1419: Jakab, Oklevéltár 156. l.;

⁷⁷ 1428: ZW-IV. 365; 1424: ZW-IV. 212. l.; A kiváltságlevél kiadását megelőző peres ügyek, panaszok – az említett 1424. évit kivéve-, és a districtus civitasainak korábbi említései: ZW-II. 614., III. 151, 152, IV. 33, 93, 240. l.

terminológia differenciálódását. Kiemeltük a civitasok közül a libera regia civitast, ill. a nagyobb királyi civitasokat. Libera civitas azonban nemcsak királyi kézen lehetett, erre Stibor kiváltságlevelénél utaltunk; erre utal még Kisvárdá oppidumnak Várdai István kalocsai érsek által adott kiváltságlevele is, amelyben a bíróválasztásról ezt olvashatjuk „talís iudex ipsius oppidi per communitatem communiter et unanimes voluntate pro tempore electus, prout et in aliis liberis civitatibus et locis facere solent.”⁷⁸ A libera civitas – egyéb jogairól most nem szólva – a szabad bíróválasztási joggal rendelkező várost jelenti. Ilyen van királyi kézen is, magánföldesúri kézen is. Előfordul a libera civitas helyett a liberum oppidum is, mint Belényes 1451-ben kiadott kiváltságlevele írja, amelynek kiadója János váradi püspök volt. Ennek első pontja a bíraskodásra vonatkozik, idézzük: „Primo quod ipsum oppidum Belenies in liberum oppidum seu ut communiter uulgo dicitur in liberam civitatem praefecimus et creamus . . .” a kiváltságlevelél kiveszi ugyan a castellanus bírói hatásköréből, de megszabott ügyekben a fellebbezési fórum vagy a castellanus, vagy a földesúr.⁷⁹ – A libera civitas seu oppidum megjelölésnek a használata a vásártartást engedélyező oklevelekben is megtalálható 1410-ben Zsigmond Bő possessiójának azokkal a jogokkal adt hivásáért, amelyekkel „aliarum civitatum liberarum seu oppidorum Regni nostri” rendelkeznek. 1420-ban szintén Zsigmond oklevelében „nundinae liberae . . . sub libertate civitatum seu oppidorum nostrorum”. Magyi János formuláskönyvében, 1476. I. Mátyás: „ad possessionem T. nundinas seu fora libera annualisa . . . forum Ebdomadalia . . . sub eisdem Libertatum praerogativis, quibus ceterae Nundinae seu fora annualia sed et Ebdomadalia liberarum civitatum oppidorumque seu villarum nostrorum Regalium, ceterorum subditorum . . . Regni . . . celebrari solet.” Ezeket az oklevélbe foglalt említéseket egyértelműen igazolják a dekrétumok cikkelyei is. Ezek közül a történeti felődés egészét érintő 1498:41. cikkelyt, amely a kilenced fizetését rendeli el, és az 1514:25. cikkelyt, amely a jobbágyköltözés szabályozását tartalmazza, nem részletezzük. A kilencedre vonatkozó cikkelyben: „Cives Budenses, Albenses et de Zalankemen et aliae quaelibet civitates tam regales quam aliorum quorumcumque, in terris aliorum vineas habentes, seu araturas facientes, dominis terrestribus nonasolvere teneantur.” Az 1514. évi 25. cikkely a jobbágyköltözés tilalmazását tartalmazza, kivéve „verum de civitatibus liberis regie majestatis et dominorum; in alias civitates similiter liberae eorundem, commigratio jobbagionum prenotata, inter sese, per hanc constitutionem interdicta non intelligatur”.⁸⁰

Az oppidumok egy része, mint településtípus a 15. században alakul ki, de a többire, ha jogai a libera civitasokhoz hasonlóak, a libera civitas megjelölést alkalmazták. Ezért nincs ellentmondás az említett oklevelek, adománylevelek és a dekrétumok terminológiája között.

Más álláspontot képvisel Werbőczy István Hármaskönyvében, amelyben korának nemesi, közjogi szemlélete alapján csak kétféle várostípust ismer el: a szabad királyi várost és az oppidumot. Ha a városban élők jogi helyzetét, személyi függését vesszük alapul, akkor Werbőczynek igazat kell adnunk: a városok polgárai szabad polgárok, a magánföldesúri kézben levő városok lakói jobbágyok. Nem említi viszont a magánföldesúri kézben levő libera civitasokat. Ha viszont csak ezt az általa megszabott jogi szempontot vennénk figyelembe várostörténeti vizsgálatunknál, a kutatások során mellőznünk kellene mindazokat a tényeket, amelyek a városfejlődés differenciáltabb jellegére, a társadalmi munkamegosztás konkrét megnyilvánulási formájára utalnak. A gazdasági és társadalmi fejlődés egésze azonban sokkal bonyolultabb annál, semhogy egy szempont alapján bemutatása, feltárása elvégezhető lenne. A terminológia vizsgálat ennek a sokrétűségnek az okleveles gyakorlatban, a mindennapi joggyakorlatban való megnyilvánulására kívánta felhívni a figyelmet.⁸¹

⁷⁸ Kisvárdá, Zichy X. 445–448. l.;

⁷⁹ Belényes Dl. 50326;

⁸⁰ 1410: HO I. 303. l.; 1420: FCD X/6. 266. l.; Magyi János formuláskönyvében, 1476: Kovachich, Formulae . . . 160–161. l. Ez a formula határozottabban, de ugyanazt tartalmazza, mint I. Mátyásnak, 1465-ben, Palota részére kiadott vásártartási kiváltságlevele, Dl. 16227; 1498: 41. cikkely CJH I. 616.; 1514: 25. cikkely 2. §: CJH I. 716. l.;

⁸¹ Tripartitum: III. rész, 8. és köv. címei, 388. és köv. l. A városi, városias fejlődés egészét figyelembevéve, a 15. sz. végén is a mezővárosokat a városfejlődés tartálékának tekinti *Elekes L.*: A középkori magyar állam története megalakulásától mohácsi bukásáig. Bp., 1964. 244. és köv. l.; A város, mezőváros, piachálózat együttes vizsgálatának igényével veti fel a 15–16. századi városfejlődés fő problémáit, jellegét *Kubinyi A.*: A XV–XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéseire. Sz. 1965. 519–520. l.;

1. melléklet
*Az adresek terminológiájának változása**
 (1290–1526)

Évkör	libera villa	civitas	oppidum	villa
1290	-			
1321	-			
1325		-		-
1326		-	-	-
1328	-			
1331		-		
	-			
1338	-	-		
1340	-	-		
	-	-		
1343	-	-		
	-	-		
	-	-		
1344	-			
1346		-		-
	-	-		
1347	-	-		
1348		-		-
1349		-		-
1350		-		-
		-		-
		-		-
1352	-	-		
1357	-	-		
1358	-	-		
1359	-	-		
	-	-		
1360	-	-		
1361	-	-		
1362	-	-		
1364	-	-		
	-	-		
1365	-	-		
	-	-		
1366	-	-		
	-	-		
1367	--	--		
	-	-		
1368	-	-		
1369		-		
	-	-		
1370	-	-		
1371	-	-		
1375	-	-		
	-	-		
	-	-		

*Az azonos sorban levő bejelölések mindig egy adrese terminológiáját jelölik.

1. melléklet folytatása

Évkör	libera villa	civitas	oppidum	villa
1376	-	-		
1377	-	-		
	-	-		
1378	-	-		
	-	-		
1382	-	-		
1384	-	-		
	-	-		
1385	-	-		
1386	-	-		
1387	-	-		
1388	-	-		
1389	-	-		
	-	-		
1390	-	-		
1393	-	-		
1395		-	-	-
1397	-	-		
			-	-
1398	-	-		
	-	-		
1399	-	-		
	-	-		
1400	-	-		
1401	-	-		
	-	-		
1402	-	-		
	-	-		
	-	-		
1404	-	-		
	-	-		
1405	-	-		
	-	-		
	-	-		
1406	-	-		
	-	-		
	-	-		
1407	-	-		
	-	-		
	-	-		
1408	-	-		
	-	-		

1. melléklet folytatása

Évkör	libera villa	civitas	oppidum	villa
1409	-	-		
	-	-		
	-	-		
	-	-		
1410	-	-		
	-	-		
	-	-		
	-	-		
1411	-	-		
1412	-	-		
	-	-		
1413	-	-		
	-	-		
1415	-	-		
	-	-		
1416	-	-		
1417	-	-		
	-	-		
	-	-		
1419	-	-		
	-	-		
	-	-		
1420	-	-		
1421	-	-		
1423	-	-		
	-	-		
1425	-	-		-
	-	-		
1429	-	-	-	
	-	-	-	
	-	-	-	-
1431	-	-		
1432	-	-	-	-
1433	-	-	-	-
1434	-	-	-	-
1435	-	-	-	-
1436	-	-	-	-
	-	-	-	-
	-	-	-	-
1438	-	-	-	-
	-	-	-	-
1439	-	-	-	-
	-	-	-	-
	-	-	-	-

1. melléklet folytatása

Évkör	libera villa	civitas	oppidum	villa
		-	-	-
1440	-	-	-	-
1441	-	-	-	-
1444	-	-	-	-
1445	-	-	-	-
1446	-	-	-	-
1447	-	-	-	-
1450	-	-	-	-
1453	-	-	-	-
1454	-	-	-	-
1455	-	-	-	-
1456	-	-	-	-
1457	-	-	-	-
1458	-	-	-	-
1459	-	-	-	-
1463	-	-	-	-
1464	-	-	-	-
1465	-	-	-	-
1466	-	-	-	-
1467	-	-	-	-
1469	-	-	-	-
1470	-	-	-	-
1471	-	-	-	-

1. melléklet folytatása

Évkör	libera villa	civitas	oppidum	villa
	—	—	—	—
1472	—	—	—	—
1473		—	—	—
1475	—	—	—	—
1479		—	—	—
1481		—	—	—
1484		—	—	—
1488		—	—	—
1489		—	—	—
		—	—	—
1495		—	—	—
1497		—	—	—
1498		—	—	—
1500		—	—	—
1508		—	—	—
1517		—	—	—
1523		—	—	—
1524		—	—	—
1609	—	—	—	—
1660		—	—	—

A JEGYZETEK BEN EMLÍTETT FORRÁSOK
ÉS FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSE:

Kézírtos források

DI	Országos Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény
OL Ft.	Országos Levéltár. Filmtár
OL Ft. „C”	Országos Levéltár. Filmtár: Bártfa város levéltára 240–241. sz. doboz (Okresný Archív Bardejov)
OL Ft	Országos Levéltár. Filmtár. Zágrábi érseki levéltár 5664–5665, 6927 sz. doboz
OL „U”	Országos Levéltár. Fényképgyűjtemény
Kiadott források	
ASzO	Alsó-Szlavóniai okmánytár. Szerk. Tnallóczy L.–Horváth S. Bp. 1912. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára, III. k. Mon. Hung. Hist. Dipl. XXXVI.)
Anjou	Anjou-kori okmánytár. Szerk. Nagy I.–Tasnádi Nagy Gy. I–VII. k. Bp. 1879–1920.
ÁUO	Wenzel G.: Árpád-kori új okmánytár. I–XII. k. Pest 1860–Bpest 1874.
Blagay	A Blagay család oklevéltára. Szerk. Thallóczy L.–Barabás S. Bp. 1897.
CJH	Corpus Iuris Hungarici. Magyar törvénytár. Szerk. Kolozsvári S.–Márkus D.–Nagy Gy.–Óvári K.: 1000–1526. évi törvények. Bp. 1899.

- Csáky
Csánki, Oklevelek
Doc. Val. Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. k. 1–2. rész. Bp., 1919.
Csánki D.: Oklevelek a Hunyadiak korából. TT 1902.
Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Cura E. Lukinich et adiuvante L. Gáldi, edid. A. Fekete Nagy–L. Makkai. Bp., 1941. (Ostmitteleuropäischen Bibliothek. Hrsg. E Lukinich. No. 29.)
- Eperjessy Eperjessy K.–Juhász L. Szemelvények a magyar történelem latinnyelvű kútfőiből. Bp. MCMXXXV.
- FCD G. Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Tom. I–XI. Buda, 1829–1844.
- Házi, Sopron Házi J.: Sopron sz. kir. város története. I. rész 1–7. k. Oklevelek és levelek 1162–1531. Sopron, 1921–1929.
- HO Hazai okmánytár. Kiadja: Nagy I.–Paur I.–Ráth K.–Véghely D. I–VIII. k. Győr, Bp., 1865–1891.
- H oklt. Hazai oklevéltár. Szerk. Nagy I.–Deák F.–Nagy Gy. Bp., 1879.
- Iványi, Bártfa Iványi B.: Bártfa sz. kir. város levéltára. 1319–1526. I. Bp., 1910.
- Iványi, Eperjes Iványi B.: Eperjes sz. kir. város levéltára. 1245–1526. I–II. k. Szeged, 1931.
- Jakab, Oklevéltár Jakab E.: Oklevéltár Kolozsvár története I–III. kötetéhez. I–II. k. Buda, 1870–Bp, 1888.
- Károlyi A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rendezi Géresi K. I–V. k. Bp., 1882–1897.
- Kovachich, Form. M. G. Kovachich: Formulae solennes styli . . . Pesthini 1799.
- Kovachich, Sylloge J. N. Kovachich: Sylloge decretorum comitialium regni Hungariae I–II. K. Pesthini, 1818.
- Magdics Magdics I.: Diplomatarium Raczkeviense. Ráczevei okmánytár. Székesfehérvár, 1888.
- Mályusz, LK Mályusz E.: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. LK 1926–1935. 11 közlemény
- Magyari Magyar K.: Regeszták Alsófehérvármegye levéltárából. TT 1907.
- Mihályi Mihályi J.: Máramarosi diplomák a XIV–XV. századból. Máramarossziget, 1900.
- Mon. Bp. Monumenta . . . civitatis Budapest. Sajtó alá rendezte Gárdonyi A. I. k. 1148–1301. Bp., 1936.
- Mon. Civ. Zagr. Monumenta historica . . . civitatis Zagrabiae. Ed. J. B. Tkalčić. I–XII. k. Zagrabiae, 1889–1905.
- Mon. Episc. Zagr. Monumenta historica episcopatus Zagradiensis. Ed. J. B Tkalčić. I–II. k. Zagrab, 1874.
- Mon. Strig. Monumenta ecclesiae Strigoniensis, ed. N. Knauz–L. C. Dedek. I–III. k. Strigonii, 1874–1924.
- Mon. Vat. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Ser. I. Tom I–VI. Bp., 1885–1891.
- Mon. Vespr. Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. I–IV. k. Bp. 1896–1908.
- Ortvay, Temes Ortvay T.: Temes vármegye és Temesvár város története IV. k. Oklevelek, 1183–1430. Gyűjtötte Pesty Fr. Pozsony, 1896.
- PRT A pannonthalmi Szent Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi L.–Sörös P. I–XII. k. Bp., 1902–1916.
- Podmaniczky A Podmanini Podmaniczky család oklevéltára. I. k. Közzétette, család-történeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Lukinich I. 1351–1510. Bp., 1937.
- Pesty, Szörény Pesty Fr.: A szörényi bánság és Szörény vármegye története. III. k. Diplomatarium. 1237–1578. Bp., 1878.
- Pesty, Krassó Pesty Fr.: Krassó vármegye története. III. k. Oklevéltár. Bp., 1883.

- Reg. Arp. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Ed. E. Szentpétery–I. Borsa. I–II. k. Bp. 1923–1961.
- RMA Endlicher, St. L.: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana, St. Gallen, 1849.
- Smičiklas T. Smičiklas: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. III–XV. k. Zágráb, 1904–1916.
- Sopron vm. Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. k. Szerk. Nagy I. Sopron, 1889–1891.
- SRH Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed. E. Szentpétery. I–II. k. Bp., 1937–1938.
- Székfű, Oklevelek Székfű Gy.: Oklevelek I. Károly pénzverési reformjához. TT 1911.
- Szentpétery, Oklevélszövegek Szentpétery I.: Oklevélszövegek. Bp., 1927.
- Tanodi Tanodi, Zl.: Monumenta historica . . . civitatis Varasini. Varazdini, 1942.
- Teleki A Teleki család levéltára. Szerk. Barabás S. I–II. k. Bp., 1895.
- Teleki, Hunyadiak Teleki J.: Hunyadiak kora Magyarországon X–XII. k. okmánytár. Pest, 1853–1857.
- Tripartitum Werbőczy István Hármaskönyve (CJH), kiad. Kolosvári S.–Óvári K. Bp., 1897.
- UB Burgenland H. Wagner–I. Lindeck–Pozza: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–II. k. Graz-Köln, 1955–1965.
- Wagner, Sáros C. Wagner: Diplomatarium comitatus Sarosiensis . . . Posonii, Cassoviae, 1780.
- Wertner Wertner M.: Kiadatlan oklevelek. TT 1908.
- Zala m. Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy I.–Véghely D.–Nagy Gy. I–II. k. Bp., 1886–1890.
- Žichy A Zichy család idősb. ágának okmánytára. Szerk. Nagy I.–Nagy Iván–Véghely D.–Kammerer E.–Lukocics P. I–XII. k. Bp., 1872–1931.
- ZW Fr. Zimmermann–C. Werner–G. Gündisch: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I–IV. k. Hermannstadt, 1892–1937., V. k.: Hrsg. Zimmermann. Bukarest, 1975.
- ZsO Zsigmondkori oklevéltár I–II. k. 1387–1410. Szerk. Mályusz E., Bp., 1951–1958.
- Folyóiratok
- LK Levéltári Közlemények. A Magyar Országos Levéltár folyóirata. Bp., 1923.
- MTT Magyar Történelmi Tár. (MTA) I. sorozat (I–XII. Pest, 1855–1863). II. sorozat (XIII–XXV. Pest, 1867–1878).
- TSz Történelmi Szemle. A MTA Történettudományi Intézetének Értesítője. Bp., 1958.
- TT Történelmi Tár Bp., 1878–1911.
- Sz Századok, a Magyar Történelmi Társulat folyóirata. Bp., 1867–
- Vjestnik Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva. God. I–XXII. Zagreb. 1899–1920.

BELLÉR BÉLA

Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1931–1932-ben*

Az 1929–33-as gazdasági válság a kapitalista világban mindenütt politikai válsággal párosult, és kormányok vagy egész kormányzati rendszerek bukására vezetett. Ez volt a helyzet Magyarországon is, ahol a tízesztendőös bethleni kormányzati rendszer 1931 augusztusára belülről annyira fellazult, annyira szétesés előtt állott, hogy az ellentétes erők egymás elleni kijátszása és kiegyensúlyozása, amelyet Bethlen István miniszterelnök tíz esztendőn keresztül olyan személyvesztő ügyességgel gyakorolt, most már az ő számára is lehetetlenné vált. Bethlennek 1931. augusztus 19-én le kellett mondani. Utóda gróf Károlyi Gyula lett, egy dúsgazdag földbirtokos, Horthy kormányzó bizalmasa, 1930 decembere óta a Bethlen-kormány külügyminisztere.

A kormányváltás nyomán mozgásba lendült az egész politikai élet, felszínre törtek és érvényesülést kerestek a felbomlott osztályszövetség egyes csoportjainak gazdasági, társadalmi és politikai törekvései. „A finánc-töke körei közvetlen politikai befolyásuk növekedését, az agráriusok gazdasági segítséget, az állami bürokrácia pedig – gazdasági és politikai síkon egyaránt – pozíciói visszaszerzését, illetve gyarapodását kívánta és remélte.”¹

A politikai előcsatározások gazdasági és pénzügyi téren kezdődtek. A legsürgősebb feladat az államszervezet működésének és a mezőgazdaság termelésének biztosítása volt. Rendbe kellett hozni az államháztartást akár a legszélösegebb takarékoság eszközeivel is; javítani kellett a valutáris helyzeten a rövid lejáratú kölcsönök felmondásának elhalasztásával és hosszú lejáratú beruházási kölcsönök felvételével; támogatni kellett a mezőgazdasági termelést olcsó hitelek nyújtásával, de akár vetőmag-akcióval is. Károlyi 1931. augusztus 27-i parlamenti bemutatkozása során nyíltan, kertelés nélkül kijelentette: „A kormánynak egész munkaerejét, teljes idejét a belátható közeli jövőben le fogják kötni azok a teendők és azoknak az intézkedéseknek meghozatala és keresztülvitele, melyek gazdasági és pénzügyi helyzetünk helyreállítását és biztosítását célozzák. Eppen ezért a kormány nem foglalkozott eddig és a közeljövőben nem is fog foglalkozni más belpolitikai javaslatokkal, és ilyenekkel program alakjában sem lépek a t. Ház elé.” A továbbiakban röviden foglalkozott a kormány külpolitikájával, kiemelve az olasz–magyar barátság meghatározó jellegét, de méltatva a francia–magyar viszony javulását is, ahol „közeledünk a legbarátságosabb állapothoz”. A szomszéd államokkal való kapcsolatokat a békés megegyezés, a kölcsönös megértés alapjaira kívánta fektetni, és célzott a gazdasági kapcsolatok javításának, a gazdasági integrációnak szükségességére.²

Ez a szűkre szabott belpolitikai program nem sok mozgásteret hagyott a nemzetiségi kérdésnek, amelynek vizsgálatára itt az 1932-es évben német vonatkozásban kísérletet teszünk.³ A hazai német kérdés vizsgálatánál nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a külpolitikai hátteret, amelyet Németország szükségképpen jelentett.

*E tanulmány folytatása Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931). c., a Századok 1977. 2. sz.-ában megjelent dolgozatomnak. (270–317.) Itt fejezem ki köszönetemet *Koczka A. Valériának* levéltári és nyomtatott irodalmi anyagot egyaránt tartalmazó értékes anyaggyűjteményének rendelkezésemre bocsátásáért.

¹ *Márkus László*: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Bp. 1968. 121.

² *Márkus*: i. m. 121–123.

³ Témánknak részletes, szakszerű feldolgozása sem a hazai, sem a külföldi történeti irodalomban nincs. A feldolgozásnál tekintetbe vett általános művek kritikai ismertetését Az ellenforradalmi

A magyar–német kapcsolatok 1932-ben

A magyar–német kapcsolatok az általunk tárgyalt időszakban átmenetileg háttérbe szorultak a már fél évtizedes múltira visszatekintő megerősödött olasz és az erősödő francia kapcsolatokkal szemben. Ezt az a belpolitikai válság magyarázza, amely Németországban éppen az 1932. évben ért csúcspontjára. Mikor Kozma Miklós, az MTI és a rádió vezérigazgatója 1932. januárjában átutazott Berlinen, Kánya Kálmán berlini követ rendkívül kedvezőtlen képet festett előtte a belső német helyzetről és ennek kihatásáról a hazai német kérdésre. Kánya – Kozmának nyers, de nyilván valóság-hű előadása szerint – szidta a németeket, mint a bokrot, apolitikusoknak tartja őket, akiknek más vágányon fut a kül-, mint a gazdaságpolitikájuk, és akikkel éppen ezért nem lehet előnyös kereskedelmi szerződést kötni, amely megnyitná a német piacot a magyar agrártermékek előtt. A nagykövet élesen bírálta a németeknek Magyarország irányában folytatott „ostoba” nemzetiségi politikáját és sértő magatartását is.⁴ Nem sokkal Kozmával folytatott beszélgetése után Kánya újból visszatér erre a kérdésre, egyik jelentésében hangsúlyozva, hogy a külföldi németiség támogatására alakult nagy német társadalmi szervezetek, a Verein für das Deutschtum im Ausland (VDA), a Schutzbund és társai korántsem csupán kultúrtevékenységet folytatnak, hanem a „leghatározottabb hatalmi politikát”.⁵

Németországnak második helyre szorulása a magyar külpolitikában aggodalommal töltötte el a magyarországi németiségnek időnkint a politikával kacérkodó, de lényegében még mindig kulturális szervezetének, a Magyarországi Német Népművelődési Egyletnek (MNNE) vezetőit. Mikor a francia politika 1932. március elején felröppenti a dunai államokat vámunióban egyesíteni és gazdaságilag újjászervezni akaró ún. Tardieu-féle tervet, az MNNE vezetői ellene foglalnak állást. Az MNNE ügyvezető alelnöke, Bleyer Jakob egyetemi tanár szerint Magyarország számára csak úgy lenne elfogadható a terv, ha Olaszország és főképp Németország belépésével ellensúlyt lenne benne a kisantanttal, különösen Csehszlovákiával szemben. „Ismét bebizonyosodik – hangoztatja Bleyer –, hogy Magyarország és Németország életfeltételei, ha a nagy világtörténeti vonalakról van szó, párhuzamosan futnak, mint ahogy a múltban is mindig párhuzamosan futottak.” Fenti formájában Bleyer azért is örömmel üdvözlölné a Duna-konföderációt, mert elősegítené a magyarság és elszakított népei és általában a Duna-völgyi népek közeledését.⁶

A hazai németiség vezetőinek magatartását a Duna-konföderációnak német (és olasz) részvétellel történő megvalósítása mellett alighanem az az aggodalom is befolyásolta, hogy a német birodalom térvesztése a magyar külpolitikában a német nemzetiségnek is háttérbe szorulására fog vezetni a belpolitikában. Hogy a hazai németiség nem csupán a külföldi németiséggel foglalkozó német társadalmi és tudományos szervezetek erkölcsi és anyagi, hanem a német birodalom diplomáciai támogatására is számíthat, az 1931. tavasza, Schön báró budapesti német nagykövet és Gratz Gusztáv, az MNNE elnöke közt folyó tárgyalások óta az MNNE vezetői előtt aligha lehetett kétes. 1931. folyamán Bethlen 1930. novemberi berlini látogatásán született megállapodásának megfelelően⁷ emlékiratváltás történt a magyar és a német kormány közt a magyarországi német kérdéstről, valamint az utódállamok magyar és német kisebbségeinek együttműködéséről. Ezek azonban olyan alapvető nézeteltérést tártak föl, hogy a tervezett kormányközi tárgyalásokra nem került sor.⁸

rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931) címen a Századok 1977. 2. sz. 270–317. megjelent tanulmányom 2. jegyzetében adom.

⁴ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Kozma-iratok. 3. cs. Adatgyűjt. 1932.

⁵ OL Küm: 21/pol. 1932. febr. 6. Kánya Kálmán berlini követ jelentése Walko Lajos külügyminiszternek „A német kisebbségek kulturális védelme hatalmi politika” címen. Kánya a maga megállapítását a VDA elnökének a Berliner Börsenzeitung 1932. jan. 22. sz.-ából idézett nyilatkozatával is alátámasztja.

⁶ Jakob Bleyer: Dunakonföderation. Sonntagsblatt (a továbbiakban: S) 1932. jún. 19. 6.

⁷ A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1 – 1931. augusztus 24. Szerk. Karsai Elek. Bp. 1967. 454.

⁸ Tilkovszky Loránt: A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népi német (volksdeutsch) mozgalom útja. Történelmi Szemle, 1970/3. 369–395. Johann Weidlein: Ungarns Verhältnis zu seinen deutschen Minderheiten 1931–1947. Südostdeutsche Vierteljahres Blätter. 1975. Nr. 1. 20–25.

A nemzetiségi politika lefokozása

A hazai németiség helyzetét a kormányközi tárgyalások elmaradása nem befolyásolta; a hazai német politika mozgását döntő mértékben továbbra is a belpolitikai erőviszonyok szabták meg. A nemzetiségpolitika azonban a Károlyi-kormány belpolitikájában korántsem foglalta el azt a megkülönböztetett helyet, mint a Bethlen-kormányéban. Igaz, a kormány figyelmét annyira lekötötték a gazdasági és belpolitikai nehézségek, hogy a nemzetiségpolitika teljesen kiszorult látóköréből. De Károlynak különben sem voltak nemzetiségpolitikai tapasztalatai. Az MNNE vezetői és a kormányelnök közti korábbi sűrű érintkezés a Károlyi-kormánnyal megszakadt. Ez Bleyert tétlenségre kárhoztatta, és növekvő elégedetlenséggel töltötte el. 1932. május 31-én a genfi nemzetiségi kongresszusok főtítkárához, dr. Ewald Ammende észtországi német újságíróhoz küldött, a magyarországi németiség helyzetéről beszámoló levelében keserűen említi, hogy sem az iskolakérdésben, sem az ifjúság anyanyelvi, vallásos nevelésében nincs előrehaladás. Az MNNE működése elé emelt akadályok nem csökkentek. Az anyanyelv továbbra sem érvényesül a közigazgatásban és a bíróságnál. Az erőszakos névmagyarosítás is rendületlenül tovább folyik. Az egyetlen vigasztaló mozzanat, hogy a felnövekvő főiskolai ifjúság mélyebben és tárgyilagosabban látja a nemzetiségi kérdést. A magyar közvélemény türelmetlensége azonban nemzetiségi téren mit sem csökkent, sőt egyes katolikus körökben még nőtt is. Az új miniszterelnököt, Károlyit sokkal kevésbé érdekli a nemzetiségi kérdés, mint elődjét, Bethlent. „Előrelépés – összegezi véleményét Bleyer – semmilyen irányban nincs, és ez már önmagában véve is visszalépést jelent.”⁹

Bleyer szavait hiba lenne úgy értelmezni, hogy a hazai németiség helyzete 1932-ben abszolúte semmit sem változott; csak az ő általa kívánt és várt kedvező változások nem következtek be. A dolgozó tömegeknek az uralkodó osztályok ellen folytatott harcában 1932-ben a parasztság került a frontvonalba, miután a munkásság átmenetileg erőgyűjtés végett visszavonult. Ez a körülmény nem hagyta érintetlenül a magyarországi németiséget sem, amelynek döntő tömegeit éppen a parasztság alkotta. Az az ellenzéki szellem, amely a német parasztságnál már az 1931. júniusi választásoknál is megmutatkozott, most tovább erősödött. Az MNNE vezetői érzékelik ezt a változást, és megpróbálják a maguk céljaira, a nemzetiségi mozgalom erősítésére felhasználni. Nemzetiségi mozgalmat erősíteni általában két úton lehetséges: vagy létfontosságú gazdasági, társadalmi problémákkal kapcsolják össze a nemzetiség vezetői a nemzetiségi kérdést, és ezeknek megoldására együttesen mozognának, vagy pedig a nacionalizmust igyekeznek felébreszteni, és az ettől még javarészt érintetlen nemzetiségi tömegeket próbálják szembefordítani a más nemzetiségű uralkodó osztállyal, illetve nemzettel.

Alig lehet kétséges, hogy 1932-ben, a gazdasági válság elmélyülése és a parasztság harcba lépése idején az MNNE vezetői előtt elsősorban az első megoldás lebegett, anélkül mindenesetre, hogy teljesen lemondtak volna a második megoldásról, a német nacionalizmus szításáról. E célkitűzés jegyében fogant az MNNE vezetőségi tagjának, az ifjúradiálisok csoportjába tartozó németbolyi orvosnak, dr. Faulstich Egyednek a Sonntagsblattba írt cikke. „A paraszti rend – írja a cikkíró – az első az országban,” a népi erő ősforrása, az emberiség fenntartója. Mégis ennek osztálynak sorsa évről évre, hónapról hónapra nehezedik. A mezőgazdasági árak a mélyponton vannak, az adósságok, az adók az eget verik. A paraszt nem tud ruhát venni, iparcikket vásárolni, építkezni; egy súlyos betegség, állatvész, rossz aratás közel, hozza az összeomláshoz. Sokan közülük már csak egy általános összeomlásban reménykednek, ez azonban örütség. Nem oldaná meg a mezőgazdasági piac és ár kérdését. A megoldást a cikkíró szerint csak a következő intézkedésektől lehet remélni: az adósságterhek csökkentése valamilyen módon, a földművelés és állattenyésztés sokoldalúvá tétele, az árak javítása a földművesek szervezeti társulása, vagyis értékesítési szövetkezetek révén. Az államnak csökkentenie kell a vámokat, olcsóbbá kell tennie az iparcikkeket, és le kell szállítania az adókat, vagyis határozott agrárpolitikát kell folytatnia¹⁰ – követeli a cikkíró.

Ezek a követelések lényegében megegyeztek a paraszti ellenzék, különösen a Független Kisgazdapárt követeléseivel, és ellenzéki irányba húzták az MNNE-t. Jellemző e tekintetben az a mód, ahogyan a Sonntagsblatt a pacσαι (Zala megye) véres csendőrsortúzra¹¹ és annak parlamenti vitájára¹² reagál.

⁹ Hedwig Schwind: Jakob Bleyer. München, 1960. 145.

¹⁰ Aegidius Faulstich: Bauernnot. S 1932. febr. 21. 1–2.

¹¹ Zusammenstoss zwischen Bauern und Gendarmen. S 1932. febr. 28. 10.

¹² Aus dem Abgeordnetenhaus. S 1932. febr. 28. 3.

Nyilvánvaló, hogy a Sonntagsblatt ilyen cikkeket nem a kormány, hanem az ellenzék politikáját szolgálta még akkor is, sőt talán így még inkább, ha formálisan nem is tartozott az ellenzékhez, sőt tulajdonképpen politikai szervezetnek sem volt tekinthető.

A Kisgazdapárt észrevette a németiség közeledési kísérletét, és biztatóan reagált rá. A Baja melletti Vaskúton tartott kisgazdapárti gyűlés szónoka, dr. Mojzes képviselő, igaz, hogy revíziós érdekből, az elszakadt nemzetiségek visszaédesgetése érdekében, de mégiscsak hitet tett a nemzetiségi jogok biztosítása mellett. „Egyszóval: pártunk elismeri a magyarországi németiség törvényesen biztosított jogait az iskolában és a közigazgatásban mind a törvény iránti tiszteletből, mind politikai belátásból és bölcsességéből.”¹³ Neuberger Mihály képviselői körútja során Hegyeshalomban hangsúlyozta, hogy a Kisgazdapárt természetesen helyesli a magyarországi németiség nyelvi, kulturális jogainak biztosítását, mert szigorúan demokratikus alapon áll.¹⁴

A hazai németiség és a Kisgazdapárt közötti közeledés első szakaszának mérlegét Bleyer állította fel. Szerinte a Kisgazdapárt népszerűségének forrása a kétségbeejtő helyzetben levő falusi lakosság gondjainak, bajainak felkarolása. Bleyer tehát észreveszi a szociális helyzetben rejlő feszítő erőt, és ezt a maga részéről méltányolja is. „Mindenki szabadon és lelkiismerete szerint követheti meggyőződését – írta –, és ha valakinek az a felfogása, hogy a Független Kisgazdapárt képes a magyar mezőgazdaságot a pusztulástól megmenteni, annak azon kell igyekeznie, hogy az mielőbb abba a helyzetbe jusson, hogy az ország sorsának irányítását átvegye.” Bleyer azonban a Kisgazdapárt által hangoztatott gazdasági és szociális követeléseknek is főlébe helyezi a maga nemzetiségi kívánságait, mondván, hogy elsősorban a németiség fennmaradását kell biztosítani.¹⁵ Bleyer tehát, bár nem akart elébe térülni a Kisgazdapárt felé áramló német paraszti tömegeknek, nem is kötelezte el magát a párt oldalán. Végleges állásfoglalását attól tette függővé, hogy milyen álláspontot foglal el a párt nem a gazdasági-társadalmi, hanem a nemzetiségi kérdésben. Ugyancsak a nemzetiségi jogok biztosításának fontosságát emeli ki, már csak revíziós okokból is, König Antal abban a cikkében, amelyet a magyar revíziós mozgalom egyik vezetőjének, Urmánczy Nándornak a Pesti Hírlap 1932. április 15-i számában megjelent cikkére válaszul írt.¹⁶

Károlyi nemzetiségpolitikai nyilatkozata

Ha a nemzetiségek – köztük különösen a németek – mind ez ideig hiába vártak érdemi megnyilatkozást a nemzetiségi kérdésben az új miniszterelnöktől, a régen várt nyilatkozat végre 1932 májusának vége felé a költségvetés tárgyalása során elhangzott. Károlyi kijelentette, hogy a magyar hatóságoknak és egyéb tényezőknak a nemzetiségek iránti „megértő, testvéri érzelmeit” bőségesen bizonyítja az, hogy a nemzetiségek évszázadok óta megtalálták ebben az országban megélhetésüket, megőrizhették nyelvüket és nemzeti kultúrájukat, és csekély kivétellel jó patriótákká váltak. Továbbra is ez a politikai irányvonal érvényesül – hangoztatta a miniszterelnök. A magyar kormány nagyon boldog lenne, ha határon túli testvéreink is ilyen testvéri bánásmódban részesülnének!

Károlyi nemzetiségpolitikai nyilatkozata az MNNE köreiben csalódást keltett. Dr. Kussbach Ferenc ügyvéd, az MNNE vezetőségének tagja és az 1931-es választáson megbukott képviselőjelöltje, mellesleg Bleyer veje, a Sonntagsblattban megjelent cikkében kevéssé tájékozottnak és túl általánosnak mondja a nyilatkozatot. A cikkíró nem vonja ugyan kétségbe a nemzetiségi állampolgárok egyenlőségének tényét Magyarországon, de mindjárt hozzáfűzi, hogy itt speciális nemzetiségi jogokról, nyelvi és kulturális követelményekről van szó, amelyek a nemzetiségeket mint kollektivitást megilletik. Kussbachnak tehát még mindig a régi liberális individualista felfogással kell hadakoznia. Szívesen hallották volna a miniszterelnöktől – folytatja Kussbach – azt az ígéretet, hogy folytatni akarja az idevágó nemzetiségi rendeletek Bethlen által kezdeményezett végrehajtását. A nyelvi-kulturális jogok érvényesítésére Bethlen annak idején több rendelkezést hozott. Felállították pl. a háromtípusú kisebbségi

¹³ N. O.: Die Gaal Gastonsche Kleinlandwirtenpartei und die Rechte des ungarländischen Deutschtums. S 1932. márc. 13. 3.

¹⁴ Kleinlandwirtebewegung in Wieselburger Komitat. S 1932. ápr. 17. 3.

¹⁵ Jakob Bleyer: Unsere Deutschtumsfrage und die Parteipolitik. S 1932. máj. 15. 1–3.

¹⁶ Anton König: Mehr Klarheit und Eindeutigkeit! S 1932. ápr. 24. 2–3.

iskolát; utasították a hatóságokat az anyanyelv tiszteletben tartására; engedélyezték a MNNE-t; ígéretet tettek a nemzetiségi iskolarendszer további kiépítésére. „Mély sajnálatunkra meg kell állapítanunk, hogy gróf Károlyi Gyula miniszterelnök úr hivatalba lépése óta helyzetünkben semmiféle javulás nem mutatkozik, sőt ellenkezőleg visszaesés tapasztalható.”

A cikk felsorolja a visszaesés néhány szemetszűrő tünetét. A sovinszta körök az utóbbi időben nagyobb befolyásra tettek szert. A hazai németiséget patriótákra és nem patriótákra osztják, utóbbiakon a nyelvükhöz, kultúrájukhoz ragaszkodókat értve. Akadályozzák az anyanyelvet oktató C-típusú iskoláknak vegyes német–magyar tanítási nyelvű B-típusúakká való átalakítását, amelyet Bethlen 1931 nyarán, kevéssel lemondása előtt kilátásba helyezett. Az MNNE szervezkedésének újtájból sem hárultak el az akadályok. Veszprémben és Somogyban még mindig nem folytathat szervezkedést. Moson vármegyében egy év óta szüneteltetik működését. Pest vármegyében pedig még mindig nem hagyták jóvá a három-négy éve megalakult helyi csoportokat; hivatalos jóváhagyásig pedig a helyi csoportok nem folytathatnak alapszabályszerű tevékenységet.¹⁷ A cikk a továbbiakban felpanaszolja azt is, hogy az ifjúságot elvonják a vasárnapi német nyelvű istentisztelettől, törvényellenesen nem anyanyelven oktatják a hittant. A német anyanyelv használata a hatóságoknál szemrehányásra ad okot, és nehezségekre vezet. A hazai németek tudják – fejezi be fejtegetését Kussbach –, hogy a miniszterelnököt a gazdasági kibontakozás munkája teljesen igénybe veszi. Mindamellet remélik, hogy az 1932. május 21-i parlamenti nyilatkozata nem utolsó szava ebben az ügyben, amely ez idő szerint nemzetközi jelentőségű.¹⁸

Német tejtermelők tüntetése a fővárosban

A cikk által említett és várt gazdasági kibontakozás nem következett be. A falura és a parasztságra, falusi kispolgárságra súlyosodó terhek nem enyhültek. Ez a parasztmozgalmak kiszélesedésére vezetett. A parasztmozgalmak egyre inkább magukkal ragadták a zömükben parasztokból álló nemzetiségeket, így a németeket is. Az MNNE ha bár kulturális, de mégis paraszti-kispolgári szervezetként kívánt egzisztálni, nem tarthatta magát egészen távol a német parasztság megmozdulásaitól; különben paraszti jellegét kérdőjelezte volna meg.

Ez a kényszerűség vezette az MNNE-t a gazdasági válság alatti egyetlen nagyobb szabású tömegakciója megrendezésére, amellyel a budai hegyvidék német közép- és kisgazdaságainak tejtértékesítési nehézségein akart segíteni. 1932. június 14-én, kedden délelőtt különös kép fogadta a Szabadság tér lakóit és járókelőit. Az MNNE vezetőségi tagjának, Kussbach Ferencnek a vezetésével mintegy 40 Budapest környéki német község 600 megbízottja rendezett tömegtüntetést a tejtörvénynek a nagy tejgazdaságok érdekeit szolgáló szállítási korlátozásai ellen, követelve a tej szabad forgalmának visszaállítását és a tejkartell felosztatását. A Sonntagsblatt tudósítója ezzel a fenyegető hangsúlyú mondattal zárja a tüntetésről adott tudósítását: „Más kérdésekben is ezt az utat kell járni!”¹⁹

A tejkartell frontját a Buda környéki német kisgazdák tüntetésének nem sikerült áttörnien.²⁰ A tejkérdésben elszenvedett kudarc viszont nemzetiségi szempontból azt jelentette, hogy a gazdasági, szociális helyzetet, ill. az ebből fakadó elégedetlenséget nem sikerült a német nemzetiségi mozgalom

¹⁷ Kussbachnak ezek a panaszai jogosak. Amennyire meg tudjuk állapítani, Veszprém, Somogy, Moson megyékben 1932-ben egyetlen helyi csoport sem alakult, Pest megyében is csupán egy. Ezt három más, még 1930-ban alakult csoporttal együtt csak 1934-ben hagyták jóvá. (Paul Flach: Die behördlichen Bestätigungen des UDV (1924–1940) und des VDU (1939–1943). München, 1971. 30–31, 23–25, 16–17, 19–23.)

¹⁸ Franz Kussbach: Zur Erklärung des Ministerpräsidenten Grafen Károly über die Minderheitenfrage. S 1932. máj. 29. 1–3.

¹⁹ Grosse Massenkundgebung der Bevölkerung in den Ofner Bergen gegen die Milchverordnung. S 1932. jún. 19. 3–5.

²⁰ Die Milchfrage vor neuen Entscheidungen. S 1933. jan. 8. 3. Franz Kussbach: Schöne Versprechungen und andere Taten. S 1933. febr. 19. 2. Der freie Milchverkehr kommt, aber wie? S 1934. dec. 9. 5.

erőforrásává változtatni. A hiányzó belső erőt azonban talán az a nagyszabású, világtörténelmi jelentőségű változás pótolhatta, amely Németországban a szélsőjobboldal, a nemzetiszocializmus rohamos térhódításával kapcsolatban kibontakozóban volt, és amely nem csupán új tartalmat adhatott a német nép országhatárokon átnyúló egyetlen egységét valló népközösségi (*Volksgemeinschaft*) gondolatnak, hanem minden eddigénél nagyobb erővel vértézhetette azt fel.

A nemzetiszocializmus és Magyarország

Magyarországon a nemzetiszocializmus előretörését elsősorban a német erő gyarapodásaként, a Versailles és a Párizs környéki békediktátumok elleni harc, a revíziós törekvések erősödéséeként üdvözölték. Csak kevesen voltak, akik ezt az erőgyarapodást Magyarországra nézve veszélyesnek, a revíziót afféle danaoszi ajándéknak tekintették, és észrevették a nemzetiszocialista világnézet ragályát. Az MNNE vezetőinek és a Sonntagsblattnak álláspontja természetesen az első csoportéhoz állt közel. A Sonntagsblatt egyszerűen leközi a Magyarság 1932. június 21–22. számában megjelent, állítólag egy német politikus tollából származó A Papen-kormány feladatai és a Hitler-mozgalom c. cikkének fontosabb részeit. A cikk azt bizonygatja, hogy Hitler békés revízióra törekszik, nem ismeri el a Párizs környéki békeszerződéseket, nem véve ki Burgenlandnak Ausztriához való csatolását sem. A német „Drang nach Osten”-t a cikk szerint szó szerint kell venni: az keletre és nem délkeletre, vagyis nem Magyarország felé irányul. „Ausztria és a szudétánémet terület felszabadítása, ill. ezeknek Németországhoz való csatolása a legcsekélyebb mértékben sem fogja megzavarni azt a becsületes jó viszonyt, amelyet Hitler Németország és egy felszabadított Magyarország közt meg akar teremteni.” Vagyis – mint a cikk megfogalmazza: – „A nemzetiszocializmus győzelme a magyar revíziós törekvések győzelmét fogja jelenteni.”²¹ Ebből a feltételezésből kifolyólag a Sonntagsblatt minden megrendülés nélkül közli a nemzetiszocializmust Németország legnagyobb pártjává emelő 1932. július 31-i németországi választások eredményét.²²

Vita a népközösségről

Hogy a magyarországi német kérdés nem csupán magyar ügy, hanem a németországi változások során fontos külpolitikai érdekű problémává, a birodalmi német–magyar kapcsolatok lényeges elemévé válhat, arra az az izgalmas történet-ideológiai és politikai vita mutatott rá, amely 1932 júliusában a Bethlen István által irányított és Szeffkú Gyulától szerkesztett nagy tekintélyű folyóiratban, a Magyar Szemlében elkezdődött. A vitát a német népiségtörténet Magyarországon is jól ismert képviselőjének, Otto Albrecht Isbertnek A magyarországi németiség birodalmi német szempontból c. tanulmánya indította el.²³ A szerző fejtegetéseiben abból indul ki, hogy a háború utáni német közvéleményben az állami német (*staatsdeutsch*) felfogás a népi német (*volksdeutsch*) felfogásnak adta át helyét, amelyet azonban nem szabad a régi pángermán vagy allddeutsch gondolattal összetéveszteni, minthogy ez utóbbiak is „staatsdeutsch” fogantatásúak. A „volksdeutsch” gondolat viszont a nyelven túlterjedő, a nyelvnel fontosabb származást is magában foglaló népi élmény, amely elsősorban a tősgyökeres parasztságban, nem pedig a vándorló kézműves- és napszámos-rétegekben él. Ez a népi német felfogás természetadta egységben fogja össze az anyaországbeli, a határmenti és a külföldi németiséget, és az előbbi szenvedélyesen érdeklődik az utóbbiak iránt.

A birodalmi németiségnek a határ menti és a külföldi németiséggel való kapcsolatában Isbert szerint három irányzat figyelhető meg. A kismémet–porosz vagy a nagymagyar álláspont csak az államot látja és nem a népet. A „nemzet” ebben a felfogásban inkább a felső rétegeket jelenti (állam-nemzet). A nagynémet irányzat viszont – amelynek egy nem létező kismagyar álláspont felel meg – csak a népet látja és nem az államot; a nemzetet a nép egésze foglalatának tartja. A harmadik

²¹ Hitler und Ungarn.S 1932. jún. 26. 8.

²² Ergebnis der Reichstagswahlen in Deutschland.S 1932. aug. 7. 4–5.

²³ *Isbert Otto Albrecht: A magyarországi németiség birodalmi német szempontból. Magyar Szemle 1932. júl. XV. k. 231–240.*

irányzat együtt, egymás mellett látja a népet, nemzetet és államot; nemzet helyett szívesebben beszél kultúráról vagy sorsközösségről, amelynek vagy egy egységes államnép a hordozója, vagy pedig olyan különböző népek, amelyek egy államiság keretében közös munkára szövetkeztek.

A további fejlődés útjai ködbe vesznek. Még a mérsékelt irányzat hívei közt is vannak, akik a magyarságot a németiség legnagyobb „népi ellenségének” tartják, amely nem annyira fizikai, mint inkább lelki erőszakkal, a német öntudat aláásásával fogyasztja a német népiség állományát. Ezt az álláspontot örömmel hallják azok a magyarok, akiknek a németiség beolvasztása a céljuk; Nagy-Magyarország feltámadásának hívei azonban aligha örülnek neki. A helyzet azonban korántsem reménytelen. A magyar és a német álláspont találkozhat egymással a depolitizált és inkább érzelmileg felfogott, a földhöz, a tájhoz, a környezethez kötött *honszeretet* (és nem *hazaszeretet*, amely nyilvánvalóan politikai tartalmú) érzésében. „A hon élménye az, ami a magyarországi németiséget a magyarsággal összekapcsolja. Ezt az állam nem veheti el tőle, és nem pótolhatja. Úgy látszik, ez az az alap, amelyen az egész kérdés pozitív értelemben megoldhatóan tűnik. A népi élménynek azonban egészen más helye van az emberi lélekben.”²⁴

Isbert írása harcias és őszinte. Bejelenti, hogy vége van a bismarcki államnemzet koncepciónak, amikor a németiség az állammal azonosította magát, és legalábbis a külkapcsolatok, a diplomácia szintjén semminemű érdeklődést nem mutatott a külföldi, sőt a határ menti németiség iránt sem. A népi nemzet koncepció nem ismer államhatárokat, és a világ egész németiségét felöleli. Ez a német külpolitikának Stresemann külügyminiszter által 1925 óta nyíltan hirdetett hivatalos irányvonala. Ahogy Stresemann, úgy Isbert is hangsúlyozza, hogy az egész világ németiségét összekötő kapcsolat nem politikai, hanem kulturális. Az a körülmény azonban, hogy a németiség a népi német felfogás szerint elsősorban nem nyelv, hanem származás, valamiféle ontológiai adottság vagy metafizikai rejtély, magában foglalja a német jelleg megváltozhatatlanságát és következésképp az elhalt népiség-vonások – pl. a nyelv – újjáéledésének lehetőségét. Ez a felfogás – legalábbis a kelet-európai németiség nagy részét kitevő parasztság esetében – kizárja az – akár önkéntes – asszimiláció lehetőségét, és elvi alapot teremt a disszimilációnak. Ez a célkitűzés a fejlett kapitalista államok törvényét képező asszimiláció, a természetes vagy az önkéntes asszimiláció nyílt elutasításával és a disszimiláció burkolt hirdetésével hangsúlyozottan apolitikus jellege ellenére is magában rejtje az államnemzettel való politikai összeütközés veszélyét és ezáltal a kulturális népiség-eszme politizálódását. Ezt a tendenciát erősíti a német nemzetiség anyanyelve kultúrájában való részvételének, a kulturális kölcsönösségnek tételezése, de még inkább a hazaszeretnek tagadása és *honszeretettel*, lényegében a szülőföld szeretetével való behelyettesítése. Isbert helyesen látja a hazaszeretet politikai és a *honszeretet* ösztönös, emocionális tartalma közötti különbséget, de az előbbi elutasításával és az utóbbi igenlésével tovább lazítja az államnemzethez fűződő kapcsolatokat.

Isbertnek súlyos mondanivalójú és szókimondóan őszinte megnyilatkozása nagy feltűnést keltett, és vitát váltott ki. Még a szemle ugyanazon számában Mályusz Elemér szólt hozzá a kérdéshez,²⁵ egyben a szerkesztőség álláspontját is tolmácsolva. Két német népiségtörténeti munka ismertetésén keresztül mutatja be az új német kulturális nacionalizmust, nem szembefordulva vele, hanem követésére buzdítva. A magyar kulturális nacionalizmusnak Mályusz felfogása szerint csupán a tárgyilagosságban, más népek történeti teljesítményeinek elismerésében és saját történeti koncepciójába való beépítésében, az egyoldalú paraszt orientáció kiküszöbölésében kell különböznie a némettől. Mályuszt itt nyilván rabul ejtették a német népiségtörténet valóban imponáló szakmethodikai eredményei, és ennek legfőbb történeti képét gondolta át és helyesbítette magyar szempontból, történetelméletét, de különösen történeti-politikai koncepcióját azonban nem.

Tanulmányának értéke nem is a német népiségtörténet adaptálásában van, hanem a nemzetiségi kérdésben és a nemzetiségpolitikában való helyes állásfoglalásában még akkor is, ha állásfoglalása itt-ott revíziós, nacionalista elszíneződést mutat. Mályusz ugyanis így ír: „S ha kívánjuk és követeljük, mégpedig joggal, a megszállott területek magyarsága számára az anyanyelv használatát, az iskolázás

²⁴ *Isbert*: i. m. 240. Vö. *Gündisch Guido*: A nemzeti eszme fejlődése a németiségnél. Magyar Szemle, 1928. márc. II. k. 259.

²⁵ *Mályusz Elemér*: Az új német nacionalizmus történetírása. Magyar Szemle, 1932. júl. XV. k. 241–253.

lehetőségét, a kulturális fejlődés és energiakifejtés biztosítását, nem szabad elzárkóznunk a csonkaországban élő nemzeti kisebbségek hasonló óhajai elől sem. Mi természetesnek és szükségesnek találjuk, hogy mindazon óhajai teljesítenek, amelyek kulturális szabadságukhoz szükségesek. Tehát iskoláztatásuk elemi és középfokon anyanyelvükön történhessék, közigazgatási tisztviselőiket, tanítóikat, papjaikat maguk válaszhassák, s ha egyszer odáig fejlődnek, akár külön főiskolájuk is lehessen. Még ha el is tekintünk attól, hogy mindezeket a jogokat az elszakított magyarság számára is szükségesnek tartjuk, az eszélyesség magában is ez óhajok teljesítése mellett szól. A felébredt német kulturális nacionalizmus következtében ugyanis nem remélhetjük, hogy a németiség ezután – noha eddig is, mint éppen Isbert könyve mutatja, csak leváló kis töredékeivel csatlakozott az államalkotó néphez – növelhetné a magyarság számát. Ilyen asszimilálás lehetősége már elmúlt, s különben is általa csak a külsőségeken lovagló türelmetlen magyarok számát növelnők. Csak az történhetnék meg, hogy németiségünk – az óhajok teljesülése nélkül – nem nyeri el az alkalmat a művelődésre, amelyre szüksége volna, s a Bakonyban továbbra is 17% maradna az analfabéták száma. Ebből az elmaradottságból a magyarságnak semmi haszna nem volna.”²⁶

Mályusz eszerint valóságnak tekinti Isbert elképzelését az egész, így a magyarországi németiséget is átható kulturális nacionalizmusról – utóbbiban egyébként tévedett –, és levonja az ebből adódó logikus következtetéseket. Le kell mondanunk a németiség asszimilációjáról, amelyet ő különben sem tart ideálisnak, és meg kell adnunk a németiségnek a társadalmi érvényesüléshez szükséges összes kulturális eszközöket a szabad nemzetiségi tisztviselőválasztástól egészen a nemzetiségi főiskoláig. Ez nem csupán az utódállamok magyarságának hasonló helyzetbe hozásáért fontos, hanem a (magyar) anyanemzet szempontjából is, mert csak így nyer a magyarországi társadalom a nemzetiségekben az államnemzettel egyenlően kiművelt és velük egyenlő teljesítményre képes munkatársat.

Míg Mályusz Elemér tanulmánya elsősorban a kérdés történettudományi vonatkozásait boncolgatja, és csak mellékesen érinti a nemzetiségi politikát, a liberális meggyőződésű Gratz Gusztáv, az MNNE elnöke elsősorban Isbert cikkének a magyar–német viszonyt és a magyar nemzetiségi politikát érintő politikai vonatkozásait latolgatja kritikai hangvételű cikkében.²⁷ Gratz elfogadja Isbert kiindulópontját, és az állami közösség (*Staatsgemeinschaft*) és a népközösség (*Volksgemeinschaft*) általa problematikusnak tartott viszonyát állítja vizsgálódásainak középpontjába. Isbert – írja Gratz – azt állítja, hogy a német népközösség elismertetésére irányuló törekvés teljesen független az aldeutsch irányzattól, amely Németországnak a nemzetközi küzdőtéren való erőteljesebb föllépésére, a gyarmati terjeszkedésre és a külföldi németiség támogatására összpontosított. A népközösségi mozgalomnak nyilvánvalóan nincsenek ilyen céljai. Viszont ez is fejleszteni akarja az egységes kultúrájú német néphez való tartozás tudatát, és istápolni igyekszik a külföldi németiséget. Ez arra vall, hogy a népközösségi és az aldeutsch mozgalmak között nem csupán különbségek, hanem egyezések is vannak. Köztudott, hogy az aldeutschok sem akartak minden németet egy államban egyesíteni, noha mindegyiket támogatták. A népközösségi eszme tehát Gratz felfogása szerint nem merőben új eszme, hanem csupán az aldeutsch gondolat új, javított és finomított kiadása.

Az állami közösség világos és egyértelmű fogalmával szemben a népközösség, amennyiben túlmege a nyelven, és a kultúrára vagy különösen a közös fajra vagy leszármazásra is kiterjed, eléggé szétfolyó fogalomná válik Gratz szerint. Tagadhatatlanul ilyen közösség is létezik a sok más – vallási, foglalkozási, gazdasági stb. – mellett, de bajosan lehet azt állítani, hogy ez lenne a legerősebb közösség. Nem lehet a népközösséget „államfeletti” fogalomnak sem felfogni, mert ilyen egyszerűen nincs. A nemzetiségi törekvéseknek ez idő szerint két legerősebb motívuma, a többséggé válás vagy a kisebbségként való megmaradás kaphat ugyan erősítést a népközösségi gondolattól, de nem olvadhat fel benne. A népközösségi eszme konkrét szervezeti formát sem ölthet, mert államfeletti szervezetek ez idő szerint ugyancsak nincsenek.

Még nagyobb gondot jelent Gratz szerint az, hogy gyakorlatilag a népközösségi kapcsolatokból nehezen lehet kiszűrni a politikát. Ez pedig nemcsak bizalmatlansággal töltheti el a nemzetiségi államokat, hanem ki is élizheti a nemzetiségi kérdést. „Az a körülmény, hogy a népközösség eszméjének apostolai, mint pl. Isbert is, akkor, amikor meggyőződésük mellett sikraszállnak, oly

²⁶ Mályusz: i. m. 248.

²⁷ Gratz Gusztáv: Állami közösség és népközösség. Magyar Szemle, 1932. aug. XV. k. 297–307.

nyilvánvaló rokonszenvvel beszélnek azokról a mérsékelt német körökről, amelyek Magyarországon a német mozgalom radikalizálódását és az ellentétek fokozott kiéleződését tartják kívánatosnak, igen erősen gondolkozásba kell hogy ejtsen bennünket. Ezeknek a nézeteknek a magyar politikában való érvényesülése esetében teljes mértékben kitörne az a harc a magyarság és a német kisebbség között, amelynek elkerülése nézetem szerint úgy a magyar államnak, mint a német kisebbségnek elsősorú érdeke. Hogy egy harcban ki fog felülmarni, azt a harc előtt sohasem lehet tudni, de tudni lehet azt, hogy minden háború mindkét részen áldozatokat követel, amelyeket könnyelműen felidézni nem szabad.²⁸

Leghelyesebb tehát a kisebbségi kérdést Gratz véleménye szerint az állam és a kisebbségek közti közvetlen tárgyalások útján elintézni. Az állam a kisebbségi jogokkal kapcsolatban is gyakorolhatja azt a türelmet, amit a vallási jogokkal kapcsolatban. „A kisebbségi kérdések terén is az ideális állapot elérését annál inkább remélhetjük, minél inkább ragaszkodunk ahhoz a felfogáshoz, hogy egyes kisebbségi népcsoportok, melyeknek törekvései szigorúan annak az államnak kereteiben mozognak, amelyhez tartoznak, egyedül nyelvi és kulturális érdekeik kielégítését kívánják és nem más államokban élő és ott államalkotó fajrokonaikkal való közösségüknek elismerését. Hogy igen sok államban még nem sikerült a célt biztosítani, azt megengedem. A fejlődés a kisebbségi jogok irányában még nincs befejezve. De eredményes befejezését nem könnyítjük, hanem ellenkezőleg megnehezítjük, ha olyan kapcsolatok létesítésével, amelyek az országok határain túlterjednek, fokozzuk a kisebbségekkel szemben fennálló bizalmatlanságot.”²⁹

Gratz tárgyilagos és józan álláspontot foglal el a népközösségről kerekedett vitában. Nem tagadja mint egyfajta közösségnek létezését, de tagadja, hogy a legfontosabb, a meghatározó jellegű közösség volna, és tagadja ennek realizálhatóságát, legalábbis a fennálló helyzetben. Gratznak általánosságban, de különösen a magyarországi helyzetet illetően teljesen igaza van. A népközösség eszméje a hazai németiségnek leginkább a felső rétegét, a polgári értelmiséget, az MNNE vezetőségét, Bleyer Jakab egyetemi tanár ügyvezető alelnököt, még inkább az ifjúradiálisokat, Faulstich Egyed németbolyi, Mühl Henrik bonyhádi orvost, Basch Ferenc egyleti titkárt és társait érintette, tömegeit még nem hatotta át. A hazai németiség – ellentétben pl. az erdélyi szászokkal – sosem alkotott olyan nagymúltú, fejlett politikai öntudatú nemzetiséget, amely őt a magyarságtól határozottan és minden téren elkülönítette volna. Németiségük jószerivel csupán nyelvi közösség volt, amelynek egész kultúrkincse a népviseletben, népszokásokban, népdalokban és a nehéz, darabos paraszti nyelvben merült ki, amely aligha volt versenyképes a minden oldalról kiművelt magyar nyelvvel szemben. Saját történeti hagyománya sem volt elég erős ahhoz, hogy ellensúlyozza a történeti-kulturális szempontból roppant öntudatos magyarság vonzóerejét. A hiányzó belső ellenálló erőt külső támogatás sem pótolhatta.³⁰ Ha tehát Gratz azt írja, hogy a hazai németiség törekvései szigorúan a magyar állam keretei között mozognak, és semmiképpen sem igénylik más államokban élő és ott államalkotó fajrokonaikkal való közösségüknek elismerését, hanem csupán meglehetősen szerény nyelvi és kulturális jogaiknak – minden külső hatalom beavatkozása nélkül – a magyar állam által való tiszteletben tartását és az államalkotó magyar néppel való további harmonikus együttműködést, úgy ebben tökéletesen igaza van. Gratz elgondolása csak akkor bizonyulna hibásnak, ha a kormány nem lenne kész vagy képes a magyarországi németiség minimális kulturális igényeinek kielégítésére. Ugyanis az ennek eléréseért vívott harc már nyilvánvalóan túllépné a kulturális kereteket, óhatatlanul politikai jelleget öltene, és nagy valószínűséggel a hagyományos magyar–német jóviszony megromlására, sőt esetleg a két nép konfrontációjára vezetne. Ennek a harcnak kimenetelét ugyan nem, de azt előre lehetett látni, hogy mindkét népnek súlyos, nehezen jóvátehető károkat okozna.

Bleyer, az MNNE ügyvezető alelnöke, ha nem is tette teljesen magáévá Isbert felfogását a népközösségről, nem osztotta Gratz elutasító álláspontját sem. Bleyer a hazai németiséget a politikai magyar nemzet tagjának vallotta ugyan, sőt elismerte bizonyos, a különböző népi kultúrákat átboltozó közös népfölötti kultúra létezését is Magyarországon, de a hazai németiséget ugyanakkor a nagy német népközösség elválaszthatatlan részének tartotta, és Isberthez hasonlóan a nemzetiséghez tartozásnak az

²⁸ Gratz: i. m. 306.

²⁹ Gratz: i. m. 307.

³⁰ Das Schicksal der Deutschen in Ungarn. Bonn, 1956. 13E–15E.

objektív, a nyelven túl az egész fizikai és lelki habitust is magában foglaló kritériumait emelte ki.³¹ A különböző elvi kiindulópont ellenére azonban mindketten a gyakorlati nemzetiségpolitika alfájának és ómegájának tekintették a németiség minimális nyelvi, kulturális és közigazgatási kívánásainak kielégítését. Bleyer a Bethlen-kormányzat idejében minden hirtelen felmerülő vagy akár lassan felhalmozódó nehézség ellenére is végső soron hitt ezeknek a valóban elég szerény céloknak realizálásában.

Bleyer politikai vívmányának kezdete

Ebben a hitében ingatta meg Bleyert a Károlyi-kormány politikája, amely az 1932. májusi parlamenti nyilatkozat után is változatlanul csak közönyt és érdektelenséget mutatott a hazai németiség követeléseire. A Bleyer által olyan energikusan sürgetett iskolareform, a C-típusú kisebbségi iskolák B-típusúakká változtatása, amely már 1930–31-ben sem haladt előre, most teljesen megakadt. Ennek kettős következménye lett. Egyrészt újból kiváltotta a birodalmi német körök már többször megnyilvánult elégedetlenségét, amely nem csupán a sajtó élesedő hangjában jutott kifejezésre, hanem – mint erre már utaltunk – a német–magyar tárgyalások meghiúsulásában is, másrészt egyre növekvő pesszimizmussal töltötte el Bleyert a magyarországi német kérdés prespektíváit illetően.

Amikor Gratznak Isberttel polemizáló cikke a Magyar Szemle 1932. augusztusi számában megjelent, Gratz megfigyelése szerint Bleyer depressziós hangulata mélypontjához érkezett a németiség érdekében tervezett reformjai kése delme, a Károlyi-kormány minden megértést nélkülöző politikája miatt.³² Ez a kétségbeesett lelkiállapot jutott kifejezésre 1932. augusztus 6-án szülőfalujából, Dunacsébből Gratzhoz írt levelében. Lényegében igazat ad Gratznak Isberttel folytatott vitájában. Ő is kezdettől egészen mostanáig azon a felfogáson volt, hogy Magyarországnak saját magának kell és fogja is megoldani a német kérdést. Mostanára elvesztette ezt a reményét, és arra a következtetésre jutott, hogy Magyarország sohasem fogja saját magától megoldani ezt a kérdést. A magyarosítás még soha nem volt olyan kíméletlen, céltudatos és átfogó, mint napjainkban. Így 15 éven át követett politikája zsákutcának bizonyult, és eléje mered a nagy kérdés: „Quid nunc?” Annak semmi értelme, hogy a magyarországi németiség akár a Népszövetséghez, akár más nemzetközi fórumhoz forduljon nemzetiségi jogainak kicsikarására. Itt csak a német birodalom, ill. a világ németisége segíthet. „Ha a német birodalom és a világ németisége valóban meg akarják menteni az egyes német népcsoportokat, akkor éppen Magyarországgal szemben minden rendelkezésre álló eszközt fel kell használniuk. Akkor majd megmutatkozik, vajon Magyarország ellenálló ereje-e nagyobb, vagy az össznémetiség átütő ereje. Ha igen, úgy a magyarországi németiség el van veszve.”³³

Bleyer levelében reflektál Gratz cikkének arra a kitételére, amely párhuzamot von a vallási türelem és a nemzetiségi politika fejlődése között, ami azt bizonyítaná, hogy a nemzetiségi politikában sem kell egy különben is elérhetetlen államfőlötti megoldáshoz folyamodni. Bleyer egyetért ezzel, reméli azonban, hogy a nemzetiségi egyenjogúságot évszázados véres háborúk nélkül sikerül majd megvalósítani. A kisebbségek valójában nagyon elégedettek lennének, ha az egyházak jogaival és szervezkedési szabadságával rendelkeznének. A német népközösségi eszmében sincs Bleyer szerint semmi újság. Ilyen népközösségben éltek évszázadok óta a balti németek, ami egyáltalán nem érintette hazafiságukat vagy államhűségüket. Ugyanez volt a helyzet a reformáció óta az erdélyi szászoknál is. Igaz, az erdélyi szászok és a magyarok közt volt bizonyos feszültség, ami a magyarok és svábok közt a múltban sohasem létezett, és a jövőben sem szabad léteznie, de ez a feszültség nem a szászok népi és kultúrközösségi öntudatából, hanem az erdélyi fejedelemségben kialakult államtudatukból eredt.

„Úgy vélem, világosan látom – írja Bleyer szó szerint –, hogy a magyarországi németiség előtt csak két út áll: vagy aláveti magát a magyar asszimilációs törekvéseknek, vagy pedig a nagy németiségre

³¹ *Jakob Bleyer*: Nation, Volk, Nationalität. Nation und Staat 1930. Febr. III. Jg. H. 5. 283–293. – A cikk legfontosabb részeit reprodukálja *uő*: Nation, Volk, Nationalität. S 1930. márc. 9. 1–5.

³² *Gustav Gratz*: Deutschungarische Probleme. Bp., 1938. 16–17.

³³ *Gratz*: i. m. 17. – Bleyer levelét közli *Johann Weidlein*: Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950. Schorndorf, 1959. 55–57.

apellál. Hogy ez az utóbbi lépés bizonytalan, és mindkét fél számára káros lehet, az kétségtelen. Ami engem illet, kész vagyok a jogért és igazságért küzdeni és szenvedni. (A jog és igazság a magyarországi németiség oldalán van, a magyarságnál a hatalom és a fölényes, gátlás nélküli taktika.) De nem tudom, hogy egy ilyen harcban fizikai erőmmel és szellemi képességeimmel meg tudom-e állni a helyemet. Ezért már hosszú idő óta igen nyomott és fájdalmas hangulatban vagyok.

Ahogy velem közölték, a miniszterelnök akart veled és velem beszélni. Én azt üzentem neki, hogy nem szívesen szakítanám meg szabadságomat, mire a megbeszélést augusztus 27-ére elhalasztották. Én ettől a megbeszéléstől – őszintén szólva – semmit sem várok; jelentősége csupán egy Budapest és Berlin közti megbeszélésnek lenne.”

Bleyer tehát 1932 nyarán feladta reményét a hazai német kérdés belső erőikkel való megoldásában, és már csupán külső birodalmi német támogatásban reménykedett, aminek azonban veszélyeivel is tisztában volt. Röviddel e levél megérkezése után, az MNNE évi közgyűlésének előkészítése során Gratz találkozott Bleyerrel. Igyekezett őt kiragadni pesszimizmusából annak bizonygatásával: semmi jele annak, hogy a hazai németiség az elnemzetietlenítés útján haladna. Ilyesmirel legföljebb a városokban lehet szó, ahol azonban a németiség már nem játszik különösebb szerepet. Gratz kitért az 1930-as népszámlálás akkor ismertté vált adataira is, amelyek valóban a németiség számának csökkenéséről számolnak be. Ezek azonban Gratz véleménye szerint nem irányadók, mert tudomása szerint sok német a rábeszélés hatására magyarnak vallotta magát. A magyarosítási tendenciák azonban nem fognak tartósaknak bizonyulni; hatásuk a vidéken különben is elenyésző. Az iskolareform késedelme sem ok a kétségbeesésre. Egy évi késedelem még nem jelent katasztrófát. Károlyi miniszterelnök valóban nem sok érdeklődést mutat a német kérdés iránt, de a kormány igen. Új tárgyalásokat kell kezdeményezni a kormánnyal!

Attól viszont, hogy a magyarországi németiség érdekében külső segítséget vegyen igénybe, határozottan óvta Gratz Bleyert, nemcsak a magyar szuverenitás védelmében, hanem azért is, mert egy ilyen külső beavatkozás megmakacsolná a magyar politikusokat, és megrontaná a magyar–német viszonyt is. De elvi álláspont és az is ellene szól a birodalmi német beavatkozásnak, hogy Németországban nem ismerik a hazai németiség mentalitását.³⁴ Gratz – mint ismeretes – ezt az álláspontot képviselte azon a tárgyaláson is, amelyet 1931 tavaszán Schön báró budapesti német nagykövet kezdeményezett vele mint az MNNE elnökével a magyarországi németiség helyzetéről.

Mint a későbbi fejleményekből kiderül, Bleyert Gratz fejtegetései aligha győzték meg. 1938-ból visszatekintve Gratz maga is végzetesnek tekinti a Károlyi-kormány tétlenkedését a német kérdésben, amelyet az utána következő kormányok is folytattak. A Károlyi-kormány idején honosodott meg az élesebb hangvétel a magyar–német kapcsolatokban, nyert polgárjogot a pesszimizmus, amelynek tükré a Bleyer-levél. Mindez Gratz megítélése szerint végelemzésben az MNNE-n belüli szakadáshoz, a Volksbund megalakulásához vezetett.³⁵

A Gratz–Bleyer közti eszmecsereből úgy tűnik, mintha Bleyer teljesen elvesztette volna hitét a magyarországi német kérdés törvényes, mind a két fél érdekeivel számoló megoldását és az MNNE működésének értelmét illetően, és a visszavonulás gondolatával foglalkoznék. Vele szemben Gratz látszott annak, aki a csalódások, nehézségek közepette is rendületlenül hisz a mozgalom jövőjében, és el van szánva az MNNE további vezetésére. A valóságban mindez fordítva történt. Az MNNE hagyományosan Szent István napján, augusztus 20-án összeült és viharos körülmények közt tanácskozó IX. közgyűlése meglepődött tanúja lehetett a mindig higgadt és megfontolt Gratz elnöki, a szélsőségekre hajlamos, rebellis természetű Gündisch alelnöki tisztségéről való lemondásának és „minden hatalom” Bleyer kezében összpontosulásának, amelyet csak óvatosan kérdőjelezett meg az ifjúradikálisok programjával fellépő németbolyi orvos, Faulstich Egyed.

³⁴ Gratz: i. m. 19.

³⁵ Gratz: i. m. 20–22.

³⁶ Gratz: i. m. 22–23.

Minden hatalom Bleyer kezében?

A IX. közgyűlés, az utolsó, amelyen Bleyer részt vett, bővelkedett drámai eseményekben. A közgyűlés döntött a Bleyer–Gündisch közt újból fellángoló vitában, megszabadítván Bleyert egyik veszélyes egyesületen belüli vetélytársától.³⁷ Az ügy előzménye az volt, hogy Gündisch egy bel- és külföldön egyaránt terjesztett körlevélben diktatórikus módszerek alkalmazásával, az alkotó gondolatok elnyomásával, az egyesületnek nyelvi-kulturális feladatokra való korlátozásával, az égető gazdasági problémák kirekesztésével vádolta Bleyert. Ezenkívül az MNNE ellenlábásával, Bonitz Ferencsel kötött választási paktumot, és a Sonntagsblatt ellenlapjába, a Landpostba írt az MNNE és személy szerint Bleyer tevékenységét bíráló cikkeket. Ezért a ténykedésért az MNNE végrehajtó bizottsága három ízben, 1931. augusztus 19-én, 1932. február 1-én és 7-én elítélte.

Gündisch a közgyűlésnél megfellebbezte a végrehajtó bizottság február 7-i határozatát. Fellebbezését indokoló beszédében nem tagadta, sőt szaporította, bár jelentőségében csökkenteni igyekezett az általa felhozott vádakat. Kritikáját most sem tudta elvi szinten tartani. Ő, aki korábban éppen a gazdasági és – legalábbis burkoltan – a politikai szervezkedés elhanyagolásával vádolta az MNNE-t, most önmagával ellentétben éppen az egyetben állítólag folytatott gazdasági és politikai tevékenységet róta fel, könnyű ríposztra adva lehetőséget Bleyernek. Bleyer szenvedélyes erejű válasza után a közgyűlés bizalmatlanságát fejezte ki Gündisch alelnök személye iránt, és szabad utat engedett az alapszabályzat 9. §-a Gündischre való alkalmazásának, ami az egyletből való kizárást is lehetővé tette.

Gündisch lemondásánál sokkal nagyobb horderejű és nagyobb feltűnést is keltő személyi esemény volt Gratz lemondása elnöki tisztéről. Gratz annak idején *homo novus*ként és a Bethlen-kormány bizalmi embereként került a német mozgalomba, az MNNE elnöki székébe. Bár szívesen elismerte, sőt szükség esetén hangsúlyozta is német származását, ő már – igazat kell adnunk Macartneynak – inkább magyar volt, mint német. Az egylet élén sem annyira német vezetőként, mint inkább a németek és magyarok közti közvetítőként tevékenykedett.³⁸ Ideológiai-politikai felfogása mérsékelt volt Bleyerénél – ezt árulta el a népközösség kérdésében elfoglalt álláspontjával –, gyakorlati politikai lépéseiben viszont nemcsak képzetesebb, de ügyesebb és szerencsésebb is alelnökénél. Az MNNE vezetőségéből való kiválása érzékeny veszteség volt. Egy olyan védőpajzsot vont el az egyesület elől, amely eddig sok rosszindulatú támadást elhárított.

Gratznak a közgyűlés délutáni ülészakán elmondott beszédét bátran politikai végrendeletnek is tekinthetjük. Az elnök – visszatekintve az MNNE megalapításának időszakára – kettős célkitűzés szolgálatával indokolta az egylet alapítását. Egyik célkitűzés a hazai német nyelv, szokások, hagyományok, egyszóval a német népiség fenntartása és továbbfejlesztése, a magyarsággal való legőszintébb politikai együttműködés alapján; másik pedig a nemzetiségi jogok érvényesítésén keresztül a nemzeti egység erősítése és olyan nemzetiségi rendezés elősegítése, amely egyrészt például szolgálhat a nemzetiségi kérdés megoldására, másrészt hivatkozási alap lehet az utódállamok magyarsága számára ugyanazon jogok követelésére. Gratz mindkét célt ma, nyolc év múltán is változatlanul időszerűnek tartja. Éppen ezért fájdalommal tölti el, hogy megvalósításuk az utóbbi időben törést szenvedett. Ez nem a kormánynak, de nem is a németeknek hibája, hanem a magyar társadalom befolyásos egyházi és világi köréi és a különböző alárendelt kormányzerveké.

A nemzetiségpolitika végrehajtásában jelentkező ellenállásra a hazai németiség nagyon helyesen nem a mozgalom radikalizálódásával válaszolt, hanem további közeledési kísérlettel. Ezt az álláspontot csak helyeselni lehet. „A magyarság és németiség közti ellentétek előidézése és kiszélesítése hazánkban szilárd meggyőződés szerint mindkettőre nézve csak végzetes lenne: végzetes az ország számára és végzetes a magyarországi németiség számára. Ez megmérgezné Magyarország viszonyát a német birodalomhoz is, ami nagyon sajnálatos lenne.”³⁹ De nem lehet ok a hazai német politika irányának

³⁷ *Hans Beyer*: Die ungarländische Deutschtumsfrage im Spiegel der diplomatischen Gespräche zwischen Budapest und Berlin. – Gedenkschrift für Harold Steinacker (1875–1965). München, 1966. 310–311 ²²jegyzet, 312 ²⁴jegyzet.

³⁸ *C. A. Macartney*: Hungary and their successors 1919–1937. London–New York–Toronto, 1965. 452.

³⁹ Jahres-Generalversammlung des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins am 20. August 1932 in der Ofner Redoute. Szenografálta és gépelte Kugel Ernő, az MTI munkatársa. 153.

megváltoztatására a magyar társadalom egy része által követelt asszimilációs politika sem, amely ha nem spontán, hanem erőszakos, feltétlenül bukásra van kárhoztatva. Gratz óvott a helyzet dramatizálásától, mintha ti. ez újabb fejlemények a magyarországi németiség létét tennék kockára. Ezt sem az asszimiláció, sőt még a német oktatás, istentisztelet, hivatalos nyelv megtagadása – pedig ezekről nincsen szó – sem fenyegethetné. A nemzetiségi kérdés megoldásához türelemre és időre van szükség.

Gratz foglalkozott a birodalmi németiség álláspontjával is a magyarországi német kérdésben. Sem a hivatalos birodalmi körök, sem a külföldi németiséggel foglalkozó német társadalmi szervezetek nem kívánják a magyarországi német politika radikalizálódását. „Ha aztán Németországban is akadnak egyes forrófejűek, akik arra merészkednének, hogy a németmagyaroknak előírják politikájukat, akik a viszonyok kellő ismerete nélkül, a szükséges politikai megértés híján rövidlátón és vakon konfliktusba akarnak hajszolni a magyarországi németiséget a magyarsággal, akik a magyarországi németiség vezetőinek diktálni szeretnék, hogy mit szabad nekik tenniük és mit nem, és akik megütöznék azon, hogy ha a németmagyarok saját szülőhazájuk, nem pedig egy idegen állam érdekeihez igazodnak, akkor az ilyen durva és értelmetlen beavatkozásokat a magyarországi németiség belügyeibe a leghatározottabban vissza kell utasítani, de nagy jelentőséget nem kell nekik tulajdonítani.”⁴⁰

A magyar nemzetiségi politikát tehát a német birodalmi politika részéről Gratz megítélése szerint semmi veszély nem fenyegeti. Annál inkább fenyegeti magyar részről. Gratz itt két különös elmélettel száll szembe. Az egyik a Teleki Pál gróf által képviselt álláspont – Gratz Teleki nevét nem említi –, mely szerint különbséget kell tenni önkéntes és kényszerkisebbségek, vagyis egy országba önként bevándorolt, ill. utóbb idegen uralom alá került nemzetiségek közt; az előbbieket, tehát pl. a magyarországi németeket nem illetik meg a nemzetiségi jogok, az utóbbiakat viszont, pl. az utódállamok magyar kisebbségeit, igen. A másik különös elmélet Gratz szerint az, amely a kisebbségvédelemben pusztán jogi kötelezettséget lát, amely csupán bizonyos államokra terjed ki különleges okból, más államokra, különösen Magyarországra nem. Gratz szerint mind a két álláspont hibás, mert a nemzetiségi jogok iránti tisztelet az emberi szívből fakad, amely méltatlannak érzi „... az egyes személyeknek megnehezíteni saját anyanyelvük használatát és éreztetni velük annak hátrányát, hogy ragaszkodnak az apáiktól örökölt, szokásokhoz és azon számtalan aprósághoz, amelyek egy nép kultúrkincsét kiteszik, és drágák neki”.⁴¹ Ugyanakkor szembeszáll azzal a felfogással is, amely a német kérdést az MNNE-re vezeti vissza, mondván, hogy ha nem lenne az egylet, nem lenne német kérdés. Az MNNE azonban nem teremti, hanem csupán üdvös gátak közé szorítja a mozgalmat.

Gratz végül bejelentette az elnöki tisztről való lemondását, amelyet Bleyer kérésére sem vont vissza. „Én ugyanis – jelentette ki – alapos meggondolás után arra a meggyőződésre jutottam, hogy azok a feltételek, amelyek mellett annak idején átvettem az egyesület elnöki tisztét, és amelyek közt remélhettem, hogy a kisebbségi kérdést illetőleg mindig képviselt és ma újólaj kifejtett meggyőződésem megvalósításához szerény erőmhez képest valamiképp én is hozzájárulhatok, a viszonyokban bekövetkezett változások folytán ma már többé nem állnak fenn.”⁴² Nem azért, mintha a kormány politikája a nemzetiségi kérdésben megváltozott volna. A jelenlegi kormány az előzőével azonos politikát követ. Mégis a jelenlegi helyzetben célszerűbbnek látszik, ha teljesen az a személy veszi át a hazai németiség vezetését, aki személyében megtestesíti annak minden törekvését, és aki szigorúan hazafias szellemben diadalra tudja vinni ezt az ügyet.

Világosan és konkrétan tehát nem mondja meg Gratz, hogy tulajdonképpen mi is visszavonulásának oka, de beszédéből többé-kevésbé kiderül. Gratz szerepvállalásának a Macartney által említett közvetítés adott értelmet, amelynek tartalma a német népiség megőrzése, a magyar nemzeti egység megszilárdítása és a magyar revíziós törekvések alátámasztása volt. Ez a közvetítő szerep értelmetlenné és lehetetlenné vált abban a pillanatban, amikor a magyar politika nem a német népiség megőrzésén keresztül akarta megszilárdítani a nemzeti egységet és elérni revíziós céljait, hanem ennek fokozatos megszüntetésével. A asszimilációs törekvések erősödése, a típusváltásban bekövetkezett holtpontra, az egyházi és a hivatali nyelvhasználat korlátozása mind ebbe az irányba mutatott. Ilyen körülmények között

(OL ME 1934-C-8623) Gratz beszéde megjelent: Eröffnung der Generalversammlung des UVD.S 1932. aug. 28. 3–8. és *Gustav Gratz*: Deutschungarische Probleme. Bp., 1938. 150–166.

⁴⁰I. h. 155–156.

⁴¹I. h. 157.

⁴²I. h. 160.

Gratz közvetítő, egyeztető taktikájától nem lehetett többé eredményt várni. Eredménnyel most már csupán Bleyer keményebb módszere kecsegtetett, amely nem akarta ugyan a politikai harcot a magyarság és a németiség között, de a törvényben biztosított nemzetiségi jogok kiharcolása érdekében nem riadt vissza a hazai németiség, sőt – mint Gratzhoz intézett augusztusi levelében írta – szükség esetén a birodalmi németiség túlsúlyának latbavetésétől sem.

Bleyer tehát igazolva láthatta magát nemcsak Gündischsel, de még Gratzcal szemben is. Gündischt lemondatta, Gratz lemondott. Ezzel a hazai német mozgalomban és különösen az MNNE-ben Bleyer olyan hatalomra és tekintélyre tett szert, mint még soha. Bleyer javára írandó, hogy ezzel a mind ez idáig páratlan hatalommal körültekintően, határozott taktikai érzékkel rendelkezett. Közgyűlési záróbeszédében – amely a legsikerültebb volt összes ilyen eddigi megnyilatkozásai között – a nagy humanistát, Goethét állította példaképül a magyarországi németiség elé születésének százados évfordulóján, azt a Goethét, aki „... az egész németiség jelképe, a németiségnek mint olyannak a szimbóluma”. Ezután a MNNE fennmaradásának két gránittalapzatáról, a németiségről és a hazafiságról beszélt eszeileg elmélyült és irodalmilag is megragadó, szónokilag hatásos fejtegetésekben. Nos, mi tehát a németiség? – veti föl Bleyer a kérdést, és válaszol rá: – „A németiség főleg a német anyanyelv, ez a gyönyörű, ez a meghitt német anyanyelv.” De akármilyen sokra értékeli – szinte a modern nyelvfilozófiára emlékeztető módon – a tudós germanista a német nyelvet, tudja, hogy a népiség nem merül ki ebben. A népiséghez elválaszthatatlanul hozzátartoznak a szokások, a gondolkodás- és érzésvilág, életmód, erények és hibák, a gazdaság, udvar, ház, ahol életünket eltöltjük.

A németiséghez való ragaszkodás nem zárja ki, ellenkezőleg, feltételezi a magyar hazához való hűséget. Bleyer megpróbálja a hazafiság lényegét is körülírni. Mit jelent a haza a németeknek? Jelenti elsősorban a történelmet, a nagy történelmi személyiségeket is, akik között ott vannak a németiségből jött magyarok, Liszt Ferenc, Semmelweis Ignác, Fessler A. Ignác, az első modern magyar történész, Budenz, az első magyar nyelvutató és százakra menően sokan mások. Jelenti továbbá a haza a törvényeket, rendet, az állami biztonságot. A haza ezenkívül a szülőföldet is jelenti, ennek a biztonságát és egyben az egész haza biztonságát, amelynek védelmére a németiség mindig készen állt vérrel és vagyonával. A németek hősi helytállását Bleyer Laskai Osvát ferences hitszónok ismert patetikus-heroi-kus fordulatával fejezi ki: „... a magyarországi németek csontjai el vannak szórva egész Európában mindenütt, ahol a magyar haza érdekeiért vért kellett ontani”.

Bleyer utolsó szavaiban is a magyarországi német mozgalom két gránittalapzatának nyilvánította a kettős hűséget a németiséghez és a hazához. „Németiségünket és német anyanyelvünket utolsó leheletünkig megvédelmezzük, ha veszélybe kerülnek, és utolsó csepp vérünkig védelmezzük magyar hazánkat is, ha veszélybe kerül.”⁴³

Gratz kiválásával úgy látszott, hogy az eddigi kétközpontú – gratzí-bleyeri- vezetés egyközpontúvá, egyértelműen bleyeri vezetéssé vált. Ez azonban csak látszat volt. Ugyanezen a közgyűlésen, amelyen Gratz lemondott és Gündischt lemondatták, lépett fel feltűnést keltő beszéddel az ifjúradikális nemzedék egyik vezető személyisége, Faulstich Egyed németbolyi orvos. Miután udvarias gesztust tett a távozó elnök, Gratz felé, a német öntudat fontosságát, a németek államhűségének makulátlan tisztaságát hangsúlyozta. A német mozgalommal szemben megnyilvánuló bizalmatlanságot részben a gazdasági válsággal magyarázta, amely kiélezte az ellentéteket. A kedvezőtlen körülményeket tekintetbe véve az egyetlen eredményeit kielégítőnek mondta. Szükségesnek tartotta azonban – Gündischt elkövetését osztva – a gazdasági szervezkedést, különösen a mezőgazdasági termékek értékesítése érdekében; nyilván valamiféle német mezőgazdasági értékesítési szövetségre gondolt. Sürgette az iskolaügy rendezését is. Azt, hogy a németiség az államnyelvet is el akarja sajátítani, nem szabad az önkéntes asszimiláció jelének tekinteni és ezen a címen megfosztani őket az anyanyelvi oktatástól. Faulstich síkra szállt a kisebbségi iskolákra vonatkozó rendelet végrehajtásáért, s új követeléseként fölvetette a német középiskolák létesítését is. Kitért Faulstich az önálló német politikai párt létesítésének kérdésére is.⁴⁴ Szerinte az, hogy a magyarországi németek önálló politikai pártban fognak-e

⁴³ I. h. Die Schlussrede von dr. Bleyer. Eröffnung des Generalversammlung des UDV.S 1932. auf. 28. 12–14.

⁴⁴ Bleyer az 1931. júniusi országgyűlési választások előtt mérlegelte egy önálló német politikai párt felállításának lehetőségét. Utóbb azonban a Bethlennel való megegyezés alapján – Bethlen két hivatalos és egy félhivatalos jelöltséget engedélyezett pártján belül a németiségnek – lemondott erről. A

egyesülni, vagy nem, az nem elvi, hanem csupán gyakorlati politikai kérdés. Ha a németek más politikai pártokban is megtalálják céljaik elérésének garanciáját, akkor nyilván nincsen szükség különálló politikai pártra; különben igen. Határozottan szembeszállt azzal a felfogással, mintha az új párt létesítése automatikusan a magyar–német viszony megromlását eredményezné itt külföldi példákra hivatkozott. Végezetül síkra szállt az anyaországgal, vagyis Németországgal és Ausztriával való kulturális kapcsolatok akadálytalan fenntartásáért, mert enélkül a magyarországi németiség „elsatnyulna és elsorvadna”.⁴⁵

Faulstich egy új korszak programadójának szánt beszéde – ha óvatos megfogalmazásban is -- de elég világosan kifejezésre juttatta, hogy nem csupán Gratz óvatos, egyeztető, diplomatikus, a németéget a magyarságnak békésen alárendelő politikájához nincs visszatérés az egylet életében, de túl kell jutni Bleyer határozottabb, harcias, de a németéget és a magyarságot mégis sorsszerűen egymás mellé rendeltnek, egyenlő értéknek tekintő álláspontján is, és a szervezkedés fő céljának nem csupán a németiség kulturális fennmaradását, hanem minden oldalú, tehát gazdasági, sőt szükség esetén politikai érvényesítését is kell tekinteni. Ez a célkitűzés – hiába bizonygatta Faulstich az ellenkezőjét – magában hordozta a magyarsággal, ill. pontosabban a magyar politikai vezető rétegekkel, köztük a kormánnyal való összeütközés lehetőségét is. Hogy az MNNE és a kormány között nincs minden rendben, annak árulkodó jele volt, hogy míg eddig az MNNE minden közgyűléséről elküldte obligát üdvözlő táviratát és hűségnyilatkozatát a kormányzóknak és a miniszterelnököknek, illet most csak a kormányzó kapott, a miniszterelnök nem.

Az MNNE szervezkedése kátyúban

A közgyűlés szokás szerint áttekintette az MNNE szervezkedésének helyzetét is. Az erre vonatkozó jelentést Faul–Farkas János főtitkár terjesztette elő. A jelentésnek a valóságot szépítő szavai* sem tudják eltakarni azt aényt, hogy az egyleti munka az 1931/1932 egyesületi évben – részben a súlyos, még a szerény tagdíjfizetést is megnehezítő gazdasági válság következtében – stagnált. A helyi csoportok száma mindössze 4-gyel, 176-ról 180-ra nőtt, azaz mindössze 2,2%-kal, a taglétszám 26 855-ről 27 517-re, vagyis mindössze 662-vel, 2,4%-kal emelkedett. Hogy pontosan hol alakultak új helyi csoportok ebben az egyleti évben, nem tudjuk. Mindenesetre ekkor jött létre a Baranya megye hegyháti járásába tartozó Kaposzsekcső helyi csoportja.⁴⁶ Jelentősen fejlődött a könyvtárhálózat. 10 helyi csoport kapott új könyvtárat, úgyhogy 1932-ben már 108 könyvtár működött 17 000 kötettel.⁴⁷ Ezek a könyvtárak szépirodalmat, ezen belül elsősorban a németek betelepülésével és itteni életével foglalkozó ún. Heimatromanokat, népdalgyűjteményeket, mezőgazdasági, jogi, statisztikai műveket tartalmaztak. Magyar hivatalos körök nemigen voltak megelégedve ezeknek a könyvtáraknak összetételével.⁴⁸ Az évenként ismétlődő Sváb bálról azt állítja a jelentés, hogy az előző évinél szerényebb, de azért méltó keretek közt zajlott le, több mint 2200 személy részvételével. Ugyancsak jól sikerült az az évi zenei verseny is. A német ünnepek új műfaját

választáson azonban a három jelöltből végül is csak egy – maga Bleyer – jutott be a parlamentbe. A választási kudarc után Bleyer már korántsem találta vitathatatlanak és célszerűnek az önálló német politikai pártról való lemondást, míg Gratz továbbra is helyeselte, mert egy önálló német politikai párt felállításától *ipso facto* a magyarság és németiség közt évszázadok óta fennálló hagyományos jó viszony megzavarását féltette. (Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931). Századok, 1977. 2. sz. 300–302.) Az ifjúradikális vezető ebbe az MNNE-n belül lappangó vitába szölt bele, óvatosan ugyan, de azért a lényegi kérdésben inkább Bleyer, mint Gratz álláspontjához közeledve.

⁴⁵ Jahres–Generalversammlung des UDV am 20. August 1932 in der Ofner Redoute. (OL ME 1934–C–8623) Eröffnung der Generalversammlung des UDV.S 1932. aug. 28. 8–11.

⁴⁶ *Flach*: i. m. 8.

⁴⁷ Eröffnung der Generalversammlung des UDV.S 1932. aug. 28. 2–3. OL ME 1934–G–15762.

⁴⁸ Lásd *Steuer György* német kormánybiztos bírálatát: OL ME 1927–C–2607

képviselte a kótyi, amelyet a betelepülés 200 esztendőös fordulójára rendeztek. A pénztári jelentés 30 934,28 pengő összebevételt (ebből államsegély 8100 pengő) és 29 795,70 pengő összkiadást, vagyis 1 138,58 pénztári állományt tüntet fel.⁴⁹

Az ünnepi közgyűlés után a munka hétköznapijait követték, de az egyleti munka csak nehezen folyt vissza rendes medrébe. A Bleyer Gratzhoz intézett augusztus 6-i levelében augusztus 27-re jelzett beszélgetésre Károlyi Gyula miniszterelnökkel még a közgyűlés előtt, augusztus 18-án sor került, de – Bleyer borulását igazolva – eredménytelenül végződött.⁵⁰ Ezen aligha lehet csodálkozni, hiszen Károlyi is híve volt az elsősorban a német és szlovák származásúak beolvasztását célzó asszimilációs politikának,⁵¹ amelyet Bleyer élesen elítélt.

Az MNNE szervezkedése 1932-ben sem szabadult meg a korábban reá rakott béklyóktól. A baranyai zárlat ugyan már egy résnyit engedett, de a Pest megyei ténylegesen még mindig fennállt. Még 1933 tavaszán is az volt a helyzet, hogy a főváros közvetlen közelében lévő 22 német községből csak 10-ben folyt viszonylag nyugodt egyesületi élet. A Pest megyei hatóságok olykor nyíltan is megakadályozták helyi csoportok alakítását, üi. már megalakult helyi csoportokat feloszlattak. Szívesebben alkalmazták azonban azt a taktikát, hogy formálisan nem akadályozták ugyan meg helyi csoportok létesítését, de megtagadták tudomásul vételüket, lehetetlenné téve így az egyesületi tevékenység megkezdését.⁵² De Tolna megyében sem szűnt meg a bizalmatlanság az MNNE-vel szemben, főleg Mühl Henrik bonyhádi orvos és Basch Ferenc egyleti titkár tevékenységével kapcsolatban. Izgalmat váltott ki hivatalos körökben az is, hogy a gazdag nyugati határszéli német községek arra a hírre, hogy Németországhoz kerülnek, megtagadták az adófizetést. Ez az ellenállás, még ha nemzetiségi és nem egyszerűen szociális okból fakadt volna is, nem lehetett sem túl erős, sem eléggé szervezett. Mikor az alispán Magyaróvárra vitette ingóságaitak elárvereztetni, a hátrálékosok fizettek.⁵³

Az MNNE és az ellenzék

Egy bizonyos: a gazdasági válság mozgásba hozta a mindedig passzív német paraszti és kispolgári tömegeket olyannyira, hogy az ellenzéki pártok is felfigyeltek mozgólódásaikra, és potenciális szövetségeseknek tekintették őket. Elsősorban a Kisgazdapárt folytatta már tavasszal megkezdett akcióját a német tömegek megnyerésére. A Független Kisgazdapárt kapuvári gyűlésén 1932 végén soproni németek is megjelentek, akiket német nyelvű beszéddel üdvözöltek; mire ők magyar nyelven válaszoltak. Rakovszky Tibor képviselő beszámolójában kifejtette, hogy aki komolyan akarja a revíziót, és nem egyszerűen szónoki fordulatként használja, annak hátsó gondolat nélkül testvérkezett kell nyújtania másnyelvű testvéreinek. Az agrártermékek németországi elhelyezésére gondolva a kisgazdapárti képviselő azt is hozzáfűzte: „Éppen a németség nagy hazafias feladatot tölt be Magyarországon, mert ő a természetes közvetítője a magyar gazdasági törekvéseknek Nyugat felé.” Láng Lénárd képviselő ugyancsak azt hangoztatta, hogy a kisebbségi törvényeket a revízió érdekében is végre kell hajtani.⁵⁴

Míg a Kisgazdapárt elsősorban a német paraszti és kispolgári megnyerésére törekedett, a szociáldemokraták munkabázisukat iparkodtak kiszélesíteni. 1933. január első felében az SZDP XXIX. kongresszusával kapcsolatban szokás szerint a német szociáldemokraták is megtartották konferenciájukat. Ezen osztrák és csehszlovák küldöttek is részt vettek. Bechtler Péter előadói beszédében hangsúlyozta, hogy a német szociáldemokraták nem csupán a kisebbségek gazdasági és politikai, hanem kulturális jogaiért is harcolnak, annál inkább, mert a kormány a kiadott rendeleteket nem hajtja végre. A szociáldemokraták Bechtler jelentése szerint további előrehaladást ért el a német nyelvű községekben. 20 német községben – köztük van Harta, Almáskamarás, Sopronbánfalva – szociáldemokraták

⁴⁹S 1932. aug. 28. 2–3.

⁵⁰*Schwind*: i. m. 145. – Ellentétben *Bleyer* megállapításával. (I. m. 315 ²⁸ jegyzet)

⁵¹*Bleyer*: i. m. 315 ²⁸ jegyzet

⁵²– *Fidy*: 1925–1933. Der UDV in Pester Komitat. S 1933. ápr. 16. 3.

⁵³OL ME 1934–C–8881.

⁵⁴Die Kleinlandwirtpartei auf der Werbefahrt. S 1933. jan. 1. 3.

mokratákat választottak be a községi vezetőségbe. A Sonntagsblatt a jól ismert kommentárral kíséri a szociáldemokraták előrehaladását, különösen a budai hegyvidék községeiben. A szociáldemokrata előretörés magyarázata – állítja a Sonntagsblatt – az MNNE szervezkedésének akadályozása egyes igazságtalan és rövidlátó vezetők által. A hetilap Bechtler beszédének azon passzusára utalva, miszerint a szociáldemokraták nem csupán a németiség gazdasági és politikai, hanem kulturális jogaiért is harcolnak, megjegyzi: nem valószínű, hogy akik pártpolitikailag a szociáldemokratákhoz szegődtek, azok kulturális területen majd az MNNE-ben fognak dolgozni.⁵⁵ Ebben a lap semmiképpen sem tévedett.

Iskola- és egyháziügyi problémák

Az MNNE szervezkedése és belső problémái mellett 1932-ben viszonylag kisebb figyelem fordult az iskolakérdésre és az egyházi életre. Faulstich követelte a közgyűlésen a német nyelvű középiskolák felállítását. Ez azonban mindaddig illuzórikus követelés volt, míg nincs teljesen kiépülve a német népiskolai oktatás. Ennek útja pedig a típusváltáson, vagyis a kisebbségi nyelvet oktató C-típusú iskolának vegyes nyelvű B-, ill. német nyelvű A-típusú iskolákká való változtatásán át vezetett volna. Mint emlékezetes, Bethlen miniszterelnök közvetlenül lemondása előtt még ígéretet tett a következő években 40–50 C-típusú iskolának B-típusúvá való alakítására. Ez az ígéret akkor megalapozottnak látszott, hiszen 1931 folyamán összesen 11 C-típusú iskola mutatkozott hajlandónak a B-típusra való áttérésre. A Bethlen-éra végén jelentkezett felbuzdulásból azonban a Bethlen utáni időkre úgyszólván semmi sem maradt. Az 1931/32. tanévben a jelzett 11 iskolából csupán 1 tért át B-típusra; ugyanakkor a C-típusú iskolák száma 2-vel csökkent. A következő 1932/33. tanévet ugyanez a mozdulatlanság jellemezte. Miközben az A-típusú iskolák száma változatlanul 46 maradt, a B-típusú iskolák száma 141-ről 140-re, vagyis 1-gyel csökkent, a C-típusúaké nem változott, vagyis maradt 263. A német kisebbségi iskolák összlétszáma tehát az 1932/33. tanévben 451 volt az előző tanév 452-es létszámával szemben.⁵⁶ Mindezekből megállapítható, hogy a német kisebbségi iskolák sem tartalmi, sem szervezeti szempontból nem fejlődtek, hanem megkekedtek a fejlődésben.

A típusváltoztatás természetesen, akármilyen kedvezően alakult volna is, önmagában, kellő tanerő- és tankönyvellátás nélkül, nem oldhatta volna meg a német iskolakérdést. Ami a tanerőellátottságot illeti, az 1930/31. tanévben megindult kedvező tendencia az 1932/32. tanévben is folytatódott. Az 1932/33. tanévben 8 intézetben működött német kisebbségi tanítói tanfolyam 289 hallgatóval az előző tanév ugyancsak 8 intézettel, de csak 207 hallgatójával szemben.⁵⁷ Tehát a hallgatók létszámában számottevő növekedés mutatkozik. A német kisebbségi iskolákban való tanításra képesített tanerők száma az 1930/31. tanév 75 tanítójával szemben 1931/32-ben már 90-re emelkedett.⁵⁸ A korábbinál szűkebb keretek közt, de azért folytatta munkáját Baján a német kisebbségi iskolában már működő tanerők továbbképzésére hivatott kéthetes nyári tanfolyam is. Résztvevőinek száma a költségekkel szembevetve 61 lehetett az előző nyár 70 résztvevőjével szemben.⁵⁹ Míg a tanerőképzésben és utánpótlásban örvedetes a fejlődés, a tankönyvkiadás akadozik.⁶⁰

Az iskolakérdésnél nagyobb figyelmet keltett az anyanyelvhasználat az egyházi életben. Mint-hogy a hazai németiség túlnyomó része katolikus volt (1930-ban 81,8%-a), az MNNE-nek és a különben buzgó katolikus Bleyernek elsősorban a katolikus egyházzal volt összeütközése az anyanyelv egyházi

⁵⁵ Die Sozialdemokraten in den deutschen Gemeinden auf dem Vormarsch. S 1933. jan. 15. 2–3.

⁵⁶ OL ME 1934–G–15762. – Ezekről az adatokról némileg eltérnek az *Olay Ferenc* Kisebbségi népoktatás. Bp., 1935. 18. lapján közöltek. Itt 46 A-, 139 B- és 263 C-típusú, összesen tehát 448 német kisebbségi iskola szerepel.

⁵⁷ OL ME 1936–C–15028 (7751/ 1931, 8468/1932) OL ME 1934–G–15762. – A német tanítójelöltek toborzásából a Sonntagsblatt is kivette a részt: Aufnahme in der Lehrer- und Lehrerinnen–Bildungsanstalten oder Präparandien. S 1932. ápr. 10. 11.

⁵⁸ OL ME 1936–G–15028 (11156/1933) – Az 1932/33. tanév adatait nem ismerjük.

⁵⁹ OL ME 1934–C–15626 (8380/1932, 8787/1932)

⁶⁰ OL ME 1932–C–8868

érvényesülése körül. Vitája a katolikus egyházzal 1952-ben is folytatódott a Pest megye kalocsai járásába tartozó Hajós német nyelvű istentiszteletének megszüntetése és az anyanyelv iskolai és iskolán kívüli használatának tiltása miatt.^{6 1} 1932-ben azzal az evangélikus egyházzal is konfliktusba keveredett Bleyer, amellyel eddig nem volt élesebb vitája, a csepeli evangélikus egyház havi egyszeri és a hartai (ugyancsak Pest megye) kéthetenkénti német nyelvű istentiszteletének, temetési szertartásának megszüntetése miatt.^{6 2}

Az ellenforradalmi rendszer gazdasági és politikai válságát 1932-ben a nemzetiségi politika válsága is mélyítette. A liberális színezetű bethleni nemzetiségi politika összeomlott. A Károlyi-kormánynak pénzügyi okokból Franciaországhoz való közeledése a németbarát külpolitikai irányzatot átmenetileg háttérbe szorította. Ez magával hozta a német nemzetiségi kérdés lefokozását is. A Károlyi-kormány nem volt önálló nemzetiségi politikája, ha csak annak nem tekintjük az 1932 nyarán elhatározott szigorúbb fellépést a hazai németség kulturális szervezetével, a Magyarországi Német Népművelődési Egylettel szemben. Pedig hogy a német kérdés kül- és belpolitikai szempontból egyaránt fel fog értékelődni, azt sejtette a német nacionalista jobboldal, a nemzetiszocializmus előretörése Németországban, hazánkban pedig a Magyar Szemle hasábjain lefolyt népközösségi vita. A kormány nemzetiségpolitikájának válsága kiváltotta Bleyer politikájának válságát is. A hazai németség vezetője elvesztette abbéli hitét, hogy a magyar kormány önszántából meg fogja oldani a nemzetiségi kérdést, a baloldali ellenzékkel való összefogástól pedig visszariasztotta jobboldali meggyőződése. Ezek után már csupán a Német Birodalom támogatásában reménykedett, noha tisztában volt ennek veszélyével. A kormánypolitikából kiábrándulva, az ellenzékkel való szövetségtől félve, a birodalmi támogatásra hiába várva Bleyer politikája alól kezdett kicsúszni a talaj.^{6 3}

B. Bellér:

**The crisis of the nationality policy of
the counterrevolutionary regime towards the German nationals, 1931–1932**

(Summary)

The article deals with the collapse of Bethlen's nationality policy of liberal colour during the government of Gyula Károlyi, in 1932. The world economic crisis forced the Károlyi government to a rapprochement towards the financially stable France. This pushed the pro-German trend temporarily to the background, which involved the decline of interest in the German nationality problem. The Károlyi government did not have a nationality policy of its own, unless we consider as such the increasingly severe attitude, from the summer of 1932, towards the cultural organization of the Germans living in Hungary, the so-called German Cultural Association of Hungary under the leadership of Bleyer. The significance of the German question was, however, to increase from the point of view of both foreign and domestic policy in those years, as was indicated by the advance of the German nationalist Right, the National Socialists in Germany, and the debate over the folk communities in the periodical *Magyar Szemle* (Hungarian Review) in Hungary in the middle of 1932. At the same time, Bleyer's policy underwent a crisis deeper than ever before. As it becomes clear from his letter of August 6, 1932, the leader of the German Hungarians lost his faith in the intention of the Hungarian government to solve the nationality problem of its own accord. He only hoped for the support of the German empire, though he was quite aware also of the dangers of such a relationship.

^{6 1} Geldstrafe für Schulkinder in Hajós, die deutsch sprechen. S 1933. jan. 22. 4.

^{6 2} „Zurücksetzung der deutschen Gottesdienste in evangelischen Gemeinden.” S 1932. jún. 12. 8. jún. 26. 4–5.

^{6 3} Témánknak főleg birodalmi német vonatkozásait tárgyalja eddig ismeretlen – javarészt német – levéltári anyag bevonásával dolgozatunk lezárása után megjelent tanulmányában *Tilkovszky Lóránt*: Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására (1932–1933). *Századok* 1979. 3. sz. 421–475.

Б. Беллер:

Кризис политики по немецкой национальности контрреволюционного режима в 1932 г.

(Резюме)

В статье рассматривается автором банкротство политики по национальностям Иштвана Беглена, имеющей либеральный характер, во время правительства Дьюлы Каройи в 1932 г. Правительство Каройи из-за сжатия экономического кризиса было вынуждено сблизиться с Францией, стабильной с точки зрения финансов. Вследствие этого германофильское направление временно отодвинулось на задний план. Этому сопутствовало и понижение вопроса по немецкой национальности. Правительство Каройи не имело самостоятельной политики по национальностям, если только не считаем такой более строгий поступок летом 1932 г. против культурной организации немецкого населения в Венгрии, то есть против Немецкого Культурно-Просветительского Общества под руководством Блейера. А тот факт, что значение немецкого вопроса с точки зрения одинаково внешней и внутренней политики будет усиливаться, намекался продвижением немецких национальных правых, национал-социализмом в Германии, а в Венгрии дискуссией о народной общности на страницах журнала «Мадьяр Семле» (Венгерское Обозрение) в середине 1932 г. В то же время политика Блейера попала в неслыханное критическое положение. Как это выясняется из его письма к Густаву Грацу 6-го августа 1932 г., руководитель немецкого населения в Венгрии потерял веру в то, что венгерское правительство по своей доброй воле репит вопрос по национальностям и он уже только надеялся на поддержку Германии, хотя понимал и опасности этой поддержки.

M. A. BARG

A technikai és szociális forradalom összefüggésének kérdéséhez*

Mindenekelőtt két korlátozó megjegyzést teszünk. Először: a jelzett kapcsolat szigorúan korlátozott kronológiai határok között érdekel bennünket, nevezetesen a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet szakaszában, másodsor: a problémát túlnyomórészt metodológiai összefüggésben fogjuk vizsgálni.

Tehát milyen helyet foglal el a technikai és társadalmi forradalom a társadalmi-gazdasági formációk váltásában, különösen a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenetben? Ebben a kérdésben rejlik igazán napjaink legélesebb metodológiai és historiográfiai vitáinak csomópontja, egyrészt itt húzódik az egyik legfontosabb választóvonal, a marxista historizmus, másrészt a nem-marxista szociológia és általános kultúrtörténet különböző áramlatai között. A bennünket érintő területen ez utóbbiak között a fő áramlat a *neoevolucionizmus*.

A neoevolucionizmus, mint ismeretes, igényt tart a nem-kronologikus és agenetikus gondolkodás legyőzésére, amely a nyugati szociológiában és kultúrtörténetben a funkcionalizmus megteremtőinek – Radcliffe–Brown, Malinowsky és mások hatása alatt elterjedt.¹ Ami az ontológia síkját illeti, a neoevolucionizmus áramlatainak egész sora állította az előtérbe azt a tételt teljességgel kiragadva a marxi tanítás kontextusából, miszerint a technika mindent meghatároz a civilizáció történetében, és ezzel a tételt kvázi-marxistává alakította át.² Azonban, ahogyan alább megmutatjuk, a neoevolucionizmus abban különbözik a régi értelemben vett evolucionizmustól (pl. a spenceritől), hogy lényegében a funkcionalizmus platformjára állt át a történelmi idő problémájának megközelítésében, miként a technika primátusáról szóló tétel fedezéke sem tudja eltakarni a messianizmust és idealizmust előlünk a társadalmi fejlődés egészében vett folyamatának értelmezésében.

Azonban mielőtt áttérnénk e koncepciók elemzésére, éppen az elemzés stratégiájának kidolgozása érdekében, három kérdésben a történelem marxista felfogásához kell fordulnunk: 1. Az „egész” kategóriájának metodológiai aspektusa a társadalmi fejlődés folyamatának elemzésére alkalmazva; 2. a termelőerők és termelési viszonyok közötti kölcsönhatás mechanizmusa a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet történetében;

*M. A. Barg a Szovjet–Magyar Vegyesbizottság 1978. évi ülésén tartott előadást a fenti címmel. A szerző a szöveget szerkesztőségünk részére kiegészítette.

¹A. B. Radcliffe-Brown: *Structure and Function in Primitiv Society*. London, 1952. B. Malinowsky. *A Scientific Theory of Culture and other Essays*. N. Y., 1960. C. Levy-Strauss: *Anthropologie Structural*. P. 1958.

²G. M. Mead: *Cultural Pattern és technological Change*. P. 1953.

3. három jelenség, a kapitalizmus létrejötte, a polgári forradalom és az ipari forradalom összefüggése.

Mint arról meggyőződhattunk, éppen e három kérdés világos elméleti értelmezése kulcsjelentőségű a bennünket foglalkoztató probléma megoldásában.

Ismeretes, hogy a történelem materialista felfogásának Marx és Engels által történt feltárásától kezdve egészen napjainkig a burzsoá történetírás fáradhatatlanul bizonygatja, hogy a társadalom történetében a „gazdagság” egyetlen meghatározó „tényezőként” való elismerése a „történelem elszegényedéséhez” a bonyolult és sokrétű történelmi folyamat leegyszerűsítéséhez vezet. Azonban már régen megvilágították,³ hogy a materializmus hasonló értelmezése a történelemben nem más, mint az ismeretek körében végbevitt marxi–engelsi fordulat lényegének legrosszabb vulgarizálása. Ennek ellenére az egyetlen, amit a történelmi materializmus hasonló „értelmezői” hibátlanul célbavesznek, a társadalomnak mint egésznek marxi felfogásában rejlik; az egész, mint bonyolult–dinamikus, dialektikus rendszer, amelyben funkcionálásának mechanizmusa elkerülhetetlenül mozgásba hozza változásainak mechanizmusát, ezek a változások pedig addig a pillanatig tartanak, amikor a struktúra és folyamat dialektikus ellentmondása csak a szociális forradalom által szüntethető meg. Ebben áll az egész marxista értelmezésének első alapvető eltérése a funkcionalisták holizmusától, amelyben minden változás összeegyeztethetőnek bizonyul magának a rendszernek a változatlanságával.⁴

A társadalom mint egész marxista felfogásának második eltérése az alkotórészek kölcsönhatásának, mint *hierarchikusan tagolt* rendszernek a szemléletében van. E kölcsönhatás végső determinációja a termelési mód által még nem határozta meg előre az ún. *tényezők helyzeti hierarchiáját*, azaz azok kölcsönös kapcsolatát a történelem adott konkrét fordulatában, amennyiben e kölcsönös kapcsolatban elismerik az ún. *fordított kapcsolatokat* aktív szerepét.⁵ Az itt kifejtettektől eltérően a funkcionalizmus holizmusa *sorként tételezi* a rendszer kölcsönös kapcsolatban álló alkotóit, és ennyiben ez utóbbiak mint *egyneműek és azonos jelentésűek* nyilvánulnak meg. Erre van alapozva a történelmi folyamat *teljes egészében* eklektikus soktényezős „elmélete”.

Végül a társadalom mint egész marxi felfogásának harmadik megkülönböztető vonása a társadalmi fejlődésnek mint végső soron a rendszer összes összetevői számára egyirányúak az interpretálásában van (ami nem zárja ki az egyes alkotórészek evolúciójának ritmusában meglevő különbségeket, sem pedig az azok mozgásának irányában megmutatkozó időleges eltéréseket).

A funkcionalisták holizmusa ettől eltérően, az alkotórészek mozgásirányában levő autonómiá mivoltuk elvét nem a dialektika, hanem a mechanizmus terminusaiban vizsgálja (példa erre az ún. anómia, adaptáció stb. elmélete). „Marx – írta Lenin – véget vetett annak a felfogásnak, hogy a társadalom az egyének mechanikus aggregátuma . . . , amely véletlenül keletkezik és változik.”⁶

Mint már megjegyeztük, a társadalom mint egész marxi elképzelését a társadalom-gazdasági formáció kategóriájában konceptualizálta, ezzel a tudományos társadalom-meg-

³ MEM 37. köt. Bp. 1947. 479.

⁴ G. Marion Levy: *The Structure of Society*. Princeton, 1952.

⁵ MEM 37. köt. Bp. 1947. 481–482.

⁶ Lenin 1. köt. Bp. 1964. 128.

ismerés egészének valóban kulcskategóriájával. Egyebek között a történelmi gondolkodás is, minden egyéb mellett, két korszakos jelentőségű eszmét merített belőle: először, a társadalom formációs típusában testet öltött világtörténelmi korszakok progresszív és egymást követő változásának eszméjét. Másodsor, a társadalmi formációk mint természet-történelmi, azaz objektíve determinált folyamat fejlődéséről és egymást váltásáról való elképzelést, rámutat ily módon nemcsak az egyik kornak a másiktól való elkülönítésének objektív kritériumára, hanem magának a belső fejlődés és váltás mechanizmusának elemzésére is.⁷

Nem kevésbé fontos a fentebb feltett kérdések közül a második: milyen a termelő-erők és termelési viszonyok kölcsönhatásának mechanizmusa a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet történetében. Ismeretes, a társadalom gazdasági struktúráját alkotó két összetevőnek dialektikus kapcsolatát Marx tárta fel „A politikai gazdaságtan kritikájában,” ott olvassuk: „Fejlődésünk bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglévő termelési viszonyokkal . . . , amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be.”⁸

A neoevolucionizmus a termelőerőket nem úgy vizsgálja, mint történelmet, hanem mint természetet, amennyiben funkcionálásukat és fejlődésüket úgy elemzi, hogy teljesen elszakítja az alkotóelemek egyesülésének módjától – a munkásokat a termelés eszközeitől. Következésképpen a technika fejlődése osztársadalmi folyamat. Valójában azonban a termelőerők mélyesen dialektikus kategória. Mint a termelés lehetősége az emberek természethez való viszonyát fejezik ki, mint a termelés realitása csupán a termelési mód egy oldalát teszik ki, amelynek másik oldala az *emberek egymás közötti viszonya a termelés folyamatában*. Tehát a termelőerők nincsenek termelési viszonyok nélkül, ahogyan nincsen tartalom forma nélkül.⁹ Azonban az adott esetben bennünket nem a tartalom és forma jól ismert dialektikája érdekel, hanem kölcsönhatásuk mechanizmusa a történelemben.

E kérdés tanulmányozása a feudális formáció anyagán.

Innen van, hogy a történelem egyik korszaka döntően „technikainak”, „instrumentálisnak” tűnik, mások pedig elsősorban a „szellemi termelés” periódusának. Ez nemcsak azért van, mert a társadalom „sorjában” oldja meg feladatait (az egyikben az eszközök alakulnak ki, a másikban a célok), hanem azért, mert időre van szükség, amíg a termelőerőktől kapott impulzusok átjárják a társadalmiság egész hierachiáját, s időre van szükség a rá adott válaszreakcióra. Az emberiség gyakorlatilag mindig foglalkozik az „adaptáció” minden formájával. A lét mindig egész. Mindig csak a kölcsönhatás túlsúlyos mezejének hangsúlyozásáról lehet szó. Más a fontos: nevezetesen a termelőerők fejlődésének exogén korszakaiban, mint már hangsúlyoztuk, a termelés új társadalmi formái keletkeznek (melyek megfelelnek a termelőerők új színvonalának), beköszönt az adott társadalmi formáció történetében a válságos, ereszkedő fázis, végbemegy az értékek átértékelése az eszmék szférájában, működésbe lép a hagyományos viszonyok és rend kritikájának fegyvere, kiéleződik a társadalmi ellentmondások minden formája. Meg kell azonban

⁷ MEM 13. köt. Bp., 1965. 6–7.

⁸ Uo.

⁹ Uo. 24. köt. Bp., 1968. 37–38.

különböztetni a formáción belüli válságokat a formációk közötti válságoktól. Így pl. a 14. sz. válsága, amelyről oly sokat írtak az utóbbi két-három évtizedben, tipikusan formáción belüli válság volt, és pedig azon oknál fogva, hogy a feudális elsajátítás formáinak átalakításával győzték le, azaz olyan eszközökkel, amely az adott termelési mód rendelkezésére álltak (egyébként az ismert szimpózium résztvevőinek többsége M. Dobb és M. Swezy szerkesztése mellett formációközötti válságként fogadták el). Más jelleget hordozott a 17–18. sz.-i válság. Ez valóban formációközötti válság volt. De ezzel együtt átmegyünk a fentebb jelzett kérdések közül a harmadikhoz, azaz hogyan vizsgálja a marxista historizmus a három világtörténelmi „esemény” összefüggését: a kapitalizmus genezise – a szociális forradalom, az ipari forradalom. Egyetértünk azzal, hogy a legvilágosabb választ erre a kérdésre Anglia történetelme adta meg, és ezért ahhoz fordulunk. A lényeg nem annyira az, hogy a jelzett események kronológiai egymásutánisága önmagában feltárja a közöttük levő jellegzetes kapcsolatot, hanem az, hogy ebben az országban a kapitalizmus genezisének történelmi menete egybeesett logikai menetével. Marx nem véletlenül választotta éppen Angliát tőkeelemzésének illusztrációjául.

Az új termelési mód genezisének problémája a marxisták számára teljesen világos: a termelés új módja a régi méhben születik, de először, a rendszer, amely megszemélyesíti az új termelési módot, nem jelenhet meg korábban, mint amikor a régi termelési mód kimerítette progressziójának potenciáit, azaz a bomlás szakaszába lép, másodsor a termelőerők meglévő szubsztrátumán alakul ki (emlékeztetünk rá, hogy a manufaktúra, akárcsak a középkori, ipari kézi munkán alapult), és harmadszor, az új termelési módnak rendelkeznie kell a társadalmi munka – régihez képest – magasabb termelékenységgel. De felvetődik a kérdés: megszilárdulhat-e az új termelési mód az adott országban mint gazdaságilag és politikailag uralkodó, szociális forradalom nélkül? A történelem válasza világos: világtörténelmi összefüggésben ez teljességgel kizárt! Azok az országok, amelyek megnyitják az útját, meg kell csinálják saját győztes szociális forradalmaikat, meg kell szilárdítani az új formációt világtörténelmi mértékben, és más országok csak ezután, az úttörő országokkal való kölcsönhatás történelmi erejénél fogva „modernizálódhatnak”, azaz mehetnek át az új formációba, reformok útján, azaz a történelmi közegehez való többé vagy kevésbé hosszú adaptáció útján (pl. a skandináv országok és sok más ország átmenete a kapitalizmusra). Ezzel együtt közvetve feleltünk is arra a kérdésre: milyen fokon volt szükséges a burzsoá forradalom a 18. sz.-i forradalom számára. Ismételjük, világtörténelmi összefüggésben ez az előfeltétel kötelező: az új uralkodó termelési viszonyok politikai megszilárdulása nélkül és ezzel együtt az új tulajdonviszonyok megszilárdulása nélkül az ipari forradalom nem lett volna lehetséges. Erről nemcsak Anglia, hanem Franciaország, az USA és számos más ország történetelme tanúskodik. A történelem regionális, nemzeti keretei között szintén úgy oldódik meg ez a kérdés, ahogyan a polgári forradalom szükséges voltának kérdése a kapitalizmusra való átmenet számára. Egyébként ehhez a kérdéshez még visszatérünk az ún. „17. sz.-i válság”-gal kapcsolatos vita elemzése során.

Most ugyanezen kérdések megoldásához fordulunk, amelyek az újabb burzsoá ideológusok reprezentatív munkáiban vetődtek fel. Az utolsó évtizedekben a számunkra már ismert neoevolucionizmus áramlata a szociológia és kultúr-antropológia közötti határon jelentkezett. A neoevolucionizmus elnevezését inkább ellenzőitől kapta, azon ok folytán, hogy az áramlat hívei, a társadalom mint kultúra kutatásakor, újra bevezették az

idő paraméterét a történelemben, és ezzel együtt felfedezték a *fejlődés* kategóriájának szükségességét. És bár eme áramlat figyelmen kívül hagyta a „fejlődés tényezőinek” kérdése áll és alapvető stádiumokra való darabolása (a fejlődés mechanizmusának problémáját teljességgel félretették), általában és egészében jogos úgy vizsgálni, mint a funkcionálisra adott reakciót. Leginkább ismert Leslie White történelmi fejlődés-koncepciója, amely a technológiai elnevezést kapta (nézetünk szerint ezt helyesebb volna energetikainak nevezni).¹⁰

White számára a társadalom egysége a kultúrában testesül meg, amely, véleménye szerint, szélesebb a szociális felosztás bármely más kereténél. Minden történelem – mondja White –, legyen az emberek, hegyek, csillagok, állatok története, csak időleges kapcsolatokat és unikális eseményeket tart számon. De a tényeket lehet szervezni is, kiindulva a térbeli kapcsolatokról, melyek állandóak, ezek a struktúrateremtők, és kiindulva a változókból, melyek a funkciót adják, egyetemesek. Ez a megkülönböztetés bármely tudományban állandóan ismétlődő folyamatokat nyújt. De lehet a térbeli és időbeli megközelítések kombinációja is, mely egyesíti az ismétlődőt és a megismételhetetlent, ez evolúciót ad, azaz formák következetes váltakozását. Egyedisége az idő visszafordíthatatlanságával van kapcsolatban, vagyis magának a folyamatnak a visszafordíthatatlanságával abban a konkrét formában, amilyenben az végbement. Az egyedi vonások nem láthatók előre, az ismétlődők – igen. A szociológiától eltérően – folytatja White –, amely a társadalmat az individuumok társadalmi kölcsönhatásának nézőpontjából tanulmányozza, és az individuális és szociálpszichológia kategóriáiból indul ki, a kultúra, a jelenségek szuperbiológiai és szuperpszichológiai osztályát alkotja, áramlás, amely egyik nemzedéktől folyik a másikhoz, belső elveknek és törvényeknek megfelelően.

A kulcs a történelem megfajlásához nem az emberek közötti viszonyokban van, hanem a kultúra elemei közötti viszonyokban, melyek saját különös törvényeik szerint hatják át egymást. A társadalom evolúciója mindenekelőtt a kultúra evolúciója. A kultúra – *szervezett és integrált rendszer*, de alrendszerekre osztható: technológiai, szociális és ideológiai. Az első az anyagi eszközökből és alkalmazásuk technikájából áll, a második a személytelen viszonyokból, az individuális és kollektív viselkedés modelljeiből. Ide tartoznak a rokonság, a gazdaság, a politika, a katonai szervezet, az egyház, az etika rendszerei. Az ideológiai rendszer magában foglalja a hiedelmeket, az ismereteket és a nyelvben és szimbólumban kifejezett eszméket. Mind a három kölcsönösen összekapcsolódik és hatnak egymásra, de nem minden irányban azonos mértékű a hatás. *A fő szerepet a technológiai rendszer játssza*, mivel az ember függ a külső környezethez való alkalmazkodás eszközeitől. A szociális rendszer – másodlagos, ez a technológiai rendszer függvénye, és ez utóbbi változásával maga is változik. Az ideológiai rendszer az emberi tapasztalatokat szervezi, és szintén a technológia határozza meg, de közvetítetten a szociális rendszer prizmáján keresztül. A technológia anyagból és energiából áll. Fejlődésének mértéke szerint az anyag mind szervezettebbé válik, az energia mind koncentráltabbá. *A kultúra fő funkciója, hogy az energiát az ember szolgálatába állítsa*. Ezért a kultúrát úgy lehet meghatározni, mint termodinamikus rendszert, amelynek funkcionálását a belőle kivont

¹⁰ L. White: *The Science of Culture. Study of Man and Civilization*. N. Y., 1949. *Evolution after Darwin V–S I–II*. Chicago, 1950. L. White: *The Evolution of Culture* New-Jersey, 1959. Stewart: *Theory of Cultural Change* Urbana, 1967. Ph. Bagby *Culture and History* N. Y., 1958.

energia mennyisége és felhasználásának módja határozza meg. A kultúra fejlődik, amikor növekszik az egy főre eső felhasznált energia mennyisége, vagy amikor növekszik az energiát működésbe hozó eszközök hatékonysága. Az energia legrégebb forrása az emberi szervezet. Rá épültek az ősi kultúrák, nagyon egyszerűek és durvák, mivel az energia jelentéktelen volt. A földművelés és az állattenyésztés, melyek a neolitikus forradalom eredményeként keletkeztek, megjavították az emberek táplálkozását, biztosították az energia növekedését. A fejlődés gyorsabbá vált, megjelentek az ókori Kelet, Amerika kultúrái. Azonban miután elérték a virágzást, stabilizálódtak vagy hanyatlásnak indultak, mivel nem volt elegendő energia. Az új energia csak akkor jelenik meg, amikor az emberek megtanulták a szénből és az olajból előállítani, azaz az ipari forradalommal, amely hatásában szerfelett hasonlít a neolitikus forradalomra. Ez szintén lehetővé tette a lakosság növekedését, a nagyvárosok és politikai egyesülések keletkezését, a gazdagság akkumulációját, a kultúra általános fejlődését. Most, az atomenergia megjelenésével az emberiség, ha nem pusztítja el magát az atombombával, evolúciójának *egészen új korába lép*. Az energetika fejlődésével párhuzamosan ment a munkaeszközök fejlődése, amely a kultúra evolúcióját a változatlan energetika határai között is biztosította. Minthogy azonban a munkaeszközök tökéletesítésének lehetőségei korlátozottak, a döntő tényező az energetika. *Csak az energetika új formáinak kiszabadulása vezet döntő forradalmi változáshoz.*

„Ahogyan már megjegyeztük, a technológia határozza meg a szociális rendszert. Így a neolitikus forradalom felszabadította a lakosság egy részét, létrejött a munkamegosztás és a bonyolult szociális struktúra. A lakosság növekedése — nemzetségeknél, törzseknél, nagyobb egységeknél — az államok létrejöttére vezetett. A neolitikus forradalom következtében jelentek meg az osztálytársadalmak. Az ipari forradalom szintén a társadalom gyökeres átalakulására vezetett. Azonban a fejlődést itt is akadályozta a szociális rendszer tökéletlensége. Az ideológiai rendszerben az első helyre a filozófia kerül. A filozófia olyan szellemi mechanizmus, amelynek eszközeivel az ember a környezethez, a világegyetemhez alkalmazkodik. Itt a fejlődés a legprimitívebb eszközökkel kezdődik, azaz a valóság irracionális interpretációjától a tudományosan megalapozott interpretációig vezet. White, 10 évvel könyvének publikációja után, a Darwin „Fajok eredete” 100 éves jubileumának szentelt chicagói kongresszuson arról panaszkodott, hogy elméletét a kultúra fejlődéséről erős opposzió fogadta, ellenfelei neoevolucionistának nevezték. Most, jegyezte meg, sokan közülük evolucionistákká váltak. White, mint láttuk, a kultúra történetében csak két forradalmat tartott számon: a neolitikus és a 18. sz.-i ipari forradalmat.

R. Adams, aki ugyanezen a kongresszuson szólalt fel, már időszámításunkig négy forradalmat számolt össze, a kultúra fejlődésének sajátos kritikus pontjait, amikor a korábban másodlagos formák a szervezet új szintje felé törnek át, dominánssá válnak.

1. A neolitikus forradalom 7000 évvel időszámítás előtt,
2. az írásbeliség, a fémművesség, a városok, az államok megjelenése kb. i. e. 3000.
3. a vallás megjelenése szervezett doktrinákkal és intézményekkel kb. i. e. 6000.
4. átmenet a civilizációhoz, amelyet a technika és tudomány gyors fejlődése jellemez kb. i. e. 1600

White energetikai koncepciója sok ponton sebezhető. Még a neoevolucionizmus hívei is többen szemrehányást tettek a technológia szerepének felnagyítása miatt, az alkotás és az ész formatív erőinek ignorálása miatt a nem-technológiai területeken — a

vallás, a filozófia, az etika, a művészet terén, melyek az értékek meghatározott rendszereivé egyesültek, és nagy hatást gyakoroltak az embernek a világhoz való alkalmazkodására (L. Pollack). A haladás kritériumaként nem a természethez, hanem az élet társadalmi közegéhez stb. való alkalmazkodó tevékenység növekedését javasolták stb. Azonban ez az egész kritika nem érintette az evolucionizmus alapvető hibáját: a termelési viszonyok szférájának teljes ignorálását, más szóval a termelőerőknek mint a természet abszolutizálását és épp ebben a minőségükben a történelmet alakító alapvető tényezővé tételüket. A vulgáris gazdasági determinizmushoz hasonlóan, amely a történelmi mozgást mély dialektikus folyamatból fatalisztikusan előre meghatározott folyamattá alakította át, pontosan így a technológiai determinizmus is eltorzítja a valóságos élet termelésének és újatermelésének – végső soron – meghatározó szerepéről szóló tézist, abban az értelemben, hogy a technológia az egyetlen meghatározó momentum a társadalom történelmi mozgásában. Azonban nemcsak az elmúlt variációja van előttünk, hanem a történelem materialista értelmezésének sokkal finomabban leplezett torzítása. Nemcsak kiküszöböli a történelemből a szociális forradalmat, helyére téve a technikai forradalmat, hanem lényegében tagadja magának a fejlődésnek a kategóriáját a társadalomra vonatkoztatva.

A látszat ellenére, a neoevolucionisták gondolkodása domináns módon statikus. Mint láttuk, White csupán két forradalmi ugrást ismer a történelemben – a neolitikus és az ipari forradalmat. De mi történt akár ezzel a technológiával a kettő között? Az a körülmény, hogy a jelzett idő alatt legalább három társadalmi formáció váltotta egymást, a neoevolucionizmus számára észrevétlen maradt. Az evolúciót legjobb esetben az egyes periódusok – melyekre a történelem feldarabolódik – keretei között ismerik el. Azonban a periódusok között nincsenek átmenetek, nincs folytonosság. A triász: természet-társadalom-technika mint párhuzamos sorokat vizsgálja, közöttük a kapcsolatok külsőlegesek maradnak. Ugyanakkor magának a fejlődésnek a kategóriája nem töltődik meg belső értelemmel, Ebből a folyamatból ki van húzva a genesis. Az októl a következményhez vezető út határtalanul lerövidített. Bármely jelenséget a megelőző változásoktól teljes elvonatkoztatásban vizsgál. Ahogyan meggyőződhattünk róla, a neoevolucionizmus elkezdte a választ arra a kérdésre: miben áll a történelmi korok folytonossága, az utóbbiak ezért úgy tűnnek fel, mint amelyek véletlenül vannak az idő tengelyére felfűzve. Tehát a dialektika kiűzése a történelemből magának a történelemnek mint egyetemes időkapcsolatnak a tagadásává válik.

A neoevolucionizmus egyik megnyilvánulása a gazdaságtörténetben Rostow hírhedt elmélete a gazdasági növekedésről.¹¹ Erről az elméletről sokat írtak, antimarxista irányzatossága szembeötlő, mellest, alkotója ezt kezdettől fogva nem takargatta (nem-kommunista kiáltványnak nevezte). Ezzel kapcsolatosan a figyelmet az „elméletnek” csak módszertani oldalára szeretnénk fordítani. A „gazdasági növekedés” szóösszetétel hangsúlya a várt „gazdasági fejlődés” helyett természetesen nem véletlen. Egyrészt, a „növekedés” fogalma egyértelműen kizárja a történelmi folyamatból az ugrás forradalmi jellegét, a mennyiség szempontjából vizsgálja azt – a termelés egy főre eső növekedését. Ugyanakkor e kategória tartalmának a gazdaság kereteire való leszűkítése azt az illúziót hivatott kelteni, mintha a növekedés elemzése kizárólag a gazdaság terminusaiban valósulna meg.

¹¹ W. Rostow: *The Stages of Economic Growth*. Cambridge, Mass, 1960.

Azonban, a „gazdasági” terminológia ellenére, a „gazdasági növekedés” koncepciói tipikusan a fejlődés idealista modelljei, amennyiben elkerülve a különböző pszichológiai tényezőket, nem képesek megmagyarázni a növekedés kezdetét.¹² Ismeretes, hogy Schumpeter koncepciójában ezt a kezdetet az ún. „újítók” szerepével magyarázza, olyan vállalkozó emberek ezek, akiknek van elég erejük és készek a kockázat vállalására, hogy szakítsanak a gazdálkodás hagyományos módjával.¹³ Duprie-nál egy vezető csoportról van szó, mely lökést ad és kialakítja a „növekedés ciklusát”, amely képes megteremteni a fennálló körülmények új intellektuális koncepcióit és új kombinációit.¹⁴ Schumpeter annak idején megjegyezte: „A gazdasági fejlődés nem olyan jelenség, amely gazdaságilag értelmezhető. Ezért a gazdasági fejlődés okait a tények ama csoportján kívül kell keresni, amelyeket a gazdasági teória ír le.” Ebben tulajdonképpen ezen elmélet alkalmatlanságának burkolt elismerése jutott kifejezésre. Marx – mint ismeretes – a tőke funkcionálását és ezzel együtt fejlődését elemezve, ahogyan Lenin megjegyezte, az adott társadalmi formáció felépítését és fejlődését kizárólag a termelési viszonyokkal magyarázta.¹⁵ Ebben van a gazdaság mechanizmusa marxi értelmezésének eltérése annak összes burzsoá koncepciójától.

Rostow a „Gazdasági növekedés stádiumai” című könyvében ugyanazt a feladatot oldotta meg, amit Schumpeter: hogyan ment végbe az átmenet a körforgás gazdaságától az egyesvonalú fejlődés gazdaságához. Elmélete csupán abban különbözik Schumpeterétől, hogy Rostow koncepcióját átfogóan próbálta ábrázolni, összevetve az előbbi szerző koncepciójával. De emögött ugyanaz a hiba rejtőzött: a gazdaságnak mint természetnek az értelemzése, a társadalmi termelés módjának teljes ignorálásával, és ugyanakkor a nem-gazdasági erőkhez való apellálás kénytelensége. Tehát Rostow miután megalkotta a történelmi haladás gazdasági-technológiai magyarázatának mintáját, akárcsak elődje, ő is ugyanazokhoz a szubjektív-idealista tényezőkhöz fordul, csak jobban leplezi az eklektikus formával.

Rostow célul tűzte ki annak megvilágítását, a termelés egy főre eső növekedése milyen feltételek mellett válik a gazdálkodás vezető elvévé? A szükséges és elegendő feltételek spekulatív modelljét állítja fel, mely a rendszerből szubjektíve kiszakított „tényezőkön” alapul, és az általa „hagyományos társadalomnak” nevezett szakaszból a fellendülés, növekedése szakaszába vezet. A „hagyományos társadalomba” szuszakolja bele az emberiség történelmét, a Newton előtti korszakba a kínai császárságot, a földközi-tengeri és középkori keleti civilizációt, a középkori Európát és a 16–17. sz. Európáját. Más szavakkal bennünket az előfeltételek, vagy Rostow terminológiájával a kiszabadulás, a leküzdés, a take off stádiumának ábrázolása érdekelt. Mint kiderül, ebben a mechanizmusban a legfontosabb tényező a vállalkozó szellemi emberek új típusának megjelenése a gazdaságban és az állam kormányzásában; ezt olvassuk: „Hogy megnövelhessék a tőkebefektetések arányát, a társadalom néhány tagjának képesnek kell lennie a tőkével manipulálni . . . Készen kell lenniük arra, hogy megteremtsék a modern tudo-

¹² Lásd. *Zweits, W.*: The Theory of Economic Growth. Cambridge, 1955. *Hagen, E. E.*: On the Theory of social Change: How Economic Growth begins. Homewood, 1962.

¹³ *Schumpeter, S.*: The Theory of Economic development. Cambridge, Mass, 1937.

¹⁴ *Z. H. Duprie*: (ed.) Economic Progress. Ind., 1955.

¹⁵ *Lenin*: ŐM 1. köt. 127–128. l.

mányt és a hasznos felfedezéseket. A társadalom más tagjainak késznek kell lenniük arra, hogy magukra vállalják a kezdeményezők kockázatát, hogy meghonosítsák az elérhető felfedezéseket, és tőkévé alakítsák azokat, megint másoknak hosszú lejáratú és nagy kockázattal járó kölcsönök adására kell késznek lenni.”¹⁶

Ily módon ismét csak az egyik stádiumtól a másikhoz való átmenet döntő tényezőjének pszichológiai magyarázatával van dolgunk. Ugyanezen folyamat Schumpeterével analóg magyarázatától az egyetlen eltérés abban áll, hogy bevezeti a kiegészítő „tényezőket”, a gazdaságpolitikai protekcionizmust, a világnézeti változásokat stb., ami a lényegen mit sem változtat. A termelési mód ignorálásának eredményeképpen ismét szükségképpen a racionális fölötti erőkhöz fordul, melyek mozgásba hozzák a gazdaságot, ami szerfelett emlékeztet – az égitestek mozgásbahozásával kapcsolatban – az első lökés koncepciójára.

Rostow eklekticizmusa egyértelműen feltárul abban az állításban, amely szerint a társadalom rendszerének bármely eleme lehet „bázis” és felépítmény attól függően, hogy az adott pillanatban ez az elem a hatás forrása vagy a hatás objektuma. Így a marxista terminológiát nyílt szofisztikára használja fel.

Ugyanilyen nyilvánvaló Rostow tételeinek antihistoricizmusa is. A „take off” stádiuma semmilyen módon nem nő ki a hagyományos társadalom körülményeiből. Ez teremtőjének intésére jelenik meg, miután nem ismeretes genezise. És ez nem meglepő: a történelemben a hagyományos társadalom nem létezik – erről ékesszólóan tanúskodik a civilizációk egyszerű felsorolása, melyek a gazdasági növekedés egyazon stádiumának Prokrusztész-ágyába vannak beleszorítva.

Ily módon ez esetben is az okot felváltja a céltételezés, az objektív determináltságot a szubjektív választás. Az evolucionalizmus és a funkcionalizmus ugyanilyen hibridjének másik válfaja a modernizálás elmélete. Ez utóbbi hívei, Rostow tételeitől eltérően, nem tartanak igényt a történelem mindent átfogó periodizációjára. Csak a magyarázatban látják feladatukat: a hagyományos társadalom milyen módon megy át a fejlődés síneire. Más szavakkal, az európai történelemnek csupán egy szakaszáról van szó, amelyet egyrészt az új tapasztalati tudomány megjelenése, másrészt a 18. századi ipari forradalom jelez, s amelynek végső határköve az „ipari civilizáció diadala”. A modernizálás elmélete modellezi a társadalomnak az elmaradottság összes formáival való szakításának körülményeit és átmenetét a fejlettek osztályába. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a társadalom itt jelzett mindkét típusa társadalmilag-politikailag nincsen meghatározva. Ezek a meghatározások közömbösek. Az emberiség történelme a végsőig összetömrült, egyetlen változásra van visszavezetve, amely a 17–18. században ment végbe. Ezzel az átmeneti korok mint társadalmi forradalmak korszakai, marxista értelmezésének szívével veszi célba. Ezen elmélet egyik szerzője az „adaptáció folyamatának” nevezi a modernizációt, amelynek során a történelmileg kialakult intézmények adaptálódnak „a funkciók gyors változásához”. Tehát, a feudalizmusról a kapitalizmusra vezető forradalmi átmenet egyszerűen a régi intézmények új funkcióihoz való adaptációjának folyamatával váltja fel. Ilyen a haladás és determinizmus eszméinek alternatívája. Az átmenet objektív megalapozottsága helyett szükségességének „tudata”, a lehetőségéről való „meggyőződés” stb. Minden társadalom képességétől függ, hogy konceptualizálni tudja saját problémáit. De ez a képesség nem belső antagonizmus által születik, hanem olyan események hatása alatt, mint katasztrófa-

¹⁶ Rostow: *The Stages of Economic Growth*. Cambridge, Mass. 1960. 17. l.

lis árvizek, földrengések, járványok stb. Más szavakkal a környezet emlékezteti a társadalmat az életmód átalakításának szükségességére. A környezet hatásaira legérzékenyebbek a tudósok. Az ő felfedezéseik szülik a kétkedéseket az adaptáció régi módjaiban. Ugyan ezekre az eredményekre vezetnek a technikai újítások. A modernizálás mechanizmusa: előírás és választás. A modernizálás fázisai:

1. a „modernizáló eszmék” és védelmezői megjelenése a hagyományos társadalmon belül;

2. a modernizálás vezetőinek megjelenése és a hatalom fokozatos átmenete a tradicionalitás védelmezőitől az előbbiekhöz;

3. gazdasági növekedés, a társadalom integrációja új alapon.¹⁷

Íme, a történelemből milyen könnyedséggel kitörölhetők a szociális forradalmak és az osztályharc általában.

Befejezésül meg kell vizsgálnunk a kapitalizmus genezisének mint az ipari forradalom eredményének koncepcióját. A legvilágosabban az angol gazdaságtörténész, R. Hartwell fejtette ki.¹⁸ A valóságban ez annak kezdete. Nem meglepő, hogy az eredeti felhalmozás folyamatával, a feudális termelési viszonyok felbomlásával és az erre ráépülő tulajdonviszonyokkal stb. kapcsolatos problematika helyett a történezt csupán egy kérdés érdekli: milyenek az egy főre eső társadalmi termék növelésének feltételei. Mit is jelent az ipari forradalmat a gazdasági növekedés terminusaiban értelmezni, ez azt jelenti, hogy az ipari forradalom előtörténetéből eltávolítják a 17. sz. közepének forradalmát. És ez logikus, hiszen Hartwell szerint nem a forradalom volt a fordulópont Anglia történetében, nem a forradalommal vette kezdetét az új kor, hanem az ipari forradalommal. Melyek hát az ipari forradalom előfeltételei Hartwell szerint? Elutasítva a marxisták által nyújtott magyarázatokat, Hartwell azt hangsúlyozza, hogy „elméletileg és történetileg kevésbé igazolta az eredeti tőkefelhalmozás előtérbe állítása”. Ő maga „tényezők” csoportját hozza fel, melyek magukban foglalják:

1. a termelés technológiájában és szervezetében bekövetkezett újításokat;

2. A piacok kiszélesítését, a laissez faire politikáját és számos más, egészen a pszichológiáig. Végül Hartwellnek úgy tűnik, hogy haszontalan dolog a történésznek a figyelmet az iparosítás „szociális árára” összpontosítani, arra a kérdésre, amely nem tartozik magához a forradalomhoz. Végső következtetése így hangzik: „Minden gazdasági változás két tényező hatásának eredménye: 1. az új ismeretnek és különösen a technológiai ismeretnek, és 2. ezen ismeret hatékony felhasználásának a termelés folyamatában.

Tehát az orosz forradalom minden olyan egyenes vagy közvetett interpretációja, mely azt kizárólag lokálisan fogja fel, mint ami Európában semmit sem változtatott meg, ismeretelméleti szinten az európai történelem egységének tagadása. Természetesen a történésznek mindenekelőtt a külsődlegesség tűnik a szemébe, az ami a statisztika, a klasszifikáló, az összehasonlító leírás tárgyává válhat. Az ilyen nézet rokonságot vesz észre a

¹⁷ Ez *Black* modernizálás-koncepciójának lényege. Azonban az igazság kedvéért megjegyezzük, hogy ez annak nem személyes, hanem tipikus kifejeződése. Ezen elmélet másik híve, *P. Merckl* szavait idézzük: „Bár nehéz lenne az átmenet sémáját összeállítani, meg lehet mutatni azokat a mobilizáló erőket, melyek megkezdtek azt és támogatták mozgását . . . A hagyományos társadalom felbomlásának legfőbb oka . . . a fejlettebb civilizációkkal való érintkezés . . . azok a kontaktusok, melyek a mélyesges szenvedés és megaláztatás érzését keltik.”

¹⁸ *R. M. Hartwell: The Industrial Revolution and Economic Growth. Ind. 1968.*

különböző európai országokban a népesedési görbe mozgása, a termés hozam, a kereskedelmi forgalom között. Ebben az esetben megindul az adott összeurópai konjunktúra egységes okainak kutatása. Ezeket mindenekelőtt a klimatikus, meteorológiai változásokban és járványokban stb. találják meg, olyan tényezőkben, melyek külsődlegeseek, az egyes országok belső történelmi helyzetéhez viszonyítva. Természetesen nincs alapja annak, hogy ignoráljuk a természeti tényezőknek a jelzett szituációk kialakulására gyakorolt hatását. Azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy a külső, időleges és összefoglaló paraméterek egyezősége mellett létezik olyan paraméter, mely a hosszabb időszakon át kifejtett hatást fejezi ki: a társadalmak belső strukturális hasonlósága és különbözősége. Ismeretes az, hogy a kapitalizmus genezise, a jelzett struktúra specifikumán át tükrözöttve, két alapvető tendenciát szült, melyek két régióban lokalizálódtak: a kapitalizmus visszafordíthatatlan genezisének régiójában – a feudalizmus formációs válságának tendenciája és a vele ellentétes régióban – Közép- és Kelet-Európa régiójában – a feudális jobbágytartó reakció tendenciája. Ily módon minden olyan próbálkozás, mely a 17. sz. „hat forradalmát” mint történelmileg azonos jelentőségű jelenséget interpretálja, történelemellenes állásfoglaláshoz vezet.

Röviden összegezzünk. A jelenkori burzsoá történelmi gondolkodás a holizmusra tart igényt a történelmi folyamat megközelítésében. Ennek megtestesülését hivatott kifejezni a „kultúra” kategóriája. Azonban, először, magának e kategória lényegének meghatározása annyira szubjektív, hogy minden olyan kísérlet, amely megpróbálja megállapítani a világtörténelem által ismert kultúrákat, elkerülhetetlenül csődhöz vezet (ebben a vonatkozásban Toynbee kísérlete több mint jellemző), másodszor az e kategóriával való operálás a világtörténelem felépítésében lényegében a történelem tagadásához vezet, amennyiben a technikai forradalmat nyíltan a szociális forradalom helyére állítják, amely ez utóbbit történetileg megilleti. Ez a körülmény nem maradt észrevétlen a kérdés nem-marxista irodalmában sem. Így e korszak angol gazdaságtörténetének specialistája, Charles Wilson a gazdasági növekedés fordulópontjaként az 1660-as évet javasolta. És bár ezzel az angol merkantilizmus felvirágzását tartotta szem előtt, nem pedig a 40-es évek forradalmának következményeit, mégis közelebb van az igazsághoz. A 17. sz. középi angol forradalom, minden befejezetlensége ellenére, fontos feltételeket teremtett meg a tőkés fejlődése számára.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az angol történész, Hobsbawm is, aki megindította a vitát a 17. századi válságról, a gazdaság állapotának problémáját úgy vizsgálta, mintha békés evolúció évszázadáról lenne szó. Azonban „a 17. századi Európa története egységének” fogalma csak azzal a feltétellel telítődik meg tartalommal, ha az egész folyamatot a 17. század 40-es éveinek angliai eseményeinek prizmáján keresztül vizsgáljuk. Ezt a követelményt nem kell olyan leegyszerűsítve nézni, mintha minden egyes európai országban valami olyasmit kellene keresni és „megtalálni”, ami hasonlatos „a forradalomra vagy legalább forradalmi szituációra” (éppen így járt el R. Marriman, aki „hat egyidejű forradalmat” fedezett fel a 17. század Európájában). Rövidebben, csak ha az angol forradalmat csupán a feudalizmusról a kapitalizmusra vezető átmenetre jellemző konfliktusok, ellentmondások és tendenciák legmagasabb szintű kifejeződéseként vizsgáljuk, csak akkor találhatjuk meg most már az egyes országok lokális történelmi helyzetéből kiindulva minden esemény helyét egy vagy más összefüggésben ezzel a csúcscsal. Másképpen hogyan is értenénk meg Marx szavait arról, hogy az angol forradalom sokkal nagyobb

mértékben fejezte ki az akkori világ szükségleteit, mint magának Angliának a szükségleteit? Mi ez a szükséglet? Országok és népek mely övezete osztozott ezekben a szükségletekben? Aligha leszünk távol az igazságtól, ha feltételezzük, hogy itt az új európai társadalom, azaz a kapitalista társadalom, mint formáció szükségleteiről van szó, függetlenül az egyes országok fejlődési színvonalától.

A kultúrák nem illesztik össze a történelmet egységes egésszé, hanem szétdarabolják az elkülönült periódusokra. Következésképpen, a társadalomnak mint olyanak a fejlődésében az egymást követő lépcsőfokok változása helyett kultúrák legyőzőjét figyelhetjük meg, amelyek egymást követően felvirágoznak és elpusztulnak, nem ismerve a folytonosságot, nem folytatva a megkezdettet, nem kapcsolódva be a történelmi fejlődés egységes láncolatába. Ez a kategória félreértéshez vezet.

Amint arról meggyőződhetünk a konkrét történelmi elemzés során, a holizmus elve, melyet annak idején a funkcionálizmus, majd pedig az utóbbi években a neoevolucionizmus elkerülhetetlenül vagy eklektikusnak, kiragadott empirikus tényezők keverékének vagy valamelyik tényező hiposztázálásának, vagy végül egyik és a másik zagyalékának bizonyul. Így vagy úgy, a történelmi folyamat valódi egysége megragadhatatlan marad a burzsoá historizmus számára annál az egyszerű oknál fogva, hogy lévén keresztül-kasul metafizikus, ez a gondolkodás nem képes a történelmi folyamat dialektikáját visszatükrözni. Nem szabad azt mondani, hogy ez a historizmus nem kereste volna a történelmi megismerés módszerét, amely a történelem objektív és rendszeralkotó tényezőjére támaszkodott volna. Ismeretes, hogy a 16. századtól napjainkig ilyennek ismerték el egymás után a földrajzi tényezőt csakúgy, mint a hírhedt gazdagságot, végül a technológiát, a baj csak az, hogy ezek a kvázi-materialista tényezők képszerűen kifejezve, idealizmussal béleltek. Ezeket az „erőket” mint természetet vizsgálva, azaz teljességgel kizárva az emberi gyakorlat aktív, alkotó szerepét, ezek az elméletek a szélsőséges szubjektivizmushoz vezetnek, amikor ily módon próbálják magyarázni a társadalmiság felépítményi szféráinak történetét. Engedjék meg, hogy Marx és Engels szavaival fejezzem be: „Az előfeltételek, amelyekkel kezdjük, nem önkényesek, nem dogmák, hanem valóságos előfeltételek, amelyekről csak a képzeletben lehet elvonatkoztatni. Ezek az előfeltételek a valóságos egyének, cselekvésük és anyagi életfeltételeik, mind azok, amelyeket készen találtak, mind azok, amelyeket saját cselekvésükkel hoztak létre.”¹⁹

¹⁹ MEM 3. köt. Bp., 1976. 21. l.

MISKOLCZY AMBRUS

Népesség, társadalom és gazdaság a reformkori Erdélyben*

Az 1830-as évek elején Kelet-Európában újabb szakasz nyílt a feudalizmus válságában és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek a 18. század második felétől bontakozó folyamatában. E válság lényegét abban látjuk, hogy a társadalmi-gazdasági munkamegosztás feudális rendje feloldhatatlan ellentmondásba került a modern polgári árutermelésre alapozott társadalmi és gazdasági élet követelményeivel. A nyugat- és a közép-európai iparosodott régiók újra fokozódó mezőgazdasági termékerele, a hazai népességyarapodással bővülő és differenciálódó belső piac felvevőképességének növekedése olyan árutermelésre ösztönzött, ami – a gazdasági élet különböző szektoraiban eltérő súllyal és mértékben – egyrészt a feudális terhek súlyosbodását és a viszonylagos túlnépesedési válsággal küszködő paraszttömegek létfeltételeinek mostohábbá válását vonta maga után, másrészt a polgári fejlődés feltételeit termelte ki, és széles rétegek emelkedését segítette elő. A feudális rendszernek a korszerű árutermelést és az ennek megfelelő társadalmi átrétegződést béklyózó merevsége, a stagnálás és súlyos társadalmi megrázkódtatások, a fejlődés centrumaitól gazdasági és politikai jelentőségben való további lemaradás perspektíváját vetítette előre. E korszak sajátosságainak magyarázatában sokáig elsősorban a fejlődés mozzanatait emeltük ki, ma viszont a kor ellentmondásos jellegét is hangsúlyozzuk; a régi és az új összeszőződését és együttélését, s azt, hogy a létfenntartást biztosító hagyomány és a fejlődést célzó törekvések küzdelmében mennyire tovább élt a múlt. Nem is annyira a gazdasági fejlődés lendülete jellemzi az 1830-as 40-es éveket, hanem inkább a válság okainak felismerése és tudatosítása nyomán, a társadalmi-politikai küzdelmek jellegének a megváltozása. A dunai román fejedelemségekben az 1821-es népi-nemzeti szabadságharc után a nemzeti önállóságra vágyó bojárság már a nyugati liberalizmus eszméit felhasználva akarta az államszervezet modernizálását, és a konspiratív törekvések már polgári jellegű társadalmi reformokat is felvetettek. Magyarországon, amelynek Erdély egykor szerves része volt, pedig a nemesség és a hozzá kapcsolódó értelmiség jelentős erői a politikai élet fórumain is átvették a kezdeményező szerepet, hogy felszámolják a rendszer gerincét jelentő jobbságot, és alkotmányos monarchia formájában biztosítsák a polgári liberális alkotmányosságot.

Egy pillantás a térképre és látható: Erdélyt fekvése, természeti adottságai mennyire elzárták az európai gazdasági forgalomba való bekapcsolódás lehetőségeitől, de ugyanakkor az élet különféle szintjein ezernyi szál fűzte a fejlődésük sajátosságaiban eltérő szomszédos régiókhoz, ahol a változások nagyobb erővel bontakoztak ki. S éppen ez: Erdély elszigeteltsége és kötődései, s ezek jellegének megváltozása, alapvetően határozta meg a népesség, társadalom, gazdaság és művelődés viszonyában jelentkező feszültségeket, melyek egyre bizonytalanabbá tették a társadalmi erőegyensúly-viszonyokat. A változás elkerülhetlensége még az utazóknak szemet szűrő patriarális idille is rányomta a bélyegét. Hogy az Erdélyt és Magyarországot második hazájának választó Auguste de Gerando így idézzük: „Nem tudtam volna kedvezőbb kort választani, hogy Erdélyt meglátogassam. A múlt emlékei még élnek, a táj megőrizte eredeti jellegét, de nem nehéz kitalálni, hogy el fogja veszíteni.”¹

*Jelen dolgozat egy nagyobb tanulmány első részének három alfejezete.

¹ *Auguste de Gerando*: La Transylvanie et ses habitants. II. Paris, 1845. 271.

1.a. táblázat

*A tényleges népesség növekedése és évi növekedési ütemei Erdélyben (1786–1850/1)**

Év	A megyék és a Részek	%	Székelyföld	%	Szászföld	%	A határőrvidék	%	Összes	%
1786	991 674		168 591		280 721		134 144		1 575 130	
1810	–		–		–		136 134	0,06	–	
1821	–		–		–		146 726	0,68	–	
1830	–		–		–		164 252	1,26	–	
1840	–		–		–		179 908	0,91	–	
1846	–		–		–		191 182	1,01	–	
1850/1	1 243 000		268 000		372 563		187 000		2 074 202	
1786–1850/1		0,35		0,72		0,44		0,51		0,43

*1950/51-re vonatkozóan az összlakosság és a Szászföld népességszámának kivételével becslült adatok. Az 1848–49-es események után a közigazgatást átszervezték.

1.b. táblázat

A népsűrűség változása (lakos/km²)

Év	A megyék és a Részek	Székelyföld	Szászföld	Határőrvidék	Összes
1786	25	15	41	24	25
1850/1	32	24	55	33	33
1850/1	33	27	47		33

1. Népesség és mezőgazdaság

A 18. század végétől a 19. század közepéig (az 1786-ban, 1787-ben és az 1850/51-ben tartott népszámlálások szerint) Erdély lakossága 1/3-dal nőtt, 1,5 millióról 2 fölé, s a népsűrűség elérte a mai 40%-át (1. b. táblázat). (1. a. táblázat). A népességnövekedés évi üteme viszonylag alacsonynak tűnik: 0,43–0,47%-os. De a határőrvidéki népességszám változásai arra utalnak, hogy a növekedés korántsem egyenletes. Az 1820-as évekig jóval alacsonyabb lehetett. Majd a napóleoni háborúk ínségeit, háborús veszteségeit, járványait követő 1817-es nagy éhínség után a növekedés évi üteme megsokszorozódott, és az 1830-as, 40-es években – a természetes szaporulat ismeretében – 0,8–0,9%-ra tehető. S bár a kortársak 1%-ra becsülték (ami azt jelenti, hogy a lakosság egyenletes növekedés esetén 70 év alatt megkétszereződhet), ezt csak egyes régiókban, elsősorban a határőrvidéken és a Székelyföldön érte el (1. b. táblázat). Talán sohasem volt ilyen gyors a népesség gyarapodása. De ha arra gondolunk, hogy a közelmúltban és még napjainkban is jó néhány, ún. fejlődésben lévő országban 2–3%-os az évi népességnövekedési ütem, akkor sem a 19. századi Európa, sem Erdély vonatkozásában nem használjuk a „demográfiai forradalom” terminusát. Mégis joggal tarthatjuk rendkívül magasnak az erdélyi népességnövekedés mértékét, hiszen körülbelül akkora volt, mint az ipari forradalom Angliájában és az 1820–30-as években a modern iparosodás útjára lépő Alsó-Ausztriában és Csehországban.

Erdély demográfiai fejlődése a kelet-európai fejlődés sajátos változata. A kelet-európai demográfiai modell tipikus ismérve, az alacsony – kb. 20 év körüli – házasságkötési kor és a korai házasságkötések gyakorisága Erdélyben is jellemző, bár több regionális eltérés is észlelhető. Mindenesetre, amíg Alsó-Ausztriában e korban évente a 20 év alatti nők a házasságok 6–8%-át és a 24 év alatti

férfiak a 11–13%-át kötötték (vagy Csehországban a statisztikailag kimutatott legfiatalabb női és a férfi korosztály között csak a házasságok 1/5-e jött létre), Erdélyben ez az arány 59–61%, ill. 57–60% körül mozgott.

De a házasságkötési kor a demográfiai magatartásnak csak egyik rekonstruálható jellemzője. A népességnövekedés nem magyarázható az ún. demográfiai átmenet modelljével, amivel a modernizálódás előtti Kelet-Európa vagy általában is az iparosodás küszöbére ért társadalmak népességnövekedését szoktuk jellemezni, miközben egyre több kivételt találunk. Úgy tűnik, sok vonatkozásban Erdély is az. A tranzíció elmélete szerint a születések durva arányszáma (az 1000 főnyi állónépességre eső születések száma) nőtt, a halálozásoké pedig csökkent, és így a népmozgalomnak mutatói évről évre mint egy oló kétfelé nyíló szárai távolodtak egymástól. Ilyen jellegű jelenségek Erdélyben csak egyes keleti régiókban érvényesültek.

Az országos átlagot tekintve alig két évtized alatt a születések és a halálozások durva arányszámai szinte párhuzamosan mozogtak, és trendjük csak alig észrevehetően lejtett. Az iparosodás feltételei között élő népességek esetében viszont a két mutató erőteljes párhuzamos csökkenése a jellemző. Ugyanakkor Erdélyben a születések durva arányszámai 35–37%, a halálozásoké pedig 26–28% körül ingadoztak, olyan alacsony szinten, mint a Habsburg-birodalom fejlettebb régióiban csak jóval később a századfordulón, vagy Magyarországon a századforduló után.

Joggal gyanakodhatunk adataink, az egyházak által összeállított és Bécsbe küldött népmozgalmi statisztikák megbízhatóságára, tudva és sejtve az anyakönyvezés fogyatékoságait, s nem kerülheti el a figyelmet az sem, hogy a fenti mutatókat csak többszörös torzítás árán számolhatjuk ki, hiszen az évi népességnagyságot, amelyhez a születések és halálozások számát viszonyítjuk, éppen a kettő különbsége: a természetes szaporulat alapján tudjuk csak becsülni, alapul véve az 1850–51-es népszámlálás bizonytalan tartott eredményeit. Nem véletlen, hogy az 1850-es évek reprezentatív osztrák statisztikai kézikönyvéből Erdély egy-két alfejezetből kimaradt, mert ezek az erdélyi adatok nem igazolták a szerző, J. Hain egyébként – a birodalom más részéről származó adatok által – bizonyított téziséit, hogy dél és kelet felől észak és nyugat felé mind a születések, mind a halálozások száma csökken. Részletkutatások hiánya miatt véglegesen még nem mondhatunk, de ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az erdélyi népmozgalmi adatok később, sokkal tökéletesebb adatfelvételi módszer mellett is hasonló képet tükröznek. A házasságok gyakorisága (10–11%.) pedig reálisnak tekinthető. S bár a hiányos adatközlés a demográfiai mozgás fluktuációját nem tükrözi hűen, mert eltolja a mozgás szintjét, a mozgás irányát nem változtatja meg lényegesen.

Ha többé-kevésbé reálisnak fogadjuk el a népmozgalmi adatokat, akkor egy fizikailag viszonylag egészséges népesség képe tárul elénk. Míg a 18. századi Franciaországban két gyerekből csak egy lépte túl a húszéves életkort, és az átlagos életkor 25 körül mozgott, Erdélyben három gyerek közül kettő lépte át huszadik életévét, és az átlagos életkor 30 körül volt, bár volt, aki 37-et számított, s a korabeli statisztikusok mindig többre becsülték az erdélyi átlagéletkort, mint a Habsburg-birodalom fejlettebb tartományaiban élő népesség átlagéletkorát. Ennek oka a rendkívül alacsonynak tűnő csecsemőhalálozás, ami egyben a korabeli statisztikák leginkább megkérdőjelezhető adata. Hiszen míg a birodalom fejlett tartományaiban az 1 éves életkorig bekövetkező halálozások az összes halálozások egyharmadánál többet tette ki, Erdélyben még egyötödét sem.

A kortársak viszont kevesebbet kételkedtek, s mindezt a hegyvidék egészséges életkörülményeivel magyarázták, s nem is mindig vették észre, hogy a járványok elmaradásának és a himlőoltásnak milyen nagy szerepe volt abban, hogy országos szinten a halálozások száma sohasem haladta meg a születésekét. A kolera csak kétszer pusztított. 1830-ban mintegy 3–4 ezer áldozatot szedett, 1836-ban pedig mintegy 14 ezret, ez utóbbi alkalommal a kolerának tudható be a katonai határvidéken a halálozások egyharmada, a megyékben és a székeken kb. egyötöde. De úgy látszik, a század elején nem hiába rendelte el a kancellária, hogy a pap gyermekgyilkosként jegyezze be azt a szülőt, akinek a gyermeke himlőben leli halálát, és nem kapott himlőoltást. Jellemző, hogy a viszonyokat jól ismerő Benigni, főhadparancsnoksági titkár, a határvidékről szóló könyve első – 1816-os – kiadásában sózt sem ejtett az oltásról, míg az 1834-es második kiadásban az oltásnak tulajdonította a népszaporulat növekedését. A 40-es években a himlőoltások száma ugyan már meghaladta a születések számának felét, a kortársak mégis inkább azt tették szóvá, hogy viszonylag magas a himlőben elhalálozottak száma: a halálozások 3–6%-a. S hogy mit jelentett az orvosi szolgálat, azt talán mutatja az a rendkívüli hév, amellyel Udvarhelyszék országgyűlési követei a hivatásának megfelelően képtelen orvos eltávolítását

követelték, hangoztatva, hogy miatta 95 000 ember „vesztőpadra vagyon kárhozta”², s valóban a himlő okozta elhalálozások aránya ott volt a legmagasabb.

Az 1830–40-es évek legsúlyosabb gazdasági kérdése az lett, hogy a viszonylag alacsony népsűrűség ellenére az agrártermelés egyre kevésbé tudott lépést tartani a népességnövekedéssel. Az 1830-as évekre már véget ért a földművelés térhódítása az állattenyésztés rovására, s alighanem joggal feltételezhetjük, hogy 1848-ig az eke alá fogott területek száma sem nőtt jelentősebb mértékben. Jellemző, hogy a kolozsvári guberniumi számvevőség birodalmi statisztikai kiadvány részére két évtizeden keresztül ugyanazokat az adatokat küldte fel Bécsbe az adóköteles föld kiterjedéséről, nem is véve a fáradságot a kisebb módosulások feltüntetésére. S a lustaságot mentse, hogy az adóösszeírásokat, ha nem is teljességgel kétes értékű, de kétértelmű forrásoknak tartjuk ma is, s fenntartások hangsúlyozása nélküli megszólaltatásukhoz regionális szintű részletkutatásokra is szükség lenne, s többet tudnunk az adatfelvétel sajátosságairól. Az 1850-es években készült kataszteri felmérés ugyanis 1 millió kataszteri hold szántóval többet mutat ki, mint amennyit most már a nemesi földeket is magukba foglaló, többnyire bevállásokra támaszkodó adóösszeírások alapján feltételeztek. Kérdés, hogy ez az eltérés a sokat emlegetett földeltitkolásnak tulajdonítható, adócsalásnak vagy pedig annak, hogy ugyanazokat az adóköteles földeket most már gondosabban és szakszerűen mérték fel. Nyilván mindkét tényezővel számolni kell. Mégis, ha az 1770-es évektől 1850-ig áttekintjük az adóösszeírásokat, úgy véljük, hogy az adóköteles földek kimutatása a szántók kiterjesztésének növekedésében több vonatkozásban is tükrözi a változás mértékét. A megyék és a székely székely esetében kétségtelenül nagyobb arányú földeltitkolással kell számolnunk, de megbízhatóbbnak tarthatjuk a szászföldi és a határőrvidéki adatokat, különösen az utóbbiakat, hiszen a határőrök adómentessége miatt a földeltitkolásnak nem sok értelme volt, s a katonai hatóságok nyilván pontosabban hajtották végre az összeírásokat (2. táblázat).

De jellemző a stagnáló viszonyokra az is, hogy Benigni határőrvidékről szóló könyvének 1816-os első és 1834-es második kiadásában egyforma gabonamennyiséggel számolt, amikor az egy főre eső termést próbálta becsülni, s míg 1813-ban 215 kg jutott egy főre, 17 év múlva már 10%-kal kevesebb. 1830-tól 1847-ig pedig ugyancsak a határőrvidéken az egy főre jutó gabonatermés is több mint 10%-kal esett. S míg 1821-ben 0,81 hold szántó (1 hold = 1600 ö) jutott egy főre, 1846-ban 0,64, miközben az ekék száma sem nőtt gyorsabban, mint a lakosság. Stagnált az állatállomány létszáma is, kivéve a juhokét, sőt az 1828-as évek után a juhállomány még nőtt is, amire annál is inkább szükség volt, mert az öltözködés alapanyagát a gyapjú jelentette. A határőrvidéken a juhok száma valamivel még mindig meghaladta a lakosságét is, de ezt ott és egész Erdély számára csak transzhumálással lehetett biztosítani, úgy, hogy a juhállomány felét-kétharmadát a Kárpátokon túl legeltették. Így az itthon legeltetett adóköteles – tehát a nem birtokos nemesi tulajdonban lévő – juhok száma a 18. század közepétől állandóan csökkent, az 1840-es években már csak 200 000 körül ingadozott és a Kárpátokon túli legelőre hajtott juhállomány nagysága nőtt, és olykor meghaladta a milliót. A 2 milliós összállományból kb. 300 000 lehetett az 1848 előtt nem adózó birtokos nemesség juhállománya.

Erdély földje csak jó termés esetén tudta kielégíteni a lakosság szükségletét. Ha közepes lett a termés, akkor az igényeknek már „legalább egyötödét kellett dél-magyarországi és havasalföldi gabonával fedezni”³.

Közben a termés alakulásától függően ún. régi típusú válságok is éreztették hatásukat. Rossz termés nyomán felszöktek a gabonaárak, az agrárlakosság zömének vásárlóereje csökkent, és az iparos meg a kereskedő is felemelte a cikkeinek árát, hogy ellensúlyozni tudja a kereslet csökkenése miatt megcsappant nyereségét, miközben a piac beszűkülése őket is sújtotta. A „csendes évek” lassú áremelkedése is egy ilyen megrázkódtatással ért véget, amikor 1830 végén egyik hétről a másikra megkétszereződtek a gabonaárak. S talán ez a válság volt az 1817-et követő legsúlyosabb. De Erdély népeinek szerencséjére a kolera és a rossz termés nem jelentkezett többé együtt. Sőt 1836-ban a kolera mellett rekordtermés volt. 1833–34-ben és az évtized végén sikerült kivédeni a rossz termés miatt fenyegető éhínséget úgy, hogy a szomszéd dunai fejedelemségekből és Magyarországról a szokásosnál

² Beszédtár. Záradékul az 1841/2-dik/sic! országyűlési jegyzőkönyvhöz. Szerk. Hajnik Károly. III. Pest, 248.

³ E. A. Bielz; Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens. Hermannstadt, 1857. 257.

2. táblázat

*Az erdélyi adóköteles lakosság és a határország szántóföldjeinek kiterjedése és növekedése az adóösszeírások szerint (1772–1851)
(mértékegység: katasztrális hold)**

Év	Megyék, Részek és a Székelyföld		Szászföld		Határőrvidék	
	kh	%	kh	%	kh	%
1772	391 744	100	170 989	100	100 997	100
1791	441 571	112,71	214 471	125,42	–	–
1796	429 665	109,68	215 411	125,97	–	–
1804	–	–	–	–	122 779	121,56
1812	431 114	110,04	223 162	132,51	–	–
1813	–	–	–	–	120 493	119,30
1821	–	–	–	–	119 377	118,19
1828	445 757	113,78	239 642	140,15	–	–
1830	–	–	–	–	123 410	122,19
1847	–	–	–	–	123 865	122 64
1848	450 015	114,87	243 336	142,31	–	–
1851**	1 093 288					
1851–						
1853***	2 163 063					

*1791-től 1851-ig köbőlől (azaz férőjűségből) katasztrális holdra átszámítva (2 köből = 1 hold = 1600 □öl)

**1851-ben már köztelherivelés alapján.

***Kataszteri felmérés szerint és nem bevallás alapján mint az adóösszeírások esetében.

több gabonát hoztak be. S lassan az adóhátralékokból is viszonylag elég sokat sikerült behajtani egészen a 40-es évek közepéig, amikor a búzatermés oly csekély lett, „hogy felit vissza kelle vetni ismét a jövődőre”⁴. De amikor 1847-ben Európa-szerte éhínség fenyegetett, Erdélyben a természetsökkenés mégsem okozott éhínséget, az adót sokhelyt nem lehetett beszédni, de hogy a nagyobb válságot megelőzzék, csak a pálinkafőzést kellett betiltani és azt, hogy magyarországi kereskedők túl sok gabonát vásároljanak. Eddig többnyire magyarországi gabonával sikerült úrrá lenni a nehézségeken, most viszont a súlyosabb magyarországi válság sújtotta a gabonatermelésre nem alkalmas erdélyi területeket is, főleg a román lakosságú Zarándot.

Nem tudunk olyan megrázkódtatásszerű válságról, mint az 1790-es vagy az 1810-es évek válságai. De ezek emléke még él. „Egy terméketlen esztendő, szárazság vagy esőzés elegendő arra, hogy a köznép, minden élelem-tárából kifogyva, vándorlással keresse száraz kenyere” – írja egy kortárs a harmincas években⁵. S még az 1850-es években is a topánfalviak az Érchegeység népét fenyegető veszélyek érzékeltetésére azt hangoztatták, „egy terméketlen év Magyarországon és egy közepes Erdélyben a halál kegyetlenségét tudja a fejünkre hozni”, mint 1817-ben.⁶ Ha pedig az időjárás tönkreteszti – az összes művelés alatti szántók egyharmadába vetett – kukoricatermést, „1 millió oláhságnak veszett el kenyere”, és „hazánkban egy sereg proletárius drágácska esztendőben

⁴ *Kövény László*: Erdélyország statisztikája. I. Kolozsvár, 1847. 112.

⁵ *Hodor Károly*: Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése. Kolozsvár, 1837. 360.

⁶ Topánfalvi parasztok és bányászok N. Corches által szerkesztett, 22 aláírással és kézjeggyel ellátott beadványa Wohlgemuth katonai kormányzóhoz. OL, Militär- und Zivilgouvernement, Statthaltereien in Siebengürgen. 1852. 115. 55.

koldulásra van mindjárt kárhozthatva” – olvasható a fentiekhez hasonló tragikus képet festő, 1848-ban megjelent statisztikai kézikönyvben.⁷ A válságtól való félelem tehát tartósabb élménynek bizonyult, mint maguk a válságok. A termelés és a termelékenység stagnálása növelte a népesség és a gazdaság közötti feszültséget, és a kettő közötti egyensúly egyre labilisabbnak tűnt, s egyre inkább felborulással fenyegetett, de a kortársak tudatában talán még inkább, mint a valóságban.

Az erdélyi társadalomnak válaszolnia kellett a ránehezedő nyomásra, hogy amennyire lehet, megkísérelje létfeltételeit azonos szinten tartani és tökéletesíteni.

Az alkalmazkodás egyik módja a családalapítás idejének megválasztása volt, amit korszakunkban már kialakult szokásrendszer szabályozott. A házasságkötések többségére év végén és a farsang időszakában került sor. S mint minden agrártársadalomban, Erdélyben is jó gabona- és bortermést és a kedvező ár alakulást több házasság követett, mint rosszat, amint ez még az egyházak által beküldött népmozgalmi statisztikák adataihoz fűzött magyarázatokban is olvasható.

Láttuk, korai házasságkötési életkor jellemezte az ország lakóinak abszolút többségét. Volt olyan vidék, ahol állítólag 30 éves nagyapák sem mentek ritkaságszámba a román lakosság körében. De meglepő módon a szászok is a korai házasságkötésre hajlottak. 1847-ben például a lutheránusoknál, akiknek többsége szász volt, a házasságkötések több mint felét 20 év alatti nők és 24 év alatti férfiak kötötték, a római katolikusoknál viszont csak egyharmadát és összerdélyi viszonylatban kb. 60%-át. De éles választóvonalak húzódtak e tekintetben az egyes földrajzi régiók és a társadalmi rétegek között. Korabeli tapasztalat szerint a vagyonosabb parasztság nem szaporodott olyan gyorsan, mint a szegény. A szász jómódú parasztság körében „a kétgyermekrendszer”, a születéskorlátozás a korai házasságot ellensúlyozó rendszerré vált, hogy a föld ne aprózódjék fel az örökösök között.

A nyers születési arányszám viszonylagos alacsonyágából és a nyers házasságkötési arányszám magasságából arra következtethetünk, hogy a románság is születéskorlátozással védekezett, hacsak a nők termékenysége nem volt az átlagosnál alacsonyabb, vagy a gyermekhalálozás nem került be az anyakönyvbe. A határvidéki példa alapján úgy látjuk, hogy az ország északi részén egyes régiókban mintha inkább a malthusianus magatartásforma érvényesült volna, a késői, ill. a viszonylag későbbi házasságkötések gyakorlata, jóval kisebb mértékben a naszói románoknál, mint a csiki székelyeknél. S ez utóbbiak a születéskorlátozást sem ismerhették, előfordult egy-két olyan esztendő is, amikor a születési arányszám elérte a 70‰-et, szemben a háromszékiek 40–50‰, és a másik két román határhozrendbeli lakosság 30–40‰ között mozgó születési arányszámával. Általában a székely nemesség zöme is a házasság későbbre halasztásával próbált védekezni a birtokaprózódás ellen. S míg az általános gyakorlatnak azt tartották a kortársak, hogy az újházások egy ideig a szülők portáján éltek, vagy a Szászföldön önálló telekhez jutottak, a székelyföldi nemesek inkább akkor házasodtak, ha kivehették részüket az apai örökségből. Így aztán nem utolsósorban a késői házasságkötéseknek tulajdonították a sok törvénytelen születést. A háromszéki határőrvidéki lakosság körében több volt a korai házasság, mint Csikban, mégis (18 év átlagát tekintve) minden 18. születés törvénytelen volt, míg északabbra a buzgó katolikus és minden nagyobb város mozgásterétől távol élő csiki lakosság körében csak minden 35. Ugyanekkor az északi, többségében görög katolikus naszói határfalvakban minden 20., míg a déli Kárpátok szomszédságában csak minden 158., ez talán próbaházasságoknak, a rendkívül korai házasságkötési kornak vagy annak tulajdonítható, hogy itt az ortodoxia nem ismerte a törvénytelen gyermek fogalmát: vagy a faluközösség kötelezte a férfit, hogy vegye feleségül a leányanyát, vagy maga a közösség fogadta örökbe a törvénytelen gyermeket, mint arra az Érchegeységben is volt példa.

Úgy tűnik, hogy a létfeltételek változásának súlya alatt magában a családszervezetben is lényeges változások mentek végbe. 1831-től 1847-ig csökkent az adózó családfők száma (3. táblázat), miközben a népesség viszonylag gyorsan nőtt. Miután évente a kivándorlók száma 50 körül mozgott, az adózó családfők csökkenésének a legvalószínűbb magyarázata: a családok felduzzadása. Ha a két időpontban az összlakosság mintegy 90%-át az adózó családfők számához viszonyítjuk, akkor az derül ki, hogy az átlagos családnagyság majdnem egy fővel emelkedett. S ha a népmozgalom sajátosságainak magyarázatában a regionális különbségekre esett a hangsúly, akkor most a családnagyság változásának magyarázatában társadalmi tényezők is előtérbe kerülnek. A nemesi családfők száma alig csökkent, annál inkább a jobbgyóké és a zselléréké, sokkal enyhébben a polgároké, országszerte nem emelkedett

⁷ Kóváry: i. m. 114., 161.

3. táblázat
Adózó családok (családfők és özvegyek) megoszlása Erdélyben (a határvidék nélkül)

	Megyék, Részek Fogarasvidék		Székelyföld		Taxalista helységek (megyei és székely- földi városok)		Szászföld		Összes		%	%
	1831	1847	1831	1847	1831	1847	1831	1847	1831	1847	1831	1847
Egytelkes nemések, bojárok	8 871	8 321	3 850	3 912	–	–	–	–	12 721	12 233	3,91	4,00
Polgárok (akik városi díjat fizetnek)	2 834	2 100	235	81	3381	2516	6 496	5 762	12 947	10 549	3,98	3,45
Székely lófők és gyalogok	–	9	10 361	9 624	–	–	–	–	10 361	9 633	3,18	3,15
Libertinusok/szabad- parasztok/	6 412	6 441	943	1 082	3843	5339	68 306	72 973	79 504	85 835	24,45	28,12
Jobbágyok szabadok	102 424	94 280	13 226	13 891	238	32	13 604	14 909	129 492	123 112	39,82	40,33
Zsellérek	47 514	30 276	7 511	6 962	55	78	4 073	5 011	59 153	42 017	18,19	13,76
Sóvágók	611	740	58	61	–	–	–	–	669	801	0,20	0,26
Hajósok	352	76	–	–	14	4	36	21	402	101	0,12	0,03
Bányászok	8 229	8 719	125	221	–	–	340	484	8 764	9 424	2,69	3,08
Örmények	168	185	352	419	41	–	–	–	561	604	0,17	0,19
Bolgárok	13	6	–	–	–	–	–	–	13	6	–	–
Görögök	–	–	–	–	–	–	44	11	44	11	–	–
„Újparasztok” (cigányok)	3 420	2 639	1 094	1 080	309	334	4 674	5 143	9 497	9 196	2,92	3,01
Aranymosók	146	97	77	58	46	–	–	75	269	230	0,08	0,07
Zsidók	585	1 188	82	82	103	185	2	4	718	1 459	0,22	0,47

csak a szabadparasztoké és a polgárok kivételével a szászföldi adózóké. Tehát azoknak a rétegeknek az esetében, amelyekre nagyobb nyomás nehezedett, a családnagyság megnőtt. Az általános szokás amúgy is az volt, hogy a fiatal házások egy ideig valamelyik szülőnél laktak, s most úgy tűnik, ott is ragadtak, nem tudtak teljesen önálló háztartást alapítani. De ugyanakkor későbbi néprajzi leírások tudósításai alapján azt is feltételezhetjük, hogy földművelésre rendkívül mostoha feltételeket nyújtó és ezért nagyobb munkaerőfordítást igénylő egyes vidékeken a feudális függőségben élő családok házközösségekbe tömörültek, megosztva a munka terhet, hogy megbirkózhassanak a létfenntartás gondjaival. Doboka megyében például az 1830-as években egy házra és egy családra 8–9 fő jutott. Zaránd megyében előfordult, hogy 15-en laktak az egyszobás házban, és 1847-ben a kétezer segélyre szoruló család átlagos nagysága szinte elérte a nyolc főt.

Szászföldön viszont a 18. század vége óta csökkent az átlagos családnagyság, a 40-es években négy fő körül mozgott, de Nagysinkszékben például a hármat sem érte el, és ugyanott a cigányoké is csak három és fél volt.

A kutatások mai állása alapján azt is csak sejteni lehet, hogy sok esetben több család együttélése csupán formális volt, s csak az adóterhek könnyítése érdekében nyilvánították magukat egy családnak, miközben külön háztartásban éltek, külön gazdálkodtak a jogilag nem, de a valóságban megosztott „örökségen” vagy telken. Székelyföldön például a korabeli népességösszeírások szerint több mint hét fő jutott egy házra és egy családra. Ugyanakkor a határvidék példája azt mutatja, hogy a nemesi-szabadparaszti állású, vagy erre a helyzetre és életformára törő lakosság szívesebben élt a kiscsaládi keretek között.

A határvidéken a katonai igazgatás adminisztratív eszközökkel próbálta meghonosítani a dél-magyarországi szláv zadruga rendszert, hogy a lakosság jobban bírja a katonáskodás terheit. Az egy házszám alatt élőket egy családnak tekintette még akkor is, ha az udvaron két házban éltek, és földjüket is külön művelték. A családok különválását nem engedte, és a családfő pater familiasi hatalmát igyekezett megszilárdítani. Ez a rendszer a mostoha létfeltételek ellenére sem tudott erősebb gyökeret eresztetni. Volt példa a harmonikus nagycsaládi együttélésre. De jellemző, hogy a 40-es években, amikor a naszói falvak küldöttei egy elaborátumot dolgoztak ki létük javításának módozatairól, noha szóvá tették, hogy a nyári időszakban nem áll elég munkaerő a családfő rendelkezésére, és így hallgatólagosan elismerték a nagycsalád gazdasági előnyeit, mégis ez ellen a rendszer ellen nyilatkoztak, és a testvérek anyósok, vejek, apósok, menyek gyerekek és felnőttek állandó torzsalkodásaira hivatkoztak. Talán ezekből a tapasztalatokból is merített a besztercei születésű Andrei Mureșan, a román nemzeti ébredés ihletett költője, amikor 1848. júliusában azt hangsúlyozta gyermeknevelési kézikönyvében, hogy a gyermekek „régii és maradi előítélet folytán több szenvedésre vannak ítélve, mint az amerikai rabszolgák” és a háziállatok⁸. A naszóiak azt is hangoztatták, hogy éppen a nagycsaládi együttéléstől fakadó feszültségek miatt nem tudják jól megszervezni a közös munkát, ugyanakkor a családfő elhalálása után a pater familiasi kinevezett legidősebb testvér a többi rováására gyarapodik. Az együttélés pedig gyakran csak formális. A régebbi, általuk szásznak nevezett gazdálkodási rend, tehát a kiscsaládok önállóságának visszaállítását követelték. S bár a katonai igazgatás ragaszkodott a házközösségi rendszerhez, volt olyan magasabb rangú tiszt, aki a kiscsaládok gazdasági önállóságában a hatékonyabb gazdálkodásra való serkentőerőt látta.

Ilyen körülmények között az esetek többségében a határvidéki családnagyság emelkedése – 1810-től 1847-ig 6-ról 10 főre, a székely huszároknál pedig, ahol a felszerelés jóval költségesebb volt, 9-ről 16-ra – nem tükröz egyértelműen valóságos folyamatot, abban az értelemben, hogy nem annyira a közös munkaerőgazdálkodásra alapozott nagycsaládos csalárendszer térhódítását jelzi, hanem inkább az elégedetlenség fokozódását.

2. Az agrártársadalom rétegződése és az agrártermelés válsága.

Az urbanizáció

Mindkét népességmagatartási stratégia – a nagycsaládba, ill. a házközösségbe tömörülés és a kiscsaládhoz való ragaszkodás – a közösségeken belüli további társadalmi rétegződés megelőzését célozta, s ugyanakkor a társadalmi szerkezet megmerevedésének volt a következménye. Ezért a két

⁸ Andrei Muresan: Icoana creșterii rele. Brașov, 1848. VIII.

4. táblázat

Birtokos jobbágy- és zsellérháztartások megoszlása a nemesi birtokosok és testületek között

Jobbágy- és zsellérháztartások száma	Nemesi birtokosok száma		Testületek	Összes	
	Nemesek	Arisztokraták			
1	604	2	1	607	16,99
2	396	1	1	398	11,13
3	281	1	3	285	7,91
4	202	1	1	204	5,69
5	160	3	1	164	4,57
6–10	480	11	5	496	13,77
11–50	886	75	10	971	26,95
51–100	158	72	6	236	6,45
101–500	80	112	6	198	5,38
501–1000	2	24	4	30	0,70
1001–	–	14	7	21	0,39
Összes	3249	316	45	3610	100

stratégia érvényesülése, s még inkább az, ha érvényesítése elé súlyosabb akadályok gördültek, nem annyira csökkentette, hanem inkább lefojtotta és növelte a feszültségeket, elősegítve az energiák halmozódását, amelyek elszabadulása a feudális rendszer adott formáját pusztulással fenyegette.

Paradox módon a feszültségeket legalább annyira fokozták a termésválságok, mint az 1830-as éveknek az a jele, hogy már nem jártak együtt súlyos járványokkal és nem csaptak át éhínségbe. Egykor ezek tettek tönkre családokat, és adtak alkalmat arra, hogy néhányan kereskedéssel-spekulációval meggazdagodhassanak, nem is beszélve a nagyobb tartalékkal rendelkező parasztgazdákról vagy a földesúrról. Jellemző, hogy a kortársak a 40-es években is még gyakran a századeleji megrázkódtatásoknak tulajdonították a falun belüli nagyobb különbségek kialakulását, a „luxus” terjedését, aminek velejárójaként a Szászföldön „már vannak falvak, ahol a parasztok [nyilván a jómóduak] egymást urazzák”.⁹ Ahogy viszont ezek a megrázkódtatásszerű válságok elmaradtak, a rétegződésben, ill. a társadalmi helyzet biztosításában egyre nagyobb szerepet kapott a termelői tevékenység sikeressége, ami a gazdasági feltételek – a piacörzet adottságai és a piaci felvevőképesség konjunkturális változásai – mellett elsősorban attól függött, hogy a feudális szolgáltatások és az adóterhek milyen súllyal nehezédtek a falura és a családra.

Ilyen körülmények között a lakosságnak szinte felét kitevő szabadparasztság és a kisenesség jobban élhetett helyzete előnyeivel. De míg a szabadparasztság a jobb és termékenyebb területeken élt – nem véletlen, hogy a Szászföldön a legnagyobb a népsűrűség –, a kisenesség – és az sem véletlen – többnyire a földművelés szempontjából rosszabb adottságú területeken tudta őrizni szabadságait és kiváltságait, még akkor is, ha állami adót kellett fizetnie, vagy kisebb mértékben, határári szolgálatra kötelezték. A kisenemesi társadalom is rendkívül tagolt. „Ezrek vannak ilyen nemesek, kik nyomorultabbak a parasztnál” és némelyiknek „alig van hagymája, hogy megegye” – hangoztatta az 1841–43-as reformdiétán a nemesség előjogait a neveltségességig védelmező Cserey Miklós.¹⁰ Az összes adófizető családnak mintegy 7-8%-át kitevő 21–22 ezer kisenemesi család közül csak 3–4% rendelkezett egy jobbágygal (4. táblázat). De már a korszerűbb, a robotmunka hátrányaitól mentes egyéni gazdálkodásra való buzdításként is hangsúlyozta az egyik tollforgató gazdatiszt: „sok földesúr csak csodálkozott, hogy a jobbágygal nem bíró nemesnek, aki maga arat, kisebb kévből álló keresztje

⁹Stephan Ludwig Roth: Der Geldmangel und die Verarmung in Siebenbürgen, besonders unter den Sachsen. In: Gesammelte Schriften und Briefe. hg. Otto Folberth. IV. Berlin, 1970. 386.

¹⁰Beszédvár III. 106.

5. táblázat
A művelés alatt álló földek és az állatállomány megoszlása Nagysinkszék szász
és román lakossága között

Népesség és adótárgyai	1713		1846		1713		1846	
	szász	román	szász	román*	szász %	román %	szász %	román* %
Családok száma	1450	450	—	—	76,72	23,68	—	—
Népesség létszáma	—	—	12 909	7 480	—	—	56,43	32,71
Ló és szarvasmarha	6575	1494	14 109	4 123	82,48	17,52	77,38	22,00
Juh és kecske	2278	2909	2 480	2 708	43,91	56,09	46,41	53,00
Sertés	6688	1093	1 342	559	85,95	16,05	70,59	29,00
Szántóföld (kőből)	—	—	29 594	10 048	—	—	74,65	33,00
Rét, kaszáló (szekér)	—	—	24 007	8 186	—	—	74,57	25,00
Szőlő (veder)	—	—	58 073	5 100	—	—	91,92	8,00

*Az összeírásban az adótárgyak kimutatásánál a románok és a cigányok egy rovatban szerepelnek, ez utóbbiak a lakosság 11%-t tették ki, de – újabban előkerült kontrollforrások szerint – adóköteles földekkel aligha rendelkeztek, legfeljebb néhány állattal.

többet ereszt.”¹¹ Doboka megyében pedig „az oláh nemesek munkások, pazar fény megvetői, házi körük egyszerű, vagyonukat kevélyen tudatni főbb tulajdonságuk, több nyomon vetkezik le nemzeti sajátosságukat.”¹² azáltal, hogy a jobbágyi átlag életszint felé emelkedtek. A kisnemesi gazdaság mértékére jellemző, hogy a Székelyföldön hat ökrös lófő néhány holdnyi földdel már jómódúnak számított, s volt, aki családja sorsát annyira biztonságban érezte, hogy fiai közül egyet sem küldött a kollégiumba tanulni, mert „megél úgy is, habár nem tekereg is a kollégiumba” – mint azt mondani szokták.¹³ Marosvásárhelytől nem messze a Nyárad mentén a 6 ökrös nemes gazda a középnemesek, szolgabírók, nyugalmazott katonatisztek világában már tekintélynek örvendett.

A Szászföldön pedig, ahol az egyetlen feudális szolgáltatás a tized volt, a szász földműves és a román pásztor még mindig emlegetett ellentéte a kiegyenlítődé felé haladt. A transzhumálás következtében valóban elmélyült a regionális munkamegosztás, de egy régió belül a jómódú román a szászhoz hasonlóképpen gazdálkodott és élt, többszobás kőházat építtetett, és hasonló viseletet öltött. A globális adatok azonban még tükrözik az etnoszociális munkamegosztás körvonalait. Így például Nagysinkszékben a szász és román lakosság között a föld és az állatállomány olyan arányokban oszlott meg a polgári forradalom küszöbén is, mint a 18. század második évtizedében, s a legszembevetőbb változás a románság számbeli térhódítása (5. táblázat). S míg a szászok elsősorban a földműveléssel foglalkoztak, a románoknak nagyobb szerep jutott az állattenyésztésben. Így például Nagysinkszékben 1846-ban a lakosság 56%-a szász volt és 33%-a román, de míg, egy szászra 1,15 hold szántó, egy románra csak kétharmad annyit jutott. Hasonló volt az arány az igavonó állatok megoszlásában is (0,72 és 0,32), ezzel szemben három románra 1 juh jutott, s a szászok juhállománya viszonylag olyan kicsi volt, hogy 6 főre esett egy juh. A gazdasági pangás annyira rányomta bélyegét a kortársak szemléletére, hogy a 40-es években megjelent, a pénzügyről és az elszegényedésről szóló könyv szerzője, Stephan Ludwig Roth a románok emelkedését csak a szászok sülyedésének eredményeként tudta elképzelni.

De ahogy az éhínség veszélye a kortársak tudatában fenyegetőbbnek bizonyult, mint a valóságban, ugyanúgy eltúlozták az elszegényedés és a társadalmi különbségek elmélyülésének tendenciáját,

¹¹ Horváth József: Bírálat és némely ragasztvány az iker Magyarhon nemzeti 1837-k évi Trattner és Károlyi kalendáriumára. Kolozsvár, 183. 97.

¹² Hódor: i. m. 499.

¹³ Etédi Gedő János: Gazdasági vázlatok Udvarhelyszékről. Magyar Gazda, 1843. 96. sz.

a szakirodalomban jelentős földnélküli rétegekről is szó esett. Valóban találunk 15-30, sőt 50 holddal rendelkező jobbágycsaládokat, amelyeknek még 6 ökre, több tehene és 50–100 juha volt. Ugyanakkor a föld és állatállomány nélküli nincstelen parasztok, akiket a falusi agrárproletariátus elődeinek lehetne tekinteni, ugyancsak az agrárlakosság nagyon csekély töredékét teheték ki, hacsak nem gondolunk a koldusok viszonylag népes seregére, arra, hogy „minden 300 főnek 1 koldust kell élelmeznie”¹⁴ (minden 200-nak egy értelmiségit és sorkatonát.) Az erdélyi árutermelés mostoha feltételei miatt ugyanis „napszámokra kevés szükség vagyon”¹⁵, a népességnövekedés pedig nem érte el azt a mértéket, hogy az agrártársadalom nincstelen tömegeket vetett volna ki magából. Így aztán „többnyire minden embernek van birtoka”¹⁶ azaz olyan földeket vehetett használatba, melyek termésének legjava őt illette. Igaz, hogy a feudális függésben élők 15–20%-a (kb. 30–35 ezer család, az 1847-es adóösszeírás szerint szinte 22 ezer) majorsági zsellér, kurialista, szerződéses jobbágy volt, akik állami adótól mentesen munka és földjradék ellenében földesúri tulajdonban álló földet művelhettek. Létük mindenekelőtt politikai és társadalompolitikai problémát jelentett, hiszen ha eltörlik a feudális birtoklási viszonyokat, és polgári tulajdonviszonyok lépnek életbe, akkor föld nélkül szabadulnának fel, és továbbra is csak szolgáltatások fejében juthatnának földhöz.

A jobbágytársadalom tagoltságának mélységét az 1847-es úrbéri törvény előírásával szokták érzékeltetni. Ezek szerint egy család létét optimális módon biztosító birtok nagysága az első osztályba sorolt jó minőségű földekkel rendelkező falvakban 4–10 kat. hold (1600 ööl) szántó és 2–4 hold kaszáló, a terméketlen vidékeken pedig 7–14 hold szántó és 4–6 hold kaszáló. S mindez annyiban reálisnak is tűnik, hogy mint az 1850-es 60-as években a jobbágyfelszabadítás végrehajtása során kiderült, a jobbágybirtok átlagos nagysága 8–9 katasztrális hold. Egybevégnak ezek az adatok a jó gazda hírében álló liberális Teleki Domokos gróf számításaival, miszerint egy öttagú család biztos létalapját 5 hold szántó, 3 hold kaszáló, 4 igavonó marha, 1–2 fejős tehén, 2–3 növendék állat, 8–10 juh jelentheti. Becslésünk szerint, ha egy családnak ennyi jó minőségű földje, vagy 12–14 hold rossz minőségű szántója és 4–5 hold kaszálója volt, akkor 8 ezüst forint fölött kellett adót fizetnie. 1848-ban pedig 156 726 urbéres jobbágy és zsellér családnak még 2%-a sem, összesen 2837 család adózott 8 forint fölött, s így a gazdagparaszt urbéres családok száma a megyékben és a Székelyföldön szinte kevesebb volt, mint a nálánál jobbmódúbb nemeseké és arisztokratáké.

A földművelés és az állattartás viszonyában és részben a paraszti társadalom átrétegződésében, a 18. század közepétől a 19. század közepéig bekövetkezett változásokat – úgy tűnik, sok vonatkozásban – szinte modellszerűen érzékelteti a mezősegi radnóti uradalom négy falvának példája. Itt az ún. örökségeket felosztották, azaz egy gazdaságból több gazdaság vált ki, ahogy a családok száma is emelkedett. A nagycsaládok száma mégis nőtt, és az újabb és újabb földek eke alá fogásával az egy családra eső szántó kiterjedése legalább olyan arányban nőtt, ahogy az állatállomány létszáma csökkent, nyilván a kaszálók kiterjedésével együtt, legalábbis később, az 50-es, 60-as években egy gazdaságon belül a szántók egy-két holdas gyarapodása a kaszálók és rétek ugyanolyan mérvű megfogyatkozásával járt együtt, hiszen a növekvő népesség létfenntartását csak így lehetett már biztosítani. Általában az ökor szerepét a szántásban tehén vette át, de hat igás állatot alig tudott a háztartások 10%-a kiállítani, míg a 18. században a táji adottságok miatt még 6 ökörrel kellett szántani, és akkor erre a gazdáknak legalább egynegyede képes is volt. Mindez egyaránt jelzi a lassú fejlődés és az elszegényedés valóságát is. A mezőgazdasági tevékenység súlypontja ugyanis áttevődik az állattartásról a földművelésre, bár még az 50-es években is panaszkodtak a kortársak, hogy az állattartásnak nagyobb jelentősége van a paraszti gazdálkodásban, mint a földművelésnek. Ezért ha az állatállomány megoszlását tekintjük a társadalmi rétegződés egyik legfontosabb mércéjének, akkor az elszegényedés jeleit abban láthatjuk, hogy míg a 18. század közepén az állatállomány viszonylag egyenletesen oszlott meg, egy évszázad múlva felduzzadt a viszonylag kevés állattal rendelkezők száma. A társadalmi különbségek fokozódásának jeleit pedig nagyobbak lettek a különbségek az egyes földbirtok-kategóriák között, ami a falu világán belüli feszültségek fokozódását is maga után vonhatta. S bár egy-egy falu jobbágytársadalmának tagolódásában az is szerepet játszott, hogy több földesúr fennhatósága alatt álltak, s gyakran még ugyanannak a földesúrnak is más-más szolgáltatásokkal

¹⁴ Kőváry: i. m. 214.

¹⁵ Uo. 161.

¹⁶ Horváth: i. m. 94.

tartoztak, mégis rendkívül erősek voltak a falu népét összetartó szolidaritás szálai. Ha a földesúr a közös legelőt akarta a határból kiszakítani, hogy allodiumát növelje, majd hatékonyabban kapcsolódhassék be az áruterelésbe vagy a várható úrbéri rendezés esetére minél többet mentsen át, akkor szándéka a falu kollektív ellenállásába ütközött.

A feszültségeket viszont némileg enyhítette, hogy a jobbágy az állami adóztatással szemben gyakran élvezte földesura támogatását. Akadt, aki összeköttetései révén el tudta érni, hogy évtizedeken keresztül csak az 1817-ben összeírt jobbágycsok kerüljenek be az adóösszeírásba és a születéseknek, halálozásoknak nyoma se legyen püspököknek felküldött népmozgalmi kimutatásban. S ha igaza volt a kortársaknak, hogy sokhelyt az adóköteles földek felét, harmadát eltitkolták – és valóban, amíg az 1848 előtti adóösszeírások alapján 87 mérőföld²-re lehetett becsülni az úrbéres szántókat és réteket, a jobbágyfelszabadítás végrehajtása során 160 mérőföldet³ találtak a volt jobbágycsok és zsellérek birtokában –, akkor joggal feltételezzük, hogy az adóköteles földek eltitkolása a feudális társadalmi egyensúlyviszonyok fenntartásának egyik fontosabb tényezője volt, ami az érdekellentétekkel párhuzamosan egyfajta érdekközösséget biztosított a falu és a földesúr között – „minden jobbágy földesurában vagy udvarbírájában pártfogóját megtalálhatta”¹⁷ –, és ugyancsak megszilárdította a falusi társadalom kifelé érvényesülő és a paraszti osztályharban döntő szerepet játszó szolidaritását. Így aztán szinte szabály, hogy a földesúri föld elfoglalása és az állami adó megtagadása együtt sohasem fordult elő. Az adóeltitkolás a falu összetartásának megszilárdításában szinte szakrális jellegű szertartás lett. Az adórendszert az erkölcsstelenség iskolájának tartották, mert az általános vélekedés szerint év végén, amikor kijönnek rektifikátorok az adózó vagyoni állapotában történt változások feljegyzésére, a falu öregjei hamisan esküsznek. A keresztény morálnak ezt a fajta megsértését csak annak átértelmezése, vagy a vallási közömbösség és talán a leggyakrabban a sajátos babonarendszer ellensúlyozhatta: az, hogy miközben elhangzott az eskü – (románok számára készített esküformula szerint) gyakran az istenre, napra, sóra, szentegyházra – az esküt tevő a kucsmájába lehelt, hogy lelke ott bújjék meg, amíg vissza nem szívhatja a szertartás végeztével. Az adónyomás csökkentésének szándéka még akkor is összetartotta a falu társadalmát, ha az összeírás végeztével a faluközösség vezetői megsarcolták a szegényebeket. A kortársak azt is észrevették, hogy ha egy-egy adócsalás-feljelentése után szabályosan vetették ki az adót, a falu népe anyagilag tönkrement, és morálisan is megroppant. A szolidaritás megrázó megnyilvánulása volt az az eset, amikor Siklódon egy feljelentőt, aki még a guberniumot is bevádolta Metternichnél, a falusiak besorozták a községházába, és utána „az emberek kezdtek betódulni, míg a tömeg testsúlya agyonnyomta”,¹⁸ anélkül, hogy bárki egy szót szólott volna, mint ahogy később sem az eset kivizsgálásánál.

A falu szolidaritása a gazdálkodási rendszerben is gyökerezett. A háromnyomásos gazdálkodási rend a fejlettebb váltógazdálkodáshoz képest földpazarlásnak tűnt, hiszen a megművelhető föld egyharmad része ugaron maradt, nem is beszélve a kétnyomásosról, amikor fele maradt megműveletlenül. S a kétnyomásos gazdálkodás továbbélésének tulajdonítható, hogy még az 50-es években is a szántók majdnem 40%-a ugaron maradt. Ugyanakkor az ugar mint legelő biztosította az állatállomány eltartását. Az a tény, hogy a néhány holdnyi gazdaságot is tudatnyi szalagnyi parcellára tagolták, hogy nagyjából mindenkinek hasonló minőségű föld jusson, ugyancsak a racionális gazdálkodás akadályának tűnt, mégis biztonságot nyújtott. Ha az egyik dűlőben a parcellák termését elverte a jég, megmaradt a többiben. Így biztosította ez a gazdálkodási forma a létfenntartás egyensúlyát, de csak addig, amíg a népszerűség nagysága egy bizonyos küszöböt át nem lépett, mert sem az állatállományt, sem a megművelt földterületet nem lehet egymás rovására növelni. Ez a fajta gazdálkodás a falu népét mindenkire egyformán érvényes kötelezettségek betartására kötelezte. Egyszerre erő gabonát kellett mindenkinek az egy nyomásba, dűlőbe eső parcellájába vetni és lehetőleg egyszerre betakarítani a termést, hogy az állatok ne tehessenek kárt benne, amikor ráengedik őket a tarlóra.

A gazdálkodási rend egységére az egyént a közösségbe integráló életrend épült, s aki vétett ellene, azt a faluközösség próbálta megrendszabályozni. Az egyén élvezte a közösség védelmét, de az egyéni kezdeményezésnek – a kortársak szerint a hatalmaskodástól eltekintve – nem sok helye volt

¹⁷ Szócs János erzsébetvárosi főbíró jelentése a guberniumnak a földadókataszter kiigazításáról (1863). OL, Visszaállított Erdélyi Udvari Kancellária, Általános iratok, Acclusa. 261. cs.

¹⁸ Pálffy János: Magyarországi és erdélyi urak. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. I. Kolozsvár, 1939. 44.

ebben a rendszerben. A föld minőségét is csak akkor volt vagy lett volna érdemes javítani, ha erre maga a közösség minden gazdát képes lett volna kötelezni.

A stagnálásra ítélt gazdálkodási rend bővös köréből a kiutat csak az ugar művelés alá fogása nyithatta meg, de az is csak úgy, ha azzal egyidőben az állattartás gondját is meg lehet oldani; ha az állatokat istállóban tartják, és takarmánynövényekkel táplálják, s közben a rendszeresen gyűjtött trágyával a termőtalaj minőségét javítják. Az ugar kiküszöbölésére épülő váltógazdaság minden kollektív kötöttségtől mentes gazdálkodási forma volt. Bevezetése a feudális viszonyok megszüntetését feltételezte, a földesúri és a paraszti föld teljes elválasztásával kellett kezdődnie, és a „mostani közös gazdálkodás”¹⁹ gyökeres átalakulásával végződnie. „Eljött tehát ismét a vajúdas kínos korszaka”.²⁰

Az áttérés valóban súlyos gazdasági és társadalmi megrázkodtatásokkal fenyegetett. Hiszen az ugar bevetése korlátozta volna a legeltetés lehetőségeit, s ezért az állattartás és az egész földművelés válságával fenyegetett, miközben éppen az állatok adásvétele volt a kortársak szerint a parasztság legfontosabb készpénzjövdelem-forrása. Állítólag egyre súlyosabb társadalmi problémát jelentett annak a gazdatípusnak a léte és – a 40-es években egyre gyakrabban szóvá tett – számbeli gyarapodása, amelynek igen csekély földje volt, viszont annál több állatot hajtott ki a közös legelőre. Sokhelyt éppen ezek a gazdák voltak a hangadók, szinte terrorizálták az egész falut, rettegésben tartották azokat, akik a szántó nagyságának arányában szerették volna szabályozni a legelőre hajtható állatok számát, s gyakran ők voltak a falu földesúrral vagy megyével szembeni kollektív ellenállásának megszervezői is, hiszen ők veszíthették a legtöbbet minden változáson.

Kétségtelen azonban, hogy a háromnyomásos gazdálkodás keretei között is voltak a fejlődésnek bizonyos korlátozott lehetőségei. A szászok például gondosabb állattartással nagyobb igaerőt tudtak biztosítani, s mélyebben szántó ekékkel dolgoztak. A Székelyföldön is akadtak a táji adottságoknak és a föld minőségének megfelelő váltóékeket gyártó ezermesterek. Egyes hegyvidéki területeken, mint pl. Zarándban, a parasztság rászorult az ugar művelésére, ami nyilván csak addig tartott, amíg a föld ki nem merült. A határőrvéden sokhelyt a gyümölcsfa-termesztés is fellendült, részben az állandó oktatás eredményeként, részben azért, mert a fiatalok csak úgy kaptak engedélyt a házasságra, ha előbb egy pár gyümölcsfát ültettek, igaz, gyakran egymásnak adták kölcsön ezeket a fákat. A 18. század közepétől sikerült a burgonya termesztését is megkedveltetni a rendkívül egyoldalú táplálkozást biztosító kukorica rovására. A legfontosabb változás pedig a szőlőtermelés térhódítása volt, olyannyira, hogy az angol Paget szerint a lakosságnak több mint a 10%-a élt bortermelésből, s a görög-keleti népmozgalmi statisztika összeállítói például a jó szőlőterméssel magyarázták a házasságok számának növekedését 1832-ben.

A mezőgazdaság modernizálását és fejlesztését célzó igényeket és erőfeszítéseket az 1840-es években alakult gazdasági egyletek – a nemesi birtokosok Erdélyi Gazdasági Egylete és a szász Mezőgazdasági Egyesület – próbálták egyesíteni. Ekeversenyeket és állatkiállításokat rendeztek, a gyümölcsstermesztést akarták megkedveltetni, mezőgazdasági naptárokat próbáltak terjeszteni, meghozzá ezres példányszámban.

De az adott feltételek között először csak a nagyobb nemesi birtokokon lehetett bevezetni a modern mezőgazdaság néhány vívmányát, a szabadparaszt kisbirtokosokat pedig csak a nagyobb szász városok piacokzétében lehetett az újszerű gazdálkodási formák bevezetése érdekében mozgósítani.

Báró Wesselényi Miklós a 20-as évek végén Zsibón, Erdély és Magyarország határán elsőként vezette be a váltógazdaságot, bevetette az ugart, és két évtized múlva elsőként hozatott cséplőgépet is. De jellemző a viszonyokra: a gép elakadt a sárban, majd nem akadt mesterember, aki felállította volna, csak egy molnár, aki először még ördögi mesterségnek nézte, és félt hozzányúlni. Wesselényi ugyan nem mondott le jobbágysági munkajáradékaról, de – az úr-paraszti viszonyt bérlői kapcsolatként értelmezve – szabályozta és egységesítette jobbágysági szolgáltatásait, s 1831-ben megpróbálta megvalósítani régi tervét: a terménytizedből alapítványt létesített éhínség megelőzése érdekében, s a számadást a templomban olvastatta fel. Később viszont már azt panasolta, hogy a jobbágság részéről nem talált megértésre, birtokostársaitól eltérő magatartását a gyengeség jelének tartják, s hiába jár elől például faültetésben jó példával, és oszt ki ingyen magvakat és csemetkéket a falu népe között, az ellenállást nem mindig sikerült legyőznie. S közben a falusi túlnépesedés veszélye is jelentkezett: az egy telken élők száma megkétszereződött. Hiába szólította fel parasztjait, hogy máshol keressék kenyerüket, munkaalalmak hiányában utasító hangú intéseinek nem lehetett fogatja. Így Erdély modernizálódó nagybirtokán feudális úr és paraszt ellentéte egyre inkább két birtokos-kategória ellentétévé

¹⁹ Id. Bethlen János levele Wesselényi Miklóshoz. Kolozsvár, 1846. júl. 31. OL Filmtár 8367.

²⁰ [Brassai Sámuel]: Rövid pillantás földművelési rendszerünkre. Vasárnapi Újság, 1843. nov. 26. 499.sz.

vált, s a zsbóiak talán nem is érezték, hogy mennyire más feltételek között élnek itt, ahol a robthátralékot nem botütésekkel törlesztették, mint az még sokhelyt szokás volt.

Wesselényi rendkívüli emberi és politikai nagysága miatt sokan csak az ő birtokán folyó modernizálódást tartották mindenekelőtt említésre érdemesnek, s csak kisebb-nagyobb híradásaink vannak arról, hogy másutt is történtek hasonló és hatékony kísérletek. Nem messze Zsibótól, a szomszéd Jósika birtokon a váltógazdaságot már cukorgyár felállításával kapcsolták össze. Wesselényi gazdatisztje, Kelemen Benjamin pedig jó érzékkel Kolozsvár mellett vett birtokot, s az 1840-es évek elején már fel is szabadította jobbágyait, hogy kölcsönösen mentesüljenek a robot hátrányaitól. Ekkortájt már több gazdatiszt könyvben összesítette tapasztalatait, s a váltógazdaság előnyeit fejtegették, igaz, a bemutatott vállalkozót nem mindig erdélyi környezetben szerepeltették. A nagybirtokról kisugárzó modernizálódás hordozói a gazdatisztok voltak.

Az erdélyi gazdatisztok szakismereteiket részben Magyarországon, a mintagazdasággal egybekötött keszthelyi Georgiconban, részben az erdélyi nagybirtokosoknál szerezték. Wesselényinél évente több gyakornok is tanult, akik maszol jól fizetessei tudtak elhelyezkedni. A 40-es évekre már 600–700 főre duzzadt az erdélyi gazdatisztok száma, s egyre inkább csak a múlt élő emléke lett az a nemesi birtokos, aki egyik-másik életrevaló jobbágyával vezette gazdaságát.

Bár a szántók, valamint a ló és szarvasmarhaállomány egynegyede az adómentes nemesség tulajdonában volt, vagy legalábbis úgy tartották nyilván az adóösszeírások, az erdélyi nemesi birtok az áruterelésben annak mostoha feltételei miatt nem tudott olyan jelentős szerepet játszani, mint Magyarországon. A kortársak szerint az allodiális és úrbéres föld aránya fordítottja volt a magyarországinak. S míg a magyarországi arisztokrácia óriási latifundiumok tulajdonosa volt, s Európában a leggazdagabbak közé tartozott, az erdélyi grófok és bárók havasokat és erdőket mondhattak a magukénak, az esetek többségében jövedelmeik nem sokkal haladták meg a magyarországi középbirtokosokét, s jellemző, hogy a 100–500 jobbágy fölött rendelkezők többségét már ők alkották. A birtokok nagy része adózható volt. Az önellátás követelményét egyeztetni próbálták az áruterelés lehetőségeivel, de a hangsúly az önellátáson volt. A kortársak állandóan panaszkodtak arra, hogy a gyors áringadozások és a piac kis és változó felvevőképesége lehetetlenné teszik a rendszeres gabona-termelést. A nagybirtokok többségének legbiztosabb jövedelme a malomvámokból és a kocsmáltatásból származott. Az áruterelés fő ága a nagy hagyományokra visszatekintő állattenyésztés volt. Ezért volt a szecs-kavágó a legelterjedtebb mezőgazdasági gép. Merinói juhok tenyésztésével a Bécs felé irányuló gyapjúkereskedelemben próbáltak bekapcsolódni, és a szász textilipar számára is termeltek finom gyapjút. Az erdélyi ménesek pedig egész Magyarországon jó hírnek örvendtek.

A birtokos nemesség elszegényedése – a feudalizmus válságának velejárója – is ekkor még inkább aggasztó perspektíva, mint valóság. Ha a városi élettel nem került szoros kapcsolatba, igényei nem voltak magasak. Öltözetére költött talán a legtöbbet, amivel nemesi voltát kifejezésre juttatta a „nemzetiségét bálványozó” nemes²¹. Pénzkiadásai csekélyek voltak, és legfeljebb akkor került nagyobb összeg a kalendárium kiadás rovataiba, ha a szalmafedeles ház ura döngölt padlójú szobájába színezüst mosdókészletet vásárolt. S még a jómódú tekintélyes kúria birtokosa is kínos pontossággal állította össze a leltárt, vigyázva, hogy a törött kakukkos óra, s repedt cserépedény egyaránt bekerüljön, miközben a kortársak állandóan szóvá tették az öltözködésre fordított kiadások nagyságát.

Az arisztokrácia is csak rendkívüli alkalmakkor költekezett, főleg ha diéta volt, és fényes estélyeket rendeztek. De az, hogy az ellenzékiek megbeszéléseken sonkát találtak, míg a konzervatívok borúsán pipáztak, annyira jellegzetes mozzanatnak tetszett, hogy a két csoportosulást legalább olyan gyakran nevezték sonkának és pipának, mint liberálisnak és konzervatívának.

A legelőkelőbb körökben az sem volt ritka eset, hogy egy kis családtag születésnapja egy köznemesi birtokos vagy egy kollégiumi tanár évi jövedelmével felérő összegbe került, de a „hajasbaba nagy ritkaság volt”, azt már „testvér testvértől örökölte²²”. Paget angol utazó, aki később maga is benősült az erdélyi arisztokráciába, nem is leplezett gúnnyal jegyezte meg, hogy az erdélyi arisztokrata hölgyek még mindig észkereik tömelegében látják a jól befektetett gazdagságot, és az erdélyi női díszruhák „gyöngyei és gyémántjai” a déli szigetek törzsi előkelőinek golyó- és gyöngykultuszára emlékeztetik.²³ Ugyanakkor az ország negyedik legnagyobb városától alig 20 kilométerre a grófné szabta és varrta nemcsak a család, hanem a cselédek fehérneműit is. Csak három arisztokratáról őrizte

²¹ *Hodor*: i. m. 497.

²² *Berde Mária*: Erdélyi Vormärz. Bárányos Vilmosné, Toldalag Róza emlékei. In: Ünnepi könyv. Fél százados jubileuma emlékéül kiadta a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság főtítkára, Sényi László szerkesztésében. Marosvásárhely, 1930. 127–128.

²³ *John Paget*: Ungarn und Siebengürgen. II. Leipzig, 1842. 369.

meg az emlékezet, hogy csöddel végződő adósságokat csinált, mert sokba került a bécsi tartózkodás, a kastély bővítése vagy a francia kert angollá alakítása.

A társadalmi hierarchia élén álló arisztokrácia létét csak annyiban tették egyelőre bizonytalanná a termésváltságot, hogyha a parasztság körében feléledt és ellenállásra ösztönzött „a jó császár”-hit, akkor a nemesség előtt felvilant a parasztlázadás lehetősége, ami többé-kevésbé pusztulással fenyegette a fényűzést, az európaias életformát és a patriarchális idillt egyaránt.

A mezőgazdasági termelés stagnálása nyomta rá a bélyegét az urbanizációra, amit még a táji-földrajzi adottságok is fékeztek, hiszen az elsősorban bányászattól és fafeldolgozástól élő vidékek 60–70 ezernyi népessége nem tudta magát egész évre saját termésű gabonával ellátni.

A 18. század végétől a 40-es évekre (ha az 1786-os és 1850–51-es népszámlálást vesszük alapul), megkétszereződött a 2000-nál több lakost számláló települések száma, s szinte már elérte a százat (amikor Erdélynek mintegy kb. 2700–2800 települése volt.) A leggyorsabb növekedés az 1000–2000 főnyi nagyságrendű agrár vagy iparos jellegű városokkal rendelkező településeknél tapasztalható. De a mezőgazdasági termelés adott szintje nem is tehetett lehetővé gyors urbanizációt. Annak a három tucatnyi településnek, amelyet privilegizált jellege, piac szerepe és népességnagysága miatt városnak tekintünk (1786-ban lakosságuk már meghaladta a 2000 főt), az évi népességnövekedési üteme az országos átlagnak (0,45%-nak) csak a fele, a jogi népesség esetében 0,20%, a tényleges népesség esetében pedig 0,29%, igaz, hogy a népszámlálás előtt Nagyenyed, Abrudbánya, Zalatna lakosságának egyharmada-fele a polgárháború áldozata lett 1848–49-ben. A 40-es években csak kilenc városnak volt 6000 főnél nagyobb lakossága. S ezek között az egyik véglet a kétharmadában agrárlakosságú Torda, a másik pedig a fordított arányban iparos Brassó. A kilenc város közül pedig csak négynek a lakossága nőtt gyorsabban Erdély össznépeességénél. Brassóban és Segesvárott az ipari termelés és a népességnövekedés alapja, a bevándorlás és a faluról jöttek foglalkoztatása miatt magasabb a tényleges népességnövekedési üteme a jogi népességénél (Brassóban 0,54, és 0,33, Segesvárt 0,57 és 0,42). De itt is a környező falvak népességszáma gyorsabban nőtt, mint a városoké. Kolozsvár és Marosvásárhely adminisztratív, művelődési és központi piaci szerepével egyesítette a városiasodás energiáit, (népességnövekedési ütemük: 0,51 és 0,51 ill. 0,67 és 0,64.) Az iparosfalvak esetében is a növekedés az erős bevándorlásnak, ill. a környékbeliek ideiglenes foglalkoztatottságának tudható be. Így a 3–4 ezer főnyi lakosságú Nagyszebenben a tényleges népesség évi növekedési üteme (0,68, – míg a jogi népességé csak 0,15) háromszor akkora, mint Erdély harmadik legnagyobb városában, Nagyszebenben, amelyet, igaz, nem kíméltek az 1848–49-es események (és ezért lakosságszáma 1850-ben talán kevesebb volt, mint néhány évvel korábban).

Az urbanizáció lendületét a század eleje óta bontakozó városrendezés pótolta és alapozta meg. A nagyobb városokban megjelentek a gondozott sétaterek, nagyobb gondot fordítottak az utcák kövezésére, és a legnagyobb városokban már gázlámpák világítottak éjszakánként. Faházak építését is megtiltották már, de azért pipázni még nem volt szabad az utcán. A városok lassan terjeszkedtek, s ezt a kortársak annyira nem is érzékelték, hogy a nagyszebeni kalendárium 1830-ban szóról szóra közölte az 1790-es városleírást, és az évente összeállított népességösszeírásokban is néha éveken keresztül nem is jelezték új ház építését, méghozzá még Kolozsvárt sem, amelyről egy szász statisztikus már megjósolta, hogy lélekszámban „nemsokára maga mögött hagyja” majd Brassót és Nagyszebent.²⁴ Így nem tudjuk korszakolni azt az építkezési tevékenységet, aminek eredményeképpen a 18. század utolsó évtizedétől 60 év alatt 270 ezerről 400 ezerre emelkedett a házak száma. A falvak világa nyilván gyorsabban építkezett. A városi építkezés üteme viszont gyorsabb lett, mint a vidéki kastély- és kúria-építészeté. A városépítő pallérok maguk is vállalkozók lettek. Az inséges esztendők őket sem kímélték, de jellemző, hogy a nagyobb kastélyépítkezések vagy átalakítások – mint a klasszicista cserhalmi kastély parkja, a monumentálisnak szánt koronkai klasszicista kastély, vagy a bonchidai neogót szárnya – mind az építető súlyos anyagi megrázkódtatásával értek véget. Kolozsvár viszont nemcsak terjeszkedésével öltött egyre inkább „főváros” jelleget. A főtéri neogót templomtorony, a klasszicista és neoreneszánsz városháza, a romantikus neogót elemekkel gazdagodó főúri paloták jelezték, hogy az erdélyi építézet is viszonylag gyorsan megtalálta korszerű formanyelvét. Amíg barokk korszakában az osztrák példákat követte, s a Királyhágón túli területekhez több évtized megkéséssel zárkózott fel, a klasszicista stílus már körülbelül egyszerre eresztett gyökereket az egész Kárpát-medencében, a példaadó központ pedig az egyre gyorsabban fejlődő Pest lett.

²⁴J. Söllner: Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen, Hermannstadt, 1856. 398.

3. Az ipar, kereskedelem, bányászat utóvirágzása és fejlődése

A mezőgazdaság stagnálása és az urbanizáció lassú bontakozása ellenére az ipar és a kereskedelem több területén is olyan fejlődést tapasztalhatunk, amely statisztikailag is megragadható növekedést tett lehetővé. Ennek a növekedésnek és fejlődésnek a piac bővülése volt az alapja. Igaz, több vonatkozásban egyetérthetünk azzal a kortársi becsléssel, miszerint a lakosság 2/3-a teljesen önellátó volt, és egy-két kisebb-nagyobb használati cikket kívül minden szükségleti cikkét a család maga állította elő. S nemcsak a parasztság. „Erdélyben még a középrendű nemességnél is, ha csak három szobája vagyon is, egyet szövőszékkel (osztováta) foglal el, azért, hogy egy két vég darabos vásznot hon készítsen, a kisebbek szürke zeke ruháikat . . .”²⁵. Doboka megye évente felküldött iparoskimutatásában pedig a házak száma olykor egyenlő volt a gyapjú, len és kender „műveléssel” foglalkozó „háznépek” számával.

A belső piac tehát elsősorban a népességnövekedésnek és a társadalmi rétegződésnek a következményeként bővíthetett. A gazdagparaszt lakberendezésével és öltözködésével próbálta rangját és helyét kifejezésre juttatni. A megyék ekkor már nem is próbálták adminisztratív eszközökkel megfékezni a paraszti „Luxust”, de a kortársak többet panaszkodtak rá, mint valaha, s a naszói határfalvak küldöttei például már említett tanácskozásuk alkalmával szívesen korlátozták volna a női fényűzést. S már régóta díszes hímzésű párnák, festett korsók és a románoknál még üvegre festett ikonok pompázó sokasága is jelképezte a gazdagságot. Egyébként a privilegizált rétegek példáját próbálták követni, amikor a városi polgárokéhoz hasonló bútor tettek, vagy a régi nemesi és a városi polgári viselet egyes elemeit vették át. A viselet, főleg a román női viselet kiáltó ellentétben pompázott a létfeltételek mostohaságával. A férfiak még bocsorban jártak, de a nők ünnepeken sokhelyt, mint Hunyad és Doboka megyében, már piros csizmában, s ha esett az eső, kézben vitték a templomig. A csizmát a piacról kellett venni éppúgy, mint a szines és fehér fonalat (ha csak nem tartozott a falu egy festőműhely bedolgozói körzetébe), amivel az inget, párnát hímezték, készen kellett venniük a szőrméket, a selymet, sokhelyt (főleg Észak-Erdélyben) a pamutvásznot, amiből az alsószochnya készült, vagy olyan ing, amire gallért lehetett varni; „nemesi ing”, vagy éppen „német ing”, ahogy Fogarásban nevezték, hogy megkülönböztessék az egyszerű szabású „jobbágy” vagy „román” ingtől. A durva posztó öltözetet – már csak az életforma mostohasága miatt is – kevesen vethették le, hogy brassói, nagyszebeni vagy netán ausztriai posztóból készült viseletet öltsenek, de ahhoz nem kellett a legvagyonosabbak közé tartozni, hogy a paraszti ipar késztermékeit megvásárolják.

Mivel a jómódú nemes és polgár ausztriai áruval látta el családját, az igényeit csak hazai áruval fedező vásárlók köre papokra, tanárookra, tanítókra, szerényebb jövedelmű nemesekre, kishivatalnokokra, polgárookra és egy-egy nagyobb rendelés nyomán rendőrökre és a katonaságra korlátozódott. De ez a kör is szűkült az olcsóbb osztrák áru versenye miatt, amit egyre kevésbé ellensúlyoztak a nagy szállítási költségek. Brassóban csak 5–6%-kal volt olcsóbb az ausztriai posztó, mint a brassói, s ez utóbbi még tartósabb is volt, legfeljebb kevésbé tetszetős. De az osztrák posztót akkor is szívesebben vették, ha árban és minőségben egyforma volt a hazaival, hiszen előkelőbbnek számított a hírneve miatt, a tartósság követelménye pedig lassan háttérbe szorult. Csak a szegényebb polgár hordta rendszeresen apjától-nagyapjától örökölt viseletét. A jobbmódú pedig, aki a német-francia divat szerint öltözködött, igyekezett a divat változásaihoz igazodni, s még egy olyan kis párezres száz városban is, mint Szászrégen, a 40-es években „tömérdek kabátot angolizáltak a szabók, s a hölgyek az Ungar legújabb divatjai szerint öltöznek”²⁶. De a mindennapi élethez nélkülözhetetlen sok árut – mint bécsi bútorutánezatot, a porcelánt helyettesíthető ködedényt, papírt, üveget – még mindig kifizetődő volt itthon előállítani, mert a szállítási költségek elég biztos védelmet nyújtottak a konkurenciával szemben.

Ha magában Erdélyben csak rendkívül korlátozott mértékben, az erdélyi ipar külső piacain, annál inkább érezte hatását a lassan bontakozó agrárkonjunktúra, az, hogy a gabonaárak emelkedése nyomán nőtt az agrárakosság vásárlóképesége. Dél-Magyarországon, sőt Horvátországban és Szlavóniában annyira jellegzetes parasztipari termékek (pl. durva posztó) keltek el, hogy az osztrák ipar versenyétől nem is kellett tartani. A debreceni cifraszűrt nagydísznódi posztóból szabták, a „debreceni takaró”-ként ismert csergét pedig a Brassó melletti falvakban állították elő.

Erdély tehát a „Kelet” és „Nyugat” közötti munkamegosztásban láncszem- és lépcsőfok-jellegének köszönhetően egyszerre élvezte helyzete előnyeit és hátrányait, s e munkamegosztásban olyan változások történtek és olyan konjunktúrák hatottak, amelyek egyelőre kedveztek az erdélyi ipar és kereskedelem fejlődésének.

²⁵ Horváth, i. m. 7.

²⁶ *Étéli Gedő János*: Tájrajzok Erdélyből. Pesti Divatlap, 1847. 22. sz.

Míg a 18. század végén is a kontinentális Nyugat-Európa és Közép-Európa sokkal inkább rá volt utalva a keleti nyeresztermékre, mint Kelet a nyugati készárukra, és az európai kereskedőnek kellett a török birodalmi viszonyokhoz igazodnia, ami a konzuli befolyás korlátozottságában jutott kifejezésre, vagy például abban, hogy ha az erdélyi császári-királyi alattvaló és a török állampolgár kereskedő találkozott és a szűk balkáni úton szekereik nem fértek el egymás mellett, akkor az erdélyinek kellett hátrálnia, és túrnie vetélytársa sértegetéseit. A napóleoni blokád után azonban változott a helyzet. A keleti nyersanyag veszített jelentőségéből. Egyre inkább a nyugati életforma és divat lett az irányadó, s a nyugati termékek – először a fonal, majd a textília behozatal – megbontották a balkáni önellátó gazdálkodás egyensúlyát, és a nagy tömegeket foglalkoztató parasztipar árutermelését korlátozták. Az agrárkivitel viszont növelte a lakosság fogyasztóképeségét, s bár a munkamegosztás ilyen irányú elmélyülése az agrárjellegű területek alárendelődését jelentette, ugyanakkor a nyugati árucserre kapcsolatok a hazai fejlődést is elősegítették, erősítették a modernizálódás igényét, és olyan fogyasztópiac jött létre, amire később hazai modern iparfejlődés is épülhetett. A török birodalom egésze számára súlyos válságot hozott ez a folyamat, annál is inkább, mert együtt járt a balkáni népek nemzeti ébredésével, és abban az ütemben, ahogy előrehaladt a török birodalom gazdasági válsága, úgy kezdték kiharcolni a nemzeti mozgalmak a teljes állami függetlenséget vagy az autonómiát.

Mindebben a Habsburg-birodalomnak csak másodrangú szerep jutott, de az ő konzuljainak befolyása is megszilárdult, ami az erdélyi kereskedő helyzetét is biztonságosabbá tette. Egy brassói kereskedő például több mint egy évtizeden keresztül ugyan, de már perelhetette a fejedelem utáni legmagasabb tisztségviselőt, mert az nem akarta visszafizetni a kölcsönt. S nemcsak az osztrák, de az erdélyi ipar és kereskedelem is elősegítette a divat és az életforma változásait, s természetesen annak haszonélvezője is volt. Míg Konstantinápolyba csak finom minőségű jagszebeni kalapot – ami egyébként Bécsben is vevőre talált – szállítottak, annál jelentősebb volt a balkáni kivitel, amelynek kb. 4/5-re a két dunai román fejedelemségbe és 1/5-re a mai Bulgária északi területei felé irányult. A kortársak becslése szerint az erdélyi kereskedelem keleti kapuja, Brassó évente kb. akkora forgalmat bonyolított le a török birodalommal (tehát a fent nevezett területekkel), mint Magyarországgal és Ausztriával. A dunai fejedelemségekben már csak azért is jobban érvényesült az agrárkonjunktúra hatása, mert gazdasági-társadalmi szervezetüket a török uralom nem változtatta úgy meg, mint pl. Bulgáriában. Az 1828-as orosz-török háború után viszonylag széles körű autonómiát kaptak, eltörölték a kereskedelmükre nehezedő török monopóliumot, és biztosították a dunai kikötők szabad forgalmát, hogy évről évre egyre több angol, francia, osztrák hajó szállíthasson gyapjút, gabonát, fagyút és más agrártermékeket ipari áruk ellenében. A román bojárság most végre úgy vethette le a keleti viseletet, a kaftánt, hogy nem kellett egy-két év múlva visszavennie, mint például az 1790-es években, amikor kivonultak az orosz és osztrák csapatok. Szükségeit nyugat-európai és osztrák-cseh-morva áruval próbálta fedezni, a francia és angol áru nagy részét is még a lipcsei vásárból hozták, egyre inkább igénybe véve a dunai szállítási lehetőségeit. Ugyanakkor azonban egy Ghica herceg a brassói román kereskedő Orghidan papírmalmából kikerült papíron levelezett, a batizi és a brassói kőedény a bojár háztartásban is pótolhatta a porcelánt, és a brassói kékposztót a katonák és a kövidények is felvehették. Amit a bojárság felső rétegeinek a „lipcsei áru” (amit feltehetően Brassóban is hamisítottak), azt jelentette a többi vásárlóképes réteg számára a „brassói áru”: posztó, pamutlenvászon, kasza, üveg, festett láda, kőedény, gyertya, üvegre festett ikon. Így aztán „minden faluban találni brassói kereskedőket és minden faluban látni a brassói ipari szorgalom termékeit”²⁷. S a brassói áru nemcsak Brassóban készült, a város körüli falvakban szőtt posztó, a székelyföldi csizma, a szászrégeni kötél is brassói áruként hagyta el Erdélyt.

A Kárpátokon túli fejlődésnek ez a szakasza kedvezett az erdélyi iparfejlődésnek, és egyelőre rációlt azokra a korabeli előrejelzésekre, melyek szerint az erdélyi fejlődés záloga a szomszéd fejletlensége – s a két érdek szembekerülését a jövőbe utalta. De a nyugati áruk versenye már éreztetni kezdte a hatását, és előrevetítette azt a perspektívát, hogy itt is bekövetkezik, ami Magyarországon és Erdélyben, hogy az erdélyi áru egyre inkább csak speciális népi igények kielégítésére korlátozódik, mert a nyugati konkurrensnek még a népi igények egy részéhez is tudnak alkalmazkodni. A cserearányok kedvezőtlenebbé válása is fenyegetett, és talán már hatott is. Az iparcikkek árai ugyanis csökkentek, míg a mezőgazdaságiakéi nőttek. Az erdélyi iparnak tehát többet kellett termelnie és eladnia, hogy a magasabb önköltség mellett megfelelő nyereséget tudjon biztosítani. A kereskedői forgalom növekedése és a nyereség százalékos arányának csökkenése is kortársi tapasztalat volt. S valóban a 30-as, 40-es években Erdély kivitele viszonylag gyorsan nőtt, gyorsabban, mint a Habsburg-monarchia vámbelföldjének összkivitele, s gyorsabban annál is, mint a vámbelföldnek a török birodalom felé irányuló szárazföldi s dunai kivitele, miközben Erdély a birodalom külkereskedelmében az előző évtizedekhez

²⁷ A galaci osztrák konzul 1846-ra vonatkozó összefoglaló jelentése. Wien, Finanzarchiv. Akten des Präsidialbureaus des Allgemeinen Hofkammerarchiv. 1847: 2771.

képezt veszített jelentőségéből. Az erdélyi keleti forgalom növekedése tehát nemcsak a Kárpátokon túli piac felvevőképességét jelzi, hanem – mint említettük – azt is, hogy az erdélyi céhes iparnak rendkívüli erőfeszítéseket kellett tennie, mondhatnánk túlerőltette magát, hogy bírja a versenyt, hogy aztán az 1850-es években a válság még súlyosabb legyen.

Míg a mezőgazdaságban inkább a régi válsága hatott, mintsem az új születése, az iparban kiteljesedtek a 18. században jelentkező tendenciák, s az ipar szerkezeti összetétele sem változhatott. A Bécsbe felküldött statisztikák szerint 1830-tól 1847-ig az iparúzők létszáma 40 ezerről 64 ezerre emelkedett, azaz háromszor olyan gyorsan nőtt volna, mint a lakosság, ami nem valószínű, hiszen ebben a papírforma szerinti növekedésben legalább olyan szerepe volt az adatfelvételnek, mint a valóságos tendenciának. Ha ezeket az iparosokat családfőnek tekintjük, úgy tűnhet, mintha a lakosság-nak immár több mint 10%-a iparúzőből élne. De óvatosságra int, hogy statisztikájukba a kézművesek közé, méghozzá kb. egyharmad arányban, halászsokat, fuvarosokat, muzsikusokat, pálinkafőzőket és lókereskedőket egyaránt felvettek, ami annyiban jogosult, hogy nem, pontosabban nemcsak földművelésből éltek. Ha viszont ebből a szempontból – hogy elsősorban földművelés-e vagy nem, biztosította a megélhetést – vizsgáljuk a lakosság megoszlását, akkor ez a 10%-os arány még emelhető, azért mert kimaradt a 8–9 ezer családból álló bányásztársadalom a falusi iparosok jelentős része, emellett egyes vidékek, falvak iparosai egészükben és a manufaktúrák (papírmalmok, üvegcsűrők, kőedénygyárak) kb. ezernyi munkása. De közönyt e statisztikák egyik jellemzője az 1840-es években mintha a 18. századból szólna, amikor azt hangsúlyozza, hogy „az iparos nálunk félig paraszt és saját kereskedője, a falusi pedig egyben iparos is.”²⁸ s ugyanakkor „Kolozsvár, Torda, Enyed és több más magyar városok mesteremberei nagyrészt híres szőlőművesek”²⁹ A falusi iparúzés térhódítása annak köszönhetően is haladt előre, hogy a városi iparosok – fazekasok, csizmadiák, asztalosok – falura húzódtak, mert ott kedvezőbb létfeltételeket tudtak maguknak biztosítani. Másrészt a nagy hagyományokra visszatekinthető iparágakban a céhesipar valóságos utóvirágzásának lehetünk tanúi. S az ipari fejlődést, láttuk, a népességnövekedési adatok is tükrözik. A három legnagyobb erdélyi városban, Brassóban, Kolozsvárt és Nagyszebenben a céhesmesterek száma a 40-es évek második felében kb. 1220, 730 és 790. S míg a két száz városban 40 fölött volt a céhek száma, Kolozsvárt csak 26, s Erdély „fővárosának”, Kolozsvárnak nem volt számottevő posztóipara, de egyébként céhei többségében több mester dolgozott, mint Nagyszebenben, s a mesterek több mint negyede csizmadiák voltak, akik nyilván a nemesi jellegű igényeket elégítették ki. Brassóban a század elejétől a 30-as évekig gyorsabb ütemben nőtt az iparosok száma, mint a lakosságé, a 30-as, 40-es években már stagnált, viszont nőtt a segédek létszáma, s míg a század elején egy segédre 2–3 mester jutott, a 40-es években már csak egy, és kortárs becslés szerint a város 140 önálló iparosa 8000 embert foglalkoztatott. A magyar országhárók némi irigységgel és még inkább saját társadalmuk ostorozó kritikái éllel, s az ebből fakadó túlzással tették szövé, hogy a száz iparosok közül „némelyek csak házigéppel, 10–20 segéddel tudnak évenként annyi pénzt keresni, mint magyar földesúrnak földművelő tisztartója 50–100 zsellérral”.³⁰ S az ilyen iparosnál, legyen az suszter vagy szappanfőző „több az ezüst, mint” a 15–20 jobbágyos nemesnél „a cin és a réz”.³¹

A textiliparban először az 1820-as évek általános európai gazdasági pangásának szorításában kezdtek szerszámfelszerelésüket korszerűsíteni. A céhek gyapotfonógépeket szereztek be, de az ipar fonaléhsége akkora volt, hogy a 40-es évek közepéig a vidéki fonást még nem korlátozta az sem, hogy a bécsi fonalat is mind nagyobb mennyiségben hozták be. A fonaléltottság az ipari termelésre olyan jó hatással volt, hogy amikor az elsősorban Székelyföld és részben Magyarország számára dolgozó Segesvárt a lenvászonkészítő céh mesterei bevezették a gyorsvetélőt, a 40-es évekre a mesterek és a szövőszekek száma a kortársak szerint megkétszereződött, 1 mesterre majdnem 3 szövőszek jutott. (A város mintegy 700 önálló iparosa közül 140-en tartoztak ebbe a céhbe.) S a konjunkcióra vonzásában a 40-es években Brassó mellett egy görög kereskedő állított fel saját maga által készített gépekkel fonodát, Nagyszeben mellett a céh számára alapítottak „fonógyárat”. A textilipari és timár céhek egyszerre voltak tehát még komplex szervezetek, amelyek mint testület próbálták megoldani a nyersanyagellátást, és olykor az értékesítés gondjait, és ugyanakkor korszerű eszközökkel dolgozó kisüzemek együttései, s a mesterek közül jó néhányan alapítanak majd gyárakat már a szó modern

²⁸ *Johann Hintz*: Stand der Privatindustrie, der Fabriken, Manufakturen und Handlungen in Siebenbürgen im Jahre 1844. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, II. 450.

²⁹ *Kemény Dénes*: Adórendszer. Bp. 1848. 36.

³⁰ *Téglási Ercsei József*: Utazások Torda Vármegyében. In: Az utazás divatja. (Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta Egyed Ákos). Bukarest, 1973. 31.

³¹ *Brassai Sámuel*: Népnvelés és még valami. Vasárnapi Újság, 1847. 697. sz.

értelmében véve, és bekerültek a „magyar ipar úttörői” közé.³² 1821–1839 között csak 4 találmányt szabadalmaztattak Erdélyben, és így a birodalom harmadik legnagyobb tartománya az utolsó előtti helyet foglalta el a koronatarományok szabadalmairól készített ranglistán, amelyen pl. Alsó-Ausztria 1624-gyel, Csehország 200-zal, Magyarország 87-tel szerepelt.

A szász céhmesterek – miközben maguk is gyakran kisebb-nagyobb újításokkal korszerűsítették gépeiket – nemcsak fejlettebb technikát importáltak, hanem a fejlett munkaerőt is. A német segéd legalább olyan közmondásos figurája lett az erdélyi életnek, mint a kopott öltözetű nemes. A migrációnak az a hulláma hozta ide őket, ami a fejlettebb területről a fejletlenebb felé indítja a szakképzett munkaerőt. Viszont itt nem tudott függetlenné válni a céhkötöttségek miatt, hiszen a céhmester éppen a céhszabályokkal élve próbálta magának az olcsó szakmunkaerőt biztosítani.

Erdély nemcsak a Kelet és Nyugat közötti munkamegosztásban, hanem a migrációban is önálló láncszem volt. A városi ipar telítettsége miatt nemcsak a vidékre húzódtak a városi iparosok, hanem lassan – főleg a segédek, akik nem tudták mesterjogot szerezni – megindultak a dunai fejedelemségek felé, ahol valóságos magyar kolóniák jöttek létre. A gubernium pedig felfigyelt e jelenségre, de hiába rendelte el újra és újra, hogy a céhek ne korlátozzák a mesterré válás lehetőségeit.

Minden aggasztó körülmény ellenére a kortársak optimizmussal néztek a jövőbe. Bízta őket abban, hogy bírnak fogják a versenyt, s a céhes kisüzemek társulása útján a korabeli ipari kapitalizmus okozta pauperizációt is elkerülhetik. A szász sajtó többnyire meglepedéssel számolt be a nagyszabedű iparműkiállításokról. Amikor pedig Brassóban hírt vettek, hogy Poroszországban kereskedelmi társulat alakult, a dunai fejedelemségi piac megszerzésére, a brassói sajtó valóságos „Industriekrieg”-et hirdetett, és győzelemként könyvelte el a porosz vállalkozás sikertelenségét.

A 40-es években joggal örvendezett a kolozsvári sajtó, hogy a „stagnatio után hazánk ipara mozgásba lendült”³³, de legalább ennyire jogos volt az elmaradottságot szóvá tevő sok panasz is, hiszen a szó modern értelmében vett gyár felállításával itt sem próbálkozhattak. A legfontosabb energiaforrás még mindig a vízi energia volt, és ezért a manufaktúrák télen már nem is működtek. A korabeli statisztikák alapján aligha lehet rekonstruálni a több munkáskezet foglalkoztató vállalkozások számát. Az évente összeállított iparstatisztikákba néha gyáranként kerültek be a fonógépek, akadt megye, amelyik a kallómalmokat írta be a posztógyár rovatba, és sem Kolozsvárt, sem Bécsben nem javították ki, hanem a korabeli statisztikai évkönyvben közölték az adatokat, úgy, ahogy megkapták, s innen gyakran a szakirodalomba is átkerültek, mint egy soha nem volt gyáralapítási hullám vélt bizonyítékai, miközben az országos hírű takácsfalú vagy inkább városka, Nagydisznód iparosai kimaradtak a kimutatásokból.

A céhen kívüli iparágak fejlődése is a 18. században megkezdett úton haladt. A posztomanufaktúrák sorsa, az, hogy vagy romba dőltek, vagy pálinkafőzővé alakították őket, mint Molnár Piariu személyprofesszor kódú „angol mintára” felállított gyapjúszövőgyárát, intő példaként hatott. A selyemtermelést viszont újrazedték, s a 40-es évek közepén sikerült is Kolozsvárt arisztokraták és kereskedők közös vállalkozásaként selyemfonót felállítani, hogy bécsi piacra is termeljenek, de a nyersanyagellátás gondjait most sem tudták megoldani, s a vállalkozás megbukott. Sikert a mezőgazdaságra, ill. a földesúri gazdaságra alapozott iparágakban értek el. A vezetést viszont a külföldi, vagy gyakrabban a birodalom fejlettebb régióiból jött szakemberekre bízták, s így próbálták biztosítani a szakmunkaerőt is, minek következtében volt olyan üvegcsűr, amely mellett új település jött létre. Részvénytársasági alapon cukorgyárakat állítottak fel. Korszerűsítették a papírmalmokat és az üvegcsűröket, számuk elérte a 18-at, ill. a 7-et, úgyhogy soha ennyi nem működött tartósan Erdélyben.

Az ipar teljesítőképességének, a piac felvevőképességének és az árubeszerzés és elhelyezés adottságainak és technikájának függvényében alakult a kereskedőtársadalom sorsa, annál is inkább, mert egy-egy kereskedőcsoport útvonalakra és áruajtákra specializálódott anélkül, hogy ezt a kereskedő működésének mindennapi gyakorlatában észrevette volna. Az örmények elsősorban marhakereskedelemmel és bőrkikészítéssel foglalkoztak, pontosabban a szattyánbőr-kikészítés titkának smeretében iparosokat foglalkoztattak, miközben sértésnek vették, ha őket iparosnak és nem keresedőnek tekintették. Még a 40-es években is hajtottak be Moldvából marhát, hogy majd a magyarországi pusztákon felhízalják őket, és Bécs felé küldjék tovább, miközben Erdély és az osztrák örökös artományok kereskedelmében vezető szerepre tettek szert. Városaik hanyatlottak, Erzsébetváros épessége csökkent, Szamosújvárá stagnált, mert az örmények szétrajzottak egész Erdélyben, egy észük a magyar városokban telepedett le, s nemcsak nemességet igyekezett szerezni, hanem a magyar arisztokráciával is társult olyan közös vállalkozásokban, mint „cukorgyár”, „bőrgyár”, másik részük a esti vásárról hozott portékáival szatócsként járta az országot, mint a „sokadalmak lelke”. A két nagy

³² Gelléri Mór: A magyar ipar úttörői. Bp. 1887.

³³ Erdélyi Híradó, 1842. II. 84. sz.

szász város 20–30 fős „szász” kereskedőtársaságaiban is az örmények az Észak-Magyarországról jött kereskedőkkel együtt túlsúlyba kerültek a tősgyökeres szászokkal szemben, akik a 18. század óta még a városi kereskedésben is másodrangú szerepet játszottak. De ezek a „szász” városi kereskedők a keleti kereskedelemben csak a vasárúk forgalmában tudtak némi fölényre szert tenni.

A görög kereskedők sorsa szoros összefüggésben alakult a gyapotéval. Miután Macedónia legfontosabb terméke a gyapot volt, aligha véletlen, hogy a brassói és nagyszombeni görög kompánia tagja csak macedóniai eredetű lehetett. A macedón gyapot a napóleoni blokád után veszített jelentőségéből, Európa már nem volt többé ráutalva, s a Habsburg-birodalom fejlettebb tartományaiban a dinamikus fejlődésnek induló pamutipar is egyiptomi és amerikai gyappal dolgozott. Mindez még kedvezett az erdélyi iparnak, bár valójában csak egy utolsó lélegzetvételyi szünetet engedett neki. Erdély keleti gyapotbehozatala és feltehetően-fogyasztása is a 18. század végétől a 19. század 30-as éveigi megháromszorozódott, egyezer métermázsáról háromezzerre ment fel, hogy aztán ezen az elért szinten stagnáljon. Így az erdélyi gyapotbehozatal viszonylagos jelentősége is csökkent, s míg a 18. század végén összbirodalmi viszonylatban 8–10% volt, az 18 40-es években a 2%-ot sem érte el.

A levantei kereskedelem Erdélyen keresztül vezető mellékútja a blokád után elvesztette viszonylagos jelentőségét, és az 1820-as években egy olyan kereskedő, mint C. Hagi Pop Nagyszombenből Bécsbe tette át székhelyét, hogy fia mint a bécsi Nemzeti Bank igazgatója 1846–47-ben már ott tervezesse egy nagy bukaresti székhellyel működő osztrák levantei kereskedő társaság létrehozását, és közben azt fejtegesse a birodalom vezető körei előtt, hogy „a mi Indiánkat és Kínánkat” ott kell keresni a dunai fejedelemségekben.³⁴

Erdélyben, miként a gyapotbehozatal, a Habsburg-birodalmi alattvaló görög kereskedők létszáma is stagnálni kezdett, 20–40 fő között. A török alattvalók lassan eltűntek, hiszen a keleti kereskedéshez már görögül sem kellett tudni, s a görög szabadságharc után a görögök kiszorultak a török birodalom gazdasági életének kulcspozícióiból. S míg az 1820-as években a brassói románok még arra panaszkodtak, hogy a török alattvaló görög kereskedők szatócs szintre süllyesztik őket, a 40-es években már joggal hangoztatták, hogy övék a kereskedelemben a vezető szerep. A dunai román fejedelemségek gazdasági fejlődése a brassói románoknak kedvezett. A 40-es években Brassó belvárosában már több mint kétszer annyi román (mintegy 300 fő) élt, mint görög, 100 fölött volt a polgárjogot szerzett román kereskedők száma, négyszer annyi, mint görög, bár a 40-es évek elején csak kétszer annyi román, mint görög vett részt a fejedelemségekkel való kereskedésben.

A kereskedelmi tőke az iparba csak úgy tudott behatolni, hogy a görög és román kereskedők bányákat, malmokat béreltek, s mint láttuk, az örmények arisztokratákkal részvénytársaságokba társultak, vagy parasztiparosokat foglalkoztattak. A céhes iparosokkal szemben nem a jövő előharcosai voltak, hanem csak más játékszabályok alapján működő vállalkozási formákat képviseltek, a céh elővásárlási jogát pedig – a modern iparszabadság eszményét hangoztatva – azért támadták olyan hevesen, mert a parasztipar termékeihez a városi vásárokon nehezebben jutottak hozzá, ha a céh is a falvak népéhez hasonló árucikkeket termelt, mint például a durva posztót.

A céhesipar utóvirágzásához hasonló élelenség jellemezte az érchegegyeségi nemesfémányászatot, amely a 40-es években a Habsburg-birodalom aranytermelésének 60%-át biztosította. Az 1820-as évektől a kincstár, látva az erek kimerülését és a központi gazdálkodás nehézségeit, a magánvállalkozások támogatását tűzte ki célként, s így aranytermelésük a 40-es években az erdélyi összetermelés 70%-át tette ki. A kincstár amellett, hogy ellenőrző szerepet játszott, lebonyolította az ércbeváltást, és kohókat tartott fenn, hogy saját jövedelmével együtt biztosítsa a termelés folyamatosságát. A vállalkozók közt egyaránt találunk erdélyi birodalmi arisztokratákat, városi nemes-polgárt, kincstári tisztviselőt és jómódú kincstári jobbágyot, annak jeleként, hogy a polgári vállalkozói tevékenységben a legkülönbözőbb rétegek egyesültek. Persze, az Érchegegyes társadalma továbbra is német-francia öltözetű urak és darócba öltözött parasztkok két egymás mellett élő külön világa maradt, a jómódú parasztpolgárok pedig a kettő határán éltek. A paraszti és a nemesi életforma külsőségeit egyesítették valahogy úgy, ahogy idézett francia utazónk az egyik leggazdagabb verespataki bányász házatáját leírta: a földszinti szobában mi sem árulkodott a jólétről, de az emeleti szoba valóságos kincstár volt, a falon Leonardo metszete az Utolsó vacsoráról és mellette „egy komikus Szent Péter ikon”³⁵, s a ház ura gazdagságának fitogtatásával alázta meg azt, aki őt paraszti öltözet miatt szegénynek nézte, például egy magasabb rangú kincstári tisztviselőtől tízszeres áron vásárolta meg a lovát.

A lelőhelyek kimerülése miatt a rablógazdálkodásnak is nevezett hagyományos gazdálkodást lassan kezdte felváltani az erek rendszeres feltárása. A kisparaszt bányászok többsége viszont a véletlenszerű felfedezések vonzásában élhetett. S a bányászszerencse forgandósága miatt a bányavidék

³⁴Wien, Finanzarchiv. Uo. 1846: 1596

³⁵de Gerando, i. m. I. 294.

paraszttársadalmán belül sokkal élesebbek voltak a különbségek. Akire rámosolygott a szerencse, a sikertelenül gazdálkodókat bérmunkásaivá tette, s földjeit is velük műveltette. A meggazdagodás még ilyen rendkívüli lehetőségei miatt az erdélyi román parasztság vásárok által összefogott világában az érchegységek örvendtek a legnagyobb tekintélynek.

De a jólét és a nyomorból kiutat kereső szerencsét próbálók világára a válság sötét árnyéka borult. Minél több érc került ki a bányákból, annál több fára volt szükség. És a termelés növekedésével egyszerre egyre vészjóslóbban fogyni kezdett a fa: a kohók működtetése mellett a bányamunka legfőbb kelléke és egyben a paraszttipar nyersanyaga. S a szegényebbek, kiknek nem jutott föld, és életüket a szerencse reményében tengették, betegségektől és inségtől sanyargatott pauper tömeggé kezdtek duzzadni, és egy-egy válság alkalmával, amikor a rossz termés miatt felszöktek a gabonaárak, a gazdagabbakat is kényszerítették, hogy együtt álljanak ellen a kincstárnak, és a magyar „nemzeti fejedelmektől” kapott privilégiumaikra hivatkozva, valamennyien tagadják meg a kincstár robotköveteléseinek teljesítését, és követeljük az erdők szabad használatát mindaddig, amíg a katonaság brutálisan nem csinált rendet.

Összegezve: válság és fejlődés eddig is alakította Erdély népeinek sorsát, de most minőségében új történeti korszakot értelt. A polgári átalakulás követelménye és lehetősége azonban nem annyira úgy vetődött fel, hogy az erdélyi viszonyok érettek-e vagy sem a polgári átalakulásra, hanem sokkal inkább úgy; ha Európának ebben a régiójában, ahova Erdély is tartozott, a polgári reform, vagy a polgári forradalom megszünteti a feudális rendszert, akkor Erdélynek is a polgári fejlődés útjára kell lépnie. Történeti fejlődési sajátosságai messzemenően meghatározták a jövő polgári társadalmának a jellegét, de társadalmi-politikai harc kérdése volt, hogy miként alakulnak a társadalmi rétegződés belső arányai, hogy a különböző társadalmi csoportok, rétegek és osztályok milyen esélyekkel indulhatnak a polgári fejlődés útján, és mennyire érezhetik magukat saját sorsuk alakítójának.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- О. Паулини*: Списки по налогу 1542 г. семьи свободных королевских горнопромышленных городов в области реки Грона (Источниковедческий анализ) 349
И. Веллани: Общинный строй и личные стремления в жизни деревни 18-ого века 376

СООБЩЕНИЯ

- Е. Ладани*: Libera villa, civitas, oppidum. Вопросы терминологии 450
Б. Беллер: Кризис политики по немецкой национальности контрреволюционного режима в 1931–1932 гг. 478

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

- М. А. Барг*: К вопросу связей технической и общественной революции 497

КУЗНИЦА

- А. Мишколци*: Население, общество и экономика в Трансильвании ввремя кризиса феодализма 509

CONTENT

STUDIES

- O. Paulinyi*: The Sixtieth Tax Register of the Seven Free Royal Mining Towns on Garam-Province in 1542 (Source Analysis) 349
I. Wellmann: Community Order and Individual Endeavours in the 18. Century Village . . . 376

COMMUNICATIONS

- F. Ladányi*: Libera villa, civitas, oppidum. Problems of Terminology 450
B. Bellér: The Crisis of the German Nationality Policy of the Counter-revolutionary System in 1931–1932 478

THEORY AND METHODOLOGY

- M. A. Barg*: To the Connection between Technical and Social revolution 497

OEUVRES

- A. Miskolczy*: Population, Society and Economy in Transsylvania in the Age of the Crisis of Feudalism 509

TABLE DES MATIERES

ETUDES

- O. Paulinyi*: Les listes de soixantièmes des sept villes minières royales de la région du Garam (Hron) en 1542 (Analyse des sources) 349
- I. Wellmann*: L'ordre de communauté et des aspirations individuelles dans la vie des villages à partir du 18e siècle 376

COMMUNICATIONS

- E. Ladányi*: Libera villa, civitas, oppidum. Questions de terminologie 450
- B. Bellér*: La crise de la politique du régime contre-révolutionnaire envers les nationalités en 1931–1932 478

THEORIE ET METHODOLOGIE

- M. A. Barg*: Contribution aux problèmes des rapports entre la révolution technique et sociale 497

ATELIER

- A. Miskolczy*: Population, société et de richesse en Transylvanie à l'époque du crise du féodalisme 509

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

- O. Paulinyi*: Die Register der Sechzigstelsteuer (Sexagesima) der sieben freien königlichen Bergstädte der Gran-Gegend aus dem Jahre 1542 (Eine quellenkundliche Analyse) . . . 349
- I. Wellmann*: Gemeinschaftsordnung und individuelle Bestrebungen im Leben des Dorfes im 18. Jahrhundert 376

BEITRÄGE

- E. Ladányi*: Libera villa, civitas, oppidum. Terminologische Fragen 450
- B. Bellér*: Die Krise der deutschen Nationalitätenpolitik des konterrevolutionären Regimes in den Jahren 1931–1932 478

THEORIE UND METHODOLOGIE

- M. A. Barg*: Zur Frage des Zusammenhanges der technischen und sozialen Revolution 497

WERKSTATT

- A. Miskolczy*: Bevölkerung, Gesellschaft und Wirtschaft in Siebenbürgen zur Zeit der Krise des Feudalismus 509

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. V. 5. – Terjedelem: 16,1 (A/5) ív
80.8304 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKIII 1900 Budapest V., József nádor tér 1) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKIII 245-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKIII Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.812

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
II-4389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre 64,— Ft

INDEX: 25 812
ISSN 0040—9634

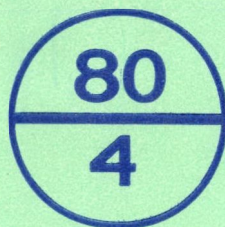

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55686
D

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Mályusz Elemér: A négy Tallóci fivér

Niederhauser Emil: Négy arckép

*Puskás Julianna: Kivándorlás — bevándorlás —
etnikum*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ,
KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL,
ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, SOMLYAI MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Úri u. 51–53. – Telefon: 160–160
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 64,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Mályusz Elemér: A négy Tallóci fivér</i>	531
<i>Niederhauser Emil: Négy arckép</i>	577

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bak Borbála: Győr szabad királyi város igazgatástörténetének levéltári forrásai és terminológiai kérdései (1743–1778)</i>	591
<i>Zombori István: V. Károly és a magyar trónviszályok (1529–1533)</i>	615
<i>Krausz Tamás: M. N. Pokrovszkij és az orosz abszolutizmus vitája a 20-as években</i> ..	627

MŰHELY

<i>Puskás Julianna: Kivándorlás – bevándorlás – etnikum (A társadalomtudományok újabb eredményeiről Európa és az Egyesült Államok vonatkozásában)</i>	649
---	-----

FIGYELŐ

<i>Heckenast Gusztáv: Mi a történeti tény?</i>	677
<i>Bolla Ilona (1927–1980) (G. F.)</i>	680

Tanulmányok

MÁLYUSZ ELEMÉR

A négy Tallóci fivér

A cím akár Jókai valamelyik novellája élén is helyet foglalhatna. Bizonyára oda is kerül, ha a történeti kutatás előzőleg feltárja a Tallóci család múltját, hogy azután sorsában a 19. századi magyar közgondolkodást oly élénken foglalkoztató asszimiláció egyik példáját lássa megelevenedni. Sajátságos módon éppen az asszimiláció kérdése lehetett az oka, hogy egyetlen magyar történetíró sem hajolt le az úton heverő érdekes témáért. A középkori családnevet ugyanis 1875 óta egy történész viselte, akit eredetileg Strommer Lajosnak hívtak. Őt tehetsége, csillapíthatatlan érvényesülési vágya sarkallta, hogy nevének megváltoztatásával is jelezze, nemcsak ízig-vérig magyarnak érzi magát, hanem igényli, hogy oly nimbusz vegye körül, amelyre az idő tájt csak a „történeti” családok tagjai számíthattak. Eredetileg beérte volna köznemesi család nevének felvételével. Tetszett neki a Thaly név, amelyet a kuruckor történetírója nemcsak a szakkörök, hanem a szélesebb olvasórétegek előtt is ismeretessé tett. Engedélyt kért tehát Thaly Kálmántól, amikor – 1875-ben – mellette mint a Magyar Történelmi Társulat titkárságáé sürgölődött,¹ hogy ugyanígy nevezhesse magát. A megkérdezett egyáltalán nem volt elragadtatva a szándéktól, és nem is rejtette el viszolygását. Strommer nem jött zavarba. Az őt haláláig jellemző humorérzékkel értesítette példaképül választott mentorát: Kedves Bátyám, mégsem a Te nevedet választottam, hanem ezt megtoldottam egy lóhosszal és Thallóczy lettem.²

Ami a legsajátságosabb, minden hivatalos formaság nélkül. Bár a névváltoztatásokhoz belügyminiszteri engedély kellett, nincs nyoma, hogy esetünkben a törvényes szabályoknak megfelelően mentek volna a dolgok.³ Eleinte bizonyára írói szokással magyarázták kortársai az önkényes névcserét, amelyhez hasonlóra sok példát lehetett látni a színház világában.⁴ Szokatlan, hogy Strommer Thallóczy lett, nemcsak a hétköz-

¹ Lukinich I.: A Magyar Történelmi Társulat története. 1867–1917. Bp., 1918. 41. sk. l.

² Lukinich Imre egyetemi tanár szóbeli közlése az 1940-es évek elejéről.

³ Nem szerepel a hivatalosnak tekinthető „Századunk névváltoztatásai” c. kiadványban (Bp., 1895) sem. A névcseré időpontja nap szerint nem, csak megközelítően állapítható meg. A Századok 1875. júniusi számában (407–409.) már Thallóczy név alatt találunk ismertetést tőle, a júliusiban (477–497.) viszont még mint Strommer méltatja Dangeau marquis Journal-ját, kiszedegetve a 19. kötetes kiadványnak a Thököly- és Rákóczi-korról szóló adatait, egyidejűleg a Figyelő május 16-i számában (231–236.) Strommer néven közli, mutatványul egy nagyobb műből, Fráter György és Richelieu összehasonlító jellemzését, hogy két hónap múlva, júl. 25-én új és zárójelbe tett régi nevén írjon bírálatot (359–360.).

⁴ Kalmár Béla színész és író a Zombory Gyula nevet előbb önkényesen, majd miniszteri engedéllyel használta. (Szinyei J.: Magyar írók élete és munkái. XIV. k. Bp., 1914. 1899, sk. hasáb.)

napi életben, hanem a közpályán is, de hogy így történt, az mindenképpen illett egyéniségéhez. Bécsben működött, a császári udvar közelében, nagy tekintélyben és köztiszteltetést élvezve, amint a hivatali ranglétrán egyre magasabbra emelkedett. Budapesten történetírói és tudományszervezői tekintélye előtt kortársai kivétel nélkül meghajoltak, és hódolatukban gondolatát kitalálni igyekeztek. Mivel Thallóczy kutatásaiban főleg a délszláv népek és Magyarország kapcsolatainak tisztázásával foglalkozott, s mert a problémakör családtörténeti vonatkozásai iránt élénk érdeklődést tanúsított, aminek jeléül ily jellegű tanulmányait tekintélyes méretű kötetben összegyűjtve 1909-ben kiadta,⁵ feltételezték, amit valljuk be, joggal tehetek, hogy szándékában van a Tallóci család történetének megírása. S minél tovább húzódott a terv megvalósulása, annál inkább erősödött a tartózkodás, hogy valaki a Tallóciakról szóló esetlegesen kezébe került oklevelet megismertessen, vagy a család valamelyik tagjának életrajzát megírja.

Bár Thallóczy halálával (1916) eltűnt a feszélyező gát, nem került sor arra, hogy a család sorsát bárki vizsgálat alá vegye. A problémák, amelyek felmerülésére a Tallóci család történetével foglalkozás kecsegtethetett, többé nem voltak oly vonzók, hogy bárkit kutatásra biztathattak volna. Az ösztönszerű tartózkodást tudatos elutasítással erősítette a magyar marxista történettudománynak az az elve, hogy munkatársainak erejüket elsősorban a mai Magyarország határain belül lezajló folyamatok felmérésére tanácsos fordítaniuk. Ha most ezzel az általánosnak mondható felfogással szembehelezkedünk, annak mégsem az az egyedüli oka, hogy vannak történelmünknek olyan mozzanatai, amelyek a kutatók figyelmét fontosságuk ellenére nem vonták magukra, ellenben a Tallóci család sorsának fonalát felgöngyölítve, annyira szembetűnőek lesznek, hogy további kutatásra ösztönözhetnek, hanem legfőképpen azon közöny leküzdésének vágya, amellyel tudósok és laikus olvasók Belgrád 1440-i ostromát alig-alig méltatva figyelemre, átsiklanak a török–magyar élethalál- küzdelem legfelemelőbb mozzanatán. Ily felfogást vallva a történeti tudat alakításának szükségességéről, merjük vállalni, hogy a kutatás évszázados mulasztását jóvátenni próbáljuk.

I.

A Tallóciak ezt a magyarországi nevüket 1431 óta viselték. Korábban Ragusaiaknak hívták őket. Ragusa azonban nem származási helyük, ez Curzola – a mai Korčula – szigete volt. A sziget csak rövid ideig került Ragusával kapcsolatba, közvetlenül megelőzőleg Hervoia spalatói herceg uralma alatt állt, s két másik szigettel, Lesinával (Hvar) és Brazzával (Brač) együtt Ragusa – Zsigmond felhatalmazására – 1413 nyarán vonta igazgatása alá. Nem zálogosításról volt szó, mert a király csak a szigetek feletti kormányzást engedte át, cserébe a 2000 dukátért, amelynek egyszeri lefizetésére azoknak az előnyöknek az ecsetelésével sikerült a várost rávennie, amelyek abból származnak, hogy nem valamelyik boszniai főúrral kerül szomszédságba. Ragusa egy-egy vikáriust küldött a szigetekre, egyébként ezek régi szervezete, amely nemzeti és városi elemekből tevődött össze, érintetlenül maradt. Szemben a másik két szigettel, amelyekben a ragusai irányítás akadálytalanul érvényesült, Curzola örökösen elégedetlenkedett.⁶ Lakói féltékenyen őriz-

⁵ Bosnyák és szerb élet- és nemzedékrajzi tanulmányok. Bp., Franklin Társulat.

⁶ *Gelcich J.*: Ragusa és Magyarország összeköttetései oklevéltára. Bp., 1887. 252. sk., 262., 266., 281.

ték különállásukat, s Ragusa gyámkodását nem voltak hajlandók elviselni. Követei 1416 december közepén Aachenben keresték fel Zsigmondot, és a város bevádolásával sikerült elérniük, hogy 1417 márciusában a király a szigetek ellenőrzését egy magyar főúrra, Kusalyi Jakcs Lászlóra bízta.⁷

A nem egészen négy évig tartó kapcsolat, amelyet a bizalmatlanság, nem pedig az együttműködés jellemezett, rövidebb volt, semhogy a curzoliaiak annak a városnak érezhették volna Ragusát, ahová hagyományszerűen viszi a szülőföldjüket szűknek érző fiatalokat érvényesülési vágyuk. 1418 tavaszán a ragusaiak azzal a megbízatással küldték követeiket Zsigmondhoz, hogy állapodjanak meg vele a három sziget felől,⁸ a tárgyalások azonban, ha ugyan sor került rájuk, nem vezettek eredményre. A dalmáciai magyar uralom napjai akkor már meg voltak számlálva. Zsigmond ugyanis azzal, hogy haderejének java részét és diplomáciai tevékenységét egyaránt Velencének a német birodalommal érintkező határvidékén, a terra fermán való meggyengítésére fordította, lehetővé tette a szigetállam számára, hogy sorra hódoltassa a dalmáciai városokat. Curzola lakói 1420. ápr. 24-én esküdtek hűségét Velencének,⁹ ugyanezen év szept. 12-én pedig Mocenigo Tamás doge kívánságait tekintetbe véve, oly megszorítással, hogy comesüket a velencei nemesek közül kell választaniuk, pereiket pedig, mint végső fórumhoz, Velencébe kell fellebbezniük, lényegében meghagyta őket régi jogszokásaik birtokában.¹⁰ A függetlenségét megőrző Ragusa és a hozzá mindössze négy évig tartó Curzola közt ezzel minden jogi kapcsolat megszakadt, s a szigetről beköltözés, ha nem is hangzott el tilalom, oly körülményessé válhatott, hogy gyakorlatilag nehezen kerülhetett rá sor.¹¹

Minden jel szerint 1413 táján lett Ragusa lakója a Curzolából való Matkó, akinek családja felől egyetlen adat tájékoztat. Egy pápai engedély, amely Tallóci Péter és János – Máté testvérei – atyját, kérvényüket 1435. dec. 13-án elintézte, Lukácsnak nevezi.¹² Apa és fia közti kapcsolatot a magyarországi latinság az előbbi nevének genitivusba tételével és a filius szó beiktatásával fejezte ki (Johannes filius Luce), ami a pápai kancelláriában a filius szó elhagyásával tovább egyszerűsödött, Dalmáciában azonban szokás volt a származást de praepositionis alakban fejezni ki. (Johannes de Luca). Jireček Constantin a megjelö-

⁷Ua. 264., 273., 276., 281. sk. 1.

⁸Ua. 286.

⁹Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium. Pars I. Statuta et leges. Vol. I. Statuta et leges Civitatis et Insulae Curzulae. (1214–1558.) Opera J. J. Hanel. Zagrabiae, 1877. 138.

¹⁰Ua. 140. – Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Vol. XVII. Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike. Skupio S. Ljubić. Knj. VIII. Zagrabiae, 1886. 46. 1. – I libri commemoriali della republica di Venezia. Regesti. Tomo IV. (Monumenti storici pubblicati della r. deputazione di storia patria. Serie I. Documenti. Vol. VIII.) Venezia, 1896. 27. 1.

¹¹A 31. jegyzetben közölt 1431-i szöveg szerint Tallóci Matkó nem töltött tíz évet Ragusában, s 15 év óta szolgálja a despotát, illetőleg Zsigmondot. A másfél évtizedre utalás elfogadhatónak látszik, mivel egyrészt Tallóci akkor már ismert ember volt, s így számon tarthatták életkörülményeit, másrészt C. Jireček (Geschichte der Serben. [Allgemeine Staatengeschichte. Erste Abteilung: Geschichte der europäischen Staaten. 38. Werk.] Zweiter Band. Erste Hälfte. Gotha, 1918. 166.) 1417-től kezdve – tehát a város elhagyása óta – talált a ragusai levéltárban Mathio de Luca Corzulano-t, illetőleg Matheo de Corzula-t említő adatokat. Az évtizedes ragusai tartózkodás tagadásával összeegyeztethető a beköltözésnek 1413-ra tétele.

¹²Lukacsics P.: XV. századi pápák oklevelei. II. k. IV. Jenő pápa és V. Miklós pápa. (Olaszországi Magyar Oklevéltár. Közbeocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. II.) Bp., 1938. 396., 397. sz.

lés alapján arra következtetett, hogy Matkó – testvéreivel együtt – a de Luca patrícius családból származott.¹³ Kiváló tudósunknak ezt a következtetését nem fogadhatjuk el. Ha ugyanis a de Luca megjelölést öröklődő családnévnek vennők, fel kellene tételeznünk, hogy az 1417-ben szereplő Giacomo de Luca¹⁴ és a Tallóciak ugyanabból a családból származnak. Ennek a feltevésnek azonban nincs valószínűsége, mert egyrészt a Tallóciaknak nem volt Giacomo nevű testvérük, másrészt ez is, meg apja is, név szerint Luca (Luxa) Oblisich¹⁵ Ragusa érdekei ellen dolgoztak, amennyiben Oblisich Lukács 1416-ban Nelipić Jánoshoz, a Zsigmond-kor nagybirtokos főúrához ment, hogy Curzolát felajánlja neki, Giacomónak pedig, gonosz és ártalmas embernek nevezve őt, Ragusa elrendelte elfogatását. Valószínűtlen, hogy ők Ragusába költözésre gondoltak, vagy ott megtelepedtek volna.¹⁶ A Tallóciak esetében a de Luca név olyan apára utal, aki nem dicsekedhet számon tartott őstől származó családi névvel. Abban azonban igazat kell adnunk Jirečeknek, hogy a négy testvér apja Curzola sziget patríciusai közé tartozott. Nincs ugyan erre bizonyítékunk, de – a körülmények egybevetésével – valószínűnek látszik, hogy a család sem Ragusában, sem Magyarországon nem vihette volna olyan sokra, ha mindjárt az első lépésnél származási és vagyoni előnyök nem könnyítik meg az indulást.

A 15. század második évtizedében három curzolai patrícius családról tudunk, amelynek volt Lukács nevű tagja. Az egyik, ser Lucas Simonis 1415-ben másodmagával, a nyilván olasz ser Raphael Angelivel bíró volt Curzolában,¹⁷ a másik kettővel abban az 1420. névsorban találkozunk, amely a Velencének behódolt és hűséget eskü alatt ígérő curzolai előkelőket tünteti fel. A sziget lakói közül a rectoron és a három bírón kívül 43 nobilis jelentette Velence számára azt a vezető társadalmi réteget, amelynek állásfoglalásával biztosítottnak érezhette Curzola feletti uralmának zavartalan gyakorlását. Matkó koránál fogva nem kereshető a fogadalmat tévők között, ily nevet nem is találunk a jegyzékben, de feltehetjük, hogy apját számon tartották és megeskették. Két Lukács volt a nobilisok között: Ser Lucas Stephani ~ Ser Luca Stephani, és Ser Stipchus Marinich, Ser Lucas eius filius ~ Ser Steph. Marincich et Lucas eius filius.¹⁸ Az egybevetésből azonnal szemünkbe ötlük, hogy az első Lukács neve latinos, a másiké szláv, s míg ennek viselője olasz etnikumúnak látszik, az utóbbié nyilván délszláv, mivel akinek apja Marinich (Marincich) István, az nem lehetett olasz. Könnyű eldöntenünk, melyik Lukácsban nem kereshető Matkó apja. Marinich István fiában semmi esetre. Ilyen feltevést a szereplők

¹³ I. m. 165. sk. l.

¹⁴ *Gelcich* i. m. 272.

¹⁵ Uo. 263.

¹⁶ A számtalan példa közül annak illusztrálására, hogy a *de* praepositio személynév elé helyezve az apára utal, hivatkozhatunk arra, hogy az 1420-ban Velence által Trau élére helyezett comest emlékeink felváltva Simon Detrico-nak és Simon de Detrico-nak mondják. (*Lucio, Giovanni: Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trau. Venetia, 1674. 428., 443. sk. l.*) A szélesebb rokonság megjelölésére a *de* praepositio után a személynevet többes számba volt szokás tenni, mint a magyar vonatkozású oklevelek de Georgiis, de Matefaris, de Nassis stb. nevei mutatják. (Zsigmondkori Oklevéltár. Összeállította: Mályusz E. I–II. k. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok. 1, 3. 4.) Bp., 1951–1958. Index. – A továbbiakban: Zs. O.) Nem lehet véletlen, hogy az ily típusú, hosszabb történeti múltra valló neveket Zarában élő családok viselték.

¹⁷ *Gelcich* i. m. 256.

¹⁸ A névjegyzék két változatban maradt korunkra. A másodikként közölt névváltozatok *G. Lucio* id. munkájában (423.), az első a zágrábi délszláv akadémia jogtörténeti forráskiadványában (*Hanel* i. m. 138.). Kétségtelenül az utóbbi névalakjai a hitelesebbek.

életkora sem enged meg. Ha Marinich István fiát is úgy említik meg, mint aki apjával együtt esküt tett, ez a Lukács nem lehetett annyira idős, hogy oly önállóan tevékenykedő fiai lettek volna, mint Matkó és fivérei. Ezek szerint két patrícus, Simon fia Lukács vagy István fia Lukács lehetett a Tallóciak apja. Abban, hogy a kettő közül melyiket válasszuk, az etnikai hovatartozás tisztázása sincs segítségünkre. Ha az 1415-i bíró, mint egy olasz származásúnak a társa, délszlávnak látszik, ugyanez elmondható a másikról is, ha azonos azzal a Luxa Stepetchcsel, akinek nevével a curzolari tanács 1417. jegyzékében találkozunk.¹⁹ A Stephani névalaknak Stepetch változata szintén a szláv származás mellett szól.

A további találgatásokat mellőzve, az látszik bizonyosnak, hogy a névsorok szerint a curzolari nobilisokat 1420-ban még nem öröklődő családi névvel különböztették meg, hanem apjuk nevét illesztették a keresztnévük mellé, s mert a nevek jellege élesen elváltak, olasz és számra nagyobb délszláv csoportot különböztethetünk meg. Ha Petrus Dobros-lauichot, Nicola Ostrichot, vagy Ostoia Marinichot szláv anyanyelvi-műveltségüknek kell tartanunk, ugyanúgy Rafael vagy Gabriel Angelit, Franciscus Juniiit olasznak vélhetjük. A Tallóciak esetében a szláv származás, családi környezet mellett szól, hogy a testvérek közül a három idősebbet, Mátét, Ferencet, Pétert nemcsak latin nevükkel szerepeltetik írásos emlékeink, hanem a Matko, Franko, Petar ~ Petko névvel is illetik őket. A ragusai városi kiadványok a hivatalos Mateus mellett meglepő gyakran használják a Petar névalakot,²⁰ a harmadik testvér nevét pedig ugyanazok csak Franchus, Francho alakban őrizték meg.²¹ Mátét mint kevei ispánt, majd mint bánt saját kancelláriája Mathkónak nevezte,²² Mathkónak címezte azonban a királyi kancellária,²³ sőt a királyi privilégiumok méltóságnévsorában is találkozunk ugyanezzel a névalakkal²⁴ s hogy a megjelölés általános, arról Thuróczy János 1488-ban megjelent magyar krónikája tesz bizonyosságot, midőn a Zsigmondtól magas polcra emelt külföldi származásúak közt Ozorai Pipo mellett Mathko bánt említi fel Frankó, Petkó és Zowanus nevű testvéreivel.²⁵ A legfiatalabb testvérnek Jován neve, ha ugyan nem az olasz Giovannira gondolt Thuróczy, ugyanazt erősíti meg, amit a másik három is jelez: a legszűkebb családi környezetben a testvérek nevének szláv változatai éltek.

Mindezek alapján Tallóci Matkó családját szláv anyanyelvűnek kell mondanunk, azonban azzal a megjegyzéssel, hogy tagjai olaszul is beszéltek.²⁶ A kétnyelvűség nem

¹⁹ *Gelcich* i. m. 274. sk. 1.

²⁰ Ua. 432. (1441), 460. (1445), 488. sk. 1. (1452).

²¹ Ua. 420. sk. 1. (1438), 462. (1445), 467. (1448).

²² Nos Mathko de Talloucz comes Kouiensis, 1434. (J. B. Tkalčić: *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Zagrabiae, 1894.* 89., 92.), Mathko de Tallowcz regni Sclaunoie banus, 1435, 1436. (ua. 118. sk. 1., 128. stb.) Ugyanez az oklevéltár Petkó nevét Perko alakban közli (111., 119. l.), ez azonban elírás is lehet.

²³ Ua. 87., 111., 144., 145.

²⁴ Ua. 115., *Gelcich* i. m. 456. (1444).

²⁵ Mathko banus cum suis fratribus Frankone, Petkone et Zowano, posterii quorum paternis in rebus nunc haud magnam habent portionem, Ragusini fuerunt. (*Schwandtner, J. G.: Scriptorum rerum Hungaricarum veteres ac genuini. (Vindobonae) 1746.* I. k. 233. l.)

²⁶ A 19. sz. utolsó negyedében a dalmáciai kétnyelvűséget utazása közben Thallóczy Lajos így jellemezte: „Raguza lakossága, mondhatni, teljesen kétnyelvű, míg Spalatóban az egész intelligencia olasz, Zárában van hivatalos s nem hivatalos nép; a hivatalos ugyan mindkét nyelvet beszéli, de érthető okból inkább szlávul beszél, míg a köznépp inkább kétnyelvű.” (Utazás a Levántében. Bp., 1882. 74. l.)

jellemezte általánosan a curzolari uralkodó réteget. Amíg tehát Ragusában a polgárság elitje egészében olasz, Curzolában a nagytanács többségét szlávok teszik ki, ezek között pedig vannak olyanok, akik nem értenek latinul. Ha nem így volna, Ragusa Zsigmondnak sem 1413-i oklevelét, amellyel a három szigetet a köztársaság vezetése alá rendelte,²⁷ felolvasása után in Sclavica lingua Curzolában nem hirdettette volna ki,²⁸ sem a király 1416-i rendeletét, amely a bizonytalan jogi helyzetű knézségekből származó jövedelmeknek a város részére történő beszolgáltatására adott utasítást, nem tartotta volna szükségesnek jegyzőjével szláv nyelvre fordíttatni és háromszor felolvastatni az ugyanottani tanácsban.²⁹ A szláv anyanyelvűek közül mindkét Lukács, Simonnak a fia és az is, akinek az apját 1420-ban Stephanusként említik, tudhatott olaszul. Ennek az előnyét a legidősebb fiú, Matkó, bármelyiknek volt leszármazottja, főleg akkor érezhette, amikor ragusai lakos lett.

Matkó és testvérei viszonya Ragusához szavakban rendkívül bensőséges volt. A város, amikor követeit Matkó felkeresésére és támogatásának kieszközlésére utasította, emlékeztette, hogy szeretett hazájának oly tagja ő, aki az otthoniak számára ragyogó példakép és ékesség.³⁰ Ha azonban a török szultántól szemrehányást kapott (1431), amiért nem tudta Matkót mint polgárát visszatartani az ellenséges lépésektől, letagadta, hogy a legcsekélyebb mértékben is része volna a kifogásolt akciókban, s ezt azzal a kijelentéssel erősítette, hogy Matkóhoz nincs semmi köze, nem is lehet, mert a városban sem házat, sem fekvőséget, sőt rokonságot sem mondhat a magáénak.³¹ A kancelláriai frázisoknál többet jelentett mindkét fél számára, hogy jól felfogott érdekeikhez ragaszkodhattak, és addig, amíg azok a másik felet nem sértették, kölcsönösen megértésre számíthattak. A néhány év, amelyet Matkó a városban ifjan eltöltött, elég volt, hogy sorsa meghatározódjék. Ragusa imént idézett kijelentése igen fontos, mert emellett szól, hogy Matkó volt családjának első tagja, aki Curzolát elhagyta, azonban nem lett teljes jogú ragusai polgár, mert a polgárjog gyakorlásának első feltételével, a fekvőséggel sem rendelkezett. Vagyis oly lakos volt a városban, aki egyedül a maga erejére utalva próbál érvényesülni. Nem szorul igazolásra, hogy a legfontosabb kelléknek, a tehetségnek nem volt híjával.

Ragusa gazdasági életében az érvényesüléshez soha nem voltak kedvezőbbek a feltételek, mint Tallóci korában, mivel a város a 15. sz. első felében élte virágkorát. Sikeresen használta ki szerencséjét, hogy nem került velencei uralom alá, s így önálló gazdasági politikát folytathatott. Polgárainak kezében volt a közvetítő kereskedelem

²⁷ *Wenzel G.*: Beiträge zur Quellenkunde der dalmatinischen Rechtsgeschichte im Mittelalter. Archiv für österreichische Geschichte 4 (1850) 555. – *Ljubić i. m.* VII. k. (1882.) 123. – Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium. Pars I. Statuta et leges. Vol. III. Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae et civitatis et insulae Lesinae. Opera S. Ljubić. Zagrabiae 1882. 388.

²⁸ *Gelcich i. m.* 253.

²⁹ Ua. 257.

³⁰ Ragusa 1438. máj. 15-i követi utasításában: che e membro de Ragusa patria soa carissima, la qual sempre risguarda in lui come spechio et ornamento de quella. (*Gelcich i. m.* 418. Vö. *Starine I* (1869) 204.)

³¹ N. Iorga kivonata (Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, seconde série, Paris, 1899. 296. sk. l. 1431 okt. 9.) szerint: Thallóczy est natif de Curzola: il n'a jamais passé dix ans à Raguse, ainsi qu'on l'a dit; il n'y a pas de maison, de terre ou de famille; il y a quinze ans qu'il sert le despot, d'abord, et, ensuite, le roi de Hongrie.

lebonyolítása egy részről a Balkán, más részről Olaszország, valamint Nyugat-Európa között. Főleg sót és szöveteket szállítottak oda, kiváltképpen állatért, ezüst- és rézércért cserébe. Tevékenységük azonban nem korlátozódott a Balkánra, kiterjedt Magyarországra is. Sajnos, csak elszórt adatok szólnak róluk, ezek is sejtetik azonban, hogy nemcsak a kereskedéshez, hanem a fegyverforgatáshoz is értettek. Az egyik esetben (1391) a szerémségi Szávaszentdemeterben (Mitrovica) lakó ragusai Nixa, lándzsájára a pártütő Horváti János bán címerét tűzve haladt a macsói bánságban, amidőn találkozott Losonci István, a törvényes bán két fegyveresével. Ezek elfogták őt, csakhamar azonban maguk estek két szentdemeteri ragusai – Sinko és Vlahassa – fogságába, akik nem érve be honfitársuk kiszabadításával, elvették fegyvereiket, majd mint útonállókat a bíró kezébe adták őket.³² A ragusaiaknak a szerémségi Ujlakon konzuljuk működött a 14. sz. végén,³³ de kolóniájuk volt az északkelet-magyarországi Nagybányán is. Szerémségi telepeik állandóságának jele, hogy itteni kereskedők vásárolták fel ugyancsak ragusaiaktól a boszniai és szerbiai ezüstöt, s ezt aztán Zsigmond engedélyével vám nélkül szállították anyavárosukba, amelynek tehát telepei, mintegy filiái voltak.³⁴ A magyar érc kivitelében szintén szerepet játszottak, s hazai sóknak a Balkánon ugyanők kerestek és biztosítottak piacot.

Ragusa elégitette ki a balkáni pompaszerető fejedelmek és főurak luxusigényeit is. Nem Velence, hanem ő szállított azoknak selymet, bársonyt, ötvösműveket, ékszereket, fegyvereket, üveget, halat, olajat, bort. Ha sok esetben csak közvetítő volt is Ragusa a Balkán és Velence, Verona, Mantua, Firenze közt, kézművesei, főleg posztókészítői maguk is részt vállalhattak az árucseré lebonyolításából.³⁵ A kereskedők, a piacok felkutatása közben sok alkalmat nyerve a tapasztalatszerzéshez, vállalkozók is, akik áruüzletet és pénzügyletet sikerrel párosítanak. A vámbérlet szívesen gyakorolt foglalkozásuk volt. 1401 és 1410 között ragusaiak bérelték Žarkovič Mirksától, az albániai Valona urától a piragi és valonai, Lazarevič István szerb despotától a rudniki, pobreskai, novobrdói vámokat.³⁶

Ez általános keretek közt a ragusai polgárság gazdasági szervezete szintén sok kedvező alkalmat nyújtott a városban szerencsét próbáló fiatal embernek. Az életre itt

³² Codex diplomaticus patrius Hungaricus. Hazai Okmánytár. VII. k. Bp., 1880. 426. sk. I. (A továbbiakban: HO).

³³ Az előzményekről *G. Čremošnik*: Das Konsularwesen von Dubrovnik in Serbien bis König Dušan. Glasnik 41 (1929) 81–94. I. Ragusa állandó újlaki megbízottja lehetett az a Zore de Palmotta, akinek közvetítésével küldte 1401-ben Budára boszniai követeinek jelentését (*Gelcich* i. m. 161. *Pucić, M.*: Spomenici srpski od 1395 do 1423 to jest pisma pisana od Republike Dubrovačke. Beograd, 1858. I. k. Függelék VIII. 1. Ujlak jelentőségét mutatja, hogy a ragusai követségek utasítászerűen rajta keresztül vették útjukat Budára. (*Pucić* i. m. II. k. 1862. 162.)

³⁴ Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek. Negyedik osztály: Diplomáciai emlékek. III. k. (*Wenzel G.*: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. III. k.) Bp., 1876. 650. Vö. *Székely Gy.*: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. (*Mályusz E.*: A mezővárosi fejlődés.) Bp., 1953. 178.

³⁵ *Jireček, C.*: Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters. Almanach der k. Akademie der Wissenschaften (Wien). 49 (1899) 367–452., főleg 374., 376., 386., 389., 442. – *Krekić, B.*: Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge (*P. Lemerle*: Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au moyen âge V.) Paris-La Haye, 1961. 67–109.

³⁶ *K. Jireček*: Spomenici srpski. (Spomenik XI.) Beograd, 1892. 46–52.

nem egyes tőkések bankházakká növekvő vállalkozásai voltak a jellemzőek, amelyekbe bekerülhetni a rokonság szokott az ajánlólevél lenni. A ragusai viszonyok kisszerűbbek voltak. Bankok helyett egyes emberek adták össze inkább talán csak pénzüket, nem pedig tőkéjüket egy-egy üzlet lebonyolítására. Akár *collegantia*, akár *entega* volt a társas vállalkozás neve, s bármily különbségeket takartak azok a résztvevők felelőssége és a nyereség felosztása kérdésében,³⁷ a lényeg az, hogy kis összeggel való betársulásra is bőven adódott alkalom. Sőt arra is volt lehetőség, hogy pénz nélkül részese legyen valaki egy vállalkozásnak. A ragusai kereskedelemnek az a sajátos jellege hozta ezt magával, hogy a szállítás a dalmát tengerparttól a Balkán hegyein keresztül magában is vállalkozásnak volt tekinthető. Utak hiányában nem szekerekre, hanem teherhordó állatokra volt szokás az árut rakni, úgyhogy voltaképpen karavánkereskedés folyt. Az igerőt balkáni főuraktól kellett bérbe venni, olykor háromszáz lovat is s velük együtt a védelmüket biztosító fegyvereseket felfogadni, míg a hajtók a vlach pásztorok közül kerültek ki. Oly mértékben, hogy a vlach szó jelentése Ragusában egyértelmű volt a vetturinóval, hajtóval.³⁸ Elgondolható, hogy ily karaván összeállítás, a menetét gátló akadályok legyőzése, az áruknak rendeltetési helyükre juttatása, az egész akció sikeres lebonyolítása felért egy félkatonai művelettel. Próbára tette irányítójának fizikai erejét, ugyanakkor a körülmények állandó mérlegelésére tanított, és gyors elhatározásokra szoktatott. Tallóci Matkónak felbecsülhetetlen segítséget jelentett, hogy két öccse is megosztotta vele a fáradalmakat. Bár csak legidősebb öccséről, Frankóról van pozitív adatunk, hogy vele tartott Ragusába, mégis azt kell valószínűnek mondanunk, hogy Petkó is követte őt, mivel azokban az években, amelyeket oklevelek adatai világitanak meg, halálukig annyira összetartottak jóban-rosszban, megosztva birtokszerzéseik eredményeit éppen úgy, mint a tisztességük viselésével járó fáradalmakat, hogy életük ismeretlen szakasza csak szorosan együtt küzdve-dolgozva elteltnek képzelhető el.

Matkót és idősebb testvéreit ezekben a kezdő években a ragusai polgárok mint szorgalmas, megbízható embereket tarthatták számon. Főleg ha – vagy mert? – bátorságukat, sőt vakmerőségüket a szerencse is jutalmazta, ami ugyan megint csak feltevés, de miért ne adjunk neki hangot, ha egyszer a bátrakat szokta a szerencse segíteni? Akadálya semmiképpen sem lehetett, hogy egy-egy vállalkozásukba be ne vegyék őket társakul, főleg, ha ők bonyolították le a szállítást, amikor is a vállalkozóknak megnyugvás is lehetett, hogy érdekeik közösek, s befektetett pénzük arányában a közös haszonból ne részesítsék őket. Valahogy így volna elképzelhető, mint küzdötte fel Matkó magát önálló vállalkozóvá.

1419-ben már az volt. Ekkor Belgrádban saját házában élt, amiről annak során értesülünk, hogy ott halt meg s ott végrendelkezett a ragusai Horaschouich Marino az ő é Frankó jelenlétében.³⁹ A szerb fővárosban tekintélyes ragusai kolónia tevékenykedett, ugyanitt működött Ragusa egyetlen szerbiai konzulja. Mint általában a kor konzuljainak, ennek is feladata volt városát képviselni, érdekeit védeni, megbízásából a despotánál eljárni.

³⁷ Čremošnik, G.: Nasa trgovačka društva u srednjem veku. Glasnik 36 (1924) 69–81.

³⁸ Jireček, C.: Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien im Mittelalter. Prag, 1879. 58. sk. 1.

³⁹ In Biograd in casa de Mathio de Lucha: li fo guaranti Mathio de Lucha e suo fratello Francho. Dinić, M. J.: Monumenta historiam Belgradi spectantia. Documenta res Belgradi mediae aetatis illustrantia. II. k. Belgradi 1958. 16.

Széles bírói hatáskörrel is rendelkezett, amennyiben két választott társával együtt ítélkezett a ragusaiak minden viszályában. Ők hárman tehát nem egyszerű békebírák voltak, akik a felek együttes felkérésére határoznak, hanem teljes bírói hatalom birtokában adhattak elégtételt a hozzájuk forduló panaszosok kérésére, legyenek ezek városuk polgárai vagy a despota alattvalói. A ragusai polgárok szabadsága, a szerb fejedelmi törvényszékek hatásköre alóli mentesség tehát azt jelentette, hogy a konzuli bíróság egyedül illetékes ragusai ügyekben. Nem feltevés, hogy Matkóék e bíróság alá tartoztak. 1423-ban a konzul és a két választott bíró eljártak Frankó mint alperes ellen a Zuitchi Petichouich által támasztott kereset ügyében, a következő évben Matkó mint konzul működött, 1426-ban viszont az akkori konzul mellett ő az egyik választott bíró.⁴⁰

Adataink nem hagynak kétséget, hogy Matkó az 1420-as évek első felében mint tekintélyes ragusai kereskedő-vállalkozó élt Belgrádban, ahová 1417-ben kerülhetett. A fejedelmi udvar szomszédsága számtalan lehetőséget nyújtott, hogy részben ragusaiak, részben saját pénzével, amelynek hányada — elképzelhetően — egyre növekedett, a despota rendelkezésére álljon egyszerű kölcsönökön kívül is. Áruhitel, vám- és bányabérlés, pénzverés formájában egyaránt adódhattak alkalmak, hogy a kor fejedelmi udvaraiban szokásos módon az államgazdálkodás keretei között gyümölcsöző vállalkozások bonyolódjanak le. Magyarország ebben a vonatkozásban aligha volt Matkó tevékenységének színtere, amit megerősít az állandó belgrádi tartózkodására utaló, 1426 márciusi adat. Feltevésünk azonban korántsem jelenti, mintha nem fordulhatott volna meg hazánkban, mégpedig éppen a despota érdekében. Ez ugyanis 1411 óta, amidőn elismerte Zsigmond királyt hűbérurának, magyarországi nagybirtokos is. Magáénak mondhatta Szatmár, Németi, Nagy- és Felsőbánya városokat, Bihar és Szabolcs megyékben a birtokok hosszú sorát, köztük Debrecent és Böszörményt.⁴¹ Főleg a két bányaváros lehetett alkalmas terület Matkó vállalkozói képességei érvényesüléséhez.

II.

István despota halálától (1427. jún. 19.) számíthatjuk a fordulatot, amidőn Matkó magyarországi lakos lett. Fel kell tennünk, mert csak így érthetjük meg a következményeket, hogy a despota unokaöccse és örököse, Brankovics György, uradalmi kormányzásából részt juttatott neki, s mert a nagybirtok igazgatásától elválaszthatatlan volt a fegyveres szolgálat,ilyent is kívánt tőle. Kevésbé fegyverforgatást, közelharcra felkészülést kell ezen értenünk, sokkal inkább bandériumszervezést, zsoldosok toborzását és eltartásuk anyagi feltételeinek biztosítását.

⁴⁰ 1424. nov. 24. Matcus de Luca consul, Pasquoe Veselcouich et Nicola Chapichieuch iudices electi; 1426. márc. 21. Ser Michael V. de Babalio consul, Matcus de Luca et Bartolus Marini iudices . . . electi. (*Dinić* i. m. 19. l.). A konzuli bíráskodást, amint a genuaiak 1379. évi kiváltságlevelében Lajos király biztosítja, ismerteti *Husztí D.*: Olasz–magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. Bp., 1941. 75. sk. l.

⁴¹ Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály. Okmánytárak. XXXIII. k. *Thallóczy L.–Áldásy A.*: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 1198–1526. Bp., 1907. (A továbbiakban: *Thallóczy–Áldásy*) 52. sk. l.

A nagy fordulatra, hogy a belgrádi konzuli bíróság tagját Zsigmond mint vitéz bandériumvezért ismerje meg, Matkónak mindössze egy év állott rendelkezésére. A Duna mellett fekvő Galambóc vára 1428-i ostrománál került arra sor, hogy jól felszerelt fegyveresei és familiárisai élén jelenjék meg a király táborában.⁴² Matkónak akkor még nem voltak birtokai Magyarországon, a bandériumot, amelyet vezetett, Brankovics állította ki. A valóság elleplezésének az a magyarázata, hogy galambóci szereplésének emlékét Zsigmond késői, 1437-i adománylevelének elbeszélése tartotta fenn, ennek megszerkesztésekor pedig Matkó nagyhatalmú báró, szlavón bán volt, akiről a kancellária már nem mondhatta meg, hogy mint familiáris, Brankovics hadi népét vezette. Elfogadhatjuk ellenben a leírást, hogy a király utasítására a vár falait és bástyáit sikerrel törette hajítógépekkel és ágyúkkal, amidőn pedig Zsigmondot, aki bízva a fegyverszünetben, hadereje java részét a Dunán átszállította, a törökök hitszegően megtámadták, egész napi harcban védelmezte őt, közben, más bárókkal együtt, hajót szerzett neki az átkeléshez, majd éjszakai küzdelemben fedezte a sereg további részeinek visszavonulását.

Helytállása megszerezte számára Zsigmond bizalmát és rokonszenvét. Az alkalmat, hogy királyi szolgálatba lépjen, az ország déli határvédelmének 1426 utáni meggyengülése adta. Addig a határ őrizetéről a firenzei Filippo Scolari, magyar nevén Ozorai Pipo temesi ispán gondoskodott. Ő a király meglegedésére tett eleget kötelességének, s hogy feladatát elláthassa, Zsigmond ráruházta még öt szomszédos megye – Arad, Csanád, Csongrád, Keve, Krassó – ispáni tisztét, mint a sókamarák ispánját pedig megbízta az egész magyarországi sómonopólium igazgatásával. A só tekintélyes tétel volt a királyi kincstár bevételei sorában, s mert nagyjában azonos, tehát előre számításba vehető hozadékára biztosan lehetett számítani, oly üzletember, mint Ozorai, meglepő teljesítményeket tudott felmutatni. Sikereinek köszönhetően a „temesi ispán” a külföld előtt is nagy tekintélyű báró lett, akit itthon rendesen magnificus címmel illettek.⁴³ Zsigmond, bár Ozorai hűségére mindenkor számíthatott, úgy látszik, meglegelte, hogy hatalma oly nagy részét engedje át egyetlen embernek. Mintha úgy gondolta volna, hogy kevesebb áldozat árán is biztosítani lehet az ország védelmét. Attól tartózkodott, hogy megnyirbálja Ozorai jogkörét. Mintha feszélyezte volna, hogy megbántsa kegyence érzékenységét. Ozorai halála (1426. dec. 27) után azonban nem egyetlen embert tett meg utódjává, hanem a megyéket más és más ispán vezetésére bízta. Aradot Pálóci Imre, Csongrádot a szegedi sókamarával együtt Várdai Miklós, Kevét Hédervári Lőrinc, a későbbi nádor kapta, Krassót a Garai-rokon Harapki Botos András és László, Temes élére pedig Rozgonyi István, Szentgyörgyi Cecília férje került.⁴⁴ A legutóbbtól, Zsigmond kegyencétől lehetett volna várni, hogy folytatja Ozorai munkáját, ezek a remények azonban nem váltak be, ami nemcsak Rozgonyi tehetségtelenségével magyarázható, hanem azzal is, hogy a sókamarák nem kerültek hatáskörébe.⁴⁵

⁴² *Thallóczy--Áldásy* 112. sk. 1. Zsigmond 1437. szept. 27-i adománylevelének narratiójában: Mathko banus se cum decenti gentium et familiarium comitiva secundum nostrum votum et mandatum. Az adománylevelek elbeszélésének forrásértékéről *Mályusz E.*: La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale. Le Moyen Âge 75 (1969) 51. sk. 1.

⁴³ *Engel P.*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 83.) Bp., 1977. 186.

⁴⁴ *Engel i. m.* 191., 194., 197. sk., 205.

⁴⁵ Arra vonatkozólag, hogy Zsigmond az egyes sókamarákat külön-külön igazgattatta, határozott bizonyítékunk a király 1429. júl. 10. oklevele, amelyben elismerte, hogy Várdai Miklós csongrádi

Zsigmond hamar rájött tévedésére, és belátva, hogy a védelem sínyli meg az erők szétforgácsolását, ezek összefogását határozta el. A módot a védővonal súlypontjának délebbre helyezése szabta meg. Amint István despota halálát követően Belgrád magyar birtok lett, korlátozódott Temesvár jelentősége. Oly mértékben, hogy Zsigmond nyugodtan Rozgonyi kezén hagyhatta. Az új védővonal központja, Belgrád élére első kapitánynak a király egyik aulicusát, a Délvidéken birtokos Bátmonostori Töttös Jánost rendelte ki (1428. jan. 25.),⁴⁶ majd – halála után – öccsét, az ugyancsak udvari lovag Lászlót,⁴⁷ végül. 1429 szeptemberében, Tallóci – akkor még Ragusai Matkót. Immár mint Keve megye ispánját is, amihez fél év múlva az Ozorai halálával gazdátlanra lett megyék közül Csanád és Krassó megye ispánsága járult. A munkakör szélesedését oly könnyítéssel ellensúlyozva, hogy várkapitányi és megyésispáni teendőinek ellátásához maga mellé veheti öccsét, Frankót.⁴⁸

Zsigmond döntése, hogy Belgrádot Keve megyével kapcsolta össze, bajosan volna a legjobb megoldásnak nevezhető. Tagadhatatlanul alkalmasabb lett volna az országnak akkor még leggazdagabb, anyagi kultúra tekintetében legfejlettebb megyéjét, a Szerémséget jelölni ki. A térképre vetett egyetlen pillantás meggyőző erről. Az itteni virágzó Duna menti településeket Belgrádhoz a Konstantinápoly–Buda–Bécs vonalat követő út fűzte, amely nemcsak évszázadok óta kötött össze országokat és látott felvonulni hadseregeket, hanem szemtanúja volt annak is, hogy a kereskedelem miként segíti a művelődési javak kicserélődését.⁴⁹ Szerém megye azonban régtől fogva a macsói bánshoz tartozott, ez pedig elsősorban a Garaiak és Ujlakiak érdekerületének számított, s ha nem közülük került ki a bán, akkor ez olyan oligarcha volt, mint Maróti János vagy Lévai Cseh Péter.⁵⁰

Abban, hogy Zsigmond választása Kevére essék, Matkónak is része lehetett. Ő számítását annak ellenére megtalálta, hogy a megye jó részét a terméketlen és lakatlan

ispán elszámolt vele a szegedi sókamaránál 1428. máj. 4. és 1429. máj. 4. közt átvett 19 tömény 4016 darab vízaknai, 58 tömény aranyosi sóról, továbbá 544 lagena kútból nyert sóról az egyes szegedi polgároknak királyi utasításra teljesített kifizetésekkel, valamint az 1427. ápr. 27. és 1429. máj. 4. közt – tehát két évnyi – Szegeden beszedett sóvámról. (Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy. A gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. VIII. k. (Szerk. Kammerer E.) Bp., 1895. 387. A továbbiakban: Zichy.). Amíg a vámot Várdai mint ispán két év óta szedte be, a sókamara igazgatásáról pontosan egy évig gondoskodott, s ez az időbeli különbség megengedi a feltevést, hogy mint sókamarás külön felhatalmazásra járt el. Következésképp, mielőtt a megbízást kapta, más volt a sókamaraispán. Ugyancsak igazolható, hogy a máramarosi sókamara 1429-ben közvetlen királyi rendelkezés alatt állott: Zsigmond ugyanis márc. 1-én ekkori pénz- és gazdasági szakértője, Nofri Lénárd relációjával biztosítja az eperjesieknek két tömény 8400 (darab) só vámmentes szállítását, amit a városfal megerősítésére segítségül utalt ki. (Országos Levéltár Dl. 43.778.)

⁴⁶ Zichy VIII. k. 343., 1428. jan. 25.

⁴⁷ Ua. VIII. k. 295., 1429. febr. 15: 372., márc. 20: 376., máj. 4.; VI. k. 547., 1429. máj. 30.

⁴⁸ Belgrádot Frankó mint kevei ispán (comes Kuwyniensis) Töttöstől 1429. szept. 3. vette át (Zichy VIII. k. 399.), Matkó mint belgrádi kapitány 1430. nov. 29-től (*Thallóczy–Áldásy* 86. sk. 1.), mint csanádi, kevei, krassói ispán 1430. márc. 14-től ismeretes. (Df. 233.441. Arhiv Hrvatske, Draskovich It. 65–9. Ennek, valamint a 114. jegyzetben idézett oklevélnek (Df. 231.190) ismeretét Engel Pál szíves figyelmeztetésének köszönöm.) Frankó kevei ispánságára adatokat 1431. jan. 10-től találunk (*Thallóczy–Áldásy* 88. 1.). Matkó Keve várnagysága címén már 1430. febr. 10-én kapott Zsigmondtól fizetésül (pro stipendio seu salario) 500 forintot a kassai pénzverőkamrából. (*Fejér, G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. XI/7. k. Budae, 1843. 200.*)

⁴⁹ Glaser L.: A Dunántúl középkori úthálózata. Századok 63–64 (1929–1930) 140. sk. 1.

⁵⁰ *Thallóczy–Áldásy* 458. sk. 1.

Maxond kerület tette ki. A fegyverforgatásra hivatottak hiányát ellensúlyozta Keve város, ez a fejlesztésre alkalmas és a ragusaiak előtt régtől fogva ismert település. Matkó ragusai éveiben ismételtelen megfordulhatott itt, amikor Magyarország felé tartva karavánjaival áthaladt Szerbián. Útját ugyanis nem a közelebbi Bosznián át vehette észak felé, hanem keletre, akár István despotával kialakuló kapcsolata következményeül, akár annak előzményeül. Talán azért is, mert Keve jelentős révhely volt, ahol a Duna déli partján a teherhordó állatokról levett árut, a folyón átkelés után, szekerekre lehetett átrakni. Matkó itt, szemben a Morava folyó torkolatával, a folyó völgyében észak felé és a Magyarországból délre tartó áruforgalom találkozásánál otthon érezhette magát.⁵¹ Adatszerű bizonyítékunk is van, hogy ispán korában részt vett az árucserre lebonyolításában. 1432-ben a ragusai patrícius család sarját, Nicolaus de Gozzét, aki Romániából és Szlavóniából, tehát bizánci érdekszférából és a bosnyák–albán határvidékről jött, Várad felé tartva, mint kevei ispán, menedéklevéllel látta el.⁵² A kereskedő azonban több volt, mint védelemre szoruló ragusai: a Tallóciakkal bizalmas viszonyban levő család tagja,⁵³ aki minden jel szerint az ő üzleteiket bonyolította le. Ily kapcsolatuk bizonyossága, hogy Gozze Zsigmond 1445-ben Tallóci Petkó kívánságának meghitt közvetítője Ragusában, 1451–1453 között a város követe Magyarországon.⁵⁴

Keve város polgárai, a település virágzásának jeléül, nem érték be azzal, hogy a kedvező körülmények biztosította „polgári” életformában éljenek, hanem igyekeztek művelődési igényeiket is kielégíteni. Ezzel magyarázhatjuk, hogy 1429-ben a szabad plébánosválasztást kérték kiváltságul. Matkó nagy reményeket fűzött a város felvirágzásához, ezért ki is eszközölte számára a legnagyobb polgári kiváltságot, az árumegállító jogot (1435).⁵⁵ Látszik, hogy szívéhez közel álló érdekeltiségei voltak itt.

Nagy előnyt jelentett Matkó számára, hogy rendelkezése alá került a Kevéhez kapcsolódó sókamara. Ily körülményesen kell megneveznünk a szóban forgó intézményt, mivel az Temesváron működött. A sóárusítás újjászervezése (1397) alkalmával jutott Keve. az ország nagy városaival együtt, önálló sólerakathoz,⁵⁶ de hogy Temesváron folyt az értékesítés, az azzal magyarázható, hogy Ozorai Pipo a temesi és a sókamarai ispánságot együttesen viselte. Matkó Temesváron hagyta ugyan a kevei kamarát,⁵⁷ azonban

⁵¹ *Jireček*: Die Handelsstrassen (Cím a 38. j.-ben). – *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. k. Bp., 1894. 115. sk. l. – *Fügedi E.*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp., 1970. 43. – Ragusaiaknak Kevén át bonyolódó kereskedését tanúsítja I. Lajos 1362-i utasítása a kevei ispánhoz: Adassa vissza a ragusaiaknak a kevei alvárnagy által tőlük elvett 160 mázsa ólmot, aminek értéke 280 frt és két lovat 50 frt értékben. A forgalom tárgyánál nem kevésbé jelentős, hogy a kárvallottak megtalálták az utat a királyhoz, ez pedig egy királynéi apródot küldött le ellenőrizni, megtörtént-e a jóvátétel. (Dl. 49.715.)

⁵² Gozze Váradon értékesített árujéért textíliát vásárolt, ezt azonban Kusalyi Jakcs László székelyispán kívánságára testvére, a váradi püspök lefoglaltatta. (*Jireček*: Die Bedeutung . . . 442. – *Matković, P.*: Spomenici za dubrovačku povjest u vrijeme ugarsko–hrvatske zaštite. Starine 1 (1869) 200. l. – *Gelcich* i. m. 375.)

⁵³ *Gelcich* i. m. 460.

⁵⁴ Ua. 488–539.

⁵⁵ *Magdics I.*: Diplomatarium Ráczeviense. Ráczekevei Okmánytár. Székesfehérvár 1886. 8., 14.

⁵⁶ *Wenzel G.*: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp., 1880. 438.

⁵⁷ *Thallóczy–Áldásy* 86. sk. l. – Temesvári kamara néven tartották számon a német lovagrenddel folytatott tárgyalásokon is. (*Joachim, E.*: König Sigmund und der Deutsche Ritterorden in

megőrizte hatáskörében, és saját embereivel igazgatta, s mert a királynak számolt el a jövedelmekkel, biztosítani tudta évi kötelezettségeinek pénzben vagy sóban való teljesítését.

A leglényegesebb ezek közül katonáskodó familiárisainak fizetése volt. Ez tekintélyes összeg lehetett. Matkó 1430. nov. 29-i utalványozása szerint három familiárisa egyenként száz forint értékű sót kapott, aminek fejében viszont állandóan harcra készen várták a parancsot, hogy 12–12 jól felszerelt fegyveresükkel hová vonuljanak.⁵⁸ Rég kialakult familiárisi szervezet állott Matkó rendelkezésére, ennek felállítása tehát nem okozott gondot. Imént említett familiárisait – Remetei István három fiát, negyedik testvérükkel együtt – megtette Keve megye alispánjainak, ily módon biztosítva, hogy idejüket és energiájukat a békés hetekben is az ő szolgálatára fordítsák. Azt, hogy veszély esetén mit kell tenniük, Matkó öccsének, Frankónak, a másik kevei ispánnak 1431. jan. 10-i utasítása tárja elénk: mivel a Duna három napon belül teljesen befagy, s mert török támadás fenyeget, mint alispánok az egész megyében hirdettessék ki a szolgabírákkal, hogy újabb parancsára azonnal vonuljanak valamennyien, gyalogosok és lovasok, a dunai révhöz. Egy év múlva, 1432. jan. 29-én Remetei Imre alispán kapja a parancsot, hogy a betörésre készülő Szinán bég ellen vonultassa fel a megyei nemeseket a kevei révhöz, egy hét után azonban, mivel közben megváltozik a helyzet, amennyiben Izak bég Belgrádot fenyegeti, ennek védelmére kell lovasokkal és gyalogosokkal megindulni.⁵⁹

A kevei ispánság a csanádival és krassóival megtoldva is kevés volt Belgrád megnyugtató biztosítására. Azonban még éveknek kellett elmúlniuk, amíg (1434) Zsigmond belátta, hogy kevés a sómonopólium hasznából töredéket átengednie a déli határ védelmére.⁶⁰ Addig, csak hogy megtarthassa magának a forrást, amelyből közvetlenül és tetszés szerint, tehát ellenőrizhetetlenül utalhat ki kisebb-nagyobb összegeket, más lehetőséget adott Matkónak a pénzszerzésre. Zálog címén két birtokot engedett át neki és három testvérenek: a boszniai Szrebernik uradalmat a várral és Barkaszád kastéllyal együtt 1430. márc. 12.,⁶¹ és két nappal később a Valkó megyei Valkóvár mezővárost.⁶²

Matkó és testvérei hatalmas vállalkozásáról volt itt szó, mintegy egész vagyonuknak a magyar érdekek szolgálatába állításáról. Mindkét alkalommal ugyanis a király nem valami már elvégzett szolgálatot jutalmazott, hanem a birtokokat Matkóéknak előbb vissza kellett váltaniuk, ennek pedig a zálogösszeg megtérítése volt a feltétele. Az összeg

Ungarn 1429–1432. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. 33 (1912) 111.)

⁵⁸ *Thallóczy–Áldásy* 87.

⁵⁹ Ua. 88., 90. sk. l. – Frankó mint kevei ispán jogszolgáltató működésének emlékei következő 1432. évi kiadványai: Dl. 43. 914, 43.916, 43.918, 43.932.

⁶⁰ 1434. márc. 24. Matkó már nemcsak egy sókamara ispánja (Zichy VIII. k. 534.). Sókamaraispánságáról: 1435. jún. Dl. 34.067, 1435. dec. 9.: Zsigmond mint szegedi sókamaraispánt utasítja Matkót, távollétében testvérét, Frankót (Zichy VIII. 565.), 1439: Dl. 13.288, 1440: Dl. 44 292, 55.199, 55.202, 55.213. 1443: 44.351. – Ha az adatsorozat azt jelentené, hogy az egész sómonopólium irányítása tartósan Matkó kezében volt, a Máramaros megye ispánja jogkörének Frankó általi ellátása az 1439. évben (*Mihályi J.*: Máramarosi diplomák a XIV. és a XV. századból. Máramarossziget, 1900. 308. l.) úgy volna értelmezhető, hogy akkor Matkó megbízásából végezte munkáját, az ispáni hatáskört pedig, mint ez ismételtelen megtörtént, mint sókamarás gyakorolta. Eljárásának ily gazdasági kapcsolata azért is valószínű, mert rendelkezését fontos sóbányahelyen, az erdélyi Vízaknán hozta.

⁶¹ Dl. 43.837.

⁶² Df. 233.441.

Szrebernik esetében 10 000 aranyforintot tett ki.⁶³ Matkó mint valami földesúr magyarországi birtokába, akár mint éppen az imént (máj. 3.) Valkóváriba, a királyi parancslevelet felmutatva, a boszniai káptalannal iktattatta be magát és testvéreit zálogjogon Szrebernikbe,⁶⁴ s alig lehet kétségünk, hogy földesúri jogait maradéktalanul gyakorolta. A vár birtoklása kétségtelenül közvetlen katonai hatalmat is jelentett, amint Ragusa látta. Erre mutat, hogy a köztársaság Paulovich Radoslavus boszniai főúrral támadt konfliktusában Szrebernikből szeretett volna segítséget nyerni,⁶⁵ a lényeg azonban nem ez, mert a testvérei pénzét is igénybe vevő üzletembernek tőkét rövid idő alatt busás haszonnal megforgató vállalkozásával állunk szemben. Ennek méreteire két forrásunk vallomásából következtethetünk. Az egyik az 1432/3. évi hadügyi reformtervezet, amely országgrészenként meghatározva az ellenséges támadás elhárításához mozgósítható fegyveresek számát, a száz-száz lovas kíséretében szerepeltetett főurak mellett a Matkó által Szrebernik címén kiállítandó haderőt ezer lovasban állapította meg, akár mint a Maróti János bánt terhelőét.⁶⁶ A másik az a sienai követi jelentés (1432. júl. 1.), amely feltünteti, hogy a császárkoronázásra tartó Zsigmondot olaszországi útján a főurak hány tagú kísérettel követték. Eszerint Matkó környezete volt a legnépesebb. Kilencven főből állott, tehát éppen háromszor akkora volt, mint Hédervári Lőrinc lovászmesteré vagy Tamási László udvarmesteré, több mint kétszerese Schlick Gáspár birodalmi alkancellárának vagy Frangepán Istvánának, s 20 fővel felülmúlta a nagyságra közvetlenül utána következő Brunoro és Bartolomeo della Scalát,⁶⁷ pedig ők, a Scaliger-dinasztia tagjai, Verona feletti uralmuk visszaszerzése érdekében nálánál közelebből érdekelve voltak Zsigmond olaszországi politikai törekvéseinek sikerében. Mind a regestrumban meghatározott ezer főnyi kontingens kiállítása, még ha ez csak követelmény is volt, mind az olaszországi kíséret fegyverben tartása hatalmas kiadással járt, amit Matkó elsősorban szreberniki jövedelmeiből fedezhetett.⁶⁸

III.

Másfél év elég volt Matkó számára, hogy Szrebernik ügyeit, ha ugyan szükség volt erre, rendbe hozza, Zsigmond pedig, felismerve a vállalkozás eredményességét, lefölozze a maga javára a hasznot. Ez kitüntető felszólítás formájában hangozhatott el: menjen vele Matkó olaszországi útjára. Természetesen minél nagyobb és díszesebb kísérettel, amely alkalmas pótolni a nélkülözhetetlen haderőt, más főurak bandériumaival együtt, olyano-

⁶³ *Pesty F. – Ortvay T.*: Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez. I. k. Pozsony 1896. 632. Az oklevél ismeretét Engel Pálnak köszönöm.

⁶⁴ Dl. 43 837. A káptalani jelentés 1430. máj. 11. kelt. Az oklevélben: Matko comes Koweyniensis, de Ragusio, egregius.

⁶⁵ 1430. ápr. 30. kéri Ragusa Zsigmondot, hogy küldjön haderőt ad confinancia cum territoriis castri Srebrenich in Usura, quod castrum ad presens tenet fidelissimus servitor vestri imperii comes Mateus. (*Gelcich* i. m. 337.)

⁶⁶ *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt, Georgius Bónis, Vera Bácskai.* Bp., 1976. 419., 426.

⁶⁷ Giovanni da Massa, Sienának Zsigmondhoz küldött követe 1432. júl. 1. jelentése. (*Deutsche Reichstagsakten.* [A továbbiakban: DRTA] X. k., hrsg. v. D. Kerler. Gotha, 1906. 351.)

⁶⁸ Szrebernik Zsigmond uralma végén, a királyi birtokoknak Albert korában összeállított lajstroma szerint, Barkaszáddal együtt Matkó kezében volt (*Engel* i. m. 201.).

kéval, akik szintén nem térhetnek ki a felszólítás teljesítése elől. Tallóci úgy ítélte meg – mint a következmények megmutatták, helyesen –, hogy érdemes sok pénzt fordítani útjára. Mint megyésispán részére nem egyedül a nagy urak közé számítása⁶⁹ jelentett tekintélyt és jövőbeni érvényesüléséhez számottevő előnyt, sokkal inkább az a körülmény, hogy Zsigmond előtt, aki eddig csak mint katonát és kereskedőt ismerte, bizonyosságát szolgáltathatta tárgyalási készségének, diplomata-ügyességének, oly egyéni tulajdonságoknak, amelyek a császár szemében nem egy főúrnál kívánatosabbá teheték környezetében tartását és méltónak, hogy a legmagasabb polcra helyezze.

Ami nem mindennapi, az Matkó készsége, pénzét nem kímélve Zsigmond mellett maradni. Pedig az itáliai út sokáig tartott: 1431 ősztől 1433 augusztusáig. Mielőtt még elhagyta volna Matkó Magyarországot, testvéreivel együtt adományul nyerte a Verőce megyei Tallóc birtokot, amely után azonnal Tallócinak nevezte magát. A birtokról, amelyet Matkó és családja tett ismertté, alig tudunk valamit. A századfordulón Ilsvai Leusták nádor kezében volt.⁷⁰ Szt. Erzsébet-plébániája arra utal, hogy a nagyobb helységek közé tartozott.⁷¹ Tehát több egyszerű falunál, de nem vár, nem uradalom. Megszerzésének körülményei ismeretlenek, az adománylevél nem maradt korunkra. Mintha értékét nem jobbágytelkeinek száma adta volna meg, hanem neve, azzal a rendeltetéssel, hogy felvételével az addig csak „a Ragusai”-nak nevezett család elfelejtethesse jöttment voltát. Zsigmondnak a külsőségek iránti érzékenységgel nem volt összeegyeztethető, hogy környezetének egyik kiemelkedő tagja nevével a tárgyaló feleknek elárulja dalmáciai városból származását. Mintha csak úgy ment volna a névadás, hogy a Tallóc szó hallatára a király felütötte fejét s rábólintott: igen, ez jó lesz! Tallóci családnéven Matkót először a Zsigmond 1431. nov. 25-i milánói koronázásáról készült hivatalos közjegyzői feljegyzés örökítette meg: Matikone de Ragusio alias de Tolloncz capitaneo Nandoralbensi,⁷² a pápa 1433. április 7-én datált bullájában⁷³ pedig Matkoni de Talloucz alias de Ragusio alakban. Idehaza öccse, Frankó 1432. jan. 29-én ugyancsak de Talloucz alias de Ragusio-nak írja nevét,⁷⁴ febr. 18-án ugyanő egyszerűen de Talloucz,⁷⁵ viszont aug. 5-én ismét de Talloch alias de Ragusio.⁷⁶

Zsigmondot olaszországi útján kísérve Tallóci Matkó egyaránt ismeretessé tette imént felvett nevét a két év legnagyobb politikai fordulatait irányító hatalmi tényezők és

⁶⁹ Siena követe a „grandi maestri” közt a két Scala után sorolta fel testvérével együtt 1432. júl. 1., ajánlva jó elhelyezésüket a városnak (DRTA X. k. 351.).

⁷⁰ Zs. O. II. 3671. 3775. sz.

⁷¹ Csánki D.: Körösmegye a XV. században. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XV. k. 12. sz.) Bp., 1893. 84., 89. – 1489-ben Mátyás király Thallowcz birtokot Lindvai Bánfi Miklósnak simulcum villis Iwanowcz, Jarna, Zorkowczy, Bweynczy, Podgay, Jakowcz, Nowak, Handeacza, Gorycza, Thallowcz, Wezelawez, Pezyedolczy et Glawlancz vocatis in eodem comitatu de Werewcze et in pertinentiis eiusdem possessionis Thallowcz existentibus adta. (DI. 33.447.)

⁷² DRTA X. k. 196. l. Vö. Áldásy A.: Zsigmond király viszonya Milanóhoz és Velencéhez római útja idejében. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XXII. k. 5. sz.) 85. – Lehetséges, hogy Matkó nevét megemlítette pár nappal korábban a milánói herceg 1431. nov. 19-i irata, Osionak ezt közzétevő oklevéltárhoz (Documenti diplomatici tratti dagli archivi Milanesi) azonban nem sikerült hozzájutnunk.

⁷³ Lukcsics i. m. II. k. 144. sz.

⁷⁴ Ugyanígy febr. 6-án (Thallóczy–Áldásy 90.).

⁷⁵ Ua. 91.

⁷⁶ Pesty F.: Krassó vármegye története. III. k. Bp., 1882. 343.

a távolabbi megfigyelők előtt. Az egyik esemény a lombard vaskoronának a király fejére tétele volt (1431. nov. 25.), a másik a római császári koronázás (1433. máj. 31.) Az utóbbival Zsigmond végre elérte célját, amire évtizedek óta készült immár nem álmodozva, hanem amióta – 1416-ban – Vencel lemondott javára a császárságról,⁷⁷ mint a világpolitika játékszabályai szerint őt automatikusan megillető ceremónia keretében. Az őt hatalom – Velence, Milánó, Firenze, a pápaság, Nápoly – közül, amelyek terjeszkedési politikájától egyre erősödő, területileg nagyobbodó államszervezetek kibontakozása, esetleg egynek valamennyi többit felülmúlóvá növekedése volt remélhető, Zsigmondnak, hogy Itáliába beléphessen, majd Rómába vonulhasson, kettő közül kellett választania. Mivel Dalmácia megtartásának és a velencei Terra Ferma részeivé vált észak-itáliai birodalmi területek visszaszerzésének vágya nehezítette tette számára a megegyezést az Adriai-tenger királynőjével, Visconti Filippo Mariával, Milánó kényurával lépett szövetségre, azzal az elhatározott szándékkal, hogy a herceg segítségével fogja római koronázását kierőszakolni. Számításai azonban csak részben váltak be, amiért azonban önmagát is okolhatta volna, s így jónak látta, hogy merész fordulattal kibékülve Velencével, mint ennek várható szövetségese hagyja el Itáliát.

A politika irányvonalának ily megszabása, majd megváltoztatása annyira Zsigmond személyes elhatározásának volt eredménye, hogy abban Tallócinak kezdeményező szerepe eleve nem lehetett. A tárgyalások csak oly mértékben tekinthetők reá jellemzőknek, hogy meg tudta-e valósítani királyának utasításait. Diplomáciai ténykedése ezért Zsigmondhoz fűződő kapcsolatának megértése szempontjából nézve érdemel figyelmet. Egyébként a milánói tárgyalásokról szóló emlékeink híjával vannak minden személyes elemnek. Arra, hogy Tallóci érveivel bármiről is meggyőzze a herceget, eleve gondolni sem lehetett. Útját állta ennek Viscontinak antropofóbiával felérő tartózkodása. Ez oly mértékű volt, hogy a herceg még Zsigmondra való tekintettel sem változtatott magatartásán. A jó hónap alatt Zsigmond, amíg Milánóban időzött, egyszer sem tudott vendéglátójával találkozni, amiből egy bennfentes akár mindjárt megjósolhatta volna, hogy oly társalogni szerető beszédes embertől, amilyen a császár, nem várható tartós barátság, hiába címezteti kedves fiának Viscontit, ha egyszer sem tudta istenigazából kibeszélnie magát. Kihallgatásra Tallócinak sem sikerült alkalmat nyernie. Hiába ismert tehát az utolsó Visconti egyénisége titkárnak, Pier Candido Decembrinek elfogulatlan leírásából, és tekintjük a herceget J. Burckhardt találó jellemzése nyomán oly kényúrnak, aki államának szervezetét a művész teremtő erejével fejlesztette ki,⁷⁸ nincs módunk arra, hogy reagálásán lemérjük Tallóci tárgyalóképességét. A tárgyalást a herceg megbízottjaival kellett Zsigmond követeinek folytatniok, s az voltaképpen jegyzékek kicserélésére szorítkozott. Ha mégis, ily akadályok ellenére is sikerült Tallócinak közvetlen hangon beszélnie a herceg bizalmasaival, ezzel diplomáciai érzékének adta bizonyosságát.

⁷⁷Jún. 14. (R. Stillfried–T. Maercker: Monumenta Zollerana. Urkunden-Buch zur Geschichte des Hauses Hohenzollern. VII. k. Berlin 1890. 402. l.)

⁷⁸P. C. Decembrius: Vita Philippi Mariae Vicecomitis Mediolanensium ducis. (L. A. Muratori: Rerum Italicarum scriptores. XX. k. Mediolani 1731. 985–1020. – Burckhardt, J.: Die Kultur der Renaissance in Italien. Durchgesehen v. W. Goetz. Leipzig, (1928). 36. sk. l. – Fueter, E.: Geschichte der neueren Historiographie. München und Berlin, 1911. 101. sk. l. – A politikai helyzet előzményeinek részletes elemzése: O. Schiff: König Sigmunds italienische Politik bis zur Romfahrt (1410–1431). (Frankfurter historische Forschungen. Heft 1.) Frankfurt a. M., 1909.

Valószínűleg olasz nyelvtudása indította Zsigmondot arra, hogy útban Milánó felé, Vareséből egyedül őt küldje előre a herceg két meghatalmazottjával megbeszélni a bevonulás részleteit. Siettetnie kellett a koronázás időpontját, elosztatni a herceg aggályoskodását, aki a nehézségek elől az utolsó percben azzal próbált kitérni, hogy Zsigmond útjának késleltetésére adott utasítást, de tárgyalnia kellett arról is, hogy a Velence elleni nagy szövetségben miként nyerjen helyet az aragon királytól kezdve a mantuai örgrófig minden politikai tényező, sőt szóba került a bázeli zsinattal kapcsolatban a királynak a pápánál tervezett lépése is. A megbeszélések eredményéül 1431. nov. 19. Zsigmond bevonulhatott Milánóba, megelégedését pedig növelhette, hogy kísérete számára Tallócinak 3000 aranyat sikerült kieszközölnie.⁷⁹ Milánó elhagyása után Piacenzából 1432 januárjában Zsigmond ismét Tallócit küldte Viscontinhoz, mégpedig Branda bíborossal együtt. Mivel a fő tárgy a bázeli zsinat és a pápa közt kitört konfliktus volt,⁸⁰ a vezető szerepet ezen a tárgyaláson bizonyára az egyháznagy vitte. Zsigmond Brandát szánta Tallóci társának február eleji útjához is, szándékát azonban kénytelen volt megváltoztatni, mert a herceg, nem tudni mi okból, el akarta kerülni, hogy a bíboros székhelyére jöjjön. Így a hónap elején Schlick Gáspár birodalmi alkancellár kísérte el Svihovský Riesenbergnél Jánossal, a Zsigmondot kísérő cseh báróval Tallócit, február végén pedig Brunoro della Scala, Veronának a velenceiek által elűzött trón-prezendense.

A tárgyalások mindkét alkalommal a Zsigmondnak szerződészerűen járó havi 5000 arany körül forogtak.⁸¹ A megegyezés értelmezésénél csakhamar alapvető ellentétek törtek felszínre. Visconti sokallta, Zsigmond kevesellte az 5000 aranyat. A herceg pénztelenségére, a háború okozta sok kiadására hivatkozva késedelmesen és szűkmarkúan fizetett 3000 aranyat, Zsigmond egyszer csak 8200-at kívánt. Úgy látszik – így vagyunk kénytelenek mondani, hiszen a valóságot mindkét fél óvakodott megrögzíteni –, először két hónapi összeget kért előre, de a 10 000 aranyból mintha beérte volna egyelőre 8200-zal, hogy így könnyítsen szövetségeseinek helyzetén, csakhamar azonban az összeg a jogos követelés alakját öltötte magára. A másik ellentét a subsidium folyósítása idejének meghatározásánál robbant ki. A szerződés betű szerinti értelme szerint ez mindaddig jár, amíg Zsigmond Olaszországban tartózkodik, Visconti szerint csak addig, amíg a császár a milánói állam területén van. Elkövetett tehát minden tőle telhetőt, hogy mielőbb határain kívül lássa vendégét. Ez azonban egyáltalán nem sietett: Piacenzában három, Parmában két hónapra megállapodott. Pedig úgy volt, hogy az utóbbi városban csak három napra száll meg. Hogy Piacenzából átjőjön ide, Visconti megígérte a 8200 aranyon felül kért 1800-at is, Parmába érve azonban Zsigmond azonnal újra kezdte a játékot: adjon a herceg 8000 aranyat, mert enélkül sem előre, sem vissza nem tud menni.⁸² A huzakodás során

⁷⁹ DRTA X. k. 141. sk. l. – Vö. *Áldásy* i. m. 80. sk. 1.

⁸⁰ DRTA X. k. 148., 328. l. – *Áldásy* i. m. 100.

⁸¹ Az 1431. aug. 1-i szerződés szerint a herceg kötelezettsége: *illo die, quo (Zsigmond) Italiam intraverit et tandem omni mense quinque milia ducatorum dabit . . . quamdiu . . . in partibus Italie commorabitur.* (DRTA X. k. 171., 175.)

⁸² *non posse recedere nec iter assumere.* (DRTA X. k. 286. sk., 337. Vö. *Áldásy* i. m. 101. sk. l. – Parmában Matkó mint a királyi környezet tagja tanú gyanánt szerepelt máj. 6. Frangepán Istvánnal együtt a mantuai uralkodó örgróffá emelésének, máj. 9. pedig Branda bíborossal és Hédervári Lőrincsel együtt egy poeta laureatus-cím adományozásának ünnepélyes aktusánál. (*Altmann, W.*: Die Urkunden Kaiser Sigmunds. (1410–1437.) (Regesta imperii XI.) II. k. Innsbruck, 1900. 9126., 9129. sz.)

tárgyalni és egyezkedni volt tehát alkalom. Tallócinak most nagy segítségére lehetett kereskedő múltja és érzéke.

Eleve kisebb lehetett szerepe a március közepén Velence követeivel Reggióban folytatott fegyverszüneti tárgyalásokon, mivel itt a magyar küldöttség öt tagja közül Gathalóczi Mátyás titkos alkancellár ismerhette leginkább Zsigmond szándékait, s ha Tallóci személyének súlya nagyobb lehetett is, mint a dalmát viszonyok szakértőjének látszó Domša dalmát–horvát albáné, tekintély dolgában nyilván nem kelhetett versenyre Tamási László udvarmesterrel és Hédervári Lőrinc lovászmesterrel.⁸³ Egyébként a tárgyalások során elhangzó javaslatát, amely megismételte Zsigmond korábbi törekvését, hogy ti. a tanácskozások Reggio helyett milánói területen folyjanak, mert akkor a király is megjelenhetne ott, a velencei követek, a szenátus utasítására, nem fogadták el.⁸⁴

A reggiói tárgyalások megszakadása után Tallóci ismét Milánóban tevékenykedett. Feladata itt a korábbi maradt: a segélyösszeg további folyósítására rábírní a herceget. Rábészülésének volt is eredménye, mert április végén Visconti 4000 arany utalványozásáról értesítette őt, és ugyanakkor ígéretet tett, hogy a hátralevő összeget mielőbb folyósítja,⁸⁵ a felek hangja azonban egyre érdekesebb lett. A hercegnek ez az intézkedése is csitító válasz volt Zsigmondnak Tallóci által melléne szegezett kérdésére, hogy vajon teljesíteni szándékozik-e elvállalt kötelezettségeit, vagy ki akar bújni alóluk.⁸⁶ Visconti további pénztámogatása viszonzásául a június elején ismét Milánóban járó Tallóci útján Zsigmondtól magyar katonai segítséget kívánt: augusztus elejére 8–10 000 főnyi sereget.⁸⁷ A későbbiekben Zsigmond kezében ütőkártya lett az az ígérete, hogy a herceg kívánságának eleget fog tenni, s Tallóci 1432 utolsó két hónapjában ismételen ki is játszotta, amidőn a június óta megszakadt pénzsegély további folyósítására igyekezett rávenni Viscontit. Zsigmond akkor már Sienában tartózkodott, ahová Luccán át a nyáron érkezett, miközben (jún. 9.) Tallóci, sokoldalúságára jellemzően a firenzeiekkel vívott sikeres harcban a magyar csapatokat vezényelte.⁸⁸

Sienából Tallóci november elején Tamási Lászlóval együtt vette útját Milánó felé, mintegy hangsúlyozni kívánva, hogy feladatuk tovább sietni a magyarországi katonai segítség megszervezésére. A tárgyalásokat az év hátralevő részében Tallóci egyedül vezette. Teljesen eredménytelenül: Visconti mereven elzárkózott előle, nem volt hajlandó személyesen fogadni őt, s megbízottjaival való tárgyalásra utasította, azoknak azonban nem adott kielégítő felhatalmazást. Tallócit, okul hozva fel, hogy behurcolhatja a pestist, be sem engedték Milánóba. Egyetlen intézkedés enyhítette a sajnó sebet: a kért 2200 aranyból a herceg ezret kiutalt, s a többire is ígéretet tett (nov. 24.).⁸⁹ Tallóci méltatlankodása csakúgy nem használt, mint ahogyan hatástalanul hangzott el ígérete, hogy azért kér kihallgatást, mert Magyarországba kell sietnie, tekintse tehát őt a herceg úgy, min: aki úton van. Ekkor elérte ugyan, hogy 1433. január 22-re kitűzzék az audiencia idejét, de

⁸³ Zsigmond követi meghatalmazása 1432. márc. 25. Parma: *Altmann* i. m. 9086. sz.

⁸⁴ DRTA X. k. 325. l. – *Áldásy* i. m. 163.

⁸⁵ *Áldásy* i. m. 111.

⁸⁶ DRTA X. k. 341. – *Áldásy* i. m. 106. sk. l.

⁸⁷ DRTA X. k. 340., 344. A hercegnek Tallócihoz intézett levele tartalmazza a feltételeket. – *Áldásy* i. m. 106., 112.

⁸⁸ DRTA X. k. 355.

⁸⁹ DRTA X. k. 639.

ezt, arra hivatkozva, hogy akkor újhold lesz, már 19-én lemondták, nem tartották be a 28-i újabb határnapot sem, 30-án pedig udvariasan tudatta vele Visconti, hogy nincs kifogása az ellen, ha visszatér Zsigmondhoz.⁹⁰

A körülményeket mérlegelve kétségtelennek látszik, hogy az ígéretés, mintha Tallóci és Tamási 1433-ra hadsereget tudna hozni Magyarországból, csalétek volt. Zsigmond nem is vette rossz néven Tallócitól, hogy Visconti átlátott a szitán. A magyar követ kiakolbólitása így csak egyik jele volt a Zsigmond és Visconti közti kapcsolata megromlásának.

Tallóci tehát 1433. január végén „nem folytatta útját Magyarországra”, ahol aligha is tudott volna 8–10 000 főnyi hadsereget megszervezni, hanem visszatért Sienába. Zsigmond szemrehányás helyett élete leglátványosabb mozzanata, a császárkoronázás útjában álló akadályok elhárításával bízta meg. Ennek a feladatnak a megoldásával, mialatt ő Viscontival próbált találkozni, Zsigmondnak Rómába küldött követei, név szerint János churi püspök, Hédervári Lőrinc lovászmester és Schlick Gáspár birodalmi alkancellár, sikertelenül kísérleteztek.⁹¹ Tallóci másodmagával, Schlickkel együtt kapott követi felhatalmazást, és pedig 1433. március 21-én,⁹² miután előzőleg Firenzében tárgyalást folytatott Zsigmondnak a városállam területén átvonulása és 6000 arany kifizetése érdekében.⁹³ A római tárgyalások gyors ütemben bonyolódtak le. Ebben kétségtelenül része volt az általános politikai helyzet megváltozásának, amely Zsigmondot Visconti barátjából ellenségévé tette, s ezzel közelebb hozta Velencéhez, valamint szövetségeséhez, IV. Jenő pápához, de része volt Sierck Jakab pápai protonotariusnak is, aki a király két hivatalos követét a kúriai viszonyok ismeretében tanácsaival támogatta. Tallóci és Schlick márc. 26. jelentek meg először a pápa előtt, a tárgyalásokat három bíborossal folytatták, április 5-én sor került a végleges megegyezés megkötésére, két nap múlva pedig a követek eskütételére.⁹⁴ Ez a consistoriumban ünnepélyes keretek közt történt.⁹⁵ Zsigmond útja Rómába és császárrá koronázása ezzel biztosítva volt. Május 21-én, áldozócsütörtökön vonult be Rómába, s tíz nap múlva, máj. 31-én pünkösd vasárnapján ment végbe a koronázás.⁹⁶

Közismert művészi emlék örökölte meg a koronázás jelenetét. Erre mindenki pillantása rávetődik, aki belép a San Pietróba, de nem szokta magára vonni a figyelmet. Nem mintha nem volna érdemes, oly környezetben jelenik azonban meg, hogy a kíváncsi százazrek szeme elől el szokta takarni a többi látvány tobzódó gazdagsága. Mindenki tudja magáról, hogy a Szt. Péter-bazilika középső bronzajtószárnyait díszítő domborművekre, Antonio Filaretének a IV. Jenő pápa élete egyes mozzanatait megörökítő alkotására csak a nagyon alaposan vizsgálódók szoktak figyelmessé lenni. A jelenet, amely a pápát úgy ábrázolja, amint az előtte térdelő Zsigmond fejére helyezi a koronát, a császár mögött sorakozók látványa önkéntelenül is arra a kérdésre ösztönöz, vajon melyik lehet

⁹⁰ DRTA X. k. 641. sk. 1. – *Áldásy* i. m. 121. sk. 1.

⁹¹ DRTA X. k. 643. sk. 1.

⁹² Ua. 764. sk. 1.

⁹³ *Áldásy* i. m. 177.

⁹⁴ *Áldásy A.*: Zsigmond király római császári koronázása. Századok 47 (1913) 491. sk. 1. – Az egyezés: DRTA X. k. 768. sk. 1.

⁹⁵ Leírása: DRTA X. k. 753. sk. 1. A név it: de Talloncz.

⁹⁶ A szertartásról: *Áldásy* i. m. 565. sk. 1.

közöttük Tallóci? Mert ha valakinek, neki ott kellene lennie. A csoportnak mindmáig egyetlen tagját azonosította sikeresen a kutatás, felismerve, hogy az, akire úgy hívja fel a művész a figyelmet, hogy egyrészt a választófejedelmi jelvényt, a prémes kalapot teszi fejére, másrészt az előtte levők egyikének fejét hátra fordítva, tekintetét reá irányítja, Albert osztrák herceggel, Zsigmond vejével és utódjával azonos.⁹⁷ Tudjuk, a herceg nem volt Rómában, amiből az következik, hogy Filarete nem törekedett a történeti hűsége.

Az is feltehető tehát, hogy a császári kíséret legkiemelkedőbb tagja, aki az uralkodó mögött kezében a kardot magasra emelve áll, Tallóciit ábrázolja. Voltaképpen a praefectus urbis, tehát Jacopo da Vico, Róma város képviselője lett volna hivatott a koronázási menetben a kardot vinni, de mert ő ellenséges viszonyban volt a pápával, nem szerepelhetett ott.⁹⁸ Kit ábrázolt a művész, nem tudjuk. A konstanzi zsinaton a kardot mint hatalmi jelvényt következetesen a királyi lovászmester tartotta kezében, s így Rómában Hédervári Lőrinc volt hivatva annak őrizetére. Filarete azonban a művész szabadságával nemcsak a ceremónia résztvevőit rendezte el, hanem a kellékeket is. Amikor a pápa Zsigmond fejére tette a koronát, kivont karddal senki sem állhatott az előtérben, mert a kard a koronával, a jogarral és az almával együtt az oltáron volt, ahová Zsigmond előzőleg letette azokat, innen a pápa egyenként vette el és helyezte a császár fejére meg kezébe, illetőleg övezte derekára, hogy azután Zsigmond kezébe véve a kardot, elvégezze a szokásos ördögűző három vágást.⁹⁹ Erőtlen leírásunk is meggyőzheti az olvasót, mennyire művészibb elrendezésű az a kép, amely a császári hatalmat – koronától függetlenül – karddal személyesíti meg. Ha azonban, tehetjük hozzá, ily szabadon bánt a művész a szertartás szabályai ellenére a kellékekkel, vajon nem érezte volna magát felhatalmazva, hogy Hédervári helyett Tallóciit állítsa Zsigmond mögé? Feltéve természetesen, hogy évek múlva – 1439–1445 készült a kapu –, amidőn megbízásának eleget tett, módjában volt oly felvilágosításokat szerezni, amelyek segítségével különbséget tudott tenni a királyi kíséret két magyar tagja között.

Rómát Zsigmond 1433 augusztus közepén hagyta el. Útjának célja Bazel volt. Tallóci korábban távozott, azzal az utasítással, hogy térjen haza. Útközben Firenzében aug. elején Schlick Gáspárral, Baptista Cigalával, Zsigmond genuai származású jogi doktor diplomatájával tárgyalást folytatott Velence római követének, Andrea Donatónak segítségével a Firenze és Zsigmond közti békéről.¹⁰⁰ Mivel mindjárt koronázása után (jún. 5.) Zsigmond – kedvezőtlen feltételek mellett – öt évi fegyverszünetet kötött Velencével, hogy azután 1435. aug. 31-én szövetségre lépjen vele, Tallóci nem kapott tőle további diplomáciai megbízatást.

IV.

A feladat, amely otthon várta, a bosnyák kérdés rendezése volt, pontosabban a Zsigmond által elismert bosnyák királynak, II. Tvrtko Istvánnak, aki engedetlen alattvalói elől elmenekülve akkor Budán élt, visszahelyezése a trónra.

⁹⁷ Kéry B.: Kaiser Sigismund. Ikonographie. Wien–München 1972. 92. sk. 1.

⁹⁸ Áldásy i. m. 566. – DRTA X. k. 732.

⁹⁹ Áldásy i. m. 567.

¹⁰⁰ Áldásy A.: Zsigmond király és a velencei köztársaság. Századok 35 (1901) 30. – DRTA XI. k. (1898) 24.

A belgrádi kapitányság rendben fogadta. Távollétében Frankó a várnagyságnak és a hozzá kapcsolt ispánságoknak nemcsak szokott teendőit végezte lelkiismeretesen, hanem a rendkívüliek elintézéséhez is megtalálta a módot. Mint éppen most is, kevéssel Matkó hazaérkezése előtt, a kalocsai érsekségben. Ennek élén 1424-től 1447-ig Buondelmonte János, Ozorai Pipo onokaöccse állott, előbb, 1410-től, a dús jövedelmű pécsváradi bencés apátságnak, ennek az Ozorai-birtokok közelében fekvő uradalomnak tulajdonosa, aki nyilván rokona pártfogásának köszönhette, mint az ugyancsak Ozorai-rokon Scolari Carmanus utóda az érsekséget, védnökének halála (1426) után azonban már megtapasztalta, mit jelent támasz nélkül maradni: őmaga Zsigmond fogságába, érseki javadalma világi gubernator kezelésébe került.¹⁰¹ Ily módon 1433-ban az érsekség birtokállománya Belgrád kapitányának rendelkezése alatt állott, módot nyújtva Frankónak, hogy annak jobbágyadóját a vár érdekében felhasználja. Sajnos nem tudjuk, mire kellett a pénz, bizonyos azonban, hogy nem kis összegről volt szó. A rendkívüli taxa lerovása elől a jobbágyok elköltözéssel próbáltak szabadulni, amit Frankó a macsói bánnal akadályoztatott meg, eltiltatva a megyei hatóságokkal a munkáskezek után vágyódó földesurakat attól, hogy az áttelepülni szándékozók befogadják.¹⁰² Röviden: a jobbágynek rögtől szabadulását attól téve függővé, hogy előbb lerója a belgrádi várnagy által kiszabott rendkívüli taxát.

A kapitányság és a hozzá kapcsolt megyei ispánságok teendőinek ily gondos intézése nyomán Matkónak mi dolga sem akadt Belgrádban. Nyugodtan fordulhatott tehát Bosznia felé. Vállalkozásához az anyagi alapokat Zsigmondnak több helyről kellett nem kis leleménnyel, biztosítania. A megyei ispánságok bevételei aligha voltak Belgrádtól elvonhatók, ezek tehát nem jöhettek szóba. Állandó, bár nem számottevő jövedelmet jelentett a kunok bírāja címen – Garai Miklós nádor 1433 decemberében bekövetkezett halála után – járó összeg,¹⁰³ amelynek pénzbeli értékénél hasonlíthatatlanul többet jelentett a kun fegyveres erővel való közvetlen rendelkezés joga. Mint nem először, most is gyorsan lehetett egyházi javadalmakat igénybe venni. Szokatlanak mondható, hogy mindjárt három kiutalására, gubernátorságba adására került sor. A váradi püspökségére, amely éppen üresedésben volt, az imént elhunyt fő- és titkos kancellár, Albeni János zágrábi püspök egyházmegyéjére és a Szt. János-lovagrend auranai perjelsége kormányzó-ságáéra. Amíg ezek a rendelkezések, amelyek ideiglenes szekularizációval értek fel, nem mondhatók szokatlanoknak, a pénzszerzés merőben új módja került alkalmazásra azzal, hogy Zsigmond Matkó kezébe adta a Zágráb városból húzható jövedelmet s ezzel egy királyi várost, amely meg tudta őrizni szabadságát, kényszerített rendkívüli méretű vagy legalábbis szokatlan időközökben esedékes adózásra.¹⁰⁴ Kézpénzbevételt jelentett végül Matkó számára a felhatalmazás az 1434. évi kamarahaszna beszedhetésére.

¹⁰¹ *Fraknoi V.*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp., 1895. 508. – *Mályusz E.*: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 9.) Bp., 1958. 98. sk. 1.

¹⁰² *Nagy Gy.*: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. II. k. Bp. 1889., 301. A belgrádi várkapitányság és az érsekség szoros kapcsolatának bizonyítékául ugyanekkor (1433. máj. 15. ill. 17) az érsekség bácsi udvarbírája Frankó familiarisa volt. (Ua. 300., 302. sk. 1.)

¹⁰³ *Tkalčič* i. m. II. k. 89. l. (1434. júl. 6.) – Matkó 1434. ápr. 4. Albanandorban kelt oklevelében kevei és krassói ispánnak, a kunok bírójának nevezi magát. (DI. 43.992.)

¹⁰⁴ A váradi püspökségről: 1434. dec. 10, gubernator (Zichy VIII. k. 537. l.). Zágrábról az első ismert adat: 1433. dec. 22, Matkoni inter cetera episcopatus Zagrabiensis et civitatis . . . gubernatori

Ez az akció önmagában is felért egy hatalmas vállalkozással. Oly apparátust kellett máról holnapra megszervezni s azt egy időben lehetőleg megyénként vagy – a későbbi állapotokból következtetve – legfeljebb két-három megyét összefogva működtetni, amely az egész országra kiterjedt. A helyi viszonyokkal ismerős megbízottak kijelöléséhez, összeválogatásukhoz az ország egészének áttekintése volt a feltétel, s mert a begyűjtés általában behajtást jelentett, az egyes dicatorok mellé fegyveres kíséretet kellett adni. Az 1434. évre Matkó viselte a kamarahaszna ispánja címet, amint az szokás volt, az adóztatás lebonyolításában új vonást jelentett azonban a kancelláriai stílusnak az a kifejezése, amely szerint ő adószedői iurisdictionja alá vonta az ország valamennyi földesurát, birtokosát. Munkatársa királyi felhatalmazással testvére, Frankó volt. Bár őt nem illette meg a kamarahaszna ispáni cím, a munka oroszlánrésze reá hárulhatott. Az adó behajtása ugyanis a boszniai hadművelettel, Matkó harctéri szereplésével párhuzamosan haladt, s azért is elhúzódott, mert az adókulcs határozatlan volt, értelmezése pedig vitákra adott alkalmat.

Az adó az 1411-i decretum szerint, amely utoljára szabályozta, portánként 30 ezüstdénárt tett ki,¹⁰⁵ a pénz állandó romlása következtében azonban az 1420-as évek elején az eredetileg száz dénáros forintért 300 dénárt kellett fizetni, a fillérnek, dukátnak, quaringnak nevezett váltópénzek elértéktelenedése pedig egyenesen katasztrofális lett. A kincstár úgy próbálta jövedelmét biztosítani, hogy az adót szilárd valutában, aranyforintban kezdte követelni. Ily kísérlettel legelőször 1414-ben találkozunk¹⁰⁶ s ami 1423-ban még adószedői túlkapasznak számít, azt, hogy ti. minden öt telek egy aranyforintot fizessen, 1427-ben Zsigmond már az ország régtől fogva érvényesülő dicséretes szokásának nevezi.¹⁰⁷ A szokás azonban nem érvényesülhet mindenütt. Voltak vidékek, ahol a földesurak egymás közti megállapodása megakadályozta a követelés érvényesülését. Így volt 1434-ben Szatmár megyében, ahol Matkó dicatorainak követelését a földesurak elutasítva megakadályozták, hogy jobbágyaik aranyforintban fizessék meg tartozásukat. Mivel egész megye nemességével mégoly erős fegyveres kíséret sem vehette fel a harcot, az adó behajthatatlan maradt, s Matkó kénytelen volt Zsigmondhoz fordulni segítségért. Ezt (1434. okt. 13.) megkapta, egyrészt a megye birtokosaihoz intézett oly parancs formájában, hogy azonnal engedjék meg a *lucrum camere* beszédését aranyforinttal vagy új nagy – száz dénáros – ezüstforintban számítva, vagy akár váltópénz quaringgal is, ezt azonban a kialakuló – tehát határozatlan – árfolyamon,¹⁰⁸ másrészt a megyei hatóság azon

(*Tkalčić* i. m. II. k. 87), 1434. júl. 6.: comes Kouiensis ac iudex Cumanorum et gubernator episcopatus Zagrabiensis (ua. II. k. 89.), 1435: gubernatoris prioratus Aurane et episcopatus Zagrabiensis ac civitatis montis Grechensis de iuxta Zagrabiam (ua. II. k. 108.), 1434. aug. 10: inter cetera comiti Kouiensis et capitaneo Nadoralbensi ac gubernatori episcopatus Zagrabiensis (ua. II. k. 111.). A perjelséget már korábbról Matkó kezében levőnek mutatja Zsigmond 1434. nov. 28. oklevele (*Fejér* i. m. X/7. k. 564.).

¹⁰⁵ *Bónis-Bácskai* i. m. 232. sk. 1.

¹⁰⁶ *Nagy I. – Véghely D. – Nagy Gy.*: Zala vármegye története. Oklevéltár. II. k. Bp., 1890. 395. – *Schönherr Gy.*: A bécsi udvari kamara levéltárának magyar vonatkozású oklevelei. Történelmi Tár 1887. 562.

¹⁰⁷ *Zichy* VIII. k. 117., 313.

¹⁰⁸ cum floreno auri seu maiori nova nostra moneta, que nunc in regno nostro Hungarie predicto cuditur aut cum alia moneta nostra minori quaring appellata vera tamen et iusta ac in cameris nostris cusa ad valorem dictorum florenorum se extendente. (DI. 105.492.)

utasításával, hogy az engedelmességet megtagadó földesurak birtokait foglalja le és adja át Matkónak.

Az egész adószedéstről szóló ez az előttünk ismeretes egyetlen adat magában is érzékeltetheti, hogy a behajtás gonddal és kiadásokkal járt. Számításunk szerint a hozzávetőlegesen 200 000-re becsülhető telekállomány után a *lucrum camere*, amelyet Matkó felhasználhatott hadjáratában, 40 000 aranyforintot tehetett ki. Ez az összeg kevésnek bizonyult, úgyhogy Matkó a sajátjából még 6000 aranyforintot fordított a vállalkozásra. Az akció, ha arra gondolunk, hogy az országnak a királyi kincstárba befolyt egész évi telekadóját is elvitte, költségesnek mondható, hozzá kell azonban tennünk, hogy elsősorban azért, mert az adó alacsony. A siker annak ellenére is elvitathatatlannak, hogy Matkó a törvényes bosnyák királyt vive magával, számíthatott ennek párthíveire, ami csökkenthette a kiadásokat. Úgy tűnik, hogy mindent összevéve a siker mögött joggal tételezhetjük fel a gondos felkészülést.

A kancellária leírása szerint Matkó visszaszerezte a királyi várakat, élükön Jajcával, mégpedig anélkül, hogy a törökök rémületükben ellen mertek volna állani,¹⁰⁹ ami természetesen úgy értendő, hogy nem kívántak beavatkozni a bosnyák belviszályokba. Ugyancsak a kancellária szerint Matkó több várat visszatartott magánál, így biztosítva Zsigmond fennhatóságát az országrész felett. 1437-ben (szept. 27.) ezek közül a várak közül egyeseket Zsigmond nevében Matkó még mindig kezében tartott.¹¹⁰ Annak ellenére, tegyük hozzá, hogy – valószínűleg 1435 tavaszán¹¹¹ – a Bázeltől hazatérő Zsigmond elé Pozsonyba felvezette Tvrtko István királyt és báróit, akik azután ott hűséget esküdtek a császárnak.

A jól sikerült vállalkozás után sor került a pontos elszámolásra. Matkó igazolta, hogy a fegyverbe szólított királyi haderőn kívül 1117 lándzsányi sereget fogadott fel saját pénzén, ami neki 6000 aranyforintba került, Zsigmond pedig elismerte tartozását. Mivel készpénzben nem tudott fizetni, az összeg fejében, valamint további 7000 aranyforintért zálogba adta Matkónak és testvéreinek a Körös megyei Szentgyörgy várat, azzal az ígérettel, hogy az tíz évig nem váltható tőlük vissza.¹¹² Az uradalom 1439-ben, amidőn Albert király elhatározásából Matkó és felesége, valamint Frankó végleges birtoka lett,¹¹³ két mezővárosból és 73 helységből állott. Két mozzanat is mutatja, mennyire valóságos értékén alul elszámolva került a Tallóciak kezébe: 1438-ban, mint látni fogjuk, maguk is érezve, mennyire meg lehet ütközni az uradalom alacsony értékelésén, további követelésü-

¹⁰⁹ *Thallóczy–Áldásy* i. m. 115. sk. 1. Az igen sok erődítmény közül Jajcán kívül két várat említett meg a kancellária név szerint: Komothynt és Bachaczt (ua. 125.), ill. Wrandoght és Bechacht (Df. 231.190.)

¹¹⁰ *e quorum [castrorum] aliqua etiam ad presens nomine nostre maiestatis apud manus eiusdem Mathkonis bani sunt et habentur.* (Ua. 116.)

¹¹¹ 1434. okt. 8-tól 1435 máj. 10-ig tartózkodott Zsigmond Pozsonyban vagy környékén (*Sebestyén B.*: A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp., 1926. 75.). 1435 tavaszára azért vették Tvrtko eskütételét tehetni, mivel ez az időpont esik legközelebb a Matkó és Zsigmond közti 1435. jún. 27. Nagyszombatban kötött megállapodáshoz.

¹¹² Dl. 34.067. Vö. *Rokai P.*: Poslednje godine balkanske politike Kralja Zigmunda (1435–1437) Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. XII/1 (1969) 101.

¹¹³ *Teleki J.*: Hunyadiak kora Magyarországon. X. k. Pest, 1853. 55., 62. – *Csánki*: Körös-megye. 15.

ket táblázták reá,¹¹⁴ 1444-ben pedig kincstartójuknak és sáfárjuknak, számtartójuknak (dispensator), aki tehát a közös birtokok és jövedelmek szétoztását intézhette, s így a család bizalmasának mondható, név szerint Iohannes Petri de Barneliis de Paduának szolgálatai elismerése és jutalom gyanánt, átengedve az uradalom négy faluját, pontosabban egy vámhelyes birtokot és három falut,¹¹⁵ vele még 5000 aranyfrt vételárat is fizettettek. Az eladási ár a vevő számára nem lehetett magas, hiszen ellenkező esetben indokolatlan lett volna az ügylet ajándékozás jellegének hangoztatása, s ha neki megérte, mennyivel inkább elmondható ugyanez a Tallóciáról, akiknek kezében 13 000 aranyfrt fejében az uradalomnak túlnyomó része – várral, mezővárosokkal és tizennyolcszor több helységgel – maradt.

A boszniai hadmenet sikere végleg meggyőzhette Zsigmondot, ha ugyan maradt kételye, hogy a Tallóciák az ő emberei. Nem is fukarkodott elismerésének jeleivel elhalmozni őket. Alig halt meg (1435. okt. 13.) apósa, Cillei Hermann bán, azonnal kinevezte utódjává Matkót.¹¹⁶ Az ő működési területe ezzel nyugatra, a tengermellék felé tolódott. Mindjárt a következő évben megragadta az alkalmat, hogy a horvát–dalmát bányságot megszerezze magának. Ez akkor két testvér, Frangepán János és István kezében volt. Matkónak az alkalmat a Frangepánok kiszorítására az idősebb testvérnek az a törekvése szolgáltatta, hogy apósának, a nagyhatalmú Ivoniš Nelipčićnek hagyatékára rátegye kezét, miután, fiúörökös hiányában, előzőleg minden elképzelhető jogi formulával igyekeztek az átháramlást lehetővé tenni. Matkó úgy lépett fel, mint a veszélyben forgó királyi jog védelmezője. Elfogadtatta Zsigmonddal, hogy kivételt még egy bánnal sem lehet tenni, amidőn pedig Frangepán vonakodott a hagyatékot kiadni, sőt fegyvert fogott, haddal indult ellene. Akciója igazolására sikerült Zsigmonddal elhitetnie, hogy Frangepán, szövetségben Murad szultánnal, Horvátországban és Dalmáciában felkelést készít elő azzal a szándékkal, hogy királlyá koronáztatja magát.¹¹⁷

Szabad kezet kapva, Matkó hadjáratot szervezett. A pénzt hozzá külföldről, főleg velencei és ragusai kereskedőktől, de más városokból is igen súlyos feltételek mellett felvett kölcsönökből szedte össze.¹¹⁸ Kiadásait egyszer 60 000, máskor 42 000 aranyfrtra becsülte. Az előző, boszniai vállalkozással szemben mintha erre kevésbé sikerült volna országos jövedelmeket igénybe vennie. Valószínűleg ezért is járt a hadmenet a családra nagyobb közvetlen haszonnal. Frangepán oly kemény ellenállást tanúsított, hogy Matkónak sok híve halálával kellett fizetnie, s végül is csak a szerencséének köszönhetette sikerét: a harcok folyamán meghalt Frangepán, özvegye pedig átadta a Nelipčić birtokokat, még Knint is, az országrész erősségét, noha ez zálog címén volt kezében.¹¹⁹

¹¹⁴ Df. 231.190. (Arhiv Hrvatske. Jugoszláv Akadémia: X–76).

¹¹⁵ *Telekí* i. m. X. k. 153. l.

¹¹⁶ Okt. 7-i királyi privilegium (*Tkalčić* i. m. II. k. 115.) már mint bánt sorolja fel az országnagyok közt. Engel Pál szíves felvilágosítása szerint a dátum: IX. Id. Oct. feltehetőleg elírás Nov. helyett.

¹¹⁷ *Thallóczy–Áldásy* 116–119.

¹¹⁸ *propriis ipsorum sumptibus expensisque et pecuniis per eosdem Mathkonem et Frankonem banos ad scitum imperialis maiestatis ab extraneis partibus et notanter de certis civibus et mercatoribus Venetiarum et Ragusii ac aliarum certarum civitatum ad maxima ipsorum obligamina nomine veri mutui ac acquisitis et receptis* (Df. 231.190.)

¹¹⁹ *Sufflay M.*: A Nelipicsiek hagyatéka. Turul 25 (1907) 84. *Thallóczy L.–Barabás S.*: A

A vállalkozást Matkó idősebb öccsével, Petkóval küzdötte végig, amint hogy báni teendőinek ellátásában is annak segítségét vette igénybe. Először csak hallgatólagosan. Elárulja ezt Matkó egyik korai (1436. febr. 8.) szlavon báni oklevele, amelyben a „Relacio domini Perkonis” kancelláriai jegyzet éppen úgy bizonyítja az öccs hivatali működését, mint a rendelet szövege, amely arról szól, hogy Matkó elengedi a zágrábiaknak a testvére által kivetett pénztaxa be nem hajtott részét.¹²⁰ Valószínűleg hasonló módon vette igénybe segítségét Matkó azután, hogy Frangepán János halálával ő lett (1436. máj. 11.) Frangepán István mellett a horvát–dalmát bán, hogy 1437. november elejére a félretolt Frangepán helyébe Petkót adassa maga mellé bánnak. Ettől fogva Matkó 1445-ben bekövetkezett haláláig egyedül viselte a szlavon, Petkóval pedig közösen a horvát–dalmát báni tisztelet. Mivel Petkó kinevezését fél évvel megelőzően (1436. május) Frankó elnyerte a szörényi bánságot, Zsigmond uralma utolsó évére a három idősebb testvér az országnagyk közé tartozott. Matkó tekintélyének jele, hogy a Zsigmondhoz küldött követek közül, akik nem most kezdtek olyan utasítást hozni magukkal, hogy keressék a találkozást vele, és igyekezzenek őt megnyerni,¹²¹ a szavojai herceg követe 1437 szeptemberében, beszámolva a császártól nyert kihallgatásról, a tanácsban jelen levők közt első helyen őt említette.¹²²

Tekintély és vagyon egymással lépést tartva növekedett. A szentgyörgyi uradalom megszerzése után két évre, 1437-ben a Tallóciak hasonló terjedelmű váruradalmat nyertek Zsigmondtól. Nem zálogul, hanem adományul. A szentgyörgyi zálogösszegnél nagyobb tartozását róhatta le vele Zsigmond, ezért is gondoljuk, hogy az 1436-i Frangepán elleni vállalkozás ellenértékének, a globálisan 60 000 aranyfrtra tett összegnek kétharmadát fizette meg vele. Mivel ugyanis a Tallóciak 1476-ban, amikor eladták a szóban forgó uradalmat Matucsina Gábor kalocsai érseknek, 40 200 frtot kaptak,¹²³ az összeg joggal látszik azonosíthatónak az uradalom értékével. Az utódok nélkül elhalt Alsáni János Valkó megyei birtokai: Vértvár kastély, Atak és Szöcs mezővárosok s 65 helység voltak ennek az uradalomnak a részei.¹²⁴ A Tallóciak nem királyi elhatározásból lettek Alsáni-örökösök. Ők már két évvel korábban – úgy látszik – eldöntötték egymás közt, hogy Valkó megyét, ahol, mint emlékezünk, 1430-ban zálogbirtokot szereztek, fejlesztek családi birtokaik központjává. Akkor, amidőn – kijátszva az elvet, hogy a magvaszakadt családok javainak a szentkoronához vissza kell kerülniük, s azok csak királyi adományból lehetnek új birtokosoké, azaz a Nelipčičé-hagyatékkal kapcsolatban a Frangepánokkal szemben érvényesített elvet meghazudtolva – magukra ruháztatták az imént említett Alsáni-val valamennyi, szám szerint 46 Valkó megyei birtoka – Lyzkoban egy régi (Bán fia András) kúriával, Bathyaban Hermanvára nevű kastéllyal – tulajdonjogát, cserébe megígérve, hogy özvegyének gyámjai és védelmezői lesznek.¹²⁵ A tervszerűség feltételezését

Frangepán család oklevéltára. I. k. (Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak. XXXV. k.) Bp., 1910. 274–282., 286–288.

¹²⁰ *Tkalčić* i. m. II. k. 119.

¹²¹ DRTA X. k. 575., bázeli zsinat 1432; XII. k. (1901) 177., velencei doge 1437; *Iorga: Notes* II. k. 282, 310, 335, 337., Ragusa 1430–1436, *Gelcich* i. m. 417., 427., 436., Ragusa 1430–1436.

¹²² DRTA XII. k. (hrsg. v. G. Beckmann. Gotha, 1901.) 195. l. 1437. szept. 15.

¹²³ *Csánki: Magyarország*. II. k. 288., 381. l.

¹²⁴ *Thallóczy–Áldásy* 121. sk. l. – *Csánki* i. m. II. k. 277. sk. l.

¹²⁵ Dl. 44 035. Az oklevél Engel szerint (i. m. 220.) „közel egykorú hamisítványnak tűnik”.

megerősíti, hogy a többi Alsáni-birtokot (Alsánvár, Váralja, Valkóvár) utóbb szintén kezükbe kerítették, ugyanakkor más megyében szerzett birtokaik – Szentgyörgyvárát kivéve – jelentőségben elmaradnak a Valkó megyeiek mögött.¹²⁶

A Valkó megyei birtokok közvetlenül érdekeltté tették a Tallóciákat az ország védelmében. A Száva-vonalon feltartóztatva a törököket, uradalmi épségben maradásáról gondoskodtak. De Valkó megye szomszédos volt Szrebernikkel, s így a birtokok a ragusai kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok fenntartásához háttér gyanánt szolgálhattak, ugyanakkor a közeli Belgrád védelmét megkönnyítette, hogy jobbágyaikat bármikor kirendelhették annak érdekében.

A Belgrád 1440-i sikeres védelméből levonható következtetés szerint a Tallóciáknak kétségtelenül törődniök kellett a vár folyamatos erősítésével, de talán mégsem véletlen, hogy az erről szóló egyetlen adat, amelyet ismerünk, működésüknek éppen Valkó megye felé forduló szakaszához fűződik. Ragusai mesteremberek felől értesülünk, akiket Matkó fél esztendőre Belgrádba szerződtetett. 1437-ben egy téglaegetőkemence üzemeltetését értő mestert, ugyanebben a munkakörben dolgozó másik mesterrel és egy munkással együtt, valamint ciszternák és boltívek készítésében járatos kőművesmestert segédével, akik valamennyien vállalták, hogy kötelességüknek a bán vagy officialisai utasítása szerint tesznek eleget.¹²⁷ Az erődítmény tüzéségi felszereléséről egy burgundi lovag, Bertrandon de La Brocquière korunkra maradt leírása ad felvilágosítást. A szemtanú elismerően szólt róla, külön kiemelve az akkor modernnek számító három hatalmas bronzágyút, amelyek egyike oly nagy volt, hogy hozzá hasonlót a sokat tapasztalt utazó sehol sem látott.¹²⁸

A Valkó megyei hatalmi súlypont kialakulása korántsem jelentette a Tallóciák érdekkörének összeszűkülését. A Balkánnak Ragusa mögött messze elterülő tájai mintha varázserővel irányították volna magukra figyelmüket. Talán helyesebb is volna úgy mondanunk, hogy az a földrésnyi terület, ameddig Ragusa gazdasági érdekei kiterjedtek, s amelyet ők ifjúj években közvetlen közelből megismerve otthonuknak éreztek, arra ösztönözte őket, hogy minél nagyobb részeire tegyék rá kezüket. Mintha korlátlanoknak érezték volna a számukra itt nyíló lehetőségeket. A boszniai várak, amelyek Tvrtko Istvánnak uralmába visszahelyezése után kezükben maradtak, további terjeszkedésre ösztönözték őket. Szemet vetettek Hranic Sandalj bosnyák nagyvajdának 1435-ben bekövetkezett halála után, mivel nem volt fiúutóda, egész örökségére, tehát Humra, magyar nevén Halomföldre, amely az újkorban Hercegovinának nevezett országrésszel volt azonos.¹²⁹ Humnak mint a magyar koronához tartozó területnek megszállására Zsigmond 1435 (ápr.

¹²⁶ Temes m.: Sarud és Keve m.: Füzeg vétel útján királyi hozzájárulással (1436), Bács m.: Váralja kastély és öt birtok (1480), Zala m.: Peleske vár (1446), Körös m.: Szobocsin uradalom vétel útján Albert király adományával. (*Csánki* i. m. II. k. 60., 123., 180., III. k. 13., Körörmegye 20.)

¹²⁷ *Dinić* i. m. II. k. 41. sk. 1.

¹²⁸ *Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak. IV. k. (Hatvani M.: Magyar Történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. IV. k.)* Pest, 1859. 303.: Le capitaine de ceste place est vn chevalier de Aragouse que lon nomme messire Mathico, et est lieutenant vng sien frere nomme le seigneur frere. – *Szamota I.: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten.* Bp., 1891. 80.

¹²⁹ *Wertner M.: A középkori délszláv uralkodók genealógiai története.* Temesvár, 1891. 241. sk. 1. – *Klacić V.: Bosznia története.* Fordította Szamota I. Nagybecskerek, 1890. 296.

26.) adott utasítást a horvát–dalmát bánoknak, de hogy az akció mögött Tallóci Matkó állott, bizonyossá teszi a királyi parancsnak Matkó nevét feltüntetető kancelláriai jegyzete.¹³⁰ Matkó 1435-ben adományul is kérte a tenger melletti Narenta vámjával együtt az országrészt,¹³¹ Sandalj örökségét azonban nem sikerült megszereznie, mivel a nagyvajda unokaöccse, Stipán vajda, ugyanaz, akit 1440-ben III. Frigyes hercegi rangra emelt, erősebbnek bizonyult.¹³²

V.

Zsigmond adományát Matkó az Alsáni-örökséggel arányban álló szolgálattal hálálta meg. Minden erejével támogatta a királyt, hogy a trónutódlás kérdését régi terve szerint rendezhesse. Zsigmond szándéka, hogy veje, Albert osztrák herceg, morva őrgróf legyen a magyar király, ismeretes volt, az utolsó pillanatban azonban megvalósítását bizonytalanná tette, hogy a királyné, Borbála ellene fordult. Ő ugyanis a lengyel királyt, a 14 éves Ulászlót kívánta a magyar trónon látni, s bizonytalan volt, hogy tervének nem tud-e majd híveket szerezni. A döntő pillanatban Zsigmond latba vetve minden maradék erejét, Prágából hazatérőben 1437. december 5-én, négy nappal halála előtt elfogatta feleségét, és Tallóccival Pozsonyba vitette.¹³³ A királyné eltávolítása, a cselekvő tényezők közül kikapcsolása szabaddá tette az utat Zsigmond kísérete számára, hogy Albertet dec. 18-án Pozsonyban királynak nyilvánítsa, 1438. jan. 1-én pedig Székesfehérváron megkoronáztassa.

Az új király tisztában volt a három testvér-bán állásfoglalásának jelentőségével. Megtartotta őket tisztségükben, s bár 1438 februárjában kormányát újjá szervezte, ők voltak azok, Hédervári Lőrinc nádor, Batori István országbíró, Nánai Kompolt Pál és János pohárnokmesterek mellett, akiknek életét a változások nem érintették.¹³⁴ Ellenkezőleg: uralma alatt munkakörhöz jutott legfiatalabb testvérük, Jován (Iohannes), vagy mint a ragusaiak, de Thuróczy is nevezték: Zovanus. Róla, a család Benjáminjáról eddig nem tudtunk érdemlegesen szót ejteni, s most is csak ennyit mondhatunk: hogy megismerje a világot, ugyanakkor ő is ismert legyen a királyi udvarban, Matkó magával vitte olaszországi útjára.¹³⁵ Hazatérésük után a legegyszerűbb megoldásul valamelyik jól jövedelmező egyházi javadalomba behelyeztetése kínálkozott. Matkót attól, hogy így járjon el, korántsem az egyház hivatásának valamiféle tisztelete vagy a magyarországi klérus érdekeire való figyelem tartotta vissza. Mennyire nem, azt megmutatta, amikor Ozorai Pipo példájára két távoli rokonát is elhozta Magyarországra, és dús jövedelmű püspökséget adatott nekik. Mindkettőt szülőföldjükéről nevezték nálunk. Curzolai János 1435. jún. 4-én a váradi, Curzolai Ábel 1438. máj. 5-én a zágrábi püspökség élére

¹³⁰ *Thallóczy–Barabás* i. m. I. k. 265. sk. I.

¹³¹ *Iorga* i. m. II. k. 330. sk. I.

¹³² *Gelcich* i. m. 432–436. 1441.

¹³³ Tallóci Matkó Ragusához intézett 1437. dec. 11-i tudósításában maga beszámolt a városnak a királyné foglyul ejtéséről (*Matković, P.*: Spomenici za dubrovačku povjest u vrijeme ugarsko-hrvatske zaštite. *Starine* I (1869) 201. – *Iorga* i. m. II. k. 346.)

¹³⁴ *Mályusz E.*: A kancelláriai tevékenység Albert király uralma alatt (1438–1439). *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita*. Bp., 1978. 297. sk. I.

¹³⁵ *Thallóczy–Áldásy* 114.

került.¹³⁶ Az előbbi mint ferences szerzetes valóságos püspök lett, az utóbbi fiatal kora miatt csak gubernator. Az ő előtűnésüknek az a legvalószínűbb magyarázata, hogy Matkó a két egyházmegyét, amikor már tovább nem tarthatta őket gubernatori hatalma alatt, tőle függő klerikusok kezében kívánta látni. Nyilván nem azzal a szándékkal, hogy a jövedelmek teljes egészükben védenecsei legyenek.¹³⁷ Bármelyik Curzolari helyett kineveztetethet volna öccsét, ebben azonban harci erények szunnyadtak. Katonai képességei megmutatására alkalmat Belgrádban Frankó mellett talált, akinek jól jöhetett, amikor szörényi bán lett, a testvéri segítség. Jovánt, miután beletanult mesterségébe, bátyjai nyugodt lélekkel kineveztetették Alberttel belgrádi kapitánynak. Ebben a munkakörben 1438. márc. 1-én találkozunk vele először.¹³⁸ Utána heteken belül sor került a legstílszerűbb egyházi javadalommal való felruházására, amidőn Matkó átengedte neki a gubernatori címen kezében levő auranai perjelséget. Mivel máj. 15-én Ragusa Jovánt perjelnek mondta,¹³⁹ eléggé szűk időközre szorítva állapíthatjuk meg, mikor lett a Tallóci család tagja a Szt. János-lovagrend magyarországi tartományának főnöke s ezzel, mint a Zsigmond-kori politikai közfelfogás megrögzítette, a hivatalt viselő banderialis nagybirtokosok egyike.¹⁴⁰ Az bizonyos, hogy nem pápai, hanem Albert királynak főkegyúri jogára támaszkodó kinevezéséből.

Nem egészen egy évtized alatt a Tallóciak a bárók közé jutottak. A magyar főurak elismerték valamennyiüket magukkal egyenrangúaknak, s szinte versengve fogadták őket családjukba. Matkó mint özvegy ember¹⁴¹ Lévai Cseh Margitot, Garai Miklós, a nádor hasonló nevű fiának özvegyét, Cseh Péter 1436–1437 erdélyi vajda, előbb macsói bán, királyi lovászmester leányát vette feleségül,¹⁴² Petkó Garai Jánosnak, a nádor öccsének és Hedvig mazovia hercegnőnek ugyancsak Hedvig nevű leányát,¹⁴³ Frankó Kusalyi

¹³⁶ *Fraknoi* i. m. 520., 522. – *Bunyitay V.*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I. k. Nagyvárad, 1883. 257. sk. l.

¹³⁷ Zsigmond 1437. okt. 19. Prágából a pápához supplicatiót kívánt benyújtani Matkó kérésére unokaöccse, Ábel érdekében, aki egyházjogot tanul a paduai egyetemen, kérve, hogy egyházi javadalmat kapjon – figyelemmel az ő érdemeire, amelyeket a törökök ellenében szerzett – és utalva Dominis János zenggi püspökre, aki mint királyi tanácsos és követ felvilágosítást adhat a pápának, nyilván afelől, hogy melyik volna az óhajtott beneficium. (Dl. 44.168.) A supplicatio, amelynek kancelláriai jegyzete: Ad mandatum domini imperatoris Slick cancellarius, Zsigmond közbejött halála miatt már nem került elküldésre. Ezért nincs is nyoma a vatikáni levéltár regstrom-köteteiben. 1440-ben, mihelyt Ábelt püspöki jogkörének gyakorlásában a pápa megakadályozta, Matkó, mintegy magától értetődően, ismét a zágrábi egyházmegye kormányzója lett. (Levéltári Közlemények 11 (1933) 80. l. Dl. 35 568.)

¹³⁸ *Thallóczy–Áldásy* 125. Magnificus bátyjai mellett ő ekkor egregius.

¹³⁹ *Gelcich* i. m. 420.

¹⁴⁰ *Bónis–Bácskai* i. m. 418., 426. Az bizonyos, hogy nem pápai, hanem Albert királynak főkegyúri jogára támaszkodó kinevezéséből. – *Gelcich* i. m. 446. Dl. 34 067., 44 241. Vö. *Pray, G.*: Dissertatio historico-critica de prioratu Auranae. Viennae, 1773. 47. l., *Kukuljević Sakcinski*, l.: Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj. Rad 82 (1886) 12–19. l. Vö. *Margalits E.*: Horvát történelmi repertórium. I. k. Bp., 1900. 646. sk. l.

¹⁴¹ Klára nevű feleségével együtt 1433. ápr. 7. nyert Rómában egyházi kedvezményeket. (*Lukcsics* i. m. II. k. 144. sz.)

¹⁴² *Fügedi* i. m. 47. l. – *Wertner M.*: A Lévai Csehek. Századok 35 (1901) 337. sk., 342. – 1451. szept. 14-i pápai supplicatióban neve: Magdolna. (*Lukcsics* i. m. II. k. 1239. sz.)

¹⁴³ *Fügedi* i. m. 155. l. – *Wertner M.*: A Garaiak. Századok 31 (1897) 916. sk. l.

Jakcs Ilonát, szintén bárói család tagját, amennyiben nagyapja tárnokmester, egyik nagybátyja váradi püspök, a másik székely ispán,¹⁴⁴ apja, László pedig erdélyi vajda volt.¹⁴⁵

Milyen előnyökkel jár a társadalom csúcsán elhelyezkedő maroknyi csoportba tartozás, a hatalom urainak egymás hibáit elnéző jóindulata mily magától értetődően elháríthat akadályt ott, ahol a szigorú törvényesség csak hátrányosan döntene, azt Tallóci Matkó Albert rövid uralmának mindjárt elején megtapasztalhatta. A Habsburg király, aki elfogadta ugyan a súlyos választási feltételeket, amelyeket pártja, a főpapok és főurak Zsigmondhoz hű csoportja egyetemlegesen megszabott, egyesek iránt azonban kegyének jeleit az első évben szűkmarkúan osztogatta, ebben a tekintetben a Tallóciakkal sem tett kivételt. Ha tehát Matkó és testvérei netán gazdag adományt vártak tőle trónralépése után, csalódtak. Fellengző dicséreteket, de ezekkel arányban nem álló jutalmul mindössze az utólagos hozzájárulást kapták, hogy pénzükért megvettek maguknak egy Temes és egy Keve megyei birtokot, valamint örök tulajdonul elnyerték a két birtokban rejlő ún. királyi jogot, amelyről Albertnek azért nem eshetett nehezére lemondania, mert annak gyakorlatban érvényesíthető értéke úgysem volt.¹⁴⁶ A királynak ez a hideg tartózkodása még inkább kiemeli az előkelők együttérzését, amely bírói ítélet formájában biztosította a Tallóciak számára a szentgyörgyi uradalmat.

Kétséges ez, sajtáságos módon, még Zsigmond utolsó napjaiban vált, akkor, amikor Matkó a legnagyobb szolgálatot tette királyának, részt vállalva Borbála királyné akciójának leszerelésében. Szentgyörgy várát, mint tudjuk, 13 000 aranyfrt értékben zálog gyanánt tartották, 1435 óta, kezükben a Tallóciak. Az uradalom elkobzott birtok volt, amely Zsigmond hatalmába úgy jutott, hogy tulajdonosát, Prodavizi Ördög Miklóst 1433-ban Cillei Hermann szlavón bán a körösi bírói széken vad kegyetlenséggel végrehajtott gáztettei miatt fej- és jószágvesztésre ítélte. Bűnei közül a bán csak olyanokat említett, amelyek áldozatai nemesek voltak: két asszonynak tüzes vassal megvakítása, egy férfinak és nővéreinek máglyán megégetése.¹⁴⁷ Hogy hány és milyen más szörnyűség terhelte még lelkét, nem került feljegyzésre, hiszen pallosjoga alapján szabadon járhatott el a jobbágyok ellen. A halálos ítélet nem került végrehajtásra. Prodavizi egy ideig a bán foglya volt, de még Cillei életében visszanyerte szabadságát, sőt módjában volt lépéseket tenni elkobzott vagyona visszaszerzésére. 1437 márciusában Prágában elhitve Zsigmonddal, hogy csak fogságban léte alatt szenvedett károsodását szeretné jóvá tétetni, azt a kegyet kérte és nyerte el, hogy mindazon elmarasztaló ítéletek érvénytelenek, amelyeket perbeli ellenfelei, felhasználva kényszerű elmaradását, ellene meghozattak, ily pereit pedig újra kezdhették. Zsigmond nyilván elfeledte már, hogy birtokelkobzás előzte meg a raboskodást, nem emlékezett ennek okára, s így nyugodt lélekkel megadta a kért felhatalmazást.

Kellett valakinek lennie környezetében, aki tudta, mi van Prodavizi rovásán, de azt is, mint lehet elhárítani a szlavón bán ítélet következményeit. Prodavizinek ez a szövetségese a titkos kancellária protonotariusza, Büki István volt, aki a Magyarországon maradt

¹⁴⁴ *Fügedi* i. m. 163., 166. – *Bunyitay* i. m. I. k. 250. sk. I. – *Komáromy A.*: Magyar nemzetségek. Turul 10 (1892) 22.

¹⁴⁵ *Dl.* 13 558.

¹⁴⁶ *Mályusz*: A kancelláriai tevékenység. (Cím a 134. j.-ben.) 301.

¹⁴⁷ *Teleki* i. m. X. k. 57.

Gathalóci Mátyás helyett a Zsigmond mellett Csehországban tevékenykedő titkos kancellária munkáját alkancellári címmel a császár, majd Albert király megalégedésére irányította.¹⁴⁸ Prodavizivel kapcsolatba jutását megértetheti, hogy mindketten Zala megyében voltak birtokosok, ahol az Ördög család Peleske várat mondhatta a magáénak. A Prodaviziket felváltva Peleskeieknek is nevezték.¹⁴⁹ Bükinek volt tehát módja, hogy pártfogolja Zsigmond előtt Prodavizit, sőt arra is, hogy ne sajnálja Tallóci Matkót, ha kellemetlenség éri. Sőt. Neki mint zágrábi főesperesnek volt alkalma összezördülni Matkóval és kifogásolni ennek mint gubernátornak az egyház elevenébe vágó, magát talán személy szerint is érintő intézkedéseit.

Azt, hogy Prodavizi támogatója jártas az udvari intrikákban, ugyanakkor higgadtan ki tudja várni, amikor immár nem egyszerűen pártfogoltja melletti, hanem Tallóci elleni intézkedés megtételére vehető rá az uralkodó, elárulja Zsigmondnak az a második oklevele, amely nemcsak bűnbocsánatot biztosít, hanem Szentgyörgy várat visszaitéli teljes joggal és örök birtokul az előbbi tulajdonosnak.¹⁵⁰ Az oklevél kibocsátásának helye és ideje a bizonyíték, hogy a csapás Matkó ellen irányult: Znaim és dec. 8. Tehát a Prágából Magyarországra visszatérő király utolsó tartózkodási helye, ahol. elmúlását közeledni érezve, nov. 21-én megállapodott és a dec. 9. bekövetkezett halált közvetlenül megelőző nap, amikor Matkó Pozsony felé útban van a fogoly Borbálával. Egyaránt a legalkalmasabb hely és idő, hogy az alkancellár a király elé terjessze javaslatát, és vele kiadassa a parancsot, amely a kancelláriát oly határozat írásba foglalására utasítja, amely Tallóci-ellenes anélkül, hogy a haldokló ezt észrevehetné. A Prodavizi kezébe került mindkét ún. kegyenyilvánító oklevél a titkos kancellária által teljesen szabályosan, titkos pecséttel megerősítve látott napvilágot.

Prodavizi sietett ezeknek mielőbb érvényt szerezni. Albertet jan. 1-én koronázták meg, s ő febr. 17-én a király előtt, amikor bírói székét tartotta, felmutatva a két oklevelet, Tallóci ellen pert kezdett. Vádat emelt ellene, hogy bár Zsigmond a rosszakarói sugalmazására elvett várat, megbocsátva neki, visszaadta, ezt a határozatot nem teljesítette. Tallóci személyesen adott válasza úgy szólt, hogy a vár zálogjogon az övé, s erre vonatkozó bizonyítékait kész előterjeszteni. Albert az oklevelek bemutatásának időpontjával Szt. György nyolcadát (máj. 1.) tűzte ki, fórumául pedig a királyi személyes jelenlét bíróságát jelölte meg. Halasztás után az érdemleges tárgyalásra az úrnapiját követő napon, ítélelhozatalra pedig ugyanennek negyedik napján (jún. 15.) került sor. Albert ekkor Prágában tartózkodott, s ezért helyette vikáriusa: Pálóci György esztergomi érsek, főkancellár, Hédevári Lőrinc nádor és Bátor István országbíró elnököltek, s az ítéletlevél is az ő nevükben került kiadásra.

Ez az oklevél név szerint felsorolja a bírótársakat,¹⁵¹ ami ha nem is rendkívüli, de éppen nem gyakori jelenség, s így tudjuk, hogy közöttük volt Matkó apósa és Frankó

¹⁴⁸ *Bónis Gy.*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971. 110. – *Mályusz* i. m. 304.

¹⁴⁹ *Csánki* i. m. III. k. 172., 132.

¹⁵⁰ *castrum suum ZenthGyvrghwara nuncupatum in comitatu Crisiensi situatum pariter cum omnibus suis pertinentiis sibi decrevimus debere relaxari ipsum relaxamus atque remitti committimus per ipsum iure sibi incumbenti perpetuo possidendum.* (Df. 231.190. Jugoszláv Akadémia. X–76.)

¹⁵¹ *reverendis in Christo patribus dominis Simoni de Rozgon Wesprimiensis, Clementi lauriensis et Mathie Vacienis ecclesiarum episcopis, necnon magnificis viris Petro Cheh de Lewa alias wayuode*

feleségének közeli rokona, Jakcs Mihály volt székelyispán, valamint Gathalóci Mátyás váci püspök, Zsigmond utolsó fő- és titkos kancellárja. Közülük ketten eleve elfoglaltaknak tekinthetők, a három elnökről, valamint Gathalóciról pedig, amennyire a Tallóciakhoz fűződő kapcsolataikból megítélhető, bizonyosnak látszik, hogy együtt éreztek az alperessel. Matkó tehát nyugodt lehetett, hogy számíthat a bíróság tekintélyesebb felére. Ugyanakkor a többi bírótárs egyikéről sem ismeretes olyan adat, amelynek alapján fel lehetne tételezni ellenséges állásfoglalásukat.

A bírának ez a kedvező hangulata lehetővé tette volna, hogy Matkó a magával hozott bizonyítékok közül csak kettőt mutasson be. Azért nem többet, mert a bíróság azoknak alapján hozta meg ítéletét. Ezek: Zsigmond 1435. jún. 27-i oklevele, amellyel Szentgyörgy várat összesen 13 000 aranyfrtért elzálogosította Matkónak és a császári káptalannak az iktatásról szóló bizonyságlevele. A Matkó javára szóló ítélet ugyanis úgy szólt, hogy a vár zálogjogon az övé, testvéreivel együtt be is iktatták, s mert birtokjoguk megelőzi a Prodavizi által felmutatott kegyelemlevelet, a vár az övék. Ily kedvező döntés felől Matkó, amint végignézett a bíróságon, biztos lehetett. Valahogyan azonban, úgy látszik, lelkiismerete mégsem nyugodt. Mintha maga is érezné, hogy megütözésre ingerlő a zálogösszeg. Még egy bizonyítékot hoz hát elő, Zsigmondnak egy kettős oklevelét. Ennek első tagja Zsigmondnak Znaimban 1437. nov. 26-án kelt, római királyi titkos pecsétje alatt, a második ezt Pozsonyban 1437. december 5-én átíró, magyar titkos pecsétjével megerősítő oklevele. Próbáljuk meg, más forrásanyag hiányában, szövegük vizsgálatára szorítkozva a bennük rejlő jogi elemeket eseménysorrrá feloldani.

Frangepán elleni vállalkozásának kiadásairól Matkó még nem számolt el. Nem sietett ezzel, mert a velencei, ragusai kölcsönökből fedezett hadjárat eredményeit, az elfoglalt várakat, birtokokat, amíg csak lehetett, nem szándékozott kiengedni kezéből. A bizonytalanság azért előnyös számára, mert látja, hogy az érték felülmúlja a kiadások végösszegét. Znaimba érve, a király egészségének hanyatlása megértette vele, hogy tovább nem várhat. Az elszámolás pénzügyi részét megejtette tehát Zsigmonddal, és nov. 26-án elismervényt kapott, hogy a király neki 42 000 aranyfrttal adósa. Biztosítéku továbbra is kezében maradhattak a foglalmányok. Ugyanakkor érezve, hogy Szentgyörgy 13 000 aranyfrtos zálogértéke szemetszúróan alacsony, s talán megsejtve Prodavizi mozgolódását, Büki állásfoglalásából pedig megértve, hogy a bárók közt vannak, akik az összeg alacsonyágát kifogásolják, elhatározta, hogy 42 000 aranyfrtnyi követelése egy részét betábláztatja, s ezzel lefegyverzi az elégedetlenkedőket. Mekkora legyen ez a rész? Egyszerre legyen sok is, meg kevés is, tehát határozatlan s a jövőben aszerint változtatható, amint pillanatnyi érdekeinek leginkább megfelel. Hétezer aranyfrt mindenképpen, de esetleg 40 000 is. Ha ugyanis a várat vissza kellene adni Prodavizinek, előnyös volna ezt minél nagyobb zálogösszeg megtérítésére kényszeríteni. Jól gondolta, hogy 20 000 aranyfrt elég nagy teher, de a kétszerese? Ez magában is elveheti a vár visszakövetelőjének kedvét.

Transsilvano, Emerico filio wayuode de Marczaly comiti Themesiensi et Michaeli Jakch de Kwsal pridem comiti Siculorum, Ladislao filio wayuode de Thamasy ianitorum regalium magistro ac egregiis Ladislao filio condam Iohannis de Maroth, Nicolao de Pelsewcz et Danch filio Petri de Maczodonya magistrisque prothonotariis aliis etiam quampluribus potioribus proceribus regni et iurisperitis nobiscum in examine ipsius cause in iudicio existentibus et in premissis diu laborantibus. (Df. 231.190.)

A december 5-i oklevél, amely megőrizte a Matkóra előnyös elszámolást, fogalmazásával két értelmezést enged meg: a régi zálogösszegnek 20 000 aranyfrtra kiegészítését csakúgy, mint 20 000 frttal 33 000-ra felemelését.¹⁵² A megállapodás írásba foglalását Matkó nem bízhatta a magyar kancellária Znaimban levő osztályára, mert tartani lehetett attól, hogy Büki az összeget illetően csak egyértelmű fogalmazásba megy bele, másrészt a Zsigmondot kísérő bárók, a királyi tanács akkori tagjai felvilágosítást követelnek a Frangepán-ügyről. A politikai háttértől, a vállalkozás lényegének tisztázásától kezdve az elfoglalt és Tallóci-kézben levő várak várható sorsáig. Meg kellett fontolni, hogy a Frangepánok egy évtizedig horvát–dalmát bánok voltak, mielőtt Matkó kidobta őket méltóságukból, nemcsak ismerőseik, hanem rokonaik is voltak a magyar bárók között,¹⁵³ tartani lehetett attól, hogy lesznek, akik felszólalnak mellettük. Zsigmond nyilván Matkó kérésére állította ki oklevelét birodalmi kancelláriájával. Ennek feje, Schlick Gáspár – 1433 óta kancellár – régi ismerőse volt Matkónak még olasz-szági szereplésük idejéből, tág lelkiismeretű ember, akinek nem okoz problémát a görbe utakon járás. Ellenvetés nélkül megfogalmaztatja a Matkó által kívánt oklevelet, és ráütteti a római királyi titkos pecsétet. Egyáltalán nem lehet azt állítani, hogy az oklevél magyar szempontból érvénytelen volna. Nemcsak Zsigmond, hanem később Albert alatt is hiteleseknek tekintették a hasonló kancelláriai kiadványokat.

Oklevelét Matkó magával vitte, amikor Zsigmond Borbálával Pozsonyba küldte őt és Lévai Cseh Pétert, a korábbi erdélyi vajdát. Pozsonyban találkozott a Budáról a király elé siető fő- és titkos kancellárral, Gathalóci Mátyás püspökkel, s vele dec. 5-én kiállította a nov. 26-i oklevél szövegét megerősítő magyar kancelláriai oklevelet. A valóságban sem a találkozás, sem az oklevél megfogalmazása nem történhetett meg 5-én, mivel Matkó dec. 11-én, Znaimból jövet, Bécsben volt, s innen írta meg Ragusának, hogy itt értesült a császár haláláról.¹⁵⁴ A király nevében halála után és oly napra datálva állíttatni ki oklevelet, mintha még élne, még korántsem kancelláriai családtság jele. Matkó kaphatott Zsigmondtól dec. 5-i kelettel a magyar nagykancelláriának szóló oly utasítást, hogy a nov. 26-i oklevelet kettős nagy pecsétje alatt privilegium formájában állítsa ki. Ez esetben a dec. 5-i oklevélben a szöveg élére az *Ad litteratorium mandatum domini imperatoris* kancelláriai jegyzetnek kellett kerülnie.

De vajon ott állott-e, annak bizonyosságául, hogy valóban az eseményeknek ez a Matkót kedvező színben feltüntető folyamata felel meg a valóságnak? A bizonyíték hiányzik, mivel az 1438. jún. 15-i ítéletlevél a felmutatott okleveleket nem szó szerint tartalmazza, hanem *oratio obliquában*, tehát elhagyva a kancelláriai jegyzetet, megfosztva ezzel a Matkó korrektségét igazolni alkalmas előadásunkat legfőbb támaszától. Az olvasót gyanakvásában, hogy valóban oly szívdertően követték-e egymást a fejlemények, mint leírtuk, megerősítheti az ellentmondás, hogy a Matkó által pótlólag, negyediknek bemutatott oklevelet bezzeg szóról szóra iktatta be szövegébe az ítéletlevél! Ez, Cillei Frigyes bán 1433. máj. 13-i oklevele, amellyel Prodavizit vagyonekbozásra ítélte, s amely gaztetteit

¹⁵² A jún. 15-i ítéletlevél indokolása az utóbbi felfogást tükrözi: *pro premissis triginta tribus milibus florenis auri sepenominatis Mathkoni, Frankoni et Petro banis ac Iohanni fratri eorum sub pactis, conditionibus et expeditoria cautione in prescriptis litteris suis privilegialibus specificatis.*

¹⁵³ *Thallóczy–Barabás* i. m. II. k. a genealógiai tábla nem tünteti fel, hogy a Frangepánok anyja Garai Miklós nádor nővére volt. (*Wertner M.*: i. m. Századok 31 (1897) 916.)

¹⁵⁴ *Vö.* a 133. jegyzettel.

részletesen elbeszélte, hivatva volt a bíróság tagjait meggyőzni, hogy Szentgyörgy várát méltán veszítette el. Joggal kérdezhetjük: ha itt az ítéletlevél szó szerint iktatta be Matkó bizonyítékát, miért nem tette ugyanezt előbb is? Az olvasóban támadt gyanakvást ezek után mi is kénytelenek vagyunk a magunkévá tenni, sőt tovább menve megerősíteni azzal a figyelmeztetéssel, hogy a dec. 5-i privilégiumnak szabály szerint kettős – nem pedig titkos – pecsét alatt kellett volna napvilágot látnia, tehát római naptár szerint datálva, amiről azonban szó sincs az ítéletlevélben. Mindebből pedig az a következtetés vonható le, hogy Schlick Gáspárnak a római kancelláriában követett eljárása, amellyel Zsigmond nevében a maga javára szóló okleveleket állíttatott ki alkalmazottjaival,¹⁵⁵ a Gathalóci vezette kancelláriát sem hagyta érintetlenül. Azzal a különbséggel, hogy a Tallóci javára itt kiállított oklevél megfelelt Zsigmond intencióinak.

De visszatérve tulajdonképpeni tárgyunkra: a személyes jelenléti bíraskodásban 1438-ban résztvevők többsége nem sejtette, hogy a Matkó javára szóló ítéletnek milyen alaki hiányai vannak. Gathalócinak, aki csak nem régóta volt váci püspök, főkancellárból viszont alkancellár lett, s aki a bírótársak közt ült, természetesen mindenről tudnia kellett. S kívülre még mások is gyaníthatták, miről van szó. Az ő beleegyező hallgatásuk – ismételjük – eggyel több bizonyíték arra, hogy a Tallóciakat a bárók befogadták maguk közé.

Az 1438. jún. 15-i ítélet, elutasítva Prodavizit, a Tallóciak számára biztosította Szentgyörgy birtoklását. Egy év múlva végleg tisztázódott a helyzet Albert adománylevelével. Hosszú külföldi tartózkodásáról hazatérve, a veszélyesnek ígérkező török háború küszöbén a király megértette, hogy engednie kell szűkmarkúságából, ha azt akarja, hogy bárói teljes erejükkel kiálljanak mellette. Rákényszerülve vállalta a bőkezűen adományozó uralkodó szerepét, amelyet apósa fél évszázadon át oly sikerrel játszott. Matkónak 1439. júl. 19-én Szentgyörgy vár jutott örökbirtokul, s ezzel végleg megszabadult a gondtól és kísértéstől, hogy az uradalom védelmére még egyszer a Prodavizi-perben használthoz hasonló fegyverhez nyúljon. A vár végleges birtokbavétele két szakaszban bonyolódott le. Az elsőben megszűnt a két fiatalabb testvér, Petkó és Jován részesedése. Az ő jogigényük nyilván viszonylag csekély volt, Matkó és Frankó tehát könnyen ki tudták őket fizetni, következésképp az adománylevelél csak nekik és Matkó feleségének javára szólt. A császári káptalan 1439. júl. 19-én így is iktatta be őket. A következő lépésül Matkó megváltotta Frankó részét, s most már a maga, valamint felesége számára aug. 13-án Kabalban, a Titel környéki táborban kért és kapott Alberttól adománylevelet. Ennek erejével az iktatás okt. 22-én ment végbe. Ezzel Szentgyörgy a Tallóciak Matkó-ágának törzsbirtoka lett. Csalókának bizonyuló ábránd! Matkónak nem született feleségétől utóda. Talán ezért is számított 1444-ben ismét a négy testvér együttesen Szentgyörgy birtokosának.¹⁵⁶

A Tallóciak kezében Albert uralkodása idejében összpontosult hatalom területi megosztását áttekinthetően szemlélteti az a jegyzék,¹⁵⁷ amely feltünteti, hogy a királyi váruadalomokat zálogba vagy tisztség címén ideiglenesen ki birtokolta. Hosszú a várak névsora, amelyek sorsáért a Tallóciak voltak felelősek, amint a terület is, amelyet védtek,

¹⁵⁵ Bresslau, H.: Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. Erster Band, Zweite Auflage. Leipzig, 1912. 537. sk. l. – Dvořák, M.: Die Fälschungen des Reichskanzlers Kaspar Schlick. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 22 (1901) 60. sk. l.

¹⁵⁶ Teleki i. m. X. k. 55. sk., 62. sk., 156. sk. l.

¹⁵⁷ Engel i. m. 197–204.

Orsovától az Adriai-tenger melléki Klisszáig óriási kiterjedésű. Az itt gyakorolt hatalom nem jelentett családi gazdagságot, s tévednénk, ha bármelyik régi bárói család magánbirtokához mérve próbálnánk következtetni a Tallóciak vagyonára. A várak tömege a király bizalmából volt náluk, jó részük azonban azért lehetett ott, mert a főurak nem törték magukat utánuk. Jól tudták, mennyi gond és kiadás jár velük. A Tallóciak szemszögéből nézve a vártömeg bizonytalan halmaz, amelyből hogy mennyi változtatható családi birtokká, azt az idő volt hivatott megmutatni. Ilyennek legfeljebb kettő tekinthető: Vérvár és Kővár, az előbbi Valkó, az utóbbi Pozsega megyében, amelyek az Alsáni-birtokokkal lettek a Tallóciaké, mint láttuk magánjogi megállapodással, amihez Prágában 1437-ben Zsigmond csak hozzájárulását adta. Vérvár egyébként castrum seu castellum volt, nem is szokás a várak közt számon tartani.^{1 5 8} Királyi várnak egyikük sem számított, nem említi őket a hivatkozott jegyzék sem.

Az abban felsorolt, Tallóci-kézben levő várak több csoportba oszthatók aszerint, hogy közelebb vagy távolabb állottak a családi vagyon részeivé váláshoz. Három zálogbirtok volt ehhez legközelebb, Szentgyörgy, amely, mint láttuk, 1439-ben azzá is lett, továbbá Szrebernik és a sorsában osztozó, vele együttesen említett Barkaszád, amelyeket 1430-ban adott Zsigmond a Tallóciaknak zálogba. Barkaszádot akkor még csak kastélynak mondták, s mostani castrum neve úgy is fel volna fogható, hogy építkezéssel a közelmúltban nyert vár jelleget. Említése a várjegyzékben arra mutat, hogy Brankovics György törekvései ellenére a Tallóciak még mindig kezükben tartották Szreberniket. A legbizonytalanabbnak látszott a három zágrábi püspöki vár birtoklása, mivel ez csak a püspök kinevezéséig tarthatott. Mint láttuk, sikerült Matkónak, amidőn a pápa megakadályozta, hogy Ábel személyében családtag kerüljön a püspöki székbe, gubernátor címén az egyházmegyét s vele a várakat kormányzása alatt megtartania. Ennél többet a jövőben nem remélhetett. Ugyanez történt a kalocsai érsekség két várával, amelyek jövedelme szintén gubernátorság címén szolgálta Belgrád védelmét. Még ezeknél is elképzelhetlenebb lett, miután Jován perjellé lett, hogy az auránai perjelség három vára és négy kastélya családi vagyonná volna változtatható. Megingott ellenben Zágráb és Körös városok önállósága. Ezeknél, mint a Hunyadi-kor fejleményei utóbb megmutatták, a közvetlen királyi hatáskörből kiesésük, tartós báni hatalom alatti létük közel hozták a fenyegető veszélyt, hogy földesúri függésbe kerülhetnek.

Nem látszott valószínűnek, hogy a horvát bánság 11 vára, amelyek közül főleg Klissza, Knin és Osztrovica ismeretesek, valamint a szörényi báni, továbbá a belgrádi kapitányi rendelkezés alá tartozó húsz vár, köztük Orsova, Szentlászlóvára, Keve megszűnhetnek királyi erődítmények lenni. Ezekből egyetlenegy sem tudott volna akár a legnagyobb gazdasági tehetség nyereséges objektummá varázsolni. Mennyire a hatalom függvénye volt ez a várláncolat, az heteken belül kiderült, amikor Orsova, Szörény, Görény, Miháld várak a szörényi báni hatalommal együtt a két Hunyadi Jánosé lettek. Az utolsó két csoport, a Nelipčić-hagyaték és az 1434-ben elfoglalt Bosznia három-három vára ellenben már közel került, hogy a Tallóciak magánbirtokaivá legyenek. Az előbbieket annyira tartósan, hogy a közöttük legismertebb, Cetina a Tallóciak comes címének jelzője lett Cetina ispánja formában, az utóbbiak sajnos meg nem állapítható időre, ami azonban a forrásanyag számbavétele során feltehetőleg egyszer még tisztázható lesz.

^{1 5 8} Csánki i. m. II. k. 277. Engel i. m. 127.

VI.

Az Albert halálát követő politikai fordulat a Tallóci családot a magyar bárókkal a vázolt rokoni kapcsolatok által jellemzett érzelmi összeszőődöttségben találta. Nem oly értelemben, mintha Zsigmondnak és vejének a színről eltűnésével a Tallóciak, mintegy támasz nélkül maradván, szükségképpen sodródtak volna abba a táborba, amely eredetileg az özvegy királyné, Erzsébet legerősebb hatalmi riválisa, anyja, Borbála szövetségeseiből verbúválódott. Mérlegelve a kérdést, vajon megtalálhatták volna-e helyüket Erzsébet párthívei körében, azt kell mondanunk, hogy a királyné két unokatestvére, Garai László és Cillei Ulrik vezette Habsburg-párt inkább tudta volna biztosítani magyarországi hatalmi helyzetüket – s ezt saját érdekében nyilván szívesen meg is tette volna –, mint a Jagelló-párt. Így éppen annak az útnak megismerése, amelyen a Tallóciak Albert halála után haladtak, alkalmas feltárni a folyamatot, amely a vállalkozó családot új hazájával érzelmiileg is összeforrottnak mutatja.

Első lépésül Matkó elvállalta, hogy részt vesz abban a küldöttségben, amelynek feladata tárgyalni Krakkóban a lengyel rendekkel a feltételek felől, amelyek elfogadásával Jagelló Ulászló elfoglalhatná a magyar trónt. A tárgyalások során bizonyára módosult a résztvevők felfogása, mégpedig saját táborukon belül is. A magyar bizottság titkárának, Vitéz János titkos kancelláriai protonotariusnak a köznemesség állásfoglalását tolmácsoló érvei aligha maradtak Matkóra hatástalanul. A bizottság a királyné felhatalmazásával tette meg Krakkóban ajánlatát, közben azonban Erzsébet megbánta engedékenységet, attól kezdve pedig, hogy fiúgyermeknek adott életet, egyetlen gondja az lett, hogy ennek biztosítsa a koronát. Elégedetlenségének jele, hogy a hazatérő Matkót és Marcali Imre asztalnokmestert, amidőn tájékoztatására megjelentek Komáromban, elfogatta.¹⁵⁹ A bán, miután egy soproni polgár segítségével visszanyerte szabadságát,¹⁶⁰ az Ulászló-párthoz csatlakozott. Tekintélyét mutatja, hogy az a jún. 15-i oklevél, amelyben lengyel és magyar főurak kezességet vállaltak, hogy Ulászló megtartja Erzsébet-pártiaknak szabad jövetelt és távozást biztosító ígéretét, az ő nevét másodiknak, közvetlenül Hédervári nádoré után sorolta fel.¹⁶¹

Az V. László és Ulászló koronázása (1440. máj. 15., júl. 17.) közti fejlemények, majd a két párt fegyveres harcai a Tallóci családnak történeti szerepet juttattak. A négy testvérnek együttesen kellett helytállania az országhatár védelmében, amikor a koronáért

¹⁵⁹ *Fraknoi V.*: A Hunyadiak és a Jagellók kora. (A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi S. IV. k.) Bp., 1896. 12. sk. 1. – *Hóman B.* (–*Szekfü Gy.*): Magyar Történet. III. k. Bp. (1934) 269. sk. 1. – *Mályusz E.*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 91 (1957) 75. sk. 1. – Ulászló megválasztása Krakkóban márc. 8. történt, Erzsébet Komáromban febr. 8 – máj. 10. tartózkodott.. (*Sebestyén* i. m. 77. l.)

¹⁶⁰ Ennek vagyonát Erzsébet elkobozta, és – jellemzően – Cillei Ulrik kancellárjának, valamint marsalljának adta. (*Házi J.*: Sopron szabad királyi város története. I. rész. 3. k. Sopron 1924. 197.) Matkó elfogatásáról Dominis János váradi püspöktől ápr. 9-én értesült Kusalyi (Hadadi) Jakcs László, aki a hírt másnap közölte a bán dési sókamarásával, az olasz Papeval, ajánlva neki, hogy a só minél nagyobb részét szállíttassa a várható lefoglalás elől Udvarhelyre. Matkó tekintélyét és Jakcs ragaszkodását tanúsítják ennek szavai: Nos enim morte preventi a parte domini bani alienamur. (DI. 55.202.) Matkó megszabadulásáról viszont Garai László április 29-én értesült. (Zichy IX. k. (1899) 9. l.)

¹⁶¹ *Kovachich, M. G.*: Supplementum ad vestigia comitorum apud Hungaros. I. k. Buda, 1798. 493.

és ezzel együtt azért folyt a harc, hogy az államhatalmat kik gyakorolják, s a vele járó előnyökből kik s mily mértékben részesüljenek. A történeti helyzet világos volt: Szendrőnek 1439-ben történt sikeres ostroma után 1440-ben II. Murad szultán alkalmasnak találta az időt, hogy Belgrádot elfoglalja. Minden jel arra mutatott, hogy szándékát sikerül megvalósítania. Semmi jele sem volt ugyanis, hogy az egymással vetélkedő két párt a veszély pillanatában félreteszi önző érdekeit, és megkísérli, erejét egyesítve, a közös ellenség feltartóztatását.

A török, felmentő sereg készülődésétől mit sem zavartatva, folytathatta az ostromot, a védők magukra voltak hagyatva. A túlerővel szemben sikerüket több körülménynek köszönhették. Korszerűen felszerelt volt maga a vár. A Tallóciak által egy évtizeden át irányított építkezés gondosnak bizonyult. A falak kiállották a próbát, és tűzi fegyverekben sem volt hiány. Fegyelmezett volt a védőrség. Hány emberből és kútból állhatott, sejtelmünk sincs. Egyetlen harcosnak nevét sem ismerjük. Bátor, elszánt, teendőivel tisztában levő és meg nem alkuvó embernek bizonyult a várkapitány, Tallóci Jován. Abból a pár életrajzi adatból, amelyet megismertünk, annyi látszott valószínűnek, hogy egyházi javadalmába azért is húzódott vissza, mert testvérei mint legfiatalabbat övni kívánták a megpróbáltatásoktól. Magányt kedvelőnek látszó egyénisége, amely azonban eltökéltséget takart, bizalmat ébreszthetett az összezárt védőkben, akikkel a fáradságot és veszélyeket egyaránt meg kellett osztania. Ugyanakkor kitartásra ösztönözhetette az a tudat, hogy nincs magára hagyatva, bízhat testvéreiben, azok mindent megtesznek megmentésére, a vár felszabadítására. Valóban így is történt.

A fő munka a pénz előteremtése volt zsoldosok fogadására, hadianyag beszerzésére. Ezt két úton, lényegében ugyanazon módon sikerült elérni. Első lépésként Frankó megadóztatta saját jobbágyaikat. Állításunk, bár nincs írásos bizonyítékunk, nem alaptalan feltevés. Logikus következtetésnek látszik, hogy a Tallóciak jobbágyaik oly megterhelését, amilyenben a János-lovagrend falvai részesültek, megengedhetőnek tartásák, ilyenről pedig már maradt emlékünknél. Ez Frankónak a krassószentmiklósiakhoz (Baranya m.) május 20-án intézett felszólítása, hogy Nándorfehérvár védelmére levele felmutatójának, Dóci Mihálynak szolgáltatassanak át telkenként egy aranyforintot.¹⁶² Dóci 1435-ben mint Tallóci-familiaris Krassó megye alispánja volt,¹⁶³ érthette tehát, mint működik az adóprés, s nem lehet kétségünk, hogy az adót behajtotta. A másik út a király közvetlen rendelkezési joga segítségével jutni adóhoz. Ebben a vonatkozásban a körülmények nagyon súlyosak. Ulászló még nincs megkoronázva, és a kancelláriában Vitéz János protonotarius is még csak keresi a formulát, hogyan lehetne megmagyarázni és érvényesnek elfogadtatni a Szt. István ereklyetartójáról levett koronával való királyavatást. Amikor tárgyalások és alkudozások folynak Budán, az érdekeltek pedig készülődnek a székesfehérvári útra, a királyi uradalmak jobbágyaikra nem lehet kivetni telkenként egy aranyforintos adót, mert az egyoldalú megterhelés lenne. Ilyet csak akkor lehetne tenni, ha valamennyi földesúr jobbágjai hasonló teher viselésére kötelezhetnének. Különben a királyi jobbágyság elszélednének, átköltöznének a szomszédos főúri és egyházi uradalmakba. Megadóztathatók ellenben a királyi városok és mezővárosok. Az ő anyagi erejük igénybevételehez nincs szükség a nagybirtokosok megkérdezésére és hozzájárulására, a

¹⁶² *Thallóczy–Áldásy* 134.

¹⁶³ *Pesty* i. m. III. k. 340–350.

király közvetlenül kérhet tőlük subsidiumot. Jelentős összeget lehet így is összegyűjteni. Az egész adókivetés egyetlen, előttünk ismeretes emléke, Ulászlónak Szomolnokhoz intézett parancsa¹⁶⁴ szerint ez a bányahely 400 aranyforintot tartozott fizetni, s a hely jelentőségéhez mérten növekedhetett a többi városra kirótt összeg.¹⁶⁵ Az így begyűlt pénzből természetesen az előlegezett kiadásoknak már csak utólagos megtérítésére lehetett a Tallóciaknak számítaniok.

Június 17-én, amikor Ulászló kibocsátotta subsidium-fizetési felszólítását, a török a király szerint is szárazon és vízen körülfogva tartotta Belgrádot, sőt más erődtímenyek ostromára is készülődött. Az adószedés így elkésettnek látszik. Számításba véve azonban a kor magyarországi hadvezetésének vállalkozás jellegét, amikor a vezérek előlegezik az uralkodónak a sereg csatasorba állításának költségeit, joggal gondolhatjuk, hogy a Tallóciak számára ez esetben szintén előzetes kiadásaik megtérítését jelentette az utólag beszedett és elszámolt városi adó. Nincs kétségünk afelől, hogy a vállalkozás a Tallóciak számára, a végső leszámolás alkalmával, most sem bizonyult kevésbé nyereségesnek, mint a Nelipčić-hagyaték megszerzésekor. Vigyáztak érdekeikre, magatartásukat azonban nagyvonalúság jellemezte. Behajtották annak ellenértékét, hogy egyikük kockáztatta életét, s hogy nem húzódtak vissza biztonságosabb tájakra, mint annak idején a Garaiak a macsói bánsgból. Belgrád védelme oly vállalkozás volt, amely előnyösen zárult számukra. De a kor minden családi hatalma úgy növekedett, azzal erősödött, hogy a hadi vállalkozások eredménye árán újabb anyagi és erkölcsi tőke gyűlt össze, amelyet birtokszerezésre lehetett fordítani. A Tallóciak azzal, hogy készek voltak jobbágyaikat a várvédelem érdekében önhatalmúlag megadóztatni, s így jobbágyságuk gazdasági erejét, mint valami látens tőkét vették igénybe, voltaképpen felmentést szereztek maguknak az utókor előtt, amiért előzőleg oly hatalmas uradalmakat egyesítettek kezükbe. Egy évtizeddel korábban, amidőn Ragusainak hívták őket, s Tallóc nem volt az övék, semmiképpen sem tudták volna az 1440-i teljesítményt nyújtani. A nándorfehérvári kapitány címével akkor ugyan sokra mentek volna! Amíg ők csak kockázatot vállaltak, tudva, hogy anélkül nincs nyereség, az igazi áldozatot jobbágyaik hozták, amikor véres verejtékkel megszerzett aranyforintjaikat odaadták adóba.

Belgrádnak magyar kézben maradása 1440-ben a kortársak előtt valószínűleg nem látszott oly jelentősnek, mint amennyire a mi tudatunkban él, akik 1456 és 1521 történetéből megtanultuk, mit jelentett volna a 15. századi Magyarországra, ha elesik a Duna vonal legfontosabb erődtímenye. Sem a kortársak, sem maguk a Tallóciak nem ütköztek meg, hogy Jovának 1441-ben át kellett adnia a kapitányságot ugyanannak, aki 1439-ben a szörényi bánsgot vette át Frankótól: Hunyadi Jánosnak. Bár történeti forrásanyagunk feltáratlansága következtében az 1440 utáni fejleményeket ma még kevésbé ismerjük, mint a megelőző kor eseményeit, azt — mint látni fogjuk — biztosan állíthatjuk, hogy a Tallóciak neheztelést senkivel szemben sem éreztek, amiért Belgrádot és a tőle keletre fekvő országrészt el kellett hagyniok. Magyarázatul azt mondhatjuk, hogy ők eleve inkább kötődtek nyugat, délnyugat felé, aminek már korábban jelét is adták,

¹⁶⁴ *Thallóczy–Áldásy* 135. sk. 1.

¹⁶⁵ Az oklevelet, mint fogalmazása és külső alakja is mutatja, mivel Ulászló még nem volt megkoronázva, a lengyel királyi kancellária bocsátotta ki. (A kancelláriai jegyzet: *Ad mandatum domini regis Iohannes de Konezpole regni Polonie cancellarius*. DI. 13 555.)

Belgrád pedig számukra a munkaterületek egyikét jelentette, amelyhez hasonló máshol is található. Őket a vállalt munka elvégzése, a közben felmerült feladatok megoldása, egyáltalán: maga a tevékenység érdekelte. Mintha még nem forrtak volna eléggé össze sem a tájjal, sem annak problémáival. Mintha művészek lettek volna, akik alkotásvágytól nyugtalanítva cselekszenek.

Hogyan történt, nem tudjuk, csak az eredményt látjuk: egyszer csak az övék volt a Nelipčić-hagyaték. Talán úgy, hogy 60 000 aranyfrtnyi követelésük biztosítékaul kezükben tudták tartani, s évek múltával tulajdonukká változtatták, vagy pedig Ulászlótól mint merőben újonnan előterjesztett igényük kielégítéséül kapták meg? Tény, hogy 1443-tól – ismereteink szerint – Matkó Cetina comesének nevezte magát, és ugyanazt tette mindhárom testvére, a királyi kiváltságlevelek méltóságnévsorai pedig szintén ilyen címmel illették őket.¹⁶⁶ A cím nemcsak azt jelezte, hogy a Nelipčić-vagyon a Frangepánok helyett a Tallóciaké lett, hanem azt is, hogy nem került a király kezébe. A király semmit sem tudott az állam számára abból megszerezni, mintha a birtokosváltozás, a várostromok és véres harcok, a pénzkiadások nem értek volna fel az eredménnyel. Valójában nagy volt a különbség. Amíg Frangepán mint magánföldesúr örökösödés jogán emelt igényt a birtokokra, Tallóci Matkó 1436-ban a számára legkedvezőbb esetben is csak adománybirtokul remélhette azokat. A király közvetlen rendelkezése tehát az utóbbi esetben inkább érvényesült. A Tallóciak mint első generációs család szorosabb függésben maradtak a királytól, ehhez, saját érdekükben odaadóbban csatlakoztak ott, ahol idegeneknek érezték magukat, mint a környezetükkel évszázadok óta összeforrott Frangepánok, tehát rájuk a központi hatalom inkább számíthatott.

Királyhűségüket nem érintette Jován elhatározása, hogy a pápával szabályszerűen kinevezeti magát auránai perjelnek. Említettük, hogy a perjelség csak nevében volt egyházi javadalom, úgyannyira, hogy a királyi főkegyúri jog önmagában elég erős volt eldönteni, ki legyen a Szt. János-lovagrend magyarországi tartományának feje. Jován öt évig zavartalanul gyakorolta is Albert királytól nyert hatalmát. Mivel azonban, úgy látszik, feszélyezte, hogy helyzete nem felel meg az egyházjogi szabályoknak, lépéseket tett a pápai kúria felfogását kielégítő állapot megteremtésére. A legegyszerűbb, egyszersmind megszokásosabb mód az lett volna, hogy elismerve mulasztását, felmentésért folyamodik, és kéri pápai hatalomból való kineveztetését. De mintha restellte volna a királyi jogkör megcsorbítását, szokatlan utat választott. Úgy tett, mintha semmi köze sem volna a perjelséghez, s ezzel előzékenyen kezére játszott a pápának, hogy ennek ne kelljen tudomást vennie a magyar király tényleges hatalmáról, s még kevésbé elismernie azt. A pápa úgy hunyt szemet az előzmények felett, mintha azok mint kánonjoggal ellenkező jelenségek nem történtek volna meg. Tallóciat, a ragusai egyházmegyei lovagot úgy tekintette, mint aki Rhodos szigetén a jeruzsálemi Szt. János lovagrend konventjében kíván élni, s hogy ezt megtehesse, Cesarini Julián bíboros pápai legátust utasította: vegye fel a konvent tagjai közé, egyszersmind arra is, hogy a fogadalmat tésse le vele, majd még

¹⁶⁶ Matkó 1442. dec. 20: Zichy IX. k. 59. l., 1443, 1445: Dl. 44.351, 103 602; Petkó 1445: 35.966, Cetine Clisieque comes; 1444. szept. 30.: *Teleki* i. m. X. k. 153. l., Matko de Tallovecz comes Cetine . . . Frankonis et Petkonis modo simili comitum Cetine . . . ac Iohannis similiter comitis Cetine; 1444. febr. 22: *Gelcich* i. m. 456. l., Mathkone, Frankone et Petro de Tallovecz comitibus Cetine, nec non regnorum Dalmacie et Croacie . . . Mathkone et Frankone Sclavonie . . . banis.

ugyanezen a napon (1444. febr. 21.) neki adta, most már mint rendtagnak, az auránai perjelséget.¹⁶⁷

Vajon veszélyérzet fogta el Jovánt, és a pápai megerősítés ezt lett volna hivatott eloszlatni? 1444 legelején kifinomult idegrendszer lett volna csak képes a vihar kitörését megsejteni, hiszen a Tallóciak hatalma, szoros szövetségben a török ellen készülő Hunyadival, szilárdnak látszott: Matkó három, Petkó két bánság ura, az utóbbival együtt működik Dalmáciában és Horvátországban – királyi kinevezésből-e vagy testvéri munkamegosztásból, egyre megy – Frankó, a perjel pedig számíthat az egyház támogatására. Mintha Frankó török fogsága is most már, hogy véget ért, növelte volna a testvérek elszántságát. A fogságba kerülés idejét csak találgathatjuk. Abból, hogy Ragusa 1441–1443-ban Matkó és Petkó mellett nem címezte Frankónak is leveleit,¹⁶⁸ joggal gondolhatunk arra, hogy a mellőzés oka a foglyul ejtés volt. Pontosabban ismerjük a kiszabadulás időpontját. 1444. jan. 11-én teljesítette egyhangulag a ragusai nagytanács a rector és a kistanács kérését, hogy kapjon jutalmat az a magyar ember, aki a törökök kezéből kiszabadította Frankó bánt, túlnyomó többséggel pedig úgy határozott, hogy a jutalom 200 perper értékű szövet legyen, ami, mivel akkor három perper egy aranyforintot tett ki, tekintélyesnek mondható.¹⁶⁹ Ha a várnai csataterén a Tallóciak közül egyedül Frankót látjuk mint a báni kontingensek vezérért küzdeni, ezt a tényt a Hunyadi-hűség jelén kívül úgy is felfoghatjuk, mint a fogságért bosszút állni vágyó harcos eltökéltségének bizonyosságát. A halál torkából 1444. nov. 10-én sikerült Frankónak megmenekülnie,¹⁷⁰ Petkó azonban a helyzetet pesszimiztikusan ítélte meg. A katasztrófa híre már eljutott hozzá, s bár még semmi sem bizonyos, Ulászló sorsa sem, úgy érzi, hogy el kell készülnie a legrosszabbra. Arra gondol, hogy felszámolja magyar érdekeltségeit, és elhagyja az országot. Megkérdezi Ragusától, megvásárolhatná-e Hervoia herceg egykori házát, és szerezhetne-e más fekvősegeket is? A város 1445. jan. 11-én arról értesíti, hogy minden kívánságát kész teljesíteni, nem feledkezve meg arról, hogy a bán hazájához (*patria vestra*) illően adjon kifejezést örömének.¹⁷¹

Rövid idő, talán hetek múltán meghalt Matkó, s vele kidőlt a család támasza. A halál időpontját csak hozzávetőlegesen állapíthatjuk meg. Az utolsó okleveles adat, amely még mint élőről említést tesz, 1445. jan. 12., illetőleg 31.,¹⁷² az utódját, Cillei Ulrikot bánnak nevező első oklevél pedig jún. 18-án kelt.¹⁷³ Mint a kortárs Ivanich Pál, Vitéz

¹⁶⁷ *Theiner. Aug.: Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia. I. k. Roma, 1863. 382. sk. 1.*

¹⁶⁸ *Gelcich i. m. 432, 435, 446.*

¹⁶⁹ A tanácsi jegyzőkönyv tájékoztató a tárgyalásról, miként jutalmazták meg „illum Hungarum Ragusii existentem . . . qui liberavit de manibus Turchorum banum Franchum de Tallouez”. (*Collectanea historiam, linguam, litteras Serbicas spectantia. Tertia sectio. Liber XXII. Documenta archivi reipublicae Ragusinae. Ed. M. J. Dinić. Beograd 1967. 111. sk. 1.*)

¹⁷⁰ *Joannis Dlugosii Senioris canonici Cracoviensis Opera omnia. Cura Alexandri Przeździecki edita. XIII. k. Cracoviae, 1877. 721 sk. 1. – A várnai csata (1444. nov. 10.) után Frankó először 1445. febr. 24. Váradon adott magáról hírt: Nos Franko de Thalloucz comes Cetine regnique Sclavonie banus gubernator episcopatus Varadiensis. (Dl. 36 627.). Vajon a csatában elesett Dominis János püspök egyházmegyéjét saját elhatározásából vette kormányzása alá, bizonytalan.*

¹⁷¹ *Gelcich i. m. 460.*

¹⁷² *Dl. 103 602. – Radvánszky B.–Závodszy L.: A Héderváry-család oklevéltára. I. k. Bp. 1909. 219. l. (Az oklevélre Engel Pál figyelmeztetett.)*

¹⁷³ *Fügedi i. m. 110.*

János udvari papja és leveleskönyvének összeállítója feljegyezte, halála jeladás volt Cillei, az országrész leggazdagabb főura számára, hogy a szlavón bánúságot megszerezze.¹⁷⁴ Az időrend kétségtelen: Matkó halála után lépett fel Cillei. Királyi hatalom hiányában és oly kiváló zsoldosvezérre támaszkodva, amilyen Jan Witowetz volt, Cillei Szlavónia urává és ezzel bánjává lett. Serege elfoglalta a Matkó mint gubernator irányítása alatt álló zágrábi püspöki várakat, majd rátört az auránai perjelség birtokaira, valamint a Tallóciak szentgyörgyi uradalmára. Jován elszántan ellenállott, Pekrec vár védelme közben azonban elesett.¹⁷⁵ Szlavónia ezzel Ulrik kezébe került, s ott is maradt, amíg 1456-ban Hunyadi László kardcsapása véget nem vetett a Cilleiek uralmának.

A legidősebb és a legfiatalabb Tallóci halálával a család élete egyszerre elszürkült. Nem mintha most következő mozzanatai az előzőknél kevésbé figyelemre méltóak lennének, megismerésük pedig nem ígérne a kutatónak tanulságot. Sőt, Frankó halála egyenesen magával ragadhatja az olvasót, hiszen ő 1448-ban Rigómezőn életét áldozta Hunyadi oldalán az országért, amely befogadta őt.¹⁷⁶ Meggyőződésünk, hogy a Tallóciak sorsának nyomozása a 15. század második felének megismeréséhez a korábbiéhoz hasonló tanulságokat szolgáltathat, s ezeket mi azért nem tudjuk megismertetni, mert nem volt módunk a kor forrásanyagában kutatásokat végezni. Ha tehát befejezésül most csak futólag utalunk a család sorsára, ezt abban a reményben tesszük, hogy a feltáruló hiányok felébredtük a vágyat pótlásukra.

Petkó 1453-ban bekövetkezett haláláig megtartotta dalmát–horvát bánúságát.¹⁷⁷ Utódjául Ragusa V. Lászlótól nagy tekintélyű és hatalmú férfit kért, mert – mondotta – a fontos méltóságot csak ilyen tudná az ország érdekében és a város védelmére viselni.¹⁷⁸ A város tárgyilagosan közölte a gyász hírt, és tartózkodott a személyes sajnálkozás kifejezésétől, szavaiból azonban az érződik ki, hogy az elhunythoz hasonló utódot szeretett volna látni. Petkó helyén. Az életmű ily hallgatólagos elismerése gyenge támasz volt az utódok számára ahhoz, hogy öröklött vagyonukat megtarthassák. Az anyai rokonokra nem lehetett számítani. Sem a Garaiakra, sem a Lévai Csehekre, sem a Kusalyi Jakcsokra, hiszen annak idején nyilvánvalóan egyéni érdekek biztatták mindhárom bárói családot, hogy a Tallóciakat magukhoz kapcsolják. A család akkor számíthatott volna a magyar rokonok szövetségére, ha a második generáció szilárdan meg tud állani lábán. De az utódok fiatalok voltak, ha talán már nem is gyermekek. Matkó gyermektelen maradt,

¹⁷⁴ *Ipsi enim domini comites Cilie inter alia, quae ipsis imputabantur, statim post obitum quondam Mathkonis bani insurgentes in arma primum castra episcopatus Zagrabiensis obsederunt et ea occupaverunt: demumque castrum Szent-Gywrgh et post castra et bona alia prioratus Auranae, quae erant in Sclauonia, expugnarunt. ubi etiam circa expugnationem castris Pökrecz magnificus quondam Iohannes Jowan dictus, frater dicti Mathkonis bani, qui ipsum prioratum tunc tenebat, fuit interemptus etc. Multa etiam alia damna fuerunt per eosdem in eodem regno illata etc.* (*Schwandtner* i. m. II. k. 35. V. Kovács S.: Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század. Bp., 1971. 97., magyar fordítás. (*Teleki* i. m. I. k. 1852. 494. sk. I. felismerve Ivanich glosszájának jelentőségét, azt kellően értékelte.)

¹⁷⁵ *Csánki*: Körösmegye. 42., a Witowetz családot az oklevelek Bitowetz alakjában tartva számon.

¹⁷⁶ Thuróczy krónikája. *Schwandtner* i. m. I. k. 261.

¹⁷⁷ *Hóman* (i. m. III. k. 400. sk. I.) és *Fügedi* (i. m. 112. sk. I.) reá vonatkozó archontológiai adatai hiányosak.

¹⁷⁸ *Gelcich* i. m. 539.

Frankónak és Petkónak születtek utódaik.¹⁷⁹ A családot tehát nem fenyegette a kihalás veszélye, megvolt virágzásához, az öröklött vagyon megtartásához a legfontosabb feltétel. Csak arra lett volna szükség, hogy a magyarországi feudális társadalom nagyobb mértékben ismerje el az egyenesági öröklés érvényét, és szakítson a hagyományos gyakorlattal, amely az özvegyeket és árvákat a rokonok zsákmányául hagyta.

Ha a Tallóci leszármazottak anyai rokonaik segítségére sem számíthattak, mit is várhattak politikai ellenfeleiktől? Ha Cillei Ulriktól – Matkó halála és Jován meggyilkolása után – Frankó és Petkó nem tudták visszaszerezni a Körös megyei Szentgyörgy várat, hogyan tudták volna azt elérni fiaik? Cillei halála után az uradalom sem egészében, sem töredékében nem szállott rájuk vissza.¹⁸⁰ Petkó 1449-ben (jan. 31.) így ecsetelte IV. Jenő pápa előtt hozzátartozói sorsát: Matkó halála után az ő és két testvére várait, uradalmait a hatalmasok nagyobb részben elragadták, s most már Frankó árváinak is csak kevesük maradt.¹⁸¹ Mintha rossz sejtelmek gyötörték volna, s a halálra készülődne, felmentést kért a pápától, amiért annak idején Zsigmond utasítására testvéreivel egyházi javakat lefoglalt, azok jövedelmeit élvezte, noha mindenről elszámoltak a császárral, s általában parancsra cselekedtek.

A névadó családi birtok felett már a Tallóci testvérek gyermekeinek tulajdonjoga megszűnt. Hogyan és mikor, nem tudjuk. Abból, hogy 1462-ben Garai László nádor özvegye, Alexandra tescheni hercegnő és fia, Jób kezén találjuk, megerősítve látjuk a feltevést, hogy az ifjabb Garai Miklós özvegyével és Garai János leányával annak idején szövődött rokoni kapcsolatok egyaránt alkalmat adhattak László nádornak, hogy Tallócot elfoglalja. Ettől fogva viták tárgya, kit illet meg Tallóc birtokjoga. Abból, hogy egyidőben Marcali János mellett Witowetz Jánosé, az következtethető, hogy Cillei elfoglalta, de ugyanezt tette Monyorókereki Elderbach Bertold is, ugyanakkor jogot formált rá Monoszlói Csopor Miklós, ő azonban átengedte egy familiarisának, aiktól azután Lindvai Bánfi Jánoshoz került.¹⁸² A 15. század második felének bárói családjai sorra igényt emeltek tehát a birtokra, és vitáztak egymással felette, éppen csak a Tallóciak számára nem maradt töredéke sem. Talán mert nem is éltek?

Petkónak 1449-ben a pápához intézett kérése, amellyel felmentésért folyamodott, s amely úgy hangzott, mint valami gyászos záró akkord, elárulja az utókornak, hogy nem a pénz, a gazdagság, hanem a hatalom volt a Tallóci család, sőt, tovább mehetünk, általában a családok virágzásának alapja. Matkó halálával a báni jogkör szűnt meg a család védelmezője lenni. Tehát az államtól a bánra ruházott felhatalmazás, hogy ő az országrész közigazgatásának, bírósági és katonai szervezetének vezetője, aki kinevezi az ispánokat,

¹⁷⁹ Frankó leszármazottai 1444-ben és 1450-ben: Miklós, László, Matkó, Ferenc, Anna (*Teleki* i. m. X. k. 153. l., Dl. 33.802., akik közül 1462-ben Miklóst, Lászlót, Ferencet, Petkó fiait pedig Jánost és Istvánt említik (Dl. 32.847.). László cetinai és klisszai comes 1458-ban (*Starine* 27 (1894) 221., 225. l. (*R. Lopašić*: Iz „Izveštaja o primorskim arkivima.” Vö. *Margalits* i. m. II. k. 395. l.) Petkó fia: János, István (Dl. 32.847).

¹⁸⁰ *Csaniki*: Körös megye 15. nem ismer birtoklásáról szóló adatot.

¹⁸¹ *Lukcsics* i. m. II. k. 265, 266. sz.

¹⁸² Dl. 33.810 (1462 aug. 3.), 18.196 (1479 ápr. 17.), 33.447 (1489 nov. 4.) – Más részről a rokoni kapcsolat következménye, hogy 1456-ban Frankó és Petkó fiai, valamint a Kusalyiak mint a királyi jogok eltitkolói együttesen kezükben tartanak Valkó és Baranya megyei birtokokat. (Dl. 75.887.)

hadba szólítja és vezeti a nemességet, ugyanennek legfőbb bírása a körösi és zágrábi bírói széken, a rendiség kifejlődését követően politikai szerepet játszó közgyűlésen. Hatalmát éppen az a körülmény sokszorozza meg, hogy az összeszövődik az egész országrész politikai magatartását és közgondolkodását megszabó társadalommal. Ez ugyan a kiváltságosokkal azonos, de korántsem csak néhány tucat nagybirtokossal, nem is egyedül a földesurak összességével, hanem – ugyancsak a rendi fejlődés eredményéül – különböző mértékű katonáskodásra kötelezettekkel s a köteleességek arányában élvezett kiváltságok birtokosaival, amilyenek a várnemesek, predialisták, vagy akár a nemzetségekkel. Ilyen országrész azonban a hármás bánóság nem az egyedüli volt Magyarországon. A másik Erdély. A hét megyével, székelységével, szászságával, mindegyik ugyancsak sajátos szervezetével és az ugyancsak a rendi fejlődés útjára lépő románsággal, valamennyit összefogva, valamennyiük felett a vajdai hatalommal.

A bánok és erdélyi vajdák korábban, az Anjouk alatt is tekintélyt és hatalmat élveztek, oly igénnyel azonban nem léptek fel, mint a 15. század közepén. Ekkor már a központi hatalom tartós befolyásolására törekedtek, sőt a királyi korona után is kinyújtották kezüket. Valószínűleg azért ekkor, mert a társadalom törekvései is megerősödtek annyira, hogy ösztönzést lehetett tőlük kapni. Csábító feladatnak érezzük a két hatáskör ellátásának módjára egy pillantást vetni s ily módon megpróbálni – egyezések és különbségek összehasonlításával – az egyéni magatartásokat megismerni. Az előzőkben a Tallóciak életpályáját igyekeztünk tetteik, törekvéseik eredménye gyanánt értelmezni, úgy véljük azonban, hogy sorsuk érthetőbb lesz, ha a Hunyadiakéra emlékeztető vonásaikra felhívjuk az olvasó figyelmét. Az összehasonlítás könnyű, mivel a Hunyadiak pályáját történetírásunk már felderítette, s így mint jól ismert részletekre hivatkozva szólhatunk a két család sorsának mind hasonló, mind eltérő vonásairól.

Mindkét család külföldről kerül Magyarországra, éppen csak két ellenkező világtájrról: az egyik délkeletről, a másik délnyugatról. Megtelepedésük ideje közt generációs különbség van, ugyanakkor merőben ellenkezik társadalmi állapotuk, mivel Hunyadi apja előkelő udvari lovas, a Tallóciak névtelen kereskedők. 1431-ben óriási fordulat eredményéül Tallóci főúr és a világpolitika szereplője lesz, Hunyadi ismeretlenebb, mint apja volt. Az első alkalmat, amely a két család színvonalát közelebb hozza egymáshoz, egy vállalkozás jelenti, amely Hunyadi és testvérét a királyi hatalom iránt a Tallóciakéra emlékeztető módon hadi szolgálatra, birtokadomány fejében pedig kiegészítő kölcsönnyújtásra kötelezi. Ily kettős címen a Hunyadiaké lesz 1434-ben Bázelen lefűzetett 1200 aranyfrtért az Arad megyei Papi mezőváros, a következő évben ezért cserében és 300 aranyfrt újabb kölcsönért – évben és hónapban egyezően ugyanakkor, amikor a Tallóciaké a szentgyörgyi uradalom – a Temes megyei Komjáti mezőváros és kerület, amelyek zálogösszegéhez 1437-ben Prágában, immár 50 lándzsa után három hónapra járó, de előre elszámolt zsold fejében, 1250 aranyfrtot számíttatnak hozzá Zsigmonddal. Az ily módon 2750 aranyfrt értékűnek becsült Komjáti a kiváltságos nyolc román kerület egyike, amelyeknek lakói kedvezményeket élveznek, hogy a dunai átkelők védelmét jelentő kötelezettségeiknek eleget tehessenek. A határ megfelelő szakaszának védelme ettől fogva egyre fokozódóbb mértékben a Hunyadiak feladata, ez azonban a Tallóciak munkakörével összehasonlítva még mindig szerény.

A fordulat Albert uralkodása alatt azzal következik be, hogy a Hunyadiak elnyerik a királytól a szörényi báni tisztséget. Az előzmények 1435-re nyúlnak vissza. A nyolc

kerület egyike Miháld, ennek várára Komjátíróól könnyen ráfordulhat a figyelem, róla pedig Orsova, Szörény, Görény várakra, amelyekhez maga mint negyedik csatlakozik. A Hunyadiak tehát a déli határvonal belgrádi részét Erdélyhez fűző szakasznak védelmére vállalkoznak. Birtokszerzésük fokozatos, vele pedig látókörük lépésről lépésre tágul, ugyanakkor erősödik önbizalmuk és tettvágyuk. 1439 tavaszán, még Albert király külföldi tartózkodása idején, Erzsébet királyné megbízásából 2500 aranyfrtért vállalják a négy vár védelmét. Az összeget, amelyet a királyné Kecskemét és Csongrád birtokok elzálogításával teremt elő, utólag, május 9-én kapják meg, egyidejűleg Albert megbízásával, hogy május 10-től számítva három hónapig 2757 aranyfrt ellenében lássák el szolgáltatukat, készpénz helyett beérve Bodrog megyei birtokoknak, amelyek már eddig is „pro honore” kezükben voltak, zálogba vételével. Újabb három hónapi hasonló szolgáltatuk végzéséért Albert szept. 27-én már 6000 aranyfrt fizetésére kötelezi magát. A különbséget megmagyarázza, hogy a Hunyadiak most 200 lovas tartását is vállalják. Arra, hogy kiadásaiak megtérülnek, szoros biztosítékot sikerül szerezniök: 2000 frtot készpénzben, aranyban és ezüstben azonnal megkapnak, a fennmaradó 4000 aranyfrt fejében pedig átvehetik a Temes megyei Ikus kerületet zálogul.¹⁸³

A két Hunyadi ekkor már szörényi bán volt, magnificusoknak címezték őket, elérték tehát a Tallóciak társadalmi színvonalát. Azért, mert ők léptek Tallóci Frankó helyébe a szörényi bánság területén, a két család nem lett egymás versenytársa. Az események pedig azt mutatták, hogy a védelmi vonal épségben maradását, sőt általában az egész ország érdekét szolgálta, hogy Frankó munkaköre öccsével, Jovánéval együtt a belgrádi kapitányságra korlátozódott. A szörényi bánság azonban eltörpült a Tallóci család hatalmas vagyona, horvát–dalmát–szlavón bánsága, auránai perjelsége mellett, Frankó engedékenysége pedig, amellyel visszavonult tiszttségéből, azzal volna magyarázható, hogy a Tallóciak birtokszerzési törekvései az Adriai-tenger és a Dráva közti terület felé fordult. Nehezebb hasonló reálisnak tűnő magyarázatot találunk Hunyadi pályájának 1441-ben üstökös módjára bekövetkezett fordulatának megértéséhez, amikor mint erdélyi vajda, temesi ispán, belgrádi kapitány lép elénk. A magyarázat kettős: egyrészt új méltóságait másodmagával viselte, társa azonban nem testvére, hanem Ujlaki Miklós, a dúsgazdag főúr, aki csak az imént hagyta el Erzsébet pártját, s így joggal igényelhetett elismerést új urától, aminek következtében Hunyadi hatásköre korlátozottabb, mint a Tallóciaké annak idején volt, másrészt óriási szolgálatot tett Ulászlónak, amikor Ujlakival karöltve Cikádornál tönkreverte az ellene támadó nagyurak, élükön Garai László seregét, és ezzel az új király uralmát megszilárdította. Ulászló a kinevezésekkel voltaképpen Ujlakit kívánta lekötelezni s Hunyadinak a coadjutor szerepét szánta. Azt, hogy a főúr lépteit irányítsa, az elhamarkodott intézkedésektől visszatartsa. Hunyadinak ily másod-sorba helyezése könnyűvé tette a Tallóciaknak, hogy a viszonyokat helyesen ítélve meg, a belgrádi kapitányság elvesztését ne vegyék szívükre, s miatta ne Hunyadit okolják. Vajon bántotta őket, hogy a vár megvédéséért elismerés helyett elmozdították őket helyükről, nem tudhatjuk. Lehet, hogy mint jó üzletembereket, ily érzelmi tényezők nem is befolyásolták őket.

Felesleges volna kutatnunk, milyen körülmények segítették hozzá Hunyadit, hogy Ujlaki mögül az előtérbe léphessen. Magyarázatot kíván ellenben a tény, hogy ugyanakkor

¹⁸³ *Elekes L.*: Hunyadi, Bp., 1952. 99. sk., 110. sk. 1.

a másik, vele azonos jellegű hatalommal rendelkező Tallóci Matkó miért mondott le óriási előnyéről, amit évtizeddel korábban kezdődő politikai pályája, diplomata szereplése, fényes sikerei, európai tekintélye biztosítottak számára. A magyarázat egyszerű: Tallóci megérezte és megértette a Hunyadi személyében rejlő nagyságot, s testvéreivel együtt ezért ismerte el vezérének. Felemelő és példamutató, ugyanakkor ritka elhatározás. Belgrád védelme mellett ez a második történeti tett, amelyért az utókor meghajtja fejét a család emléke előtt. A számukra érzelmi sikon tudatosuló állásfoglalás nem nélkülözhetette azonban az értelmi megfontoltságot. Ezt a felismerés sugallta, hogy Hunyadinak a törökkel szembeni állásfoglalása nemcsak nagyvonalúbb, hanem több eredménnyel is kecsegtet, mint az, amelynek ők voltak hívei. A védővonal önmagában nem biztosítja az ország nyugalmát, a békés életet, tehát csak az jelenthet segítséget, ha a törököt sikerül visszaszorítani, túl a hűbéres országok határán, sőt kiűzni Európából. Hunyadi a királyt és környezetét tervének megnyerni próbálva, érveit sokszor elismételhette a Tallóciak előtt is. Ezeknek volt tehát módjuk megismerkedni azokkal, s mérlegelve az elgondolás reális voltát, teljes mértékben azonosulni azzal. Éppen nekik, akik számára a harc a törökkel nemcsak bátorság bizonyítását, hanem szervezési problémát is jelentett, könnyű volt megérteniük, mennyivel előnyösebb a védekezés helyett a támadás.

Persze nem akármilyen, olyan sem, mint az 1437-i szerbiai vállalkozás volt. Frankó részvételét ebben a kancellária, szokásos túlzásával, sokra értékelte,¹⁸⁴ pedig mindössze a támadó sereg zavartalan átkelését a Dunán és visszatérését (Posasinnál, ill. Kevénél) bonyolította le, és a török figyelmének lekötésére Galambóc felé pusztította a jobb parti vidéket. S annak ellenére sem, hogy Marcali János és Guti Ország János csapatai három nap alatt 150 km-es utat téve meg, előbb elpusztították a török hajók gyülekezési helyét egész hadianyag készletével, majd Krusevác várát és várost jún. 23-án elhamvasztották. Sikeres és vakmerő haditett, lényegében azonban mégiscsak az volt, amint Marcali hadijelentése elmondta: a tűzgráshoz nem volt szükségük fára, mert a felgyújtott Krusevác lángjainál megünnepelheték, inkább, mint bármikor Szt. János vigíliáját.¹⁸⁵

De olyan sem, mint a nikápolyi hadmenet, tehát fegyelmetlen lovagsereg hetyke próbálkozása. Ami megragadta őket, az Hunyadi terveinek realitása, pénzügyi, katonai és politikai megalapozottsága és megalkotójuknak azokat átható és azokban megnyilvánuló génusza. A tehetség megérezése tette a Tallóciakat, mind a négyüket Hunyadi híveivé, s általuk, példájukban nyerte el a hűség örökség etikai értékét.

* * *

A Tallóci család életében a középkori Magyarország politikai struktúrájának jellegzetes sajátossága gyanánt a nagybirtok túlsúlya tükröződik. Ezzel egyáltalán nem valami észre nem vett vonásra utalunk. Nagyon is jól ismert, hogy amióta a nagybirtok kialakult, a mágnások politikai állásfoglalása volt a döntő az ország sorsának alakulásában. Adataink mindössze szokatlan élességgel megvilágítják ezt a jelenséget, amikor egy kereskedő családnak politikai tényezővé növekedését nagybirtokossá alakulásán keresztül érzékelteti. A Tallóciak, így tűnik, nem törték magukat, hogy Magyarországon birtokot szerezzek.

¹⁸⁴ *Thallóczy–Áldásy* 119–121.

¹⁸⁵ *Karácsonyi J.*: Az első magyar hadijelentés. 1437. Hadtörténelmi Közlemények 11 (1910) 15. sk. l.

nek, s ha rajtuk áll, megmaradnak ragusai—belgrádi kereskedővállalkozóknak. Magyarországra kerülve vágyaik ellenére nagybirtokos bárókká kell lenniök, mert ezek környezetében a korábbinál sikeresebben tudják képességeiket kifejteni. A királynak szintén ilyenekké kell tennie őket a maga és állama érdekében, még ha másképp inkább tudná is őket foglalkoztatni. De ez még mindig nem elég. A társadalom szintén elvárja, hogy a jövevények nagybirtokosok legyenek. Ha ezt megteszik, természetesnek tekinti hatalmi helyzetüket, engedelmeskedik nekik, tiszteletét kéretlenül kifejezi irántuk, végül mindennek betetőzéséül a bárók atyafiaikká, rokonaikká fogadják őket. A kör ezzel teljessé válik. A nagybirtok rendszere, ha a legönállóbb egyéniségeket is képes, miután hálójába vonta őket, a maga képére átalakítani, joggal tekinthető a kor lényegét meghatározó legfontosabb tényezőnek.

Bár a Tallóci család ily átalakulása az adott helyi és időbeli körülményektől determinált, ugyanakkor tipikus is. A középkori Európa nemzeteinek társadalmából az ő magyarországi szereplésüket megelőzően és azzal egyidejűleg ismeretesek hasonló sorsú családok. Összehasonlításuk nem kíván fáradságos kutatást, mivel a gazdaságtörténeti irodalom soknak történetét feldolgozta, csoportjuk jellemző vonásait pedig megállapította. A típusról Armando Saponi és Yves Renouard magistrális munkái,¹⁸⁶ saját részlet-tanulmányaikra és monografikus feldolgozásaira támaszkodva, ugyanakkor a kiterjedt szakirodalom beható ismeretének birtokában végérvényesnek tűnő képet rajzoltak. Mint könyveik címe is kifejezi, Saponi az egész tömegszerű képződményről, Renouard a vállalkozók csoportjára korlátozódva. Mi hőseinket inkább az utóbbi felfogás értelmében próbáltuk egyéníteni, bár, meg kell mondanunk félreértést elkerülendő, hogy Saponi munkájának szintén cselekvő emberek a tárgyai, amit az is tanúsít, hogy a sorozat élén, amelyben könyve helyet nyert, ez a cím foglal helyet: *Affaires et Gens d'affaires*. A vállalkozó elnevezésnek a Tallóciakra ruházása számunkra azért is magától értetődő, mert tárgyalásunk során, amidőn az egyes családtagok életének mozzanatait leírtuk, ezek megjelölésére a vállalkozás kifejezés keresés nélkül önként adódott, mint legjellemzőbb meghatározás.

A 14–15. sz. fordulójáról, az időt jó tágon értelmezve, történetkutatásunk többkevesebb részletességgel már megismertette a Magyarországon tevékenykedő olasz vállalkozók közül többnek életét. A paduai Szerecsen János, a firenzei Franciscus Bernhardi,¹⁸⁷ a firenzei Filippo Scolari¹⁸⁸ és Onofrio Bardi¹⁸⁹ a legkiemelkedőbbek köztük. Főleg az Ozorai Pipo néven emlegetett Scolari részesült figyelemben, megfelelően valóban korszakos jelentőségének, ugyanakkor a szerencsés körülményekhez illően is, hogy a többiekhez viszonyítva bőségesen szólnak róla információk. A róluk fennmaradt adatok a Renouard által érdeklődően megrajzolt portrék mellé állítva tanulságos összehasonlítá-

¹⁸⁶ Saponi A.: *Le Marchand Italien au Moyen Age. Conférences et bibliographie. Introduction de Lucien Febvre.* Paris, 1952. – Renouard Y.: *Les hommes d'affaires italiens du moyen âge.* Paris, 1949. – Ua.: *Affaires et hommes d'affaires dans l'Italie du moyen âge. Annales. (Économies-Sociétés-Civilisations.)* 3 (1948) 353–362. – Ua.: *Du nouveau sur les hommes d'affaires italiens du moyen âge.* Uo. 7 (1952) 75–86. – Ua.: *Lumières nouvelles sur les hommes d'affaires italiens du moyen âge.* Uo. 10 (1955) 63–78.

¹⁸⁷ Mályusz E.: *Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez.* Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve. XVIII. (1958). 305., 301. sk. l.

¹⁸⁸ Wenzel G.: *Ozorai Pipo.* Magyar történelmi jellemrajz Zsigmond király korából. Pest, 1863.

¹⁸⁹ Szerémi-Ernyey J.: *A Majthényiak és a Felvidék.* Bp., 1913. 676–683.

sokra adnak lehetőséget. Nagyfokú egyezést is mutatnak éppen azon a ponton, amely Sapori és Renouard tárgyalásának alapját jelenti. Azt, amit a két történetíró könyveik címében is szükségesnek tartott kifejezésre juttatni: szemléletük italoцентрикusságát. Nemcsak hőseik származására, születéshelyük olasz voltára utalva, hanem arra is, hogy az egész gazdasági-társadalmi-politikai szervezet, amelyhez életük ezernyi szállal kötődött, az Appennini-félszigettől, ennek római birodalmi és egyházi hagyományaitól elválaszthatatlan volt.

Velük szemben a Tallóciak külön típust jelentenek. Számukra olaszországi rokonság nem könnyíti meg az elindulást, s olasz tőkével jelentős kapcsolatuk a későbbiekben sincs. Az általános európai fejlődés szemszögéből nézve a Tallóciak története arra tanulság, hogy a Földközi-tenger medencéjében az olasz tőke hegemoniát élvez ugyan, szerepe azonban nem kizárólagos. Mivel pedig a Tallóciak származásilag délszlávok, úgy tűnik, hogy szabad mondanunk: a Balkán adriai tengerpartjának gazdasági élete elég erős volt, hogy oly szervezeti formákat dolgozzon ki, amilyeneket a velencei Piero Soranzo Flandriában vagy a luccai Dino Rapondi a burgundi hercegségben meg tudtak valósítani.

NIEDERHAUSER EMIL

Négy arckép

Négy történetíró a két világháború közti időszakból, Kelet-Európából. Négy hol egybevagó, hol élesen elkanyarodó életút, hasonló és eltérő nézetek. Egy román, egy cseh, egy lengyel és egy bolgár tudós portréját kívánjuk röviden felvázolni, hogy szerepüket az illető ország történetírásában megmutathassuk, és összevethessük egymással.

*

A leglátványosabb karrier, a nálunk is legismertebb életmű *Nicola Iorgáé* (1871–1940),¹ az ügyvéd fiáé, aki ötéves korában árvaságra jutott, anyja viszonylag nehéz körülmények között nevelte fel. Bámulatos intellektusa, hatalmas memóriája, a történelem iránti roppant érdeklődése meg egy szerencsésen megkapott négy éves külföldi ösztöndíj után hazatérve már ismert kutató, hamarosan egyetemi tanár, 1918 után a román történetírás elismert vezető személyisége, Európa-szerte ismert és tisztelt tudós. Termékenysége fantasztikus, mintegy 20 000 műve van, abból 1 200 a könyv. És ha ezek között sok is a hasonló témájú, ha kisebb írásait olykor újra elővette, kis változtatással közreadta, akkor is meghökkentő az a nagy változatosság, a széles skála, amelyet műveivel átfogott. Az egész román történelem mellett az európai, elsősorban középkori történelem kérdéseiben is bámulatos biztonsággal mozgott.

Már jóval az első világháború előtt kezdte tudományos tevékenységét, egy olyan történetírásnak lett legnagyobb képviselője a korszakban, amely még nem nagy múltra tekinthetett vissza. Xenopol tanítványa volt, és ezzel voltaképpen az első román történelemszemzedékhez kapcsolódott, ahhoz az első nemzedékhez, amely már a szó akkori értelmében tudományos szinten művelte a történetírást.

Abban a Romániában született, amely a két dunai fejedelemség egyesítéséből jött létre, majd – már az ő születése után – szerezte meg teljes állami függetlenségét. Kora román társadalma már megindult a polgári fejlődés útján, de a parasztkérdés még mindig elintézetlennek tűnt, az 1864-es földtulajdonhoz juttatás ellenére. Éppen ez a mozzanat meg a munkásmozgalom első jelentkezése vezetett arra, hogy Iorga fiatal korában közel került a korabeli szocializmushoz, a parasztság, mint a nemzet legnagyobb létszámú osztálya iránti érdeklődését mindvégig megtartotta, népfőiskolát szervezett, újságot adott ki,

¹ *Lucian Boia: Evoluția istoriografiei române. București, 1976, 240–268.; Nicolas Iorga: L'homme et l'oeuvre. À l'occasion du centième anniversaire de sa naissance. Ed. par D. M. Pippidi. Bucarest, 1972; (Bibliotheca Historica Romaniae. Monographies X.); William O. Oldson: The historical and nationalist thought of Nicolae Iorga. New York, 1973, (East European monographs V.)*

amelyben a nép, vagyis a paraszt jogai mellett lépett fel. Kora társadalmának azonban még egy másik nagy problémája is volt: a román nemzet jelentős része nem az új Románia határai között, hanem azon túl élt, szomszédos nagyhatalmak uralma alatt. A teljes nemzeti integráció a kortársak számára is tudatos, hátralevő feladat volt, s ennek megoldásában a történetírásnak is ki kellett vennie a részét. És csakugyan, Iorga már 1918 előtt megírta az erdélyi és magyarországi románok történetét is.²

Az első világháború befejezése új helyzetet teremtett, meghozta a teljes nemzeti integráció megvalósulását (hogy Románia ezáltal több nemzetiségű országgá is vált, az kevesebb problémát látszott okozni). Iorga már ebből a helyzetből, az elért nemzeti egységből visszpillantva vizsgálhatta a továbbiakban népe történetét, újabb és újabb változatokban, egészen az utolsó nagy, tízkötetes szintézisig.³

Egy pillanatra még azt is jelezni kell, hogy kutató és oktató tevékenysége mellett Iorga továbbra is vállalt politikai szerepet, mint az általa alapított Nemzeti Demokrata Párt vezetője, továbbra is hirdette népies nézeteit. 1931–32-ben még a miniszterelnöki tisztséget is elvállalta, a gazdasági világválság kellős közepén, ahol ez a vállalkozás csak kudarcba fulladhatott. De a politika továbbra sem hagyta el, végül is ebbe halt bele, hiszen a vaskárdisták gyilkolták meg 1940 őszén.

1918-tól Iorga már egyértelműen a román nemzeti állam, vagyis a burzsoá állam mellett kötötte le magát, az egykor szocialista nézeteket is valló tudós és politikus határozottan ellenezte a forradalmat, az első világháború után Európában kialakult helyzet, az új határok megtartása szabta meg nézeteit és tevékenységét.

A történetész Iorga alapján véve a korban uralkodó, eredeti filozófiai elmélyültségéből pusztá kutatási technikává átalakult pozitívizmusnak a képviselője volt, ezt tanulta mind hazai, mind francia és német mestereitől, s ennek a szemléletnek az értelmét sohasem kérdőjelezte meg. Ezen belül igyekezett valamiféle elvi szemléletet kialakítani a történelemről és a történet tudományáról. Gyakran írta le, és munkáiban is alapvetően ehhez tartotta magát, hogy a történelmi fejlődésnek három fő tényezője van, a faj, a föld és az eszme.⁴ A faj természetesen nem a későbbi vagy már korabeli fajelmélet értelmében veendő, ez a román fajt, vagyis a román parasztot jelentette számára, a föld pedig a földrajzi tényezőt, amely meghatározza az ott élő nép sorsát, történelmének peripétiáit. Az eszme — az a nemzet kifejlődése és győzelme, legalábbis a román történelem vonatkozásában.

Ezeket az elveket tartotta szem előtt, amikor a román történelem egészéről azt a saját korában nagy hatású képet alakította ki, amellyel a vezető szerepet a történettudományban megszerezte. Ennek a történeti képnek mindjárt az elején ott áll a dák-római eredet. Iorga elveti a pusztá régészeti és filológiai kutatást, mert az nem hozhat érdemleges felvilágosítást erről a korszakról. A föld az előtte ott élt nép történelmi örökségét adja át az utána következőnek. „Ha ezt a kutatási módszert a román faj legrégebbi elődjére alkalmazzuk a Kárpátok két oldalán és a Duna két partján, mást sikerül meglátnunk, mint amit eddig a régészeti kutatás adott, amelyből nemegyszer korai következtetéseket vonnak le, és a filológia nemegyszer olyannyira bizonytalan adatai. Történeti tárgyalásban

² *Nicoalae Iorga: Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie. I–II. Bucurest, 1915–1916.*

³ *Nicoalae Iorga: Istoria Românilor. I–X. Bucuresti, 1936–1939.*

⁴ *L. Boia: i. m. 252–253.*

ezek a területek, amelyeknek néma akarata évezredekken keresztül hagyományozódik, a történelem egyik legnagyobb drámáját mutatják meg, amelynek az eredményei mindmáig tartanak, és sohasem tűnhetnek el.”⁵ Ezzel a széles gesztussal Iorga felöleli és megoldja az egész őstörténetet és az etnogenezist, a román fejedelemségek kialakulásáig terjedő évszázadokban pedig azt hangsúlyozza, hogy a föld igazi birtokosai meghúzódtak a népvándorlás viharában, amelyek fejük felett elszárgultak. A nagy szintézisben ezt a korszakot tárgyaló kötetének éppen ez is a címe: „A föld emberei.”⁶ A román államok kialakulásában a szomszédos Magyarországnak, missziós tevékenységének van szerepe, sőt később a moldvai monarchia eszméje is a magyar példa nyomán alakul ki.⁷ Csakhogy Magyarországgal a pápák rendelkeznek, azok adják idegen dinasztiáit, nem is lehet magyar nemzetről beszélni ebben a korszakban. „Még az az ösztön sincs meg erről az oldalról, amely (viszont) a szabadon maradt román országot ellenállásra készíteti minden olyan kísérlettel szemben, hogy idegen urat erőszakoljon rá. Semmilyen egyetemes jellegű tekintély sem tud elfogadtatni vele tényleges úrként – nem mint távoli uralkodót, akinek oly kevésre kötelező közhelyekkel és gesztusokkal fizetnek – más fajú, más országból jött embert.”⁸

A román fejedelemségek történeti úrt töltöttek be ezen a területen, a nomád népek uralmának összeomlása után.⁹ Hunyadi visszatért az első egységet megteremtő Decebal példájához, a törökkel való megegyezés helyett a dák ellentámadást valósította meg.¹⁰

A 16. században a még erősen középkori jellegű és sokféleképpen megosztott Erdéllyel szemben a román fejedelemségek tökéletes társadalmi egységet alkottak, a bojárparaszt ellentét még nem volt erős.¹¹ Az egykori, egységes Dacia eszméje azonban (a föld és az eszme, mint meghatározó történeti tényezők!) továbbra is él. Vitéz Mihály révén egy történelmi pillanatra fel is éled.¹² Bethlen és már elődei is egy magyar Dacia eszméjét próbálják megvalósítani, ez az eszme aztán II. Rákóczi Györggyel bukik el.¹³

A fanarióták 18. századi uralmában már sok pozitívumot látott Iorga, ugyanakkor azt a negatívumot, hogy az erdélyi és magyarországi románokkal a kapcsolatok meglazultak, az itteni románok Mária Teréziánál voltak kénytelenek segítséget kérni. Az ő körükben terjed el az egyházi unió, amely a románokat a nyugattal hozta kapcsolatba, az erdélyi unitusok már nem is mentek el a román fővárosokba, hanem Rómába.¹⁴ Viszont éppen Mária Terézia korában kezdett kialakulni egy Habsburg-vezetés alatt álló Dacia eszméje,¹⁵ majd II. Katalin fogja ezt még egyszer felújítani, a napóleoni időkben sem tűnt el egészen.¹⁶ És végül is a nemzeti integrálás teremtette meg ezt a Daciát, az egységes

⁵*N. Iorga: La place des Roumains dans l'histoire universelle. I. Antiquité et moyen-âge. Bucarest. 1935, 4–5.*

⁶Oamenii pământului (până la anul 1000). 1936.

⁷*N. Iorga: La place des Roumains dans l'histoire universelle. II. Époque moderne. Bucarest, 1935, 1.*

⁸Uo. 5–6.

⁹Uo. 57.

¹⁰Uo. 73.

¹¹Uo. 111.

¹²Uo. 141–143.

¹³Uo. 148, 165.

¹⁴Uo. 195–196, 206–207.

¹⁵Uo. 216.

¹⁶*N. Iorga: La place des Roumains dans l'histoire universelle. III. Époque contemporaine. Bucarest, 1936, 44–45.*

államot, amelyet a faj és a föld határozott meg, amelynek az eszméje Decebal alatti első megvalósulása óta állandóan újra és újra felbukkant.

Hogyan is ne lett volna nagy hatása ennek a történeti koncepciónak, amely tökéletes egységbe tudta foglalni a román nép történetét, megadta a nemzeti fejlődés filozófiáját, megmagyarázta a jelent, mint a beteljesülést. Igaz, a román történészek újabb nemzedéke nem egy helyen kritikusan tekintette ezt a koncepciót, éppen szűkebb szakmai szempontból nagyon is támadható oldalait hánytorgatta fel, igyekezett a történeti tényekhez szigorúbban ragaszkodó, a fantáziát zabolázó történeti képet kialakítani.¹⁷ Iorga széles körű hatásán azonban keveset tudott változtatni.

*

Sok vonatkozásban igen eltérő utat járt be a cseh *Josef Pekař* (1870–1937).¹⁸ Az egykori zsellérek parasztyerek utódja ugyancsak nehéz körülmények között szerezte meg történelmi képzettségét a prágai egyetemen, németországi tanulmányokkal kiegészítve. De jeles tehetségével, mesterének, Jaroslav Gollnak a megértő támogatásával úgyszintén már az első világháború előtt eljutott a szakmai csúcsra, Prágában 1905-től az osztrák történelem professzora lett, 1918 után a tanszék már a csehszlovák történelem tanszékének a nevét vette fel.

Pekař is elég hamar beépült a cseh burzsoá társadalomba, a Monarchia-beli, az adott helyzetet gazdaságilag kiaknázó cseh polgárság szószólója lett, egyre konzervatívabb politikai áramlatokhoz csatlakozott. Mesteréhez hasonlóan maga is a cseh kérdésnek a Monarchián belüli megoldását tartotta a leghelyesebbnek, még az első világháború alatt is. 1917-ben az új uralkodóhoz intézett cseh kérelmet ő fogalmazta meg, ebben a cseh burzsoázia vezető politikusai a cseh államjog helyreállítását kérték Károlytól: „Felséged méltóztassék helyt adni a jog követelményének, adja vissza a cseh korona országgyűléseinek a kornak megfelelően módosított alkotmány keretei közt a törvényhozási illetékességet, amely megfelel a cseh korona önállóságának, a cseh koronatarományok közigazgatását engedje ki az osztrák centralisztikus bilincsekből, és cseh királlyá koronázásával csatlakozzék ahhoz az ünnepélyes biztosítékhoz, amely a cseh korona közjogát fényes elődei példája és a mi régi alkotmányunk alaptörvényének megfogalmazása értelmében megilleti.”¹⁹ Csak 1918 szeptemberében ismerte fel, hogy a Monarchia nem tartható fenn tovább, a háborús vereség után. Az új csehszlovák államot elfogadta, korábbi nézeteit korrigálva (ezzel még mesterének a felfogásán is túlmént, hiszen Goll valójában 1918 után is hű maradt a régi Monarchiához).

Kapcsolata a politikával nem volt olyan szoros, mint Iorgáé, bár sokszor írt a konzervatív cseh újságokban, a háború alatt és után egyaránt, külön füzetben élesen bírálta a háború utáni polgári demokratikus földreformot, elsietettnek és gazdasági szem-

¹⁷ *Ladislav Makkai*: L'histoire roumaine dans les dernières dizaines d'années. Revue d'Histoire Comparée 1943. vol. I. no 3–4. 469–504.

¹⁸ *František Kutnar*: Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví. II. Od počátku pozitivistického dějepiscetví na práh historiograife marxistické. (Praha, 1977), 100–110.; *Josef Šusta*: Josef Pekař. Vědecký a lidský profil. Praha, 1947; *Josef Pachta*: Pekař a pekařovština v českém dějepiscetví. Brno, 1950; *Richard Georg Plaschka*: Von Palacký bis Pekař. Geschichtswissenschaft und Nationalbewußtsein bei den Tschechen. Graz–Köln, 1955, 71–90.

¹⁹ *Josef Pekař*: K českému boji státoprávnímu za války. Praha, 1930, 8.

pontból károsnak tartotta a nagybirtok gyors – nem is felosztását, csak megnyírbálását. Hamarosan mérsékelte politikai szereplését, visszavonult a tudományos tevékenységbe. Még egy alkalom kínálkozott a politikai életbe való bekapcsolódásra. Masaryk államelnök lemondása után a konzervatív cseh politikusok őt akarták jelölni Benešsel szemben erre a tisztségre, Pekař egy ideig foglalkozott is a gondolattal. A legnagyobb cseh polgári párt, az agrárpárt azonban végül is nem támogatta jelölését, ezért Pekař vissza is vonta beleegyezését.

Pekař sokkal gazdagabb hagyományú és fejlettebb történettudományba kapcsolódhatott be, mint Iorga. A cseh történetírást már Palacký emelte fel a tudomány rangjára, a 19. század derekán, a kedvező oktatási és kutatási adottságok révén a századfordulóra már jelentős modern cseh történetírás bontakozott ki, számos képviselője a kor egészén belül európai viszonylatban is jelentős helyet foglalt el. Pekař ennek a már érett, módszereiben fejlett történetírásnak lett újabb képviselője.

Ha Iorga egészében a korabeli pozitívizmus képviselője, még inkább áll ez Pekařra, aki korai módszertani érdeklődése után²⁰ már keveset foglalkozott a történettudomány elméleti kérdéseivel, általánosságban. Nem is alkotott olyan összefoglaló képet a cseh történelemről, mint Iorga a románról. Hangoztatta is, hogy a szintézist Palacký már megvalósította, az ő tevékenysége után a részletes analízis korszaka jött el. A szintézist maga csak egy középiskolai tankönyv erejéig kísérelte meg,²¹ nem sokkal a világháború után, az akkor megszokottnál nagyobb érdeklődéssel a gazdasági és társadalmi kérdések iránt, és természetesen elsősorban a cseh történelemre koncentrálva, a szlovák fejlődést csak ennek függelékeként mutatta be, ahogy az megint általánosan szokásos volt a korszakban.

Mégis központi alakja volt a kor szellemi életének. Különböző kérdéseket tárgyaló munkái révén is. Bebizonyította az egyik Szt. Vencel-legendáról, hogy nem későközépkori hamisítvány, mint addig általában vélték, hanem valóban 10. századi,²² s ezzel a végképpen leleplezett Kéziratok helyett egy valóban korai középkori eredeti művel ajándékozta meg a cseh közönséget. Mommsen éles támadásával szemben (a cseheket barbároknak nevezte) erélyesen megvédte a cseh nemzetet.²³ Wallenstein összeesküvésével foglalkozó könyvében²⁴ maga is elfogadta azt az álláspontot, hogy az összeesküvés elbukása a csehek számára súlyos katasztrófát jelentett, elmélyítette az 1620-as fehérhegyi vereség után kialakult helyzetet, a csehek elnyomását. A háború után éppen a csatáról és következményeiről szóló munkájával is ezt a koncepciót támasztotta alá.²⁵

Ha ezek a munkák az akkor uralkodó történet szemlélet kereteibe illeszkedtek, volt néhány, amelyben már szembe is fordult ezzel az uralkodó áramlattal. Kisebb mértékben már a Kost várával foglalkozó könyvére is áll ez.²⁶ Az észak-csehországi (szülőfalujához

²⁰ Josef Pekař: Spor o individualismus a kolektivismus v dějepisectví. Český Časopis Historický, 1897.

²¹ Josef Pekař: Dějiny československé. Praha, 1921.

²² Josef Pekař: Nejstarší kronika česká. Český Časopis Historický 1902. és kny. Praha, 1903; *uő.*: Die Wenzels- und Ludmila-Legenden und die Echtheit Christians. 1906.

²³ Josef Pekař: Čechové jako apoštolové barbarství. Praha, 1907.

²⁴ Josef Pekař: Dějiny Valdštejnského spiknutí 1630–1634. Praha, 1895.

²⁵ Josef Pekař: Bílá Hora, její příčiny a následky. Praha, 1921.

²⁶ Josef Pekař: Kniha o Kosti. Kus české historie. I–II. Praha, 1909–1911.

közeli) vár 17. századi forrásanyagát mintegy pihenésként dolgozta fel, és az első kötetben valóban a várat birtokló Černín grófi család történetét, ezen keresztül a cseh arisztokrácia, a cseh barokk művészet történetét írta meg. Viszont a második kötetben már komoly eredményeket ért el az uradalomban élő parasztság helyzetének ábrázolásában, számos adattal igazolta a parasztság szolgáltatásainak nagyságát, és összevetette a jelenkorral (vagyis az első világháború előtti helyzettel): a parasztokra háruló terhek a 17–18. században a jelenkorinak több mint háromszorosát tették ki.²⁷

Bár erre a munkájára szoktak hivatkozni, mint konzervatív, sőt feudális nézeteinek igazolására, lehetne itt a Szent Vencelről a halálának 1000. évfordulójára írt tanulmányára²⁸ is hivatkozni, vagy egy másik, nem sokkal a háború után megjelent írására, amelyben a korabeli antiklerikalizmussal szembefordulva a Nepomuki Szent János-kultusz történetét²⁹ írta meg, s ebben a kultusz nemzeti jelentőségét hangsúlyozta, kétes eredetétől függetlenül is.

Még nagyobb vihart kavart fel Žižkáról szóló könyvével.³⁰ Palacký óta a cseh történelemszemlélet egyik alapeleme volt a huszita mozgalom pozitív kiemelése. Pekař, minden katolikus meggyőződése mellett is, maga sem fordult ezzel teljesen szembe. Csak a mozgalom külföldi előzményeit hangsúlyozta, alkalmasint túlságosan is, meg középkori jellegét. Žižkát pedig, másoknál a népi forradalmi hadvezért, alapvetően ellenszenvesnek jellemezte, a korabeli források közül éppen a Žižkával szemben ellenségeseknek adott hitelt. Nem kétséges, itt alapvetően forradalomellenessége húzódott meg a negatív értékelésben, bár éppen Pekař tiltakozott mindig azellen, hogy a történész a maga korának a szempontjait vetítse vissza a múltra.

A Žižka-könyv azonban, egyéb, a huszitizmussal foglalkozó írásai mellett csak része volt egy nagyobb és mélyebben szántó polémiaának, amely még az első világháború előtt bontakozott ki közte és Masaryk között, a cseh történelem értelméről. A vita Masaryk munkáival³¹ indult, azután tovább gyűrűzött, mások is hozzászóltak, többek között Zdeněk Nejedlý, azután újból és újból fellángolt, nemcsak a történetírás, hanem az egész szellemi élet felfigyelt rá. Éppen a huszita mozgalom kérdése állt a vita középpontjában. Masaryk azt bizonygatta, hogy a huszita mozgalom a humanitás jegyében indult, az általános emberi lelkiismereti szabadság védelmében, egyetemes emberi jelentősége van. Masaryk itt voltaképpen Palacký értékeléséből indult ki. Ezt kapcsolta aztán össze azzal, hogy a cseh nemzeti megújulás a 19. század első felében ehhez a huszita humanitásestményhez nyúlt vissza. A cseh történelem mélyebb értelme tehát az emberiség eszményeinek a megvallása és megvalósítása.

Ezt a koncepciót támadta meg Pekař.³² Megtámadta szakmai vonalon, éppen a források minuciózus mérlegeléséből vonta le következtetéseit Masaryk általánosításaiával szemben (Masaryk nem is késlekedett, hogy a szakmai elfogultságot és kicsenyességet

²⁷ *Josef Pekař*: Kniha o Kosti. II. 1935, 201.

²⁸ *Josef Pekař*: Svatý Václav. Český Časopis Historický 1928.

²⁹ *Josef Pekař*: Tři kapitoly z boje o sv. Jana Nepomuckého. Praha, 1921.

³⁰ *Josef Pekař*: Žižka a jeho doba. I–IV. Praha, 1927–1933.

³¹ *T. G. Masaryk*: Česká otázka. 1895; Naše nynější krise. 1895; Jan Hus. 1896. Palackýs Idee des Böhmischen Volkes. 1898.

³² *Josef Pekař*: Masarykova česká filosofie. Český Časopis Historický 1912. 170–208.; Smysl českých dějin. 1929; O periodisaci českých dějin. Český Časopis Historický 1932. 1–11.

bizonyítsa rá ellenfelére).³³ A lényeges azonban nem ez volt, hanem az, hogy Pekař az egész huszita mozgalomban az általános emberi helyett éppen a sajátosan nemzetit emelte ki, és az egész cseh történelem értelmét a nemzeti eszme megvalósulásában kereste.

1918 előtt a vita két egyetemi professzor, tehát egyenrangú felek vitája volt. A fordulat után már a tudós, de állami alkalmazott állt szemben az állam fejével, a „felszabadító elnök”-kel. A vita hevességén és jelentőségén ez mit sem változtatott, Masaryk természetesen nem élt vissza helyzeti előnyével. Úgy tűnik, éppen Pekařnak ez a szembezállása a legmagasabb állami tekintéllyel volt az, ami hatását szélesebb körökben is magyarázza. Meg szembefordulása a polgári pártok belső küzdelmeivel, kicsinyes vitáival, ami ugyancsak régóta köztudott volt róla. Már 1909-ben Antonín Rezekről, egy érdemes, de nem nagy formátumú cseh történészről írott nekrológiájában Rezek nagy érdemét a felvilágosult abszolutizmus pozitív értékelésében látta: „Rezek mindig az államhatalom hirdetője volt a radikalizmussal és a pártok tévelygéseivel szemben, és nem titkolta a felvilágosult abszolutizmus iránti rokonszenvét. Csekély véleménye volt a demokráciákról, amelyeket szerkesztőségi irodákból és urasági összejövetelekről jövő zsarnokok és zsarnokcskák tartanak hatalmukban. Sok hasonlót látott a mi társadalmunkban is maga körül, temperamentuma többnyire magával ragadta, és felnagyította a veszélyt, amely az áldatlan pártviszonyokból származott; ilyen pillanatokban a felülről jövő radikális vágást kívánta. Benne volt ebben realizmusának a megnyilvánulása is, pozitivizmusának egy fajtája — ebben Rezek modern jelenség volt és ezzel, úgy vélem, szellemiekben erősen hatott ránk.”³⁴

Ha szélesebb hatását ezek a nézetei is magyarázzák, a szűkebb szakmára gyakorolt, még sokkal mélyebb és egyértelműbb hatása abból fakad, hogy 1905-től haláláig (az első években Goll-lal együtt) szerkesztette a cseh történészek vezető folyóiratát, a *Český Časopis Historický*t, és ezzel voltaképpen a szakma szellemi irányítását tudta a kezében tartani.

*

Iorga és Pekař összevetése nyilvánvalóan indokoltnak tűnhet, hiszen azonos nemzedéket képviseltek, mindketten már az első világháború előtt vezető szerephez jutottak tudományágukban, és még a korszakon belül is fejezték be pályafutásukat. *Oskar Halecki* (1891–1973)³⁵ nem egyszerűen csak majdnem egy nemzedékkel fiatalabb. Elsősorban abban különbözik a másik kettőtől, hogy hosszú tevékenységének jelentős része már a második világháború utáni korszakra esik, amikor a nyíltan kommunistaellenes nyugati történetírásnak egyik igen tekintélyes szószólója lesz. Az összevetés mégis indokolt, ha 1939 előtti tevékenységére szorítkozunk, nem is beszélve arról, hogy publikációi már az első világháború előtt is megjelentek.

Az Osztrák–Magyar Monarchia egyik lengyel tábornokának a gyerekeként született, a krakkói egyetemen tanult, és első írásai nyomán még a Monarchiában nevezték ki egyetemi tanárnak, 1918-tól kezdve a varsói egyetem professzora lett. A politikával nem lépett olyan valamelyest is szorosabb szervezeti kapcsolatba, mint az előző két történész. Hogy a politikai változások mégis hatottak rá, azt éppen tudományos pályafutása igazolja.

³³ T. G. Masaryk: Ke sporu o smysl českých dějin. Naše Doba 1912. 13. sz. 9, 11, 12, 16, 19. l.

³⁴ Český Časopis Historický 1909. 145–152. Id. J. Pachta: i. m. 32–33.

³⁵ Kazimierz Tymieniecki: Zarys dziejów historiografii polskiej. Kraków, 1948, 105–106.; Marian Henryk Serejski: Historycy o historii 1918–1939. Warszawa, 1966, 7–39. (passim.)

Halecki még fejlettebb történetírás folytatójaként jelentkezett, mint Pekař. A lengyel történettudománynak már Lelewel óta nagy hagyományai voltak, éppen a teljes megosztottság korában vált nemzeti szempontból fontossá a lengyelek egykori múltját feltáró és ezzel a közeli állami feltámadás reménységét szuggeráló történetírás. Két nagyobb iskolája alakult ki, osztrák területen a krakkói, orosz fennhatóság alatt a varsói. Elméleti-módszertani felfogásukban voltaképpen mit sem különböztek az előbbi két történetírónál is már emlegetett korabeli értelmezésű pozitívizmustól, és Halecki is, legalább részben, ugyancsak ehhez a hagyományhoz tartotta magát. Egyébként azonban, a lengyel történelemtől alkotott képet illetően a két irányzat eléggé különböző nézeteket vallott. A legalapvetőbb kérdés, amellyel mindkettőnek szembe kellett néznie, a lengyel államiság bukása, ennek okai, magyarázata. A társadalmi nézeteit tekintve egyébként konzervatív krakkói iskola elsősorban a belső hazai fejlődést, a nemesi anarchiát, a központi hatalom gyengeségét okolta. A liberális varsóiak viszont csupán a három felosztó hatalomnak tulajdonították az önálló lengyel állam bukását.

Részben ebből, részben az osztrák, illetve orosz uralom meghatározó szerepéből adódott egy másik alapvető különbség a két iskola között. A krakkóiak Galiciában a maga viszonylagos szabadságával, a lengyel fejlődésnek adott nagyobb lehetőségeivel az eljövendő új lengyel állam magvát látták, s ezt a lengyel államot az első felosztás előtti határok között képzeltek el a legszívesebben, vagyis a litván és ukrán területekkel együtt, ennek megfelelően a Jagelló-korszakot, amely ezt a nagy területi egységet megvalósította, ezt tartották – minden belső hibája mellett – a lengyel történelem nagy korszakának, kutatásaikban is ehhez fordultak, a keleti területek iránt tanúsítottak nagyobb érdeklődést. Az oroszellenesség természetesen nagy szerephez jutott ebben az állásfoglalásban. Nyilvánvaló, hogy a varsói iskola képviselői nem kacsintgathattak a keleti területekre, mert azok már szilárdan orosz kézben voltak. Ők tehát a tisztán lengyel nemzeti terület fejlődése felé fordultak, és éppen az egykori nyugati, ekkor német kézben levő lengyel tartományok iránt érdeklődtek erősebben.

1918 itt is óriási változást hozott, mint Románia és Csehszlovákia esetében, sőt még nagyobb, hiszen jóformán a semmiből született meg az új lengyel állam. A két irányzat közül először a varsói volt az uralkodó, továbbra is nyugati érdeklődésével, a harmincas években viszont egyre inkább a keleti területek problematikája került megint az előtérbe.

Legalábbis bizonyos szerepe ebben éppen Haleckinek volt. A krakkói indulás ellenére sajátos módon ő nem folytatta egyenesen a krakkóiak iskoláját, hanem mintegy a két iskola szintézisét valósította meg, amennyiben az egyik oldalon ugyan ő is erősen a Jagelló-korabeli nagy lengyel–litván államot tekintette példaképnek, 1919–20-ban jelent meg nagy munkája a Jagello-unió történetéről (korábbi változatát már 1916-ban adta ki).³⁶ A másik oldalon viszont, és ez volt tulajdonképpen a lényegesebb kérdés, szakított a krakkói iskola magyarázatával, és a végleges felosztást ugyancsak a szomszédok mohóságával magyarázta.

Hadd tegyük még hozzá: az imént arra utaltunk, hogy Halecki jórészt a korabeli pozitívizmust képviselte. De csak jórészt, mert ugyanakkor az eszméknek a német szellemtörténetre emlékeztető nagy hatást tulajdonított (igaz, Iorga is ezt tartotta az

³⁶ *Oskar Halecki*: Litwa, Ruś i Żmudz jak części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1916; Dzieje Unii Jagiellónskiej. I–II. 1919–1920.

egyik alapvető tényezőnek, és láttuk Pekařnál a nemzeti eszme fontosságát), de ezen a téren még a szellemtörténeteseknél is messzebb ment, és az isteni beavatkozást is a történelem értelmezésének egyik, a többivel egyenértékű elemévé tette. „A 18. század végén a lengyeleknek már nem volt meg az a mély hitük, amely őseiket lelkesítette, amikor a királyi köztársaság nagy kísérletébe fogtak, és amikor a kereszténység határait védték. Ezért küldött rájuk a Gondviselés nagy megpróbáltatást, amelynek meg kellett tisztítania a nemzeti lelket, és beláttatnia fiaival, a vezeklés mélységeiben, egy új történelmi küldetést, amely méltó a nagy múlthoz.”³⁷ Nyilvánvaló, 1933-ban, amikor ezek a sorok megjelentek, a nagy történelmi küldetés megint a nyugat védelme, ezúttal természetesen a szovjet állammal szemben.

Az idézetet csak azért előlegeztük itt, hogy Halecki állásfoglalásának, történelmi felfogásának egyik alapvető jellegzetességére, erős hitére, katolicizmusára utaljunk. De mielőtt felvázolnánk Halecki képét a lengyel történelemről, hadd utaljunk még arra, hogy éppen 1923-ban, a Brüsszelben megtartott nemzetközi történész kongresszuson fejtette ki felfogását Kelet-Európáról³⁸ (a téma akkor ugyancsak szovjetellenes kicsengése miatt volt aktuális). Halecki a kelet-európai fejlődés indulásánál a Nagy Károly-i frank birodalom analógiájából indult ki. Ahogy ott Nyugat-Európa voltaképpen egy nagy birodalom, amely hamarosan kettéválik, idővel Franciaország és Németország lesz belőle, a kettő között pedig Lotharingia, a hosszan elhúzódó keskeny sáv, amely az örök viszály forrása a két szomszéd között is, ugyanúgy Kelet-Európa eredetileg mint nagy egységes szláv terület született meg (a középkori lengyel és orosz állam együttes területéről van itt szó, amikor még eléggé differenciálatlanul szlávok lakták), ez is két részre szakadt, mármint az orosz és lengyel államra, s a kettő között ugyancsak ott volt a vitás határsáv, ti. Ukrajna. Ez a koncepció egyenesen európai nagyhatalommá emelte Lengyelországot, aminek a 16. században volt is alapja, de a lengyel állam egész fejlődésére nézve azért eltúlzottnak nevezhető. Viszont nem kétséges, hogy ilyesfajta koncepcióval Halecki erősen tudott hatni a maga korabeli újdonsült Lengyelországra.

Halecki történelmi szintézisében is természetesen Lengyelország nagyhatalmi szerepe áll az előtérben, illetve Lengyelország gondviselészerű küldetése: a nyugati civilizáció védelme a keleti barbársággal szemben, s egyúttal az egyenlők föderációjában összefogott kis népek védelme ugyancsak a keleti, de a nyugati (vagyis német) veszéllyel szemben is.

„Lengyelország, mint minden egyéb ország számára is, a legélőbb történelmi hagyományok a nagy évszázadok hagyományai, még ha ezek az évszázadok viszonylag távoliak is.”³⁹ Nyilvánvaló: a Jagelló-korszak nagy kiterjedésű lengyel államáról van szó. Az állam késői megjelenését (szomszédaihoz és általában az európai fejlődéshez viszonyítva későit) a földrajzi helyzettel, Lengyelország kelet és nyugat felé egyaránt nyitott voltával magyarázza. Az orosz fejlődéstől lényegesen eltérő abban, hogy a lengyel államalakulásban a normannok nem játszottak semmiféle szerepet.⁴⁰

³⁷ O. Halecki: La Pologne de 963 à 1914. Essai de synthèse historique. Paris, 1933, 269.

³⁸ O. Halecki: L'histoire de l'Europe Orientale. In: La Pologne au Ve Congrès international des sciences historiques. Bruxelles, 1924, 73–94.

³⁹ O. Halecki: La Pologne . . . 5.

⁴⁰ Uo. 11–13.

A lengyel állam természetes politikája a keleti. A nyugati terjeszkedéssel próbálkozó első fejedelem, Mieszko után Merész Boleszláv már tudatos keleti politikát folytatott, az északi szlávokat (tehát még az oroszokat is) harmadik hatalomként kívánta összefogni a német birodalom és Bizánc között. Ez a terv majd a 15. században kerül újra elő.⁴¹ A késői Piast-korszak kétségtelen hanyatlást hozott magával, a széttagolódást apró fejedelemségekre (nem nevezhetjük feudális széttagolódásnak, mert Halecki szerint Lengyelországban sohasem volt feudalizmus),⁴² de ez éppen erősítette a nemzeti öntudatot, ez pótolta a politikai egység hiányát. A hanyatlásból Nagy Kázmér emeli ki az országot, ő az ideális uralkodó, minden nemzeti probléma eredetét nála kell keresni. 1335-ben még ő a segélykérő és másodrendű a visegrádi királytalálkozón, 1364-ben viszont már ő a döntőbíró a magyar Nagy Lajos és a cseh király és német császár IV. Károly között, egy területileg lényegesen megnövekedett Lengyelország élén. Törvénykönyve sokkal humánusabb a korabeli kodifikációknál, és látszik benne a nemzeti hagyományok tisztelte, hiszen a szokásjogot iktatta törvénybe. Igazi örököse maga a lengyel nemzet volt.⁴³

Álljunk meg még egy pillanatra az 1410-es, a Német Lovagrend felett aratott grunwaldi győzelem és az első lengyel–litván összefogás, a horodlói unió értékelésénél: „egyrészt nagy katonai győzelmet látunk, amely vaskos politikai csalódásokra vezetett, de amely századokon keresztül megtartotta egész erkölcs értékét. És másrészt tisztán békés művet látunk, amely tüstént meghozta minden gyümölcsét, és amelyben ugyanakkor a mindenkori Lengyelország legtisztább szelleme testesült meg”.⁴⁴ Tegyük hozzá, hogy Halecki felfogása szerint Bogdan Hmelnickij törekvése (vagyis az ukránok csatlakozása Oroszországhoz) tönkretette az ukrán nemzeti törekvéseket.⁴⁵ A túlzott nemesi szabadság ugyan végzetes volt⁴⁶ (ez az engedmény krakkói mestereinek), de Poniatowski Szaniszló Ágost király korszaka a belső újjászületés, ezért a felosztásért nyilván nem a nemzeti bajok a felelősek.⁴⁷

Halecki éppen úgy forradalomellenes, mint Iorga vagy Pekař, Kościuszkót megmondhatatlannak mondja,⁴⁸ a 19. századi megmozdulások pedig nála mindig csak nemzeti felkelések, nem forradalmak. A konzervatív szólal meg Haleckiben, amikor felpanaszolja, a 19. század második felében jelentkező demokratizálódás idézte elő az etnikai különbségek tudatosodását⁴⁹ (s ezért nem lehetett szó már 1918 után a régi lengyel–litván állam helyreállításáról, tehetjük hozzá). Talán nem kell még külön levonni a tanulságokat, miért lehetett Halecki felfogása olyan nagy hatással kora lengyel társadalmára éppen a két világháború közti időszakban.

*

⁴¹ Uo. 22–26.

⁴² Uo. 32.

⁴³ Uo. 58–80.

⁴⁴ Uo. 96–97.

⁴⁵ Uo. 205–206.

⁴⁶ Uo. 206.

⁴⁷ Uo. 264–268.

⁴⁸ Uo. 261.

⁴⁹ Uo. 321–322.

Peter Sztojanov Mutafcsiev (1883–1943)⁵⁰ megint kissé más. Szegény falusi tanító fia, ifjúkorában szocialista volt, erősebb kötődéssel, mint Iorga. Hazai és németországi tanulmányai után elsősorban bizantinológiai képzettséggel ugyancsak már az első világháború idején kezdte tevékenységét, de az előbbieknél később, negyvenéves korában került csak a szófiai egyetemre, a kelet-európai népek tanszékére, és ifjúkori szocialista kapcsolataitól eltekintve ő tartotta magát a legtávolabb a napi politikától, bár kétségtelenül ugyanúgy a hazai burzsoázia felfogásának lett a szószólója, mint az előbbi három.

Mutafcsiev sokkal kevesebb tudományos előzményhez kapcsolódhatott, mint akár csak Iorga, a másik kettőről nem is beszélve. A bolgár történettudomány a jórészt Oroszországban professzorkodó Marin Drinovval jutott el a tudomány szintjére, első, egészében hazai képviselője, Vaszil N. Zlatarszki nemcsak Mutafcsiev egyik tanára volt, hanem egyúttal kartársa is a szófiai egyetemen 1935-ben bekövetkezett haláláig, és a második nemzedék képviselője, Petar Nikov, majdnem kortársa Mutafcsievnek. Ő tehát egy nagyon is ifjú történetírást képvisel a két világháború közti szakaszban. Az közös benne a másik hárommal, hogy a századforduló pozitivista módszertanát követte anélkül, hogy ezen különösebben elgondolkodott volna, és a többiekhez hasonlóan úgyszintén az eszméknek tulajdonított nagy jelentőséget a történelmi fejlődésben.

Már érett fővel élte meg az 1912–18 közti viharos éveket, amikor a burzsoá bolgár állam megpróbálkozott az 1878 óta élő nemzeti feladat megvalósításával, Makedónia hozzácsatolásával Bulgáriához, ami a két balkáni háborúban nem sikerült, az első világháborúban viszont átmenetileg megvalósult.

Ha az előbbi három történész esetében 1918 a nagy pozitív változást hozta a nemzet fejlődésében, az állam újjászületését, vagy legalábbis tetemes gyarodását, a bolgárok számára 1918 éppen Makedónia elvesztését, az állam újbóli megcsönkítését, mint már 1878-ban és 1913-ban, ahogy ezt a korabeli felfogás tartotta. És Mutafcsiev még meg is éli azt, hogy a második világháború idején Bulgária átmenetileg ismét megszerzi Makedóniát, a nemzeti egység megint egyszer megvalósultnak látszik. Hogy ezeket a gyors változásokat Mutafcsiev milyen nyugtalanítóaknak tartotta, azt jól mutatja egyetlen összefoglaló művének⁵¹ bevezetése, ahol arra utal (1943-ban!), mennyire szükség van a szélesebb közönség számára írt összefoglaló nemzeti történetre. „Erre a szükségletre és azokra a kötelezettségekre, amelyeket ez magával hoz, sokan és nem is egyszer hívták fel figyelmemet. Mégis elutasítottam a személyesen hozzám intézett figyelmeztetéseket és felszólításokat. És ha nem volna ez a mostani vészterhes idő súlyos megpróbáltatásaival, amelyeket népünkre hoz, ez a könyv bizonyára nem jelent volna meg. Megéreztem, hogy meg kell írnom, pusztán azért, mert ma mindenki köteles megadni a közösségnek azt, amire képes.”⁵² Szorongó szavak, szorongó lelkület megnyilvánulása. A feladatot nem is tudta megvalósítani, a 14. század elejéig jutott el a megírásban, a középkori részt tanítványa fejezte be, Ivan Dujcsev.

Nem véletlenül húzódozott a szintézistől. Hiszen ott volt előtte a személyesen is ismert példa, Zlatarszki, aki egymaga akarta monografikus mélységgel megírni a bolgár

⁵⁰ *Niederhauser Emil*: A bolgár történettudomány fejlődése. Századok, 1955. 277.

⁵¹ *Petăr Mutafcsiev*: Isztorija na bǎlgarszkija narod. I. Părvo bǎlgarszko carsztvo. II. Vtoro bǎlgarszko carsztvo. Szófia, 1943.

⁵² Uo. I. VII.

történelem összefoglalását, és hosszú élete alatt ő sem jutott tovább a második bolgár államnál. Voltaképpen más megfontolásokból, mint Pekař, de Mutafcsiev is az analitikus részlettanulmányokat tartotta tudománya soron levő feladatának, maga is számos ilyen munkát írt meg, többek között éppen a középkori bolgár–magyar kapcsolatok tárgyköréből. Mint bizantinológus, különben is a középkor kutatását tartotta kötelességének. Ahogy azonban Zlatarszki, majd Nikov halála után egyszerűen helyzeténél és addigi munkásságánál fogva ő is a vezető szerepre kényszerült, kisebb tanulmányokban a későbbi bolgár történelem kérdéseire is kitért, így elsősorban a bolgár nemzeti megújulás korszakára. Minthogy ebben alapvetően csakis nemzeti problémát látott, konkrétan a nemzeti egység megvalósításának az ügyét, a hagyományosnál jóval szélesebben értelmezte, úgy, hogy valójában csak az ő napjaiban ér véget ez a korszak.

Középkori bolgár történetében a korábbi kutatások eredményeit is összegezte, széles európai látókörrrel. Makedónia kérdésének természetesen mindig gondos figyelmet szentelt. A bolgár történelem fénykorának az első bolgár cárságot tekintette, amely a szláv és a bolgár–török elem szövetségének eredményeként jött létre. A kettő értékelésében sajátos kettősség mutatkozik meg nála. A bolgár népet alapvetően szláv népnek tekintette persze ő is, ugyanakkor a korabeli felfogásnak megfelelően erősen hangsúlyozta a bolgár–török elem szerepét, s a szlávban olykor negatívumot látott. Idézi a középkori arab tudóst, Ibn-Fadlanit, aki leírja, hogy a bolgároknál a szokatlanul értelmes és derék emberekről azt tartják, inkább istennek kellene szolgálniuk, s ezért felakasztják őket. S azután: „Valamiféle furcsa atavizmus megtartotta ezt a szokást nálunk mind a mai napig. Csakhogy az egyenlőségre irányuló barbár hajlamaink hatása alatt, amelyekkel talán szláv vérünknek tartozunk, ennek értelme ma jelentősen megváltozott: legújabb történelmünkben megsemmisítjük vagy magányosságra ítéljük azokat, akik magasan kiemelkednek a fejünk fölé, mert nem bírjuk elviselni kiváló voltukat.”^{5 3}

Az első cárság korának első nagy korszaka Krum káné, aki majdnem meghódította Bizáncot is.^{5 4} Terve éppenséggel az volt, hogy egyesítse a bolgár és a bizánci birodalmat saját vezetése alatt, hiszen egyébként Bizánc mindig a végzetes fenyegetést jelentette az ország számára. „Nemzeti erőinknek minden megfeszítése Bizánc ellenállásába ütközött, és minden kísérletnek, hogy ezt az ellenállást kiküszöböljék vagy megtörjék, óhatatlanul azzal kellett végződnie, hogy Konstantinápoly elfoglalására törekedjenek. A bolgár nép történelmében megmutatkozó tragikum éppen abban állt, hogy a szükségszerűen rákényszerített cél mindig elérhetetlennek bizonyult.”^{5 5}

A kereszténység felvétele természetesen Mutafcsievnél is inkább pozitívum, de kételyei is vannak. Hiszen ez a változás idegen törvények átvételét is jelentette. „A bolgár arra kényszerült, hogy olyan törvényeknek vesse magát alá, amelyek idegenek voltak számára, és amelyeket éppen ezért bensőleg nem fogadhatott el, ezért szellemi lázadó lett – minden hatalom és minden tekintély tagadója. Az idegen rabság évszázadai még inkább megerősítették ezt a jellemvonását, az újkor pedig – amikor nemzeti államunknak berendezkedéséhez ismét idegen mintákhoz kellett nyúlnia – még inkább megerősítette.”^{5 6}

^{5 3} Uo. 134.

^{5 4} Uo. 189.

^{5 5} Uo. 191.

^{5 6} Uo. 243.

Krum mellett Borisz uralkodása a másik jelentős korszak. Simeon látszatra még újabb hódításokat tesz, s kora egyúttal a bolgár kultúra nagy korszaka, de ez az irodalom idegen mintákat követett, ennek megfelelően idegen is maradt a néptől, az nem értette, a hódítások pedig túlzott erőfeszítésekre kényszerítették a bolgár népet. Simeon a bizánci univerzalizmusban nevelkedett, voltaképpen fantaszta.⁵⁷

Mutafcsiev forradalomellenessége abban mutatkozik meg, hogy elítéli a bogomil mozgalmat, azon az alapon, hogy az elutasítja a nemzeti kultúrát is, tehát nemzeti szempontból közömbös.⁵⁸ A második cárság korában már nem sok biztatót látott, ahogy ezt gyakran mondogatta.⁵⁹ Egyedül II. Ivan Aszen korszaka volt fényes. Ami utána következik, az már a hanyatlás.

Nem kétséges, Iorgánál vagy Haleckinél is vannak utalások a nemzeti fejlődés árnyaira is, a hanyatlás korszakaira, ha ezek az árnyak nem is olyan erőteljes ecsetvonásokkal kerülnek megfestésre, mint Mutafcsievnél. Pekařnál sűrűbben találkozunk negatív korszakokkal és figurákkal. Ez az egybevetés lehet kiindulópontunk a lezáró összehasonlításhoz.

Talán nem tévedünk, ha alapvető azonosságként a négy történész elméleti-módszertani nézeteit, szakmai felkészültségét, az illető ország történettudományában ebben az időben játszott jelentős szerepét jelöljük meg. Az olvasóban talán már az eddigiek alapján is felrémlt, hogy a korabeli magyar történetírásnak is van hasonló jellegű és formátumú jeles képviselője ebben a korban: Szekfű Gyulára kell gondolni. Bármilyen meghökkentő is volna az első pillanatra mondjuk Pekařt a cseh vagy Haleckit a lengyel Szekfűnek mondani (a teljes azonosítás nyilvánvaló képtelenség), mégis van ennek a megállapításnak, úgy véljük, valamiféle racionális magva.

Az is teljesen világos, az előbb igen futólag felvázolt pályaképek alapján is, hogy mind a négy történész esetében koruk eseményei, az 1918 körüli lényeges változás, komoly befolyást gyakoroltak egész felfogásukra, történeti koncepciójuk alakulására. Ezt az egész problematikát, a történész jelenkorának hatását a múlttól alkotott képére, természetesen még hosszan lehetne elemezni, néhány mondatnyi kifejtése csak banalitásokat eredményezne.

Még az is teljesen nyilvánvaló, hogy mind a négy történész a korabeli nacionalizmust, a nacionalista ideológiát fogalmazta meg nemzete múltjának a vonatkozásában. Nem rossz ízü ítélkezést kívánunk ezzel megfogalmazni, egyszerűen tényt leszögezni. A korszak (és a megelőző évek-évtizedek) egész szituációjában vezető állásban levő polgári történészeknél ez nyilvánvaló.

Hadd lépünk ezen azért egy lépéssel túl. A négy történész – éppen azért, mert annyira saját korából nézi a történelmet – a nacionalizmusnak mondhatnánk három típusát képviseli. Iorga és Halecki esetében egészen világosan a győztes és ennek megfelelően optimista nacionalizmust. Mindkettő a múltból a fényes korszakokat szereti idézni, Halecki a kétségtelen európai nagyhatalmi állást, Iorga a keleti romanitás világtörténeti szerepét. Bármennyire is helytelenítette a román fejlődésben a nyugati, különösen a francia befolyás túlsúlyát, azért sohasem tévesztette szem elől, különösen a külföldnek

⁵⁷ Uo. 268–269, 316–318.

⁵⁸ Uo. 348–351.

⁵⁹ Uo. II. VI.

szánt munkáiban, hogy a román nemzet a nagy román népcsoport egyik tagja. Ez Iorga víziójában jelent annyit, mint Halecki számára a Jagellók lengyel–litván uniója.

Mutafcsiev megint világosan a legyőzött nacionalizmust képviseli, annak ellenére, hogy utolsó szintézise éppen a nemzeti egység látszólagos befejezésének az időpontjában született meg. De nagyon viharos időpontban, mint már idéztük, olyan időpontban, amely már éppen meg is kérdőjelezte ennek az egységnek a meglétét. Természetes, hogy Mutafcsiev is igyekezett kiemelni a középkorból a nagy korszakokat, de nagyobb érzékkel figyelte a negatív jelenségeket, mint a másik kettő. Különösen fontos ebből a szempontból a szomszédok kérdése. A győztes nacionalizmus megelégedhetett a kérdés rövid elintézésével, Iorga még azt is megengedhette magának, hogy a magyar állam politikai befolyását olykor megemlítsse. Mutafcsiev kénytelen volt vagy a szomszéd állandó ellenséges voltát emlegetni (ez Bizánc), vagy a múltbeli előnyt bizonygatni a szerbekkel szemben: „A szerbek igazi és folyamatos állami története . . . csak abban az időben indul meg, amikor a bolgárok már maguk mögött tudhatták első cárságuk ragyogó korszakát, és megalapozták a másodikat.”⁶⁰

Hát Pekař? Kézenfekvő volna őt ugyancsak a győztes nacionalizmus képviselőjének tekinteni. Elvégre a cseh szuverénítás helyreállt, sőt egy új állam született, amely terjedelmében messze felülmúlta az eredeti cseh tartományokat. Pekař nacionalizmusa mégsem olyan győztes és optimista, mint mondjuk Iorgaé. Inkább valamiféle bizonytalan nacionalizmus képviselőjének tekinthetjük. Az új állam megalakulása eléggé váratlanul érte, kissé idegen is volt számára az egész jelenség, még ha el is ismerte és helyeselte azt, ami történt. A bizonytalanságot, a kételkedést nem is annyira ez okozta, hanem megint a „szomszéd” problémája. A konzervatív Pekař, aki nem számíthatott a néptömegek szerepére meg szovjet szövetségre, bizonytalanak látta állama helyzetét Németország mellett, különösen 1933 után. Már korábban is ő, aki valamikor Mommsennel polemizált, a németiség érényeit hirdette, erélyességüket, szervezőképességüket, erős akarataikat, ezek „többnyire olyan tulajdonságok, amelyek a szlávokban hiányoznak”.⁶¹ Utolsó éveiben egyre inkább valamiféle kiegyezésre törekedett a hatalmas szomszéddal. Világos, hogy nacionalizmusa nem lehetett optimista és győzelemistás.

Nacionalizmus volt persze ez is, éppúgy, mint a másik három történetíróé. Mert hiszen ez volt a korszak uralkodó osztályának az ideológiája, vagyis – ahogy Marx megfogalmazta – ez volt az uralkodó ideológia. Nyilván nem a történészekről volt várható, hogy szembefordulnak ezzel az uralkodó ideológiával.

⁶⁰ Uo. 101.

⁶¹ Tyršův sborník XIV. O Tyršově díle. I. Praha, 1932, 3. Id. *J. Pachta*: i. m. 10.

Közlemények

BAK BORBÁLA

Győr szabad királyi város igazgatástörténetének levéltári forrásai és terminológiai kérdései (1743–1778)*

Győr város igazgatástörténetében a címben jelzett 1743–1778 közötti korszakot önálló szakznak tekintem. Mária Terézia 1743-ban szabad királyi városi rangot adományozott az egyházi mezővárosnak. A kiváltságlevél értelmében Győrben a korábbiakhoz képest új, önálló közigazgatást és igazságszolgáltatást alakítottak ki. 1778 pedig azért korszakhatár, mert ekkor kezdődött az a 12 éven keresztül húzódó kamarai vizsgálat, amelynek megindítója a szószóló (Farkas Márton) följelentése volt és amelynek eredményeként a város igazgatásában jelentős változásokat vezettek be.

A szakirodalom tanulmányozása meggyőzött arról, hogy a 18. századi várostörténet, városi igazgatástörténet meglehetősen hosszú időn keresztül nem állt a kutatók érdeklődésének előterében. Különösen szembetűnő volt ez Győr esetében. A város 18. századi történetének egyes kérdéseit feldolgozó tanulmányok között mindössze kettő érinti a mezővárosi korszak igazgatástörténetét.¹ Az 1743 utáni évek igazgatásáról, a szabad királyi város élén álló tisztviselőkről, vezető testületekről korábban mindössze archontológiai sorok készültek.² Ezért kellett a levéltári forrásokhoz nyúlni, amikor az 1743–1778 közötti korszak igazgatástörténetének kérdéseit akartam megválaszolni.

A 18. századi győri igazgatástörténet levéltári forrásai

Az igazgatástörténet, ezen belül a városi igazgatástörténet levéltári forrásairól szólva a szakirodalom méltán tartja számon első helyen a városok vezetőinek hivatali esküszöveit (*juramenta*) és az alsóbb tisztviselők részére kibocsátott utasításokat (*instructiones*). Mindkét forrás felsorolja az újonnan hivatalba, tisztségbe lépők legfontosabb kötelességeit, megszabja hatáskörüket, és így bepillantást enged egy-egy testület, hivatal vagy tisztviselő működési területére, „ideális” működési módjára. (A városi igazgatás, bíraskodás során keletkezett iratok áttanulmányozása világossá teszi, hogy az egyes tisztségviselők – a gyakorlatban – hogyan tartották magukat az esküszövegben és az utasításokban szereplő követelményekhez.)³

*A dolgozat egy bölcsészdoktori disszertáció részlete, amely a győri városigazgatást irányító és végző tisztségviselőkkel, alkalmazottakkal foglalkozik.

¹ *Csizmadia Andor*: Győr közigazgatása a szabad királyi városi rangra emelkedés előtt. Győr, [1940], Baross Ny. [Győri Szemle Könyvtára 15.] [Klny. a Győri Szemléből]; *Jenei Ferenc*: Győr a XVI–XVIII. században. (1566–1743) = Levéltári Szemle 1964. 14. évf. 1–2. sz. 199–214. Korábbi korszakra, még a 16–17. századi győri városi vezetés személyi kapcsolataira vonatkozóan mutat be érdekes összefüggéseket Gecsényi Lajos tanulmánya. (*Gecsényi Lajos*: Gazdasági és társadalmi változások Győrött a XVI–XVII. század fordulóján. = Tanulmányok Győr és vidéke történetéből. Szerk.: Gecsényi Lajos. Győr, 1978., Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár 5–21.)

² *Bay Ferenc*: A szabad és királyi város első tisztikara című tanulmányában (megjelent: Emlékkönyv Győr város szabad és királyi rangra emelésének 200. évfordulója alkalmából. Szerk.: Jenei Ferenc, 1943., Győr város), valamint *Szávay Gyula*: Győr. Monografia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével. Győr, 1896., Győr szab. kir. város törvényhatósága (továbbiakban: *Szávay*) című monográfiájában. Az utóbbiban meglehetősen pontatlanul összeállított névsorok.

³ *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története. Bp., 1946., Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet 92–101., 119–128., 547–549. és Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. század-

A hivatali utasítások egyes városaink levéltárában már a 16. századtól kezdve, míg mások esetében a 18. század elejétől fogva alkotnak önálló sorozatot.⁴

Győr szabad királyi város 1743–1778 közötti igazgatástörténetének forrásai után kutatva rövidesen kiderült, hogy a város levéltárában őrzött iratok között összegyűjtve sajnos csak 1771-től kezdve találhatóak meg a hivatali utasítások. Ezek az együtt tartott utasításokon kívül van még a levéltárban egy eskükönyv a mezővárosi korszakból, 1733-ból.⁵

A fenti forrástípus használatáról a városi levéltár anyagának említett hiányossága ellenére sem kellett teljesen lemondani. Az 1743-ban, majd az 1760-ban Győrbe kiküldött királyi biztosok ugyanis jelentéseikhez másolatban csatolták az általuk kibocsátott hivatali utasításokat és a működésük során jóváhagyott eszközöveket.⁶

Mivel Győr esetében az utasítások és az eszközövek csak hézagosan találhatóak meg, olyan forrástípust kellett keresni, amely a tisztviselők és szolgák teljes körét bemutatja az egész korszakon át, és amelynek segítségével a változásokat is át lehet tekinteni. A fenti követelményeknek leginkább a város tisztújításairól készített jelentések feleltek meg és adták számomra a téma feldolgozásához a legalaposabban fölhasználható és a legrészletesebben elemezhető forrást.

Az említett forrásanyag keletkezését és jellegét alapvetően az szabta meg, hogy a szabad királyi városok a király „földesúri” fennhatósága alatt álltak. Az uralkodó az országos kormányzások segítségével irányította a városok gazdálkodását, igazgatását és küldhetett ki tisztújításokra jelentéstételre kötelezett királyi biztosokat. Azokban az esztendőökben – és ez az általános –, amikor a restaurációt királyi biztos részvétele nélkül, „saját kebelükben” bonyolíthatták le a városok, a tisztújításról két példányban – több esetben királyi parancs vagy kormányzékeni utasítás által megszabott formában – jelentést kellett küldeniök. Ennek egyik példányát a magyar kamarához, a másik példányát a magyar királyi kancelláriához címezték. A tisztújítási jelentés alapján a megválasztott városi vezetőket, tisztviselőket a király vagy megerősítette vagy új személy(ek) választását rendelte el.⁷

ban. Szerk.: Bónis György. Bp., 1974. (Kossuth Ny.) [Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai VI.] (Továbbiakban: PB. hiv. utasítások) 5.

⁴ A hivatali utasítások, eszközövek levéltári anyagáról összefoglaló tájékoztató: *Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. 1. Általános rész I–II. Bp., 1970., Tankönyvkiadó 430–602. „Az egyes városok, mezővárosok levéltárai” cím alatt.

⁵ Győr-Sopron megyei 1. számú Levéltár, Győr (továbbiakban: GySmL: 1). Győr város levéltára (továbbiakban: Gyvlt-a) Eskükönyv (Formulae juramentorum) 1733 és Tisztviselők hivatali utasításai (Instructiones pro officialibus 1771–1813).

⁶ Magyar Országos Levéltár, Budapest (továbbiakban: MOL) Magyar kancelláriai levéltár. Litterae Camerae Hungaricae (továbbiakban: A20) No 6. 1743. és No 34. 1760.

⁷ A központi hatóságok közül a városi ügyek igazgatásával 1724 előtt kizárólag a magyar királyi kamara foglalkozott. A helytartótanács megszervezése után 1724-től 1730-ig az új kormányzók feladata lett a városok felügyelete: hadiadó- és háziadó-számadásai, gazdálkodásuk, közigazgatásuk ellenőrzése, szabályozása. 1730 után egy királyi rendelet a helytartótanács hatáskörében csak a hadiadó-számadások felülvizsgálatát hagyta, a háziadó-számadások ellenőrzését pedig a pozsonyi, illetve a székesi kamarához utalta. 1730-ban a két kormányzók hatáskörének pontosabb elhatárolására nem került sor. További királyi rendelet (1733) és a kialakuló gyakorlat alapján a városok gazdasági ügyeiben (*in oeconomicis*) a kamara, a közigazgatási ügyekben (*in politicis*) pedig a helytartótanács mondható illetékesnek. Voltak azonban olyan ügyek, amelyeket nem lehetett a két kormányzerv között megosztani. Ezeket vegyes bizottsági üléseken, a helytartótanács és a kamara tanácsosainak jelenlétében tárgyalták meg. Amennyiben a városokba két biztost küldtek ki, az egyik a helytartótanácsot, a másik a kamarát képviselte. A városok tisztújítási jelentései egyik példányát – a felügyeletnek megfelelően – a kamarához, a másikat a helytartótanács fölöttes hatóságához, a magyar királyi kancelláriához küldték. Ld.: *Felhő Ibolya – Vörös Antal*: A helytartótanácsi levéltár. Bp., 1961., Akadémiai Kiadó (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári Leltárak 3.) (Továbbiakban: *Felhő – Vörös*) 19–23. és 157–159; *Kállay István*: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Bp., 1972., Akadémiai Kiadó (továbbiakban: *Kállay* 1972.) 18–19.; *Nagy István*: A magyar kamara 1686–1848.

Ez a körülmény természetesen befolyásolta a jelentések hangvételét, jellegét. A győri beszámolóknak visszatérően szerepel, hogy a tisztújítást rendben, békében, ellenségeskedés nélkül, a restaurációt elrendelő királyi parancsot (*benignum mandatum*) és a „végrehajtási utasítást” tartalmazó kamarai dekrétumot mindenben pontosan követve hajtották végre. A tisztújítás során az igazságosságot, az uralkodó, a város, a közösség érdekeit, hasznát tartották szem előtt. A tisztújítási utasításoknak megfelelően a város ügyeit már korábban is felkaroló, azokban jártas, alkalmas, rátermett, lehetőleg római katolikus személyeket jelöltek és választottak meg.⁸ A jelentéseknek ezek az évente részletesebben vagy szűkszavúbban visszatérő fordulatai fontos részét alkották a beszámolóknak. A felsőbb utasítások ugyanis többször fenyegették a város azzal, hogy amennyiben eltérnek a rendelkezésektől, amennyiben azokat nem pontosan hajtják végre, vagy a tisztújítással kapcsolatban bármilyen kifogás merülhetne fel, a várost vizsgálatnak vetik alá, a megválasztott tisztviselőket nem erősítik meg, vagy felfüggesztik a vezetők fizetését.

Emiatt természetesen a jelentésekből a tisztviselők közötti, illetve a tisztújítások során felmerült torzalkodásokra alig derülhet fény. Több esztendő jelentéseit olvashatjuk úgy végig, hogy azokból szinte idillikusan békés állapotok rajzolódhatnak elénk. A „teljes egyetértés” háttérben esetlegesen meghúzódozó zavaró mozzanatokat rendszerint csak néhány közbevetett utalás jelzi. A városi szolgálatra való alkalmatlanságot, a kihágásokat, a feladatok elhanyagolását szinte kizárólag az alsóbb tisztviselőkkel és szolgálakkal (vámszedők, pandúrok, vásárfelügyelők, kocsisok) kapcsolatosan jegyzi meg.⁹ A város vezetői, a főbb tisztségviselők közötti ellentétekre általában egy-egy kamarai biztosi vizsgálat során, vagy valamilyen feljelentéssel kapcsolatos „panasz-pontok” összeállításakor, illetve a tanácsülési jegyzőkönyvek bejegyzéseiből szerezhetünk tudomást.

A tisztújítási jelentések forrásértékét bizonyos fokig mérsékeli, hogy a beszámolóik időben előre haladva, sajnos, mind sablonosabbakká válnak. Így például a személyi változások indoklása 1760-ig még mutat kisebb-nagyobb változást, és bizonyos mértékig személyhez kötöttnek mondható, 1760 után azonban szinte állandóan ismétlődő, azonos fordulatok kerülnek a személy szerinti jellemzők helyébe.

1767-ig a jelentésekben visszatérően – rendszerint indoklással, magyarázatokkal – fizetésemelést is kérnek. Folyamodnak újabb tisztviselők, a városi szolgálatban levők számbeli gyarapításáért is, részletezve a létszámemelés indokait. 1767-től kezdve mind a fizetés, mind a tisztviselők számának változására vonatkozó kérések, indoklások hiányoznak a jelentésekből. A módosításokra csak a hivatalt viselők táblázatos kimutatásából lehet következtetni anélkül, hogy a szöveges beszámoló az okokat akár néhány szóval is sejtetnék.

A jelentéseket tovább szegényíti, hogy a kezdeti évek gyakorlatától eltérően később számszerűen is mind kevesebb személyi változásról számolnak be; a további folyamatos hivatalviselés körülményeire, indokaira pedig egyáltalán nem utalnak. Az 1770-es években néhány vezető tisztviselőre szűkül a jelentések köre, és róluk is csupán sablonos megjegyzéseket írnak.

A tisztújítási jelentéseket mindezek ellenére a városi igazgatástörténet legsokrétűbb és leginkább használható forrásának tarthatjuk. Leghasználatóbbnak azért, mert ez a legteljesebb, leghiánytalanabb sorozat. A vizsgált, az 1743–1778 közötti időszakból ugyanis mindössze három esztendő, az

bp., 1971., Akadémiai Kiadó (továbbiakban: Nagy 1971.) 91–93. és Paulinyi Oszkár: A magyar kamara városi bizottsága 1733–1772. (Forrástani tanulmány.) = Levéltári Közlemények 1963. 34–35.

⁸A jelentések a tisztújítások céljáról, a végrehajtás módjáról a legrészletesebben az 1744., 1748., 1753., 1755., 1759. években szólnak. Ld.: MOL Magyar kancelláriai levéltár. Litterae civitatum (továbbiakban: A28) Jaurinum Num. 141. 1744., Num. 126. 1748., Num. 184. 1753., Num. 188. 1755., Num. 34. 1759.

⁹Túlkapások, kihágások miatt mozdítják el helyéről a vámszedőt (1757, 1761), a kocsiszt (1761) és a pandúrokat (1762, 1765). Alkalmatlanságról, túlkapásokról írnak a vásárfelügyelők esetében 1761-ben. A kötelességek elhanyagolása miatt 1762-ben három kocsiszt mozdítanak el, és 1766-ban az egyik kancellista helyett alkalmaznak újat. (MOL A28 Jaurinum Num. 159. 1757., Num. 220. 1761., Num. 21. 1762., Num. 52. 1765. és Num. 213. 1766.)

1771., az 1773., valamint az 1774. évek anyaga hiányzik.¹⁰ (Mivel 1743-ban és 1760-ban a győri tisztújítást a magyar királyi kamarától kiküldött biztosok irányították, így a restaurációról szóló jelentést – természetesen a többi beszámólótól némileg eltérő formában – is ők készítették.) Vagyis három év hiányzó anyagát és a biztosok által készített két jelentést leszámítva összesen 31 esztendőre vonatkozóan áll rendelkezésre ez a viszonylag egységes szempontok alapján készített, a városi tisztviselő kar egészére adatokat tartalmazó forrás.¹¹

Ez a 31 jelentés a vizsgált időszakban nagyjából azonos kérdéseket, problémákat érint és hasonló szempontok alapján számol be a tisztújítás menetének egészéről. A beszámolók adatai, a csatolt táblázatok, összeállítások formája több változás és bizonytalanság után 1756-ra állandósul, és lesz teljesnek mondható. (Ld. az I/1–I/5. számú táblázatokat.)

A jelentések első, szöveges része először röviden a tisztújítást elrendelő királyi parancs (*benignum mandatum*), illetve az azt részletező kamarai dekrétum kézhezvételéről és tartalmáról szól. Megemlíti ezek után a tisztújítás időpontját, és ismerteti magát a restaurációt megelőző eseményeket (a tisztújítás előtti gyűléseket, az ünnepi segélykérő misére vonulást, az azon való részvételt, a városházára való visszatérést). Ezután következik a jelentéseknek az a része, amelyben – évente eltérő részletességgel – bemutatják a tisztújítás menetét, felsorolják a személyi változások okait, szükségességét, az új tisztségviselőket, a városi szolgák személyes adottságait, a választásukat vagy alkalmazásukat megelőző tevékenységüket, szakképzettségüket. (A jelentésnek ebben a részében természetesen évente eltérő számú tisztség, hivatal új személlyel való betöltéséről emlékeznek meg.) Vannak olyan esztendők, amikor részletezve felsorolják azokat a városi vezetőket, tisztviselőket is, akik továbbra is

¹⁰ A hiányzó három év (1771, 1773, 1774) jelentéseit sajnos a Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltárban található tisztújítószéki jegyzőkönyvek 1743–1896 anyagából sem sikerült pótolni. A tisztújítószéki jegyzőkönyvei (amelyek egyébként a kancelláriához, illetve a kamarához küldött jelentésekkel teljes egészében megegyeznek) sorából ugyanis az 1767–1790 közötti anyag hiányzik.

¹¹ A kamarai biztosok által készített 1743., illetve 1760. évi jelentések a Magyar Országos Levéltárban a magyar kancelláriai levéltár *Litterae Camerae Hungaricae* anyagában találhatóak. (MOL A20 No 6. 1743. és No 34. 1760.) A város által összeállított beszámolók 1770-ig a Magyar Országos Levéltárban a magyar kancelláriai levéltár *Litterae Civitatum* állagában, 1770 után pedig a magyar kamarai levéltár *Civitatensia* (Magyar kincstári levéltárak. A Magyar (Pozsonyi) Kamarai levéltár. A Magyar Kamara regisztrátúrája. *Civitatensia*. Továbbiakban: E49) állagában kutathatóak. A jelzetek a következők:

MOL A28 Jaurinum	Num. 141. 1744.	Num. 159. 1757.
	Num. 250. 1745.	Num. 246. 1758.
	Num. 352. 1746.	Num. 34. 1759.
	Num. 27. 1747.	Num. 220. 1761.
	Num. 126. 1748.	Num. 21. 1762.
	Num. 250. 1749.	Num. 106. 1763.
	Num. 37. 1750.	Num. 295. 1764.
	Num. 154. 1751.	Num. 52. 1765.
	Num. 37. 1752.	Num. 213. 1766.
	Num. 184. 1753.	Num. 67. 1767.
	Num. 50. 1754.	Num. 229. 1768.
	Num. 188. 1755.	Num. 61. 1769.
	Num. 38. 1756.	Num. 158. 1770.
MOL E49	387: Jan. 1773. (Az 1772. évre vonatkozó jelentés)	
	627: Aug. 1775.	
	391: Jul. 1776.	
	325: Aug. 1777.	
	507: Jul. 1778.	

A következőkben azoknál a hivatkozásoknál, ahol az év megjelölésével közlöm az adatokat és külön levéltári jelzet nem szerepel, forrásként az itt felsorolt jelentések értendőek, az eredeti tehát a fenti jelzetek alatt kereshető vissza!

hivatalukban maradnak, akik esetében tehát „tisztújításra” nem is került sor. Rendszeresen szólnak a jelentések azokról az alárendelt tisztviselőkről és szolgákról, akiknek alkalmazására, leváltására vagy elbocsátására nem az évenkénti tisztújítás napján, hanem már azt megelőzően került sor.^{1 2} Az 1760-as éveket követően csak a tényleges tisztújításról, a tisztviselői létszám növekedéséről, illetve a személyi változásokról számolnak be. Ennek a gyakorlatnak az a magyarázata, hogy az uralkodó nemcsak a választott vezetőket és a választott testületek tagjait erősítette meg, hanem minden újonnan létesített városi álláshoz és hivatalhoz, legyen akár alkamarsról, bécsi ágensről vagy pandúrról szó, királyi jóváhagyásra volt szükség. (Ld. az I/1. táblázatot.)

A szöveges beszámolóktól kezdettől táblázatos részek egészítették ki, amelyeket 1746-ban, 1747-ben és 1748-ban mellékletként csatoltak a jelentéshez, más esztendőkből pedig a táblázatok közvetlenül a szöveget követték, illetve a szövegben belül kaptak helyet. A táblázatokban sorolták fel a városi igazgatást és igazságszolgáltatást végző és irányító testületek tagjait, a város igazgatását, gazdálkodását, valamint rendését irányító és biztosító személyeket. Míg a szöveges beszámolóknál az adatok bizonyos szegényedéséről beszélhetünk, a táblázatos részek időben előrehaladva mind gazdagabbak, teljesebbek lesznek. A felsorolás kezdetben (1744–1746 között) csak a név és a fizetés adatait tartalmazta. 1747-től az adatok sora a funkcionális hovatartozás megjelölésével bővült. 1756 után, tehát amikor a jelentések teljesnek mondható formája kialakult, szinte minden esetben közölték a táblázatos részben az illető személyek származási helyére, nációjára (pl.: horvát, magyar, osztrák, stájer stb.) vonatkozó adatokat, és megadták foglalkozásukat, kondíciójukat (pl.: nemes, polgárfiú stb.) is.

1750-től a felsorolás „címében” (*Series salarizatorum* . . .) jelölték, hogy a város vezetői, tisztségviselői és szolgálattevői milyen anyagi forrásokból, pénztárakból kapják fizetésüket. 1754 után a felsoroltakat a korszak végéig „pénztáraként csoportosították”, ily módon elkülönítve azokat, akiket a házipénztárból, a kövezetpénz-, az útvámpénztárból, a hadiadó, a serfözóház, a téglafőző-kemence bevételeiből fizettek, illetve akiknek meghatározott összegű rögzített fizetésük nem volt.

1756-tól kezdve a táblázatos rész adatait rövid megjegyzésekkel is kiegészítették. Ezek a megjegyzések számoltak be a szenátorok nyelvismeretéről, jogban való jártasságukról. Ezenkívül évente felsorolták azokat a mellékjövodelemeket (*accidentiae* – napidíjak, megpecsételési taxa, kiadmányozási taxa, másolási díjak stb.), amelyekből a központi kormányzások előírásainak megfelelő mértékben a bíró, a szenátorok, a jegyző(k), a kancellisták és az aktuárius részesedett. (Ld. az I/2. táblázatot.)

A fizetett tisztviselőket két testület: a választott község (hatvanas választott polgárság, hatvanak testülete, választó polgárok) és a számfellettick tagjainak felsorolása követte. 1744-ben és 1745-ben mindkét összeállítás pusztán névsorra korlátozódott. Az 1746–1756 közötti években a felsorolás a vallás adataival bővült, majd 1756-tól kezdve a nációt, a származási helyet és a foglalkozást is jelölik.

A választott község névsorának összeállításában, különösen a kezdeti időszakban, semmiféle rendszert sem sikerült felfedezni. 1745–1748 között a felsoroltak élén a szószóló (1747., 1748.), illetőleg a szószólók (1745., 1746.) szerepelnek és őket követik a választott polgárok. 1747-ben jelzik először az első helyen feltüntetett tribunus utáni személynél, hogy ő egyben a város kamarása is. 1749-től rendszeressé válik, hogy a választott polgárok közül az első helyen szereplő szószólót azok követik, akik valamilyen városi tisztséget, hivatalt is viseltek. Az összeállítás élén állók után a többi tag felsorolása 1756-ig egyelőre ismeretlen szempontok alapján alakult. 1756–1765 között és 1772-ben a tisztségviselőket után a választópolgárok az ábécé rendjében, majd 1766-tól 1770-ig életkor szerinti felsorolásban szerepelnek. 1775 után most már egészen mechanikusan az ábécé rendjét követi az összeállítás. A tisztségviselők sem alkotnak külön csoportot, hanem a szószóló után minden választópolgár neve kezdőbetűjének megfelelő helyre kerül. (1775–1778.) (Ld. az I/3. táblázatot.)

^{1 2} A jelentések több esetben utalnak arra, hogy a haláleset, elbocsátás következtében megüresedő helyeket már a tisztújítás időpontja előtt pótolniuk kellett, mert egyes tisztviselők olyan feladatokat láttak el, amelyek rövidebb ideig sem maradhattak ellátatlanul. Például ez volt a gyakorlat a városgazda (*oeconomus civitatis*) (1756, 1761.), a vámszedők (1757, 1761, 1765), a bába (1761), a tisztiorvos (1765), a királyi kocsmá gondnok (1770) stb. esetében. Mivel az „alárendelt tisztviselők” hivatali éve nem a tisztújítás napjával kezdődött, így az újakat sem április 24-én, illetve közvetlenül azt követően alkalmazták. Rendszerint az úgynevezett katonai évek megfelelően került sor lemondásukra, alkalmazásukra és illetményük kifizetésére.

I. táblázat

A tisztújítási jelentésekben szereplő adatok

1. A szöveges beszámolók adatai

	a tisztújítás előzményeiről, időpontjáról, lebonyolításáról, a választásokról, alkalmazásokról	a gazdasági kérdésekről				az új polgárokról	a kérelmekről	az utasítások végrehajtásáról
		az elszámolásokról	a pénztárki mutatókról	az adósságokról	a kiadásokról			
1743								
1744	+	+						
1745	+							
1746	+	+						
1747	+	+						
1748	+	+						
1749	+	+		+	+			
1750	+	+		+		+		
1751	+	+		+				+
1752	+	+		+				+
1753	+	+		+	+			
1754	+	+		+				
1755	+	+		+		+	+	+
1756	+	+	+	+	+	+	+	+
1757	+	+	+	+		+	+	
1758	+	+	+	+			+	
1759	+	+	+	+			+	+
1760								
1761	+	+	+	+	+	+		
1762	+	+	+	+		+	+	
1763	+	+	+	+		+		
1764	+	+	+	+		+	+	
1765	+	+	+	+		+	+	
1766	+	+	+	+		+	+	
1767	+	+	+	+		+		
1768	+	+	+	+		+		
1769	+	+	+	+		+		
1770	+	+		+		+		
1771								
1772	+	+	+	+		+		
1773								
1774								
1775	+	+	+	+		+		
1776	+	+	+	+		+		
1777	+	+	+	+		+		
1778	+	+	+	+		+		

I. táblázat

A tisztújítási jelentésekben szereplő adatok

2. A városi tiszt(ség)viselőkre, alkalmazottakra és szolgákra vonatkozó fizetési lajstromok adatai

	A tisztség, hivatal megneve- zése	A tisztséget betöltő személy						A kifizeté- sek melyik pénztárból történtek
		neve	foglal- kozása	nációja	szárma- zási helye	vallása	illet- ménye	
1743								
1744	+	+					+	
1745	+	+					+	
1746	+	+					+	
1747	+	+				+	+	
1748	+	+				+	+	
1749	+	+				+	+	
1750	+	+				+	+	+
1751	+	+				+		
1752	+	+				+	+	
1753	+	+				+	+	
1754	+	+				+	+	+
1755	+	+				+	+	+
1756	+	+	+	+	+	+	+	+
1757	+	+	+	+	+	+	+	+
1758	+	+	+	+	+	+	+	+
1759	+	+	+	+	+	+	+	+
1760								
1761	+	+	+	+	+	+	+	+
1762	+	+	+	+	+	+	+	+
1763	+	+	+	+	+	+	+	+
1764	+	+	+	+	+	+	+	+
1765	+	+	+	+	+	+	+	+
1766	+	+	+	+	+	+	+	+
1767	+	+	+	+	+	+	+	+
1768	+	+	+	+	+	+	+	+
1769	+	+	+	+	+	+	+	+
1770	+	+	+	+	+	+	+	+
1771								
1772	+	+	+	+	+	+	+	+
1773								
1774								
1775	+	+	+	+	+	+	+	+
1776	+	+	+	+	+	+	+	+
1777	+	+	+	+	+	+	+	+
1778	+	+	+	+	+	+	+	+

I. táblázat

A tisztújítási jelentésekben szereplő adatok

3. A választópolgárságra vonatkozó adatok

	A választópolgár				vallása
	neve	nációja	származási helye	foglalkozása (professio)	
1743					
1744	+				
1745	+				
1746	+				+
1747	+				+
1748	+				+
1749	+				+
1750	+				+
1751	+				+
1752	+				+
1753	+				+
1754	+				+
1755	+				+
1756	+	+	+	+	+
1757	+	+	+	+	+
1758	+	+	+	+	+
1759	+	+	+	+	+
1760					
1761	+	+	+	+	+
1762	+	+	+	+	+
1763	+	+	+	+	+
1764	+	+	+	+	+
1765	+	+	+	+	+
1766	+	+	+	+	+
1767	+	+	+	+	+
1768	+	+	+	+	+
1769	+	+	+	+	+
1770	+	+	+	+	+
1771					
1772	+	+	+	+	+
1773					
1774					
1775	+	+	+	+	+
1776	+	+	+	+	+
1777	+	+	+	+	+
1778	+	+	+	+	+

I. táblázat

A tisztújítási jelentésekben szereplő adatok

4. A számfeletti testületére vonatkozó adatok

	A „számfeletti polgár”				vallása
	neve	nációja	származási helye	foglalkozása (professio)	
1743					
1744	+				
1745	+				
1746	+				+
1747	+				+
1748	+				+
1749	+				+
1750	+				+
1751	+				+
1752	+				+
1753					
1754	+				+
1755	+				+
1756	+	+	+	+	+
1757	+	+	+	+	+
1758	+	+	+	+	+
1759	+	+	+	+	+
1760					
1761	+		+	+	+
1762	+	+	+	+	+
1763	+	+	+	+	+
1764	+	+	+	+	+
1765	+	+	+	+	+
1766	+	+	+	+	+
1767	+	+	+	+	+
1768	+	+	+	+	+
1769	+	+	+	+	+
1770	+	+	+	+	+
1771					
1772	+	+	+	+	+
1773					
1774					
1775	+	+	+	+	+
1776	+	+	+	+	+
1777	+	+	+	+	+
1778	+	+	+	+	+

I. táblázat

A tisztújítási jelentésekben szereplő adatok

5. A jelentésekhez csatolt mellékletek adatai

	Kimutatás		Kimutatás az új polgárokról						a külföldi nem katolikus új polg.
	a város saját céljaira felvett kölcsönökről	a kincstár részére felvett kölcsönökről (7 éves háború)	az új polgár						
			neve	náción, származási helye	foglalkozása	vallása	taxája	kondíciója	
1743									
1744									
1745									
1746									
1747									
1748									
1749									
1750			+	+	+	+			
1751									
1752									
1753									
1754									
1755									
1756									
1757									
1758									
1759									
1760									
1761			+	+	+	+			
1762		+	+	+	+	+			
1763		+	+	+	+	+			
1764		+	+	+	+	+			
1765		+	+	+	+	+	+		
1766	+	+	+	+	+	+	+	+	
1767	+	+	+	+	+	+	+	+	
1768	+	+	+	+	+	+	+	+	
1769	+	+	+	+	+	+	+	+	
1770	+	+	+	+	+	+	+	+	
1771									
1772	+	+	+	+	+	+	+	+	
1773									
1774									
1775	+		+	+	+	+	+		
1776	+		+	+	+	+	+		
1777	+		+	+	+	+	+	+	+
1778	+		+	+	+	+	+	+	+

A számfelietiek felsorolását a kezdeti időszakban ugyancsak az esetlegesség jellemzi. 1756-tól a korszak végéig betűrend szerint készítették a névsort, és csak 1765-től kezdve fordul elő, hogy az alfabetikus felsorolást megtartva, esetenként a viselt tisztséget is megemlítik.¹³ (Ld. az I/4. táblázatot.)

A tisztújítási jelentések – a restaurációs beszámolók és a különféle személyi kimutatások, fizetési lajstromok mellett – rendszeresen foglalkoztak a város belső életét érintő, uralkodói vagy kormányzói jóváhagyást, megerősítést kívánó kérdésekkel is. Mivel a városnak évente számot kellett adnia pl. a város gazdasági helyzetéről, a tisztújítási jelentések gazdaságtörténeti forrásként is számottevőek. A város tájékoztatást készített pénzügyi elszámolásairól, a különféle pénztárak állásáról, kiadásairól, adósságai összegéről és azok törlesztéséről.

Az 1745. év kivételével minden esztendőben jelezték, hogy különböző elszámolásait mely évekről készítették már el, ezek ellenőrzése hol tart, továbbításuk mikorra várható. A hadiadóról összeállított kimutatásokat a helytartótanácshoz, az egyéb városi jövedelmeket számba vevő kimutatásokat pedig a magyar kamarához kellett felküldeni.¹⁴ 1756-ig a hadiadóról szóló jelentések továbbításában meglehetősen nagy elmaradások mutatkoznak.¹⁵ Az 1756 utáni esztendőben már rendszerebbé válhatott a kimutatások elkészítése, a beszámolóban ugyanis legfeljebb egy-egy éves elmaradásról szólnak. A kamarához továbbítandó kimutatások között 1744-től 1754-ig a háziadó elszámolásában találkozunk tetemes hátralékokkal.¹⁶ 1755-ben a háziadó mellett az útvámról is számot adtak, 1756-ban a háziadó, a kövezetpénz, a serfőzőház, a pálinkafőzés és az árpapénztár jövedelmének kimutatása is feltűnik. A következő években – kisebb változásokkal – állandóan a fenti kimutatásokat említik, míg 1768-tól 1778-ig csak a kövezetpénz szerepel a város jövedelmein túlmenően.¹⁷ A kimutatásokat 1756 után rendszerint egy-két éves késéssel továbbították a kamarához. A tisztújítási

¹³ A számfelietiek felsorolása az 1753. évi jelentésből hiányzik.

¹⁴ Az elszámolások továbbításának rendjét Győrben Keller Károly kamarai biztos ismertette és szabályozta a már kialakított országos gyakorlatnak megfelelően. (A kérdésről a Keller részére kibocsátott utasítást és a királyi biztos ennek értelmében megfogalmazott szabályozását ld.: MOL A20 No 6. 1743.)

¹⁵ Az elszámolások pontos határidőre és 1730-ig visszamenőlegesen történő elkészítését a kamara több ízben sürgette. A győri magisztrátusnak 1746-ban például a hátralékok, a restség miatt kamarai biztos kiküldését, a fizetések felfüggesztését, a város és a tanácsurak megfenyítését helyezték kilátásba. A kamara mind a hadiadó, mind a házi jövedelmek kimutatásaiban mutatkozó elmaradásról *őszinte* tájékoztatást kért. Ld.: MOL Magyar kincstári levéltárak. A Magyar (Pozsonyi) Kamarai levéltár. A Magyar Kamara regisztrátúrája. Expeditiones camerales (továbbiakban: E15) 1746. április 18. és Magyar kincstári levéltárak. A Magyar (Pozsonyi) Kamarai levéltár. A Magyar Kamara regisztrátúrája. Benignae resolutiones (továbbiakban: E21) 1746. április 14. Az 1750. és 1752. évi jelentések a hadiadó-kimutatások továbbításáról egyáltalán nem tesznek említést.

¹⁶ 1744-ben az 1742/1743-as év elszámolásainak elkészültéről tudósítanak; 1749-ben az 1744/1745. évi kimutatások elküldését ígérik. 1751-ben és 1753-ban kétéves, 1752-ben és 1754-ben hároméves elmaradások szerepelnek a jelentésben.

¹⁷ 1756 után a kamarához küldendő következő kimutatásokról beszélnek a jelentések:

1796: háziadó, kövezetpénz, pálinkafőzés, serfőzőház, árpapénztár;

1757: háziadó;

1758: háziadó, kövezetpénz, pálinkafőzés, árpapénztár, vámok;

1759: háziadó, árvaház, útvám;

1761: háziadó, kövezetpénz, pálinkafőzés, útvám, szegényház;

1762: háziadó, kövezetpénz, pálinkafőzés, útvám, szegényház;

1763: háziadó, kövezetpénz, pálinkafőzés, útvám, szegényház;

1764: háziadó, kövezetpénz, pálinkafőzés, útvám;

1765: háziadó, kövezetpénz, pálinkafőzés, útvám;

1766: háziadó, kövezetpénz, pálinkafőzés, útvám;

1767: háziadó, kövezetpénz, útvám;

1768–1778: háziadó, kövezetpénz jövedelmeinek kimutatása.

jelentésekhez részletező kimutatásokat nem csatoltak.¹⁸ A város jövedelmeinek, bevételeinek alakulását mutató összeállítások elkészítésére, ellenőrzésére, másolására és a kormányzésekhez történő továbbításuk rendjére vonatkozóan azonban így is fontos adatokat tudhatunk meg. A kimutatások elkészítésével kapcsolatos nehézségek és késedelmek okainak ecsetelése pedig többször is alkalmat nyújtott a városnak arra, hogy a gazdasági ügyekkel foglalkozó tisztviselők, illetve a másolási munkákat végző kancellisták létszámnövelését és fizetésemelését kérjék és indokolják.¹⁹

A város gazdasági helyzetének évenkénti ismertetéséhez hozzátartozott, hogy 1756-tól kezdve a városi jövedelmeket összegyűjtő pénztárak állásáról rövid, számszerű kimutatást közöljenek.²⁰ Feltűntették, hogy a kamarási (házi)-, az útvám- és a köveztépénz-pénztárban az egyes évek elszámolási után milyen összeg maradt, illetve – egyes esetekben – mekkora túlfizetés terheli az egyes pénztárakat (1756–1759, 1765–1766). 1761–1763 között külön tételként szerepel a külsővárosi Szentháromság Szegényház pénztárkimutatása. 1764-ben ezt a tételt a kamarási pénztárnál említik. Fokozatosan a többi pénztárt is összevonták, és így 1767–1771 között a kamarási pénztár év végi kimutatása a házi jövedelmek és az útvám összegét is tartalmazza. A kamarási pénztár kimutatásain kívül a tisztújítási jelentések külön már csak a köveztépénzből befolyó összegeket mutatták ki. 1775-től kezdve a pénztárakról szólva csak a kamarási pénztárat említik *corpus universale* néven, mint amelybe a város minden jövedelme befolyt.²¹

A jelentésekben külön kellett foglalkozni a város adósságaival. Az 1748. április 4-i királyi rendelet – többek között – előírta, hogy a városi adósságokról és kamataikról pontos kimutatás készüljön. Ennek megfelelően a város 1749-től kezdve a szöveges beszámolóiban évente tájékoztatást adott a kölcsönök kamatainak törlesztéséről, az esetleges újabb kölcsönfelvételekről, illetve a kölcsönök visszafizetéséről, a várost terhelő adósságok végösszegeiről.²² Az évenként visszatérő rövid szöveges tájékoztatásban arra is kitértek, hogy a kamatok változatlanok-e vagy sikerült-e a kamatlábat mérsékelni, a kamatokat csökkenteni.

¹⁸ 1754-ben a beszámoló szövegében utalnak ugyan arra, hogy a kamarási kimutatásokat a tisztújítási jelentéshez is csatolják, ez azonban hiányzik a mellékletek közül.

¹⁹ 1748-ban például a különféle bevételek pénztárait különválasztották, ezek élére új adminisztrátorokat és ellenőröket állítottak, és így ígéretet tehetek a kimutatások pontosabb továbbítására. Indoklasként előadták, hogy az új tisztségek megszervezése következtében vannak olyan hivatalnokok, akiknek *kötelessége* lesz az elszámolások összeállítása. Az árvapénztár 1745–1751 közötti kimutatásainak hiányát 1756-ban azzal magyarázták, hogy mivel az árvagyámok tisztségük betöltéséért fizetést nem kapnak, a kimutatást – különösen a nagymennyiségű hátralékos kimutatást – legfeljebb csak kérni lehet tőlük. Már 1755-ben panaszkodnak, hogy a nótáriust és a kancellistákat eltemeti a sok munka. 1758-ban és 1759-ben a kétéves késedelmet azzal indokolják, hogy a két kancellista nem győzi a sok sürgős irnivalót, és ezért egy újabb kancellista felvételére kérnek engedélyt. A sürgető kéréseknek eleget téve végül 1760-ban három főre emelte a királyi biztos a kancellisták létszámát. Ugyancsak a sok munkára való hivatkozással kértek a kancellisták 1766-ban fizetésemelést. A jóváhagyás 1772-ben érkezett meg, egyenként 30–30 forintot kaptak még az addig 90 forintos illetményükhöz.

²⁰ A pénztárakban levő készpénz kimutatását és a tisztújítási jelentéshez való csatolását az 1755. augusztus 26-i kegyelmes királyi parancs 6. pontja rendelte el.

²¹ A pénztárkimutatásokból az 1770. évi hiányzik, az 1775–1778 közötti években pedig számszerű pénztárkimutatást a kamarások cseréje miatt nem közölnek.

²² A királyi rendeletről ld. részletesebben *Kállay* 1972. 19. és *Nagy* 1971. 126. Győr szabad királyi város 18. századi adósságai részben még az 1743 előtti időszakból származtak. Ezek összegét jelentős mértékben növelték a káptalannak váltságdíj és kártérítés fejében, az 1743. január 3-án Bécsben aláírt és február 5-én hitelesített megegyezésben megszabott összeg kifizetésére, valamint a szabad királyi városi rang elnyerésével kapcsolatos egyéb kiadások fedezésére felvett kölcsönök. (A káptalannal kötött egyezséget ld. *Szávay* 158–162. l. és *Csizmadia Andor*: Győr küzdelme a szabad királyi városi rangért. = Emlékkönyv Győr város szabad és királyi rangra emelésének 200. évfordulója alkalmából. Szerk.: Jenei Ferenc. Győr, 1943., Győr város 26–28.) Az adósságok összegét növelték például a katonai rétek, mezők visszavásárlására, a szegényház, valamint az evangélikus és a református egyház épületeinek megvásárlására felvett kölcsönök. (Az evangélikus és református imaházak 1749. évi királyi parancsra történő elvételéről ld. *Vanyó Tihamér*: Püspöki jelentések a magyar szent korona

1754-től a tájékoztatóban egy olyan mellékletre történik utalás, amely az adósságokat tételesen is számba veszi. (1762-ig azonban maga az összeállítás a jelentés mellett nem található meg, jóllehet a jelentések ismételten utalnak ezekre.) 1762 után a beszámolók mellett megtaláljuk a táblázatos mellékletet. A táblázatok rovatai külön tartalmazzák a város szükségleteire, illetve – a hétéves háború idején – a kincstár részére fölvelt kölcsönöket, mindkét esetben felsorolva a hitelezők nevét, a kamat nagyságát és a kölcsön összegét.²³ (Ld. az 1/5. táblázatot.) A város kiadásairól a jelentések csak néhány esetben adnak tájékoztatást.²⁴

A tisztújítási beszámolók a szorosan vett restaurációs vonatkozásokon és a gazdasági adatokon túlmenően az előző évben felvett új polgárokról is számot adtak. A városok a polgárfelvételekről 1733-tól kezdve voltak kötelesek évenkénti kimutatást küldeni a helytartótanácsnak.²⁵ Egy 1754. szeptember 13-án volt és Győrnek címzett kamarai dekrétum értelmében a városnak az új polgárokról nemcsak a helytartótanácsot kellett tájékoztatnia, hanem a polgárjegyzék egy példányát az elszámolásokkal együtt a magyar kamara számára is továbbítania kellett.²⁶ Így 1755–1757 között a jelentések azt is megjegyezték, hogy az előírt kimutatást a kamarának szabályosan elküldték-e.

1760 után a gyakorlat némileg módosult. Valószínű, hogy Végh Ignác kamarai biztos, aki ebben az évben a restaurációt irányította, utasította a várost arra, hogy az új polgárokról készített jegyzék egy példányát, a tisztújítási jelentéshez csatolva, ezek után a kancelláriának is továbbítsa. A biztos rendelkezések erről az új kötelezettségről ugyan külön nem szólnak, de maga Végh Ignác is mellékelte a kamarától a kancelláriához továbbított jelentéséhez az új győri polgárok névsorát. 1762-től 1778-ig az új polgárokról készített melléklet minden esztendőben megtalálható a jelentések mellett.²⁷

Az évenkénti szöveges beszámolókból a város előadta, hogy mindazokat a jelöltek, akik az ország bevett és „tolerált” vallásainak valamelyikéhez tartozóak, és a törvényesen előírt esküt letették, a polgárok sorába felvették, és a róluk készített, és a szükséges és előírt adatokat tartalmazó névsort a jelentéshez csatolják. Mivel a kamara 1765. november 15-i Győrnek címzett dekrétuma előírta, hogy a polgárjogért folyamodó katolikusok esetleges elutasításáról a magisztrátus külön is tegyen jelentést, a beszámolókból 1766–1772 között erre a kérdésre is minden alkalommal kitértek.²⁸

A néhány soros összefoglalásoknál értékesebb források a mellékletekként csatolt polgárlisták. Ezek a felvételek időpontjának sorrendjében közlik az új polgárok nevét, származási helyét, foglalkozá-

országainak egyházmegyéiről 1600–1850. Pannonhalma, 1933., a szerző. 143.) Győr is hozzájárult a hétéves háború költségeihez. Négy év alatt 64 300 forintot kölcsönzött a város, és fizetett be a helybeli sóhivatalon keresztül a királyi kincstárba. (Az említett összeget teljes egészében magánhitelezőktől vették fel.) Ezt az adósságot 1773-ig rendszeresen jelentették, az 1775–1778. évi jelentésekben azonban már nem említik. (A kincstár részére adott kölcsönökről ld. *Kállay* 1972. 19. és 119–120., valamint *Nagy* 1971. 126.)

²³ 1762–1765 között egyetlen mellékletben sorolják fel a városi célokra, illetve a kincstár részére felvett kölcsönöket. 1766-tól 1772-ig külön-külön kimutatások tartalmazzák a város kétféle adósságát. 1775–1778 között a melléklet csak a város saját szükségleteire felvett kölcsöneit tartalmazza.

²⁴ Például a városháza bővítésekor házvásárlás (1753), az utcák kövezésére a neszélyi (Komárom megye) kőbányákból kő vásárlása és szállítása (1756) szerepel egy-egy esetben.

A tisztújítási jelentések gazdasági vonatkozású részleteivel csak a forrás bemutatásának keretei között kívántam foglalkozni. A jelenlegi dolgozatban ugyanis nem érzem indokoltnak, hogy a forrás adatait elemezve, a város gazdálkodására részletesebben is kitérjek.

²⁵ A polgárfelvételekkel kapcsolatos jelentésekről és a felvétel szabályozásairól ld. *Felhő – Vörös* 81. és *Kállay* 1972. 66–67.

²⁶ A dekrétum ismertetése: MOL A20 Jaurinum Num. 188. 1755.

²⁷ 1750-ben minden előzmény, magyarázat és 1755-ig minden folytatás nélkül mellékletben felsorolják az 1749. április 24. és 1750. április 24. között felvett polgárok nevét származási helyük, foglalkozásuk és vallásuk feltüntetésével.

²⁸ 1766–1772 között minden évben valamennyi polgárjogért folyamodó katolikus személyt felvettek, mivel a kérés elutasítására okot egyszer sem találtak. Az 1765. november 15-i kamarai dekrétumra hivatkozás az 1766–1772 közötti jelentések mindegyikében.

sát, vallását, valamint a személyenként megállapított polgártaxa összegét.²⁹ 1777-ben és 1778-ban az új polgárok felsorolására központilag elrendelt nyolcvoros táblázatot használtak. Ebben a korábbiak mellett új adatként szerepelt az új polgárok kondíciójának megnevezése, azoknak az akatolikus külföldieknek megnevezése, akiknek a felvételére az uralkodó külön engedélyt adott. Ezen kívül személyenként jelezték azt is, hogy ki-ki milyen tartalmú esküszöveget mondott el felvételekor.³⁰ (Ld. az I/5. táblázatot.)

A jelentések végén alkalmanként (1755–1759, 1762, 1764, 1765, 1766) fizetésemelési kérelmet adtak elő. Más alkalommal (1755–1759) a város egy-egy új tisztség létesítésére kért engedélyt. Egy-egy esetben külön beszámoltak arról is, hogy a felsőbb utasításokat hogyan igyekeztek végrehajtani, illetve milyen intézkedéseket terveznek a jövőben (1751–1752, 1755–1756, 1759). Az ilyen jellegű megjegyzések azonban csak az 1750-es évekre és az 1760-as évek első felére jellemzőek.

A jelentésekhez az adósságokat kimutató táblázatokon és az új polgárok jegyzékén kívül néhány alkalommal egyéb mellékletet is csatoltak. 1759-ben például egy szenátori helyért folyamodó polgár levele olvasható az anyagban. 1762-ben a bába, 1766-ban a kancellisták, a külsővárosi alhadnagy és a fertálymesterek fizetésemelést kérő folyamodványai találhatóak a tisztújítási jelentés mellett. Mindezeknél jelentősebb forrásértékű azonban az a több évet felölelő fizetésjegyzék, amelyet 1751-ben csatoltak a jelentéshez. Ennek az a közvetlen előzménye, hogy a felső engedély nélkül megemelt fizetések, valamint az előzetesen jóvá nem hagyott illetmények kifizetése miatt királyi bizottság foglalkozott a győri tisztviselők ügyével. A bizottság és egy királyi rendelkezés a város vezetőit magyarázatra kötelezte. Ezért a kamarás 1743-ig visszamenőleg összeállította a város valamennyi tisztviselőjének, fizetett alkalmazottjának, szolgájának jegyzékét.

A beszámolókat kezdetben a „szabad és királyi Győr város” N.N. bírájának, szenátusának nevében írták alá (1744–1749). 1750-től kezdve a fentiek mellett mind gyakrabban szerepel a választott polgárság (*electa communitas*) vagy az „egész község” (*tota communitas*) megnevezés is. 1776-ban olvasható először saját kezű aláírás a tisztújítási jelentésben. Ebben az esztendőben, valamint 1778-ban a bíró mellett még tíz, 1777-ben pedig még tizenegy szenátor aláírása hitelesíti a beszámolókat.³¹

A tisztújítási jelentések az egész korszakban latin nyelvűek.

Az ismertetett forrás nem kizárólagos, de a legfontosabb azok sorában, amelyeket a téma feldolgozásához használtam. Több ízben merült fel olyan kérdés, amelynek tisztázásához más levéltári forrás is szükséges volt.

Igen jól használhatóak voltak a győri városi levéltár anyagában található *tanácsülési jegyzőkönyvek*, a *szószólói jegyzőkönyv*, az *új polgárok könyve* bejegyzései. Sok tanulsággal szolgáltak – jöllehet, nem képeznek hiánytalan sorozatot – a *tisztújítószerű jegyzőkönyvek*, valamint Ferenczy Antal királyi biztos iratai.³²

A Magyar Országos Levéltár anyagából több alkalommal használtam a magyar kancelláriai levéltár, a helytartótanács és a magyar kincstári levéltárak egyes állagait.³³

²⁹ Győrben rendszerint évente négy alkalommal (májusban vagy júniusban, szeptemberben, decemberben és februárban vagy márciusban) került sor polgárfelvitelre a bíró elnöklelte alatt ülésező szenátorok, a szószóló és a választott polgárság tagjainak jelenlétében.

³⁰ Az esküt két változatban jelölte a táblázat: vagy olyan szöveget mondott el az új polgár, amelyben Szűz Mária és a szentek neve szerepelt, vagy ezek nélküli esküt tett le. A polgárfelvételekre vonatkozóan fontos adatok találhatóak még a győri tanácsülési jegyzőkönyvekben és az úgynevezett Polgárkönyvben, valamint a magyar kancellária Acta generalia anyagában.

³¹ 1751-ben, amikor a város bírája az országgyűlésen képviselte Győrt, a tisztújításon jelenlévő helyettes bíró (*substitutus iudex*) írta alá természetesen a jelentést is. *Kállay István* szerint (a Hofkammerarchiv Wien, Civitatensia anyaga alapján) már 1755-től a jelentéseket „az egész tanácsnak és a bírónak név szerint kellett aláírnia; nem úgy, mint eddig »tanács és bíró«-val.” (*Kállay István: A városi igazgatás reformja az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon Mária Terézia korában.* = Levéltári Közlemények 1973. (Továbbiakban: *Kállay* 1973.) 128.

³² A felsorolt források mindegyike a GySmL: I Gyvlt-ában kutatható.

³³ A Magyar Országos Levéltárban a következő forrásokat tanulmányoztam: a magyar kancelláriai levéltár anyagából:

Az utóbbi felsorolt forráscsoportok teljes sorozatainak, egész anyagának áttanulmányozására természetesen nem volt módom. Ezek egy-egy darabját elsősorban a tisztújítási jelentésekkel vagy a városigazgatás kérdéseivel kapcsolatban, egyes konkrét problémák jobb megvilágításához használtam fel.

Terminológiai kérdések

A győri igazgatástörténet forrásainak áttekintése során a várost irányító legfontosabb személyek és testületek szűk körén túl számos tisztviselő, városi alkalmazott vált előttem ismertté. Győr város vezetőinek, tisztségviselőinek, a városi szolgálatban állóknak ez a viszonylag népes rétege az első pillanatban megfelelő csoportosítás nélkül szinte áttekinthetetlennek tűnt. A források ugyan maguk is meghatározott rendben, egy-egy gyűjtőfogalmat használva szólnak a városi igazgatást irányító és végrehajtó személyekről, azonban ezeknek a fogalmaknak a használata nem mindig látszik következetesnek.

A jogtörténeti kézikönyvek megfelelő fejezetei – szűkre szabott terjedelmük következtében –, sajnos, nem adnak kellő segítséget a városi igazgatással kapcsolatosan használt gyűjtőfogalmak tartalmi vizsgálatához.

Eckhart Ferenc a városok 1526–1848 közötti önkormányzatáról szólva a 12, 24, 60 vagy 100 tagú *külső- vagy nagytanács*, a *belső vagy kisebb tanács* (magistratus, elnöke: a bíró; tagjai az esküdt polgárok, iurati cives, consules, senatores) mellett „*a város főbb tisztviselőit*” (a bírót, a polgármestert, a kapitányt és a jegyzőt), valamint további részletezés nélkül „*a kisebb tisztviselőket*” említi.³⁴ A jelenleg használatos jogtörténeti tankönyv a városok belső szervezetével kapcsolatosan „*testületi szervekről*” (választott község [electa communitas], városi tanács [magistratus, senatus] és „*vezető, oszlopos (kolumnáris) tisztségekről*” (bíró, polgármester, városkapitány) szól.³⁵

A 18. századi magyarországi városokkal foglalkozó összefoglaló munkák, illetve az egyes városok történetét föltáró tanulmányok terminológia-használata is meglehetősen eltérő – bizonyára a felhasznált forrásanyagban szereplő különféle szakkifejezések következményeként. Így például Csizmadia Andor a városok belső szervezetének bemutatásakor a 12 esküdtpolgárból (iurati, senatores) és az elnöklő bíróból álló „*kistanács*”-ról, a „*külső tanács*”-ról (amelyet nagytanácsnak, választott polgárságnak is neveztek) ír. A városi igazgatásban résztvevők körében megkülönbözteti a „*képzett, hivatásszerű tisztviselő*”-ket (jegyző [notarius, szindikus], ügyészek), valamint a „*rendszeresített tisztviselők és szolgák*” (pénztárosok [camerarius], számvevő [perceptor], kancellisták, hegymesterek) csoportját. Az előzőek mellett külön szól még a polgármesterről, a kapitányi hivatalról és a fertálymesterekről.³⁶

Kállay István a városok gazdasági igazgatását elemző munkájában joggal állapítja meg, hogy a „*szakisztviselők és alkalmazottak*” a „*város társadalmában külön réteget jelentettek*”. Kállay utal arra is, hogy „*ez a réteg nem volt egységes, hiszen nagy különbség volt például a szakképzett számvevő és a*

A20 Litterae Camerae Hungaricae és az

A39 Acta generalia állagából a vonatkozó iratokat.

A28 Litterae civitatum állagból a tisztújítási jelentéseken kívül a városigazgatás kérdéseivel kapcsolódó iratokat.

A helytartótanácsi levéltár anyagából:

C49 Departamentum civitatis néhány iratát.

A magyar kincstári levéltárak anyagából:

E15 Expeditiones camerales,

E21 Benignae resolutiones,

E43 Libri capitales officii registraturae cameralis,

E49 Civitatisia vonatkozó bejegyzéseit, illetve iratait, ügyiratait.

³⁴ Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány és jogtörténet. Bp., 1946., Politzer 273–275.

³⁵ Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet. Szerk.: Csizmadia Andor. Bp., 1972., Tankönyvkiadó 245.

³⁶ Csizmadia Andor: A magyar városi jog. Kolozsvár, 1941., [Győregyházmegyei Alap Nyomda V.] 22–25., 59–60., 71–74.

szakképzetlen vásárbiztos között”.^{3 7} A gazdasági igazgatást végző személyek feladatainak, hatáskörének, fizetésének felsorolásával is érzékelteti ennek a társadalmi rétegnek az összetettségét, differenciáltságát. A tisztviselőket, alkalmazottakat Kállay tulajdonképpen működési „szakterületük”, a gazdasági igazgatás alapján rendezi egyetlen csoportba.

A városi Kormányzat szerveit és személyeit Kállay más szempontú felosztásban is tárgyalja. A városi igazgatás reformjával, valamint Székesfehérvár önkormányzatával foglalkozó tanulmányaiban először a „*testületi szervek*” (belső tanács, külső tanács, választott község) feladatairól, összetételéről, majd ezt követően az „*egyedi szervek*”-ről szól. Ez utóbbi során az igazgatás (általános, rendészeti, adóügyi, gazdálkodási, egészségügyi, oktatásügyi, postaügyi) és a jogszolgáltatás területén működő személyeket és hivatalokat mutatja be.^{3 8}

A Győrrre vonatkozó forrásanyagban használt terminológiát ahhoz a terminológiához éreztem viszonylag közelebb állónak, amelyet Bónis György, illetve Komoróczy György használ.

Bónis György tanulmányaiban külön szól a városok (Buda és Pest) *vezetőiről, a városigazgatás irányítóiról, azaz a magisztrátusról*, amely Budán a polgármesterből (consul) és a tanácsosokból, illetve 1708-tól a polgármesterből, a bíróból és a tíz tanácsosból; Pesten a bíróból és a tizenegy tanácsosból állt. A vezetők mellett Bónis foglalkozik a „*képviselési szervekkel*”, azaz a külső tanáccsal és a választott polgársággal (élén a szószólóval). Ezt követően ismerteti a *szakhivatalokat és alárendeltjeiket* (Budán: kamarai hivatal, alkamarási hivatal, telekhivatal, árhivatal és városi tizedhivatal; Pesten: kamarási hivatal, telekhivatal, árhivatal), majd pedig a városok *alkalmazottait, tisztviselőit* (officiales) és *szolgálattevőit* (servitores) mutatja be. A tisztviselők körén belül Bónis külön szól az általa „*lényeges*”-nek nevezett *tisztviselőkről*. Körükbe azokat sorolja, „*akik mellett a fejlődés során egy-egy hivatal alakult ki*”. Az alkalmazottak körén belül megkülönbözteti az *alárendelt tisztviselőket* (officiales subalterni). Ezután a városi *jogszolgáltatásban* résztvevők (bíró, városi ügyész, strázsamester, törvényszolga, hóhér, hóhérsegéd) következnek, majd végül mindkét város esetében a *külvárosi hatóságok*.^{3 9}

Komoróczy György a debreceni városigazgatás gyakorlatában a testületi elv érvényesülését hangsúlyozza. Mivel a határozathozatal, a végrehajtás elrendelése, illetve a végrehajtásról szóló jelentés jóváhagyása a testületekre tartozott, elsőként a *városi testületeket* ismerteti. Ennek során szól a *közgyűlésről* (generalis congregatio), azaz a szenátus és a nagytanács együttes üléséről, a *kistanácsról* (senatus), végül pedig a képviselőtestületi tagok, a *választott hites közönség* (electa iurati communitas), azaz a *nagytanács* üléséről, feladatairól. A testületek után a végrehajtásban résztvevő *felsőbb* (főbíró, főbíróhelyettes, polgármester, főjegyző, városkapitány, mezőrendőr) és az *alsóbb*, úgynevezett *szubalternus tisztviselők* (irodisták, kancellisták, írkokok, városi hajdúk) feladatainak áttekintését adja. A 18. század utolsó harmadában megszervezett városi törvényszék működésének bemutatását követően a gazdasági igazgatást ismerteti. Ez utóbbi feladatai közül mások végezték az elvi irányítást (szenátus, választott hites közösség), mások gondoskodtak a gazdálkodás szervezeti összefogásáról (gazdasági bizottság), és ismét csak másokra hárult a szakigazgatási apparátusban a végrehajtás (szubalternus városi alkalmazottak). Külön feladatot jelentett az adóigazgatás is. Végül Komoróczy kitér a közművelődés, a tudomány és a városi önkormányzat kapcsolatára.^{4 0}

A Buda, Pest és Debrecen városokra vonatkozó földolgozásokat nem számítva, a többi, eddig felsorolt tanulmányban szereplő csoportosítás egyikét sem tudtam közvetlenül összhangba hozni a Győrrre vonatkozó forrásokkal. A győri jelentések nem használják a „kolumnáris tisztség” fogalmát. A tisztviselők esetében nem szerepelnek a „képzett”, „hivatásszerű” vagy „rendszeresített” jelzők. Hiányoznak a forrásanyagban a „testületi” és az „egyedi szerv” kifejezések is. A tisztújítási jelentések szöveges részei és táblázatos összeállításai, egyetlen esetet nem tekintve, egyszer sem rendezik szakigaz-

^{3 7} Kállay 1972. 49.

^{3 8} Kállay István: A székesfehérvári városi kormányzat szervei és személyei 1688–1790. (A szerző kézírata.) (Továbbiakban: Kállay István 1973.)

^{3 9} Nagy Lajos – Bónis György: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk., [bev.]: Kosáry Domokos. Bp., 1975., Akadémiai Kiadó. /Budapest Története III./ (Továbbiakban: BpT. III.) 159–177. p. és PB. hiv. utasítások 5–18. Az idézet: PB. hiv. utasítások 6.

^{4 0} Komoróczy György: A reformkori Debrecen. Debrecen, 1974., Déri Múzeum Baráti Köre. /A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 6. sz./ (Továbbiakban: Komoróczy 1974.) 187–260.

gatási ágak szerint a tisztviselőket és az alkalmazottakat. Úgy tűnik, hogy az egykorúak számára – legalábbis Győrben – kevésbé volt fontos az, hogy ki milyen városigazgatási területen működik. Ezzel szemben jelentősebbnek tartották azt, hogy ki melyik városi pénztárból, milyen városi vagy egyéb jövedelemből kapta fizetését. Lehetséges, hogy ez utóbbi szempont a városok gazzdálkodását ellenőrző kamara számára volt fontos, és ezért lett a jelentésekben a rendszerezés legfőbb alapelve. De az is lehetséges, hogy a hivatali tevékenység bonyolultsága, az egyes ügykörök elhatárolásának hiánya miatt nem is volt lehetséges a tisztviselők és alkalmazottak szakigazgatási áganként való felsorolása.

Természetesen világos előttem, hogy az összetett városigazgatást valamilyen módon áttekinthetővé kell tenni. Úgy gondoltam azonban, hogy mielőtt a feudális kor összetett, bonyolult viszonyait egy későbbi, a szakirodalomban kialakított igazgatási rendszerhez próbálnám igazítani, előbb megkísérlem a forrásokból adódó lehetőségek kihasználását.^{4 1}

A következőkben sorra veszem az áttanulmányozott forrásokban előforduló szakkifejezéseket. Elsőként a magisztrátus kifejezéssel foglalkozom.

Győr kiváltságlevele is szól többek között arról, hogy a szabad királyi városi rang elnyerését követően a város közönsége Szent György napján szabadon választhat *bíró*t (*judex*) és tizenkét *senátort*, *tanácsost* (*duodecim senatores*) és a belőlük álló *magisztrátus* illetékes a joghatósága alá tartozó ügyekben.^{4 2} A kamarától a városnak évente megküldött tisztújítási utasítás és az erre mintegy válaszként küldött beszámoló jelentés is minden alkalommal szól arról, hogy a *magisztrátusbeliek* (*magistratuales*, *magistratuales personae*) tisztújítását hogyan hajthatják, illetve hogyan hajtották végre. Nemcsak a kiváltságlevélből tűnik ki, hogy a magisztrátus tagjai közé kiket soroltak, hanem a magyar kamarának a tisztújítási jelentésekre vonatkozó véleményéből is, amelyet az uralkodónak évente fölterjesztettek. A magyar kamara tanácsának ezek az akár német, akár latin nyelvű véleményei szinte szó szerint azonos formában ismétlik, hogy a győri magisztrátus – a bírót is beleértve – tizenhárom katolikus tanácsosból, személyből áll.^{4 3}

A forrásokból az is kiderül, hogy a magisztrátust alkotó tizenkét tanácsos, szenátor testületét *tanácsnak*, *belső tanácsnak* (*senatus*, *senatus interior*) is nevezték. Ezt a kifejezést általában akkor használták, ha a bírót külön is megnevezték, mint például a tisztújítási jelentések aláírásánál (*N:N: Judex et senatus*). Van példa arra is, hogy egy-egy megbízás végrehajtásáról a kiküldött tanácsosok az „*egész szenátusnak*” számolnak be. A tisztújítás menetének ismertetése során mindig kitértek arra, hogy a *belső tanácsban* történt-e üresedés, és hogy az egyes betöltendő tisztségekre hogyan jelöltek a *senatusbeliek* (*senatoriales*).

Annak a jelenségnek a magyarázatát, hogy a források a városi önkormányzat legfontosabb testületét hol magisztrátusnak, hol szenátusnak, tagjait egyszer magisztrátusbelieknek, másszor szenátusbelieknek nevezik, nemcsak a fordulatok stílusra való törekvésben kell keresni. Az ilyenfajta szóhasználatnak még csak nem is az a kizárólagos oka, hogy a magisztrátus testületébe a tanácsosokon kívül a bírót is beletartozónak tartották. A két kifejezés egymás melletti állandó használatának tartalmi jelentőségére Komoróczy mutatott rá, aki szerint, mivel „a szenátus nemcsak elvi kérdések

^{4 1} *Bónis György és Komoróczy György tanulmányainak csoportosítása – véleményem szerint – azért volt számomra inkább használható, a tanulmányozott források terminológiájához kapcsolható, mert mindkét szerző a 18. századi városigazgatás szerkezetének megfelelően foglalkozott Budával, Pesttel, illetve Debrecennel. A többi városigazgatási kérdést feldolgozó tanulmány szerzője pedig inkább a 19. század második felétől kialakuló, „modernebb” közigazgatási terminológiát alkalmazta egy korábbi időszakra.*

^{4 2} *Admittimus praeterea et concedimus Communitati liberae ac regiae hujus Civitatis nostrae Jaurinensis ut judicem et duodecim Senatores in termino hacisque usitato, festo quippe Sancti Georgii Militis et Martyris, juxta leges patriae et usum aliarum liberarum et regiarum Civitatum Nostrarum libere eligat, qui loci Magistratus causas judicatu liberarum et regiarum civitatum competentes, modo et praxi aliis liberis et regis Civitatibus, legibusque regni convenienter judicabit. (Szávay 68–69.)*

^{4 3} *Például: „... in der König[lichen] freystadt Raab mit begrieff des Stadt Richters aus dreyzehne Katholischen Rathsmännern bestehende(!) Magistrat ...” (1777) „Circa liberae, regiaeque civitatis Jaurinensis Magistratus, Judice incluso tredecim personas Romano-Catholicas constituentis, Restaurationem ...” (1777)*

megoldásával, a várospolitika irányításával, gazdasági tervek megvalósításával és ellenőrzésével foglalkozott, hanem . . . aprólékos operatív feladatokkal is. . . . Ezért a munkamódszerért nevezték sokszor a szenátust »magisztrátusnak«, holott a kettő nem volt azonos, mert az utóbbi a tisztségviselők hatósági hatállyal intézkedő tevékenységére utal”.⁴⁴ Míg tehát a *szenátus* elnevezésben a testület *tanácskozó* jellege volt a hangsúlyosabb, a *magisztrátus* használatával inkább ugyanennek a testületnek *hivatalserű* működését, a végrehajtásban játszott szerepét emelték ki.⁴⁵

Egyértelműben szólnak a források a győri „képviselő testület”, a *választott* vagy *választópolgárság* tagjairól. Míg a 18. század során több városunkban – így például Budán, Pesten, Székesfehérvárott – a belső tanács mellett külső tanács és választott polgárság, választott község is működött, Győrben a külső tanácsosok testületének megszervezésére nem került sor.⁴⁶ A tisztújítási jelentések, a tanácsülési jegyzőkönyvek 1743 után csak a *választott* vagy *választópolgárságot*, *községet* említik *selecta vel electa communitas* néven. A források ugyanennek a testületnek nemcsak „választott” (*electa, selecta, benante, benandte*) jellegét hangsúlyozzák, hanem létszámáról is tájékoztatnak, amikor *hatvanak tanácsának (communitas sexaginta virales, sexaginta viratus)* mondják. Igen gyakran egyidejűleg utalnak a testület mindkét jellemzőjére, és ilyenkor *hatvanas választópolgárságnak* nevezik (*selecta communitas sexaginta viralis*). Arra is akadt példa, hogy a hatvanak testülete *külső tanácsként (senatus exterior 60. viralis)* szerepel. A választott polgárság testületének tanács jellegére azonban csak igen ritkán utalnak a források. A tisztújítási jelentések szövegében leggyakrabban a *selecta vel electa communitas*, a *sexaginta viratus*, a *selecta (electa) communitas sexaginta viralis*, vagy a *communitas sexaginta viralis* vagy csak a *sexaginta viralis* elnevezések fordulnak elő. A *communitas* kifejezés olykor önmagában is szerepel, de ez csak akkor vonatkozik a választott polgárságra, ha előzőleg már utaltak erre a testületre. Egyébként *communitas*nak nevezik például a tisztújítás napján összegyűlő, az ünnepi misén résztvevő egész városi közönséget is. A kezdeti időszakban használták még a *communitas civilis vel communitas civica* kifejezéseket is – minden valószínűség szerint – ugyancsak a választott polgárság megjelölésére (1747, 1749, 1750, 1754).⁴⁷

⁴⁴ Komoróczy 1974. 203–204.

⁴⁵ A két kifejezés tartalmi különbségét szótáraink fordításváltozatai is megerősítik. A *senatus* értelmezései a Györkösy szótárban: 1. „a vének tanácsa”, *államtanács* 2. *tanácsülés*; a Pápai Páriz szótár szerint: *tanács*, a Márton-féle háromnyelvű szótár alapján: 1. *tanács*, *valamelly státusnak vagy városnak tanácsa*, 2. *tanácsgyűlés*. A Bartal szótárban: *kormánytanács*; illetve a *senatorialis, senatorialis* értelmezése *tanácsosi*. A *magistratus* fordításához ugyanezek a szótárak a következő változatokat közlik: Györkösy: 1. (magas, állami) *tisztség hivatal* 2. *tisztségviselő* 3. *hatóság, felsőbbség*; Pápai Páriz: *tiszt, tiszt-béli személyek*; Márton: 1. *főtisztség, főhivatal*, 2. *főhivatali viselő személy*, [3.] *köztisztség v. tisztviselőség*. A Bartal-szótárban a *magistratus* csak összetételben szerepel; a *magistratualis* (*magistratu fungens*) fordítása: *tiszti személy, tanácsbeli* és a *magistratualiter* (*per magistratum*) *hatóságilag*.

⁴⁶ Pesten például 1705-től kezdve működött a 24 tagú külső tanács; a választópolgárság testületének kialakítására csak 1731-ben került sor. Az utóbbit Pesten százas polgárságnak nevezték. (BpT. III. 171–173. p.) Budán is nagyobb múltja volt a külső tanácsnak, amely 1705–1723 között 12, 1723–1727 között 30 és 1727-től 1781-ig, megszüntetéséig 24 tagot számlált. A budai választópolgárság, a „kommunitás” megszervezésére 1723-ban került sor. Az ekkor létrehozott, úgynevezett százas polgárság létszámát 1727-ben 200 főnél többre növelték. 1774-ben sexagintaviratussá alakult. Létszámába 1781-től a 24 külső tanács tag is beletartozott. (BpT. III. 165–167. és Nagy István: A választópolgárság testülete Budán a XVIII. században. = Tanulmányok Budapest múltjából XIII. 139–166. (Továbbiakban: *Nagy*) A székesfehérvári külső tanács 12, a választott község vagy választott polgárság 6–100 tagú volt a 18. században. (*Kállay István* 1–2., 12–13., 17–18.)

⁴⁷ A választó- vagy választott polgárság elnevezéseiként *Nagy István* a következőket sorolja föl: *electa communitas*; *selecta communitas*; *communitas*; *electi* v. *selecti cives*; *centumviri*, *centumviratus*, *ducentviratus* (a létszámtól függően); *Genannte* v. *genannte*, *erwählte Bürgerschaft*, *Wahlbürgerschaft*.) *Nagy* 140. Győrben a német terminológia viszonylag ritkán szerepel, mivel a jelentéseket latin nyelven készítették. Ennek ellenére 1743-ban például előfordul a *benandte*, illetve a *benante* *Bürgerschaft* kifejezés. A hatvanak testületét külső tanácsnak nevezik például az 1747. évi tisztújítási jelentésben.

A tisztújítási jelentések szövegében 1743-tól kezdve rendszeresen szerepelnek még a *sámfeletiek* (*supernumerarii*) is. Esetükben azonban nincs szó a városi önkormányzat külön testületéről. A 18–20. érdemes városi polgárt a választott polgárság tartalékeként csupán azért jelölik ki évente, hogy a rendszeresen távolmaradóakat azonnal pótolhassa, helyettesíthesse valaki.

A városi testületek közül az „elvileg legmagasabb önkormányzati fórum”-nak tartja Komoróczy György az időnként ülésező *közgyűlést* (*generalis congregatio*).⁴⁸ A közgyűlésen a szenátus és a választott polgárság együttesen ülésezett. Komoróczy szerint a generális kongregációnak – legalábbis Debrecenben – a 18. században a háromévenkénti tisztújító közgyűléseken volt csak jelentősebb szerepe.

A magisztrátus és a hatvantagú választott község együttes üléséről az évenként végrehajtott tisztújítások menetének leírásával kapcsolatosan a győri jelentések is tájékoztatnak. Minden esztendőben külön kitérnek arra, hogy a magisztrátusbeliek ülésével együtt a választott polgárok is gyűlést tartottak. Míg a jelentések kezdetben (például: 1748, 1755, 1756, 1758) a magisztrátussal kapcsolatban *consensus*-ról, az *electa communitas*-ról szólva pedig *concursum*-ról írnak, a későbbiek során (például: 1767, 1768, 1775, 1777, 1778) a *concursum magistratualis* időpontjában a szenátorok gyűlékezetével egyesülő (*congregare*) és a velük tanácskozásra összeülő (*considerare*) választópolgárokról szólnak. Ezt az együttes ülést olykor *közgyűlésnek* (*generalis congregatio*) mondják a források (1747, 1752). Előfordul néhány esetben az is, hogy a közgyűlés szerepére utalva *tisztújító közgyűlésről* (*generalis congregatio restauratoria* – 1750, 1755) számolnak be.

A debreceni példákkal szemben Győrben – legalábbis 1765-ig – a tisztújító közgyűlésen nemcsak a szenátus és a választott község tagjai jelentek meg, hanem nagy számban más polgárok (*caeteri cives*) is (például: 1750, 1753, 1757, 1765). A polgári rend (*status civilis*) részvétele (1755) mellett 1751-ben és 1756-ban külön említést tesznek a polgárosodott nemesek vagy nemespolgárok megjelenéséről (*tam ipsorum civium, quam et nobilium civilizatorum frequens congregatio*). A tisztújító közgyűlésről szólva, annak polgári jellegét kiemelve a források a *congregatio civilis* (1746, 1747) kifejezést is használják.

A tisztújítások központi helye a városháza volt, ahol a polgárok összegyűltek, tanácskoztak és szavaztak. A választások bizonyos szakaszában a testületek külön-külön üléseztek. A közgyűlésen résztvevő szenátorok a bíró elnöklétével külön szobában (*in hypocausto* – 1751) tanácskoztak, a hatvantagú választott község és a tisztújításon rajtuk kívül jelen levő polgárok is külön szobába (*ad privatum hypocaustum* – 1753, 1754), saját „tanácstermükbe” (*in cubile sessionale, in solitum cubile* – 1762) vonultak vissza. A tisztújítás után a két testület ismét összegyűlhetett, vagy esetleg a két „tanácsterem” lehetett egymás mellett, amit ilyenkor egybenyitottak. Az 1765. évi jelentés ugyanis arról ír, hogy a bíró a szoba közepéről beszélt a magisztrátushoz és a választott polgárokhoz.

Debrecenben a városi közgyűlést a reformkort megelőző időkben a tisztújításokon kívül csak ritkán, rendszerint gazdasági ügyek megtárgyalására hívták össze. Győrben a források többször is megemlékeznek a magisztrátus és a hatvanak testületének együttes üléséről. A két testület közösen tárgyalta meg a tisztújítások idején kívül, tehát más időpontban alkalmazott tisztviselők felvételét és jogkörét. Így például a szenátus a választott polgárokkal közösen ülésezve döntött 1744. április 20-án a fiscalis alkalmazásáról.⁴⁹ 1745. április 27-én árvagyámot választanak, 1746. április 18-án húsellenőrt erősítenek meg, és adnak részére utasítást.⁵⁰ Az 1751. évi beszámoló mellékletében külön megjegyzésként szerepel, hogy 1745-ben a választott községgel együtt született döntés a kancellisták számának megkettőzéséről, villicus alkalmazásáról. A két testület közösen határozott a városi hóhér felvételéről (1746), és állított az Allódiomokba majoros gazdát (1748). A tisztújítási jelentésekben utalnak az 1765. május 28-i és az 1769. május 8-i kamaraválasztás céljából összehívott együttes ülésre. 1765. november 13-ára tisztiorvost, 1770. március 6-ára kocsmafelügyelőt választani hívták egybe a magisztrátust és a hatvanak testületét.

⁴⁸ Komoróczy 1974. 197.

⁴⁹ Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. V. köt. 2. fele. Összeállította: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Bp., 1904., Magyar Tudományos Akadémia (Továbbiakban: CSt. V. 2.) 487.

⁵⁰ CSt. V. 2. 491., 496–497.

A magisztrátus és a választott község ugyancsak együttes ülésben döntött az új polgárok felvételéről. Azok a lakosok (*incolae, inhabitatores*), akik a győri polgárközösségbe való felvételért folyamodtak, évente négy alkalommal jelenhettek meg a város főbírájának elnökletével ülésező szenátorok és választott polgárok előtt. A kérelmezőket minden alkalommal kikérdezték, megvizsgálták vagyoni helyzetüket, körülményeiket, származási helyüket, vallásukat, s a hatvanas tanács vezetője, a szószóló ezek után tett javaslatot az új polgárok felvételére. A tanácsülési jegyzőkönyvek arról szólnak, hogy az új polgárok vagy a magisztrátus vagy a város nyilvánossága (*in medio civitatis*) előtt tettek esküt. A feljegyzésekből azonban nem derül ki, hogy az *in medio civitatis* fogalmával pontosabban mit akartak kifejezni. Kétségtelen, hogy a hatvanak testületének a polgárfelvételekben fontos szerepe volt, hiszen nem pusztán a kérelmezők kihallgatásában, véleményezésében vettek részt, hanem az új polgárok nyilvántartásában is. Az újonnan felvett polgárokat ugyanis nemcsak az új polgárok könyvében (*Album Neocivium*) tartották nyilván, hanem a mindenkor szószóló az általa vezetett és őrzött jegyzőkönyvbe (*Liber Tribunatus*) is feljegyezte.⁵¹

Ugyancsak közöttük határozattal döntött a magisztrátus és a hatvanak testülete a fizetések megállapítása, illetve emelése kérdésében. Például 1745-ben a külsővárosi iskolamester, a mercenarius, a kocsisok; 1746-ban a bíró, a szenátorok, a kapitány, a nótárius, a cancellista, a villicus; 1749-ben a köveztépész-beszedeje és a villicus kapott fizetésemelést az együttes döntés alapján.

A szenátus ugyancsak a választott polgársággal közösen vitatta meg és bírálta el például a kocsis céh ellen benyújtott panaszok (1744), a bormérés és a vendégfogadók ellenőrzésének kérdését (1744).⁵² Az utóbbi esetekben azonban nem a szó szoros értelmében vett közgyűléseken döntöttek. A tanácsülési jegyzőkönyvek bejegyzéseiből ugyanis világosan kiderül, hogy a választott polgárok testületének mindössze „néhány tagja”, illetve név szerint felsorolt tagjai jelentek meg a szenátus ülésén, döntve a város gazdálkodását, pénzügyi helyzetét, önkormányzatát érintő kérdésekben.

A közgyűlés tehát évente csak néhányszor és csak kiemelten fontos ügyek tárgyalásakor (tisztújítás; tisztviselők, szolgálattevők felvétele, alkalmazása; polgárfelvétel) ülésezett. A választott polgárság tagjait azonban a magisztrátus az előbbi esetekben túlmenően is meghallgatta. Ezt az eljárást egyébként a kormányzások is szorgalmazták. A győri magisztrátus vitás esetekben többször is kapott olyan utasítást, hogy a hatvanas tanács véleményét is kérje ki, és arról a kormányzókat is tájékoztassa. (Például a szenátorválasztások alkalmából a szenátorok rokoni kapcsolatairól.⁵³)

A forrásoknak a várost vezető testületek megjelölésére használt – és az előbbieken áttekintett – fogalmi tartalmukban is tisztázottaknak tekinthetőek. Ugyanezeknek a forrásoknak a végrehajtásban, a hatósági eljárásban, az ügyviteli tennivalók ellátásában résztvevő tisztviselőkre használt – összefoglaló jellegű – meghatározásai már korántsem ilyen egyértelműek. Mivel a jelentések a város alkalmazásában álló személyeknek egy-egy csoportját különböztetik ugyan, de sehol sem közlik, hogy az általánosító fogalmak pontosabban kiket is takarnak, ezért jobbra csak feltevésekre, a fizetési lajstromokból levont – nem mindig egyértelmű – következtetésekre lehet építeni.

Az 1743. évi tisztújítás alkalmával a kiküldött királyi biztos utasításának 5. pontja szól Győr város *tisztviselőiről és szolgáiról (officiales et servitores)* anélkül, hogy részleteznék, kiket is sorol az első, illetve a második csoportba. A tisztviselő, tisztviselő (*officiales*) kifejezést a tisztújítási jelentések a

⁵¹ A polgárfelvételekről ld. GySmL: 1 Gyvt-a tanácsülési jegyzőkönyvek, Album Neocivium (1743–1838) és Liber Tribunatus (1754–1789).

⁵² CSt. V. 2. 487.

⁵³ Például 1772-ben az uralkodó nem engedélyezte Miskolczy András szenátori tisztségbe való megválasztását Szalay András szenátorral való rokonsága miatt. A magisztrátus Miskolczy érdekében előadott ismételt kérését elutasítva, a magyar királyi kancellária írásbeli jelentést kért arról, vajon a választott község a magisztrátus közbenjárásáról tudott-e egyáltalán és ha igen, egyetértett-e azzal (MOL Magyar kancelláriai levéltár. Acta generalia 1772. No 1614.). A magyar királyi kamara még 1774-ben is foglalkozott a kérdéssel; ismételten jelezve, hogy Miskolczy András szenátorként nem működhet – Szalay Andrásval való rokonsága miatt – a győri tanácsban. (MOL Magyar kincstári levéltárak. A Magyar [Pozsonyi] Kamarai levéltár. A Magyar Kamara regisztraturája. Libri capitales officii registraturae camerális. 1774. Aug.)

későbbiek során is rendszeresen használják, illetve megemlítik azokat a személyeket, akik valamilyen hivatalt, tisztséget (*officium*, *officiolatus*) vállalnak és látnak el.⁵⁴

A fenti kifejezéseket a források gyakran jelző nélkül, csak önmagukban használják. Ilyen módon szerepel több alkalommal is az *officialis* (1743–1745, 1755), az *officiolatus* (1744–1745) és az *officium* (1745–1748, 1750, 1753).

A fogalmak tartalmát a tisztújítási jelentések akkor értelmezik pontosabban, amikor szembeállítják a *primores et officiales* kifejezésekkel a városi vezetőket és az egyszerűen csak tisztviselőknek mondott alkalmazottakat (1744). Az *officiales ordinarii* (1756) vagy az *officiolatus superiores* (1745) kifejezéssel a fontosabb tisztviselőket, illetve a felsőbb tisztségeket a *subalterni officiales* (1744, 1761, 1764, 1767–1769, 1772, 1775–1778) *officiolatus subalterni* (1745) vagy egyszerűen *subalterni* (1756–1758, 1760, 1762) csoporttól, az alárendelt, beosztott szubaltern(us) tisztviselőktől, tisztségektől határolták el. A tisztviselőkről, tisztségekről szólva a forrásokban több ízben szerepel a „város belső állásához tartozó”, azaz *officiales ad internum civitatis statum pertinentes* (1756, 1757), illetve *officiolatus ad internum civitatis statum pertinens* (1749–1755) kifejezés is. A felsorolt fordulatok leggyakrabban a jelentésekhez csatolt fizetési lajstromok címében olvashatóak. A címekben a magisztrátus, a tisztviselők után a fizetésben részesülő szolgák (*servitores*) kifejezés is szerepel. Mivel ezek az összeállítások a címben jelzett kategóriáknak megfelelően a városi tisztviselőkar tagjait nem különítik el, nem csoportosítják, a kérdés pontosabb, tartalmi megközelítése csak a szöveges beszámolók alapján tűnik megoldhatónak.

A részletes jelentésekből ugyanis megtudhatjuk azt, hogy melyek voltak azok a feladatok, amelyek ellátásával kapcsolatosan *officium*-ról, illetve *servitium*-ról beszéltek. Az említett fogalmakon túlmenően a szöveges beszámolókból újabb fogalmak is feltűnnek, mert a források szólnak *functio*-ról és *munus*-ról (*munium*-ról) is. Az azonosnak jelzett adatokat összegyűjtve és táblázatba foglalva világossá vált előttem, hogy a 18. századi szóhasználat tulajdonképpen ugyanazokat a tisztségeket éppen úgy nevezte *officium*-nak, *officiolatus*-nak, mint *functio*-nak és *munus*-nak. Csak a *servitium*-ot tevők, a szolgák (*servitores*) csoportja válik külön élesebben. (Ld. a II. számú táblázatot.) Az utóbbiak közé a szakirodalomban is szolgáknak, szolgálattevőknek nevezett alsóbb igazgatási személyzet tagjai sorolhatóak.⁵⁵

Más a helyzet a tisztségviselőkkel. A bíróval kapcsolatosan például az *officium judicatus* mellett a források a *munus judicatus* kifejezést is használják, és szólnak a *judex functio*-járól is. Hasonló a helyzet a szószóló, a városkapitány, a hadnagyok, az adószedők esetében is. Feltételezhető tehát, hogy a különféle kifejezések ugyanannak a tisztségnek más-más jellegű működésére utalnak, az ellátandó feladatok más-más vonatkozásait domborítják ki. Míg például a bíró esetében – de a többi tisztséggel kapcsolatosan is – az *officium* magát a bírói hivatalt, a tisztséget jelöli, a *munus*, *munium*, valamint a *functio* használatával a beszámoló inkább a bírói tisztségben, hivatalban való eljárást, az igazgatási teendők végrehajtását emelik ki.⁵⁶

Nem könnyebb a válaszadás akkor sem, ha arra próbálunk egyértelmű magyarázatot kapni, hogy kiket tartottak a 18. században alárendelt tisztviselőknek (*subalterni officiales*), és kiket soroltak

⁵⁴ A tisztségviselő kifejezést használom az *officiales* megfelelőjeként Kállay Istvánnal ellentétben akkor is, ha az illető rendszeres fizetést kapott. Kállay szerint ugyanis például a téglá- és mészégetés felügyelője „legtöbb helyen . . . fizetést nem kapott, hivatalát tisztségként viselte”. (Kállay 1972. 41.)

⁵⁵ A szolgálattevőkről ld. PB. hiv. utasítások 7., 14.

⁵⁶ Az eltérő szóhasználat tartalmi különbségére elsőként Sinkovics István professzor hívta fel a figyelmemet. Ezt a különbséget erősítik meg szótáraink is. Az *officium* fordításaként Bartal Antal többek között *hivatal* (összetételekben); Györkösy Alajos *szolgálat, hivatal*; Márton József *hivatal, tiszti*; Pápai Páriz Ferenc *tiszt, hivatal* kifejezéseket közölnek. Hasonló a helyzet a *munium* (munus, munia) fordításával is. Bartal Antal szerint *munium: hivatal, kötelesség*; Györkösy Alajos szerint *munia: kötelességek, szolgálatok, teendők, hivatali foglalkozások, munus: kötelezettség, feladat, szolgálat, foglalkozás*; Márton József szerint *munus: hivatal, tisztség, tiszt, kötelesség* és Pápai Páriz Ferenc szerint *munia: tiszt, v. tiszt szerént-való szolgálat, munus: tiszt*. A *functio* fordításaként a Györkösy-szótárban az *eljárás, végrehajtás*; a Márton-szótárban a *hivatal, hivatalban való eljárás; teljesítése, végbevitel valaminek*; a Pápai-szótárban a *tiszt, tisztviselés* szerepelnek.

II/1. táblázat

A győri tisztségek, hivatalok, szolgálati helyek megjelölésére használt kifejezések

	Officiolatus	Officium
1743		judicatus, camerariatus
1744		fiscalatus
1745	notarius, capitaneus, cameralatus, perceptoratus int. ciŕtis, ductoratus int. ciŕtis	perceptoratus exter. ciŕtis, superior ductoratus exter. ciŕtis, vice-ductoratus exter. ciŕtis
1746		judicatus, capitaneus, tribunatus, Fleischbeschauer
1747		judicatus, capitaneatus, tribunus
1748		judicatus, substitutus iudex, capitaneus, ductores, tribunatus, camerarius
1749	lictor	
1750		
1751	ductoratus	judicatus, capitaneatus, officium senatorale, tribunatus
1752		tribunus plebis
1753		vice-ductor inter. ciŕtis
1754		
1755		
1756		tribunus plebis, judicatus, officium senatorale
1757		capitaneus
1758		tribunus plebis
1759		
1760		judicatus
1761	teloniator	
1762		judicatus
1763		
1764		
1765		
1766		vice-ductor exter. ciŕtis
1767		
1768		
1769		
1770		
1771		
1772		capitaneus, iudex, perceptor quanti portionalis
1773		
1774		
1775		capitaneus
1776		capitaneus
1777		
1778		judicatus, capitaneus

II/2. táblázat

A győri tisztségek, hivatalok, szolgálati helyek megjelölésére használt kifejezések

	Functio	Munus, munium	Servitium
1743 1744			
1745	cancellista, judicatus,		
1746	tribunus, pro-tribunus, ductores inter. et exter. cittis		
1747	ductores, perceptoratus		quadrantum māgri, servus cittis, custos carcerum
1748	tribunus	tribunus	
1749 1750			
1751	ductor, fiscalis		
1752	vice-ductor, capitaneus		vice-ductor, quadrantum magri
1753			
1754		judicatus	
1755 1756			
1757	tribunus, fiscalis		
1758			
1759		vice-ductor exter. cittis, munus senatoriale	
1760		fiscalatus	
1761		tribunus. capitaneus, agora- nomus	
1762			
1763	tribunus		
1764 1765 1766 1767			
1768	ductores		
1769		capitaneus	
1770 1771			
1772	tribunus, capitaneus, duc- tores	tribunus, ductores	
1773 1774			
1775	judex, tribunus, capita- neus, ductores	tribunus	
1776	judex, tribunus, senatores, ductores, capitaneus	tribunus	
1777	judex, tribunus, capita- neus, ductores	tribunus	
1778	judex, tribunus, senatores, capitaneus, ductores	tribunus	

a város belső állásához tartozóak (*officiales ad interim civitatis statum pertinentes*) közé. A források ugyanis elég ritkán térnek ki részletesen ezekre a kérdésekre. Kétségtelen azonban, hogy Győrben a szubaltern, alárendelt tisztviselők közé tartoztak például a hadnagyok (1767, 1775–1778) és a vásárfelügyelők (1775). A szakirodalom – miként erre már utaltam – egyértelműen azt állapítja meg, hogy kik *nem tartoztak* az alárendelt tisztviselők közé; a városbíró, a tanácsosokat és a szószólókat különítve el ettől a csoporttól. A szubaltern tisztviselők körébe sorolhatóak a hivatalok alárendeltjei (például Pesten és Budán) és általában az operatív feladatokat, végrehajtási teendőket ellátó tisztviselők, az alsóbb besorolású alkalmazottak (például Debrecen esetében az irodisták, a kancellisták, írnokok, városi hajdúk).^{5 7}

A város belső állásához tartozó tisztviselőkről, tisztségeikről még kevesebb és bizonytalanabb adat áll rendelkezésemre. A források alapján ide sorolható például a városi börtön őr (licitor – 1749), a főjegyző (notarius) és az aljegyző (vicenotarius – 1756), valamint a kapitány (capitaneus – 1758). Az igen szórványos adatok alapján – mivel a szakirodalom sem foglalkozik ezzel a kérdéssel – a tisztviselőknek ez a csoportja jelenleg még nem határozható meg pontosabban.

^{5 7}A szubaltern tisztviselőkről: PB. hiv. utasítások 6., 17., *Komoróczy Szoboszló 1720–1848 közötti városigazgatásáról* írt tanulmánya 263. és *Komoróczy 1974.* 222–223. és 230.

V. Károly és a magyar trónviszályok* (1529–1533)

V. Károly birodalmának létrejötte a történelmi körülmények sajátos összejátszása révén sem korábban, sem később meg nem ismétlődő módon következett be. Mint ilyen, egyedi jelenséget és korszakot képez a német-római birodalom történetében is. De éppen a rendkívüli kiterjedése és heterogén volta okozta – szükségszerűen – vesztét is. A 16. században a modern értelemben vett nemzeti államok kialakulásának kezdetei figyelhetők meg. Gazdaságilag a kapitalizmus kibontakozása segítette elő a folyamat lezajlását. Károly saját személye, illetve a Habsburg-dinasztia által összefogott heterogén birodalom egyes részei ebben az időszakban tették első lépéseiket az önállósodás felé. A fejlődés objektív körülményei szükségszerűen állították szembe az egyes területek gazdasági és politikai érdekeit. A császár ugyan megpróbálkozott a középkori „keresztény egyetemeség” gondolatának fölújításával, mintegy a birodalom vezéreszméjévé tételével, de gyakorlati síkon megvalósítása nem volt keresztülvihető.

Abban igaza volt a császárnak, hogy a török (mint Európát fenyegető veszély) ellen egyetlen ország nem tud ellenállni. De az is nyilvánvaló volt, hogy egy Habsburg-főszű európai birodalom sem az azt alkotó területek, sem a környező országok számára nem volt elfogadható. Ezért Károly átgondolt koncepció helyett arra kényszerült, hogy pillanatnyi érdekeinek megfelelően oldjon meg kérdéseket. Az érdekhierarchiában a Habsburg-család dinasztikus érdekei voltak a meghatározóak.

Károly birodalmi politikájában valóban központi helyet foglalt el a török elleni harc, de ez valamennyi területet nem érintette egyformán. Így a fiatal uralkodó már császársága kezdetén kénytelen volt kompromisszumokat kötni, és a török elleni háború ügyét egyéb birodalmi kérdésekben tett engedménnyel összekapcsolni.

Félmegoldásokra kárhóztatták pénzügyei is. Az egész Európát átfogó Habsburg-politika anyagi finanszírozója elsősorban Spanyolország volt. Ennek jövedelmei biztosították a császári kiadásokat. Németalföld és Itália kétségtelen jelentős anyagi bevétele Károly uralkodása alatt elment e tartományok saját kiadásaira, Itáliában pedig a tengeri flotta és Milánó költségeire. Az állandó pénzügyi nehézségek fő oka a birodalom részeinek különbözőségében és az egységes gazdasági-pénzügyi rendszer hiányában keresendő. Az erőn felüli költekezés, az intézkedések ellentmondásossága és a krónikus háborúk rendszeressé tették a pénzügyi deficitet. Ráadásul Spanyolország gazdasági fejlődésére egyértelműen negatív következményekkel járt Károly politikája, mert a megtermelt belső javakat az ország számára érdektelen, külső célokra használták föl. Az amerikai gyarmatokról származó nemesfém a dolgozatban vizsgált időszak alatt még korántsem olyan jelentős, és Károly bevételeinek csak töredékét fedezte.

A császár Magyarországra – mint potenciális Habsburg-örökségre – 1519-től kezdve érdeklődéssel figyelt. Mivel a fennálló szerződések szerint csak fiúörökös nélküli halál esetén lehetett szó Habsburg-trónigényről, II. Lajos pedig még fiatal volt, Károly nem akart különösebb áldozatot hozni egy meglehetősen távoli lehetőségért. Ezért nem segített 1521-ben és 1526-ban sem Lajosnak. Pedig a magyar trónt az osztrák örökös tartományok főhercegi méltóságából éberren figyelő Ferdinánd erre többször is kérte. A főherceg tudta, hogy a család trónigényét a császári támogatás ígéretésével meg

*A tanulmány része egy nagyobb terjedelmű munkának, amely V. Károly magyar politikáját vizsgálja 1519–1556 között.

lehet erősíteni, de azt is jól látta, hogy 1526 nyarára – éppen a teljesíthetetlen ígérek miatt – inkább Habsburg-ellenes hangulat volt a magyar uralkodó osztályon belül. II. Lajos halála és a magyar trón megürsedése váratlanul érte mindkét Habsburg-testvért. Károly a cognaci liga tagjaival hadakozott, és nem tudott bizonyos pénzügyi segítségnél többet nyújtani, de biztatta öccsét a magyar–cseh korona megszerzésére. Diplomáciailag viszont teljes befolyásával és segítségével kiállt Ferdinánd mellett.

1528-ban János gyakorlatilag kiszorult az országból. Sajátos módon nemzetközi téren éppen ez erősítette meg helyzetét. A Habsburgok ilyen méretű előretörése nem szolgálta sem a német fejedelmek, sem a francia király érdekeit. Ezért is jött létre 1528-ban a francia–magyar szerződés, amely János helyzetén sokat segített. A lengyel király is támogatta, de igazán döntőnek a szultán közbelépése bizonyult. Szulejmán nem volt hajlandó eltérni, hogy Magyarország területe legfőbb európai vetélytársa kezére kerüljön. 1529 elejétől kezdve érkeztek hírek, amelyek jelezték, hogy nagy támadás várható. Ferdinánd júliusban számos aggódó, sőt kétségbeesett levelet írt bátyjához, a pápához és egyéb fejedelmekhez, segítséget kérve. Közben még mindig nem jött létre a franciák és Károly között a béke, ami pedig előfeltétele volt a császári segítségnek. Egy 1529. július 13-án kelt levélből arról értesülünk, hogy Ferdinánd komoly gondok elé nézett, mert a török miatt Magyarországon kell csapatokról gondoskodni, de az itáliai hadszíntérre is kell gondolnia – ezek az érdekek egymást akadályozhatják.¹ Egy hónappal később Ferdinánd örömmel üdvözölte Károlyt abból az alkalomból, hogy Itáliába érkezett. Tájékoztatta a török támadásról, föltárva, hogy számuk kétszer nagyobb, mint a Mohácsnál résztvevő sereg. Ferdinánd ekkor még nem tudott a békekötésről, csak a folyamatban levő tárgyalásokról. Ezért kérte, hogy ha lehet, a tengeren segítse a császárt azzal, hogy küldjön hajóhadat a török ellen, és ha lehet, legalább 3000 gyalogost. Ugyanakkor biztosította bátyját, hogy a Velence ellen folytatandó háborúban Károly számíthat a segítségére.² Károly és Ferenc 1529. augusztus 3-án megkötötte a békét. (Cambrai). Ferdinánd ennek ismeretében ismét sürgette a császárt a segítségnyújtásra, és egyúttal tájékoztatta a magyarországi helyzetről.³ Újabb és újabb sürgető levelei sem hoztak azonban jelentősebb eredményt.

A szultán visszahelyezte Szapolyait korábbi hatalmába, ismét kezére került Buda, Esztergom és az ország java része. Minden pontosan úgy történt, ahogy Károly előre vázolta öccsének. A török nem hagyta elveszni Magyarországot, Ferdinándnak pedig nem volt ereje ebben megakadályozni. 1529 végére János helyzete belföldön és külföldön egyaránt megszilárdult. Ennek csak egyik jele, hogy a Habsburg-ház „családi” bankárai megállapodást kötöttek vele. Szapolyai és a Fuggerek kapcsolata még a Mohács előtti időre nyúlt vissza. Budai faktoruk és a felső-magyarországi bányák biztosítására 1529-ben János támogatását kérték. És Ferdinánd kénytelen volt ezt eltérni.⁴ (A budai faktor valószínűleg 1533-ig megmaradt, azután pedig a bécsi (!) faktor vette át az irányítást. Mindez nem képzelhető el V. Károly, legalábbis hallgatólagos, támogatása nélkül.⁵ Szapolyai uralmának konszolidálódását azonban a császár megváltozott viselkedése jelzi a legszembetűnőbben.

Károly sorozatos katonai győzelmei révén sikeresen leszámolt a cognaci liga tagjaival. 1529. június 25-én Barcelonában a pápával, augusztus 3-án pedig I. Ferencsel kötött békét. Ez utóbbi két fiát szabadon engedte 2 millió aranydukát váltságdíj ellenében, viszont a császárnak Burgundiáról le kellett mondania. Nyilvánvaló volt, hogy a teljes anyag csődbe került ellenfelek mindegyikének jól jött a béke, de az is, hogy a vitatott kérdéseket egyikük sem tekintette véglegesen lezártnak. Károly előtt azonban sürgős feladatok tornyosultak. Elsősorban a birodalom fejedelmeit kellett megzaboláznai, akik az eretnek vallási nézetek mellett magát a császári tekintélyt is megkérdőjelezték. A saját pártjára kényszerített pápával 1530-ban Bolognában rég nem látott pompával császárrá koronáztatta magát (február 22–24).

Az uralkodó szokások értelmében a császár megkoronázása után kerülhetett sor a római király megkoronázására. Mivel ez a tisztség gyakorlatilag a császár utáni legmagasabb fejedelmi méltóságot

¹ Óváry L.: Az MTA Történelmi bizottságának oklevélmásolatai Bp. 1890–1901. 3 kötet II. 142. (A megadott jelzet a kötetszámot és Óváry sorszámozását jelenti.) A továbbiakban Óváry: II.

² 1529. aug. 18. MTA Ktt. MS 4939 leg 635 f° 52. vö. Óváry: II. 143. (Az MTA Ktt. többszöri átrendezés után ma két dobozban tárolja a simancasi másolatokat. Jelzetük: MS 4939 és MS 4940)

³ 1529. szept. 6. MTA Ktt. MS 4939 leg 635 f° 50 vö. Óváry: II. 144.

⁴ Wenzel G.: A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. Bp. 1882. 33.

⁵ Uo. p. 33–34; 45.

jelentette, és ennek birtokosa mintegy a trón örököseként volt tekinthető, Károly nehéz döntés elé került. Már 1516-ban és 1519-ben is egyértelműen kimutatta, hogy Ferdinánddal nem kívánja megosztani a hatalmat. A Habsburg-családi szervezeten belül a főhercegek és főhercegnők igen magas méltósággal bírtak, és a királyt – a császárt helyettesítették (Németalföldön, Itáliában, Ausztriában stb.), de soha nem kaptak teljhatalmat. A legfőbb tisztségek, jogok, kiváltságok adományozása ügyében Károly mindig magának tartotta fenn a döntés jogát. A dinasztia érdekeit figyelembe véve a császár Ferdinándnak átengedte az örökös tartományok és a magyar–cseh trón öröklésének jogát. Amidőn Ferdinánd mindkét koronát megszerezte, főhercegből király lett, de a családon belüli viszonyokon ez nem változtatott. A külvilág felé Károly megadta öccsének a neki járó címeket, és más fejedelmekkel is betartatta; „házon belül” viszont kettejük alá-főle rendeltségi kapcsolata változatlan maradt. A római király megkoronázása azért érintette érzékenyen, mert az az öröklés jogát is magába foglalta. Károly nem akarta Ferdinándot a császári trón – akár csak távoli reménye – közelébe sem engedni. De fia, Fülöp ekkor még csak 3 éves, ő maga gyakran betegeskedett, nem kockáztathatott. Akkor pedig még mindig jobb egy másik Habsburg, mint egy idegen fejedelem. (Nyilván azt is számításba vette, hogy a fia felnövekedtével, majd lesz még lehetőség döntése módosítására.⁶ Valóban, 1550–51-ben roppantul kieleződött a trónöröklés kérdése a két testvér között. De Ferdinánd ekkor igen határozottnak bizonyult, és nem volt hajlandó engedni – Károly meghátrált).

A császár közreműködésével Ferdinándot 1531-ben római királlyá koronázták (január 11.) Károly ünnepélyesen öccsére ruházta a birodalmi ügyeket, néhány kivétellel. Csakhogy éppen ezek jelentették a császári hatalom legfőbb lehetőségeit Németországban – nevezetesen az egyes városoknak, társaságoknak, bankházaknak stb. adott koncessziók és monopóliumok engedélyezését, (elég csak a Fuggerek réz- és ezüstvásárlási és- szállítási monopóliumát említeni). Luther egyik fő támadási pontként tekintette a társadalmat megrontó kereskedők tevékenységét – amit a monopólium biztosít. Számos birodalmi gyűlés foglalkozott is vele – Károly 1525 márciusában maga is elítélte a „monopólium üzést” és a „meg nem engedhető kereskedést”, de 1525. május 13-i, toledói ediktumában kivételt tett a Fuggerekkel, mondván, a birodalomnak is érdeke, hogy „az éreket és fémeket, különösképpen az ezüstöt, a rezet és a higanyt egyetlen, vagy kevés kézben tartsák”⁷ A császár öccsének írt utasításban az említett részhez hozzátette, hogy minden ilyen ügyben (monopólium, koncesszió stb.) és egyáltalán valamennyi jelentősebb kérdésben Ferdinánd tárgyalja meg vele a teendőket.⁸ Károly ezt nemcsak formálisnak szánta.

Bár a cambrai-i béke valóban beszüntette a hadviselést a két fél között, a francia király diplomáciai téren tovább küzdött. Kapcsolatban állt a szultánnal, Szapolyaival és főként a protestáns német fejedelmekkel – azokkal, akik 1531-ben létrehozták a schmalkaldeni szövetséget. Károly ekkor kezdte átlátni, micsoda konfliktussá nőtt az eredetileg csak egyszerű vallási ügynek indult lutheri mozgalom. A fő kérdés a fejedelmek és a császár viszonya volt – de részévé vált a Habsburg-Valois-háború – és Magyarország balszerencséjére a Habsburg-török háború is. Károly ingadozott a békés és fegyveres rendezés lehetőségei között. A békés egyezkedési kísérlet miatt megharagudott a pápa, de mérsékelt engedményekkel a protestáns fejedelmek sem érték be. Károly elszigetelődött.

A császárnak ügyei rendezéséhez nyugalomra és békére volt szüksége, főként a törökkel. Az 1529-es támadás és Bécs ostroma rádöbbentette, hogy a helyzet kulcsa Magyarország, ezen belül Szapolyai helyzetének rendezésében rejlik. Ezt követelte János uralmának nemzetközi elismerése is. Ha Szapolyaival sikerül megállapodni, számíthat Ferdinánd támogatására – ami ugyan mind katoná-

⁶ *Koenigsberger H. G.*: The Habsburgs and Europe 1516–1660. London, 1971. p. 58. Bár nincs biztos adat, a szerző szerint valószínű, hogy 1546–1547 telén Károly fölkerlte Ferdinándot, hogy mondjon le Fülöp javára a római királyságról. De öccse igen heves, elutasító reagálása miatt elodázta a végleges döntést.

⁷ *Hermann Zs.*: Jakob Fugger. Bp. 1976. 247.

⁸ 1531. márc. 12. *Lanz K.*: Staatspapiere zur Geschichte des Kaisers Karl V. Aus dem Königlichen Archiv und der Bibliothéque de Bourgogne zu Brüssel. Stuttgart, 1845. 60. „... Il semble le mieulx pour toutes bonnes considerations, que le dict seigneur roy ne baille provision sur le fait des monopoles dont remonstrances ont este dernièrement faictes d'ung couste en avoir consulte avec l'empereur.”

ban, mind pénzben elég korlátozott –, de a birodalmon belüli rendezésben fontos szerepet játszhat. Indokolta ezt az is, hogy a spanyol rendek gyanakodva figyelték Károly németországi ügyeit.

1529–1533 között tanúi lehetünk a császár első, nagyszabású kísérletének a magyar ügy rendezése érdekében. Már az a tény jelentős, hogy Károly személyesen lépett föl, de igen jellemző az a három terület, amelyen befűl intézkedései megnyilvánultak. 1531–32-ben mindent elkövetett egy nemzetközi konferencia összehívására, amelyen az érdekelt felek elrendezhették volna az ügyet (Pettau). Ezzel párhuzamosan a császár emberei éberren figyelték a magyar belpolitika eseményeit, és közvetlen módon beavatkoztak – lásd magyar nemesi gyűlések, Balatonkenese, Berenhida stb. Végül Károly nem akadályozta meg Ferdinánd közvetlen lépéseit (amelyek sokszor keresztettké bátyja érdekeit), és látszólag Károly ráhagyta Magyarország ügyeinek intézését, de mivel annak legjobb diplomatái a császár „kölcsonadott” emberei, így mindig jól értesült öccse terveiről és szándékairól.

Nagyon világosan fogalmazott a török ügyében: „Saját erőnket nem tartom elégnek a törökkel szemben, ha Ön nem fogadja el a fegyverszünetet.”⁹ Amikor pedig Ferdinánd a fegyverszünet feltételeiről kért eligazítást, kimerítő levélben tájékoztatta a nemzetközi helyzetről és a lehetőségekről. Tanácsolta a lengyel király fölkérését közvetítésre. Óvatosságra intette öccsét, hogy előkészületei ne legyenek föltűnőek, és az ellenséget ne késztessek támadásra. Károly nehéz helyzetét elárulta az a kitétel, ahol az ellenségei kapcsán a törökkel együtt említette a protestánsokat. Nagyon reálisan mutatott rá arra is, hogy sem a francia királytól, sem más fejedelmektől – de még a pápától sem várhat komolyabb segítséget. Saját támogatását ugyan ígéri, de ez nem tűnik valami nagyon biztatónak.¹⁰ Ferdinánd nem hallgatott a figyelmeztetésre, és János ellen támadott. Úgy tűnik, hogy saját álláspontján a császár is módosított 1530 nyarán egy rövid időre. Feleségének ugyanis arról írt, hogy Ferdinánd segítségére bocsátott 1000 spanyol katonát, akik már be is hatoltak Magyarország területére, de még újabb ezret küld oda a firenzei táborból. Nagyon bízik az ország teljes elfoglalásában.¹¹ De hiába minden erőfeszítés és segítség, Roggendorf csapatai dolguk végezetlen hagyták el Buda falait. Valószínű, hogy az ostrom hírére a szultán támadással fenyegette meg a Habsburgokat, mert Gritti levelében erre utalt. Szerinte a török tengeren és vízen egyaránt támadni fog, és ettől csak akkor tekint el, ha János az egész országot visszakapta.¹²

1531 elején Ferdinánd kétségbeesetten próbál segítséget kérni a pápától, és az ő segítségével más hatalmaktól is, mert szinte biztosra vette a török azévi támadását. A szultánhoz küldött követeinek nyíltan megmondták, hogy Magyarországot a törökök a birodalom részeként tekintik, és nem mondanak le róla.¹³ Figyelemre méltó, hogy a kor köztudatában mennyire világosan éltek bizonyos összefüggések. Egy névtelen jelentés azt közölte, hogy 1531-ben a török Szilézia és Morvaország mellett Nápolyt, Sziciliát és Genovát fogja megtámadni, hogy a császárt itáliai területeinek védelmére bírja, és így ne segíthessen Ferdinándnak, amikor a török Bécsot ostromolja.¹⁴

⁹ 1530. jan. 11. Idézi *Szántó I.*: Magyarország nemzetközi helyzete Mohács után. Acta Historica LI. Szeged, 1975. 23.

¹⁰ 1530. ápr. 3. *Hatvani M.*: Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. Pest, 1857–1859. 4 kötet. I. 77–80. Érdekes kitétele a levélnek a protestáns veszélyre figyelmeztető mondat: „Gondoskodnia kell végre arról is, nehogy hitünk ellenségei azt higgyék, mintha a hadi készülétek ellenök tételnének, mi még rosszabb következményeket vonna maga után.” (A levelet idézi *Horváth M.*: Adalékok János király külviszonyainak történelméhez. Pest, 1868., 335–337.)

¹¹ 1530. júl. 8. MTA Ktt. MS 4939 leg 635 f° 82. vö. *Óváry*: II. 172.

¹² 1530. dec 23. Idézi *Horváth M.*: i. m. 337–338. Megerősíteni látszik ezt egy francia forrás is, amelyet I. Ferenc írt arról, hogy híreket kapott „du gros équipage et préparatif que le Turcq faisoit en délibération de courir sus et invader la chrestienté du costé de l’Italie et de Hongrie, au cas que l’empereur et son frere ne voullissent venir a quelque accord et appointment avec le roi Jehan ducdict Hongrie”. Idézi *Charrière E.*: Négociations de la France dans le Levant. (1515–1589) Correspondance, mémoires et actes diplomatiques. 4 kötet. Paris, 1848–1860. (Munkánk során csak az első kötetet használtuk.) 190.

¹³ 1531. febr. 16. MTA Ktt. MS 4939 leg 635 f° 121. vö. *Óváry*: II. 190.

¹⁴ 1531. febr. 26. MTA Ktt. MS 4939 leg 635 f° 124. vö. *Óváry*: II. 191.

Buda ostroma ugyan sikertelen volt, de jól mutatta Szapolyai számára is, hogy Ferdinándtól nem lesz nyugta. Mivel az 1529-es török segítség – a Habsburg-propaganda révén – elég rossz fényt hozott rá, a pápai kiátkozás ezt csak fokozta, János nem zárkózott el a tárgyalásoktól. Nagy szerepe volt az eseményekben a lengyel királynak is, aki egyéves fegyverszünetet szeretett volna létrehozni, Szapolyai azonban arra hivatkozott, hogy a török tudta nélkül nem köthet ilyen megállapodást. Végül abban egyeztek meg, hogy 1531. április 22-től létrejön közte és Ferdinánd között a fegyvernyugvás.¹⁵ A megállapodás előbb 3 hónapra, majd egy évre szólt.

Károlynak ez idő tájt komoly problémái voltak Németalföldön. 1530 végén meghalt Margit főhercegnő, a császár nagyon tapasztalt és kiválóan politizáló nagynénje. Halála érzékeny veszteség volt az uralkodó számára (különösen, hogy nem sokkal előtte vesztette el befolyásos tanácsadóját, Gattinarát is). Ügyeinek rendezésére Károly Németalföldre utazott, ahol a rendek a szemére hányták, hogy elhanyagolja ügyeiket, aminek az ország vallja kárát. A császár hűgát, Mária özvegy magyar királynőt nevezte ki Margit utódjául. A rendeket a március elején tartott országgyűlésen igyekezett megnyugtanni és lecsillapítani. Eközben kapta a hírt, hogy az elégedetlen német fejedelmek 1531. február 27-én létrehozták a schmalkaldeni szövetséget, amely bevallotta a reformáció hívei közé tartozó fejedelmek és városok védelmi szervezeteként tekinthető. Ráadásul 1531 nyarán még mindig Németalföldön volt, július elején iktatta be Máriát új tisztségébe. Érthető hát, hogy Ferdinánd segélykéréseire csak saját bajainak elsorolásával és öccse türelemre intésével válaszolt. Rossz híreket kapott Spanyolországból is, ahol a rendek türelmetlenkedtek Károly hosszú távolléte miatt.¹⁶ Viszont készséggel teljesítette Ferdinánd kérését,¹⁷ hogy a Szapolyaival folytatandó további tárgyalásokra adjon neki megbízható embert, és elküldte hozzá Cornelius Sceppert. Feltételül csak azt szabta, hogy öccse ne nehezítse még jobban a vajdával való békekötés ügyét.¹⁸

Az események alakulása bírta rá Károlyt az erélyesebb föllépésre a magyar ügyben. 1531 őszén átfogó akcióba kezdett a mielőbbi rendezés érdekében. Ferdinánddal egyetértett a törökhöz küldendő követség ügyében.¹⁹ Világosan rámutatott, hogy a keresztény világ adott állapotában más fejedelmektől segítségre nem számíthat, „sőt, mennyire kell félni, hogy inkább támadást, mint segítséget kapnak tőlük”. A török támadást pedig egymagukban nem tudják kivédeni. Ezért időre van szükség, amit a béke tárgyalás biztosíthat. Ugyanezért kell tárgyalni és békét kötni mihamarabb Jánossal is. Nem számíthat öccse a pápai segítségre sem, mert ha az rendelkezésére bocsátaná is a pápai tizedet és egyéb jövedelmeket, a fejedelmek azt saját hasznukra fordítanák. Végül föltárta saját anyagi nehézségeit. Spanyolországban a 3 évre átengedett pápai jövedelmet (cruzada) régen elköltötte, most még 2 évre meghosszabbították, de már erre sem számíthat.²⁰

Szapolyai megpróbálta fölvenni a kapcsolatot közvetlenül a császárral. Követét, Laskyt azonban Ferdinánd nem engedte tovább, nyilván azért, mert félt attól, hogy Károly esetleg az ő tudta nélkül engedményeket és ígéretek tesz. Abban viszont igaza volt, hogy Lasky esetleg megpróbált volna a pápával és más uralkodókkal is kapcsolatba lépni. Hogy cselekedetét igazolja, levélben tájékoztatta Károlyt Lasky érkezéséről, és tanácsot kért tőle a további lépést illetően.²¹ Szapolyait nagyon felbosszantotta Ferdinánd sorozatos mesterkedése, és hosszú levelet írt a császárnak. A simancsi levéltárból előkerült irat igen értékes adatokat tár elénk.²² Meglepő az az önértetes és határozott hang,

¹⁵ Uo.

¹⁶ 1531. ápr. 3. *Charrière*: i. m. 180.

¹⁷ 1531. ápr. 19. *Hatvani*: i. m. 89–91.

¹⁸ 1531. máj. 16. uo. 91–92.

¹⁹ 1531. nov. 25. *Gévy A.*: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Porte im XVI. und XVII. Jahrhundert. 3 kötet. Wien, 1840–1842. II. p. 64–65. vö. *Lanz K.*: Correspondenz des Kaisers Karl V. Aus dem Königlichen Archiv und der Bibliothek de Bourgogne zu Brüssel. 3 kötet. Leipzig, 1844–1846. I. 605–606.

²⁰ Uo.

²¹ 1531. nov. 19. *Hatvani*: i. m. I. 123–125.

²² Segesvár, s. d. leg 635 f° 152. *Elementa ad Fontium Editiones*. vol.: VIII. XI. XII. XV. XIX. *Documenta Polonica ex Archivo Generali Hispaniae in Simancas*. Romae, 1963; 1964; 1964; 1966; 1966; 1968. Ed.: V. Meysztowicz. VII.. p. 25–29. A kiadvány szerkesztője szerint a levél 1531.

amellyel János visszautasítja Ferdinánd ellene irányuló mesterkedéseit. Elmondja Károlynak, hogyan próbált vele kapcsolatba kerülni mindjárt uralkodása elején, de a cseh király elfogta emberét – azért, hogy bátyja ne szerezzen tudomást Szapolyai jó szándékáról. Mindezekért a sérelmekért egyrészt elégtételt követel, másrészt arra kéri Károlyt, hogy „fivérért más belátásra juttatni próbálja, részben testvéri szeretettel, részben császári tekintéllyel és a kereszténység felforgatásától visszatartani igyekezzen”.²³

Saját uralmának törvényes voltát bizonyítja, majd elsorolja, hogy a különböző alkalmakkor készen állt a megegyezésre és kettejük ügyét a pápa, a lengyel király vagy akár a császár döntésére bízni. Ferdinánd ehelyett a fegyverekre bízta az ország sorsát, „de ezt inkább a mieink árulása, semmint a saját ereje révén érte el” – írja. Szapolyai rámutat, hogy az emberei által elfogott levelek egyértelműen bizonyítják, Ferdinánd kezdett először tárgyalásokat a törökkel. Csak amikor látta, hogy az ellenfél a törökkel egyezkedik – akkor fordult ő is a szultánhoz. Ironikusan szól Ferdinánd ígéreteiről: „A szerencsétlen és hiszékeny magyarjainknak majdhogynem azt ígérte, hogy a konstantinápolyi birodalmat felforgatja, és azt állította, hogy ő az ország koronáját előbb nem fogja elfogadni, minthogy előbb vissza ne szerezte volna a törökkel határos összes várat és helységet.”²⁴ Mindezek ellenére is kész a megegyezésre és a tárgyalásra – amit a tavasszal kötött fegyverszünet is bizonyít, de csak olyan esetben, amikor tudja, hogy azt a császár saját tekintélyével támogatja. Vagyis csak Károly személyében látja a megegyezés lehetőségét. Úgy érzi, eddig Ferdinánd félretájékoztatta Károlyt, emiatt nem intézkedett a császár érdemben. Van ebben némi burkolt szemrehányás is, hiszen nyilvánvaló, hogy a császár számára ezek nem jelentenek újat, de a kialakult európai helyzetben János úgy véli – Károlyra számíthat. Megjegyzi azt is, hogy ha ő valóban elkötelezte volna magát végleg a török mellett, és nem a kereszténység javát nézné, „már régen könnyen találtunk volna módot arra, hogy magunkat császári felséged fivérértől megszabadítsuk”.²⁵ A levél befejező mondata a korábbihoz hasonló öntudatos hangon – szinte fölszólítja Károlyt a cselekvésre: „Felségednek lesz a feladata – aki fivérért kor, bölcsesség és tekintély dolgában föltülmúlja –, hogy mellőzve minden részrehajlást és kedvezést, a Republica Christianáról és az egész keresztény vallásról császári felséged tanácsa, bölcsessége és tekintélye alapján gondoskodik.”²⁶

Károly valóban beindította diplomáciai gépezetét, hogy Pettauban nemzetközi konferencián döntsenek a magyar ügyben. (A források a „pataviensis” kifejezést használják. Ezt Horváth Mihály Passaunak, Acsády, Óváry és más történészek Pettaunak fordították. A kérdéses hely a Dráva menti Pettau [Ptuj, Jugoszlávia], amely Ferdinánd területét képezte. Valószínűleg az tévesztette meg Horváth Mihályt, hogy a forrásokban a magyar ügyben összehívandó gyűlésről volt említés, és Passauban valóban tartottak már más alkalommal birodalmi gyűlést. De ezúttal nem erről volt szó. Ellentmond ennek az a tény is, hogy 1532-ben Regensburgban gyűlt össze a tényleges birodalmi gyűlés, amely a török elleni védekezés ügyét vitatta meg.) Mivel nyilvánvaló volt, hogy a különböző érdekek kereszteződése miatt ő egyedül nem dönthet, fölkerlte a lengyel királyt és György szász herceget, hogy vegyenek részt ők is az összejövetelen. Ez a javaslat kompromisszum eredményeként jött létre. 1531-ben, Ferdinánd és János tárgyalásain két álláspont alakult ki. János lengyel földön, Zsigmond király közvetítésével, Ferdinánd saját országában – esetleg a császár bevonásával kívánt tárgyalni. 1531 novemberében, Lasky már említett útján is ezt a véleményt tolmácsolta, és ezzel kapcsolatban akart Károlyval is tárgyalni – de Ferdinánd nem engedte tovább utazni. A császár jó ideig nem tudott dönteni, és öccséhez írt levelében helyeselte annak eljárását, de egyúttal sürgette a mielőbbi békekötést Jánossal. Egyetértett a lengyel király kirekesztésével is a tárgyalásokból.²⁷ Nem tudni, mi történt az ezt követő két napon, de tény, hogy 1531. december 8-án a császár három fontos levelet küldött el.

decemberében íródott. Ez nagyon valószínűnek látszik, mert Szapolyai szintén Segesváron kelt levele 1531. november 25-én gyakorlatilag ugyanazt mondja el a német rendeknek, mint amit itt Károlynak. vö. *Óváry*: II. 200., valamint MTA Ktt. MS 4939 leg 635 f° 51. Ha nem is azonos napon, de nem sok különbséggel keletkezhetett az idézett levél is.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ 1531. dec. 6. *Hatvani*: i. m. I. 123–125.

ami elgondolásainak módosulására utalt. Az elsőben kinevezte és meghatalmazta Frigyes rajnai palota-grófot, a bajor herceget és Fülöp spirai püspököt, hogy őt a Pettauban tartandó összejövetelel képviseljék, és hogy „lehetőségük legyen nevünkben és helyettünk Magyarország ellentétben álló részeit kibékíteni, és megpróbálják azokat egyesíteni”.²⁸

A legfőbb változás az volt, hogy fölkérte a lengyel királyt, hogy vegyen részt és segítse elő a békekötést, mivel neki van lehetősége Jánosra hatni. Károly hozzátette: „Reméljük, hogy ez a jó (a közbenjárás Jánosnál Z. I.). Felsőszék részéről is meglesz, mivel tudjuk, hogy fivérünk, Ferdinánd, a méltányos békefeltételeket elfogadja, de bízunk benne, hogy az ellenfél is ezt teszi.”²⁹ Legalább ennyire érdekes a harmadik levél, amelyet a császár Laskyhoz intézett. Az első szembetűnő dolog az, hogy az általa addig csak vajdaként szólított Szapolyait a levélben két alkalommal is mint fejedelmet említi. (Serenissimis Principis tui; apud Principem tuum). A másik dolog, hogy közölte Laskyval, januárban, Vízkeresztkor Pettauban összejövetelel tartanak, amelyen a béke ügyét – a lengyel király közvetítésével – megtárgyalhatják. Ígérte a személyes közreműködését is. Biztosította arról, hogy „Mi most legkedvesebb fivérünk, a Római Király részéről biztosan tudjuk, hogy minden tisztességes és méltányos dolgot elfogad, és a követeket illő tisztességgel odarendeli.” Laskynak azt hangsúlyozta: „A te feladatod lesz fejedelmednél minden igyekezettel gondoskodni, hogy követeket és helyetteseit a legszélesebb körű felhatalmazással odaküldje, és a békének méltányos feltételeit (aequas condiciones pacis) terjessze elő és fogadja azt el.”³⁰

Károly nagyon szerette volna, ha a két fél mielőbb megállapodik. De a családi érdekek miatt érthetően Ferdinándot támogatta. Annyi engedményt tett, hogy a lengyel királyt a rendezésbe bevonta, de öccse pozícióját nem akarta rontani azzal, hogy a tárgyalások lengyel területen legyenek. Az is nyilvánvaló, hogy kizárt dolog volt, a kor posta- és közlekedési viszonyai közepette arra gondolni, hogy a december 8-án írt levél alapján bármelyik fél is – érdemben fölkészülve, télvíz idején – odaér Pettauba. Arról nem is szólván, hogy akármelyik címzett ellenvetést is támaszthatott. A császár valójában időt akart nyerni egy fontos és aggasztó csemeny közelsége miatt.

1531-ben, mindkét király pártján levő magyar nemesség megelégette a sikertelen tárgyalásokat, és maga próbált megoldást találni. Ezért jöttek össze 1531. március 4-én Babocsán, majd március 19-én Bélaváron. Az ügy ilyen alakulása mindkét uralkodót aggodalommal töltötte el. Ferdinánd áprilisban számolt be erről Károlynak, igen nagy fontosságot tulajdonítva a történeteknek, és kérte, hogy küldjön egy követet, aki részt vesz a magyarok gyűlésén.³¹ Károly egyetértett vele, ki is jelölte Cornelius Sceppert követül, csak azt kérte öccsétől, hogy ez ne okozzon újabb akadályt Jánossal a tárgyalásokban.³² Közben a nemesség újabb gyűlés megtartását határozta el 1532. január 1-én. Balatonkenesén. Az év hátralevő részében János is, Ferdinánd is mindent elkövet, hogy saját híveit ígéreteikkel és fenyegetéssel visszatartsa a résztvételtől. De a vitathatatlan eredmények ellenére sem voltak biztosak abban, hogy végül is nem lesz gyűlés. 1531. november 29-én Ferdinánd ismét kérte Károlyt, hogy küldjön követet az újév napjára hirdetett gyűlésre. Véleménye szerint ebben a vajda közreműködését kell látni.³³ A császár Monfort grófot küldte követségbe, akit Ferdinánd utasított, hogy ura nevében ne ígérjen semmit részletesen, csak általánosságban.³⁴ Erre azonban nem volt szükség, mert a kenesei gyűlés végül is nem jött létre. Helyette újabbat tűztek ki a nemesek, március 12-re, Berenhidára.³⁵ A veszély elodázódott, de nem szűnt meg. Ferdinánd nem ok nélkül kívánta a tárgyalásokból kirekeszteni a lengyel királyt. Az 1531-es nemesi gyűlések folyamán hangot kapott olyan javaslat is, hogy mindkét királyt le kell tenni és helyette a lengyel királyt megválasztani magyar királynak. Amikor 1532. januárjában Károly hírt kapott a berenhidai gyűlés tervéről, megígérte öccsének, hogy utasítja Pettau követeket a berenhidai gyűlés megakadályozására.³⁶

²⁸ 1531. dec. 6. leg 635 f° 151/a Elementa ad Fontium VIII. 23.

²⁹ Uo. leg. 635. f° 151/b 24. ⁵

³⁰ Uo. leg 635 f° 151/c 24–25.

³¹ 1531. ápr. 19. *Hatvani*: i. m. I. 89–91.

³² 1531. máj. 16. uo. 91–92.

³³ 1531. nov. 29. uo. 116; 118.

³⁴ 1531. dec. 25. uo. 127–129.

³⁵ Erről írt Ferdinánd Károlynak 1532. jan. 21-én. *Hatvani*: i. m. I. 151–153.

³⁶ 1532. jan. 29. uo. 153–154.

A pettaui tárgyalások megkezdését tehát egyrészt a magyarországi belpolitikai események hátráltatták, másrészt Károly eleve késve küldött meghívói is ezt eredményezték. Zsigmond lengyel király január végén válaszolt, és örömet fejezi ki, hogy részt vehet a pettaui tárgyaláson, ahova akkor küldi el követeit, ha értesült, hogy Szapolyai követei is ott vannak.³⁷ Néhány héttel később arról értesíti a király a császárt, hogy János nem hajlandó Ferdinánd uralma alatt levő területen tárgyalni, hanem ismét fölvetette Krakkó, vagy bármely más lengyel város kijelölését.³⁸ És bizonyítékul annak, hogy a magyar ügy mennyire nemcsak Jánost és Ferdinándot érintette, hivatkozunk György szász herceg követeinek adott utasítására, akiket azzal bizott meg, hogy március 12-én vegyenek részt a berenhidai gyűlésen, és adják elő javaslatát: az egész kereszténység érdeke azt kívánja, hogy mindkét király mondjon le a magyar koronáról a lengyel király javára.³⁹

De nemcsak a német fejedelmek, hanem a francia udvar is feszült figyelemmel kísérte a kontinentális méretű játszmát, ahol is a magyar ügyben összpontosult az európai hegemoniáért folytatott harc. A kulisszák mögött a diplomaták lázasan tevékenykedtek, tárgyaltak, és jelentettek megbízóiknak minden új hírt. A pápai udvarból az auxerre-i püspök írta haza Franciaországba, hogy ő többször biztatta a pápát, legyen közvetítő János és Ferdinánd között. A püspök szerint Ferdinánd nem hajlandó engedményre, és a császár is támogatja, mert azt reméli, hogy ez esetben a török Magyarország ellen támad. Akkor viszont Itáliában nem kell félni, mert a szultán két sereget nem tud egyszerre kiállítani. Ez a francia vélemény.⁴⁰ Mindenestre ellentmond a Károly leveleiből kiolvasható, mindenképpen megegyezésre biztató törekvésnek.

Az eddigiekből is látható volt, hogy öccse érdekeit figyelembe véve, de a saját ügyeit is szemmel tartva, Károly közvetlenül intézkedett a magyar kérdésben. 1532 elején a pettaui tárgyalások és magyarországi nemesi gyűlések ügye teljesen egymás függvényévé vált a császár előtt. Minden eshetőségre fölkészülve elküldte követét a magyar rendekhez azzal, hogy kifejezze jó szándékát, és biztosította őket, hogy „mi a ti összes ügyeitekben (ahol szükség lesz rá) sohasem fogunk hiányozni.”⁴¹ Ezzel egyidőben viszont fölkérte a német fejedelmeket, hogy járjanak közbe a gyűlés elhalasztása érdekében, mivel „amit ott azon az összejövetelen megtárgyalnak, inkább meg fogják bolygatni, mint megszilárdítani azt a békét, amelyet felséges fivérünk, a Római Király és az ő ellenpártja között gondoskodunk létrehozni”.⁴²

Fölmerült az a lehetőség, hogy a pápa lehetne az ügyben a döntőbíró,⁴³ de Károly nem volt hajlandó a döntést másnak átengedni. Nagyon világosan leszögezte ezt a lengyel királyhoz írt levelében. Ebben minden felelősséget Jánosra hárított, aki maga ajánlotta fel készségét a tárgyalásokra, és amikor ő (a császár) valamennyi érdekelt felet értesített, akkor Szapolyai egyszerre visszalépett. Semmiféle más városról nem kíván hallani, mivel az csak időhúzás lenne, márpedig ő a mielőbbi békét szeretné. Megismétli, hogy fivére minden méltányos feltételt elfogad, de ha János erre nem hajlik, akkor az ő rendelkezésére álló eszközökkel Ferdinánd segítségére siet. A nyílt fenyegetés ellenére ismételtén kérte a lengyel királyt, hogy járjon közben Szapolyainál a megegyezés ügyében.⁴⁴

Bár a császár igen kemény hangot ütött meg Jánossal szemben, nagyon szerette volna a mielőbbi fegyverszünetet. Ugyanis az előző évben kötött szerződés 1532 áprilisában lejárt. A török 1531-ben, János közbenjárására (aki pápai átoktól sújtva nem kívánt ismét a pogányok szövetségeseiként föltűnni) elhalasztotta támadását. De látva a végső rendezés halogatását, 1532-ben újabb háborút tervezett. A Budán tartózkodó pápai nuncius már 1532 januárjában jelezte a pápának, hogy a török óriási

³⁷ 1532. jan. 30. uo. 154–155.

³⁸ 1532. febr. 18. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 205. vö. *Óváry*: II. 210.

³⁹ 1532. febr. 4. *Marczali H.*: Regeszták a külföldi levéltárakból. Magyar Történelmi Tár. 1878. 465.

⁴⁰ 1532. febr. 27. *Charrière*: i. m. 193.

⁴¹ 1532. febr.–márc. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 227. vö. *Óváry*: II. 211.

⁴² Uo.

⁴³ 1532. febr. 22. Az auxerre-i püspök beszámolója Lasky római látogatásáról. A pápa hajlandónak mutatkozott a kérdés eldöntésére. *Charrière*: i. m. 194.

⁴⁴ 1532. márc. 16. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 226. vö. *Óváry*: II. 215. (*Marczali*: i. m. 465 ugyanezt a levelet említi, de március 17-i dátummal.)

hadjáratra készül Magyarország ellen. A pápa a császári udvarban levő nuncius révén erről Károlyt tájékoztatta,⁴⁵ aki valószínűleg ennek hatására fordult segítségért a francia királyhoz⁴⁶ (amit Ferenc elutasított). Károly a hadi készülétek mellett továbbra sem adta fel a reményt a békés rendezésre.

János a lengyel királytól megtudván a császár ellene fölhozott érveit, igen keményen elmarasztalta Károlyt. Rámutatott, hogy amikor előző novemberben Laskyt hozzá akarta küldeni közvetítést kérve, akkor a császár Ferdinándhoz – magához az ellenséghez utasította. Azért is nem akar Pettauba követet küldeni, nehogy ismételtén kijátsszák, mint Posenben. (1530. novemberében került sor a lengyelországi Posen (Poznan) városában a tárgyalásokra, ahol Zsigmond lengyel király és György szász herceg követei is részt vettek. Erdemben azonban nem tudtak megegyezni, Ferdinánd nem akart engedményeket tenni.) A pápát azért nem kérhette föl, mert Róma bevétele óta teljesen ki van szolgáltatva a császár akaratának, olyannyira, hogy annak nyomására vonta vissza a pápa tőle, a korábban már megadott királyi címet is. Végül rámutatott, hogy a török támadás miatti felelősség is őket terheli (ti. a Habsburgokat) mert a megegyezés helyett viszályokat szítottak, akárcsak annak idején, amikor a szerencsétlen II. Lajost behajszolták a török elleni háborúba – anélkül, hogy segítettek volna neki.⁴⁷

Zsigmond király János főbb érveit tolmácsolta Károlynak a neki írt levélben, hozzáátve, hogy a közvetítése nem járt eredménnyel. Egyúttal megkérte a császárt, hogy a török támadás miatt segítse a megállapodás létrejöttét a két fél között.⁴⁸ Bár a hadi készülétek már javában tartottak, Károly nem sajnálta a fáradságot, hogy János érveit sorban megválaszolja. Különösen hevesen utasította vissza a II. Lajos halálának körülményeire és a pápa befolyásolására vonatkozó részeket. Jánosra hárította a felelősséget, ha továbbra is a török segítségben bízik, és kijelentette: „Mi kétségtelenül sohasem fogunk hiányozni az ország számára sem a mi csapatainkkal – olasz és német csapatokkal –, továbbá a római birodalom erőivel.” Mindezek ellenére is kész a megegyezésre.⁴⁹ A kölcsönösen hangoztatott szándék ellenére a tárgyalások félbeszakadtak, és a fegyverek vették át a szót.

A magyar történeti irodalomban számos mű foglalkozott az 1532-es hadjárattal. Több-kevesebb eltéréssel valamennyi ugyanarra a summázásra jutott, hogy Károly a magyar ügyek iránti közömbös-ségtől és érdekeltségtől vezetve nem volt hajlandó fölhasználni ezt a páratlan alkalmat a török kiűzésére Magyarországról. Szekfű Gyula azzal magyarázta, hogy a császárt csak Itália érdekelte, más nem.⁵⁰ Egy újabb vélemény odáig ment, hogy Károly akár Belgrádot is vissza tudta volna foglalni, de nem látta értelmét Magyarorszáért áldozni.⁵¹ Nyugati történészek – már amennyiben részletesebben foglalkoznak a kérdéssel – sokkal árnyaltabban fogalmazzak. Rámutatnak, hogy Bécs védelmének túl a birodalmi sereg nem volt érdekelt Magyarország fölzsabadításában, mert ezzel a Habsburgok egy fontos fronton tehermentesülve másokra (pl. a német fejedelmekre) nagyobb veszélyt jelentettek volna.⁵² Egyéb munkákból az is kiderült, hogy a kasztíliai rendek a magyar ügyek fedezésére nem voltak hajlandók pénzt biztosítani. 1532-ben Károly a legjobb spanyol és itáliai vezéreit vonlatta föl, de csak Ausztria védelmére, mert a birodalomnak ez volt az érdeke és nem több. De Károlynak még ez is nem kis erőfeszítésébe került, az ellenkező német rendekkel szemben.⁵³

⁴⁵ 1532. jan 14 – febr. 11. MTA Ktt. MS 4939 leg 635 f° 127. vö. *Óváry*: II. 205.

⁴⁶ 1532 eleje. *Charrière*: i.m. 200.

⁴⁷ 1532. máj. 6. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 229 vö. *Óváry*: II. 227.

⁴⁸ 1532. jún. 15. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 204 vö. *Óváry*: II. 236.

⁴⁹ 1532. júl. 3. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 228. vö. *Óváry*: II. 238.

⁵⁰ *Szekfű Gy.*: Magyar történet IV. kötet. Bp. é. n. 33.

⁵¹ *Nemeskürty I.*: *Önfia vágta sebét*. Bp. 1975. 396. Érdekes megjegyezni, hogy még a történelmi és gazdasági körülményeket alaposan mérlegelő *Káldy-Nagy Gyula* is azon a véleményen van, hogy a két uralkodó közti ütközet elmaradása mindkét félre árnyékot vet. (Szulejmán. Bp. 1975. 98.) A tuniszi hadjárat kapcsán pedig azt írja, hogy az 1535. évi hadjárat alkalmával Károlynak nem volt olyan döntő ütközetre lehetősége, mint amelyet 1532-ben elmulasztott. (Uo. 140.)

⁵² *Hantsch H.*: *Le problème de la lutte contre l'invasion turque dans l'idée politique générale de Charles-Quint*. in: Charles-Quint et son temps. Paris, 1959. 57. Hasonló véleményen van *Friendenthal*: *Luther élete és kora*. Bp. 1973. 613.

⁵³ *Lynch J.*: *Spain under the Habsburgs (1516–1598)*. Oxford, 1964. 85–86; 92.

A rendelkezésünkre álló források megerősíteni látszanak az utóbbi vélekedéseket. Károly – mint említettük – már az év elején elkezdte a fölkészülést a török támadás ellen. Mivel a franciákkal béke volt, nem kellett a hátát féltetni, annál több problémát jelentettek a protestáns rendek. A megfelelő haderő összehozásához Károly legjobb diplomatait használta föl. Májusban Csehországba küldte Pedro Gonzales de Mendozát és Fracisco Bovadillát azzal, hogy a cseh, morva, sziléziai és lausitzi rendek támogatását megnyerjék.⁵⁴ Két követének adott részletes utasításában meghagyta, hogy mutassanak rá: a császár a birodalom erői mellett saját spanyol és itáliai seregeit is beveti. Tárják a cseh rendek elé a veszélyt, amit a török előretörése jelent, mivel az nem fog Magyarországnál megállni, hanem tovább nyomul, s ezzel a csehek is veszélybe kerülnek. A legfontosabb számunkra azonban az utolsó mondatok egyike. „Mégis óvakodjanak (a követek Z. I.), nehogy ezen intézkedésünk szabályait maguknak a törököknek a megtámadásával vagy bármiféle gyalázásával túllépjék, hanem arra a formára alakítsák mind beszédeiket, mind minden tettüket, hogy az ellenség támadásáról avagy az ellenük való hadüzenetről egyetlen szóval se tegyenek említést, mivel mindezeket mi egyedül védelmére készítjük elő . . .”⁵⁵ Itt maga a császár jelentette ki, hogy csak védelmi harcra készül és nem fölszabadításra. Ha tovább nézzük Károly erőfeszítéseit, látni fogjuk, hogy nem taktikai megjegyzésről, hanem nagyon is reális szándékról van szó.

A német fejedelmekkel ideiglenesen megállapodott vallási kérdésben, így elérte, hogy az örökös tartományok és Bécs védelmére birodalmi sereget ajánlottak föl. Június folyamán Károly Magyarországra küldte két megbízható emberét, Pedro Zapatát és Wolfgang Prantnert, hogy a meglévő lovas és gyalogos seregek mellé magyar könnyűlovasokat toborozzanak.⁵⁶ Ferdinánd tanácsosaihoz írt levélben figyelmükbe ajánlotta fenti két emberét, és elégedetlenségét fejezte ki amiatt, hogy éppen az osztrák tartományok nemesei nem akarják kivenni részüket a harcból. Ismételten elhangzik a kijelentés, amely Károly kifejezett védelmi szándékát mutatja, igaz, itt szemrehányó hangszínyű: „Nemcsak mi igyekszünk, mint római császár, hogy Ausztriát az igen hatalmas ellenségtől megvédjük, hanem sok külföldi is, akik igen távol vannak a veszedelemtől.”⁵⁷ A helyzetet annyira súlyosnak ítélte meg a császár, hogy elrendelte Bécs megerősítését és azt is, hogy ami élelmiszert nem tudnak összegyűjteni, azt semmisítsék meg.⁵⁸

A készülődés nemcsak a török, de János esetleges támadásai ellen is irányult. Károly személyesen ígért büntetlenséget több horvátországi és magyar főúrnak, akikről azt hallotta, hogy át akarnak térni öccse pártjára.⁵⁹ A hadi készülődésekre általában az volt a jellemző, hogy igen lassan, vontatottan haladtak. A seregek lassan gyűltek, annál is inkább, mert nem volt elég pénz. Zapata és Prantner arra panaszkodott, hogy a lovas csapatok átpártoltak Jánoshoz, mivel szoldot nem kaptak. De nagy volt az aggodalom amiatt is, hogy a császár által ígért seregek későn érkeznek meg.⁶⁰ Károly a készülődés eseményeiről hűen beszámolt feleségének. Július végén a hozzá írt levélben arról tájékoztatta, hogy a török sereg július végén érkezik Budára, ahonnan Bécs ellen vonul. Ők pedig nagyon készülnek a város védelmére.⁶¹ Ugy számítja, hogy Ferdinándnak a csehekkel együtt kb. 35 000, neki pedig itáliai seregekkel együtt 30 000 embere lesz.⁶² Augusztus elején már nyilvánvaló volt, hogy Károly seregeinek mozgása aggasztóan lassú. A spanyol csapatokat a hónap közepén, a 12 000 német gyalogost augusztus 20-a előtt, az itálieikat pedig csak a hónap végén várta Ausztriába.⁶³ A császárnak nagyon is jól jött a kőszegi ostrom elhúzódnása. Seregei ezalatt összegyűltek, és mennyiségükénél fogva visszatartották Szulejmánt Bécs ostromától. Károly pedig épp ezt akarta. Emberei tudatták vele, hogy az Esztergomot ostromló János-párti sereg milyen gyöngé, és hogy itt különösebb veszélytől nem kell

⁵⁴ 1532. máj. 2. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 237. vö. *Óváry*: II. 224.

⁵⁵ 1532. máj. 2. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 238 vö. *Óváry*: II. 224.

⁵⁶ 1532. jún. 11. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 235.

⁵⁷ 1532. jún. 11. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 236. vö. *Óváry*: II. 233.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ 1532. júl. 10. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 214. vö. *Óváry*: II. 239.

⁶⁰ 1532. júl. 16. MTA Ktt. MS 4939 leg 635 f° 139. vö. *Óváry*: II. 240.

⁶¹ 1532. júl. 22. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 159. vö. *Óváry*: II. 242.

⁶² 1532. júl. vége. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 155. vö. *Óváry*: II. 243.

⁶³ 1532. aug. 13. *Lanz*: Correspondenz II. p. 3. vö. *Charrière*: i. m. 212.

tartani.⁶⁴ Szeptember elején Prantner azt írta, hogy a török nagy pusztítás közepette visszavonul, ezért most már nyílt harcra volna szükség – „a magyarok minden reménye császári felségedbe helyeztetett”. Ő maga is azon a véleményen van, hogy Károlynak most üldözni kellene az ellenséget.⁶⁵ Nyilvánvaló volt, hogy nemcsak Prantnernek jutott az eszébe, hanem Ferdinánd is hasonlóképpen gondolkozott, hiszen számára itt és ekkor kínálkozott a nagy lehetőség Magyarország meghódítására. Annyiszor ígérte a birodalmi seregek és a császár támogatását – ez most megvalósult. De bátyja sokkal inkább átlátta a nehézségeket. Nem a támadási szándék hiányzott belőle, hanem a birodalom gondjainak mérlegelése révén a józan megfontolás diktálta számára a mérsékletet. Kevés uralkodónak volt annyi harci tapasztalata ebben a korban, mint Károlynak. Ráadásul győztes háborúk álltak mögötte, amelyek során Európa legjobb seregeit verte meg. Nagyon jól ismerte a hadsereg utánpótlási nehézségeit – különösen olyan kietlen körülmények között, mint Magyarország. Szeptemberben lévén, tartani kellett az őszi esőktől és a közeli téltől. A török sereg, bár visszavonult, nem megvert, legyőzött erőket képviselt. Egyik bizonyítéka volt a szeptember eleji győzelmük Komáromnál, ahol szétverték Ferdinánd folyami hajóhadát – biztosítva a Dunán az uralmat. Még fontosabb tényező volt a franciákkal fennálló, nagyon is törékeny béke ügye. Világos volt, hogy Károly magyar főlzabadozó hadművelete esetén Ferenc nem maradt volna tétlen. Alapvető tényező volt a birodalmi haderő viselkedése. A császár és a német rendek ideiglenes és nagyon ingatag megállapodása csak Ausztria védelmére szólt, és nem biztosította egy támadó hadjárat győztes kimenetelét. Már csak azért sem, mert a rendek a Habsburg-erőt lekötő-mérséklő tényezőt látták János török támogatást élvező uralmában. Bár szeptember elején Károly Adrien von Croyhoz írt levelében arról tudakozódott, vajon Frigyes, rajnai palotagróf a birodalmi seregekkel kíván-e Magyarországra menni, kiűzni a törököket, és ha igen, milyen segítséget kíván a császártól.⁶⁶ Károlynak nem volt különösebb aggálya a választ illetően.

A legfontosabb akadályt azonban a császár és a többi résztvevő fél teljes fizetésképtelensége jelentette. Már nyár elején is probléma volt Zapata toborzásainál a zsoldfizetéssel. Szeptemberben Prantner jelentette, hogy Pozsonyban a morva katonák föllázadtak ki nem fizetett zsoldjuk miatt, és nagy pusztítást vittek végbe.⁶⁷ Ugyanezt írta a velencei francia követ hazaküldött jelentésében. Elmondta, hogy a császár zsoldjában álló itáliai katonáknak semmi kedvük nem volt a török ellen vonulni, főként pénzhiány miatt, és a császár akarata ellenére visszatértek Itáliába. Néhány serral később pedig Medici bíboros zsoldjában álló egyik kapitányra hivatkozva azt írta, hogy a császár soha nem is szándékozott Bécsnél tovább vonulni.⁶⁸ Károly október elején már Spanyolországba készült, mert az aragon és kasztíliai rendek nagyon nyugtalanul figyelték királyuk európai „kitérőjét”. Közben találkozni kívánt a pápával, akihez Don Pedro de la Cuevát küldte, hogy kérje meg VII. Kelemt, Piacenzában vagy Genovában találkozzanak, mert a császár sürgős dolgai miatt nem akar Rómába menni.⁶⁹ (Mindenesetre Károlynak ez a félig kérő, félig parancsoló levele megerősíteni látszik a Szapolyai által emlegetett császár-pápa függőségi viszonyt.)

Mivel a hadjárat a fennálló helyzetet csak megerősítette, Károly továbbra is arra törekedett, hogy a két fél mielőbb megegyezzen. Annál is inkább, mert a földközi-tengeri fronton is komoly csatározás folyt 1532-ben, ami a császár számára legalább olyan fontos volt. (1532-ben Doria Andrea flottája Dél-Itália és Morea közti részen folytatott támadást, hogy ezzel biztosítsa az adriai hajózást és Dél-Itáliát, másrészt veszélyeztesse Hajreddin összeköttetését Konstantinápolyval. Sikeredt is bevennie Coront.) Különösen a magyar szakirodalomban hivatkoznak előszeretettel arra, hogy Károly csak a mediterrán térséggel törődött, a magyar ügy számára sokadrangú kérdés volt.⁷⁰ Valójában Károly politikája sokkal bonyolultabb volt, semhogy egyetlen térségre koncentráldott volna. A heterogén birodalmi érdekek a napi politikai események alakulása során követelték sokszor az egymásnak ellentmondó intézkedések meghozatalát. A birodalom pénzügyi lehetőségei mindig behatárolták a császár döntéseinek sorrendjét és megvalósulásuk mélységét is. A Habsburg családi érdekek fontossági

⁶⁴ 1532. szept. 4. *Óváry*: II. 248.

⁶⁵ 1532. szept. 6. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 209. vö. *Óváry*: II. 250.

⁶⁶ 1532. szept. 10. *Lanz*: Correspondenz II. 9–10.

⁶⁷ 1532. szept. 20. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 220. vö. *Óváry*: II. 257.

⁶⁸ 1532. okt. 21. *Charrière*: i. m. 229.

⁶⁹ 1532. okt. 4. MTA Ktt. MS 4939 leg 636 f° 231. vö. *Óváry*: II. 263.

⁷⁰ *Szekfü*: i. m. p. 33. Újabbán pl. *Szakály F.*: A mohácsi csata. Bp. 1975. 101.

rátájának megfelelően Károly ott összpontosította erejét, ahol a veszély a legnagyobbnak látszott. Ha kellett, Itáliában, a Földközi-tengeren, vagy éppen Bécs környékén.

Az 1530-as évek elejére továbbfejlesztette nagypapjától, Aragónia Ferdinándtól örökölt diplomáciai szolgálatát. Az 1520-as évekkel ellentétben, amikor kísérete és tanácsosai főleg németalföldiekből álltak, az új személyzetten belül egyre több a jól képzett spanyol diplomata. Szükség is volt rájuk, mivel az 1529-ben megkötött francia–spanyol béke csak a fegyveres harc megszűnését jelentette. A kulisszák mögött, diplomáciai téren a küzdelem tovább tartott. Károly 1531–32-es békekísérlete János és Ferdinánd között kedvező terepet biztosított I. Ferencnek a beavatkozásra, és arra, hogy a német fejedelmekre, a pápára, a török és Szapolyaira gyakorolt befolyása révén a konfliktust elmélyítse, nemzetközivé tegye. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Magyarország ügye ezekben a hónapokban a Habsburg–Valois–török–protestáns érdekek összecsapásának egyik legfontosabb színterévé vált. (Az ország egyéni balszerencséje, hogy ez a nemzetközi helyzet sajátosan megosztott belső viszonyokkal párosult, ami Magyarország belső politikai és gazdasági felmorzsolódásához vezetett.)

Az érdekek ilyen koncentrációja miatt Károly személyesen irányította a magyar ügyeket, nem függetlenül öccse véleményétől, de behatárolva annak lehetőségeit. 1531-ben közvetlenül is kapcsolatba lépett Jánossal, s bár az a következő év elejére megszakadt, Zsigmond közvetítésével a tárgyalások folytatódtak. Az 1532-es nyári hadjárat – éppen az alapvető hatalmi helyzet érintetlenül hagyásával – csak átmeneti szünetet jelentett. Ferdinánd október végén még egy kétségbeesett levelet küld Károly után, amelyben segítségét kéri az ország egészének elfoglalásához,⁷¹ de ő a sereg helyett Cornelius Sceppert küldi a Jánossal való tárgyalások újramegkezdésére. Scepper föl is vette a kapcsolatot a közvetítő szerepét játszó lengyel követtel, aki elmondta neki, hogy János ragaszkodik a magyar királyi címhez és a kezén levő területek megtartásához.⁷² Az idő haladtával Károly egyre türelmetlenebb lett, és sürgette Sceppert a tárgyalások mielőbbi megkezdésére.⁷³ A halasztásnak az volt az oka, hogy a két fél között közvetlen megbeszélések folytak, ami 1533 januárjában fegyverszünet megkötéséhez vezetett. A magyar rendek pedig, ismét elégedetlenek lévén a két királlyal, újabban a lengyel király fiát kívánták János és Ferdinánd helyett uralkodónak.⁷⁴ Ferdinánd és János között újabb tárgyalásra (a tervezett Óvár helyett) Pozsonyban került sor. Ezen a lengyel követ már nem vett részt, mivel Ferdinánd tartott attól, hogy főleg Zsigmond fiának érdekeit képviselné. Egy váratlan esemény azonban egyszerre lelassította Ferdinánd megegyezési szándékát. A Portáról visszatérő, békét kérő követei a szultán igenlő válaszát hozták, azzal a kitével, hogy Esztergom kivételével minden birtokában levő területet megtarthat. Ferdinánd Cornelius Sceppert küldte a szultánhoz a béke megkötésére. A tárgyalásokról korábban már értesült császár márciusban maga is írt Szulejmánnak, amelyben a megállapodás tervét támogatja. „Számunkra kedves lesz, ha a dolog olyan kimenetelt nyer, hogy az mindkettőtök közös javára történik, és hogy fivérünk patrimoniumát és örökölt jogát a magyar királyságra megszerezze és megőrizze, amiről becsületének és tekintélyének megsértése nélkül le nem mondhat.”⁷⁵ János azonnal visszahívta követeit a pozsonyi tárgyalásról, de ez már mit sem változtatott a tényen, hogy a fegyverszünet Ferdinánd és a szultán között létrejött 1533 júniusában. Ebben gyakorlatilag a török is elismerte a Magyarországon kialakult, megosztott uralmat. Ez a császár számára megnyugtató volt, mert így a török újabb támadásától nem kellett tartani, és figyelmét ismét Nyugat-Európa felé fordíthatta. Szükség is volt erre, mert egyrészt a német fejedelmek elégedetlensége, másrészt a francia király mozgólódása azt jelezte, hogy néhány viszonylag békés esztendő után újra háború fenyeget.

⁷¹ 1532. okt. 30. *Hatvani*: i. m. I. 179–180.

⁷² 1532. dec. 3. uo. 185–187.

⁷³ 1532. dec. 6. uo. 187–188.

⁷⁴ 1533. jan. 17. uo. 193–195.

⁷⁵ 1533. márc. 26. *Gévy*: i. m. II. 106–107.

Pokrovskij és az orosz abszolútizmus vitája az októberi forradalom után

Az utóbbi évtizedben a szovjet történettudományban a figyelem középpontjába került az oroszországi önkényuralom sajátosságainak, az abszolútizmus kialakulásának, evolúciójának és az abszolútista állam jellegének történelmi és történelemelméleti problémáinak vizsgálata.¹

Az önkényuralom-problematikának az oroszországi történelmi fejlődésben betöltött kivételes szerepét már az orosz marxista történészek „első generációja” felfismerte. Cikkünkben e problémakör kapcsán felvillantunk egy epizódot azokból a történelmi-elméleti vitákból, amelyek során az orosz történelem marxista koncepciójának alapvonásai kirajzolódtak.

E vitákban kiemelkedő szerepet játszott a szovjet marxista történettudomány egyik alapítója, Mihail Nyikolajevics Pokrovskij, aki igen fontos tevékenységet fejtett ki a 20-as évek Szovjetuniójának szellemi életében mind kultúrpolitikus (Lunacsarszkij helyettese), mind tudós minőségében.²

¹ Elegendő utalni az „Isztorija SZSZSZR” és „Voproszű Isztorii” folyóiratok hasábjain kibontakozott vitasorozatra a 60-as évek második felétől kezdve. Íme néhány tanulmány az abszolútizmusvita köréből. A vitaindító cikk: *A. Ja. Avreh: Ruszszkij abszolútizm i ego rol' v utverzsdenni kapitalizma v Roszszii.* (Az orosz abszolútizmus és szerepe a kapitalizmus megszüntetésében Oroszországban) „Isztorija SZSZSZR” 1968. 2. sz. 82–104. *A. I. Szapiro: Ob abszolútizme v Roszszii.* (Az abszolútizmusról Oroszországban) „Isztorija SZSZSZR” 1968. 5. sz. 69–82. *A. Davidovics–Sz. A. Pokrovskij: O klaszszovoj szucsnoszti i etapah ruszszkogo abszolútizma* (Az orosz abszolútizmus osztálylényegéről és szakaszairól) „Isztorija SZSZSZR” 1969. 1. sz. 58–87. *M. Ja. Volkov: O sztanovlenii abszolútizma v Roszszii.* (Az abszolútizmus kialakulásáról Oroszországban) „Isztorija SZSZSZR” 1970. 1. sz. 90–104. *A. I. Szaharov: Isztoricseszkie faktorű obrazovaniija ruszszkogo abszolútizma.* (Az orosz abszolútizmus kialakulásának történelmi tényezői) „Isztorija SZSZSZR” 1971. 1. sz. 110–126. I. stb. A későbbiek folyamán a vitába új elemeket bekapcsoló tanulmányokra még hivatkozni fogunk. (Cikkünk részlet 1977-ben lezárult kutatásainkból.)

² Mihail Nyikolajevics Pokrovskij 1868-ban hivatalnokai családban született. A moszkvai egyetem történelem szakát 1891-ben fejezte be V. O. Klijucsevszkij és P. G. Vinogradov tanítványaként. A baloldali polgári értelmiségi a legális marxizmuson keresztül jutott el a bolsevizmushoz. 1905-ben lett a bolsevik párt tagja. Az Októberi Forradalom aktív résztvevője (ld. erről *O. D. Szokolov* tanulmányát, *Isztorija SZSZSZR* 1967. 1. sz. 117–122.) A forradalom után több állami és párttisztiséget töltött be. Jelentős részt vállalt a szovjet történettudomány megeremtésében. Több tudományos intézmény vezetője (Vörös Professzúra Intézet, Kommunista Akadémia) és számos folyóirat szerkesztője (Krasznűj Arhiv, Isztorik-Marksziszt, Bor'ba Klaszszov). Tudományszervező tevékenysége mellett több mint 500 tudományos munka szerzője, de igen jelentős pedagógiai munkássága is. Néhány művének pusztá felsorolása is érzékelteti kutatási területének rendkívüli szélességét és sokrétűségét. „Isztorija Roszszii XIX veka” c. kollektív mű egyik szerzője, melynek 9 kötete 1907-től jelent meg. Társszerzője a „Ruszszkaja isztorija sz drevnejsih vremen” c. műnek (1910–13); „Ocserk isztorii ruszszkoj kul'turű” 1–2. köt. (1915–1918); „Ruszszkaja isztorija v szamom szzsatom ocserke” (1920–23), ez a mű 1931-ben 10. kiadását élte meg; „Diplomatija i vojnű carszkoj Roszszii v XIX sztoletiai” (1923); „Ocserki ruszszkogo revoljucionnogo dvizsenija XIX–XX vv”. (19124); „Dekabrisztii” (1927); „Imperialiszticseszkaja vojna” (1928); Oktjabr'szkaja revoljucija” (1929) stb. stb.

Munkásságának értékelése terén a szovjet történészek már a 60-as évek elején megtették az első lépéseket, és tévedései mellett azokra az eredményeire is figyelmet fordítottak, amelyek időtállóaknak bizonyultak.³

Az 1920-as évek elején az oroszországi abszolutizmus eredetéről, fejlődéséről, valamint az abszolutista állam természetéről kibontakozott polémia nemcsak historiográfiai jelentőségű, hanem kezdete egy napjainkig lezáratlan történelmi vitának, amelynek közvetlen kiindulópontját M. N. Pokrovskij több mint fél évszázaddal ezelőtt (1922) írt tanulmánya képezte: „Igaz-e, hogy Oroszországban az abszolutizmus a »társadalmi fejlődéssel szemben létezett«?”⁴

E tanulmány megírására Pokrovskijt Lev Davidovics Trockij ugyanebben az évben megjelent „1905-ös év” c. könyve készítette.⁵ Trockij könyve, különösen annak első fejezetei, az orosz történelmi fejlődés számos fontos kérdését vizsgálja. Pokrovskij a könyvet igen jelentősnek ítélte, de úgy vélte, hogy előszava és első fejezetei, amelyek „az orosz történelmi fejlődés sémáját” nyújtják a kezdetektől egészen a proletárforradalomig, „először is *nem a mienk*, másodsor, objektíve helytelen”.⁶ (Kiemelés – M. P.)

Mielőtt Pokrovskij eme általános véleményének részletesebb kifejtését ismertethetnénk, röviden utalni kell azokra a körülményekre, amelyek a vitát és így Pokrovskij álláspontját is befolyásolták.

A 20-as években az önkényuralom jellegének és számos más problémának a vizsgálata szervezen összekapcsolódott az Októberi Forradalmat megelőző és az azt követő politikai és ideológiai összecsapásokkal. A bolsevikok ezekben az ideológiai küzdelmekben tudatosították az orosz forradalom történelmi jelentőségét és politikai perspektíváit. Trockij, könyvének előszavában, ugyancsak véleményt nyilvánított ezekben a kérdésekben. Itt kifejtett nézetei napjainkig foglalkoztatják a történészeket és teoretikusokat, legyen szó marxistákról vagy nem-marxistákról.

Az „1905” megjelenésekor a könyvnek a forradalom perspektívái illető két alapvetése váltott ki igen éles ellenvetéseket. Az egyik, Trockij álláspontja a munkás-paraszt szövetség kérdésében: „A proletariátus, hatalomra jutása után, nemcsak a burzsoázia mindazon csoportjaival fog összeütközésbe kerülni, amelyek kezdetben támogatták harcát, hanem a parasztság nagy tömegeivel is, amelyeknek segítségével hatalomra jutott.”⁷ Ezt a trockiji vélekedést a 20-as évek elejétől kezdve a marxisták többsége azonosította a munkás-paraszt szövetség politikájának feladásával. Trockij e gondolata a későbbi ideológiai-politikai viták során gyakran szolgált hivatkozási alapul annak bizonyítására, hogy

³ Pokrovskij tudományos munkásságának tárgyilagos megvilágításához számos tanulmány nyújt adalékokat. Sz. M. *Dubrovskij* Akadémik M. N. Pokrovskij i ego rol' v razvitii szovetszkoi isztoricszkoi nauki. (M. N. Pokrovskij akadémikus és szerepe a szovjet történettudomány fejlődésében) „Voproszű Isztorii,” 1962. 3. sz., valamint ld. uo. szovjet történészek vitáját e tanulmányról. E. M. *Najdenov*: M. N. Pokrovskij i ego meszto v szovetszkoi isztorioigrafii. (M. N. Pokrovskij és helye a szovjet történetírásban) „Isztorija SZSZSZR” 1962. 3. sz. E. A. *Luckij*: Razvitie isztoricszkoi koncepcii M. N. Pokrovskogo. (M. N. Pokrovskij történelmi koncepciójának fejlődése) Isztorija i isztoriki. Szbornik sztatej. M., 1965. stb. (Magyar nyelven is jelent meg ismertetés életéről és tevékenységéről: Pokrovskij (1868–1932) Acta Iuvenum 1970. 33–45., amelynek szerzője *Perusz Jenő*; és ld. P. *Mayer Mária* összeállítását: Világtörténet, 4. sz. 68–78.) A legátfogóbb elemzést Pokrovskij tudományos munkásságáról O. D. *Szokolov* nyújtotta: Razvitie isztoricszkoi vzgljadov M. N. Pokrovskogo. (M. N. Pokrovskij történelmi nézeteinek fejlődése) In: M. N. Pokrovskij. Izbr. Proizv. kn. I. Moszkva, 1966.

⁴ M. N. *Pokrovskij*: Pravda li, csto v Roszszii abszoljutizm 'szuscsesztvovval naperekor obszcsesztvennomu razvitiju'? (Po povodu vsztupitel'noj glavű poszlednej knigi tov. Trockogo: „1905”) Krasznoj Nov' 1922. 3. sz. 144–151.

⁵ Trockij könyve 1905–1909 között megjelent cikkeinek, tanulmányainak újrakiadása. Egy részük 1909-ben Drezdában németül jelent meg, néhány fejezet pedig 1907-ben oroszul, a Nasa revoljucija c. kötetben. Az „1905 god” Moszkvában jelent meg 1922-ben, ez a kiadás némileg átdolgozott formában adta közre korábbi írásait, de lényeges változtatás nélkül. Csak az előszó tekinthető a könyv új részének.

⁶ *Pokrovskij*: Pravda li . . . id. e. 145.

⁷ *Trockij*: i. m. előszó 4–5.

szerzője már ekkor szakított a forradalom lenini stratégiájával. A bolsevik történészek és teoretikusok többsége ugyancsak visszautasította azt a másik, az „1905”-ben kifejtett gondolatot is, amely szerint a bolsevikok a februári forradalom szakaszában politikai vonalvezetésük elméleti alapjait felülvizsgálták. Trockij szerint a bolsevikok 1905 után „a munkás-paraszt demokratikus diktatúra üres absztrakciójából indultak ki”, továbbá „forradalmi győzelem esetén a bolsevizmus forradalomellenes vonásai nagy veszéllyel fenyegetnek”; Trockij itt lábjegyzetben hozzáfűzte, hogy „ez mint ismeretes, nem következett be, mivel Lenin vezetése alatt a bolsevizmus (nem minden belső harc nélkül) ebben az igen fontos kérdésben eszmeileg újrakezelvezett 1917 tavaszán, azaz még a hatalom megragadása előtt”.⁸ Ezt az értékelést a szovjet történettudomány egy másik kiemelkedő alakja, a régi bolsevik Nyevszkij (aki egyébként Trockij könyvét igen nagyra tartotta) a következő érveléssel fordította Trockij ellen: az első orosz forradalom idején „a szocialista diktatúrára még gondolni sem lehetett, noha a bolsevikok már ekkor osztották Lenin koncepcióját egy olyan diktatúra lehetőségét illetően, amilyen 1917-ben megvalósult”. Nyevszkij hangsúlyozta, hogy csak azoknak a bolsevikoknak kellett „eszmeileg újra felfegyverkezni”, akik nem osztották Lenin Áprilisi Téziseit. Velük együtt „a permanens forradalom hívei is sok fontos kérdésben eszmeileg újra fegyverkeztek, amíg meg nem szakították kapcsolataikat a mensevik oportunistákkal”.⁹

E két neuralgikus ponton kívül Trockij számos más kérdésben is szembekerült a régi bolsevik gárdával.¹⁰ Mégis ez a két momentum – a munkás-paraszt szövetség és a permanens forradalom elmélete – volt az, amelyekben az elmélet terén Trockijt már a 20-as években diszkreditálta. Helyszűke miatt itt nem bocsátkozhatunk részletekbe, de más vonatkozásban még utalunk arra, hogy a permanens forradalom problematikája miképpen érintette az oroszországi fejlődés történelmi kérdései körül zajló vitát. Most elég annyit hangsúlyozni, hogy az „1905”-e két tételének vitája – amelyek szoros összefüggésbe kerültek a párton belüli hatalmi-politikai küzdelmekkel is – alapvetően befolyásolta az orosz történelmi fejlődés és az Októberi Forradalom számos kérdésének megközelítését.

Ha meg akarjuk érteni a korszak történettudományának első lépéseit, nem téveszthetjük szem elől a Lenin halálát közvetlenül megelőző és az azt követő személyi-hatalmi küzdelmek és az általános politikai irányvonal meghatározása körüli viták összefonódásának bonyolult körülményeit.

A történelmi polémia rá visszatérve: Pokrovszkij elsősorban két szempontból bírálta Trockij „1905”-jét. Először is pedagógiai szempontból: „A könyv eszmei tartalma – írta Pokrovszkij – oly jelentős, hogy a pártajtóban természetesen viták tárgya lesz . . . e sorok írója csak másodlagos kérdést kíván érinteni, de ez semmiképpen sincs híján hatalmas gyakorlati, pontosabban *pedagógiai* (kiemelés – M. P.) jelentőségnek . . . A könyv egy egyelőre nem létező kézikönyvet helyettesít. Tanulni fognak belőle. Mivel olyan szerzőről van szó, akinek *minden* szava kivételes súllyal esik latba, a könyv minden tétele lenyomatot fog hagyni fiatal agyak ezreiben . . . És itt egyenesen meg kell mondani: Trockij elvtárs jól tette, hogy újra kiadta vázlatait, de nem tette jól, hogy egészében adta ki azokat, elhagyás nélkül. Az, ami hasznos, sőt, szükséges volt 1908–09-ben az orosz múltat illetően határtalanul tudatlan külföldi publikumnak – az egyáltalán nem szükséges a mai ifjúságnak, amely már egyet s más megtanult. És fennáll annak a veszélye, hogy most majd kezdik újra tanulni: hisz könnyű mondani – Trockij mondta.”¹¹ Pokrovszkij azonban nemcsak „pedagógiai”, hanem tudományos szempontból sem értett egyet az orosz történelem trockiji koncepciójával, amelyet mint láttuk – nem

⁸ Trockij: i. m. 285.

⁹ V. Nyevszkij: L. Trockij: 1905. Krasznojá Letopisz' 1922. 4. sz. 404. l.

¹⁰ Mint ismeretes, 1922 és 1929 között a párt „elbürokratizálódásának”, vezetési stílusának, a pártdemokrácia fejlesztésének, az erőltetett iparosítás és kollektivizálás, a szocializmus egy országban való felépíthetőségének stb. kérdései álltak azoknak a vitáknak a homlokterében, amelyekben Trockij a Sztálin vezette Központi Bizottságban és a párt egészében is kisebbségbe szorult. Trockij különböző fórumokon kifejtett beszédeiben, írásaiban, elemzéseiben a jelzett kérdések tekintetében olyan megoldási javaslatokkal állt elő a NEP és a bolsevik párt hatalmának konszolidálódási folyamatának körülményei között, amelyek nem vagy csak részben voltak aktuálisak az adott történelmi helyzetben. Trockij e kérdésekben elfoglalt álláspontjait jól nyomon követhetjük a 20-as években megjelent politikai írásainak gyűjteményes kötetében: L. D. Trotsky: The New Course. 1965. The University of Michigan Press.

¹¹ Pokrovszkij. Pravda li . . . id. c. 144–145.

tartott a „miénknek”. Pokrovskij elsősorban a könyv első fejezetét („Oroszország társadalmi fejlődése és a cárizmus”) bírálta.

Íme, a Pokrovskij által alapjában megkérdőjelezett trockiji séma lényege: [a kiemelések Pokrovskijé] „Az orosz állam, amely primitív gazdasági alapokon keletkezett, fejlődése során olyan államszervezetekkel ütközött össze, amelyek előtt két lehetőség nyílt: az orosz államnak vagy el kellett buknia az ezekkel való harcban, amint elbukott az Arany Horda a moszkvai fejedelemséggel vívott harcban, vagy utol kellett érni azok *gazdasági viszonyainak fejlettségét*, felemészítve a nemzet életerejének nagy részét a kívülről jövő nyomás hatására . . . Az orosz állam, hogy fenntartsa magát a jobban felfegyverzett ellenségekkel szemben, kényszerítve volt az ipar és a technika meghonosítására, szakembereket, állami pénzhamisítókat és lőporkészítőket kellett alkalmaznia, meg kellett szereznie az erődépítés tankönyveit; navigációs iskolákat, gyárakat kellett létrehoznia . . . E nyugat-európai nyomás eredményeként az *önkényuralmi állam* többlettermékeinek nagy részét nyelte el, azaz a *kialakuló privilegizált osztályok rovására élt*, és ezzel feltartóztatta azok egyébként is lassú fejlődését . . . A cárizmusnak a centralizált államapparátus létrehozására irányuló törekvésében nem annyira a privilegizált rétegek igényeivel kellett megküzdenie, hanem inkább az ország vadságával, szegénységével és szétforgácsoltságával; az ország egyes részei teljesen önálló gazdasági életet éltek. *Nem a gazdaságilag uralkodó osztályok egyensúlya teremtett a bürokratikus önkényuralomból önállósult szervezetet, mint Nyugaton, hanem azok szociális gyengesége és politikai jelentéktelensége* . . . Minél centralizáltabb az állam és minél függetlenebb az uralkodó osztályoktól, annál inkább alakul át a társadalom fölött álló önállósult szervezetté . . .”^{1 2}

„Mi ez – tette fel Pokrovskij a kérdést –, ha nem az osztályok feletti állam elmélete, amelyet Miljukov a marxista terminológia nélkül, Sztruve pedig ez utóbbi segítségével fejlesztett ki?”^{1 3}

Bírálatának elején Pokrovskij Trockij kérdésfelvetésének alapvető politikai elhibázottságára hívta fel a figyelmet. Pokrovskij érvelése szerint ugyanis, ha a burzsoázia nem rendelkezik a hatalommal, akkor az osztályharcot „a kadetok politikájának megfelelően” csak a „bürokráciával, a hadsereggel, a rendőrséggel” kell megvívni, s ezzel szemben áll a bolsevikok felhívása: „harcoljatok a hatalomért”.^{1 4} Pokrovskij a trockiji koncepciót Plehanov elméleti és politikai elhajlásával azonosította.^{1 5} Az „osztályok feletti állam elméletét” olyannyira károsnak tekintette, hogy egyenesen kijelentette: „hogyan Jézus Krisztus történelmileg nem létezett, nem olyan fontos bebizonyítani, mint azt, hogy Oroszországban sohasem létezett osztályok feletti állam”.^{1 6}

Pokrovskij élesen elutasító véleménye már része annak a 20-as évek elején kibontakozó ideológiai offenzívának, amelynek fő célja a polgári ideológia befolyásának megszüntetése volt a leglényegesebb történelmi és politikai kérdésekben. E kérdések közé tartozott az állam polgári elméleteinek bírálata.

Ez az elméleti probléma már a 20. század elején az orosz liberális történészek és a marxisták „első nemzedéke” közötti ideológiai konfrontáció központi jelentőségű vitakérdése volt. Nem véletlen, hogy az abszolutista állam viszonylagos önállóságának tételét M. Olminszkij is elvetette e problémával foglalkozó művében.^{1 7}

Pokrovskij Trockij „hibás koncepciójának” forrását abban látta, hogy Trockij nem volt képes megragadni – megfelelő történelmi tények ismeretének hiányában – az önkényuralom 16. századi kialakulásának lényegét, s ezért „hívta segítségül az osztályok feletti állam elméletét”. Pokrovskij álláspontja szerint ugyanis az önkényuralom kialakulását nem a Nyugattal való harc összefüggésében kell vizsgálni, mivel a Nyugattal való kapcsolatok és konfliktusok gyökerei másutt keresendők, mivel

^{1 2} *Trockij*: i. m. 16–21.

^{1 3} *Pokrovskij*: Pravda li . . . id. c. 145.

^{1 4} Vö. Uo. 146.

^{1 5} Vö. Uo.

^{1 6} Uo.

^{1 7} *M. Olminszkij*: Goszudarsztvo, bjurokratija i abszolutizm v isztorii Roszszii. (Az állam, a bürokrácia és az abszolutizmus Oroszország történetében) Moszkva, 1925. Olminszkij fejtegetéseinek értékeléséhez adalékokat nyújt *N. I. Pavlenko*: K voproszu o geneziszje abszolutizma (Az abszolutizmus genezisének kérdéséről) c. tanulmánya. Isztorija SZSZSR 1970. 4. sz. 55–57.

nem lehetett szó arról, hogy a nyugati hatalmak „kétszáz évvel a gépek feltalálása előtt rátegyék a kezüket az oroszországi nyersanyagokra”. A 16. századi konfliktusok és háborúk – Pokrovszkij elemzésében – a kereskedelmi utak megszerzéséért folytak; a cár törekvéseit a kereskedőtöke gazdasági érdekei determinálták.¹⁸ „Ki gondolta volna – vetette fel a kérdést Pokrovszkij –, hogy Dmitrov (Moszkvai Kormányzóság) és Vjazma a nemzetközi csere központjai lehettek?”¹⁹ A kereskedőtöke jelentőségével és az önkényuralom kialakulásában játszott szerepével kapcsolatosan Pokrovszkij például arra a tényre is hivatkozott, hogy „Rettegett Iván idején az Oroszországban tartózkodó holland kereskedő társaság részvényese volt a cári sógor, a soronlevő cári kegyelt és a külügyminiszter is. Bármely mostani »kultúrállamban létezhetne ilyen társaság!«²⁰ Pokrovszkij következtetéseit összefoglalva, az önkényuralom keletkezését a „kereskedelmi kapitalizmus” kialakulásával hozta összefüggésbe, s ennél fogva állította azt, hogy a cári abszolútizmus nem a társadalmi fejlődéssel szemben létezett. Ime a 16. századi moszkvai állam Pokrovszkij ábrázolásában: „Ha a cárhoz közel állók részvényesek voltak, akkor maga a cár a részvénytársaság igazgatójának felelt meg. És akkor ez a ravasz moszkvai uzorás, Iván Kalita méltó utóda, az első adandó alkalmat megragadva rátámadott a livóniai rendre, és elfoglalta a kikötőket is, de ez már a legkevésbé sem készlet bennünket csodálkozásra. A 16. századi moszkvai állam, azaz egy kereskedő ország cárja – nem is léphetett fel másképpen. Abból a célból pedig, hogy megküzdjenek ezekért a kereskedelmi utakért, szükség volt lövészseregre is és később gyalogos és lovasezredekre is, ebben Trockij elvtársnak teljesen igaza van. Csak abban nincs igaza, hogy érthetetlen módon mindezt a moszkvai állam lassú gazdasági fejlődéséből és elmaradottságából következteti ki. A lényeg nem az elmaradottságban van – hanem abban, hogy az orosz állam a kereskedelmi kapitalizmus fejlődése által megragadott új ország volt, amelynek helyet kellett csinálnia a maga számára az idősebb, szilárdan gyökeret eresztett konkurrencsei között. Ennek érdekében az orosz kereskedőtökének vasfegyelemmel kellett összekovácsolnia az országot, és ki kellett fejlesztenie egy igazi diktatúrát. És a kereskedőtöke e diktatúrájának megtestesülése volt a moszkvai önkényuralom.”²¹

Pokrovszkij itt idézett koncepcióját Trockij azonnali és éles kritikával fogadta. Hogy Trockij milyen jelentőséget tulajdonított a dolognak, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy válaszáat nem tudományos folyóiratban, hanem a bolsevik párt központi napilapjában, a Pravdában tette közzé.

Trockij válaszában minden lényeges ellenvetésre kitért. Egyet hagyott csupán megválaszolatlanul: nem utalt arra, hogy könyvét miért változtatás nélkül adta ki. Erre vonatkozóan azonban – ha közvetett módon is – tájékoztatást nyújt egy 1921-ben, az ismert bolsevik történészhez, M. Olminszkijhez írt válaszelevele. Olminszkij felkérte Trockijt, hogy adja ki a forradalom előtt Csheidzéhez írt leveleit, amelyek fényt deríthettek volna Trockij frakciós harcait tükröző politikai lépéseire. Az „1905”-tel ellentétben ezek kiadását nem tartotta időszerűnek. Kifejtette, hogy a forradalmat megelőző évtizedben alapján helytelenül ítélte meg az egész mensevik frakció forradalmi lehetőségeit. Elméleti munkásságának felülvizsgálatát viszont nem tartotta szükségesnek. „Úgy tartom – olvasható Olminszkijhez írott levelében –, hogy értékelésem a forradalom mozgóterületeiről feltétlenül helyes volt, azonban azok a következtetések, amelyeket levontam ebből a két frakció viszonyának kérdésében, feltétlenül helytelenek.”²²

Igy nyilvánvaló tehát, hogy Trockij nem látott okot az elhagyásokra, és válogatása 1922-ben átgondoltnak tekinthető, vagyis korábbi történelmi-elméleti elemzéseivel továbbra is azonosult. Így az is érthető, hogy Trockij visszautasította Pokrovszkij „pedagógiai” kifogását, amely szerint az „1905” megzavarhatja az ifjúság gondolkodását. Trockij arra az ellentmondásra mutatott rá válaszcikkében, hogy ha 1908–09-ben a német munkások számára írásai nem voltak károsok, akkor miért lennének azok az orosz fiatalok számára 1922-ben.²³ A vita pedagógiai oldalát Trockij elintéztéknek tekintette.

¹⁸ Pokrovszkij: Pravda li . . . id. c. 148–149. l.

¹⁹ Uő. Uo. 149.

²⁰ Uő. Uo. 150.

²¹ Uő. Uo. 151.

²² The Trotsky Papers 1917–1922. II. vol Ed. Meiser, The Hague Paris, 1971. 642–644.

²³ Ld. Trockij: Ob oszobennosztjah isztoricseszkoj razvitija Roszszii. (Oroszország történelmi fejlődésének sajátosságairól) Pravda, 1922. júl. 1.

Az osztályok feletti állam elméletét illetően Trockij saját nézeteinek pokrovszkiji beállítását helytelenítette. Pokrovszkij „Abból indul ki, mintha én azt állítanám, hogy az abszolutizmus *általában* a társadalmi fejlődéssel szemben létezett . . . Valójában az én gondolatom az, . . . hogy a cárizmus teljes ellentmondásba kerülve (Trockij itt a folyamatot hangsúlyozza – K. T.) a társadalmi fejlődéssel, szervezete nagyságának, az orosz burzsoázia politikai jelentéktelenségének és a proletariátustól való növekvő félelmének következtében létezett.”²⁴ Trockij úgy vélte, hogy az államhatalom a már jelzett történelmi okok következtében kialakította „saját bürokratikus apparátusát . . . ; védelmezte a kizsákmányolók érdekeit”, de mint királyi hatalom (bürokrácia, állandó hadsereg stb.) „viszonylagos önállóságra”, és az uralkodó társadalmi erők között saját érdekekre tett szert, „közöttük az első erővé vált”.²⁵

Trockij – Pokrovszkijjal ellentétben – az oroszországi imperializmus szakaszának vizsgálatában a hatalom megosztottságából indult ki, hogy az uralkodó osztályok egyike sem rendelkezett kizárólagosan a hatalommal: „Pokrovszkij elvtárs a kérdést így teszi fel: vagy a burzsoázia rendelkezik a hatalom egészével, vagy egyáltalán nem rendelkezik vele . . . A burzsoázia nem rendelkezett a hatalom egészével, hanem csak érintkezett azzal. Az események menetének, azaz mindenekelőtt a katonai összeomlás, az alsó rétegek nyomásának következtében szakadék keletkezett az önkényuralom és a burzsoázia között. Ez okból megdőlt a monarchia. A burzsoázia megpróbálta a hatalmat megragadni egészében és közvetlenül (1917. március). De a hatalmat a munkásosztály ragadta meg a paraszti hadseregre támaszkodva (1917. október).”²⁶

Trockij alapjában vetette el azt a felfogást, hogy az önkényuralom a kereskedelmi kapitalizmus diktatúrájának megtestesülése lett volna. Ugy vélte, hogy sem az önkényuralom kialakulását, sem az egész oroszországi történelmi fejlődést nem szabad a nyugat-európai fejlődés „mintája” szerint megközelíteni: „A lényeg az, hogy kétségtelen és elvitathatatlan Oroszország fejlődésének megkésettisége; a Nyugat magasabb kultúrájának hatása és nyomása alatt nem egyszerű ellentmondás keletkezett a nyugat-európai történelmi folyamattal, hanem ez mély *sajátosságokat* szült Oroszországban, amelyeket önálló tanulmányozásnak kell alávetni. Íme, ez a mi kérdésfelvetésünk, bár Pokrovszkij elvtárs ezt nem tartja a »miénknek«.”²⁷

Cikke második részében Trockij kitért azoknak a történelmi tendenciáknak a vizsgálatára, amelyekben véleménye szerint megragadhatók az orosz történelmi fejlődés sajátosságai. Elemzésének módszertani alapjaként pedig azt a megközelítést fogadta el, amely „a gazdasági fejlődés kritériumait a termelésben, a technikában, a munka társadalmi szervezetében” keresi.²⁸ Ezen az alapon a fejlődési sajátosságokat a városfejlődés, az iparfejlődés, a kapitalizmus kibontakozása terén, valamint a társadalmi és politikai struktúrában mutatta meg. Ezirányú állásfoglalásait ismét egy terjedelmesebb idézettel kell reprezentálnunk: „A nyugat-európai város kézműipar-céhes és kereskedő-céhes volt. A mi városaink pedig adminisztratív-katonai, következésképpen fogyasztói, nem pedig termelői központok voltak . . . A mi kézműiparunk megmaradt a paraszti kusztárkodás stádiumában, azaz nem különült el a paraszti földműveléstől. A reformáció megragadt a paraszti szekták stádiumában, mivel a városok részéről nem talált vezetésre . . . Lengyelország a maga társadalmi struktúrájával Oroszország és a Nyugat között állt, ahogyan Oroszország Európa és Ázsia között. A lengyel városok sokkal jobban ismerték a céhes-kézműipart, mint a miénk. De nekik nem sikerült annyira felemelkedniük, hogy a királyi hatalomnak segítsenek összetörni a feudálisokat . . . Nálunk a legújabb tőkés ipar a gazdasági kezdetlenség környezetében jelent meg: belga vagy amerikai üzem – körülöttük földutak, falvak szalmatetős és faházakkal . . . a legprimitívebb kezdetek és a legmodernebb fejlemények. Innen van a nyugat-európai tőke hatalmas szerepe az orosz gazdaságban. Innen van az orosz burzsoázia politikai gyengesége . . . Innen van az a könnyedség, ahogyan mi elbántunk az orosz burzsoáziával. A cárizmus védte Oroszország tulajdonos osztályainak érdekeit a nemzetközi harcban, de primitívebb gazdasági alapokra támaszkodott, mint ellenségei és szövetségesei. Ezt az alapot a cárizmus kegyetlenül kihasználta, azaz a nemzeti érték

²⁴ Uó. Uo.

²⁵ Uó. Uo.

²⁶ Uó. Uo.

²⁷ Uó. Uo.

²⁸ Uó. Ob oszobennosztjah . . . i. c. II. rész, Pravda, 1922. júl. 2.

sokkal nagyobb százalékát nyelte el, mint hatalmas ellenségei és szövetségesei. Ez a tény megerősítést nyert egyrészt a katonai kötelezettségek terén, másrészt Oroszország teljes felbomlásában.”²⁹

Pokrovskij és Trockij itt bemutatott szembenállása nyilvánvalóan az orosz történelmi fejlődés két eltérő koncepcióját demonstrálja. Az oroszországi önkényuralom „önállóságának” és osztályjellegének problematikája politikai-ideológiai jelentőségénél fogva került a polémia középpontjába. Természetesen ez a problematika elválaszthatatlanul összekapcsolódott az orosz abszolutizmus keletkezésének és a kapitalizmus megjelenésének, fejlődésének történelmi kérdéseivel. Trockij és Pokrovskij között nem egyszerűen hangsúlyeltolódások voltak: Trockij a cári önkényuralom viszonylagos önállóságát, a nyugati tőke fokozott oroszországi szerepét, a társadalmi-gazdasági fejlődés elmaradottságát és megkésetttségét, a nyugati fejlődéshez viszonyított sajátos tendenciákat stb. domborította ki; Pokrovskij a nyugati és orosz fejlődés hasonlóságait, egységét, az orosz önkényuralom kialakulásának kapitalista motívumait, a kapitalizmus korai (16. századi) immanens kifejlődését tartotta alapvetőnek.

Bár Pokrovskij és Trockij ugyancsak a Pravdában megjelent újabb replikái³⁰ nem tartalmaztak lényegesen új mozzanatokat, az általuk felvetett problémakör speciális viták tárgya lett a Marxisták Tudományos Társaságának ülésein is.³¹

Pokrovskij 1923-ban az „osztályok feletti állam elméletével” külön cikksorozatban foglalkozott, és Trockij álláspontját itt ismét úgy ecsetelte, mint amely kedvező talajt teremt a vulgarizálás számára. S ekkor vetette fel explicit formában azt – a ma már elfogadhatatlan – tételt, hogy Nyugat-Európa országai a 16. században nem álltak a fejlődés magasabb szintjén, mint Oroszország.³² Pokrovskij ezirányú nézeteinek alapjai persze már jóval a forradalom előtt kialakultak,³³ de újabb munkái nemcsak elmélyítették koncepcióját, hanem számos új elemzéssel ki is bővítették.

Pokrovskij új könyve – az Ocserki po isztorii revoljucionnogo dvizsenija v Rosszii XIX i XX vv. – kapcsán a Trockijjal folytatott polémia 1924-ben kiszélesedett. E könyv, amely előadásainak gyűjteménye volt, az orosz történelmi fejlődés és forradalmi mozgalom sok fontos kérdését érintette. A könyv lényegével és a „kereskedelmi kapitalizmus”³⁴ tételével kapcsolatban nyomban jelentkeztek ellenvélemények.

Már rámutattunk a jelzett történelmi kérdések körül kifejlődő vita meghatározó jelentőségű ideológiai aspektusának egyikére, a „trockizmus” elleni ideológiai támadásra, amely 1932 után a

²⁹ Uő. Uo.

³⁰ Ld. *Pokrovskij: Szvocobrazie ruszszkogo isztoricseszkoogo proceszsza i pervaja bukva marksizma. (Az orosz történelmi folyamat sajátossága és a marxizmus első betűje) Pravda, 1922. júl. 5. Trockij: Parohod ne parohod a barzsa. (A gőzhajó nem gőzhajó, hanem uszály) Pravda, 1922. júl. 5. Pokrovskij: Koncsaju . . . (Befejezem) Pravda, 1922. júl. 13.*

³¹ Ld. *G. D. Alekszejeva: Oktjabr'szkaja revoljucija i isztoricseszskaja nauka 1917–1923. (Az Októberi Forradalom és a történettudomány, 1917–1923) Moszkva, 1968. 243.*

³² Vö. *Pokrovskij: Otkuda vzjalasz' vneklaszzovaja teorija szamoderzsavija. (Honnan került elő az önkényuralom osztályok feletti elmélete (Vesztnik Szocialiszticseszkoj Akademii 1923. 4. sz. 27.*

³³ Pokrovskij a Ruszszkaja isztorija sz drevnejsih vremen c. művében azon a véleményen volt, hogy I. Péter idején a korábbi „burzsoá” politika mind bel-, mind külpolitikai tekintetben burzsoáellenes politikává vált. Továbbá úgy vélte, hogy az önkényuralom kialakulását követően a nagy földbirtokosok és a kereskedőtőke birtokolta az államhatalmat, majd az előbbi az utóbbi javára lemondott a hatalomról még I. Péter uralkodása előtt. Vö. *Ruszszkaja Isztorija . . . (I–IV. köt. 1910–1914) Moszkva (első kiadás) IV. köt. 7. könyv 1. és Pokrovskij forradalom előtti történelmi nézeteinek átfogó kritikáját ld. Ocserki isztorii isztoricseszkoj nauki Moszkva, 1963. 3. köt. 218–236.*

³⁴ Pokrovskij történeti koncepciójának a kereskedőtőke oroszországi szerepére vonatkozó tételeit részletesebben nem tárgyaljuk, mert a történeti irodalom már kimutatta a kereskedőtőkének Pokrovskij műveiben eltúlzott és abszolutizált szerepét. Rámutattam arra is, hogy a „kereskedelmi kapitalizmus”, amely Pokrovskijnál – mint láttuk – az államhatalommal is rendelkezett, nem külön formáció. „A feudalizmus geneziséét Pokrovskij a »Kijevi Rusz« idejére teszi, a feudális társadalmi rend végleges megszilárdulását – a 13. századra. A 16. századtól – véleménye szerint – a kereskedőtőke hatása alatt megkezdődik a feudális viszonyok fokozatos felbomlása. Pokrovskij ezen a prizmán keresztül értékeli az orosz centralizált állam kialakulási periódusának minden alapvető eseményét.” *O. Szokolov. i. m. 39.*

politikai-ideológiai élet középpontjába került. Ugyanakkor utalni kell egy másik aspektusra is: a tudományos élet első fejlődésére, azaz a történelmi kutatás elméleti-módszertani alapjainak meghatározásáért folyó küzdelem sajátosságaira. A forradalmat követő években a legelső feladat a szovjet történetírás megteremtése volt. Ennek érdekében – ha csak fő vonalaiban is – a burzsoá történetírással szemben álló, azzal konfrontáló történelmi koncepciót kellett kidolgozni az orosz történelmi fejlődésre vonatkozóan; s ezzel párhuzamosan fel kellett készíteni az első szovjet történész generációt, meg kellett szervezni a tudományos munkát stb.^{3 5}

E korszak másik jellegzetessége, hogy ekkor a tudományos munka még kevésbé volt szervezett, a spontaneitás még nagyobb szerephez jutott, s emellett a szabad légkörben folyó vitákat még nem mérgezte meg a „tekintélyek” szakrális tisztelete. Így volt lehetséges, hogy a Krasznaja Professzura Intézet egyik fiatal tanára, A. N. Szlepkov (a Bolsevik c. folyóirat szerkesztője), sommásan elmarasztalhatta egy recenzóban a rektor, vagyis Pokrovskij új könyvét.

A recenzens szerint Pokrovskij tévesen ítélte meg „az önkényuralom szociális lényegét”.^{3 6} Noha Szlepkov Trockijjal szemben Pokrovskijnak adott igazat az oroszországi kereskedőtöke történelmi funkciójának tekintetében, hangsúlyozta azonban, hogy Pokrovskij viszont eltúlozta annak jelentőségét, mert sémájában Rettegett Ivántól Sztolipinig a politikailag meghatározó tendenciákat és személyeket a kereskedőtöke hordozójaként, „ügnökeként” vizsgálta; s ennek az állapotnak Pokrovskij értelmezése szerint csak az 1917-es Februári Forradalom vetett véget, vagyis az önkényuralom összeomlása. Szlepkov ugyan helyeselte azt a véleményt, hogy Rettegett Iván korát az önkényuralom megszilárdulásának tekintésük, amikor az önkényuralom – úgymond – „a kereskedőtöke és a földesurak, a kereskedő nemesség” apparátusa volt. Ezzel Szlepkov engedményt tett a kereskedőtöke szerepének eltűlése irányában, ugyanakkor kiemelte, hogy nem lehet a két „uralkodó” társadalmi csoportot azonosná tenni, mivel közöttük is harc folyt az állam politikájának meghatározásáért. Szlepkov tehát a földesurak és a „kereskedőtökek” egy kategóriába való sorolását elvetette.^{3 7}

Úgy tűnik azonban, hogy Szlepkov a fenti engedményt azért tette, hogy élesebben elhatárolhassa magát Trockij koncepciójától, s ennek egy későbbi vitacikkben hangot is adott.

Mint láttuk, Trockij egészében tagadta az orosz kereskedőtöke uralkodó és előremozgató funkcióját. Szlepkov az önkényuralom megközelítésében a történetiség igényét hangsúlyozta; vélekedése szerint a 19. században végbement az önkényuralom és általában az egész társadalmi szervezet „újjaszületése”: „a földesúr és a földesúri önkényuralom szociális újjaszületéséről” írt. Pokrovskijnak pedig arra hívta fel a figyelmét, hogy a földesúri gazdaságban csak ekkor kezdődött meg a kapitalizálódás, és a földesúri állam politikájában is csak ekkor jelentek meg a burzsoá rend elemei. A 20. század elejére pedig az ipari töke finánciókévé nőt át, a „földesúr gazdaságilag már a banktöke foglyává válik”.^{3 8}

Pokrovskij rövid válaszában leszögezte: amikor Szlepkov tagadja, hogy „az önkényuralom – a politikailag szervezett kereskedőtöke”, akkor de facto Trockij álláspontjára jut.^{3 9}

Pokrovskij ekkor, 1924 második felében, már egy cikksorozat megírására készült az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól, és ezt nyilván még sürgetőbbé tette Szlepkov viszontválasza.^{4 0}

^{3 5}E történelmi szakasz tudományos és ideológiai életének összefoglaló igénnyel készült irodalmából ld. *G. D. Alekszejeva* i. m. és *B. A. Csagin–V. I. Klusin*: *Bor'ba za isztoricseszkiy materializma v SZSZSZR v 20-e godü.* (Harc a történelmi materializmusért a Szovjetunióban a 20-as években) Leningrád, 1975.

^{3 6}*A. Szlepkov*: *M. Pokrovskij. Ocserki po isztorii revoljucionnogo dvizsenija v Roszszii XIX i XX vv.* (Kursz lekcii). Bol'sevik, 1924. 5. sz. 20–36.

^{3 7}Vö. *uő.* Uo. 114–115.

^{3 8}Uo. 115.

^{3 9}Vö. *M. Pokrovskij*: *O pol'ze kritiki, ob abszolutizme, imperializme, muzsickom kapitalizme i o procesem.* (Poszvescsaetszja t. A. N. Szlepkovu) *Pod Znamenem Marksizizma*, 1924. 12. sz. 251–252. l. (A kritika hasznáról, az abszolutizmusról, az imperializmusról, a muzsik-kapitalizmusról és egyebekről. A. N. Szlepkov elvtársnak szenteltem).

^{4 0}Ld. *A. Szlepkov*: „Ne szoglasznü” (Otvet t. Pokrovskomu). („Nem értünk egyet.” Válasz Pokrovskij elvtársnak) Bolsevik, 1925. 5–6. sz.

Ez utóbbi ugyanis ismét elvetette az önkényuralom pokrovszkiji meghatározását, és újra kitért annak megmagyarázására, hogy miben nem ért egyet Trockijjal. Szlepkov szerint Pokrovszkijnak igaza van abban, hogy Trockijjal szemben rámutatott az önkényuralom osztályeredetére, amelyet a kereskedőtökében látott. Szlepkov azonban nem vette észre, hogy ez az álláspont önellentmondáshoz vezet, amennyiben a kereskedőtöket önálló osztályként, meghatározó történelmi erőként fogta fel, s ugyanakkor ezzel egyidejűleg helytelenítette az önkényuralom pokrovszkiji meghatározását és felfogását általában, „mert az a cárizmus szociális tartalmának változatlanságát tételezi fel”.⁴¹ Szlepkov önellentmondásának egyik oka abban rejlik, hogy megpróbálta Pokrovszkij és Trockij koncepcióit „összebékíteni”. Hangsúlyozni a kereskedőtöke történelmi jelentőségét és ugyanakkor helyeselni az oroszországi kapitalizálódásra vonatkozó trockiji álláspont számos elemét,⁴² nem volt elfogadható Pokrovszkij számára, aki élesen szembehelyezkedett az „összebékítési” kísérlettel.

Ekkor Pokrovszkij az oroszországi történelmi fejlődés sajátosságairól folyó vitát már közvetlenül összekapcsolta a „trockizmus” elleni támadással. Ennek során Szlepkovot is trockistának nevezte a következő érvelés alapján: „Az az elképzelés, mintha a 20. század elején Oroszországban az önkényuralom lett volna az első vállalkozó, és az vezetne volna az ipari kapitalizmust. Trockij elvtársnak szükséges, hogy megalapozza elméletét a permanens forradalomról... Az a szerep, amelyet ez a koncepció a forradalmi harc folyamatában a falunak és a parasztságnak tulajdonít, egyáltalán nem igazolódott be; ha az önkényuralom egymagában a városi proletariátust leteperhette volna, a proletariátusnak egyedül nem lett volna elegendő ereje.”⁴³

Úgy véljük – és ennek már itt hangot kell adni –, hogy mindez az adott történelmi kérdés megoldásában még nem tekinthető döntő érvek. Ha Trockij permanens forradalom elméletében nem helyesen értelmezte a forradalmi folyamat egységében a különbözőséget, még nem feltétlen bizonyíték arra, hogy helytelenül ítélte meg az oroszországi fejlődés egészének fő vonalát is. Az ilyen érvelés is jól illusztrálja, hogy miképpen szötte át a politika a tudományos elemzést, hogy az egyes történelmi kérdésekben a marxista koncepció kidolgozása szervesen összefonódott a politikai kérdésekre adott válaszokkal. Pokrovszkij az önkényuralom jellegének megítélésében azonban túlságosan is közvetlenül próbálta felmutatni a politikai állásfoglalásokat. Nem szabad elfelejteni, hogy Pokrovszkij maga is számos vonatkozásban helytelenül ítélte meg az orosz forradalom történelmi fejlődését és perspektíváit.⁴⁴ Mint ahogy arról sem feledkezhetünk meg: alighanem helytelen lenne elmarasztalni ezért az oroszországi történelmi fejlődésről kidolgozott egész koncepcióját. Hangsúlyozzuk, hogy a permanens forradalom problematikája csaknem kezdettől jelen volt a szovjet történetírásnak az önkényuralom megdöntésével és a forradalmak történetével foglalkozó munkáikban, kutatásaikban. Hogy a szovjet történetírásban és elméletben milyen eredményekhez vezetett a permanens forradalom vizsgálata: ez külön tanulmány feladata. Itt csupán azt mutatjuk meg, hogy a forradalom permanenciájáról a 20-as évek elején a történészek körében sem volt egyértelmű és világos a kép; s egyúttal utalunk arra, hogy a permanens forradalom kérdése nem vált külön a történelmi problémák vizsgálatától.

⁴¹ Vö. *Uő. Uo.* 65–67.

⁴² Vö. *Uo.* 67–68.

⁴³ *Pokrovszkij: K voproszu ob oszobennosztjah isztoricseszkoje razvitija Roszszii.* (Oroszország történelmi fejlődése sajátosságainak kérdéséhez) Pod Znamenem Marksizma, 1925. 4. sz. 124–125.

⁴⁴ Pokrovszkij 1917-ben azon az állásponton volt, hogy a proletárforradalom győzelme egy országban nem lehetséges. Az „Izvesztija Moszkovszkogo Szoveta rabocsih deputatov” 1917. 199. sz.-ban ezt írta: „Ha egyszer a proletárforradalom elkezdődött, akkor összeurópai méretekben kell kibontakoznia, vagy pedig elbukik Oroszországban is. Az imperialista »hatalmakkal« körülvett orosz munkás-paraszt köztársaság nem létezhet. Ilyen »csodát« Európa nem fog megengedni.” Ld. az idézetet Dubrovskij i. c. 26. l. O. Szokolov megjegyzi, hogy Pokrovszkij a lenini forradalomelmélet helyes álláspontjait csak fokozatosan jutott el, kezdetben ugyanis úgy vélte, hogy Lenin 1915 októberében Oroszországot illetően nem ment túl a burzsoá-demokratikus forradalom elképzelésén. Vö. *O. Szokolov* i. m. 63. Lenin és Pokrovszkij viszonyáról általában ld. *O. Szokolov: V. I. Lenin i formirovanie bol'sevisztszkij vzgljadov M. N. Pokrovszkogo.* (V. I. Lenin és M. N. Pokrovszkij bolsevik nézeteinek kialakulása) *Voproszű Isztorii*, 1963. 8. sz. 30–41.

V. Büsztrjanszkij, a korszak neves bolsevik történésze,^{4 5} vitába szállt Olminszkijel a polgári és szocialista forradalom viszonyáról az oroszországi fejlődésben. Egy 1921-ben megjelent kötetben (Iz ephi „Zvezdü” i „Pravdü,” 1911–14) Olminszkij, az egyik tanulmány szerzője, felvetette azt a kérdést, hogy miképpen tekintettek a bolsevikok az első orosz forradalom után az előttük álló forradalomra. Büsztrjanszkij – Olminszkijel polemizálva – Plehanovtól Leninig végigkísérte a permanens forradalom felfogását. Vizsgálódása során arra a megállapításra jutott, hogy a bolsevikok és korábban a századforduló szociáldemokratái (Kautsky, Plehanov) az oroszországi forradalmat egy történelmi szakasz produktumaként gondolták el, és már 1905-ben úgy határozták meg a forradalom feladatait, hogy a cárizmus megdöntése a szocializmusért folyó forradalmi harc kezdeteként fogható fel.^{4 6} E polémia konkrét jelentősége abban rejlett, hogy Büsztrjanszkij Olminszkijel vitázva bebizonyította: Lenin Áprilisi Tézisei nem jelentettek radikális és váratlan fordulatot a forradalomra vonatkozó bolsevik koncepcióban. Idézett cikkében Nyevszkij is ezt képviselte. Ugyanis Plehanov már a századelőn hangsúlyozta, hogy a polgári és szocialista forradalom a fejlődés két szakasza, de mereven nem szétválaszthatók, sőt, a lehetőségek szerint közelíteni kell őket egymáshoz. E logika alapján állíthatta Büsztrjanszkij: az Áprilisi Tézisek a bolsevizmus 1905-ös pozíciójának természetes következménye, fejlődése volt; a bolsevikok februárban Októbert készítették elő, vagyis ekkor a forradalom második szakasza kezdődött meg.^{4 7}

Trockij „1905”-je – amint azt Pokrovskij megjósolta – a permanens forradalom elmélete körüli vitát is kiszélesítette. Persze az elemzések igen különböző eredményekhez vezettek. Ezt illusztrálják Olminszkij, Büsztrjanszkij, Nyevszkij megközelítései vagy éppenséggel Sztálin kritikája^{4 8} és ez utóbbinak szlepkovi értékelése.^{4 9} Maga Pokrovskij a trockiji permanens forradalom elméletnek és Trockij 1905-ös politikai tevékenységének értékelését, helyesebben, bírálatát csak jóval később, 1930-ban, végezte el az „1905-ös év” c. broszúrájában.^{5 0} Pokrovskij itt arról írt, hogy a marxizmus klasszikusai a polgári és szocialista forradalom közelségét nem abszolutizálták, s jelentőségét nem túlozták el, mint ahogyan azt Trockij tette. Azt is hangsúlyozta, hogy Trockij a forradalom fejlődéséből kiiktatta az „átmeneteket”, s a parasztságnak pusztán „kisegítő” szerepet szánt a forradalomban. Pokrovskij szerint „ezek a tévedések” határozták meg Trockij történelmi koncepcióját, amelynek lényegét szerves összefüggésbe hozta a két forradalom „összetorlódásának” kérdésével. Ennek kapcsán Pokrovskij kiemelte: „Nálunk mégis külön volt a februári burzsoá forradalom és külön az Októberi – a szocialista. Trockij »eredetisége«, amellyel büszkélkedett, abban állt, hogy nála a burzsoá forradalom vége és a szocialista forradalom kezdete országunkban összefolyt . . .”^{5 1} Megjegyezzük, hogy Pokrovskij kritikája ebben a kérdésben nélkülözte a konkrét elemzést: nem mutatott rá a forradalom két „elkülönült” szakaszának egymáshoz való reális viszonyára. Nem tisztázta, hogy miként Február Október bevezetése volt, úgy Október Február betetőzésének tekinthető, vagyis Október a polgári forradalom feladatait is bevégezte (gondoljunk csak az agrárkérdésre). Ekkor, 1930-ban, már nem kerülhetett sor Trockij nézeteinek elmélyültebb kritikai elemzésére.

1925-ben, Szlepkovval folytatott polémiájával csaknem egyidőben Pokrovskij Trockij történelmi koncepciójáról a Kommuniszticeszkij Internacional hasábjain éles kritikát jelentetett meg: „A trockizmus és Oroszország történelmi fejlődésének sajátosságai.” Így a történelmi vita a „trockizmus” ellen folyó nemzetközi kampány részévé is vált.

Pokrovskij e tanulmányának bevezetőjében kifejtette, hogy Trockij 1922-es fellépése azért váltott ki részéről oly nagy ellenállást, mert a kommunista egyetemek diákjai az orosz történelem

^{4 5} Büsztrjanszkij lett a bolsevizmus történetével foglalkozó kutatócsoport vezetője, amely 1923. szept. 10-én jött létre a Krasznaja Professzura Intézetben.

^{4 6} Vö. V. Büsztrjanszkij: Burzsuaznaja i szocialiszticeszkaja revolucija (Fevral’ i Oktjabr’ 1917 g.) (A polgári és szocialista forradalom. Február és Október) Krasznaja Letopisz’, 1922. 2–3. sz. 30.

^{4 7} Lenin 1917 márciusában a forradalom második (szocialista) szakaszának kezdetéről ír. Lenin Összes Művei 32. köt. 22. és ld. Büsztrjanszkij i. c. 35–37.

^{4 8} I. V. Sztálin Művei Szikra, 1951. 6. köt. 401–419.

^{4 9} Ld. Szlepkov recenzióját Sztálin munkájáról Bol’sevik, 1924. 9. sz. 102–105.

^{5 0} Ld. Pokrovskij: 1905 god. In: Izbr. Proiv. kn. 4. Moszkva, 1967. 189–194.

^{5 1} Uő. Uo. 189.

marxista kézikönyveiben Oroszország társadalmi-politikai fejlődésének azt az ábrázolását szokták meg, amely szerint e fejlődés ugyanazon az úton haladt, mint Nyugaton. E vonatkozásban Trockijnak különösen két tételét tekintette tarthatatlannak. Trockijjal szemben úgy vélte, hogy az orosz abszolútizmus az eredeti felhalmozás korai kapitalizmusának talaján fejlődött ki. Trockijnak azt a tételét, hogy az orosz abszolútizmus „primitív naturális gazdasági alapokon” jött létre, ahol az állam a gazdasági életben különösen fontos szerepet töltött be, és a társadalom fölött álló önállósult szervezetté vált. Pokrovskij úgy értelmezte, hogy eszerint nem a kapitalizmus lökte előre az orosz állam fejlődését, hanem ellenkezőleg: az orosz állam, az abszolútizmus „ültette el félénken” a kapitalizmust a maga katonai-politikai céljai számára.⁵² Pokrovskij tehát az orosz állam különleges gazdasági-történelmi jelentőségét nem vette számításba, sőt, elhibázott megállapításnak tekintette.

Bár később Pokrovskij is figyelembe vette a 16. századi társadalmi-gazdasági viszonyok feudális jellegét, de e cikkében és később is elfogadhatatlannak tekintette, hogy Trockij a kereskedőtőke oroszországi jelentőségét az elmaradottság problémakörével hozta összefüggésbe. Pokrovskij szerint Trockijnak csupán azért volt szüksége a kereskedőtőke történelmi jelentőségének tagadására, hogy helyébe „az abszolútizmus mindenhatóságát” állíthassa, lemondva így az oroszországi kapitalizmus belső mozgását megvilágító elemzésről; ezért menekült Trockij „a nyugati tőke hatásának koncepciójához, bár e hatásról komoly formában a 16–17. században nem lehetett szó”.⁵³

Kétségtelen, hogy Trockij sémája nem támaszkodott a 16–17. századi Oroszország konkrét történelmi vizsgálatára, éppen ezért nem tudta elmélyíteni koncepcióját erre a fejlődési szakaszra vonatkozóan. Itt persze figyelembe kell venni azt a tényt, hogy az Októberi Forradalmat követő periódusban a történészek érdeklődésének középpontjában mindenekelőtt az új- és legújabbkor problémái álltak. 1917 és 1923 között az összes történelmi publikációk 90 százaléka az orosz forradalmi mozgalomhoz, annak is főként proletár periódusához kapcsolódott. Ez egyben utal Pokrovskij munkásságának jelentőségére, de a 20-as évek történetírásának egyoldalúságára is. E korszakban a feudalizmus történeti kutatása alig gazdagodott egy-két marxista szemléletű munkával.⁵⁴

Pokrovskijnak Trockij másik alapvető tételével, a városfejlődés két típusának elgondolásával kapcsolatos kritikája igen lényeges megállapítást is tartalmazott. A nyugati és oroszországi városfejlődés trockiji megkülönböztetését abszolutizáltak tartotta, és egyáltalán nem tekintette alapvetőnek: Marx „eredeti felhalmozás” elméletére támaszkodva vetette el a városfejlődést középpontba állító tételt. Pokrovskij az emelte ki, hogy az eredeti felhalmozás mindenütt végbement Európában, csak más és más színekkel, más és más történelmi korszakokban. Engels elgondolására utalva megállapította: „Valójában (az eredeti felhalmozásra – K. T.) kiválasztott példa – a parasztek földtől való megfosztása Angliában – Nyugat-Európa számára jellemző, nem pedig Keletre. Itt nem a parasztek földtől való megfosztásán keresztül vezetett az út, hanem röghöz kötésükön át. Itt valóban a »történelmi fejlődés sajátosságával« van dolgunk, igaz, nem egyedül Oroszországgal, hanem egész Kelet-Európáéval, beleértve például Poroszországot is. Ez a sajátosság persze messze nem közömbös a megfelelő országok politikai fejlődése számára.”⁵⁵ Pokrovskij ebből a kiindulópontjából az orosz és porosz önkényuralom

⁵² Vö. *Pokrovskij*: Trockizm i „oszobennosztii isztoriescskogo razvitija Roszszij”. (A trockizmus és „Oroszország történelmi fejlődésének sajátosságai”) Kommuniszticeszkij Internacional, 1925. 3. sz. 21.

⁵³ Vö. *Uő. Uo.* 25–27.

⁵⁴ Vö. *Alekszejeva.* i. m. 73. és 91.

⁵⁵ *Pokrovskij*: Trockizm . . . i. c. 25–26. „. . . az orosz és a nyugat-európai városnak ebben az éles szembeállításában Trockij szerfölött túloz és leegyszerűsít. Természetesen a 16–17. század Moszkvája nem volt hasonló Firenzére vagy Antwerpenre (bár valamivel nagyobb volt Londonnál . . .), de a régi orosz város típusa ugyanaz volt, mint a középkori Nyugat-Európa várostípusa. Miért? Mert a kereskedőtőke, amely Oroszországban később alakult ki, mint Nyugaton, de gyorsabban fejlődött, elnyomta a még pelenkában levő kézműiparunkat, átalakítva azt a háziipari termelés rendszerévé már a 17. századtól kezdve”. Pokrovskij ezt az álláspontját a 17. századi külföldi látogató benyomásával igazolta. A kézműipar igen fejlett volt, bár elaprózott – állapította meg Pokrovskij; Moszkvában 40 ezer – tisztán kézműipari típusú üzlet (lavka) volt (24. l.). Pokrovskij nem vette figyelembe, hogy bizonyos középkori formák konzerválódásáról van szó, nem pedig a nyugat-európai városfejlődés kapitalizálódásának követéséről.

oly hosszú ideig tartó fennmaradását a röghöz kötés érdekeivel magyarázta.⁵⁶ Ez igen fontos támponttá vált a mai történettudomány számára is, függetlenül attól, hogy Pokrovskij még nem tudott eljutni a kelet-európai fejlődés sajátosságainak rendszerbe foglalásáig. Pokrovskij e cikkében újra összefoglalta az „állam gazdasági mindenhatóságának” ideológiáját is keletkezésétől (mint nemesi ideológia) a polgári ideológiába vezető evolúción át Trockij koncepciójáig, de e kérdésben korábbi részletes elemzését⁵⁷ új felismerésekkel nem gazdagította.

A Szlepkov ellen csaknem ugyanekkor írt cikkében a vita másik csomópontját a következő kérdésben foglalta össze: „»végbement-e a 20. század elején a földesúri állam újjászületése«, vagy pedig a földesúri állam – a korábbiaknak megfelelően – a kapitalizmus régi, ipari formáit megelőző struktúrájának politikai szervezete volt?” Pokrovskij természetesen – hogy ne kerüljön teljes ellentmondásba alapvető koncepciójával – a felvetett kérdés második lehetőségére mondott igent. Sőt, a 16. század elején születő abszolutizmust összevetette az utolsó Romanov-cár abszolutizmusával: „Mintha négy évszázad el sem telt volna.” De álláspontjának következetes védelme érdekében az Oroszország elmaradottságáról és lassú fejlődéséről szóló tézist, mint „banális és hasznavehetetlen sablont” mégis kénytelen kidobni. Ugyanakkor érdekes módon – ha közvetett formában is –, de elismeri e bírált tételt, amikor a 16. századi és a 20. századi abszolutizmus között nem lát lényeges különbséget. Az orosz abszolutizmus dinamikáját csupán abban véli felismerni, hogy a 20. században már „nem volt karóbahúzás” stb., s hangsúlyozza, hogy VIII. Henrik Angliájához viszonyítva, ahol „a radikális újjászületés valóságosan végbement, Oroszországban a fejlődés ezen a téren csaknem egy helyben maradt”.⁵⁸

Pokrovskij önellentmondására fény derül a Trockijjal polemizáló tanulmányának figyelmes olvasásakor. Azért vetette el az „elmaradottság” tételét, mert ha nem a kapitalizmussal kapcsoljuk össze az abszolutizmus 16. századi megjelenését, akkor annak a „semmi” talaján kellett létrejönnie, s így szükségszerűen „Trockij koncepciójához jutunk el.”⁵⁹ Pokrovskij sémája szerint tehát a 16. században az abszolutizmus a kapitalizmus talaján jött létre, de lényegénél fogva feudális természetű volt. Ezt még el is fogadhatnánk, ha ezzel együtt Pokrovskij nem jelentené ki, hogy az abszolutizmus mégsem „a társadalmi fejlődéssel szemben létezett”. Így Pokrovskijnak vagy alapvető tételét (a kereskedőöke koncepcióját), vagy az abszolutizmus progresszív jellegének tételét kellett volna feladnia.

Pokrovskij a későbbi történelmi szakaszra, az imperializmus korára vonatkozóan is bizonyítani próbálta az „elmaradottság sablonos sémájának hasznavehetetlenségét”: statisztikai adatok segítségével kimutatta az oroszországi kapitalizmusnak a Nyugaténál gyorsabb gazdasági fejlődését; eszerint pl. az orosz fémpár növekedési üteme a háborút megelőző tíz évben a világon az első helyet foglalta el stb.⁶⁰ A jelenség magyarázatában a protekcionizmus (tehát az állam szerepét !!) és a zsidókérdés szerepét emelte ki. Az előzőnek a gyors iparfejlesztésben tulajdonított kiemelkedő szerepet, az utóbbinak pedig abban, hogy milyen jellegűek voltak a „kereskedő államok” politikai rendszerei.⁶¹

A pokrovskij-i elemzésben az első világháború is lényegében kereskedelmi háború volt, sőt továbbmenve, a cári külpolitika utolsó fél évszázadának minden jelentős fordulatát a kereskedelmi utakért folytatott küzdelemmel magyarázta.⁶² (Ezzel a megközelítéssel már Pokrovskij 1922-es tanulmányában is találkozunk, igaz, ott a 16. századra vonatkozóan.)

Pokrovskij végül ideológiatörténeti érveléssel is „alátámasztotta” az önkényuralomról adott meghatározását: „Az orosz abszolutizmus nemcsak objektíve volt a »politikailag szervezett kereskedelmi

⁵⁶ Vö. *Uő.* Uo. 28–30.

⁵⁷ Ld. Pokrovskij ezirányú elemzéseit: *Vesztnik Szocialiszticeszkaj Akademii*, 1923. I., 2. és 4. számban.

⁵⁸ Vö. *Pokrovskij: K voproszu ob oszobennosztjah* . . . i. c. 128.

⁵⁹ Vö. *Pokrovskij: Trockizm* . . . i. c. 27–28.

⁶⁰ Vö. *Pokrovskij: K voproszu ob oszobennosztjah* . . . i. c. 128–129. l.

⁶¹ Vö. *Uő.* Uo. 130–131.

⁶² Pokrovskij a cári monarchia külpolitikájáról átfogó tanulmányt írt a *K voproszu ob oszobennosztjah* . . . c. tanulmány folytatásaként (*Pod Znamenem Marksizma*, 1925. 5–6. sz. 89–109. l.) Itt részletekbe menően azt bizonygatta, hogy a cári birodalom területi terjeszkedése (Kaukázus, Közép-Ázsia) a kereskedőöke érdekein nyugodott. Ennek megfelelően vélte úgy, hogy a birodalom háborúi kereskedőháborúk voltak.

kapitalizmus», hanem magát így is gondolta el. Ez utóbbiban tévedhetett, mondhatja az olvasó, de mindenesetre az ideológiának ilyen meggyökeresedtsége (ebben az esetben II. Katalintól a 20. századig) nem kevésbé jellemző, mint az irányítás formáinak meggyökeresedtsége...⁶³

Az önkényuralom és az ipari kapitalizmus viszonyának kérdését Pokrovskij így állította fel: „A vita arról folyik, hogy az oroszországi önkényuralom képviselte-e (...) a 19. század végén az ipari kapitalizmust vagy pedig nem...” Szerinte az ipari kapitalizmust nem az önkényuralom képviselte, hanem az azzal szemben álló oppozíciós pártok az állami Dumából.⁶⁴ Ez a téves meghatározás abból az ugyancsak téves tételezésből ered, hogy Pokrovskij koncepciójában a kereskedőtőke és az ipari tőke harca az orosz kapitalizmus fejlődésének meghatározó tényezője volt.

A vita eddigi tapasztalatai alapján megelőlegezhető az a megállapítás, hogy Pokrovskij nagyfokú következetessége ellenére is több vonatkozásban áthidalhatatlan ellentmondásokba került. Álláspontját ugyan egyre szélesebben dokumentálta, de az orosz történelmi fejlődés fontos kérdéseit illető alapkoncepcióját érintetlenül hagyta – legalábbis a 20-as évek végéig.⁶⁵

Mielőtt vizsgálatunkban tovább lépnének, néhány szóban utalnunk kell azokra a körülményekre, amelyek a 20-as évek második felében mind Pokrovskij munkásságát, mind annak értékelését jelentős mértékben befolyásolták.

A jelenkori szovjet történetírás rámutat azokra – a „személyi kultusz” viszonyaiból eredő – jelenségekre, amelyek a 20-as évek második felében kedvezőtlenül befolyásolták Pokrovskij politikai és tudományos-pedagógiai tevékenységét, s amelyek következtében a 30-as években Pokrovskij tudományos munkásságát lényegében „száműzték” a marxista tudomány területéről.⁶⁶

A Pokrovskij személye ellen irányuló intrikák kihatottak történelmi koncepciójának megítélésére is. Jellemző, hogy tudományos kérdés eldöntésében vagy megítélésében Sztálin véleményét kérték ki a Krasznoj Professzura Intézet hallgatói. Sztálin Pokrovskijjal szembeni elfogultsága már 1927-ben nyilvánvaló volt. Olyan helyzet alakult ki, hogy Cvetkov és Alüпов, a Pokrovskij vezette Intézet hallgatói, a Pokrovskij munkáit méltató lenini értékelésre utalva levélben fordultak Sztálinhoz, s kérték, hogy fejtse ki véleményét Pokrovskij történelmi koncepciójáról. Sztálin válaszában többek között ezt írta: „Ami az orosz »önkényuralmi rend« kialakulásának elméletét illeti, azt kell mondjam, hogy Trockij elvtárs elméletével alapszabán nem értek egyet; Pokrovskij elvtárs elméletét alapszabán helyesnek tartom, bár nem mentes a szélsőségektől és túlhajtásoktól az önkényuralom kialakulási folyamatának leegyszerűsített magyarázata tekintetében.” Megjegyzendő, hogy Sztálin ezt a választ nem tette közzé, műveinek kiadásakor pedig a Pokrovskijról való értékelését utólag teljes egészében törölte.⁶⁷

A 20-as évek második felében Pokrovskij bizonyos kérdésekben túllépett korábbi nézetein, sőt, 1931-ben publikált előadásában (nemcsak az önkényuralom kérdésében) önkritikusan felülvizsgálta és számos vonatkozásban meghaladta korlátait. Ekkor Pokrovskij vázolta új álláspontját, amelynek egyetlen eleme is világossá teszi: Pokrovskij történelmi nézetei valóságos fejlődésen mentek keresztül. „A semmit nem termelő kereskedőtőke – állapította meg Pokrovskij – nem határozhatja meg egy adott társadalom *politikai felépítményét*: íme, ezért volt teljesen helytelen az a formula, miszerint az önkényuralom »Monomah sapkájában járó kereskedőtőke« (... ») a monomahi sapka « feudális díszítés

⁶³ Pokrovskij: K voproszu ob oszobennosztah... i. c. 132.

⁶⁴ Vö. I. c. Pod Znamenem Marksizma, 1925. 5–6. sz. 109.

⁶⁵ Itt jegyezzük meg, hogy Pokrovskij nézeteinek bizonyos korrekciójára már 1924-ben sor került. N. N. Rubinstein fiatal történész Szlepkovhoz hasonlóan recenziót írt Pokrovskijnak ugyanarról a könyvről (Pod Znamenem Marksizma, 1924 12. sz.), Rubinstein Pokrovskij figyelmét felhívta néhány hibájára, így például Pesztyel paraszt-ideológusként való bemutatásának „prezentista” tendenciájára stb. Rubinstein azonban egyetértett Pokrovskijnak az önkényuralomról való meghatározásával. Pokrovskij némely bírálatot jogosnak tartott, de mint láttuk, korábbi koncepcióját még nem vizsgálta felül.

⁶⁶ Ld. részletesebben: O. Szokolov: Ob isztoricseszkih vzgljadah M. N. Pokrovskogo. (M. N. Pokrovskij történelmi nézeteiről) Kommuniszt, 1962. 4. sz. 69–79.

⁶⁷ Vö. Uo. 77. és adalékokat szolgáltat még Pokrovskij mellőzéséről R. Sportuk: Pokrovsky and Russian History. Survey, 1964. 53. sz. 117–118., és J. L. Keep: Revolution and Politics in Russia, Indiana Univ. Press 1972. 293–313.

volt, nem pedig kapitalista.”⁶⁸ Itt tehát Pokrovskij már világosan megkülönböztette a modern kereskedőtőkét a feudális uzorastőkétől. Elismerte továbbá azt is, hogy korábbi műveiben még megőrződtek a „gazdasági materializmus” bizonyos maradványai: „nem vettem kellően figyelembe a politikai felépítmény gazdasági alaptól való viszonylagos függetlenségének tényét . . .”⁶⁹

Az „elmaradottság” tételét azonban továbbra is alapjában elhibázottnak tekintette, de cáfolatát csak politikai síkon fogalmazta meg: „A »primitív gazdasági alap« Trockij minden tételének fundamentumát képezi. Másrészt Buharin elvtársnak az az állítása is erre mutat, miszerint a szocialista forradalom azért robbant ki legkorábban Oroszországban, mert a »leggyengébb láncszem« – a legkevésbé fejlett tőkés ország volt. (Lenin közepesen fejlett Oroszországról beszél.) Trockij erre alapozva állította, hogy Oroszországban a szocializmushoz való átmenetről beszélni a hatalommal rendelkező nyugat-európai proletariátus támogatása nélkül csak »egészen különös beállítottságú koponyák képesek«. Buharin elvtárs a szocializmus építésének kérdéseiben nem mindennapi óvatosságot tanúsított, amely a legszélsőségesebb szkepticizmussal párosult. Mindkettőjük elgondolása szorosan kapcsolódott a jellemzett történelmi koncepcióhoz.”⁷⁰

Az abszolútizmus kérdésében Pokrovskij már a fejlődés történetiségére helyezte a hangsúlyt. Következtetése: a feudális állam átalakulásával az abszolútizmus is megváltoztatja természetét. A feudalizmus felbomlása korában az abszolútizmus három alapvető elemét emelte ki: a bürokrácia, az állandó hadsereg és a pénzadó rendszerének megléte; ez a hatalomnak már egyáltalán nem tisztán feudális formája – hangsúlyozta Pokrovskij. Bár nem számolt le a kapitalizmus 16–17. századi megjelenésének koncepciójával, arra azonban felhívta a figyelmet, hogy az abszolútizmus különböző történelmi formái szerfelett különböző osztálybázissal rendelkeznek. Ekkor már – Lenin értékelésére támaszkodva – utalt az önkényuralom és a burzsoázia kapcsolatának bizonyos sajátosságára az imperializmus kialakulásának szakaszában: Oroszországban az önkényuralom kapitalizmushoz való alkalmazkodásának határai nemcsak az önkényuralom sajátosságaival, hanem a kapitalizmus fejlődésének sajátosságaival is mély összefüggést mutatnak. Pokrovskij – az ismert lenini gondolat alapján – kifejtette, hogy a 20. században Nyugaton már nem a »feketeszázas« októbrista burzsoázia a vezető erő, hanem a burzsoáziának az a csoportja, amely Oroszországban még igen gyenge volt: azaz a »demokratikus« burzsoázia. Az októbrista típus még közvetlenül a feudalizmus méhéből ered, és annak kizsákmányolási módszereit használja fel – így az önkényuralom létezését nem az egész burzsoázia tette lehetővé, hanem csak a különösen privilegizált személyek csoportja, amely „a földbirtokos és kereskedő osztályokból” verbuválódott. de azokkal nem volt azonos. Ezen az alapon Pokrovskij arra a következtetésre jutott, hogy ily módon nem lehet a felső osztályok tiszta uralmáról beszélni. Sőt, Leninre támaszkodva, eljutott addig a megállapításig, hogy a 20. század első évtizedétől kezdve a burzsoá monarchiává való átalakulás folyamata ment végbe. A „bürokratikus monarchia” egyik alapvető pilléré, a bürokráciát és annak evolúcióját az árugazdasággal, a születő burzsoáziával kapcsolta össze.⁷¹ „. . . Az önkényuralom megmaradt, ismétlem, nemcsak keletkezésében, hanem rendeltetése szerint is feudális intézménynek, azonban már nagyon korán, apparátusán, a bürokráción keresztül kapcsolatba került az árugazdasággal és a születő burzsoáziával.”⁷² Természetesen az önkényuralom és a burzsoázia szerves kapcsolata Pokrovskijnál a késői középkorra jellemző, de ezt legalábbis vitásnak kell minősítenünk.

⁶⁸ Pokrovskij: O ruszskom feodalizme, proizhozsdenii i karaktere abszoljutizma v Roszszii. (Az orosz feudalizmusról, az abszolútizmus eredetéről és jellegéről) In: Ruszszkaja isztorija v szamom szszatom ocserke. M., 1933. Prilozenie 1. A tanulmány eredeti megjelenési helye: Bor’ba Klaszszov, 1931. 2. sz. 487.: Itt egyebek között Pokrovskij megjegyezte: „Nem takargatom, hogy számomra 1922–24-ig az orosz feudalizmus és önkényuralom kérdései egyszer és mindenkorra megoldottnak tűntek. De 1922-ben Trockij kiadta az 1905-ös évről szóló könyvét, és a hozzáírt előszóban szó szerint megismételte azt, amit Miljukov mondott a maga »Vázlataiban« az önkényuralom eredetéről.” Ld. még 489.

⁶⁹ Ld. uo. 489.

⁷⁰ Uo. 492.

⁷¹ Vö. Uo. 496–500.

⁷² Vö. 497.

Pokrovskij nézeteinek kimutatható fejlődése több tényezővel magyarázható. Ő maga is kitért erre a problémára éppen az imént idézett előadásában. A fejlődését előmozdító tényezők sorából ellenfeleinek kritikáit kiiktatta, és az általa vezetett szemináriumokon kialakult alkotó véleménycserék jelentőségét hangsúlyozta. A jelenkori kutatás, többek között Pokrovskij visszaemlékezéseire is hivatkozva, fejlődésének fő tényezőjét másutt látja. Pokrovskij saját bevallása szerint a bolsevik párt 9. kongresszusáig (1920) csak egyes írásokat ismert Lenintől, amelyek elsősorban az aktuális kérdésekkel kapcsolatos politikai harcokkal foglalkoztak. Pokrovskij a 20-as évek közepéig ugyanis azon a téves véleményen volt, hogy Lenin csak mint gyakorlati forradalmár kiemelkedő; Lenint mint történelemet csak ez idő tájt kezdte vizsgálni.⁷³ Ezért nézeteinek a 20-as évek második felében végbement fejlődése történelmi műveiben már nem ölthetett formát.

Pokrovskij történelmi nézeteinek fejlődését pontosabban értékelhetjük, ha szemügyre vesszük Trockijnak, legfőbb vitapartnerének, a 20-as évek végén, a 30-as évek legelején újrafogalmazott koncepcióját. S ezzel tulajdonképpen lezáródik a 20-as években induló történelmi polémia első szakasza.

Bár Trockij az oroszországi fejlődésre vonatkozó koncepcióját a 20-as évek második felében írt újabb cikkekkal nem erősítette meg, de hogy a probléma foglalkoztatta, azt az orosz forradalom történetéről írott könyvének különösen az első fejezete és a könyv más részei is bizonyítják.⁷⁴

Trockij koncepciójának alapjai változatlanok maradtak. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy koncepciójának alapvonásai már 1905–1907 táján kialakultak, sőt, bizonyos elemei talán már korábban is.⁷⁵ Vizsgálatunk eme pontján kell azt is megmutatnunk, hogy Trockij történelmi nézeteinek fejlődését közvetlenül és kizárólag a permanens forradalom teóriájával magyarázni nem lehet. Az ilyen kísérletek szemben állnak a valóságos helyzettel, mert figyelmen kívül hagyják, hogy Trockij történelmi nézeteinek igen korai kifejtései szoros kapcsolatban álltak ugyan a forradalmi mozgalom teendőivel, majd az első orosz forradalommal, de még nem a permanens forradalom megmerevedett sémájából indultak ki, hisz forradalomelmélete csak ekkor kezdett kifermődni.⁷⁶ Trockij az OSZDMP V. (londoni) kongresszusán a burzsoá pártokhoz való viszony meghatározása és a szociáldemokrata taktika kidolgozásával összefüggő politikai elemzés során kifejtette nézeteinek történelmi kiindulópontjait. (Emlékeztetjük az olvasót arra, hogy maga Lenin is megállapította akkor: Trockij a burzsoá pártokhoz való viszony kérdésében a bolsevikok álláspontjára helyezkedett.)

⁷³ Vö. *Najdenov* i. c. 64. Pokrovskij a párt 9. kongresszusáig csak egyes írásokat ismert Lenintől, saját bevallása szerint is elsősorban csak azokat, amelyek a konkrét politikai harcokkal foglalkoztak. Később, a 20-as évek második felében áttanulmányozta Leninnek a történettudomány szempontjából jelentős munkáit is, amelyeket aztán felhasznált elemzéseiben. Erről tanúskodnak alábbi írásai, előadásai: Lenin i Marksizm kaksztorij. (Lenin és Marx mint történészek) In: Izbr. Proizv. kn. 4. 22–27.), Leninizm i ruszszkaja isztorija (A leninizmus és az orosz történelem) Uo. 28–45., Lenin i isztorija (Lenin és a történelem) Uo. 46–55. stb.

⁷⁴ Ld. *L. D. Trotsky: The History of the Russian Revolution*. London, 1934. E műve már a Szovjetunióból való kiutasítása után jelent meg. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy Trockijnak közvetlenül műve befejezése előtt jutott tudomására Pokrovskij halálának híre, s ez alkalomból röviden méltatta tudományos és politikai tevékenységének egyes vonatkozásait: „Pokrovskij a liberális táborból akkor érkezett a marxizmushoz, amikor már kész tudós volt, a legújabb történelmi irodalmat értékes művekkel és kezdeményezésekkel gazdagította, de mindazonáltal sohasem sajátította el tökéletesen a dialektikus materializmus módszerét. Az igazsághoz tartozik, hogy Pokrovskij nemcsak nagy tehetségű és kivételes erudíciójú ember volt, hanem mélysegesen lojális volt ahhoz az ügyhöz, amelyet szolgált.” (Ld. 511.) Trockij említést tett arról is, hogy Pokrovskij „gazdasági materializmusából” származó korlátai megnyilatkoztak a 17-es forradalmak magyarázatában is. (Uo. 510.)

⁷⁵ Trockijnak az orosz kapitalizmus sajátosságáról kialakított koncepciójának egyes elemei már szibériai száműzetésében, 1903 előtt megfogalmazódtak. Ld. erről részletesebben: *Kövér Gy.*: A századforduló orosz társadalmának képe L. D. Trockij (Bronstein) korai publicisztikájában, 1903-ig. In: *Egyetemes Történelmi Tanulmányok IX.* Debrecen, 1975. 36–47. és *D. K. Rowney: Development of Trotsky's Theory of Revolution, 1898–1907. Studies in Comparative Communism, 1977. Vol. 1.* 1–2. sz. 25–26.

⁷⁶ Vö. *D. K. Rowney* . . . i. c. 33.

Trockij igen határozottan polemizált Miljukovval és a mensevikek felfogásával, akik a proletariátus és a liberális burzsoázia kompromisszumára építették taktikájukat ekkor, 1907 tavaszán. Trockij ebben a kérdésben azon a nézeten volt, hogy Oroszországban – Nyugat-Európától eltérően – nem létezik erős burzsoázia, nincsen „városi demokrácia”, amely képes lenne „magával ragadni a nemzet többségét”. Miután hiányzik Oroszországban a burzsoá demokrácia,⁷⁷ ezért „városaink egyetlen forradalmi demokráciája (a proletariátus – K. T.) a paraszti tömegekben kell támaszt találjon”. Trockij politikai álláspontjának történelmi magyarázata érdekes számunkra: „A mi nagyiparunk természetesen nem a kézműiparból nőtt ki. Városaink gazdaságtörténete egyáltalán nem ismeri a céhek periódusát. A kapitalista ipar nálunk az európai tőke egyenes és közvetlen nyomására jött létre. A tőkés ipar lényegében szűz talajt hódított meg, nem találkozott a kézműipari kultúra ellenállásával. A külföldi tőke az állami kölcsönök és a magánkezdeményezések csatornáján áramlott hozzánk. Maga köré gyűjtötte az ipari proletariátust, és nem engedte, hogy a kézműipar kialakuljon és fejlődjön. E folyamat eredményeként a burzsoá forradalom idejére a város fő erejévé az ipari proletariátus módfelett fejlett szociális típusa vált. Ez tény, amelyet nem lehet megcáfolni, és amelyet összes forradalmi-taktikai következtetéseink alapjává kell tenni.”⁷⁸

Több mint negyedszázaddal később írt művében az oroszországi történelmi fejlődés sajátosságait is ebből az alapvetésből közelítette meg. Így már a feudalizmus korában, az orosz önkényuralom kialakulásában is a fejlődés sajátosságait hangsúlyozza a Nyugat feudalizmusának fejlődéséhez viszonyítva. Trockij elfogadta azt a kiindulópontot, hogy „az orosz feudalizmus alapjai ugyanazok voltak, mint Nyugaton”, de szerinte – s itt már szembekerül Pokrovszkijjal – az elmaradottabb viszonyok Oroszországban már a feudalizmus korában is jellemzőek. Ennek egyik bizonyosságát abban látta, hogy Nagy Péter uralkodása alatt megszilárdult a feudalizmus, a jobbágyosság, a cárizmus, mégpedig szoros összefüggésben a nyugati fegyverek, a nyugati technika és kölcsönök beárnyalásával. A második jobbágyosság problematikáját most sem elemezte konkrétan; megelégedett azzal az általános – módszertanilag teljesen helyes – kijelentéssel, hogy az orosz feudalizmus és általában Oroszország nemcsak földrajzilag, hanem történelmileg is Európa és Ázsia között állt. Az orosz történelmi fejlődés egészét illetően figyelemre méltó fejlődési törvényszerűségeket állapított meg. Az egyik – amelyet Lenin fejtett ki – az egyenlőtlen fejlődés törvénye; a másik, a kombinált fejlődés törvénye, vagyis az archaikus és modern fejlődési formák egyidejű létezésének és „működésének” felismerése. E felismerés lehetőséget adott Trockijnak arra, hogy az „elmaradottság”, a „megkésetttség”, a „primitív gazdasági alap” tételeit dialektikusan magyarázthassa.⁷⁹ A kombinált fejlődés törvényének helyes interpretációja támpontot nyújthatott a korszak szovjet történetírására oly jellemző gazdasági determinizmus⁸⁰ meghaladásához.

Trockij itt vizsgált művében ismét kifejtette álláspontját a nyugati és az orosz városfejlődés közötti különbségeket illetően, majd rátért az orosz feudalizmus fejlődésének ama sajátosságára, hogy a „harmadik rend”, amely a politikai és gazdasági fejlődés hajtóerejévé válhatott volna, nem alakult

⁷⁷ Az orosz polgári demokrácia fejlődését jól érzékelteti az a tény, hogy politikailag szervezett tömörüléssé csak az 1905-ös forradalom előestéjén, illetve a forradalom periódusában vált, amikor a forradalmi pártok már kidolgozott programmal, szervezeti hálózattal és sajtóval rendelkeztek, mégpedig illegális körülmények között. Vö. *Menyhárt Lajos* elemzésével: A parlamentarizmus kérdése az 1905-ös orosz forradalom első szakaszában. In: *Egyetemes Történelmi Tanulmányok IX.*, Debrecen, 1975. 53. A tanulmány részletes elemzést nyújt az orosz liberalizmus szervezett politikai áramlattá alakulásáról, felmutatva azokat a korlátait, amelyek kezdetőlől determinálták bukását.

⁷⁸ Pjatij (londonszkij) sz’ezd RSZDRP. Protokollü. Moszkva, 1963. 400–401. Ld. még Trockij koncepciójának részletesebb kifejtését „V zascsite partii.” Sztpt. 1907.

⁷⁹ Vö. *Trotsky: The History . . .* i. m. 27.

⁸⁰ A történelmi materializmus vulgarizálásának egyik irányát a 20-as évek szovjet történetírásában a „gazdasági materializmus” képviselte. Pl. *M. V. Nyecskina* a társadalom marxista elméletét egyenesen „gazdasági materializmusnak” nevezte (Ruszkzaja isztorija v oszvescsenii ékonomicszkogo materializma. Kazan’, 1923. 37. l.). Pokrovszkij – Nyecskinához hasonlóan – a 20-as évek elején nem látott lényeges különbséget a „gazdasági” és történelmi materializmus között. Ld. *M. N. Pokrovszkij: Ékonomicszkij materializm. Jaroszlavl’, 1923.* Pokrovszkij és Nyecskina lebecsülték a felépítményi jelenségek történelmi szerepét és visszahatását a gazdasági alapzatra.

ki.⁸¹ Ez a tény – a trockiji elemzés szerint – eleve determinálta a Pugacsov-felkelés sorsát és bukásának következményét: a bürokratikus abszolutizmus megerősödését, amely a „nemesei érdekek gyámja volt”.⁸²

Trockij úgy vélte, hogy a kapitalizmus fejlődése Oroszországban csak a 19. század második felében vált „érzékelhetővé”, s ekkortól kezdve az orosz ipar egyes szakaszokban rendkívüli gyorsasággal fejlődött a külföldi tőke befolyása alatt. Erre vonatkozóan csaknem ugyanazokat az adatokat hozta fel, mint Pokrovskij: például, hogy az első orosz forradalom és a háború közötti időszakban az ipari fejlődés megkétszereződött. Ellenpontként azonban hangsúlyozta, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelem 8–10-szer alacsonyabb volt, mint az Egyesült Államokban. Míg Pokrovskij az orosz ipar e gyors fejlődésében az „elmaradottság legendáját” látta csupán, addig Trockij e jelenségből éppen az elmaradottságra következtetett. Trockij aláhúzta, hogy a tőke, az ipar struktúrája az előrehaladott államok szintjén állt Oroszországban, sőt, bizonyos szempontból túl is haladta azokat (pl. a tőke koncentrációs és centralizációs foka tekintetében). Emellett ugyanakkor azt is kidomborította, hogy a mezőgazdaság a 17. század szintjén stagnált. Az oroszországi kapitalizmus sajátosságaiból elsősorban az ipar döntő részének külföldi ellenőrzéséből magyarázta az orosz burzsoázia társadalmi jellegét, eredetét és politikai fiziognómiáját. Kimutatta, hogy az orosz burzsoázia miként szigetelődött el a néptömegektől, továbbá utalt arra, hogy a burzsoázia politikai gyengesége következtében objektíve nem szakítható radikálisan az önkényuralommal. Ez a burzsoázia – írta Trockij – „a reformáció idején még éretlen volt, a forradalmak periódusában pedig már túlérlett”, alkalmatlan a forradalmak vezetésére.⁸³ A burzsoáziának az önkényuralmi rendszer utolsó fázisában végbement evolúcióját így összegezte: „A cárizmus ebben a periódusban (1905–17 – K. T.) még élesebb konfliktusba került a történelmi fejlődés követelményeivel; a burzsoázia gazdaságilag erősebbé vált, de mint láttuk, hatalma az ipar magasabb koncentrációjától és a külföldi tőke dominanciájától függött. 1905 tapasztalatainak hatására pedig még konzervatívabb és gyanakvóbb lett. A kis- és középburzsoázia viszonylagos súlya korábbi jelentéktelenségénél is alacsonyabbra süllyedt.” Trockij ugyanakkor rávilágított arra, hogy amit a burzsoázia nem teljesített a „rárótt” történelmi feladatokból, azt a fiatal orosz proletariátusnak kellett bevégezni, s a kombinált fejlődés törvényének következtében a proletariátus egyúttal saját történelmi küldetését is teljesítette: „A szovjetek . . . nem csupán Oroszország történelmi elmaradottságának gyermekei, hanem Oroszország kombinált fejlődésének termékei is, s ezt az a tény is jelzi, hogy a legiparosodottabb ország, Németország proletariátusa sem talál más szervezeti formát forradalma csúcspontján – 1918–1919-ben . . . A kombinált fejlődés törvénye extrém kifejeződésben jelenik meg: a hanyatló középkori struktúra megdöntésétől kezdve a forradalom néhány hónap alatt a proletariátust és a kommunista pártot helyezte a hatalomba . . .”⁸⁴

Hiába próbálnánk tovább követni az oroszországi abszolutizmus és általában az orosz történelmi fejlődés egyes kérdéseivel kapcsolatos polémiát, mert ekkor, a 30-as évek elején, sőt a Szovjetuniót tekintve már a 20-as évek végén, politikai okokból félbemaradt. Folytatására több mint harminc-évet kellett várni. A vita felújulása nem választható el M. N. Pokrovskij tudományos munkásságának a 60-as évek elején megkezdődött felülvizsgálatától és valóban tudományos kritikájától. Az önkényuralom történelmi-társadalmi-politikai jellegének új szemszögből való megvilágítása szervesen összekapcsolódott a történettudomány és az elmélet belső fejlődésével is. Az e témakörben megjelent újabb irodalom összefoglalása egy önálló tanulmány tárgyát képezhetné. Itt csupán a 20-as évek vitájának szempontjából a legfrissebb kutatási eredményekre hívhatjuk fel a figyelmet, ismételjük, annak érdekében, hogy kulcsot kapjunk e historiográfiai és elméleti szempontból nem érdektelen epizód megértéséhez.

⁸¹ Ld. *Trotsky: The History . . .* i. m. 29–30 l. „Az orosz kereskedelem fő útjai mindazonáltal átvezettek a határon, így ősidőktől fogva a vezetés a külföldi kereskedőtöke kezében volt, és így az egész folyamatnak félgymati jelleget kölcsönzött, amelyben az orosz kereskedő közvetítő volt a nyugati városok és az orosz falvak között.” Ld. Uo. 29.

⁸² Uo. 30.

⁸³ Vö. Uo. 30–34.

⁸⁴ Uo. 35.

A napjaink szovjet történetírásában jelentkező újabb eszmecserék, viták nem elsősorban új források feltárásával magyarázhatók (bár a monografikus feldolgozások száma kevés),⁸⁵ hanem elméleti-ideológiai, történelemszemléleti nézetkülönbségekkel, amelyeket jelentősen befolyásol a korábbi idők történeti koncepcióinak „rátelepedése” a valóságosan végbement történelmi folyamatokra.⁸⁶

Nem a véletlen műve, hogy az orosz történelmi fejlődés sajátosságainak problémái ma újból a kutatók érdeklődésének középpontjába kerültek. Trockij történelmi kérdésvetéseinek – minden fogyatékosága ellenére is – érdeme abban állt, hogy újszerűen közelítette meg az orosz történelmi fejlődés sajátosságait: nem az „orosz különösség” nemesi-burzsoá ideológia misztifikációi alapján, hanem történelmi materialista szempontból. A 20-as években azonban számos tényező gátolta az egyetemes történelmi fejlődés nemzeti vagy regionális sajátosságainak kutatását és így azok felismerését. E tényezők elsősorban ideológiai-politikai jellegűek voltak, amint azt világosan nyomon követhetjük Pokrovszkij–Trockij polémijában is. E vita szorosan összefüggött a polgári és mensevik-eszer történetírással folytatott küzdelemmel. Ezek a történetírói irányzatok az oroszországi történelmi fejlődés sajátosságait saját politikai céljaik függvényében értelmezték; előtétlét merevedett az a meggyőződés, hogy az Októberi Forradalom idegen az orosz „sajátosságoktól” mind a célok, mind az eszközök tekintetében. Innen logikusan el kell jutniok az orosz fejlődés „kivételességének” tételéhez. Nem meglepő ezért, hogy Pokrovszkij Trockij kérdésvetéseiben és megoldási javaslataiban az „orosz sajátosságokról” szóló fejtegetéseket gyanakvóan és elutasítóan Miljukov (és Plehanov) nézeteivel azonosította. Az orosz történelem fejlődési specifikumainak kimutatása azonban nem szükségképpen árulkodik nacionalista szemléletről. Ezt jól példázza a trockiji koncepció. Maga Trockij – mint láttuk – a sajátosat nem az általánostól elszakítva fogta fel, hanem kísérletet tett dialektikájuk megragadására, megpróbálta az általánosban megragadni a különöst, amelynek révén az oroszországi kapitalizmus kifejlési folyamatának differencia specifikációja feltárulhat, vagy legalábbis erre lehetőség nyílik.

Már a 20-as években jelentkezett az »általános« önállósításának elméleti veszélye, amelyről Lukács Gy. „A különösség” c. művében írt: „a veszélynek egyik fontos összetevője abban van, hogy az egység, a különösséget és az általánosságot nem magának a valóságnak meghatározásaiként fogják fel dialektikus kölcsönös vonatkozásaikban, hanem az egyik kategóriát valóságosabbnak tekintik a másiknál, sőt egyedül valóságosnak, egyedül objektívnek, míg a többinek állítólag csak szubjektív jelentősége van.”⁸⁷ A fejlődés általános tartalmának megragadása tehát a különösségek felismerésén át vezet az elméleti-történeti konkrétság felé. Az általánosság fetiszizálásával szemben persze nem jelent alternatívát a specifikus abszolutizálása. Mind az orosz, mind a nyugati kapitalizmus: kapitalizmus. De ez az általánosság még nem ad kulcsot az orosz történelmi fejlődés konkrét megértéséhez.

A sajátosságok megmutatásában ma már nélkülözhetetlen az összehasonlító történeti módszer alkalmazása. A 20-as években az ilyen kísérleteket igen szkeptikusan fogadták, mert ezt a kutatási módszert az oroszországi polgári történetírás már a századelőn használta, de még Október után is volt bizonyos hatása. A bolsevik történészek közül sokan attól tartottak – nem alap nélkül –, mint például Pokrovszkij is, hogy ez az elemzési módszer, a korabeli polgári történetíráshoz hasonlóan, a marxista igényű munkákban is a történelmi események és folyamatok felszínes rokonításával válik azonossá, és a belső folyamatok analízisének háttérbe szorításához vezet. A 20-as évek marxistáinak többsége ebben a módszerben csak a történelmi törvények tagadását látta, olyan eljárást, amely analogizáló módon szétbontja azt, ami egységes és egész.⁸⁸

⁸⁵ Például a III. Duma periódusának kutatása rendkívül szegényes, érdemlegesen csupán néhány disszertációra tud hivatkozni a korszak neves kutatója, A. Ja. Avreh. Ld. Uo. Sztolipin i tret'ja Duma. Moszkva, 1968. 17–18.

⁸⁶ Avreh felhívja a figyelmet (uo. 9.), hogy a szovjet történetírás hosszú éveken keresztül nem vetett számot a cárizmus és a burzsoázia közötti konfliktusokkal. „Sőt odáig jutott, hogy egyenlőségi jelet tett közöttük abban az értelemben, hogy egy táborban egyesítette őket, szembeállítva a demokrácia táborával, s ily módon felváltotta a három táborról szóló (Lenin – K. T.) tételt a két tábor tételével. E leegyszerűsített séma eredményeképpen a 19. század második felében és a 20. század első másfél évtizedében a politikai élet egész területei – köztük igen fontosak – kívül maradtak a tanulmányozáson, lényeges kérdések egész soráról primitív elképzelések születtek.”

⁸⁷ Lukács Gy. A különösség. Bp., 1957. 10.

⁸⁸ Ezt az ideológiai helyzetet érinti Csagin–Klusin i. m. 264–266.

Az itt elemzett polémia – kétségtelenül létező negatív példák ellenére – az összehasonlító történelmi elemzés terén alapjában pozitív tapasztalatokat hozott felszínre: marxista alapon is gyümölcsözőnek mutatkozott, s ma már széles körben alkalmazzák a szovjet történetírásban.⁸⁹ Nem lehet említés nélkül hagyni, hogy ezen a területen a magyar marxista történettudomány úttörő jelentőségű munkát végzett: az összehasonlító történelmi módszer alkalmazásának eredményességét a kelet-európai fejlődés kutatása terén ma már számos mű példázza.⁹⁰

Ma az orosz történelmi fejlődés sajátosságait a szovjet kutatók jelentős része kidomborítja. Már Plehanov ezirányú fejtegetéseiben is megragadják a történelmi elemzésben hasznosítható tételeket. Plehanov olyan „viszonylagos sajátosságokról” beszélt, mint például a keleti despotizmus „mintájára” szervezett államhatalom az abszolútizmus korszakában.⁹¹ Míg Pokrovskij 1924-ben úgy vélte, hogy Oroszország és Európa történelmi fejlődése azonosnak vehető, ma már ezt a tételt határozottan elvetik. Pavlova–Szilvanskaja véleménye szerint Oroszországban a plehanovi tételnek megfelelően a korlátlan monarchia az „irányítás ázsiai formában, a despotizmus alakjában jött létre, amely a külső birodalmakkal való harcban formálódott ki a természetes gazdaság és a falu obszcina-szervezete alapján, a földbirtok rendszer megszilárdulásának és a parasztság röghöz kötésének folyamatában”. Pavlova-Szilvanskaja álláspontja szerint is az önkényuralomnak az abszolútizmus irányában (később a burzsoá monarchia irányába) való fejlődése a 17. század végén kezdődött, s ez nemcsak a rendkívül lassú minőségi változásokkal magyarázható, hanem külső tényezőkkel is. Az argumentáció szerint a lassú fejlődés elsősorban azzal függött össze, hogy az önkényuralom egészen a jobbágyág eltörléséig érintetlenül hagyta a jobbágyi viszonyok alapjait; a fejlődési szakutcaék tovább léteztek I. Péter reformjai után is, és Oroszország elmaradása a Nyugat kapitalista országaitól tovább nőtt.⁹²

Az abszolútizmus oroszországi kifejlődésével foglalkozó újabb szovjet megközelítések többsége is Pokrovskij abszolútizmus-felfogásának kritikájából indul ki. A kereskedőtöke abszolútizálása ahhoz a hamis állításhoz vezette Pokrovskijt, hogy a feudális viszonyok a kereskedőtöke hatására a 16. században bomlottak fel. „Pokrovskij a feudális termelési mód tőkésell való felváltásának problematikáját egy mással helyettesítette: egyrészt az ipari kapitalizmus születésének, mint a kereskedőtöke »örökösének« problémájával, másrészt az ipari és kereskedőtöke »szövetségével«, illetve a közöttük levő harccal.⁹³

Az orosz gazdasági elmaradottság tényét az abszolútizmus kialakulási folyamatának periódusában A. N. Csisztozovonov⁹⁴ történelmi sajátosságként tárgyalja – a nyugati fejlődéssel való összevetés-

⁸⁹ V. V. Ivanov részletesen foglalkozik e módszer felhasználásának lehetőségeivel a marxista elemzésekben. Ld. Az összehasonlító történelmi módszer tartalmának és fejlődésének kérdéséhez. In: Történelemelméleti és módszertani tanulmányok. Bp., 1977. Szerk. Glatz F. 256–271. l.

⁹⁰ Itt csak a történelmi kutatásban fordulóponthoz vezető néhány legfontosabb munkára hivatkozunk: Niederhauser E.: Zur Frage der Osteuropäischen Entwicklung. *Studia Slavica* 1958. 3–4. sz. 359–371., valamint ennek vitája a Történettudományi Intézetben: *Katus L. A kelet-európai országok feudalizmuskori fejlődésének sajátosságairól. Történelmi Szemle*, 1959. 3–4. sz. 467–482. l. Niederhauser E.: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp., 1962. *Pach Zs. P.: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVIII. században.* Bp., 1963. *Berend T. I.–Ránki Gy.: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.*, 1969. stb.

⁹¹ G. Plehanov: *Isztorija ruszskoj obszcsesztvennoj müzli. M–L. 1925. kn. 1. 11.* Itt jegyezzük meg, hogy Plehanov és Trockij történelmi koncepciói között – amint azt Pokrovskij is hangsúlyozta – lényeges azonosságok fedezhetők fel. Ezt kimutatja S. Baron is: *Le développement du capitalisme en Russie selon Plekhanov.* In: *Histoire du marxisme contemporain.* tome 3. Paris, 1977. 39–76. De ezek az azonosságok csak a felszínes vizsgálatot készíthetik olyan megállapításra, miszerint Trockij egyszerűen átvette Plehanov tételeit. Már bemutatottuk: Trockij koncepciójának alapvonásai csaknem egy évtizeddel korábban alakultak ki, mint hogy az idézett Plehanov-mű megjelent volna.

⁹² Vö. M. P. Pavlova–Szilvanskaja: *K voproszu ob oszobennosztjah abszoljutizma v Roszszii.* (Az abszolútizmus sajátosságainak kérdéseiről Oroszországban) *Isztorija SZSZSZR*, 1968. 4. sz. 83–85.

⁹³ Ocserki isztorii isztorieszskoj nauki v SZSZSZR. Moszkva, 1966. 4. köt. 187.

⁹⁴ Vö. A. N. Csisztozovonov: *Nekotorie aszpektü problemü geneziszsa abszoljutizma.* (Az abszolútizmus eredete problémájának néhány aspektusa) *Voproszú Isztorii*, 1968. 5. sz. 55–56.

ben. Az abszolutizmus létrejöttének fokozatosságát hangsúlyozza, és a folyamat elejét Rettegett Iván kezdeményezéseitől számítja; szerinte az abszolutizmus törvényes formában I. Péter idején szilárdult meg, de (Ausztriával és Poroszországgal együtt) a Nyugattól eltérően nem burzsoá talajon, hanem a jobbágyi viszonyok alapján. Kiemeli e folyamatban a nyugati államok hatását, bár ez a hatás kezdetben csak az abszolutizmus formai jegyeinek átvételét jelentette. Az abszolutizmus oroszországi alakját „jobbágyi abszolutizmusnak” nevezi.⁹⁵

Az orosz abszolutizmus sajátosságainak tekintetében arra is felhívják a figyelmet, hogy nem egyszerűen a burzsoázia gazdasági súlya és politikai gyengesége közötti diszkrépancia fogható fel orosz jelenségnek, hanem elsősorban az, hogy a burzsoázia sehol nem volt olyan jogfosztott, mint Oroszországban. Igen fontos az a megállapítás, hogy az eredeti orosz sajátosságnak „a szabad versenyek kapitalizmus csaknem teljes hiánya” tekinthető: még a 19. század második felében is sok olyan vonása volt az orosz kapitalizmusnak, amely teljesen szokatlan a szabad versenyek kapitalizmus korában. Ezzel a sajátossággal kapcsolatban jelenik meg az állam szerepének hangsúlyozása a kapitalizmus kifejlődésében.⁹⁶

A. Ja. Avreh. az ismert szovjet történész az abszolutizmus-vitát megnyitó cikkében különösen hangsúlyozta az orosz történelmi fejlődésben az állam rendkívül jelentős szerepét mind a gazdasági, mind a politikai-szellemi szféra tekintetében. Aláhúzza: ha nem is tekinthető az állam „az orosz történelem demiurgosának”, de „óriási jelentősége nem vitatható”. „Az abszolutizmus hosszú ideig tartó létezése és a kapitalista fejlődés orosz útjának győzelme az ország és a nép számára – nagy szerencsétlenség.”⁹⁷

V. F. Romanov 1976-ban megjelent tanulmányában az önkényuralmi állam szociális természetének elemzését helyezi a figyelem középpontjába: az önkényuralmi állam jellegének megvilágítása terén a legfontosabb problémák egyikének a hatalom politikai és szociális tartalmának feltárását tekinti.⁹⁸ Megállapítja, hogy a burzsoázia „reális politikai hatalma terjedelmének” problémája eddig lényegében a kutatók figyelmén kívül maradt.⁹⁹ Elsősorban A. Avreh munkáival polemizál több összefüggésben is. Számunkra itt csak a cári abszolutizmus „önállóságának” és a politikai hatalom jellegének kérdése releváns.

Avreh már az abszolutizmus-vitát elindító cikkében az imperialista korszak orosz valóságát úgy jellemezte, mint „a legvadabb vidék és a legelőrehaladottabb ipari és finánckapitalizmus”. E lenini meghatározás a cárizmus és a burzsoázia viszonyát sajátos „szövetségként” fogja fel, amelyben a burzsoáziának az a szerep jutott, hogy csupán reformokért küzdjön, és hogy megossa a politikai hatalmat a cárizmussal egy szűk cenzusos alkotmány alapján; az addigi korlátlan önkényuralkodónak „alkotmányos monarchává” változtatása reményében. Avreh érvelése szerint a burzsoázia a forradalomtól is és a reakciótól is félt; a belülről is megosztott burzsoázia azonban mindig kapitulált az önkényuralom előtt. Így a burzsoázia politikai és hatalmi helyzetének következtében csak a reformok mértékéért, formájáért, valamint határidejének meghatározásáért szállhatott síkra.¹⁰⁰ Avreh a burzsoáziának itt jellemzett helyzetét az 1905 után kialakult viszonyok között konkretizálta: „A június 3-i rendszer a cárizmusnak és a földesuraknak a nagyburzsoáziával való szövetségét képviselte, s ez a június 3-i Duma alakjában öltött testet, azzal a céllal, hogy bevezesse a burzsoá reformok ismert minimumát.”¹⁰¹

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Vö. *Sz. Ja. Borovoj*: Ob ékonomicseszkih szvjazjah burzsuaznoj verhuski v period imperializma. (A burzsoá vezetőréteg gazdasági kapcsolatairól az imperializmus periódusában) *Isztorija SZSZSZR*, 1970. 2. sz. 106–110. l.

⁹⁷ Vö. *Avreh* vitaindító cikkével: Ruszszkij abszoljutizm i ego rol' v utverzsdenii kapitalizma v Roszszii. (Az orosz abszolutizmus és szerepe a kapitalizmus megszilárdításában Oroszországban) *Isztorija SZSZSZR*, 1968. 2. sz. 103–104. A tanulmány különösen jelentős abból a szempontból is, hogy újra utal az orosz állam gazdasági-történelmi jelentőségére.

⁹⁸ Vö. *V. F. Romanov*: O szocial'no-ékonomicseszkoj osznove szamoderzszavija éphi imperializma. (Az önkényuralom társadalmi-gazdasági alapjáról az imperializmus korában) *Voproszű Isztorii*, 1976. 5. sz. 21–23.

⁹⁹ Ld. *Romanov* i. c. 20–21.

¹⁰⁰ Vö. *Avreh* i. m. 7–8.

¹⁰¹ Uo. 6.

Romanov két fő irányban vezeti a polémiát: egyrészt azt igyekszik bebizonyítani, hogy a cárizmus önállóságát csak a társadalmi-gazdasági szerkezet alapján lehet meghatározni. E helyes kiindulópontból azonban nem von le megfelelő következtetést: helyteleníti, hogy Avreh a cárizmust mint politikai felépítményt sem a földesúri osztály, sem a burzsoázia uralmával nem azonosítja, hanem a cárizmus saját érdekeiről ír. Romanov szerint ugyanis a cárizmus viszonylagos önállósága nem jelenti azt, hogy az uralkodó osztályok érdekein kívül a cárizmus más érdekeket is kifejez. Pedig a cárizmus Romanov által adott meghatározásától nem idegen az a gondolat, amelyet megcáfol; mert amikor Romanov azt állítja, hogy „a cárizmus mint osztályjelenség politikai felépítmény, amelyben az uralkodó osztályok eliddegenített, szervezett akarata rögződik”,¹⁰² akkor nem lenne szabad megfedkeznie arról, hogy minden „elkülönült” társadalmi csoport (bürokrácia stb.) – annyiban, amennyiben az általa képviselt uralkodó osztályoktól elkülönül – rendelkezik saját érdekekkel is.

Romanov továbbá problematikusnak ítéli azt a körülményt, hogy Avreh nem határozta meg a „viszonylagos önállóság” fokát. Ezt a „fokot” Romanov az osztályerőviszonyok függvényében szemléli: minél inkább kiegyenlítődnek az erőviszonyok az egymással is versengésben álló uralkodó osztályok között, annál inkább növekszik a cárizmusnak, a „mindenható bürokráciának” az önállósága.¹⁰³

Romanov érvelésének fő vonala a politikai hatalom jellegének két megközelítése ellen irányul. Míg szerint Avrehnél a burzsoázia jogfosztottsága abszolutizálódik, addig Sz. A. Pokrovskij és A. M. Davidovics a burzsoáziát már egészében kizárják a hatalomból, vagyis szerintük a hatalom az önkényuralom bukásáig a nemesi-földesúri osztály kezében maradt. Bár Romanov Avreh álláspontját nem pontosan interpretálja, de ettől függetlenül figyelemre méltó megoldást javasol. Érthetően kifogásolja Pokrovskij és Davidovics felfogását, mert az úgy veti fel a kérdést, hogy a hatalom vagy csak a burzsoázia, vagy csak a földesúri osztály kezében lehet. Romanov azt az álláspontot képviseli, hogy mind az egyik, mind a másik társadalmi csoport rendelkezett a hatalommal az imperializmus periódusában. Ehhez az állításhoz megfogalmazza a „reális politikai hatalom” fogalmát, illetve e fogalom „terjedelmét”: „egy vagy más osztály reális hatalmának terjedelmét, először, a társadalom gazdasági struktúrájában elfoglalt tényleges helyzete határozza meg; másodsor, az államtól kiinduló politikai döntések – az adott osztály érdekeivel adekvát – megfelelési foka; harmadszor, egy osztálynak vagy társadalmi csoportnak a legfontosabb politikai döntések elfogadására irányuló befolyásolási mechanizmusának hatékonysága. Számba véve ezeket a kritériumokat, teljes határozottsággal kijelenthető: az orosz burzsoázia rendelkezett a reális politikai hatalom jelentős részével. kezében tartotta az ország gazdasági szervezetének fő emeltyűit”.¹⁰⁴

Romanov tanulmányának összefoglalójában rávilágít a burzsoázia és az önkényuralom viszonyára, s kimutatja a burzsoázia hatalmának mibenlétét, tartalmát: „Tehát az oroszországi tőke gazdasági pozícióinak megerősödésében kifejeződő minőségi változások megalapozták a tőkés Oroszország társadalmi-gazdasági struktúrájában a politikai felépítmény leglényegesebb változásait is. A cárizmus, amelynek politikájában a dolgozók elnyomásának és kizsákmányolásának túlnyomóan feudális-jobbági módszerei testesültek meg, megőrizte a nemesség gazdasági és politikai privilégiumait, és kénytelen volt alkalmazkodni a burzsoá evolúció körülményeihez, valamint számításba venni az osztályok reális viszonyát, tükrözni azoknak az erőknek az alapvető érdekeit, amelyek a kapitalista fejlődést hordozták. *Az oroszországi tőke nem rendelkezett hivatalosan működő, tisztán burzsoá jellegű intézményekben megszilárdult formális hatalommal, rendelkezett azonban a reális hatalom jelentős terjedelmével* (kiemelés – K. T.), felhasználta az önkényuralom bel- és külpolitikájára gyakorolt befolyás módszereinek kidolgozott rendszerét. A cárizmus mint politikai rendszer a reakciós orosz burzsoázia számára reményteljes garancia lett alapvető érdekeinek realizálásában és az államhatalom történelmileg természetes formájává vált.”¹⁰⁵

A vitában nem ez volt az utolsó szó. 1977 elején a proletariátusnak és liberális burzsoáziának a Februári Forradalomban betöltött szerepét vizsgáló cikk a burzsoázia növekvő gazdasági hatalmát

¹⁰² *Romanov* i. c. 28.

¹⁰³ Ld. Uo.

¹⁰⁴ Uo. 32–33.

¹⁰⁵ Uo. 36.

konstatálva, mégis arra a megállapításra jut, hogy a burzsoázia nem volt képes a politikai hatalom megszerzésére.¹⁰⁶

Az utolsó szó „késlekedik”. Ezen természetesen senki sem csodálkozik. Olyan problémakör vitájáról van szó, immár több mint félévszázada, amelynek tapasztalatai jóval túlnőnek az országhatárokon és az itt felvetett kérdések keretein.

M. N. Pokrovszkij történetírói jelentőségének megítélése természetesen nem lehetett feladatunk, de vizsgálódásunk – úgy véljük – talán elegendő alapot szolgáltat ahhoz, hogy felhívjuk a figyelmet a 20-as évek szovjet történetírásának a tudományos gondolkodást napjainkban is megtermékenyítő hatására és azokra az ellentmondásokra, melyek a mai polémiák eredetére is rávilágítanak.

;

¹⁰⁶ Vö. I. Puskareva: Po raznye sztoronü barrikadü. (A barikád különböző oldalán) Kommuniszt, 1977. 3. sz. 83. l.

PUSKÁS JULIANNA

Kivándorlás – bevándorlás – etnikum

(Kutatások az Egyesült Államokban és Európában)

1. A nemzetközi migráció kutatásának fellendülése

Az 1821–1924 közötti években ötvenmillió európai vándorolt a tengerentúli országokba, közülük 33 millióan az Egyesült Államokba. Ez a hatalmas vándormozgalom, a „modern népvándorlás”, az újkor egyik legjelentősebb társadalomtörténeti eseménye.

Az érintett európai országokban a kortársak hevesen vitatták a tengerentúlra irányuló kivándorlást. Érveléseiket mellette és ellene terjedelmes, főleg publicisztikai és pamfletirodalomban is kifejezésre juttatták. A kivándorlás nagy hullámainak elcsitulásával azonban szinte egyidőben megszűnt az érdeklődés a korábban oly nagy izgalmat kiváltó társadalmi jelenség iránt. Vizsgálatára néhány kivételtől eltekintve társadalomtudósok nem fordítottak figyelmet.¹ Ahogy a kivándorlók hazájuk közösségén kívül kerültek, úgy törlődtek ki annak történelméből és történetírásából. Az európai országok nemzeti történetét összefoglaló nagy standard munkákban a nemzetközi migráció, az európai nagy gazdasági kivándorlás történetének kérdései legfeljebb 1/2–1 oldalon nyernek említést.²

A nemzetközi migrációnak mint a bevándorlásnak tanulmányozása az USA-ban is akkor kezdett fontosságot kapni, amikor az ún. „new immigrant”-ok tömeges megjelenésével az amerikai társadalomban kiéleződtek a konfliktusok a korábban letelepedettek és az újonnan érkezők között. A kortársi irodalmat a tengeren túl ugyancsak sokkal inkább az előítéletek és elfogultságok jellemezték, mint a társadalmi jelenség törvényszerűségeinek megismerési szándéka. Amikor pedig a zurnalisztikából a kérdések vizsgálata a társadalomtudományok témája lett, először szociológiai és nem történeti aspektusai kerültek elemzésre. A kutatók figyelme azoknak a problémáknak a tanulmányozására összpontosult, amelyek a bevándorlók letelepedéséhez, beilleszkedésükhöz, asszimilálódásuk folyamatához, konfliktusaikhoz kapcsolódtak. Ezek vonatkozásában az amerikai szociológiai kutatások komoly értékkel gazdagították a társadalomtudományokat. A szociológiai megközelítés – a szociológiai aspektusok oly módon előtérbe helyezése, hogy a történelmi aspektusok háttérbe szorultak, és nem részesültek kellő figyelemben – korlátjait képezték a bevándorlók alaposabb megismerésének. Ehhez ugyanis szükséges a migráció egész történeti folyamatának és az európai „background”-nak tanulmányozása.

¹I. Ferenczi: An Historical Study of Migration Statistics. International Labor Review, XX. 1929.

²Az „Oxford English” többkötetes munkájában a sok millió angol kivándorló, az angol kivándorlás problematikája egy oldalt foglal el. Hóman–Szekfü: Magyar történet V. kötete 1,5 oldalt szentel „Népi erők pusztulása” címen a kivándorlás kérdéseinek.

A nemzetközi migráció kérdéseinek történeti szakkutatása viszonylag későn kezdődött az Egyesült Államokban is. Edward N. Saveth³ professzor tájékoztatása szerint csak 1925 után akadt néhány történész, aki kutatási témának a bevándorlás történetét választotta. Az elemzések középpontjába azonban ők is általában csak a folyamat második részét, a bevándorlást állították. A folyamat első, azaz a vándorlás európai szakaszát hagyományosan úgy tekintették, mint egyértelmű menekülést az „óvilágból” a „lehetőségek országába”. Azt, hogy a bevándorlást az Egyesült Államokba csak az európai körülményekből kiindulva lehet megérteni és hogy az sokkal komplexebb mozgalom, semhogy ki lehetne fejezni olyan leegyszerűsített modellben, amelyben egyrészt csak az amerikai lehetőségek, másrészt csak az európai parasztság nyomora hangsúlyozódik, az amerikai történetírásban először Marcus Lee Hansen⁴ hangsúlyozta.

A nemzetközi migráció kutatásában az 1960-as évektől egy új periódus körvonalai mutatkoztak. A téma kérdéseinek tudományos vizsgálata ez évektől mind az európai, mind a tengerentúli országokban kezdett előtérbe kerülni. Az érdeklődés megnövekedett, nemcsak közgazdászok, demográfusok és néprajzosok, hanem történészek körében is, bár kétségtelen, hogy az előbb említettek kerültek élre a kutatásokban.

A tudományos érdeklődés megnövekedését a téma iránt mind Európában, mind a tengerentúli országokban sok tényező hozta létre. Valamennyinek számbavétele meghaladja ez áttekintés kereteit, néhány legfontosabb ösztönzőre azonban fel lehet és fel is kell hívni a figyelmet. A nyugat-európai országokban a nemzetközi migráció elemzését az 1960-as évektől aktuálisá kétségtelenül a vendégmunkások tömegesebb foglalkoztatottsága tette, valamint azok a népesedési problémák, amelyek a „harmadik világ”-ban, a fejlődő országokban a demográfiai trendek alakulásához kapcsolódtak. A szocialista országokban a figyelmet a geográfiai mobilitás kérdéseinek tanulmányozására általában a gyorsütemű iparosítással felgyorsult társadalmi mobilitás, az ezzel kapcsolatos jelenségek és megoldandó feladatok ösztönözték. A történeti kutatásokban pedig a parasztság kapitalizmuskori történetének tanulmányozása állította előtérbe a faluról elvándorlás, a tengerentúli kivándorlás problematikáját. Kedvező légkört teremtett a migráció történetének kutatásaihoz az is, hogy a nemzetközi enyhülés fordulatot hozott a szülőháza és a nemzeti közösségekből kiszakadtak viszonyában. A személyes kapcsolatok szélesedésével és erősödésével a hazai társadalom növekvő érdeklődést tanúsít a külföldre eltávozottak további életútjának gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetének alakulása iránt.

Az Egyesült Államokban és a többi tengerentúli országban változott a közvélemény s ennek megfelelően az etnikai csoportokat illetően a társadalomtudományi vizsgáldás iránya. Az asszimilációnak korábban uralkodó „melting pot” (olvasztótégely) teóriájával szemben főleg az 1960-as évektől hangsúlyozódtak és váltak népszerűbbé azok az elméletek, amelyek az amerikai népesség multietnikus összetételéből kiindulva a „cultural pluralism”-t propagálták. A korábban erőltetett asszimilációs gyakorlattal szemben társadalmi, sőt állami támogatásban kezdtek részesülni az etnikai tradíciók, értékek őrzésének törekvései. Társadalomtudósok és történészek ez időtől a különböző etnikus csoportok

³Edward N. Saveth: *American Historians and European Immigrants 1875–1925*. New York, 1948.

⁴Marcus Lee Hansen: *The Atlantic Migration 1607–1860. The Immigrant in American History*. 1941. *The History of American Immigration as a Field for Research*. AHR Vol. 32.1926–27.

kapcsolatait, a bevándorlók kulturális örökségének egymásrahatását, új környezetük, valamint eredeti országaik kérdéseit – a továbbiakban erre még részletesebben utalunk – új alapokról, új perspektívákkal kezdték tanulmányozni.

Történészek számára a téma kutatásának fontosságát 1960-ban Stockholmban a történész világkongresszuson Frank Thistlethwaite angol történész exponálta. A korábbi érdektelenség szimptomáit Európában élesen bírálta. Okai magyarázataként főleg azt hangsúlyozta, hogy a kivándorlás Európa történelme számára lényegében negatív jelenség. „Megnyilvánulásában nemzetek feletti. Olyan elszívást, illetve veszteséget jelent a nemzetnek, amit fel sem lehet mérni . . . Egy nemzet történetével foglalkozó kutató számára az emigráció olyan témát jelent, amit legjobb figyelmen kívül hagynia.”⁵ A tengerentúli történészek pedig a bevándorlást erősen „Amerika-centrikus” szemlélettel tanulmányozzák, vizsgálataikban előtérbe csak a „végproduktum”, a bevándorló kerül, az európai háttér homályban hagyásával, vagy sommás, leegyszerűsített általánosításával.

Az európai érdektelenség, az amerikai társadalomtudósok Amerika-centrikus szemléletének bírálata után felvázolta a téma kutatásának új perspektíváit, megközelítésének új szempontjait: kifejtette azt a nézetét, hogy az előrelépésnek akkor van legtöbb eredménye, ha a történészek új módon, új nézőpontról tekintik át a témát. Nem lehet korlátozni a nézőpontot csupán az eredeti kontinensre, sem csupán arra az országra, amely befogadóként elsősorban szerepelt; meg kell kísérelni, hogy ne ki- vagy bevándorlóknak gondoljanak, hanem migrálókban, hogy a migráció folyamatát a tapasztalatok teljes sorozataként vegyék figyelembe, melynek során az egyén egyik társadalmi identitásából egy másikba vált át. Utalt arra, hogy a nemzetközi migráció folyamata sokkal komplexebb, mint a tengerentúlra vándorlás. Megértéséhez fontos az Európán belüli vándormozgalmak alakulásának tanulmányozása, feltárása azoknak az összefüggéseknek, amelyek a külső és belső vándormozgalmak, a kontinentális és interkontinentális, a permanens és a szezonális vándormozgalmak, valamint az általános társadalmi mobilitás között vannak. A kutatóknak ki kell terjedniük a visszavándorlás kérdésére, a migráció hatásának vizsgálatára a kibocsátó országot illetően is.

Frank Thistlethwaite előadása az 1960. évi stockholmi történész világkongresszuson jelentős és közvetlen stimuláló tényezőként hatott azokra a történeti kutatásokra, amelyek az 1960-as évektől Európa-szerte megindultak vagy lendületet kaptak. „Kihívására” legnagyobb erőbedobással svéd történészek válaszoltak. Az Uppsalai Egyetem történelmi részlegében 1962-ben kezdődött a „Sweden and America after 1860. Emigration, Reemigration, Social and Political Debate” (Svédország és Amerika 1860 után. Kivándorlás, visszavándorlás, társadalmi és politikai vita) tudományos program végrehajtása, amelynek középpontjában a tengerentúli gazdasági kivándorlás történetének tanulmányozása került.⁶ A svédek példáját követték a norvégek és a finnek. A nemzetközi migráció történetének vizsgálata e két országban ugyancsak egyetemi tanszékeket, kutatócsoportokat foglalkoztat. Az 1970-es évekre kialakult a téma történeti kutatásának „Skandináv”

⁵ *Frank Thistlethwaite: Migration from Europe Overseas in the Nineteenth and Twentieth Centuries. XI. Congress International des Sciences Historiques. Rapport V. Uppsala, 1960. 32–60.*

⁶ A svéd kutatások főbb eredményeit a „From Sweden to America. A History of Migration.” Ed. Harald Runblom és Hans Norman, Minneapolis–Uppsala 1976. – tanulmánykötetben összegezik. A finn kutatási eredményeket *Reino Kerö: Migration from Finland to North America in the Years between the United States Civil War and the First World War.* Turku, 1974. c. munkája foglalja össze.

központja.⁷ Lendületet kapott az olasz kivándorlás kutatása, folyóirat, archívum felállításaival.

Lassabban és szűkebb keretek között kezdett kibontakozni a téma kutatása a középkelet-európai (szocialista) országokban. Ez az általánosítás országokként nagy különbségeket takar! A téma tanulmányozásában szociológusok és demográfusok a történészeket Európa e régiójában ugyancsak megelőzték. A kutatások általában a kivándorlás európai folyamatának, méreteinek, gazdasági társadalmi, demográfiai és politikai aspektusainak és a kormányok kivándorlási politikájának vizsgálatára összpontosultak. Tanulmányok, monográfiák, dokumentumkötetek a téma forrásbázisát szélesítették, és azt a publicisztikából (amely a kortársak írásait elsősorban jellemezte) a szaktudomány vizsgálati területévé tették.⁸

Az etnikumok és az asszimiláció problematikáját pedig szovjet néprajzosok állították a vizsgálatok középpontjába Bromlej professzor irányításával. Ezek vonatkozásában figyelemre méltó elméleti megállapításokat hoztak a történeti kutatások számára is.⁹

A nemzetközi migrációnak, mint történeti kutatási témának a fontosságát tanúsítja, hogy 1975-ben San Franciscóban a történész világkongresszusnak már egyik fő témája volt.¹⁰ A kongresszusi report előkészítése és megvitatása érdekében a „Commission Internationale de l'Histoire des Mouvements et des Structures Sociales” 1974 tavaszán Wuppertalban (NSZK) megszervezte a témával foglalkozó európai történészek nemzetközi kollokviumát. A referátumok (32) és a résztvevők száma reprezentálta a kutatások fellendülését az európai országokban.

⁷Két intézet alakult az 1960-as években Svédországban a svéd kivándorlás történeti forrásainak gyűjtésére. Az egyik a Kivándorlási Intézet (Emigrant-institutet i Waxjö), a másik „Institute for Dialect and Folklore Research” (Dialekt och Folkminnesarkinet) in Uppsala.

⁸Csehszlovákiában demográfusok és történészek munkái közül *Jan Sveton: Slovenske vystahovalectvo vobhodi uhorskepo kapitalizmu. Economicky Casopis* 4. 1956. 171–191. *Jan Hazlik: Slovenske vystahovalectvo na prahu Imperialism. Geograficky Casopis* XIII. 1961. 195–210. In: Josef Polišenský (szerk. Zacedtky) „Českej a slovenskej emigracie do USA” Bratislava, 1970. 49–96. említhető. *František Bielik–Elo Rakos: Slovenské vystahovalectvo. Dokumenty. Bratislava, 1969.*

Ausztriában Hans Chmelar dolgozta fel újabban a Lajtán túli területek vonatkozásában a kivándorlást. „Höhepunkte der Österreichischen Auswanderung. Die Auswanderung aus den in Reichsrat vertreteten Königreichen und Ländern in den Jahren 1905–1914” Wien, 1974. c. monográfiájában.

Lengyelországban Celina Bobinska és Andrzej Pilch szerkesztésében „Employment Seeking Emigrations of the Poles World Wide in the 19th and 20th Centuries” Krakow, 1975. c. tanulmánykötet foglalja össze az 1870-es évektől a második világháború végéig a lengyel kivándorlásról történeti kutatásainak újabb eredményeit.

Magyarországon az újabb történeti kutatásokat említhetjük: „A parasztek elvándorlása a faluról” „A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában” c. tanulmánykötetben (szerk. Szabó István, Bp., 1965). „A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály 1849–1914” a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetének Évkönyve „Kísérlet az Egyesült Államokba irányuló kivándorlás korlátozására” 1971. Kutatásainak összegezését tartalmazza „A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914” Bp., 1980. c. munkája. Néhány kutató egy-egy megye kivándorlásának kérdéseit vizsgálta. A magyarországi kivándorlás kvantitatív orientáltságú és komparatív tanulmányozására tett kísérletet *Puskás Julianna: Kivándorlás az Egyesült Államokba 1914 előtt. Történelmi Szemle, 1975.*

⁹Ld. részletesebben *J. V. Bromlej: Ethnosz és néprajz. Bp., 1976.*

¹⁰Ld. a XV. Történeti Világkongresszus programját, 1975.

Mind Wuppertalban, mind a San Franciscó-i történész kongresszuson az eszmecserék, a viták középpontjában a statisztikai források hasznosíthatóságának nehézségei s azok leküzdésének módszerei, terminológiai problémák, vándorlók típusainak meghatározása, a tipologizálás módjai kerültek. Hangsúlyozódtak a vándorlások regionális jellegzetességei, a kutatásokban az interdiszciplináris megközelítés kívánalmái, és nem utolsósorban a komparatív tanulmányozások szükségessége, valamint lehetőségei. Történészek érdeklődéssel fogadták a svéd Sune Akerman „From Stockholm to San Francisco” című tanulmányát, amelyben 1960 óta a migráció kutatásában mutatkozó eredményeket és változásokat elemezte. Felhívta a figyelmet arra, hogy a legutóbbi évtized folyamán a kivándorlás-kutatások jelentősen előrehaladtak az európai országokban. A téma tudományos kutatásának fellendülése új kutatási módszerek alkalmazásával, új források bevonásával párosult. A statisztikai módszerek fejlődése, finomodása, a computer segítése szilárdabb bázisra helyezte a mennyiségi becsléseket, és különböző migrációs modellek megalkotását tette lehetővé. A kvantitatív módszerek alkalmazásában, a modellek alkotásában közgazdászok, demográfusok és szociológusok járnak élen, de jelentős előrehaladás tapasztalható ezek vonatkozásában történészek körében is. Véleménye szerint történész számára is attól függ a téma sikeres kutatása, hogy mennyire tud olyan társadalomtudóssá válni, aki képes adaptálni a többi társadalomtudomány eredményes új kutatási módszereit. Különös hangsúllyal hivatkozott a wuppertali munkabizottság azon közös véleményére, hogy a társadalomtörténet területén a migráció témája az, amely talán a leginkább lehetővé teszi és ugyanakkor igényli a comparative studies-t (összehasonlító elemzéseket), és hogy a kutatások mai szintje már kedvező feltételeket nyújt a téma kutatóinak szorosabb nemzetközi együttműködéséhez.¹¹

2. Európából a tengerentúlra vándorlás történeti modelljének felvázolása

Nem könnyű az európai kivándorlás folyamatát, szakaszait, hosszabb és rövidebb távú ciklusait pontosan rekonstruálni. Különösen nem könnyű a kivándoroltak tényleges számát egy-egy országból, illetve népcsoportból megállapítani. A nehézségeket mindenekelőtt a statisztikai források (kivándorlások, bevándorlások és népszámlálások) hiányosságai okozzák.¹² Bár általánosan hangsúlyozhatók a migráció statisztikáinak korlátai, országonként nagyok a különbségek ezek vonatkozásában. A nemzetközi migráció történetének kvantitatív orientáltságú kutatásához a nyugat-európai országok, illetve népek gazdagabb, jobban hasznosítható történeti statisztikai adatokkal rendelkeznek, mint a közép-kelet-európai országok. A nemzetiségileg homogénebb népesség, az országghatárok stabilabb volta könnyebbé teszi a migrációs folyamatok áttekintését, pontosabb elemzését. A svédek kivándorlásáról például részletes, minden kutatási igényt kielégítő statisztikai adatok már 1850-től találhatók. Népességük geográfiai mobilitását a községi regiszterek alapján pedig legalább 200 évre visszamenően nyomon követhetik.¹³

¹¹ From Stockholm to San Francisco. The Development of the Historical Study of External Migration. Uppsala University, Sweden, 1975.

¹² Ferenczi, I.: An Historical Study of Migration Statistics. International Labor Review Vo. XX. 1929.

¹³ Ld. Lars-Göram Tedebrand: Sources for the History of Swedish Emigration c. tanulmányát. In: From Sweden to America. 1976. 94–106.

Főleg az első világháború előtt Közép-Kelet-Európában az egyes nemzetiségek lakhelyei és az országhatárok nem estek egybe. Európának e régiójában az egyes népcsoportokat illetően a migráció vizsgálatát különösen megnehezíti, hogy bár egyazon állam keretében különböző nemzetiségek éltek, a tengerentúli tömeges kivándorlás kezdeti időszakában sem a kibocsátó, sem a befogadó országok nem regisztrálták a kivándorlók nemzetiségét. Az európai kikötők kimutatásaiban a hajóra szállók mindvégig országonként csoportosítva vannak feltüntetve. Az Egyesült Államok bevándorlási hivatalnokai is csak a századfordulótól (1898/99-től) kezdték a partraszállóktól kérdezni a származási ország mellett nemzetiségüket. S a válasz, amit kaptak nem volt mindig pontos. Előfordult, hogy a bevándorló vagy mert nem értette a kérdést, vagy mert nemzeti öntudata hiányzott, az országot nevezte meg, ahonnan érkezett és nem a nemzetiségét. A kutatások további nehézsége, hogy több egyazon népcsoport különböző államok keretében széttagoltan élt. A lengyelek például a nagy gazdasági kivándorlás folyamatában három állam nemzetiségeként vettek részt. Minden esetre hangsúlyozható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiából kivándoroltak soknemzetiségű tarkasága egyedülálló Európában (ebből a szempontból a cári Oroszországból távozókat is túlszárnyalták).¹⁴

Az első világháború után az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával területének népcsoportjai új és önálló államok népességébe tagozódtak. A volt Monarchiából a tengerentúlra vándorlás kérdéseit így ma több országban (Ausztriában, Csehszlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon, Romániában) tanulmányozzák. Nem utolsósorban a kutatások említett különleges nehézségei következtében ez országok szakirodalma nagy eltéréseket tartalmaz a forráskritikában, a statisztikai adatok interpretálásában, magának a folyamatnak az értékelésében, jellegzetességeinek meghatározásában. A kutatókban hajlandóság mutatkozik arra, hogy a Monarchiából kivándoroltak között eltúlozzák saját nemzetiségük számát. Magyarországon például az újabb történeti irodalom sem vette kellő kritikai elemzés alá a kivándorlásról a kortársak erősen nacionalista szemléletű információit. Nem helyezett súlyt a különböző statisztikai források (kivándorlás, bevándorlás, visszavándorlás, népszámlálások) adatainak kritikai egybevetésére, együttes tanulmányozásukra, logikai összefüggéseik vizsgálatára. Ennek következtében nem javította az amúgy is problematikus statisztikai források felhasználásának lehetőségét a kivándorlás rekonstrukciójához.¹⁵

Mivel a magyarországi kivándorlók soknemzetiségű összetétele és főleg ennek módosító hatásai az ország népességének etnikai megoszlására szintén nem kaptak kellő hangsúlyt, a köztudat napjainkig másfélmillió magyar kivándoroltat, illetve azok leszármazottait igényli számon tartani az Egyesült Államokban. Más előjellel, de hasonlóan kritikát

¹⁴ Ld. az Annual Report of the Commissioner-General of Immigration adatait 1899-től, US. Department of Labor.

¹⁵ Ezek miatt bírálható például Ráczy István becsléseinek módszere a magyarországi kivándorlók számáról. „A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály” c. tanulmányában még két és fél millióra becsülte a magyarországi kivándorlók számát. Legutolsó munkájában (1980) már korrigálja ugyan e számokat, s ő maga is túlzónak tartja azokat, azonban újabb becsléseit sem alapozza meg módszertanilag.

Hasonlóan kritikai megjegyzést fűzhetünk ahhoz a becsléshez is, amikor a szerző a kivándorlók számát a kiadott útlevelek mennyiségéből kívánja levezetni (lásd pl. *Szászi Ferenc*: Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből az első világháborúig (Nyíregyháza 1972)).

válthatnak ki az utódállamok kutatóinak statisztikai becslései, illetve adataik a kivándorlókról.¹⁶ Saját nemzetiségükre vonatkozó számszerű kimutatásaik együttes összege kiteszi, sőt meghaladja Magyarországról az Egyesült Államokba bevándoroltak számát, amiből logikusan az következne, hogy az első világháború előtt magyar nemzetiségűeket ne is keressünk az Egyesült Államokban. Ennek azonban ellentmondanak az Egyesült Államok statisztikai adatain kívül azok a magyar települések is, amelyeknek léte etnikus közösségi tevékenysége számos történeti forrásból rekonstruálható.

Már az eddigiek is érzékeltethetik a nemzetközi migráció történeti tanulmányozásának nehézségeit, az egyoldalúság veszélyét és a korlátokat, amelyek szinte elháríthatatlannak, ha a geográfiai mobilitás vizsgálatát egy-egy országra, illetve népcsoportra szűkítjük le. Társadalomtudósok, történészek ezért egyre inkább magukévá teszik azt a módszertani követelményt, hogy az Európára többé-kevésbé általánosan jellemző összefüggő és egymásra ható népeségmozgások tanulmányozása egy-egy ország vagy népcsoport vonatkozásában is csak komparatív megközelítésekkel ígérkezik eredményesnek.¹⁷

A statisztikai adatok kronológiai sorrendjében (az ún. idősorban), amely 1821-től 1914-ig az Egyesült Államokba évenként bevándoroltak számát tartalmazza, a következő jellegzetességei mutatkoznak:

1. Ha az említett időszakban az Európából kivándorlás folyamatát összefüggéseiben tekintjük, a bevándorlás méretei az első világháborúig fokozatosan növekednek.

2. Az időszak egészében négy kiemelkedő hullám jelezhető. Az első az 1844–1854, a második az 1863–1873, a harmadik az 1881–1888, a negyedik az 1903–1913-as években.

3. A kivándorlás volumenjének évenkénti nagy ingadozásai.

A tengerentúltra áramlás folyamatának további jellegzetessége, hogy a bevándorlók etnikai összetétele, földrajzi hátterük kronológiailag nagy eltéréseket mutat. Annak a kétmillió európainak, akik 1844–1854 között érkeztek az észak-amerikai kontinensre, kb. 80%-a Angliából, Írországból és Németországból származott. A következő két periódusban – 1863–1873 és 1881–1888 –, a partraszállók kétharmad része Írországból, Németországból és a skandináv államokból került ki. Az 1880-as években Németországból nem kevesebb, mint 1 250 000, Skandináviából pedig mintegy félmillió ember vándorolt ki az Egyesült Államokba. A tengerentúltra vándorlás hulláma Európából az 1903–1913-as években tetőződött. Ez több mint tízmillió embert sodort magával, akiknek viszont már több mint kétharmada Közép-Keleteurópából, Olaszországból, az Osztrák-Magyar Monarchiából és Oroszországból származott. A kivándorlás terjedésének földrajzi irányai tehát Európában az angol szigetektől észak felé a német területekre és a skandináv országokba, délkelet felé Olaszországba, az Osztrák-Magyar Monarchiába, és kelet felé a balti országokba, Ukrajnába, dél felé pedig a Balkán-félsziget északi területei voltak.

A kivándorlás folyamata nemzeti csoportonként hasonló irányú fluktuációkkal formálódott. Növekedésének görbéje a gazdasági növekedés görbéjéhez volt hasonló: a szórányos esetekkel induló, lassú elhúzódo fázist a gyors növekedés követte, amely néhány évig, általában öt éven belül, a tetőzés (telítettség) szintjére emelkedett, ahonnan fokozatosan az elcsendesülés fázisába ment át. A növekedési görbe e teljes formájában azonban csak a

¹⁶ *Ivan Cizmici* tanulmányában 1880–1914 között pl. 500 ezerre becsülte a horvát kivándorlók számát – a különböző statisztikai források adatainak egybevetése ugyancsak hiányzik.

¹⁷ Például Magyarországon Thirring Gusztáv, Svédországban Gustav Sundbärg.

Nyugat-Európából eredő kivándorlásban látható. A természetes elcsendesülés szakasza a közép- és délkelet-európai kivándorlásban nem következett be, mivel az első világháború, majd az 1920-as évekkel kezdődő bevándorlási korlátozások a munkaerő szabad nemzetközi áramlását illetően a kivándorlást Európának e régiójából még az elcsendesülés szakasza előtt mesterségesen elvágták.

A nemzetközi migrációnak e főbb jellegzetességeit már a kortársak is észlelték, de elemzésükre nem fordítottak gondot. A tengerentúlra vándorlás első szakkutatói — a statisztikusok és demográfusok — érdeklődését az agrárnépesség nagy geográfiai mobilitása kötötte le, és meghatározó okait szinte valamennyien az európai országok mezőgazdaságainak bajaiban keresték. Csak a két világháború közötti időszakban kezdték közzéadni a folyamat ciklikus mozgásainak eredőit kutatni és formálóit tanulmányozni, valamint keresni a kapcsolatot mind Európát, mind az Egyesült Államokat illetően a tengerentúlra, vándorlás és az általános mobilitás, az iparosítás, az urbanizáció folyamata között.

H. Jerome¹⁸ nevéhez fűződik az a megállapítás (1926), hogy a migráció ciklikus változásait az Egyesült Államok „business cycle”-jei idézték elő, tehát az általa felállított „push” és „pull” tényezők modelljében az első helyet a „pull” tényezőknek tulajdonította.¹⁹ Ez időtől a nemzetközi migráció kutatásában a vita főleg akörül forgott, hogy vajon a „push” (azaz az európai viszonyok taszító), vagy a „pull” (azaz az amerikai viszonyok vonzó) hatásai helyezhetők-e első helyre a tengerentúlra vándorlás folyamatának alakításában.

A legtöbb európai kutató a tömeges kivándorlást előidéző tényezők közül első helyre a népesség növekedését helyezi. Azt a hihetetlenül gyors népességszaporodást, ami a 19. században az európai társadalmak általános demográfiai jellegzetessége, ha régióként változó időszakokban is. Közvetlen okai: a halálozási ráták csökkenése, a javuló orvosi ismeretek következtében a járványok elmaradása, a mezőgazdasági termelés növekedésével az élelmiszerellátás javulása, a tömeges éhínségek visszavonulása.

Nyugat- és Észak-Európában a születések számának lendületes periódusai a 18. század végétől az 1776–95, 1811–25, 1841–60, Közép-Európában pedig az 1870–80-as évek. A születések nagy fellendülése főleg a napóleoni háborúk után vezetett Európa nyugati területén az 1846–50-es évekre a fiatal korosztály, illetve a népességen belül ezek arányának ugrásszerű megnövekedéséhez. A tömeges kivándorlás bontakozásának időszaka ugyancsak ez időktől kezdődött Európa nyugati régióiban. A népesség robbanásszerű növekedése és a kivándorlás között a szorosabb korreláció tehát a magas születési ráták után 20–25 évvel mutatkozik. Ezt tanúsítják például a svédországi születési ciklusok és a svédek kivándorlásának korrelációs vizsgálatainak eredményei.²⁰ Kevés kétség fér

¹⁸ *Harry Jerome: Migration and Business Cycles. New York, 1926.*

¹⁹ H. Jerome teóriáját Dorothy S. Thomas (1945) olyan formában fejlesztette tovább, hogy a svéd kivándorlásban az azt formáló két fő faktor szerepét a következőkben jelezte: Svédország a gyors népesség növekedésével és lassú industrációjával az emigráció latens „push” tényezője hozta létre, miközben az amerikai gazdasági ciklusok alakították az emigrációs görbe fluktuációit (From Sweden to America, 151).

²⁰ *Dorothy Swaine Thomas: Social and Economic Aspects of Swedish Population Movements, 1750–1933. New York, 1941.*

hozzá, hogy 1850 után több évtizedig a maltuzianizmus árnyékolta be Írországot, mint ahogy szoros korreláció kimutatható az 1870–80-as évek magas születési rátája és az 1900-as évek kivándorlási lendülete között Olaszországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában is.²¹

Európa egyes régióiban tehát akkor következtek be a kivándorlás kiemelkedő szakaszai – például az 1840-es és 50-es években Írországon és Németországban, az 1880-as években Svédországban, a 20. század első évtizedében Olaszországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában –, amikor a születési ciklus következtében a népességben a fiatal munkaképes korosztály aránya megugrott.

Európai kutatók erőteljesen hangsúlyozzák a „maltuziánus ördög”, a „túlnépesedtség” taszító hatását a tengerentúli kivándorlásba. A többség véleménye szerint a kivándorlókat elsősorban nem az Egyesült Államok lehetőségei vonzották, hanem inkább az történt, hogy az európai népesség hatalmas tömegeit kiszorították magukból azok a társadalmak, amelyeknek gazdasága (ipar-mezőgazdaság) a munkaerőt felszívni nem tudta. S amilyen mértékben az európai országok iparosodtak, úgy lépett fel a tengerentúli kivándorlással szemben a belső migráció alternatívája. A belső és a külső migráció között a korrelációk kimutathatók, olyan formában is, hogy az iparba áramlás hazai lehetőségeinek szélesedésével csökkent a külső vándorlás mértéke.

A népesség növekedése azonban önmagában még nem ad kielégítő magyarázatot a tömeges kivándorlásra Európából. A demográfiai változások maximális befolyásukat mint kivándorlási tényezők akkor és ott gyakorolták, amikor és ahol azok a periódusok, amelyekben a fiatal korosztály számaránya kiugróan emelkedett, egybeesett a termelésben és a társadalomban egyéb változásokkal: például a mezőgazdaságban a modernizálás térhódításával a munkaerőszükséglet csökkenésével, vagy olyan gazdasági-társadalmi változásokkal, amelyek megzavarták a foglalkozások és társadalmi osztályok és rétegek korábbi immobil struktúráját.²²

A 19. században Európában kétségtelenül a legszembetűnőbb átalakulásokat az iparosodás eredményezte. Pontosabban az ipari forradalom, amely Angliában indult, s terjedt a kontinens nagy részére. Ez törte szét a régi termelési szisztémát, pl. a háziipart, és dobott ki foglalkozásából számtalan kézművest. Angliában a gyáripar a kézműveseknek csak egy részét szívta fel. Jelentős számuk azonban, hogy tovább is fenntarthassa falusi kistermelői egzisztenciáját, inkább a tengerentúlra vándorolt. Németországban még nagyobb méretű volt azoknak a kézműveseknek a kivándorlása a tengerentúlra, akiket keresetüktől a gyárak fosztották meg. Az iparosítás közvetve kivándorlásra ösztönzött azért is, hogy a városi munkást odakötötte a trade-ciklusokhoz, alárendelve a munkanélküliség rendszeresen ismétlődő periódusainak. A kivándorlás lett tehát sokak számára az egyedüli alternatíva, ha a gyáripar térhódítása következtében nem akartak nélkülözni, vagy legalábbis alábbengedni, szűkebbre szorítani korábbi lehetőségeiket.

Az ipari forradalomnak velejárója, sőt részint annak előkészítője, megalapozója volt a tradicionális mezőgazdaság felbomlása, a modern gazdálkodás térhódítása. Ez a folyamat Európa-szerte a mezőgazdasági népesség tömegeit oly módon is érintette közvetlenül, hogy munkaerejüket a mezőgazdaságban felszabadította, sőt feleslegessé tette, és az így

²¹ Puskás J.: 1978.; Hans Chmelar: 1974.; Kerö: 1974.

²² Marcus Lee Hansen: The Atlantic Migration, 1607–1860. Cambridge (Mass.) 1940.

létrejött viszonylagos túlnépesedés onnan őket kifelé nyomta. Ez volt az a közvetlen taszító, azaz „push” tényező, amely a mezőgazdasági népességben mindenütt lökést adott mind a belső, mind a külső migrációhoz. A mezőgazdasági piac szélesedése változásokat hozott létre mind a földbirtoklás formáiban, mind a művelési módszerekben. Az új módszerek alkalmazásának érdeke követelte a földek egyesítését nagyobb egységekbe, gazdaságokba. Ezek a változások Európa különböző területein más-más formában jelentkeztek: Angliában és Skandináviában az ún. „enclosure movement”-ben (a közlegelők bekerítésének mozgalmában), skót felföldön a farmgazdálkodásról a juhtenyésztésre áttérésben, Dél-Nyugat-Németországban a birtokok konszolidációjában, Közép- és Kelet-Európában a feudális eredetű nagybirtokrendszer stabilizálásában, a paraszti földhasználat korábbi lehetőségeinek szűkítésében.

A számos formai variáns társadalmi hatása azonban mindenütt ugyanaz lett. A mezőgazdaság régi kommunális szisztémáját kezdte felváltani a modern nagyüzemi termelés, amelynek a termelés növelése mellett jellegzetessége volt a falusi népesség széles rétegének a termőföldtől elválasztása. A parasztok, ha meg is maradtak birtokaikon, a nagy gazdaságok versenyében nehézségeik megsokszorozódtak. El akarván kerülni a birtok további csökkenését, vagy a fizetett bérmunkás sorába kerülést, gyermeke számára alternatívaként a kivándorlás kínálkozott.

A tradicionális mezőgazdaság felbomlásával szabaddá lett munkaerő ipari foglalkoztatása mindenütt akadozott az iparosítás első szakaszában. Általános tünet Európában, hogy az ipari forradalmak útjára lépő országokban a mezőgazdaság munkaerő-kínálata meghaladta az ipar munkaerő keresletét. Ez az az időszak, amikor a mezőgazdaságból kiszoruló népesség tömeges geográfiai mozgásának jellegzetes útjává a tengerentúlra vándorlás lett. A lehetőséget ehhez szintén az ipari forradalom teremtette meg, a gőzhajózás megindulásával, a vasútépítésekkel, amelyek eszközökké váltak ahhoz, hogy az emberek szorongatott helyzetükből ki is tudjanak szabadulni.

Nyugat-Európa agrárnépességének „feleslegét” az 1880-as évekre leadta, és ez időtől kezdett csitulni területeiről a tengerentúlra vándorlás. Közép-Kelet-Európa országaiban az iparosítás viszont ez évektől vette kezdetét, s vele párhuzamosan a tömeges kivándorlás is.

Az amerikai viszonyok elnagyoltabb tanulmányozása következtében az ún. „pull” tényezők – azok, amelyekben az észak-amerikai területek lehetőségei kifejeződtek – az európai történeti irodalomban halványabban, általánosabban fogalmazódnak meg. Konkrétabb és határozottabb körvonalazásuk az amerikai bevándorlási irodalom témája.

Az észak-amerikai köztársaságot a 18. század végén megalkotó és az ország függetlenségét kivívó „alapító atyák” európai arányokban óriási területű, de kis népességű (1779-ben kb. 4 millió) ország élén állottak. A tömeges bevándorlás Európából – amely az 1820-as évektől bontakozik – lett a népesség és a gazdasági növekedés egyik fő hajtóereje, a páratlan ütemű iparosítás megvalósítója.²³ A művelésre váró szűzföldek, az ingyen vagy majdnem ingyen kapható szabad területek, a kiaknázásra váró természeti kincsek, majd az óriási lépésekkel bontakozó ipar előnyös vállalkozásai, a munkaerőkeres-

²³ *Larry Neal–Paul Welding: Immigration, a Neglected Source of American Economic Growth, 1790–1912. Oxford Economic Papers 24. No. 1. (March 1972) 68–88. J. Schachter: Immigration of Gainful Workers into the United States 1870–1930. Demography, 1972.*

let általános megnövekedése következtében kínálkozó anyagi előnyök adták e földrészt óriási vonzóerejét, és tették „a lehetőségek országává” Európa jobb jövőt kereső népessége szemében.²⁴ Az idők folyamán más-más konkrét formát öltöttek vonzóerői Európa különböző népei számára.

Az ipari forradalom hatása elől menekülő angol népességet még az „agrár mítosz” csábította Észak-Amerikában, „a világ kertjébe”²⁵. Az első hullámokban útrakelő kívándorlók Angliából, Európa nyugati és északi területéről a mezőgazdaságból a mezőgazdaságba igyekeztek. Vándorlásuk jellegzetessége: geográfiai mobilitás az agrárszektoron belül, azaz az európai agrártelepülések határainak kiterjesztése a tengerentúlra. Nyugat- és Észak-Európa parasztjai az új világban lényegében ugyanazokat a munkafolyamatokat végezték, mint szülőhazájukban: ugart törtek fel, erdőt irtottak, szántottak, vetettek, arattak, s ily módon szórták tele farmokkal Észak-Amerika közép-nyugati területének nagy részét.

A 19. század második felének kivándorlási hullámaiban azonban mint vonzó tényező mindinkább Észak-Amerika iparosítása formálta. A kivándorlás utolsó nagy hullámában Közép- és Délkelet-Európa népességéből hajóra szállókat már nem az agrár, hanem kifejezetten az „ipari mítosz” vonzereje csábította: az európai összehasonlításban magasabb munkabérek és főleg kedvezőbb munkaalkalmak. A gyorsan urbanizálódó, industrializálódó USA saját ipari „tartáléksereggel” nem rendelkezvén, Közép- és Délkelet-Európa válságos helyzetbe került népességét a boldogulásnak sajátos ígéretével kecsegtette. Azzal ugyanis, hogy szülőföldjüktől csak átmenetileg kell elszakadniuk, az idegen környezetben megtakarított keresetükből eredeti és hazai egzisztenciájukat építhetik. A kivándorlás és a végleges letelepedés szándéka a legtöbb közép- és kelet-európai kívándorlónál nem esett egy időbe.²⁶

Az Egyesült Államokba érkező agrárnépesség is az 1880-as évektől szinte kizárólag az iparba áramlott.²⁷ Útjukat egyengette az ipar technológiai fejlődésének iránya az USA-ban, amely azért, hogy munkaerőszükségletét az ipari tevékenységben járatlan parasztokból is fedezhesse, a 19. század végétől az üzemi munkát félautomata gépek és folyamatok bevezetésével egyszerűsítette, tette sablonossá.

A szakképzetlen munkások alkalmazásának lehetőségeit kiszélesítették a bitumenes szénbányászatban a gépek, amelyek nagymértékben helyettesíthették a csákányozó munkást. A gyapotgyárak automata szövőgépein a gyakorlatlan bevándorlók olyan munkát végeztek, amelyek azelőtt szakképzett szövőmunkásokat igényeltek. Egyedül az USA-ban alkották a bevándorlók az üzemi termelésben foglalkoztatott proletártömeget. És mert ez így volt, vált képessé az Egyesült Államok oly jellegzetes tömegtermelési rendszerét kifejleszteni.²⁸

A tengerentúli kivándorlás mechanizmusában a „push” és a „pull” tényezők interdependens kapcsolatáról a leghatásosabb migrációs teóriát az 1950-es években Brinley

²⁴ Philip Taylor: *The Distant Magnet. European Emigration to the USA*. New York, 1972.

²⁵ Charlotte Erickson: *American Industry and the European Immigrant 1860–1885*. Cambridge (Mass.) 1975.

²⁶ Puskás J.: 1975.

²⁷ Maldwyn Allen Jones: *American Immigration*. Chicago, 1960.

²⁸ Uo.

Thomas angol közgazdász állította fel.²⁹ Modelljét az angol és az amerikai gazdasági élet szoros kapcsolatára, kölcsönhatására és ritmusának szoros korrelációjára alapozta a két ország közötti népességsere elemzéséhez. Azt állította, hogy minthogy a két terület kereskedelmi ciklusai között nem volt szinkron, az egyik országban bekövetkezett fellendülés – amelyet részben a megnövekedett beruházások és tőkebehozatal okozott –, nagyobb bevándorlásra ösztönzött és vice versa. Thomas hipotézisének új aspektusa, hogy egy atlanti gazdaság keretében gondolkozott, ahol az európai és az Egyesült Államok-beli tőke, munkaerő, szállítási és kereskedelmi feltételek és a különböző társadalmi körülmények egymással kölcsönhatásban vannak. A stockholmi történész világkongresszuson Frank Thistlethwaite nagyon értékes megközelítésnek minősítette Brinley Thomas „két ország teóriáját” a jövő kutatásaihoz. Az „atlanti gazdaság” modelljét azonban, s főleg annak általánosabb érvényességét az európai migráció mechanizmusának magyarázatához azóta már többen cáfolták. Történészek bírálatát szintén kiváltotta, bár kétségtelen, hogy a 19. századi európai migráció dinamikájáról kifinomult megfogalmazásával Brinley Thomas migrációs modellje gyakorolta a legnagyobb hatást eddig azokra a történeti kutatásokra, amelyek az 1960-as évektől a nemzetközi migráció ok és okozati összefüggéseinek rendszerbe foglalásával kísérleteztek.

Az európai tömeges kivándorlás mechanizmusának a „megfejtése”, a mozgásba hozó demográfiai, gazdasági és társadalmi tényezői összefüggéseinek, kölcsönhatásainak, az egyes faktorok súlyának megítélése ma még erősen vitatott a társadalomtudományok migrációt vizsgáló szakirodalmában.³⁰ Közgazdászok hajlamosak – olykor spekulatív módon – az egyszerűsített merev ekonometrikus migrációs modellek alkotására, a gazdaságon kívüli tényezők szerepének elhanyagolására.³¹ Szociológusok – főleg deduktív úton felállított modelljeikben – az emberi magatartásnak, a migráció személyi szelektív faktorainak, belső mechanizmusának előtérbe állításával megmaradnak az általánosítás szintjén, és kevés gondot fordítanak a konkrét történeti viszonyok tömegesebb migrációt előidéző faktoroknak számbavételére, kölcsönhatásaik elemzésére.³²

²⁹ *Brinley Thomas: Migration and Economic Growth. A Study of Great Britain and the Atlantic Economy. Cambridge University Press, 1954.*

–: *Migration and Urban Development. A Reappraisal of British and American Long Cycles. London, 1972.*

³⁰ *Hans Norman: The Causes of Emigration. In: From Sweden to San Francisco.*

³¹ A migrációs modellalkotás fejlődését, alkalmazásuk lehetőségeit és a történeti valóság megismeréséhez a matematikai modellek korlátait érdekesen és tanulságosan elemezte *Charlotte Erickson* „Models in Immigration and Migration Research” c. előadásában. (Nordic Conference in Oslo, 5 May 1975 – Kézirat). Ld. továbbá a nemzetközi migráció ekonometrikus modelljeit *Maurice Wilkinson: European Migration to the United States. (An Economic Analysis of Aggregate Labor Supply and Demand). Review of Economics and Statistics LII. 1970. 272–279. H. W. Richardson: British Migration and Overseas Investment 1874–1914. M. Wilkinson: Evidence of Long Swings in the Growth of Swedish Population and Related Economic Variables, 1860–1965. Journal of Economic History XXVII, 1967.*

³² Ld. pl. *Everett S. Lee: The Theory of Migration. Demography, 1966. 3. 45–57. tanulmányát. A migráció mechanizmusát magyarázó általános modelljében a faktoroknak négy olyan csoportját hangsúlyozta, amely véleménye szerint a migráció folyamatát befolyásolta:*

1. azok a tényezők, amelyek az eredeti területtel függenek össze;
2. azok a tényezők, amelyek a befogadó országgal függenek össze;
3. a közbeeső akadályok és

Annak már történészek is régóta tudatában vannak, hogy Európából a tömeges kivándorlás folyamatát előidéző okok között a gazdasági természetűek előtérben voltak. Munkásságukat a többi társadalomtudományok területéről azért éri sok bírálat, mivel a történeti szakirodalom a kivándorlást előidéző „push” és „pull” tényezők részletes, de többnyire csak esetleges felsorolását tartalmazza. A migrációt kiváltó okok összefüggéseit a migráció mechanizmusát működésbe léptető egyes faktorok szerepét, kölcsönhatásait, s így az általánosabb törvényszerűségeket homályban hagyja.³³

Az újabb történeti kutatásokban mutatkoznak az erőfeszítések az említett gyengések leküzdésére. Ezek kifejezésre jutnak egyrészt – és nem utolsósorban – abban, hogy a történészek törekednek a társadalomtudományok más ágaiban alkalmazott és előrehaladottabb kutatási módszerek adaptálására, másrészt olyan történeti modellek megalkotására, amelyek mentesek az ekonometriai modellek merevségétől, elvontságától és ennél fogva alkalmasabbak a folyamatok komplex jelenségeinek átfogására, történeti jellegzetességeik megragadására.³⁴ Szociológusoktól tanulván a migrációnak alapvetően gazdasági faktorai mellett nagyobb figyelmet szentelnek a gazdaságon kívüli ösztönzők, gazdaságon kívüli tényezők bonyolult kölcsönhatásainak elemzéseire, valamint a geográfiai és társadalmi mobilitás összefüggéseinek vizsgálatára. Már nem állítják, hogy a tömeges kivándorlás kizárólag gazdasági körülmények következménye. Ilyen szimplifikáció csak „a gazdasági absztrakciók lehetetlen világában” fordul elő. A „szokványos falusi gazdaság”-ból kitörő népesség mentalitása szintén hozzájárult az iparosodott és urbanizált társadalom kialakításához.³⁵

Arra a kérdésre, hogy végül is milyen tényezők indítják útjára a kivándorlót, Frank Thistlethwaite például az általa nagyra becsült dán-amerikai történész, Marcus Lee Hansen válaszát idézi: az, hogy szabadon kivándorolhat, hogy arra vágyik, és hogy módjában áll. Ezek a feltételek a népesség jelentős része számára hogy valósággá váltak, abban természetesen nagy szerepe volt az adott társadalom gazdasági színvonalának. Thistlethwaite hipotézise szerint tömeges kivándorlásra okok olyan társadalomban találhatóak, amely nem stabil ugyan, de ahhoz viszont eléggé merev, hogy egyfelől az öröklött státust, másfelől a várható előrejutást veszélyeztesse.

A tengerentúlra vándorlás általános jellegzetessége Európában, hogy kisebb területi egységeket erőteljesen érintett, azaz intenzitása lokális volt, más területeken pedig alig hódított teret, azaz nem vált jellemzővé. Az újabb történeti kutatásokban előtérbe került e kivándorlási régiók tanulmányozása. Mivel az országos statisztikai adatok e régiókat többnyire elfedik, rekonstruálásukra a kutatók nagy erőfeszítéseket tesznek kisebb területi, megyei, járási és községi adatok feldolgozásával. (Csak melleleg jegyezzük meg, hogy a magyarországi kivándorlási statisztika hasznosíthatóságának nemzetközi összehasonlításban is egyik nagy előnye, hogy a kivándorlókról az adatokat megyei kimutatásokban is tartalmazza.) A kivándorlási régiók helyeinek, körvonalainak eddigi ismeretében is megfogalmazható néhány közös jellegzetességük. Általában kívül estek az adott országok

4. a személyes faktorok. – Lee modelljét deduktív úton építette fel, tesztelésének kevés figyelmet szentelt.

³³ Ld. *Sune Akerman*: „From Stockholm to San Francisco” c. t. 1975.

³⁴ Ld. *Sune Akerman*: *Theories and Methods of Migration Research* c. tanulmányát „From Sweden to America” c. kötetben. A tradicionális és a modern történeti megközelítés között az átmenetet képviseli pl. *Reno Kerö* i. m.

³⁵ *Sune Akerman* 1975.

ún. belső ipari vonzásokörain, az átlagos szinthez viszonyítva gazdaságilag fejletlenebb körzetek voltak, mostohább természeti viszonyokkal. Inkább hegyvidékek, vagy olyan területek, ahol viszonylag kevés volt a szántóföldi termelésre alkalmas terület, vagy ha volt is, gyenge minőségű. Az ott élő népesség önfenntartását nem biztosította, és a földművelésből, valamint az állattartásból eredő jövedelmet már a preindusztriáció korszakában is többnyire pótolni kellett egyéb tevékenységekkel, például kézműves- és bányász munkával, vagy a termékenyebb sík területeket illetően ún. szezonális vándormunkával. Az említetteken kívül Közép-Kelet-Európa vonatkozásában az eddigi kutatások alapján úgy látszik, hogy egyrészt a kivándorlási régiók demográfiai, gazdasági és társadalmi strukturái változatosak, másrészt, hogy az ország többi részétől, e kivándorlási régiók gazdasági és strukturális viszonyai azért nem voltak olyan eltérőek, hogy csak e különbségekkel minden esetben magyarázatot lehetne adni arra, hogy a kivándorlás miért éppen oda és miért olyan mértékben koncentrálódott. A kivándorlásnak erősen regionális jellege nyújt módot a történészeknek a gazdasági és gazdaságon kívüli tényezők kölcsönhatásainak, valamint a migráció belső mechanizmusának közelebbi megismeréséhez.

A kivándorlás területileg erősen változó intenzitására Olaszország vonatkozásában például érdekes magyarázatot ad John S. MacDonald.³⁶ Véleménye szerint ez a földtulajdon-viszonyok különböző formáival és a parasztságnak ebből eredő erkölcsi világgépével függött össze. A kivándorlók aránya a legmagasabb olyan régiókban volt, ahol a földbirtok-viszonyokban a kis földtulajdon dominált, és individualista szemlélet uralkodott, míg olyan régiókban, ahol a nagybirtok és a mezőgazdasági munkások kollektív tevékenysége volt a jellemző, a kivándorlók aránya a legalacsonyabb. Szerinte tehát a termelők a falusi társadalmi struktúra karakterétől függően a szegénységre kétféleképpen válaszoltak: harcos munkás osztályszervezetekkel vagy tömeges kivándorlással. Svédország vonatkozásában viszont egy kivándorlási körzet 58 községének vizsgálatából Hans Norman ún. „multivariábilis analízissel” a kivándorlás regionális formálói közül a városi hatást és az egyes területeken szokásos migrációs hagyományt hangsúlyozza.³⁷ A kivándorlási régiók formálódásának, az elvándorlók földrajzi szelektálódásának megértéséhez a gazdasági és demográfiai ösztönzők mellett – szociológusok hatására – történészek is egyre inkább figyelembe veszik és tanulmányozzák a migráció belső mechanizmusát. A kivándorlás gócpontjai, sűrűsödésének területei ugyanis közvetlenül nem magyarázhatók csupán gazdasági és demográfiai jellegzetességgel. Alakításában közrejátszott a migráció mechanizmusának az a meghatározó jellegzetessége, hogy az ún. „pull” tényezők a kivándoroltak és otthonmaradottak személyes kapcsolatán keresztül érvényesülnek. A közöttük kialakult információs hálózat, az ún. migrációs csatorna közvetítette és ösztönözte a pozitív attitűdöt a kivándorlásra. A kivándorlás regionális kutatásai komplexebb magyarázatot ígérnek tehát a vándorlás földrajzi különbségeire, mint azok a korábbi megállapítások, amelyek szerint a jellegzetes kivándorlási régiók csak a legszegényebb, legelmaradottabb és leginkább túlnépesedett agrárvidékeken formálódtak. Úgy tűnik, hogy ahogy bizonyos gazdasági és társadalmi fejlettségi szint szükséges az általános népesség-mobilitáshoz (amely magában foglalja a geográfiai és társadalmi mobilitást is), a modernizálódás elindulása ugyancsak előfeltétel ennek egyik ágazata, a tengerentúli kivándorlás térhódításához.

³⁶ John S. MacDonald: Agricultural Organization, Migration and Labor Militancy in Rural Italy. *Economic History Review* 2nd Series, 16. (1), 61–75.

³⁷ Hans Norman: The Causes of Emigration. In: *From Sweden to America*. 149–163.

A kivándorlás topográfiai vizsgálata történeti atlaszok készítésével, Európában terjedési irányainak részletes nyomon követése nemcsak illusztrációja, hanem vizsgálati eszköze is lehetne az egyes kivándorlási régiók pontos körülhatárolásának, sajátosságaik, hasonlóságai, különbségeik és nem utolsósorban érintkezéseik alaposabb megismerésének. Erre annál is inkább szükség lenne, mivel a kivándorlási régiók több esetben átnyúlnak az országhatárokon, és ezért körvonalazásuk, formálódásuk okainak meghatározását ugyancsak korlátozza az adatoknak egy adott országra leszűkített tanulmányozása. Ez úton lehetne közelebb kerülni a folyamat indikátorainak, mechanizmusa törvényszerűségeinek meggyőzőbb bizonyításához s egyben a migráció történeti modelljének pontosabb megalkotásához.

Nem valószínű, hogy a nemzetközi migráció történeti folyamata s annak lényegi elemei, valamint okainak magyarázata kifejezhető lenne egy mindent magában foglaló általános formulával. A történészek nem tekinthetnek el attól, hogy a hasonlóságok mellett körülményei, feltételei és lehetőségei nem voltak azonosak Európa minden részében, és nem voltak változatlanok az idők folyamán. Azok a viszonyok, amelyek például az írországi kivándorlásban realizálódtak, lényegesen mások voltak, mint a többi országban. Az ír burgonyaéhség által kiváltott tömeges exodus egyedülálló Európában.³⁸ A német kivándorlásnak is voltak olyan körülményei, amelyek viszont nem voltak jellegzetesek Angliában.³⁹ De nem lehet egy sémában tekinteni a tömeges vándorlást a tengerentúltra az Osztrák–Magyar Monarchiából és Oroszországból sem. A kivándorlók társadalmi összetételében és a kivándorlás motivációiban olyan lényeges különbségek voltak, amelyeket történészek nem hagyhatnak figyelmen kívül. Az Osztrák–Magyar Monarchiából kivándorlók tömegei főleg parasztok közül verbuválódtak, Oroszországból viszont elsősorban iparos, kereskedő, házoló, azaz főleg nem mezőgazdasági foglalkozást űző zsidó népességből. Ez utóbbiak kivándorlását a gazdasági okok mellett erősen motiválta a pogromok előli menekülés. Mindez azt is jelzi, hogy számos nehézség tornyosul a migránsok típusainak klasszifikálása elé már a gazdasági kivándorlás időszakát illetően is.

E rövid áttekintés – bár természetesen nem foglalja magában a nemzetközi migráció kutatásainak valamennyi irányzatát és problematikáját – remélhetőleg érzékelteti a megközelítések különböző módszereit, az előrehaladás fontosabb mozzanatait és a számos még megoldásra váró feladatot. Végül, amit még hangsúlyozni szeretnénk, az, hogy az újabb kutatások vizsgálati eredményei – a különböző módszerek alkalmazása és forrásbázisok hasznosítása ellenére – a nemzetközi migráció mechanizmusát illetően így vagy úgy beilleszthetők a „push” és „pull” tényezők modelljébe. A bizonytalanság leginkább ezek interdependens szerepének elemzésében mutatkozik. Az európai irodalom napjainkban is általában inkább a „push”, az amerikai irodalom viszont a „pull” tényezők elsődlegességét hangsúlyozza.⁴⁰

³⁸ Élénk színekkel ecsetelte az írországi állapotokat *Cecil Woodham Smidt: The Great Hunger: Ireland 1845–1849*. New York, 1962. c. munkájában és *Oliver MacDonaghi: Irish Migration to the United States of America and the British Colonies during the Famine*. Robert Dudley és T. Desmond Williams által szerkesztett „The Great Famine. Studies in Irish History 1845–1852” c. kötetben. Dublin, 1956.

³⁹ *Mack Walker: Germany and the Emigration 1816–1885*. Cambridge (Mass.) 1964.

⁴⁰ *S. Kuznets–E. Rubin: Immigration and the Foreign Born*. Occasional Paper No. 46. National Bureau of Economical Research, New York, 1954.

A tengerentúlra vándorlás visszahatásai az európai országokra az újabb történeti kutatásoknak ugyancsak témája lett. Tanulmányozzák a kivándorlás demográfiai következményeit és gazdasági hatásait, amelyek már a kortársak körében is hevesen vitatott kérdések voltak. Erőfeszítések folynak a kivándorlás „net balance”-ának módszeresebb becslésére a tényleges népesztés kimutatása érdekében. A kivándorlás térhódításának erősen regionális mivolta – más vonatkozásban erről az előzőekben már szó volt – a kutatókat arra ösztönzi, hogy visszahatásai is ne csak országosan, hanem regionális keretekben is mérhetők legyenek. Különösen fontosak ezek a munkálatok a soknemzetiségű országokat illetően, ahol a kivándorlási régiók különböző etnikai területeken formálódtak, és a geográfiai mobilitás egyenetlensége lényegesen módosította a népesség etnikai kompozícióját.⁴¹

A kivándorlás visszahatásaként többnyire olyan vélemények is megfogalmazódnak, hogy azt Európa vonatkozásában a társadalmi feszültségek levezetésének csatornájaként kell tekinteni, és hogy az adott gazdasági struktúrából a „felesleges” népesség kiáramlása a modernizálás egyik feltételét jelentette e kontinens számára.

Az összes tengerentúlra vándoroltaknak legalább egyharmada visszatért a közép-délelet-európaiaknak szülőhazájába.⁴² A repatriálás jelensége tehát figyelemre méltó mind Európa, mind az Egyesült Államok számára. Sajnos, a statisztikai források a visszavándorlásra jóval megbízhatatlanabbak és hiányosabbak, mint a kivándorlásra. Belőlük nehéz olyan kvantitatív elemzéseket végezni, amelyekből általános következtetésekre lehetne jutni, nem is annyira a számuk, mint a visszavándoroltak települési irányainak és társadalmi mobilitásuk jellegzetességeinek meghatározására vonatkozóan. E kérdésben is még leginkább a svédeknek sikerült kvantitatív becsléseket végezni. R. G. Telebrand „A visszavándorlás” c. tanulmányában⁴³ példamutató forráskritika és viszonylag gazdag statisztikai adatok alapján arra a következtetésre jutott, hogy azok, akik hazájukba visszatértek, lehetőleg eredeti környezetükbe telepedtek le, s lehetőleg eredeti foglalkozásukat folytatták, még akkor is, ha az Egyesült Államokban más munkakörben dolgoztak. Ennek következtében a visszavándorlást a migráció konzervatív formájának nevezte. A szakirodalomban többnyire ugyanezek a megállapítások olvashatók leíró történeti források és szörványos statisztikai kimutatások alapján.⁴⁴

A visszavándorlók aránya viszonylag a legmagasabb az ún. „new immigrant”-ok körében volt. Többszörű oda-vissza-vándorlásuk kifejezője eredeti szándékuknak, annak, hogy valamilyen kialakított terv megvalósítása céljából, meghatározott időre akartak kint-tartózkodni. De emellett jelzői azoknak a konfliktusoknak is, amelyeket mind az új környezethez alkalmazkodás, mind az eredeti környezetbe visszailleszkedés előidézett.⁴⁵

⁴¹ *Julianna Puskás: From Hungary to the United States, (1880–1914) (kéziratban)*

⁴² Az Egyesült Államok bevándorlási hivatalai 1908–1931 között 4 077 263 repatriálót regisztráltak. – Ld.: Annual Report . . . 1908-tól.

⁴³ Eltérő megállapításra jutott Th. Saloutos görög–amerikai történész. Vizsgálatai azt mutatják, hogy az USA-ból Görögországba visszatért görögök magatartását a városi élet oly mértékben befolyásolta, hogy csak néhányan tértek vissza eredeti falujukba, többségük városokban, főleg Athénben, Szalonikiben telepedett le. *Th. Saloutos: They Remember America. The Story of the Repatriated Greek–Americans.* Berkeley and Los Angeles, 1956.

⁴⁴ *Lars Göran Telebrand: Remigration from America to Sweden.* In: „Sweden to Amerika” c. tanulmánykötetben. 1975.

⁴⁵ *Puskás Julianna: Magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. (kéziratban.)*

A kivándorlás pozitív gazdasági hatásaként a kibocsátó országra a legtöbb kutató (főleg Közép- és Délkelet-Európa, Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia vonatkozásában) hangsúlyozza a megtakarított pénzek elsődlegességét, a hazaküldött dollárok jelentőségét mind a kivándorolt egyén gazdasági helyzetére, mind az ország nemzeti jövedelmére, fizetési mérlegére. Az Amerikából küldött, vagy magukkal hozott dollárok fontosabb szerepet játszottak a kibocsátó ország gazdasági-társadalmi változásaiban, mint a repatriáló személyek.⁴⁶ A visszatért kivándorlók ugyanis, ha képviseltek is új gondolatokat, termelési módszerekben, politikában és szociális kapcsolatokban, az ilyen irányú impulzusok iránt a legtöbb ország konzervatív miliője nem volt befogadóképes.

Az amerikai pénzeket elsősorban ház- és földvásárlásba fektették, ezáltal a kisbirtokok és az önálló egzisztenciák konzerválásának elősegítői a kibocsátó országban. Így volt ez nemcsak Olaszországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában, hanem például Írországban is. Hosszú távú gazdasági és társadalmi fejlődés mérlegelésében a visszavándorolt földvásárlásait egyes olasz kutatók nem értékelik egyértelműen pozitívan. A néhány hold föld megszerzése Dél-Olaszországban csak meghosszabbította az életképtelen kisparaszti egzisztenciák vergődését.⁴⁷

Elemzésre kerülnek olyan kérdések is, hogy a kivándorlás mennyiben módosította, formálta az emberek világméretű az óhazában, mennyiben segítette ott élő új eszmék, gondolatok, elképzelések és ismeretek terjedését? Milyen amerikai befolyás szivárgott vissza, illetve Európa népessége milyen impulzusokat tudott a kivándoroltak, a visszavándoroltak, a levélkapcsolatok révén befogadni? Érdekesek tehát azok a kutatások, amelyek a kivándorlást reklámozó irodalmat, a személyi kapcsolatokat, az Amerikából érkező levelek szerepét mint olyan médiumét elemzik, melyen keresztül az Egyesült Államokról igaz és hamis információk az egyszerű emberekhez Európába eljutottak.⁴⁸

A gazdasági kivándorlás társadalmi-politikai visszahatásának elemzésére kedvező teret nyújt a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia. Az Egyesült Államokban – az „etnikai reneszánsz” térhódítása következtében – elsősorban azok a kutatók, akiknek etnikai háttere a Monarchia egyik vagy másik nemzetiségi csoportja, nagy érdeklődéssel tanulmányozzák az Egyesült Államokba bevándoroltak etnikai öntudatosodásának folyamatát, nemzeti identitásuk erősödését és hatásukat az Osztrák–Magyar Monarchiában bontakozó nemzeti mozgalmakra.⁴⁹

⁴⁶ *Arnold Shier*: Ireland and the American Emigration, 1850–1900. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1958. *Ingrid Semmingsen*: Emigration and the Image of America in Europe. In: Henry S. Commager ed.: Immigration and American History: Essays in Honor of Theodor C. Blegen. Minneapolis, 1961. 26–54.

⁴⁷ Italy's Rural Social Structure and Emigration. Occidente 1956. No. 5. 437–456.

⁴⁸ *Merle Curti–Kendall Birr*: The Immigrant and the American Image of Europe 1860–1914. Mississippi Valley Historical Review 37: No. 2. 1950. 203–230.

⁴⁹ *Ld. Mark Stolarik*: Immigration and Urbanization. The Slovak Experience 1870–1918. Ph. D. Thesis, University of Minnesota, 1974.

–: From Field to Factory: The Historiography of Slovak Immigration to the United States. International Migration Review 1977. 81–102. *K. Dyrud*: The Rusin Question in Eastern Europe and in America 1890 – World War I. Ph. D. Dissertation, University of Minnesota, 1976. *Victor R. Green*: For God and Country: The Origins of Slavic Catholic Selfconsciousness in America. Church History Vol. XXXV. No. 4. 1966. 446–464. *Victor S. Mamatey*: The Slovaks and Carpatho–Ruthenians. In: Joseph P. O'Grady (ed.): The Immigrants' Influence on Wilson's Peace Policies. Lexington (Ky) 1967.

3. Bevándorlás, etnikum kutatása az Egyesült Államokban

Az 50 millió európai kivándorlóból – mint már említettük – 1821–1929 időszakban 33 milliónak úticélya az Egyesült Államok volt. A 18. század végén még 4 millió népeiséget sem számláló Észak-Amerika számára e „modern népvándorlás” tehát különös jelentőségű. Oscar Handlin neves amerikai történész megfogalmazásában: az Egyesült Államok története a bevándorlás története. Az amerikai társadalom egy új nemzet formálódásának, az asszimilációnak története.

Az „amerikaivá válás” tehát érthetően alaptémája az amerikai társadalomtudományoknak, köztük a történettudománynak. Milyen jelentőséggel bírt „a külföldiek inváziója” az amerikai nemzet kialakulására? „Melting pot”-e Amerika, amelyben a különféle alkotóelemek egy új embertípusba olvadnak be, vagy mozaiktársadalom, különálló etnikai csoportok kompozíciója, azaz olyan multietnikus komplexum, amelyben, legalábbis egyes csoportok, kulturális autonómiájukat „idők végezetéig” fenntarthatják? Ezek azok a kérdések, amelyeket az amerikai társadalomban a tömeges bevándorlás ideje óta vitatnak, és amelyek ez idő óta visszhangzanak társadalomtudósok és történészek írásában is.

Korábbi munkákban szociológusok és történészek az asszimilációra, a „melting pot” bizonyítására helyezték a fő hangsúlyt. Etnikai kérdésekben F. J. Turner, a 20. század elejének vezető történésze említhető elsőnek, aki a századfordulón az ország nyugati részeire, a „frontier”-re (a terjeszkedés, az agrárterület határa) úgy tekintett, mint az európai népek nagy olvasztótégelyére. Turner a földrajzi környezetet a faj és a kultúra elé helyezve, arra a következtetésre jutott, hogy a nyugati részeken, a „frontier”-eken a környezet új embertípust formált.⁵⁰

Turner az asszimiláció jellemző formájának jelölésére még nem használta a „melting pot” kifejezést. Ez később, az 1908-ban előadott melodráma „The Melting Pot” (Israel Zwangwill) címe alapján vált közzismertté, és került be a szakirodalomba is.

A „melting pot”-tal szemben azonban hamarosan feltűnt a pluralista ideológia is. Filozófiai gyökerei William James-hez nyúlnak vissza, ahhoz az amerikai filozófushoz, aki inkább mint bárki más, a különféleség, a sajátosság és az egyediség iránti romantikus szeretetet testesítette meg.⁵¹ Az ő filozófiai gondolatait vetítve ki a társadalomra lépett fel a „melting pot” első kemény bírálójaként a „kulturális pluralizmus” elméleti alapozójaként Horace Kallen társadalomfilozófus. Amikor a híres wisconsini szociológus, Edward A. Ross 1915-ben kiáltványában szidalmazva sorolta azokat a károkat, amelyeket az új bevándorlók okoztak az Egyesült Államoknak – válaszolt H. Kallen a „Nation” c. újságban „Democracy versus a Melting Pot” című cikkével. Kallen ekkor azt hangsúlyozta, hogy az etnikai forrongás az Egyesült Államokban a „melting pot” csődjének kifejezője. Megállapításait tovább fejtegette, s mintegy összegezte 1924-ben a „Culture and Democracy in the United States” c. munkájában. Elgondolásaiban a pluralizmus kizárólagosan a csoport-identitás színhelyére, a kultúrára összpontosult. Kallen nem látott ellentmondást

A délszláv bevándorlók nemzeti mozgalmairól az önálló jugoszláv állam létrehozásának érdekében, a „Yugoslav National Council” tevékenységéről az első világháború idején ld. *Ivan Čizmic: Jugoslavenski Iseljenicki Pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske drzave. 1918. Zagreb, 1974.*

⁵⁰ Turner, *Frederick Jackson: The Frontier in American History*, New York, 1920. The United States 1830–1850.

⁵¹ The Will to Believe és Egy pluralisztikus univerzum. 1909. c. munkáiban például.

a nemzeti egység és az etnikai csoportok fennmaradásában. Elméletének leginkább látható és kitapintható gyengéje a néger probléma, amit nem tudott abba beleilleszteni, így óhatatlanul is fehér etnocentrikus, valamint az, hogy a csoportok közötti társadalmi gátakat figyelmen kívül hagyta. Könyve akkor csekély érdeklődést keltett, főleg azért, mivel a nemzeti elfogultságok negatív jelenségei, a háborúk után az illúziók vesztese, kiábrándítólag hatott a kulturális pluralista elméleteket illetően is. Az 1920-as évektől a korábbi asszimilációs attitűd, a sok népnek egy meggyőződéses, önkéntes fúziója került előtérbe és kapott új tartalmat.

A társadalom minden dimenziójára, a városi, az „új” bevándorló asszimilálódására a „melting pot” generális elméletét szociológus alkotta meg, Robert Ezra Park, az 1910–20-as években.⁵² A 20. század Amerikája faji és etnikai problémáinak napjainkig ő tekinthető talán a legtekintélyesebb kutatójának. Bár gondolatait nem összegezte egy fő műben, széles kört magában foglaló tanulmányai az etnicitást az amerikai szociológia egyik központi, izgalmas témájává tették.⁵³

A bevándorló életet közelről figyelve E. Parknak korán vált meggyőződésévé, hogy az Egyesült Államok eltűr az emberek között valamennyi különbözőséget, csupán az olyan külsőleg megnyilvánuló nem, mint amilyen a többségtől eltérő bőrszín. Az a könnyedség és gyorsaság, amivel a bevándorlók az idegen nyelvet és szokásokat elsajátították, mély benyomást tett Parkra. Észak-Amerikában közmondássá vált – nyilatkozott 1912-ben –, hogy egy második nemzedékbeli lengyelt, litvánt vagy norvégot nem lehet megkülönböztetni attól az amerikaitól, akinek szülei is itt születtek. Előítéletmentesen és valódi kozmopolita szemmel Park mindig a kölcsönhatásokat kereste, az összehasonlítási alapokat és az etnikus sémák hatását a modern társadalom minden dimenziójára. Szerinte a fajok közötti összefonódás szakaszai – amelyek mindenütt visszatérnek, ahol különböző népek találkoznak – a következők: egy kezdeti versengő szakasz feléleszti a nacionalista és faji érzelmeket, ami által a felmerülő csoport megszerzi az öntudatot, hogy kihívja a státus és hatalom meglevő felosztását. Ez az egymással versengő csoportok számára új alkalmazkodást teremt. Amikor ez bekövetkezik, lassan megindulhat a kölcsönös asszimilálódás folyamata. Az etnikai mozgás, az öntudatosodás és az asszimiláció egymással váltakozó szakaszok a szélesedő emberi kapcsolatok hosszú történetében. A csoport-szolidaritás döntő, de időleges szakasz, az asszimiláció menetében. Ennek tempóját bevándorlási tilalmak csökkenthetik, egy időre teljesen leállíthatják, de irányát semmi esetre sem tudják visszafordítani, megváltoztatni. Park és követői az asszimilálódást tehát előre elrendeltnek és egyenes vonalban haladónak tartották.

Kiváltképpen a várost tekintette Park melting pot-nak, az asszimiláció folyamatát ha hosszú távon is, de elkerülhetetlenül létrehozó környezetnek. Ő a város hatását látta pontosan olyannak, mint Turner a „frontier”-ét: kikerülhetetlenül összedobja az embereket, kitágítja látókörüket, ugyanakkor lazítja szokásos kötelékeiket, lerombolja a szokásokat, és emancipálja az egyént. Bár az élmény fájdalmas és traumaszerű, nincs kétség afelől, hogy az egyéni szabadságért az árat érdemes megfizetni. Városi ekológiai elmélete alapján Park összefüggést látott a helyváltoztatás és a kultúra változása között. Koncep-

⁵² Park, R. E.: *Race and Culture*. New York, 1964.

–: *Immigrants and their Press*.

⁵³ Szociológiát tanított 1914–1925-ig a chicagói egyetemen.

ciója szerint az asszimilációs folyamatot a települési zónák során vezető fizikai mobilitás hozza létre. Ez a gettóból való kimozdulással kezdődik, és a nagyobb társadalomba végső beolvadásba csúcsosodik ki. Éppen ott, ahol Turner elbizonytalanodott, Parknak sikerült asszimilációs ideológiáját úgy kiterjeszteni, hogy az magába foglalta az indusztriált Amerika városlakó bevándorlóját is. Konceptiója közelebbről nézve a klasszikus amerikai asszimiláció-ideál egy javított változata, annak kitágítása a négerrek és az „új bevándorlók” belefoglalásával.

Azonos nézetet vallott az asszimilációról Park kollégája és munkatársa, W. I. Thomas, aki Florian Znanieckivel közösen szerkesztette a „The Polish Peasant in Europe and America”⁵⁴ c. nagy hatású könyvet. Szerinte az asszimiláció, amennyire elkerülhetetlen, annyira üdvös dolog is. A bevándorlók nem maradhatnak végleg külön csoportokban a befogadó társadalomban.

Az 1930-as évekre Turner tanítványai közül egy új történésznemzedék növekedett fel, főleg skandináv származásúak. Az ő nevükhöz fűződik az Észak-Európából bevándorolt népcsoportok (norvégek, svédek) történeti kutatásának elindítása. Komoly tudományos megalapozottsággal igyekeztek feltárni az Észak-Európából bevándoroltak etnikai örökségeit az új világban, tevékenységüket, útjukat, szerepüket, életük változásait. Csoportjuk fő reprezentánsa Theodor Blegen, aki mint a norvég bevándoroltak kutatója szerzett magának tudományos hírnevet. Blegen volt az első, aki az etnikai csoportok történetének megismeréséhez olyan források összegyűjtését szorgalmazta (pl. leveleket, népdalokat), amelyek lehetővé teszik a betekintést az egyszerű bevándoroltak mindennapi életébe.⁵⁵

E történésznemzedék munkásságának közös jellegzetessége, hogy Turner nyomdokain haladva – bár bizonyos nosztalgiával – azokat a változásokat hangsúlyozták, amelyeknek következtében a bevándorló nemzedéket követően az asszimiláció feltartóztathatatlan.

Ugyancsak az asszimiláció természetes és törvényszerű voltát hangsúlyozta M. L. Hansen, aki az amerikai történetírásban elsőként irányította rá a figyelmet a bevándorlók európai hátterének alaposabb vizsgálatára.⁵⁶ Azonban akárcsak mentora F. J. Turner, Hansen is elsősorban a bevándorlók közép-nyugati mezőgazdasági életével foglalkozott, és kevésbé a keleti partvidék városi településeivel. Nagy érdeme viszont, hogy példát mutatott abban, hogyan lehet a témát mind a bevándorlást korlátozni szándékozók, mind a filio-pietisták elfogult egyoldalúságától mentesíteni. „The Immigrant in American History” c. esszékötetében Hansen a bevándorlás története és más olyan fontos kérdések közötti összefüggésekre mutatott rá, mint amilyenek a nyugat felé áramlás, a politikai demokrácia és a puritanizmus témái. A bevándorlókat „a kultúra hordozóiként” látva, figyelmét saját örökségük és az amerikai környezet egymásrahatására fordította. Hansen véleménye szerint a bevándorlók nem veszélyeztették a demokráciát, sőt inkább konzer-

⁵⁴ Boston, 1918.

⁵⁵ *Blegen Theodor*: Norwegian Migration to America, 1825–1860. 1939. A svéd bevándoroltak történetének kutatását *Florence E. Janson*: The Background of Swedish Immigration 1840–1930, Chicago, 1931. a hollandokét *Henri S. Lucas*: Netherlanders in America. Dutch Immigration to the United States and Canada, 1789–1950. c. munkája alapozta meg.

⁵⁶ *Hansen, Marcus Lee*: 1940.

vatív és stabilizáló hatással voltak rá. Úgy látta, hogy a bevándorlók fogékonyak az amerikai értékek iránt: „amerikaiak voltak már, még mielőtt partra szálltak volna”.

Új fejezetet nyitott a bevándorlás-történet kutatásában tevékenységével Oscar Handlin történész az 1940–50-es évektől. A „Boston's Immigrants”⁵⁷ c. könyvének témája az akkulturáció tanulmányozása az ír katolikusok és jenki protestánsok egymáshatásának vizsgálata egy atlanti városban. Kutatásai nyomán úgy találta, hogy Boston az íreket nem tudta, de nem is akarta asszimilálni. A város kettészakadt, és az írek saját etnikai közösségeikben éltek. A bevándorlástörténet és a várostörténet sikeres egybeolvasztásával munkája modellül szolgált a további történeti kutatások számára. Talán a legismertebb és fő művének tekinthető a „The Uprooted” (1951) c. könyvében a bevándorlók történetét Handlin úgy írta meg, mint az elidegenedés és következményeinek történetét.⁵⁸ Meglátása szerint a hagyományos paraszti közösségből kiszakítva a bevándorlók olyan elidegenedetteké váltak, hogy őket embertársaikhoz többé nem fűzte jelentős kötelék. Drámai-an ábrázolta az európai falusi társadalom szétesését, a menekülést a katasztrófából, az út borzalmaikat és szorongásukat egy idegen országban. Handlin kifejezésében – mely tükrözi Amerika-centrikus látószögét – Európában a gazdaság változásának nyomása fokozatosan szűkítette az egyének választási lehetőségeit. Évről évre kevesebb volt ez a lehetőség, míg egy kritikus napon csak egyetlen választás maradt – vagy emigrálni, vagy meghalni. Akiknek maradt erejük az utolsó döntésre, eltávoztak.⁵⁹ Az újonnan érkezők, bár etnikai intézményeik létrehozásával igyekeztek elvesztett közösségeiket visszanyerni, véleménye szerint elidegenedett helyzetükből többé már nem tudtak szabadulni. A bevándorlók élményeinek e zord leírása mély benyomást keltett az USA-ban a társadalmi gondolkodás érzelmi szférájában.

Az amerikai történetírás progresszív irányzatainak kutatási eredményeit szintetizálja 1960-ra a bevándorlás történetéről Maldwyn Allen Jones „American Immigration” c. munkájában.⁶⁰ Napjainkig az egyik legolvasottabb kézikönyv, amely tömören, szépen megírva fogja át a bevándorlás folyamatának, okainak és következményeinek legfontosabb mozzanatait. E szintézis már egy új korszak nyitánya, az 1960-as évek etnikus „reneszánsz”-ának, amely nagy impulzust adott a bevándorlás és főleg az etnikum kutatásához a társadalomtudományok minden területén.

Az etnikus „revival” során kezdenek revideálásra kerülni, bírálatban részesülni a téma korábbi megközelítésének útjai és módjai, az asszimiláció elméletei.

A bevándorlás kérdéseinek köréből újabban az amerikai történetírás egyik legnépszerűbb és -kidolgozottabb témája annak az idegengyűlöletnek az ábrázolása, ideológiájának és megnyilvánulása okainak, valamint hatásainak elemzése, amellyel az amerikai társadalom az egymás után érkező bevándoroltakat fogadta. A „nativizmus”-t, azaz a bennszülött amerikaiak nacionalizmusát, a katolikusellenességet, az antiradikalizmust és a rasszizmust sok tanulmány elemzi.

⁵⁷ Handlin, Oscar: Boston's Immigrants, 1790–1880. A Study on Acculturation. Cambridge, Harvard University Press, 1941. Újra kiadva bővített formában 1970. New York, Atheneum.

⁵⁸ Handlin, Oscar: The Uprooted. The Epic Story of the Great Migration that made the American People. Boston, Little, Brown, 1951.

⁵⁹ Uő. 34–35. 1973. új kiadásban.

⁶⁰ Chicago 1960.

Az „etnikai reneszánsz” hatásaként e témáról írt újabb tanulmányok e történeti jelenségeket erős kritikai hangvételben ismertetik. A vissza-visszatérő súrlódásokat és ellenérzéseket a bevándorolt népcsoportok között egyre inkább státusversengéssel, harccal a társadalomban elfoglalt helyekért és hatalomért magyarázzák.⁶¹

A „protestáns establishment” kialakulásának értékelése például,⁶² hogy az új csoportok felemelkedésére, különösen a zsidókéra az amerikai felsőbb osztály etnikai és társadalmi előítéletekre támaszkodva exkluzivitással válaszolt. A New-England-i életvitelt aláásó változásoktól való félelemben jelölhetők az „Immigration Restriction League” (a bevándorlás korlátozását követelő liga) gyökerei és történetének ösztönzői. A katolikus-ellenesség feltámadását és annak primér megnyilvánulását, azt, hogy a protestánsok az „American Protective Association”-be tömörültek, a római katolikus egyház és annak állítólagos politikai ambíciói okozták.⁶³ A bevándorlás korlátozását és a polgárosodás követelményeinek megszigorítását az American Protective Association azért javasolta, hogy az a katolikus egyházat megfossza új tagok és szavazatok szerzésének lehetőségétől.

Az első világháború utáni antiradikális hisztériát a bolsevizmustól való félelem, a munkássztrájkok és az általános társadalmi nyugtalanság váltotta ki. Ezek teremtettek olyan közhangulatot, amelyben megtapsolták a radikálisok és az idegenek ellen irányuló és önvédelemre hivatkozó erőszakot. A „Red Scare” (a „vörös vész”-től való félelem) gyökereinek pszichológiai magyarázata a háború utáni évek társadalmi és gazdasági forrongásai okozta bizonytalanság.⁶⁴ Az amerikai intézményeket és értékeket veszélyeztető „idegen” befolyás kiküszöbölésére írták az első világháború idején a nativisták zászlajukra a „One Hundred Percent Americanism” (100%-os amerikaiság) jelszót. A radikális bevándorlókkal szemben a szövetségi állami politikát, a gyakran minden büntől mentes ártatlan személyek polgárjogainak megsértését erősen bírálja tanulmányában William Preston Jr.⁶⁵

A bevándorlási politika alakulása ugyancsak több kutató témája az USA-ban. Az 1920-as években hozott korlátozó törvényekig legjobban Higham „Strangers of the Land” (Idegenek az országban) c. művében követhető nyomon.⁶⁶ Az 1924–1959 közötti időszak törvényhozásai, a kormány, a kongresszus politikája a nemzeti eredettel kapcsolatos rendeletről kezdve egészen a McCarthy Act törvénybe iktatásáig a tárgya Robert A. Divine könyvének. A szerző, bár a lobby-tevékenységről és bizonyos kérdésekről folyó nyilvános vitákról is szól, azokat elsősorban a Capitol Hill és a Fehér Ház szemszögéből nézi.⁶⁷

⁶¹ Higham, John: *Strangers in the Land. Patterns of American Nativism, 1860–1925*. New Brunswick, N. Y. Rutgers University Press, 1955. –: *Another Look at Nativism*. *Catholic Historical Review* 44. 147–158.

⁶² Baltzell, E. Digby: *The Protestant Establishment: Aristocracy and Castle in America*. New York, Random House, 1964.

⁶³ Solomon, Barbara M.: *Ancestors and Immigrants. A Changing New-England Tradition*. Cambridge, Harvard University Press, 1956.; és Kinzer, Donald L.: *An Episode in Anti-Catholicism. The American Protective Association*. Seattle University of Washington Press, 1964.

⁶⁴ Murray, Robert K.: *A Study in National Hysteria 1919–1920*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1955. és Coben, Stanley: *A Study in Nativism: The American Red Scare of 1919–1920*. *Political Science Quarterly* 79. 1964. 52–75. Nr. 1.

⁶⁵ Preston Jr., William: *Aliens and Dissenters. Federal Suppression of Radicals 1903–1933*.

⁶⁶ Higham, John: 1955.

⁶⁷ Divine, Robert A.: *American Immigration Policy 1924–1952*. New Haven, Yale University Press, 1957. Még részletesebb, de elfogultabb szemléletű munka Benneth, Marion T.: *American Immigration Policies*. Washington, Public Affairs Press, 1963.

A bevándorlók beilleszkedése és asszimilációja könnyítésére a közintézmények vagy magánosok erőfeszítéseit 1972 előtt csak kevésbé tanulmányozták. Az első világháború előtti kormányprogramokra és önkéntes társadalmi akciókra koncentrált Edward Hartmann „The Movement to Americanize the Immigrant” c. műve.⁶⁸ Véleménye szerint bár ezeket a nemzeti egység megeremtése iránti háborús lelkesedés ihlette, nem voltak egyértelműen erőszakosak vagy rosszindulatúak a külföldiekkel szemben. Elsősorban az angol nyelv és az „amerikai ideálok” tanítását szorgalmazták, de együttérzéstől áthatva megkísérelték védeni az „idegeneket” a gazdasági kizsákmányolástól és segíteni őket jobb életkörülmények kialakításában. Az amerikanizáló mozgalom másik aspektusa: az ipar vezetőinek reagálása a többnyelvű munkaerőre, tárgya Gerd Kolman beszámolójának.⁶⁹ A termelékenység és a munkahatékonyság emelése érdekében a felvilágosultabb gyárosok üzemeikben jóléti és munkavédelmi programokat vezettek be. Az első világháború éveiben még ezen túlmenően a bevándorolt munkások számára amerikanizáló tanfolyamokat is szerveztek. E „jóakarató gyámkodási rendszer” alatt – ahogyan Kolman nevezi – munkavédelmi és jóléti szakemberekből társadalmi ellenőri csoportok alakultak.

Az újabban megjelent munkák ugyancsak kritikusan vizsgálják az amerikai bevándorlási politikát a Náci-Németországból menekült zsidókkal kapcsolatban. Főleg azt hangsúlyozzák, hogy több tényező, mégpedig a bürokratikus tehetetlenség, a kongresszus ellenzése és a közvélemény közönye, valamint az antiszemitizmus együttesen akadályozta meg, hogy az amerikai társadalom hatékonyan reagáljon az európai zsidók szorongatottságára. Bírálják személy szerint Franklin D. Rooseveltet is, hogy nem tett többet mentésük érdekében, bár a szerzők elismerik, hogy az akkori belpolitikai légkörben lehetetlennek látszott bármiféle közbenjárási álláspont kialakítása az Egyesült Államok részéről.⁷⁰

Hitler és Mussolini terrorja elől csupán szerencsés véletlenek során, keveseknek sikerült Európából elmenekülni és az Egyesült Államokban oltalmat lelni például Európa legtehetségesebb tudósaiból és művészeiből. Az ő történetüket mondja el „Illustrious Immigrants”⁷¹ c. könyvében Laura Fermi, a híres atomfizikus felesége.

Az említett témánál nehezebb feladat a bevándorolt népcsoportok társadalomtörténetének, az etnikai kapcsolatok alakulásának vizsgálata. Az empirikus kutatások útmutatójaként a kulturális pluralizmus elmélete korábban sikertelennek bizonyult. Többnyire ugyanis triviális vagy negatív eredményt hoztak azok az erőfeszítések, amelyek arra irányultak, hogy megmutassák az etnikai szubkultúrák továbbélését. Azt természetesen nem volt nehéz megmutatni, hogy akik nem régen települtek az Egyesült Államokba, illetve akiket Amerikán belül szegregáltak, bizonyos sajátosságukat megtartották. A hosszú távú megközelítések azonban rendszerint felfedték a megkülönböztető szokások és életmódok eltűnését az egymást követő nemzedékek esetében. Pl. a „Yankee City” alapos vizsgálatát követően 1945-ben W. Lloyd Warner azt a következtetést vonta le, hogy csak a

⁶⁸ Hartmann, Edward: *The Movement to Americanize the Immigrant*. New York, Columbia University Press, 1948.

⁶⁹ Kolman, Gerd: *Industrialization, Immigrants and Americanizers: The View from Milwaukee 1866–1921*. Madison State Historical Society of Wisconsin, 1967.

⁷⁰ Feingold, Henry L.: *The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust 1938–1945*. és Wyman, David S.: *Paper Walls. America and the Refugee Crisis 1938–1941*. University of Massachusetts, 1968.

⁷¹ Fermi, Laura: *Illustrious Immigrants*. University of Chicago Press, Chicago, 1968.

bőrszín által húzott vonal tud ellenállni az asszimilációs nyomásnak. Vagyis „az amerikai etnikai csoportok jövője korlátozottnak látszik, valószínű, hogy hamarosan beolvadnak”. Fő érv ellene: ha az amerikai kultúra ténylegesen etnikai szubkultúrák szövődéke, azaz szubkultúrákból tevődik össze, amelyek valamelyest eltérnek egymástól, és egyenlőek, valamint legalábbis harmonizálnak egymással, akkor a tudósoknak képeseknek kellene lenniök, hogy leírják azokat, és hogy egymáshoz való viszonyukat meghatározzák.

Az újabb történeti kutatások fő jellegzetessége, hogy előtérbe helyeződtek a közép-délkelet-európai bevándoroltak, az ún. „new immigrant”-ok is. A forrásbázis szélesítésével, új kérdések felvetésével és új módszerek alkalmazásával a korábbi megállapítások róluk kritikai revízió alá kerülnek. Többnyire azt a szemléletet juttatják kifejezésre, hogy az asszimiláció mégsem ment olyan gyorsan végbe, ahogyan a „melting pot” asszimilációs teória hatása alatt a korábbi történeti munkák állították. Teljesen egyetlen bevándorolt csoport sem tűnt el, amely Amerika földjére települt. Az asszimilációnak a közép-kelet-európai bevándoroltak nem voltak passzív alanyai, és annak erőszakos nyomása ellen igyekeztek védekezni. A velük szemben tanúsított előítéletek, a befogadó társadalom ellenséges magatartása, az asszimiláció erőltetése nagy szerepet játszott azokban a torzulásokban, amelyek közepette beilleszkedésük előrehaladt. Közösségeik élete, értékeik tanulmányozása szakemberek kellő alaposságát igényli.^{71a} A bevándoroltak „gyökértelenségét”, „elidegenedésüket”, az Oscar Handlin ábrázolását az utóbbi időben közép-kelet-európai bevándoroltakat illetően többen is megkérdőjelezték. R. J. Vecoli⁷² az olaszok példájára hivatkozva tagadja az elidegenedést, és hangsúlyozza az óhazai kultúra és közösségi kapcsolatok folyamatosságát, a „kontinuitást” a bevándorlók életében.

A múlt újraértékelési munkálataiban a történészek ráébredtek arra, hogy az etnikai közösségek történetének sikeres rekonstruálásához – mely R. J. Vecoli szerint az amerikai társadalomtörténetnek még ma is (az 1970-es években) elhanyagolt dimenziója – a csoportok kölcsönhatásainak, „interaction”-jainak megalapozott vizsgálataihoz hosszú és fáradtságos előmunkálatokra van szükség. Mindenekelőtt fel kell tární és összegyűjteni a heterogén, szétszórt történeti forrásokat, elsősorban azokat, amelyek alapján a folyamatok a legközvetlenebbül dokumentálhatók. Ennek következtében az 1970-es évektől fellendültek a bibliográfiai munkálatok,⁷³ növekedtek az erőfeszítések új források bevonására, új kérdések felvetésére és módszerek alkalmazására, új megközelítésekre. A statisztikai elemzések, a kvantitatív módszer alkalmazása mellett – ami a bevándorlási folyamatok, közösségek tanulmányozásához, de főleg a társadalmi mobilitás vizsgálatához nyújt segítséget – kezd népszerűbbé válni az „oral history” és a bevándoroltak saját irodalmának tanulmányozása.

Az utóbbi időkben történészek egyre inkább kezdik hangsúlyozni, hogy az etnikum területén, ha tisztességesen akarják végezni kutatásaikat, nem szabad hogy semmibe

^{71a} Randall M. Miller–Thomas Marzik: *Immigrant and Religion in Urban Amerika*. Philadelphia, 1977.

⁷² Vecoli, Rudolph J.: *Contadini in Chicago: a Critique of „The Uprooted.”* *Journal of American History*. 1954. No. 1. 407–417. és Weinberg, Nathaniel E.: *Ethnic Identity in Industrial Cleveland- The Hungarians 1900–1920*. *Ohio History*. Vol. 86. No. 3. 1977. 171–186.

⁷³ Ld. pl. Bentley, G. Carter: *Studies in Ethnicity and Nationality. An Annotated Bibliography*, Seattle, 1978. magyarokról: Kovács Ilona: *The Hungarians in the United States. An Annotated Bibliography Thesis*. Kent State University, 1975.

vegyék a népi és az orális forrásokat, és tovább kell hogy haladjanak az ún. „gondnokok” (a befogadó társadalom velük kapcsolatba lépő képviselőinek) irodalmán, illetve azokon a történeti forrásokon, amelyeket azok nyújtanak. A bevándoroltak közösségei, etnikai identitásuk és az asszimilálás kérdései más megvilágítást nyernek, ha azokat nemcsak „kívülről” hanem „belülről”, pl. a csoportok saját irodalmi forrásaiból is tanulmányozzák.⁷⁴

A közép-kelet-európai bevándorlók etnikai közösségeinek történeti vizsgálatai újabban tehát az etnikus „újraéledés” hatása alatt bontakoznak.⁷⁵ Szorgalmazói és kutatói leginkább a „new immigrant”-ok második vagy harmadik nemzedékéből kerülnek ki. Nem lehet azonban állítani, hogy az etnikumok történeti kutatásaiban ez az irányzat ma az egyedüli az Egyesült Államokban. Vannak, akik „új megközelítéseket” hirdetve a bevándorlás történetének megértéséhez kulcsként mind kulturális, mind strukturális vonatkozásban ismételt az asszimilációt hangsúlyozzák.

A gazdasági bevándoroltakat Timothy L. Smith⁷⁶ szerint például nem a kényszerítő amerikanizáló politika szenvedő alanyaiként kell vizsgálni: a bevándorlók lelkesen törekedtek az asszimilációra, eszközként használva azt fel maguk és gyermekeik jobbléte érdekében. Hansen nézeteit magáévá téve hangsúlyozza, hogy „amerikaiak voltak már, még mielőtt partra szálltak volna”, és hogy a kemény munkát, a takarékossgot és az egyéni ambíciót illetően az újonnan jövők osztoztak az Amerikában születettek alapvető értékítéleteiben.

Az asszimilációról az újabb nézeteket és elméleteket továbbra is elsősorban szociológusok fogalmazzák meg – ezek hatnak, érvényesülnek a történészek munkáiban. Az 1950-es évek a „melting pot” finomításának éve. A kulturális pluralisták, elismerve, hogy Amerikában az etnikai csoportok idővel elveszítik speciális identitásukat, a „triple” vagy „multi melting pot”-ot hangsúlyozták. Ez időszak (Eisenhower-éra) „vallási újjáéledését” a „triple melting pot” koncepciójának felvetésével próbálta például Herberg⁷⁷ megmagyarázni. Nézete szerint, ha az amerikai etnikai csoportok idővel el is veszítik speciális identitásukat, funkcióikat a vallási közösségek veszik át. A vallás a valóban maradandó dimenziója a kultúrának és alapja az amerikai pluralizmusnak. A bevándorlók unokái az eredendő etnikai definíciókat bár már teljesen visszautasítják, a harmadik generáció „visszatérésének” jelensége azonban azáltal manifesztálódik, hogy mint protestánsok, katolikusok vagy zsidók ismerik el identitásukat.

Az etnikai csoportok szívósságát tapasztalva az amerikai társadalomban, a pluralisztikus karakter továbbélésének megmagyarázására egyes írók az 1960-as évektől különböző teóriákat javasolnak. Nathan Glazer és Daniel F. Moynihan hatásos munkájukban a „Beyond the Melting Pot”-ban kijelentik: „A melting pot-nak az a csattanója, hogy nem valósult meg.” New York City öt népesebb etnikai csoportja: néger, zsidó, portorikóiak, olaszok és írek elemzésére támaszkodva állítják, hogy az etnikum az amerikai

⁷⁴ J. Harney: Canadian Ethnic Studies, 1975.

⁷⁵ Josef J. Barton: Peasants and Strangers: Italians, Rumanians, and Slovaks in an American City, 1890–1950. Cambridge, Harvard University Press, 1975.

⁷⁶ Smith, Timothy L.: New Approaches to the History of Immigration in Twentieth Century America. American Historical Review, 1966. július 1265–79.

⁷⁷ Herberg, W.: Protestant, Catholic, Jew: An Essay in American Religious Sociology. Garden City, N. Y. Doubledan, 1955.

társadalomban az élet minden szféráját áthatja. Szerintük ennek az a magyarázata, hogy az etnikai csoportok nemcsak az egyén identitásának forrásai, hanem érdekcsoportokká is válnak, amelyeknek segítségével az emberek igyekeznek pozícióikat a társadalomban megvédeni és előrevinni.

Az 1960-as évek végén, amikor a vallásosság hulláma leapadt, a pluralista tradíció nevében dolgozta ki Milton M. Gordon,⁷⁸ „strukturális pluralista” elméletét. Az „Assimilation in American Life” c. munkájában áttekinti és kritikailag értékeli az asszimilációnak három egymással vetélkedő ideológiáját; az angolkonformizmust, a „melting pot”-ot és a kulturális pluralizmust. Ezután Gordon az asszimilációról saját teóriáját ismerteti, illetve modelljét állítja fel. Nemfogadván el a szokvány feltételezését, azaz hogy az etnicitás a kultúrában és ideológiában rejlik, azt fejtegeti, hogy egy csoport akkor is fenntartja még saját társadalmi életét, miután már elvesztette megkülönböztető kultúráját. Véleménye szerint az etnikai identitás elsősorban nem kulturális, hanem strukturális. Nyersen leszögezve, nem az számít, hogy mit gondolsz, hanem hogy ki a társaságod. Nem a kultúrára apellál tehát, hanem a viselkedés pusztá tényeibe helyezi az etnikai köteléket.

Elképzelése szerint az amerikai társadalomban a pluralizmus magában a társadalmi struktúrában és az emberi kapcsolatokban marad fenn, s ezzel párhuzamosan halad a kulturális asszimiláció, ami a nyelv, a viselkedés az értékek átvételében nyilvánul meg. Gordon munkája, miközben a pluralista tradíció nevében íródott, ugyanakkor óvatosságra int: változékonyság, higgadság, és „demokratikus szabad választás a csoportok és egyedek számára” legyen alapvető, hosszú távú célkitűzés.

Az amerikai asszimilációs folyamat egésze kritikai szociológiai elemzésének tekinthető Joshua Fishman⁷⁹ tanulmányai. Az etnikai kultúra – az anyanyelv – megtartásáért folytatott küzdelmet, mint az etnikum történetének elhanyagolt aspektusát hozta új témaként előtérbe alapozó jellegű „Language Loyalty in the United States” c. művében. Szemben azokkal a korábbi és optimista elgondolásokkal, hogy a bevándorlók örömmel vetették le velük született örökségüket, Fishman állítása szerint hatalmas erőfeszítéseket tettek kultúrájuk és nyelvük megtartására. A teljes kulturális asszimilációra irányuló nyomással szemben az etnikumok ellenállását német, francia–kanadai, spanyol, ukrán és magyar csoportok nyelvfenntartási törekvései vizsgálatának eredményeivel dokumentálja. Harcuk ismertetése a „de-etnizálás” rohamai ellen, küzdelmeik eredeti nyelvük és kultúrájuk fenntartása céljából az amerikai társadalomtörténet sajnálatosan elhanyagolt területe. Rendkívül fontosnak tartja ezek további vizsgálatát. Tagadja a „melting pot” elméletének érvényességét, és azzal érvel, hogy az amerikai társadalom vitalitását a nyelvi és etnikai csoportok kulturális mozaikjainak köszönheti. Az etnikai kultúrák hanyatlását az amerikai társadalom jövője szempontjából nem tartja üdvösnek. Jelenlegi „újraéledésüket” az amerikai kultúra életképessége és változatossága szempontjából jelentős pozitívumnak tekinti. Realisztikusan látja viszont, hogy az etnikai aspirációk, azaz a kulturális pluralizmus beteljesedése elsősorban azon múlik, hogy az Egyesült Államok politikai és oktatási vezetése

⁷⁸ Gordon, Milton M.: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. New York, Oxford University Press, 1964.

⁷⁹ Fishman, Joshua: *Language Loyalty in the United States: The Maintenance and Perpetuation of New-English Mother Tongues by American Ethnic and Religious Groups*. *Jamia Linguarum*, Series Mainor 21. The Hague: Morton, 1966.

milyen komolyan kötelezi el magát az amerikai kultúra sokfélesége ügyének. Fishman munkásságának jellegzetessége, hogy szakszerű elemzés, ugyanakkor lelkes kiállítás az etnikai pluralista társadalompolitika mellett.

A történeti kutatásokra minden valószínűség szerint elméletileg stimulálóan hat John Higham „Send these to me” c. könyve,⁸⁰ amely az etnicitásról, az etnikai kapcsolatokról a korábbiaknál tisztább koncepciót tartalmaz. Modelljét – amely „pluralistic integration”-nek nevez – az asszimiláció és a pluralista elméletek, törekvések történeti áttekintése és az 1960-as évek végétől az amerikai társadalomban mutatkozó „etnikus visszatérés”, „etnikus magabiztosság” figyelembevételével, tanulmányozásával alakította ki.

J. Higham az asszimilációs és a pluralista tendenciák szintézisében látja az amerikai társadalom multietnikus kapcsolatainak jellegzetességeit. (Van hasonlóság Park és Higham modellje között, azzal a lényeges különbséggel, hogy Park az etnicitás szakaszát gyorsabban eltűnőnek, rövidebbnek határozza meg.) J. Higham pluralista integrációs elméleti modelljében az etnikai határoknak sem teljes kiküszöbölésére, sem sértetlen fenntartására nincs törekvés. Érvényesül és érvényesülni fog egy külön kultúra, amelyet minden egyed megközelíthet, miközben a kisebbségek erőfeszítései saját integritásuk megtartására és növelésére támogatást kapnak. Ha megkülönböztetést teszünk – hangsúlyozza – az etnikai határok és az etnikai mag között, akkor elvileg a kettős kötelezettség teljesíthető. Modelljében az etnikai határai erősítéséhez egyik csoport sem kapja meg az általános közösség támogatását, mivel minden etnikai határt áthághatónak kell elismerni. Tisztelni kell viszont az „etnikai mag”-ot, mint a társadalmi akció fennmaradó központjait. Ezek, ha önfenntartásuk megköveteli, kérhetik, hogy rájuk ne vonatkozzanak bizonyos általános szabályok. Mint például, amit egyes államokban az „Amish”-ek tesznek, amikor az iskolatörvények alól mentességet kérnek. A történelem tapasztalatai elég alapot adnak annak feltételezésére, hogy egy ilyen (kevert) séma tartós életerőt fejlesszen ki egy technológiai racionalitással átítatott világban.

Mind az integráció (asszimiláció), mind az etnikai kohézió becsültre méltó célok, és tudomásul kell venni, hogy azokat a különböző egyének különböző mértékben fogadják el. Az etnicitás intenzitása hatalmas különbségeket mutat egyik vagy másik személyben. Bizonyos értelme van az amerikaiak többségénél, de intenzív értelmet viszonylag csak keveseknél nyer. Higham úgy véli, hogy az Egyesült Államokban az etnikai identitásban mindössze a kisebbségek kisebbsége lát és fog kizárólagos lojalitást látni.

Különösen figyelemre méltó Higham munkájában az asszimiláció- és a pluralizmus-elméletek és törekvések kölcsönhatásának történeti elemzése. Manapság divatosak és szokásosak (főleg publicisztikában, ritkábban irodalmi művekben, de olykor még tudományos igényű publikációkban is) olyan kijelentések, melyek amikor a „melting pot”-ot tagadják, és bukását hirdetik, azt a pluralizmus, a kulturális pluralizmus bigott antitézisének bélyegzik. Higham alapos és meggyőző elemzését nyújtja annak, hogy az etnikai pluralizmus az asszimilációból fakadó feszültségektől szenvedő egyes kisebbségek veszteségei elleni protestálásként keletkezett. A pluralizmus csak akkor válhatott meggyőző alternatívává, amikor általánossá váltak a kételyek arról, hogy demokratikus út-e az asszimilálás. Mindazonáltal a viszony az asszimiláció és a pluralizmus között nem egyszer-

⁸⁰ Higham, John: Send these to me. Jews and other Immigrants in Urban America. 1975.

rően az ellentétek dialektikája. Az a meggyőződés, hogy egy demokratikus társadalomnak őrizni kell az őt alkotó csoportok integritását, kezdettől fogva arra az asszimilációs folyamatra támaszkodott, amit visszautasítani látszott. A „kulturális pluralizmus” vonzá- sába elsősorban olyan etnikai csoportok kerültek, amelyeknek helyzete már eléggé megszilárdult ahhoz, hogy úgy képzeljék el, az állandó kisebbségi státus számukra előnyös lehet. Az etnikai pluralizmus elsősorban olyan kisebbségek szószólói számára rokonszen- ves, akik magabiztosan magukat az amerikai életnek nem periferiáján, hanem középpont- jában látják. Konklúziója tehát, hogy az etnikai pluralizmus azok előtt bizonyult és bizonyul ma is legvonzóbbnak, akik többé-kevésbé már asszimilálódtak. A kulturális pluralizmus tehát maga is az amerikai „melting pot” terméke.

A történeti tények feltárása, a történeti kutatások kiszélesítése erősíthetik vagy éppen megkérdőjelezhetik a különféle elméleteket az etnikai kapcsolatokról. A bevándorolt csoportok asszimilációjának tényleges történeti folyamatáról, jellegzetességeiről ugyanis napjainkig kevés, és főleg kevés a megbízható, széles bázisú történeti tények vizsgálatán alapuló elemzés. Az asszimilációnak mind a teljes beolvadást, mind az etnikai pluralizmust, az etnicitás állandóságát hirdető elméletei jelenleg éppen úgy, mint a múltban, inkább célszisztémák, társadalmi ideálok és csoporttörekvések megfogalmazá- sainak keretében születtek, és inkább fejezik ki az asszimiláció elért vagy a különböző csoportok által óhajtott formáját, mint a tényleges valóságot.

HECKENAST GUSZTÁV

Mi a történeti tény? *

Az ember lélegzik, és közben nem szokott arra gondolni, hogy orrán keresztül kb. egy ötödreszében oxigénből és négy ötödreszében nitrogénből álló gázkeveréket szív be a tüdejébe; nem szokott törődni azzal sem, hogy milyen fiziológiai folyamatok eredményeképpen lélegzik ki a beszívott levegő helyett széndioxidot. Az idevágó élettani és kémiai folyamatok ismeretét mégsem lehet fölösleges tudásanyagként tekinteni, bár az iskolázatlan ember is lélegzik.

„A »történeti tény« fogalma olyan mélyen beivódott a történészek tudatába és tudományos szóhasználatába, hogy rendszerint nem gondolunk el tartalmán és természetén.” Így kezdi gondolatmenetét Gurevics, és utána világosan, tudományos érdemeket és gondolati gyengeségeket lelkiismeretes méltányossággal rögzítve előadja a szakirodalomban a történeti tényről található állásfoglalásokat Rankétól és a pozitívizmustól a prezentizmusig, majd – érzékeltetve a történeti tény problematikájának összetett bonyolultságát – írását azzal fejezi be, hogy „Nem törekszünk a történeti tény problémájának megoldására, amely a történészek nemzedékei számára annyira nehéznek és megoldatlannak bizonyult”.

Minthogy a jeles szerző gondolatébresztő tanulmánya nem ad választ a címében feltett kérdésre, hanem beéri azzal, hogy „újból felhívjuk a figyelmet a történeti megismerésnek erre az »átkozott« problémájára”, engedjék meg nekem is, hogy a téma kimerítésének szándéka nélkül egyszerűen beszámoljak azokról a gondolatokról, amelyeket Gurevics tanulmányának olvasása egy „naiv ösztönös” történészen keltett.

A gyakorló történész, szemben a történetfilozófussal, munkája során nem történeti tényekkel szokott találkozni, hanem történeti adatokkal. Én tehát a történeti adatból indulok ki, és ennek következtében vizsgálódnak tartom a történeti adatnak a történeti tényhez való viszonyát is.

A történeti adatot sok szempontból lehet vizsgálni. Számomra az adat általában valamilyen történeti tény alkotó eleme. A történeti tényt vagy egészében, vagy részeiben adatok őrizték meg számunkra, s a történész adatokból igyekszik rekonstruálni az egykori tényeket.

Az adatok legtöbbször valamely írott vagy nyomtatott forrásban maradtak ránk, s mielőtt felhasználjuk őket, el kell végezni kritikai vizsgálatukat. E kritikai vizsgálat során – amelynek megvannak a hagyományos szabályai, de megvannak a rendhagyó esetei is – dől el, hogy a szóban forgó adat része-e valamely történeti ténynek, ő maga valamely történeti tényt rögzít, vagy az adott összefüggésben, esetleg mindenképpen mellőzendő. Az a sok helyen ránk hagyományozott adat, hogy a törökök 1526. augusztus 29-én délután Mohácsnál legyőzték a magyarokat, nyugodt lélekkel és minden külön forráskritikai vizsgálódás nélkül ténynek tekinthető. Ezzel szemben az az adat, hogy Árpád fejedelem 907-ben halt meg, sajnos, nem tekinthető minden további nélkül ténynek, nem azért, mert ezt az adatot csak egyetlenegy forrás, Anonymus őrizte meg, hanem azért, mert Anonymus krónikájának egyetlenegy más forrásból ellenőrizhető évszáma sem jó. A történeti élet egykori tényét ebben az esetben csak fogyatékosan tudjuk rekonstruálni: Árpád fejedelem a honfoglalás utáni években halt meg.

*Az MTA Történettudományi Intézet 1979. november 19-én elméleti konferenciát rendezett a *történeti tény* témaköréből. A megbeszélésen Gurevics: *Mi a történeti tény?* (megjelent *Történetelméleti és Módszertani Tanulmányok*. Szerk. Glatz Ferenc, Gondolat 1978.), valamint *M. A. Barg: A történeti tény: struktúra, forma, tartalom* (In.: *Világtörténet* 1978. 28. szám) című tanulmányai képezték a vita alapját. Vitaindítót Heckenast Gusztáv készített, amelyet mellékelten közreadunk. (A szerk.)

A történész feladata a történetírás, ezért sok történész hajlamos arra, hogy csak írott (nyomtatott) adatokkal dolgozzék. Pedig nagyon lényeges történeti adatok lehetnek a tárgyi emlékek is, a szó legtagabb értelmében, a viaszpecsétől és a papír vízjegytől a sírmellékleteken és feltárt alapfalakon keresztül az ipari és művészeti emlékekig. Vannak a történettudománynak olyan ágai és korszakai, ahol a tárgyi adat dominál, mint a pecséttanban, a numizmatikában, vagy az ősrögészetben.

Az írott adatok és a tárgyi emlékek szolgáltatta adatok, bármennyire különböző természetűek is, rendelkeznek egy nagyon lényeges közös ismérvvel, azzal tudniillik, hogy megvannak. Ellentétük az az adat, ami nincs meg, noha egy valamirevaló történész használja: ez a kikövetkeztetett adat. A nyelvészek könnyű helyzetben vannak, mert etimológiai fejtegetéseikben egyszerűen csillaggal jelölhetik a kikövetkeztetett szóalakot. A történész magyarázkodni kénytelen, feltételes módba menekül, mégsem tudja elkerülni az értetlen bírálatot, s csak nagy ritkán kapja meg azt az elégtételt, hogy a kikövetkeztetett adat egy újonnan feltárt, addig teljesen ismeretlen forrásból verifikálódik. Eppen ezért adatok kikövetkeztetésére csak akkor fanyalodik vagy vetemedik a történész, ha az adatnál komplexebb, magasabb rendű dolog, valamely történeti tény rekonstruálásán fáradozik.

A történeti tény ugyanis kettős természetű, vagy talán pontosabb, ha azt mondjuk, hogy sajátossága valamiféle kettős jelenlét. Egyszer jelen volt a történetben, és egyszer jelen van a történeti műben. A kérdés a kétféle jelenlét egymáshoz való viszonya. A történetfilozófusok szerint ez „a megismerő szubjektum és a tudomány által megismerni kívánt objektum viszonyának kérdése”.

Thomas Mann a „József” negyedik részében nagyon szellemesen elmélkedik arról, hogy a történet egyszer, amikor lejátszódott, teljes részletességgel elbeszélte önmagát. Az elbeszélő ezt nem ismételheti meg, „mert elvégre teljesen lehetetlen úgy elbeszélni az életet, amint egykor önmagát elbeszélte. Hová jutnánk ily módon? A végtelenbe, és ez meghaladná az emberi erőt. Aki fejébe venné, nemcsak hősémet készülné el vele, hanem már az elején megfúlna a pontosság tébolyának ölelésében”. A regényíró a kihagyás segítségével elmélkedik fölül az anyagon.

A történész helyzete könnyebb, és éppen ezért nehezebb is. A kihagyás munkájával általában nem kell törnie magát; ezt elvégezte már helyette maga a történelem, amikor csak hiányosan jegyezte fel a tényeket rögzítő adatokat, az idők folyamán megritkította a forrásokat. A baj az, hogy ezek a kihagyások nem a feldolgozó szempontjai szerint történtek, lényeges és lényegtelen egyként áldozatul eshetett az időnek, s minél régebb a téma, annál valószínűbb, hogy a történésznek nem a kihagyás, hanem a kiegészítés lesz a dolga.

Itt lépnek be a tény rekonstruálására szükséges, de hiányzó adatok pótlására különböző segédeszközök, az analógiák és a hipotézisek. Nem ismerjük a honfoglaló magyarság társadalmi szerkezetét és gazdálkodását? A gyér írásos emlékekből és a néma régészeti adatokból nem tudjuk elvégezni a rekonstrukciót? Nézzük meg, honnan jött a honfoglaló, és mivé fejlődött. Az analógiák egyik csoportját a dél-oroszországi sztyeppe népekre, másik csoportját a kelet-középeurópai szomszédnépekre vonatkozó adatok nyújthatják. A rekonstrukció ilyen körülmények között nem lehet egyszerű, de a hajdani valóság csak analógiákkal közelíthető meg, és ilyen esetekben a véleménykülönbségek ütközése valóban előbbre viszi a tudományos megismerést.

A kora középkori magyarság településrendjének megvilágításához viszont a hipotézisek nélkülözhetetlenek. A század eleje óta konszenzus volt történészeink és nyelvészeink között, hogy a magyar törzsnevekkel jelölt helynevek (Nyék, Megyer, stb.) az illető törzsből való lakosságot jelölnek, minden valószínűség szerint más eredetű környezetben. Ehhez csatlakozott az én hipotézisem arról, hogy a valamilyen foglalkozást, szolgálatot jelentő helynevek bizonyos ismérvek megléte esetén ilyen foglalkozású, vagy ilyen szolgálatra köteles kora Árpád-kori lakosság nyomai, majd Györfy György feltevése bizonyos helynévpárok téli és nyári szállásként való értelmezéséről. F fiatal történészek, mindenképp Kristó Gyula, nagy élvezettel estek neki ezeknek a hipotéziseknek, s többé-kevésbé jogos kételyeket ébresztve egy-egy konkrét helynév idevonásával szemben, elvetették ezeket a hipotéziseket. Ha elfogadnók a kritikát, a nyugtalanító valószínűleg helyett egy nyugalmas nem tudjuk-ot kapnánk.

Kora középkori társadalomtörténetünknek ez az aktuális vitakérdése azzal a kérdésfeltevéssel kerül a történeti tényről szóló elmélkedésbe, hogy milyen természetű adatok szükségesek egy történeti tény, adott esetben a településrend rekonstrukciójához. A kérdés minden kutatója elismeri, hogy lehetnek olyan törzsi helynevek, szolgálatot jelölő helynevek, és olyan helynévpárok, amelyek csak látszólag tartoznak bele a vizsgált helynévhalmazba; konkrét helytörténeti kutatással kimutatható, hogy idevonásuk téves. Minthogy a fenti hipotézisek valószínűsítik bizonyos társadalomtörténeti

tényeket, úgy gondolom, hogy a hipotézis erejét nem gyengíti, ha az alátámasztására idevont látszólag homogén adathalmaz maximum 5–10%-áról kiderül, hogy a látszat ellenére nem tartozik bele az egyébként homogén adathalmazba. Egy statisztikai törvényszerűsége épülő hipotézis cáfolata nem annak kimutatása, hogy a hipotézis csak statisztikai törvényszerűsége épült, hanem egy még átfogóbb hipotézis felállítására.

A történeti tény a történész munkájában mindig rekonstrukció, a rendelkezésre álló különféle adatokból, kikövetkeztetett adatokból, analógiákból és hipotézisekből. Kérdés, hogy ez a rekonstrukció, a történész szándékától függetlenül, mennyire tekinthető objektívnek. Ez világnézeti kérdés, a válasz tehát többféle lehet. Marxista vagy akár objektív idealista közegben ilyenkor hálás dolog a prezentizmus szubjektív idealizmusát cáfolva bemutatni. Ezt a sokszor és sok formában megtörtént, meggyőző cáfolatot azonban nincs kedvem itt megismételni. Inkább Gurevicsot idézem, aki rámutat, hogy „ezek a problémák önmagukban teljesen reálisak, és mindössze azért nemlétezőnek tartani, mert a prezentisták és más szubjektivisták és relativisták módon gondolkozó történészek eltorzították azokat, indokolatlan illúzió lenne”.

Tapasztalati tény, a tizkötetes Magyarország története szerzői tagadhatják a legkevésbé, hogy „minden nemzedék újrírja és újraértékeli a történelmet”. A kérdés az, hogy mi teszi ezt az újraértékelést szükségessé. Így gondolom, hogy a történeti tény rekonstrukciójához szükséges elemek eddig számba vett sorát, az adatokat, kikövetkeztetett adatokat, analógiákat és hipotéziseket, ki kell egészíteni még egy nagyon lényeges alkotó elemmel, a tapasztalattal.

A tapasztalat rendkívül gazdag kategória. Beleérem a szó szoros értelmében vett tudományos tapasztalatot. Ha új forrás kerül elő, új kutatási módszerek és kutatási eszközök tűnnek föl, megválaszolhatók lesznek eddig megválaszolhatatlan kérdések, vagy egyszerűen jobb válaszokat tudunk adni régi kérdésekre. Maga a történeti fejlődés vet fel régebben észre sem vett problémákat. Így jelent meg a magyar történetírásban a történeti Magyarország összeomlásának hatása alatt a nemzetiségi kérdés története mint kutatási téma. A polgárság uralomra jutása szülte a gazdaságtörténetet, a munkásosztály győzelme a munkásmozgalom történetét. De beleérem a tapasztalat kategóriájába a történész egyéni tapasztalatát is, ami ismét lehet tudományos, politikai vagy egyszerűen élettapasztalat, többnyire mindhárom egyszerre. És mivel a történész társadalomban él, továbbá tudományos felkészülése és önképzés során elsajátítja az előző történész nemzedékek tapasztalatait is, maguk ezek a tapasztalatok már úgy jelentkeznek a történész fejében, mint egy az elődökénél bővebb adatbázis, ami arra ösztönzi, sőt kényszeríti őt, hogy – elődeinél gazdagabban – „újrírja és újraértékeli a történelmet”.

A tapasztalati tényező lehet az oka annak a jelenségnek hogy míg a matematikusok 30 év alatt produkálják nagy felfedezéseiket, nagyon ritka az a történész, aki 40 év alatt írja meg reprezentáns munkáját. A történész virágkora 40, de inkább 50 éves korában kezdődik, bármilyen is ez a virágkor.

A történeti tény rekonstrukciójához szükséges alkotó elemeknek, az adatnak, az analógiának, a hipotézisnek, a tapasztalatnak objektív tartalma és objektív értéke van. A történetíró szubjektum rakja össze munkája során ezeket az elemeket, de – ha jó történész – nem szubjektíven, nem önkényesen, hanem egy tudományszak általánosan elfogadott objektív szabályai szerint. A történeti tény rekonstrukciója tehát objektív alkotás.

Most már csak az a kérdés van hátra, hogy az egyszer volt objektív történeti tény, és annak a történész által elvégzett objektív rekonstrukciója mennyiben fedik egymást. A fedés mértéke számtalan tényezőtől függően különböző, a népvándorlások tényei nyilván kevésbé ismerhetők meg, mint az 1900-as századforduló tényei, de a rekonstrukció pontossága a tudomány haladásával növekszik, minden „újrírás és újraértékelés” tökéletesebb, vagy tökéletesebb kellene hogy legyen a megelőzőnél. A tendencia az adekvát rekonstrukció irányába mutat, bár maga az adekvát rekonstrukció a matematika limes-fogalmával rokon: egyre pontosabban megközelíthető, de teljesen nem érhető el, úgy mint mindenfajta tudományos megismerés.

Ami engem a történeti tényben zavar, az nem „fogalmi kettősségének gondolata”, amit korábban valamiféle kettős jelenlétnek neveztem, hanem próteuszi természete. Történeti ténynek tekinthetők egy magában álló adatot, de adatok ránk hagyományozott vagy egy történész által összerakott sorozatát is. Eppúgy történeti tény egy ár- vagy bér-adat, mint az ilyenek százaiából és ezreiből összeálló adatsor. Sok történeti tényből összerakhatók egy történeti tény, vagy egy történeti tény felbonthatók történeti tények sorává. A 13. században elnéptelenedett és eladományozott Pest megyei Kovácsi „terra faborum regis” analógiájára feltételezem az ugyancsak a 13. században

elnéptelenedett és eladományozott Borsod megyei Kovácsról, hogy az is valaha „terra fabrorum regis” volt; kikövetkeztetett adatokat, amit én bizonyos szintű ténynek tekintek, a régészet által ott feltárt vaskohók verifikálták. Hasonló esetek sorából hasonló következtetéseket vonok le, s már el is jutottam a királyi szolgálónépek rendszerének az előző példánál sokkal általánosabb szintű tényéhez. A probléma itt most nem az, hogy ezt az általánosítást sokkal nehezebb, teljes egészében bizonyára soha nem is lehet a régészet vagy más rokon tudomány segítségével verifikálni, hanem az, hogy a Kovácsi helynévben tükröződő és általam rekonstruált tény, valamint a királyi szolgálónépek rendszerének ténye egyformán történeti tény.

A történeti ténynek ugyanis ebben az értelemben nem a történeti hipotézis az ellentéte, mint ahogy a mindennapos szóhasználat sugallná, hiszen a történeti hipotézis a történeti tény rekonstrukciójának egyik lehetséges módja. A történettudomány évszázados fejlődése során verifikált hipotézisek hatalmas száma óva int attól, hogy ebben az irányban keressük azt, hogy mi a történeti nem-tény.

Végül is a történeti ténynek egyetlen ellentétét találtam, mégpedig azt a történetiényt, amelyről alaposabb kutatás és a tudomány fejlődése ki tudta mutatni, hogy téves felismerés volt. A dologban nemcsak az a zavaró, hogy ilyen ténynek vélt nem-tényekkel van kikövezeve a történettudomány útja, hanem még inkább az, hogy a ma elfogadott történeti tények jelentős hányadának is ez lesz a sorsa.

Mégsem lenne objektív alkotás a történeti tény rekonstrukciója? Bármely történeti tény csak bővebb forrásanyag, alaposabb ismeretek alapján minősíthető tévedéssé, nem-ténnyé. Történeti tények csak annak következtében hullanak el, hogy közelebb jutottunk a megismerés teljességéhez. Ismét a matematika limes-jelenségéről van szó, nem a történeti relativizmusról.

Tisztában vagyok vele, hogy nem nagyon vittem előbbre a történeti tény fogalmi problémáinak megoldását. De ki tudja hitelt érdemlően leírni Próteusz alakját? Pedig tagadhatatlan, hogy ez a Próteusz létezik, és a történeti tény nem álprobléma.

Bolla Ilona
(1927–1980)

Akik önmaguknak tudnak kérdéseket feltenni, azok lesznek az igazi jó tanárok. Akik diákjaiknak tudnak jó, elgondolkoztató kérdéseket feltenni, azokra tanítványaik is mindig emlékezni fognak. Ilyen volt Bolla Ilona, a középkori társadalom-, intézmény- és művelődéstörténet tanára a pesti bölcsészkaron. Mi, akik 1959-ben latinos gimnáziumból, még a régi típusú, magával és diákjaival szemben szigorú középiskolai történelemtanár szárnyai alól kerültünk szemináriumába, otthonosan éreztük magunkat óráin, ahol nem üres konstrukciók, tézisek közé szorítva jelent meg a korai középkor szolgáló népe, a törvényhozó hatalom, a szóbeli hagyományokat ránk hagyományozó krónikás, hanem a maga életszerűségében, mindennapjaiban, ezerféle futó gondjaiban. A történetíró teljességét – tudjuk – nem a mennyiségen mérik. Tőle, tanítványaiként is nehezen tudtuk megkapni folyóiratunk részére Árpád-kori társadalomtörténeti tanulmányát, mert mindig talált még valami kételkedésre alkalmas mondatot, mert ha mégannyira is megbízott a szerkesztői simításokban, talált még igazítanivalót, jobbítanivalót. Valódi tanár volt, nem sziporkázó, de az értők számára lenyűgöző, sokat tudó, diákjaival együttgondolkodó, aki életreszólóan beléoltotta szeminaristáiba a források szeretetét, derűs állandó kérdéseivel rávezette azokat a forrásokból kiinduló történeti gondolkodásra.

(Glatz Ferenc)

CONTENTS

ARTICLES

- E. Mályusz*: The Four Tallóci Brothers 531
E. Niederhauser: Four Portraits 577

SHORTER CONTRIBUTIONS

- B. Bak*: Archival Resources and Chronological Questions of Administration History of Győr
Free Royal Town (1743–1778) 591
J. Zombori: Charles V. and the Hungarian Struggle for the Throne 615
T. Krausz: Pokrovski and the Debate on Russian Absolutism after the October Revolution .. 627

OEUVRE

- J. Puskás*: Emigration – Immigration – Ethnicity (Researches in the USA and in Europe.) 649

OBSERVER

- G. Heckenast*: What is the Historical Fact? 677
Ilona Bolla (1927–1980) (*F. G.*) 680

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES

<i>E. Mályusz</i> : Les quatre frères Tallóci	531
<i>E. Niederhauser</i> : Quatre portraits	577

COMMUNICATIONS

<i>B. Bak</i> : Des sources d'archives et questions terminologiques d'histoire de l'administration de la ville libre royale de Győr	591
<i>I. Zombori</i> : Charles Quint et les querelles autour du trône de Hongrie (1529–1533)	615
<i>T. Krausz</i> : Pokrovski et le débat sur l'absolutisme russe après la Revolution d'Octobre	627

ATELIER

<i>J. Puskás</i> : Emigration – immigration – ethnie (Recherches aux États-Unis et en Europe)	649
---	-----

OBSERVATEUR

<i>G. Heckenast</i> : Qu'est-ce que c'est que le fait historique?	677
Ilona Bolla (1927–1980) (<i>F. G.</i>)	680

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

- E. Mályusz*: Die vier Brüder Tallóci 531
E. Niederhauser: Vier Porträts 577

BEITRÄGE

- B. Bak*: Archivalische Quellen und terminologische Fragen der Verwaltungsgeschichte der freien königlichen Stadt Győr (Raab) (1743–1778) 591
I. Zombori: Karl V. und die ungarischen Thronstreitigkeiten (1529–1533) 615
T. Krausz: Pokrovski und die Diskussion über den russischen Absolutismus nach der Oktoberrevolution 627

WERKSTATT

- J. Puskás*: Auswanderung – Einwanderung – Ethnikum (Forschungen in der Vereinigten Staaten und in Europa.) 649

BEOBACHTER

- G. Heckenast*: Was ist die historische Tatsache? 677
Ilona Bolla (1927–1980) (*F. G*) 680

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Э. Маиус*: Четверо братья Таллоци 531
Э. Нидэрхаузер: Четыре портрета 577

СООБЩЕНИЯ

- Б. Бак*: Архивные источники и вопросы терминологии по истории управления свободного королевского города Дьера (1743–1778) 591
И. Зомбори: Карой и борьба за венгерский престол (1529–1533) 615
Т. Краус: Покровский и дискуссия о русском абсолютизме после Октябрьской Революции 627

ПРОЦЕСС ТВОРЧЕСТВА

- Ю. Пушкаш*: Эмиграция – иммиграция – этнос (Исследования в США и в Европе.) 649

ОБЗОРЫ

- Г. Хекенаст*: Что такое исторический факт? 677
Илона Болла (1927–1980) (Ф. Г.) 680

•

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. július 7. – Terjedelem: 13,65 (A/5) ív
81.8514 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKIII 1900 Budapest V., József nádor tér 1) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKIII 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKIII Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.812

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
II-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre 64,— Ft

INDEX: 25 812
ISSN 0040—9634

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST